NOBEL MÜKAFATI
LAUREATLARININ ƏSƏRLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin
“Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında” 2007-ci il 24 avqust tarixli
sərəncamı ilə nəşr olunur.

“Şərq-Qərb”
Bakı – 2010

Александр Солженицын

Inventas vitam juvat excoluisse per artes
Ustalığa yüksələrək bu dünyanı xoş edənə

NOBEL MÜKAFATI LAUREATI

Aleksandr Soljenitsın

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

"Şərq-Qərb"
Bakı – 2010

ISBN 978-9952-34-279-6

Tərcümə edəni:	Seyfəl Həsənov
Ön sözün müəllifi:	Etimad Başkeçid
Redaktor:	Asif Hacılı
Korrektorlar:	Aqşin Məsimov Pərinaz Səmədova
Bədii tərtibat və dizaynın müəllifi:	Tərlan Qorçu
Kompüter düzümü:	Hikmət Aydınoğlu

Aleksandr Soljenitsın. Seçilmiş əsərləri.
Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010, 944 səh.

Mətn: Bakı Slavyan Universiteti, “Kitab aləmi” NPM, 2010
Bədii tərtibat, səhifələnmə: “Tutu” nəşriyyatı, 2010
© “Şərq-Qərb” ASC, 2010

YAZIÇI ŞƏRƏFİNİ HƏR ŞEYDƏN ÜSTÜN TUTAN YAZAR

Rus yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı Aleksandr İsayeviç Soljenitsın 1918-ci il dekabrın 11-də Rusiyanın Kislovodsk şəhərində, atasının ölümündən bir neçə ay sonra dünyaya gəlmişdir. Onun anası varlı kəndli qızı idi, ingilis və fransız dillərini mükəmməl bilirdi, lakin inqilabdan sonrakı sovet illərində makinaçı və stenoqrafçı işləməyə məcbur olmuşdu. Uşaq yaşlarında ailəsi ilə birgə Rostova köçən Soljenitsın 1936-cı ildə Rostov universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olur. Universiteti bitirdikdən sonra bir müddət orta məktəbdə müəllim işləyir. Öz ailəsinin inqilabdan əvvəlki güzəranı haqqında düşüncələr, ölkənin həyatında baş verən təbəddülatlar gələcək yazıçını L.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanı kimi irihəcmli bir əsər yazmağa sövq edir. Bu romanın qəhrəmanlarından biri kimi Soljenitsın öz atasının həyat hekayətini qələmə almağı planlaşdırırdı. Öz ədəbi planlarını gerçəkləşdirmək istəyi yazıçının Moskva Fəlsəfə, Ədəbiyyat və Tarix İnstitutunun qiyabi şöbəsinə daxil olmasını şərtləndirir. 1941-ci ilin oktyabrında Soljenitsın ordu sıralarına çağırılır və qısa zamanda zabit məktəbini bitirərək artilleriya kapitanı rütbəsində cəbhə xəttinə yollanır. Cəbhədə göstərdiyi şücaətlərinə görə II dərəcəli “Vətən müharibəsi” və “Qızıl ulduz” ordenləri ilə təltif edilir. Onun son cəbhə xatirələri – Şərqi Prussiyada mühasirəyə düşməsi ilə bağlı hadisələr “Prussiya gecələri” poemasında və “Qaliblərin ziyafəti” pyesində (hər iki əsər 1951-ci ildə yazılmışdır) əks olunmuşdur. Müharibənin qurtarmasına üç ay qalmış antisovet təbliğatı aparması (təhlükəsizlik orqanları onun Stalini tənqid etdiyi məktubunu ələ keçirir) ittihamı ilə Soljenitsının rütbəsi əlindən alınır və o, Moskvanın Lubyanka həbsxanasına salınır. O, səkkiz il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir. Bir il Lubyanka həbsxanasında qaldıqdan sonra yazıçını Moskva ətrafındakı ixtisaslaşmış Marfino həbsxanasına köçürürlər. Bu həbsxanada riyaziyyatçılar, fiziklər və digər ixtisas sahibləri gizli elmi tədqiqat işləri ilə məşğul olurdular. Burada yaşadığı məhbus həyatını Soljenitsın özünün "Birinci çevrədə" əsərində əks etdirmişdir. Dörd il sonra Soljenitsın Qazaxıstandakı siyasi məhbuslar düşərgəsinə köçürülür. Ağır məhbəs həyatı və dalbadal yaşadığı psixoloji sarsıntılardan o, burada xərçəng xəstəliyinə tutulur. Hamı onu ölümə məhkum olunmuş xəstə hesab edirdi, lakin Daşkənd hospitalında şüa müalicəsi alan Soljenitsın bu ağır xəstəlikdən sağalır və sonralar bu haqda "Xərçəng korpusu" adlı povesti qələmə alır. Yazıçı 1956-cı ilədək Sibirin müxtəlif rayonlarında sürgün həyatı yaşayır, nəhayət, bəraət aldıqdan sonra öz qadını ilə birgə Ryazanda məskunlaşır və orta məktəbdə riyaziyyat müəllimi işləməyə başlayır.

1962-ci ildə "Novıy mir" jurnalının redaktoru A.Tvardovski yazıçının "İvan Denisoviçin bir günü" adlı povestini çap edir. Povestin konservativ kommunistlər tərəfindən birmənalı qarşılanmayacağını nəzərə alan baş redaktor, "Xruşşov yumşalması"ndan istifadə edərək, povesti çap etmək üçün birbaşa dövlət başçısından icazə alır. Məşhur QULaq həbs düşərgəsindəki dustaqların həyatını təsvir edən povest böyük marağa səbəb olur və ədəbi tənqidin diqqətini özünə çəkir. Yalnız "stalinizm"in deyil, bütövlükdə sovet sisteminin iç üzünü açan povest nadir bədii siqlətinə (xalq dilinin saflığı, bir-birinə bənzəməyən xarakterlərin dəqiq təsviri, əsərdə baş verən hadisələrin adi şeyləri simvolika ilə birləşdirən konsentrasiyası) çoxsaylı oxucu rəğbətini qazanmaqla sovet ədəbiyyatının yalançı susqunluğunu sındırmış oldu. 1963-cü ildə həmin jurnalda yazıçının "Matryonanın evi", "Kreçetovka stansiyasında hadisə" və "İşin xeyri üçün" adlı üç hekayəsi dərc olunur və bu əsərlər onun şöhrətini daha da artırır. Keçmiş dustaqlardan çoxsaylı məktub alan Soljenitsın onların bir çoxu ilə görüşərək, sovet həbsxanaları haqqında öz təəssüratlarını daha da zənginləşdirir və "QULaq arxipelaqı" adlı böyük bir əsərin üzərində işləməyə başlayır. "İvan Denisoviçin bir günü" əsəri Lenin mükafatına irəli sürülür, lakin Soljenitsının sistemin düşməni olduğunu başa düşən kommunizm müdafiəçiləri mükafatın ona verilməsini əngəlləyirlər. Üstəlik, mətbuatda ona qarşı yalan və şərləmə kampaniyasına start verilir.

Xruşşov hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldıqdan sonra yazıçıya qarşı aparılan kampaniya daha da şiddətlənir, DTK onun arxivini ələ keçirir. Onun çap olunmaq imkanları məhdudlaşdırılır, 1966-cı ildə yazıçının "Zaxar-Kalita" adlı yalnız bir hekayəsi çap olunur. Yazıçılar Birliyinin Moskva şöbəsində "Xərçəng korpusu" povestinin müzakirəsi zamanı əsərə yüksək qiymət verilməsinə baxmayaraq, onun nəşrinə icazə verilmir. 1967-ci ilin may ayında yazıçıların IV qurultayına açıq məktubla müraciət ünvanlayan Soljenitsın senzuranın götürülməsini tələb edir. Yazıçı dərhal təqiblərə məruz qalır, mətbuat səhifələrində onun haqqında təhqiramiz yazılar çap olunmağa başlayır və onu Yazıçılar Birliyindən xaric edirlər. Onun əsərləri yasaq olunur, kitabxanalardan yığışdırılır və xüsusi saxlanma yerlərinə qoyulur. Bütün bu təqiblərə və məhdudiyyətlərə cavab olaraq Soljenitsın Qərb ölkələrindəki naşirlərlə əlaqələrini intensivləşdirir və nəticədə onun "Birinci çevrədə" və "Xərçəng korpusu" əsərləri xaricdə nəşr olunur. Bundan sonra Soljenitsının vəziyyəti daha da ağırlaşır və o, bir müddət məşhur bakılı musiqiçi Mstislav Rostropoviçin Peredelkinodakı bağ evində gizlənməli olur. Qərb mətbuatı yazıçının keşməkeşli həyatını yaxından izləyir.

1970-ci ildə artıq dünya şöhrəti qazanmış yazıçıya "böyük rus ədəbiyyatı ənənələrindən qaynaqlanan mənəvi siqlətinə görə" Nobel mükafatı verilir. Ona Nobel mükafatı verildiyindən xəbər tutan yazıçı bəyan edir ki, mükafatı "müəyyən olunmuş gündə şəxsən alacaq". Lakin Brejnev hökuməti Nobel komitəsinin bu qərarını "siyasi düşmənçilik" kimi dəyərləndirir və onu geriyə buraxmayacaqlarından ehtiyat edən Soljenitsın mükafatlandırma mərasiminə getmir. Mükafata layiq görüldükdən 1 il sonra yazıçı öz əsərlərinin xaricdə çap olunmasına icazə verir.

1971-ci ildə Soljenitsının "On dördüncünün avqustu" əsəri Qərbdə nəşr olunduqdan sonra ona qarşı aparılan təzyiq kampaniyası daha böyük vüsət alır. 1973-cü ildə Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi onun "QULaq arxipelaqı" əsərinin gizlində saxladığı nüsxəsini tapıb müsadirə edir. Elə həmin ilin dekabrında Parisin "İMKA-Press" nəşriyyatında yazıçının "QULaq arxipelaqı" romanının birinci cildi işıq üzü görür. 1974-cü ilin fevralında isə o, yenidən həbs olunur və vətəndaşlıqdan məhrum edilərək ölkədən çıxarılır.

Üçcildlik bədii-sənədli "QULaq arxipelaqı" əsərinin çap olunması Rusiya və dünya oxucuları arasında "İvan Denisoviçin bir günü" povestindən də güclü rezonans doğurur. Rusiya xalqlarının məhv edilməsinin müfəssəl tarixçəsini təsvir edən bu kitab təkcə kommunist rejiminin qeyri-insani mahiyyətini və məqsədlərini ifşa etmirdi, eyni zamanda xristian ideallarının, azadlıq istəklərinin yayılmasına çalışır, şərə müqavimət göstərmənin nümunələrində "tikanlı məftillərin əhatəsində ruhun qorunub-saxlanması" ilə bağlı təcrübəni bölüşürdü. Bu əsər Soljenitsının bütün yaradıcılığının dini problematikasını dərk etmək üçün zəmin rolunu oynayır. Romanın əsas qayəsi – insan, onun azadlığı, günahları və dirçəlmə imkanları haqqında müəllif sözü – göstərdi ki, Soljenitsının bütün həyat fəaliyyəti insan şəxsiyyəti, azadlıq, Tanrını inkar edən yalan və zorakılıq sisteminin təhdid etdiyi həyat uğrunda mübarizəyə istiqamətlənib.

Ölkədən çıxarıldıqdan sonra Soljenitsın bir müddət Sürixdə yaşayır, 1975-ci ilin dekabrında Nobel mükafatını aldıqdan sonra öz ailəsi ilə birlikdə ABŞ-a köçür və Vermont ştatındakı Kavendiş şəhərinin yaxınlığında məskunlaşır. Vermontda yerləşdiyi uzun illər ərzində Soljenitsının əsas işi 10 cildlik "Qırmızı çarx" epopeyasını yazmaqdan ibarət olur. Əsərdə inqilabın "qırmızı təkəri" insan taleləri, arzu və istəkləri üzərindən odlu izlər salaraq fırlanır, ölkələri və xalqları qana çalxayır. Soljenitsın istənilən tarixi personajın həyatını təsvir edərkən onun daxili dünyasını, hərəkətlərinin motivlərini, "həqiqətlərini" maksimal dolğunluqla verməyə çalışır. Onun əsərlərində müəllif dəyərləndirməsinə xüsusi yer ayrılır: şərin təntənəsi kimi qəbul edilən inqilabın baş verməsində hamı günahkardır, ən böyük müqəssir isə hakimiyyətdir. Lakin təqsirkarlar onun əsərlərində birmənalı olaraq lənətlənmirlər, çünki onların faciəvi yanlışlıqları çox vaxt sadəlövhlüklərindən və mənəvi keyfiyyətlərinin birtərəfli inkişafından qaynaqlanır. Milli faciələrin səbəbini Soljenitsın insanların Tanrıdan ayrı düşməsində, mənəvi dəyərlərin tapdanmasında, yer üzünə "ümumi xoşbəxtlik" gətirmək istəyənlərin sadədilliyində axtarır.

Soljenitsın Qorbaçovun "yenidənqurma" siyasətinə çox soyuq yanaşırdı. O, bu siyasətin sonda yeni Oktyabr inqilabı ilə nəticələnəcəyindən qorxurdu. Öz növbəsində, sovet hakimiyyəti də hər vəchlə onun kitablarının ölkəyə gətirilməsinin qarşısını almağa çalışırdı. 1980-ci ilin ortalarında yazıçını "monarxizm"də, "millətçilik"də, "izolyasionizm"də ittiham edən çoxsaylı sovet publisistləri onun vətənə qayıtmasını bir müddət də əngəlləməyə nail oldular. Lakin artıq ictimai fikirdə böyük dəyişikliklər baş vermişdi və yazıçının getdikcə artan nüfuzu onunla mübarizəni çətinləşdirirdi. 1989-cu ildə "Novıy mir" jurnalının redaktoru S.Zalıqin siyasi dairələrlə uzun danışıqlardan sonra yazıçının "Nobel nitqi"ni dərc etməyə müyəssər olur. 1990-cı ildən etibarən Soljenitsının əsərləri öz ölkəsində geniş çap olunmağa başlayır. Həmin il avqustun 16-da SSRİ prezidentinin fərmanı ilə yazıçının vətəndaşlığı bərpa olunur. Bundan iki gün sonra Rusiyanın iki populyar qəzetində – "Komsomolskaya pravda" və "Literaturnaya qazeta"da Soljenitsının "Rusiyanı necə abadlaşdırmalı" adlı böyük məqaləsi dərc olunur. Bu məqalədə Soljenitsın kommunist istibdadından xilas olmağın yollarını və bu zaman cəmiyyətin üzləşə biləcəyi çətinliklərdən söz açırdı. Elə həmin ildə

Soljenitsına bir vaxtlar təqib olunduğu “QULaq arxipelaqı” əsərinə görə Lenin mükafatı verilir.

1994-cü ilin mayında Soljenitsın Rusiyaya qayıdır. Uzaq Şərqdən Moskvaya kimi qatarla hərəkət edən yazıçı yolboyu Rusiya əyalətlərində bir sıra görüşlər keçirir, dəyərləndirmələr aparır. Moskvada Soljenitsın fəal ictimai həyata qatılır və həmişəki kimi kommunistlərlə əməkdaşlığı birmənalı olaraq rədd edir. O, ölkənin yeni prezidenti B.Yeltsinin populist xarakterli islahatlarını qətiyyətlə pisləyir, hakimiyyəti tənqid atəşinə tutur. Nəticədə Rusiyanın məşhur ORT kanalında Soljenitsının apardığı ictimai-siyasi məzmunlu verilişlərə xitam verilir.

Vətənə döndükdən sonra yazıçı “Taxıl dənəsi iki dəyirman daşının arasında. Sürgün oçerkləri” adlı kitabın üzərində işləyir. “Novıy mir” jurnalında çap olunan “Balacalar” adlı hekayə və lirik miniatürləri, artıq xeyli yaşlı olmasına baxmayaraq, onun tükənməyən istedadından xəbər verirdi.

Bir qədər də Soljenitsın yaradıcılığının bədii məziyyətləri haqqında. Uydurmaların rolunu minimuma endirməklə reallığın özünün bədii idrakını ön plana çıxaran yazıçının əsərlərində ənənəvi janr formaları transformasiyaya uğrayır; məsələn, “Qırmızı təkər” romanı, onun özünün qeyd etdiyi kimi, roman yox, “müəyyən olunmuş müddətdə hekayət”dir. “QULaq arxipelaqı” əsərini də klassik anlamda roman adlandırmaq çətindir, bu daha çox özünəməxsus janr özəllikləri olan bədii-sənədli eposdur. Əsərin əsas qaynağı müəllifin və QULaq həbsxana-düşərgəsində saxta ittihamlarla əzab-əziyyətə düçar edilmiş çoxsaylı insanların yaddaşı, xatirələridir. Ona görə də bu əsəri müəllif yalnız öz şəxsi əməyinin bəhrəsi hesab etmir. O yazır: “Bu kitab haqsız yerə qan uddurulmuş və qətlə yetirilmiş insanların xatirəsini əbədiləşdirən ümumi abidədir və onu təkcə bir nəfərin yazıb ərsəyə gətirməsi mümkün deyildi”. “QULaq arxipelaqı” öz kompozisiyası etibarilə roman prinsipi ilə deyil, daha çox elmi-tədqiqat əsəri prinsipi ilə qurulmuşdur. Soljenitsın əsərdə həbs edilmiş insanın şüurunda hansı qaçılmaz, patoloji dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir.

“Başqa” məkana – sovet həbsxanasına salındıqdan sonra mənəvi, siyasi, estetik prinsiplər və etiqadlarla birdəfəlik vidalaşmalı olursan. Klassik ənənələrdə tərbiyə olunmuş, dünya və gələcəklə bağlı nəcib illüziyalar və arzular aləmindən qoparılaraq qəddarlıq, prinsipsizlik, zorakılıqla dolu kirli bir məkana atılmış insanların taleyi xüsusilə acınacaqlıdır. Canavar qanunları ilə yaşayan bu məkanda İnsan kimi qalmaq, sadəcə, təhlükəlidir, bu qanunları qəbul etmək və öz həyatını onlara görə tənzimləmək isə alçaldıcıdır. Bu əsər seçim imkanları son dərəcə məhdudlaşdırılmış insanın həyat dramıdır. Soljenitsın bu əsərdə klassik rus ədəbiyyatının əsas xətlərindən birini – mənəvi təkmilləşmə, daxili azadlıq ideyasını davam etdirir. O, millət olaraq xilas olmağın yolunun tövbə etməkdən keçdiyini bəyan edir.

Zaman göstərdi ki, vaxtilə Qərb mətbuatı böyük rus yazıçısı Aleksandr İsayeviç Soljenitsını “rus yazıçısının şərəfini xilas edən” yazıçı, “Rusiyanın vicdanı” adlandırmaqda heç də mübaliğəyə yol vermirmiş. Ən ağır həyat şərtləri daxilində belə öz yazıçı şərəfini və vicdanını hər şeydən üstün tutan bu istedadlı yazarın əsərləri öz həyatiliyini və aktuallığını qoruyub saxlayır və ibrətli bilgilər məxəzi rolunu oynayır.

Aleksandr Soljenitsın 2008-ci il avqustun 3-də 89 yaşında vəfat etmişdir.

Etimad Başkeçid

ALEKSANDR SOLJENİTSININ NOBEL NİTQİ

1

Okeanınmı sahilə atdığı – qumlarınmı altından üzə çıxmış, göydənmi yerə düşmüş – bizə naməlum və tanış olmayan, müəmmalı görünən, gah güclə sezilən, gah da parlaq işıq saçan əşyanı o üz-bu üzə çevirən, bu əşyadan necə istifadə etməyin mümkün olduğunu öyrənməyə çalışan, onun ali təyinatından bixəbər qalan və ondan ən sadə yolla istifadə haqqında düşünən vəhşi kimiyik.

Biz də incəsənəti beləcə əlimizdə tutaraq ona sahib olmağımızla qürrələnirik, cəsarətlə onu istiqamətləndiririk, yeniləşdiririk, islahatlara uğradırıq, nümayiş etdiririk, pula satırıq, özümüzdən daha güclü olanlara yarınırıq, bəzən də onu gah dümsükləyərək, gah da şallaqlayaraq, əyləncələrə – estrada mahnılarına və gecə barlarına qədər – yönəldirik, əlimizə imkan düşən kimi onu ötəri siyasi maraqlarımızın, məhdud sosial ehtiyaclarımızın xidmətinə qoyuruq. Sənət isə bu cəhdlərimizdən ləkələnmir, bunlara görə zəminindən məhrum olmur, hər dəfə və hər istifadədə bizə öz daxili nurunun bir zərrəciyini bəxş edir.

Biz həmin işığı bütövlükdə əhatə edə bilərikmi? Kim cəsarət edib deyə bilər ki, incəsənətin *tərifini* vermişdir, onun bütün cəhətlərini sadalamışdır? Bəlkə də, ötən əsrlərdə kimsə bunu artıq başa düşürdü, bizə deyirdi, amma biz bunun üzərində çox az bir müddət qərar tuta bildik, dərhal onu kənara atdıq, həmişə olduğu kimi, ən yaxşını da dəyişməyə çalışdıq – təki yeni olsun! Və köhnədən məlum olanlar bizə bir də deyiləndə onların nə vaxtsa artıq mövcud olduğunu yadımıza sala bilmədik.

Sənətkarlardan biri özünü müstəqil mənəvi dünyanın yaradıcısı hesab edir və bu dünyanın, onun sakinlərinin yaradılmasına, bütövlükdə bu dünyaya görə tam məsuliyyət yükünü öz çiyinlərinə götürür. Özünü varlığın mərkəzi elan etmiş insanın, ümumiyyətlə, tarazlaşdırılmış mənəvi sistem yarada bilmədiyi kimi, sənətkar da bu yükün altında sınır, çünki öləri dühа belə ağır yükə davam gətirmək iqtidarında ola bilməz. Və əgər uğursuzluğa düçar olursa, bunun səbəbini dünyanın əbədi ahəngsizliyində, müasir sınıb-dağılmış ruhun mürəkkəbliyində və kütlənin anlaqsızlığında görür.

Başqa sənətkar isə özündən yuxarıda ali qüvvənin durduğunu dərk edir və onda bütün yazılanlara, təsvir olunanlara, eləcə də bunları qavrayan ruhlara görə məsuliyyət hissi əvvəlkindən daha böyük olsa da, yenə də Allahın səması altında kiçicik bir şəyird kimi həvəslə işləyir. Əvəzində: bu dünyanı o yaratmamışdır, o idarə etmir, onun əsaslarına şübhəsi yoxdur, sənətkar yalnız bu dünyanın ahəngini, insanın ona verdiyi payın gözəllik və eybəcərliklərini daha kəskin duyan və kəskin tərzdə də insanlara çatdıra bilən bir kəs olur. Və dayanıqlı ahəngdarlıq hissi bu cür sənətkarı uğursuzluqlarında da – səfalətdə, həbsxanada, xəstəliklərdə – tərk edə bilməz.

Lakin incəsənətin bütün irrasionallığı, onun gözqamaşdırıcı qığılcımları, ağlagəlməz tapıntıları, insanlara sarsıdıcı təsir gücü – bütün bunlar o dərəcədə ecazkardır ki, sənətkarın dünyagörüşü, niyyəti və aciz barmaqlarının işi ilə məhdudlaşa bilməz.

Arxeoloqlar bəşər tarixinin elə bir erkən çağını aşkarlaya bilmirlər ki, həmin dövrdə bizim incəsənətimiz olmamış olsun. Onu hələ bəşəriyyət səhərinin ala-toranında imkan tapıb görə bilmədiyimiz əllərdən almışıq. O vaxt heç soruşmağa da macal tapmadıq: bu ənam bizə nə üçün verilir, onunla necə rəftar etməliyik?

İncəsənət dağılacaq, parçalanacaq, formalarından məhrum olacaq deyə qeybdən xəbər verənlərin hamısı yanılmışdır və yanılacaqlar. Biz öləcəyik, o isə qalacaq. Bir də, ölənə kimi də olsa, biz onun bütün cəhətlərini və bütün məqsədlərini dərk edə biləcəyikmi?

Hər şey deyilmir. Bəzi şeylər bizi sözlərdən də o yana cəzb edir. İncəsənət buzlaşmış, zülmətə qərq olmuş qəlbə belə yüksək mənəvi sınaqlardan çıxmaq üçün hərarət bəxş edir. İncəsənət vasitəsilə bəzən bizə tutqun, müxtəsər də olsa, elə şeylər əyan olur ki, idraki təfəkkür heç vaxt onlara kimi gedib çıxa bilməz.

Nağıllardakı kiçicik ayna kimi: ona baxanda bir anlığa heç vaxt yanına nə gedib, nə də uçub çata bilməyəcəyin Əlçatmazı görə bilirsən. Təkcə ruhumuz sızıldamağa başlayır...

2

Bir dəfə Dostoyevski müəmmalı bir fikir söyləmişdi: “Dünyanı gözəllik xilas edəcək”. Bu nə deməkdir? Uzun müddət mənə elə gəlirdi ki, sadəcə, bir deyimdir. Bu axı necə ola bilər? Tarix boyu qana həris gözəllik, kimi və nədən xilas edib? Nəcibləşdirib, yüksəldib – bəli, amma kimi xilas edib?

Amma gözəlliyin mahiyyətində, xüsusilə də incəsənətin mövqeyində belə bir xüsusiyyət var: əsl bədii əsərin inandırıcılığı təkzibolunmazdır və o hətta ən güclü müqavimət göstərən qəlblərə belə hakim kəsilə bilir. Siyasi nitqi, israrlı publisistikanı, sosial həyat proqramını, fəlsəfi sistemi həm yanlışlıqlarla, həm də yalanlarla zahirən hamar, həmahəng şəkildə qurmaq olar; nələr gizlədilib, nələr təhrif olunub – dərhal gözə çarpmayacaq. Və əgər əks-yönəmli nitq, publisistika, proqram, başqa sistemli fəlsəfə mübahisəyə qalxmış olarsa da, – yenə hər şey əvvəlki kimi həmahəng və hamar qalacaq və yenə də hər şey düz gələcək. Buna görə də onlara inam həm var və həm də yoxdur.

Sadəcə, deyirlər: adamın ürəyinə yatmır.

Bədii əsər isə öz sınağını özündəcə daşıyır: süni, qondarma konsepsiyalar obrazlarla sınaqdan keçə bilmir: həm birincilər, həm də ikincilər dağılıb gedir, çəlimsiz, solğun görkəm alır, heç kəsi inandıra bilmir. Həqiqəti canına hopdurmuş və onu kəskin – canlı şəkildə təqdim edən əsərlər isə bizi amiranə tərzdə öz təsirləri altına salır, özlərinə cəzb edirlər – və heç kəs, heç vaxt, hətta əsrlər keçəndən sonra da onları təkzib etmək fikrinə düşmür.

Ola bilər ki, Həqiqət, Xeyir və Gözəllik üçlüyünün bu qədimi vəhdəti materialist gəncliyimizdə düşündüyümüz kimi, sadəcə, təmtəraqlı formul deyil? Əgər bu üç ağacın başları, tədqiqatçıların dedikləri kimi, birləşirsə, lakin bu zaman Həqiqət və Xeyirin yetərincə açıq, yetərincə aşkar duyulan pöhrələri basılıb əzilmişdirsə, kəsilmişdirsə, irəli buraxılmırsa – onda ola bilməzmi ki, Gözəlliyin ecazkar, öncədən necə olacaqları bilinməyən, gözlənilməz pöhrələri özlərinə yol tapa bilsin, elə *həmin yerdəcə* üzə çıxsın və onların hər üçünün işini görmüş olsun?

Belə olan halda Dostoyevskinin "Gözəllik dünyanı xilas edəcək" deyimi təsadüfən yox, peyğəmbərcəsinə söylənilmiş olmur ki? *O* axı çox şeyi görə bilirdi, hər şey ona heyrətamiz dərəcədə əyan olurdu.

Deməli, incəsənət, ədəbiyyat, doğrudan da, müasir dünyaya kömək edə bilər?

İllər boyu bu məsələ ilə bağlı, az da olsa, görə bildiklərimi bu gün, burada söyləməyə çalışacağam.

3

Nobel mühazirəsinin oxunduğu və yazıçının ömründə bir dəfə çıxa biləcəyi, heç də bütün yazıçılara təqdim olunmayan bu kafedraya mən üç-dörd rahat pillə ilə çıxmamışam, mən bura yüzlərcə və hətta minlərcə pillə ilə – çətin, sıldırım, buzlu pillələrlə, qaranlıq və soyuqdan keçərək gəlmişəm. Elə yerlərdən gəlmişəm, mənə elə yerlərdən sağ çıxmaq nəsib olub ki, başqaları – məndən daha böyük qabiliyyət sahibləri, məndən daha güclüləri – oralarda həlak oldular. Onlardan bəziləri ilə mən özüm çoxsaylı xırda adalara parçalanmış QULaq arxipelaqında rastlaşmışam, lakin təqiblər və inamsızlıq dəyirmanında hamısı ilə söhbət edə bilməmişəm, bəziləri haqqında, sadəcə, eşitmişəm, o biriləri haqqında özüm qənaətə gəlmişəm. Artıq ədəbi ad qazanandan sonra uçuruma düşüb qeyb olanların adları, heç olmasa, məlumdur – lakin nə qədər tanına bilməmiş, bir dəfə də olsun adları açıq çəkilməmiş insanlar olmuşdur! Və onlardan, demək olar ki, heç birinə geri qayıtmaq müyəssər olmadı. Bütöv bir milli ədəbiyyat oralarda, tabutsuz, hətta əynində alt paltarı belə olmadan, lüt, ayaq barmağında birka dəfn olundu. Rus ədəbiyyatı bir anlığa da olsa qırılmamışdı, – lakin kənardan baxanda səhraya oxşayırdı. Böyük və sıx meşənin ola biləcəyi yerdə bütün bu qırılmalardan sonra təsadüfən diqqətdən qaçmış bir-iki ağac qaldı.

Və bu gün mən, həlak olanların kölgələrinin müşayiət etdiyi adam, başımı əyib bu yerə özümdən daha layiq olanları irəli buraxaraq, onların demək istədiklərini necə duya və ifadə edə bilərəm?

Bu borc çoxdan bizə rahatlıq vermirdi, biz də borcumuzu başa düşürdük. Vladimir Solovyovun dediyi kimi:

Boynumuzda zəncir də olsa, biz
Tanrıların cızdığı çevrəni keçməliyik.

Üzücü düşərgə sərgərdanlıqlarında, məhbuslar dəstəsində, axşam şaxtasının fənərlər zənciri ilə dəlinən qaranlığında – neçə dəfə dilimizə bütün dünyaya, əgər dünya hansımızısa eşidə bilsəydi, bəyan etmək istədiyimiz bir çağırış gəlib. O vaxt bunu etmək çox asan görünürdü: bəxti gətirəcək elçilərimizdən biri sözünü deyəcək – və bütün dünya da səsimizə səs verəcək. Bizim görüş dairəmiz həm cismani şeylərlə, həm də mənəvi hərəkətlərlə zəngin idi və ikilənməyən dünyamızda onları üstələyə biləcək bir qüvvə görmürdük. O fikirlər kitablardan gəlməmişdi və ahəng xatirinə əxz olunmamışdı: həbsxana kameralarında və meşə tonqallarının kənarında indi ölüb getmiş insanlarla söhbətlər əsnasında yaranmışdı, o həyatın sınağından keçmişdi, o həyatda da böyüyüb püxtələşmişdi.

Xarici basqı azaldıqdan sonra – mənim və bizim görüş dairəmiz də genişləndi və tədricən, balaca bir deşikdən də olsa, həmin o "bütün dünya"nı görə və tanıya bildik. Bizim üçün təəccüblü idi ki, bu "bütün dünya" gözlədiyimiz, ümid etdiyimiz kimi olmadı: o, "lazım olan"la yaşamırdı, "lazımi tərəf"ə getmirdi, bataqlıq görəndə "nə gözəl çəmənlikdir!" deyə riqqətə gəlirdi, "necə də nəfis boyunbağıdır!" deyə beton kündələrə heyranlığını bildirirdi – bəzilərinin silinməyən göz yaşları axıtdıqları yerlərdə başqaları qayğısız müzikllların çaldığını oynayırdılar.

Bu necə baş verdi? Bu uçurum nədən yarandı? Bizmi hissiyyatsız olmuşuq? Dünyamı hissiyyatsız olub? Bəlkə, bu, dillərin müxtəlifliyindən irəli gəlirdi? Niyə insanlar bir-birindən başa düşülən nitq eşidə bilmirlər? Sözlər səslənir və su kimi axıb gedir – dadsız, rəngsiz, qoxusuz. İzsiz.

Bunları başa düşdükcə, ildən-ilə mənim mümkün nitqimin quruluşu, mənası və tonu da dəyişirdi. Mənim bugünkü nitqimin.

Və indiki nitqim şaxtalı düşərgə axşamlarında düşündüyüm ilkin nitqə çox az oxşayır.

4

İnsan əzəldən belə yaranıb: onun dünyagörüşü, hipnozun köməyi ilə təlqin olunmadığı hallarda hərəkətləri və niyyətləri özünün və qrupun həyat təcrübəsi ilə müəyyən olunur. Rus atalar sözündə deyildiyi kimi: "Doğma qardaşına inanma, öz çaş gözünə inan". Və bu, insanın öz əhatəsini və bu əhatədə davranışını başa düşmək üçün ən sağlam əsasdır. Uzun əsrlər boyu, nə qədər ki dünyamız sükunət içində, müəmmalı olaraq dayanıb dururdu, vahid rabitə xətləri ilə əhatə olunmamışdı, qıcolmalar içrə çırpınan bir yumağa çevrilməmişdi – insanlar öz məhdud məkanlarında, öz icmalarında, öz cəmiyyətlərində, nəhayət, həm də milli ərazilərində topladıqları həyat təcrübələrini yanılmadan rəhbər tuturdular. O zamanlar hansısa bir ümumi dəyərlər şkalasını ayrılıqda götürülmüş bir insanın gözləri ilə görmək və qəbul etmək mümkün idi: orta sayılan nədir və nələr yolverilməz hesab olunur, qəddarlıq nəyə deyilir, cinayət həddini aşmaq nə deməkdir: doğru olan nədir, yalan olan nə. Və yer üzünə səpələnmiş xalqlar olduqca müxtəlif cür yaşasalar da, onların ictimai dəyərləndirmə şkalaları nə dərəcədə üst-üstə düşməsə də, bu fərqlər yalnız nadir səyyahları təəccübləndirirdi, hələ ki, vahid bir tam olmayan bəşəriyyət üçün heç bir təhlükə törətməyərək, qəribəliklər kimi jurnal səhifələrinə düşürdü.

Budur, son onilliklərdə bəşəriyyət hiss edilmədən, gözlənilmədən vəhdət halına düşdü – ümidverici vəhdət və təhlükəli vəhdət, belə ki, onun bir hissəsinin sarsıntıları və iztirabları bəzən tez bir zamanda bütün bunlara qarşı heç bir immuniteti olmayan başqa hissələrinə ötürülməyə başladı. Bəşəriyyət vahid oldu – lakin bu, əvvəllər icmaların və hətta millətlərin vəhdəti kimi dayanıqlı vəhdət olmadı; bu vəhdət hər kəsin tədrici şəxsi təcrübəsindən, sadəlövhlüklə çaş saydığımız şəxsi *gözündən*, hətta hər kəsə aydın olan doğma dildən doğmadı, – bu vəhdət hər şeyin üstündən keçməklə, beynəlxalq radiodan və mətbuatdan yarandı.

Hadisələr dalğası başımızın üstünü kəsdirir və cəmi bircə dəqiqəyə dünyanın yarısı onlardan xəbər tutur; lakin bu hadisələrin dünyanın bizim üçün naməlum olan hissələrinin qanunlarına uyğun ölçülməsi və dəyərləndirilməsini mümkün edən ölçüləri efir və qəzet səhifələri vasitəsilə çatdırmaq mümkün olmur: bu ölçülər ayrı-ayrı ölkələrin və cəmiyyətlərin əlahiddə həyatlarında həddən artıq uzun müddət ərzində və xüsusi olaraq qurulmuş olur; onların bir yerdən başqa yerə dərhal keçirilməsi mümkün deyil. Müxtəlif diyarlarda hadisələrə müxtəlif şkalalar, hər diyarın öz şkalası tətbiq edilir – və insanlar inadla, özlərinə əminliklə hər hansı başqa bir şkala üzrə deyil, məhz öz şkalaları üzrə həmin hadisələr barədə mühakimə yürüdürlər.

Bu cür müxtəlif şkalalar dünyada çox olmasa da, hər halda, bir neçə belə şkala mövcuddur: yaxın hadisələr və uzaq hadisələr üçün şkala, köhnə və yeni cəmiyyətlər üçün şkalalar, firavan yaşayanlar və yaşamayanlar üçün şkalalar. Şkalaların bölgüləri aşkar üst-üstə düşmür, rəngarəngdir, gözlərimizi qamaşdırır və özümüzə ağrılı olmasın deyə biz bütün başqa şkalalardan sərsəmlikdən, bayılmadan qaçan kimi qaçırıq, bütün dünya haqqında öz ev şkalamıza əsasən fikir yürüdürük. Buna görə də bizə, doğrudan da, böyük, ağrılı və dözülməz olan hadisələr deyil, özümüzə yaxın olan hadisələr daha böyük, daha ağrılı və daha dözülməz görünür.

Amma yenə də bizdən uzaq olan, məhz bu gün qapımızın kandarına kimi gəlib çıxmaqla bizi təhdid etməyən hadisələr onların bütün fəryadları, boğulmuş hıçqırıqları, məhv edilmiş həyatları, milyonlarla qurbanları ilə birgə bizə çatırsa da, ümumilikdə tamamilə dözülə bilən və miqyasına görə narahatlıq doğurmayan kimi gəlir.

Bir tərəfdə Qədim Roma təqiblərindən heç də geri qalmayan təqiblər altında yüz minlərlə xristian səslərini çıxarmadan həyatlarını Allaha olan inama qurban verdilər. O biri yarımkürədə isə hansısa bir sərsəm (yəqin ki, o, tək deyil) okeanın üzəri ilə baş keşişə poladla zərbə endirməyə və bizi dindən *azad* etməyə tələsir! Öz şkalası üzrə o, bizim hamımızın əvəzinə belə qərar qəbul etmişdir!

Bir şkalada uzaqdan qibtə doğuracaq firavanlıq kimi görünən bir şey, başqa şkalada avtobusları çevirməyə çağıran xoşagəlməz icbarilik kimi duyulur. Bir tərəfdə inanılmaz rifah kimi arzu olunan şey o biri tərəfdə təcili tətillər tələb edən vəhşi istismar kimi insanların hiddətinə səbəb olur. Təbii fəlakətlər üçün də şkalalar müxtəlifdir: iki yüz min insanın həyatına son qoymuş daşqın öz şəhərimizdə baş vermiş hadisədən daha kiçik görünür. Şəxsiyyətin təhqir edilməsinin də fərqli şkalaları var: bir yerdə hətta kinayəli gülüş və laqeyd rəftar insanın alçaldılması kimi qəbul olunur, bəzi yerlərdə isə döyülmələr də uğursuz zarafat kimi məqbul sayılır. Bir şkala üzrə bir aylıq həbs və ya da kəndə sürgün edilmə və ya da dustaqlara ağ bulka və süd verilən "karser" şüurları sarsıdır, qəzet səhifələrinin hiddətdən dolub daşmasına səbəb olur. Başqa şkalada isə iyirmi beş illik həbs müddətləri də, divarları buz bağlamış karserlərdə dustaqların alt paltarlarına kimi soyundurulması da, sağlam adamlar üçün dəlixanalar da, həmişə nə üçünsə harasa qaçmaq istəyən saysız-hesabsız insanların sərhəddə güllələnməsi də vərdiş halını alır və bağışlanılır. Ürəyimiz baş verən bütün hadisələrin bizə birbaşa deyil, ancaq müxbirlərin gecikmiş və səthi təxminləri şəklində gəlib çıxdığı ekzotik diyara görə sakit olur.

Bu cür ikiləşmədə, uzaq kədərin bu cür daşlaşmış tərzdə qarşılanmasında insanların görmə qabiliyyətini günahlandırmaq olmaz: insan, sadəcə, belə yaranıb. Lakin vahid bir küll halında sıxılmış bəşəriyyət üçün bütövlükdə bu cür qarşılıqlı anlaqsızlıq yaxın və təlatümlü ölüm təhlükəsi yaradır. Altı, dörd və hətta iki şkalanın mövcud olduğu halda vahid dünya, vahid bəşəriyyət ola bilməz: bu ritm müxtəlifliyi, bu qərarsızlıq bizi parça-parça edəcək. İkiürəkli insanın yaşaya bilmədiyi kimi, biz də, belə olarsa, bir Yerdə yaşaya bilmərik.

5

Bəs bu şkalaları kim uyğunlaşdıracaq? Kim bəşəriyyət üçün vahid hesablama sistemi yaradacaq – yaramazlıqlar və xeyirxahlıqlar üçün, dözülməz olanlar və dözüləsi olanlar üçün, onların bu gün fərqləndirilməsi üçün? Kim bəşəriyyətə izah edə biləcək: nə, doğrudan da, ağır və dözülməzdir və nə yalnız bizə yaxın olanda dərimizi sürtür – kim bütün qəzəbimizi yaxında olana qarşı yox, qorxulu olana qarşı yönəldə bilər? Kim bu cür anlamı öz fərdi insani təcrübəsindən keçirə bilər? Kim süst və inadkar insan fərdinə özgə, uzaq sevincləri və dərdləri, özünün heç vaxt yaşamadığı miqyasları və yanlışlıqları izah edə bilər? Burada təbliğat da, məcburiyyət də, elmi sübutlar da gücsüzdür. Lakin xoşbəxtlikdən, dünyada belə bir vasitə var! Bu – incəsənətdir. Bu – ədəbiyyatdır.

Bunların hər ikisi üçün belə möcüzə əlçatandır: bunlar insanın başqalarının təcrübəsini faydasız saymaq və hər şeyi yalnız öz təcrübəsində öyrənmək kimi naqis bir xüsusiyyətini dəf edə bilirlər. İnsanların qısa və fani həyatını mənalandıraraq, incəsənət və ədəbiyyat həyat təcrübəsi yükünü bütün çətinlikləri, çalarları, həyat şirələri ilə birgə özündə daşıyır, bir insandan başqa bir insana ötürür, başqalarının yaşadığı təcrübəni insan üçün maddi olaraq bərpa edir, onu öz təcrübəsi kimi mənimsəməyə imkan verir.

Bu azmış kimi, hətta ilk baxışdan hər şeyin əyani olaraq göründüyü hallarda belə, ölkələr və bütöv qitələr bir-birinin səhvlərini gecikmə ilə, bəzən hətta əsrlərlə gecikmə ilə təkrar edir! Bəzi xalqlar tərəfindən artıq yaşananları, düşünülənləri, rədd edilənləri başqa xalqlar ən yeni bir şey kimi aşkarlayırlar. Burada da eləcə: bizim yaşamadığımız təcrübənin yeganə əvəzedicisi – incəsənətdir, ədəbiyyatdır.

İncəsənətə və ədəbiyyata ecazkar bir qüdrət verilib: dillərin, adətlərin, ictimai quruluşların arasındakı fərqlərin içi ilə bütöv bir millətdən başqa bir millətə həyat təcrübəsini, bu ikinci millət tərəfindən heç vaxt yaşanmamış onilliklərin ağır milli təcrübəsini çatdırmaq, hər şeyin uğurlu alınacağı halda onu izafi və ya səhv olanlardan, hətta məhvedici yoldan çəkindirə bilmək və bununla da bəşər tarixinin dolanbaclarını azalda bilmək qüdrəti. İncəsənətin bu böyük və nəcib xüsusiyyətini mən bu gün Nobel kürsüsündən təkidlə xatırladıram.

Ədəbiyyat daha bir istiqamət üzrə təkzibolunmaz, sıxılmış həyat təcrübəsinin daşıyıcısı kimi çıxış edir: bir nəsildən başqa nəslə doğru. Beləcə o, millətin canlı yaddaşına çevrilir. Beləcə o, millətin itirilmiş tarixinə özündən hərarət verir və onu təhrif oluna, iftiralara məruz qoyula bilinməyən bir şəkildə qoruyur. Beləliklə, ədəbiyyat dillə birlikdə millətin ruhunu qoruyub saxlayır.

(Son vaxtlar millətlərin aradan qalxması, xalqların müasir sivilizasiya qazanında əriyib yox olması haqqında danışmaq dəbdədir. Mən bununla razı deyiləm, amma bunun müzakirəsi ayrı məsələdir, burada isə aşağıdakını demək yerinə düşər: millətlərin itib getməsi bizi bütün insanların eyni xarakterli, eyni simalı olmasından heç də az kasıblaşdırmazdı. Millətlər bəşəriyyətin sərvətidir, onun ümumiləşdirilmiş şəxsiyyətləridir; onlardan ən kiçiyi belə ilahi niyyətin bir çalarını, xüsusi bir naxışını özündə daşıyır.)

Yazıq o millətə ki, onun ədəbiyyatı güc müdaxiləsi yolu ilə qırılır: bu, sadəcə, "mətbuat azadlığının" pozulması deyil, bu, milli ürəyin qapanışıdır, milli yaddaşın qoparılıb atılmasıdır. Millət özü özünü xatırlamır, millət mənəvi vəhdətdən məhrum edilir və ümumi bir dildə danışsalar da, həmvətənlər artıq bir-birini başa düşə bilmirlər. Nə özlərinə, nə də gələcək nəsillərə özləri haqqında danışmayan lal nəsillər gəlir və beləcə ölüb gedirlər. Əgər Axmatova və ya Zamyatin kimi sənətkarlar diri-diri basdırılıblarsa, qəbir evinə kimi sükut içrə, yazdıqlarının əks-sədasını eşitmədən yaratmağa məhkum ediliblərsə, bu, təkcə onların şəxsi fəlakəti deyil, bütün millətin fəlakətidir, bütün millət üçün təhlükədir. Bəzi hallarda isə bütün bəşəriyyət üçün: bu cür susmaq nəticəsində bütövlükdə Tarixin özü anlaşılmaz olur.

6

Müxtəlif vaxtlarda müxtəlif ölkələrdə həm qızğınlıqla, həm qeyzlə, həm də incə bir tərzdə mübahisə edirdilər ki, sənət və sənətkar özləri üçün yaşamalıdırlar, yoxsa cəmiyyət qarşısında borclarını unutmamalı, ona qərəzsiz xidmət etməlidirlər? Mənim üçün burada mübahisə obyekti yoxdur, amma mən dəlillər zəncirini ortaya qoymaq da istəmirəm. Bu mövzu üzrə ən parlaq mühazirələrdən biri Alber Kamyunun Nobel mühazirəsi olmuşdur – və onun qənaətlərinə mən də həvəslə qoşuluram. Bəli, uzun onilliklər boyu rus ədəbiyyatının belə bir təmayülü olmuşdur – həddən artıq özünə vurğun olmamaq, özünü həddən artıq qayğısız hiss etməmək – və mən də bu ənənəni gücüm çatdığı qədər davam etdirməkdən utanmıram. Rus ədəbiyyatında əzəldən belə bir təsəvvür doğmalaşmışdır ki, yazıçı öz xalqı arasında çox şey edə bilər və etməyə borcludur.

Sənətkarın ətraf dünyanın olaylarına fikir vermədən müstəsna olaraq öz yaşantılarını və özü üzərində müşahidələrini ifadə etmək hüququnu tapdalamayacağıq. Biz sənətkardan tələb etməyəcəyik, – amma ona irad tutmağı, ondan xahiş etməyi, ona çağırış yollamağı və onu cəlb etməyi özümüzə rəva görə bilərik. Axı sənətkar qabiliyyətini qismən özü inkişaf etdirir, bu qabiliyyət daha çox dünyaya gələrkən ona hazır şəkildə verilmiş olur – və bu qabiliyyətlə yanaşı, onun üzərinə azad iradəsinə görə məsuliyyət də qoyulur. Tutaq ki, sənətkar heç kəsə heç nə *borclu deyil*, lakin onun özünün qurduğu dünyalara və ya subyektiv şıltaqlıqlar məkanına çəkilərək, gerçək dünyanı öz mənfəətlərini güdən, bəzən hətta yaramaz, bəzən hətta sərsəm insanların ixtiyarına *buraxdığını* görmək də çox ağrılıdır.

XX əsrimiz özündən əvvəl gələn əsrlərdən daha qəddar oldu və onun qorxunc olayları birinci yarısı ilə bitmədi. Yenə də həmin o mağara adamlarına xas olmuş hisslər – acgözlük, paxıllıq, azğınlıq, qarşılıqlı bədxahlıq – get-gedə sinfi, irqi, kütləvi münaqişə, həmkarların mübarizəsi kimi gəlişigözəl sözlərlə adlandırılaraq, dünyamızı söküb-dağıdır. Mağara dövründə olduğu kimi, kompromislərin məqbul sayılmaması nəzəri prinsip səviyyəsinə yüksəldilir və ortodoksallığın məziyyəti kimi qəbul edilir. Bu cür münasibət sonu görünməyən vətəndaş müharibələrində milyonlarla qurban tələb edir, bizim ruhumuzu xeyir və ədalət kimi ümumbəşəri anlayışların mövcud olmaması, onların ötəriliyi, dəyişkənliyi və deməli, sənin partiyana sərfəli qaydada davranmalı olduğun barədə anlamlarla ağırlaşdırır. İstənilən peşəkar qrup, qazanmadığı da olsa, izafi də olsa, *bir tikə qoparmaq* imkanı əldə edən kimi dərhal onu qoparır və bu hərəkəti ilə bütün cəmiyyəti dağıtdığı barədə düşünmür. Qərb cəmiyyətinin ləngərinin amplitudası, qıraqdan göründüyü kimi, o həddə gəlib çatır ki, bundan sonra sistem metastabilləşməli və dağılmalıdır. Zorakılıq, özünü çoxəsrlik qanunçuluqla getdikcə daha az məhdudlaşdıraraq, öz faydasızlığının tarixdə dəfələrlə təzahür etməyinə və sübut olunmağına baxmayaraq, bütün dünyada müzəffər addımlarla irəliləyir. Kobud güc, sadəcə, zəfər çalmır, həm də ona ucadan haqq qazandırılır: dünyada belə bir arsız inam bərqərar olur ki, güc hər şeyə qadirdir, haqq-ədalət isə – heç nəyə. İlk baxışdan ötən əsrin dəhşətli əyalət fantaziyasına oxşayan Dostoyevskinin *şeytanları* gözümüzün qabağındaca bütün yer üzünə yayılır, elə ölkələri bürüyürlər ki, əvvəllər buralarda heç təsəvvürə belə gəlməzdilər – budur, son illər təyyarələrin qaçırılması, girovların götürülməsi, partlayışlar və yanğınlarla sivilizasiyanı sarsıtmaqda və məhv etməkdə əzmli olduqlarına işarə edirlər! Və onlar buna tam nail ola bilərlər. Seksual təcrübədən başqa heç bir təcrübəsi olmayan, çiyinlərinin arxasında özlərinin yaşadıqları əzabların və öz müstəqil anlamlarının durmadığı gənclik – artıq XIX əsrdə deyilmiş və rüsvay edilmiş sözləri təkrarlayır və ona elə gəlir ki, nəsə təzə bir şey icad edir. Yeni dövrün heçliyə doğru xunveybinçi[1] tənəzzülünü onlar sevinclə özləri üçün nümunə kimi qəbul edirlər. Dayaz düşüncə sayəsində insanın mahiyyətinin başa düşülməməsi, həyatı yaşamamış ürəklərin sadəlövh inamı: bax bu qəddar, acgöz zülmkarları, hakimləri qovarıq, sonra gələnlər isə (biz!) qumbaraları və avtomatları bir qırağa yığıb ədalətli və rəhmli olarlar. Amma bu heç də belə deyil!.. Kimlər ki yaşayıb və başa düşür, kimlər ki gənclərə etiraz edə bilərlər, – çoxunun buna cəsarəti çatmır, hətta onlara yaltaqlanırlar ki, təki "mühafizəkar" kimi görünməsinlər, – bu da ruslara xas haldır, XIX əsrə aid, Dostoyevski onu "qabaqcıl ideyacıqların qulu olmaq" adlandırırdı.

Münhen ruhu heç də keçmişə çevrilməmişdir, qısa bir epizod olmamışdır. Hətta onu da deməyə cürət edərdim ki, Münhen ruhu XX əsrdə üstünlük təşkil edir. Özünü itirmiş mədəni dünya dişlərini qıcırdaraq yenidən geri qayıtmış barbarlığa qarşı güzəşt və təbəssümlərdən başqa heç nə qoya bilmir. Münhen ruhu firavanlıq içində yaşayan insanların iradələrinin xəstəliyidir, nəyin bahasına olursa olsun firavanlığa nail olmaq ehtirasına tutulmuşların, dünyəvi mövcudluqlarının əsas məqsədini maddi rifahda görənlərin adi halıdır. Belə insanlar – müasir dünyada onlar çoxluq təşkil edirlər – passivlik və geri çəkilmə yolunu tuturlar ki, təki öyrəşdikləri həyat mümkün qədər çox davam etsin, təki bu gün dara düşməsinlər, sabah isə, bəlkə də, ötüb-keçər... (Amma heç vaxt ötüb-keçməyəcək! – qorxaqlığa görə cəza bir az da sərt olacaq. Cəsarət və qalibiyyət əzmi yalnız qurban verməyə hazır olduğumuz zaman bizə nəsib olur.) Bir də o, bizi ölümlə təhdid edir, çünki fiziki olaraq qatılaşmış dünyanı mənəvi cəhətdən birləşməyə qoymur, bilik və şəfqət molekullarının onun bir yarısından o biri yarısına keçməsinə imkan vermir. Bu çox amansız təhdiddir: planetin hissələri arasında informasiyaya sədd çəkilməsi. Müasir elmə məlumdur ki, informasiyanın qarşısının alınması entropiyaya, ümumi dağılmaya aparan yoldur. İnformasiyanın qarşısının alınması beynəlxalq imzaları və müqavilələri etibarsız edir: *karlaşdırılmış* zonada istənilən müqavilənin istənilən kimi şərhi çətin olmur, onun, sanki, heç ümumiyyətlə, mövcud olmamış kimi tamam unudulması isə bundan da asan olur. (Oruell bunu çox yaxşı başa düşmüşdü.) Həmin zonada, bir növ, Yer sakinləri yox, Marsdan gəlmiş ekspedisiya korpusu yaşayır; onların Yerin o biri hissələrindən əməlli xəbərləri yoxdur və bu hissəni “azad” etdiklərinə müqəddəs bir əminliklə onu tapdalamağa hazırdırlar.

---

[1] *Xunveybinlər* – Çində "mədəni inqilab" zamanı (1966–1967) yaradılmış və Mao Tszedunun əleyhdarlarına, ziyalılar təbəqəsinə qan udduran, mədəni sərvətləri amansızcasına məhv edən gənclər – "qırmızı keşikçilər" dəstələri

İyirmi beş il bundan əvvəl bəşəriyyətin böyük ümidləri işığında Birləşmiş Millətlər Təşkilatı yarandı. Təəssüf ki, mənəviyyatsız dünyada o da mənəviyyatsız böyüdü. Bu, Birləşmiş Millətlərin Təşkilatı deyil, Birləşmiş Hökumətlərin Təşkilatıdır; elə bir təşkilatdır ki, burada azad seçilmişlər də, zorla qəbul edilmişlər də, hakimiyyəti silah gücünə ələ keçirmişlər də bərabərləşdiriliblər. BMT qərəzli bir təəşşüqlə bəzi xalqların azadlığının qayğısına qalır, o biri xalqların azadlığına isə biganə olur. Yaltaqcasına səsvermə ilə o, fərdi şikayətlərə baxmaqdan imtina etdi – ayrı-ayrı balaca insanların – bu cür böyük təşkilat üçün həddən artıq xırda həşəratların iniltilərinə, fəryadlarına, yalvarışlarına laqeyd qaldı. İyirmi beş il ərzində ən yaxşı sənədini – İnsan Haqları Bəyannaməsini – BMT hökumətlər üçün, onların üzv olmaları üçün məcburi edə bilmədi – beləcə də kiçik insanları onların seçmədikləri hökumətlərin ixtiyarına buraxdı.

İlk baxışdan, sanki, müasir dünyanın siması alimlərdən asılıdır, bəşəriyyətin bütün texniki addımlarını onlar həll edirlər. Və dünyanın hansı tərəfə gedəcəyi siyasətçilərdən deyil, məhz alimlərin birliyindən asılı olmalıdır. Həm də ayrı-ayrı insanların nümunəsi onların birləşərək nə qədər şeyi yerindən tərpədə biləcəklərinə dəlalət edir. Amma yox, alimlər bəşəriyyətin müstəqil hərəkətverici qüvvəsi olmaq üçün qətiyyətli cəhdlər etmədilər. Onlar bütöv konqreslər şəklində başqalarının əzablarından uzağa qaçırlar: elm çərçivəsində qalmaq daha rahatdır. Yenə də həmin o Münhen ruhu öz bihuşedici qanadlarını onların başları üzərində açmış oldu.

Bəs bu amansız, dinamik, partlayıcı dünyada yazıçının rolu nədədir və yeri haradadır? Biz artıq, ümumiyyətlə, raketlər göndərmirik, hətta sonuncu yardımçı arabamızı belə itələmirik, biz ancaq maddi qüvvəyə hörmət edənlərin gözündə artıq nifrətə layiqik. Bizim üçün geri çəkilmək, xeyirin yenilməzliyinə, həqiqətin bölünməzliyinə olan inamımızdan imtina etmək və dünyaya ancaq öz acı müşahidələrimizdən, bəşəriyyətin necə eybəcərləşdirildiyindən, insanların necə cılızlaşdığından və onların arasında zərif və incə qəlb sahibi olmağın necə çətin olduğundan danışmağımız daha təbii olmazdımı?

Amma bu cür qaçış – bizdə yoxdur. Bir dəfə *sözdən* yapışandan sonra daha heç vaxt yayınmamalı: yazıçı öz həmvətənləri və müasirləri üçün kənar hakim deyil, o, vətənində baş vermiş və xalqı tərəfindən törədilmiş bütün şər əməllərin də həmtəqsirkarıdır. Əgər onun ölkəsinin tankları özgə paytaxtının asfaltını qana boyamışdırsa, qonur ləkələr yazıçının üzünə əbədi yapışmış olur. Əgər məşum gecələrin birində sadəlövh dost yatdığı yerdəcə boğulmuş olarsa, onda yazıçının da əlində həmin kəndirdən göy qançırlar qalır. Əgər onun gənc həmvətənləri açıq-saçıq şəkildə pozğunluğun sadə zəhmətdən üstün olduğunu bəyan edirlərsə, narkotiklərə qurşanırlarsa və girovlar götürürlərsə, onda bu üfunət yazıçının da nəfəsinə qarışır. Bu günün bəlalarına görə cavab verməli olmadığımızı deməyə özümüzdə cəsarət tapa biləcəyikmi?

7

Bununla belə, dünya ədəbiyyatının planetin müxtəlif bucaqlarında özünəməxsus şəkildə təzahür edən, görünən, qayğı və bəlalarla döyünən vahid və böyük bir ürək olması hissi məni ruhlandırır.

Ötən əsrlərdə də əzəli milli ədəbiyyatlarla yanaşı, milli ədəbiyyatların yüksək zirvələrini əhatə edən və qarşılıqlı ədəbi təsirlərin məcmusu kimi başa düşülən dünya ədəbiyyatı anlayışı da olmuşdur. Lakin zamanca ləngimələr də olurdu: oxucular və yazıçılar özgə dillərdə yazan ədiblərlə gec, bəzən bir neçə əsr sonra tanış olurdular, buna görə qarşılıqlı təsirlər də ləngiyirdi, milli ədəbiyyatların zirvələrinin əhatə olunması da artıq müasirlərin yox, sonrakı nəsillərin gözləri önündə baş verirdi.

Bu gün isə bir ölkənin yazıçıları ilə başqa bir ölkənin yazıçıları və oxucuları arasında qarşılıqlı əlaqə ani olmasa da, hər halda, buna yaxındır, bunu mən öz üzərimdə hiss edirəm. Təəssüf ki, vətənimdə çap olunmayan kitablarım, tələsik və çox vaxt pis tərcümələrə baxmayaraq, tez bir zamanda özlərinə həssas dünya oxucusu tapdı. Onların tənqidi təhlili ilə Haynrix Böll kimi görkəmli Qərb yazıçıları məşğul oldular. Bütün bu son illər ərzində, nə qədər ki mənim həyatım və azadlığım alt-üst olmamışdı, ağırlıq qanunlarına zidd olaraq, sanki, havada, ictimai lentin lal, gözlə görünməyən dartqısı üzərində qərar tutmuşdum – mən minnətdarlıqla, tamamilə gözlənilmədən özüm üçün dünya yazıçı qardaşlığının da dəstəyini duydum. Əlli yaşım tamam olan gün tanınmış Avropa yazıçılarından təbriklər aldım və təəccübləndim. Artıq mənə edilən heç bir təzyiq diqqətdən kənarda qalmırdı. Mənim üçün təhlükəli olan Yazıçılar İttifaqından xaric olunduğum həftələrdə dünyanın görkəmli yazıçılarının qurduğu müdafiə səddi məni daha pis təqiblərdən qorudu, Norveç yazıçıları və rəssamları isə vətəndən qovulmaq təhlükəsi ilə üzləşəcəyim halda mənə qonaqpərvərliklə mənzil təklif edirdilər. Nəhayət, mənim Nobel mükafatına irəli sürülməyim yaşadığım və yazdığım ölkədən olmadı, bunu Fransua Moriak və onun həmkarları etdilər. Bir də, daha sonra, bütövlükdə milli yazıçı birlikləri məni dəstəklədiklərini bildirdilər.

Beləliklə, mən başa düşdüm və öz üzərimdə hiss etdim ki, dünya ədəbiyyatı artıq mücərrəd dövrələyici deyil, ədəbiyyatşünasların yaratdığı ümumiləşdirmə deyil, nə isə bir ümumi ruhdur, bəşəriyyətin getdikcə güclənən birliyini əks etdirən canlı qəlb birliyidir. Hələ də gərginlik altında olan məftillər və avtomatlardan qatarla açılan atəşdən qızan dövlət sərhədləri közərir, hələ də bəzi daxili işlər nazirlikləri hesab edirlər ki, ədəbiyyat onların tabeliyində olan ölkələrin “daxili işi”dir, hələ də “bizim daxili işlərimizə qarışmaq onların haqqı deyil!” kimi qəzet başlıqları ön plana çəkilir – əslində isə bizim bu darısqal Yer kürəmizdə *daxili işlər*, ümumiyyətlə, qalmamışdır! Bəşəriyyətin xilas yolu da ondadır ki, hamının hər şeyə aidiyyəti olsun: Şərq insanları Qərbdə nə düşünüldüyünə, Qərb insanları da Şərqdə nə düşünüldüyünə tam laqeyd qalmasınlar. Bədii ədəbiyyat – bəşər övladının ən incə, ən həssas alətlərindən biri – bəşəriyyətin güclənməkdə olan birlik duyumunu birincilər sırasında hiss etdi, mənimsədi, davam etdirməyə başladı. Və budur, mən əminliklə bugünkü dünya ədəbiyyatına – həyatda heç vaxt rastlaşmadığım və bəlkə də, rastlaşmayacağım yüzlərcə dostuma – müraciət edirəm.

Dostlar! Əgər biz nəyəsə qadiriksə, gəlin bu işə dəstək verək! Partiya, hərəkat, zümrə və qruplar arasındakı ixtilafların parçalayıb dağıtdığı ölkələrimizdə lap əzəldən ayırıcı yox, birləşdirici qüvvə kim olub? Mahiyyət etibarilə yazıçıların – millətin əsas təmərküzləşdiricisi olan milli dilin, və həm də xalqın məskunlaşdığı torpağın, uğurlu hallarda isə həm də mili ruhun ifadəçilərinin – vəziyyəti belədir.

Mən düşünürəm ki, dünya ədəbiyyatı bəşəriyyətin bu həyəcanlı saatlarında, qərəzli insanların və partiyaların təlqin etdiklərinin əksinə olaraq, ona özünü tanımağa kömək etmək iqtidarındadır, ədəbiyyat bir diyarın təcrübəsini başqa bir diyara elə keçirə bilər ki, bundan sonra daha gözümüzdə heç nə haçalanmasın, bütün şkalaların bölgüləri üst-üstə düşsün, bir xalq o biri xalqın yığcam şəkildə də olsa doğru və həqiqi tarixini öyrənə bilsin, özü də bunu, sanki, həmin tarixi özləri yaşayıblarmış kimi bir aydınlıqla, ağrı hissi ilə edə bilsin və bununla da sonrakı ağır və böyük səhvlərdən qorunmuş olsun. Biz özümüz isə bu zaman, bəlkə də, *dünyanı görmə qabiliyyətimizi* inkişaf etdirə bilərik: bütün insanlar kimi gözümüzün mərkəzi ilə yaxınımızda olanları görər, gözlərimizin kənarları ilə qalan dünyada baş verənləri özümüzə çəkərik. Və dünya proporsiyalarını müqayisə edə, onlara əməl edə bilərik.

Yazıçıdan başqa kim nəinki öz uğursuz hakimlərini (bəzi dövlətlərdə bu ən yüngül qazanılan çörəkdir və yerindən duran bununla məşğul olur), həm də qorxaqcasına alçalmasına və ya özündənrazı zəifliyinə görə öz cəmiyyətini, gənclərin əsassız sıçrayışlarını, bıçaqlarını siyirmiş piratları pisləyə bilər?

Bizə deyəcəklər: aşkar zorakılığın amansız təzyiqi qarşısında ədəbiyyat nə edə bilər? Lakin: unutmayaq ki, zorakılıq tək yaşamır və tək yaşaya bilməz: o, yalanla mütləq çulğalanmalıdır. Bizim aramızda ən yaxın qohumluq əlaqəsi, ən təbii dərin bir əlaqə vardır: zorakılıq yalandan başqa heç nə ilə daldalana bilməz, yalan isə zorakılıqdan başqa heç nəyin üzərində qərar tuta bilməz. Bir dəfə zorakılığı öz üsulu etmiş şəxs qaçılmaz olaraq yalanı da öz prinsipi elan etməlidir. Yaranarkən zorakılıq açıq hərəkət edir və özü ilə fəxr edir. Lakin yerini bərkidən, özünü təsdiqləyən kimi, – ətrafında havanın seyrəkləşdiyini hiss etməyə başlayır və daha yalanla kölgələnmədən, onun şirin sözlərinə bürünmədən mövcud ola bilmir. Zorakılıq artıq heç də həmişə və heç də mütləq birbaşa boğazımızdan yapışmır, əksər hallarda o, öz rəiyyətindən ancaq yalana and içməsini, özünün yalanda müştərək iştirakını tələb edir.

Sadə cəsarətli insanın sadə addımı – yalanda iştirak etməmək, yalan hərəkətləri dəstəkləməməkdir! Qoy yalan dünyaya gəlsin və hətta hökmran olsun – amma mənim vasitəmlə yox. Yazıçı və sənətkarlar isə daha çox şeyə qadirdirlər – onlar *yalana qalib* gələ bilərlər! Yalanla mübarizədə incəsənət həmişə qalib gəlib, həmişə qalib gəlir! – açıq-aşkar, hamı üçün təkzibolunmaz şəkildə! Yalan dünyada çox şeyin qabağında duruş gətirə bilər – amma incəsənətin qabağında yox! Və bu yalan çəkilən kimi zorakılığın eybəcər çılpaqlığı aşkar olacaq, taqətsiz zorakılıq məhv olacaq.

Buna görə də, düşünürəm ki, dostlar, biz dünyanın bu qızdırmalı anında ona kömək edə bilərik. Silahsızlıqdan şikayət etməməklə, qayğısız həyata aludə olmamaqla – yalnız döyüşə çıxmaqla!

Rus dilində doğruluq barədə zərbi-məsəlləri xoşlayırlar. Bu məsəllər bir o qədər də az olmayan ağır xalq təcrübəsini, bəzən hətta heyrətamiz bir tərzdə ifadə edir:

BİR DOĞRU SÖZ BÜTÜN DÜNYANI ÜSTƏLƏYƏR.

Mənim öz fəaliyyətim, mənim bütün dünya yazıçılarına çağırışım da kütlənin və enerjinin itməməsi qanununun məhz bu cür xəyali-fantastik pozulmasına əsaslanır.

Aleksandr Soljenitsın NOBEL MÜKAFATI LAUREATI

Inventas vitam
juvat excoluisse
per artes

BİRİNCİ ÇEVRƏDƏ

(roman)

BİRİNCİ ÇEVRƏDƏ

(roman)

Şaraşka[1] *dostlarıma ithaf edirəm*

Müasir rus kitablarının taleyi belədir: üzə çıxsalar da, bunu ancaq tükləri yolunmuş halda edə bilirlər. Bir müddət əvvəl Bulqakovun "Master"i ilə də belə olmuşdu – onun da tükü sonradan çıxmışdı. Mənim bu romanımla da eyni şey baş verdi: ona zəif də olsa həyat vermək, heç olmasa, redaksiyaya aparıb kiməsə göstərməyə cürət etmək üçün özüm onu yoluşdurdum və təhrif etdim, daha doğrusu – sökdüm və təzədən yığdım. Və bu halda da onu oxudular.

İndi isə artıq geri qayıda və düzəldə bilməzsən... Amma yox... Budur, bu da romanın əsli.

Yeri gəlmişkən, romanı bərpa edərkən bəzi şeyləri daha təkmil etdim, axı o vaxt mənim qırx yaşım vardı, indi isə artıq əllini haqlamışam.

Yazılıb	– 1955–1958
Təhrif edilib	– 1964
Bərpa olunub	– 1968

FƏSİLLƏR 1–96

1. Torpeda
2. Səhv
3. Şaraşka
4. Protestant Miladı
5. Huqi-Buqi
6. Dinc məişət
7. Qadın ürəyi
8. Dayan, ey an!
9. Beşinci ilin qoşquları
10. Rozenkreytserlər
11. Ovsunlanmış qəsr
12. Yeddinci

---

[1] *Şaraşka* – Keçmiş SSRİ-də tam məxfilik şəraitində NKVD/DTN/DİN nəzdində fəaliyyət göstərən və həbs edilmiş ixtiraçılar, elm adamlarının işlədiyi xüsusi, qapalı konstruktor büroları – "elmi-tədqiqat həbsxanaları"nın jarqon adı

13. Yalan demək lazım idi...
14. Göy işıq
15. Qız verin! Qız!
16. Yalançılar üçlüyü
17. Qaynanmış su barədə
18. Sehr
19. Yubilyar
20. Böyük həyat haqqında etüd
21. Bizə ölüm cəzasını qaytarın!
22. Yer kürəsinin imperatoru
23. Dil istehsalat alətidir
24. Ənginlik geri çağırır
25. Əzabkeş Nikita kilsəsi
26. Odun doğrama
27. Bir az da metodika
28. Kiçikcənin işi
29. Polkovnik-leytenantın işi
30. Çaşqın robot
31. Corabı necə yamamalı
32. Milyona doğru aparan yollarda
33. Cərimə çubuqları
34. Səs növləri
35. Öpüş qadağandır
36. Fonoskopiya
37. Lal zəng səsləri
38. Mənə xəyanət et!
39. Demək asandır – tayqaya
40. Görüş
41. Daha biri
42. İki cavan
43. Qadın pilləkəni yuyurdu
44. Geniş çöllərdə
45. İmperializmin köpəkləri
46. Müqəddəs Qraal qəsri
47. Üç sıfırlıq söhbət
48. Oxşar
49. Həyat roman deyil
50. Qarımış qız
51. Od və saman
52. Ölülərin dirilməsi şərəfinə!
53. Gəmi
54. Boş vaxtın oyunları
55. Knyaz İqor
56. İyirminci ili başa vurarkən
57. Dustaq xırdalıqları
58. Lisey masası
59. Buddanın təbəssümü
60. Vicdan da yalnız bir dəfə verilir
61. Tverli dayı
62. İki kürəkən
63. Zubr
64. Şəhərə birinci girirdilər
65. Qaydasız döyüş
66. Xalq arasına getmə
67. Spiridon
68. Spiridonun meyarı
69. Qapalı niqab altında
70. Dotti
71. Hesab edəcəyik ki, bu heç olmayıb
72. Mülki məbədlər
73. Haqsızlıqlar zənciri
74. Bazar ertəsinin şəfəqi
75. Dörd mıxça
76. Sevimli peşə
77. Qərar qəbul edilir
78. Azad katib
79. Qərar izah edilir
80. Yüz qırx yeddi manat
81. Texno-elita
82. Optimizm tərbiyəsi
83. Baş çuğul
84. Güllələməklə bağlı
85. Knyaz Kurbski
86. Mən insan ovçusu deyiləm
87. Elmin başlanğıcında
88. Dialektik materializm – qabaqcıl dünyagörüşüdür
89. Dişi bildirçin
90. Arxa pilləkəndə
91. İçəri girən ümidini üzsün
92. Əbədi saxlamalı
93. İkinci nəfəs
94. Həmişə qəfildən
95. Əlvida, şaraşka!
96. Ət

BİRİNCİ KİTAB

1

Bəzəkli əqrəblər saat beşə beş dəqiqə işlədiyini göstərirdi. Qürub edərək donmaqda olan dekabr günəşinin işığında rəfin üstündəki saatın bürüncü tamamilə qaralmış kimi görünürdü.

Hündür pəncərənin şüşələri düz döşəmədən başlayırdı. Onların arxasında, Kuznetski most küçəsində, daim harasa tələsən kütlə qaynaşır, təzəcə yağmış, lakin yolla keçən insanların ayaqları altında artıq ağırlaşmış və boz rəngə düşmüş qarı təmizləyən dalandarlar səylə əlləşirdilər.

Bütün bunları görən, bəlkə də, heç görməyən ikincidərəcəli dövlət müşaviri İnnokenti Volodin pəncərənin çərçivəsinə söykənmişdi və fitlə nə isə həzin və uzun bir motiv çala-çala barmaqlarının ucu ilə xarici jurnalın işıldayan vərəqlərini çevirirdi. Amma jurnalın səhifələrində nə yazıldığını heç görmürdü.

İkincidərəcəli dövlət müşaviri rütbəsi diplomatik xidmətdə polkovnik-leytenant rütbəsi demək idi, hündürboy, nazik bədənli, əyninə mundir yox, sürüşkən parçadan kostyum geyinmiş Volodin Xarici İşlər Nazirliyi əməkdaşından daha çox, gənc və varlı avaraya oxşayırdı.

Ya iş otağında işığı yandırmaq – o, işığı yandırmamışdı, – ya da çıxıb evə getmək vaxtı idi. Volodin isə hərəkətsiz durmuşdu.

Saatın beşə işləməsi hələ iş gününün sonu demək deyildi. Bu yalnız havanın işıqlı vaxtına düşən, özü də kiçik bir hissəsi idi. İndi hamı evə gedəcəkdi – nahar etməyə, yatmağa; axşam saat ondan sonra isə beş ümumittifaq və iyirmi respublika nazirliklərinin minlərlə pəncərəsi yenidən işıqlanacaqdı. Bir düjün qala divarı arxasında oturmuş bir nəfərin gecələr yuxusu gəlmirdi və o, Moskva məmurlarının hamısını özü ilə birgə oyaq qalmağa öyrətmişdi. Hökmdarın gecə vərdişlərindən yaxşı xəbərdar olan altmış nazirin altmışı da lövhə qarşısına çıxarılmalarını gözləyən məktəb şagirdləri kimi diqqətlə çağırış gözləyirdi. Yuxularını dağıtmaq üçünsə onlar müavinlərini çağırır, müavinlər isə şöbələrə rahatlıq vermirdilər. Arayış hazırlayanlar nərdivanlara çıxaraq kartotekaları ələk-vələk edir, kargüzarlar dəhlizlər boyu qaçışır, stenoqrafçı qızlar isə qələmlərini sındırırdılar.

Hətta bu gün, Qərbdə geniş qeyd olunan Milad bayramı ərəfəsində belə (artıq iki gün idi ki, bütün səfirliklər sakitləşmişdi, zəng etmirdilər) onların nazirliyində yenə də səhərə kimi oturacaqdılar.

Qərbdə isə ikihəftəlik tətil başlanmışdı. Sadəlövh çağalar. Uzunqulaq eşşəklər!

Cavan oğlanın əsəbi barmaqları sürətlə və mənasız tərzdə jurnalın səhifələrini vərəqləyirdi, daxilində gah güclənən, gah da səngiyən qorxu hissi isə onun içini gah hərarətlə doldurur, gah da canına üşütmə salırdı.

İnnokenti jurnalı kənara ataraq büzüşmüş halda otaqda var-gəl etməyə başladı.

Zəng edim, yoxsa etməyim? Bunu indi etmək vacibdirmi? Cümə axşamı, ya da cümə günü etsəm, gec olmaz ki?

Gec olacaq...

Hər şeyi götür-qoy etmək üçün vaxt azdır, məsləhətləşməyə də bir kimsə yoxdur!

Yəni avtomatdan kimin zəng etdiyini bilmək üçün də vasitə var? Əgər rusca danışsam? Əgər ləngiməsəm və tez çıxıb getsəm? Yəni telefondan gələn boğuq səsə görə adamı tanıya bilərlər? Bu cür texnika ola bilməz.

Üç-dörd günə özü də ora uçacaq. Gözləmək daha məntiqlidir. Gözləmək daha məsləhətdir.

Amma gec olacaq.

Lənətə gələsən – soyuğa, ağır şeylərə öyrəşməmiş çiyni keyimişdi. Yaxşı olardı ki, heç bu işdən xəbəri olmayaydı. Tanımayaydı. Bilməyəydi...

O, masanın üstündəki kağızları topalayıb yanmayan şkafa qoydu. Həyəcanı və narahatlığı getdikcə artırdı. İnnokenti alnını şkafın rənglənmiş boz dəmirinə dayadı və gözlərini yumaraq bir az dincəldi.

Və birdən, sanki, son anlarını qaçıracaqmış kimi, maşın üçün qaraja belə zəng etmədən, mürəkkəbqabının qapağını bağlamadan özünü qapıya tərəf atdı, qapını bağladı, açarı dəhlizin qurtaracağında oturmuş növbətçiyə verərək pilləkənlə qaçaraq düşdü, binanın əyinlərində qızılı zər-baftalı paltar olan sakinlərini ötüb-keçərək tələsik paltosunu əyninə keçirdi, şlyapasını birtəhər başına qoydu, özünü rütubətli, sanki, fırtığı axan günün ağuşuna atdı.

Tez yeriməkdən bir az sakitləşdi.

Son dəb üzrə qaloşsuz geydiyi fransız çəkmələri his-pas içində əriyən qara batdı.

Nazirliyin yarıqapalı həyəti ilə Vorovskinin heykəlinin yanından keçərkən başını qaldıran İnnokenti diksindi. Ona Böyük Lubyankanın Furkasovski küçəsinə çıxan yeni binasının yeni mənası əyan oldu. Bu doqquzmərtəbəli boz-qaramtıl cəmdək linkora oxşayırdı. Onun sağ yanı boyu on səkkiz pilyastr[1] on səkkiz top qülləsi kimi ucalırdı. İnnokentinin dayaz və tənha qayığını isə amansız bir qüvvə bu ağır və sürətli gəminin burnu altına çəkirdi.

Yox, gəmi qayığı çəkmirdi – onun özü linkorun üstünə gedirdi – torpeda kimi!

Lakin buna tab gətirmək mümkün deyildi! O, sağa, Kuznetski most küçəsinə döndü. Səkinin qırağında dayanmış taksi tərpənməyə hazırlaşırdı, İnnokenti özünü maşına çatdırdı, taksini küçə ilə üzüaşağı qovdurdu, oradan da sağa, Petrovkanın yenicə yandırılmış fənərlərinin altına döndü.

O, hələ də tərəddüd edirdi – haradan zəng etsin ki, tələsdirməsinlər, başının üstünü kəsdirməsinlər, qapıdan içəri boylanmasınlar. Sakit, ayrıca duran telefon budkası axtarmalı? Yox, belə olanda diqqəti daha çox cəlb edəcək.

---

[1] Bir tərəfi divara birləşən dördtərəfli sütun

Bəlkə, ən çox sıxlıq olan bir yerdən, təki kabinə daş kimi lal olsun? Taksi ilə gəzmək, sürücünü də özünə şahid etmək – bu da ağılsızlıqdır. O, bir daha ciblərini eşələdi, onbeşqəpiklik axtarırdı, ümid edirdi ki, tapmayacaq. Tapmasaydı, zəngin təxirə salınması da təbii olardı.

Oxotnı Ryaddakı svetoforda cibindən iki dənə onbeşqəpiklik tapıb çıxartdı. Deməli, belə də olmalı imiş.

Elə bil, sakitləşirdi. Təhlükəlidir, ya da təhlükəli deyil – onsuz da, məsələnin başqa həll yolu ola bilməzdi.

Daim nədənsə qorxarıqsa, insan olaraq qala bilərikmi?

İnnokenti heç nə düşünmürdü – Moxovaya küçəsi ilə düz səfirliyin yanından keçdi. Deməli, qismət belə imiş. O, üzünü şüşəyə dirədi, boynunu əydi: hansı pəncərələrdən işıq gəldiyinə baxmaq istəyirdi. Macal tapa bilmədi.

Universiteti keçdilər – İnnokenti başı ilə sağ tərəfə işarə etdi. O, öz torpedasında dairə vururdu ki, daha yaxşı səmtlənə bilsin.

Sürətlə Arbata tərəf qalxdılar, sürücüyə iki kağız pul uzatdı, addımlarını ləngitməyə çalışaraq meydanla getməyə başladı.

Boğazı, ağzı, bütövlükdə özü elə qurumuşdu ki, heç bir su buna kömək edə bilməzdi.

Arbat artıq işıq içində idi. "Bədaye"nin[1] qabağında "Balerinanın məhəbbəti"nə uzun növbə düzülmüşdü. Metronun üstündəki "M" xəfif bozumtul dumana bürünmüşdü. Qaraşın cənublu qadın xırda sarı çiçək satırdı.

Ölümə gedən öz linkorunu görmürdü, amma nurlu bir cəsarət onun sinəsini qabartmışdı.

Bircə şeyi yadda saxlamalı idi: ingiliscə bircə kəlmə də. Fransızca da o cümlədən. Xəfiyyələr üçün heç bir iz, heç bir əlamət qoymaq olmazdı.

İnnokenti qıvraq yerişlə və artıq tələsmədən yeriyirdi. Qarşıdan gələn qız gözlərini qaldıraraq ona baxdı.

---

[1] *Bədaye* – Moskva Akademik Bədaye Teatrı nəzərdə tutulur *(bundan sonra rəqəmlə qeyd olunacaq izahlar tərcüməçiyə aiddir)*

Daha bir qız. Özü də qəşəng. Mənə sağ qalmaq arzula.

Dünya necə də genişdir, onun nə qədər imkanları var! – Sənin isə heç nəyin qalmayıb, bircə bu dərədən savayı.

Çöl tərəfdəki taxta kabinələrdən biri boş idi, amma o da şüşəsiz idi. İnnokenti irəli, metroya tərəf getdi.

Burada divarın içinə salınmış kabinələrin dördü də tutulmuşdu. Amma soldakı kabinədə bir az kefli, nimdaş paltarlı birisi artıq danışıb qurtarmışdı və dəstəyi asırdı. O, İnnokentiyə baxıb gülümsündü, nə isə demək istədi. Həmin tipin çıxdığı kabinəyə girən İnnokenti qalın şüşəli qapını cəhdlə çəkdi, bir əli ilə onu saxlayaraq o biri, titrəyən əli ilə əlcəyini də soyunmadan pulu aparata atıb nömrəni yığdı.

Bir neçə zəngdən sonra dəstəyi götürdülər.

– Bura katiblikdir? – o, səsini dəyişdirməyə çalışırdı.

– Bəli.

– Xahiş edirəm, məni təcili olaraq səfirlə calaşdırın.

– Səfiri çağırmaq olmaz, – ona təmiz rus dilində cavab verdilər. – Hansı məsələ ilə bağlı müraciət edirsiniz?

– Onda işlər vəkilini! Ya da hərbi attaşeni! Xahiş edirəm, ləngitməyin!

Xəttin o biri başında fikirləşirdilər. İnnokenti də düşündü: imtina edərlər, qoy etsinlər. İkinci dəfə cəhd etmək olmaz.

– Yaxşı, attaşe ilə birləşdirirəm.

Telefon xəttini ayırdılar.

Güzgülü şüşənin arxasında, kabinələr sırasından azca aralıda insanlar harasa qaçır, tələsir, bir-birini ötürdülər. Kimsə bura da gəlib çıxdı və səbirsizliklə İnnokentinin kabinəsinə növbəyə durdu.

Olduqca güclü ləhcə ilə, tox və tənbəl səslə dəstəyə dedilər:

– Sizi eşidirlər. Siz nə istəyir?

– Cənab hərbi attaşe? – İnnokenti sərt səslə soruşdu.

– Yes, avieyşn, – o başdan həvəssiz cavab verdilər.

Nə etmək olardı? Əli ilə dəstəyin qabağını tutan İnnokenti yavaş, lakin qətiyyətli səslə başa salmağa çalışdı:

– Cənab aviasiya attaşesi! Xahiş edirəm, yazın və təcili səfirə çatdırın...

– Moment, gözləyin, – ona tələsmədən cavab verdilər. – Mən tərcüməçi çağırar.

– Mən gözləyə bilmərəm! – İnnokenti əsəbiləşirdi. (Artıq səsini dəyişməyi də yaddan çıxarmışdı!) – Və mən sovet adamları ilə danışmayacağam! Dəstəyi asmayın! Söhbət sizin ölkənizin taleyindən gedir! Özü də təkcə ondan yox! Qulaq asın: yaxın günlərdə Nyu-Yorkda sovet agenti Georgi Koval radio detalları mağazasında, ünvanı deyirəm...

– Mən sizi pis başa düşür, – attaşe sakit tərzdə cavab verdi. Əlbəttə, o, yumşaq divanda oturmuşdu, heç kəs də onu tələsdirmirdi. Otağın içərilərindən nəyi isə qızğın müzakirə edən qadın səsləri eşidilirdi. – Of Kenede səfirliyinə zəng edin. Orada rusca yaxşı başa düşürlər.

Kabinənin döşəməsi İnnokentinin ayaqları altında od tutub yanırdı, ağır telefon dəstəyi qara zənciri ilə birgə onun əlində əriyirdi. Lakin əcnəbi dildə deyilmiş bircə söz onu məhv edə bilərdi!

– Qulaq asın! Qulaq asın! – o, əlacsızlıqla dedi. – Bu günlərdə sovet agenti Koval radio mağazasında atom bombasının istehsalı üzrə vacib texnoloji sənədlər alacaq...

– Necə? Hansı avenyu? – attaşe təəccübləndi və fikrə getdi. – Mən haradan bilim ki, siz düz deyir?

– Siz başa düşürsünüzmü ki, mən nə ilə risk edirəm? – İnnokenti sərt cavab verdi.

Deyəsən, çöl tərəfdən şüşəni döyürdülər.

Attaşe susurdu, bəlkə də, siqaretini sümürürdü.

– Atom bombası? – o, inamsızlıqla təkrar etdi. – Bəs siz kimdir? Öz soyadını deyin?

Dəstəkdə boğuq şaqqıltı eşidildi, pambıq kimi sakitlik yarandı. Xətti ayırmışdılar.

2

Elə müəssisələr var ki, onların qapısı ağzında üstünə "Xidməti" yazılmış tünd-qırmızı fənərlə qarşılaşırsan. Ya da güzgü kimi lövhə ilə: "Kənar şəxslərə giriş qəti qadağandır". Ya da ki masanın arxasında zəhmli qapıçı oturur, buraxılış vərəqələrini yoxlayır. Və əlçatmaz qapıların arxasında, qadağan olunmuş bütün yerlərdə olan kimi, Allah bilir, nələrin baş verdiyini düşünürsən.

Orada isə adicə dəhlizdir, ola bilər ki, həmişə gördüklərindən bir az təmiz. Dəhlizin ortası ilə isə qırmızı rəngli rəsmi giş payəndaz döşənmiş olur. Parket də qaydasında silinib. Lazımi məsafələrdə tüpürcək qabları da qoyulub.

Lakin insanlar seyrəkdir. Qapı-qapı gəzmirlər.

Qapıların hamısı qara meşinlə örtülmüşdür, ağ pərçimləri olan qara meşinin üstündə isə nömrə ovalları güzgü kimi parıldayır.

Belə otaqların birində işləyənlər qonşu otaqda nələrin baş verdiyi barədə Madaqaskar adasının bazar yenilikləri haqda bildiklərindən də az bilirlər.

Həmin o şaxtasız və tutqun dekabr axşamı Moskva Mərkəzi Avtomat Telefon Stansiyasında, bu cür qadağan olunmuş dəhlizlərin birində, bu cür əlçatmaz, komendantın siyahılarında 194 saylı, DTN[1] 6-cı idarəsinin XI şöbəsində isə "A-1 saylı post" kimi göstərilmiş otaqda iki leytenant növbə çəkirdi. Doğrudur, onlar formada deyildilər, mülki geyimdə idilər: telefon stansiyasının binasına bu paltarda girib-çıxmaq onlara daha münasib idi.

Divarın birini lövhələr, siqnal stendi tuturdu, elə buradaca telefon-akustika avadanlığının plastiki qaralır, metalı bərq vururdu. O biri divardan isə saralmış kağızda çoxlu bəndləri olan təlimat asılmışdı. Bu mümkün ola biləcək bütün qayda pozuntularını və sapmaları nəzərdə tutan, onların qarşısını alan təlimata görə, Amerika səfirliyinin danışıqlarına qulaq asılarkən və onlar lentə yazılarkən iki nəfər növbə çəkməli idi: bir nəfər qulaqlıqları çıxarmadan, fasiləsiz şəkildə dinləməli, o birisi isə, ayaqyolu istisna olmaqla, otaqdan heç yerə çıxmamalı, hər yarım saatdan bir yoldaşını əvəz etməli idi.

---

[1] *DTN* – Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyi

Bu cür təlimat üzrə işləyərkən səhv etmək mümkün deyildi.

Lakin dövlət qurumlarının ideal mükəmməlliyi ilə insanın cılız qeyri-mükəmməlliyi arasındakı faciəvi ziddiyyətə uyğun olaraq bu dəfə təlimat pozulmuşdu. Heç də ona görə yox ki, növbədə olanlar təzə və təcrübəsiz idilər, məhz ona görə ki, onlar təcrübəli idilər və bilirdilər ki, heç vaxt qeyri-adi heç nə baş vermir. Özü də Qərbdə, Milad bayramı ərəfəsində.

Onlardan birindən, enliburun leytenant Tyukindən bazar ertəsi siyasi dərsdə mütləq soruşmalıydılar ki, "xalqın dostları kimdir və onlar sosial-demokratlara qarşı necə mübarizə aparırlar", niyə ikinci qurultayda ayrılmaq, – bu, düzgün addım idi, – beşinci qurultayda isə birləşmək lazım gəlmişdi və bu da doğru addım idi, altıncı qurultaydan sonra isə hər kəs müstəqil hərəkət etməli idi ki, bu da daha bir düzgün addım idi. Tyukin şənbə günü bunları oxumayacaqdı, yadda saxlayacağına ümid etmirdi, bazar günü, onun növbəsi başa çatandan sonra, bacısının əri ilə yüklərini yaxşıca tutmağı planlaşdırırdılar, bazar ertəsi səhəri isə başı ağrıyacaqdı və bu cəfəngiyat onsuz da, başına girməyəcəkdi. Partiya təşkilatı katibi isə Tyukinə irad tutur və büroya çağırmaqla hədələyirdi. Əsas cavab vermək yox, konspekti təqdim etmək idi. Bütün həftə boyu Tyukin vaxt tapa bilməmişdi, elə bu gün də sonraya saxlamağa çalışmışdı, indi isə o, yoldaşından öz əvəzinə də işləməyi xahiş etmiş və bir küncdə, masaüstü lampanın yanında yerini rahatlayaraq "Qısa kurs"dan gah bir, gah da başqa yeri dəftərinə köçürürdü.

Yuxarı işıqları hələ yandırmamışdılar. Təkcə maqnitofonun yanındakı növbətçi lampa yanırdı. Qıvrımsaç, yumru çənəli leytenant Kuleşov qulaqlıqları taxıb oturmuşdu və darıxırdı. Alınası şeyləri səhər tezdən sifariş etmişdilər, nahardan sonra isə səfirlik, elə bil, yatmışdı, bircə dəfə də olsa zəng gəlmirdi.

Bir xeyli oturduqdan sonra Kuleşov sol ayağındakı çibanlara baxmaq istədi. Ayağına məlum olmayan səbəbdən yeni-yeni çibanlar çıxırdı. Onlara yaşıl məlhəm, sink və streptosid məlhəmi çəkirdisə də, çibanlar sağalmaq bilmir, damarların altında genişlənirdi. Ağrı artıq gəzməyə də mane olurdu. DTN-in klinikasında onu professorun qəbuluna yazmışdılar. Bir az əvvəl Kuleşov yeni mənzil almışdı, arvadı da uşaq gözləyirdi – çibanlar isə onun bu cür xoş güzəranını pozurdu.

Kuleşov dar qulaqlıqları çıxartdı, şalvarının və alt tumanının sol balağını çırmaladı, ehtiyatla yaralarını əlləməyə və qasnaqların kənarlarını qoparmağa başladı. Çibanları sıxarkən onların içindən qonur rəngli irin çıxırdı. Ağrı elə güclü idi ki, adamın düz beyninə vururdu. Onu fikir götürdü. İlk dəfə ona elə gəldi ki, bunlar heç çiban yox... Yadına haradasa eşitdiyi dəhşətli söz düşdü: qanqrena?.. ya da başqa bir şey idi...

Bir də gördü, avtomatik işə düşən maqnitofonun çarxları artıq səssizcə fırlanır. Çırmalanmış ayağını dayaqdan götürmədən əlini qulaqlıqlara atdı, bir qulağına tutdu və eşitdi:

– Mən haradan bilim ki, siz düz deyir?

– Atom bombası? Bəs siz kimdir? Öz soyadını deyin?

ATOM BOMBASI!!! Yıxılan adam dayaq axtaran kimi,təlaşlanmış Kuleşov qeyri-şüuri halda kommutatorun milini dartdı və bununla da telefonları ayırdı – yalnız bundan sonra ona çatdı ki,təlimata zidd olaraq abonentin nömrəsini təyin etməmişdir.

İlk hərəkəti geriyə çevrilmək oldu. Tyukin konspektini yazırdı və heç nə görməmişdi. Tyukin dost idi. Lakin Kuleşova tapşırılmışdı ki, Tyukinə nəzarət etsin, deməli, ona da eyni tapşırıq verilmişdi.

O, titrəyən barmaqları ilə lenti geri fırladı, səfirliyin dövrəsinə isə ehtiyat maqnitofonu qoşdu. Əvvəl istədi ki, lentdəki yazını silsin və səhvini gizlətsin. Amma dərhal rəisinin dəfələrlə dediyi sözləri xatırladı: onların postunun işi haradasa başqa bir yerdə də avtomatik lent yazısı ilə təkrarlanır.

Və bu xoş xülyanı başından atdı. Əlbəttə, təkrarlanır. Belə danışığı gizlətdiyinə görə isə – güllələyəcəkdilər!

Lent geri fırlanıb qurtardı. Dinləməni qoşdu. Cinayətkar çox tələsirdi, həyəcan keçirirdi. O, haradan danışa bilərdi? Əlbəttə, fərdi mənzilindən yox. Çətin ki iş yerindən danışsın. Səfirliklərə həmişə avtomatlardan zəng etməyə çalışırlar.

Avtomatların siyahısını açan Kuleşov tələsik "Sokolniki" metrosunun giriş pilləkənindəki telefonu seçdi.

– Genka! Genka! – o, şalvarının balağını aşağı salasala boğuq səslə çağırdı. – Avral. Əməliyyatçılara zəng vur! Bəlkə, tuta bildilər!..

3

– Təzələr!

– Təzə dustaq gətiriblər!

– Haradansınız, yoldaşlar?

– Haradan gəlmisiniz, dostlar?

– Bəs yaxanızdakı nədir, papağın üstündə – bir cür ləkələr var?

– Orada nömrələrimiz olub. Baxın, bir də kürəyimizdə, dizimizin üstündə. Düşərgədən yola salarkən sökdülər.

– Necə yəni – nömrələr?!

– Cənablar, izin verin, biz hansı əsrdə yaşayırıq? İnsanlara nömrə yapışdırmaq? Lev Qriqoryiç, deyin, bu nədir? Olmaya, bu da mütərəqqi haldır?!

– Valentulya, generasiya etməyin, gedin şam yeməyinə.

– Nə danışırsınız, əgər haradasa insanlar alınlarında nömrəylə gəzirlərsə, mən şam edə bilmərəm!

– Dostlar! "Belamor" verirlər, dekabrın ikinci yarısı üçün adama doqquz qutu. Şansınız var!

– "Belamor"–"Yava", yoxsa "Belamor"–"Dukat"?

– Yarıbayarı.

– Eh, yaramazlar, "Dukat"la boğurlar bizi. Nazirə şikayət edəcəyəm, and olsun.

– Bəs əyninizdəki nə kombinezondur? Niyə hamınız paraşütçü kimi geyinmisiniz?

– Forma qəbul ediblər. Əvvəllər yun kostyum verirdilər, drap palto, indi isə simiclik edirlər, əclaflar.

– Bax, təzə gələnlərdir!

– Təzələrini gətiriblər.

– Ey, şahinlər! Nədir, diri dustaq görməmisiniz? Bütün dəhlizi tutmusunuz!

– Oho! Kimi görürəm! Dof-Donskoy!? Siz haralardaydınız, Dof? Mən sizi qırx beşinci ildə bütün Vyanada, bütün Vyanada axtarmışam!

– Gör əyin-başları nə gündədir, üzləri də qırxılmayıb! Hansı düşərgədənsiniz, dostlar?

– Müxtəlif düşərgələrdən. Reçlaqdan...

– Dubrovlaqdan...

– Mən doqquz ildir yatıram – belələrini eşitməmişəm.

– Bunlar yeni düşərgələrdir. Xüsusi. Qırx səkkizdə təsis ediblər.

– Vyana Praterinə lap girişdə məni qamarladılar – və dərhal da...

– Səbirli ol, Mityok, gəl təzə gələnləri dinləyək...

– Gəzintiyə, gəzintiyə! Təmiz havaya! Narahat olma, təzələri Lev sorğu-sual edər.

– İkinci növbə! Şam yeməyinə!

– Ozyorlaq, Luqlaq, Steplaq, Kamışlaq...

– Düşünmək olar ki, DİN-də tanınmamış bir şair oturub. Poemaya gücü çatmır, şerə də vaxtı, ona görə də düşərgələrə poetik adlar qoymaqla məşğuldur.

– Ha-ha-ha! Gülməlidir, cənablar, gülməli! Biz hansı əsrdə yaşayırıq?

– Yaxşı, sakit ol, Valentulya!

– Bağışlayın, adınız nədir?

– Lev Qriqoryiç.

– Siz də mühəndissiniz?

– Xeyr, mən filoloqam.

– Filoloq? Yəni burada filoloq da saxlayırlar?

– Yaxşısı budur, soruşun: burada kimləri saxlamırlar? Riyaziyyatçılar, fiziklər, kimyaçılar, mühəndis-radistlər, telefonlaşdırma mühəndisləri, konstruktorlar, rəssamlar, tərcüməçilər, cildçilər, hətta səhvən bir nəfər geoloq da gətiriblər.

– Bəs o nə ilə məşğul olur?

– Heç nə ilə. Fotolaboratoriyaya düzəlib. Hətta bir nəfər arxitektor da var. Özü də necə arxitektor! – Stalinin özünün ev arxitektoru. Onun bağ evlərini tikib. İndi isə bizimlə yatır.

– Lev! Sən özünü materialist kimi qələmə verirsən, amma insanlara mənəvi qida verməklə məşğulsan. Diqqət, dostlar! Sizi yeməkxanaya aparanda, – orada, pəncərənin qabağındakı sonuncu masanın üstündə, sizin üçün otuza qədər nimçə qoymuşuq. Nə qədər yeyə bilərsiniz, yeyin, amma partlamaya düşməyin!

– Çox sağ olun, ancaq niyə öz ağzınızdan kəsirsiniz?

– Bir şey deyil. İndiki zamanda Mezenskdə duzlanmış siyənəyi və darı sıyığını kim yeyir ki! Bayağılıqdır.

– Nə danışırsınız? Darı sıyığı yemək bayağılıqdır? Mən düz beş ildir darı sıyığı görməmişəm!

– Darı sıyığı olmaz, yəqin, maqaradır, yox?

– Nə danışırsınız? Nə maqara? Qoy bizə maqara yedizdirməyə cürət eləsinlər! Biz onlara...

– Bəs yatablarda indi nə yedizdirirlər?

– Çelyabinsk yatabında...

– Çelyabinskdə – təzəsində, yoxsa köhnəsində?

– Sualınızdan görünür ki, bu yerlərə bələdsiniz. Təzəsində...

– Orada indi necədir? Yenə də əvvəlki kimi mərtəbələrdə vater-klozetlərə qənaət edirlər, yenə də dustaqlar paraşaya[1] oturur, sonra da üçüncü mərtəbədən daşıyıb aparırlar?

– Əvvəlki kimi.

– Siz dediniz – şaraşka. Bu şaraşka nə olan şeydir?

– Burada adama nə qədər çörək verirlər?

---

[1] *Paraşa* – həbsxana kamerasında çirkab ləyəni, vedrəsi

– Kim hələ şam etməyib? İkinci növbə!

– Ağ çörək – adama dörd yüz qram, qara çörək isə masaların üstündə olur.

– Bağışlayın, necə yəni masaların üstündə?

– Belədir, masaların üstündə, doğrayıb qoyurlar. İstəyirsən – götür, istəmirsən – götürmə.

– Bağışlayın, bura nədir, Avropadır?

– Niyə Avropa olur ki? Avropada masaların üstündə ağ çörək olur, qara yox.

– Bəli, bu yağa və bu "Belamor"a görə biz gündə on iki saat hamballıq edirik.

– Hamballıq edirsiniz? Əgər yazı masasının arxasında oturursunuzsa, artıq hamballıq etmirsiniz! Hamballığı külüng vuranlar edirlər.

– Lənətə gəlsin onu, oturmusan bu şaraşkada, elə bil, bataqlıqdasan – bütün həyatdan təcrid olunursan. Siz eşitmisiniz, cənablar, deyirlər, bəs blatnoyları[1] sıxışdırırlar, hətta Krasnaya Presnyada belə daha xoruzlana bilmirlər. – Kərə yağını professorlara adama qırx qram, mühəndislərə isə – adama iyirmi qram. Hər kəsdən bacarığına görə, hər kəsə imkana görə.

– Deməli, siz Dneprstroyda işləmisiniz?

– Bəli, mən Vinterin yanında işləmişəm. Elə Dneprohesə görə də yatıram.

– Necə yəni?

– Bilirsən, mən onu almanlara satmışam.

– Dneprohesi? Onu axı partlatdılar!

– Nə olsun ki partlatdılar? Mən onlara elə partladılmışını satmışam.

– Doğru sözümdür, sanki, azad külək əsdi! Yatablar! Düşərgələr! Hərəkət! Eh, imkan ola, indi bir Sovet limanına kimi gedəsən!

– Və geriyə, Valentulya və geriyə qayıdasan!

– Bəli! Mümkün qədər tez geriyə, əlbəttə!

---

[1] *Blatnoy* – nüfuzlu, sözükeçən cinayətkar (*rus. jarq.*)

– Bilirsiniz, Lev Qriqoryiç, bu təəssüratlar axınından, şəraitin dəyişməsindən lap başım gicəllənir. Mən əlli iki il yaşamışam, ölümcül xəstəlikdən sağalmışam, iki dəfə gözəl qadınlarla evlənmişəm, oğullarım dünyaya gəlib, yeddi dildə çap olunmuşam, akademik mükafatlar almışam, – amma heç vaxt bugünkü kimi xoşbəxt olmamışam! Mən hara düşmüşəm? Sabah məni buz kimi soyuq suyun içinə qovmayacaqlar! Qırx qram kərə yağı! Masanın üstündə qara çörək! Kitabları qadağan etmirlər! Üzünü də özün qırxa bilərsən! Nəzarətçilər də dustaqları döymürlər! Nə böyük bir gün! Nə parlaq zirvə? Bəlkə, mən ölmüşəm? Bəlkə, bunları yuxuda görürəm? Bəlkə, məni qara basır, mən cənnətdəyəm!!

– Xeyr, möhtərəm insan, siz əvvəlki kimi cəhənnəmdəsiniz, amma onun daha yaxşı, ali çevrəsinə yüksəlmisiniz – birinci çevrəyə. Soruşursunuz ki, şaraşka nədir? Bilmək istəsəniz, şaraşkanı Dante düşünüb tapıb. O, özünə əl qatmışdı, bilmirdi ki, antik müdrikləri harada yerləşdirsin.

Xristianlıq borcu bütpərəstləri cəhənnəm oduna atmağı tələb edirdi. Ancaq intibah adamının vicdanı aydın zəkalı insanların başqa günahkarlarla qarışdırılması və cismani işgəncələrə məruz qoyulması ilə barışa bilmirdi. Və Dante onlar üçün cəhənnəmdə əlahiddə bir yer fikirləşib tapdı. İzninizlə... bu, təxminən belə səslənir:

“...gördüm qarşımda yüksəlir uca bir qəsr
... buradakı tağların qədimliyinə bir baxın!
Dörd yanım dövrələnib yeddi qatlı hasarla...
Yeddi qapıdan keçib yol gedirdi içəri...
... siz içəri dustaq maşınında girmisiniz,
buna görə də qapıları görmədiniz...
Oradakı insanların vüqarlıydı üzləri,
Sakitdi baxışları, təmkinliydi gözləri...
Nə sərt idi, nə də şad onların çöhrələri...
Görə bildim hansısa ən təmiz vicdanlılar
Ən ali bir izdiham toplaşıbdır o yerə...
Sən mənə söylə, kimdir ayrılıb kənarda tək
Hörmət-izzətlə durmuş o şərəfli insanlar...”[1]

---

[1] Tərcümə Ə.Kürçaylınındır.

– E-he-eh, Lev Qriqoryeviç, mən herr professora şaraşkanın nə olduğunu daha anlaşıqlı şəkildə izah edərəm. “Pravda”nın baş məqalələrini oxumaq lazımdır: “Sübut olunmuşdur ki, qoyunların yun verməsi onların bəslənməsindən və yemlənməsindən asılıdır”.

4

Yolka – kətilin çatına salınmış kiçik şam budağı var idi. Rəngbərəng kiçik vatlı lampalardan toxunmuş zolaq onun ətrafına iki dəfə dolandıqdan sonra süd rəngli xlorvinil məftillərlə aşağı, döşəmədəki akkumulyatora tərəf uzanırdı.

Kətil ikimərtəbəli çarpayıların arasında, otağın bir küncündə qoyulmuşdu, yuxarı qatdakı döşəklərdən biri bu küncü və kiçicik yolkanı tavandakı lampaların gur işığından qoruyurdu.

Əyinlərində qalın paraşütçü kombinezonu olan altı nəfər adam başlarını aşağı salaraq ciddi bir görkəmlə onlardan birinin – diribaş Maks Adamın oxuduğu protestantların milad duasını dinləyirdi.

İkimərtəbəli, ayaqları yerə qaynaqlanmış çarpayıların düzüldüyü böyük otaqda ayrı bir kimsə yox idi: şam yeməyindən və birsaatlıq gəzintidən sonra hamı axşam işinə çıxmışdı.

Maks duasını qurtardı və altı nəfərin hamısı oturdu. Bu adamlardan beşini acılı-şirinli vətən xatirələri, vətən həsrəti – sakit, sabit həyatla yaşayan doğma Almaniya üçün qüssə ağuşuna almışdı. Onların uzaq ölkələrində kirəmitli damlar altında ilin bu birinci bayramı nə qədər işıqlı və şən keçirdi? Altıncı nəfər, iri cüssəli, enli qara saqqallı kişi isə yəhudi və kommunist idi.

Tale Lev Rubini həm sülh pöhrələri, həm də müharibə dəyənəkləri ilə Almaniyaya bağlamışdı.

Azad həyatda o, german dilləri üzrə mütəxəssis-filoloq idi, müasir *hoch-Deutsch*-də qüsursuz danışırdı, lazım gələndə orta, qədim və yuxarı alman şivələrinə də müraciət edə bilirdi. Nə vaxtsa mətbuatda öz adları ilə imza atmış almanların hamısını heç bir çətinlik çəkmədən, şəxsi tanışlarını xatırlayırmış kimi xatırlayırdı. Reyn sahillərindəki kiçik şəhərlər haqda elə danışırdı ki, elə bil, onların təmiz yuyulmuş kölgəli küçələrini birbəbir gəzmişdi.

Əslində isə o yalnız Prussiyada olmuşdu, o da ki, cəbhə ilə.

Rubin "düşmən qoşunları arasına nizamsızlıq salınması üzrə şöbə"nin mayoru idi. Tikanlı məftil arxasında qalmaq istəməyən və ona kömək etməyə razılıq verən almanları hərbi əsir düşərgələrindən çıxarırdı. Belə almanları diqqətlə seçir və onları xüsusi məktəbdə tox saxlayırdı. Bəzilərini trinitrotoluolla, saxta reyxsmarkalarla, məzuniyyət vərəqələri və əsgər kitabçaları ilə təchiz edərək cəbhə xəttindən o yana ötürürdü. Bu adamlar körpüləri partlada, tutulana kimi evlərində ola, sərbəst gəzə bilərdilər. Başqaları ilə Gete və Şillerdən danışır, dinamiklərlə səsləndirilmək üçün hazırlanmış və cəbhədə vuruşan alman əsgərlərini silahı Hitlerə qarşı çevirməyə çağıran mətnləri müzakirə edirdi. Onun ideoloji iş səriştəsi olan, nasizmdən kommunizmə keçməyə daha çox meyilli köməkçiləri sonradan müxtəlif "azad alman komitələri"nə göndərilir, orada özlərini gələcək sosialist Almaniyası üçün hazırlayırdılar. Daha sadələri, daha əsgərxasiyyət olanları iləsə Rubinin özü müharibə qurtarana yaxın bir-iki dəfə yarılmış cəbhə xəttini keçmiş, inandırma yolu ilə istehkamları ələ keçirərək sovet batalyonlarının itkilərini azaltmışdı.

Lakin alman cildinə girmədən, almanları sevmədən, Almaniya süqut edəndən sonra isə onlara rəhm etmədən bu insanların inamını qazanmaq olmazdı. Rubini buna görə də həbsxanaya salmışdılar. İdarədəki düşmənləri onu 1945-ci ilin yanvar hücumundan sonra "qana – qan, ölümə – ölüm" şüarına qarşı təbliğat aparmaqda günahlandırmışdılar.

Bu da vardı ki, Rubin peşmançılıq bildirməmişdi, lakin hər şey qəzetdə çap oluna və ya onun ittihamnaməsində yazıla biləcəyindən müqayisəolunmaz dərəcədə mürəkkəb idi.

Üstünə küknar budağı bərkidilmiş kətilin yanında iki dolabın yanaşı qoyulması yolu ilə alınmış masa kimi bir şey vardı. Yeməyi də bu masanın üstünə yığmışdılar: balıq konservlərinə (şaraşka dustaqları üçün onların şəxsi hesablarından götürülən pula paytaxt mağazalarından mallar alınırdı), artıq soyumaqda olan qəhvəyə və özlərinin bişirdikləri torta qonaq olmağa başladılar. Təmkinli söhbət başlandı. Maks söhbəti dinc mövzulara – qədim xalq adətlərinə, milad axşamı ilə bağlı xoş rəvayətlərə yönəldirdi. Yarımçıq oxumuş fizik – vyanalı tələbə eynəkli Alfred gülməli şəkildə Avstriya ləhcəsində danışırdı. Yumrusifət, qırmızı qulaqları çoşqa qulaqları kimi işıldayan, Hitler-jugendin üzvü olmuş (o, müharibədən bir həftə sonra əsir götürülmüşdü) Qustav böyüklərin söhbətinə qarışmağa cürət etmir, gözlərini bərəldib milad lampalarına baxırdı.

Amma söhbət yenə də axarından çıxdı. Kimsə qırx dördüncü ilin, beş il əvvəlki vaxtın miladını, o zaman almanların antik dövr qələbələri ilə fəxr edən kimi qürurlandıqları Ardenn hücumunu xatırlatdı: həmin vaxt qalib almanlar döyüşü uduzan rəqiblərini qabaqlarına qatıb qovurdular. Xatırladılar ki, həmin o xaçaçuran axşamında bütün Almaniya Göbbelsi dinləyirdi.

Rubin bir əli ilə zolaq kimi uzanan cod qara saqqalını didişdirə-didişdirə deyilənləri təsdiqlədi. Göbbelsin nitqi onun yadında idi. Yaxşı nitq idi. Göbbels Almaniyanı sıxıb məhv edən bütün mənəvi zillətləri çiyinlərində daşıyırmış kimi danışırdı. Yəqin, sonunun yetişdiyini artıq hiss edirdi.

Uzun gövdəsini iki dolabça və ikimərtəbəli çarpayının arasına zorla yerləşdirən SS ober-şturmbanfüreri Raynhold Zimmel Rubinin bu nəzakətliliyini qiymətləndirmək istəmədi. Yəhudinin Göbbels haqqında fikir yürüdə bilməsi faktı onun üçün dözülməz idi. Əgər milad axşamını həmvətənləri ilə birgə keçirməkdən imtina edə bilsəydi, yəhudi ilə bir masa arxasında oturmaq dərəcəsinə qədər alçalmasına heç vaxt razı olmazdı. Ancaq o biri almanların hamısı Rubinin axşamda iştirak etməsində təkidli idi. Vəhşi və nizamsız Moskoviyanın düz ortasında qızıl suyuna çəkilmiş qəfəsə salınmış almanların kiçicik həmvətənlər qrupu üçün onları başa düşən və onlara yaxın olan yeganə adam düşmən ordusunun bu mayoru, bütün müharibə boyu onların arasına nifaq salmaqla məşğul olmuş bu yəhudi idi. Yalnız Rubin bu yerin adamlarının adətlərini və davranış tərzlərini onlara başa sala bilirdi, yalnız Rubin onlara necə hərəkət etmələri ilə bağlı məsləhətlər verə, təzə beynəlxalq xəbərləri onlar üçün tərcümə edə bilirdi.

Rubin üçün ən acı variant axtaran Zimmel dedi ki, Reyxdə yüzlərcə parlaq natiq olub; maraqlıdır, niyə bəs bolşeviklərdə çıxışları qabaqcadan yazmaq və razılaşdırmaq, sonra isə onları kağızdan oxumaq qəbul olunub?

İrad haqlı olduğu qədər də ağrılı idi. O, düşmənə və qatilə deyə bilməzdi ki, bizdə də natiqlik istedadı olub, lakin partiya komitələri onu birdəfəlik yox edib. Rubində Zimmelə qarşı nifrətdən başqa heç bir hiss yox idi. Onun yadında idi ki, bu adam uzun illər Butırkada həbsdə saxlanıldıqdan sonra Marfinoya gətirilmişdi və onun xışıldayan meşin gödəkçəsinin qolunda bütün esesçilər arasında ən qəddar sayılan dəstənin – mülki esesçi nişanının izləri görünürdü. Zimmelin üzündəki qəddarlıq ifadəsini hətta həbsxana da yumşalda bilməmişdi. Məhz Zimmelə görə Rubin bugünkü şam yeməyinə gəlmək istəmirdi. Lakin o biriləri çox xahiş edirdilər və Rubinin bu tənha, heç cür özlərinə yer tapa bilməyən adamlara yazığı gəlirdi; imtina etməklə onların bayramlarını pozmaq olmazdı.

Özünü partlamaqdan güclə saxlayaraq o, adamlar haqqında boğazdan yuxarı mühakimə yürütməməyi tövsiyə edən Puşkinin bir məsləhətini tərcümə etdi. Qılıqlı adam olan Maks qızışan münaqişənin qarşısını almağa tələsdi: o, yəni Maks, Levin rəhbərliyi altında artıq Puşkini heca-heca oxuya bilirdi. Bəs niyə Raynhold tortu kremsiz götürdü? Bəs həmin o milad axşamı Lev özü harada idi?

Raynhold kremdən bir az götürdü. Lev xatırlatdı ki, həmin vaxt o, Narva döyüş meydanında, Rojan yaxınlığında, öz blindajında idi.

Beş nəfər almanın tapdalanmış və parçalanmış vətənlərini qəlblərinin ən xoş çalarları ilə bəzəyərək yada saldıqları kimi, Rubinin də daxilində gözlənilmədən əvvəl Narva meydanı, sonra isə İlmen yaxınlığındakı rütubətli meşələrlə bağlı xatirələr canlandı.

Rəngbərəng lampalar hərarətlənmiş insan gözlərində əks olunurdu.

Təzə xəbərlər haqda Rubindən bu gün də soruşdular. Amma dekabr ayının icmalını vermək onun üçün çətin idi. Axı o, özünə partiyasız məlumatçı olmağı, bu insanları yenidən tərbiyələndirmək ümidindən əl çəkməyi rəva görə bilməzdi. Və həm də onları inandıra bilmirdi ki, bizim mürəkkəb əsrimizdə sosializm həqiqəti bəzən dolama, təhrif olunmuş yollardan keçməli olur. Həmin səbəbdən də onlar üçün, tarix üçün (qeyri-şüuri olaraq isə həm də özü üçün) olduğu kimi, baş verən hadisələrdən yalnız elələrini seçmək lazımdır ki, bunlar qabaqcadan göstərilmiş ana xəttin düzgünlüyünü təsdiqləsin, o biri, bataqlığa aparan hadisələri isə hesaba almamaq, buraxmaq da olardı.

Lakin məhz dekabrda Sovet–Çin danışıqlarından, özü də uzun sürən danışıqlardan, bir də Xozeyinin yetmiş illiyindən başqa müsbət bir şey baş verməmişdi. Almanlara daha Trayço Kostovun məhkəmə prosesindən danışmayacaqdı ki? Özü də müxbirlərə, gec də olsa, Kostovun, guya, ölümə məhkum edilənlər kamerasında yazdığı saxta peşmançılığının təqdim edilmiş olduğu bu məhkəmə tamaşası olduqca kobud hazırlanmışdı və çox fərasətsiz oynanılırdı. Adam həm utanırdı, həm də ki bütün bunlar tərbiyəvi məqsədlərə xidmət etmirdi.

Belə olan halda bu gün Rubin daha çox Çin kommunistlərinin ümumdünya-tarixi qələbəsi üzərində dayandı.

Xeyirxah Maks Rubini diqqətlə dinləyir və başını tərpətməklə dəstəkləyirdi. Onun gözlərində məsum ifadə vardı.

Maks Rubinə bağlı idi, ancaq Berlinin blokadasından sonra nəsə bu adama o qədər də inanmırdı və başı ilə risk edərək (Rubin bunu bilmirdi) öz desimetrlik dalğalar laboratoriyasında radioya bənzəməyən miniatür radioqəbuledicini yığır, qulaq asır və yenidən sökürdü. O artıq Kölndən və almanca "Bi-Bi-Si"dən təkcə Kostov haqqında, onun istintaqın zor-bəla quraşdırdığı ittihamı necə rədd etməsi, Atlantika ölkələrinin sıx birləşməsi haqqında deyil, həm də Qərbi Almaniyanın çiçəklənməsi haqqında eşitmişdi. Bütün bunları o, əlbəttə ki, o biri almanlara da danışmışdı və onların hamısı yeganə bir ümidlə yaşayırdı: Adenauer onları buradan çıxaracaq.

Rubinə isə başlarını yırğalamaqla cavab verirdilər.

Lakin Rubin getməli idi – axı onu axşam işindən buraxmaq istəmirdilər. Rubin tortu təriflədi (çilingər Hildemut məmnunluqla baş əydi), hamıdan üzr istədi. Qonağı bir qədər ləngitdilər, axşamı onlarla keçirdiyi üçün təşəkkür etdilər və o da təşəkkür etdi. Bundan sonra almanlar yavaşdan milad gecəsi nəğmələrini oxumağa hazırlaşırdılar.

Rubin necə vardısa, əlində monqol-fin lüğəti və Heminqueyin ingiliscə cildi, dəhlizə çıxdı.

Geniş, rənglənməmiş və döşəməsi artıq liflənən, pəncərəsiz, gecə-gündüz işıq yanan bu dəhliz Rubinin bir saat bundan əvvəl xeyli adamın bir yerə yığışdığı və şam fasiləsi vaxtı digər yenilik həvəskarları ilə birgə düşərgələrdən təzə gəlmiş məhbusları sorğu-suala tutduqları həmin o dəhliz idi. Dəhlizə daxili həbsxana pilləkəninə çıxan bir qapı və bir neçə otaq-kameranın qapıları açılırdı. Otaqların, ona görə ki, qapıların rəzəsi yox idi, kameraların, ona görə ki, qapıların laylarında gözlüklər – şüşə ilə örtülmüş deşiklər açılmışdı. Yerli nəzarətçilərə bu gözlüklər heç vaxt lazım olmurdu, lakin nizamnaməyə uyğun olaraq, əsl həbsxanalardakı kimi düzəldilmişdi, belə ki, kağızlarda şaraşka "DTN-in 1 saylı xüsusi həbsxanası" adlanırdı.

Bu cür gözcükdən otaqların birində yenə də işdən icazə almış latışların təşkil etdikləri milad axşamını görmək olardı.

Qalan dustaqlar işdə idilər və Rubin qorxurdu ki, onu çıxışda saxlayacaq və izahat yazmaq üçün əməliyyatçının yanına sürükləyəcəklər.

Hər iki tərəfdən dəhliz bütün eni boyu geniş, taybatay açılan qapılarla bitirdi: yarımdairəvi tağlı dördlaylı qapı keçmiş seminariya kilsəsinin mehrabüstü hissəsinə, indi isə otaq-kameralardan birinə açılırdı, üzərinə boyaboy dəmir çəkilmiş ikitaylı bağlı qapı isə iş yerinə aparırdı (dustaqlar arasında ona “çar darvazası” deyilirdi).

Rubin dəmir qapıya yaxınlaşdı və onun üstündəki kiçik pəncərəni döydü. O biri tərəfdən şüşəyə nəzarətçinin sifəti dirəndi.

Açar yavaşca fırlandı. Bu gün hər şeyə laqeyd nəzarətçinin növbəsi idi.

Rubin qədimi tikilinin açılan marşları olan əsas pilləkəninə çıxdı, mərmər meydança ilə iki qədimi, indi artıq işıq verməyən naxışlı fənərin yanından keçdi. Elə ikinci mərtəbə ilə də laboratoriyaların dəhlizinə çıxdı və üzərinə “AKUSTİKA LABORATORİYASI” yazılmış qapını itələdi.

5

Akustika laboratoriyası hündür, geniş, bir neçə pəncərəsi olan otaqda yerləşirdi. Burada ağappaq alümin dayaqların üzərində quraşdırılmış və üstünə fizika cihazlarının düzüldüyü nazik taxtadan stellajlar, montaj dəzgahı, təzə masalar, Moskvada düzəldilmiş faner şkaflar, “Lorens” firmasının Berlin binasında ömürlərini sürmüş rahat yazı masaları vardı. Donuq kürələrin içindəki iri lampalar yuxarıdan xoşagələn, sarı olmayan rahat işıq saçırdı.

Otağın uzaq küncündə hündürlüyü tavana qədər çatmayan, səs keçirməyən materiallardan qurulmuş akustik budka dururdu. O, axıradək tikilməmiş kimi görünürdü: çöl tərəfinə çəkilmiş giş parçanın altını samanla doldurmuşdular. Budkanın bir arşın qalınlıqda, lakin sirk təlxəklərinin idman daşlarına bənzər içərisi boş qapısı indi açıq idi, qapının üstündən atılmış yun örtüyü havasını dəyişmək üçün qaldırmışdılar.

Budkanın yaxınlığında mərkəzi kommutatorun qara lak çəkilmiş lövhəsinin üzərindəki ştepsel yuvacıqlarının misi parıldayırdı.

Budkanın lap yanında, arxası ona tərəf, yazı masasının arxasında arıq çiyinlərini keçi tükündən toxunmuş yaylığa bürümüş ciddi, balacaboy, ağbəniz bir qız oturmuşdu.

Otaqda daha on nəfərə yaxın adam vardı və onların hamısı əyinlərinə göy kombinezon geymiş kişilər idi. Onlar tavandan düşən və əlavə olaraq Almaniyadan gətirilmiş elastik masaüstü lampaların saçdığı işıqda əlləşir, ora-bura gedir, nəyisə döyəcləyir, lehimləyir, montaj və yazı masalarının arxasında otururdular.

Otağın müxtəlif yerlərində alümin panellərin üstündə tələm-tələsik quraşdırılmış üç ədəd futlyarsız əldəqayırma radioqəbuledicidən dağınıq şəkildə caz və fortepiano musiqisi, Şərq demokratiyası ölkələrinin mahnıları səslənirdi.

Rubin yanına saldığı əlində monqolca-fincə lüğət və Heminqueyin kitabı laboratoriya ilə tələsmədən öz masasına tərəf gedirdi. Onun qara qıvrım saqqalında peçenye ovuntuları qalmışdı.

Bütün dustaqlara eyni cür tikilmiş kombinezonlar verilsə də, hər kəs onu bir cür geyinirdi. Rubinin bir düyməsi qırılmışdı, kəməri boş idi, qarnının üstündən artıq parça zolaqları sallanmışdı. Onun yolu üstündəki eyni kombinezonlu cavan dustaq isə əsl modabaz kimi geyinmişdi: göy parçadan tikilmiş kəməri toqqalarla incə belinin ətrafına tarım çəkilmişdi, kombinezonun altından isə çoxsaylı yuyulmalardan solğunlaşsa da, parlaqlığını itirməmiş, yaxalığı qalstukla dartılıb sıxılmış mavi ipək köynək görünürdü.

Bu cavan oğlan Rubinin yolu üstündəki yan keçidi bütövlükdə eninə tutmuşdu. Sağ əli ilə xəttə qoşulmuş qaynar lehimləyicini yelləyirdi, sol ayağını stulun üstünə qoymuşdu və dirsəyini dizinə söykəyərək masanın üstündəki ingiliscə jurnalda verilmiş radiosxemə diqqət kəsilmişdi. Eyni vaxtda da zümzümə edirdi:

"Huqi-buqi, Huqi-buqi,
Samba! Samba!"

Rubin keçə bilmirdi, sifətinə yalandan da olsa həlim ifadə verərək bir müddət gözlədi. Cavan oğlan, sanki, onu görmürdü.

– Valentulya, siz arxa ayağınızı bir az çəkə bilməzsiniz?

Valentulya başını sxemdən qaldırmadan, cümlələri ciddiyyətlə ayıraraq cavab verdi:

– Lev Qriqoryiç! Əl çəkin! Axşamlar niyə gəzirsiniz? Nə işiniz var burada? – və təəccüb dolu şəffaf uşaq gözlərini qaldırıb Rubinə baxa-baxa dedi. – Burada axı filoloqlar nəyimizə lazımdır! Ha-ha-ha! – hər sözü ayrılıqda tələffüz etdi. – Siz axı mühəndis deyilsiniz!! Rüsvayçılıqdır!

Rubin ətli dodaqlarını uşaq şeypuru kimi uzatdı və gözlərini bərəldərək fısıldadı:

– Mənim balam! Bəzi mühəndislər qazlı su satırlar.

– Bax bu, mənim üslubum deyil! Mən birincidərəcəli mühəndisəm, bunu yadda saxla, oğlan! – Valentulya sərt şəkildə, kəlmələri ayıraraq dedi, lehimləyicini məftil dayağın üstünə qoyaraq dikəldi, masasının üstündəki kanifol rəngində yumşaq saçlarını geri atdı.

Onda hələ gənclik saflığı qalmışdı, həyat hələ sifətinin dərisində şırımlar açmamışdı, hərəkətləri də cavan uşaq hərəkətləri idi – bu adamın müharibədən əvvəl institut bitirdiyinə, alman əsirliyindən keçdiyinə, Avropada olduğuna və artıq beş il də öz vətənində həbsxanada yatdığına inanmaq olmurdu.

Rubin ah çəkdi:

– Bizim müdiriyyət belçikalı bossunuzun verdiyi təsdiqlənmiş xasiyyətnamələrsiz keçinə bilmir...

– Yenə nə xasiyyətnamələr?! – Valentin, doğrudan da, hiddətlənirmiş kimi dedi. – Siz lap kütləşmisiniz! Bir özünüz fikirləşin – mən axı qadınları dəlicəsinə sevirəm!!

Ciddi, balacaboy qız gülməyini saxlaya bilmədi. Rubinin getmək istədiyi pəncərə tərəfdəki dustaqlardan biri də işini ataraq təqdirlə Valentinə qulaq asırdı.

– Görünür, ancaq nəzəri olaraq, – Rubin darıxırmış kimi çeynəmə hərəkəti ilə cavab verdi.

– Və pul xərcləməyi çox sevirəm!

– Amma o da sizdə...

– Axı mən necə pis mühəndis ola bilərəm?! Bir fikirləşin: qadınları sevmək üçün – özü də həmişə başqa-başqa qadınları! – gərək çoxlu pulun olsun! Çoxlu pulun olması üçünsə – çoxlu qazanmaq lazımdır! Çoxlu qazanmaq üçünsə, əgər mühəndissənsə, öz peşəni əla bilməlisən! Ha-ha! Rənginiz qaçır!

Valentulyanın azca uzunsov sifəti döyüşkənliklə Rubinə sarı çevrilmişdi.

– Aha! – pəncərə tərəfdə oturmuş və masası balaca qızın masasına alın-alına söykənmiş dustaq bərkdən dedi: – Bax, Lyovka, indicə Valentulyanın səsini tutdum! Zəng səsi kimidir səsi! Beləcə də yazım, hə? Elə səsdir ki, istənilən telefonda tanımaq olur. Necə maneələr olursa olsun!

O, üzərində sütunlarla adlar yazılmış, damalara bölünmüş və ağacşəkilli təsnifat cədvəli cızılmış böyük bir vərəqi açdı.

– Eh, bu nə cəfəngiyatdır?! – Valentulya üzünü çevirdi, lehimləyicisini götürərək kanifolu tüstülətdi.

Keçid boşaldı. Öz kreslosuna tərəf keçən Rubin də başını əyərək səslərin təsnifatına nəzər saldı.

Hər ikisi sükutla kağıza baxmağa başladı.

– Yaxşı irəliləmişik, Qlebka, – Rubin dilləndi. – Görünən nitqlə birgə bu, əlimizdə yaxşı silahdır. Lap tezliklə səninlə telefonda səsin nədən asılı olduğunu başa düşəcəyik... Bu nədir belə çalırlar?

Otaqda cazın səsi daha bərkdən eşidilirdi, bu yanda isə pəncərənin rəfinə qoyulmuş radionun səsi getdikcə artırdı; qəbuledicidən süzülən fortepiano melodiyası gah güclənir, gah da, sanki, yenidən uzaqlara çəkilirdi.

– Bethovenin on yeddinci sonatasıdır. Mən onun haqqında nə üçünsə heç vaxt... Sən bir qulaq as.

Hər ikisi qəbulediciyə tərəf əyildi, amma caz onlara mane olurdu.

– Valentayn! – Qleb dedi. – Alicənablıq edin! Güzəştə gedin.

– Mən alicənablığımı artıq göstərmişəm, – sərt cavab verdi, – sizə qəbuledici düzəltmişəm. İndi makaranın lehimini açaram, heç vaxt tapa bilməzsiniz.

Balaca qız zabitəli qaşlarını çəkərək söhbətə qarışdı:

– Valentin Martınıç! Belə, doğrudan da, mümkün deyil – eyni vaxtda üç radionu dinləmək... Özünüzünkünü söndürün, sizdən axı xahiş edirlər.

(Valentinin qəbuledicisində həmin an slou-foks çalınırdı ki, bu da qızın çox xoşuna gəlirdi...)

– Serafima Vitalyevna! Bu dəhşətdir! – Valentin boş stula ilişdi, onun arxasını qabağa çevirdi və kürsüdən danışırmış kimi əl-qol atmağa başladı. – Normal, sağlam insana oynaq, adamın əhvalını qaldıran caz xoş olmaya bilər? Sizə isə burada hər cür köhnə-kürüşü sırıyırlar! Yəni siz heç vaxt “Mavi Tanqo” oynamamısınız? Yəni heç vaxt Arkadi Raykinin icmallarını görməmisiniz? Siz heç Avropada olmamısınız! Haradan biləsiniz ki, yaşamaq necə olur?.. Mən dönə-dönə məsləhət görürəm: siz gərək kimisə sevəsiniz! – o, qızın dodaqlarındakı acı qırışları görmədən stulun söykənəcəyi arxasında durub natiqlik edirdi. – Kimisə! Gecə işıqlarının sayrışması! Qəşəng paltarların xışıltısı!

– Bəli, bu kişinin fazaları yenə qarışıq düşüb! – Rubin həyəcanla dedi. – Burada gərək hökmünü göstərəsən!

Və Valentulyanın arxasından əlini uzadaraq cazı söndürdü. Valentulya ilan vurmuş kimi geriyə döndü:

– Lev Qriqoryiç! Sizə kim ixtiyar verib?..

O, üzünü turşutdu, qorxunc nəzərlərlə baxmaq istədi.

On yeddinci sonatanın azadlığa çıxarılmış yüyrək melodiyası uzaq küncdən eşidilən qaba mahnı ilə rəqabətdə qalib gələrək təmiz eşidilməyə başladı.

Rubinin bədəni, sanki, boşalmışdı, üzündə isə güzəştə getməyə hazır gözləri və üzərində peçenye ovuntuları olan saqqalı diqqəti cəlb edirdi.

– Mühəndis Pryançikov! Siz hələ də Atlantika xartiyasını yadınızdan çıxarmamısınız? Bəs vəsiyyətnamənizi necə, yazmısınız? Gecə şapşaplarınız kimə qalacaq?

Pryançikovun üzü ciddi görkəm aldı. O, işıqlı nəzərlə Rubinin gözlərinin içinə baxdı və sakitcə soruşdu:

– Qulaq asın, bu nə deməkdir? Yəni insana həbsxanada da azadlıq yoxdur? Bəs onda harada var bu azadlıq?

Quraşdırıcılardan kimsə onu çağırdı və Pryançikov əzgin halda Rubindən uzaqlaşdı.

Rubin səssizcə öz kreslosuna, Qleblə dal-dala oturdu və dinləməyə hazırlaşdı, lakin sakitləşdirici melodiya yarımçıq kəsilmiş nitq kimi gözlənilmədən qırıldı ki, bu da on yeddinci sonatanın dəbdəbəsiz və sadə sonluğu idi.

Rubin təkcə Qlebin eşidə biləcəyi tərzdə söydü.

O isə arxası Rubinə qalaraq dedi:

– Hərf-hərf söylə, eşitmirəm.

– Deyirəm, heç bəxtim gətirmir, – Rubin xırıltılı səslə dilləndi. – Bu dəfə də sonatanı dinləyə bilmədim...

– Ona görə ki, mütəşəkkil deyilsən, nə qədər sənə demək olar! – dostu donquldandı. – Amma sonata çoox yaxşı idi. Sonuna fikir verdin? Nə bir gurultu, nə də bir pıçıltı var. Kəsildi – vəssalam. Həyatda olduğu kimi... Bəs sən harada idin?

– Almanlarla idim, – Rubin gülümsündü. – Milad bayramını qarşılayırdım.

Onlar beləcə, bir-birini görməyərək, peysərlərini, demək olar ki, bir-birinin çiyinlərinə qoyaraq söhbət edirdilər.

– Əhsən. – Qleb fikirləşdi. – Sənin onlara qarşı münasibətin xoşuma gəlir. Sən saatlarla Maksa rus dili öyrədirsən. Amma onlara nifrət etməyə də əsasın vardı.

– Nifrət etməyə? Xeyr. Əlbəttə, onlara olan əvvəlki məhəbbətimə xələl gəlib. Hətta bu bitərəf və həlim Maks –

məgər cəlladlarla birgə o da məsuliyyəti bölüşmür? Axı o da qatillərə mane olmadı, elə deyilmi?

– İndi bizim nə Abakumova, nə də Şişkin-Mışkinə mane olmadığımız kimi...

– Qulaq as, Qleb, son nəticədə mən heç də rus olmağımdan çox yəhudi deyiləm? Və dünya vətəndaşı olmağımdan çox da rus deyiləm?

– Yaxşı dedin. Dünya vətəndaşları! – bu, qansız, təmiz səslənir.

– Yəni kosmopolitlərik. Bizi düz eləyib tutublar.

– Əlbəttə, düz eləyiblər. Baxmayaraq ki, sən həmişə Ali Məhkəməyə bunun əksini sübut etməyə çalışırsan.

Pəncərənin rəfi üstündən diktor yarım dəqiqədən sonra "Sosializm yarışının gündəliyi"ni oxuyacağını vəd etdi.

Bu yarım dəqiqə ərzində Qleb qabaqcadan dəqiq hesablanmış ləng hərəkətlə əlini qəbulediciyə uzatdı, diktora xırıldamağa imkan vermədən boynunu bururmuş kimi açarın dəstəyini burdu.

Onun azca bundan əvvəlki canlı sifəti yorğun, bozumtul rəng almışdı.

Pryançikovun başı isə başqa problemə qarışmışdı. Hansı gücləndirici kaskadı qoymaq lazım olduğu haqda fikirləşə-fikirləşə o, qayğısız zümzümə edirdi:

"Huqi-buqi, Huqi-buqi,
Samba! Samba!"

6

Qleb Nerjin Pryançikovla həmyaş olsa da, daha yaşlı görünürdü. Onun yanlara daranmış xurmayı saçlarının hələ sıx olmasına baxmayaraq, gözlərinin, dodaqlarının kənarlarında qırış tağları, alnında isə şırımlar aydın sezilirdi. Üzünün təmiz hava çatışmazlığına həssas dərisi solğun görünürdü. Hərəkətlərindəki qənaətcillik isə onu əməlli-başlı qoca göstərirdi. Bu, həbs düşərgəsində məhbusun tükənməkdə olan gücünü qoruyan təbii qənaətcillik idi. Doğrudur, şaraşkada, ət yeməklərinin verildiyi və üzücü əzələ qüvvəsinin tələb olunmadığı şəraitdə hərəkətlərdə bu dərəcə qənaətə ehtiyac yox idi, amma Nerjin çalışırdı ki, ona ayrılmış həbs müddətində hərəkətlərinin bu cür nizamını mənimsəsin və həmişəlik vərdiş halına salsın.

Hazırda Nerjinin masası üstünə barrikada kimi kitab və qovluqlar qalanmışdı, ortada qalan bir az yeri də yenə qovluqlar, makinada yığılmış mətnlər, kitablar, xarici və rusca jurnallar tutmuşdu ki, onların hamısı da açılmış vəziyyətdə idi. Heç nədən xəbəri olmayan kənar adam burada tədqiqatçı təxəyyülünün donuqlaşmış tufanını görə bilərdi.

Lakin bunların hamısı yalandan idi, Nerjin bu maskaradı axşamlar otağa gələcəkləri halda rəislərin başlarını tovlamaq üçün edirdi.

Əslində isə onun gözləri düz qabağında olanları belə görmürdü.

O, bəyaz ipək pərdəni çəkdi və qaranlıq pəncərənin şüşələrinə baxmağa başladı. Gecə məkanının sonsuzluğunda Moskvanın seyrək gur işıqları görünürdü, təpənin arxasındakı şəhərin özü isə hüdudsuz dağınıq işıq sütunu ilə göyü işıqlandırırdı və ona tünd-qonur rəng verirdi.

Nerjinin xüsusi tərzdə qurulmuş yaylı, kürəyin hər bir hərəkətinə uyğunlaşa bilən söykənəcəyi olan stulu, qırışıqlı pərdəli xüsusi masası (buralarda belə şey düzəltmirlər), cənuba açılan pəncərənin qabağında rahat yeri vardı və bütün bunlar Marfino şaraşkasının tarixindən xəbərdar olan kəsə həmin adamın lap əvvəldən burada olduğunu deyirdi.

Şaraşka nə vaxtsa bu yerdə olmuş, lakin çoxdan şəhərə bitişmiş Marfino kəndinin adı ilə adlandırılmışdı. Onun əsası təxminən üç il əvvəl, iyul axşamlarının birində qoyulmuşdu. Əvvəlcə Moskvaətrafı seminariyalardan birinin tikanlı məftilə alınmış köhnə binasına düşərgələrdən çağırılmış on beş nəfərə qədər məhbus gətirdilər. Şaraşka sakinlərinin Krılov dövrü adlandırdıqları həmin dövrdən indi yalnız xoş xatirələr qalmışdı. O dövrdə həbsxana yataqxanasında “Bi-Bi-Si”ni ucadan qoşmaq (hələ bu radiostansiyanın səsini boğa bilmirdilər), axşamlar zonada sərbəst gəzmək, nizamnaməyə zidd olaraq biçilməmiş şehli otun üstünə uzanmaq (qaydaya görə, ot təmiz biçilməli idi ki, məhbuslar tikanlı məftilə doğru sürünə bilməsinlər), istəsən əbədi ulduzları, istəsən də tər basmış DİN starşinası Jvakunun təmir edilən binadan gecə növbəsi vaxtı tirləri necə oğurladığını və onları məftilin altından diyirlədərək peçdə yandırmaq üçün necə evinə apardığını seyr edə bilərdin.

O vaxt şaraşka elmi cəhətdən nəyi tədqiq etməli olduğunu hələ bilmirdi və üç dəmiryol qatarının Almaniyadan çəkib gətirdiyi çoxsaylı yeşikləri açmaqla məşğul idi; rahat alman stul və masalarını tutur, köhnəlmiş və sınıq-salxaq halda gəlib çıxmış telefoniya, ultraqısa radio dalğaları və akustika üzrə aparatları saf-çürük edir, aydınlaşırdı ki, “Lorens” firmasını köçürmək üçün göndərilmiş, radiodan və alman dilindən yox, məhz mebeldən yaxşı başı çıxan DİN kapitanı Berlin ətrafında rəislərinin və özünün Moskvadakı mənzilləri üçün qarnitur axtarana kimi almanlar ən yaxşı aparatları və ən yeni sənədləri macal tapıb oğurlaya, ya da yandıra bilmişdilər.

O vaxtdan ot çoxdan biçilmişdi, qapıları ancaq zənglə açırdılar, şaraşkanı da Beriyanın idarəsindən alıb Abakumovun idarəsinə vermiş və məxfi telefoniya ilə məşğul olmağa məcbur etmişdilər. Mövzunu bir ilə həll etməyi nəzərdə tutmuşdular, amma o artıq iki il idi uzanırdı, hər dəfə genişləndirilir, dolaşığa düşür, yeni-yeni sahələri əhatə etməyə başlayırdı və burada, Rubinin və Nerjinin masaları üstündə, telefonda səslərin tanınmasına, insan səsinin təkrarolunmazlığının səbəblərini müəyyən etməyə qədər gəlib çatmışdı.

Görünür, əvvəllər heç kəs bu işlə məşğul olmamışdı. Hər halda, onlar bir kimsənin əsərləri ilə rastlaşmamışdılar. Bu iş üçün onlara yarım il vaxt vermişdilər, sonra yenə yarım il, daha sonra yenə yarım il əlavə etdilər, amma yenə də, az da olsa, irəliləyə bilmədilər, indi isə vaxt gəlib çatır, onları möhkəm sıxırdı.

İşin belə xoşagəlməz təzyiqini hiss edən Rubin çiyni üstündən şikayətlənməyində davam edirdi:

– Bu gün nəsə işləməyə heç həvəsim yoxdur...

– Təəccüblüdür, – Nerjin mızıldandı. – Deyəsən, cəmi dörd il döyüşmüsən, heç beş ili də tam oturmamısan, elədirmi? Artıq yorulmusan? Çalış, Krıma istirahətə göndəriş al.

Susdular.

– Sən məşğulsan? – Rubin sakitcə soruşdu.

– Aha.

– Bəs səslərlə kim məşğul olacaq?

– Düzü, sənə ümid edirdim.

– Təsadüfə bir bax! Mən də sənə ümid edirdim.

– Sənin heç vicdanın yoxdur. Bu marka altında sən Leninkadan[1] nə qədər ədəbiyyat almısan? Məşhur vəkillərin nitqlərini. Koninin xatirələrini. “Aktyorun öz üzərində işi”ni. Nəhayət, lap abrını itirərək, şahzadə Turandot haqqında tədqiqatları? QULaqda[2] hansı dustaq belə kitab seçimi ilə qürrələnə bilər?

Rubin iri dodaqlarını boru kimi qabağa uzatdı. Hər dəfə belə edəndə onun sifəti gülməli – səfehsayağı görkəm alırdı:

– Qəribədir. Bütün bu kitabları, hətta şahzadə Turandot haqqında olanı da, mən iş vaxtı kiminləsə birgə oxuyurdum? Səninlə deyildi ki?

– Düzü, mən işləyərdim. Bu gün fədakarcasına işləyərdim. Amma iki hal məni işimdən yayındırır. Birincisi, mənə parket döşəmələrlə bağlı sual əzab verir.

– Hansı döşəmələrlə bağlı?

– Kaluqa zastavasındakı DİN-in evi yarımdairə şəklində, qülləlidir. Qırx beşinci ildə onun tikintisində bizim düşərgəmiz olub, mən də orada parketçi şagirdi işləmişəm. Bu gün eşidirəm ki, sən demə, Roytman həmin evdə yaşayır. Və mənə sənətkar vicdanı, lap istəsən, nüfuz məsələsi rahatlıq vermir: görəsən, o evin döşəmələri cırıldamır ki? Axı əgər cırıldayırsa, deməli, döşəmə başdansovdu vurulmuşdur? Mən də ki bunu düzəltməkdə acizəm!

---

[1] *Leninka* – V.İ.Lenin adina SSRİ Dövlət Kitabxanası

[2] *QULaq* – rusca Baş Düşərgələr İdarəsi (Qlavnoye Upravleniye Lagerey)

– Qulaq as, bu, dramatik bir süjetdir.

– Sosialist realizmi üçün. İkincisi, bilə-bilə ki bazar günü ancaq azad əməkdaşlar istirahət edəcəklər, şənbə gününün axşamını işləmək bayağılıq deyil ki?

Rubin ah çəkdi:

– Azad əməkdaşlar artıq əyləncə müəssisələrinə dağılışıblar. Əlbəttə, yetərincə aşkar iyrənclikdir.

– Amma onlar lazım olan əyləncə müəssisələrini seçirlərmi? Həyatdan bizdən çox həzz alırlarmı? – bunun özü də bir sualdır.

Dustaq vərdişi ilə elə sakit danışırdılar ki, hətta Nerjinlə üzbəüz oturmuş Serafima Vitalyevna belə onların dediklərini eşidə bilmirdi.

Onlar arxaları otağın qalan hissəsinə, gözləri isə pəncərəyə, zonanın fənərlərinə, qaranlıqda sezilən qarovul qülləsinə, uzaq oranjereyaların işıqlarına, səmada iz qoymuş Moskva işıqlarının ağımtıl sütununa tərəf oturmuşdular.

Riyaziyyatçı olsa da, Nerjin dilçiliyə biganə deyildi və rus dilinin səslənməsi Marfino Elmi-Tədqiqat İnstitutunun iş materialına çevriləndən sonra onu həmişə burada yeganə filoloq olan Rubinlə bir cütlüyə salırdılar. Artıq iki il idi ki, bu iki nəfər gündə on iki saat bir yerdə, kürək-kürəyə otururdu. İlk dəqiqədən məlum olurdu ki, hər ikisi cəbhəçidir; ikisi də Şimal-Qərb və Belarus cəbhələrində olub, hər ikisinin də ordenlərdən ibarət “kiçik centlmen dəsti” var; onların hər ikisi cəbhədə eyni ayda və eyni SMERŞ[1] tərəfindən, hamı üçün “yararlı” sayılan eyni bir maddə ilə (10-cu maddə ilə) həbs olunmuşdu, hər ikisi eyni müddət (on il) almışdı (bütün başqaları da elə bu müddəti alırdı). Aralarındakı yaş fərqi də təxminən cəmi altı il idi, hərbi rütbələri arasında da bircə pillə fərq vardı – Nerjin kapitan idi.

---

[1] *SMERŞ* – 1941–1945-ci illər müharibəsi vaxtı sovet hərbi əks-kəşfiyyatı (*rusca* “Smert şpionam” – casuslara ölüm)

Rubini bir də o cəlb edirdi ki, Nerjin əsirlikdə olduğuna görə həbsxanaya düşməmişdi və deməli, xarici ölkələrin antisovet ruhu ona sirayət etməmişdi: Nerjin sovet insanı idi, amma bütün gəncliyi boyu ağlı çaşana kimi kitabları tökübtöküşdürmüş və nəhayətdə qərara gəlmişdi ki, Stalin leninizmi təhrif edib. Bu qərarını kağız parçasına yazan kimi də onu həbs etmişdilər. Həbsxana və düşərgənin kontuziyaladığı Nerjin yenə də Rubin üçün "öz adamı" olaraq qalırdı, həmin səbəbdən də onun cəfəng və ötəri fikirlərini dinləməyə onun səbri çatırdı.

Bir az da qaranlığa baxdılar.

Rubin ağzını marçıldatdı:

– Amma yenə də sən əqli cəhətdən miskinsən. Bu, məni narahat edir.

– Mənə lazım da deyil: dünyada ağıllı şey çoxdur, yaxşısı azdır.

– Elə isə al, sənə bir yaxşı kitab verim, oxu.

– Yenə yazıq, aldanmış buğalar haqdadır?

– Yox.

– Onda taqətdən salınmış şirlər haqqında?

– Dedim ki, yox!

– Bura bax, mən insanlardan baş aça bilmirəm, buğa nəyimə gərəkdir?

– Sən bu kitabı oxumalısan!

– Mən heç kəs üçün heç nə etməli deyiləm, yadında saxla! Spiridon demişkən, bütün borclarımı vermişəm.

– Miskin şəxsiyyət! Bu, iyirminci əsrin ən yaxşı kitablarından biridir!

– O, doğrudanmı, başa düşməli olduğum hər şeyi mənə açacaq? İnsanlar nədə səhv ediblərsə, deyəcək?

– Ağıllı, xeyirxah, son dərəcə vicdanlı yazıçı, əsgər, ovçu, balıqçı, əyyaş, arvadbaz, hər cür yalana nifrət edən, sadəlik axtaran, olduqca insanpərvər, dahiyanə dərəcədə sadəlövh...

– Eh, sən də ki... – Nerjin gülümsündü. – Öz jarqonunla bütün qulaqlarımı doldurursan. Heminqueysiz otuz il yaşadım, bir müddət də keçinərəm. Onsuz da, həyatımı parça-tikə ediblər. İmkan ver, başa vurum! İmkan ver, heç olmasa, harasa yönəlim...

Və öz masasına tərəf döndü.

Rubin köks ötürdü. O, əvvəlki kimi özündə yenə iş əhvalı tapa bilmirdi.

Qabağındakı masanın üstündə rəfə söykədilmiş Çin xəritəsinə baxmağa başladı. Bu xəritəni nə vaxtsa qəzetlərin birindən kəsib kartona yapışdırmışdı; bütün ötən il boyu qırmızı qələmlə üzərində kommunist qoşunlarının keçdiyi yolu qeyd etmişdi, indi, tam qələbədən sonra isə xəritəni qabağına qoymuşdu ki, ruh düşkünlüyü və yorğunluq anlarında ona baxıb əhvalını qaldırsın.

Ancaq bu gün Rubini üzücü qüssə bürümüşdü və hətta qalib gəlmiş böyük və qırmızı Çin ərazisi belə bu qüssəni üstələyə bilmirdi.

Nerjin isə hərdən plastik qələmin iti ucunu sora-sora, sanki, qələmlə deyil, iynə ilə yazırmış kimi xırda xətlə xidməti kamuflyajın içində itib getmiş bir barmaq kağız parçasına yazırdı: “Riyaziyyatçı üçün 17-ci ilin tarixində gözlənilməz heç nə yoxdur. Axı doxsan dərəcədə tangens sonsuzluğa doğru sürət götürür və dərhal da sonsuzluq minusu uçurumuna düşür. Eləcə də Rusiya, ilk dəfə olaraq görünməmiş azadlığa sarı yüksələrək, dərhal da tiraniyaların ən pisinə qərq oldu. Bu, heç kəsə birinci dəfədən müyəssər olmamışdı”.

Akustika laboratoriyasının iri otağı öz gündəlik dinc məişəti ilə yaşayırdı. Elektrik çilingərinin balaca mühərriki uğuldayırdı. Komandalar eşidilirdi: “Yandır!”, “Söndür!” Radioda növbəti dəfə qondarma, sentimental bir veriliş gedirdi.

Kimsə bərkdən “altı-Ka-yeddi” radio lampasını tələb etdi.

Heç kəsin ona fikir vermədiyi dəqiqələrdə Serafima Vitalyevna kağız parçasını yazmağında davam edən Nerjinə diqqətlə baxırdı.

Əməliyyat müvəkkili mayor Şikin qıza bu məhbusa göz qoymağı tapşırmışdı.

7

Bapbalaca, o qədər balaca ki, ona Simoçka deməmək mümkün deyildi, Serafima Vitalyevna – əynində portağal rəngində bluzka olan DTN leytenantı – isti şalına bürünürdü.

Bu binada işləyən azad əməkdaşların hamısı DTN zabitləri idi.

Azad əməkdaşların konstitusiyaya görə ən müxtəlif hüquqları, o cümlədən də əmək hüququ vardı. Lakin bu hüquq gündə səkkiz saatla və bir də onunla məhdudlaşmışdı ki, həmin adamların işi dəyər yaratmaqdan yox, məhbuslara nəzarət etməkdən ibarət olsun. Bütün qalan hüquqlardan məhrum edilmiş məhbuslara isə daha geniş – gündə on iki saat – əmək hüququ verilmişdi. Şam yeməyi üçün fasilə də nəzərə alınmaqla bu artıq müddətdə – axşam saat altıdan gecə saat on birə kimi – məhbusların işini nəzarətdə saxlamaq üçün bütün laboratoriyaların azad əməkdaşları növbə çəkməli olurdular.

Bu gün də Simoçkanın növbəsi idi. Bu balaca, quşcuğaza oxşayan qız indi Akustika laboratoriyasında yeganə hakimiyyət və yeganə müdiriyyət idi.

Təlimata görə, o, nəzarət etməli idi ki, məhbuslar işləsinlər, boş-bikar durmasınlar, işçi binalardan silah düzəltmək və ya lağım atmaq üçün istifadə etməsinlər, radio detallarının bolluğundan istifadə edib qısadalğalı ötürücülər quraşdırmasınlar. Saat on birə on beş dəqiqə qalmış isə növbətçi dustaqlardan bütün məxfi sənədləri qəbul etməli, yanmayan şkafa yığmalı, laboratoriyanın qapısını möhürləməli idi.

Heç yarım il deyildi ki, rabitə mühəndisləri institutunu bitirmiş Simoçka şüşə kimi təmiz anketinə görə məhbusların öz aralarında şaraşka adlandırdıqları müəmmalı nömrəli elmi-tədqiqat institutuna təyinat almışdı. İşə qəbul edilmiş azad vətəndaşlara burada dərhal zabit rütbəsi verilir, adi mühəndislərlə müqayisədə iki dəfə çox (rütbəyə görə, paltar almaq üçün) maaş təyin edilirdi, əvəzində isə onlardan, ilk növbədə, sədaqətlilik və ayıqlıq, bundan sonra isə savad və bacarıq tələb olunurdu.

Simoçkaya bu sərf eləyirdi. İnstitutda təkcə o yox, rəfiqələrinin çoxu heç bir bilik almamışdı. Bunun səbəbləri çox idi. Qızlar məktəbdən, demək olar ki, nə riyaziyyatı, nə də fizikanı bilmədən gəlmişdilər (hələ yuxarı siniflərdə oxuyarkən başa düşmüşdülər ki, pedaqoji şurada direktor “iki”lərə görə müəllimləri danlayır, istəyirsən heç oxuma – sənə attestat verəcəklər). İnstitutda vaxt tapıb məşğul olmaq istəyəndə də, özləri üçün tamamilə yad olan bu anlaşılmaz və çıxışı görünməyən riyaziyyat və radiotexnika cəngəlliklərini yarıb keçə bilmirdilər. Əksər hallarda isə bunu etməyə heç vaxtları da olmurdu. Hər payız tələbələri bir aydan da çox müddətə kolxozlara kartof yığmağa aparırdılar ki, buna görə də sonradan bütün il boyu gündə səkkiz-on saat mühazirələrə qulaq asmalı olurdular, konspektlərə baxmağa isə vaxt qalmırdı. Bazar ertəsi günləri isə siyasi dərslər olurdu; həftədə, ən azı, bir dəfə iclas keçirilirdi; ictimai işə, divar qəzetlərinin buraxılmasına, hamilik konsertlərinə də vaxt tapmalı olurdular; evdə kömək etmək, mağazaya getmək, yuyunmaq, geyinmək də lazım gəlirdi. Bəs kino? Bəs teatr? Bəs klub? Əgər tələbəlik dövründə gəzmədinsə, atılıb-düşmədinsə, bunu başqa nə vaxt edə bilərsən? Gənclik bizə ona görə verilməyib ki, özümüzü həlak edək! İmtahanlar üçün Simoçka və rəfiqələri çoxlu şparqalka hazırlayır, onları qadın paltarının kişilər üçün əlçatmaz yerlərində gizlədir, imtahan vaxtı isə çıxararaq hamarlayır və cavab vərəqəsi kimi təqdim edirdilər. Müəllimlər, əlbəttə, əlavə sual verməklə tələbələrin biliyinin kasadlığını aşkar edə bilərdilər, ancaq onların özlərini də iclaslar, müşavirələr, çoxsaylı planlar və dekanlıq, rektorluq qarşısında hesabat formaları əldən salmışdı, əlavə imtahan keçirmək onlar üçün həddən artıq ağır idi, bundan da savayı, istehsalatçıların zay məhsula görə danlanıldıqları kimi, onları da, səhv etmirəmsə, Krupskayanın “Pis şagird olmur, yalnız pis müəllimlər olur” sözlərini rəhbər tutaraq uğursuzluğa görə danlayırdılar. Buna görə də imtahan götürənlər cavab verənləri karıxdırmamağa, imtahanı tez qəbul etməyə çalışırdılar.

Yuxarı kurslara çatana kimi Simoçka və rəfiqələri təəssüflə başa düşdülər ki, öz ixtisaslarını nəinki sevmirlər, hətta bu peşə onlar üçün darıxdırıcıdır. Ancaq artıq gec idi. İstehsalatda necə olacağını düşünəndə isə Simoçkanı əsməcə tuturdu.

Budur, o, Marfinoya düşdü. Burada heç bir müstəqil işin tapşırılmaması ilk gündən onun xoşuna gəldi. Lakin Simoçka kimi bir körpə üçün də Moskva yaxınlığında yerləşən bu tənha, seçmə mühafizəçi və nəzarətçi heyətinin tanınmış dövləti cinayətkarların qarovulunu çəkdikləri qalaçanın kandarını aşmaq dəhşətli gəlirdi.

Onları, Rabitə İnstitutunun on məzununu, bir dəfəyə təlimatlandırdılar. İzah etdilər ki, müharibədən də pis yerə düşüblər – elə bir ilan yuvasına düşüblər ki, bircə ehtiyatsız hərəkətləri ölüm təhlükəsi yarada bilər. Onlara dedilər ki, burada bəşər nəslinin tör-töküntüləri ilə, danışdıqları rus dilinə layiq olmayan – təəssüf ki, onlar bu dili bilirlər – insanlarla rastlaşacaqlar. Onları xəbərdar etdilər ki, bu insanlar bir də ona görə daha təhlükəlidirlər ki, öz canavar xislətlərini açıb göstərmirlər, daim yalançı mədəniyyət və yaxşı tərbiyə niqabı gəzdirirlər, əgər onlardan törətdikləri cinayətlər haqqında soruşmaq istəsən (bunu etmək isə qəti qadağandır!), hiylə və yalanlarla özlərini günahsız cəfakeş kimi təqdim edəcəklər. Qızlara tapşırdılar ki, bu əfilərə olan nifrətlərini qətiyyən büruzə verməsinlər, zahiri lütfkarlıqlarını qorusunlar – lakin heç bir halda onlarla qeyri-işgüzar danışıqlar aparmamalı, onlardan azadlıqda olanlar üçün heç bir tapşırıq qəbul etməməlidirlər, ilk qayda pozuntusu müşahidə olunan kimi, ya da qayda pozuntusu ilə bağlı şübhə yaranan və yaxud belə şübhənin yarana biləcəyinin mümkünlüyü hiss olunan kimi onlar tez əməliyyat müvəkkili mayor Şikinin yanına cummalıdırlar.

İri başında kirpi iynələri kimi dik duran ağ saçları, kiçicik ayaqlarında isə uşaq ölçüsündə çəkmə olan bəstəboy, qaraşın mayor Şikin belə bir fikir də söyləmişdi ki, ona və başqa görüb-götürmüş adamlara bu insanların ilan xisləti tamamilə aydın olsa da, yeni gəlmiş təcrübəsiz qızlar arasında bir nəfər insanpərvər tapıla və həmin bu qız da hansısa bir qayda pozuntusuna yol verə bilər; məsələn, dustağa azad kitabxanadan oxumağa kitab verə bilər (o demədi ki, məktubu yeşiyə ata bilər, çünki hansı bir Marya İvanovnaya ünvanlanmasından asılı olmayaraq həmin məktub mütləq Amerika casus mərkəzinə göndəriləcəkdi). Mayor Şikin qızların hamısından nəsihətamiz tərzdə xahiş etdi ki, əgər kimsə rəfiqəsinin uçuruma yuvarlandığını görərsə, ona yoldaşlıq köməyi göstərsin, yəni baş vermiş hadisə ilə bağlı mayor Şikinə açıq şəkildə məlumat versin.

Söhbətin sonunda mayor onu da gizlətmədi ki, məhbuslarla əlaqə cinayət məcəlləsi ilə cəzalandırılır, cinayət məcəlləsi isə, məlum olduğu kimi, dartdıqca uzana və hətta iyirmi beş il katorqa cəzası da nəzərdə tuta bilər.

Qarşıda onları gözləyən zülmət gələcəyi sarsıntısız təsəvvür etmək mümkün deyildi. Qızlardan bəzilərinin hətta gözləri yaşla doldu. Lakin onların arasına artıq inamsızlıq toxumu səpilmişdi. Təlimatlanmadan çıxarkən isə onlar eşitdiklərindən deyil, kənar şeylərdən danışırdılar.

Mühəndis-mayor Roytmanın arxasınca Akustika laboratoriyasına girən Simoçka ayaq üstə ölmüşdü və ilk anda hətta gözlərini yummaq istədi.

O vaxtdan yarım il keçmişdi – Simoçka ilə nə isə qəribə bir şey baş verirdi. Xeyr, onun imperializmin qara fitnələr törətməsinə olan əminliyi sarsılmamışdı. Eyni zamanda da o, bütün qonşu otaqlarda işləyənlərin qanlı cinayətkar olmalarını mümkün sayırdı. Lakin Akustika laboratoriyasında işləyən bir düjün dustaqla hər gün görüşərkən o, buradakı qaraqabaq, azadlıqlarına, talelərinə, on ilə və ya dörddəbir əsrə bərabər müddətlərinə qarşı laqeyd, hər gün özləri üçün yad, lazımsız, bircə qəpik əməkhaqqı, zərrəcə şöhrət gətirməyən işlə məşğul olan elmlər namizədlərinə, mühəndislərə və quraşdırıcılara baxarkən onların arasında tamaşaçıların kinoda asanlıqla tanıya bildikləri və əks-kəşfiyyatımızın məharətlə ifşa etdiyi təcrübəli beynəlxalq quldurları görə bilmirdi.

Simoçka bu adamlardan qorxmurdu. Özündə bu insanlara qarşı nifrət tapa bilmirdi. Onlar öz geniş bilgiləri, baş verən fəlakəti dözümlə yaşamaları ilə qızda ancaq hörmət hissi doğururdular. Simoçkanın komsomolçu borcu, vətənə məhəbbəti məhbusların hər bir təqsiri və hərəkəti haqqında əməliyyat müvəkkilinə dəqiqliklə məlumat verməsini tələb etsə də, bunu etmək ona izaholunmaz səbəblərdən şərəfsiz və mümkün olmayan kimi görünürdü.

Belə hərəkəti xüsusən də aralarında cəmi iki masa olan və onunla üzbəüz oturmuş ən yaxın qonşusu və əməkdaşı Qleb Nerjinə qarşı etmək mümkün deyildi.

Artikulyasiya sınaqlarının keçirilməsi üçün bu adamın rəhbərliyi altına verilmiş Simoçka ötən vaxt ərzində Nerjinlə sıx əməkdaşlıq edirdi. Marfino şaraşkasında tez-tez müxtəlif telefon traktlarında eşidilmənin keyfiyyətini dəyərləndirmək tələb olunurdu. Cihazlar nə qədər mükəmməl olsa da, hələ eləsi icad olunmamışdı ki, eşidilmənin keyfiyyətini əqrəblə göstərə bilsin. Yalnız ayrı-ayrı hecaları, sözləri, ya da ki ifadələri oxuyan diktorun səsi, sınaqdan keçirilən traktın sonunda mətni dinləyən siqnaltutanın qulaqları, xəta faizi də nəzərə alınmaqla, bu cür qiymət verə bilərdi. Belə sınaqlara artikulyasiya sınaqları deyirdilər.

Nerjin bu sınaqların riyazi təşkili ilə məşğul olurdu – hər halda, rəislərin planlarına görə, bu işlə məşğul olmalı idi. İş uğurla gedirdi və Nerjin bu cür sınaqların metodikası üzrə üçcildlik monoqrafiya da tərtib etmişdi. Simoçka ilə işləri çox yığılanda Nerjin təxirə salına biləcək və təxirəsalınmaz işlərin dəqiq ardıcıllığını müəyyən edir, əminliklə qərar verirdi və bu zaman onun sifəti də cavanlaşırdı; müharibəni kinolar vasitəsilə təsəvvür edən Simoçka belə anlarda Nerjini gözləri qarşısında kapitan mundirində, tüstü və partlayışlar içində, açıq-şabalıdı saçları küləkdə yellənən tərzdə batareyaya əmrlər verən kimi canlandırırdı: “Atəş!” (Kinolarda ən çox bu məqamı göstərirdilər.)

Lakin belə çeviklik Nerjinə yalnız işin zahiri hissəsini yerinə yetirmək və daha çox müddətə hərəkətin özündən ayrılmaq üçün lazım idi. O, Simoçkaya belə də deyirdi: “Mən hərəkətə nifrət etdiyim üçün hərəkətdəyəm”.

– Bəs siz nəyi xoşlayırsınız? – Simoçka utancaqlıqla soruşmuşdu. “Düşünməyi” – Nerjinin cavabı belə olmuşdu. Doğrudan da, iş tufan kimi başının üstünü alanda o, vəziyyətini dəyişmədən saatlarla otururdu, bu zaman üzünün dərisi solğunlaşır, qocalır, şırım-şırım olurdu. Bəs özünəinamı necə? O, ləng və qətiyyətsiz hala düşürdü. Yazı masasının üstündəki texniki məlumat kitabçaları və məqalələr topası arasında Simoçkanın bu gün də aydın gördüyü iynəylə yazılmış kimi xırda qeydlərinə bir neçə cümlə əlavə edənə kimi uzun-uzadı düşünürdü. Simoçka fikir vermişdi ki, bu qeydlərini, sanki, heç yeşiyə qoymurmuş kimi, masasının sol dolabçasına dürtürdü. Maraq Simoçkanı üzürdü: bilmək istəyirdi ki, Nerjin nə yazır və kimin üçün yazır. Bu adam özü də bilmədən onun üçün rəğbət və heyranlıq obyektinə çevrilmişdi.

Bu vaxta kimi Simoçkanın qızlıq həyatı uğursuz alınırdı. O, gözəgəlimli deyildi: həddən artıq uzun burnu üzünün yaraşığını pozurdu, nə üçünsə seyrək və pis bitən saçları da boynunun ardında balaca topacıq şəklində yığılmışdı. Simoçkanın boyu da, sadəcə, balaca deyildi, lap balaca idi, onun cizgiləri də yaşlı qadından daha çox, 7-ci sinifdə oxuyan qızcığazın cizgilərinə bənzəyirdi. Bundan başqa, o həm də ciddi idi, zarafata, mənasız oyunlara meyilli deyildi – bu da cavan oğlanları cəlb etmirdi. İş belə gətirmişdi ki, iyirmi üç yaşına çatsa da, bircə nəfər də pərəstişkarı olmamışdı, onu heç kəs qucaqlamamışdı və öpməmişdi.

Bu yaxınlarda, cəmi bir ay əvvəl, budkada mikrofon xarab olmuşdu və Nerjin onu təmir etmək üçün Simanı çağırdı. O, əlində vintaçan içəri girdi; iki nəfərin güclə yerləşə biləcəyi budkanın boğucu sakitliyində Nerjinin artıq gözdən keçirməyə başladığı mikrofona tərəf əyildi və bu zaman özü də istəmədən yanağı ilə onun yanağına toxundu. Və toxunan kimi də qorxusundan donub qaldı – indi necə olacaq? Geri çəkilmək lazım idi, o isə mənasız-mənasız mikrofona baxmaqda davam etdi. Həyatın bu dəhşətli dəqiqəsi olduqca uzun çəkdi – onların bir-birinə bitişmiş yanaqları alışıb-yanırdı – Nerjin hərəkətsiz dururdu! Sonra əlləri ilə qızın başını tutdu və dodaqlarından öpdü. Simoçkanın bədənini xoş halsızlıq bürüdü.

Bu anda o nə komsomol, nə vətən haqqında heç nə demədi, təkcə bunu deyə bildi:

– Qapı bağlanmayıb!..

Nazik göy pərdə yellənərək onları səs-küylü gündən, yeriyən, söhbət edən, içəri girib pərdəni qaldıra biləcək adamlardan ayırırdı. Dustaq Nerjin on sutkalıq karserdən savayı heç nə ilə risk etmirdi, – qız isə anketi, karyerası, ola bilsin ki, azadlığı ilə risk edirdi, – lakin başını dala əymiş əllərdən qurtulmağa gücü yox idi.

Həyatında ilk dəfə idi ki, onu kişi öpürdü!..

Beləcə, ilan müdrikliyi ilə toxunmuş polad zəncir qadın ürəyindən düzəldilmiş halqada qırıldı.

8

– O arxadakı kimin keçəlidir?

– Mənim balam, hər halda, mən lirik əhvaldayam. Gəl laqqırtı vuraq.

– Ümumiyyətlə götürsək, mən məşğulam.

– Yaxşı görək, – məşğulam! Kefim pozuldu, Qlebka. Oturmuşdum özüm üçün tələsik hazırlanmış alman yolkasının yanında, nə üçünsə Pultuskdan şimaldakı blindajımdan danışmağa başladım, budur, bu da cəbhə! – xatirələr axıb gəldi – elə həyəcanlı, elə şirin... Qulaq as, hər halda, müharibədə yaxşı şey də az deyilmiş, hə?

– Səndən qabaq mən bunu əsgərlər üçün alman jurnallarından oxumuşam, hərdən əlimizə düşürdü: ruhun paklanması, Soldatentreue...

– Yaramaz! Amma bilmək istəsən, burada bir ağlabatan məqam da var...

– Bunu gərək özünə rəva görməyəsən. Daosizm etikasında deyilir: "Silah bədbəxtlik alətidir, alicənablıq aləti deyil. Müdrik adam könülsüz qalib gəlir".

– Mən nələr eşidirəm? Deməli, skeptikdən[1] dönüb daosçu oldun?

– Hələ qərar verməmişəm.

– Əvvəlcə ən yaxşı frislərimi – onlarla bir yerdə vərəqələr üçün necə mətnlər tərtib etməyimizi xatırladım: uşaqlarını qucaqlamış ana, sonra ağlayan sarışın Marqarita; bu, bizim şah vərəqəmiz idi, şeir mətni ilə.

– Yadımdadır, onu mən seçmişdim.

– Və xatirələr axını başlandı... Sənə Milkadan danışmışdım? O, Xarici Dillər İnstitutunun tələbəsi idi, qırx birinci ildə bitirmişdi və tərcüməçi kimi bizim şöbəyə göndərilmişdi. Azca fındıqburun idi, hərəkətləri də kəskin.

– Dayan, bu, səninlə birgə Qraudensin kapitulyasiyasını qəbul etməyə gedən qız deyildi ki?

– Bəli-bəli! Çox lovğa qız idi, istəyirdi ki, onu işinə görə tərifləsinlər (danlanılmaqdan da ki Allah saxlasın) və ordenlərə təqdim etsinlər. Şimal-qərbdəki, bax burada, Lovatdan sonra, əgər Raxlisdən Novo-Svinuxovoya tərəf götürsək, Podtsepoçyedən bir az cənuba tərəf, meşə yadına gəlir?

---

[1] *Skeptik – burada:* skeptisizm tərəfdarı; *skeptisizm* – obyektiv varlığın insan tərəfindən dərk edilə bilməsini inkar edən idealist fəlsəfi cərəyan

– Oralarda meşə çoxdur. Redyidən o tərəfə idi, yoxsa bu tərəfə?

– Bu tərəfə.

– Hə, bildim.

– Bax həmin o meşədə bütöv bir gün onunla gəzdik. Yaz idi... Yox, yaz yox, mart ayı idi: ayaqlarınla suyu şappıldadırsan, uzunboğaz kirza çəkmələrinlə gölməçələrə girirsən, baş da ki xəz papaq altında tərdən islanır, bir də ki bilirsən, bu ətir! Hava! Biz ilk dəfə vurulanlar kimi, təzə evlənənlər kimi gəzirdik. Görəsən, qadın sənin üçün yeni olanda onunla hər şeyi niyə lap əvvəldən başlayırsan, yeniyetmə kimi şişirsən və... Hə?.. Ucsuz-bucaqsız meşə! Təkəm-seyrək blindajdan tüstü çıxır, talada yetmişaltılar batareyası durur. Biz onlardan uzaq qaçırdıq. Rütubətli, çəhrayı axşama kimi gəzib-dolandıq. O, bütün günü məni əldən salmışdı. Tərslikdən mövqelərimizin də üstündə “rama”[1] dövrə vurmağa başladı. Milkanın ağlına bir fikir gəldi. Dedi: istəmirəm ki, onu vursunlar. Əgər vursalar, – qoy belə də olsun – meşədə qalıb gecələyərik.

– Yox, bu artıq təslimçilikdir! Harada görünüb ki, bizim zenitçilər “rama”nı vura bilsinlər!

– Hə... Lovatadək və Lovatdan sonra nə qədər zenit topu vardısa, hamısı düz bir saat onu atəşə tutdu və vura bilmədilər. Belə... Boş bir blindaj tapdıq...

– Yerüstü.

– Yadında qalıb? Məhz onu. Bir ildə oralarda vəhşi heyvan yuvasına oxşayan belə blindajlardan çox tikmişdilər.

– Oralarda axı torpaq yaşdır, qazıb içinə girə bilməzsən.

– Elədir. İçəriyə iynəyarpaq budaqlardan atmışdılar, tirlərdən qatran, bir də ki əvvəlki tonqallardan qalan tüstü iyi gəlirdi – peç olmadığı üçün tonqalla qızdırırdılar. Damdan isə deşik açılmışdı. Əlbəttə, işıq-zad da düşmürdü... Nə qədər ki tonqal yanırdı, tirlərin üstündə kölgələr oynayırdı... Qlebka! Yaxşı həyat idi, hə?!

---

[1] *“Rama”* – özəl görünüşünə görə almanların “Focke-Wulf 189” taktiki kəşfiyyat təyyarəsinə sovet ordusunda “Rama” (çərçivə) deyilərdi; alman ordusunda isə onu “Uhu” (bayquş) və “Uçan göz” adlandırmışdılar

– Mən fikir vermişəm: əgər həbsxana hekayətlərində qız iştirak edirsə, bütün dinləyicilər, mən də o cümlədən, çox istəyirlər ki, sonda qız artıq qız qalmasın. Məhbuslar üçün hekayətin əsas marağı da bundadır. Burada bir ümumdünya ədalətinin axtarışı var, sənə belə gəlmir ki? Kor adam görənlərdən dəqiqləşdirməlidir ki, səma mavi, ot isə yaşıl olaraq qalır. Dustaq inanmalıdır ki, nəzəri cəhətdən dünyada gözəl və canlı qadınlar qalmaqda davam edir və onlar özlərini bəxti gətirənlərin ixtiyarına verirlər... Sən bir bax gör hansı axşamı xatırladın! – məşuqənlə birgə, özü də qatranlı blindajda, özü də atəşin açılmadığı bir vaxtda. Yaxşıca müharibə tapmısan!.. Sənin arvadın isə həmin axşam şəkər talonlarına əzilib bir-birinə yapışmış, kağıza qarışmış yastı konfetlər almışdı və onu qızların arasında otuz günə necə bölləcəyini düşünürdü...

– Hə, danla, danla... Qlebka, kişi tək bir qadını tanımamalıdır, bu, onları heç tanımamaq demək olardı. Bu, bizim ruhumuzu kasadlaşdırardı.

– Hətta ruhumuzu? Kimsə demişdi: əgər sən bir qadını yaxşı tanıya bilmisənsə...

– Boş şeydir.

– Bəs ikisini tanımış olsan?

– İkisi də heç nə vermir. Ancaq çoxlu müqayisələrdən sonra nə isə dərk etmək olar. Bu, bizim qüsurumuz və günahımız deyil – təbiətin istədiyidir.

– Hə, müharibə ilə bağlı! Butırkada, 73-cü kamerada...

– ... ikinci mərtəbədə, dar dəhlizdə...

– ... dəqiq! – təzəcə həbs olunmuş və heç vaxt cəbhədə olmamış gənc moskvalı tarixçi professor Razvodovski ağıllı, qızğın, inandırıcı tərzdə sosial, tarixi və etik baxımdan sübut edirdi ki, müharibənin yaxşı tərəfləri də var. Kamerada isə on nəfərə yaxın cəbhəçi vardı – bizimkilər və vlasovçular, hamısı da dəlisov, qoçaq uşaqlar idi, haralarda vuruşmamışdılar – hə, onlar bu professoru, az qala, didəcəkdilər, yaman qeyzlənmişdilər: müharibədə yaxşı heç nə yoxdur! Mən qulaq asırdım və susurdum. Razvodovskinin güclü dəlilləri vardı; elə anlar olurdu ki, o, mənə haqlı görünürdü, öz xatirələrim də mənə bəzən yaxşı şeylər deyirdi, – ancaq əsgərlərlə mübahisə açmağa cürət etmədim: mülki professorla razılaşmaq istədiyim bəzi məqamlar da ki iri topların yanında olan artilleriyaçı kimi piyadalardan fərqlənməyimlə bağlı idi. Lev, sən bir başa düş, sən axı cəbhədə olmusan, əgər bu qalanı almaqdan savayı – başını qurban verməklə də olsa, geri çəkilməməli olduğun döyüş nizamın olmayıbsa, deməli, tamamilə gicsən! Mən isə qismən gicbəsərəm: özüm hücuma getməmişəm və insanları da hücuma qaldırmamışam. Amma budur, bizim riyakar hafizəmizdən qorxulu olan hər şey itib gedir...

– Mən demirəm ki...

– ... xoş olan isə üzə çıxır. Lakin Oryol yaxınlığında üstümüzə şığıyan “Yunkers”lərin məni, az qala, tikə-tikə edəcəkləri günü heç vaxt məmnuniyyətlə yada sala bilmərəm. Yox, Lyovka, müharibə yalnız dağların arxasında gedəndə yaxşıdır!

– Demirəm ki, yaxşıdır, amma yaxşı xatırlanır.

– Nə vaxtsa düşərgələri də yaxşı kimi xatırlayacağıq. Yatabları da.

– Yatabları? Qorkidəkini? Kirovdakını? Yo-ox...

– Ona görə ki, orada müdiriyyət çamadanını çırpışdırıb və sən də obyektiv olmaq istəmirsən. Kimsə orada böyük adam olub – açarçı, ya da ki hamamçı, özü üçün yaşayıb və hamıya danışacaq ki, yatab türməsindən yaxşı yer yoxdur. Ümumiyyətlə isə xoşbəxtlik anlayışı şərtilikdir, uydurmadır.

– Müdrik etimoloji elə sözün özündəcə anlayışın ötəriliyini, gerçəksizliyini əks etdirib. Ona bir anilik verib – “xoş” və “bəxt”, yəni bəxtin xoş olan anı!

– Xeyr, magistr, bağışlayın! Bir diqqət edin. “Xoşbəxtlik” sözü xoş olan bir tale deməkdir, yəni kimə necə bəxt verilib, kimə həyatda necə pay düşüb. Müdrik etimoloji bizə xoşbəxtliyin çox dayaz izahını verir.

– Hər ikimiz eyni şeydən danışırıq, amma müxtəlif mövqelərdən.

– Bu, doğrudan da, belədir.

– Məsələni bütün dillər üzrə tədqiq etmək lazımdır. Qoy bir yazım!

– Manyak!

– Elə gicbəsərdən də eşidirəm! Gəl müqayisəli dilçiliklə məşğul olaq.

– Hər şey əldən yaranıb? Marr?

– Yaxşı, özün bil, qulaq as, sən "Faust"un ikinci hissəsini oxumusan?

– Sən əvvəl bir soruş – birinci hissəsini oxumuşammı? Hamı deyir ki, dahi əsərdir, amma heç kəs oxumur. Ya da ki onu Gunoya görə öyrənirlər.

– Yox, birinci hissə anlaşılandır, nə var ki orada!

Dünyalar və günəşlər haqda deməyə sözüm yoxdur, –
Mən yalnız insan iztirabları görürəm...

– Bax bu, mənə çatır!

– Və ya:

Bizə nə lazımdır – onu bilmirik,
Nəyi biliriksə – o lazım deyil.

– Əladır!

– İkinci hissə, doğrudur, ağırdır. Amma gör nə dərin ideyası var! Sən ki Faustun Mefistofellə sövdələşməsi haqda bilirsən: Mefistofel Faustun ruhunu yalnız onda alacaq ki, Faust ucadan demiş olsun: "Dayan, ey an, sən gözəlsən!" Lakin Mefistofelin Faustun qarşısına qoyduğu heç bir şərt – gəncliyinin qaytarılması, Marqaritanın məhəbbəti, rəqibi üzərində asan qələbə, sonsuz var-dövlət, varlığın bütün sirlərinə vaqiflik – heç nə Faustun dilindən bu ən dəyərli nidanı qopara bilmir. Uzun illər ötür, Mefistofel özü də bu gözüdoymaz məxluqun arxasınca gəzməkdən yorulur, görür ki, insanı xoşbəxt etmək mümkün deyil və bu faydasız əməlindən əl çəkmək istəyir. İkinci dəfə qocalmış, gözləri tutulmuş Faust minlərlə fəhlə çağırmağı və bataqlıqları qurutmaq üçün kanallar qazdırmağı əmr edir. Onun iki dəfə qocalmış, arsız Mefistofel üçün dumanlı və sərsəm kimi görünən beynində böyük bir ideya parlayır – bəşəriyyəti xoşbəxt etmək. Mefistofelin işarəsi ilə cəhənnəm nökərləri – lemurlar peyda olur və Fausta qəbir qazmağa başlayırlar. Onun ruhunu əldə edə biləcəyinə olan ümidini itirmiş Mefistofel Faustdan canını qurtarmaq üçün onu, sadəcə, torpağa gömmək istəyir. Faust çoxlu bel səsi eşidir. "Bu nədir?" – o soruşur.

Mefistofel hələ istehza qabiliyyətini itirməyib. O, Faustun qarşısında bataqlıqların necə qurudulduğu ilə bağlı yalançı mənzərə yaradır. Bizim tənqidimiz bu məqamı sosial-optimist ruhda izah etməyə çalışır: guya, bəşəriyyətə fayda verə bildiyini görən və bunda ən böyük sevinc tapan Faust ucadan deyir:

"Dayan, ey an! Sən gözəlsən!"

Amma necə baş açmalı – görəsən, Gete insan xoşbəxtliyini lağa qoyub gülmür ki? Axı əslində heç bir bəşəriyyətə heç bir fayda yoxdur. Çoxdan gözlənilən bu ifadəni – aldadılmış, bəlkə də, doğrudan da, ağlını itirmiş? – Faust qəbrinin cəmi bir addımlığında deyir – və lemurlar onu dərhal itələyib çalaya salırlar. Bu nə deməkdir – xoşbəxtliyə himn və ya bu xoşbəxtliyə edilən rişxənd?

– Ah, Lyovoçka, bax sən indi olduğun kimi olanda, ürəkdən fikir yürüdəndə, müdrik kimi danışanda səni lap çox istəyirəm, daha ona-buna təhqiramiz ləqəblər qoşanda yox.

– Pirronun miskin övladı! Mən axı bilirdim, sənə nə həzz verir. Arxasına qulaq as. "Faust"un bu hissəsi üzərində müharibədən əvvəlki mühazirələrimdən birində – uf, o vaxt necə cəsarətli mühazirələr oxuyurdum! – mən belə bir hüznlü ideya qurdum: xoşbəxtlik yoxdur, o ya əlçatmazdır, ya da ki xam xəyaldır... Və birdən mənə xırda damalı miniatür dəftərçədən cırılmış bir vərəq uzatdılar:

“Mən isə sevirəm və xoşbəxtəm! Bəs buna nə deyərsiniz!”

– Bəs sən nə dedin?..

– Buna nə deyə bilərdim ki?..

9

Başları elə qarışmışdı ki, laboratoriyadakı uğultunu və uzaq küncdəki radionun bezdirici səsini belə eşitmirdilər. Fırlanan kreslosunda oturmuş Nerjin yenə arxasını laboratoriyaya çevirmiş, Rubin isə saqqalını kreslonun söykənəcəyində birləşdirilmiş əllərinin üstünə qoymuşdu.

Nerjin köhnədən bəslədiyi fikirlərini bəyan edirmiş kimi danışırdı:

– Əvvəllər, azadlıqda olarkən, mən kitablardan müdriklərin həyatı haqqında və onların xoşbəxtlik barədə nə düşündüklərini oxuyardım, – belə yerlər mənə az aydın olardı. Mən o adamları haqlı sayırdım: vəzifələrinə görə, müdriklər düşünməlidirlər. Lakin həyatın mənası? Biz yaşayırıq – məna bundadır. Xoşbəxtlik? Nə vaxt ki hər şey çox, lap çox yaxşıdır – bax xoşbəxtlik də budur, hamıya məlumdur... Şükür olsun həbsxanaya!! O, mənə düşünmək imkanı verdi. Xoşbəxtliyin təbiətini dərk etmək üçün. İcazə ver, öncə toxluğun təbiətini araşdıraq. Lubyankanı, ya da əks-kəşfiyyatı yadına sal. Həmin o boş, yarısu – üstündə bircə dənə olsa yağ ulduzcuğu görünməyən, arpa, ya da yulaf sıyığını xatırla! Məgər onu yeyirdin? – onunla ayin icra edirdin! Onun vüsalına yoqların pranasına qovuşduqları kimi müqəddəs bir həyəcanla qovuşurdun. Onu yavaş-yavaş yeyirdin, taxta qaşığın ucundan yeyirdin, bütünlüklə yemək prosesinə, yemək haqqında düşüncələrə dalaraq yeyirdin – o da nektar kimi bütün bədəninə yayılırdı və sən bu həll bişmiş yarma dənəciklərindən, onları birləşdirən bulanıq suda gizlənmiş ləzzətin şirinliyindən sarsılırdın. Beləcə, əslində, heç nə ilə qidalanaraq sən altı ay da yaşayırsan, on iki ay da! Bəyəm döymə ət kotletlərinin acgözlüklə ötürülməsini bununla müqayisə etmək olar?

Rubin uzun-uzadı qulaq asmağı bacarmırdı və bunu xoşlamırdı da. İstənilən bir söhbəti o, qavrama qabiliyyəti sayəsində əldə etdiyi mənəvi qənimətin dostları ilə bölüşməsi kimi başa düşürdü (həqiqətdə belə də alınırdı). İndi də həmsöhbətinin sözünü kəsməyə çalışırdı, lakin Nerjin əli ilə onun kombinezonundan yapışaraq silkələyir, danışmağa qoymurdu:

– Biz toxluğun təbiətini öz təcrübəmizdə və biçarə yoldaşlarımızın talelərində anlamağa başlayırıq. Toxluq bizim nə qədər yeməyimizdən yox, necə yeməyimizdən asılıdır! Bəxt də beləcə, Lyovuşka, bəxt də belədir. O, həyatdan qopardığımız xarici nemətlərin həcmindən asılı deyil. O, ancaq bizim bu nemətlərə olan münasibətimizdən asılıdır! Bu haqda hələ dao etikasında deyilir: “Kim qane olmağı bacarırsa, həmişə razı qalacaq”.

Rubin gülümsündü:

– Sən eklektiksən. Hər yerdən bir rəngli lələk qopardırsan və öz quyruğuna sancırsan.

Nerjin kəskin tərzdə əllərini və başını yellədi. Saçları alnına töküldü. Mübahisə etmək çox maraqlı idi və o, on səkkiz yaşında oğlan kimi görünürdü.

– Qarışıq salma, Lyovka, heç də elə deyil! Mən oxuduğum fəlsəfələr yox, həbsxanalarda danışılan insan taleləri əsasında nəticə çıxarıram. Sonradan, mənə bu nəticələri ifadə etmək lazım gələndə, Amerikanı bir də niyə kəşf etməliyəm ki? Fəlsəfə planetində bütün torpaqlar artıq çoxdan kəşf edilib! Mən qədim dövrlərin müdriklərini vərəqləyirəm və orada öz ən yeni fikirlərimi tapıram. Sözümü kəsmə! Mən misal gətirmək istəyirdim: əgər düşərgədə, xüsusilə də burada, şaraşkada, belə möcüzə – sakit, iş günü sayılmayan bazar günü olarsa, bircə gün ərzində ruhumun buzu əriyər, özünə gələr; zahiri vəziyyətimdə heç nə dəyişməmiş olsa da, həbsxana əsarəti məni azca sərbəst buraxar, dostcasına söhbət edər, ya da ki səmimi bir səhifə oxuyaram – və mən göyün yeddinci qatına yüksələrəm! Uzun illərdir həqiqi həyatım yoxdur, lakin mən unutdum! Mən çəkisizəm, mən havadan asılmışam, mən qeyri-maddiyəm!! Özüm üçün yuxarı taxtda uzanıram, yaxınlıqdakı tavana baxıram; o, çılpaqdır, pis malalanmışdır – və tam gerçəklik hissindən diksinirəm! Səadət qanadlarında yuxuya gedirəm! Heç bir prezident, heç bir baş nazir ötən bazar günündən bu dərəcədə razı yata bilməz!

Rubin razılıqla dişlərini ağartdı. Bu ağartmada yolunu azmış kiçik dostuna qarşı bir az güzəşt, bir az da iltifat oxunurdu.

– Bəs bu barədə Vedaların böyük kitabları nə deyir? – o, dodaqlarını zarafatyana qabağa uzadaraq soruşdu.

– Vedaların kitabları – bilmirəm, – Nerjin inamla cavab verdi. – Sankya kitabları isə deyir: "Fərq qoymağı bacaranlar insan xoşbəxtliyini iztiraba aid edirlər".

– Yaman ustalaşmısan, – Rubin saqqalı altından donquldandı.

– İdealizm? Metafizika? Bəs niyə damğa vurursan?

– Səni Mityay yoldan çıxarır?

– Yox, Mityay tamamilə başqa tərəfə gedir. Yekəsaqqal! Qulaq as! Fasiləsiz qələbələr səadəti, arzuların zəfərlə gerçəkləşməsi, tam toxluq səadəti – bu, bir iztirabdır! Bu, ruhən ölməkdir, bu, bir növ, fasiləsiz mənəvi qıcqırmadır! Veda və ya hansısa Sankya filosofları yox, şəxsən mən, beşinci ildir qoşquda olan Qleb Nerjin, inkişafın elə bir mərhələsinə yüksəlmişəm ki, bu yüksəklikdən pisə yaxşı kimi də baxılmağa başlanır, – mən belə mövqedə dururam – insanlar nəyə can atmalı olduqlarını özləri də bilmirlər. Onlar bir ovuc maddi nemətə görə vurnuxaraq əldən düşür və öz mənəvi sərvətlərindən xəbərsiz ölüb gedirlər. Lev Tolstoy həbsxanaya salınmasını arzulayanda hər şeyi görən və sağlam mənəvi həyata malik əsl insan kimi düşünürdü.

Rubin qəhqəhə ilə güldü. O, mübahisə zamanı rəqibinin baxışlarını tamamilə rədd etdiyi hallarda (həbsxanada həmişə belə olurdu) qəhqəhə çəkirdi.

– Diqqətlə qulaq as, körpə! Sənə gənc şüurunun möhkəmlənməmiş vəziyyətdə olması təsir edir. Öz şəxsi təcrübəni bəşəriyyətin kollektiv təcrübəsindən üstün tutursan. Sən həbsxana paraşasının ətrindən məst olmusan – bu buxarın içindən dünyanı görmək istəyirsən. Şəxsən bizim fəlakətə uğradığımıza görə, şəxsi taleyimizin bu cür yöndəmsiz alınmağına görə – kişi öz əqidəsinin dəyişməsinə, onun istiqamətinin, azca da olsa, dəyişməsinə necə imkan verə bilər?

– Sən öz dəyişməzliyinlə fəxr edirsən?

– Bəli! *Hier stehe ich und kann nicht anders*[1].

– Taxtabaş! Metafizika məhz budur! Burada, həbsxanada öyrənmək, yeni həyatı özünə hopdurmaq əvəzinə...

– Hansı həyatı? Taleyi düz gətirməyənlərin zəhərli səfrasını?

– Sən bilərəkdən gözlərini tutmusan, qulaqlarını tıxamısan, özünü dartmısan – ağlını bunda görürsən? İnkişafdan imtina etməkdə – ağıl? Sən özünü yaramaz kommunizminizin təntənəsinə inanmağa zorla məcbur edirsən, amma inanmırsan!

– İnam yox, əfəl, elmi bilik! Və bir də – qərəzsizlik.

– Sən?! Sən qərəzsizsən?

– Tamamilə! – Rubin əminliklə dedi.

– Həyatda səndən qərəzli adam heç tanımamışam!

– Sən öz təpəciyindən bir az yuxarı qalx! Hər şeyə tarixi kəsikdə nəzər sal! Qa-nu-na-uy-ğun-luq! Sən bu sözü başa düşürsən? Qaçılmaz olaraq şərtlənmiş qanunauyğunluq! Hər şey hara lazımdırsa, ora da gedir! Səninlə həbsxanaya düşməyimizə görə tarixi materializm həqiqiliyindən çıxmır. Bir də, burnunla eşib çürük şəkk-şübhələrini o üz-bu üzə çevirməyə də ehtiyac yoxdur!

– Lev, başa düş! Mən bu təlimdən sevinclə yox, ürək ağrısı ilə ayrılmışam! Axı o, mənim gəncliyimin səsi, pafosu idi, mən ona görə qalan hər şeyi unutdum və lənətlədim! Mən indi inam ağacımı məhv etmiş bombanın açdığı çalada bitən kiçicik bir zoğam. Lakin məni həbsxana mübahisələri zamanı döyməyə başladıqları vaxtdan...

---

[1] Bu yerdə mənim əlimdən heç nə gəlmir.

– Çünki ağlın çatmırdı, gicbəsər!

– ... mən vicdanlı olduğuma görə sizin bu sısqa nəzəriyyələrinizi bir qırağa tullamalı və yenilərini axtarmalıydım. Bu isə asan deyil. Mənim skeptisizmim, bəlkə də, yol qırağındakı talvar kimidir, altında daldalanıb havanın düzəlməsini gözləmək üçün bir yerdir.

– Getdim gördüm bir dərədə!.. Ske-psis! Bəyəm səndən fərli-başlı skeptik çıxacaq? Skeptik fikir yürütməkdən çəkinməlidir – sən isə hər şeyə bir hökm çıxararaq özünü ortaya atırsan! Skeptikə ataraksiya, mənəvi soyuqqanlılıq xas olmalıdır – sən isə hər şeyə görə qızışırsan!

– Düz deyirsən! Haqlısan! – Qleb başını tutdu. – Mən təmkinli olmaq arzusundayam, mən özümdə təkcə... pərvazlanan düşüncə tərbiyə edirəm, hadisələr isə burulğan törədir – mən də fırlanıram, diş qıcırdıram, hiddətlənirəm...

– Pərvaz edən düşüncə! Amma Cezqazğanda içməli su çatışmadığı üçün mənim boğazımdan yapışmağa hazırsan!

– Gərək səni ora salaydılar, yaramaz! Bizim aramızda təkcə sən hesab edirsən ki, DTN-in tədbirləri zəruridir...

– Bəli! Möhkəm penitiensiar sistem olmadan dövlət mövcud ola bilməz...

– ...Hə, sənin özünü basalar bu Cezqazğana! Görək onda nə çalacaqsan?

– Sən lap kütbeyin imişsən! Heç olmasa, öncə böyük adamların skeptisizm haqqında nə dediklərini oxuyardın. Lenin!

– Hə də? Nə deyib Lenin? – Nerjin səsini kəsdi.

– Lenin deyib: Rusiya liberal ibarəbazlıq cəngavərlərində skeptisizm demokratiyadan çirkin və yaltaq liberalizmə keçid formasıdır.

– Necə-necə-necə? Sən özündən demirsən ki?

– Dəqiqdir. Bu, “Gertsenin xatirəsinə” əsərindəndir və...

Nerjin qəfil zərbə almış kimi başını əlləri ilə tutdu.

– Hə? – Rubin bir az yumşaldı. – Tuta bildin?

– Bəli, – Nerjin bütün bədəni ilə yırğalandı. – Bundan yaxşı demək mümkün deyil. Mən də bir vaxt ona pərəstiş edirdim!..

– Nəcə ki?

– Nəcə? Bu böyük filosofun dilidir? Nə vaxt ki dəlil yoxdur, onda bu cür söyməyə başlayırlar. İbarəbazlıq cəngavərləri – adam deməyə də iyrənir. Liberalizm – azadlıq sevgisidir, o necə yaltaq və çirkin ola bilər? Komanda üzrə alqışlamaq – bu isə azadlıq səltənətinə sıçrayışdır, eləmi?

Mübahisə elə qızışdı ki, dostlar ehtiyatı əldən verdilər, onların səsini artıq Simoçka da eşidirdi. O çoxdan idi Nerjinə ciddi və təqdirsiz nəzərlə baxırdı. Ona ağır gəlirdi ki, artıq axşam növbəsi keçir, Nerjin isə heç cür bu əlverişli imkandan istifadə etmək istəmir və hətta dönüb ona tərəf baxmağı da özünə rəva bilmir.

– Yox, sənin beynin əməlli-başlı dönüb, – Rubin ümidsiz halda dedi. – Buyur, bundan yaxşı tərif ver.

– Əgər skeptisizm fanatizmin boğulması formasıdır desək, hansısa bir məna alına bilər. Skeptisizm – ehkamçı təfəkkürlərin azad olması formasıdır.

– Bəs burada ehkamçı kimdir? Mənəm, hə? Yəni mən ehkamçıyam? – Rubinin iri, hərarətli gözləri iradla baxırdı. – Mən də hamı kimi qırx beşinci il çağırışından olan məhbusam. Müharibənin dörd ili qəlpə kimi qabırğalarımda oturub və beş həbsxana ili də boynumdadır. Mən axı səndən az görməmişəm. Əgər əmin olsaydım ki, hər şey özəyinə kimi çürükdür – birinci olaraq özüm deyərdim – “Kolokol”[1] buraxmaq vaxtıdır! Həyəcan təbili çalmaq lazımdır! Dağıtmaq lazımdır! Hər halda, fikir yürütməkdən çəkinmək kolu arxasında gizlənməzdim! Əncir yarpağıyla, skepsislə pərdələnməzdim!.. Amma bilirəm ki, yalnız görünən yerdən, təkcə üstdən çürüyüb, kök isə sağlamdır, özək isə sağlamdır, deməli, xilas etmək lazımdır, kəsmək yox!

---

[1] *“Kolokol”* – A.Gertsenin xaricdə buraxdığı inqilabi yönlü jurnal

Akustika laboratoriyasının rəisi mühəndis-mayor Roytmanın boş masasının üstündəki telefon zəng çaldı. Simoçka yerindən duraraq telefona yaxınlaşdı.

– Sən bir başa düş, əsrimizin dəmir qanununu başa düş: iki dünya – iki sistem! Üçüncüsü yoxdur. Və heç bir “Kolokol”a da ehtiyac yoxdur, boş yerə səs-küy salmaq olmaz! Bu, yolverilməzdir! Çünki qaçılmaz olaraq seçim etməlisən: bu iki dünya qüvvəsindən hansının tərəfindəsən?

– Eh, sən də rədd ol görək! Bu cür fikir yürütmək Paxana sərf edir. Bu “iki dünya” üstündə o, hamını basıb ram etdi.

– Qleb Vikentiç!

– Qulaq as, qulaq as! – indi də Rubin Nerjinin kombinezonundan yapışdı.

– O – ən böyük insandır!

– Kütbeyin! Küt donuz!

– Sən nə vaxtsa başa düşərsən! O, eyni vaxtda bizim inqilabımızın həm Robespyeridir, həm də Napoleonu. O – müdrikdir! O – doğrudan da, müdrikdir! O, elə uzaq görür ki, bizim qısa baxışımız bu uzaqlığı əhatə edə bilməz...

– ...və hələ bizim hamımızı gic saymağa da cürət edir! Öz saqqızını bizə soxuşdurur...

– Qleb Vikentiç!

– Hə? – Nerjin, Rubindən ayrılaraq özünə gəldi.

– Siz eşitmirdiniz? Telefonla zəng etmişdilər! – Simoçka öz masası arxasında duraraq, qaşlarını çataraq, əlləri ilə qəhvəyi rəngli keçi yunundan toxunmuş örpəyini çarpaz çəkib bağlaya-bağlaya sərt səslə üçüncü dəfə müraciət etdi. – Anton Nikolayeviç sizi öz kabinetinə çağırır.

– Hə-ə?.. – Nerjinin üzündəki mübahisə ehtirası aşkar söndü, çəkilib getmiş qırışlar yerlərinə qayıtdı. – Çox sağ olun, Serafima Vitalyevna. Eşidirsən, Lyovka? – Anton. Görəsən, niyə çağırır?

Şənbə günü, axşam saat onda institut rəisinin kabinetinə çağırılmaq fövqəladə hadisə idi. Simoçkanın rəsmi – laqeyd görünməyə çalışmasına baxmayaraq, Nerjinin başa düşdüyünə görə, onun baxışı həyəcan ifadə edirdi.

Sanki, getdikcə qızışan kəskin mübahisə heç olmamışdı! Rubin dostuna qayğıkeşliklə baxırdı. Onun gözləri mübahisədən tanınmaz hala düşməyəndə, demək olar ki, qadın gözləri kimi həlim olurdu.

– Böyük rəislərin bizimlə maraqlanmaları heç xoşuma gəlmir, – Rubin dedi.

– Niyə çağırır, görəsən? – Nerjin çiyinlərini çəkdi. – Bizim işimiz axı ikincidərəcəli işdir, hansısa səslərlə məşğul oluruq...

– Bax, Anton indi boynumuzun ardından vuracaq. Stanislavskinin xatirələri və məşhur vəkillərin nitqləri bizə baha başa gələcək, – Rubin güldü. – Bəlkə, Yeddincinin artikulyasiyası ilə bağlıdır?

– Nəticələr axı imzalanıb, geri çəkilməyə yer yoxdur. İşdir, əgər qayıtmasam...

– Boş şeydir!

– Nə boş şey? Həyatımız belədir... Orada yandırarsan, özün bilirsən harada. – Qleb masa dolablarını bağladı, açarları sakitcə Rubinin ovcuna qoyaraq beşinci ilini çəkən və buna görə də heç vaxt tələsməyən, gələcəkdən həmişə daha pis şeylər gözləyən ağır məhbus yerişi ilə otaqdan çıxdı.

10

Geniş, bu gec saatda boş pilləkənə sərilmiş qırmızı payəndazın üstü ilə, mis bralar və hündür, yapma naxışlı tavanın altı ilə Nerjin üçüncü mərtəbəyə qalxdı. Yerişinə bir qayğısızlıq qataraq şəhər telefonlarının yanında oturmuş növbətçinin masasının qarşısından keçdi və institutun rəisi, dövlət təhlükəsizliyi mühəndis-polkovniki Anton Nikolayeviç Yakonovun qapısını döydü.

Xalçalarla döşənmiş, kreslolar, divanlar qoyulmuş geniş və uzun kabinet ortadakı uzun müşavirə masasının parlaq-mavi örtüyündən mavi rəngə boyanmışdı və uzaq küncdə Yakonovun qəhvəyi rəngli yazı masasının və kreslosunun əymə formaları ilə dəyirmiləşərək tamamlanırdı. Bu cür dəbdəbəli şəraitdə Nerjin cəmi bir neçə dəfə, öz işlərindən daha çox, müşavirələrlə bağlı olmuşdu.

Mühəndis-polkovnik Yakonovun yaşı əllidən çox idi. O, sağlambədənli, nəzərəçarpacaq dərəcədə ucaboy, üzünü qırxdıqdan sonra, bəlkə də, azca pudralayan, gözündə qızıl pensne gəzdirən, bədəninin dolğunluğuna görə Obolenskə və ya da Dolqorukova oxşayan, hərəkətləri əzəmətli, özündənarxayın bir kişi idi, nazirliyin bütün yüksəkmənsəbli məmurlarından fərqlənirdi.

Əlini geniş açaraq:

– Əyləşin, Qleb Vikentiç! – dedi və kreslosunda özünü bir az dartıb rəngli qələmi masanın qəhvəyi səthində oynada-oynada yer göstərdi.

Bu cür ad və soyadla müraciət rəğbət və xeyirxahlıq demək idi, eyni zamanda da mühəndis-polkovnik üçün çətin məsələ deyildi; çünki onun şüşəsinin altında adları və atalarının adları göstərilməklə bütün məhbusların siyahısı vardı (bunu bilməyənlər Yakonovun hafizəsinə mat qalırdılar). Nerjin əllərini yana salmadan, lakin onları yelləmədən sakitcə baş əydi və ehtiyatla laklanmış stula oturdu.

Yakonovun səsi oynaq tərzdə guruldamağa başladı. Həmişə qəribə görünən o idi ki, bu ağanın "r" hərfini fransızsayağı tələffüz etmək kimi incə qüsuru yoxdur.

– Bilirsiniz, Qleb Vikentyeviç, yarım saat bundan əvvəl mən sözarası sizi xatırlamalı oldum, düşündüm ki, görəsən. Akustika laboratoriyasına sizi hansı yellər gətirib, ... Roytmanın yanına atıb?

Yakonov əməkdaşının soyadını aşkar sayğısızlıqla tələffüz etdi və hətta – Roytmanın tabeliyində olan adamın qarşısında! – onun soyadının qabağına mayor rütbəsini də əlavə etmədi.

İnstitut rəisi və onun müavini arasındakı pis münasibətlər elə həddə çatmışdı ki, artıq onları gizlətmək lazım bilinmirdi.

Nerjin ehtiyatlandı. Hiss etdi ki, söhbət xoşagəlməz istiqamət alır. Bir neçə gün bundan əvvəl Yakonov çox da nazik, eyni zamanda da bir o qədər də qalın olmayan dodaqlarında elə bu cür saymazyana istehza ilə Nerjinə demişdi ki, ola bilsin, o, yəni Nerjin, artikulyasiyanın nəticələrində obyektivdir, lakin Yeddinciyə vəfat etmiş əziz adamına kimi deyil, heç kəsin tanımadığı, Marfino çəpərinin dibində tapılmış bir əyyaş cəsədinə yanaşılan kimi yanaşmışdır. Yeddinci Yakonovun əsas işi idi, amma bu iş pis gedirdi.

– ... Mən, əlbəttə, sizin artikulyasiya elmi sahəsində xidmətlərinizi yüksək qiymətləndirirəm...

(Ələ salır!)

– ... Çox təəssüf ki, sizin orijinal monoqrafiyanız müəllifini, bir növ, rus Corc Fletçeri kimi şöhrətlənmək imkanından məhrum edən məxfiləşdirilmiş və kiçik tirajla çıxdı... *(Həyasızcasına ələ salır!)*

– ... Amma mən istərdim ki, sizin fəaliyyətinizdən, anqlosakslar demişkən, bir qədər çox ... profit[1] olsun. Mücərrəd elmlər qarşısında baş əyirəm, lakin mən işgüzar adamam.

Mühəndis-polkovnik Yakonov elə bir yüksək, Xalqlar Rəhbərinə elə yaxın mövqedə idi ki, bu vəziyyətində o artıq özünə ağıllı olduğunu gizlətməməyi və fərqli mülahizələrdən çəkinməməyi rəva görə bilərdi.

– Yaxşı, lap açıq-açığına soruşaq – siz indi orada, Akustika laboratoriyasında, nə ilə məşğulsunuz?

Bundan da amansız sual düşünüb tapmaq çətin idi! Yakonov, sadəcə, hər şeyi çatdıra bilmirdi, yoxsa bunu özü də ayırd edərdi.

– Belə mənasız şeylərlə məşğul olmaq, bütün günü tutuquşu kimi “stır”, “smır”ı təkrarlamaq nəyinizə lazımdır? Siz riyaziyyatçısınız? Universitet tələbəsisiniz? Bir yan-yörənizə baxın.

---

[1] *Profit* – qazanc, fayda

Nerjin başını çevirdi və yerindən durdu: onlar kabinetdə iki yox, üç nəfər idilər!

Divanın üstündən qara mülki geyimdə sakit bir adam durdu və Nerjinə tərəf gəldi. Onun gözlərində şəffaf şüşəli eynək parıldayırdı. Nerjin, Pyotr Trofimoviç Verenyovu, universitetlərinin müharibədən qabaqkı dosentini tanıdı. Lakin həbsxanalarda qazandığı vərdiş üzrə susdu və heç bir hərəkəti ilə onu tanıdığını büruzə vermədi. Düşündü ki, qarşısındakı məhbusdur və onu tez tanımaqla həmin adama ziyan edə bilər. Verenyov gülümsünsə də, karıxmış kimi görünürdü. Yakonovun səsi sakitləşdirici tərzdə guruldayırdı:

– Həqiqətən, riyaziyyatçılar sektasında hamıda həsəd doğuran təmkin var. Riyaziyyatçılar bütün ömrüm boyu mənə, bir növ, rozenkreytserlər[1] kimi görünüblər, həmişə təəssüf etmişəm ki, onların sirlərinə bələd ola bilməmişəm. Mən sizi yarım saatlığa tərk edirəm: əziz xatirələr və professor Verenyovun sizi Altıncı İdarənin qarşımıza qoyduğu vəzifələr barədə məlumatlandırması üçün.

Yakonov vüqarlı və bir o qədər də yüngül olmayan, gümüşü-mavi poqonlarla nişanlanmış gövdəsini geniş kreslodan qaldırdı və yetərincə yüngül yerişlə çıxışa tərəf apardı. Verenyovla Nerjin əl verib görüşəndə artıq tək idilər.

Təcrübəli məhbus Nerjinə bu şəffaf eynəkli solğun bənizli adam artıq unudulmuş aləmdən qanunsuz olaraq qayıtmış kölgə kimi görünürdü. O aləmlə bu dünya arasında İlmen gölü ətrafındakı meşələr, Oryol torpağının təpələri və yarğanları, Belarusiya qumluqları və bataqlıqları, tox polyak malikanələri, alman şəhərciklərinin kirəmitli damları dururdu. Böyük Lubyankanın parlaq-lüt “boks”ları və kameraları da özlərini həmin o doqquz uzaqlaşma və özgələşmə illərinə sala bilmişdi. Boz və üfunətli yatab türmələri də. “Vaqon-zak”ların[2] boğanaq bölmələri də. Ac və soyuqdan donan məhbusların üzəri ilə əsən kəsici külək də. Bütün bunlardan sonra həqiqi dəyişənlərin funksiyalarının hərflərini lövhənin yumşaq linoleumuna yazarkən keçirdiyin hissləri heç cür bərpa etmək olmur.

---

[1] *Rozenkreytser* – Orta əsrlərdə Almaniyada yaradılmış “Qızılgül və Xaç” ordeni – gizli mistik, teoloji cəmiyyət

[2] *“Vaqon-zak”* – məhbusların daşınması üçün nəzərdə tutulmuş dəmir-yol vaqonları

Hər ikisi, Nerjin həyəcanlı halda, siqaret yandırdı, oturdular, onları kiçicik masa ayırırdı.

Verenyovun köhnə tələbələri ilə qarşılaşdığı ilk dəfə deyildi – Moskva universiteti üzrə, müharibədən əvvəl nəzəri məktəblərin mübarizəsi vaxtlarında möhkəm xətt yeritmək üçün göndərildiyi Rostov universiteti üzrə. Ancaq bugünkü görüş onun üçün də qeyri-adi idi: Moskva yaxınlığındakı məxfilik dumanına bürünmüş, çoxsaylı tikanlı məftil sıralarına bürünmüş bu obyektin tənhalığı, adi adam paltarı əvəzinə qəribə göy kombinezon.

Hansısa bir naməlum əsasla iki nəfərdən yaşca kiçiyi, uğursuzu, dodaqlarının yanlarındakı qırışları daha da kəskinləşdirərək soruşur, böyüyü isə cavab verirdi – çəkinirmiş kimi, özünün adi alim bioqrafiyasına görə utanırmış kimi – evakuasiya, reevakuasiya, üç il K...-nın yanında işləyib, topologiya üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə edib...

Fikri nəzakətsizlik dərəcəsində dağınıq Nerjin özünün də nə vaxtsa kurs layihəsi seçdiyi bu quru elmlə bağlı dissertasiyanın mövzusunu belə soruşmadı. Birdən onun Verenyova yazığı gəldi... Nizamlanmış çoxluqlar, nizamlanmamış çoxluqlar, qapalı çoxluqlar... Topologiya! İnsan fikrinin stratosferi! O, bəlkə də, iyirmi dördüncü əsrdə kiməsə lazım olacaq, hələliksə...

Günəşlər və dünyalar haqda sözüm yoxdur,
Mən ancaq insan iztirabları görürəm...

Bəs bu idarəyə necə düşüb? Niyə universitetdən çıxıb?.. Yəqin, göndəriblər... Və imtina etmək olmazdı, lakin... Burada məvacib də ikiqatdır... Uşaqları var?.. Dörd uşağı...

Nə üçünsə son imtahanları müharibə başlanan gün olan Nerjinin buraxılışından olan tələbələri götür-qoy etməyə başladılar. Kimlər ki daha qabiliyyətli idilər – ya kontuziya almış, ya da həlak olmuşdu. Belələri həmişə qabağa qaçırlar, özlərini qorumurlar. Kimlərdən ki bunu gözləmirdin – onlar ya aspiranturanı başa vurur, ya da assistentlik edirdilər. Yaxşı, bəs bizim fəxrimiz – Dmitri Dmitriç! Qoryainov-Şaxovskoy!?

Qoryainov-Şaxovskoy! Ahıllıqdan səliqəsizləşmiş balacaboy qoca, gah qara velvet gödəkçəsini tabaşirə batırar, gah da dəsmal əvəzinə silgini cibinə dürtərdi. Çoxlu "professor" lətifələrindən yığılmış bu canlı lətifə doqquz yüz on beşinci ildə qəbiristanlığa köçən kimi kommersiya Rostovuna köçmüş Varşava imperator universitetinin canı olmuşdu. Yarıməsrlik elmi iş, bir sini təbrik teleqramı – Miloukidən, Keyptaundan, Yokaqamadan. Otuzuncu ildə, universitetdən "sənaye-pedaqoji institutu" yaradılandan sonra isə – təmizləmə üzrə proletar komissiyası tərəfindən düşmən burjua elementi kimi "təmizlənmişdi". Əgər Kalininlə şəxsi tanışlığı olmasaydı, onu heç nə xilas edə bilməzdi – danışırdılar ki, guya, Kalininin atası professorun atasının təhkimli kəndlisi olub. Bu belə idi, yoxsa belə deyildi, amma Qoryainov Moskvaya gəldi və oradan tapşırıq gətirdi: buna dəyməməli!

Və dəymədilər. O dərəcədə dəymədilər ki, kənardan hətta qorxulu görünürdü: gah təbiətşünaslıqdan Allahın mövcudluğunu riyazi üsulla sübut edən tədqiqat yazır, gah da açıq mühazirəsində pərəstiş etdiyi Nyuton haqqında sarı bığlarının altından bərkdən deyirdi:

– Burada mənə kağız göndəriblər: "Marks yazmışdır ki, Nyuton materialistdir, siz isə deyirsiniz ki, o, idealist olub". Cavab verirəm: Marks düz demir. Nyuton, bütün başqa böyük alimlər kimi, Allaha inanırdı.

Onun mühazirələrini yazmaq dəhşətli idi! Stenoqrafçı qızlar çaşıb-qalırdılar!

Ayaqları zəif olduğu üçün lövhənin düz qabağında, üzü lövhəyə, arxası isə auditoriyaya tərəf oturardı, sağ əllə yazar, ardınca da sol əllə silərdi – və bütün bu vaxt ərzində burnunun altında öz-özüylə nə isə danışardı. Mühazirə vaxtı onun ideyalarının başa düşülməsi tamamilə istisna olunurdu. Amma Nerjin tələbə yoldaşı ilə birgə iş bölgüsü aparıb deyilənləri yazandan, axşamlar bunları araşdırandan sonra qəlblərinə ulduzlu səmanın xəfif işartısı kimi bir işıq düşərdi.

Bəs ona nə oldu?.. Şəhər bombardmanı vaxtı qoca kontuziya aldı, onu yarımcan vəziyyətdə Qırğızıstana apardılar. Onun dosent oğulları ilə isə müharibə vaxtı, Verenyov bunu dəqiq bilmirdi, nəsə çox pis bir şey, hansısa bir satqınlıq baş vermişdi. Deyilənlərə görə, kiçik oğlu, Stivka, hazırda Nyu-York limanında yükboşaldan işləyirdi.

Nerjin diqqətlə Verenyova baxırdı. Elmli başlar, çoxölçülü məkanlarla oynayırsınız, bəs niyə həyata balaca dəhlizciklərdən baxırsınız? Hansısa murdar sifətlər, rəzil həşəratlar mütəfəkkirləri ələ salırlar – bu, qüsurdur, nöqsandır, müvəqqəti əyintidir; uşaqlara atalarının alçaldılmasını xatırladırlar – bu, çirkin satqınlıq idi. Kim bunu bilir – yükboşaldan və ya da başqa bir nə isə? İctimai rəyi əməliyyat müvəkkilləri formalaşdırırlar...

– Bəs Nerjin... nəyə görə tutuldun?

Nerjin gülümsündü.

– Yenə də olsa, nəyə görə?

– Düşüncə tərzimə görə, Pyotr Trofimoviç. Yaponiyada belə bir qanun var: insanı deyilməmiş fikirlərinə görə mühakimə etmək olar.

– Yaponiyada! Bizdə axı belə qanun yoxdur?..

– Elə bizdə də bu qanun var və adı əlli səkkiz – onuncudur.

Nerjin, Yakonovun Verenyovu onunla görüşdürməsinə səbəb olmuş ən vacib məsələni artıq hiss etməyə başlamışdı. Altıncı İdarə Verenyovu burada kriptoqrafiya-şifrləmə işinin gücləndirilməsi və dərinləşdirilməsi üçün göndərmişdi. Riyaziyyatçı, özü də çoxlu riyaziyyatçı lazım idi və bunların arasında vaxtilə böyük ümidlər bəslənilən sabiq tələbəsinin olması Verenyovu sevindirirdi.

Nerjin yarıyuxulu vəziyyətdə dəqiqləşdirici suallar verirdi, Pyotr Trofimoviç isə riyaziyyatçı çılğınlığı ilə bir az da qızışaraq tapşırığı izah edir, hansı sınaqları keçirməli, hansı düsturlarla əlləşməli olacaqları haqda danışırdı. Nerjin xırda-xırda yazılmış vərəqlər haqda, ətrafına butaforiya düzərək Simoçkanın sevgi dolu oğrun baxışları, Levin xeyirxah donqultusu altında onları doldurmağın ləzzəti haqda düşünürdü. Bu vərəqlər onun ilk otuzillik yetkinliyi idi.

Əlbəttə, əzəli fənnində yetkinləşmək daha xoş olardı. Tarixçilərin özlərinin də daha təhlükəsiz əsrlərə qaçıb uzaqlaşdıqları bir vaxtda başını yırtıcının ağzına soxmaq onun nəyinə lazım idi?

Bəs bu üfürülüb şişirdilmiş qaraqabaq nəhəngdə aşkarlamağa can atdığı nə idi? Onun bircə qaşını tərpətməyi bəs idi ki, Nerjinin başı bədənindən ayrılsın. Necə deyərlər – ona hamıdan çox lazım idi? Hamıdan çox, bəlkə, sənə lazım idi?

Bəlkə, özünü bu kriptoqrafiya ilbizinə təslim edəydi?.. Gündə on dörd saat, nahara və fasilələrə buraxılmadan, onun ağlına ehtimal nəzəriyyəsi, rəqəmlər nəzəriyyəsi, səhvlər nəzəriyyəsi hakim kəsiləcəkdi... Ölü beyin. Quru ruh. Bəs düşüncələrə nə qalacaq? Bəs həyatın dərki üçün nə qalacaq?

Əvəzində – şaraşka. Əvəzində – düşərgədən azad olma. Nahara – ət. Səhər – kərə yağı. Əllərinin dərisi kəsik-kəsik deyil, cadarlaşmayıb. Barmaqlarını don vurmayıb. Taxtaların üstünə hissiyyatsız kötük kimi, palçıqlı kəndirdən toxunma çarığını da soyunmadan ölü kimi düşmürsən, – ləzzətlə çarpayıya, ağ yorğan altına uzanırsan.

Bütün həyatı nə üçün yaşamalı? Yaşamaq üçünmü? Bədənin rahatlığını qorumaq üçünmü?

İstəkli rahatlıq! Əgər səndən savayı bir şey yoxsa onda nəyə gərəksən?

Ağlın gətirdiyi dəlillərin hamısı – bəli, razıyam, vətəndaş rəis!

Ürəyin verdiyi bütün dəlillər – uzaq dur məndən, iblis!

– Pyotr Trofimoviç! Siz... uzunboğaz çəkmə tikə bilirsiniz?

– Nə dediniz?

– Deyirəm, mənə uzunboğaz çəkmə tikməyi öyrədə bilərsiniz? Mən çəkmə tikməyi öyrənmək istərdim.

– Mən, bağışlayın, başa düşmürəm...

– Pyotr Trofimoviç! Qılaf içində yaşayırsınız! Mən axı müddətimi başa vurub uzaq tayqaya, əbədi sürgünə getməliyəm. Əllərimlə heç bir iş görə bilmirəm – necə dolanacağam? Orada qonur ayılar olur. Orada Leonard Eylerin funksiyaları hələ yenə üç mezozoy erası qədər vaxta heç kəsə gərək olmayacaq.

– Nə danışırsınız, Nerjin?! Uğur qazanacağımız halda sizi kriptoqraf kimi vaxtından əvvəl azad edəcəklər, məhkumluğunuzu götürəcəklər, Moskvada mənzil verəcəklər...

– Hə, Pyotr Trofimoviç, sizə yaxşı bir oğlanın, mənim düşərgə dostumun misalını gətirəcəyəm: “dyaka birdir – istərsən, balığa görə olsun, istərsən də, xərçəngə”. Dyaka – ukraynaca təşəkkür deməkdir. Mən də ki onlardan dyakazad gözləmirəm və onlardan üzr də istəməyəcəyəm, onlar üçün balıq da tutmayacağam!

Qapı açıldı. İri burnu üstündə qızıl pensnesi olan qamətli ağa içəri girdi.

– Hə, necə oldu, rozenkreytserlər? Razılığa gəldiniz?

Nerjin yerindən durmadan, Yakonovun baxışını qətiyyətlə qarşılayaraq, cavab verdi:

– İxtiyar sizindir, Anton Nikolaiç, amma mən Akustika laboratoriyasındakı tapşırığımı bitməmiş hesab edirəm.

Yakonov artıq yumşaq yumruqlarının düyünləri ilə şüşəyə söykənərək masasının arxasında durmuşdu.

– Riyaziyyat! – və artikulyasiya... Siz allahların yeməyini mərci şorbasına dəyişdiniz. Gedin. – Ancaq onu yaxşı tanıyanlar deyə bilərdilər ki, bu, qəzəb idi.

Qalın qələminin ikirəngli qrifeli ilə stolüstü kitabçasına yazdı: “Nerjin – çıxdaş edilsin”.

11

Uzun illər idi ki, – müharibə və müharibədən sonrakı – Yakonov DTN Xüsusi Texnika Şöbəsinin baş mühəndisi vəzifəsini tuturdu. O, biliyi sayəsində qazandığı mavi haşiyəli və üç iri mühəndis-polkovnik ulduzlu gümüşü poqonlarını ləyaqətlə daşıyırdı. Onun vəzifəsi elə idi ki, uzaqdan və ümumi şəkildə rəhbərlik etməyə, hərdən yüksəkrütbəli dinləyici-məmurlar qarşısında savadlı məruzələr oxumağa, bəzən də mühəndislə hazır model yanında ağıllı və ibarəli söhbətlər aparmağa, ümumilikdə hər şeyi bilən adam kimi tanınmağa, heç bir şeyə görə məsuliyyət daşımamağa və ayda rahatca min manat məvacib almağa imkan verirdi. Vəzifəsi elə idi ki, öz natiqlik istedadı sayəsində Yakonovun kölgəsi şöbənin bütün texniki təşəbbüs beşiklərinə himayədarlıq edirdi; mürəkkəb yetkinləşmə və ağrılı inkişaf dövrlərində onlardan uzaq qaçırdı; sonradan isə onların qara tabutlarının oyma tabaqlarını, ya da ki qəhrəmanların başlarına qızılı tacqoyma mərasimlərini öz iştirakı ilə rövnəqləndirirdi.

Anton Nikolayeviç o dərəcədə gənc və o dərəcədə özündənrazı deyildi ki, Qızıl Ulduzun və yaxud Stalin laureatı nişanının aldadıcı parıltısının dalınca düşsün, nazirliyin və hətta Xozeyinin özünün hər bir tapşırığından öz əlləri ilə yapışsın. Anton Nikolayeviç artıq yetərincə təcrübəli və yaşlı idi ki, bir-biri ilə sıx bağlı olan həyəcanlardan, yüksəliş və uçurumlardan qoruna bilsin.

Bu cür münasibət tərəfdarı olaraq o, min doqquz yüz qırx səkkizinci ilin yanvarına qədər rahat yaşadı. Məhz bu yanvarda kimsə Şərq və Qərb xalqlarının atasına xüsusi məxfi telefon rabitəsi yaratmaq ideyasını verdi – elə rabitə yaratmaq ki, telefon danışıqlarını heç vaxt və heç kəs başa düşə, hətta onları tuta belə bilməsin. Elə rabitə ki, Kunsevodakı bağından Nyu-Yorkdakı Molotovla danışa bilsin. Dırnağının lap yanında sarı nikotin ləkəsi olan ali barmağı ilə generalissimus xəritədə bu vaxta qədər portativ milis radioötürücülərinin hazırlanması ilə məşğul olan Marfino obyektini seçdi. Həmin an bu tarixi sözlər deyilmişdi:

– Bu ötürücülər mənim nəyimə lazımdır? Mənzil oğrularını tutmaq üçün?

Və vaxt da qoydu – qırx doqquzuncu il yanvarın birinə kimi. Sonra fikirləşdi və əlavə etdi:

– Yaxşı, mayın birinə kimi.

Tapşırıq həddən artıq məsuliyyətli, vaxt isə olduqca az idi. Nazirlikdə fikirləşdilər və Marfinonu çəkmək üçün Yakonovun özünü ora təyin etdilər.

Yakonov əbəs yerə işinin çox olduğunu, əvəzçiliyin mümkünsüzlüyünü sübut etməyə çalışdı. Şöbə rəisi Foma Quryanoviç Oskolupov pişik gözləri kimi yaşıl gözlərini qaldırıb ona baxdı – Yakonov anketinin ləkəli olduğunu xatırladı (o, altı il həbsxanada yatmışdı) və səsini kəsdi.

Həmin vaxtdan sonra artıq iki ilə yaxın idi ki, nazirliyin apartamentlərində şöbənin baş mühəndisinin kabineti boş qalmışdı. Baş mühəndis gecə-gündüz keçmiş seminariyanın ləğv edilmiş mehrabının günbəzi üstündə altıkünclü qüllə ucalan şəhərkənarı binasında olurdu.

Əvvəllər rəhbərlik etmək, fərdi “Pobeda”nın qapısını yorğun-yorğun bağlamaq, mürgüləyə-mürgüləyə Marfinoya şütümək, məftillə toxunmuş qapıdan onu hərbi qaydada salamlayan əsgərin yanından keçmək, Marfino meşəciyində yüzillik cökə ağaclarının kölgəsində mayor və kapitanlardan ibarət svitanın müşayiəti ilə gəzmək onun özünə də xoş idi. Müdiriyyət Yakonovdan hələ heç nə tələb etmirdi – ancaq planlar, planlar və sosialist öhdəlikləri. Əvəzində Marfino institutunun görmədiyi bir bolluq: satın alınmış ingilis və amerikan aparatları, almanlardan qənimət kimi götürülmüş avadanlıq, düşərgələrdən çağırılmış məhbuslar, iyirmi min yeni kitabdan ibarət texniki kitabxana, ən yaxşı əməliyyat müvəkkilləri və arxivariuslar, məxfi şöbənin qurdları, nəhayət, ən ali Lubyanka təlimi keçmiş mühafizə. Seminariyanın köhnə binasını təmir etmək, yeni binalar tikmək – xüsusi həbsxananın qərargahı üçün, sınaq emalatxanaları üçün – lazım gəldi və cökənin sarımtıl çiçəklərini açdığı, ətrafa ətir yaydığı vaxtdan nəhəng ağacların altında əyinlərində kərtənkələ rəngində kitellər olan, hər şeyə laqeyd alman hərbi əsirlərinin süst danışıqları eşidilməyə başladı. Bu tənbəl faşistlər müharibədən sonrakı əsirliklərinin dördüncü ilində heç işləmək istəmirdilər. Rus gözü üçün onların kərpic dolu maşınları boşaltmalarına baxmaq belə dözülməz idi: ləng, ehtiyatla, sanki, büllurdan düzəldilibmiş kimi hər kərpici sıraya qoyulana kimi əldən-ələ ötürürdülər. Pəncərələrin altına radiator qoyarkən, çürümüş döşəmələri dəyişərkən boş-boşuna tam məxfi otaqları gəzir və gözaltı aparatların üzərindəki almanca və ingiliscə yazıları oxuyurdular – adi alman məktəblisi də bu laboratoriyaların hansı profilli olduğunu başa düşə bilərdi! Bütün bunlar dustaq Rubinin mühəndis-polkovnikə ünvanladığı raportda göstərilmişdi və tamamilə doğru idi, amma həmin raport əməliyyat müvəkkilləri Şişkin və Mışin (dustaq deyimində Şişkin-Mışkin) üçün çox narahatlıq törədirdi: indi bəs onlar nə etməli idilər? Öz səhvləri haqda yuxarılara raport yazası deyildilər ki? Məqam isə bütün hallarda əldən buraxılmışdı, çünki hərbi əsirləri artıq vətənlərinə yola salırdılar, Qərbi Almaniyaya gedənlər isə, əgər kiməsə bu maraqlı olarsa, bütün institut və ayrı-ayrı laboratoriyalar haqqında məlumat verə bilərdilər. DTN-in başqa zabitlərinin xidməti işlərlə əlaqədar mühəndis-polkovniki axtardıqları hallarda onun obyektinin ünvanını belə vermək hüququ yox idi və məxfiliyə xələl gətirməmək naminə əməkdaşları ilə görüşmək üçün özü Lubyankaya gedirdi.

Almanları buraxırdılar, təmir və tikintiyə isə onların əvəzinə şaraşkada olanlar kimi, lakin daha kirli və cırıq paltarlı, ağ çörək görməyən məhbusları gətirirdilər. Cökələrin altında indi şaraşka məhbuslarının yadına sarsılmaz vətənlərini və qaçılmaz talelərini salan tünd düşərgə söyüşləri eşidilirdi; yük maşınındakı kərpiclər yellə sovrulmuş kimi yoxa çıxırdı, salamat qalanları, demək olar ki, olmurdu, ancaq sınıq tikələr; məhbuslar “bir-iki – getdik!” qışqıra-qışqıra yük maşınının kuzovuna faner qapaq atırdılar ki, onları mühafizə etmək asan olsun, ana söyüşləri yağdıran qızlarla qucaqlaşa-qucaqlaşa özləri də bu qapağın altına girirdilər. Sonra hamını qapaq altında açarlayır və Moskva küçələri ilə düşərgəyə, gecələməyə aparırdılar.

Beləcə, paytaxtdan və onun bixəbər sakinlərindən atəş zonası ilə aralanmış bu möcüzəli qəsrdə qara gödəkçəli lemurlar əsrarəngiz dəyişikliklər edirdilər: su xətti, kanalizasiya, mərkəzi isitmə sistemi qurur, gül-çiçək ləkləri salırdılar.

Eyni zamanda müəssisə də böyüyür və genişlənirdi. Artıq oxşar işlə məşğul olan daha bir elmi-tədqiqat institutunu bütöv ştatı ilə birgə Marfino institutuna birləşdirdilər. Bu institut öz masaları, stulları, dolabları, qovluqları, ildən-ilə yox, aydan-aya köhnələn aparatları və Yakonovun müavini təyin olunmuş rəisi mühəndis-mayor Roytmanla birgə gəlib çıxdı. Təəssüf ki, yeni gəlmiş institutun yaradıcısı, onun ilhamçısı və himayədarı, DİN Əlahiddə və Xüsusi Rabitə Şöbəsinin rəisi, görkəmli dövlət adamlarından biri – polkovnik Yakov İvanoviç Mamurin bundan bir az əvvəl faciəli surətdə həlak olmuşdu.

Bir dəfə Bütün Tərəqqipərvər Bəşəriyyətin Rəhbəri Çinin Yan-Nan əyaləti ilə danışarkən dəstəkdəki xırıltı və maneələrdən narazı qaldı. O, Beriyaya zəng edərək gürcücə dedi:

– Lavrenti! Səndə rabitə rəisi haranın gicidir? Rədd elə onu.

...və Mamurini rədd etdilər – yəni Lubyankaya saldılar, amma onunla nə etmək lazım olduğunu bilmirdilər. Adəti göstəriş yox idi: nəyə görə mühakimə etməli, nə qədər iş kəsməli. Əgər kənar adam olsaydı, ona iyirmi beş il verib Norilskə sürərdilər. Lakin “bu gün sən, sabah mən” həqiqətini unutmayan DİN hakimləri Mamurini bir az ləngitdilər; əmin olandan sonra ki Stalin onu unudub – istintaqsız və müddətsiz şəhərkənarı bağ evinə yolladılar.

Bir dəfə, qırx səkkizinci ilin yay axşamlarından birində, Marfino şaraşkasına yeni məhbus gətirdilər. Bu gəlişdə hər şey qeyri-adi idi: onun dustaq maşınında deyil, minik maşınında gətirilməsi də, adi mühafizənin deyil, DTN Həbsxanalar Şöbəsi rəisinin müşayiət etməsi də və nəhayət, onun üçün ilk şam yeməyinin tənzif örtük altında xüsusi həbsxana rəisinin kabinetinə aparılması da.

Eşitmişdilər ki (məhbuslara heç nə eşitmək olmaz, ancaq onlar həmişə hər şeyi eşidirlər), – təzə gələn adam kolbasa istəmədiyini (!?) deyib, şöbə rəisi isə onu dilə tuturmuş ki, “bir az yesin”. Bunu həkimin yanına dərman gətirməyə getmiş dustaq arakəsmənin arxasından eşitmişdi. Belə qeyri-adi yenilikləri müzakirə etdikdən sonra şaraşkanın yerli sakinləri bu qənaətə gəldilər ki, təzə adam hər halda, dustaqdır və bununla razılaşaraq yatdılar.

Gələn adamın həmin gün harada gecələdiyini şaraşka tarixçiləri hələ müəyyənləşdirməyiblər. Ancaq səhərin erkən saatında geniş mərmər artırmanın yanında (məhbusları bura buraxmırdılar) bir sadəlövh məhbus, yöndəmsiz bir çilingər təzə gələnlə üz-üzə rastlaşdı.

– Hə, qardaşım, – o, təzə məhbusu sinəsindən itələdi, – haralardansan? Nədə ilişmisən? Otur, papiros çəkək.

Lakin təzə gələn çilingərdən iyrənirmiş kimi aralandı. Onun limon rəngli solğun sifəti tanınmaz hala düşdü. Çilingər təzə gələnin ağ gözlərinə, tükü getmiş kəlləsindən yanlara düşən açıq saçlarına baxaraq hirslə dedi:

– Oho, şüşə bankadakı ilan! Eybi yox, axşam yatanda bizimlə bir yerdə bağlayarlar – onda dilin açılar!

Lakin “şüşə bankadakı ilan”ı axıra kimi də ümumi həbsxanaya salmadılar. Laboratoriyaların dəhlizində, üçüncü mərtəbədə onun üçün əvvəllər fotoqrafların otağı olmuş balaca bir otaq tapdılar, birtəhər ora çarpayı, masa, dolab, gül dibçəyi, elektrik peçi dürtdülər, hətta Allahın işığına tərəf deyil, arxa pilləkənin meydançasına açılan barmaqlıqlı pəncərənin qabağını tutmuş kartonu da qoparıb atdılar. Pilləkənin özü də şimala baxırdı və imtiyazlı məhbusun kamerasına gündüz də güclə işıq düşürdü. Əlbəttə, pəncərənin barmaqlığını sökmək olardı, ancaq həbsxana müdiriyyəti uzun tərəddüddən sonra barmaqlığı saxlamağı qərara aldı. Hətta onlar da bu müəmmalı tarixçəni başa düşə bilmirdilər, düzgün hərəkət yolunu tapmaqda çətinlik çəkirdilər. Məhz həmin günlərdə təzə gələnə "Dəmir maska" ləqəbi verildi. Uzun müddət heç kəs onun adını bilmədi. Heç kəsin onunla danışmaq imkanı olmadı: yalnız pəncərədən onun təklikdə necə başı aşağı, məyus halda oturduğunu, solğun kölgə kimi adi məhbuslara gəzintiyə icazə verilmədiyi vaxtlarda cökələrin kölgəsində gəzişdiyini görürdülər. Dəmir Maska ikiillik istintaqdan çıxmış yarımcan dustaqlar kimi sarı və arıq idi, lakin onun ağılsızcasına kolbasadan imtina etməsi bu versiya ilə düz gəlmirdi.

Bir xeyli keçmiş, Dəmir Maska Yeddinciyə işə çıxmağa başlayandan sonra, məhbuslar azad əməkdaşlardan öyrəndilər ki, bu, polkovnik Mamurinin özüdür. Həmin o polkovnik Mamurindir ki, DİN Xüsusi Rabitə Şöbəsində dəhlizlərdə yalnız pəncə üstə gəzməyi tələb edirdi, əks halda o, dəli kimi katibələrin otağından çıxır və bağırırdı:

– Sən kimin kabinetinin yanından keçirsən, qanacaqsız? Soyadın necədir?

Xeyli sonra o da məlum oldu ki, Mamurinin əzabları mənəvi səbəbdəndir. Azad insanların cəmiyyəti onu rədd etmişdi, məhbuslar dünyasına isə özü qarışmaq istəmirdi. Əvvəllər tək olanda həmişə kitab oxuyardı – "Sülh uğrunda mübarizə", "Qızıl Ulduz kavaleri", "Rusiyanın şanlı oğulları", sonra Prokofyevin, Qribaçovun şeirləri – və! – onda möcüzəli bir dönüş baş verdi: özü də şeir yazmağa başladı! Məlumdur ki, şairlik bədbəxtlikdən və mənəvi iztirablardan doğur, Mamurinin əzabları isə istənilən başqa bir dustağın əzablarından daha kəskin idi. İki il istintaqsız və məhkəməsiz yataraq o, əvvəlki kimi yenə də sonuncu partiya direktivləri ilə yaşayır, əvvəlki kimi Müdrik rəhbəri Allah saymaqda davam edirdi. Mamurin Rubinə dərdini açaraq demişdi ki, onu qorxudan həbsxana horrası (yeri gəlmişkən, ona ayrıca yemək bişirirdilər) və ya ailəsindən ayrı düşməsi (onu ayda bir dəfə gizlicə gecələməyə öz mənzilinə gətirirdilər), ümumiyyətlə, primitiv heyvani tələbatlar deyildi – İosif Vissarionoviçin etibarını itirmək acı idi, özünü polkovnik kimi yox, rütbəsi alınmış və rüsvay edilmiş kimi hiss etmək ağır idi. Məhz buna görə də onlara, kommunistlərə, ətraflarındakı prinsipsiz əclaflardan fərqli olaraq, həbsxanaya dözmək daha çətindir.

Rubin kommunist idi. Lakin öz, guya ki, məsləkdaşının açıq etiraflarını eşidəndən və onun şeirlərini oxuyandan sonra bu cür “tapıntı”dan uzaq olmağa, Mamurindən hətta gizlənməyə çalışırdı – vaxtının hamısını haqsız olaraq onun üstünə düşən, amma onunla eyni bir taleni bölüşən adamların arasında keçirirdi.

Mamurinə isə diş ağrısı kimi sakitləşmək bilməyən bir istək hakim kəsilmişdi – partiya və hökumət qarşısında bəraət almaq. Əfsus ki, onun – rabitə rəisinin – rabitə ilə tanışlığı telefon dəstəyi tutmaq bacarığı ilə bitirdi. Bu səbəbdən də işləyə bilmirdi, yalnız rəhbərlik edə bilirdi. Amma rəhbərlik bacarığı da, əgər bu aşkar perspektivsiz işə rəhbərlik olardısa, ona Rabitəçilərin Ən Yaxşı Dostunun rəğbətini qaytara bilməzdi. Ancaq etibarlılığı qabaqcadan məlum olan işə rəhbərlik etmək lazım idi.

Həmin vaxtı Marfino institutunda iki belə iş başlanırdı: Vokoder və Yeddinci.

Məntiqi dəlillərin bütün bağlarını qırıb-dağıdan dərin bir daxili impuls əsasında insanlar ilk baxışdan bir-birini cəzb və ya rədd etməyə başlayırlar. Yakonov və onun müavini Roytman uyuşa bilmədilər. Onların qarşılıqlı dözümsüzlüyü aydan-aya artırdı, amma daha ağır bir əl tərəfindən eyni döyüş arabasına qoşulduqları üçün bir-birindən qırıla bilmirdilər və hərəsi bir yana dartmaqlarında davam edirdi. Məxfi telefoniyanın paralel sınaq işləmələri şəklində həyata keçirilməyə başlandığı vaxtdan bəri Roytman kimi bacarırdısa Akustika laboratoriyasına, ingiliscədən *voice coder* (kodlaşdırılmış səs) adlandırılmış "Vokoder" sisteminin işlənib hazırlanmasına çəkib gətirmişdi. Rusca bu sistem "süni nitq aparatı" adlanırdı, lakin bu ad özünü təsdiqləyə bilmədi. Buna cavab olaraq Yakonov da o biri qrupları didib-dağıtdı: ən beyinli mühəndisləri və ən bahalı xarici aparatları Yeddinciyə, 7 saylı laboratoriyaya gətirdi. Digər tədqiqatların cılız zoğları qeyri-bərabər mübarizədə məhv olub getdi.

Mamurin Yeddincini ona görə seçmişdi ki, əvvəllər onun əməkdaşı olmuş Roytmanın tabeliyinə düşməsin və bir də, nazirlikdə məsləhət bilmişdilər ki, zayı çıxmış bitərəf Yakonovun üzərində daim ayıq və atəşin bir göz olsun.

Bu gündən sonra Yakonov gecə institutda ola da bilərdi, olmaya da – rütbəsi alınmış, şerə olan ehtirasını vətəninin texniki tərəqqisi naminə ürəyində boğmuş DİN polkovniki, qızdırmalı ağ gözləri olan, batmış ovurdları sifətinə eybəcər dərəcədə arıqlıq verən bu tənha məhbus Yeddincini on beş saatlıq iş gününə keçirərək gecə saat ikiyə kimi ona rəhbərlik etməkdən əriyib gedirdi. Belə rahat iş günü yalnız Yeddincidə ola bilərdi, belə ki, Mamurinin azad əməkdaşlardan nəzarətçi qoymağa, xüsusi gecə növbələrinin təşkilinə ehtiyac yox idi.

Verenyovla Nerjini öz otağında qoyan Yakonov da Yeddinciyə yollanmışdı.

12

Heç kəsin onlara generalların dispozisiyasını açıqlamadığına baxmayaraq, sadə əsgərlərin hansı istiqamətə – əsas zərbə istiqamətinə və ya başqa istiqamətə düşdüklərini aydın dərk etdikləri kimi, Marfino şaraşkasının üç yüz məhbusu arasında da belə bir doğru təsəvvür yaranmışdı ki, həlledici istiqamətdə Yeddinci irəli çəkilib.

İnstitutda hamı onun əsl adını bilirdi – "Klipləşdirilmiş nitq laboratoriyası", amma nəzərdə tutulurdu ki, bundan heç kəsin xəbəri yoxdur. Klipləşdirmə sözü ingilis dilindən götürülmüşdü və “qırxılmış” nitq kimi tərcümə olunurdu. İnstitutun nəinki bütün mühəndis və tərcüməçiləri, həm də quraşdırıcıları, tornaçıları və frezerçiləri, hətta az qala, kar və gicbəsər xarratı belə bu qurğunun amerikan nümunələri əsasında yaradıldığını bilirdi, lakin qəbul olunmuşdu ki, iş yalnız yerli avadanlıqla görülür. Buna görə də klipləşdirmə ilə bağlı sxemlərin, nəzəri məqalələrin dərc olunduğu, Nyu-Yorkda köşklərdə açıq satılan amerikan radiojurnallarını burada nömrələmiş, qaytanlamış, məxfiləşdirmişdilər və amerikan casuslarından möhürlənmiş odadavamlı şkaflarda gizlədirdilər.

Klipləşdirmə, dempferləmə, amplituda sıxılması, sərbəst insan nitqinin elektron diferensiasiyası və inteqrasiyası kiminsə Yeni Afonu və ya da Qurzufu xırda kərpiclərə bölüb milyardlarla kibrit qutusuna doldurması, qarışdırması, təyyarə ilə Nerçinskə gətirməsi, təzədən ayırd etməsi və yeni yerdə subtropikləri, dalğaların səsini, cənub havasını və ay işığını bərpa etməyə çalışması kimi mühəndis əllaməliyindən başqa bir şey deyildi.

Paket-impulslarda da eyni oyunu insan nitqinin başına açmaq və ən əsası, sonradan onu elə bərpa etmək lazım gəlirdi ki, hər şey nəinki başa düşülən olsun, həm də Xozeyin kiminlə danışdığını həmin adamın səsindən tanıya bilsin.

Şaraşkalarda – həyat uğrunda düşərgə mübarizəsinin diş qıcırtısının gəlib çatmadığı bu sakit müəssisələrdə müdiriyyət tərəfindən çoxdan belə bir qayda qoyulmuşdu: işlərin uğurla başa çatdırılacağı halda həmin işə ən yaxın olmuş məhbuslara hər şey – azadlıq, təmiz pasport, Moskvada mənzil – verilirdi, qalanlar isə heç nə qazanmırdılar – müddətləri bircə gün də olsa azaldılmırdı, qaliblərin şərəfinə yüz qram araq da olsa verilmirdi.

Burada orta vəziyyət olmurdu.

Ona görə də məhbusa dırnaqları ilə vertikal güzgüdən asılıb qalmağa imkan verən düşərgə zirəkliyini ən yaxşı əxz etmiş dustaqlar Yeddinciyə düşməyə çalışırdılar ki, oradan sivişib azadlığa çıxa bilsinlər.

Sızanaqlı sifətində mühəndis-polkovnik Yakonovun ideyaları uğrunda ölümə hazırlıq ifadə olunmuş qəddar mühəndis Markuşev də bura belə gəlib çıxmışdı. Ona oxşar başqa adamlar da bu laboratoriyaya beləcə düşmüşdülər.

Lakin gözüaçıq adam olan Yakonov Yeddinci üçün bura gəlmək istəməyənləri də seçirdi. Gözünə iri sümük sağanaqlı eynək taxmış Kazan tatarı mühəndis Amantay Bulatov məhz bu sıradan idi. Sadəlövh, şaqraq gülüşlü bu adam əsir düşdüyünə və xalq düşməni Musa Cəlillə əlaqəsinə görə on il almışdı (Amantaya zarafatla firmanın ən köhnə işçisi deyirdilər, çünki qırx birinci ildə radio institutunu bitirdikdən və Smolensk qazanına atıldıqdan sonra o, tatar olduğu üçün almanlar tərəfindən hərbi əsirlər düşərgəsindən çıxarılmış və istehsalat təcrübəsinə "Lorens" firmasının sexlərində, firma rəhbərlərinin öz məktublarını hələ "mit Heil Hitler!" kimi imzaladıqları vaxtlarda başlamışdı. Zəif enerjilər üzrə deyil, ifrat yüksək gərginlik və elektrik stansiyalarının tikintisi üzrə mütəxəssis olan Andrey Andreyeviç Potapov da belələrindən idi. Marfino şaraşkasına o, QULaqın kartoçkalarını araşdıran məsuliyyətsiz məmurun səhvi üzündən düşmüşdü. Lakin əsl mühəndis və zəhmətkeş olaraq Potapov Marfinoda tez açılışdı, ən dəqiq və ən mürəkkəb radioölçmə cihazları ilə işləyən əvəzsiz mütəxəssisə çevrildi.

Radionun böyük bilicisi olan mühəndis Xorobrov da burada idi. O, 7 saylı qrupa lap çoxdan, Yeddincinin hələ adi bir qrup olduğu zamanlarda təyin olunmuşdu. Son vaxtlar isə Xorobrov Yeddincidən bezmişdi, heç cür onun sərsəm tempinə uyğunlaşa bilmirdi – Mamurin isə Xorobrovun özündən bezmişdi.

Nəhayət, əli hər yerə çatan ildırım kimi xüsusi naryad Salexard yaxınlığındakı gücləndirilmiş rejimli katorqa düşərgəsindən qaraqabaq dustaq və dahi mühəndis Aleksandr

Bobınini də bura gətirib çıxarmış və dərhal da hamının üstündə qoymuşdu. Bobının ölümün ağzından çıxarılmışdı. Uğur qazanılacağı halda azad olunmağa birinci namizəd idi. Bu səbəbdən də gecəyarıdan keçənə kimi işləyir, lakin bunu elə həqarətli ləyaqətlə edirdi ki, Mamurinin özü də ondan qorxurdu və yalnız ona irad tutmağa cürət etmirdi.

Yeddinci laboratoriya Akustika laboratoriyasının otağı kimi bir otaqda, ondan bir mərtəbə yuxarı yerləşirdi.

Burada da müxtəlif aparatlar və qarışıq mebel qoyulmuşdu, lakin Yeddincinin küncündə dolabşəkilli akustik budka yox idi.

Yakonov gündə bir neçə dəfə Yeddincidə olurdu, buna görə də onun gəlişi böyük rəisin təşrif buyurması kimi qarşılanmırdı. Yalnız Markuşev və başqa yaltaqlar süni sevinc və tələskənliklə özlərini irəli verib vurnuxmağa başlayırdılar, bir də ki iş yerini görünməz etmək üçün onu laboratoriyanın qalan hissəsindən çoxmərtəbəli avadanlıq rəfi ilə ayırmış Potapov arada qalan boş yerə tezlikölçən cihaz qoyurdu. Potapov işini tələsmədən görürdü, xüsusi olaraq can yandırmırdı, heç kəsə borcu da yox idi, indi isə sakitcə oturub qırmızı plastik kütlədən sabah səhərə hədiyyə üçün nəzərdə tutulmuş papirosqabı düzəldirdi.

Yakonov içəri girəndə Mamurin özünə bərabər adamı qarşılayırmış kimi ayağa durdu. O, adi məhbusların geyindiyi mavi kombinezonda deyildi. Əynində bahalı yun kostyum vardı, ancaq bu paltar da onun üzgün sifətinə və arıq bədəninə yaraşıq vermirdi.

Mamurinin limon rəngli alnında və qansız dodaqlarında ölgün ifadə şərti olaraq sevinc bildirirdi və Yakonov bunu belə də başa düşürdü:

– Anton Nikolaiç! Hər on altıncı impulsu dəyişdirdik – əvvəlkindən çox yaxşı alındı. Bir qulaq asın, mən sizin üçün oxuyaram.

“Oxumaq” və “dinləmək” telefon traktının keyfiyyətinin yoxlanılması üçün adi sınaq idi. Trakt gündə bir neçə dəfə dəyişdirilirdi – hansısa bir halqanı əlavə edir, götürür, ya da dəyişirdilər, amma artikulyasiyanın hər dəfə tənzimlənməsi ağır iş olduğu üçün mühəndislərin konstruktiv fikri ilə ayaqlaşa bilmirdilər, bir də ki Roytmanın bəsləyib qudurtduğu Nerjinin zəbt etdiyi bu xoşagəlməz elmdən qaba rəqəmlər almaq da faydasız idi.

Eyni bir fikrə tabe olmağa öyrəşmiş Mamurin və Yakonov heç nə soruşmadan və izah etmədən hərəsi öz yerini tutdu – Mamurin otağın uzaq küncünə çəkildi və üzünü çevirdi, dəstəyi qulağına sıxaraq telefona qəzet oxumağa, üstü panellə dolu masanın yanında dayanan Yakonov isə traktın o biri başına qoşulmuş qulaqlıqları taxdı və onu dinləməyə başladı. Qulaqlıqlarda nə isə dəhşətli bir şey baş verirdi: səslər şaqqıltı ilə partlayır, guruldayır və ciyildəyirdi.

Lakin ananın körpəsinin eybəcərliklərinə məhəbbətlə baxdığı kimi, Yakonov da nəinki telefonları əzabkeş qulaqlarından ayırmır, əksinə, daha çox sıxır, daha yaxşı eşitməyə çalışır və belə qənaətə gəlirdi ki, bu dəhşət, sanki, o biri, nahardan qabaq eşitdiyi dəhşətdən daha yaxşıdır. Mamurinin nitqi canlı danışıq nitqi yox, bilərəkdən aydın tələffüz edilməklə oxunan mətn idi, özü də Mamurin Yuqoslaviya sərhədçilərinin həyasızlığı və bu xalqın qanlı cəlladı, azadlıqsevər ölkəni başdan-başa həbsxanaya çevirmiş Rankoviçin özbaşınalığı haqqında yazılmış məqaləni oxuyurdu, – buna görə də Yakonov eşitmədiyini asanlıqla tapırdı, başa düşürdü ki, bunları eşitməyib, sadəcə, tapıb, lakin başa düşdüyünü dərhal da unudurdu. O, özünü inandırırdı ki, nahardan əvvəlki ilə müqayisədə eşidilmə daha yaxşılaşıb.

Yakonov sevincini Bobıninlə bölüşmək istədi. Ağırcüssəli, enlikürək, şaraşkada saç vurdurmağın bütün növlərinə icazə verilməsinə baxmayaraq, başını nümayişkaranə şəkildə daz qırxdıran Bobının yaxınlıqda oturmuşdu. Yakonov laboratoriyaya girərkən o heç vəziyyətini də dəyişmədi. Fotoossiloqramın uzun lentinin üzərinə əyilərək ölçmələrinə davam etdi.

Bobının Allahın həşəratı, heç kəsə lazım olmayan rəzil dustaq, kolxozçudan da hüquqsuz, ən aşağı, ən sonuncu zümrədən olan məxluq, Yakonov isə ağa, hakimi-mütləq idi.

Və Yakonov nə qədər istəmiş olsa da, Bobınini işindən ayırmağa cürət etmədi!

Empayr-steyt-bildinq tikmək olar. Prussiya ordusunu intizama öyrətmək olar. Totalitar dövlətin iyerarxiyasını Tanrı dərgahından yüksəyə qaldırmaq da olar.

Bəzi insanların qəribə mənəvi üstünlüyünü isə dəf etmək olmaz.

Elə əsgərlər olur ki, bölük komandirləri onlardan qorxurlar. Qarşılarında iş icraçılarının özlərini itirdikləri fəhlələr də var. Müstəntiqləri lərzəyə salan müttəhimlər də.

Bobının bütün bunları bilirdi və bilərəkdən də özünü müdiriyyətlə belə aparırdı. Hər dəfə onunla danışanda Yakonov özündə bu məhbusa yaltaqlanmaq, ona yarınmaq, onu qıcıqlandırmamaq istəyi duyurdu, – özü də bu hissinə nifrət edirdi, lakin başqalarının da Bobıninlə bu cür davrandığını görərək, az da olsa, təskinlik tapırdı.

Yakonov qulaqlıqları çıxardı və Mamurinin sözünü kəsdi:

– Yaxşıdır, Yakov İvanoviç, birmənalı yaxşıdır! İstərdim Rubin də qulaq assın, onun qulağı yaxşıdır.

Kimsə, nə vaxtsa Rubinin rəyindən xoşlanaraq demişdi ki, onun qulağı yaxşıdır. Qeyri-ixtiyari olaraq hamı bunu qəbul etdi və buna inandı. Rubin şaraşkaya təsadüfən düşmüşdü, burada gününü tərcümələr etməklə keçirirdi. Onun sol qulağı bütün insanlarda olduğu kimi idi, sağ qulağı isə cəbhədə kontuziyadan sonra hətta bir az tutulmuşdu – lakin təriflərdən sonra bunu gizlətmək lazım gəlirdi. Öz “yaxşı qulağ”ından istifadə edərək yerini möhkəmlətmişdi, lakin “Rus nitqi eşitmə-sintetik və elektro-akustik qavrayışda” adlı əsərini yazandan sonra tam arxayınlıq hasil etmişdi.

Rubin üçün Akustika laboratoriyasına zəng etdilər, gəlib çıxana kimi isə özləri, azı, onuncu dəfə təkrar qulaq asdılar. Markuşev qaşları çatılmış, gözləri gərginlik içində dəstəyi bir az da saxladı və kəskin şəkildə elan etdi ki, yaxşıdır, çox yaxşıdır (on altı impulsa dəyişmək ideyası ona məxsus idi və qabaqcadan bilirdi ki, yaxşı olacaq), Bulatov da bütün laboratoriyaya qışqırdı ki, şifrləyicilərlə razılaşdırmaq və otuz iki impulsa dəyişmək lazımdır.

İki nəfər yaltaq elektrik quraşdırıcısı – Lyubinmiçev və Siromaxa – qulaqlıqları dartışdıraraq, hərəsi bir qulağı ilə dinləməyə başladı. Dərhal da sevinclə təsdiqlədilər ki, nitq daha anlaşıqlı olub.

Bobının başını qaldırmadan ossiloqramı ölçməyində idi.

Divardakı iri elektrik saatının qara əqrəbi on birin yarısına tullandı. Tezliklə Yeddincidən başqa bütün laboratoriyalarda işi qurtarmalı, jurnalları odadavamlı şkaflara təhvil verməli idilər. Dustaqlar yatmağa, azad əməkdaşlar isə gecənin bu vaxtında seyrək gələn avtobusların dayanacağına tələsəcəkdilər.

İlya Terentyeviç Xorobrov laboratoriyanın müdiriyyətdən uzaq tərəfi ilə ağır yerişlə Potapovun rəfinin arxasına keçdi. Xorobrov Vyatkadan, ən ucqar bir yerdən, Kay yaxınlığından idi. Ora elə bir yer idi ki, bataqlıq və meşələr boyunca minlərlə verst ərazidə bir neçə Fransa boyda QULaq səltənəti uzanıb gedirdi. Xorobrov başqalarından daha çox görmüşdü və çox şeyi daha yaxşı başa düşürdü. Hərdən o qədər dözümsüz olurdu ki, başını küçədəki reproduktorun çuqun dirəyinə vursaydı belə, sakitləşə bilmirdi. Daim fikirlərini gizlətmək, özündə ədalət hissini boğmaq zərurəti onun qəddini əymiş, baxışını xoşagəlməz etmiş, dodaqlarının kənarında ağır şırımlar açmışdı. Nəhayət, müharibədən sonrakı ilk seçkilərdə ona düşündüyünü demək ehtirası güc gəldi və seçki bülletenində adını qaraladığı namizədin qabağında yağlı kəndli söyüşü yazdı. Bu elə dövr idi ki, işçi əllərin çatışmaması səbəbindən yaşayış evləri bərpa edilmirdi, tarlalara dən səpilmirdi. Amma belə bir vaxtda bir neçə kütbeyin xəfiyyə məntəqədə səs vermiş bütün seçicilərin xətlərini bütöv bir ay təhqiq etdi. Xorobrov həbs olundu.

Düşərgəyə sadəlövh sevinclə gedirdi. Düşünürdü ki, heç olmasa, orada istədiyini deyə bilər. Lakin düşərgə azad respublika deyildi! – çuğulların donosları qarşısında Xorobrov düşərgədə də susmalı oldu.

İndi ehtiyat tələb edirdi ki, o, Yeddincinin ümumi işində əriyib gözdən itsin və azad edilməsini də olmasa, hər halda, sakit mövcudluğunu təmin edə bilsin. Lakin birbaşa özünə aid olmayan ədalətsizliyin yaratdığı ürəkbulanması onda həyatdan bezmə dərəcəsinə çatmışdı.

Potapovun rəflərinin arxasına keçərək onun masasına tərəf əyildi və sakitcə təklif etdi:

– Andreyiç! Aradan çıxmaq vaxtıdır. Bu gün şənbədir.

Potapov şəffaf papirosqabına solğun-çəhrayı rəzə bağlayırdı. O, başını qaldırdı, papirosqabını gözdən keçirərək soruşdu:

– Necədir, Terentiç, uyğun gəlir? Rənginə görə?

Nə təqdir, nə də irad eşitməyən Potapov, nənə nəvəsinə baxan kimi, metal sağanaqlı eynəyinin üstündən Xorobrova baxdı və dedi:

– Niyə əjdahanı qıcıqlandırırsan? "Pravda"nın baş məqalələrini oxu: vaxt bizə işləyir. Anton çıxıb gedəcək – və biz də həmin də-qi-qə buxarlanarıq.

Onun cümlədə vacib saydığı sözü mimikası ilə gücləndirmək vərdişi vardı.

Rubin artıq laboratoriyada idi. Məhz indi, saat on birə yaxın, onsuz da, bütün axşamı işləməyə həvəsi olmayan Rubin tezliklə həbsxanaya qayıtmaq və Heminqueyi oxumağına davam etmək istəyirdi. Ancaq üzünə Yeddincinin traktının yeni keyfiyyətinə böyük maraq göstərirmiş kimi bir ifadə verərək xahiş etdi ki, mətni mütləq Markuşev oxusun, çünki onun əsas tonu 160 hers olan yüksək səsi daha pis keçməlidir (işə bu cür münasibətdə onun mütəxəssis olması özünü göstərirdi). Qulaqlıqları taxaraq, Rubin Markuşevə gah daha ucadan, gah da daha yavaşdan ayrı-ayrı səs birləşmələrini yoxlamaq üçün özünün fikirləşdiyi və bütün şaraşkada hamıya məlum olan “Жирные сазаны ушли под палубу” (“Yağlı çəki balıqları göyərtənin altına çəkildilər”) və “Вспомнил, спрыгнул, победил” (“Xatırladım, tullandım, qalib gəldim”) sözlərini təkrar etmək komandalarını verməyə başladı. Nəhayət, qərara gəldi ki, yaxşılaşmağa doğru ümumi meyil var, sait səslər lap əla keçir, diş samitləri ilə isə vəziyyət bir az pisdir, “j” formatı onu hələ də narahat edir, slavyan dilləri üçün çox səciyyəvi olan “vsp” birləşməsi keçmir və bunun üzərində də işləmək lazımdır.

Dərhal traktın daha da yaxşılaşması ilə bağlı sevinc sədaları ucaldı.

Bobının ossiloqramdan ayrıldı və yoğun bası ilə istehzalı tərzdə dedi:

– Ağılsızlıqdır! Çarıqların yerini dəyişirsiniz. Korafəhm yoxlamaq olmaz, çəmini axtarıb tapmaq lazımdır.

Onun möhkəm və rəddedilməz baxışları altında hamı çaşqınlıq içində susdu.

Stellajın arxasında isə Potapov armud essensiyası ilə papirosqabına çəhrayı rəzə bağlayırdı. Alman əsirliyinin üç ilini Potapov düşərgələrdə keçirmişdi, əsasən də tullantılardan, özü də heç bir alətdən istifadə etmədən, gözəgəlimli alışqanlar, papirosqabları və müştüklər düzəltmək bacarığı sayəsində sağ qalmışdı.

Heç kəs işdən getməyə tələsmirdi! Özü də bütün bunlar oğurlanmış bazar günü ərəfəsində baş verirdi!

Xorobrov dikəldi. Məxfi işlərini şkafa təhvil vermələri üçün Potapovun masasının üstünə qoydu, rəflərin arxasından çıxdı və klipperin ətrafına yığışmış adamlardan yan keçərək tələsmədən qapıya tərəf yollandı.

Solğun Mamurin onun arxasınca ah çəkdi:

– İlya Terentiç! Siz niyə qulaq asmırsınız? Ümumiyyətlə, hara gedirsiniz belə?

Xorobrov tələsmədən ona tərəf döndü və istehza ilə gülümsünərək, sözləri bir-birindən ayıraraq cavab verdi:

– Mən bunu ucadan deməkdən çəkinərdim. Amma əgər təkid edirsinizsə, buyurun: hazırkı məqamda mən məhz ayaqyoluna, daha doğrusu, sortirə gedirəm. Əgər orada hər şey yaxşı olarsa – həbsxanaya istiqamət götürəcəyəm və uzanıb yatacağam.

Ortaya çökmüş qorxaq sükutda heç kəsin gülmədiyini görən Bobının boğuq səslə qəhqəhə çəkdi.

Bu, hərbi gəmidə üsyan demək idi! Xorobrovu vurmağa hazırlaşırmış kimi, Mamurin ona tərəf addım atdı və cır səslə soruşdu:

– Necə yəni, yatmağa? Hamı işləyir, siz isə – yatmağa?

Artıq qapının dəstəyindən tutmuş Xorobrov özünü güclə ələ alaraq dedi:

– Beləcə – sadəcə, yatmağa! Mən, konstitusiyaya görə, on iki saatımı işləmişəm – bəsdir!

Artıq özündən çıxmağa başlamış Xorobrov sonradan düzəldilməsi mümkün olmayan bir şey demək istədi, lakin qapı açıldı və institut üzrə növbətçi elan etdi:

– Anton Nikolaiç! Sizi təcili şəhər telefonuna çağırırlar.

Yakonov tələsik durdu və Xorobrovdan qabaq çölə çıxdı.

Tezliklə Potapov da masaüstü lampasını söndürdü, özünün və Xorobrovun məxfi sənədlərini Bulatovun masasının üstünə qoyub, orta addımlarla, qayğısız yerişlə çıxışa tərəf axsamağa başladı. O, hələ müharibədən əvvəl baş vermiş motosikl qəzasından sonra sol ayağını çəkirdi.

Yakonova nazir müavini Selivanov zəng etmişdi. Onu gecə saat on ikiyə nazirliyə, Lubyankaya çağırırdılar.

Bu da bir həyat idi!..

Yakonov kabinetinə, Verenyovun və Nerjinin yanına qayıtdı, ikincini yola saldı, birinciyə öz maşınında getməyi təklif etdi, geyindi, artıq əllərində əlcək masaya yaxınlaşdı və yazdığı "Nerjini çıxdaş etməli" sözlərinə əlavə etdi:

"və Xorobrovu".

13

Nerjin düzəlməz hadisənin baş verdiyini anladı, amma onun mahiyyətini hələ axıra kimi dərk etməyərək Akustika laboratoriyasına döndü, – Rubin orada yox idi. Qalanlar yerlərində idilər və Valentulya keçiddə onlarca radio lampası ilə bəzədilmiş panellə əlləşə-əlləşə gözlərini qaldırdı.

– Sakit, oğlan! – o, Nerjini avtomobil saxlayırmış kimi qabağa atılmış əllə saxladı. – Niyə məndə üçüncü kaskadda közərmə yoxdur, bilmirsiniz? – və xatırladı: – Hə! Bəs niyə çağırmışdılar? Kes ke passe?

– Ədəbsizlik etmə, Valentayn, – Nerjin tutqun halda cavabdan yayındı. Bir yerdə elmə bac verdikləri adama deyə bilmirdi ki, üzüdönüklük edib, indicə riyaziyyatdan imtina edib.

– Əgər sizinlə xoşagəlməz iş baş veribsə, tövsiyə edə bilərəm: rəqs musiqisi qoşun! Kefinizi niyə pozmalısınız ki? Siz oxumusunuz ... nəydi onun adı?.. ağzında papiros, bir metrini çəkirik, ikisini atırıq... özü əlinə bel almır, amma başqalarını buna çağırır... hə, bax bu:

Mənim milisim –
Məni qoruyur!
Qadağan zonasında –
Necə də yaxşıdır!

Dərhal da başqa fikirlə məşğul olmağa başlayan Valentulya artıq komanda verirdi:

– Vadka! Ossiloqrafı bir qoş!

Nerjin öz masasına yaxınlaşdı, hələ oturmamışdan gördü ki, Simoçka həyəcan içindədir. Qız açıq-aşkar Qlebə baxırdı, nazik qaşları da titrəyirdi.

– Bəs Saqqal haradadır, Serafima Vitalyevna?

– Onu da Anton Nikolaiç çağırdı, Yeddinciyə, – Sima ucadan cavab verdi.

Kommutator lövhəsinə tərəf gedərək ucadan, hamının eşidə biləcəyi tərzdə xahiş etdi:

– Qleb Vikentiç! Siz bir yoxlayardınız, yeni cədvəlləri necə oxuyuram. Hələ yarım saat var.

Artikulyasiyada Simoçka diktorlardan biri idi. Nəzarət etmək lazım idi ki, aydınlıq dərəcəsinə görə bütün diktorların oxuma tərzləri standart olsun.

– Bu səs-küydə sizi necə yoxlayım?

– Gəlin... budkaya gedək. – O, mənalı-mənalı Nerjinə baxdı, vatman üzərində tuşla yazılmış bir arşın qalınlığında cədvəlləri götürdü və budkaya girdi.

Nerjin də onun arxasınca getdi. Ardınca içiboş qapını bağlayıb rəzəsini çəkdi, sonra özünü birtəhər ikinci balaca qapıya saldı və hələ pərdələri salmamışdı ki, Simoçka pəncələri üstə durub onun dodaqlarından öpdü, boynundan asıldı.

Nerjin yüngül, balacaboy qızı əlləri üstə götürdü, – içəridə o qədər darısqallıq idi ki, qızın ayaqqabılarının ucları taqqıltı ilə divara dəydi, mikrofonun qabağındakı yeganə stula oturdu və Simoçkanı dizlərinin üstünə qoydu.

– Anton sizi niyə çağırmışdı? Hansı pis iş baş verib?

– Gücləndirici qoşulmayıb ki? İstəmirik ki, bizi dinamik vasitəsilə translyasiya etsinlər?..

– ... hansı pis iş baş verib?

– Niyə fikirləşirsən ki, pis iş baş verib?

– Mən dərhal hiss etdim. Zəng edilən kimi. İndi də bunu görürəm.

– Bəs nə vaxt “sən” deyəcəksən?

– Hələ lazım deyil... Nə olub?

Qızın tanış olmayan bədəninin hərarəti onun dizlərinə, əllərinə, bütün bədəninə yayılırdı. Tamamilə yadırğadığı bir hərarət. Uzun illərdən sonra məhbus-əsgər üçün hər şey yad görünür. Gənclik xatirələri isə hamıda zəngin olmur.

Simoçka heyrətamiz dərəcədə yüngül idi: sümüklərinimi havayla doldurmuşdular; özünümü mumdan düzəltmişdilər – o, lələkləri ilə ölçüləri böyüdülmüş quş kimi çəkisiz görünürdü.

– Hə, bildirçinim... Deyəsən, mən... tezliklə gedəcəyəm.

Qız onun əlləri arasında döndü və çiyinlərindəki örpəyi yerə salaraq bacardığı qədər möhkəm qucaqladı:

– Ha-ra?

– Necə yəni hara? Biz – dibi görünməyən uçurum insanlarıyıq. Haradan çıxmışdıqsa, orada da itib-gedirik, – düşərgəyə. – Qleb təmkinlə izah edirdi.

– Nə-yə gö-rə?? – Simoşka sözlə yox, iniltiylə soruşdu.

Qleb yaxından və təəccüblə bu gözəl olmayan, gözlənilmədən və heç bir səy göstərilmədən sevgisini qazandığı qızın gözlərinə baxdı. Onun taleyi qızı özünü narahat etdiyindən çox narahat edirdi.

– Qalmaq da olardı. Amma başqa laboratoriyada. Onsuz da, bir yerdə olmayacaqdıq.

(O, elə dedi ki, sanki, Antonun kabinetində təklifdən məhz buna görə imtina etmişdi. Amma bunu mexaniki söz birləşməsi kimi dedi, Vokoder də belə danışırdı. Əslində isə dustağın vəziyyəti elə idi ki, başqa laboratoriyaya keçəndə də Qleb bütün bunları orada işləyən qadınla, yox, əgər Akustika laboratoriyasında qalarsa, onda Simoçkanın yerinə təyin olunacaq istənilən başqa bir qadınla da etməyə çalışacaqdı.)

Qız isə balaca bədənciyi ilə ona qısılır və öpürdü.

İlk öpüşdən sonra keçən həftələr, – niyə Simoçkaya, onun gələcək xoşbəxtliyinə qıymamalı idi? Çətin ki bu qız özünə adaxlı tapa bilsin, axırda birinə elə-belə qismət olacaq. Özü ələ gəlir və hər ikisini ... elə qorxuyla döyünür ki... Belə şeyin heç vaxt olmayacağı düşərgələrə çəkilməzdən əvvəl...

– Mən belə getmək istəmirəm... İstərdim ki sənin... səninlə... xatirə aparam. Ümumiyyətlə, səni... uşaqla... qoymaq...

Qız onun başını təkrar dala əymək istəyən Nerjinin barmaqlarına müqavimət göstərərək utanıb-pörtmüş üzünü aşağı saldı.

– Bildirçinim... yaxşı, gizlənmə... Başını qaldır. Niyə susdun? Bəs sən necə – istəyirsən?

Qız başını qaldıraraq dərindən gələn səslə dedi:

– Mən sizi gözləyəcəyəm! Sizin beş iliniz qalır? – mən sizi beş il gözləyərəm! Bəs siz, azad olunanda – yanıma qayıdacaqsınız?

O, belə şey deməmişdi. Simoçka hər şeyi elə döndərirdi ki, elə bil, arvadı yoxdur. Bu qız mütləq ərə getmək istəyir, uzunburun!

Qlebin arvadı haradasa Moskvada yaşayırdı. Haradasa Moskvada, amma Marsda yaşasaydı da, heç bir fərq olmayacaqdı.

Dizləri üstündəki Simoçkadan və Marsdakı arvadından savayı onun yazı masasında gizlədilmiş, bu qədər əmək sərf etdiyi, ən yaxşı fikirlərini yazdığı rus inqilabı haqqında etüdləri qalırdı. Onun ilk, cığır arayan ifadələri.

Şaraşkadan bir parça da olsa yazı buraxmırdılar. Bu qeydlər yatablarda da ona yeni müddət gətirə bilərdi.

İndi isə yalan demək lazım idi! Yalan demək, həmişə belə hallarda necə vədlər verilirsə, eləcə vəd vermək. Belə olan halda şaraşkadan gedərkən yazılarını ehtiyatlanmadan Simoçkada saxlaya bilərdi. Amma bu məqsəd naminə ona ümidlə baxan gözlərin qarşısında yalan deməyə gücü yox idi.

Həmin gözlərdən, həmin o sualdan qaçaraq qızın zərif, öz əlləri ilə bluzkanın altından çıxarıb açdığı nahamar çiyinlərini öpməyə başladı.

– Sən bir dəfə məndən soruşmuşdun ki, həmişə nə yazıram, – o, çətinliklə dedi.

– Nə? Nə yazırsan? – Simoçka maraqla soruşdu.

Əgər o, sözünü kəsməsəydi, belə hərisliklə soruşmasaydı, bəlkə də, özü hər şeyi danışacaqdı. Amma qız səbirsizliklə soruşdu – o da ehtiyatlandı. Qleb hər yerin gözəgörünməz, dolaşıq və məharətlə çəkilmiş, minalara, partladıcılara aparan məftillərlə dolu dünyada xeyli vaxt idi yaşayırdı.

Ona sadəlövhlüklə baxan bu gözlər də – ola bilərdi ki, əməliyyat müvəkkilinə işləsinlər.

Aralarında hər şey nədən başlamışdı? İlk olaraq yanağını o yox, məhz Simoçka toxundurmuşdu. Bu, bir qurğu da ola bilərdi!..

– Elə-belə, – cavab verdi, – Pyotr dövrünə aid... Amma bunlar mənə əzizdir. Nə qədər ki Anton məni buradan çıxarıb atmayıb – yazacağam. Bəs gedərkən bunları neyləyəcəyəm?

Və şübhəylə onun gözlərinin içinə baxdı.

Simoçka sakitcə gülürdü:

– Necə yəni neyləyəcəksən? Mənə verərsən. Mən saxlayaram. Yaz, əzizim. – Və yenə də, elə bil, nə isə axtarırdı. – De görüm, bəs arvadın – çox gözəldir?

Budkanın laboratoriya ilə bağlandığı induktorlu səhra telefonu zəng çaldı. Sima dəstəyi götürdü, amma ağzına yaxınlaşdırmadı – qızarmış, paltarı əzik-üzük olmuş halda laqeyd, aram səslə artikulyasiya cədvəlini oxumağa başladı:

– ..dyer... fskop... ştap... Bəli, eşidirəm... Nə, Valentin Martınıç? İkiqat diod-triod?.. Altı-ge-yeddi yoxdur, amma deyəsən, altı-ge-iki var. İndi cədvəli qurtarıb çıxaram... gven... jan... – və klapanı buraxdı. Özünü hələ də Qlebin sinəsinə sürtürdü. – Getmək lazımdır, artıq nəzərə çarpır. Yaxşı, buraxın məni...

Ancaq onun səsində qətiyyət yox idi. Qleb onu daha bərk qucaqladı və aşağıdan, yuxarıdan, hər yerindən özünə tərəf sıxdı:

– Yox!.. Mən səni buraxırdım, əbəs yerə. İndi isə – yox!

– Özünüzü ələ alın, məni gözləyirlər! Laboratoriyanı bağlamaq lazımdır!

– Bu saat! Buradaca! – o tələb edirdi.

Və öpürdü.

– Bu gün yox! – qız üzüyolalıqla etiraz etdi.

– Bəs haçan?

– Bazar ertəsi... Mən yenə Liranın yerinə növbətçi olacağam... Şam fasiləsində gələrsiniz... Bütöv bir saat sizinlə olacağam... Əgər bu dəli Valentulya gəlməsə...

Qleb bir qapını açıb o birisini örtənə kimi Sima düymələri bağlanmış, başı daranmış halda, buz kimi soyuq və təkəbbürlü görkəmlə budkadan çıxdı.

14

– Mən haçansa bu göy lampanı çəkməmlə vurub partladacağam ki, bizi qıcıqlandırmasın.

– Vura bilməzsən.

– Necə? Beş metrlikdən dəymərəm? Sabahkı kompotdan mərc gələk?

– Sən ayaqqabını aşağı çarpayıda çıxarırsan, bir metr əlavə et.

– Olsun altı metrdən. Bir bax, yaramazlar nələr fikirləşib tapırlar – təki dustaqların qanlarını qaralda bilsinlər. Bütün gecəni adamın gözünə girir.

– Göy işıq?

– Nədir ki? İşıq təzyiqi. Lebedev kəşf edib. Aristipp İvanoviç, siz yatmamısınız ki? Lütfən, çəkməmin bir tayını mənə yuxarı verin.

– Çəkməni, Vyaçeslav Petroviç, mən sizə verə bilərəm, amma əvvəl cavab verin: göy işıq niyə sizi qane etmir?

– Ən azı, ona görə ki, onun dalğası qısadır, kvantları isə böyük. Kvantlar adamın gözünə girir.

– O, yumşaq işıq verir, şəxsən mənə uşaqlığımda gecələr anamın yandırdığı göy qəndili xatırladır.

– Ana! – göy poqonlarda! Buyurun baxın, bəyəm insanlara əsl demokratiya vermək olar? Mən fikir vermişəm: hər bir kamerada istənilən xırda bir məsələ – qabların yuyulması, döşəmənin süpürülməsi ilə bağlı bütün bir-birinə zidd mövqelər üzə çıxır. Azadlıq insanları məhvə gətirib çıxarardı. Yalnız dəyənək, təəssüflər olsun, onlara həqiqəti göstərə bilər.

– Hə, qəndil burada lap yerinə düşərdi. Bura axı keçmiş mehrabdır.

– Mehrab yox, mehrabın günbəzi. Bura mərtəbələr arasına çatı əlavə ediblər.

– Dmitri Aleksandroviç! Siz nə edirsiniz? Dekabrda pəncərəni açırsınız! Buna son qoymaq lazımdır.

– Cənablar! Məhz oksigen məhbusu ölməz edir. Otaqda iyirmi dörd nəfərik, çöldə isə nə şaxta var, nə də külək. Mən Erenburq qədər açıram.

– Hətta bir yarım! Yuxarı çarpayılarda boğanaqdır!

– Siz Erenburqu necə sayırsınız, – eninə?

– Yox, cənablar, uzununa, çərçivəyə yaxşı dirənir.

– Adam dəli olar, mənim düşərgə buşlatım haradadır?

– Bütün bu oksigençiləri Oy-mya-kona, ümumi düşərgələrə göndərərdim. Sıfırdan altmış dərəcə aşağı temperaturda on iki saatlarını işləyərdilər, – keçi damına da sürünə-sürünə gələrdilər, təki isti olsun!

– Prinsip etibarilə mən oksigenin əleyhinə deyiləm, amma nə üçünsə oksigen həmişə soyuq olur. Mən isidilmiş oksigen tərəfdarıyam.

– ...Lənət şeytana! Otaqda niyə qaranlıqdır? Niyə ağ işığı belə tez söndürürlər?

– Valentulya, siz lap frayersiniz[1]! Siz hələ saat birə kimi gəzərdiniz! Saat on ikidə nə işıq istəyirsiniz?

– Siz isə pijonsunuz[2]!

Göy kombinezonda
Üstümdə pijon yatır.
Düşərgə zonasında –
Necə də yaxşıdır!

Yenə tüstülətmisiniz? Niyə papiros çəkirsiniz? Tfu, adam lap iyrənir... E-eh, çaynik də soyuqdur.

– Valentulya, Lev haradadır?

– Çarpayısında deyil?

– İyirmiyə yaxın kitab düzülüb, özü isə yoxdur.

---

[1] *Frayer* – cavan, təcrübəsiz oğru (*rus. arqo*)

[2] *Pijon* – ədabaz, özünü dartıb gəzən

– Deməli, ayaqyolunun yanındadır.

– Niyə – yanında?

– Ora ağ işıq lampası salıblar, divar da mətbəx tərəfdən isti olur. Yəqin, kitab oxuyur. Yuyunmağa gedirəm. Ona nəsə demək lazımdır?

– Hə-ə... Mənim yerimi döşəmədə salır, öz yerini isə çarpayıda. Amma canısulu arvad idi, elə ətli-canlı idi ki...

– Dostlar, sizdən xahiş edirəm: başqa şeydən danışın, arvadlardan yox. Şaraşkada bizim ət yeməyimizi nəzərə alsaq, bu, sosial-təhlükəli söhbətdir.

– Ümumiyyətlə, qartallarım, qurtarın! Yatmaq komandası verilib.

– Yatmaq komandası öz yerində, məncə, haradansa artıq himn eşidilir.

– Yatmaq istəsən – əlbət, yuxulayarsan.

– Heç bir yumor hissi yoxdur bunlarda, beş dəqiqə fasiləsiz himn püləyirlər. Bağırsaqlarım çölə tökülür: nə vaxt bitəcək bu? Yəni bir bəndlə heç cür kifayətlənmək olmazdı?

– Bəs çağırış siqnalları? Rusiya kimi bir ölkə üçün?!..

Qurbağa zövqü.

– Afrikada xidmət etmişəm. Rommelin yanında. Orada nə pis idi? – çox istidir və su yoxdur...

– Buzlu okeanda bir ada var – Maxotkin adası. Maxotkinin özü təyyarəçi olub, qütb üzərində uçub, antisovet təbliğata görə yatır.

– Mixail Kuzmiç, nə oyan-buyana çevrilirsiniz orada?

– Nədir, o biri böyrümə çevrilə bilmərəm?

– Bilərsiniz, amma yadda saxlayın ki, sizin hər bir, hətta azacıq da olsa, çevrilməniz burada, yuxarıda nəhəng amplitudaya səbəb olur.

– Siz, İvan İvanıç, düşərgədə olmamısınız. Orada dördqat vaqonlar olur, biri çevriləndə üçünü silkələyir. Aşağıda isə bəzən kimsə böyür-başından rəngli əsgi-üsgü asaraq içəri arvad salır – bundan sonra bir vur-çatlasın başlayır ki... On iki bala çatır! Adamların veclərinə də olmur, yatırlar.

– Qriqori Borisıç, bəs birinci dəfə şaraşkaya nə vaxt düşmüsünüz?

– Düşünürəm ki, ora bir pentod qoyum, bir də balaca reostat.

– O, müstəqil adam idi, səliqəli. Gecə çəkmələrini çıxarıb döşəmədə saxlamazdı, başının altına qoyardı.

– O illər döşəmədə qoymaq olmazdı!

– Osvensimdə olmuşam. Bax Osvensimdə qorxuludur: vağzaldan krematoriyalara aparırlar – və musiqi də çalır.

– Orada yaxşı balıq tutmaq olur, bu, öz yerində, ikincisi isə ovdur. Payız vaxtı bircə saat gəzirsən, üstün qırqovulla dolur. Qamışlığa girirsən – qaban vurursan, düzənliyə çıxırsan – dovşan...

– Bütün bu şaraşkalar doqquz yüz otuzuncu ildən başlayır. O vaxt mühəndisləri dəstələrlə sürürdülər. Birincisi Furkasovskda olub, Belamorun layihəsini tərtib edirdilər. Sonra Ramzinoda yarandı. Təcrübə xoşlarına gəldi. Azadlıqda bir konstruktor qrupuna iki böyük mühəndisi və ya ikidən çox alimi yığmaq olmur: ad, şöhrət, Stalin mükafatı uğrunda mübarizəyə başlayırlar, mütləq biri digərini sıxışdırıb çıxaracaq. Buna görə də azadlıqdakı konstruktor bürolarının hamısı bir işıqlı başın ətrafındakı solğun çevrələrdir. Şaraşkada isə? Heç kəsi şöhrət və pul təhlükəsi gözləmir. Nikolay Nikolaiçə yarım stəkan xama, Pyotr Petroviçə də yarım stəkan xama. Bir düjün ayı bir kahada sakitcə yaşayır, çünki getməyə ayrı yerləri yoxdur. Şahmat oynayırlar, papiros çəkirlər – darıxdırıcıdır. Bəlkə, nəsə bir şey icad edək? Gəlin edək! Bizim elmimizdə çox şey belə yaranıb. Şaraşkaların əsas ideyası da bundadır.

– ... Dostlar! Təzə xəbər!! Bobınini harasa apardılar!

– Valka, zingildəmə, yastığı çırparam başına!

– Hara, Valentulya?

– Necə yəni apardılar?

– Kiçikcə gəldi, dedi – paltonu, papağını geyin.

– Şey-şüyü ilə bir yerdə?

– Şey-şüysüz.

– Yəqin, böyük rəislərin yanına.

– Fomanın yanına?

– Foma özü gələrdi, yuxarıdan tut!

– Çay soyuyub, bu nə biabırçılıqdır!..

– Valentulya, siz hər dəfə yatmaq vaxtı çatanda qaşıqla stəkanınızı döyəcləyirsiniz, lap bezmişəm bundan!

– Sakitləş, bəs qəndi necə qarışdırım?

– Səssiz.

– Səssiz yalnız kosmik fəlakətlər baş verir, çünki fəzada səs yayılmır. Əgər bizim arxamızda Yeni Ulduz partlamış olsaydı, biz heç eşitməzdik də. Ruska, yorğanın düşəcək, nə sallamısan onu? Yatmırsan? Sənə məlumdurmu ki, bizim günəşimiz Yeni Ulduzdur və Yer ən yaxın vaxtlarda məhvə məhkumdur?

– Mən buna inanmaq istəmirəm. Mən cavanam və yaşamaq istəyirəm!

– Ha-ha! Primitivlikdir!.. Çay necə də soyuqdur... *Se lö mo!* O yaşamaq istəyir!

– Valka! Bobınini hara apardılar?

– Mən haradan bilim? Bəlkə də, Stalinin yanına.

– Bəs Stalinin yanına sizi çağırsaydılar, Valentulya, siz nə edərdiniz?

– Məni? O-ho! Oğlan! Mən ona bütün maddələr üzrə etiraz bildirərdim!

– Məsələn, hansılar üzrə?

– Deyək ki, bütün, bütün maddələr üzrə. *Par ekzampl* – niyə qadınsız yaşayırıq? Bu, bizim yaradıcılıq imkanlarımızı məhdudlaşdırır.

– Pryançik! Kəs səsini! Hamı çoxdan yatıb – niyə bağırırsan?

– Əgər mən yatmaq istəmirəmsə?

– Dostlar, kim papiros çəkirsə, gizlətsin, kiçikcə gəlir.

– Nə istəyir o əclaf?.. Ayağınız ilişməsin, vətəndaş kiçik leytenant – adam burnunu əzə bilər.

– Pryançikov!

– Hə?

– Haradasınız? Hələ yatmamısınız ki?

– Artıq yatıram.

– Tez geyinin.

– Hara? Yatmaq istəyirəm.

– Geyinin-geyinin, paltonuzu, papağınızı.

– Şeylərimi də?

– Şey-şüysüz. Maşın gözləyir, tez ol.

– Bu nədir, Bobıninlə bir yerdə gedəcəyəm?

– O gedib, sizin arxanızca başqası gəlib.

– Necə maşındır, kiçik leytenant, – dustaq maşını?

– Tez ol, tez ol. “Pobeda”.

– Bəs kim çağırır?

– Bəsdir, Pryançikov, mən sizə hər şeyi izah etməliyəm? Özüm də bilmirəm, tez ol.

– Valka! Orada deyərsən!

– Görüşlər haqqında de! Nədir, əclaflar, əlli səkkizinci maddəyə ildə bir görüş düşür?

– Gəzintiləri də de!

– Məktublar haqda da!

– Paltar barədə!

– Rot front, uşaqlar! Ha-ha! Adyö!

– ... Yoldaş kiçik leytenant! Nə oldu bu Pryançikov?

– Gətirirəm, yoldaş mayor, gətirirəm! Budur o!

– Hər şey barədə, Valka, xırdala, utanma!..

– Gör bir köpəklər gecəyarısı nə qaçışırlar?

– Nə olub?

– Belə şey heç vaxt olmamışdı...

– Bəlkə, müharibə başlayıb? Güllələməyə aparırlar?..

– Tfu sənə, axmaq! Kimdir bizi bir-bir aparan? Müharibə başlayanda hamımızı birdəfəyə öldürəcəklər, ya da ki sıyıq vasitəsilə tauna yoluxduracaqlar, almanların qırx beşinci ildə əsir düşərgələrində etdikləri kimi...

– Yaxşı, qardaşlar, yataq! Sabah bilərik.

– Bu belə olurdu, otuz doqquz – qırxıncı illərdə bəzən Boris Sergeyeviç Steçkini şaraşkadan Beriya çağırardı – o isə heç vaxt əliboş qayıtmazdı: ya həbsxana rəisini dəyişirdilər, ya da gəzintini artırırdılar... Steçkinin bu satınalma sistemini, bu qidalanma dərəcələrini görməyə gözü yox idi. Akademiklərə xama və yumurta verirlər, professorlara qırx qram, adi qara işçilərə isə iyirmi qram kərə yağı... Yaxşı insan idi Boris Sergeyeviç, Allah ona rəhmət eləsin...

– Öldü?

– Yox, azadlığa çıxdı... Laureat oldu.

15

Sonra hələ birinci müddəti vaxtı şaraşkalarda olmuş və təkrar bura düşmüş Abramsonun rəvan, yorğun səsi də kəsildi. İki yerdən isə artıq başlanmış hekayətlərini davam etdirənlərin pıçıltısı gəlirdi. Kimsə ucadan, zəhlətökən tərzdə, bəzən hətta partlayacaqmış kimi xoruldayırdı.

Giriş tağının altına qoyulmuş geniş, dördtaylı qapının üstündəki donuq göy lampa yarımdairəvi otaqda yelpazə şəklində düzülmüş bir düjünə yaxın qaynaqlanmış ikimərtəbəli çarpayını işıqlandırırdı. Bəlkə də, Moskvada yeganə olan bu otağın diametri on iki iri kəndli addımı boyda idi, yuxarıda – yelkən kimi altıbucaqlı qüllənin özülü altına gətirilmiş geniş günbəz, qövs boyu isə beş ədəd hündür, üst tərəfləri qövsşəkilli pəncərə yerləşirdi. Pəncərələrə barmaqlıq vurulmuşdusa da, buruntaqları yox idi, gündüz barmaqlıqlar arasından şosenin o biri tərəfində meşə kimi sıx, abadlaşdırılmamış park görünürdü, yay vaxtı isə Moskvaətrafı kəndlərdən ərsiz qızların həyəcan doğuran nəğmələri eşidilirdi.

Mərkəzi pəncərənin qabağındakı çarpayının ikinci qatında uzanan Nerjin yatmamışdı və heç yatmağa çalışmırdı da. Ondan aşağıda isə mühəndis Potapov iş adamının qayğısız yuxusu ilə yatırdı.

Qonşu çarpayılarda – soldan, keçiddən o yana, yumrusifət vakuumçu “Zemelya” fısıldayırdı (aşağıda Pryançikovun çarpayısı boş idi), sağ tərəfdə, ona sıx yapışdırılmış çarpayıda isə şaraşkanın ən cavan məhbuslarından biri olan Ruska Dronin yuxusuzluq içində qurcalanırdı.

İndi, Yakonovun kabinetindəki söhbətdən uzaqlaşdıqca, başa düşürdü ki, kriptoqrafiya qrupundan imtina etməsi, sadəcə, xidməti hadisə deyil, bütövlükdə həyatın dönüş nöqtəsidir. Bu hadisə, yəqin, lap tezliklə yatabla çox uzaqlara, harasa Sibirə və ya Arktikaya göndərilməsinə səbəb olmalı idi. Ona ya ölüm, ya da ki ölüm üzərində qələbə gətirməli idi.

Həyatının bu dönəmi üzərində düşünmək istəyirdi. Üçillik şaraşka fasiləsi müddətində nəyə nail ola bilmişdi? Yenidən düşərgə uçurumuna atılmazdan əvvəl xarakterini lazımi qədər möhkəmləndirə bilmişdimi?

İş elə gətirdi ki, sabah Qlebin otuz bir yaşı tamam olurdu (dostlarına bunu xatırlatmağa isə, əlbəttə, az da olsa, istəyi yox idi). Bu, həyatın ortasıdırmı? Bəlkə də, sonudur? Bəlkə də, başlanğıcı?

Fikirlər qarışırdı. Əbədiyyətə nəzər salmaq cəhdi alınmırdı. Gah zəiflik irəli çıxırdı: hələ ki səhvini düzəltmək, kriptoqrafiyaya razılıq vermək gec deyil. Gah da inciklik güc gəlirdi: düz on bir ay idi ki, arvadı ilə görüşünü təxirə salırdılar – bəs indi, getməzdən qabaq, görəsən, bu görüşü verəcəklərmi?

Nəhayət, onun içində qabalıq və tərslik, onun özü, yəni Nerjin deyil, başqa birisi, birinci beşilliyin çörək növbələrində qətiyyətsiz uşağın daxilindən basıb çölə çıxan, sonra isə ağır həyat şəraitində, xüsusilə də düşərgələrdə yerini möhkəmlədən bir varlıq oyanır və getdikcə də güclənirdi. Bu daxilindəki, tutduğunu buraxmayan varlıq artıq təsəvvür edirdi ki, Marfinodan çıxanda, Butırkaya, Krasnaya Presnyaya qəbul olunanda onu necə axtarışlar gözləyəcək; sırıqlısında sındırılmış qrifel tikələrini necə gizlədəcək, şaraşkadakı xüsusi geyimini necə çıxaracaq (işlək adam üçün əlavə geyim çox qiymətli şeydir); necə sübut edəcək ki, bütün həbsdə olduğu vaxt ərzində özü ilə gəzdirdiyi alümin çay qaşığı onun özününküdür, şaraşkadan oğurlanmayıb.

Və onda elə indicə, göy işıqda ayağa durmaq və hazırlıq görmək, lazım olanın yerini dəyişmək, gizlətmək istəyi yaranmışdı.

Bu arada Ruska Dronin tez-tez vəziyyətini dəyişirdi: o, üzü üstə uzanmışdı və başı çiyinlərinə qədər yastığa batmışdı. Yorğanı başına çəkəndə ayaqları çöldə qalırdı; sonra kürəyi üstə uzanır, yorğanı üstündən ataraq ağ yorğanüzünü və bulanıq rəngli mələfəni üzə çıxarırdı (hər hamam günü iki mələfədən birini dəyişirdilər, indi, dekabrda, xüsusi həbsxana illik sabun limitindən istifadə etmişdi və hamam gecikirdi). Birdən çarpayısına oturdu və yastığı ilə birgə geri, dəmir söykənəcəyə sarı dartındı ki, bununla da küncdə, döşəyin altında saxladığı Mommzenin "Qədim Roma tarixi"nin üstünü açdı. Nerjinin gözlərini göy lampaya dirədiyini və yatmadığını görərək pıçıltıyla soruşdu:

– Qleb! Papirosun yaxınlıqdadır? Birini ver.

Ruska, adətən, papiros çəkmirdi. Nerjin əlini divardan asılmış kombinezonun cibinə saldı, iki papiros çıxartdı. Hər ikisi çəkməyə başladı.

Ruska fikrini cəmləməyə çalışaraq Nerjinə tərəf baxmadan çəkirdi. Onun dəyişkən, gah sadəlövh uşaq, gah da cuşa gəlmiş yalançı ifadəsi alan sifəti tünd-ağ saçları fonunda hətta göy lampanın işığında belə cazibədar görünürdü.

– Götür, – Nerjin külqabı əvəzinə boş "Belamor" qutusunu ona uzatdı.

Külü qutuya tökməyə başladılar.

Ruska şaraşkaya yayda gətirilmişdi. O, ilk baxışdanca Nerjinin çox xoşuna gəlmişdi və özünə qarşı himayədarlıq istəyi oyatmışdı.

Lakin məlum oldu ki, Ruskanın cəmi iyirmi üç yaşının olmasına baxmayaraq (ona iyirmi beş il düşərgə kəsmişdilər), kiminsə himayədarlığına, ümumiyyətlə, ehtiyacı yoxdur: onun xarakteri və dünyagörüşü qısa, lakin coşqun həyatı boyu hadisə və təəssüratların rəngarəngliyində – iki həftə Moskva Universitetində, iki həftə də Leninqrad universitetində oxumaqla olmasa da, iki il ərzində saxta pasportlarla ümumittifaq axtarışı altında yaşadığı (bu, Qlebə böyük bir sirr kimi deyilmişdi) və indi də həbsxanada keçirdiyi iki il ərzində tam formalaşmışdı. O, QULaqın yırtıcı qanunlarını ani bir qavrayışla, necə deyərlər, əlüstü qavramışdı, həmişə ehtiyatlı olurdu, sirrini çox az adama verirdi, hamıyla uşaq kimi açıq görünürdü. Qaynayıb daşırdı, çox şeyi az vaxta yerləşdirmək istəyirdi – qiraət də onun bu cür məşğələlərindən biri idi.

Xırda düşüncələrindən narazı qalmış və yatmaq barədə heç düşünməyən Qleb Ruskanın da yuxusunun ərşə çəkildiyini bildiyi üçün sükuta dalmış otağın səssizliyində pıçıltı ilə soruşdu:

– Hə, dövrilik nəzəriyyəsi necə oldu?

Həmin nəzəriyyəni onlar bu yaxınlarda müzakirə etmişdilər və Ruska Mommezdə onun təsdiqlənmələrini axtarmağa başlamışdı.

Pıçıltıya dönən Ruska heç nə başa düşmürmüş kimi baxırdı. Onun üzünün dərisi, xüsusilə də alın hissəsində, soruşulanı dərk etmək səyindən gərginləşmişdi.

– Deyirəm ki, dövrilik nəzəriyyəsi necə oldu?

Ruska dərindən nəfəs aldı və buraxdığı nəfəslə birgə onun üzündəki gərginlik və narahatlıq da çəkildi. Aşağı sallandı, dirsəyi üstə çökdü, yarımçıq çəkilmiş papiros kötüyünü qarşısına uzadılmış boş qutuya atdı və əzgin-əzgin dedi:

– Hər şey bezdirib. Kitablar da. Nəzəriyyələr də.

Onlar yenə susdular. Nerjin artıq o biri böyrü üstə çevrilmək istəyirdi ki, Ruska gülümsündü və getdikcə qızışaraq tez-tez pıçıldadı:

– Tarix o qədər yeknəsəqdir ki, oxuyanda adam iyrənir. Elə bil, “Pravda”nı oxuyursan. İnsan nə qədər alicənab və vicdanlı olursa, həmvətənləri onunla bir o qədər həyasız davranırlar. Spuri Kassi sadə insanlar üçün torpağa nail olmaq istədi – sadə insanlar da onu ölümə verdilər. Spuri Meli ac camaata çörək vermək istədi və qətlə yetirildi, guya, o, monarx hakimiyyətini ələ keçirmək istəyirmiş. Qazların qaqqıltısına ayılan və Kapitolini xilas edən məşhur Mark Manli dövləti cinayətkar kimi edam olundu! Hə?..

– Sən nə danışırsan!

– Tarixi oxuyanda adam özü də əclaf olmaq istəyir, ən sərfəlisi elə budur! Böyük Hannibalı, o Hannibalı ki, onsuz biz Karfageni heç tanımazdıq da – məhz həmin bu Karfagen qovdu, əmlakını müsadirə etdi, evlərini yerlə yeksan elədi! Hər şey – artıq bir dəfə olub... Hələ o vaxt Gney Neviyanı kündələyirdilər ki, cəsarətli pyeslərini yaza bilməsin. Bizdən çox əvvəl etoliyalılar yalançı amnistiya elan etmişdilər ki, emiqrantları aldadıb vətənlərinə gətirsinlər və öldürsünlər. QULaqın yadından çıxartdığı bir həqiqəti hələ Romada aydınlaşdırmışdılar: qulu ac saxlamaq iqtisadi baxımdan sərfəli deyil, onu yedizdirmək lazımdır. Bütün tarix – əvvəldən axıra kimi ... şəlikdir! Kim kimi tutursa, onu da udur! Nə həqiqət var, nə səhv var, nə də inkişaf. Getməyə yer də yoxdur.

Ölgün işıqda üst dodaqlarda – özü də belə gənc yaşda! – inamsızlığın səyriməsi xüsusilə tükürpərdici görünürdü.

Bu fikirləri Ruskada, qismən də olsa, Nerjinin özü oyatmışdı, ancaq indi, Ruskanın dilindən eşidilərkən, həmin fikirlər etiraz etmək istəyi doğururdu. Qleb yaşlı yoldaşları arasında söküb-yıxmağa öyrəşmişdi, amma daha gənc dustağın qarşısında məsuliyyət hiss edirdi.

– Səni xəbərdar etmək istəyirəm, Rostislav, – Nerjin olduqca sakit tərzdə, demək olar ki, qonşusunun qulağına əyilərək dedi. – Skeptisizm və ya da aqnostisizm, pessimizm sistemləri nə qədər ağıllı və amansız olsalar da, – başa düş, mahiyyət etibarilə onların hamısı iradəsizliyə məhkumdur. Axı onlar insan fəaliyyətinə rəhbərlik edə bilməz, çünki insanlar dayana və deməli, nəyi isə təsdiqləyən, harasa çağıran sistemlərdən imtina edə bilməzlər...

– Bataqlığa da olsa? Təki soxula bilsinlər? – Ruska hirslə soruşdu.

– Bataqlığa da olsa... Onu kim deyə bilər, – Qleb tərəddüd etdi. – Sən başa düş, mən özüm hesab edirəm ki, skeptisizm bəşəriyyətə çox lazımdır. Ona görə lazımdır ki, bizim daş alınlarımızı parçalasın, fanatik boğazımızı yumsun. Çox çətin yer almasına baxmayaraq, rus zəminində bu, xüsusilə lazımdır. Ancaq skeptisizm insanın ayağı altında dayaq ola bilməz. Hər halda, torpaq lazımdır?

– Bir dənə də papiros ver! – Rostislav xahiş etdi. Əsəbi halda papirosu yandırdı. – Qulaq as, nə yaxşı ki, DTN mənə oxumağa imkan vermədi! Tarixçi olmağa! – o, sözləri ayıraraq bir az da ucadan pıçıldadı. – Universiteti və hətta aspiranturanı bitirərdim, gicbəsərin biri olardım. Yaxşı, lap alim olardım, tutaq ki, satılan alimlərdən yox, amma bunu təsəvvür etmək çətindir. Tutaq ki, qalın bir cild yazardım. Hansısa bir səkkiz yüz üçüncü mövqedən Novqorod pyatinalarını və Sezarın gelvetlərlə müharibəsini bir də nəzərdən keçirərdim. Gör dünyada nə qədər mədəniyyət var! Dil var! Ölkə var! Və hər ölkədə nə qədər ağıllı adam, onlardan da çox ağıllı kitab var! – bütün bunları hansı gicbəsər oxuyacaq?! Sən nə təhər deyirdin? – “Bilicilərin böyük zəhmət hesabına düşünüb tapdıqları bir şey başqa, onlardan da böyük bilicilər tərəfindən xəyali, qeyri-real olan kimi açıqlanır”, belə idi?

– Bax, – Nerjin qınaqla dedi, – sən bütün dayaqları və bütün məqsədləri itirirsən. Şübhə etmək olar və etmək lazımdır. Amma nəyisə, necə deyərlər, sevmək də lazımdır axı?

– Bəli, bəli, sevmək! – Ruska təntənəli xırıltıyla onun sözünə qüvvət verdi. – Sevmək! – amma tarixi, nəzəriyyəni yox, qızı! – çarpayısında Nerjinə tərəf əyildi və onun dirsəyindən tutdu. – Bizi nədən məhrum ediblər, söylə? İclasa getmək hüququndan? Siyasi dərslərdən? İstiqrazlara yazılmaq hüququndan? Paxanın bizə zərər verə biləcəyi bircə şey vardı – bizi qadınlardan məhrum etmək! Və bunu da etdi. İyirmi beş illiyə! Köpək!! Kim bunu təsəvvür edə bilər, – o, sinəsinə döyürdü, – dustaq üçün qadın nə deməkdir?

– Sən... çalış dəliliklə qurtarma! – Nerjin müdafiə olunmağa çalışırdı, lakin Simoçka ilə bağlı onun bazar ertəsi axşamına verdiyi vəd haqda düşünən kimi özünü də qaynar bir dalğa bürüdü... – Bu fikri başından çıxart! O, sənin beynini dumanlandırar. – (Amma bazar ertəsi!.. Ailələri olan xoşbəxt adamların heç qiymətləndirmədikləri bir şey, əldən düşmüş məhbusun canında vicvicəli vəhşilik kimi baş qaldırır!) – Freyd kompleksi, ya da simpleksi, necə idi bu zəhrimarın adı, – o, getdikcə daha zəif, daha boğuq səslə danışırdı. – Ümumən: sublimasiya! Enerjini başqa sahələrə yönəlt! Fəlsəfə ilə məşğul ol – nə çörək, nə su, nə qadın nəvazişi lazım olmur.

(Özü isə birigün bunun necə olacağını ətraflı təsəvvür edərək diksindi – dəhşətli dərəcədə şirin olan bu fikirdən dili tutuldu, davam etmək istəmədi.)

– Mənim beynim artıq tutqunlaşıb! Səhərə kimi gözümə yuxu getməyəcək! Qız! Hər kəsə qız vermək lazımdır! O, sənin əlində olmalıdır... Elə ki... Eh, nədən danışırıq!.. – Ruskanın hələ yanmaqda olan papirosu yorğanının üstünə düşdü, lakin o, bunu görmədi və birdən o biri tərəfə çevrildi, qarnı üstə düşdü, yorğanı başına çəkərək ayaqlarının üstünü açdı.

Nerjin çarpayıların arası ilə diyirlənərək aşağı, Potapovun üstünə düşəcək papirosu birtəhər tutub söndürə bildi.

Nerjin fəlsəfəni Ruskaya sığınacaq kimi təqdim edirdi, onun özü isə həmin sığınacaqda çoxdan ulayırdı. Ruskanı əvvəl ümumittifaq axtarışı qovurdu, indi isə həbsxana öz caynağına almışdı. Bəs Qleb on yeddi, on doqquz yaşında olanda, adamın ağlını çaşdıran bu cür şiddətli qasırğalar başının üstünü alanda, onu nə saxlayırdı? – özünü ram edirdi, basıb əzirdi və donuz burnu kimi burnu ilə həmin o dialektikada eşələnirdi, xortuldayırdı və onu içinə çəkirdi, qorxurdu ki, çatdıra bilməsin. Evlənməzdən qabaqkı bütün illərini, lazımsız şeylərə sərf edilmiş, geri qaytarılması mümkün olmayan gəncliyini indi həbsxana kameralarında xatırlamaq onun üçün çox acı idi. O, köməksiz idi, bu qaranlıqlara işıq sala bilmirdi: o sözlər ki yaxınlaşdırır, o ton ki qarşısından çəkilirlər, Qlebə məlum deyildi. Ötən əsrlərin beyninə doldurduğu qadın ismətinə münasibət onun əl-qolunu bağlayırdı. Və heç bir təcrübəli, müdrik qadın əlini onun çiyninə qoymadı. Yox, biri onu çağırırdı, amma o vaxt başa düşmədi! Ancaq həbsxana döşəməsində araşdırıb dərk etdi – bu, əldən verilmiş fürsət, əldən getmiş bütöv illər, bütöv bir dünya burada onu sümüklərinə kimi yandırırdı.

Eybi yox, əsas vəzifə iki gün də, bazar ertəsi axşama kimi yaşamaqdır.

Qleb qonşusunun qulağına tərəf əyildi:

– Ruska! Səndə necədir? Kimsə var?

– Bəli! Var! – üzü üstə uzanıb yastığını qucaqlamış Rostislav əzabla pıçıldadı. O, yastığa nəfəs alırdı – və yastığın hərarəti, həbsxanada bu cür qəddarlıqla mənasız yerə itirilən gəncliyin hərarəti – hər şey onun cavan, əzab çəkən, çıxış axtaran və bu çıxışın nədə olduğunu bilməyən cismini yandırırdı. Deyəndə ki var, o inanmaq istəyirdi: doğrudan da, qızı var, əslində isə var olan ələkeçməz bir şey idi. Nə öpüş, nə vəd yox idi, olan o idi ki, bu gün axşam özü haqda danışarkən qız ona şəfqət və heyranlıqda qulaq asırdı – və qızın bu baxışında Ruska ilk dəfə olaraq özünü qəhrəman, bioqrafiyasını isə qeyri-adi bioqrafiya kimi gördü. Aralarında hələ heç nə olmamışdı, eyni zamanda da nə isə baş vermişdi ki, indi deyə bilirdi – mənim qızım var.

– Bura bax, bəs kimdir o? – Qleb əl çəkmədi.

Rostislav, yorğanını azca qaldıraraq, qaranlıqdan cavab verdi:

– S-s-s... Klaradır...

– Klara?? Prokurorun qızı?!!

16

Xüsusi Tapşırıqlar Şöbəsinin rəisi nazir Abakumovun yanında məruzəsini bitirmək üzrə idi (söhbət qarşıdan gələn 1950-ci ildə xaricdə ölüm aktlarının təqvim müddətlərinin və konkret icraçılarının razılaşdırılmasından gedirdi, siyasi qətllərin prinsipial planı isə hələ məzuniyyətə çıxmazdan qabaq Stalinin özü tərəfindən təsdiq edilmişdi).

Ucaboy (hündürdaban ayaqqabı onun boyunu bir az da uca edirdi), qara saçları arxaya daranmış, çiyinlərində ikincidərəcəli baş komissar poqonları olan Abakumov dirsəkləri ilə qalibanə tərzdə iri yazı masasına söykənmişdi. O, cüssəli adam idi, amma kök deyildi (fiqurunun qədrini bilirdi və hərdən tennis də oynayırdı). Gözlərində ağıl ifadəsi, həm də şübhəlilik və fəhm çevikliyi hiss olunurdu. Lazım bildiyi yerlərdə o, şöbə rəisinin dediklərinə düzəlişlər edir, rəis isə bu qeydləri yazmağa tələsirdi.

Abakumovun kabineti zal olmasa da, hər halda, otaq da deyildi. Burada işləməyən mərmər buxarı və iri divaryanı güzgü vardı; yapmalarla bəzədilmiş hündür tavandan çilçıraq asılmış, bir-biri ilə qaçdı-qovdu oynayan kupidonlar və nimfalar təsvir olunmuşdu (nazir hər şeyi olduğu kimi saxlamağa icazə vermişdi, təkcə yaşıl rəngi dəyişməyi əmr etmişdi, çünki bu rəngdən zəhləsi gedirdi). Balkona çıxan qapı isə qış-yay kip bağlı qalırdı; meydana açılan iri pəncərələr də həmişə bağlı olurdu. Burada saat da vardı; əla futlyarlı; buxarının üstündə, fiqurlarla bəzədilmiş və zəngli; divarda isə vağzal elektrik saatı. Bu saatlar yetərincə müxtəlif vaxt göstərirdi, lakin Abakumov vaxtı səhv salmırdı, çünki onun özündə də iki qızıl saat olurdu: qıllı qolunda və cibində (siqnallı).

Bu binada kabinetlər onların sahiblərinin rütbələrinə uyğun olaraq böyüyürdü. Yazı masaları da böyüyürdü. Üstü göy, al-qırmızı parça ilə örtülmüş iclas masaları da. Hamıdan tez və çox böyüyən isə Bütün Qələbələrimizin İlhamçısı və Təşkilatçısının portretləri idi. Hətta sıravi müstəntiqlərin kabinetlərində o, öz təbii ölçülərindən xeyli böyük təsvir olunurdu, Abakumovun kabinetində isə Bəşəriyyətin Rəhbəri realist Kreml rəssamı tərəfindən beşmetrlik kətan üzərində, çəkməsindən marşal kartuzuna kimi boyaboy, əksəriyyətini özündən, qismən də başqa krallardan və prezidentlərdən aldığı bütün ordenlərinin (heç vaxt taxmadığı) parıltısında təsvir olunmuşdu, təkcə Yuqoslaviya ordenləri kitelinin parçası rəngində səylə rənglənmişdi.

Bu beşmetrlik təsvirin, bir növ, yetərsizliyini dərk edərək və əks-kəşfiyyatçıların Ən Yaxşı Dostunun üzünü hər an, hətta gözləri masadan qalxmayanda da, görmək tələbatı hiss edərək, Abakumov masası üzərinə Stalinin rodonit lövhədə barelyefini də qoymuşdu.

Daha bir divarda gözündə pensnesi olan və Abakumovu bilavasitə istiqamətləndirən suyuşirin bir adamın kvadrat portreti asılmışdı.

Ölüm şöbəsinin müdiri getdikdən sonra giriş qapısının ağzında nazir müavini Selivanovski, Xüsusi Texnika Şöbəsinin rəisi general-mayor Oskolupov və həmin şöbənin baş mühəndisi mühəndis-polkovnik Yakonov göründülər və sırayla, xalçanın naxışının üzəri ilə içəri keçdilər. Bir-birinin rütbələrinə və xüsusilə də kabinet sahibinə olan hörmətlərini nümayiş etdirə-etdirə, xalçanın orta xəttindən çıxmadan, hindular kimi ayaqlarını ləpir-ləpirə qoyaraq irəlilədilər. Yalnız Selivanovskinin ayaqlarının səsi eşidilirdi.

Bobrik şəklində qırxılmış ağ-boz saçlı, əyninə qeyri-hərbi biçimdə kostyum geymiş bu arıqtəhər qocanın, Selivanovskinin, vəziyyəti on nazir müavini arasında əlahiddə, bir növ, sıradan kənar idi: o, əməliyyat-çekist və ya istintaq idarələrinə deyil, rabitəyə, olduqca incə məxfi texnikaya rəhbərlik edirdi. Buna görə də müşavirələrdə və əmrlərdə nazirin qəzəbindən ona az pay düşürdü, bu kabinetdə özünü nisbətən sərbəst hiss edirdi, indi də keçib masanın qabağındakı qalın dəri kresloya oturdu.

Selivanovski oturandan sonra Oskolupov cərgədə birinci oldu. Yakonov isə onun arxasında durub, sanki, iri gövdəsini gizlətməyə çalışırdı.

Abakumov qabaq cərgəyə çıxmış Oskolupova baxdı. Onu, bəlkə də, cəmi iki-üç dəfə görmüşdü, buna baxmayaraq, özündə bu adama qarşı rəğbət duydu. Oskolupov şişmanlığa meyilli idi, boynu kitelinin yaxalığına güclə yerləşirdi, yaltaqcasına dartılmış çənəsi bir qədər sallanmışdı. Onun çiçək xəstəliyindən Rəhbərdə olduğundan da çox qazıq-qazıq olmuş cod sifəti özünü hamıdan ağıllı göstərmək istəyən ziyalı sifəti deyil, sadəcə, vicdanlı icraçı sifəti idi.

Abakumov gözlərini qıyaraq onun çiyni üstündən Yakonova baxdı və soruşdu:

– Sən kimsən?

– Mən? – nazirin onu tanımamasından pərt olmuş Oskolupov soruşdu.

– Mən? – Yakonov azca kənara çəkildi. O, bütün səylərinə baxmayaraq, qabağa çıxan yumşaq qarnını bacardığı qədər içəri çəkdi, – özünü təqdim edərkən iri göy gözlərində hansısa bir fikrin ifadə olunmasına izin vermədi.

– Sən, sən, – nazir təsdiqlə fısıldadı. – Deməli, Marfino obyekti sənindir? Yaxşı, əyləşin.

Əyləşdilər.

Nazir tünd-qırmızı rəngli pleksiqlasdan düzəldilmiş kağızkəsən bıçağını götürdü, onunla qulağının dalını qaşıdı və dedi:

– Belə... Nə qədər vaxtdır başımı tovlayırsınız? İki il? Plan üzrə sizə on beş ay verilmişdi? İki aparat nə vaxt hazır olacaq? – və təhdidlə xəbərdar etdi: – Yalan deməyin! Yalanı xoşlamıram!

Üç nəfər yüksəkrütbəli yalançı, hər üçünün bir yerdə çağırıldığını bilən kimi, məhz bu suala hazırlaşmışdı. Razılaşdıqları kimi, Oskolupov başladı. O, arxaya dartılmış çiyinləri arasından irəli sıçramaq istəyirmiş kimi qüdrətli nazirə fərəhlə baxaraq dedi:

– Yoldaş nazir!.. Yoldaş general-polkovnik! – (Abakumov “baş komissar”dan çox bu cür müraciəti xoşlayırdı) – icazə verin, sizi əmin edim ki, şöbənin şəxsi heyəti səylərini əsirgəməyəcək...

Abakumovun üzündə təəccüb ifadə olundu:

– Bu nədir? Biz iclasdayıq? Səyləriniz mənim nəyimə lazımdır? – dalımı bürüyəcəyəm? Mən deyirəm – hansı tarixə?

Qızıl ucluqlu avtoqələmini götürərək həftəlik təqvimə yaxınlaşdı.

Bu zaman, şərtləşdikləri kimi, Yakonov söhbətə qarışdı. Səsinin tonu və sakitliyi ilə o, inzibatçı kimi deyil, mütəxəssis kimi çıxış etdiyini vurğulayırdı:

– Yoldaş nazir! İki min dörd yüz hers tezlik zolağında, ötürmənin sıfır tam onda doqquz neperə bərabər orta səviyyəsində...

– Hers, hers! Sıfır tam, onda hers – sizdə ancaq bu alınır! Sənin sıfır tamın mənim nəyimə gərəkdir? Sən mənə aparat ver – iki! bütöv! Nə vaxt? Hə? – gözləri ilə hər üçünü süzdü.

İndi Selivanovski danışmağa başladı – ləng, bir əli ilə ağ-boz bobrikini sığallaya-sığallaya:

– İcazə verin, nəyi öyrənmək istədiyinizi soruşum, Viktor Semyonoviç. İkitərəfli danışıqlar hələ tam şifrlənmir...

– Sən məni ağılsız yerinə qoyursan? Necə yəni – şifrlənmir? – nazir tez ona baxdı.

On beş il bundan əvvəl, Abakumov nəinki nazir olmayanda, həm də nə özü, nə də başqaları bunu təsəvvürlərinə belə gətirə bilmədikləri bir vaxtda (onda Abakumov hündürboy, sağlam, uzun əlləri və ayaqları olan cavan oğlan, XDİK-in feldyegeri idi) – dörd sinif ibtidai təhsili ona tamamilə bəs edirdi. O da ancaq ciu-citsu üzrə səviyyəsini qaldırır, yalnız “Dinamo”nun zallarında məşq edirdi.

Müstəntiq kadrlarının genişləndirilməsi və yeniləşdirilməsi illərində məlum olanda ki, Abakumov yaxşı istintaq aparır, uzun əlləri ilə çənələri yaxşı dağıdır, onun böyük karyerası başlandı və cəmi yeddi ilə bu adam əks-kəşfiyyatın –

SMERŞ-in rəisi oldu, indi isə, budur, o, – nazirdir. Bu uzun yüksəliş yolunda Abakumov bircə dəfə də olsa savadının çatmadığını hiss etməmişdi. Tabeliyində olan işçilərin onu aldada bilməmələri üçün buralarda, yəni yuxarılarda da yaxşı səmtlənə bilirdi.

Abakumov artıq hirslənməyə başlamışdı və çaylaq daşına bənzər yumruğunu masanın üzərinə qaldırmışdı ki, hündür qapı açıldı və qapını döymədən Mixail Dmitriyeviç Ryumin – balacaboy, yupyumru, yanaqları xoş qızartılı mələk içəri daxil oldu. Ryumini nazirlikdə hamı Minka adlandırırdı, amma bunu üzünə deməyə çox az adam cürət edə bilirdi.

O, pişik kimi səssiz yeriyirdi. Yaxınlaşandan sonra məsumanə-təmiz gözləri ilə əyləşənlərə nəzər saldı, Selivanovski ilə əl verib görüşdü (sonuncu ayağa duran kimi hərəkət etdi), yan tərəfdən nazirin masasına yaxınlaşdı, başını əyərək ətli ovucları ilə masanın novşəkilli üst qırağını sığallamağa başladı, fikirli-fikirli mırıldandı:

– Məsələ belədir, Viktor Semyonıç, məncə, bu, Selivanovskiyə aid tapşırıqdır. Çörəyimizi xüsusi texnika şöbəsinə havayı yerə yedizdirmirik ki? Yəni onlar maqnit lentinə görə səsləri tanıya bilməzlər? Əgər belədirsə, hamısını qovub dağıtmaq lazımdır.

Və qız uşağını şokolada qonaq edirmiş kimi şirin-şirin gülümsündü. Şöbənin hər üç təmsilçisini nəvazişlə süzdü.

Ryumin uzun illər, ümumiyyətlə, gözə çarpmayan insan kimi yaşamışdı – Arxangelsk vilayətində rayon istehlakçılar ittifaqının mühasibi işləmişdi. Qıpqırmızı, şişman, küsəyən dodaqlı bu adam zəhərli iradları ilə hesabdarlarını bacardığı qədər bezdirərdi, ağzında daim sorma konfet olardı, ekspeditorları da ona qonaq edərdi, sürücülərlə diplomat kimi, arabaçılarla təkəbbürlə danışardı, aktları səliqə ilə sədrin masası üstünə qoyardı.

Lakin müharibə vaxtı Ryumini donanmaya çağırdılar və Xüsusi Şöbənin müstəntiqi etdilər. Məhz burada Ryumin özünü tapdı! – böyük səy və müvəffəqiyyətlə (bəlkə də, ömrü boyu gözlərini bu sıçrayış üçün qıymışdı) yeni peşəsini öyrəndi. İşə həddən artıq can yandırmağa başladı. Şimal Donanması müxbirlərindən birinin işini elə kobud şəkildə düzüb-qoşdu ki, hətta həmişə müti prokurorluq orqanları belə buna dözmədilər və – xeyr, işi saxlamadılar! – ondan Abakumova şikayət göndərməyə cürət etdilər. Şimal Donanmasının kiçikrütbəli müstəntiqi divan tutulmaq üçün Abakumovun yanına çağırıldı. O, kabinetə qorxa-qorxa girdi ki, yumru başını orada qoyub çıxacaq. Qapı bağlandı. Bir saatdan sonra açılanda isə Ryumin içəridən özündənrazı, artıq SMERŞ-in mərkəzi aparatının xüsusi işlər üzrə müstəntiqi kimi çıxdı. Bundan sonra onun ulduzu ancaq yüksəlirdi (Abakumovun məhvi naminə, amma hər ikisi hələ bundan xəbərsiz idi).

– Mən onları bunsuz da qovacağam, Mixail Dmitriç, inan. Elə dağıdacağam ki, heç sümüklərini də tapa bilməyəcəklər! – Abakumov cavab verdi və hər üçünə zəhmlə baxdı.

Üç nəfərin üçü də günahkar kimi başlarını aşağı saldı.

– Bəs sən nə istəyirsən – mən başa düşmürəm. Telefonla səsi necə tanımaq olar? Naməlum adamın səsini – necə təyin etmək olar? Onu harada axtaraq?

– Mən onlara lent verəcəyəm, danışıq yazılıb. Qoy fırlasınlar, tutuşdursunlar.

– Bəs sən – kimisə həbs etmisən?

– Bəs necə? – Ryumin şirin-şirin gülümsündü. – “Sokolniki” metrosunun yanında dörd nəfər tutmuşuq.

Amma onun sifətində bir kölgə peyda oldu. Özü də başa düşürdü ki, onları çox gec tutublar, bunlar axtardıqları adamlar deyillər. Amma bir halda ki tutublar – buraxmaq olmazdı. Ola bilər, onlardan hansınısa bu iş üzrə rəsmiləşdirmək lazım gələcəkdi ki, iş açılmamış qalmasın. Ryuminin oğrun səsində əsəbilik hiss olundu:

– Mən bu saat onlar üçün Xarici İşlər Nazirliyinin yarısını maqnitofona yazaram, buyursunlar. Amma bu artıq işdir. Orada, nazirlikdə, bundan xəbəri ola biləcək beş-yeddi nəfərin arasından seçmək gərəkdir.

– Həbs et hamısını, it uşağını, baş ağrıtmaq nəyə lazımdır? – Abakumov hiddətləndi. – Yeddi nəfər! Bizim ölkəmiz böyükdür, kasıblamarıq!

– Olmaz, Viktor Semyonoviç, – Ryumin etiraz etdi. – Bu, Ərzaq Sənayesi Nazirliyi deyil, belə olsa, biz kələfin ucunu itirərik, bundan başqa, səfirliklərdən də kimsə qaçıb vətənə dönməyənlərə qoşulacaq. Məhz burada tapmaq lazımdır – kimdir? Mümkün qədər də tez.

– Hm-m... – Abakumov fikirləşdi. – Başa düşmürəm, nəyi nə ilə tutuşdurmalıdırlar?

– Lenti lentlə.

– Lenti lentlə?.. Bəli, nə vaxtsa bu texnikanı mənimsəmək lazımdır. Selivanovski, bacararsınız?

– Mən, Viktor Semyonoviç, başa düşmürəm, söhbət nədən gedir.

– Burada başa düşüləsi nə var ki? Burada başa düşüləsi heç hə yoxdur. Hansısa bir əclaf, ilan, yəqin ki, diplomat, yoxsa haradan biləcəkdi, bu gün axşam avtomatdan Amerika səfirliyinə zəng edib, oradakı kəşfiyyatçılarımızı batırıb. Atom bombası ilə bağlı. Taparsan – əhsən deyərik.

Selivanovski, Oskolupovdan yan keçərək Yakonova baxdı. Yakonov onun baxışını qaşlarını düzəldirmiş kimi yuxarı qaldırmaqla qarşıladı. Bununla demək istəyirdi ki, iş təzə işdir, metodika yoxdur, təcrübə də eləcə, qayğıları isə bunsuz da çoxdur – boyun olmağa dəyməz. Qaşların bu cür hərəkətini və bütünlükdə vəziyyəti başa düşmək üçün Selivanovski yetərincə ziyalı idi. Və o, açıq-aşkar məsələni dolaşığa salmağa çalışdı.

Foma Quryanoviç Oskolupovun beyni isə müstəqil işləyirdi. O, şöbə rəisinin yerində heç də küt adam kimi oturmaq istəmirdi. Bu vəzifəyə təyin olunandan bəri özündə ləyaqət hiss etmişdi və özü də inanmışdı ki, bütün problemlərdən xəbərdardır və onları başqalarından daha yaxşı başa düşür – yoxsa onu təyin etməzdilər.

Vaxtilə heç yeddiillik məktəbi belə bitirmədiyinə baxmayaraq, tabeliyində olanlardan kimsənin işi ondan yaxşı başa düşməsini mümkün saymırdı – ancaq detallarla, sxemlərlə, yəni konkret işlə bağlı belə ola bilərdi. Bu yaxınlarda çox yaxşı bir sanatoriyada olmuşdu və mundirsiz, mülki paltarda gəzir, özünü hamıya elektronika professoru kimi təqdim edirdi. Orada məşhur yazıçı Kazakeviçlə tanış olmuşdu. Yazıçı Foma Quryanoviçdən gözünü çəkmirdi, hər şeyi dəftərçəsinə yazırdı və deyirdi ki, ona baxıb müasir alim surətini yaradacaq. Həmin sanatoriyadan sonra Foma özünü əməlli-başlı alim saymağa başlamışdı.

İndi də problemi dərhal başa düşdü və dərhal yüyəni çəkdi:

– Yoldaş nazir! Bunu biz bacararıq!

Selivanovski dönüb təəccüblə ona baxdı:

– Hansı obyektdə? Hansı laboratoriyada?

– Telefon laboratoriyasında, Marfinoda. Dedilər – telefonla? Bəli!

– Marfino axı daha vacib tapşırıq yerinə yetirir.

– Eybi yo-ox! Adam taparıq! Orada üç yüz adam var – nədir ki, tapmarıq?

Hər şeyə hazır bir baxışla gözünü nazirin üzünə dikdi. Abakumov demək olmazdı ki, gülümsündü, amma onun sifətində yenə bu generala qarşı rəğbət ifadəsi yarandı. Abakumovun özü də belə idi, irəli çəkiləndə – kimi göstərsələr, onu kəsib-doğramağa fədakarcasına hazır olurdu. Bir suyu özünə oxşayan kiçik insan həmişə səndə rəğbət oyadır.

– Əhsən! – Abakumov təqdir etdi. – Bax belə də düşünmək lazımdır! Dövlətin maraqları! – bütün qalanlar isə sonra. Elə deyilmi?

– Bəli, yoldaş nazir! Tamamilə doğrudur, yoldaş general-polkovnik!

Ryumin, görünür, heç təəccüblənmədi və çilli general-mayorun fədakarlığını dəyərləndirmədi. Dalğın-dalğın Selivanovskiyə baxaraq dedi:

– Onda səhər sizə göndərərəm.

Abakumovla baxışıb, səssiz addımlarla çıxıb getdi.

Nazir barmağı ilə şam yeməyi vaxtı aralarında ət qalmış dişlərini qurdaladı.

– Hə, axır ki, nə vaxt? Məni həmişə tovlayırdınız – avqustun birinə kimi, oktyabr bayramına kimi, Yeni ilə kimi, – hə, nə oldu?

Və məhz Yakonovu cavab verməyə məcbur edərək, gözlərini ona zillədi.

Yakonov, sanki, boynunun quruluşundakı hansısa bir qüsura görə utanırdı. O, boynunu bir qədər sağa, sonra isə sola çəkdi, soyuq göy gözlərini qaldırıb nazirə baxdı və tez də aşağı saldı.

Yakonov özünü olduqca qabiliyyətli adam sayırdı. Bilirdi ki, ondan da qabiliyyətli, zehinli, gündə on dörd saat işləməkdən başqa heç nə ilə məşğul olmayan, ildə bircə gün də istirahət etməyən adamlar bu lənətəgəlmiş qurğunun üstündə baş sındırırlar. Əliaçıq, işin sonunu düşünməyi xoşlamayan, öz ixtiralarını açıq jurnallarda çap etdirən amerikalılar da dolayısı ilə bu qurğunun yaradılmasında iştirak edirlər. Yakonov artıq öhdələrindən gəlinmiş və yenə də meydana çıxmaqda davam edən minlərcə çətinlikdən də xəbərdar idi. Bu çətinliklərin arasında onun mühəndisləri dənizə düşmüş üzgüçülər kimi birtəhər özlərinə yol açırdılar. Bəli, altı gündən sonra onun bu kitelə bürünmüş ət parçasından yalvara-yalvara aldığı sonuncu müddətlərin ən sonuncusu başa çatırdı. Amma heç bir məntiqə sığmayan bu müddətləri yalvarıb-yaxarıb almaq, ağlagəlməz müddətlər təyin etmək ona görə lazım olmuşdu ki, Elmlərin Korifeyi lap əvvəldən onillik işə bir il vaxt vermişdi.

Orada, Selivanovskinin kabinetində, razılaşdılar ki, daha on gün vaxt istəsinlər. Yanvarın onuna kimi iki telefon qurğusu boyun olsunlar. Nazir müavini bunda təkid etmişdi. Oskolupov belə istəmişdi. Hesab ona götürülürdü ki, axıra kimi hazır olmasa da, hər halda, təzəcə rənglənmiş bir şey quraşdırıb verərlər. Şifrlənmənin mütləq tamlığını və ya natamamlığını indi heç kəs yoxlamayacaq və yoxlaya da bilməz – ümumi keyfiyyəti sınaqdan keçirənə, iş gedib seriyaya çatana, aparatlar xaricdəki səfirliklərimizə aparılana kimi – yarım il keçəcək, şifrləmə və səsin keyfiyyəti də qaydaya düşəcək.

Ancaq Yakonov bilirdi ki, cansız şeylər insanların qoyduqları müddətlərə tabe olmur, yanvarın onunda da aparatdan insan səsi deyil, qarmaqarışıqlıq çıxacaq və Mamurinlə baş verənlər mütləq Yakonovla da təkrarlanacaq: Xozeyin Beriyanı çağıracaq və soruşacaq: bu maşını hansı gic düzəldib? Rədd elə onu! Və Yakonov da ən yaxşı halda Dəmir Maskaya, bəlkə də, yenidən adi dustağa çevriləcək.

Nazirin baxışı qarşısında kəndirin qırılmaz halqasını boynunda hiss edən Yakonov şərəfsiz qorxunu dəf etdi və havanı ciyərlərinə çəkərək qeyri-ixtiyari ah çəkdi:

– Bir ay! Daha bir ay! Fevralın birinə qədər!

O, yalvarırmış kimi, demək olar ki, sadiq it baxışı ilə Abakumova baxırdı.

Qabiliyyətli insanlar bəzən adi adamlara qarşı ədalətsiz olurlar. Abakumov Yakonovun düşündüyündən də ağıllı idi, sadəcə, çoxdan istifadəsiz qalması səbəbindən bu ağıl nazir üçün faydasız bir şeyə çevrilmişdi: onun karyerası elə olmuşdu ki, fikirləşmək həmişə zərər gətirmişdi, xidməti ilə bağlı əzmkarlığı və səyləri isə faydalı olmuşdu. Abakumov da başını gücə salmamağa çalışırdı.

Ürəyində başa düşə bilərdi ki, iki il vaxt sərf olunmuş yerdə on gün və hətta bir ay da kömək etməyəcək. Lakin onun gözündə günah bu yalançılar üçlüyündə – Selivanovskidə, Oskolupovda və Yakonovda idi. Əgər belə çətin idisə, niyə iyirmi üç ay əvvəl tapşırığı bir ilə yerinə yetirməyə razılaşdılar? Niyə üç il tələb etmədilər? (O artıq unutmuşdu ki, o vaxt da üçlüyü bu cür amansızcasına tələsdirirdi.) O vaxt Abakumovun qarşısında dirənsəydilər, Abakumov da Stalinin qarşısında dirənərdi, birtəhər iki il alardı, üçüncü ili isə uzadardılar.

Ancaq uzun illərin tabeliyindən doğan qorxu o qədər güclü idi ki, nə o vaxt, nə də indi bu adamların heç birində rəislərinin qabağında öz mövqelərini müdafiə etməyə cürət çatmazdı.

Abakumovun özü ehtiyat haqda biədəb misala uyğun hərəkət edirdi və Stalinin qarşısında həmişə ehtiyat üçün bir-iki ay əlavə edirdi. İndi də belə idi: İosif Vissarionoviçə söz verilmişdi ki, aparatın biri martın birində onun qarşısında olacaq. Ən pis halda bir ay da icazə vermək olardı, – lakin bu, artıq doğrudan da bir ay olmalı idi.

Yenə avtomat qələmini götürən Abakumov, sadəcə, soruşdu:

– Bir ay – necə! Adam kimi, yoxsa yenə yalan deyirsiniz?

– Bu dəqiqdir! Bu dəqiqdir! – işin xoş səmt almasına sevinən Oskolupovun çiçəyi çırtlamışdı, sanki, buradan, birbaşa kabinetdən Marfinoya getmək və lehimləyicini götürüb özü işə başlamaq istəyirdi.

Bundan sonra Abakumov masaüstü təqvimə yazdı:

– Bax belə. Leninin ildönümünə. Hamınız Stalin mükafatı alacaqsınız. Selivanovski – olacaq?

– Olacaq! Olacaq!

– Oskolupov! Başını üzərəm! Olacaq?

– Bəli, yoldaş nazir, orada bir şey qalmayıb...

– Bəs – sən? Nə ilə risk etdiyini bilirsən? Olacaq?

Hələ də cəsarətini qoruyub saxlaya bilmiş Yakonov israr etdi:

– Bir ay! Fevralın birinə.

– Bəs ayın birinə kimi olmasa? Polkovnik! Götür-qoy elə! Yalan deyirsən.

Əlbəttə, Yakonov yalan deyirdi. Əlbəttə, iki ay vaxt istəmək lazım idi. Amma artıq gec idi...

– Olacaq, yoldaş nazir, – o, kor-peşman cavab verdi.

– Baxın, mən dilinizdən tutub dartmamışam! Hər şeyi bağışlayaram – aldadılmağımı bağışlamaram! Gedin.

Rahat nəfəs alaraq gəldikləri kimi də cərgəylə, daban-dabana, beşmetrlik Stalinin qarşısında gözlərini yerə dikərək çıxıb getdilər.

Amma onların sevinmələri hələ tez idi. Hələ bilmirdilər ki, nazir onlar üçün siçovul tələsi qurub. Gedənlər çıxan kimi məruzə etdilər:

– Mühəndis Pryançikov!

17

Bu gecə Abakumovun əmrinə əsasən əvvəl Selivanovskinin vasitəsilə Yakonov çağırılmış, sonra isə hamıdan gizli şəkildə Marfino obyektinə on beş dəqiqəlik fasilə ilə iki telefonoqram göndərilmişdi: məhbus Bobının, sonra isə məhbus Pryançikov nazirliyə çağırılmışdılar. Bobınini və Pryançikovu ayrı-ayrı maşınlarda gətirdilər və gözləmək üçün ayrı-ayrı otaqlara saldılar ki, öz aralarında sözləşə bilməsinlər.

Ancaq Pryançikov əsrin bir çox gözüaçıq övladlarının ruhi anormallıq hesab etdikləri qeyri-təbii səmimiliyinə görə çətin ki kiminləsə sözü bir yerə qoya bilərdi. Şaraşkada belə də deyirdilər: “Valentulyada fazaların yerləri dəyişik düşüb”.

Xüsusilə də indi o, hansısa bir sövdələşməyə və ya suiqəsdə qadir deyildi.

“Pobeda”nın pəncərəsi arxasında bir-birini əvəzləyən Moskvanın işıqlı mənzərələri onun ruhunu təlatümə gətirmişdi. Marfino zonasını bürüyən əyalət zülmətindən sonra parıldayan böyük şoseyə, vağzal meydanının qələbəliyinə, sonra isə Sretenkanın neon vitrinlərinə keçid çox kəskin gəlirdi. Pryançikov üçün artıq nə sürücü, nə də onu müşayiət edən iki nəfər paltarını dəyişmiş adam vardı – ciyərlərinə və ciyərlərindən, sanki, hava yox, alov girib-çıxırdı. O, şüşədən ayrılmırdı. Onu Moskva ilə gündüz vaxtı heç aparmamışdılar, axşam Moskvasını isə şaraşkanın tarixi boyu bircə məhbus da görməmişdi!

Sretenka darvazasının qabağında avtomobil dayandı: kinodan çıxan kütləyə görə, sonra isə svetoforu gözləyərək.

Onlara, milyonlarla məhbusa, elə gəlirdi ki, azadlıqda həyat dayanıb, kişilər yoxa çıxıblar və qadınlar heç kəslə bölüşdürə bilmədikləri, heç kəsə lazım olmayan izafi məhəbbətlərindən əziyyət çəkirlər. Burada isə tox, tələskən paytaxt kütləsi qaynaşır, şlyapalar, duvaqlar, qara-qonur xəzlər bir-birini əvəzləyirdi.

Valentinin gərginləşmiş hissləri yoldan keçən qadınlardan gələn və şaxtanı, avtomobilin möhkəm kuzovunu dəlibkeçən ətir iylərinin zərbələrinə tab gətirə bilmirdi. Küçədən gülüş, güclə eşidilən, axıra kimi başa düşülməyən danışıq səsləri gəlirdi, – əsl məqam idi ki, Valentin qalın plastikdən düzəldilmiş şüşəni vurub sındırsın və bu, qadınlara qışqırsın ki, o, gəncdir, darıxır, günahsız yerə yatır! Şaraşkanın monastır tənhalığından sonra bu bir feyeriya idi, onun gah tələbə kasıbçılığı, gah əsirlik, gah da həbsxana ucbatından heç cür qovuşa bilmədiyi həyatın bir parçası idi.

Daha sonra isə otaqların birinə salınmış Pryançikov ora qoyulmuş masa və stulları bir-birindən ayıra bilmirdi: hisslərinə hakim kəsilmiş həyəcan və təəssüratlar onu sərbəst buraxmaq istəmirdi.

Gənc, özünə sığal çəkmiş polkovnik-leytenant ondan arxasınca gəlməyini xahiş etdi. Nazik boyunlu, incə biləkli, dar çiyinli, nazik ayaqlı Pryançikov onu müşayiət edən zabitin qapısının ağzından qayıtdığı bu kabinet-zala girəndə indiki qədər heç vaxt aciz görünməmişdi.

Pryançikov heç başa düşmədi ki, bura kabinetdir (otaq o qədər geniş idi) və zalın yuxarı başındakı bir cüt qızılı poqon isə elə kabinet sahibinin özüdür. Arxasındakı beşmetrlik Stalini də dərhal görmədi. Onun gözləri qarşısından hələ də qadınlar, gecə Moskvası keçirdi. Elə bil, sərxoş idi. Bu zalda nə etdiyini, buranın nə zalı olduğunu başa düşmək onun üçün çətin idi. Əgər bura bəzənmiş qadınlar girsəydilər və rəqs başlasaydı, heç də təəccüblənməzdi. Müharibənin beş il əvvəl qurtarmasına baxmayaraq, hələ də göy lampanın yandığı, onun sona kimi içilməmiş soyuq çayının qaldığı və kişilərin alt paltarda gəzdiyi hansısa bir yarımdairəvi otağın mövcudluğunu düşünmək cəfəngiyat kimi görünürdü.

O, israfçılıqla yerə sərilmiş xalçanın üzəri ilə yeriyirdi. Xalça yumşaq, xovlu idi, adam onun üstüylə lap sürüşmək istəyirdi. Zalın sağ tərəfi iri pəncərələrdən ibarət idi, sol tərəfdə isə döşəmədən başlayan güzgü ucalırdı.

Azadlıqda olanlar şeylərin qədrini bilmirlər! Əl boyda güzgüyə belə heç də həmişə sahib ola bilməyən məhbus üçünsə böyük aynada özünə baxmaq əsl bayramdır!

Pryançikov cazibəyə düşmüş kimi aynanın yanında dayandı. Aynaya lap yaxınlaşdı, məmnuniyyətlə təmiz qırxılmış üzünü nəzərdən keçirdi. Qalstukunu və mavi köynəyini düzəltdi. Sonra özünə anfas və profildən baxa-baxa aralandı. Azca qabağa getdi və rəqs edirmiş kimi hərəkət etdi. Sonra yenə aynaya yanaşdı və yaxından özünə baxdı. Göy kombinezonda olmağına baxmayaraq, özünün yetərincə qamətli və qəşəng olduğunu gördü, ən xoş əhvala gəldi və nazirin özünü gözlədiyinə görə deyil (Pryançikov bunu təmiz unutmuşdu), otağın qalan hissələrinə də baxmaq üçün yoluna davam etdi.

Dünyanın bir yarısında istədiyi adamı həbsxanaya salmaq, digər yarısında isə istədiyi adamı öldürtmək iqtidarında olan, qabağında general və marşalların belə rənglərinin avazıdığı hakimi-mütləq nazir isə bu arıq və çəlimsiz məhbusa maraqla baxırdı. Milyonlarla insanı həbs və məhkum etmiş bu adam çoxdan idi öz qurbanlarını belə yaxın məsafədən görmürdü. Pryançikov gəzintiyə çıxmış modabaz yerişi ilə nazirə yaxınlaşdı və burada rastlaşacaqlarını gözləmirmiş kimi, sual dolu nəzərlərlə ona baxdı.

– Siz mühəndissiniz... – Abakumov kağıza baxıb dəqiqləşdirdi, – ...Pryançikovsunuz?

– Bəli, – Valentin fikri dağınıq halda cavab verdi. – Bəli.

– Siz... – o, yenə kağıza baxdı, – süni nitq aparatı... qrupunun aparıcı mühəndisisiniz?

– Nə sü-ni nitq aparatı! – Pryançikov narazılıq etdi. – Bu nə cəfəngiyatdır! Bizdə onu heç kəs belə adlandırmır. Onun adını riyakarlıqla mübarizə vaxtı dəyişiblər. Vo-ko-der. *Voice coder.*

– Bəs siz – aparıcı mühəndissiniz?

– Ümumiyyətlə, bəli. Nə olub ki? – Pryançikov ehtiyatlandı.

– Əyləşin.

Pryançikov kombinezonunun ütülənmiş ayaq balaqlarını şəstlə düzəltdi və həvəslə oturdu.

– Sizdən xahiş edirəm ki, tam açıq, birbaşa rəisləriniz tərəfindən heç bir repressiyadan qorxmadan danışasınız. Vokoder – nə vaxt hazır olacaq? Açıq deyin! Bir aya hazır olar? Ya da ki, bəlkə, iki ay lazımdır? Qorxmayın, deyin.

– Vokoder? Hazır olacaq?? Ha-ha-ha-ha! – Pryançikov bu tağtavan altında heç vaxt eşidilməmiş cingiltili səslə güldü, yumşaq dəri söykənəcəyə söykənərək əllərini şappıldatdı. – Nə danışırsınız?! Siz nə danışırsınız?! Siz, deməli, vokoderin nə olduğunu başa düşmürsünüz. İndi sizə izah edərəm!

O, yaylı kreslodan sıçrayıb durdu və Abakumovun masasına tərəf atıldı.

– Sizdə bir parça kağız tapılar? Budur, hə! – o, nazirin masasının üstündəki təmiz bloknotdan bir vərəq cırdı, qırmızı ət rəngli qələmi əlinə aldı və tələsə-tələsə əyri-üyrü xətlərlə sinusoidlərin cəmlənməsini çəkməyə başladı.

Abakumov qorxmadı – bu qəribə mühəndisin səsində və bütün hərəkətlərində o qədər uşaq sadəlövhlüyü və səmimiyyət vardı ki, nazir təzyiqə davam gətirdi, Pryançikova qulaq asmadan maraqla ona baxmağa başladı.

– Demək lazımdır ki, insan səsi çoxlu harmonikadan ibarətdir, – Pryançikov daxildən ona güc gələn hər şeyi tez bir zamanda demək istəyindən, az qala, boğulacaqdı. – Vokoderin ideyası da insan səsinin süni yolla alınmasındadır... Lənətə gələsən! Belə qələmlə necə yazırsınız?.. Hamısının olmasa da, hər biri ayrıca impuls cihazı vasitəsilə ötürülə bilən əsas harmonikaların cəmlənməsi yolu ilə təkrar yaradılmasındadır. Siz, əlbəttə, Dekartın düzbucaqlı koordinatlar sistemi ilə tanışsınız, bunu hər bir məktəbli bilir, bəs Furye sıraları necə, sizə tanışdır?

– Dayanın, – Abakumov özünə gəldi. – Siz mənə bircə şeyi deyin: nə vaxt hazır olacaq? Hazır olacaq – nə vaxt?

– Hazır olacaq? – Hm-m... Mən bu haqda düşünməmişəm. – Pryançikovda paytaxt axşamının ətaləti artıq sevimli işinin ətaləti ilə əvəzlənmişdi, özünü saxlamaq ona yenə çətin idi. – Burada maraqlı olanı nədir: əgər biz səsin tembrinin codlaşmasını qəbul etsək, vəzifə asanlaşar. Onda toplananların sayı...

– Deyin, hansı tarixə? Hansı tarixə? Martın birinə? Aprelin birinə?

– Oy, nə danışırsınız! Aprelin? Kriptoqraflarsız iki aya hazır olarıq... deyək, dörd, beş aydan sonra, bundan tez yox. İmpulsların şifrlənməsi və deşifrə olunması nə göstərəcək? Axı onda keyfiyyət bir az da qaba olacaq! Öncədən danışmayaq! – o, Abakumovu kitelinin qolundan dartaraq dilə tuturdu. – İndi sizə izah edərəm. Özünüz başa düşəcək və razılaşacaqsınız ki, tələsməmək işin xeyrinədir!..

Abakumov tormozlanmış baxışını çertyojun mənasız əyri xətlərinə zilləyərək masanın böyründəki düyməni basdı.

Həmin o sığallı polkovnik-leytenant qapıda peyda oldu və Pryançikovu çıxışa dəvət etdi.

Pryançikov çaşqın baxışla əmrə tabe oldu. Özünü itirdiyindən ağzı da yarıaçıq qalmışdı. Fikrini axıra kimi deyə bilməməyi onu yaman pərt etmişdi. Sonradan, özünü toplayaraq, indi kiminlə danışdığını müəyyənləşdirməyə çalışdı. Qapıya çatmağına az qalmış yadına düşdü ki, uşaqlar ondan şikayətlənməyi, ...nail olmağı xahiş etmişdilər. O, kəskin şəkildə döndü və geri qayıtmaq istədi:

– Bir də!! Qulaq asın! Mən təmiz yaddan çıxardım sizə...

Lakin polkovnik-leytenant onun yolunu kəsmişdi və qapıya tərəf sıxışdırırdı, masanın arxasında oturmuş rəis qulaq asmırdı, – və bir anlığa Pryançikovun artıq çoxdan radiotexniki sxemlərlə dolmuş beynindən bütün həbsxana haqsızlıqları, qanunsuzluqları silindi, o yalnız qapıdan çıxarkən nəyi isə xatırladı və bərkdən dedi:

– Məsələn, qaynanmış su ilə bağlı! İşdən axşam gec gəlirsən – qaynanmış su yoxdur! Çay içə bilmirik!..

– Qaynanmış su? – generala oxşayan rəis soruşdu. – Yaxşı. Təşkil edərik.

18

Eyni tipli göy kombinezonda, lakin daha cüssəli və möhkəm bədənli, başı katorqada cəza çəkənin başı kimi qırxılmış Bobının içəri girdi.

O, gündə yüz dəfə bura girib-çıxırmış kimi, kabinetə heç bir maraq göstərmədi, qabağa keçdi; ləngimədən, salamsız-kalamsız əyləşdi. Nazirin masasına yaxın rahat kreslolardan birinə oturdu və bir o qədər də ağ olmayan, axırıncı hamam günü özünün yuduğu dəsmalla tələsmədən burnunu sildi.

Pryançikovun hərəkətlərindən bir az çaşmış, bu yüngülxasiyyət gənci ciddi qəbul etməmiş Abakumov Bobıninin belə ciddiliyindən xoşlandı. Daha “qalx!” deyə məhbusun üstünə qışqırmadı, onun poqonlardan baş aça bilmədiyini və qapıyacan uzanan anfiladalardan hara düşdüyünü anlamadığını zənn edərək sakitcə soruşdu:

– Bəs niyə icazəsiz oturursunuz?

Bobının gözlərini nazirə tərəf azca əyərək və dəsmalı ilə burnunu təmizləməyini davam etdirərək çəkinmədən cavab verdi:

– Bilirsiniz, belə bir Çin məsəli var: durmaq – gəzməkdən yaxşıdır, oturmaq – ayaq üstə durmaqdan yaxşıdır, ən yaxşısı isə uzanmaqdır.

– Amma siz təsəvvür edirsinizmi ki, mən kim ola bilərəm?

Seçdiyi kresloya rahatlıqla dirsəklənmiş Bobının gözləri ilə Abakumovu süzdü və ərinirmiş kimi fərziyyə irəli sürdü:

– Yaxşı – kimsiniz? Hə, kimsə marşal Görinq kimi bir adam?

– Kim?

– Marşal Görinq. Bir dəfə Gall yaxınlığındakı aviasiya zavoduna gəlmişdi, mən də orada konstruktor bürosunda işləməli olmuşdum. Oradakı generallar barmaqlarının ucunda gəzirdilər, mən isə heç ona tərəf dönmədim. O baxıb-baxıb qonşu otağa keçdi.

Abakumovun sifətindən gülümsünməyə oxşar bir ifadə keçdi, lakin bu görünməmiş dərəcədə ötkəm məhbusa baxaraq dərhal qaşqabağını salladı. Gərginlikdən hətta gözlərini də qırpdı və soruşdu:

– Siz necə, aramızda fərq görmürsünüz?

– Aranızda? Yoxsa aramızda? – Bobıninin səsi çuqun kimi guruldayırdı. – Aramızdakı fərqi əla görürəm: mən sizə lazımam, siz isə mənə – yox!

Abakumovun da ildırım kimi guruldaya bilən səsi vardı və o, öz səsi ilə insanları qorxutmağı bacarırdı. Amma hiss edirdi ki, indiki halda qışqırmaq acizlik, qeyri-ciddilik olar.

Başa düşdü ki, qarşısındakı çətin məhbusdur.

Onu xəbərdar etməklə kifayətləndi:

– Qulaq asın, məhbus. Əgər mən sizinlə yumşağamsa, yaddan çıxarmayın ki...

– Əgər siz mənimlə kobud rəftar etsəydiniz, mən sizinlə heç danışmazdım, vətəndaş nazir. Öz polkovniklərinizin və generallarınızın üstünə qışqırın, onların həyatda çox şeyləri var və bütün bunlara çox heyifləri gəlir.

– Lazım gələr – sizi də məcbur edərik.

– Səhv edirsiniz, vətəndaş nazir! – Bobıninin qorxunc gözləri aşkar nifrətlə parıldadı. – Mənim heç nəyim yoxdur, başa düşürsünüz – heç nəyim! Arvadıma və uşağıma artıq əliniz çatmaz – onları bomba aparıb. Valideynlərim – artıq ölüblər. Əmlakım isə – bir burun dəsmalıdır, kombinezon və onun altındakı düyməsiz tuman-köynək isə (yaxasını açaraq göstərdi) dövlətindir. Azadlığımı çoxdan əlimdən almısınız, qaytarmağa isə gücünüz çatmaz, sizin özünüzdə də bu güc yoxdur. Qırx iki yaşım var, iyirmi beş il də belimə qoymusunuz, katorqada artıq olmuşam, nömrə ilə də gəzmişəm, qandalla da, itlərlə də, gücləndirilmiş rejimli briqadada olmuşam. Məni daha nə ilə qorxuda bilərsiniz? Daha nədən məhrum edə bilərsiniz? Mühəndisliyimdən? Bundan özünüz daha çox itirəcəksiniz. Mən papiros çəkərdim.

Abakumov Kreml buraxılışından olan "Troyka" qutusunun ağzını açdı və Bobınınə tərəf itələdi:

– Götürün, bunlardan çəkin.

– Sağ olun. Mən markaları dəyişmirəm. Öskürək tutur. – Və əldəqayırma papirosqabısından bir dənə "Belamor" çıxartdı. – Ümumiyyətlə, başa düşün və yuxarılarda kimə lazımdırsa çatdırın ki, siz ancaq insanların əlindən hər şeyi alarkən güclüsünüz. Amma artıq hər şeyi əlindən alınmış insan sizə tabe deyil, o, yenə azaddır.

Bobınin susdu və səylə papirosunu çəkməyə başladı. Naziri qıcıqlandırmaq və belə rahat kresloda yarıuzanmaq onun xoşuna gəlirdi. Yalnız effekt xatirinə bu cür bahalı papiroslardan imtina etməyinə heyifsilənirdi.

Nazir kağıza baxdı.

– Mühəndis Bobının! Siz "klipləşdirilmiş nitq" qurğusunun aparıcı mühəndisisiniz?

– Bəli.

– Xahiş edirəm, tam dəqiqliklə deyəsiniz: qurğu istismara nə vaxt hazır olacaq?

Bobının sıx qara qaşlarını çatdı:

– Bu, yeni xəbərdir? Məndən böyük birini tapmadınız ki, sualınıza cavab versin?

– Mən məhz sizdən öyrənmək istəyirəm. Fevrala kimi hazır olacaq?

– Fevrala kimi? Bu nə deməkdir, ələ salırsınız? Tələmtələsik hesabat üçün istəyirsinizsə – deyək, haradasa... yarım ildən sonra, amma tələsən... Bəs mütləq şifrləmə necə olsun? Heç təsəvvür edə bilmirəm. Bəlkə də – bir ilə.

Abakumov mat qaldı. O, Xozeyinin bığlarının hirsli-hirsli səyriməsini xatırladı – Selivanovskinin dediklərinə əsaslanaraq verdiyi vədlərə görə onu dəhşət bürüdü. Zökəmini müalicə etmək üçün gəlmiş və burun-udlaq xərçəngi diaqnozu qoyulmuş xəstədə olduğu kimi, onda da hər şey çökdü.

Nazir hər iki əli ilə başını tutdu və boğuq səslə dedi:

– Bobının! Sizdən xahiş edirəm – sözlərinizi götür-qoy edin. Əgər daha tez mümkündürsə, deyin: nə etmək lazımdır?

– Daha tez? Alınmayacaq.

– Bəs səbəbləri? Hansı səbəblərdən? Günahkar kimdir? Deyin, qorxmayın! Hansı poqon daşıyırlar daşısınlar, günahkarların adlarını çəkin! Mən onların poqonlarını sökərəm!

Bobının başını arxaya əyərək “Rusiya” sığorta cəmiyyəti pərilərinin oynayıb-güldükləri tavana baxırdı.

– Onda bu iki yarım – üç il alınır! – nazir hirslənirdi. – Sizə isə vaxt verilmişdi – bir il!

Və Bobının partladı:

– Necə yəni vaxt verilmişdi? Siz elmi necə təsəvvür edirsiniz: sehrli çubuq kimi? Səhərə kimi mənə saray tik – səhər saray artıq hazırdır, bu cür? Bəs əgər problem düz qoyulmayıbsa? Əgər təzə hallar üzə çıxırsa? Vaxt verilib! Siz düşünmürsünüzmü ki, əmrdən başqa, sakit, tox, azad adamlar da olmalıdırlar? Özü də bu şübhə ab-havası olmadan. Bax biz kiçik bir tornaçı dəzgahını bir yerdən başqa yerə aparırdıq – bilmirəm, biz işləyəndə, ya da bizdən sonra çatısı sındı. Niyə sındığını bir Allah bilir! Onu qaynaq etmək – bircə saatlıq işdir. Dəzgahın özü də bir zibil deyil, yüz əlli yaşı var, mühərriksiz, şkivi açıq, qayış ötürməsi ilə! – buna görə əməliyyat müvəkkili Şikin iki həftədir hamını ora-bura dartır, dindirir, axtarır ki, ziyançılığa görə kimə ikinci müddət versin. Bu adam iş yerimizdəki əməliyyatçıdır, müftəxordur. Həbsxanada hələ bir əməliyyatçı da var, ancaq əsəblərimizlə oynayır – protokollar, cızma-qara – belə yaradıcılıq sizin nəyinizə gərəkdir? Hamı deyir – məxfi telefoniyanı Stalin üçün edirik. Stalin şəxsən təzyiq göstərir – hətta bu cür sahədə də texniki təchizatı təşkil edə bilmirsiniz: gah lazımi kondensator tapılmır, gah radio lampaları istənilən keyfiyyətdə olmur, gah da elektron ossiloqraflar çatışmır. Səfalət!

Rüsvayçılıq! "Kimdir müqəssir!" Bəs insanlar barədə heç düşünmüsünüz? Hamı gündə on iki, bəziləri hətta on altı saat sizə işləyir, siz isə yalnız aparıcı mühəndislərə ət yedirdirsiniz, qalanlara isə – sür-sümük... Niyə Əlli Səkkizə qohumlarla görüş vermirsiniz? Ayda bir dəfə verilməlidir, siz isə ildə bir dəfə verirsiniz. Nədir, bundan əhvalımız yüksəlir? Bəlkə, məhbusları daşımaq üçün dustaq maşınları çatışmır? Ya da bazar günləri nəzarətçilərə verməyə məvacib? Re-jim!! Başınızı rejim xarab edir, tezliklə rejimə görə ağlınızı da itirəcəksiniz. Əvvəllər bazar günləri istədiyin qədər gəzə bilərdin, indi isə qadağan ediblər. Niyə? Çox işləsinlər deyə? Nəcisdən konfet düzəldirsiniz? İnsanlar hava çatışmadığından boğulurlar deyə iş tez olmayacaq. Danışmaqdan da fayda yoxdur! Bax gecə vaxtı niyə məni çağırmısınız? Gündüzlər bəs eləmir? Mən axı sabah işləməliyəm. Mənə yatmaq lazımdır.

İri, qeyzli Bobının qəddini düzəltdi. Masanın qırağına sıxılmış Abakumov isə ağır-ağır fısıldayırdı.

Gecə saat ikiyə iyirmi beş dəqiqə işləmişdi. Bir saat sonra, üçün yarısında, Abakumov Kuntsevo iqamətgahında məruzə ilə Stalinin qarşısında durmalı idi. Əgər bu mühəndis düz deyirsə, onda bəs vəziyyətdən necə çıxmalı?

Stalin – bağışlamır...

Bobınini buraxarkən onun yadına xüsusi texnika şöbəsindən olan yalançılar üçlüyü düşdü və qatı bir hikkə gözlərini yandırdı.

Abakumov zəng edib üçlüyü çağırtdırdı.

19

Otaq nə çox böyük, nə də çox hündür idi. İki qapısı vardı, pəncərəsi olsa da, pərdələrlə tam örtülmüşdü və divardan seçilmirdi. Amma havası təmiz və xoş idi (ayrıca bir nəfər havanın içəri və çölə buraxılmasına, onun kimyəvi zərərsizliyinə görə məsuliyyət daşıyırdı).

Güllü yastıqları olan alçaq taxt çox yer tutmuşdu. Onun üstündə divara bərkidilmiş balaca abajurlu qoşalaşdırılmış lampalar yanırdı.

Taxtın üstündə şəkilləri Yer qabığının mövcud olduğu üç milyard il ərzində heç kəsin şəkilləri çəkilməmiş sayda yağlı boya ilə, akvarellə, quaşla, kömürlə, tabaşirlə, üyüdülmüş kərpic tozu ilə çəkilmiş, yolkənarı daşlardan, balıqqulağından, şirli lövhələrdən, buğda dənələrindən, paxladan düzəldilmiş, sümük üzərində oyulmuş, otlardan yetişdirilmiş, xalçaların üstünə toxunmuş, təyyarələrdən qurulmuş, kino lentlərinə salınmış insan uzanmışdı.

O, yumşaq, sıx toxunmuş coraba bənzəyən Qafqaz çəkmələri geyinmiş ayaqlarını yığaraq, sadəcə, uzanmışdı. Əynində dörd iri – iki döş və iki yan – cibi olan frenç vardı. Bu köhnə, uzun müddət geydiyi, yaxşı öyrəşdiyi frenç onun hələ vətəndaş müharibəsi illərindən geyməyə başladığı (bir az da Napoleonu təkrarlayaraq), Stalinqraddan sonra isə marşal mundiri ilə əvəzlədiyi həmin o boz, qara, ağ və xaki rəngli frençlərdən biri idi.

Bu insanın adını Yer kürəsinin bütün qəzetləri hallandırır, yüzlərcə dildə minlərlə diktor tələffüz edir, natiqlər öz nitqlərinin əvvəlində və sonunda qışqıra-qışqıra deyir, pionerlər zərif səsləri ilə oxuyur, arxiereylər[1] ona sağlamlıq diləyirdilər. Bu insanın adı hərbi əsirlərin ölgün və şişmiş dodaqlarında laxtalanırdı. Bir çox şəhər və meydanların, küçə və prospektlərin, sarayların, məktəblərin, sanatoriyaların, dağ silsilələrinin, kanalların, zavodların, şaxtaların, sovxozların, kolxozların, linkorların, buzqıran gəmilərin, balıqçı barkaslarının, çəkməçi artellərinin, uşaq evlərinin adları dəyişdirilərək onun adı ilə adlandırılmışdı – və bir qrup jurnalist hətta Volqa çayını və Ayı da bu adla adlandırmağı təklif etmişdi.

O isə, sadəcə, balacaboy, gözləri saralmış, kürən, saçları artıq seyrəlməyə başlamış (saçlarını tünd-qara və sıx təsvir edirdilər) qoca bir kişi idi; üzünün bəzi yerlərində çiçək xəstəliyinin açdığı şırımlar görünürdü, boynunun dərisi çanta kimi sallanmışdı (bunları, ümumiyyətlə, təsvir etmirdilər); dişləri tünd rəng almışdı və seyrək idi, çoxu da dala, yarpaq tənbəkisi iyi verən ağız boşluğuna tərəf əyilmişdi; barmaqları yaş və yağlı idi, kağızlarda və kitablarda iz qoyurdu.

---

[1] *Arxierey* – baş keşiş (*yun.*)

Bu gün özünü yaxşı hiss etmirdi: yorulmuşdu, yubileyi günlərində çox yemişdi, qarnında daş kimi ağırlıq vardı, gəyirəndə ağzından iy gəlirdi, salol və belladonna da kömək etmirdi, işlətmə dərmanı içməyi isə xoşlamırdı. Bu gün heç nahar da etməmişdi və erkən, gecəyarısı yerinə uzanmışdı. İsti otaqda çiyni və kürəyi üşüdüyü üçün onları boz şalla örtmüşdü.

Ev, həyət, bütün dünya lal-kar sükuta qərq olmuşdu.

Bu sükutda zaman heç tərpənmir, sürünmürdü, vaxtı da xəstəlik kimi yaşamaq, hər gecə bir iş və ya əyləncə düşünüb tapmaq lazım gəlirdi. Özünü dünya məkanından təcrid etmək, bu məkanda hərəkət etməmək çətin deyildi. Amma zamandan kənarlaşmaq mümkünsüz idi.

Qəhvəyi rəngli, qalın cildli kitabçanı vərəqləyirdi. Məmnuniyyətlə şəkillərə baxır və bəzi yerlərdə özünə əzbərdən tanış olan mətni oxuyur, sonra yenə vərəqləyirdi. Kitab ona görə rahat idi ki, paltonun cibinə yerləşirdi – insanları həyatları boyu hər yerdə müşayiət edə bilərdi. Cildin üzərində qızılı rənglə basılmışdı: “İosif Vissarionoviç Stalin. Qısa bioqrafiya”.

Bu kitabın sadə və doğru sözləri sakit və qaçılmaz tərzdə adamın ürəyinə yayılırdı. Strateji düha. Onun müdrik uzaqgörənliyi. Güclü iradəsi. 1918-ci ildən faktik olaraq Leninin müavini idi. (Bəli, bəli, belə də olmuşdu.) İnqilab sərkərdəsi cəbhədə qarışıqlıqla, çaşqınlıqla rastlaşmışdı. Stalinin göstərişləri Frunzenin əməliyyat planının əsasını təşkil etmişdi. (Doğrudur. Düzdür.) Xoşbəxtlikdən, Vətən müharibəsinin ağır illərində bizi müdrik və sınanmış rəhbər – Böyük Stalin irəli aparırdı. (Bəli, xalqın bəxti gətirmişdi.)

Stalin məntiqinin sarsıdıcı gücündən, onun ağlının kristal aydınlığından hamı xəbərdardır. (Yalançı təvazökarlıqdan uzaq olsaq – bu da həqiqətdir.) Onun xalqa məhəbbəti. Onun insanlara qarşı həssaslığı. Onun zahiri hay-küyçülüyə qarşı dözümsüzlüyü. Onun heyrətamiz təvazökarlığı. (Təvazökarlıq – bax bu, çox doğru deyilib.)

İnsanları səhv etmədən tanıya bilməsi yubilyara bioqrafiyası üçün yaxşı müəllif kollektivi yığmaq imkanı vermişdi. Ancaq onlar nə qədər can yandırsalar, nə qədər dəridən-qabıqdan çıxsalar da, sənin işin, sənin rəhbərliyin, sənin keyfiyyətlərin haqda özündən yaxşı yaza bilməzlər. Və Stalinə bu kollektivdən gah birini, gah da başqasını yanına çağırmaq, onlarla tələsmədən söhbət etmək, əlyazmalarına baxmaq, xırda səhvlərini göstərmək, ifadələri dəqiqləşdirmək lazım gəlmişdi.

Budur, kitab böyük müvəffəqiyyət qazandı. Bu, ikinci nəşr idi və beş milyon nüsxə ilə çıxmışdı. Bu boyda ölkə üçün? – azdır. On, iyirmi milyonluq üçüncü nəşrini də buraxmaq lazımdır. Zavodlarda, məktəblərdə, kolxozlarda satmaq gərəkdir. Birbaşa siyahı üzrə bütün əməkdaşlara paylamaq da olar.

Bu kitabın xalqa nə qədər lazım olduğunu heç kəs Stalinin özü qədər bilmirdi. Bu xalqı daimi və düzgün izahlarsız qoymaq olmazdı. Bu xalqı inamsızlıqda saxlamaq olmazdı. İnqilab onu yetim və allahsız etmişdi, bu isə təhlükəli idi. Artıq iyirmi il idi ki, Stalin bacardığı qədər vəziyyəti düzəldirdi. Bütün ölkə boyu milyonlarla portretlər bunun üçün idi (onlar Stalinin nəyinə lazım idi ki? – Stalin – sadə insandır), onun şanlı adının daim ucadan təkrarlanması, daim, hər bir məqalədə xatırlanması bunun üçündür. Bu, Rəhbərin özünə, ümumiyyətlə, lazım deyildi – təbəələrinə, sadə sovet adamlarına lazım idi. Mümkün qədər çox portreti asılmalı, adı mümkün qədər çox xatırlanmalıdır – özü isə seyrək görünməli, az danışmalıdır, sanki, sən heç də həmişə onlarla bir yer üzündə deyilsən, haradasa başqa bir yerdə də olursan. Bu halda insanların heyranlıqlarının və pərəstişlərinin hədd-hüdudu olmayacaq.

Ürəyi bulanmırdı, amma mədəsindən nəsə ağır bir şey qalxırdı. Təmizlənmiş meyvəylə dolu vazadan feyxoa götürdü.

Üç gün əvvəl onun şanlı yetmiş illiyi qeyd olundu.

Qafqazlılara görə, yetmiş yaşlı adam – hələ igiddir – dağa çıx, at çap, qadınları sev. Stalin də hələ tamamilə sağlamdır, o, mütləq doxsana kimi yaşamalıdır, o, belə düşünüb, iş bunu tələb edir. Doğrudur, həkimlərdən biri onu xəbərdar etmişdi ki... (deyəsən, sonra güllələdilər). Ciddi heç bir xəstəlik yoxdur. Heç bir iynə, heç bir müalicə, dərmanları o özü də tanıyır, seçə bilir. “Çoxlu meyvə!” Qafqaz insanına meyvədən danışmaq yersizdir!..

O, gözlərini yumaraq meyvənin lətini sümürürdü. Zəif yod dadı dilinə yayılırdı.

O, tam sağlamdır, lakin illərlə birgə yenə nəsə dəyişir. Yeməkdən əvvəlki kimi həzz ala bilmir – sanki, bütün dadlardan bezib, dad hissi kütləşib. Artıq şərabları bir-bir dadanda və ya onları qarışdıranda yaranan iti hissiyyat yoxdur. Məstlik də baş ağrısına keçir. Əgər Stalin əvvəlki kimi balaca rəhbərcikləri bir yerə yığıb gecənin yarısını yemək masası arxasında keçirirsə də, bunu yeməkdən həzz aldığı üçün yox, boş və uzun vaxtı öldürmək üçün edir.

Nadyanın ölümündən sonra ziyafətlərə çağırdığı qadınlar da ona daha az lazım olurdu, daha əvvəlki kimi coşmurdu, hər şey bulanıq kimi olurdu. Artıq gəncliyində olduğu təki yuxu da yüngüllük gətirmirdi, əzgin, zəifləmiş halda yuxudan oyanandan sonra isə yerindən durmaq istəmirdi.

Özünə doxsan il yaşamağı müəyyən edəndən sonra Stalin kədərlə düşünürdü ki, bəşəriyyətin ümumi nizamı naminə daha iyirmi il əziyyət çəkməli olacaq.

Yetmiş illiyini belə bayram etmişdi. 20-si axşam Trayço Kostovun axırına çıxdılar. Yalnız onun köpək gözləri şüşə kimi donandan sonra əsl bayram başlaya bilərdi. 21-də Böyük Teatrda təntənəli mərasim keçirildi, Mao, Dolores və başqa yoldaşlar çıxış etdilər. Sonra böyük banket oldu. Daha sonra – dar çərçivədə banket. Nə vaxtsa silah əvəzinə göndərilmiş köhnə ispan şərablarından içdilər. Sonra Lavrenti ilə ayrıca – Kaxetiya şərabı içdilər, gürcü mahnıları oxudular. 22-də böyük diplomatik qəbul keçdi. 23-də özü haqqında “Stalinqrad döyüşü”nün ikinci seriyasına və “Unudulmaz 1919-cu” filminə baxdı.

Onu yorsalar da, əsərlər xoşuna gəldi. İndi təkcə Vətən müharibəsində yox, həm də vətəndaş müharibəsində onun rolu getdikcə daha düzgün təsvir edilir. Onun hələ o vaxtlar böyük adam olduğu aydın görünür. Həm ekran, həm də səhnə onun ehtiyatsız və səthi adam olan Lenini necə tez-tez və ciddi şəkildə xəbərdar etdiyini, səhvlərini necə düzəltdiyini göstərir. Dramaturq onun dili ilə ali fikirləri səsləndirir: “Hər bir zəhmətkeşin öz fikirlərini demək hüququ var!” Ssenariçi də Dostla gecə səhnəsini çox yaxşı yaradıb. İnsanların əbədi riyakarlığı və məkrliliyi üzündən Stalinin bu cür böyük və sadiq Dostu qalmasa da – ömrü boyu belə dostu, ümumiyyətlə, olmamışdı! İş belə gətirmişdi ki, heç vaxt olmamışdı! – amma ekranda Dostunu görəndən sonra boğazı qəhərlə doldu (bax bu, əsl sənətkardır!): çox istərdi ki, belə doğru və təmənnasız dostu olsun, gecələr öz-özünə fikirləşdiklərinin hamısını ona danışa bilsin.

Ancaq onun belə Dostu ola bilməzdi, çünki bu Dost həddən artıq böyük olmalıydı. Belə olan halda o, harada yaşayacaqdı? Nə ilə məşğul olacaqdı?

Vyaçeslav-dalıdaşdan başlamış, Nikita-kəndirbaza kimi – bəyəm bunlar adamdırlar? Onlarla masa arxasında oturanda darıxdığından bilmirsən nə edəsən, heç kəs ağıllı bir şey təklif etməz, nə vaxt ki özün deyirsən – hamısı dərhal razılaşır. Vaxt vardı, Stalin Voroşilovu bir az sevirdi – Saritsında, Polşada, sonra da ki Kislovodsk mağarasına görə (satqınların, Kamenev-Zinovyevin Frunze ilə, müşavirəsi barədə məlumat vermişdi), – amma adam deyildi, papaq və ordenlər üçün müqəvva idi.

İndi heç kəsi dost kimi xatırlaya bilmirdi. Heç kəslə bağlı xoş xatirələri yox idi.

Dostu yoxdur və ola da bilməz, əvəzində bütün sadə xalq öz Rəhbərini sevir, həyatını və canını da ona verməyə hazırdır. Bu, qəzetlərdən də, kinodan da, hədiyyələr sərgisindən də görünür. Rəhbərin ad günü ümumxalq bayramına çevrilmişdi, bunu görmək sevindirici idi. Nə qədər təbrik məktubları gəlmişdi! – müəssisələrdən, təşkilatlardan, zavodlardan, ayrı-ayrı vətəndaşlardan gələn təbriklər! “Pravda” hər nömrədə iki sütun təbrik çap etməyə icazə istəmişdi. Bir neçə il çəkəcək, eybi yox, pis iş deyil.

İnqilab muzeyində isə hədiyyələr on zala sığmırdı. Moskvalılara gündüz onlara baxmağa mane olmamaq üçün Stalin muzeyə gecə getdi. Minlərlə sənətkarın zəhməti, torpağın ən yaxşı nemətləri onun qarşısında durmuşdu, yığılmışdı, asılmışdı – amma burada da eyni laqeydlik, marağın sönməsi özünü göstərdi. Bütün bu hədiyyələr onun nəyinə lazım idi axı?.. O, tez darıxdı. Muzeydə olarkən daha bir xoşagəlməz xatirə yadına düşdü, lakin son vaxtlar tez-tez olduğu kimi, fikri aydınlaşmadı, amma nə isə qaldı – xoşagəlməz bir iz.

Stalin üç zalı gəzdi, heç nə seçmədi, üstünə “Böyük Stalinə çekistlərdən” sözləri yazılmış böyük televizorun qarşısında dayandı (bu, Marfinoda bircə dənə hazırlanmış ən iri sovet televizoru idi), geri döndü və çıxıb getdi.

Ümumiyyətlə isə çox yaxşı yubiley keçdi – necə bir şərəf! Necə qələbələr! Dünyada heç bir siyasətçinin görmədiyi bir müvəffəqiyyət! – amma təntənədə bütövlük yox idi.

Sinəsi nə isə ilişib qalmış kimi narahat edir, yandırırdı.

O, yenə meyvə dişlədi və sümürməyə başladı.

Sevməyinə xalq onu sevirdi, bu doğru idi, lakin xalqın özündə çoxlu naqislik vardı, xalqın özü heç nəyə yaramırdı. Yada salmaq bəs edirdi: qırx birinci ildə kimə görə geri çəkilirdilər? Geri çəkilən xalq deyildisə, onda bəs kim idi? Buna görə də bayram etmək yox, yatmaq yox, iş görmək lazım idi. Fikirləşmək.

Fikirləşmək – bu, onun borcu idi. Onun taleyi də, ölümü də bir şey idi – fikirləşmək. İyirmi illik cəza kəsilmiş məhbus kimi yenə iki on il yaşamalı idi, gündə səkkiz saatdan çox yatmamalı idi, artıq yata bilməzdi. Qalan saatları isə iti daşların üstü ilə sürünürmüş kimi sürünməli, artıq yaşlanmış bədənini çəkib aparmalı idi.

Stalin üçün ən dözülməz vaxt səhər və günorta idi: nə qədər ki gün qalxırdı, oynayırdı, zenitə doğru gedirdi – Stalin pərdələnmiş, qapalı, bağlı otaqda yatırdı. Gün qüruba gedəndə, zəifləyəndə, özünün birgünlük həyatının sonuna doğru gedəndə isə ayılırdı. Gündüz saat üçə yaxın Stalin səhər yeməyini yeyir, axşama yaxın, gün batandan sonra canlanırdı.

Həmin saatlarda onun beyni səbatsız, tutqun işləyirdi, bütün qərarları da qadağanedici və mənfi olurdu. Axşam saat ondan sonra nahar başlayırdı və nahara, adətən, siyasi bürodan və xarici ölkə kommunistlərindən ən yaxın adamlar dəvət olunurdu. Çoxlu yeməklər, bakallar, lətifələr və söhbətlər dörd-beş saatı xoş keçirməyə, eyni zamanda da gecənin ikinci yarısı üçün sürət götürməyə imkan verir, yaradıcı və qanunverici düşüncələr üçün təkan olurdu. Böyük dövləti istiqamətləndirən bütün əsas fərmanlar Stalinin başında gecə saat ikidən sonra – gün doğana kimi formalaşırdı.

İndi də həmin vaxt başlanırdı. Artıq yetişməkdə olan, qanunlar arasında çatışmadığı aydın hiss olunan bir fərman da vardı. Ölkədə hər şeyi əbədi təsbit edə bilmişdilər, bütün hərəkatları dayandırmağa, bütün axınların qarşısını almağa nail olmuşdular. İki yüz milyon adamın hamısı öz yerini bilirdi – təkcə kolxozçu gənclər yanlışlığa yol verirdilər. Bu, bir də ona görə qəribə idi ki, filmlərdə, romanlarda göstərildiyi kimi, ümumilikdə kolxoz işləri aşkar yaxşı gedirdi, Stalinin özü də toplanış və qurultayların rəyasət heyətində kolxozçularla söhbətlər edirdi. Lakin bəsirətli və daim özünütənqidə əsaslanan dövlət xadimi kimi Stalin özünü daha dərin görməyə məcbur edirdi. Vilayət komitəsi katiblərindən hansısa biri (sonradan onu, deyəsən, güllələdilər) ağzından qaçırmışdı ki, bu işin bir kölgə tərəfi də var: kolxozlarda ancaq hələ otuzuncu ildən yazılmış qarılar və qocalar müntəzəm işləyirlər, gənclərin şüursuz hissəsi isə məktəbi bitirən kimi yalan yollarla pasport almaq və şəhərə qaçmaq istəyir. Stalin bunu eşitdi – bu fikir onu içəridən yeməyə başladı.

Təhsil!.. Bu ümumi yeddiillik, ümumi onillik təhsillə, ali məktəblərə gedən aşpaz uşaqlarının təhsili ilə bir qarışıqlıq yarandı! Burada Lenin məsuliyyətsizcəsinə hər şeyi qatıb-qarışdırmışdı, o, dala-qabağa baxmadan vədlər verməyi xoşlayardı, bu vədlərin altını isə Stalin çəkməli olurdu. Hər bir aşpaz qadın dövləti idarə etməlidir! – görəsən, bunu konkret şəkildə necə təsəvvür edirdi? Yəni cümə günləri aşpaz qadın yeməyini bişirməsin və Vilayət İcraiyyə Komitəsinə iclasa getsin? Aşpaz – elə aşpazdır ki var, o, yemək bişirməlidir. İnsanları idarə etmək isə ali bacarıqdır, bunu yalnız xüsusi kadrlara, xüsusi olaraq seçilmiş kadrlara, bərkə-boşa düşmüş kadrlara, intizamlı kadrlara etibar etmək olardı. Kadrların özlərinin idarə edilməsi isə ancaq bir əldə – bu işə öyrəşmiş Rəhbərin əlində olmalıdır.

Kənd təsərrüfatı artelinin nizamnaməsi ilə müəyyən etmək pis olmazdı ki, hər bir kənddə doğulan adam avtomatik olaraq kolxoza qəbul olunur. Bunu fəxri hüquq kimi rəsmiləşdirmək yaxşı olardı. Və dərhal – təşviqat kampaniyası: “Kommunizmə doğru yeni bir addım”, “Kolxoz tarlasının yeni varisləri”... nə demək lazım olduğunu yazıçılar özləri taparlar.

Bəs Qərbdəki tərəfdarlarımız?..

Bəs kolxozda kim işləsin?..

Yox, bu gün işlə bağlı fikirlər yaxşı alınmırdı. Özünü pis hiss edirdi.

Qapını yüngülcə dörd dəfə döydülər – buna döymək də demək olmazdı, qapıya dörd dəfə yüngülcə sığal çəkildi, elə bil, it sürtünürdü.

Stalin taxtın yanındakı məsafədən qapama qurğusunun dəstəyini burdu, qoruyucu şaqqıldadı və qapı aralandı. Qapıdan pərdə asılmamışdı (Stalinin örtük, pərdə və qırışları arxasında gizlənməyin mümkün olduğu şeylərdən xoşu gəlmirdi) və qapının ancaq iti içəri buraxmaq üçün bəs edəcək qədər açıldığı görünürdü. Sifətində sədaqət və daimi hazırlıq ifadəsi olan Poskryobışevin hələ cavan olmasına baxmayaraq, dazlaşmış başı qapının aşağı yox, yuxarı hissəsində göründü.

Xozeyinə görə narahatlıq dolu baxışla onun dəvə yunundan şalı yarıyacan üstünə çəkərək necə uzandığına diqqət etdi, amma birbaşa səhhəti barədə sual vermədi (Stalin belə sualları xoşlamırdı) və pıçıltı ilə soruşdu:

– Yes Sarionıç! Bu gün saat üçün yarısına Abakumova təyin etmisiniz. Qəbul edəcəksiniz? Yox?

İosif Vissarionoviç sağ cibinin qapağının düyməsini açdı və zəncirli saatını çıxartdı (bütün köhnə dövr adamları kimi, onun da qol saatlarından zəhləsi gedirdi).

Hələ gecə saat iki olmamışdı.

Mədəsində, sanki, ağır bir daş vardı. Durmağa, geyinməyə ərinirdi. Amma heç kəsi boş buraxmaq da olmazdı: bir az zəiflədin – dərhal hiss edəcəklər.

– Baxarıq, – Stalin yorğun-yorğun, aşkar gürcü ləhcəsi ilə dedi və gözlərini qırpdı.

– Bilmirəm.

– Amma qoyun gəlsin. Gözləyər! – Poskryobışev təsdiqlədi və üç dəfədən də çox başını yellədi. Diqqətlə Xozeyinə baxa-baxa yerində dondu: – Yenə nə kimi tapşırığınız var, Sarionıç?

Stalin Poskryobışevə süst, ölü nəzərlə baxırdı və bu baxışda hansısa bir tapşırıq oxunmurdu. Lakin Poskryobışev sualı verəndə onun zəifləyən hafizəsində gözlənilmədən bir qığılcım alışdı. Çoxdan soruşmaq istədiyi və hər dəfə yadından çıxan bir iş barədə soruşdu:

– Qulaq as, Krımda sərv ağacları necə oldu? – Kəsirlər?

– Kəsirlər! Kəsirlər! – Poskryobışev bu sualı gözləyirmiş kimi, sanki, indicə Krıma zəng edib soruşubmuş kimi əminliklə başını yellədi. – Massandra və Livadiya yaxınlığında artıq çox kəsiblər, – Sarionıç!

– Sən, hər halda, məlumat tələb et. Rəqəmlər. Bax gör sabotaj yoxdur ki? – Hökmdarın sarı, xəstəhal gözləri qayğılı idi.

Bu il ona həkimlərdən hansı birisə demişdi ki, sərv ağacları səhhətinə zərərdir, lazımdır ki, hava evkaliptlə zəngin olsun. Buna görə də Stalin Krım sərvlərini kəsmək və cavan evkalipt ağacları gətirmək üçün Avstraliyaya adam göndərmək tapşırığı vermişdi. Poskryobışev ürəklə vəd etdi və evkaliptlərlə bağlı da işin nə yerdə olduğunu öyrənəcəyini dedi.

– Yaxşı, – Stalin razılıqla dedi. – Hələlik get, Saşa.

Poskryobışev təzim etdi, geri çəkilərək bir də başını əydi, qapını örtdü. İosif Vissarionoviç məsafədən açılan rəzəni təkrar bağladı. Əli ilə şalı tutaraq o biri böyrü üstə çevrildi.

Yenidən bioqrafiyasını vərəqləməyə başladı.

Uzanmaqdan, üşütmədən və həzm pozğunluğundan zəifləmiş halda üzücü düşüncələrinə qayıtdı. Gözləri qarşısına gələn isə siyasətinin gözqamaşdırıcı son uğuru deyildi. Həyatı boyu bəxtinin gətirməməyi, taleyin qarşısına ədalətsiz olaraq çoxlu maneə və düşmənlər çıxartması hissi onun kefini pozurdu.

20

Əsrin üçdəikisi – başlanğıcında ən cəsarətli xəyal kimi belə təsəvvürə gətirilə bilinməyən, sonunda isə başlanğıcının yaddaşlarda canlandırılması və inanılması mümkün olmayan göyümtül ənginlik.

Bu həyat ümidsiz yaranmışdı. Kasıb və əyyaş çəkməçinin adına yazılmış qeyri-qanuni oğul. Savadsız ana. Pinti və səliqəsiz Soso, Çariça Tamara dağının yanındakı gölməçələrdən çıxmırdı.

Məsələ bu uşağın dünyanın gələcək hökmdarı olmağında deyildi, məsələ onun bu rəzil, səfalətli vəziyyətdən necə çıxa biləcəyində idi.

Dünyaya gəlməsinin səbəbkarı, hər halda, onun üçün nəsə etməyə çalışırdı. Bütün kilsə qanunlarına zidd olaraq, ruhani ailəsindən olmayan uşağı əvvəl ruhani məktəbinə, sonra isə hətta seminariyaya götürdülər.

Rəngi qaralmış ikonostasdan tanrı Savaof soyuq daş lövhələrin üstünə üzüqoylu düşüb qalmış yeni xidmətçisini amiranə tərzdə qulluğuna çağırdı. Bu oğlan Allaha necə də səylə ibadət etməyə başlamışdı! necə də ona inanmışdı! Oxuduğu altı il ərzində gücü çatan qədər Əhdi-Əqiqi və Əhdi-Cədidi, Müqəddəslərin həyatını və kilsə tarixini əzbərləmiş, liturgiyalarda səylə xidmət etmişdi.

Burada, "Bioqrafiya"da, bir şəkil var: həmin şəkildə ruhani məktəbinin məzunu Cuqaşvili sona qədər düymələnmiş dairəvi yaxalıqlı boz keşiş paltarında təsvir edilmişdi, onun ibadət etməkdən üzülmüş yeniyetmə sifətinin ovalı donuqlaşmışdı, ruhani fəaliyyəti üçün hazırlanan uzun saçları ciddiliklə iki tərəfə daranmış, itaətlə qəndil yağı ilə yağlanmış və qulaqlarının üstünə kimi sallanmışdı. Bircə gözləri və gərginlik içində olan qaşları bu cavanın, bəlkə də, mitropolitliyə qədər gedib çıxacağından xəbər verirdi.

Allah isə – onu aldatdı... Dairəvi yaşıl təpəciklər arasında, Mecuda və Liaxvinin dərə-təpələri arasında qərar tutan bu yuxulu, bezdirici şəhərcik çox geri qalmışdı: hay-küylü Tiflisdə ağıllı adamlar artıq çoxdan Allaha gülürdülər. Sosonun əzmlə dırmaşdığı nərdivan da, sən demə, göyə yox, çardağa aparırmış.

Lakin onun coşub-daşan mübariz təbiəti hərəkət tələb edirdi! Vaxt gedirdi – hələ heç nəyə nail olmamışdı! Universitetə, dövlət qulluğuna, ticarətə başlamağa pulu yox idi – əvəzində sosializm vardı, hamını qəbul edən, seminaristlərə öyrəşmiş sosializm. Elmlərə və ya sənətlərə meyli yox idi, peşə və ya oğurluq üçün də qabiliyyəti bəs eləmirdi, varlı xanımın məşuqu olmaqda da bəxti gətirmirdi – təkcə İnqilab qoynunu geniş açaraq hamını səsləyirdi, hamını qəbul edirdi, hamıya yer vəd edirdi.

Bura, "Bioqrafiya"ya, həmin dövrə aid daha bir şəklini, öz sevimli şəklini də salmağı məsləhət görmüşdü. Budur, o, demək olar ki, profildən çəkilib. Nə saqqalı, nə bığı, nə də bakenbardları var (kim olacağını özü üçün hələ müəyyənləşdirməyib), sadəcə, çoxdan üzünü qırxdırmayıb, üzünün hər yerini eyni səviyyədə qalın tük basıb. O, irəli atılmağa hazırdır, amma hara – bilmir. Necə də suyuşirin cavandır! Açıq, ağıllı, enerjili sima. Qəddar və mövhumatçı din xidmətçisindən heç bir iz belə qalmayıb. Yağdan qurtulub dikəlmiş saçları sıx dalğalarla başını bəzəyir və ləpələnərək zahiri görünüşündəki azca qüsurlu yerini – dar və arxaya tərəf maili alnını örtür. Cavan oğlan kasıbdır, pencəyi alınanda artıq geyilmişdi, ucuz dama-dama şərfi rəssam sərbəstliyi ilə boynuna dolanıb və arıq, xəstəhal sinəsini örtürdü, köynəyi də ki heç, ümumiyyətlə, yoxdur. Bu Tiflis plebeyi artıq vərəmə məhkum olunmayıb ki?

Hər dəfə Stalin bu şəklə baxanda onun ürəyi rəhmlə dolurdu (çünki ümumiyyətlə, rəhm nə olduğunu bilməyən ürək olmur). Hər şey necə də çətindir, hər şey necə də observatoriyanın soyuq anbarında pulsuz gecələyən və artıq seminariyadan çıxarılmış bu gözəl oğlana qarşı çevrilib! (Özünü sığortalamaq üçün hər ikisini birləşdirmək istəmişdi – dörd il sosial-demokratların dərnəklərinə gedir və həmin dörd ildə ibadətə və katexizisi öyrənməyinə davam edirdi – axırda da onu xaric etmişdilər.)

O, on bir il təzim və dua etmişdi – boş yerə, itirilmiş vaxt puç olub getdi... İndi isə gəncliyini artıq qətiyyətlə bir hədəfə yönəltdi – İnqilaba!

İnqilab da – aldatdı... Özü də bu nə inqilab idi belə – Tiflis inqilabı, zirzəmilərdə, çaxır məclislərində təkəbbür və lovğalıq oyunları? Burada, miskin insanların bu qarışqa yuvasında, adam batıb gedər: nə pillələr üzrə düzgün irəliləyiş var, nə uzunillik xidmətlərini qiymətləndirən; olan bircə şeydir – kim kimdən çox naqqallıq edə bilər. Keçmiş seminarist bu boşboğazlara qubernatorlara və polislərə etdiyindən də çox nifrət edirdi. (Onlardan nə üçün zəhləsi getməli idi ki? – vicdanla məvacibə işləyirdilər və təbii ki, müdafiə olunmalı idilər, lakin bu bambılılara bəraət yox idi!) İnqilab? Gürcü alverçiləri arasında? – heç vaxt olmayacaq! O isə seminariyanı itirdi, düzgün həyat yolunu itirdi.

Onun bu inqilabla, bu lütlərlə, məvaciblərini içkiyə verən fəhlələrlə, hansısa xəstə qarılarla, kiminsə ödənilməmiş qəpik-quruşuyla nə işi vardı? – axı o, niyə cavan, ağıllı, qəşəng və yaddan çıxarılmış özünü yox, bu adamları sevməlidir?

Yalnız Batumda, yerli avaralarla bir yerdə, ilk dəfə olaraq iki yüzə qədər adamı arxasınca aparanda Koba (indi onun təxəllüsü belə idi) səpilən toxumların cücərmə qabiliyyətini və hakimiyyətin gücünü hiss etdi. İnsanlar onun arxasınca gedirdilər! – Koba bir dəfə bunu daddı və həmin dad heç vaxt damağından getməyəcəkdi. Həyatda bircə bu xoşuna gəlirdi, bircə belə həyatı başa düşə bilərdi: sən deyirsən – insanlar gərək əməl eləsinlər, sən göstərirsən – insanlar gərək getsinlər. Bundan yaxşı, bundan ali heç nə yoxdur. Bu var-dövlətdən də ucadır.

Bir aydan sonra polis hərəkətə gəldi, onu həbs etdilər. O vaxt heç kəs həbslərdən qorxmurdu: boş şey idi! İki ay saxlayıb buraxacaqdılar, əzabkeş olacaqdın. Ümumi kamerada Koba özünü ləyaqətlə aparır və başqalarını da zindanbanlara həqarətlə baxmağa öyrədirdi.

Lakin ona ilişdilər. Kamera yoldaşlarının hamısı dəyişdi, o isə hələ də yatırdı. Nə etmişdi axı? Mənasız nümayişlərə görə heç kəsə belə cəza vermirdilər.

Bir il ötdü! – onu Kutaisi həbsxanasına, qaranlıq, birnəfərlik kameraya köçürdülər. Burada o, həvəsdən düşdü: həyat keçirdi, o isə nəinki yuxarı getmir, əksinə, daha da aşağı düşürdü. Həbsxana rütubətindən bərk öskürürdü. Bu peşəkar qara-qışqırıqçılara, həyatın ərköyün övladlarına haqlı olaraq nifrət edirdi: niyə onlara inqilabı belə asanlıqla bağışlayırlar, niyə onları uzun müddət saxlamırlar?

Bu vaxt Kutaisi həbsxanasına hələ Batumdan ona tanış olan jandarm zabiti gəldi. Hə, Cuqaşvili, yetərincə fikirləşdinizmi? Bu yalnız başlanğıcdır, Cuqaşvili. Biz sizi vərəmdən çürüyənə qədər, ya da ki fəaliyyət xəttinizi düzəldənə qədər saxlayacağıq. Biz sizi və sizin ruhunuzu xilas etmək istəyirik. Siz hazır ruhani idiniz, Cuqaşvili, İosif ata! Niyə bu it sürüsünə qoşuldunuz? Siz onların arasında təsadüfi adamsınız. Deyin ki, peşmansınız.

O, doğrudan da, peşman idi, özü də necə! Həbsxanada keçirdiyi ikinci bahar başa çatırdı, ikinci həbsxana yayı başlayırdı. Heyif, o niyə dinc ruhanilik peşəsini atdı? Yaman tələsmişdi!.. Ən azğın təxəyyül belə Rusiyada inqilabı əlli ildən tez təsəvvür edə bilməzdi, o vaxt İosifin artıq yetmiş üç yaşı olacaqdı... Bu yaşda inqilab onun nəyinə lazım idi?

Həm də təkcə buna görə yox. İosif artıq özünü də öyrənmiş və tanımışdı – özünün təmkinli, ciddi və sanballı xasiyyətini, möhkəmliyə və qayda-qanuna olan sevgisini. Rusiya imperiyası da bu cür ciddi əsas, səbirlilik, davamlılıq, möhkəmlik və qayda-qanun üzərində bərqərar olmuşdu və onu laxlatmaq nəyə lazım idi?

Sünbülbığ zabit isə elə hey gəlir, gəlirdi. (Onun qəşəng poqonları, səliqəli düymələri, baftaları, toqqaları olan təmiz jandarm paltarı İosifin çox xoşuna gəlirdi.)

– Son nəticədə mənim sizə təklif etdiyim – dövlət qulluğudur. (İosif birdəfəlik dövlət qulluğuna keçməyə hazır idi, lakin başqa bir kimsə deyil, özü Tiflisdə və Batumda öz işini çətinə salmışdı.) Bizdən siz məvacib alacaqsınız. İlk vaxtlar inqilabçılar arasında bizə kömək edəcəksiniz. Ən ifrat istiqaməti seçin. Onların arasında – qabağa gedin. Biz hər yerdə sizinlə qayğı ilə davranacağıq. Məlumatlarınızı bizə elə ötürəcəksiniz ki, üzərinizə kölgə düşməsin. Hansı təxəllüs seçəcəyik?.. İndi isə konspirasiyanızı pozmamaq üçün sizi uzağa sürgünə göndərəcəyik, siz isə dərhal oradan çıxıb gedin, hamı belə edir.

Və Cuqaşvili qərar verdi! Gəncliyinin üçüncü cəhdini məxfi polisdə etdi!

Noyabrda onu İrkutsk quberniyasına sürgün etdilər. Orada sürgündə olanlardan “İskra”ya görə tanıdığı Leninin məktubunu oxudu. Lenin lap ifrat mövqedə dururdu, indi də özünə tərəfdar axtarır, məktublar göndərirdi. Görünür, ona qoşulmaq lazım idi.

Dəhşətli İrkutsk soyuğundan İosif Milad bayramında canını qurtara bildi və yapon müharibəsi başlayarkən o artıq günəşli Qafqazda idi.

İndi onun üçün uzunsürən cəzasızlıq müddəti başlamışdı: o, gizli siyasi iş aparan şəxslərlə görüşür, vərəqələr tərtib edir, mitinqlərə çağırırdı – başqalarını həbs edirdilər (xüsusilə də onun xoşu gəlməyənləri), onu isə – tanıya bilmirdilər, tutmurdular. Müharibəyə də aparmırdılar.

Və birdən! – heç kəs belə tezliklə bunu gözləmirdi, heç kəs bunu hazırlamamışdı, təşkil etməmişdi – bu isə baş verdi! Peterburqda kütlə siyasi tələblərlə küçələrə çıxmışdı, böyük knyazları və əyanları öldürürdülər, İvanovo-Voznesensk tətil edirdi, Lodz, “Potyomkin” üsyan qaldırmışdı – və çarın boğazından tələsik dartıb manifest çıxartdılar, amma yenə də Presnyada pulemyotlar şaqqıldayırdı, dəmir yolları da donmuşdu.

Koba mat qalmışdı, təmiz özünü itirmişdi. Görəsən, yenə səhv etdi? Axı o, niyə heç nəyi qabaqcadan görə bilmir?

Gizli polis onu aldatmışdı!.. Üçüncü dəfəsini də uduzmuşdu! Ah, onun azad inqilabi ruhunu geri qaytarsaydılar! Necə də çıxışı olmayan bir çevrə? – Rusiyada inqilabı təşviq etməlisən ki, ertəsi gün sənin barəndə gizli polis arxivlərindəki məlumatları yaysınlar?

Onun iradəsi nəinki poladdan deyildi, ümumiyyətlə, haçalanırdı, özünü itirmişdi və çıxış yolu görmürdü.

Bununla belə, atışdılar, hay-küy saldılar, asıb-kəsdilər, dönüb geri baxdılar – bəs hanı inqilab? Yoxdur!

Bu arada bolşeviklər yaxşı bir inqilabi üsul – ekslər, yəni ekspropriasiyalar üsulunu mənimsədilər. İstənilən pullu erməniyə məktub atıb onun on, on beş, iyirmi mini hara gətirməli olduğunu deyirdilər. O da gətirirdi, təki dükanlarını partlatmasınlar, uşaqlarını öldürməsinlər. Bu, əsl mübarizə üsulu idi – özü də necə bir üsul! – daha sxolastika, vərəqə və nümayiş yox, əsl inqilabi hərəkat.

Vasvası menşeviklər donquldanırdılar ki, bəs qarətçilik və terror marksizmə ziddir. Eh, Koba onları necə də ələ salırdı, necə də onları tarakanları qovan kimi qovurdu, əvəzində isə Lenin onu “ecazkar gürcü” adlandırdı! – ekslər qarətdir, bəs inqilab qarət deyil? Ah, laklanmış vasvasılar! Partiya üçün pulu bəs haradan əldə etməli, inqilabçıların özləri üçün pulu haradan götürməli? Nağd həmişə nisyədən yaxşı olub.

Bütün inqilabdan Koba təkcə eksləri xüsusi olaraq sevdi. Bu işdə Kobadan başqa heç kəs Kamo kimi sadiq, onun hər sözünə əməl edəcək, tapançasını adamın gözünə soxa biləcək, qızıl dolu torbanı alandan sonra heç bir məcburiyyət olmadan tamamilə başqa bir küçədə gətirib Kobaya təhvil verəcək adamlar tapa bilməzdi. Və Tiflis bankının ekspeditorlarından 340 min qızıl pul götürüləndə başa düşdü ki, bax əsl, hələlik kiçik miqyaslı da olsa, proletar inqilabı budur, başqa, böyük inqilabı isə yalnız ağılsızlar gözləyirlər.

Koba ilə bağlı bütün bunları polis bilmirdi, hələ ki inqilab və polis arasında xoş tarazlıq gözlənilirdi. Kobanın həmişə pulu olurdu.

İnqilab onu Avropa qatarları, dəniz gəmiləri ilə gəzdirir, ona adaları, kanalları, orta əsrlərdən qalma malikanələri göstərirdi. Bu artıq üfunətli Kutaisi kamerası deyildi! Tammerforsda, Stokholmda, Londonda Koba bolşeviklərə, inqilab divanəsi Leninə göz qoyurdu. Sonra Bakıda yeraltı mayenin, qaynayıb-daşan qara hikkənin buxarları ilə nəfəs aldı.

Onu qoruyurdular. Nə qədər partiyada daha böyük vəzifəyə çəkilir və tanınırdısa, bir o qədər də yaxına sürgün edirdilər, artıq Baykala yox, Solvıçeqodska, özü də üçilliyə yox, ikiilliyə. Sürgünlərarası inqilabla da məşğul olmağa mane olmurdular. Nəhayət, üç dəfə Sibir və Ural sürgünlərindən çıxdıqdan sonra onu barışmaz, yorulmaz qiyamçı kimi

Voloqda şəhərinə sürdülər... Burada o, polis əməkdaşının mənzilində qalırdı və birgecəyə qatarla Peterburqa gələ bilərdi.

Lakin doqquz yüz on ikinci ilin fevral axşamında Praqadan Voloqdaya Bakıda tanış olduğu yoldaşı Orconikidze gəldi, onun çiyinlərindən tutaraq silkələyə-silkələyə qışqırdı: “Soso! Soso! Səni MK[1]-ya salıblar!”

Şaxtalı dumana bürünmüş həmin aylı gecədə otuz iki yaşlı Koba ikiüzlü kürkünə bürünərək uzun müddət həyətdə gəzişdi. O, yenə tərəddüd edirdi. MK üzvü! Axı bolşevik MK-sının üzvü Malinovski də Dövlət Dumasının deputatı idi. Yaxşı, Lenin Malinovskini xüsusi olaraq sevir. Amma o, çarın yanındadır! İnqilabdan sonra isə bugünkü MK üzvü – dəqiq nazir olacaq. Doğrudur, sağlığımızda baş verə biləcək hansısa bir inqilabdan danışmaq yersizdir. Lakin inqilabsız da MK-nın üzvü olmaq olar – nə qədər də olsa, hakimiyyətdir. Gizli polis xidmətində o, nəyə nail ola bilərdi? MK-nın üzvü yox, xırdaca casus, xəfiyyə. Azefin taleyi azman bir kabus kimi onun hər gününün, gecəsinin üzərindən asılırdı.

Səhər onlar stansiyaya, sonra da Peterburqa yollandılar. Orada da tutuldular. Gənc və təcrübəsiz Orconikidzeyə üç il Şlisselburq qalası kəsdilər və sonradan sürgün də əlavə etdilər. Stalinə isə, həmişəki kimi, ancaq üçillik sürgün təyin olundu. Doğrudur, bu dəfə bir qədər uzağa – Narım diyarına, ona, bir növ, xəbərdarlıq etdilər. Lakin Rusiya imperiyasında nəqliyyat yolları pis qurulmamışdı və yayın sonunda Stalin sağ-salamat Peterburqa qayıtdı.

İndi əsas gücünü partiya işinə verirdi. Leninin yanına Krakova gedirdi (bunu etmək sürgündə olan adam üçün də çətin deyildi). Bir yerdə mətbəə, o birisində may nümayişləri, vərəqələr – nəhayət, Kalaşnikovo birjasında, axşam toplantısında onu tutdular (Malinovskinin işi idi, amma bu, xeyli sonradan məlum oldu). Gizli polis qeyzləndi – indi onu doğruçu sürgünə göndərdilər – Qütb dairəsinə yaxın, Kureyka kəndinə. Və müddət də kəsdilər – çar hakimiyyəti insafsız müddətlər qoymağı bacarırdı! – Dörd il, adam deməyə də qorxur.

---

[1] *MK* – Mərkəzi Komitə (bolşeviklər partiyasının mərkəzi idarəedici orqanı)

Və Stalin yenə tərəddüdə düşdü: nəyin, kimin xatirinə sakit və firavan həyatdan, hakimiyyətin himayəsindən imtina etdi, özünü bu şeytan deşiyinə sürgün etməyə imkan verdi? “MK üzvü” – ağılsızlar üçün deyilmiş bir söz. Bütün partiyalardan burada yüzlərcə adam sürgündə idi, Stalin onlara baxıb dəhşətə gəlirdi: bu peşəkar inqilabçılar nə murdar tayfa imiş – yalandan od püskürənlər, qışqırmaqdan səsləri xırıldayanlar, qeyri-müstəqil, müflis olmuş insanlar. Qafqazlı Stalin üçün qorxulusu hətta Qütb dairəsi deyildi, bu yüngül, səbatsız, məsuliyyətsiz, mənfi adamların dəstəsində olmaq onun üçün daha çətin idi. Və onlardan dərhal aralanmaq, uzaq olmaq – ayıların arasında yaşamaq daha yaxşı idi! – o, bədənindən mamonta oxşayan, səsi civildəyən çeldon qadınlardan birinə evləndi, – hər halda, onun hırıltısı və ucuz yağ üfunəti verən mətbəxi toplantılara, disputlara, cəncəlli mübahisələrə, yoldaşlıq məhkəmələrinə getməkdən yaxşı idi. Stalin bu adamlara anlatdı ki, hamısı onun üçün yaddırlar, özünü onların hamısından, həm də inqilabdan birdəfəlik kəsib ayırdı. Yetər! Otuz beş yaşında da vicdanlı həyata qayıtmaq gec deyil, nə vaxtsa ciblərini yelkən kimi açıb küləyin səmtini tutmağı qurtarmaq lazımdır. (Neçə illər bu cızma-qaraçılarla əlləşdiyi üçün onun özündən zəhləsi gedirdi.)

O, beləcə yaşayırdı, tamamilə ayrı: nə bolşeviklərə, nə də anarxistlərə aid olmadan... cəhənnəm olsunlar hamısı! Daha qaçmağa da hazırlaşmırdı, sürgününü axıra kimi vicdanla çəkmək istəyirdi. Həm də müharibə başlamışdı, həyatını yalnız burada, sürgündə qoruya bilərdi. Öz çeldon arvadı ilə sakitcə oturmuşdu; bir oğlanları da doğuldu. Müharibə isə heç cür qurtarmaq bilmirdi. İndi də dişinlə, dırnağınla özünə bir il sürgün əlavə etdir – bu ölüvay çar heç əməlli müddət də kəsə bilmir!

Yox, müharibə qurtarmırdı! Onun əməlli-başlı öyrəşdiyi polis idarəsindən şəxsi vərəqəsini və ruhunu hərbi rəisə təhvil verdilər, o da ki nə sosial-demokratlardan, nə MK üzvlərindən başı çıxmayan adam kimi, 1879-cu il təvəllüdlü, əvvəllər hərbi mükəlləfiyyətini yerinə yetirməmiş İosif Cuqaşvilini rus imperator ordusuna çağırdı. Beləliklə də, gələcəyin böyük marşalı öz hərbi karyerasına başladı. Artıq üç xidməti o yoxlamışdı, dördüncüsü başlanmalı idi.

Süst xizək yolu ilə onu Yenisey boyu Krasnoyarska kimi, oradan da Açinskə, kazarmalara apardılar. Otuz səkkiz yaşın içində idi, özü isə – heç kim, Sibir şaxtalarından büzüşərək şinelə bükülmüş, cəbhəyə qırğına göndərilən gürcü əsgər idi. Və onun böyük həyatına hansısa bir belarus xutoru və ya yəhudi qəsəbəsi yaxınlığında son qoyulmalı idi.

O heç şineli lülə kimi bükməyi və tüfəngi doldurmağı öyrənməmişdi ki (sonradan, komissar və marşal olanda da bacarmırdı, soruşmağa isə utanırdı), Petroqraddan teleqraf lentləri gəldi, bunları oxuyandan sonra bir-birini tanımayan adamlar qucaqlaşıb öpüşür, şaxtalı nəfəsləri ilə qışqırırdılar: “Məsih zühur etdi!” Çar imtina etdi! İmperiya daha yoxdur!

Necə? Nədən? Hətta ümid etməyi də yadırğamışdılar, heç güman da etmirdilər. Uşaq vaxtı İosifə düz öyrətmişdilər: “Yolların bilinməz sənin, İlahi!” Rus ictimaiyyətinin, bütün partiya çalarlarının belə yekdilliklə sevinməsi heç kəsin yadına gəlmirdi. Stalinin sevinməsi üçünsə daha bir teleqram lazım idi, onsuz Azefin kabusu boğazından asılmış kimi daim başının üstündə yellənirdi.

Bir gün sonra bu xəbər də gəldi: Mühafizə şöbəsi, gizli polis yandırılıb və darmadağın olunub, bütün sənədlər məhv edilib!

İnqilabçılar nəyin təcili yandırılmalı olduğunu yaxşı bilirdilər. Stalinin başa düşdüyü kimi, yəqin, onun kimiləri az deyildi... (Mühafizə şöbəsi yanmışdı, amma yenə də həyatı boyu Stalin ehtiyatlanır və ətrafına boylanırdı.) O, öz əlləri ilə on minlərlə arxiv vərəqini və bütöv qovluqları heç baxmadan odun içinə atmışdı. Bununla belə, nəzərdən qaçırtdı, otuz yeddinci ildə az qaldı üstü açılsın. Sonradan məhkəməyə verilən partiya üzvlərinin hamısını da Stalin xəbərçilikdə günahlandırırdı: o, alçalmağın necə asan olduğunu bilirdi, amma təsəvvür edə bilmirdi ki, başqaları da özlərini sığortalamamış olsunlar.)

Stalin Fevral inqilabını böyük adlandırmaqdan imtina etdi, amma özünün də sevindiyini, mahnı oxuduğunu, Açinskdən qanad açıbmış kimi uçub gəldiyini (indi daha fərarilik də edə bilərdi), ağılsız hərəkətlər etdiyini, hansısa bir lap ucqar pəncərədən Leninə İsveçrəyə teleqram vurduğunu unutmuşdu.

O, Petroqrada gəldi və dərhal da Kamenevlə razılaşdı: bu, elə gizli fəaliyyət zamanı arzuladıqlarının özüdür. İnqilab baş verdi, indi isə hakimiyyəti möhkəmləndirməli. Müsbət insanların vaxtı gəlib çatmışdı (xüsusilə də əgər sən artıq MK-nın üzvüsənsə). Bütün qüvvələri müvəqqəti hökuməti dəstəkləməyə!

Rusiyanı tanımayan, hər hansı bir pozitiv və müntəzəm təcrübəsi olmayan, tələffüzü başa düşülməyən bu avantürist gəlib əl-qol ata-ata, boğula-boğula öz aprel tezisləri ilə aləmi tamamilə qatıb-qarışdırana kimi hər şey aydın idi. Axır ki, partiyanı dilə tutdu, onu iyul çevrilişinə sürüklədi! Stalinin haqlı olaraq öncədən dediyi kimi, bu avantüra baş tutmadı, az qala, bütün partiya məhv olacaqdı. Bəs bu qəhrəmanın xoruz cəsarəti indi nə oldu? Başını götürüb Razlivə qaçdı, burada isə bolşevikləri ən pis söyüşlərlə söyürdülər. Doğrudanmı, onun azadlığı partiyanın nüfuzundan üstün idi? Altıncı qurultayda Stalin bunu onlara açıq dedi, amma çoxluq yığa bilmədi.

Ümumiyyətlə, on yeddinci il xoşagəlməz il idi: mitinqlər həddən çox idi, kim daha çox yalan deyirdisə, onu da əl üstə gəzdirirdilər, Trotski sirkdən çıxmırdı. Arı bala gələn kimi, bu qədər boşboğaz, görəsən, haradan gəlib çıxmışdı? Sürgünlərdə onları görən olmamışdı, ekslərdə də heç biri gözə dəymirdi, xaricdə sülənirdilər, indi də gəliblər ki, boğazlarını yırtıb qabaq yerləri tutsunlar. Hər şeydən də danışırlar, birə kimi çevikdirlər. Hələ sual həyatda yaranmayıb, qoyulmayıb, bunlar artıq cavabını bilirlər! Onlar Stalinə çox pis gülür, hətta bunu gizlətmirdilər də. Eybi yox, Stalin onların mübahisələrinə qarışmırdı, özünü tribunalara soxmurdu, hələ susurdu. Söz güləşdirmək, yarışa girmək ki, kim çox və daha bərkdən deyə bilər – Stalin bunu xoşlamırdı, bunu bacarmırdı. O özü üçün inqilabı belə təsəvvür etmirdi. İnqilabı o, belə təsəvvür edirdi: rəhbər vəzifə tutmaq və iş görmək.

Bu keçisaqqallar ona gülürdülər, axı niyə bütün çətin işləri, bütün namünasib işləri məhz Stalinin üstünə atmağa vərdiş etmişdilər? Ona gülürdülər, onda bəs nə üçün Kşesinskayanın sarayında hamı qarın ağrısına düşdü və Petropavlovkaya başqa birisini deyil, məhz Stalini göndərdilər ki, matrosları qalanı Kerenskiyə döyüşsüz təslim etməyə razı salsın, özləri isə yenidən Kronştadta qayıtsınlar? Ona görə ki, Qrişka Zinovyevi matroslar daşa basdılar. Ona görə ki, rus xalqı ilə danışmağı bacarmaq lazımdır.

Oktyabr çevrilişi də avantüra idi, amma alındı, eybi yox. Alındı. Lap yaxşı. Buna görə Leninə beş yazmaq olar. Bundan sonra nə olacaq – bilinmir, hələ ki yaxşıdır. Millətlər komissarı? Eybi yox, qoy olsun. Konstitusiya tərtib etmək? Yaxşı. Stalin hər şeyi diqqətlə izləyir, hər şeyi saf-çürük edirdi.

Təəccüblüdür, amma oxşayırdı ki, inqilab bircə ilə tamamilə alınmışdı.

Belə şeyi heç gözləmək də olmazdı – amma alındı! Bu təlxək Trotski hələ də dünya inqilabına inanırdı, Brest sülhünü istəmirdi, Leninin özü də inanırdı, eh, kitab xəyalpərəstləri! Eşşək olmaq lazımdır ki, Avropa inqilabına inanasan, özləri orada nə qədər yaşadılar, heç nə başa düşmədilər. Stalin isə bircə dəfə getdi – hər şeyi başa düşdü. Hələ şükür etmək gərəkdir ki, özümüzünkü alındı. Sakitcə oturmaq. Düşünmək.

Stalin ətrafına ayıq, qərəzsiz gözlə baxırdı. Və fikirləşirdi. Aydın başa düşürdü ki, bu ibarəbazlar belə mühüm inqilabı məhv edəcəklər. Yalnız o, Stalin, işə düzgün istiqamət verə bilər. İnsafla, vicdanla deyilsə, bu insanların arasında həqiqi rəhbər təkcə o idi.

O, özünün bu əzilib-büzülən, tullanıb-düşən adamlarla müqayisəsində qərəzsiz olmağa çalışır, öz həyati üstünlüklərini, onların səbatsızlığını və öz dayanıqlılığını aydın görürdü. O, insanları başa düşməyi ilə hamıdan fərqlənirdi. O, insanların torpaqla birləşdikləri yerlərinə, bazislərinə bələd idi, elə yerlərinə bələd idi ki, onsuz ayaq üstə dayana, heç nəyə davam gətirə bilməzlər, bundan yuxarıda olan isə, o şey ki onun köməyi ilə riyakarlıq, ikiüzlülük edirlər, özlərini göstərməyə çalışırlar – bu üstqurumdur, heç nəyi həll etmir.

Doğrudur, Lenində şahin uçuşu vardı, adamı, sadəcə, məəttəl qoya bilərdi: bir gecənin içində həll etdi: “torpaq – kəndlilərə” (sonrasına isə baxarıq), bir günün içində Brest sülhünü fikirləşib tapdı (axı nəinki rus, hətta gürcü üçün də Rusiyanın yarısını almanlara vermək olduqca ağrılı idi, onu isə ağrıtmadı!). NEP[1]-dən də ki heç danışma, ən böyük bicliyi də elə budur, belə manevr etməyi öyrənmək də ayıb deyil.

Lenində hər şeydən üstün, hər şeydən yaxşı olan nə idi: o, real hakimiyyəti ancaq öz əlində möhkəm saxlayırdı. Şüarlar dəyişirdi, diskussiyaların mövzuları dəyişirdi, müttəfiqlər və rəqiblər dəyişirdi, heç nə ilə məhdudlaşdırılmamış hakimiyyət isə yalnız onun əlində qalırdı!

Bu insanda olmayan şey – həqiqi etibarlılıq idi, öz təsərrüfatı ilə birgə başı hələ çox bəlalar çəkəcəkdi, bu təsərrüfatında dolaşıb qalacaqdı. Stalin Leninin qeyri-ardıcıllığını, bir mövqedən digərinə atıldığını, nəhayət, insanları pis başa düşdüyünü, belə başa düşmənin, ümumiyyətlə, heç olmadığını doğru hiss etmişdi. (Bunu öz timsalında sınaqdan keçirmişdi: hansı tərəfini çevirirdisə, Lenin onu məhz həmin tərəfdən də görürdü.) Gerçək siyasət isə əlbəyaxa döyüş idi və bu adam belə döyüş üçün yaramırdı. Stalin özünü Lenindən Turuxan en dairəsindəki mənfi altmış altı dərəcə şaxtanın Şuşenskoye en dairəsindəki mənfi əlli dörd dərəcə şaxtadan möhkəm olduğu qədər möhkəm sayırdı. Bu kitab nəzəriyyəçisini həyat hansı sınaqlara çəkmişdi? O, aşağı zümrəyə mənsub olmayıb, alçaldılmalarla, kasıblıqla, birbaşa aclıqla rastlaşmayıb: pis də olsa, hər halda, mülkədar olub. Bircə dəfə də olsun sürgündən qaçmayıb, nümunəvi olub! O, doğruçu həbsxana da görməyib, heç Rusiyanın özünü belə görməyib, on dörd il mühacirətlərdə avaralanıb. Onun yazdıqlarının yarıdan çoxunu Stalin oxumamışdı, bu yazılarda ağıllı bir şey tapa biləcəyini güman etmirdi.

---

[1] *NEP* (Новая экономическая политика) – Yeni İqtisadi Siyasət – bolşevik hakimiyyətinin 1920-ci illərdə tətbiq etdiyi siyasət. Mahiyyəti fərdi təşəbbüsə, işgüzarlığa daha geniş yer verməkdən ibarət olmuşdur.

(Doğrudur, onun əla ifadələri də vardı; məsələn: "Diktatura nədir? Qeyri-məhdud, qanunlarla məhdudlaşdırılmayan hökumət". Stalin vərəqin kənarına yazmışdı: "Yaxşıdır!") Bəli, Leninin, həqiqətən, ayıq ağlı olsaydı, o, ilk gündən Stalini özünə hamıdan yaxın edərdi, deyərdi: "Kömək et! Mən siyasəti başa düşürəm, sinifləri başa düşürəm – canlı insanları isə başa düşmürəm!" O isə Stalini hansısa bir taxıl üzrə müvəkkil kimi Rusiyanın uzaq bir küncünə yolladı. Moskvada ona ən lazımlı adam Stalin idi, o isə bu adamı Saritsına göndərdi...

Bütün vətəndaş müharibəsini Lenin Kremldə oturdu: özünü qoruyurdu... Stalinin payına isə üç il köçərilik etmək, gah at belində, gah da taçankada bütün ölkə boyu qovmaq, soyuqdan donmaq və tonqal başında qızınmaq düşdü. Doğrudur, bu illərdə Stalin özünü çox sevirdi: bir növ, rütbəsiz cavan general idi, səliqəli, boy-buxunlu, başında üstü ulduzlu meşin papaq, əynində ikiyanlı zabit şineli – özü də düymələnməmiş; ayağında dəqiq ölçüdə tikilmiş xrom çəkmələr; təmiz qırxılmış ağıllı, cavan sifəti, bığları da ki tökmə idi, heç bir qadın davam gətirə bilməzdi (onun üçüncü arvadı da gözəl qadın idi).

Əlbəttə, o, əlinə qılınc götürmürdü, özünü güllə altına vermirdi, inqilab üçün o daha dəyərli idi, o, mujik Budyonnı deyildi. Təzə yerə gəlirsən – Saritsına, Permə, Petroqrada, – susursan, suallar verirsən, bığlarını sığallayırsan. Bir siyahıda "güllələnsin" yazırsan, ikinci siyahıda "güllələnsin" yazırsan – onda insanlar sənə lap çox hörmət etməyə başlayırlar.

Düzünə qalsa, özünü böyük hərbçi kimi, qələbənin yaradıcısı kimi göstərmişdi.

Bütün bu özlərini yuxarı dürtən quldurlar dəstəsi Lenini əhatəyə almışdı, hakimiyyət davası aparırdı, hamı özünü ağıllı, olduqca incə və mürəkkəb şəxsiyyət kimi təsəvvür edirdi. Məhz mürəkkəb olmaları ilə də öyünürdülər. İki dəfə ikinin dörd olduğu yerdə onlar xorla çığır-bağır salırdılar ki, hələ yenə ondabir və yüzdəiki də qalır. Ən pisi, ən iyrənci isə Trotski idi. Stalin belə iyrənc adama ömrü boyu rast gəlməmişdi. Özü haqqında çox yüksək fikirdə idi, natiqlik məharətinə iddialı idi, amma heç vaxt vicdanla mübahisə etmirdi, heç vaxt onun nə "hə"si "hə" olurdu, nə də "yox"u "yox", mütləq: elə də olar, belə də, elə də yox, belə də yox! Sülh bağlamamalı, müharibə aparmamalı – hansı ağlı başında olan adam bunu başa düşə bilərdi? Bəs dikbaşlığı? Salonvaqonda lap çar kimi gəzirdi. Əgər səndə strateq qabiliyyəti yoxdursa, niyə baş komandan vəzifəsinə can atırsan axı?

Trotski onu o qədər yandırmışdı, o qədər əsəbiləşdirmişdi ki, onunla mübarizədə Stalin ilk vaxtlar özünü saxlaya bilmədi, siyasətin düşmən olduğunu, ümumiyyətlə, bildirməməyi, əsəbiləşdiyini üzə çıxarmamağı tələb edən əsas qaydasını pozdu. Stalin açıq şəkildə ona tabe olmurdu, məktublarında onu pisləyirdi, şifahi şəkildə Leninə ondan şikayət edirdi, əlinə düşən imkanı buraxmırdı. İstənilən sualla bağlı Trotskinin rəyini, qərarını bilən kimi dərhal ona zidd təklif irəli sürür, hər şeyin əksinə olduğunu sübuta yetirməyə çalışırdı. Amma belə qalib gəlmək olmazdı. Trotski də imkan düşən kimi ona zərbə endirirdi: onu Saritsından qovmuşdu, Ukraynadan qovmuşdu. Bir dəfə isə Stalin ağır dərs aldı və başa düşdü ki, mübarizədə heç də bütün üsullar yaxşı olmur, qadağan olunmuş fəndlər də mövcuddur: Zinovyevlə birgə onlar Siyasi Büroya Trotskinin özbaşına güllələmələrindən şikayət etdilər. Onda Lenin bir neçə ağ vərəq götürdü, hər birinin altından "Bundan sonra da bəyənirəm" yazaraq qol çəkdi və hamının yanında Trotskiyə verdi ki, doldursun.

Yaxşı dərs oldu! Xəcalət çəkmək lazımdır! Nədən şikayət edirdi?! Olduqca gərgin mübarizədə ürəyiyumşaqlığa çağırmaq olmazdı axı. Lenin haqlı idi, müstəsna olaraq Trotskinin özü də haqlı idi: əgər məhkəməsiz güllələməsən, tarixdə heç nəyə nail ola bilməzsən.

Hamımız insanıq, hisslərimiz bizi ağlımızdan qabağa dartır. Hər adamdan bir iy gəlir, həmin iyə görə də düşünməzdən əvvəl hərəkət edirsən. Əlbəttə, Trotskiyə qarşı mövqeyini vaxtından əvvəl açmaqla Stalin səhvə yol vermişdi (bir də heç vaxt belə səhv etməyəcəkdi). Elə həmin hisslər də onu ən doğru yolla Leninə tərəf aparıb çıxardı. Əgər başınla fikirləşsən – Leninə yarınmaq lazım idi – "ah, necə də doğrudur! Mən də buna tərəfdaram!" Lakin heç vaxt səhv etməyən ürəyi Stalinə başqa yol göstərdi: onunla mümkün qədər kobud davranmaq, eşşək kimi dirənmək – mən beləyəm, təhsilsiz, yonulmamış, vəhşisayaq adamam, istəyirsiniz qəbul edin, istəmirsiniz – etməyin. O, nəinki Leninə qarşı kobudluq edirdi, bəzən hətta qanmazlığa da keçirdi ("daha iki həftə cəbhədə ola bilərəm, sonra mənə istirahət verin" – bunu Lenin kimə bağışlayardı?), məhz bu şəkildə – sınmaz, əyilməz bir insan kimi Leninin hörmətini qazandı. Lenin hiss etdi ki, bu qəribə gürcü – güclü fiqurdur, belə adamlar çox lazımdırlar, gələcəkdə isə bundan da çox lazım olacaqlar. Lenin Trotskiyə çox qulaq asırdı, amma Stalinə də qulaq verirdi. Stalini sıxanda Trotskini də sıxırdı. Biri Saritsına görə günahkardır, o birisi isə Həştərxana görə. "Siz əməkdaşlıq etməyi öyrənin" – hər ikisini dilə tuturdu, amma onları yola getməyən kimi də qəbul edirdi. Trotski şikayətlənirdi ki, bütün respublikada içki qadağan olunub, Stalin isə Kremldə çardanqalma çaxır anbarını içib qurtarır, əgər cəbhədə xəbər tutsalar... – Stalin zarafata saldı, Lenin güldü, Trotski saqqallı sifətini çevirərək əliboş çıxıb getdi. Stalini Ukraynadan çıxartdılar – əvəzində ikinci xalq komissarlığı verdilər, FKM[1].

1919-cu ilin martı idi. Stalinin qırx iki yaşı olacaqdı. Başqasının əlində FKM cındır bir müfəttişliyə çevriləcəkdi, amma Stalinin əlində o ən vacib komissarlığa çevrildi! (Lenin də bunu istəyirdi. O, Stalinin sərtliyindən, dönməzliyindən, əyilməzliyindən xəbərdar idi.) Respublikada ədalətə, ən yüksəkvəzifəli şəxslər də daxil olmaqla partiya sıralarının təmizliyinə nəzarəti məhz Stalinə tapşırdı. İşinin xüsusiyyəti ilə əlaqədar, əgər bu xüsusiyyət düzgün başa düşülərsə və öz sağlamlığını əsirgəməzsə, Stalin indi gizlicə (amma tamamilə qanuni şəkildə) bütün məsul əməkdaşlar haqqında ifşaedici materiallar yığmalı, nəzarətçilər göndərməli və məlumatlar toplamalı, sonra isə təmizləməyə rəhbərlik etməli idi. Bunun üçünsə öz aparatını yaratmalı, bütün ölkədən özü kimi fədakar, gizli, mükafat istəmədən işləməyə hazır olan adamları ətrafında birləşdirməli idi. Bu, ağır, səbir tələb edən, uzunçəkən iş idi və Stalin ona hazır idi.

Doğru deyirlər ki, qırx yaş kamillik dövrüdür. Ancaq bu yaşda necə yaşamalı və özünü necə aparmalı olduğunu başa düşürsən. Və Stalin də əsas gücünü – hələ səslənməmiş qərarının gücünü yalnız indi başa düşdü. Daxilində qərar qəbul etmisən, amma bu qərar kimin başı ilə bağlıdırsa, həmin adamın bunu vaxtından əvvəl bilməsi lazımsızdır. (Qoy başı diyirlənib yerə düşəndə xəbər tutsun.) İkinci qüvvə: başqalarının sözlərinə heç vaxt inanmamalı, öz sözlərinə – əhəmiyyət verməməli. Edəcəyin haqda yox (ola bilər ki, hələ özün də bunu bilmirsən, bu, sonra məlum olacaq), həmin anda müsahibini sakitləşdirə biləcək şey haqda danışmalı. Üçüncü qüvvə: əgər kimsə sənə xainlik edibsə – bağışlamamalı, kimisə dişlərinlə tutmusansa – buraxmamalı, lap günəş geri getsə, müxtəlif səmavi görüntülər olsa belə, həmin adamı heç bir halda əldən buraxmamalı. Nəhayət, dördüncü qüvvə: başları nəzəriyyəyə yönəltməməli, bu hələ heç kəsə kömək etməyib (sonradan hansısa bir nəzəriyyə deyə bilərsən), hər addımda düşünməli: indi kiminlə və hansı dirəyə kimi yoldaş ola bilərsən.

---

[1] *FKM* – Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi – inqilabi Rusiyada ali nəzarət-təftiş orqanı

Trotski ilə vəziyyət də beləcə, tədricən düzəldi – əvvəl Zinovyevin, sonra da Kamenevin köməyi ilə. (Hər ikisi ilə səmimi münasibətlər yaranmışdı.) Stalin özü üçün aydınlaşdırdı ki, Trotski ilə bağlı əbəs yerə narahat olurdu, Trotski kimi adamı heç vaxt quyuya itələmək lazım deyildi, özünü ora-bura vuracaq, quyuya da yumbalanıb özü düşəcəkdi. Stalin işini bilirdi, sakitcə işini görürdü: tələsmədən kadrlarını seçir, insanları yoxlayır, hər kəsi yadda saxlayır, kim etibarlı çıxarsa, onu yuxarı qaldırmaq, irəli çəkmək üçün əlverişli məqam gözləyirdi. Vaxt yetişdi – belə də oldu! – həmkarlar ittifaqının diskussiyasında Trotskinin özü yıxıldı – ağzına gələni danışdı, oyun çıxardı, Lenini hirsləndirdi – partiyaya hörmət etmir! – Stalində isə Trotskinin adamlarını əvəz edəcək kadrlar artıq hazırdır: Krestinskini – Zinovyevlə, Preobrajenskini – Molotovla, Serebryakovu – Yaroslavski ilə. Voroşilov da, Orconikidze də MK-ya gətirildilər, hamısı öz adamları idi. Və məşhur baş komandanın durna ayaqları əsdi. Lenin başa düşdü ki, təkcə Stalin sal qaya kimi partiyanın tərəfində durub, özü üçünsə heç nə istəmir, heç nə xahiş etmir.

Sadəlövh və suyuşirin gürcü bütün aparatçıları bununla cəzb edirdi, hamı kimi özünü kürsüyə dürtmürdü, məşhurlaşmağa can atmırdı, Marksı bilməyi ilə öyünmürdü, cingiltili iqtibaslar gətirmirdi, əvəzində təvazökarlıqla işləyir, aparat yaradırdı – tənha yoldaşdır, olduqca möhkəm, olduqca vicdanlı, fədakar, çalışqan, doğrudur, bir az tərbiyəsizdir, kobuddur, dayazdır. Və İliç xəstələnməyə başlayanda, bir vaxt Mişa Romanov çarlığa seçilən kimi, Stalini də baş katib seçdilər, çünki heç kəs ondan qorxmurdu.

Bu, 1922-ci ilin mayı idi. Başqası olsaydı, kifayətlənərdi, sakitcə yerində oturar və sevinərdi. Amma Stalin – yox! Başqası “Kapital”ı oxuyardı, qeydlər edərdi. Stalin isə burun deşikləri ilə havanı çəkdi və başa düşdü: sonuncu imkandır, inqilabın nailiyyətləri təhlükədədir, bircə dəqiqə də itirmək olmaz: Lenin hakimiyyəti saxlaya bilməyəcək və özü onu etibarlı əllərə verməyəcək. Leninin səhhəti laxlamışdır, bəlkə də, belə olmağı yaxşıdır. Əgər o, rəhbərlikdə ləngiyərsə – heç nəyə zəmanət vermək olmaz, dayanıqlı heç nə yoxdur: dartılıb didilmiş, tez özündən çıxan, indi isə həm də xəstə Lenin getdikcə daha çox qıcıqlandırır, sadəcə, işləməyə qoymurdu. Hamıya işləməyə mane olurdu! Heç nəyin üstündə adamı danlaya, yerinə oturda, seçkili vəzifədən çıxara bilərdi.

İlk ideya Lenini müalicəyə, məsələn, Qafqaza göndərmək oldu: orada hava təmizdir, ucqar yerdir, Moskva ilə telefon əlaqəsi yoxdur, teleqramlar gec çatır, orada dövlət işindən aralanar və əsəbləri sakitləşər. Səhhətinə nəzarət etmək üçünsə yanına sınanmış yoldaşlardan birini, sabiq ekspropriator, sabiq qarətçi Kamonu qoymaq olar. Lenin də razılaşırdı, artıq Tiflislə danışıqlar gedirdi, amma iş nə üçünsə uzandı. Elə bu vaxt Kamonu da maşın vurdu (ekslər haqda çox çərənləyirdi).

Onda rəhbərin həyatı üçün narahatlıq keçirən Stalin Xalq Səhiyyə Komissarlığı və cərrah-professorlar vasitəsilə məsələ qaldırdı: güllə çıxarılmayıb – o, orqanizmi zəhərləyir, daha bir əməliyyat keçirmək, gülləni çıxarmaq lazımdır. Və həkimləri inandırdı. Hamısı təkrar edirdi – lazımdır, Lenin də razılaşdı – amma yenə uzandı. Nəticədə isə Qorkalara getdi.

“Leninə münasibətdə möhkəm olmaq lazımdır!” – Stalin Kamenevə belə yazdı. Kamenev və Zinovyev də, o zaman ən yaxın dostları, tamamilə razılaşırdılar. Müalicədə möhkəm olmalı, rejimdə möhkəm olmalı, işlərdən kənarlaşdırmaqda möhkəm olmalı – onun qiymətli həyatı naminə. Və Trotskidən aralandırılmasında. Krupskayanın da ipini çəkmək lazımdır, o, sıravi partiyalı yoldaşdır. “Yoldaş Leninin səhhətinə məsul şəxs” Stalin təyin olundu və o da bunu özü üçün qara iş saymırdı: birbaşa müalicə edən həkimlərlə və hətta tibb bacıları ilə məşğul olmağı, onlara Lenin üçün hansı rejimin ən faydalı olduğu ilə bağlı göstərişlər verməyi özünə borc bilirdi. Onun üçün ən faydalısı, hətta həyəcanlanarsa belə, qadağan və qadağan etməkdir. Siyasi məsələlərlə də bağlı eləcə. Qızıl Ordu ilə bağlı qanun layihəsi xoşuna gəlmir – keçirməli, ÜMİK[1]-lə bağlı xoşuna gəlmir – keçirməli, heç bir vəchlə güzəştə getməməli, axı o, xəstədir, nəyin yaxşı olduğunu bilə bilməz. Nəyinsə təcili keçirilməsində təkid edirsə – əksinə, bunu daha ləng etməli, geri götürməli. Ona kobud, bəlkə də, çox kobud cavab verməli – bu, baş katibin düzlüyündəndir, öz xasiyyətini sındırıb dəyişə bilməzsən.

Stalinin bütün səylərinə baxmayaraq, Lenin pis sağalırdı, onun xəstəliyi payıza kimi çəkdi, o zaman da ki MİK-ÜMİK-lə bağlı mübahisə gərginləşdi və əziz İliç qısa bir müddətə ayağa qalxa bildi. Ancaq ona görə qalxdı ki, 22-ci ilin dekabrında Trotski ilə səmimi ittifaqlarını bərpa etsin – əlbəttə ki, Stalinə qarşı. Buna görə qalxmağa heç ehtiyac yox idi, təkrar yatsa, daha yaxşıdır. İndi həkim nəzarəti daha güclü olacaq – yazmaq olmaz, işlərdən xəbərdar olmaq olmaz, manna sıyığından başqa yemək – olmaz. Əziz İliç baş katibdən gizli vəsiyyətnamə yazmaq fikrinə düşdü – yenə də Stalinə qarşı. Gündə beş dəqiqə diktə edirdi, bundan artıq icazə vermirdilər (Stalin icazə vermirdi). Lakin baş katib bığaltı gülürdü: stenoqrafçı qız dabanlarını taq-taq taqqıldadaraq yazdığının bir surətini dərhal ona gətirirdi. Üstəlik, hələ Krupskayanın da ağzından vurmaq lazım gəldi, o, buna layiq idi, – əziz İliç əsəbiləşdi – və üçüncü dəfə iflic! Onun həyatını xilas etmək üçün göstərilən bütün səylər hədər getdi.

---

[1] *ÜMİK* – Ümumittifaq Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK – Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi)

O, yaxşı vaxtda öldü: Trotski Qafqazda idi, Stalin də ona dəfn gününü səhv bildirdi, çünki burada onluq bir iş yox idi: sədaqət andını baş katibin səsləndirməsi daha sanballı, daha vacib idi.

Amma Leninin vəsiyyəti qalmışdı. Ona görə yoldaşlar arasında anlaşılmazlıq, ziddiyyət yarana bilərdi, hətta Stalini baş katiblikdən götürmək də istəyirdilər. Onda Stalin Zinovyevlə daha da sıx dostlaşdı, ona sübut etdi ki, yəqin, partiyanın rəhbəri o olacaq, qoy XIII qurultayda MK-nın hesabatı ilə gələcək rəhbər kimi o çıxış etsin, Stalin isə təvazökar baş katib olacaq, ona heç nə lazım deyil. Və Zinovyev də kürsüdə özünü nümayiş etdirdi, məruzə etdi (təkcə məruzə, onu hara və hansı vəzifəyə seçmək isə bəlli olmadı, belə vəzifə yox idi – “partiya rəhbəri”), həmin məruzəyə görə də MK-nı dilə tutdu – vəsiyyəti qurultayda oxumamaq, Stalini çıxartmamaq: o artıq düzəlib.

O vaxtlar Siyasi Büroda hamı çox mehriban və hamı da Trotskiyə qarşı idi. Onun təkliflərini rədd edir, tərəfdarlarını vəzifələrdən çıxarırdılar. Başqa baş katib bununla sakitləşərdi. Ancaq yorulmaz və ayıq-sayıq Stalin bilirdi ki, rahatlığa çıxmağına hələ çox var.

Leninin yerinə Kamenevin Xalq Komissarları Sovetinin sədri qalması yaxşı idimi? (Hələ Kamenevlə birgə xəstə Leninə baş çəkdikləri vaxtlarda Stalin “Pravda”ya hesabat verərkən Kamenevsiz, tək getdiyini deyirdi. Hər ehtimala qarşı. O, öncədən görürdü ki, Kamenev də əbədi deyil.) Rıkov təyin olunsa, daha yaxşı deyilmi? Kamenevin özü də razılaşdı, Zinovyev də, bax bu cür mehriban dolanırdılar!

Tezliklə onların dostluğuna böyük zərbə dəydi: məlum oldu ki, Zinovyev və Kamenev riyakar, ikiüzlüdürlər, ancaq hakimiyyətə can atırlar, Lenin ideyalarını isə qiymətləndirmirlər. Onları bir az sıxmaq lazım gəldi. Onlar “yeni müxalifət”ə çevrildilər (boşboğaz Krupskaya da onlara qoşuldu), Trotskini isə çox vurmuşdular, hələlik sakit idi. Olduqca əlverişli vəziyyət yaranmışdı. Elə bu arada da

Stalinin partiyanın birinci nəzəriyyəçisi əziz Buxarçiklə ürək dostluğu başlandı. Elə Buxarçik də çıxış edirdi, özül və əsas hazırlayırdı (onlar “qolçomaqların üzərinə hücum!” deyirlər, biz isə Buxarçiklə “şəhərin kəndlə birləşməsi!” deyirik.) Stalinin özü nə şöhrətə, nə rəhbərliyə zərrə qədər də iddialı deyildi, o ancaq səsverməni və kimin hansı vəzifədə olduğunu izləyirdi. Artıq lazımi vəzifələrin çoxunu düzgün yoldaşlar tuturdu və düzgün də səs verirdilər. Zinovyevi Kominterndən çıxartdılar, Leninqradı onlardan aldılar.

Onlar gərək sakitləşəydilər, amma yox: indi də Trotski ilə birləşdilər, bu ədabaz da sonuncu dəfə ortaya şüar atdı: “sənayeləşdirmə”. Biz isə Buxarçiklə deyirik – partiyanın bütövlüyü! Bütövlük naminə hamı tabe olmalıdır! Trotskini sürgün etdik, Zinovyevlə Kamenevin ağzını yumduq.

Burada Lenin çağırışı da xeyli kömək etdi: indi partiyanın əksəriyyətini ziyalılıq xəstəliyinə, ötüb-keçmiş vaxtların gizli fəaliyyət və mühacirət didişməsinə tutulmamış insanlar təşkil edirdilər, elə insanlar ki, onlar üçün partiya liderlərinin əvvəlki ucalığı əhəmiyyət kəsb etmirdi, onlar üçün bu gün daha vacib idi. Partiyanın aşağı qatlarından sağlam, sadiq adamlar yüksəlir, mühüm vəzifələri tuturdular, onlar da inqilabın nailiyyətlərini xilas edəcəkdilər.

Amma necə də məşum bir gözlənilməzlik: Buxarin, Tomski və Rıkov da riyakar çıxdılar, onlar partiyanın bütövlüyü tərəfdarı deyilmişlər! Buxarin də birinci nəzəriyyəçi yox, hamını çaşdıranlardan biri imiş. Onun hiyləgər “şəhərlə kəndin birləşməsi” şüarı da özündə bərpaedici məna daşıyırmış, qolçomaqların qabağında təslim olmaq və sənayeləşdirməni pozmaq demək imiş!.. Düzgün şüarlar axırda gör haradan tapıldı, təkcə Stalin onları ifadə edə bildi: qolçomağa hücum və sənayeləşdirmənin sürətləndirilməsi! Və əlbəttə – partiyanın bütövlüyü! Bu iyrənc “sağçılar” dəstəsini də rəhbərlikdən süpürüb atdılar.

Buxarin bir ara qürrələnirdi ki, guya, hansısa müdrik “idarəetmədə miskin ağıl daha qabiliyyətli olur” deyibmiş.

Səhv etdin, Nikolay İvanoviç, öz müdrikinlə birgə: miskin yox – sağlam. Sağlam ağıllar.

Özünüzün necə ağıl sahibi olduğunuzu prosesdə nümayiş etdirdiniz. Stalin qalereyada, qapalı otaqda oturaraq torun dalından onlara baxıb gülürdü: necə də naqqal idilər haçansa! Nə vaxtsa necə də güclü görünürdülər! Nə günə düşdülər? Necə də islanıb cücəyə döndülər.

İnsan təbiətinə bələd olması, ayıqlığı Stalinə həmişə kömək etmişdi. O, gözləri ilə gördüyü insanları başa düşürdü. Amma gözləri ilə görmədikləri insanları da tanıyırdı. 31–32-ci illərdə çətinlik olanda, ölkədə nə yeməyə, nə də geyməyə heç nə tapılmayanda, ilk baxışdan elə görünürdü ki, kimsə gəlib itələyərsə – yıxılarıq. Partiya komanda verdi – həyəcan təbili çalınsın, müdaxilə təhlükəsi! Amma Stalinin özü buna heç vaxt iynə ucu qədər də olsa inanmayıb, çünki onları, Qərbdəki boşboğazları da qabaqcadan təsəvvür edirdi.

Lakin partiyanı, ölkəni düşmənlərdən təmizləmək, leninizmi – Stalinin heç vaxt xilaf çıxmadığı, səhvsiz təlimi təmizləmək üçün nə qədər güc, sağlamlıq, nə qədər dözüm tələb olunmuşdu. Stalin Leninin nəzərdə tutduqlarını dəqiq yerinə yetirirdi, amma bunu bir az yumşaq və tələskənliyə yol vermədən edirdi.

Bu qədər səy! – Lakin yenə də rahatlıq yox idi, heç vaxt elə olmamışdı ki, kimsə mane olmasın. Gah əyridodaq gədə Tuxaçevski özünü ortaya atırdı ki, guya, Stalinə görə Varşavanı ala bilməyib. Gah Frunze ilə bağlı bir o qədər də yaxşı alınmırdı, senzor gözdən qaçırmışdı, gah da zay bir povestcikdə Stalini dağın başında duran ölü kimi təqdim edirdilər və bu da gözdən qaçırdı, gicbəsərlər! Gah da Ukrayna buğdanı çürüdür, Kuban kəsiklülə tüfənglərdən atəş açır, hətta İvanovo da tətil edirdi.

Lakin Trotski ilə bağlı səhvindən sonra Stalin bir dəfə də özündən çıxmadı – bundan sonra bircə dəfə də olsa. O bilirdi ki, tarixin dəyirmanı ləng üyüdür, amma fırlanır. Heç bir hay-küy olmadan bütün bədxahlar, bütün paxıllıq edənlər gedəcəklər, öləcəklər, sürtülüb peyin olacaqlar. (Həmin yazıçılar Stalinin xətrinə dəydilər – o, qisas almadı, bu, ibrətamiz olmazdı. O, başqa şəraiti gözləyirdi, imkan həmişə yaranacaq.)

Bu da doğru idi: kim ki vətəndaş müharibəsi vaxtı Stalinə sədaqətli hissələrdə, heç olmasa, batalyon, bölük komandiri olmuşdu – hamısı harasa yoxa çıxmışdı, itmişdi. On ikinci, On üçüncü, On dördüncü, On beşinci, On altıncı, On yeddinci qurultayların nümayəndələri də, sanki, siyahı üzrə elə yerə gedirdilər ki, oradan nə səs verə bilirdilər, nə də çıxış edə. İğtişaşçı Leninqradı, bu təhlükəli yeri də iki dəfə təmizləmişdilər. Hətta Serqo kimi dostlarını da qurban verməli oldu. Hətta Yaqoda, Yejov kimi çalışqan köməkçilərini də sonradan götürməli olmuşdu. Axır ki, əlləri Trotskiyə də çatdı – onun başını ikiyə böldülər.

Yer üzündəki əsas düşməni də qalmamışdı, deyəsən, dincəlməyə də haqqı vardı? Lakin Finlandiya bu dincliyi zəhərlədi. Bərzəxdə biabırçı şəkildə yerində saydığına görə Hitlerin qabağında lap utanırdı – o artıq əlində çəlik Fransada gəzişirdi! Eh, sərkərdənin dühasına düşmüş silinməz bir ləkə! Bu finləri, bu başdan-ayağa kimi burjua-düşmən milləti körpə uşaqlarına kimi eşelonlara basıb Qaraquma göndərərdi, özü telefonun yanında oturub məlumatları yazardı: nə qədərini artıq güllələyib üstünü torpaqlayıblar, nə qədəri hələ qalır.

Fəlakətlər də ki sel kimi gəlirdi. Hitler aldatdı, hücum etdi, ağılsızlıqdan belə yaxşı bir ittifaqı dağıtdılar! Dodaqları da mikrofonun qabağında əsdi, ağzından qaçdı – “qardaşlar və bacılar”, indi daha tarixdən silə bilməzsən. Həmin qardaş və bacılar isə qoyun kimi qaçırdılar, heç kəs son nəfəsə qədər dayanmaq istəmirdi, baxmayaraq ki son nəfəsə qədər dayanmaq əmri verilmişdi. Niyə dayanmadılar? Niyə dərhal dayanmadılar?! Təəssüf.

Sonra da bu Kuybışevə, boş bomba sığınacaqlarına köçmə... Necə vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmişdi, heç vaxt əyilməmişdi, bircə dəfə təlaşa düşmüşdü – o da boş yerə. Otaqları gəzirdi – bütün həftəni zəng edirdi: Moskvanı artıq veriblər? Veriblər? – Yox, verməyiblər!! İnanmaq olmurdu ki, saxlayarlar – amma saxladılar! Əhsən, əlbəttə ki. Lakin çoxlarını götürmək lazım gəldi: bu daha qələbə olmayacaqdı – əgər səs yayılsa ki, Baş komandan müvəqqəti tərk etmişdi. (Bu səbəbdən noyabrın yeddisində balaca bir paradın şəklini çəkmək də lazım gəldi.)

Berlin radiosu isə Leninin, Frunzenin, Dzerjinskinin, Kuybışevin, Qorkinin öldürülməsi haqda dedi-qodu ilə məşğul olur, dil boğaza qoymurdu. Köhnə düşmən, piyli çoxoxbil donuzu Çörçill bədxahlıq etmək, Kremldə bir neçə siqar çəkmək üçün gəldi. Ukraynalılar xainlik etdilər (44-cü ildə belə bir arzusu vardı ki, bütün Ukraynanı Sibirə köçürsün, amma əvəz etməyə adam yox idi, lap çox idilər); litvalılar, estonlar, tatarlar, qazaxlar, kalmıklar, çeçenlər, inquşlar, latışlar – hətta inqilabın dayağı olmuş latışlar da! – xəyanət etdilər. Hətta doğma, səfərbərlikdən qoruduğu gürcülər də Hitleri gözləmirdilərsə yaxşı idi! Öz Atalarına sadiq qalanlar isə təkcə ruslar və yəhudilər oldu.

O ağır illərdə hətta milli məsələ belə ona güldü...

Amma şükür Allaha, bu bədbəxtliklər də ötüb-keçdi. Stalin Çörçillə və mömin Ruzveltə kələk gəlməyi ilə çox şeyi yoluna qoydu. 20-ci illərdən bu yana Stalinin bu iki əfəllə olduğu qədər uğurları olmamışdı. Məktublarına cavab verəndə, ya da Yaltada öz otağına qayıdanda – bu adamlara, sadəcə, gülürdü. Dövlət adamları idilər, özlərini ağıllı sayırdılar, əslində isə körpə uşaqdan da ağılsız idilər. Həmişə soruşurdular: bəs müharibədən sonra necə olacağıq, necə? Siz təyyarə göndərməyinizdə olun, konserv göndərin, sonrasına baxarıq – necə? Onlara söz deyirsən, lap ilk ağlına gələni, dərhal sevinirlər, dərhal kağıza yazırlar. Özünü elə göstərirsən ki, guya, onlara olan sevgidən yumşalmısan, özləri ikiqat yumşalırlar. Onlardan heç neçəyə, müft-müsəlləm Polşanı, Saksoniyanı, Türingiyanı, vlasovçuları, krasnovçuları, Kuril adalarını, Saxalini, Port-Arturu, Koreyanın yarısını aldı, Dunayda və Balkanlarda onları dolaşdırdı. "Kənd sahibkarları"nın liderləri seçkilərdə qalib gəldilər və dərhal da həbsxanaya düşdülər. Mikolayçiki tezcə yığışdırdılar, Beneşin, Masarikin ürəyi dayandı, kardinal Mindsenti cinayətlərini etiraf etdi, Kremlin ürək klinikasında Dimitrov mənasız Balkan Federasiyasından imtina etdi.

Avropa həyatından çıxıb gəlmiş bütün sovet insanları düşərgələrə salındı.

Bir dəfə oturanların hamısı ikinci on ili də düşərgələrdə keçirməli olacaqdılar.

Deyəsən, hər şey qaydasına düşməyə başlamışdı!

Məhz həmin, hətta tayqada belə sosializmin hansısa ikinci bir variantının eşidilmədiyi bir vaxtda, – qara əjdaha Tito üzə çıxdı və bütün perspektivi tutdu.

Nağıl qəhrəmanı kimi, Stalin bu əjdahanın yeni-yeni başlarını kəsməkdən yorulmuşdu!..

Bu əqrəb ruhunu tanımaqda necə səhv etmək olardı?! – özü də o! İnsan qəlblərinin bilicisi! 36-cı ildə xirtdəyindən yapışmışdılar – buraxdılar!.. Eh-eh-eh!

Stalin inilti ilə ayağını taxtdan aşağı saldı və artıq daz yerləri görünən başını tutdu. Heç nə ilə düzəlməz peşmançılıq onu yandırırdı. Dağlar aşırdı – murdar bir təpəcikdə büdrədi.

İosifin ayağı İosifə ilişdi...

Haralardasa ömrünü başa vuran Kerenski Stalinə, ümumiyyətlə, mane olmurdu. Hətta II Nikolay, ya da Kolçak qəbirlərindən dursaydılar belə, Stalinin onlara qarşı hikkəsi yox idi: açıq düşmən idilər, özlərinin hansısa bir yeni sosializmini təklif etmək üçün yüz oyundan çıxmırdılar.

Daha yaxşı sosializm! Stalin sosializmindən fərqli! Nadan! Stalinsiz sosializm – bu ki hazır faşizmdir!

Məsələ onda deyil ki, Tito nəyəsə nail ola biləcək – onda heç nə alına bilməz. Stalin Titoya qapı-bacasız daxmalarda, yol kənarlarında çoxlu qarın yarmış, saysız-hesabsız ətraflar kəsib atmış qoca baytarın tibb məktəbinin ağappaq təcrübəçi tələbəsinə baxan kimi baxırdı.

Lakin Tito çoxdan yaddan çıxmış səfehlər üçün çaxçaxları – "fəhlə nəzarəti", "torpaq – kəndlilərə" kimi inqilabın ilk illərinin bütün bu sabun köpüklərini hərəkətə gətirmişdi.

Leninin əsərləri külliyyatı artıq üç dəfə dəyişdirilmişdi, iki dəfə də – Banilərin külliyyatları. Mübahisə edənlər, köhnə qeydlərdə adları çəkilənlər – sosializmi başqa cür qurmaq istəyənlərin hamısı çoxdan uyumuşdu. İndi, aydın olandan sonra ki başqa yol yoxdur, əgər özlərindən çıxıb qudurmuş yüksək mənsəb sahibləri, yalançı raportlar, vicdansız bürokratlar olmasaydı, ictimai işlərə laqeyd insanlar, kütlələr arasında təşkilati-izahat işinin zəifliyi, partiya maarifində qeyri-mütəşəkkillik, tikinti templərinin ləngliyi, istehsalatda boşdayanmalar, yarıtmaz planlaşdırma, yeni texnikanın tətbiqinə laqeyd münasibət, elmi-tədqiqat institutlarının fəaliyyətsizliyi, gənc mütəxəssislərin pis hazırlanması, gənclərin ucqarlara göndərilmədən yayınması, məhbusların sabotajı, tarlada taxıl itkisi, təsərrüfat və mağaza müdirlərinin əliəyriliyi, sürücülərin pulgirliyi, yerli hakimiyyətlərin arxayınçılığı! Milisdə liberalizm və rüşvət! Mənzil fondundan sui-istifadə! Həyasız möhtəkirlər olmasaydı! Acgöz evdar qadınlar! Əxlaqı pozulmuş uşaqlar! Tramvay boşboğazları! Ədəbiyyatda tənqidbazlıq! Kinematoqrafiyada qüsurlar olmasaydı, kommunizm çoxdan qurulmuşdu – indi, hamıya məlum olan bir vaxtda ki, kommunizm doğru yoldadır və tamamlanmadan bir o qədər də uzaq deyil – bu gicbəsər Tito talmudçusu Kardellə birgə özünü ortaya atır, deyir ki, kommunizmi belə qurmaq olmaz!!!

Stalin özünün ucadan danışdığını, əl-qol atdığını, ürəyinin şiddətlə vurduğunu, gözlərinə duman çökdüyünü, bütün əzalarında xoşagəlməz dartınmaq istəyinin yarandığını hiss etdi.

O, nəfəsini dərdi. Əli ilə üzünü, bığlarını sığalladı. Bir də dərindən nəfəs aldı. Zəifliyə uymaq olmazdı.

Hə, Abakumovu qəbul etmək lazımdır.

Yerindən durmaq istəyirdi ki, gözünə telefon altlığındakı qara-qırmızı rəngli kütləvi tirajla nəşr olunmuş ucuz kitabça sataşdı. Məmnuniyyətlə əlini ona uzatdı, yastıqları rahatladı, bir neçə dəqiqəliyə yenidən yarıuzanmış vəziyyət aldı. Bu, on Avropa dilində hazırlanmış Reno de-Jüvenelin "Tito satqınların başçısıdır" adlı çoxmilyonlu nəşrin siqnal nüsxəsi idi (müəllifin mübahisədə kənar şəxs, özü də adında zadəganlığına dəlalət edən "de" əlavəsi olan obyektiv fransız olması lap uğurlu idi). Stalin bir neçə gün əvvəl bu kitabı oxumuşdu (yazılanda da məsləhətlərini vermişdi), lakin hər bir xoş kitabdan olduğu kimi, ondan da ayrılmaq istəmirdi. Kitab neçə milyon insana bu şöhrətpərəst, özündənrazı, qəddar, qorxaq, iyrənc, ikiüzlü, rəzil tiranın! mənfur satqının! əlacsız kütbeyinin əsl simasını açıb göstərəcəkdi. Axı Qərbdə hətta kommunistlər belə çaşıb-qalır, özlərini orabura vurur, kimə inanmaq lazım olduğunu bilmirdilər. Qoca sarsağı – Andre Martinin özünü də Titonu müdafiə etdiyi üçün kommunist partiyasından qovmaq lazım gələcəkdi.

O, kitabı vərəqlədi. Budur! Qoy Titonu qəhrəman elan etməsinlər: qorxaqlığından iki dəfə almanlara təslim olmaq istəmişdi, ancaq qərargah rəisi Arso İvanoviç onu baş komandan qalmağa məcbur etdi! Alicənab Arso! Öldürülüb. Bəs Petriyeviç? "Yalnız Stalini sevdiyi üçün öldürülüb". Alicənab Petriyeviç! Ən yaxşı insanları həmişə kimsə öldürür, pislərini öldürmək isə Stalinin payına düşür.

Bax, burada hamısı var, hər şey – Titonun, yəqin, ingilis casusu olması, üzərinə kral tacı çəkilmiş alt tumanı ilə öyünməsi, fiziki baxımdan eybəcər olması, Geringə oxşaması göstərilir, barmaqları brilyant üzüklərlə, sinəsi isə ordenmedallarla doludur (sərkərdəlik dühasından məhrum bir insanda bu nə təkəbbürdür!).

Obyektiv, prinsipial kitabdır. Görəsən, cinsi naqisliyi də yoxdur ki? Bunu da gərək yazaydılar.

"Yuqoslaviya kommunist partiyası qatillərin və casusların hakimiyyəti altında." "Tito ancaq ona görə rəhbərlik edə bildi ki, ona Bela Kun və Trayço Kostov zəmanət vermişdilər.”

– Kostov!! – Stalinin ürəyi sancdı. Hirs beyninə vurdu, çəkməsi ilə güclü zərbə endirdi – Trayçonun sifətinə, al-qan içində olan sifətinə! – və Stalinin bozarmış göz qapaqları zəfər çalmış ədalət hissindən razılıqla dartındı.

Lənətə-gəlmiş Kostov! Murdar əclaf!

Bu yaramazların fitnələrinin sonradan necə üzə çıxması da maraqlı idi! Hamısı trotskiçi idilər – amma necə də maskalanmışdılar! Kunun payını otuz yeddidə verdilər, amma Kostov cəmi on gün bundan əvvəl sosialist məhkəməsini pisləyirdi. Gör Stalin nə qədər uğurlu proseslər keçirmişdi, düşmənləri necə məcbur etmişdi ki, özləri özlərini tapdalasınlar – və Kostovun prosesində bu cür uğursuzluq! Bütün dünyada rüsvay oldular! Necə də mənfur vəziyyətdən çıxmaq bacarığı! Təcrübəli müstəntiqləri aldadasan, ayaqlar altda sürünəsən – açıq iclasda isə hamısından imtina edəsən! Özü də xarici müxbirlərin gözləri qabağında! Bəs hanı düzlük? Bəs partiya vicdanı hanı? – imperialistlərə şikayətlənmək? Yaxşı, sən günahkar deyilsən, – amma elə öl ki, kommunizmə faydası olsun!

Stalin kitabı bir qırağa tulladı. Yox, uzanmaq olmazdı! Mübarizə onu səsləyirdi.

Yerindən durdu. Dikəldi, amma tam yox. Qapını açdı (və dalınca da bağladı) – Poskryobışevin döydüyünü yox, o biri qapını. Yumşaq çəkmə geymiş ayaqlarını çəkə-çəkə dar, alçaq, yenə də pəncərəsiz dəhlizlə irəlilədi, yeraltı avtomobil yoluna aparan gizli qapağın yanından keçdi, müşahidə güzgülərinin qarşısında dayandı. Buradan qəbul otağını görmək olurdu. Baxdı.

Abakumov artıq orada idi. Əlində böyük bir dəftərçə gərginlik içində oturmuşdu, çağırılmağını gözləyirdi.

Getdikcə daha qətiyyətlə, ayaqlarını yerə sürtmədən, Stalin yataq otağına keçdi. Bu otaq da o biriləri kimi alçaq, o qədər də geniş olmayan, pəncərəsiz, içinə hava vurulan bir yer idi. Otağın divarlarını boyaboy örtən palıd taxtaların altında zirehli lövhələr və yalnız bundan sonra daş gəlirdi.

Bel kəmərində gəzdirdiyi balaca açarla qrafinin metal qapağındakı qıfılı açdı, stəkana sevimli gümrahlaşdırıcı cövhərdən süzdü və içdi, qrafinin qapağını isə yenidən açarladı.

Güzgüyə yaxınlaşdı. Qərbin baş nazirlərinin tab gətirə bilmədikləri gözləri aydın, sarsılmaz və ciddi baxışla baxırdı. Görünüşü sərt, sadə əsgər görünüşü idi.

Gürcü qulluqçusunu çağırdı ki, paltarını geyindirsin.

Yaxın adamlarının qarşısına da tarixin qarşısına çıxan kimi çıxırdı.

Onun dəmir iradəsi... Onun sarsılmaz iradəsi...

Həmişə, hər yerdə – dağ qartalı olmalı.

21

Ona nəinki özü olmayan yerdə, hətta ürəklərində belə Saşka deməyə cürət etmirdilər, ancaq Aleksandr Nikolayeviç. “Poskryobışev zəng etmişdi” o demək idi ki, Özü zəng edib. “Poskryobışev sərəncam verdi” o demək idi ki, Özü sərəncam verib.

Poskryobışev on beş ildən artıq idi ki, Stalinin şəxsi katibliyinin rəhbəri olaraq qalırdı. Bu, çox böyük müddət idi və Poskryobışevi yaxından tanımayan adam onun belə uzun müddət ərzində salamat qalmasına təəccüblənməyə bilməzdi. Bunun sirri isə çox sadə idi: bu insan qəlbən denşik idi, məhz buna görə də vəzifəsində möhkəm otura bilirdi. Hətta general-leytenant, MK-nın üzvü və MK üzvlərinin izlənməsi üzrə xüsusi şöbənin rəisi təyin ediləndən sonra da o, Xozeyinin qabağında özünü bir heç saymaqda davam edirdi. Yaltaqcasına irişə-irişə doğma Soplyaki[1] kəndinin şərəfinə Xozeyinlə birgə badə qaldırırdı. İnsanları tanımaqda heç vaxt səhv etməyən Stalin Poskryobışevə qarşı nə bir şəkk, nə də bir şübhə duymurdu. Onun soyadı da xasiyyəti ilə düz gəlirdi. Bu adamın xəmiri yoğrularkən təknələrin diblərini qaşıyıb onun üçün insan ağlının və xarakterinin bütün keyfiyyətlərindən bir yerə yığa bilmişdilər.

---

[1] Burnufırtıqlılar (*rus.*)

Özündən kiçiklərə tərəf dönüb baxmayan bu şən görünüşlü dazbaş saray qulluqçusu olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayırdı. Özündən aşağıda oturanlarla danışanda səsi güclə çıxırdı – onu eşitmək üçün həmsöhbətinə başını bütövlükdə telefon dəstəyinə soxmaq lazım gəlirdi. Onunla bəzən, bəlkə də, xırda zarafatlar etmək olardı, lakin “Bu gün vəziyyət necədir?” sualını verməyə adamın dili gəlmirdi.

İndi də Poskryobışev Abakumova dedi:

– İosif Vissarionoviç işləyir. Bəlkə də, qəbul etmədi. Tapşırdı ki, gözləyəsiniz.

Portfelini götürdü (Özünün yanına gedəndə təhvil verilməli idi), naziri qəbul otağına saldı və çıxıb getdi.

Beləliklə də, Abakumov ən çox soruşmaq istədiyini – Xozeyinin əhvalının necə olduğunu – soruşmağa cürət etmədi. Ürəyi döyünə-döyünə qəbul otağında tək qaldı.

Bu cüssəli, qüdrətli, qətiyyətli insan hər dəfə bura gələrkən həbslərin qızğın vaxtında gecə pilləkənlərdən gələn ayaq səslərindən yerlərində donub qalan adi vətəndaşlardan heç də az qorxuya düşmürdü. Qorxudan onun qulaqları əvvəl buzlaşır, sonra da od tutub yanmağa başlayırdı – hər dəfə də Abakumov qorxurdu ki, daim qırmızı qulaqları Xozeyində şübhə yaradar. Stalin hər xırda şeydən şübhələnirdi. O xoşlamırdı ki, məsələn, yanında kimsə əlini iç cibə salsın. Buna görə də Abakumov özü ilə götürdüyü avtoqələmlərin ikisini də kitelinin döş cibinə qoymuşdu.

Dövlət təhlükəsizliyinə gündəlik rəhbərlik Beriya vasitəsilə aparılırdı, tapşırıqların çoxunu da Abakumov ondan alırdı. Amma hakimi-mütləq özü ayda bir dəfə dünyada qabaqcıl qaydanın mühafizəsini tapşırdığı adamı canlı şəxsiyyət kimi hiss etmək istəmişdi.

Bu birsaatlıq qəbullar Abakumova bütün hakimiyyətinə, qüdrətinə görə verilən cəza idi. O ancaq qəbuldan-qəbula yaşayır və bu yaşayışdan həzz alırdı. Vaxt çatanda isə onun içində hər şey donurdu, qulaqları buz kimi soyuyurdu, bir də geri alıb-almayacağını bilmədən portfelini təhvil verirdi, kabinetin qarşısında öküz boynu kimi boynunu bükürdü və bilmirdi ki, onu bir saatdan sonra dikəldə biləcək, ya yox.

Stalinlə münasibətdə dəhşətlisi o idi ki, bu adama qarşı yol verilmiş səhv partladıcı ilə edilmiş yeganə və düzəldilməsi mümkün olmayan səhv kimi olurdu. Stalin onunla dəhşətli idi ki, bəraətləri dinləmirdi, o hətta ittiham da etmirdi – yalnız bığının ucu əsirdi, orada, daxildə isə ittiham qərarı çıxarılırdı, məhkum edilən isə bunu bilmirdi: sakitcə çıxıb gedirdi, gecə onu aparır və səhər açılana qədər güllələyirdilər.

Ən pisi isə Stalinin susması idi. Bu halda gümanlar içində çapalamaq qalırdı. Əgər Stalin üstünə nə isə atırdısa, çəkməsi ilə ayağını basırdısa, sənə tərəf tüpürürdüsə və ya çubuğundakı qaynar külü üzünə tökürdüsə – bu hələ son qəzəb deyildi, ötəri qəzəb idi! Əgər Stalin kobudluq edib, axırıncı söyüşlərlə söyürdüsə, Abakumov sevinirdi: bu, o demək idi ki, Xozeyin hələ nazirinin düzələcəyinə ümid edir və onunla işləmək fikrindədir.

Əlbəttə, Abakumov başa düşürdü ki, işə can yandırmağıyla tullanıb çox yuxarılara düşüb: bir az aşağıda daha təhlükəsiz idi, özündən uzaqdakı adamlarla Stalin həlim olurdu, xoş danışırdı. Amma yaxın əhatədən geri qaçmağa da yol yox idi.

Bircə şey qalırdı – ölümünü gözləmək. Öz ölümünü. Ya da ki... dilə gətirilə bilinməz ölümü.

Stalinin qarşısında dayanarkən Abakumov həmişə nəyinsə açılacağından qorxurdu. Onun qabağında əsməli olurdu ki, təki Almaniyada varlanmasının tarixçəsi açılmasın.

...Müharibə qurtaranda Abakumov ümumittifaq SMERŞ-inin rəisi idi, bütün döyüşən cəbhə və orduların əks-kəşfiyyatları ona tabe idi. Bu, nəzarətsiz varlanma dövrü idi. Almaniyaya sonuncu zərbəni daha dəqiq vurmaq üçün Stalin Hitlerin cəbhədən arxaya bağlamalar göndərmək təcrübəsindən bəhrələnməyi qərara almışdı: müharibənin son aylarında Vətənin şərəfi uğrunda (bu, yaxşıdır, Stalin uğrunda isə – daha yaxşı) tikanlı məftilləri tapdalayıb keçən döyüşçüləri Qələbədə maddi maraqsız qoymamaq üçün onlara evlərinə bağlama göndərmək hüququ verdi: əsgərə ayda beş kiloqram, zabitə on kiloqram, generala bir pud. (Bu, ədalətli bölgü idi, çünki yürüş vaxtı əsgər çantası ağır olmamalı idi, generalın isə həmişə öz maşını olurdu.) SMERŞ-in vəziyyəti isə müqayisəyəgəlməz dərəcədə yaxşı idi. Düşmən mərmiləri onlara kimi gəlib çatmırdı. Düşmən təyyarələri onları bombalamırdı. Onlar həmişə elə bir cəbhəyanı zolaqda yerləşirdilər ki, buradan atəş artıq çəkilmiş, xəzinə təftişçiləri isə hələ özlərini çatdırmamış olurdu. SMERŞ zabitləri həmişə sirr dumanına bürünmüş olurdular. Onların vaqonlarda möhürlədiklərinin nə olduğunu, üzərinə həbs qoyulmuş malikanədən nə çıxardıqlarını, qarovul qoyduqları yerin nə olduğunu yoxlamağa heç kəs cürət edə bilməzdi. Yük maşınları, qatarlar, təyyarələr SMERŞ zabitlərinin varidatını daşıyırdı. Leytenantlar minlərlə, polkovniklər yüz minlərlə manat varlanırdılar, Abakumov isə milyonlar qazanırdı.

Doğrudur, o, özünün nazir postunu itirə, ya da ki qoruduğu rejimin süqut edəcəyi və qızılın, hətta İsveçrə bankında gizlədilmiş olsa belə, onun dadına çata biləcəyi qeyri-adi vəziyyəti təsəvvür edə bilmirdi. Aydın idi ki, başı kəsilmiş adamı heç bir qızıl xilas edə bilməzdi. Lakin tabeliyində olanların necə varlandıqlarını görmək, özünə isə heç nə götürməmək onun qüvvəsi xaricində idi. Canlı insandan belə qurban tələb etmək olmazdı! Və o axtarışlar üçün yeni-yeni xüsusi komandalar göndərirdi. Hətta iki çamadan kişi çiyinbağısından belə imtina edə bilməmişdi. O, hipnozlanmış kimi qarət edirdi.

Amma Nibelunqların bu xəzinəsi Abakumova asudə var-dövlət gətirmədi, əksinə, daim ifşa olunmaq qorxusunun mənbəyinə çevrildi. Onu tanıyanlardan heç kəs bu qüdrətli naziri şeytanlamağa cürət etməzdi, əvəzində isə istənilən bir təsadüf hər şeyin üstünü aça və onun başını yeyə bilərdi. O vaxt mənasız yerə götürmüşdü – indi də daha gedib maliyyə nazirliyinə məlumat verməyəcəkdi ki?!

...O, gecə saat üçün yarısında gəlmişdi, amma dördə on dəqiqə işləmiş hələ də əlində iri dəftərçə qəbul otağında gəzişir və qorxudan daxili zəiflik hiss edərək üzülürdü, qulaqları da xaincəsinə qızarmağa başlamışdı. Bu anda onun ən çox sevinəcəyi şey o olardı ki, Stalinin başı işə qarışsın və onu bu gün, ümumiyyətlə, qəbul etməsin: Abakumov məxfi telefoniyaya görə, tələb oluna biləcək cavaba görə qorxurdu. İndi o, yalandan nə deyəcəyini bilmirdi.

Ağır qapı yarıyacan açıldı. Açılmış hissədən sakitcə, barmaqları üstə Poskryobışev çıxdı və əli ilə onu içəri dəvət etdi. Abakumov kobud və enli pəncəsini yerə bütöv basmamağa çalışaraq irəli getdi. Növbəti qapının, yenə də yarıaçıq olduğundan çox açılmasın deyə sürtülmüş bürünc dəstəyindən tutaraq bədənini bir təhər içəri saldı və kandardaca dedi:

– Axşamınız xeyir, yoldaş Stalin! İcazə verərsiniz?

O səhv etmişdi, vaxtında öskürməmişdi, buna görə də səsi kal, yetərincə sədaqətli çıxmadı.

Stalin əynində yaxasından bir neçə cərgə orden dəsti asılmış, lakin poqonsuz, düymələri qızıl suyuna çəkilmiş kitel yazı masasının arxasında oturmuşdu. Cümləni yazıb qurtarandan sonra başını qaldırdı, qorxunc bayquş nəzərləri ilə içəri girən adama baxdı.

Və heç nə demədi.

Çox pis əlamətdir – o heç nə demədi...

Yenə yazmağa başladı.

Abakumov arxasınca qapını örtdü, amma dəvət işarəsi olmadan irəli keçməyə cürət etmədi. Əllərini yanlarında saxlayaraq bir az da qabağa əyildi, ətli dodaqlarında ehtiram və mehribanlıq bildirən təbəssüm aralıda durdu, qulaqları isə hələ də alışıb-yanırdı.

Dövlət təhlükəsizliyi naziri olasan, gələni qərəzli sükutla qarşılamaq kimi sadə bir üsulu bilməyəsən?! Amma nə qədər bilmiş olsa da, Stalin onu bu cür qarşılayanda qorxudan içində nəsə qırılırdı.

Bu balaca, yerə sıxılmış gecə kabinetində nə şəkil, nə də pəncərə vardı. Bir o qədər də hündür olmayan divarları oyma naxışlı palıd panellərlə, divarların biri isə balaca kitab rəfləri ilə örtülmüşdü. Azca aralıda yazı masası qoyulmuşdu. Bir də küncdə radiola dururdu, etajerkanın üstündə isə vallar yığılmışdı: gecələr Stalin köhnə nitqlərinin yazılarına qulaq asmağı xoşlayırdı.

Abakumov xahiş edirmiş kimi əyildi və gözləməyə başladı.

Bəli, o, tamamilə Rəhbərin əlində, qismən isə Rəhbər onun əlində idi. Cəbhədə sürətlə irəliləmə nəticəsində laylanma və qarşılıqlı əhatələmə yaranan və kimin kimi mühasirəyə aldığı bilinməyən kimi, burada da belə idi: Stalin özü özünü (və bütün MK-nı) DTN sisteminə daxil etmişdi – onun geyindiyi, yediyi, içdiyi, oturduğu, üstündə uzandığı nə vardısa, hamısı DTN əməkdaşları tərəfindən tapılıb gətirilirdi, mühafizəsini ancaq DTN həyata keçirirdi. Bir növ, təhrifi-ironik mənada Stalinin özü də Abakumovun tabeliyində idi. Amma çətin ki Abakumov bu hakimiyyətini ilk olaraq nümayiş etdirə bilərdi.

Yekəpər nazir əyilmiş vəziyyətdə gözləyirdi. Stalin isə yazırdı. Abakumov içəri girəndə Stalin həmişə beləcə oturub yazırdı. Düşünmək olardı ki, o, heç vaxt yatmır və bu yeri tərk etmir, daim burada oturaraq ciddiyyətlə və məsuliyyətlə yazır, qələminin ucundan çıxan hər bir söz isə dərhal tarixə düşür. Masaüstü lampa kağızların üstünə işıq salırdı, tavanda gizlədilmiş çilçıraqlardan axan işıq isə zəif idi. Stalin fasiləsiz yazmırdı, hərdənbir yayınırdı, gah yana, döşəməyə tərəf öskürür, gah da hirsli baxışlarla, sanki, nəyə isə qulaq verirmiş kimi Abakumova baxırdı, otaqda isə heç bir səs eşidilmirdi.

Belə hökm etmək vərdişi, hər bir hərəkətin bu cür əhəmiyyətliliyi nədən, nə üçün yaranır? Bəyəm gənc Koba da barmaqlarını eyni cür oynatmırdı, əllərini eyni cür tərpətmirdi? Amma o vaxt bu heç kəsi qorxutmurdu, heç kəs bu hərəkətlərdən onların dəhşətli mənasını çıxarmırdı. Yalnız sayca neçəncisə deşilmiş peysərdən sonra insanlar Rəhbərin bu kiçicik hərəkətlərində işarə, xəbərdarlıq, təhlükə, əmr görməyə başladılar. Bunu başqalarında görəndən sonra isə Stalinin özü də özünə diqqət etməyə başladı, o da öz jestlərində və baxışlarında təhlükəli daxili məna gördü – və onları şüurlu surətdə etməyə başladı ki, nəticədə həmin hərəkətlər daha yaxşı alınmağa və ətrafda olanlara daha güclü təsir göstərməyə başladı.

Nəhayət, Stalin Abakumova olduqca sərt nəzərlə baxdı və çubuğunun ucu ilə havanı dələrək, ona bu gün harada oturmalı olduğunu göstərdi.

Abakumov sevincək hərəkətə gəldi, yüngülcə keçib oturdu – lakin bütöv oturacağa yox, ancaq onun ön hissəsinə. Belə onun üçün çox narahat idi, amma lazım gələndə ayağa durmaq asanlaşırdı.

– Hə? – Stalin burunaltı, kağızlarına baxa-baxa dedi.

Məqam yetişmişdi! İndi təşəbbüsü əldən vermək olmazdı!

Abakumov öskürdü və arıtlanmış boğazı ilə tələsə-tələsə, demək olar ki, fərəhlə danışmağa başladı. (Sonradan o, Stalinin kabinetində bu cür boşboğaz yaltaqlığına, hədsiz vədlərinə görə özünü lənətləyirdi, – amma hər dəfə öz-özünə belə alınırdı ki, Xozeyin onu nə qədər sərt qarşılasa, Abakumov əmin və vəd vermələrində bir o qədər özünü idarə edə bilmirdi, bu isə daha başqa və yeni vədlərə gətirib çıxarırdı.)

Abakumovun gecə məruzələrinin daimi naxışı, bu məruzələrdə Stalini cəlb edən əsas məqam olduqca əhəmiyyətli, olduqca şaxələnmiş düşmən qruplaşmasının ifşa edilməsi idi. Bu cür zərərsizləşdirilmiş qrup olmadan (hər dəfə də yenisi) Abakumov məruzələrə gəlmirdi. Bu gün də Frunze adına Akademiya üzrə bu cür balaca bir qrup hazırlamışdı və işin təfərrüatları haqqında xeyli danışa bilərdi.

Ancaq öncə Titoya qarşı hazırlanan sui-qəsdin uğurlarından (özü də heç bilmirdi – gerçək, yoxsa uydurma) danışmağa başladı. Dedi ki, Brioni adasına yola düşməzdən qabaq Titonun yaxtasına gec partlayan bomba qoyulacaq.

Stalin başını qaldırdı, sönmüş çubuğunu ağzına saldı və iki dəfə fısıldatdı. O, başqa heç bir hərəkət etmədi, heç bir maraq nümayiş etdirmədi, amma öz şefini yaxşı başa düşən Abakumov hiss etdi ki, lazımi nöqtəyə toxunub.

– Bəs Rankoviç? – Stalin soruşdu.

Bəli! Bəli! Elə məqam tapmaq ki, həm Rankoviç, həm Kardel, həm də Moşe Pyade – bütün bu dəstə bir yerdə göyə uçsun! Hesabla bu iş gərək yazdan gec olmayaraq alınsın! (Partlayış zamanı yaxtanın komandası da həlak ola bilərdi, lakin nazir belə xırdalıqlara toxunmurdu, həmsöhbəti də bu haqda soruşmurdu.)

Görəsən, sönmüş çubuğunu fısıldadaraq tıxac kimi sallanmış burnu üstündən nazirə baxa-baxa o nə düşünürdü?

Əlbəttə, o haqda yox ki, rəhbərlik etdiyi partiya fərdi terrorun inkarından yaranmışdı. O haqda da yox ki, bütün ömrü boyu özü yalnız terrorla irəli getmişdi. Çubuğunu fısıldada-fısıldada bu qırmızıyanaq, qulaqları qızarmış dolğun adama nəzər salan Stalin bu dəfə də zirək, hər şeyə hazır olan yaltaq işçilərini görəndə həmişə düşündüklərini düşünürdü. Buna düşünmək də demək olmazdı, bu, hisslərin hərəkəti idi: indiki halda bu adama nə dərəcədə inanmaq olar? Və ikinci hərəkət: bu adamı qurban vermək məqamı artıq yetişməyib ki?

Stalin çox yaxşı bilirdi ki, qırx beşinci ildə Abakumov varlanıb. Amma onu cəzalandırmağa tələsmirdi. Abakumovun məhz belə olması Stalinin xoşuna gəlirdi. Belələrini idarə etmək daha asandır. Həyatı boyu Stalin Buxarin kimi “ideyalı”lardan daha çox ehtiyatlanmışdı. Belələri ən çevik riyakarlardır, onları tanımaq çətindir.

Yer üzündə heç kəsə inanmağın mümkün olmadığı kimi, asanlıqla başa düşdüyün Abakumova da inanmaq olmazdı.

O, anasına da inanmırdı. Allaha da. Kəndlilərə də (inanmırdı ki, onlar, əgər məcbur etməsən, taxıl əkəcək və məhsul yığacaqlar). Fəhlələrə də (inanmırdı ki, əgər norma qoymasan, işləyərlər). Və xüsusilə də mühəndislərə inanmırdı. Əsgərlərə və generallara da inanmırdı ki, cərimə bölükləri və mübarizə dəstələri olmadan vuruşarlar. Yaxın adamlarına da inanmırdı. Arvadlarına və məşuqələrinə də inanmırdı. Öz uşaqlarına da inanmırdı. Və həmişə də haqlı olurdu!

Yeganə bir insana inanmışdı – öz səhvsiz və inamsız ömrü boyu. Bütün dünya qarşısında bu insan həm dostluğunda və həm də düşmənçiliyində son dərəcə qətiyyətli idi, düşmənçilikdən kəskin dönüş edərək ona dostluq əlini uzatmışdı. Bu adam boşboğaz geyildi, o – iş adamı idi.

Və Stalin də ona inanmışdı!

Həmin adam Adolf Hitler idi.

Stalin Hitlerin Polşanı, Fransanı, Belçikanı didməyini, onun təyyarələrinin İngiltərə səmasını örtməyini məmnunluq və bir növ, qisaskar sevinci ilə izləyirdi. Molotov Berlindən qorxmuş halda qayıtdı. Kəşfiyyatçılar məlumat verirdilər ki, Hitler qoşunlarını şərqə tərəf çəkir. Hess İngiltərəyə qaçdı. Çörçill Stalinə hücumla bağlı xəbərdarlıq etdi. Belorusiya ağcaqovaqlarının və Qalisiya çinarlarının üstündəki dolaşalar da müharibə deyib qışqırışırdılar. Onun öz ölkəsində də bazar arvadlarının hamısı bugün-sabah başlanacaq müharibə ilə bağlı peyğəmbərlik edirdilər. Təkcə Stalin halını pozmurdu. O, Almaniyaya xammal eşelonları göndərirdi, sərhədləri möhkəmlətmirdi, həmkarının xətrinə dəyməkdən qorxurdu.

O, Hitlerə inanırdı!..

Bu inam ona, az qala, başı bahasına oturacaqdı.

İndi isə o heç kəsə inanmırdı!

Bu cür inamsızlıq təzyiqinə Abakumov acı sözlərlə cavab verə bilərdi, amma onları deməyə cürət etmirdi. Uşaq kimi taxta at oyunu oynamaq – bu səfeh Popivodanı çağırmaq və onunla Titoya qarşı felyetonları müzakirə etmək lazım deyildi. Və Abakumovun ayını öldürməyə göndərmək istədiyi, dili, adətləri bilən, hətta Titonun özünü də üzdən tanıyan oğlanları anketlərinə görə qaytarmaq (əgər xaricdə yaşayıbsa, deməli, bizim adam deyil) yox, işi onlara tapşırmaq, onlara inanmaq lazım idi. İndi isə, Allah bilir, bu sui-qəsd alınacaqdımı? Bu cür astagəllik Abakumovun özünü də əsəbiləşdirirdi.

Ancaq o, Xozeyini yaxşı tanıyırdı! Ona imkanlarının bir hissəsi qədərində xidmət etmək lazım idi – yarıdan çoxu qədərində, amma heç bir halda var qüvvənlə yox. Stalin aşkar icrasızlığı xoşlamırdı. Ancaq həddən artıq uğurlu icradan da zəhləsi gedirdi: bunda öz yeganəliyinin altına atılan lağım görürdü. Onun özündən başqa heç kəs heç nəyi qüsursuz bilməli, bacarmalı və etməli deyildi!

Abakumov da – bütün qırx beş nazir kimi! – nazir boyunduruğuna zahirən güc verirdi, lakin onu yarıqüvvə ilə çəkirdi.

Çar Midasın bircə toxunmağı ilə hər şeyi qızıla çevirdiyi kimi, Stalin də öz rəftarı ilə hamını qabiliyyətsiz edirdi.

Bu gün isə Abakumov məruzə etdikcə Stalinin eyni açılırdı. Nəzərdə tutulan partlayışla bağlı təfərrüatları danışandan sonra nazir Ruhani Akademiyasındakı həbslər, sonra isə daha ətraflı Frunze Akademiyasında, Cənubi Koreya limanlarında kəşfiyyat barədə məruzə etdi...

Birbaşa vəzifə borcuna və sağlam məntiqə görə o, Amerika səfirliyinə edilmiş bugünkü telefon zəngi barəsində də məruzə etməli idi. Amma bunu deməyə də bilərdi: hesab edə bilərdi ki, bu haqda artıq Beriya və ya Vışinski məruzə ediblər, ən yaxşısı isə – onun özünə də bu gecə məruzə etməyə bilərdilər. Məhz Stalinin heç kəsə inanmadığı üçün bu cür paralellik yaratması səbəbindən boyunduruqda olan hər kəs ancaq yarı gücü ilə darta bilirdi. Hələlik cinayətkarı xüsusi texnikanın köməyindən istifadə etməklə tapmaq vədi ilə ortaya atılmamaq daha sərfəli idi. Telefon sözündən bu gün ikiqat qorxurdu, çünki Xozeyinin yadına məxfi telefoniyanı sala bilərdi. Abakumov masaüstü telefona belə baxmamağa çalışırdı ki, Rəhbərin diqqətini ona cəlb etməsin.

Stalin isə xatırlayırdı! Məhz nəyisə yadına salırdı! – təki məxfi telefoniya olmayaydı! Alnının ağır qırışlarını yığmışdı, iri burnunun qığırdaqları gərginlik içrə idi, inadlı baxışını Abakumova zilləmişdi (nazir üzünə bacardığı qədər açıqlıq ifadəsi verdi) – ancaq yadına düşmürdü! Güclə yerini tutmuş fikir yaddaşın uçurumuna yuvarlanmışdı.

Köməksizcəsinə alnının boz qırışlarını açdı.

Stalin köks ötürərək, çubuğunu doldurdu və yandırdı.

– Hə! – o, ilk qullabdaca xatırladı, lakin yadına salmaq istədiyi vacib məsələni yox. – Gomulka həbs olunub?

Gomulka bu yaxınlarda Polşada bütün vəzifələrdən götürülmüşdü və sürətlə uçuruma yuvarlanırdı.

– Həbs olunub! – rahat nəfəs alan Abakumov stuldan duraraq təsdiqlədi. (Bu haqda Stalinə artıq məruzə etmişdilər.)

Masanın içindəki düymə ilə Stalin yuxarının işığını gücləndirdi – divarlardakı bir neçə lampanı yandırdı. Yerindən durdu və çubuğunu tüstülədə-tüstülədə gəzişməyə başladı. Abakumov anladı ki, məruzəsi başa çatıb və indi ona təlimatlar diktə ediləcək. İri dəftərçəsini dizləri üstə açdı, avtoqələmini çıxardı və yazmağa hazırlaşdı. (Xozeyin xoşlayırdı ki, onun dediklərini dərhal yazsınlar.)

Lakin Stalin radiolanın yanına kimi gedib-qayıdır, Abakumovun burada olduğunu tamam unudubmuş kimi, bircə söz də demirdi. Onun boz, çopurtəhər sifəti yaddaşının gərginləşməsi səbəbindən tutqunlaşmışdı. Yanından keçərkən nazir fikir verdi ki, artıq Rəhbərin çiyinləri sallanır, beli azca bükülüb. Buna görə də o, boyca daha kiçik, lap balaca görünürdü. Abakumov ürəyində tutdu ki (adətən, bu otaqda o, belə fikirləri özünə qadağan edirdi, qorxurdu ki, hansısa bir yolla Ali Baş komandan onlardan xəbər tutar) – Stalin daha on il yaşaya bilməz, öləcək. Bəlkə də, ağılsızlıqdır, amma yaxşı olardı ki, bu iş tez baş versin: ona elə gəlirdi ki, onun ölümündən sonra hamı üçün, Rəhbərin yaxın adamları üçün yüngül və azad həyat başlanacaq.

Stalin yaddaşında yaranan təzə boşluqdan məyus olmuşdu – başı ona xidmət etmək istəmirdi! Yataq otağından bura gələrkən xüsusi olaraq Abakumovdan nəyi soruşmalı olduğu barədə fikirləşirdi – indi isə yadından çıxmışdı. Gücsüzlükdən bilmirdi ki, xatırlamaq üçün harasının dərisini qırışdırsın.

Və birdən başını geri atdı, qarşı tərəfdəki divarın yuxarısına baxdı və xatırladı!! – amma lazım olanı yox, – iki gecə bundan əvvəl inqilab muzeyində yadına sala bilmədiyi və o vaxt xoşagəlməz kimi görünmüş bir şeyi xatırladı.

...Bu, otuz yeddinci ildə olmuşdu. İnqilabın iyirmi illiyi ərəfəsində, izahlarda çox şeyin dəyişdiyi bir vaxtda, muzeyin ekspozisiyasına baxmaq istədi ki, orada heç nəyi qarışıq salmasınlar. Zalların birində – bu gün nəhəng televizorun qoyulduğu zalda, kandardanca qarşı divardan asılmış Jelyabovun və Perovskayanın böyük portretlərini gördü. Onların simaları açıq, qorxusuz, baxışları iti idi, sanki, içəri girən hər kəsi çağırırdılar: “Tiranı öldür!”

“Narodnaya volya”nın bu iki üzvünün baxışları iki ox kimi onun boğazını dəldi. Stalin diksindi, xırıldadı, öskürdü və öskürə-öskürə də barmağı ilə portretləri göstərdi.

Onları dərhal çıxartdılar.

Leninqrad muzeyindən də inqilabın ilk yadigarını – II Aleksandrın karetinin qalıqlarını götürdülər.

Həmin gündən Stalin özünə müxtəlif yerlərdə sığınacaqlar və mənzillər tikmək, bəzən hətta Xolodnaya Reçkada olduğu kimi, tunellərlə bütöv dağları dəlmək əmrini verdi. Sıx şəhər əhatəsində yaşamaq istəməyərək, şəhərkənarı iqamətgaha, leyb-mühafizənin yaxınlığındakı bu alçaqtavanlı gecə kabinetinə qədər gəlib çıxdı.

Nə qədər çox insanı həyatdan məhrum edə bilirdisə, onda öz həyatı üçün qorxu hissi bir o qədər artırdı, bir o qədər ona əzab verirdi, beyni isə mühafizə sistemində çoxsaylı dəyərli təkmilləşdirmələr icad etməyə başlayırdı: qarovulun tərkibi mühafizəyə başlamazdan cəmi bir saat əvvəl elan olunurdu və hər naryad bir-birindən xeyli aralıda yerləşmiş kazarmalarda qalan döyüşçülərdən tərtib edilirdi: onlar ilk dəfə və cəmi bir sutkalığa bir-biri ilə görüşürdülər və buna görə də sözlərini bir yerə qoya bilməzdilər. Özü üçün bağ evini də darvazaları üzbəüz olmayan üçhasarlı siçan tələsinə oxşayan labirint şəklində tikdirmişdi. Özünə bir neçə yataq otağı düzəltdirmişdi və bu gün hansı otaqda yatacağını yatmazdan əvvəl müəyyən etməyə başlamışdı.

Bütün bunlar qorxaqlıq yox, sadəcə, ehtiyat tədbirləri idi.

Çünki onun şəxsiyyəti bəşər tarixi üçün çox dəyərli idi. Amma başqaları bunu anlamaya da bilərdilər. Hamıdan seçilməmək üçün o, paytaxtda və vilayətlərdəki kiçik rəhbərlərə də eyni tədbirləri görməyi tapşırmışdı: onlara ayaqyoluna belə mühafizəsiz getməyi qadağan etmişdi, bir-birinin arxasınca düzülən və bir-birindən fərqlənməyən üç avtomobildə hərəkət etməyi tapşırmışdı.

...İndi də belə, portretlərlə bağlı acı xatirənin təsiri altında o, otağın ortasında dayandı, Abakumova tərəf döndü və çubuğunu astaca əlində fırlaya-fırlaya dedi:

– Bəs partiya kadrlarının təhlükəsizliyi xətti ilə hansı tədbirləri görürsən?

Və dərhal da boynunu yana əyərək, məşum baxışı ilə ona baxmağa başladı.

Abakumov əlində açıq təmiz dəftərçə stuldan qalxdı (bilərək ki, Stalin həmsöhbətlərinin hərəkətsiz olmalarını xoşlayır, ayağa durmadı), qısaca (uzun-uzadı izahatları Xozeyin qeyri-səmimi hesab edirdi), hazırlıqla, tam hazırlıqla indi adlarını belə çəkmək istəmədiyi şeylər haqqında danışmağa başladı (belə daimi hazırlıq burada əsas keyfiyyət sayılırdı, hər cür çaşıb-qalmanı Stalin bəd niyyətin təsdiqlənməsi kimi yoza bilərdi).

– Yoldaş Stalin! – Abakumov səsindəki incikliyi gizlətmədi. O, ürəkdən “İosif Vissarionoviç” deyərdi, amma belə müraciət etmək olmazdı, bu, Rəhbərə yaxın olmaq, onunla eyni dərəcədə olmaq iddiası kimi başa düşülə bilərdi.

– Biz, Orqanlar, bütünlükdə bizim nazirliyimiz ona görə varıq ki, siz, yoldaş Stalin, sakit işləyə, düşünə, ölkəni irəli apara biləsiniz!..

(Stalin “partiya kadrlarının təhlükəsizliyi” deyirdi, lakin yalnız özü ilə bağlı cavab gözləyirdi, Abakumov da bunu bilirdi!)

– Bircə gün də olmur ki, yoxlamayım, həbs etməyim, işləri araşdırmayım!..

Stalin əvvəlkitək, boynu burulmuş qarğa kimi durub diqqətlə ona baxırdı.

– Qulaq as, – o, fikrə dalaraq soruşdu, – necədir? Terrorla bağlı iş gedir? Dayanmır ki?

Abakumov acı ah çəkdi.

– Mən terror üzrə işlərin daha olmadığını deyə bilsəydim, yoldaş Stalin, şad olardım. Amma var. Biz onları hətta... ən gözlənilməz yerlərdə zərərsizləşdiririk.

Stalin bir gözünü yumdu, o birisində isə razılıq oxunurdu.

– Bu, yaxşıdır! – o, başını tərpətdi. – Deməli, işləyirsiniz.

– Özü də, yoldaş Stalin! – Abakumov üçün əsl rəhbərin qarşısında oturmaq dözülməz idi, o, dizlərini tam düzəltməyərək azca yerindən durdu (hündürdaban ayaqqabı ilə isə o heç vaxt bura gəlməzdi). – Bütün bu işlərə biz bilavasitə hazırlığa qədər yetişməyə imkan vermirik. Biz onları niyyət səviyyəsindəcə tuturuq! Bu fikrə düşən kimi! On doqquzuncu bəndlə!

– Yaxşı, yaxşı, – Stalin sakitləşdirici jestlə Abakumovu yerinə oturtdu (bircə o çatmırdı ki, bu boyda cəmdək başının üstündə dursun). – Deməli, hesab edirsən ki, narazılar xalq arasında hələ də var?

Abakumov yenə ah çəkdi.

– Bəli, yoldaş Stalin. Hələ də müəyyən bir faiz... (Əgər desəydi ki, yoxdur, lap gülməli görünərdi! Elə olsaydı, bəs onun firması kimə lazım idi?..)

– Düz deyirsən, – Stalin razılıqla dilləndi. Onun səsində xırıltı və küylər cingiltili səslərdən çox idi. – Deməli, sən dövlət təhlükəsizliyində işləyə bilərsən. Amma mənə deyirlər daha narazı olanlar yoxdur, seçkilərdə lehinə səs verənlərin hamısı razıdır. Hə? – Stalin gülümsündü. – Siyasi korluq! Düşmən gizlənmişdir, lehimizə səs verir, özü isə – narazıdır! Neçə faiz, hə? Bəlkə də, səkkiz?..

(Özündəki bu bəsirəti, bu özünütənqidi, bu tərifə uymamağı Stalin xüsusilə qiymətləndirirdi!)

– Bəli, yoldaş Stalin, – Abakumov əminliklə təsdiqlədi. – Məhz belədir, beş faizə yaxın. Ya da yeddi.

Stalin kabinetində gəzişməyinə davam etdi, yazı masasının ətrafına fırlandı.

– Bu artıq mənim qüsurumdur, yoldaş Stalin, – qulaqları tamam soyumuş Abakumov cürətləndi. – Mən arxayınlaşa bilmirəm.

Stalin çubuğunu ehmalca külqabına vurdu:

– Bəs gənclərin əhvali-ruhiyyəsi?

Sual sual dalınca bıçaq kimi gəlirdi və birindəcə kəsilmək kifayət edirdi.

“Yaxşı” deyəcəksən – siyasi korluq olar. “Pis” deyəcəksən – deyəcək ki, gələcəyimizə inanmırsan.

Abakumov barmaqlarını araladı, amma özünü söz deməkdən saxladı.

Stalin, çubuğunu döyəcləyə-döyəcləyə, cavab gözləmədən ciddiyyətlə dedi:

– Gənclərə daha çox qayğı göstərmək lazımdır. Gənclər arasında nöqsanlara qarşı xüsusilə dözümsüz olmaq lazımdır!

Abakumov özünə gəldi və yazmağa başladı.

Fikir Stalini cəlb etdi, gözləri pələng gözləri kimi işıldamağa başladı. Təzədən çubuğunu doldurdu, alışdırdı və daha şax halda təkrar otaqda gəzişməyə başladı:

– Tələbələrin əhvalına nəzarəti gücləndirmək lazımdır! Tək-tək yox, bütöv qruplarla qoparıb atmaq lazımdır! Və qanunun sizə verdiyi tam ölçüyə keçmək lazımdır – iyirmi beş il, on il yox! On il məktəbdir, həbsxana deyil! Məktəblilərə on il vermək olar. Kimin ki bığları çıxır – iyirmi beş! Cavandırlar! Ölməzlər, azad olana kimi yaşayarlar!

Abakumov yazırdı. Uzun zəncirin ilk halqaları hərəkətə gəlmişdi.

– Siyasi həbsxanalarda sanatoriya şəraitinə də son qoymaq lazımdır! Mən Beriyadan eşitmişəm: siyasi həbsxanalarda indiyə kimi ərzaq bağlamaları qalır?

– Yığışdırarıq! Qadağan edərik! – Abakumov yazmağına davam edərək ağrılı səslə dedi. – Bu, bizim səhvimiz idi, yoldaş Stalin, bağışlayın!

(Bu, doğrudan da, səhv idi! Özü də bu barədə fikirləşə bilərdi!)

Stalin ayaqlarını aralı qoyaraq Abakumovun qarşısında dayandı:

– Sizə neçə dəfə izah etmək olar?! Nəhayət, başa düşməlisiniz...

O, hikkəsiz danışırdı. Həlimləşmiş gözlərində Abakumovun hər şeyi mənimsəyəcəyinə, başa düşəcəyinə inam vardı. Stalinin onunla belə sadə və mehriban danışdığı Abakumovun yadına gəlmirdi. Qorxu hissi onu tamam tərk etmişdi, beyni adi şəraitdə adi adamın beyni işləyən kimi işləməyə başlamışdı. Sümük olub boğazında qalmış və ona mane olan vəziyyət də artıq çıxışını tapmışdı. Abakumov canlandı və dedi:

– Biz anlayırıq, yoldaş Stalin, biz (o, bütün nazirliyin adından danışırdı) başa düşürük: sinfi mübarizə kəskinləşəcək! Özü də xüsusilə o zaman ki, yoldaş Stalin... bizim vəziyyətimizi başa düşün, ölüm cəzasının ləğvi necə də əl-qolumuzu bağlayır! Biz iki il yarımdır əlləşirik: güllələnmələri kağız üzərində keçirmək olmaz. Deməli, hökmləri iki redaksiyada yazmaq lazım gəlir. Sonra icraçılara əməkhaqqını da mühasibatdan birbaşa keçirmək olmur, hesabat qarışır. Həm də düşərgələrdə qorxutmağa da bir şey yoxdur. Bizə ölüm hökmü elə lazımdır ki! Yoldaş Stalin, qaytarın bizə ölüm hökmünü!! – Abakumov ürəkdən, nəvazişlə, əlini döşünə qoyaraq və ümidlə qaraşın Rəhbərə baxaraq xahiş etdi.

Və Stalin – sanki, bir azca gülümsündü. Onun cod bığları tərpəndi, lakin bu dəfə yumşaq tərzdə.

– Bilirəm, – sakitcə dedi, o, nazirini başa düşürdü. – Fikirləşirdi. Heyrətamiz adamdır! Onun hər şeydən xəbəri vardı! O, hər şey barədə fikirləşirdi! – hələ ondan xahiş etməzdən də əvvəl. Səmada süzən Tanrı kimi o da insanların fikirlərini qabaqlayırdı.

– Yaxın günlərdə ölüm hökmünüzü qaytaracağam, – Stalin irəli, illər və illər boyu gələcəyə baxırmış kimi danışırdı. – Bu, yaxşı tərbiyəvi tədbir olacaq.

Ola bilməzdi ki, bu tədbir haqqında düşünməsin! Artıq üç il idi ki, Qərb qarşısında özünü göstərmək istəyini cilovlaya bilmədiyinə, özünə xainlik edərək insanların tamam xarab olmadıqlarına inandığına görə hamıdan çox əzab çəkirdi.

Bütün həyatı boyu dövlət xadimi kimi Stalinin fərqləndirici xüsusiyyəti onda olmuşdu ki, nə rütbədən məhrumedilməni, nə təqib və şərləməni, nə dəlixananı, nə ömürlük həbsi, nə də sürgünü təhlükəli hesab olunmuş adam üçün cəza tədbiri saymırdı. Yalnız ölüm etibarlı hesablaşma növü idi. Yalnız qaydanı pozmuş insanın ölümü sənin tam və real hakimiyyətə malik olduğunu təsdiqləyirdi.

Əgər hirsdən bığının ucu əsirdisə, onda ancaq bir hökm olurdu: ölüm.

Onun şkalasında bundan kiçik cəza, sadəcə, yox idi.

İndicə seyr etdiyi uzaq və işıqlı gələcəkdən Stalin nəzərlərini Abakumova keçirdi. Gözlərini qıyaraq soruşdu:

– Bəs sən – qorxmursan ki, biz birinci elə sənin özünü güllələyərik?

Bu “güllələyərik”i o heç axıra kimi demədi, səsi aşağı düşərkən, xırıltı ilə, yumşaq sonluqla, asan başa düşüləcək bir söz kimi tələffüz etdi.

Abakumovun canına isə üşütmə, şaxta düşdü. Ən Doğma və Sevimli İnsan onun lap qabağında, Abakumovun yumruğunun çata biləcəyi məsafədən azca aralı durmuşdu və nazirin sifətinin hər bir cizgisini izləyirdi ki, onun bu zarafatı necə başa düşəcəyini görsün.

Nə ayağa qalxa, nə də oturmağa cürət etməyən Abakumov gərginlikdə olan ayaqları üstündə durdu, həyəcandan onun dizləri əsirdi.

– Yoldaş Stalin!.. Əgər buna layiqəmsə... Əgər lazımdırsa...

Stalin müdrik, daxilə nüfuz edən baxışla onu süzürdü. O, indi gördüklərini yaxın adam barədə ikinci vacib fikri ilə tutuşdururdu. Əfsus, o, insanlarla bağlı bu zəruriyyətdən də xəbərdar idi: ən çalışqan köməkçilərindən də bir vaxt mütləq imtina etmək, uzaqlaşdırmaq lazım gəlir, onlar özlərini etibardan salırlar.

– Doğrudur! – Stalin rəğbətlə gülümsündü, anlaqlı olduğu üçün tərifləyirmiş kimi dedi. – Nə vaxt layiq olarsan – onda da güllələyərik.

Abakumova otura biləcəyini göstərərək əli ilə havanı cızdı. Abakumov təzədən oturdu.

Stalin fikrə getdi və dövlət təhlükəsizliyi nazirinin heç vaxt şahidi olmadığı bir tərzdə, səmimi danışmağa başladı:

– Tezliklə işiniz çox olacaq, Abakumov. Daha bir dəfə otuz yeddinci ildə keçirdiyimiz kimi bir tədbir keçirəcəyik. Bütün dünya bizə qarşıdır. Müharibə çoxdan qaçılmaz olub. Qırx dördüncü ildən bəri qaçılmazdır. Böyük müharibədən əvvəl isə böyük təmizləmə lazımdır.

– Axı, yoldaş Stalin! – Abakumov söz deməyə cürət etdi. – Bəs indi tutmuruq?

– Bəyəm bu tutmaqdır!.. – Stalin mehriban gülüşlə əlini yellədi. – Bax tutmağa başlayarıq – görərsən!.. Müharibə vaxtı isə irəli gedəcəyik – Avropanı tutub içəri salmağa başlayacağıq, görərsən! Orqanları möhkəmləndir. Möhkəmləndir Orqanları! Ştatlar, maaşlar – mən sənə heç vaxt yox deməyəcəyəm.

Və sakitliklə Abakumovu buraxdı:

– Hə, get – hələlik.

Abakumov bilmədi – qəbul otağı ilə portfelini götürmək üçün Poskryobışevə tərəf gedirdi, ya uçurdu. İndi nəinki bir ay yaşamaq olardı – bəlkə də, Xozeyinlə münasibətlərinin yeni bir dövrü başlayırdı.

Doğrudur, güllələnməklə hədələnmişdi. Lakin bu, bir zarafat idi.

22

Böyük fikirlərindən cuşa gəlmiş hökmdar iri addımlarla gecə vaxtı kabinetində var-gəl edirdi. Daxilində səslənən musiqi getdikcə güclənirdi, hansısa nəhəng birnəfəsli orkestr onun üçün marş musiqisi çalırdı.

Narazı olanlar? Qoy olsun! Onlar həmişə olublar və olacaqlar.

Lakin bəsit dünya tarixini daxilindən keçirən Stalin bilirdi ki, bir müddət keçəndən sonra insanlar bütün pis işləri bağışlayacaqlar, unudacaqlar və hətta onları yaxşı kimi xatırlayacaqlar. Bütöv xalqlar Şekspirin "III Riçard"ındakı dul kraliça Annaya bənzəyirlər, – onların qəzəbi qısamüddətli, iradələri dayanıqsız, yaddaşları zəif olur – onlar həmişə və həvəslə qalibə təslim olacaqlar.

Kütlə – tarixin, bir növ, materiyasıdır. (Yazmalı!) Bir yerdə nə qədər azalırsa, başqa yerdə bir o qədər artır. Buna görə də onu qorumaq da lazım deyil.

Stalinə doxsan yaşına kimi ona görə yaşamaq lazımdır ki, mübarizə başa çatmayıb, bina tam tikilməyib, vəfasız zamandır – onu əvəz etməyə də adam yoxdur.

Sonuncu dünya müharibəsi aparmaq və qalib gəlmək. Qərb sosial-demokratlarını və dünyada axırına çıxılmamışların hamısını siçan kimi boğmaq. Sonra, əlbəttə, əmək məhsuldarlığını artırmaq. Müxtəlif iqtisadi problemləri həll etmək. Bir sözlə, necə deyərlər, kommunizm qurmaq.

Bu sahədə, yeri gəlmişkən, tamamilə yanlış fikirlər də var, Stalin son vaxtlar bu haqda düşünmüş və götür-qoy etmişdi. Gələcəyi görə bilməyən insanlar kommunizmi toxluq və zərurətdən azadolma dövrü kimi təsəvvür edirlər. Ancaq bu, mümkünsüz bir cəmiyyət olardı, hamı başına çıxacaqdı, belə kommunizm burjua anarxiyasından da pisdir! Həqiqi kommunizmin ilk və əsas cəhəti intizam, rəhbərlərə ciddi tabelik və onların bütün tapşırıqlarının qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməsidir. (Xüsusilə də ziyalılar ciddi şəkildə tabe edilməlidirlər.)

İkinci cəhət: toxluq çox mülayim, hətta yetərsiz olmalıdır, çünki tamamilə tox insanlar, Qərbdə gördüyümüz kimi, ideoloji çürüməyə məruz qalırlar. Əgər insan qida barədə düşünməzsə, o, tarixin maddi qüvvəsindən azad olacaq, varlıq daha şüuru müəyyənləşdirməyəcək, hər şey alt-üst olacaq.

Əslinə qalsa, Stalinin fikrincə, əsl kommunizm artıq qurulub. Ancaq bunu elan etmək olmaz, belə olarsa, onda bəs hara getməli? Zaman gedir, hər şey gedir, harasa getmək lazımdır axı.

Aydın görünürdü ki, kommunizmin artıq qurulduğunu elan etmək lazım gəlməyəcək, bunu etmək metodik cəhətdən düzgün olmazdı.

Kim, doğrudan da, qoçaq olub? Bonapart. Yakobin darvazası arxasından eşidilən hürüşmədən qorxmadı, özünü imperator elan etdi – və iş də bitmiş oldu.

"İmperator" sözündə pis heç nə yoxdur, imperator – hökmdar, rəis deməkdir. Bu isə dünya kommunizminə zidd deyil.

Necə də yaxşı səslənərdi! – Planetin İmperatoru! Yer kürəsinin İmperatoru!

O hey addımlayır, orkestr isə çalırdı.

O vaxta kimi, bəlkə də, elə bir vasitə, elə bir dərman taparlar ki, heç olmasa, təkcə onu ölməz edə bilsinlər?.. Yox, çatdırmayacaqlar.

Bəs bəşəriyyətlə necə olmalı? Onu kimin ümidinə qoymalı? Qatıb-qarışdıracaqlar, səhvlər edəcəklər.

Eybi yox. Özünə abidələr tikdirər – daha böyük, daha hündür (texnika inkişaf edəcək). Kazbekin üstündə heykəlini qoyduracaq, Elbrusda da – qoy başı buludlardan hündürdə olsun. Onda, eybi yox, ölə bilər – Bütün Böyüklərdən Ən Böyüyü, onun tayı-bərabəri yoxdur, Yer tarixində müqayisəsi yoxdur.

O, birdən dayandı.

Yaxşı... – bəs daha yuxarıda? Ona bərabər olan, əlbəttə, yoxdur, bəs əgər orada, buludların üstündə, gözlərini yuxarı qaldıranda – bəs orada?..

O, yenə gəzməyə başladı, amma əvvəlkindən asta addımlarla.

Stalində hərdən bu sual doğurdu. Çoxdan, deyəsən, sübut edilib ki, nə lazım idisə, nə mane olurdusa – hamısı təkzib edilib.

Amma yenə də tam aydın deyil.

Xüsusilə də əgər uşaqlığın kilsədə keçibsə. Və sən diqqətlə ikonaların gözlərinə baxırdınsa. Klirosda oxuyurdunsa. “İndi əfv edərsən”i oxuyanda səhv etmirdinsə.

Axır vaxtlar bu xatirələr İosifin yaddaşında canlanmağa başlamışdı.

Anası ölərkən belə də demişdi: “Heyif, keşiş olmadın”. Dünya proletariatının Rəhbəri, Slavyan dünyasını bir yerə toplayan insan, anasına uğursuz kimi görünürdü...

Stalin, hər ehtimala qarşı, Allaha zidd danışmırdı, onsuz da belə natiqlər az deyildi. Lenin xaça tüpürürdü, onu tapdalayırdı, Buxarin, Trotski Allahı ələ salırdılar, Stalin isə susurdu.

Stalin tapşırmışdı ki, onu seminariyadan qovan kilsə müfəttişinə, Abakadzeyə dəyməsinlər. Qoy ömrünü axıra kimi yaşasın.

O vaxt, iyulun üçündə, boğazı quruyanda, gözlərinə yaş gələndə – qorxu yaşları yox, mərhəmət, özünə mərhəmət yaşları – onun dodaqlarından “qardaşlar və bacılar” kəlmələrinin qopması təsadüfi deyildi. Nə Lenin, nə də başqa birisi bilərəkdən də belə deyə bilməzdi.

Onun dodaqları isə gənc yaşlarında öyrəşdiyi kəlmələri səsləndirdi.

Heç kəs görməmişdi, bilmirdi, heç kəsə deməmişdi: həmin günlər öz otağına çəkilərək qapını bağlamışdı və dua edirdi, üzünü boş küncə çevirərək, dizi üstə çökərək ibadət edirdi. Onun həyatında həmin aylardan ağır dövr olmamışdı.

Həmin günlərdə Allaha vəd də verdi: əgər təhlükə sovuşarsa və o, öz vəzifəsində qalarsa, Rusiyada kilsəni, ayinləri bərpa edəcək, təqiblərə, həbslərə imkan verməyəcək.

(Buna əvvəllər də yol verilməməli idi, Leninin vaxtında belə oldu.) Və təhlükə dəqiq sovuşandan, Stalinqrad ötüb-keçəndən sonra Stalin vəd verdiyi kimi də etdi.

Əgər Allah varsa – bunu təkcə O bilir.

Amma çətin ki olsun. Olsa da, o, həddən artıq mülayim, tənbəl Allah olardı. Bu cür hakimiyyətin olsun və hər şeyə dözəsən? Bir dəfə də dünyəvi işlərə müdaxilə etməyəsən – bu necə ola bilərdi?.. Qırx birinci ilin xilasından yan keçən Stalin görməmişdi ki, ondan başqa yenə bir kimsə fərman versin. Bircə dəfə də olsun dirsəyi ilə itələmədi, bircə dəfə də toxunmadı.

Yox, əgər, Allah doğrudan da varsa və ruhlarla məşğuldursa – Stalinin, nə qədər ki gec deyil, onunla barışmağa ehtiyacı vardı. Böyüklüyünə belə baxmayaraq, ehtiyacı vardı. Ona görə ki, ətrafı boşluq idi, nə yanında, nə də yaxınlığında heç kəs yox idi, bütün bəşəriyyət haradasa aşağılarda qalmışdı. Yəqin, ona ən yaxın olan elə Allahın özü idi. O da tək idi.

Son illər kilsənin öz dualarında onu Allahın Seçdiyi Rəhbər adlandırması Stalinin xoşuna gəlirdi. Buna görə də Lavranı[1] Kreml təchizatında saxlayırdı. Heç bir böyük dövlətin baş nazirini Stalin qoca və taqətdən düşmüş patriarxını qarşıladığı kimi qarşılamırdı: onu qarşılamaq üçün uzaq qapıya çıxır və qolundan tutaraq masanın yanına gətirirdi. O həm də düşünürdü ki, bəlkə, bir malikanə, monastır kilsəsi tapsın və patriarxa hədiyyə etsin. Əvvəllər ruhun xilası naminə hədiyyələr edildiyi kimi.

Stalinə yazıçılardan birinin atasının keşiş olduğunu, amma bunu gizlətdiyini dedilər.

“Sən prava-slavsan?” deyə ondan təklikdə soruşdu. Yazıçının rəngi qaçdı. “Bir xaç çək görüm! Bacarırsan?” Yazıçı xaç çəkdi və düşündü ki, artıq sonu çatıb. “Əhsən!” – Stalin əli ilə onun kürəyinə vurdu.

---

[1] *Lavra* – böyük pravoslav monastırı. *Burada*: Moskva yaxınlığında yerləşən və Rusiyanın pravoslav-ruhani mərkəzi olan Troitse-Sergiyeva lavrası

Uzunsürən çətin mübarizədə Stalinin əyintiləri də olurdu. Yaxşı olardı ki, tabutu üstünə xor yığsın – və “İndi əfv edərsən”...

Ümumiyyətlə, Stalin özündə qəribə cazibə hiss edirdi və bu cazibə təkcə pravoslavlıqla bağlı deyildi: bir dəfə, başqa bir dəfə onu köhnə dünyaya bağlılıq cəzb edirdi – o dünyaya ki, özü də oradan çıxmışdı və bolşeviklərin xidmətində olduğu qırx ildən artıq vaxtı həmin dünyanı dağıtmaqla məşğul idi.

Otuzuncu illərdə o, yalnız siyasət xatirinə artıq yaddan çıxmış, artıq on beş il işlənməyən və rüsvayçı sayılan “Vətən” sözünü diriltdi. İllər keçdikcə onun özünə də “Rusiya”, “vətən” demək xoş olmağa başladı. Bu zaman, elə bil, onun öz hakimiyyəti də daha artıq möhkəmlənməyə başlayırdı. Sanki, müqəddəsləşirdi.

Əvvəllər o, partiya tədbirlərini həyata keçirir və bunlarda nə qədər rusun məhv edildiyini hesablamırdı. Ancaq tədricən hiss etməyə başladı ki, rus xalqı onun xoşuna gəlir – bu, ona heç vaxt xəyanət etməmiş, neçə il lazım idisə, o qədər də ac qalmış, istər müharibəyə, istər düşərgələrə, istənilən çətinliklərə sakitliklə dözən və heç vaxt qiyam etməyən xalq idi. Sədaqətli, sadə. Poskryobışev də belə idi. Qələbədən sonra Stalin tam səmimiyyətlə demişdi ki, rus xalqına aydın ağıl, dayanıqlı xarakter və səbir xasdır.

İllər ötdükcə Stalin özünün də rus kimi qəbul edilməsini istəyirdi.

Köhnə dünyanı xatırladan söz oyununda da nəsə xoşagəlimli bir şey tapırdı: qoy “məktəb müdirləri” yox, direktorlar olsun; “komandir heyəti” yox, zabit heyəti; ÜMİK yox – Ali Sovet (“ali” – çox yaxşı sözdür); qoy zabitlərin denşikləri də olsun; gimnazist qızlar isə gimnazist oğlanlardan ayrı oxusunlar, pelerin geysinlər və təhsillərinə görə pul ödəsinlər; hər bir mülki idarənin öz forması və fərqləndirmə nişanları olsun, sovet adamları da bütün xristianlar kimi hansısa nömrələnmiş günlər yox, bazar günləri istirahət etsinlər; buna görə bir vaxtlar bununla bağlı öz işlərinin də bərkə düşməsinə baxmayaraq və dənizin dibində Engelsin bu haqda nə düşünməsindən asılı olmayaraq, çar dövründə olduğu kimi, yalnız qanuni nikahlar tanınsın; ona Bulqakovu güllələməyi, ağqvardiyaçı “Turbinlərin həyatı”nı yandırmağı təklif etsələr də, hansısa bir qüvvə onu “Moskva teatrlarının birində icazə verilsin” yazmağa vadar etmişdi.

Burada, bu gecə kabinetində o, ilk dəfə olaraq güzgü qarşısında köhnə çar poqonlarını öz kitelinin çiyinlərinə qoydu – və bundan həzz aldı.

Son nəticədə ali fərqləndirmə nişanlarından biri olan tacda da ayıb bir şey yox idi. Hər halda, bu, sınanmış, dayanıqlı, üç yüz il davam etmiş bir dünya idi və ondan ən yaxşılarını niyə də götürməməli idi?

Bir vaxtlar Port-Arturun süqutu onu, İrkutsk quberniyasına sürgündən qaçan inqilabçını ancaq sevindirmişdi, Yaponiya darmadağın ediləndən sonra isə o, Port-Arturun qırx il onun və başqa köhnə rus insanlarının heysiyyətində qara ləkə kimi qaldığını söyləyəndə, heç də yalan deməmişdi.

Bəli, bəli, köhnə rus insanlarının! Stalin hərdən düşünürdü ki, bu ölkənin rəhbərliyində heç də təsadüfən möhkəmlənməyib və xalqın qəlbini bütün bu əsli-kökü bilinməyən, müsbət heç nələri olmayan hay-küyçülər və itisaqqal talmudçular yox, məhz onun özü heç də təsadüfən ələ almayıb.

Budur onlar, burada, rəflərin üstündə, cildsiz, iyirmi illərin kitabçalarındadırlar – suda boğulanlar, güllələnənlər, zəhərlənənlər, yandırılanlar, avtomobil qəzasına düşənlər və özünü öldürənlər! Hər yerdən müsadirə olunmuşlar, lənətlənmişlər, apokrifçilər – hamısı bura düzülüblər! Hər gecə ona öz səhifələrini təklif edirlər, saqqallarını tərpədir, əl-qol atır, üzünə tüpürür, xırıldayır, rəflərin üstündən ona qışqırırlar: “Biz xəbərdar etmişdik!”, “Başqa cür etmək lazım idi!” Başqasının gözündə tir axtarmaq üçün ağıl lazım deyil! Stalin onları bura yığıb ki, gecələr, qərarlar qəbul edərkən daha qeyzli olsun. (Nə üçünsə həmişə belə alınırdı ki, məhv edilmiş rəqiblər nədəsə haqlı da olurdular. Stalin onların qəbirdən gələn düşmən səslərinə diqqətlə qulaq asır, bəzən isə onlardan nəsə götürürdü.)

Əynində generalissimus mundiri olan, alçaq-maili pitekantrop alınlı qalib tərəddüdlə rəflərin yanından keçir və əyri barmaqları ilə düşmənlərindən yapışır, onları sıra boyu seçib ayırırdı.

Sədaları altında addımladığı gözəgörünməz daxili orkestrin ahəngi pozuldu və musiqi kəsildi.

Ayaqları, az qala, qırılacaqmış kimi ağrımağa başladı. Ağrı şiddətli dalğalarla başına vururdu, zəifləməkdə olan fikir zənciri qırılırdı – rəflərə niyə yaxınlaşdığını da, indicə nə barədə düşündüyünü də tamam unutmuşdu.

Yaxınlıqdakı stula çökərək əlləri ilə üzünü örtdü.

Bu, it qocalığı kimi qocalıq idi... Dostlarsız qocalıq. Məhəbbətsiz qocalıq. İmansız qocalıq. İstəksiz qocalıq.

Hətta doğma qızı da ona çoxdan lazım deyildi, yad idi.

Yaddaşın qırılması, şüurun sönməsi, bütün canlılardan təcridlik hissi onun varlığını vəhşətlə doldururdu.

O, dumanlı baxışları ilə otağı süzdü, divarın yaxında, ya da ki uzaqda olduğunu ayırd edə bilmədi.

Yaxınlıqdakı dolabçanın üstündə daha bir ağzıaçarlı qrafin vardı. Stalin uzun qaytanla bel kəmərinə bağlanmış açarı tapdı (əhvalı pis olanda açarı yerə sala, sonra da uzun müddət onu axtara bilərdi), qrafinin ağzını açdı və gümrahlandırıcı cövhərdən içdi.

Gözlərini yumub oturdu. Bədəni rahatlanmışdı, halı artıq yaxşı idi.

Onun durulmuş gözləri telefona sataşdı – bütün axşamı sürüşüb ondan qaçan bir şey ilan quyruğu kimi yaddaşının üzəri ilə sivişdi.

Abakumovdan nə isə soruşmaq lazım idi... Gomulka həbs edildimi?..

Hə! Yadına düşdü! O, yerindən durdu və ayaqlarını yumşaq xalçaya sürtə-sürtə yazı masasının yanına keçdi, qələmi götürdü və təqvimə yazdı: Məxfi telefoniya.

Raport verirdilər ki, ən yaxşı qüvvələri toplayıblar, tam maddi baza yaradıblar, entuziazm var, qarşılıqlı öhdəliklər – bəs niyə qurtarmırlar?! Abakumov, həyasız sifət, köpək, bir saat oturdu – bircə söz də demədi!

Hamısı, bütün idarələrdə belədirlər – hər kəs çalışır ki, Rəhbəri aldatsın! Bunlara necə etibar etmək olar? Gecələr necə işləməmək olar?

Səhər yeməyinə kimi hələ on saat vardı.

Zəngi çaldı ki, gəlib ona xalat geyindirsinlər.

Qayğısız ölkə yata bilərdi, amma bu ölkənin Atası – yox.

23

İlk baxışdan ölümsüzlüyü üçün hər şey edilmişdi.

Amma Stalinə elə gəlirdi ki, müasirləri onu Müdriklərin ən Müdriki adlandırsalar da – yenə də xidmətlərinə görə layiq olduğundan az sevirlər; ona sevgilərində səthidirlər və onun dahiliyini bütün dərinliyi ilə dəyərləndirə bilmirlər.

Son vaxtlar bir fikir də ona rahatlıq vermirdi: təkcə üçüncü dünya müharibəsində qalib gəlmək yox, həm də bir elmi hünər göstərmək, fəlsəfə və tarixdən əlavə, başqa elmlərdən də hansı birinəsə parlaq töhfə vermək.

Əlbəttə, belə töhfəni o, biologiya elminə verə bilərdi, amma bu sahədə işləri Lısenkoya, xalq arasından çıxmış vicdanlı və enerjili adama tapşırmışdı. Stalin üçün riyaziyyat və ya heç olmasa, fizika daha cəzbedici görünürdü. Bütün Banilər öz güclərini cürətlə bu elmlərdə sınamışdılar. Engelsin sıfır və kvadrata yüksəldilmiş mənfi bir barədə iti fikirlərini qibtə ilə oxuyurdu; Leninin hüquqşünas olmasına baxmayaraq, necə qətiyyətlə fizikanın dərinliklərinə nüfuz etməsi, orada, yerindəcə alimlərin tüklərini yolması, materiyanın heç bir enerjiyə çevrilə bilmədiyini sübut etməsi Stalini heyran edirdi.

Stalin isə yuxarı siniflər üçün Kiselyovun “Cəbr” və Sokolovun “Fizika” kitablarını nə qədər vərəqləsə də, hansısa xoşbəxt təkanla üzləşə bilmədi.

Belə bir uğurlu fikri – doğrudur, tamam başqa bir sahədə, dilşünaslıqda – onun yadına tbilisili professor Çikobava ilə bağlı hadisə saldı. Bu Çikobavanı da Stalin bütün başqa görkəmli gürcüləri kimi, dumanlı şəkildə xatırlayırdı: o, Tbilisidə vəkil, menşevik İqnatoşvili-oğulun evinə gedib-gəlirdi, özü də Gürcüstandan başqa heç bir yerdə ağla belə gəlməyən ədabaz idi.

Sonuncu məqaləsində elə bir hörmətli yaşa və elə bir skeptik vəziyyətə qədər yaşamışdı ki, bu yaşda adam daha dünyəvi şeylərlə az hesablaşırdı – Çikobava, antimarksist küfr yazmışdı ki, guya, dil heç bir üstqurum-zad deyil, sadəcə, dildir, guya, ayrılıqda burjua və proletar dilləri olmur, sadəcə, milli dil olur. Və açıq-açığına Marrın adına toxunmağa cürət etmişdi.

Hər ikisinin gürcü olması səbəbindən cavab da gürcü universitet xəbərlərində çıxdı. Bu nəşrin boz, cildlənməmiş nüsxəsi indi Stalinin qabağında idi. Bir neçə nəfər marksist-marrçı dilşünas bu həyasız adamın üstünə düşmüşdü və onu elə günahlandırırdı ki, bundan sonra müəllifə bircə şey qalırdı – DTN-in gecə gəlib qapısını döyməsini gözləmək. Artıq işarə etmişdilər ki, Çikobava Amerika imperializminin agentidir.

Əgər Stalin dəstəyi qaldırıb Çikobavaya həyat bəxş etməsəydi, onu heç nə xilas edə bilməyəcəkdi. Ona yaşamağa imkan verdi, həm də Çikobavanın əyalət fikirlərinə ölməz ifadə və dahiyanə inkişaf vermək qərarına gəldi.

Doğrudur, əksinqilabi təlim kimi, məsələn, ehtimal nəzəriyyəsini və ya da dalğa mexanikasını təkzib etmək olardı. Dilçilik isə, hər halda, qrammatikanın yanında idi, qrammatikanın yeri isə çətinliyinə görə Stalinə həmişə riyaziyyatın yanında görünürdü.

Bunu parlaq, ifadəli şəkildə yazmaq olar (o artıq yazırdı): “Sovet millətlərinin hansı dilini götürsək də – rus, ukrayna, belorus, özbək, qazax, gürcü, erməni, eston, latış, litva, moldavan, tatar, Azərbaycan, başqırd, türkmən... (lənət şeytana, illər keçdikcə, onun üçün sadalamalarda dayanmaq çətinləşirdi. Lakin bunu etmək lazım idimi? Belə olanda oxucunun başına daha yaxşı girir, müəllifə etiraz etmək də istəmir)... – hamıya aydındır ki...” Hə, hamıya aydın olan nə isə bir şey. Bəs aydın olan nədir? Heç nə aydın deyil... İqtisadiyyat – bazis, ictimai hallar – üstqurum. Marksizmdə həmişə olduğu kimi – üçüncüsü ola bilməz.

Lakin həyat təcrübəsi yığıldıqca Stalin ayırd etdi ki, üçüncüsüz keçinmək mümkün deyil.

Məsələn, neytral ölkələr də ola bilərlər (biz onların axırına sonra çıxacağıq), neytral partiyalar da (əlbəttə, bizdə yox). Lenin sağ olanda deyə bilərdimi ki, “Bizimlə olmayan – hələ bizə qarşı deyil”? – bir dəqiqənin içində sıralardan qovardılar.

Alınmağına isə belə alınır... Dialektikadır.

Burada da elə. Heç vaxt ağlına gəlmədiyi bir fikirdən heyrətlənən Stalin Çikobavanın məqaləsi üzərində fikrə daldı: əgər dil üstqurumdursa, bəs onda dövrlə birgə dəyişmirmi? Əgər üstqurum deyilsə, bəs nədir? Bazis? İstehsal üsulu?

Belədir: istehsal üsulu istehsal qüvvələrindən və istehsalat münasibətlərindən ibarətdir. Dili münasibət adlandırmaq, yəqin ki, olmaz. Deməli, dil – istehsal qüvvəsidir? Amma istehsal qüvvələri bunlardır: istehsal alətləri, istehsal vasitələri və insanlar. İnsanlar dildə danışsalar da, hər halda, dil – insanlar deyil. Lənət şeytana, çıxışı görünməyən dalan alınır...

Ən yaxşısı və vicdanlısı dili istehsal aləti kimi qəbul etməkdir, məsələn, dəzgahlar, dəmir yolları, poçt kimi. Bu da bir rabitədir. Lenin demişdi: “Poçtsuz sosializm ola bilməz”. Aşkar görünür ki, dilsiz də...

Lakin birbaşa yazsan ki, dil – istehsal alətidir, gülməyə başlayacaqlar. Əlbəttə, bizdə yox.

Məsləhətləşməyə də kimsə yoxdur.

Bəlkə, bu cür, daha ehtiyatla: “Bu baxımdan dil, üstqurumdan prinsipial olaraq fərqlənsə də, istehsal vasitələrindən, deyək ki, maşınlardan, fərqlənmir, onlar da dil kimi siniflərə qarşı neytraldır".

"Siniflərə qarşı neytral"! Bunu da əvvəllər, olurdu ki, deyə bilmirdin...

O, nöqtə qoydu. Əllərini boynunun arxasında qatladı, əsnədi və gərnəşdi. Çox fikirləşməsə də, yorulmuşdu.

Stalin yerindən durdu və kabinetdə gəzişməyə başladı. O, şüşə əvəzinə aralarında yüksək itələyici təzyiq olan sarımtıl rəngdə iki zireh qatı ilə örtülmüş pəncərəyə yaxınlaşdı. Deməklazımdır ki, pəncərənin qabağında hasarlanmış balaca bir bağça vardı. Səhərlər bağban mühafizəçilərin nəzarəti altında həmin bağçaya gəlirdi – sonra isə sutka boyu orada heç kəs olmurdu.

Güllə keçirməyən şüşələrin arxasındakı bağda duman idi. Nə ölkə, nə Yer kürəsi, nə də Kainat görünmürdü.

Bu cür gecə saatlarında, heç bir səs, heç bir insan olmayanda, Stalin əmin ola bilməzdi ki, onun bütöv bir ölkəsi mövcuddur.

Müharibədən sonra o, bir neçə dəfə cənuba getmişdi, burada boş, sanki, ölü məkan görmüşdü, yerin üstü ilə minlərlə kilometr getsə də (özünü təyyarələrə etibar etmirdi), hansısa bir canlı Rusiya görməmişdi. Avtomobildə gedəndə də belə idi – boş şose, onun qıraqları ilə isə insansız zolaq uzanırdı. Qatarla gedəndə də – stansiyalar donub-qalırdı, dayanacaqlarda isə perronlarda ancaq qatar xidmətçiləri (yəqin ki, çekistlər) və ən sınanmış dəmiryolçular gəzişirdi. Onda belə bir hiss möhkəmlənirdi ki, təkcə Kuntsevo bağ evində deyil, ümumiyyətlə, bütün Rusiyada təkdir, bütün Rusiya – xülyadır (təəccüblüdür ki, əcnəbilər bu ölkənin varlığına inanırlar). Xoşbəxtlikdən, bu cansız məkan dövlətə taxıl, meyvə, süd, kömür, çuqun – özü də müəyyən olunmuş vaxtda və miqdarda – verirdi. Bir də, bu məkan əla əsgər verirdi. (Bu diviziyaları da Stalin heç vaxt öz gözləri ilə görməmişdi, lakin alınan şəhərlərə görə bilirdi ki, onlar mövcuddur.)

Stalin tənha idi, özünü artıq heç kəslə yoxlaya, heç kəslə müqayisə edə bilmirdi.

Amma dünyanın yarısı onun köksündə yer almışdı, nizamlanmışdı və aydınlaşmışdı. Təkcə ikinci yarısı – həmin o obyektiv reallıq, dünya dumanında qıvrılırdı.

Lakin burada, möhkəmləndirilmiş, mühafizə olunan, təmizlənmiş gecə kabinetində, Stalin o ikinci yarıdan qorxmurdu, hiss edirdi ki, hakimiyyət bu yarını istədiyi kimi əyir. Yalnız ayaqlarını bu obyektiv reallığa basmaq lazım gələndə, məsələn, Sütunlu salona böyük ziyafətə getmək lazım gələndə, avtomobildən qapıya qədər qorxulu məsafəni öz ayaqları ilə qət etməli, sonra da öz ayaqları ilə pilləkənləri qalxmalı, həddən artıq geniş foyedən keçməli olanda, ətrafında ona heyran olmuş, hörmətcil, amma yenə də həddən artıq çox qonaqları görəndə, Stalin özünü pis hiss edirdi, hətta artıq çoxdan doğruçu müdafiə üçün yararsız əllərindən necə istifadə edəcəyini bilmirdi. Qonaqlar elə bilirdilər ki, Qüdrətli Rəhbər onlara olan mərhəmətindən gülür, o isə çaşdığından gülümsünürdü...

Onun özü məkanı materiyanın varlığı üçün əsas şərt adlandırmışdı. Lakin qurunun altıdabir hissəsinə sahib olandan sonra bu məkandan ehtiyat etməyə başlamışdı. Gecə kabineti isə onunla yaxşı idi ki, burada məkan yox idi.

Stalin metal pərdəni çəkdi və zorla geri, masaya tərəf qayıtdı. Həbini atdı, yenidən oturdu.

Həyatda heç vaxt onun bəxti gətirməyib, amma zəhmət çəkmək lazımdır. Gələcək nəsillər dəyərləndirərlər.

Bu nə təhər olub ki, dilçilikdə Arakçeyev rejimi hökm sürür? Heç kəs Marra qarşı söz deməyə cürət etmir. Qəribə insanlar! Qorxaq insanlar! Onları demokratiyaya öyrədirsən, öyrədirsən, çeynəyib ağızlarına qoyursan – yenə uda bilmirlər!

Hər şeyi özün etməli olursan, burada da – yenə özün...

Və həvəslə bir neçə cümlə yazdı:

“Bazis üstqurumu ona görə yaradıb ki...”

“Dil ona görə yaranıb ki...”

Sözləri yazarkən iriburunlu qəhvəyi-boz sifətini kağızın üstünə lap aşağı əydi.

Bu Lafarqa bir bax – özünü nəzəriyyəçilərin arasına dürtür! – “1789 və 1794-cü illər arasında dil sahəsində gözlənilməz inqilab” (Olmaya qayınatası ilə razılaşdırmışdı?..)

Nə inqilab! Fransız dili var idi, fransız dili də qaldı.

İnqilab barədə bu söz-söhbəti yığışdırmaq lazımdır!

“Ümumiyyətlə, partlayışlara aludə olmuş yoldaşların nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, köhnə keyfiyyətdən partlayış yolu ilə yeni keyfiyyətə keçid qanunu nəinki dilin inkişafı tarixinə tətbiq oluna bilməz – bu qanun başqa ictimai hadisələrə də nadir hallarda aid edilə bilər”.

Stalin belini düzəltdi, bir də oxudu. Yaxşı alınmışdı. Gərək təşviqatçılar bu yeri xüsusilə yaxşı izah etsinlər: hansısa bir andan sonra bütün inqilablar bitir və inkişaf yalnız təkamül yolu ilə gedir. Və hətta ola bilər ki, kəmiyyət keyfiyyətə keçmir. Bu haqda isə başqa bir dəfə.

“Nadir”?.. Yox, hələ bu cür yaramaz...

Stalin “nadir” sözünün üstündən xətt çəkdi və yazdı (heç də həmişə tətbiq edilə bilməz). Nəyi misal gətirməli?

“Biz burjua fərdi-kəndli quruluşundan (yeni termin alındı, özü də yaxşı termin!) sosialist kolxoz təsərrüfatına keçmişik”.

Və hamının etdiyi kimi, nöqtə qoyandan sonra bir az fikirləşdi və düzəliş etdi: “kolxoz quruluşuna”. Bu, onun sevimli üslub qaydası idi: artıq çalınmış mismara bir zərbə də endirmək. Sözlər təkrarlananda istənilən cümlə ona daha anlaşıqlı görünürdü. Həvəsə gəlmiş qələm isə yazmağında davam edirdi: “Lakin bu çevriliş partlayış yolu ilə, yəni mövcud hakimiyyətin devrilməsi – (təşviqatçılar bu yeri gərək xüsusi izah etsinlər) – və yeni hakimiyyətin yaradılması – (bu barədə isə, ümumiyyətlə, heç bir fikir söylənilməməlidir!!) – yolu ilə baş vermir”.

Dərin düşünmək istəməyən Leninə görə, sovet tarix elmi yalnız aşağıdan başlanan inqilabları qəbul edir, yuxarıdan gələn inqilabı isə yarımçıq həll, mələz, qabalıq əlaməti sayır. Ancaq hər şeyi öz adı ilə adlandırmaq vaxtı yetişmişdir:

"Buna ona görə nail ola bildik ki, bu, yuxarıdan inqilab idi, çevriliş mövcud hakimiyyətin təşəbbüsü ilə gerçəkləşdirilmişdi..."

Dayan, bu, yaxşı alınmadı. Belə çıxır ki, kollektivləşmə təşəbbüsü kəndlilərdən gəlməmişdi?..

Stalin kresloya söykəndi, əsnədi – və birdən fikri dağıldı, indicə başında fırlanan bütün fikirlər itdi. Onun daxilində alışmaqda olan tədqiqatçı alovu söndü.

Belini bükərək, ayaqları xalatının ətəklərinə dolaşa-dolaşa dünyanın yarısının hökmdarı divardan seçilməyən ikinci qapıdan yenə də dar labirintə girdi, labirintlə isə – pəncərəsiz, dəmir-beton divarlı, alçaqtavanlı yataq otağına keçdi. Yerinə uzanarkən o ufuldayır, adəti düşüncələri ilə özünə toxtaqlıq vermək istəyirdi: həm Napoleon, həm də Hitler Britaniyanı ona görə ala bilmədilər ki, qitədə düşmənləri yox idi. Onun isə olacaq. Elbadan dərhal Lamanşa yürüş, Fransa ovulub toz kimi töküləcək (fransız kommunistləri kömək edərlər). Pireneyi isə – bircə həmlə ilə almalı. Blitskriq – əlbəttə, avantürizm idi. Lakin ildırımsürətli müharibəsiz də keçinmək mümkün olmayacaq.

Atom bombaları düzəldəndən və arxanı yaxşıca təmizləyəndən sonra başlamaq olar.

Artıq yanağını yastığa sıxandan sonra sonuncu rabitəsiz fikirlərini də götür-qoy etdi: Koreyada da ildırımsürətli müharibə lazımdır; bizim tanklarımızla, artilleriyamızla, aviasiyamızla, əlbəttə, Ümumdünya Oktyabrı olmadan da keçinərik.

Ümumiyyətlə, dünya kommunizminə yol Üçüncü Dünya müharibəsindən keçsə, daha yaxşı olar: əvvəlcə bütün dünyanı birləşdirmək, sonra da orada kommunizmi təsis etmək. Əks halda, çətinlik həddən artıq çox olacaq.

Daha heç bir inqilaba ehtiyac yoxdur! Geridədir, geridədir bütün inqilablar! Qarşıda isə bircəsi də yoxdur!

Və yuxuya qərq oldu.

24

Mühəndis-polkovnik Yakonov nazirliyin binasının yan alaqapısından Dzerjinski küçəsinə çıxdı və binanın qara mərmər çıxıntısı boyu dolanıb Furkasovski pilyastrları altından keçdi, qabaq tərəfə çıxanda isə “Pobeda”sını dərhal tanıya bilmədi, başqa maşının qapısının dəstəyindən yapışdı.

Ötüb-keçməkdə olan gecə sıx dumanlı olmuşdu. Axşamdan yağmaq istəyən qar dərhal da ərimiş, sonradan isə tamam kəsmişdi. İndi, səhərə yaxın, duman yerə çökmüşdü, su gölməçələri kövrək buz qatı ilə örtülürdü.

Hava soyuyurdu.

Saat beşə az qalırdı. Səmada küçə fənərlərinin işığı ilə doğranan zülmət gecə hökmran idi.

Yaxınlıqdan birinci kurs tələbəsi keçirdi (o, bütün gecəni sevgilisi ilə birgə qapının altında durmuşdu). Yakonovun avtomobilə əyləşməsinə həsədlə baxırdı. Ah çəkdi – elə bir gün gələcəkmi ki, onun da maşını olsun. Qızını minik maşınında gəzdirmək bir yana, hətta yük maşınında da ancaq kuzovda getmişdi, özü də kolxoz tarlasına.

Amma kimə həsəd apardığını bilmirdi.

Sürücü soruşdu:

– Evə?

Yakonov cib saatını mənasız yerə, əqrəblərin neçəni göstərməyinin fərqinə varmadan, ovcunda saxlamışdı.

Yakonov sürücüyə dalğın bir gərginliklə baxdı.

– Nə? Yox.

– Marfinoya? – sürücü təəccübləndi. Kürk və yapıncıda gözləməyinə baxmayaraq, üşümüşdü, yatmaq istəyirdi.

– Yox, – mühəndis-polkovnik əli ilə ürəkdən azca yuxarı sinəsini tutaraq cavab verdi.

Sürücü avtomobilin şüşəsindən içəri düşən küçə fənərinin işığında rəisinin sifətinə baxdı.

Bu, onun rəisi deyildi. Yakonovun sakit, bəzən də özündənrazı kip dodaqları köməksizcəsinə titrəyirdi.

Hələ də özündən xəbərsiz saatı ovcunda saxlamaqda davam edirdi. Sürücü gecəyarısından polkovniki gözləyir, üzünü yunlu yaxalığın içində gizlədərək, iki il ərzində onun etdiyi pis hərəkətləri yadına salaraq rəisini söyürdü, – indi isə bir də soruşmayaraq maşını hara gəldi sürürdü. Hirsi də soyumuşdu.

Elə gec idi ki, artıq erkən səhərə keçirdi. Boş küçələrdə təkəmseyrək avtomobil görünürdü. Artıq nə milis, nə soyundurulanlar, nə də soyunduranlar vardı. Tezliklə trolleybuslar işləməyə başlayacaqdı.

Sürücü bir neçə dəfə dönüb polkovnikə baxdı: hər halda, bir qərara gəlmək lazım idi. O artıq Myasnitsk darvazasına kimi gəlib çıxmış, bulvarlarla Trubnaya küçəsinə kimi getmiş və orada da Neglinnaya küçəsinə dönmüşdü. Səhərəcən belə sürə bilməzdi ki!

Yakonov hərəkətsiz və mənasız baxışla qabağa, boşluğa dirənmişdi.

O, Böyük Serpuxovo küçəsində yaşayırdı. Evinə yaxın məhəllələri görəndə mühəndis-polkovnikdə evə qayıtmaq istəyinin oyanacağını düşünən sürücü maşını Zamoskvoreçye tərəfə yönəltdi. Oxotnı ryaddan tutqun və boş Qızıl Meydana tərəf döndü.

Divarların diş-diş çıxıntıları və küknar ağaclarının ucları qırov bağlamışdı. Daş döşənmiş küçə çox sürüşkən idi. Duman avtomobilin təkərlərinin altına, yerə qısılırdı.

Onlardan iki yüz metr aralıda, şairlərin müqəddəs adlandırdıqları divarların arxasında, keçid məntəqələrinin, qarovul binalarının, vaxtaların, qarovulçuların, patrulların və pusquların arxasında, yenə də həmin o şairlərin dediyi kimi, ayıq-sayıq Rəhbər öz tənha gecəsini başa vururdu.

Onlar isə heç Rəhbəri yadlarına belə salmadan ötüb getdilər.

Vasili Blajennının yanından aşağı düşərək, sahilboyu sağ tərəfə dönəndə, sürücü əyləci basdı və bir də soruşdu:

– Bəlkə, evə gedək, yoldaş polkovnik?

Məhz evə getmək lazım idi. Bundan sonra evdə keçirəcəyi gecələrin sayı, bəlkə də, əllərindəki barmaqların sayından da az idi? Lakin köpək ölmək üçün təklik axtaran kimi, Yakonov da evinə ailəsinin yanına yox, başqa bir yerə getməli idi.

Dəri paltosunun ətəklərini yığışdıraraq "Pobeda"dan düşdü və sürücüyə dedi:

– Sən, qardaşım, get yat, mən özüm gedib çıxaram.

O, sürücüsünə hərdən *qardaşım* deyə müraciət edirdi. Amma bu dəfə səsində o qədər qüssə vardı ki, sanki, onunla vidalaşırdı.

Sahillərinə kimi hərəkət edən duman yorğanı ilə örtülmüşdü Moskva çayı.

Yakonov paltosunu düymələmədən, başında yanakı qoyulmuş polkovnik papağı, ayağı sürüşə-sürüşə çayın qırağı ilə getdi.

Sürücü onu çağırmaq, yanınca getmək istədi, sonra fikirləşdi ki, bu rütbədə olanlar özlərini çaya atmırlar. Maşını döndərib getdi. Yakonov isə heç nə ilə kəsişməyən, sol tərəfində sonsuz bir çəpər, sağında isə çay olan sahilyanı zolaqla irəlilədi. O, asfaltla, yolun ortası ilə gedir, gözünü qırpmadan uzaq fənərlərin işıqlarına baxırdı.

Bir qədər getdikdən sonra hiss etdi ki, tam tənhalıqda bu cür matəm gəzintisi ona çoxdan duymadığı bir ləzzət verir.

İkinci dəfə nazirin yanına çağırılanda düzəlməsi mümkün olmayan iş baş verdi. Onlara elə gəlirdi ki, başlarının üstündəki bütün tavanlar uçdu. Abakumov gözü qızmış yırtıcıya dönmüşdü. O, əməkdaşlarının üzərinə hücum edir, onları kabineti boyu qovur, söyüş söyür, az qala, üzlərinə tüpürür, aşkar ağrıtmaq istəyi ilə yumruğunu Yakonovun sifətinə dirəyirdi. Yakonovun ağ, yumşaq burnundan qan açılmışdı.

Selivanovskini leytenant rütbəsinə endirdi və qütb dairəsi arxasına ezamiyyətə yolladı; Oskolupovu 1925-ci ildə fəaliyyətə başladığı Butır həbsxanasına sıravi nəzarətçi qismində geri qaytardı; Yakonovu isə yalan dediyinə və təkrar ziyançılığa görə həbs etdi və ona həmin o göy kombinezonlardan geyindirərək həmin o Yeddinciyə, Bobıninin tabeliyinə göndərdi ki, kliplәndirilmiş nitq qurğusunu öz əlləri ilə düzəltsin.

Sonra nəfəsini dərdi və onlara son möhlət verdi – Leninin ildönümünə kimi.

İri və zövqsüz kabinet Yakonovun gözləri qarşısında fırlanırdı. Dəsmalı ilə burnunu qurulamağa çalışırdı. Abakumovun qarşısında müdafiəsiz durmuşdu, özü isə sutkada cəmi bir saat bir yerdə olduğu, yalnız onlara görə özünü oda-közə vurduğu, bütün oyaq qalan saatlarda uğrunda mübarizə apardığı və özünə zülm etdiyi insanlar – səkkiz və doqquz yaşlarındakı iki qızı və arvadı Varyuşa haqqında düşünürdü. Həyat yoldaşı onun üçün çox əziz idi, gec evlənmişdilər. Evlənəndə otuz altı yaşı vardı və indi nazirin dəmir yumruğunun onu təkrar itələyib salmaq istədiyi yerlərdən təzəcə qayıtmışdı.

Sonra Selivanovski Oskolupovu və Yakonovu öz yanına apardı və hədələdi ki, hər ikisini barmaqlıq arxasına atacaq, amma özünün qütb dairəsi arxasında qulluq keçən leytenant səviyyəsinə endirilməsinə imkan verməyəcək.

Bundan sonra Oskolupov Yakonovu təklədi, açıq-açığına ona bildirdi ki, bu gündən daha Yakonovun məhbus keçmişini və ziyankar indisini əbədi olaraq birləşdirir.

...Yakonov sağa, Moskva çayının o biri sahilinə aparan hündür beton körpüyə yaxınlaşdı. Nə körpünü dolanıb keçmək, nə də onun üstünə çıxmaq istəmədi, onun altındakı, milisionerin var-gəl etdiyi tunelə girdi.

Milisioner uzun və şübhəli baxışla gözündə pensne, başında isə polkovnik papağı olan bu sərxoş kişini izlədi.

Daha sonra qısa körpünün üzəri ilə balaca çayı keçdi. Bu, Yauzanın mənsəbi idi, lakin bu yeri tanıya bilməyən Yakonov harada olduğunu müəyyən etməyə çalışırdı.

Bəli, sərsəm bir oyuna başlamışdılar və indi də oyunun sonu yaxınlaşırdı. Yakonov dəfələrlə bütün ölkənin – xalq komissarlıqlarının və vilayət komitələrinin, alimlərin, mühəndislərin, direktor və iş icraçılarının, sex rəislərinin, briqadirlərin, fəhlə və sadə kolxozçu qadınların qərq olduğu sərsəm və olduqca ağır yarışmanı, qaç-qovu ətrafında və öz üzərində hiss etmişdi. Kim hansı işdən yapışırsa yapışsın, tezliklə uydurulmuş, mümkünsüz, adamı şikəst edib kor qoyan müddətlərin əsirinə çevrilirdi: daha çox! daha tez! Yenə!! Yenə!!! Normanı! Normadan əlavə!! Üç norma!!! fəxri növbə! qarşılıqlı öhdəlik! vaxtından əvvəl!! vaxtından daha əvvəl!!! Binalar aşır, körpülər davam gətirmir, konstruksiyalar sınır, məhsul çürüyür və ya heç bitmirdi. – Bu cür burulğana düşən insanın, yəni ayrılıqda götürülmüş hər bir adamın isə xəstələnmək, bu çarxların arasında qalıb yaralanmaq, dəli olmaq, qəzaya düşmək – yalnız bu halda xəstəxanada, sanatoriyada yatmaq, özünü unutdurmaq, meşə havası ilə nəfəs almaq olardı – və yenidən, yenidən, tədricən həmin boyunduruğa təkrar girməkdən başqa heç bir çıxış yolu qalmırdı.

Bu ölkədə ancaq xəstələr öz xəstəlikləri ilə (klinikada yox!) tək qalanda, həyəcansız yaşaya bilərdilər.

Bircə tələskənlik səbəbindən batıb gedən bu sür işlərdən Yakonov hər dəfə başqa – ya daha sakit, ya da təzəcə başlamış işlərə keçə bilirdi.

Ancaq bu dəfə o başa düşdü ki, canını qurtara bilməyəcək. Klipper qurğusunu belə tezliklə düzəltmək mümkün olmayacaq. Və heç yerə keçmək də olmayacaq.

Xəstələnmək imkanı da əldən verilmişdi.

O, sahilboyu məhəccərin yanında durub aşağı baxırdı. Duman buzun üzərinə çökmüşdü – Yakonovun düz qabağında, buzların arasında irinli qış ləkəsi – açıq su görünürdü.

Keçmişin qara uçurumu – həbsxana – yenə ağzını açıb onu geri çağırırdı.

Orada keçirdiyi altı ili Yakonov həyatındakı çürük bir boşluq, vəba, rüsvayçılıq, həyatı boyu düçar olduğu ən böyük uğursuzluq hesab edirdi.

Otuz ikinci ildə həbsxanaya düşəndə artıq iki dəfə xarici ezamiyyətlərdə olmuş (elə bu ezamiyyətlərə görə də tutulmuşdu) cavan mühəndis idi. Və həmin vaxtı da ilk şaraşkaların özəyi olmuş dustaqlardan biri idi.

Həbsxana keçmişinin unudulmasını necə də istəyirdi – kaş özü də unudaydı! Başqaları da! Taleyi də! Həmin o məşum dövrü yadına salan, onu məhbus kimi tanıyan adamlardan necə də uzaq olmağa çalışırdı!

O, kəskin hərəkətlə məhəccərdən aralandı, sahilyanı küçəni keçərək harasa üzüyuxarı getməyə başladı. Daha bir tikinti meydançasının uzun çəpərini dolanıb keçdi – oradan yaxşı tapdalanmış, üstü nazik buzla örtülmüş cığır keçirdi.

Bəzən DTN mundiri altında keçmiş dustaqların da gizləndiyini yalnız DTN-in kartotekası bilirdi.

Marfino institutunda da Yakonovdan başqa daha iki keçmiş məhbus işləyirdi.

Yakonov onlardan uzaq qaçırdı, onlarla heç vaxt qeyri-xidməti söhbətlər aparmır və kabinetində təkbətək qalmırdı ki, kənardan baxanlar haqqında pis düşünməsinlər.

Bunlardan biri yetmişyaşlı professor, Mendeleyevin sevimli tələbəsi Knyajenetski idi. O özü üçün kəsilmiş on ilini çəkmişdi, bundan sonra isə elmi xidmətlərinin uzun siyahısı nəzərə alınaraq azad əməkdaş qismində üç il, Arxa Cəbhənin Gücləndirilməsi Haqqında Qərarın qamçısı ona dəyənə kimi, burada işləmişdi. Günlərin birində, günortaüstü telefonla nazirliyə çağırıldı və bir də geri qayıtmadı. Knyajenetskinin gümüşü başını əsdirə-əsdirə institutun qırmızı xalça döşənmiş pilləkəni ilə düşməsi Yakonovun yadında idi. Professor yarımsaatlığa nazirliyə nə üçün çağırıldığını hələ bilmirdi, onun arxasında, elə həmin pilləkənin yuxarı meydançasında əməliyyat müvəkkili Şikin isə artıq cib bıçağı ilə professorun şəklini institutun şərəf lövhəsindən söküb götürürdü.

İkinci nəfər – Altınov, elmdə tanınmırdı, sadə, işgüzar adam idi. Birinci müddətdən sonra özünə qapanmışdı, hamıdan şübhələnirdi, bütün dustaq tayfası kimi inamsızlığında da haqlı və uzaqgörən idi. Gücləndirilmə Qərarı paytaxt dairələri boyu ilk dövrələrinə başlayan kimi Altınov cəld tərpəndi və özünü ürək klinikasına saldı. Özü də elə cəld, elə təbii hərəkət etdi ki, hətta həkimlər onun sağalacağını güman etmir, dostları isə otuz il sərasər əzab çəkməli olmuş ürəyinin davam gətirə bilmədiyini düşünərək daha xəlvətə salıb pıçıldaşmırdılar.

Eləcə də Yakonov, artıq bir il bundan əvvəl keçmiş məhbus kimi məhkum olunmuş bu adam, indi ziyankar kimi təkrar məhkum olunurdu.

Uçurum öz övladlarını geri səsləyirdi.

...Yakonov hara getdiyini bilmədən cığırla boş sahəni keçdi və hətta üzü yoxuşa hərəkət etdiyini belə duymadı. Təngnəfəs olandan sonra dayandı. Ayaqları da daş-kəsəyin üstü ilə yeriməkdən yorulmuşdu və ağrıyırdı. Gəlib çıxdığı yüksəklikdən oyan-buyana boylandı ki, harada olduğunu müəyyən edə bilsin.

Avtomobildən düşdüyü vaxtdan keçən bir saat ərzində bitməkdə olan və getdikcə soyuyan gecə tamam dəyişmişdi. Duman çöküb qurtarmış və yoxa çıxmışdı. Ayaqları altındakı yer kərpic, şüşə qırıntıları ilə dolu idi, yaxınlıqda böyrü üstə əyilmiş köhnə bir taxta dam vardı. Hələ tikintinin başlanmadığı böyük meydançanı əhatə etmiş çəpər aşağıda qalmışdı və ətrafdakı hər şey kimi, bəzi yerlərdə axıradək əriməmiş qardan, bəzi yerlərdə isə qırovdan ağımtıl görünürdü.

Paytaxtın lap mərkəzinə yaxın yiyəsiz qalmış bu təpənin üstü ilə yuxarıya ağ pillələr qalxırdı, təxminən yeddi pillə, sonra ara verir və deyəsən, yenidən başlanırdı.

Təpəyə qalxan bu ağ pillələri görəndə Yakonovun daxilində hansısa bir dumanlı xatirə canlanmağa başladı. Heç nə anlamadan pillələrlə, sonra da tapdalanmış şlakın üstü ilə, sonra yenə pillələrlə qalxmağa başladı. Pillələrin apardığı təpənin üstündəki bina qaranlıqda pis seçilirdi. Binanın görünüşü də qəribə idi, eyni zamanda həm dağıdılmış, həm də salamat qalmış kimi görünürdü.

Görəsən, bu xarabalıqlar bombaların işi idi? Lakin bu cür yerləri Moskvada qoymurdular. Bəs burada hansı qüvvə hər şeyi dağılmış vəziyyətə salmışdı?

Daş meydança pillələrin bir hissəsini o birisindən ayırırdı. İri daş qırıntıları pillələrin üstünə düşüb qalmışdı, irəli getməyə mane olurdu, pilləkənin özü isə binaya doğru kilsə səkiləri kimi qalxırdı.

Pillələr kip bağlanmış və qarşısı yaprıxmış çınqılla örtülü enli dəmir qapıya tərəf qalxırdı.

Hə! Hə! Kəskin bir xatirə Yakonovu sarsıtdı. O, ətrafa boylandı.

Aşağıda, uzaqda sezilən küçə fənərlərinin sırası ilə nişanlanmış çay təəccüb doğuracaq dərəcədə ona tanış gələn döngədən sonra körpünün altına girir, Kremlə tərəf uzanırdı.

Bəs zəng qülləsi? Yoxdur. Bəlkə, bu daş yığını həmin o qüllədən qalıb?

Yakonov gözlərində hərarət hiss etdi. Gözlərini qıydı.

Kandara tökülüb girişi tutmuş daş qırıntılarının üstünə sakitcə oturdu.

İyirmi iki il əvvəl elə həmin bu yerdə o Agniya adlı bir qızla durmuşdu.

25

Yakonov bu adı tələffüz etdi – Agniya. Tamamilə başqa hisslərlə dolu bir yel onun dünyanın nemətlərindən doymuş bədənini bürüdü.

Həmin vaxt onun iyirmi altı, qızın isə iyirmi bir yaşı vardı.

Bu qız, sanki, heç yer adamı deyildi, başqa bir planetdən gəlmişdi. Bədbəxtliyindən, insana normal yaşamağa imkan verən həddən daha artıq incə və tələbkar idi. Danışanda dodaqları və burun pərələri əsirdi, elə bil, qız onların köməyi ilə uçub getmək istəyirdi. Heç vaxt və heç kəs Yakonova bu qədər sərt sözlər deməmiş, ilk baxışdan ən adi hərəkətlərinə görə ona bu qədər irad tutmamışdı – qız heyrətamiz tərzdə onun bütün hərəkətlərində rəzalət, nanəciblik tapırdı. Özü də Antonda nə qədər çox qüsur tapırdısa, bir o qədər də ona bağlanırdı. Qəribə idi.

Onunla mübahisə edərkən ehtiyatlı olmaq lazım gəlirdi. Bu zərif məxluq dağa qalxmaqdan, ora-bura qaçmaqdan, hətta qızğın söhbətdən belə yorulurdu. Adi bir şeylə onun xətrinə dəyə bilərdin.

Lakin bu zəif qız günlərlə təkbaşına meşədə gəzməyə özündə güc tapırdı. Amma meşə gəzintisinə çıxan şəhər qızları haqqındakı təsəvvürlərə zidd olaraq özü ilə heç vaxt kitab götürmürdü: kitab ona mane olurdu, fikrini meşədən yayındırırdı. Öz fəhmi ilə meşəni öyrənir, sadəcə, oturur və ya da meşədə gəzişirdi. Turgenevi oxuyarkən təbiət təsvirlərini səthi sayaraq buraxırdı. Onunla gəzəndə Anton qızın müşahidələrinə məəttəl qalırdı: gah tozağacının sütül gövdəsinin qardan bir xatirə kimi torpağa qədər əyilməsi, gah da axşamlar meşə otlarının rənglərini dəyişməsi onu heyran edirdi. Antonun özü buna oxşar heç nə duya bilmirdi – meşə elə həmişəki meşə idi, havası yaxşı, hər tərəf də ki yaşıl.

Meşə çayı – qonşu bağlarda keçirdikləri iyirmi yeddinci ilin yayında Yakonov onu belə adlandırırdı. Hər yerə birgə gedib-gəlirdilər, hamı da onları nişanlı kimi qəbul edirdi.

Əslində isə hər şey bundan çox uzaq idi.

Agniya gözəl deyildi, lakin ona kifir də demək olmazdı. Üzü tez-tez dəyişirdi: gah həlim təbəssümə bürünür, gah da xoşagəlməz halda uzunsov şəkil alırdı. Boyu orta həddən bir az hündür idi, amma bədəni çox nazik, kövrək, yerişi isə elə yüngül idi ki, sanki, gəzərkən ayaqlarını yerə basmaq lazım gəlmirdi. Antonun artıq təcrübəli olmasına, qadın bədənini dəyərləndirə bilməsinə baxmayaraq, Agniyada nə isə, əlbəttə, cismani yox, onu cəzb edirdi – ona öyrəşəndən sonra isə özünü inandırmışdı ki, bu qız bir qadın kimi də xoşuna gəlir, o, hələ inkişaf edəcək.

Ancaq uzun yay günlərini məmnuniyyətlə Antonla keçirən, onunla verstlərlə yaşıl ümmanları dolaşan, çəmənliklərdə onunla yan-yana uzanan Agniya əlini sığallamağa belə həvəssiz icazə verir, “bu nəyə lazımdır?” deyə soruşur və belə şeylərdən uzaq olmağa çalışırdı. Bu heç də insanlardan utanması demək deyildi: bağ qəsəbəsinə qayıdarkən o, cavan oğlanın heysiyyətinə güzəştə gedir və itaətlə onun qoluna girirdi.

Özlüyündə Agniyanı sevdiyi qənaətinə gələn Anton məhəbbətini ona açdı – meşə çəmənliyində onun dizlərini qucaqladı. Lakin Agniya bundan lap məyus oldu. "Necə də kədərlidir, – dedi. – Mənə elə gəlir ki, səni aldadıram. Sənə verməyə cavabım yoxdur. Mən heç nə hiss etmirəm. Buna görə mən heç yaşamaq da istəmirəm. Sən çox ağıllısan, mənə təkcə sevinmək qalmalı idi, – mən isə yaşamaq istəmirəm..."

Beləcə də demişdi, hər səhər narahatlıqla gözləyirdi: Agniyanın baxışlarında, onunla rəftarında bir dəyişiklik yoxdur ki?

Qız belə deyirdi, amma başqa cür dediyi də olurdu: "Moskvada qız çoxdur. Payızda bir gözəl qızla tanış olarsan, daha məni sevməzsən".

O, özünü qucaqlamağa və hətta öpməyə də icazə verirdi, amma bu zaman dodaqları və əlləri cansız qalırdı. "Necə də ağırdır! – qız əzab çəkirdi. – İnanırdım ki, məhəbbət – odlu mələyin yerə enməsidir. Budur, sən məni sevirsən, səndən yaxşısına heç vaxt rast gəlməyəcəyəm – mən isə sevinmirəm, heç yaşamaq da istəmirəm".

Onda nə isə uşaqlıq vaxtlarından ləngiyib qalmış bir şey vardı. O, nikahda qadınları və kişiləri bir-biri ilə bağlayan sirdən qorxurdu, zəif səslə soruşurdu: "Bunsuz olmaz?" Anton da ona həvəslə cavab verərdi: "Bu heç də əsas deyil! Bu, bizim mənəvi ünsiyyətimizə bir əlavədir!" Bundan sonra öpüş vaxtı onun dodaqları ilk dəfə olaraq tərpəndi və o dedi: "Sağ ol. Yoxsa yaşamaq nəyə lazım olardı? Məncə, artıq səni sevməyə başlayıram. Çalışaram ki, mütləq sevim".

Həmin payız günlərinin birində onlar Taqansk meydanı yaxınlığındakı dar küçələrlə gedirdilər. Agniya şəhərin gurultusunda güclə eşidilən sakit səsilə dedi:

– İstəyirsən sənə Moskvanın ən gözəl yerlərindən birini göstərim?

Və onu kərpicdən tikilmiş ağ, qırmızı rənglərlə rənglənmiş, mehrabı əyri, adsız dalana baxan balaca bir kilsə çəpərinin yanına gətirdi. Çəpərin içi darısqal idi, kilsənin ətrafında xaç yürüşü üçün keşiş və dyakonun yerləşə biləcəyi dar bir cığır vardı. Barmaqlıqlı pəncərələrdən kilsənin dərinliyindən gələn mehrab şamlarının və rəngli qəndillərin xəfif işığı süzülürdü. Elə buradaca, çəpərin tinində, qoca və iri palıd ağacı bitirdi. Ağac kilsədən hündür idi və onun artıq saralmış budaqları həm günbəzin üstünə, həm də dalana kölgə də salırdı, buna görə də kilsə lap kiçicik görünürdü.

– Bu, Əzabkeş Nikita kilsəsidir, – Agniya dedi.

– Amma Moskvanın ən gözəl yeri deyil.

– Bir az gözlə.

Agniya Antonu kiçik qapının sütunları arasından keçirərək irəli apardı. Həyətə döşənmiş tava daşlarının üstünə sarı və narıncı rəngli palıd yarpaqları tökülmüşdü. Demək olar, elə həmin palıdın altındaca çadırşəkilli qədimi zəng qülləsi dururdu. Bu qüllə və çəpərdən çöldə tikilmiş kilsə evi artıq qürub etməkdə olan günəşin qabağını kəsirdi. Şimal girişinin ikilaylı dəmir qapısı yanında beli bükülmüş dilənçi qarı durmuşdu və içəridən eşidilən axşam duasını dinləyə-dinləyə xaç çəkirdi.

– “Dəxi bu kilsə öz gözəlliyi və işığı ilə çox füsunkar idi...” – Agniya Antonla çiyin-çiyinə duraraq yavaşca pıçıldadı.

– Neçənci əsrə aiddir?

– Sənə əsr vacibdir? Bəs əsrsiz?

– Gözəldir, əlbəttə, amma...

– Bir bax! – Agniya əlini qabağa uzadaraq Antonu irəli – əsas girişin artırmasına tərəf çəkdi, qürub edən günəş şüalarının axınından çıxdı, çəpərin bitdiyi və qapıya aparan keçidin başlandığı yerdə alçaq məhəccərin üstündə oturdu.

Anton heyrətləndi. Onlar, sanki, bir anlığa şəhərin tünlüyündən ayrılaraq geniş və açıq səmaya açılan sıldırım yüksəkliyə qalxmışdılar. Artırma məhəccərdəki boşluğun arası ilə tədricən ağ daşdan düzəldilmiş uzun, dağın döşü ilə Moskva çayına tərəf düşən, çoxlu meydançaları olan pilləkənə keçirdi. Çay günəş şüalarında alışıb-yanırdı. Sol tərəfdə şüşələrinin sarılığı ilə gözqamaşdıran Zamoskvareçye görünürdü, irəlidə isə qürub səmasında Moskva DRES-in qara boruları tüstülənir, lap aşağıda isə ilğıma bürünmüş Yauza Moskva çayına tökülürdü. Onun arxasında, sol tərəfdə Tərbiyə evi uzanır, sonra da Kreml divarlarının konturları görünürdü. Divarların arxasında Xilaskar Məsih məbədinin beş qızıl günbəzi alışıb-yanırdı.

Bütün bu qızılı şəfəq dənizində gözlərini qıyaraq günəşə baxan və çiyinləri sarı şalla örtülmüş Agniyanın özü də qızıldan yaranmış kimi görünürdü.

– Bəli! Bu – Moskvadır! – cazibəyə düşmüş Anton dilləndi.

– Qədim ruslar kilsələr, monastırlar tikmək üçün necə də məharətlə yer seçməyi bacarırdılar! – Agniya titrək səslə deyirdi. – Mən Volqa və Oka boyu gəzmişəm, hamısı belə tikilib – ən əzəmətli yerlərdə. Memarları dindar olublar, bənnaları da – mömin.

– Bəli-i, bu – Moskvadır...

– Amma o – yox olur, Anton, – Agniya mahnı oxuyurmuş kimi dedi. – Moskva – gedir!..

– Hara gedir ki? Fantaziyadır.

– Bu kilsəni sökəcəklər, Anton, – Agniya israrla deyirdi.

– Sən haradan bilirsən? – Anton əsəbiləşdi. – Bu, bədii abidədir, ona dəyməzlər. – O, kəsiklərindən palıd budaqlarının içəri girdiyi bapbalaca zəng qülləciyinə baxırdı.

– Sökəcəklər! – Agniya əvvəlki kimi sarı şalına büründü və hərəkətsiz oturaraq, əminliklə təkrarladı.

Ailədə Agniyanı heç kəs Allaha inam ruhunda tərbiyə etməmişdi, əksinə, o illərdə – kilsəyə getməyin məcburi olduğu vaxtlarda, qızın anası və nənəsi ibadətə getməz, oruc tutmaz, pəhriz saxlamaz, keşişlərə ağız büzər və həmişə təhkimçilik köləliyi ilə mehriban yaşamağı bacarmış dini məsxərəyə qoyardılar. Agniyanın anasının, xalalarının və nənəsinin bircə inancı vardı: həmişə əzilən, sıxışdırılan, hakimiyyətin təqib etdiyi insanların tərəfində olmaq. Qiyamçıları evində gizlədən, onlara bacardığı köməyi edən nənəsini, bəlkə də, Moskvanın bütün Narodnaya Volyaçıları[1] tanıyırdılar. Qızları da analarından örnək götürür, gizli iş aparan eserləri və sosial-demokratları gizlədirdilər. Balaca Agniya da həmişə dovşanın tərəfində olurdu ki, tuta bilməsinlər, ata qahmar çıxırdı ki, qamçılamasınlar. Lakin qızcığaz böyüdükcə bütün bunlar onun şüurunda qəribə tərzdə həkk olunurdu: belə alındı ki, Agniya təqib olunan kilsənin tərəfinə keçdi.

O israr edirdi ki, indi kilsədən uzaq qaçmaq rəzillikdir, nənəsini və anasını dəhşətə gətirərək kilsəyə getməyə, dini ayinlərlə maraqlanmağa başladı.

– Nə bilirsən kilsəni təqib edirlər? – Anton təəccüblənirdi. – Zəng çalmağa mane olmurlar, prosfora bişirməyə mane olmurlar, xaç yürüşü istəyirlər – buyurun, amma şəhərdə və məktəbdə onlarlıq bir iş yoxdur.

– Əlbəttə təqib edirlər, – Agniya həmişəki kimi sakitcə, güclə eşidiləcək tərzdə etiraz etdi. – Kilsə haqqında istədiklərini danışırlar, yazırlar, amma ona danışmağa imkan vermirlər, mehrablardakı əmlakı siyahıya alırlar, ruhaniləri sürgün edirlər – bəs bu, təqib deyil?

– Sürgün edilmələrini harada görmüsən?!

– Bunu küçədə görə bilməzsən.

– Əgər təqib edirlərsə də! – Anton israrla davam edirdi. – On ildir kilsəni təqib edirlər, bəs onun özü təqib etmirdi? On əsr?

– Mən o vaxt yaşamamışam, – Agniya çiyinlərini çəkdi. – Axı yaşayıram – indi... Yaşadığım dövrdə olanı görürəm.

– Tarixi də bilmək lazımdır axı! Bilməmək adama haqq qazandırmır! Sən heç düşünmüsən? Necə olub ki, kilsəmiz iki yüz əlli illik tatar əsarətinə davam gətirə bilib?

– İnam dərin olub? – qız cavab verdi. – Deməli, pravoslavlıq müsəlmanlıqdan güclü olub?.. – o, təsdiq etməkdən daha çox, soruşurdu.

---

[1] *Narodnaya Volya* – XIX əsrin sonunda Rusiyada inqilabi təşkilat

Anton iltifatla gülümsündü:

– Xəyalpərəstsən sən! Məgər ölkəmiz haçansa bütün varlığı ilə xristian olub? Bəlkə, burada min illər boyu, doğrudan da, zalımları əfv ediblər? Bizə nifrət edənləri seviblər? Kilsəmiz ona görə davam gətirə bildi ki, işğaldan sonra mitropolit Kiril gedib xana baş əyən və din adamları üçün mühafizə fərmanı tələb edən ilk ruslardan biri oldu. Tatar qılıncı! – Bax bunun sayəsində rus din xidmətçiləri öz torpaqlarını, nökərlərini və dini ayinləri qoruya bildilər! Əgər bilmək istəsən, mitropolit Kiril haqlı idi, real siyasətçi idi. Belə də lazımdır. Ancaq bu yolla üstün gəlirlər.

Kimsə onu sıxışdıranda Agniya mübahisə etməzdi. O, çatılmış qaşlarının altında gözlərini geniş açaraq, yeni bir anlaşılmazlıqla adaxlısına baxırdı.

– Bütün bu yerləri uğurla seçilmiş kilsələr bax bunların üzərində tikilib! – Anton hər şeyi vurub dağıdırdı. – Bir də, yandırılmış təfriqəçilərin sümükləri üstündə! Döyülüb öldürülmüş təriqətçilərin sümükləri üstündə! Gör bir kimlərə yazığın gəlir – kilsəni təqib edirlər!..

O, qızın yanında, gündən qızmış çəpər daşının üstündə oturdu:

– Ümumiyyətlə, sən bolşeviklərə qarşı ədalətsizsən. Özünə əziyyət verib onların böyük kitablarını oxumamısan. Onlar dünya mədəniyyətinə olduqca qayğılı münasibət göstərirlər. Onlar istəyirlər ki, insanın insan üzərində özbaşınalığı mövcud olmasın, yalnız ağıl hökmran olsun. Ən əsası – onlar bərabərlik tərəfdarıdırlar! Təsəvvür et: ümumi, tam və mütləq bərabərlik. Heç kəsin heç kəsin yanında imtiyazı olmayacaq, heç kəsin nə gəlirlərdə, nə də ictimai vəziyyətdə üstünlüyü olmayacaq. Məgər belə cəmiyyətdən də cəzbedici bir nə isə var? Buna görə qurbanlar verməyə dəyməzmi?

(Cəmiyyətin cəzbediciliyindən başqa Antonun sosial mənşəyi elə idi ki, nə qədər gec deyil, bolşeviklərə qoşulmaq lazım gəlirdi.)

– Özünü naza qoymağınla isə bütün yollarını, o cümlədən də instituta, öz əlinlə bağlayarsan. Bir də, yəni sənin bu etirazının əhəmiyyəti böyükdür? Sən nə edə bilərsən axı?

– Ümumiyyətlə, qadın nə edə bilər ki? – onun nazik hörüklərinin (o vaxt artıq heç kəs hörük saxlamırdı, hamı saçını kəsdirirdi, Agniya isə ziddiyyət ruhu naminə, özünə yaraşmadığını bilsə də, saçlarını hörürdü) hörüklərinin də hərəsi bir tərəfə – biri ürəyinin, o birisi də sinəsinin üstünə düşürdü. – Qadın yalnız kişini böyük hərəkatlərdən çəkindirə bilər. Hətta Nataşa Rostova kimiləri. Mənim onu görməyə gözüm yoxdur.

– Nə üçün? – Anton heyrətləndi.

– Ona görə ki, Pyeri dekabristlərə qoşulmağa qoymayacaq! – qızın zəif səsi yenə kəsildi.

Agniya bütövlükdə belə gözlənilməzliklərdən ibarət idi.

Onun şəffaf sarı örpəyi çiyinlərindən yarıbükük qollarına düşmüşdü və nazik qızılı qanadları xatırladırdı.

Anton qızın hər iki dirsəyini ehmalca, sındırmağa qorxurmuş kimi tutmuşdu.

– Bəs sən? Qoyardın?

– Hə, – Agniya dilləndi.

Yeri gəlmişkən, Anton hansısa təhlükəli bir iş görməyə hazırlaşmırdı ki, kimsə onu həmin işi görməyə qoymasın. Onun həyatı coşub-daşırdı, işi maraqlı idi və getdikcə də daha yüksəklərə aparırdı.

Yanlarından sahil tərəfdən üzüyuxarı qalxan və kilsənin açıq qapılarına baxıb xaç çəkən dindarlar keçirdilər. Kişilər çəpərdən içəri keçən kimi papaqlarını çıxarırdılar.

Kilsəyə gələnlərin arasında kişilər sayca az idilər, cavanlar isə heç yox idi.

– Qorxmursan ki, səni kilsənin yanında görərlər? – Agniya kinayəsiz soruşsa da, sual kinayəli alındı. Doğrudan da, artıq elə bir vaxt gəlib çatmışdı ki, həmkarlarından birinin onu kilsənin yanında görməsi təhlükəli ola bilərdi. Bəli, Anton özünü çox açıqlıqda hiss edirdi və halı özündə deyildi.

– Özünü gözlə, Agniya, – o, əsəblərini güclə cilovlayaraq qızı başa salmaq istəyirdi. – Yenini də vaxtında fərqləndirməyi bacarmaq lazımdır, kim ki fərqləndirə bilməyəcək, naümid də qalacaq. Sən ona görə kilsəyə can atmağa başladın ki, burada sənin yaşamamaq istəyini bəyənirlər. Ehtiyatlı ol. Sən, nəhayət, özünə gəlməlisən, özünü həyatla, sadəcə, həyat prosesi ilə maraqlanmağa məcbur etməlisən.

Agniya heysiz idi. Barmağında Antonun verdiyi qızıl üzük olan əli yanına düşmüşdü. Qızın bədəni olduqca arıq idi, təkcə sümüklərdən ibarət kimi görünürdü.

– Bəli, bəli, – o, alçaq səslə təsdiqlədi. – Bəzən özüm də başa düşürəm, mənə yaşamaq çox çətindir, heç istəmirəm. Mənim kimi insanlar bu dünyada artıq insanlardır...

Antonun içində nə isə qırıldı. Qız əlindən gələn hər şeyi edirdi ki, Antonu özünə cəlb etməsin! Onda vədinə əməl etmək və Agniyaya evlənmək qətiyyəti getdikcə zəifləyirdi.

Agniya başını qaldırdı, təbəssümsüz, sual dolu baxışla onu süzməyə başladı.

“Hər halda, o, gözəl deyil”, – Anton düşündü.

– Səni, yəqin, şan-şöhrət, uğurlar və firavan həyat gözləyir, – Agniya qəmginliklə dilləndi. – Lakin sən xoşbəxt ola biləcəksənmi, Anton?.. Sən də ehtiyatlı ol. Həyat prosesi ilə maraqlanarkən biz itiririk... itiririk, bunu sənə necə deyim... – qız bir əli ilə o biri əlinin barmaqlarını ovuşdurur, fikrini ifadə etmək üçün söz axtarırdı, bənizi solğunlaşmışdı və narahat görünürdü. – Budur, zəng çaldı, həzin səslər uçub getdi – onları qaytarmaq olmaz, bütün musiqi isə məhz bu səslərdə idi. Başa düşürsən? – hələ də axtarırdı. – Təsəvvür et ki, can üstündə olarkən birdən xahiş edəcəksən: məni pravoslav adəti ilə dəfn edin...

Bundan sonra Agniya içəri keçib dua etmək istədiyini dedi. Daha qızı tək buraxmayacaqdı ki?

İkisi də içəri girdi. Qalın tağtavan altında barmaqlıqlı pəncərələri olan halqavari qalereya kilsəni dövrələyirdi. Alçaq, enli tağ qalereyadan orta məbədə tərəf uzanırdı.

Qürub etməkdə olan günəş günbəzin xırda pəncərələrindən süzülərək kilsəni işıqlandırır, ikonostasın yuxarı hissəsində və Savaofun mozaika şəklində düzənlənmiş təsvirinin üstündə qızılı rənglərlə oynayırdı.

Dua edən az idi. Agniya nazik şamı iri mis sütunun üstünə qoydu və qollarını sinəsi üzərində bükərək şövqlü bir baxışla irəli baxdı, xaç çəkmədən dayandı. Qürubun yayğın işığı, şamların sarımtıl kölgələri Agniyanın yanaqlarına bir həyat hərarəti gətirmişdi.

Müqəddəs Məryəmin mövluduna iki gün qalırdı və onun şərəfinə sürəkli kanon oxuyurdular. Kanon sonsuz dərəcədə bəlağətli idi, Bakirə Məryəmin adına mədhlər və epitetlərlə sel kimi axırdı – Yakonov ilk dəfə olaraq bu duanın ekstazını və poeziyasını dərk etdi. Kanonu biganə kilsə əzbərçisi yox, adı heç kəsə məlum olmayan və monastır cazibəsinə düşmüş bir böyük şair yazmışdı. Və ona kişilərin qadın cisminə olan qızğın ehtirası deyil, qadınların bizdə yarada biləcəkləri ən uca bir heyranlıq hakim kəsilmişdi.

Yakonov, sanki, ayıldı. Dəri paltosunu palçığa batıraraq, o, Əzabkeş Nikita kilsəsinin kandarındakı iti daş qırıntılarının üstündə oturmuşdu.

Bəli, kilsənin zəng qülləsini, çaya tərəf düşən pilləkənini mənasız yerə dağıtmışdılar. Heç inanmaq olmurdu ki, o günəşli axşam da, bu dekabr səhəri də Moskva torpağının eyni kvadratmetrlərində baş verirdi. Amma əvvəlki kimi yenə də uzaqdan təpəcik görünürdü, çayın gecə fənərləri ilə təkrarlanan döngələri də eyni idi...

Az sonra xarici ezamiyyətə getdi. Qayıdandan sonra isə ona Qərbin, Qərb cəmiyyətinin, mənəviyyatının, mədəniyyətinin çürüməsi, ziyalılarının acınacaqlı vəziyyəti və elminin inkişafının mümkünsüzlüyü haqqında qəzet məqaləsi yazmağı, ya da ki hazır məqaləni imzalamağı tapşırdılar. Bunlar doğru olmadığı kimi, yalan da deyildi. Həmin faktlar var idi, lakin olan tək bunlar deyildi. Bitərəf olsa da, partiya komitəsinə çağırdılar və öyüd-nəsihət verdilər. Yakonovun tərəddüdləri şübhə doğura, adını ləkələyə bilərdi. Belə yazı kimə ziyan vura bilərdi axı? Yəni Avropa bundan ziyan görəcəkdi?

Yazı çap olundu.

Agniya onun bağışladığı üzüyə sapla "Mitropolit Kirilə" yazılmış kağız parçası bağlayaraq poçtla geri qaytardı.

Anton rahatlandı.

O, yerindən durdu, qalereyanın barmaqlıqlı pəncərəsinə kimi birtəhər dartınaraq içəri baxdı.

İçəridən nəm kərpic, soyuq və çürümə iyi gəlirdi. Gözləri kərpic qırıntısı topalarını və qalaqlanmış zibili güclə sezə bildi.

Yakonov pəncərədən çəkildi, ürək döyüntülərinin zəiflədiyini hiss edərək uzun illər açılmamış qapının çərçivəsinə söykəndi.

Abakumovun hədələri yenidən buz kimi ürəyinə dolmağa başladı.

Yakonov gözlə görünən hakimiyyətin zirvəsində idi. Qüdrətli nazirlikdə yüksək mənsəb sahibi idi. Ağıllı, bacarıqlı idi – ağıllı və bacarıqlı kimi də tanınırdı. Evdə onu sevimli arvadı, iki qırmızıyanaq qızcığazı gözləyirdi. Qədimi binadakı hündür tavanlı otaqları, geniş balkonlu mənzili də var idi. Aylıq məvacibi minlərlə hesablanırdı. Fərdi "Pobeda"sı telefon zəngini gözləyirdi.

O isə dirsəklərini ölü daşlara dirəyərək durmuşdu və yaşamaq istəmirdi. Ürəyində elə bir ümidsizlik yaranmışdı ki, heç əl-ayağını belə tərpətməyə gücü qalmamışdı. Açılan səhərin gözəlliyi də onu cəzb etmirdi.

26

Səhər açılırdı.

Şaxtalı havada təntənəli bir saflıq vardı. Kəsilmiş palıd ağacının kötüyünü, axıra qədər sökülməmiş kilsənin pərvazlarını, pəncərələrinin bəzəkli barmaqlıqlarını, qonşu evə və gələcək “göydələn”in tikinti meydançası boyu uzanmış çəpərin kənarına tərəf enən məftillərin üstünü qalın xovlu qırov ağ məxmər kimi örtmüşdü.

Səhər açılırdı.

Qırov həbsxana zonasını və zonaönü zolağı əhatə edən iyirmi sapdan toxunmuş, minlərlə yerdən ulduz kimi düyünlənmiş tikanlı məftilləri və onların bağlandığı dayaqları, qarovulçu qülləsinin yastı damını və məftildən çöldəki biçilməmiş çör-çöpü bürümüşdü.

Dmitri Soloqdin gözlərini geniş açaraq bu möcüzəyə tamaşa edirdi. Odunların mişarlanması üçün düzəldilmiş qozlanın yanında durmuşdu. Əynində göy kombinezonun üstündən geyindiyi işçi düşərgə sırıqlısı vardı, çallaşmağa başlayan başı isə açıq idi. O, xırda, heç bir hüququ olmayan kölə idi. Artıq on iki il idi yatırdı, ikinci düşərgə müddətini alandan sonra isə daha həbsxana həyatının sonunu görmürdü. Arvadı gəncliyini mənasız gözləməyə qurban vermişdi. Dəfələrlə işdən çıxarılmış qadın son iş yerini də itirməmək üçün yalan demiş, bildirmişdi ki, ümumiyyətlə, əri yoxdur. Bundan sonra Soloqdinə heç məktub da yazmırdı. Yeganə oğlunu isə, ümumiyyətlə, görməmişdi: həbs olunanda arvadı hamilə idi. Soloqdin Çerdınsk meşələrindən, Vorkuta şaxtalarından, yuxusuz gecə və gündüzlərə tab gətirərək insanın qanını və canını sorub çəkən iki istintaqdan – biri yarım il, ikincisi isə bir il uzanmışdı – keçmişdi. Adı və gələcəyi çoxdan tapdalanmış, palçıqla bir edilmişdi. Bütün əmlakı pambıqla sırınmış köhnə şalvardan və brezentdən tikilmiş fəhlə gödəkçəsindən ibarət idi ki, onları da gələcəkdə mümkün ola biləcək qara günlər üçün saxlayırdı. Ayda cəmi otuz manat pul alırdı, özü də nağd yox. Bu pul cəmi üç kiloqram şəkərə bəs edərdi. Təmiz hava ilə də yalnız həbsxana müdiriyyətinin icazə verdiyi müəyyən saatlarda nəfəs ala bilərdi.

Onun daxilində sarsılmaz sakitlik hökm sürürdü. Gözləri yeniyetmə gözləri kimi parıldayırdı. Paltarının yaxası açıq idi, sinəsi həyatın gözəlliyindən həzz alırmış kimi qalxıb-düşürdü.

İstintaq altında olarkən onun quruyub ipə dönmüş əzələləri yenə şişkinləşmişdi və hərəkət istəyirdi. Buna görə də könüllü olaraq, heç bir məvacibsiz hər səhər həbsxana mətbəxi üçün odun kəsməyə və doğramağa çıxırdı.

Dustağın əlində qorxulu silaha çevrilə biləcək balta və mişarı ona dərhal etibar etməmişdilər. Aldıqları maaş müqabilində dustaqların ən adi hərəkətlərində belə hiylə və cinayət görməli olan, hər şeyi öz arşınları ilə ölçən həbsxana müdiriyyəti inanmaq istəmirdi ki, kimsə havayı işləməyə razı ola bilər. Bu səbəbdən də Soloqdindən inadla həbsxanadan qaçmaqda, ya da ki silahlı üsyan hazırlamaqda şübhələnirdilər. Özü də onun həbsxana qovluğu həm birinci, həm də ikinci şübhə üçün əsas verirdi. Belə bir sərəncam da verilmişdi: Soloqdin işləyərkən ondan beş addım aralıda bir nəfər nəzarətçi qoyulmalıdır ki, hər bir hərəkətini müşahidə etsin və eyni zamanda, özü də dustaq tərəfindən baltalanmasın. Nəzarətçilər bu təhlükəli işə hazır idilər, belə nisbətin özü də – bir nəfər işləyənin yanında bir nəzarətçi – QULaqın ən xoş ənənələri əsasında tərbiyə almış müdiriyyətə bədxərclik kimi görünmürdü. Bircə bu vardı ki, Soloqdin tərslik etdi (bununla da şübhələri gücləndirdi): o, özünü saxlaya bilmədi və elan etdi ki, müqəvvanın nəzarəti altında işləməyəcək. Bir müddət odun doğranmasını, ümumiyyətlə, dayandırdılar (həbsxana rəisi dustaqları məcbur edə bilməzdi, bura düşərgə deyildi: dustaqlar zehni, özü də onun idarəsinə aidiyyəti olmayan əməklə məşğul olurdular).

Əsas problem onda idi ki, planlaşdırıcı instansiyalar və mühasibatlıq mətbəxin fəaliyyətində bu işi nəzərdə tutmamışdı. Dustaqlara yemək bişirmək üçün muzdla tutulmuş qadınlar isə odun doğramaq istəmirdilər, çünki onlara əlavə pul ödənilmirdi. Bu işə istirahətdə olan növbənin nəzarətçilərindən göndərmək istədilər. Növbətçi otağındakı dominolarından ayrı salınan nəzarətçilərin hamısı kəlpeysər, cavan, sağlamlıqlarına görə ciddi seçimdən keçmiş adamlar idi. Amma nəzarətçi heyətində xidmət etdiyi illər ərzində işləməyi yadırğamışdılar – belləri tez ağrımağa başlayırdı, ikinci tərəfdən də ki domino oynamaq daha xoş idi. Onlar lazımi qədər odunu heç cür doğraya bilmirdilər. Həbsxana rəisi məcburiyyət qarşısında qalaraq təslim oldu: Soloqdinə və onunla birgə gələn başqa məhbuslara (ən çox da Nerjinə və Rubinə) əlavə nəzarət olmadan odun doğramağa icazə verildi. Onsuz da, qarovulçu qülləsindən aydın görünürdülər, növbətçi zabitlərə də onlara göz olmaq tapşırılmışdı.

Sökülməkdə olan qaranlıqda küçə fənərlərinin işığı yenicə doğmağa başlayan gündüzün işığına qarışmışdı. Tindəki binadan başında təkcə ona verilmiş qulaqları uzun malaxay, əynində gödəkçə olan dalandar Spiridonun fiquru peyda oldu. Dalandar da dustaq idi, amma həbsxanaya deyil, institutun komendantına tabe idi. Yalnız müdiriyyətlə mübahisə etməmək və üzə qayıtmamaq xatirinə həbsxana üçün mişar və balta itiləyirdi. Spiridon yaxınlaşanda Soloqdin bayaqdan yerində tapa bilmədiyi mişarın onun əlində olduğunu gördü.

Spiridon Yeqorov hər gün səhərdən-axşama kimi pulemyotlarla qorunan həyətdə konvoysuz gəzirdi. Müdiriyyət bu cür sərbəstliyə fikir vermirdi: Spiridonun bir gözü görmür, o biri gözü isə yalnız üçdəbir qədər görürdü. Əslində, ştat üzrə şaraşkada üç dalandar olmalı idi, çünki ümumi həyət bir neçə həyətin birləşdirilməsindən alınmışdı və sahəsi iki hektara yaxın idi. Amma Spiridon bundan xəbərsiz idi və üç nəfərin yerinə işləyirdi. Və özünü heç də pis hiss etmirdi. Əsas o idi ki, Spiridon burada doyunca, lap köpüncə yeyirdi – qara çörək kilo yarımdan az olmurdu, çörək bol idi, hərdənbir uşaqlar sıyıqlarını da ona verirdilər. Görünür, Spiridon Şimali Ural düşərgəsində meşə qırmaqla məşğul olduğu üç qışın və ağacaxıtmada keçirdiyi üç yayın əvəzini çıxa bilirdi, əməlli-başlı özünə gəlmişdi.

– Hə! Spiridon! – Soloqdin səbirsizliklə çağırdı.

– Nə olub yenə?

Spiridonun çal-kürən bığlı, çal-kürən qaşlı və qırmızıdərili sifəti olduqca mütəhərrik idi və çox vaxt, indi olduğu kimi, hazırlıq ifadə edirdi. Soloqdinin xəbəri yox idi ki, Spiridonun üzündəki həddən artıq hazırlıq ifadəsi, əslində, kinayədən başqa bir şey deyil.

– Necə yəni nə olub? Mişar kəsmir!

– Niyə kəsməsin axı? – Spiridon təəccübləndi. – Qış girəndən görün neçə dəfə itilətmisiniz. Gəl bir çəkək görək!

Və əli ilə mişarı qabağa itələdi.

Kəsməyə başladılar. Mişar bir-iki dəfə yolu narahat imiş kimi dartınaraq yerini dəyişdi, sonra isə oduncağa işləyərək rahatlandı.

– Siz onu bərk tutursunuz, – Spiridon ehtiyatla məsləhət verməyə başladı. – Dəstəyi üçcə barmağınızla, qələm tutan kimi tutun, sərbəst, aram çəkin... bax... belə... belə! Özünüzə tərəf çəkəndə – dartmayın...

Onlardan hər biri özünü o birisindən aşkar üstün hiss edirdi: Soloqdin – nəzəri mexanikanı, materiallar müqavimətini və çoxlu başqa elmləri bildiyi, ictimai həyata geniş baxışa malik olduğu üçün, Spiridon isə bütün əşyaların ona tabe olması səbəbindən. Ancaq Soloqdin dalandara münasibətində lütfkarlıq etdiyini gizlətmir, Spiridon isə mühəndisə olan iltifatını gizlədirdi.

Yoğun tirin yarısını keçəndən sonra da mişar azca da olsa sıxılmır, cingildəyərək sarımtıl şam kəpəyini onların kombinezon şalvarlarının balaqlarına atırdı.

Soloqdin gülümsündü:

– Sən lap sehrbaz imişsən, Spiridon! Sən məni aldadırsan. Mişarı dünən itiləmisən və dişlərini də cütləmisən!

Spiridon özündənrazı halda mişarın səsinə səs verirmiş kimi dedi:

– Üyüdür özü üçün, yeyir, xırda-xırda çeynəyir, özü udmur, başqalarına verir...

...və axıra kimi kəsilməmiş oduncağı əli ilə basıb yerə saldı.

– İtiləyib-eləməmişəm, – mişarı ağzı yuxarı çevirdi. – Dişlərinə baxın, dünən necə idisə, bu gün də elədir.

Soloqdin əyilib dişlərə baxdı, doğrudan da, əyə izləri yox idi. Amma bu kələkbaz nə isə etməmiş deyildi.

– Hə, Spiridon, gəl birini də kəsək.

– Yox, – Spiridon belini tutdu. – Heydən düşmüşəm. Babaların, ulu babaların yarımçıq qoyduğu işlərin hamısı mənim boynuma düşüb. İndi dostlarınız gəlib çıxarlar.

Dostlar isə gəlmirdilər.

Hava artıq tam işıqlaşmışdı. Təmtəraqlı, qırovlu səhər başlayırdı. Hətta su navalçaları, bütün ətraf qırovla örtülmüşdü, onun boz saçları gəzinti həyətindəki, uzaqdakı cökələrin başlarını bəzəyirdi.

– Şaraşkaya necə düşmüsən, hə, Spiridon? – Soloqdin diqqətlə dalandara baxdı.

Soruşmağa başqa heç nə olmadığı üçün bu sualı vermişdi. Düşərgədə keçirdiyi uzun illər ərzində Soloqdin yalnız savadlı adamlarla ünsiyyətdə olmuşdu və hesab edirdi ki, daha az inkişaf etmiş insanlardan nəsə təzə və faydalı bir şey öyrənmək mümkün deyil.

– Hə, – Spiridon ağzını marçıldatdı. – Gör necə alim adamları süpürləyib atıblar bura, sizinlə birgə mən də süpürləndim, kartoçkamda “şüşəüfürən” yazılmışdı. Mən, doğrudan da, nə vaxtsa üfürmə yolu ilə şüşə əşyalar hazırlayırdım, Bryansk yaxınlığındakı zavodumuzda ala-çiy ustalıq edirdim. Köhnə söhbətdir, indi daha göz də görmür, işimin də bura aidiyyəti yoxdur, burada İvan kimi müdrik şüşəçi lazımdır. Bizim zavodda isə beləsi heç vaxt olmayıb. Amma yenə də kartoçkama baxıb gətirdilər. Baxdılar, gördülər kiməm, – istədilər geri qaytarsınlar. Sağ olsun komendant, dalandar götürdü.

Tindən, gəzinti həyəti və ayrıca duran “həbsxana qərargahı” tərəfdən Nerjin göründü. O, yaxasıaçıq kombinezonda, çiynində saymazyana atılmış sırıqlı, boynunda gödək, hətta demək olar ki, kvadrat həbsxana dəsmalı onlara tərəf gəlirdi.

– Sabahınız xeyir, dostlar, – o, gələ-gələ soyunaraq kombinezonunu belinə qədər aşırdı, alt köynəyini çıxara-çıxara, tələsirmiş kimi salamlaşdı.

– Qleb, sən dəli olmusan, qarı harada görürsən? – Soloqdin tərs-tərs ona tərəf baxdı.

– Budur, bax, – zirzəmi qapağının üstünə çıxan Nerjin cavab verdi. Qapağın üstü, doğrudan da, qarabənzər seyrək və yumşaq qırov qatı ilə örtülmüşdü və Nerjin əlləri ilə onu yığaraq sinəsini, kürəyini və böyürlərini sürtməyə başladı. O, bütün qışı, bəzən nəzarətçilərin maneçilik törətmələrinə baxmayaraq, belinə qədər bədənini qarla sürtürdü.

– Gör bir necə buğlanır, – Spiridon başını yellədi.

– Məktub da ki yenə yoxdur, Spiridon Danilıç? – Nerjin soruşdu.

– Niyə ki, var!

– Bəs oxumağa niyə gətirmədin? Hər şey qaydasındadır?

– Məktub var, amma götürmək olmur. İlandadır.

– Mışində? Vermir? – Nerjin əl saxladı.

– Siyahıda məni asıb, lakin komendant çardağı sökməyə göndərdi. Mən özümə gələnə kimi İlanın qəbulu qurtardı. Qaldı bazar ertəsinə.

– Eh, yaramazlar! – Nerjin ağzını geniş açaraq dərindən nəfəs aldı.

– Keşişlərə hakim olmaq üçün şeytan da var, – Spiridon yaxşı tanımadığı Soloqdinə baxaraq əlini yellədi. – Hə, mən tərpəndim.

Qulaqları həyət itinin qulaqları kimi sallanan gülməli papağını rahatladıqdan sonra Spiridon başqa heç bir dustağın yaxın buraxılmadığı qarovulxanaya tərəf getdi.

– Bəs balta? Spiridon! Balta hanı? – birdən Soloqdinin yadına düşdü.

– Növbətçi gətirəcək, – Spiridon ona cavab verdi və gözdən itdi.

– Hə, – Nerjin sinəsini və kürəyini məsaməli əsgi ilə silə-silə dedi, – Antonun xoşuna gəlmədim. Yeddinciyə “Marfino çəpərinin altında düşüb qalmış əyyaş cəsədi"nə baxan kimi baxdım. Bir də, dünən axşam mənə kriptoqrafiya qrupuna keçməyimi təklif etdi, mən də imtina etdim.

Soloqdin başını buladı, narazılıqla qımışdı. Bu zaman onun səliqə ilə təraş edilmiş bığları və elə bu cür də saqqalı arasından iri, xarab da olmasa, kənar təsirlərdən seyrəkləşmiş dişləri parıldadı:

– Sən özünü hesabdar kimi yox, lap şair kimi aparırsan. – Nerjin təəccüblənmədi: artıq hamıya məlum olan və fikirlərini özünün İfrat Aydınlıq Dili adlandırdığı dildə ifadə etməkdən ibarət qəribəliyinə uyğun olaraq Soloqdin "riyaziyyatçı", "fizik" kimi sözləri başqaları ilə əvəzləyir, "quş dilində" olan, yəni xarici dillərdən gələn sözləri işlətmirdi.

Hələ də yarıçılpaq Nerjin tələsmədən qurulanmaqda davam edirdi.

– Elədir, bu heç mənə yaraşmır, – məyusluqla dedi. – Amma hər şey birdən elə bezdirdi ki, daha heç nə istəmirəm. Sibirə göndərərlər, qoy göndərsinlər... Mən təəssüflə görürəm ki, Lyovka haqlıdır, məndən skeptik çıxmadı. Görünür, skeptisizm təkcə baxışlar sistemi deyil, hər şeydən əvvəl – xarakterdir. Mən isə hadisələrə müdaxilə etmək istəyirəm. Bəzən də kiminsə.... əngini əzmək istəyirəm.

Soloqdin qozlaya söykənərək yerini rahatladı.

– Bu, məni dərindən sevindirir, dostum. Sənin hədsiz dərinləşmiş inamsızlığın – Zahiri Aydınlıq Dilində "skeptisizm" adlandırılan hal – iblis bihuşdarından, – marksizmdən demək istəyirdi, amma bunu əvəz edə biləcək rus sözü tapa bilmirdi, – həqiqət işığına tərəf uzaqlaşma yolunda... qaçılmaz idi. Sən artıq uşaq deyilsən, – Soloqdin Nerjindən altı yaş böyük idi, – daxilən özün üçün müəyyənləşdirməlisən, insan həyatında xeyirlə şərin nisbətini başa düşməlisən və seçimini etməlisən.

Soloqdin mənalı-mənalı Nerjinə baxırdı, lakin Nerjin xeyirlə şər arasında seçim etmək istəyini dərhal büruzə vermədi. Qleb, əyninə kiçik gələn köynəyi geyinəndən və kombinezonu qoluna keçirəndən sonra söhbətdən yayınırmış kimi dilləndi:

– Bəs niyə belə vacib bəyanatında xatırlatmırsan ki, sənin ağlın zəifdir, özün də “səhvlər mənbəyi”sən? – ilk dəfə görürmüş kimi başını geri ataraq dostuna baxdı. – Qulaq as, səndə yenə də... “Həqiqət işığı” var və “fahişəlik mənəvi nemətdir”? Puşkinlə dueldə Dantes haqlı olub?

Soloqdin razılıqla gülümsündü və onun dəyirmi-uzunsov dişlərinin natamam sırası göründü:

– Deyəsən, mən bu müddəaları uğurla müdafiə etmişdim?

– Əlbəttə, amma bir beyin qafasında, bir sinədə...

– Həyat belədir, öyrəş. Sənə açıq deyə bilərəm ki, mən qurama taxta yumurta kimiyəm. Məndə doqquz sfera var.

– Sfera – quş sözüdür!

– Günahkaram. Görürsən, necə fərasətsizəm. Məndə doqquz... kürə var. Daxili kürələrimi çox az adama göstərirəm. Yadından çıxarma ki, biz bağlı niqab altında yaşayırıq. Həyatımız boyu – bağlı niqab altında! Bizi məcbur etdilər. Ümumiyyətlə isə insanlar romanlarda təsvir ediləndən daha mürəkkəbdirlər. Yazıçılar bizə insanları axıra kimi izah etməyə çalışırlar – həyatda isə biz heç vaxt axıra kimi başa düşmürük. Buna görə də Dostoyevskini sevirəm: Stavrogin! Svidriqaylov! Kirillov! – necə insandırlar! Onlarla nə qədər yaxından tanış olursansa, bir o qədər də az tanıyırsan.

– Yeri gəlmişkən, Stavrogin – hansı əsərdəndir?

– “Şeytanlar”dan! Oxumamısan? – Soloqdin heyrətləndi.

Nerjin gödək yaş dəsmalı şərf kimi boynundan asdı, cəbhədən qalma köhnə və artıq sökülməkdə olan zabit şlyapasını başına taxdı.

– “Şeytanlar”ı? Bəyəm mənim nəslim?.. Nə danışırsan! Haradan tapacaqdıq onu? Bu ki əksinqilabi ədəbiyyatdır! Sadəcə, təhlükəlidir! – o, sırıqlısını da geyindi. – Ümumiyyətlə, səninlə razı deyiləm. Bəyəm təzə dustaq ayağını kameranın kandarından içəri qoyan kimi sən yerindən aşağı sallanıb onu gözlərinlə kəsib-doğramırsan – elə ilk andaca ona qiymət vermirsən – gələn dostdur, ya düşmən? Və heç vaxt da səhv etmirsən. Təəccüblüdür! Sən isə deyirsən – insanı başa düşmək belə çətindir? Fikir ver – biz səninlə necə görüşmüşdük? Sən şaraşkaya əlüzyuyan əsas pilləkəndə olanda gəlmisən, yadındadır?

– Yadımdadır.

– Səhər aşağı düşüb fitlə mənasız bir motiv çalırdım. Sən isə üzünü qurulayırdın, ala-toranlıqda dəsmalı başından götürdün və mən yerimdə dondum! Sanki, ikonadakı sifətlərdən birini görürdüm! Sonradan bildim ki, müqəddəs-zad deyilsən. Yalan deyə bilmərəm...

Soloqdin güldü.

– ...Sənin üzün heç də həlim deyil, amma qeyri-adidir... Mən dərhal sənə qarşı inam hiss etdim və beşcə dəqiqədən sonra danışmağa başladım...

– Sənin ehtiyatsızlığın məni təəccübləndirmişdi.

– Bu cür gözləri olan adam çuğul ola bilməz!

– Əgər məni oxumaq belə asandırsa, – çox pis. Düşərgədə lap sadə görünmək lazımdır.

– Elə həmin gün, sənin vəhylərini dinlədikdən sonra, sual verdim...

– ...Karamazovun sualını.

– Bəli, yadındadır! – Urkalarla[1] necə olmalı? Və sən dedin? – Güllələməli! Hə?

İndi Nerjin sınağa çəkirmiş kimi baxırdı: bəlkə, Soloqdin imtina edəcək?

Lakin Dmitri Soloqdinin gözlərinin maviliyi bulanmaz olaraq qalırdı. Aktyor kimi əllərini sinəsində qatlayaraq – belə duruş ona yaman yaraşırdı – coşqunluqla deyirdi:

– Mənim dostum! Yalnız xristianlığı məhv etmək istəyən adamlar onu xədimlərin dininə çevrilməyə məcbur edirlər. Amma xristianlıq ruhən güclü insanların dinidir. Biz özümüzdə dünyanın şərini görməyə və onun kökünü kəsməyə cürət tapmalıyıq. Eybi yox, sən də imana gələrsən.

---

[1] *Urka* – ötkəm oğru, islaholunmaz cinayətkar (*rus. jarq.*)

Sənin bu heç nəyə inanmamağın düşünən insan üçün zəmin ola bilməz – bu, ruhun kasadlığıdır.

Nerjin ah çəkdi.

– Bilirsən, mən dünyanın Xaliqinin, kainatın hansısa Ali Zəkasının qəbul edilməsinin əleyhinə deyiləm. Əgər bilmək istəsən, mən onu hətta hiss də edirəm. Ancaq əgər bilsəydim ki, Allah yoxdur, onda daha az mənəviyyatlı olardım?

– Şüb-hə-siz!!

– Düşünmürəm. Niyə sən, ümumiyyətlə, hamınız, Allahın deyil, hökmən konkret olaraq xristian Allahının, üçlüyün vəhdətinin, Bakirə Məryəmin qəbul edilməsini istəyirsiniz... Əgər mən bilsəm ki, İncil möcüzələrindən heç biri əslində olmamışdır, inamımın harası laxlayacaq? Heç bir yeri!

Soloqdin barmağını qabağa uzadıb ciddiyyətlə əlini yuxarı qaldırdı:

– Başqa yol yoxdur! Əgər sən dinin bircə də olsa ehkamına, Kitabın bircə də olsa sözünə şübhə etmiş olsan – hər şey dağıldı!! Sən – Allahsızsan!

Barmaqları ilə qılıncın dəstəyindən yapışıbmış kimi əli ilə havanı yardı.

– Bax beləcə insanları özünüzdən uzaqlaşdırırsınız! Hamısı – ya da heç nə! Heç bir kompromis, heç bir güzəşt yoxdur. Bəs əgər mən bütövlükdə qəbul edə bilmirəmsə? Nə etməliyəm? Nəyin arxasında daldalanmalıyam? Mən deyirəm: bircə onu bilirəm ki, mən heç nə bilmirəm.

Sokratın şagirdi razılaşırmış kimi mişarın dəstəyindən tutdu, o biri dəstəyi Soloqdinə uzatdı:

– Yaxşı, odun üstündə bu haqda danışmazlar.

Hər ikisi artıq sakitləşmişdi. Həvəslə işə başladılar. Mişarın ağzından qonur ağac kəpəyi tökülürdü. Spiridonla olduğu kimi rəvan getməsə də, hər halda, mişar rahat çəkilirdi. İki dost çox səhərləri bu cür, odun doğrayaraq qarşılamışdı və bir-birinə irad tutmadan işləməyə öyrəşmişdilər. Onlar yalnız könüllü və zərurətdən doğmayan əməyin verə biləcəyi şövq və ləzzətlə işləyirdilər.

Yalnız dördüncü kötüyü kəsməyə başlayarkən yanaqları allanmış Soloqdin mızıldandı:

– Düyünə ilişməsək yaxşıdır...

Dördüncü kötüyü kəsib qurtarandan sonra Nerjin deyinməyə başladı:

– Hə, düyünlüdür, əclaf.

Ətirli, ağ, sarı oduncaq kəpəyi mişarçıların şalvarlarına və ayaqqabılarının üstünə tökülürdü. Ahəngdar iş onları sakitləşdirir və fikirlərinə yeni düzən verirdi.

Səhər yuxudan qanıqara duran Nerjin düşünürdü ki, yalnız düşərgələrdə keçirdiyi birinci ildə onu boğa bilərdilər, indi isə nəfəsi tamam başqadır: artıq gicgicələrin sırasına düşmək üçün dəridən-qabıqdan çıxmayacaq, ümumi düşərgələrdən qorxmayacaq – əksinə, sakitcə, həyatın dərinliklərindən xəbərdar insan kimi səhər düzülüşünə suvağa və ya mazuta bulaşmış sırıqlıda çıxacaq, bütün on iki saatlıq iş günü ərzində vaxtını birtəhər keçirəcək – müddətinin sonuna kimi qalan beş ili belə də olacaq. Beş il – on il deyil. Beş il sağ qalmaq olar. Bircə şeyi gərək daim özünə xatırladasan: həbsxana təkcə lənət deyil, həm də xoşbəxtlikdir.

Mişarı çəkə-çəkə Nerjin belə düşünürdü. Heç cür təsəvvürünə gətirə bilmirdi ki, onun mişarı özünə tərəf çəkən tərəfdaşı həbsxana haqqında nə vaxtsa canını qurtarmalı olduğu sırf lənət kimi düşünür.

Soloqdin isə son aylar müftəcə yerinə yetirdiyi işində hamıdan gizli nail olduğu, ona azadlıq vəd edən böyük uğuru haqqında düşünürdü. Həmin iş haqqında həlledici hökmü bu gün səhər yeməyindən sonra dinləməli idi və öncədən hiss edirdi ki, hökm yaxşı olacaq. Soloqdin uzun illər boyu gah istintaqda, gah da düşərgələrdə aclıqlardan keçmiş, illər boyu fosfordan məhrum olmuş, bütün bunlara baxmayaraq, mürəkkəb mühəndis işinin öhdəsindən gələ bilmiş beyni haqda qürurla düşünürdü. Həyat qüvvələrinin yüksəlişi – qırx yaşına çatanda bu yüksəliş kişilərdə necə də özünü göstərir! Xüsusən də onların coşqun həyat enerjisinin nəsil artırmağa yönəlmədiyi, anlaşılmaz bir tərzdə güclü fikirlərə çevrildiyi hallarda!

27

Onlar ara vermədən kəsirdilər, bədənləri qızışmışdı, sifətlərindən od çıxırdı, sırıqlılarını da çoxdan soyunub tirlərin üstünə atmışdılar, mişarlanmış kötüklər qozlanın yanında iri təpəcik kimi qalanmışdı, balta isə hələ də yox idi.

– Bəs deyil? – Nerjin soruşdu. – Doğrayıb çatdıra bilmərik.

– Dincələk, – Soloqdin razılaşdı, mişarı əyərək cingilti ilə qırağa qoydu.

Hər ikisi papaqlarını çıxardı. Nerjinin sıx, Soloqdinin isə artıq seyrəlməkdə olan saçlarından buğ qalxırdı. Havanı ciyərlərinin ən uzaq künclərinə çatdırmaq istəyirlərmiş kimi dərindən nəfəs alırdılar.

Soloqdin soruşdu:

– Əgər səni indi düşərgəyə göndərsələr, bəs Yeni İğtişaş dövrü (bu, inqilab dövrü demək idi) haqqında işin necə olacaq?

– Necə yəni necə olacaq? Burada da siz deyən rahat yaza bilmirəm. Gizlədilmiş bircə sətir mənə orada da, burada da qazamat vəd edir. Burada da kütləvi kitabxanaya icazəm yoxdur. Arxivlərə isə, yəqin, ömrümün sonuna kimi yaxın buraxmayacaqlar. Əgər ağ kağızdan danışsaq, yəqin, tayqada da tozağacı, ya da küknar qabığı tapa bilərəm. Üstünlüyümü isə heç bir şmonla[1] əlimdən ala bilməzlər: çəkdiyim öz əzablarım, şahidi olduğum özgələrinin əzabları tarixlə bağlı çox şeyə gözümü aça bilər, elə deyilmi? Necə düşünürsən?

– Ə-la!! – Soloqdin nəfəsini buraxaraq dedi. – Deməli, bəzi şeyləri artıq başa düşmüsən. Deməli, sən daha əvvəl on beş il məsələ ilə bağlı bütün kitabları oxumaq fikrindən imtina etmisən?

---

[1] *Şmon* – axtarış (*rus. jarq.*)

– Qismən – bəli, qismən – mən onları harada tapa bilərəm?

– "Qismən"siz! – Soloqdin xəbərdarlıq edirmiş kimi dilləndi. – Sən fikri başa düş! – o, əlini və başını qaldırdı. – Əzəli güclü fikir istənilən işin müvəffəqiyyətliliyini müəyyən edir! Və bu fikir özününkü olmalıdır! Fikir – canlı ağac kimidir, yalnız təbii şəkildə inkişaf etdikdə bar verir. Kitablar və özgələrin fikirləri isə qayçıdır, sənin fikrinin ömrünü kəsir! Əvvəlcə bütün fikirləri özün tapmalı – sonra onları kitablarla tutuşdurmalısan!

Soloqdin sınayıcı nəzərlə dostuna baxdı:

– Yenə otuz qırmızı cildi son səhifəyədək oxumaq fikrindəsən?

– Bəli! Lenini başa düşmək – inqilabın yarısını başa düşmək deməkdir. Kitablarından savayı, o ən yaxşı əksini nədə tapıb? Həm də bu kitabları hər yerdə, istənilən qiraət komasında tapa bilərəm.

Soloqdin tutuldu, papağını geydi, narahat tərzdə qozlanın üstündə oturdu.

– Sənin ağlın yoxdur. Sən beynini boş gəvəzəliklə dolduracaqsan. Sən heç nə edə bilməyəcəksən! Mənim borcum səni xəbərdar etməkdir.

Nerjin qozlanın qolundan papağını götürdü və kötüklərin üstündə oturdu.

– Öz... hesablama elminə layiq ol. Düyün nöqtələri üsulunu tətbiq elə. İstənilən qeyri-məlum hal necə öyrənilir? Çəkilməmiş istənilən əyri xətt necə tapılır? Bütövlükdə? Yoxsa xüsusi nöqtələrə görə?

– Artıq aydındır! – Nerjin tələsdirirdi, o, yayğınlığı xoşlamırdı. – Biz sınma nöqtələrini tapırıq, qayıdış nöqtələrini, ekstremal və nəhayət, sıfır nöqtələrini. Onda əyri xətt – bütövlükdə ovcumuzun içində olur.

– Onda bəs niyə bunu... insan şəxsiyyətinə tətbiq etməyəsən? – (tarixi şəxsiyyətə – Nerjin özü üçün Zahiri Aydınlıq Dilinə tərcümə etdi.) – Leninin həyatını bir nəzərlə əhatə et, bu zaman tədriciliyin əsas sınma məqamlarını, istiqamətin sərt dəyişmələrini görməyi bacar – və yalnız onlara aid olanları oxu. Belə anlarda özünü necə aparırdı? İnsan bütünlüklə bundadır. Qalanı sənə, ümumiyyətlə, lazım deyil.

– Deməli, mən səndən soruşanda ki urkalarla necə olmalı, özüm də bilmədən sənə qarşı düyün nöqtələri üsulunu tətbiq etmişəm?

Rəddedici təbəssüm Soloqdinin aydın gözləri ətrafında kirpikləri sıxlaşdırdı. O, qayğılı tərzdə sırıqlısını çiyninə atdı, yerini dəyişdi və yenə də əvvəlki kimi narahat yerdə oturdu.

– Sən məni həyəcanlandırdın, Qlebçik. İndi gözlənilmədən çıxıb gedə bilərsən. Biz ayrılacağıq. İkimizdən birimiz həlak olacaq. Ya da ikimiz də. İnsanların açıq şəkildə görüşüb söhbət edəcəkləri vaxtlara kimi sağ qala biləcəyikmi? Səninlə heç olmasa... məqsəd, icraçı və onun işinin vəhdəti ilə bağlı fikirlərimi bölüşmək istərdim... Bu fikirlər sənin üçün faydalı ola bilərdi. Əlbəttə, bəlağətsizliyim mənə çox mane olacaq, amma mən bunları yenə də birtəhər izah edərdim...

Bu, Soloqdində bir vərdiş idi. Hər hansı parlaq bir fikir söyləməzdən əvvəl qabiliyyətlərini lap kiçiltməyi xoşlayırdı.

– Hə də, sənin zəif yaddaşın, – Nerjin onu tələsdirir və kömək edirdi, – bir də ki “səhvlər dağarcığı” olmağın...

– Elədir, elədir, – Soloqdin ötəri gülümsünərək təsdiqlədi. Bəli, naqisliyimi başa düşərək uzun illər həbsxanada özüm üçün iradəni dəmir halqa kimi bir yerə cəmləşdirən bu qaydaları işləyib hazırlamışam. Həmin qaydalar, bir növ, işə yanaşma yoluna ümumi baxışdır.

– Metodikadır, – Nerjin adəti üzrə İfrat Aydınlıq Dilindən tərcümə etdi. Kürəyinə soyuq idi. O da sırıqlısını çiyinlərinə atdı.

Getdikcə güclənən işıqdan bilinirdi ki, tezliklə odunları bir qırağa atmalı və səhər yoxlamasına getməli olacaqlar. Aralıda, xüsusi həbsxananın qərargahı qarşısında, dumağ ağardılmış Marfino cökələrinin altında, səhər gəzintisinə çıxmış dustaqlar gözə dəyirdi.

Gəzişənlərin arasında əlli yaşlı rəssam Kondraşov-İvanovun arıq və düz, bir də ki Stalinin sabiq ev memarı, indi isə unudulmuş Merjanovun çiyinləri əyilmiş fiqurları xüsusilə diqqət çəkirdi. Yatıb qalmış Lev Rubinin də özünü oduna tərəf verməyə çalışdığı və nəzarətçinin artıq gec olduğu üçün onu buraxmadığı da aydın görünürdü.

– Bir buna bax, saqqalı pırtlaşıq Lyovkadır.

Gülüşdülər.

– İstəyirsən hər gün sənə oradan bəzi müddəaları danışım?

– Danış. Bir cəhd edək.

– Məsələn, çətinliklərə necə yanaşmaq barədə?

– Ruhdan düşməmək?

– Bu azdır.

Soloqdin Nerjinin yanından zonaya, qırovla örtülmüş və üfüqün qızartısını güclə hiss etməyə başlamış xırda və sıx kolluğa tərəf baxırdı: günəş tərəddüd edirdi: çıxsın, yoxsa yox. Soloqdinin arıq, açıqrəngli qıvrım saqqallı və qısa, açıqbığlı üzü Aleksandr Nevskini xatırladırdı.

– Çətinliklərə necə yanaşmalı? – o, təntənəli tərzdə danışmağa başladı. – Müəmmalı qalan sahələrdəki çətinlikləri gizlədilmiş dəfinə saymalı. Adətən, daha çox çətin olan – daha çox faydalı olandır. Özünlə mübarizəndən doğan çətinliklər bir o qədər dəyərli olmur. Yox, əgər çətinliklər predmetin getdikcə güclənən müqavimətindən doğursa – bu, çox yaxşıdır!! – Aleksandr Nevskinin pörtmüş üzündə, sanki, al bir şəfəq parıldadı və bu şəfəq özü ilə doğmaqda olan günəş kimi füsunkar çətinliklərin işıltılarını gətirirdi. – Tədqiqat üçün ən yaxşı yol mümkün qədər çox zahiri və mümkün qədər az daxili müqavimətdən keçir. Uğursuzluqlar gələcəkdə səylərin artırılması və iradənin gücləndirilməsi zərurəti kimi başa düşülməlidir. Əgər artıq əhəmiyyətli səylər sərf edilibsə – uğursuzluq bir az da xoş olur! Bu, o deməkdir ki, külüngümüz dəfinənin saxlandığı dəmir sandığa dəyir!! Artıb böyümüş çətinliklərin dəf edilməsi həm də onunla dəyərlidir ki, çətinliyin dərəcəsinə müvafiq olaraq uğursuzluqlar içində icraçının özü də inkişaf edir!

– Əla! Güclü deyilib! – Nerjin kötüklərin üstündən səsləndi.

– Bu, o demək deyil ki, sonrakı səylərdən heç vaxt imtina etmək olmaz. Külüng daşa da dəyə bilərdi. Buna əmin olandan sonra, ya da imkan məhdud olanda və ya da aşkar düşmən mühitdə hətta məqsədin özündən də imtina etmək olar. Lakin bu imtinanın çox ciddi əsası olmalıdır!

– Bununla isə mən... ra-zı-laş-maz-dım, – Nerjin uzada-uzada dedi. – Bizə düşmən olan həbsxananın hansı mühitindən danışmaq olar? İmkanlarımız bundan da harada məhdud ola bilər? Biz axı öz xəttimizi aparırıq. İndi imtina etmək – ömürlük imtina etmək deməkdir.

Kolluğun üstü ilə sayrışıb keçən sübh şəfəqləri qalın boz dumana düşərək söndü.

Soloqdin, gözlərini qədim tarixi salnamənin səhifəsindən çəkirmiş kimi, dağınıq nəzərlə aşağı, Nerjinə baxdı və sözləri bir az da uzadaraq danışmağına davam etdi:

– İndi isə dinlə: son verşoklar[1] qanunu! Sonuncu verşoklar sahəsi. İfrat Aydınlıq Dilində bunun nə olduğu dərhal başa düşüldü – ilk baxışdan hər şey başa çatdırılıb, dəf olunub, amma alınan şeyin keyfiyyəti istənilən deyil! Tamamlama işləri, bəlkə də, yeni tədqiqatlar tələb olunur. Bu yorğunluq və özündənrazılıq anında işi keyfiyyətin zirvəsinə çatmadan tərk etmək istəyi lap güclənir. Sonuncu verşoklar sahəsində iş həm çox, son dərəcə mürəkkəb, həm də olduqca dəyərlidir, çünki ən mükəmməl vasitələrlə icra edilir! Son verşoklar qanunu da ondan ibarətdir ki, bu işdən imtina edilməsin! O, sonraya saxlanmasın, çünki icraçının fikir düzəni son verşoklar sahəsini tərk edəcək! Bilərək ki məqsəd işi daha tez başa vurmaqda deyil, kamilliyə nail olmadadır, bu iş üçün vaxtı da əsirgəmək olmaz!!

– Yax-şı-dır! – Nerjin pıçıldadı.

---

[1] *Verşok* – 4,4 sm-ə bərabər uzunluq ölçüsü

Soloqdin tamam başqa, daha qaba və kinayəli səslə dedi:

– Sizə nə olub, kiçik leytenant? Sizi tanıya bilmirəm. Baltanı niyə gecikdirmisiniz? Artıq doğramağa vaxtımız qalmır.

Ayüzlü kiçik leytenant Nadelaşin lap son vaxtlara kimi starşina idi. Ona zabit rütbəsi veriləndən sonra da bu adama isti münasibət bəsləyən şaraşka dustaqları adını “kiçikcə” çağırmağa başlamışdılar.

Xırda addımlarla özünü çatdıran və gülməli tərzdə fısıldayan Nadelaşin baltanı uzadaraq günahkarcasına gülümsündü və dərhal da cavab verdi:

– Yox, çox xahiş edirəm sizdən, Soloqdin, doğrayın odunları! Mətbəxdə bircə dənə də yoxdur, nahar bişirə bilməzlər. Təsəvvür etmirsiniz, sizsiz də nə qədər işim var!

– Nə??? – Nerjin fınxırdı. – İş? Kiçik leytenant, siz bəyəm işləyirsiniz?

Növbətçi zabit ayabənzər üzünü Nerjinə tərəf çevirdi. Qaşqabağını tökərək əzbərdən dedi:

– “İş – müqavimətin dəf edilməsi deməkdir”. İti yeriyərkən mən havanın müqavimətini dəf edirəm, deməli, mən də işləyirəm. – Halını pozmadan durmaq istədi, amma Soloqdinlə Nerjin yüngül şaxtalı havada bir yerdə şaqqanaq çəkəndə gülüş onun da üzünü işıqlandırdı. – Doğrayın, xahiş edirəm sizdən!

Və çevrilərək, xırda addımlarla qarşısında rəisi polkovnik-leytenant Klimentyevin şinelli fiqurunun peyda olduğu həbsxana qərargahına tərəf yollandı.

– Qlebçik, – Soloqdin təəccübləndi. – Gözlərim məni aldatmır ki? Klimentiadis? – (Bir ilin söhbəti idi. O vaxt qəzetlər kameralarda düçar olduqları əzablar barədə bütün parlamentlərə və BMT-yə teleqramlar göndərən yunan məhbuslarından çox yazırdılar. Dustaqların xarici ölkə parlamentləri bir yana, hətta öz arvadlarına belə istədikləri vaxt bircə açıqca da olsa göndərə bilmədikləri şaraşkada həbsxana rəislərinin soyadlarını yunanlarda olduğu kimi dəyişmək qəbul olunmuşdu – Mışinopulo, Klimentiadis, Şikinidi). – Bazar günü Klimentiadis niyə gəlib?

– Xəbərin yoxdur? Altı nəfər görüşə gedir.

Nerjinə yenidən görüşü xatırlatdılar və odun doğrayarkən düzəlmiş əhvalı təzədən dəyişdi. Onun sonuncu görüşündən bir ilə qədər vaxt keçmişdi – axırıncı dəfə səkkiz ay əvvəl ərizə vermişdi – ona nə rədd cavabı, nə də icazə vermirdilər. Başqaları ilə yanaşı, bunun bir səbəbi də vardı: arvadının universitet aspiranturasında təhsilini davam etdirməsinə mane olmaq istəməyən Nerjin onun ünvanını vermir, məktublarını "tələb üzrə çatdırılması" üçün göndərirdi – həbsxana isə bu cür ünvanlanan məktubları göndərmək istəmirdi. Bir məqsəd ətrafında mərkəzləşmiş daxili həyatı sayəsində Nerjin paxıllıq hissindən azad idi: başqalarının, daha layiqli dustaqların nə maaşları, nə də qidalanmaları onu narahat etmirdi. Lakin görüşlərlə bağlı ədalətsizlik, bəzilərinin iki aydan bir görüşə getməsinə, onun zəif arvadının isə qala divarlarını xatırladan həbsxana divarları qarşısında əzab çəkməsinə dözə bilmirdi. Nerjini acıdan yeganə şey bu idi.

Bu gün həm də onun ad günü idi.

– Gedirlər? Hə... – Soloqdin də eyni acılıqla qibtə etdi. – Xəbərçiləri hər ay görüşə aparırlar. Mən isə öz Ninamı bir də heç vaxt görməyəcəyəm... (Soloqdin "müddətimin sonuna kimi" ifadəsini işlətmirdi, çünki o, müddətin sonunun olmaya da biləcəyini artıq başa düşmüşdü.)

O, Klimentyevin Nadelaşinlə nə barədəsə danışdıqdan sonra qərargaha girdiyini gördü. Və birdən tələsirmiş kimi dedi:

– Qleb, arvadın ki mənim arvadımı tanıyır. Əgər görüşə getsən, çalış Nadyadan xahiş et, qoy Ninanı tapsın və mənim haqqımda ona üççə söz desin (başını qaldırıb göyə baxdı): Sevir! Səcdə edir! İlahiləşdirir!

– Mənə görüşdən imtina ediblər, sənə nə olub belə? – Nerjin kötüyü ortadan bölmək üçün yerini rahatlaya-rahatlaya dilxorluqla soruşdu.

– Buyur, bax!

Nerjin başını çevirdi.

Kiçikcə onlara tərəf gəlir və barmağı ilə uzaqdan onu çağırırdı. Qleb əlindəki baltanı yerə atdı və sırıqlısına söykədilmiş mişarı cingilti ilə aşıraraq uşaq kimi zabitə tərəf qaçdı.

Soloqdin kiçiciyin Nerjini qərargaha saldığını gördü və kötüyü dikinə qoyaraq baltanı hirslə elə vurdu ki, nəinki odunu iki yerə böldü, həm də baltanı küpünə qədər torpağa batırdı.

Balta dövlət əmlakı idi və Soloqdinin ona heyfi gələ bilməzdi.

28

İşin orta məktəbin fizika kitabında verilmiş tərifini söyləyərkən kiçik leytenant Nadelaşin yalan deməmişdi. İşinin iki gündən bir cəmi on iki saat davam etməsinə baxmayaraq, bu çox narahat, mərtəbələr boyu ora-bura qaçmağı tələb edən və olduqca məsuliyyətli bir iş idi.

Ötəngecəki növbəsi xüsusilə narahat olmuşdu. Axşam saat doqquzda növbəni qəbul edən kimi dustaqları saydı və müəyyən etdi ki, iki yüz səksən dustağın hamısı bir nəfər kimi yerindədir. Sonra onları axşam işinə yola saldı, postları (pilləkənin üstündə, qərargahın dəhlizində keşikçi və xüsusi həbsxananın pəncərələri altına patrul) qoydu, yeni gəlmiş yatabın yerləşdirilməsi və yedizdirilməsi ilə məşğul ikən hələ də evə getməmiş əməliyyat müvəkkili mayor Mışinin yanına çağırıldı.

Nadelaşin təkcə həbsxana işçiləri arasında deyil, ümumiyyətlə, qohumları arasında da müstəsna adam idi. Arağın adına görə də sudan fərqləndirilmədiyi[1] bir ölkədə o hətta soyuqdəyməsi olanda belə araq içmirdi. Hər ikinci nəfərin düşərgə və ya cəbhə söyüş akademiyasını keçmiş olduğu, sərxoş insanların ana söyüşlərindən təkcə uşaqların yanında (uşaqların özlərinin isə oynadıqları zaman), ya da şəhərətrafı avtobuslara minərkən deyil, həm də səmimi söhbət vaxtı istifadə etdikləri bir ölkədə Nadelaşin nə söyüş söyməyi, nə də hətta “şeytan” və “əclaf” kimi sözləri işlətməyi bacarırdı. Lap hirslənəndə isə narazılığını sakit səslə “səni öküz vursun!” deməklə bildirərdi.

---

[1] Müəllif rus dilində “araq – *vodka*” və “su – *voda*” sözlərinin oxşarlığını nəzərdə tutur

İndi də öz-özünə “səni öküz vursun!” deyib mayorun yanına tələsdi.

Bobıninin nazirlə söhbətində haqsız olaraq müftəxor adlandırdığı, fövqəladə səbəblərə görə şənbə gününün axşamı da işdə qalmağa məcbur olmuş, xəstə kimi piylənmiş bənövşəyisifət əməliyyat müvəkkili mayor Mışin Nadelaşinə tapşırıqlar verdi:

- alman və latış Miladının bayram edilməsinin başlanıb-başlanmadığını yoxlamaq;
- Miladı qeyd edənlərin hamısının qruplar üzrə siyahısını tutmaq;
- şəxsən, eləcə də hər beş dəqiqədən bir göndərilən nəzarətçilər vasitəsilə dustaqların içki içib-içmədiklərini, öz aralarında nədən danışdıqlarını və ən əsası, antisovet təbliğatı aparıb-aparmadıqlarını müəyyənləşdirmək;
- imkan daxilində həbsxana rejiminin pozulması hallarını aşkar etmək və bu yaramaz dini özbaşınalığa son qoymaq.

Ona “son qoymaq” deyilməmişdi, deyilmişdi ki, buna “imkan daxilində” son qoysun. Miladı dinc şəkildə qeyd etmək birbaşa qadağan edilmiş məsələ deyildi, amma yoldaş Mışinin partiyaçı ürəyi buna dözə bilmirdi.

Leytenant Nadelaşinin qış günəşi kimi soyuq və ifadəsiz üzü mayorun yadına saldı ki, nə onun özü, nə də nəzarətçilər alman və ya latış dilini bilmirlər (onlar heç rus dilini də yaxşı bilmirdilər).

Mışinin yadına düşəndə ki onun özü alman hərbi əsirlərinin saxlanıldığı düşərgənin mühafizə bölüyünün komandiri olduğu dörd ildə almanca cəmi üç söz öyrənib – “halt!”, “suryuk!” və “veq!” – təlimatı qısaltdı.

Əmri dinlədikdən sonra bacarıqsızca rəsm-təzim edən (onlara hərdənbir sıra təlimi də keçirdilər) Nadelaşin yeni gələnləri yerləşdirməyə getdi. Bu işlə də bağlı onda əməliyyat müvəkkilinin tərtib etdiyi və kimin kiminlə bir otaqda qalmalı və hansı çarpayıda yatmalı olduğu yazılmış siyahı vardı.

(Mışin həbsxana yataqxanasında yerlərin planlı-mərkəzləşdirilmiş qaydada bölünməsinə böyük önəm verirdi, çünki bu halda o, çuğullarını da eyni bərabərdə səpələyə bilirdi. Onu da bilirdi ki, ən açıq söhbətlər gündüz, iş günü ərzində baş verən vurnuxmalarda yox, yatmazdan əvvəl aparılır, ən qatı antisovet sözlər isə səhərlər deyilir. Bu səbəbdən də insanlara birbaşa yataq yerlərində nəzarət etmək daha vacib sayılırdı.)

Sonra Nadelaşin, deyildiyi kimi, elektrik lampalarının neçə vatlıq olduğunu yoxlamaq bəhanəsi ilə Milad bayramının qeyd olunduğu otaqların hamısında oldu. Nəzarətçini də göndərdi ki, hər otağa bir dəfə baş çəksin. Hamını da siyahıya aldı.

Sonra onu yenidən mayor Mışin çağırdı, Nadelaşin də öz siyahısını əməliyyatçıya təhvil verdi.

Mışini ən çox maraqlandıran Rubinin almanlarla bir yerdə bayramı qeyd etməsi oldu. Bu faktı da qovluğuna yazdı.

Sonra isə postları dəyişmək və iki nəzarətçinin ötən dəfə kimin daha çox növbə çəkməli və kimin kimə borclu olmağı ilə bağlı mübahisəsini araşdırdı.

Bundan sonra isə dustaqların yatmaq, Pryançikovun qaynanmış su ilə bağlı narazılığını dinləmək, bütün kameraları gəzmək, ağ işığı söndürüb göy işığı yandırmaq vaxtı çatdı. Elə bu zaman onu bir daha heç cür çıxıb evinə getmək istəməyən (mayorun arvadı xəstə idi və o, bütün axşamı arvadın ah-ufuna qulaq asmaq istəmirdi) mayor Mışinin yanına çağırdılar. Mışin kresloda oturmuşdu, Nadelaşini isə ayaq üstə saxlayaraq ondan Rubinin kiminlə gəzdiyini, son günlər onun həbsxana rəhbərliyi haqqında pis danışması hallarının olub-olmadığını, hamının adından hansısa tələblər irəli sürüb-sürmədiyini soruşurdu.

Həmkarları, DTN zabitləri, növbə rəisləri və nəzarətçilər arasında Nadelaşin xüsusi yer tuturdu. Onu çox və tez-tez danlayırdılar. Təbiətən xeyirxah olması Orqanlarda xidməti üçün maneələr yaradırdı. Əgər uyğunlaşmasaydı, çoxdan qovardılar və hətta məhkum da edərdilər. Öz təbiəti qarşısında aciz olan Nadelaşin dustaqlarla heç vaxt kobud rəftar etmirdi, hər xırda şeyə görə onların üzünə səmimi təbəssümlə gülümsəyirdi, nədə güzəştə getmək mümkün idisə – gedirdi. Buna görə də dustaqlar onu sevirdilər, ondan heç vaxt şikayətlənmirdilər, istəmədiyi şeyi etmirdilər və hətta onun yanında danışarkən ehtiyatlanmırdılar. O isə gözüaçıq, qulağı həmişə səsdə olan adam idi, yaxşı savadı vardı, yadda saxlamaq üçün hər şeyi ayrıca qeyd dəftərçəsinə yazırdı və yazdıqlarını müdiriyyətə məruzə etməklə xidmətində yol verdiyi bu və ya başqa səhvlərini malalayırdı.

Bu dəfə də belə oldu. O, dəftərçəsini çıxardı və mayora məlumat verdi ki, dekabrın on yeddisində dustaqlar aşağı dəhlizlə kütlə halında günorta gəzintisindən qayıdırdılar – Nadelaşin də addımbaaddım onların arxalarınca gəlirdi. Dustaqlar deyinirdilər ki, bəs sabah bazar günüdür, amma rəislər gəzinti vermək istəmirlər. Rubin isə onlara dedi: “Uşaqlar, siz nə vaxt başa düşəcəksiniz ki, bu yaramazları insafa gətirmək mümkün deyil?”

– Beləcə dedi: “bu yaramazları”? – Mışinin sifəti allandı.

– Beləcə də dedi, – ayabənzər Nadelaşin həlim təbəssümlə təsdiqlədi.

Mışin yenə qovluğu açdı və yazdı, deyilənləri ayrıca raport kimi rəsmiləşdirməyi tapşırdı.

Mayor Mışin Rubinə nifrət edirdi və onun haqqında ifşaedici materiallar toplayırdı. Marfinoya işə düzələndən sonra biləndə ki Rubin sabiq kommunistdir, həbs olunmasına baxmayaraq, həmişə fəxrlə qəlbən yenə də kommunist olaraq qaldığını deyir, – Mışin onu, ümumiyyətlə, həyat və eyni zamanda da bir yerdə işləmək barədə söhbət aparmaq üçün yanına çağırtdırdı. Lakin qarşılıqlı anlaşma alınmadı. Mışin məsələni təlimat müşavirələrində öyrədildiyi kimi qoydu:

– əgər siz sovet adamısınızsa – onda bizə kömək edəcəksiniz;
– əgər bizə kömək etməsəniz – onda sovet adamı deyilsiniz;
– əgər sovet adamı deyilsinizsə – onda siz sovetlərə əkssiniz və yeni müddətə layiqsiniz.

Rubin də ondan soruşmuşdu: “Donosu nəylə yazmaq lazımdır – mürəkkəblə, yoxsa karandaşla?” – “Mürəkkəblə daha yaxşı olar”, – Mışin də ona məsləhət vermişdi. – “Mən sovet hökumətinə sədaqətimi qanımla sübut etmişəm, mürəkkəblə sübuta isə ehtiyacım yoxdur”.

Beləliklə, Rubin dərhal öz qeyri-səmimiliyini və ikiüzlülüyünü nümayiş etdirmiş oldu.

Mayor onu bir dəfə də çağırdı. O zaman Rubin açıq-aşkar özünü bicliyə vurdu və boyun qaçırtdı: bir halda ki onu damlayıblar, deməli, ona siyasi inamsızlıq göstərilib və nə qədər ki belədir, o, əməliyyat müvəkkili ilə birgə iş apara bilməz.

Həmin vaxtdan da Mışin Rubini qaralamışdı və onun haqqında əlinə keçənləri yığırdı.

Mayorun kiçik leytenantla söhbəti hələ bitməmişdi ki, gözlənilmədən Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyindən Bobıninin arxasınca minik maşını gəldi. Hadisələrin belə xoş axarından istifadə etməyə çalışan Mışin əynində kitel çölə atıldı və maşının yanından əl çəkmədi; nazirlikdən gələn zabiti otağa, qızınmağa dəvət etdi, onun diqqətinə çatdırdı ki, gecələr də burada olur. Mışin Nadelaşini tələsdirirdi, hər ehtimala qarşı Bobıninin özündən də isti geyinib-geyinmədiyini soruşdu (Bobının bilərəkdən həbsxanada ona verilmiş yaxşı palto deyil, həbsxana sırıqlısı geymişdi).

Bobının gedən kimi Pryançikovu çağırdılar. Bundan sonra mayor artıq evə gedə bilməzdi! Daha kimi çağıracaqlarını, gedənlərin nə vaxt qayıdacaqlarını gözləyən mayor nəzarətçilərin istirahətdə olan növbəsinin nə ilə məşğul olduğunu yoxlamağa getdi (nəzarətçilər domino vururdular) və onları partiya tarixindən imtahan etməyə başladı (çünki nəzarətçilərin siyasi səviyyələrinə görə məsuliyyət daşıyırdı). Nəzarətçilər bu vaxtı işdə sayılsalar da, mayorun suallarına qanuni həvəssizliklə cavab verirdilər. Cavabları da olduqca acınacaqlı idi: bu cəngavərlər Leninin və Stalinin bircə əsərinin də adını xatırlaya bilmədilər, hətta dedilər ki, Plexanov çar naziri olub və 9 yanvarda Peterburq fəhlələrini gülləbaran edib. Bütün bunlardan sonra Mışin növbəsini özbaşına buraxdığına görə Nadelaşini danladı.

Sonra Bobının və Pryançikov qayıtdılar, özü də ikisi də bir maşında, mayora heç nə demək istəmədən yatmağa getdilər. Məyuslaşmış və narahat olmuş mayor piyada getməmək üçün – avtobuslar çoxdan işləmirdi – həmin maşınla da evinə getdi.

Postlardan azad olmuş nəzarətçilər mayorun arxasınca söydülər və yatmağa hazırlaşırdılar, elə Nadelaşinin özü də gözünün acısını almaq istəyirdi ki, Marfino obyektinin ətrafındakı keşikçi qüllələrindəki konvoy mühafizəsinin qarovul binasından zəng gəldi. Qarovulun rəisi həyəcanla məlumat verdi ki, cənub-qərb qülləsində qarovulda dayanmış əsgər qatı dumanda kiminsə əvvəl odun anbarının tinində durduğunu, sonra isə zonaönü sahənin tikanlı məftilinə tərəf sürünməyə cəhd etdiyini aydın gördüyünü, həmin adamın qarovulçunun çağırışını eşidərək geri, həyətə tərəf qaçdığını deyir. Qarovulun rəisi bildirdi ki, öz alayının qərargahına zəng edəcək və fövqəladə halla bağlı raport yazacaq, hələliksə o, xüsusi həbsxana üzrə növbətçidən həyətdə axtarış təşkil etməyi xahiş edir.

Nadelaşinin bunların qarovulçunun gözünə göründüyünə, bütün dustaqların dörd kərpic enində köhnə divarlar arasında və möhkəm bağlanmış yeni dəmir qapılar arxasında etibarlı şəkildə mühafizə edildiyinə əmin olmasına baxmayaraq, qarovul rəisi tərəfindən raportun yazılması faktı onun həmin raporta uyğun çevik hərəkətlər etməsini tələb edirdi. Bu səbəbdən də o, istirahətdə olan növbəni həyəcan siqnalı ilə ayağa qaldırdı və “yarasa” fənərlərinin işığında onları dumana bürünmüş həyət boyu oyan-buyana qovmağa başladı. Sonra isə özü birbəbir bütün kameraları gəzdi. O, ağ işığı yandırmaqdan çəkinir (artıq şikayətlərin olmasını istəmirdi), göy işıqda isə kifayət qədər yaxşı görə bilmirdi. Oyanmış dustaqları elektrik fənərinin işığında baş-hesabı saydı, onların düz iki yüz səksən bir nəfər olduğunu təsdiqləyənəcən dizini kiminsə çarpayısına vurub əzdi.

Bundan sonra isə dəftərxanaya getdi və qəlbinin şəffaflığını əks etdirən yupyumru və aydın xətti ilə xüsusi həbsxananın rəisi polkovnik-leytenant Klimentyevin adına baş verənlərlə bağlı raport yazdı.

Bu vaxt artıq səhər açılırdı. Mətbəxə gedib yeməyi dadmalı və dustaqları yuxudan durğuzmalı idi.

Leytenant Nadelaşinin gecəsi beləcə keçdi və onun Nerjinə çörəyini havayı yemədiyini deməyə tam haqqı vardı.

Nadelaşinin babası və atası dərzi idi – varlı olmasalar da, kasıb da deyildilər. Orta təbəqə insanlarına xidmət edir, köhnəlmiş paltarların astarını çevirməkdən, böyük uşağın paltarlarını kiçik uşaqlar üçün yenidən tikməkdən, kiminsə sökük paltarına təcili yamaq salmaqdan da imtina etmirdilər. Oğlan da bu yolla getməli idi. Həlim olmaq, ünsiyyət qurmaq bacarığı tələb edən bu iş uşaqlıqdan onun xoşuna gəlirdi və o, özünü həmin işə olduqca ciddi hazırlayır, böyüklərin necə işlədiklərini diqqətlə izləyir, onlara həvəslə kömək edirdi. Amma NEP-in sonu idi. Onun atasına illik vergini gətirdilər – ödədi. İki gündən sonra daha birillik vergi tələb etdilər – atası onu da ödədi. Üç gün sonra utanmazcasına daha bir illik vergi – artıq üçqat – gətirdilər. Atası patenti cırdı, dükanın lövhəsini çıxartdı və artelə girdi. Oğlunu isə tezliklə orduya səfərbər etdilər, o da DİN qoşunlarına düşdü, sonradan isə həbsxanaya nəzarətçi keçirildi.

Nadelaşin həvəssiz qulluq edirdi. Xidmət etdiyi on dörd ildə başqa nəzarətçilərin üç-dörd dalğası gəlib onu ötmüşdü, bəziləri hətta artıq kapitan rütbəsinə çatmışdılar, o isə cəmi bir ay əvvəl güclə birinci ulduzunu ala bilmişdi.

Nadelaşin dediyindən xeyli çox başa düşürdü. Başa düşürdü ki, insan hüququndan məhrum edilmiş bu dustaqlar bəzən ondan daha yüksəkdə dururlar. Bir də, hər bir insan kimi, başqalarını da özü kimi təsəvvür edirdi və bu da onun bütün dustaqları siyasi dərslərdə beyinlərinə yeridilən kimi əliqanlı cani hesab etməyinə mane olurdu.

Axşam məktəbinin fizika kursundan öyrəndiyi işin tərifini isə tam aydınlığı ilə yadında saxlamışdı, Böyük Lubyanka həbsxanasının beş dəhlizinin hər bir küncü, yüz on kamerasının hər birinin daxili quruluşu yadında idi. Lubyanka nizamnaməsinə görə, nəzarətçilər hər iki saatdan bir dəhlizlərin başqa-başqa tərəflərinə keçərək dəyişilirdilər (bu, ehtiyat üçün belə edilirdi ki, onlar məhbuslarla tanış olmasınlar, məhbuslar tərəfindən dilə tutulmasınlar və ya satın alınmasınlar; onu da deyək ki, nəzarətçilərə müəllim və mühəndislərdən daha çox məvacib verilirdi). Nəzarətçi hər bir gözlüyə üç dəqiqədən gec olmayaraq baxmalı idi. İnsan sifətlərini yaxşı yadda saxlaya bilirdi və bu cür qeyri-adi yaddaşı sayəsində Nadelaşin, demək olar ki, 1935-ci ildən 1947-ci illədək (həmin il onu Marfinoya keçirmişdilər) öz həbsxana mərtəbəsinin bütün məhbuslarını – Buxarin kimi məşhur rəhbərləri də, Nerjin kimi sadə cəbhəçi zabitləri də – yadında saxlamışdı: onlardan istənilən birini, istənilən geyimdə küçədə görsəydi, tanıya bilərdi – amma bir iş vardı ki, bu dustaqlar bir də heç vaxt küçələrə qayıtmırdılar. Ancaq burada, Marfinoda, öz köhnə, bağlı qapı arxasında saxlanılan dustaqlarından bəzilərini görmüşdü və təbii ki, onları tanıdığını büruzə vermirdi. Həmin dustaqları o, adamı kor edən parlaq işıqdan cəmi bir kvadratmetrlik darısqal bokslarda əzab çəkdikləri, suyu axan qara çörək paylarını sapla bölüşdürdükləri, həbsxana kitabxanasında bol olan qədim və maraqlı kitablar üzərində dünyanı yaddan çıxardıqları, zəncirəbənzər sıra ilə ayaqyoluna çıxdıqları, istintaqa çağırılarkən əllərini arxada cütləşdirdikləri, yatmağa yarım saat qalmış şən söhbət etdikləri, qış gecələrində isinmək üçün dəsmallara bükdükləri əllərini yorğanın üstünə uzadaraq – rejim əllərini yorğanın altında gizlədənləri oyatmağı və onları əllərini açıqda saxlamağı məcbur etməyi tələb edirdi – parlaq işıq altında yatdıqları vəziyyətlərdə xatırlayırdı.

Nadelaşin ağsaqqal akademiklərin, keşişlərin, köhnə bolşeviklərin, generalların və gülməli əcnəbilərin mübahisələrinə qulaq asmağı xoşlayırdı. Xidməti ondan insanların danışıqlarına qulaq verməyi tələb edirdi, ancaq Nadelaşin özü üçün də qulaq asırdı. O, kiminsə hekayətini əvvəldən-axıra kimi, fasilə vermədən dinləmək istərdi – bu insan əvvəllər necə yaşayıb, nə üçün həbs edilib – lakin xidməti borcuna görə bunu heç vaxt edə bilmirdi. Həmin adamların həyatlarının sınıb dağıldığı bu dəhşətli aylarda belə nədən gəldi – italyan rəssamlarından, arıların özlərini aparmasından, canavar ovundan, hansısa bir Kar-bu-zenin evləri necə tikməyindən (özü də bu evlər onlar üçün tikilmirdi) danışa bilmələrinə heyrətlənirdi.

Bir dəfə Nadelaşinin eşitdiyi söhbət onu xüsusilə maraqlandırmışdı. O, dustaq maşınının arxa tamburunda oturmuşdu və içəridə, qıfıl altında olan iki dustağı müşayiət edirdi. Dustaqları Böyük Lubyankadan Suxanov bağına – məşum və geriyə yolu olmayan Moskvaətrafı həbsxanaya, elə bir həbsxanaya ki, oradan ya qəbrə, ya da dəlixanaya gedirdilər – aparırdılar. Nadelaşinin özü həmin həbsxanada işləməmişdi, amma eşitmişdi ki, burada məhbusları məharətlə düşünülmüş işgəncə ilə yedizdirirlər: hər yerdə olduğu kimi, dustaqlar üçün qaba və ağır yeməklər bişirilmirdi, qonşu binadan ətirli, ləziz yeməklər gətirilirdi. İşgəncə isə dustağa verilən payda idi: ona yarım qab bulyon, kotletin səkkizdəbiri, iki dilim qızardılmış kartof verilirdi. Dustaqları yedizdirmirdilər, sadəcə olaraq itirdikləri həyatı onların yadlarına salırdılar. Bu, bir boşqab boş horradan da ağır idi və insanın ağıldan məhrum edilməsində cəlladların əlində bir alət idi.

Elə alındı ki, bu iki dustağı maşında ayırmadılar və nə üçünsə onları bir yerdə apardılar. Mühərrikin səsindən Nadelaşin onların əvvəl nə danışdıqlarını eşitmədi. Sonra mühərrikə nəsə oldu, sürücü harasa getdi, zabit isə kabinədən düşmədi. Arxa qapının barmaqlığı arasından Nadelaşin dustaqların sakit söhbətini eşitdi. Onlar çarı və hökuməti söyürdülər – amma indiki hökuməti və Stalini yox, ...imperator I Pyotru. O nə üçün xoşlarına gəlməmişdi? – imperatoru hər cür hallandırırdılar. Biri I Pyotru həm də rus xalq geyimlərini korladığına və bununla da öz xalqını başqa xalqlar qarşısında simasızlaşdırdığına görə söyürdü. Bu dustaq o vaxt paltarların necə olduğunu, necə göründüyünü, hansı hallarda geyinildiyini təfərrüatı ilə sadalayırdı. İnandırırdı ki, bu paltarların bəzi hissələrini müasir paltarlara layiqli və rahat şəkildə uyğunlaşdırılmaqla – Parisi korkoranə yamsılamaqla yox – bərpa edilməsi hələ gec deyil. O biri dustaq zarafatla deyirdi ki, – onlar hələ zarafat da edə bilirdilər! – bunun üçün iki nəfər tələb olunur: bütün bunları uyğunlaşdıra biləcək dahi dərzi və bu paltarları geyinməyə, bu paltarda şəkil çəkdirməyə hazır olan dahi tenor. Sonra isə bütün Rusiya bunu qəbul edə bilər.

Bu söhbət Nadelaşinə ona görə xüsusilə maraqlı göründü ki, dərzilik onun gizli ehtirası olaraq qalırdı. Baş siyasi həbsxana dəhlizlərinin sərsəm gərginliyindən sonra parçanın xışıltısı, qırışların yumşaqlığı, işin ahəngi onu sakitləşdirirdi.

Nadelaşin uşaqlarının əyin-başlarını, arvadının donlarını və öz kostyumlarını özü tikirdi. Lakin bunu hamıdan gizlədirdi. Hərbi qulluqçu üçün bu iş ayıb sayılırdı.

29

Polkovnik-leytenant Klimentyevin hamar, səliqə ilə ayrılmış və sanki, poladdan tökülmüş kimi parıldayan şəvətək qara saçları yumru bığlarına bitişirdi. Qarnı sallanmırdı və qırx beş yaşında olsa da, hələ də cavan hərbçiyə oxşayırdı. Bir də – xidmətdə olarkən heç vaxt gülmürdü, bu da onun sifətinin zülmət tutqunluğunu bir az da gücləndirirdi.

Bazar günü olmasına baxmayaraq, həmişəkindən tez gəlmişdi. Səhər gəzintisinin qızğın vaxtı gəzinti meydançasından keçib-getdi; gözünün ucu ilə nöqsanları gördü, amma heç nəyə müdaxilə etmədən yolüstü növbətçi Nadelaşinə dustaq Nerjini çağırmağı və özünün də onun yanına gəlməsini tapşıraraq, xüsusi həbsxananın qərargahına girdi. Həyəti keçərkən polkovnik-leytenant onunla qarşı-qarşıya gələn məhbuslardan bəzilərinin onunla artıq bir dəfə də üz-üzə gəlməmək və salamlaşmamaq üçün tez ötüb-keçməyə, başqalarının isə ləngiməyə, istiqamətini dəyişməyə çalışdığına diqqət yetirdi. Klimentyev bunu sakit qəbul etdi və incimədi. O başa düşürdü ki, burada onun vəzifəsinə qarşı saymazlıq məqamı qismən yer alsa da, əsas səbəb dustaqların yoldaşlarının gözündə yaltaq kimi görünərək utanmaq istəməmələridir. Təklikdə otağına çağırıldıqda onların hamısı özlərini mehriban, bəziləri isə hətta yaltaq kimi aparırdılar. Barmaqlıq arxasında müxtəlif insanlar saxlanılırdı və onların dəyərləri də başqa-başqa idi. Klimentyev bunu çoxdan başa düşmüşdü. Dustaqların məğrur olmaq hüququna hörmətlə yanaşır, özünün də ciddi olmaq hüququnu möhkəm qoruyurdu. Daxilən əsgər olan bu adam düşünürdü ki, həbsxanada cəlladların alçaldıcı intizamını yox, səmərəli hərbi intizamı bərqərar etmişdir.

O, kabinetini açdı. Kabinet isti idi və radiatorların yanmış boyasının boğucu, xoşagəlməz iyi duyulurdu. Polkovnik-leytenant nəfəsliyi açdı, şinelini soyundu, kitelə pərçim olunmuş kimi masanın arxasında oturdu və onun boş səthinə nəzər saldı. Təqvimin çevrilməmiş şənbə səhifəsində “-lka?” qeydi vardı.

İstehsalat vasitələrinin hələ ki içində həbsxana qovluqları olan dəmir şkafdan, altı stuldan, telefondan və zəng düyməsindən ibarət olan bu yarıboş kabinetdən o heç bir gözlə görünən bağlantı, dartqı və ya çarx olmadan üç yüz dustaq həyatının zahiri axarını və əlli nəfər nəzarətçinin xidmətini idarə edirdi.

Bazar günü işə çıxdığına (əvəzinə iş günlərindən birində istirahət edəcəkdi) və yarım saat tez gəldiyinə baxmayaraq, Klimentyev adəti soyuqqanlılığını və təmkinini itirməmişdi.

Kiçik leytenant Nadelaşin qorxu içində rəisinin qarşısında dayanmışdı. Hər iki yanağına yumru qırmızı ləkələr düşmüşdü. Çoxsaylı səhvlərinə baxmayaraq, polkovnik-leytenantın bir dəfə də onun şəxsi işini korlamadığına baxmayaraq, Nadelaşin rəisindən çox qorxurdu. Gülməli, yumrusifət, heç hərbçiyə oxşamayan kiçik leytenant əbəs yerə "farağat" vəziyyətini almaq istəyirdi.

O, gecə növbəsinin tam qaydasında keçdiyini, amma iki fövqəladə hadisənin baş verdiyini məruzə etdi: onlardan biri raportunda göstərilmişdi. (O, raportu Klimentyevin qarşısına, masanın qırağına qoydu, lakin vərəq yerindən qopdu və mürəkkəb trayektoriya üzrə kənardakı stulun altına düşdü. Nadelaşin raportun dalınca cumdu və onu yenidən masanın üstünə qoydu. İkinci hadisə isə məhbuslardan Bobının və Pryançikovun Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirinin yanına çağırılmasından ibarət idi.

Polkovnik-leytenant qaşlarını çatdı, çağırılmanın və geriqayıtmanın təfərrüatları ilə maraqlandı. Yenilik, aydındır ki, xoşagəlməz və hətta narahatedici idi. 1 saylı Xüsusi həbsxananın rəisi olmaq daim vulkan üstündə oturmaq və daim nazirin gözünün qabağında olmaq demək idi. Bu, rəisinin hərəmxana, təlxəklər saxlaya və keçmiş zamanların feodalları kimi müstəqil qərar çıxara biləcəyi hansısa uzaq bir düşərgə məntəqəsi deyildi. Burada qanunpərəst olmaq, təlimatlara dəqiq əməl etmək və şəxsi hirsinin, rəhmdilliyinin bircə damlasını belə üzə çıxarmamaq lazım gəlirdi. Klimentyev belə də adam idi. O düşünmürdü ki, Bobının və ya Pryançikov bu gecə onun hansısa bir qanunsuz hərəkətindən şikayətlənə bilərlər. Uzunmüddətli təcrübəsi göstərirdi ki, dustaqların onu şərləyə biləcəklərindən ehtiyatlanmaq əbəsdir. Onu xidmət yoldaşları şərləyə bilərdilər. Rəis Nadelaşinin raportunu nəzərdən keçirdi və başa düşdü ki, bütün yazılanlar boş şeylərdir. Nadelaşini savadlı və bacarıqlı olduğu üçün saxlayırdı.

Lakin bu adamın nə qədər çatışmayan cəhəti vardı! Polkovnik-leytenant onu məzəmmət etdi. Növbətçiliyi müddətində hansı səhvlərə yol verdiyini ətraflı başa saldı: dustaqların səhər işə çıxarılması iki dəqiqə gecikdirilmişdi, kameralarda çarpayıların çoxu səliqəsiz yığışdırılmışdı və Nadelaşin kifayət qədər tələbkarlıq nümayiş etdirərək müvafiq məhbusları işdən geri çağırmamış və yerlərini təkrar yığışdırmağa məcbur etməmişdi. Bütün bunlar əvvəllər də deyilmişdi. Amma Nadelaşinə nə qədər deyilsə də, xeyri olmurdu. Bəs indicə səhər gəzintisində? Doronin gəzinti meydançasının düz qırağında hərəkətsiz dayanmışdı, zonanı və istixana tərəfə zonadankənar sahəni diqqətlə nəzərdən keçirirdi – orada isə yer kələ-kötürdür, yaxınlıqdan yarğan keçir, bunlar isə qaçış üçün çox sərfəlidir. Doroninin müddəti iyirmi beş ildir, arxasında sənədlərin saxtalaşdırılması və iki il ümumittifaq axtarışı durur! Naryaddan heç kəs tələb etmədi ki, Doroninləngiməsin, dairə üzrə hərəkət etsin. Sonra – bəs Gerasimoviç harada gəzirdi? Hamıdan ayrı, mexaniki emalatxanalar tərəfdə iri cökə ağaclarının altında. Gerasimoviçin işi nədən ibarədir? Gerasimoviç – ikinci müddət alıb, onda "on doqquzuncu da olmaqla əlli səkkizin bir A bəndi", yəni vətənə qərəzli şəkildə xəyanətdir. O, xəyanət etməyib, amma müharibənin ilk günlərində Leninqrada almanları gözləmək məqsədi ilə gəlmədiyini də sübuta yetirə bilməyib. Nadelaşinin yadındadırmı ki, dustaqları birbaşa müşahidənin köməyi ilə və şəxsi işləri əsasında daim öyrənmək lazımdır? Nəhayət, Nadelaşinin özü nə gündədir? Gimnastyorkası dartılmayıb (Nadelaşin dartdı), papağındakı ulduz əyilib (Nadelaşin düzəltdi), özü də arvad kimi salamlaşır – belə olan halda dustaqların Nadelaşinin növbəsində çarpayılarını yığışdırmamalarında qeyri-adi nə ola bilər ki? Yığışdırılmamış çarpayı isə həbsxana intizamında təhlükəli qüsurdur. Bu gün çarpayıları yığışdırmazlar, sabah isə tətil edib işə getməzlər.

Sonra polkovnik-leytenant əmrlərə keçdi: görüşə gedənləri müşayiət edəcək nəzarətçiləri üçüncü otağa təlimatlandırmaya yığmalı.

Məhbus Nerjin isə hələ qoy dəhlizdə gözləsin. Gedə bilər.

Nadelaşin içəridən pörtmüş halda çıxdı. Müdiriyyəti dinləyərkən o, hər dəfə iradların və göstərişlərin ədalətli olduğunu başa düşür və tam səmimiyyətlə bir daha qaydaları pozmamaq qərarına gəlirdi. Ancaq xidmət gedir, o, yenə gündə onlarca məhbus iradəsi ilə qarşılaşır, bunlardan hərəsi də onu bir tərəfə çəkirdi, hər biri, kiçicik də olsa, azadlıq payını istəyirdi, Nadelaşin isə onlara bu cüzi paydan imtina edə bilmirdi, hər dəfə fikirləşirdi ki, müdiriyyət bundan xəbər tutmaz.

Klimentyev qələmi götürərək təqvimdəki “yolka?” sözünün üstündən xətt çəkdi. O, dünən qərar vermişdi.

Xüsusi həbsxanalarda heç vaxt yolka olmurdu. Lakin dustaqlar – özü də ən hörmətliləri və dəfələrlə – təkidlə bu il yolka düzəldilməsini xahiş edirdilər. Klimentyev də düşündü – buna niyə də icazə verilməsin? Aydın idi ki, yolkaya görə heç bir pis hadisə baş verməyəcəkdi, yanğın da ola bilməzdi – buradakıların hamısı elektrik üzrə professor idi. Amma Yeni il axşamı, institutun azad qulluqçuları şənlənmək üçün Moskvaya gedəndən sonra, bunlara da bir az sərbəstlik vermək lazımdır. O bilirdi ki, bayram axşamları məhbuslar üçün ən ağır günlər olur. Kimsə ümidsizlikdən ağılsız və mənasız hərəkət edə bilərdi. Dünən o, bilavasitə tabeliyində olduğu Həbsxanalar İdarəsinə zəng etmişdi ki, yolkanı razılaşdırsın. Təlimatlarda yazılmışdı ki, musiqi alətləri qadağan olunur, amma yolkalar barədə heç nə tapmadılar və razılıq verməsələr də, birmənalı qadağan da etmədilər. Uzunmüddətli qüsursuz xidməti polkovnik-leytenant Klimentyevin hərəkətlərinə bir səbat və inam verirdi. Hələ dünən axşam, evə gedərkən, metronun eskalatorunda Klimentyev qərara almışdı – eybi yox, qoy yolka olsun!

Metro vaqonuna girərkən o özü haqqında məmnuniyyətlə düşünürdü ki, əslində, ağıllı və işgüzar adamdır, dəftərxana probkası deyil, hətta xeyirxah insandır, dustaqlar isə heç vaxt başa düşməyəcək, dəyərləndirməyəcək, bilməyəcəklər ki, yolka düzəltməyə onlara kim icazə vermək istəmirdi, kim isə icazə verdi.

Qəbul etdiyi qərardan nə üçünsə Klimentyevin kefi kökəldi. Başqa Moskva sakinləri kimi özünü güclə vaqona salmağa, yer tutmağa tələsmədi, dayaqdan tutaraq arxasında tunelin qaranlığı və sonu görünməyən kabel borucuqlarının keçdiyi şüşənin aynasında güclə sezilən cəsarətli əksini seyr etməyə başladı. Sonra isə baxışlarını yaxınlığında oturmuş cavan qadına tərəf çevirdi. Qadın səliqəli, amma ucuz geyinmişdi: əynində süni qaragüldən tikilmiş qara kürk və həmin rəngdə də papaq vardı. Ağzına kimi dolu portfelini dizləri üstünə qoymuşdu. Klimentyev qadına baxıb düşündü: onun üzü xoş, lakin yorğun idi, bir də gənc qadınlara xas olmayan, ətrafındakı heç bir şeyə maraq ifadə olunmayan baxışları vardı.

Elə bu anda qadın başını qaldırdı və onların nəzərləri təsadüfi yol yoldaşlarının heç nə ifadə etməyən baxışlarının ləngiyə biləcəyi qədər ləngidi. Qadının gözlərində ehtiyat ifadəsi, bir də, sanki, həyəcanlı və cəsarətsiz bir sual yarandı. Peşəsinə görə sifətləri yadda saxlamalı olan Klimentyev qadını tanıdı, lakin baxışında bunu gizlətməyə macal tapmadı. Qadın isə onun tərəddüd etdiyini görərək, zənnində yanılmadığını başa düşdü.

Bu, dustaq Nerjinin arvadı idi və Klimentyev onu Taqankada, əri ilə görüşə gələndə görmüşdü.

Qadın qaşqabağını salladı, əvvəl gözlərini çəkdi, sonradan bir də Klimentyevə tərəf baxdı. O isə artıq tunelə baxırdı, amma gözucu qadının ona baxdığını da hiss edirdi. Qadın yerindən durdu və ona yaxınlaşdı. Klimentyev üzünü ona tərəf çevirməyə məcbur oldu.

Qadın qətiyyətlə ayağa qalxdı, lakin qalxan kimi də qətiyyətini itirdi.

Metroda gedən gənc qadınlara xas olan sərbəstliyini itirdi, kənardan elə görünürdü ki, qadın ağır portfelini götürüb, yerini polkovnik-leytenanta vermək üçün ayağa durub. Onun başı üzərində bütün siyasi məhbus, yəni xalq düşmənləri arvadları üçün ümumi olan ağır bir qismət asılmışdı: uğursuz evlənmələrinin tarixçəsindən xəbərdar olan insanlardan hansına müraciət etsəydilər, hara gəlsəydilər də – sanki, öz ərlərinin yuyulub-təmizlənməsi mümkün olmayan rüsvayçılığını da özləri ilə daşıyırdılar, gözlərində nə vaxtsa ehtiyatsızlıq edərək talelərini etibar etdikləri yaramaz cinayətkarın günahının bir hissəsini gəzdirirdilər. Və xalq düşməni olan ərlərinin hiss etmək istəmədikləri təqsirkarlıq hissini məhz bu qadınlar yaşamağa başlayırdılar.

Qatarın taqqıltısında eşidilə bilmək üçün qadın yaxına gəldi və soruşdu:

– Yoldaş polkovnik-leytenant! Çox xahiş edirəm ki, məni bağışlayasınız! Siz... mənim ərimin rəisisiniz? Səhv etmirəm ki?

Həbsxana zabiti kimi qulluq etdiyi illər ərzində Klimentyev çoxlu qadınla qarşılaşmalı olsa da, onların məzlum və cəsarətsiz görkəmlərində qeyri-adi bir şey görməmişdi. Ancaq burada, metroda – qadın olduqca ehtiyatlı tərzdə soruşmuş olsa da – qarşısında yalvarırmış kimi duran bu fiqur heç də nəzakətli görünmürdü.

– Siz... niyə durdunuz? Əyləşin, əyləşin, – qadını paltarının qolundan tutub yerinə oturtmaq istəyən Klimentyev karıxmış halda dedi.

– Yox, yox, bunun əhəmiyyəti yoxdur! – qadın onun təklifini rədd etdi, özü isə inadla, demək olar ki, fanatik baxışla polkovnik-leytenanta baxmaqda davam etdi. – Deyin, nə üçün bütöv bir il gör... mən onu görə bilmirəm? Nə vaxt görə bilərəm, deyin?

Onların rastlaşması bir qum dənəsi ilə nişan alıb qırxmetrlik bir məsafədə olan başqa bir qum dənəsini vurmaq kimi bir şey idi. Bir həftə bundan əvvəl DTN-in Həbsxanalar İdarəsindən başqaları ilə birgə Nerjinə də min doqquz yüz qırx doqquzuncu il dekabrın iyirmi beşində Lefortovo həbsxanasında arvadı ilə görüşə icazə verilməsi haqqında kağız gəlmişdi. Ancaq qeyd olunmuşdu ki, məhbusun xahiş etdiyi kimi, "tələbə görə" ünvanı ilə onun arvadına bildiriş göndərmək qadağandır.

O vaxt Nerjini çağırıb arvadının ünvanını soruşmuşdular. Lakin o mızıldanmışdı ki, bilmir. Həbsxana nizamnamələrinin məhbusa heç vaxt və heç nəyi açıqlamamaq qaydasını yaxşı bilən Klimentyev başa düşürdü ki, dustağın sözlərində səmimiyyət yoxdur. Nerjin, əlbəttə, arvadının ünvanını bilirdi, amma demək istəmirdi, nə üçün istəmədiyi də aydın idi – bu səbəb Həbsxanalar İdarəsinin "tələbə görə" məktubları qadağan etməsinin səbəbi ilə eyni idi: görüş haqqında bildiriş açıqca şəklində göndərilirdi. Orada yazılırdı: "Sizə filan həbsxanada ərinizlə görüşməyə icazə verilir". Bundan əlavə, ünvan DTN-də də qeydə alınırdı – nazirlik çalışırdı ki, bu cür açıqca almaq istəyənlərin sayı azalsın, bütün qonşular onların xalq düşmənlərinin arvadları olduğunu bilsin, belə arvadlar aşkarlansınlar. Təcrid edilsinlər, onların ətrafında sağlam ictimai rəy yaransın. Məhbus arvadları da məhz bundan qorxurdular. Nerjinin arvadının isə soyadı başqa idi. O, aşkar DTN-dən gizlənirdi. Klimentyev də o vaxt Nerjinə demişdi ki, görüş olmayacaq. Bildirişi də göndərməmişdi.

İndi isə bu qadın ətrafdakıların səssiz baxışları altında belə alçaldıcı tərzdə onun qarşısında dayanmışdı.

– "Tələbə görə" yazmaq olmaz, – o, gurultu içində təkcə bu qadının eşidə biləcəyi tərzdə dedi. – Ünvanı vermək lazımdır.

– Mən axı gedirəm! – qadının sifəti birdən dəyişdi. – Mən lap tezliklə gedəcəyəm, artıq daimi ünvanım da yoxdur, – yalan dediyi aydın idi.

Klimentyev ilk dayanacaqdaca düşmək, əgər qadın arxasınca gələrsə, vestibüldə, insanların nisbətən az olduğu bir yerdə, ona xidmətdən kənar zəmində belə söhbətlərin yolverilməz olduğunu başa salmaq barədə düşündü.

Xalq düşməninin arvadı, elə bil, yuyulması mümkün olmayan öz günahını unutmuşdu! O, quru, əsəbi, yalvarıcı, heç bir şey başa düşməyən kimi gözlərini polkovnik-leytenanta zilləmişdi. Bu baxış Klimentyevi heyrətləndirdi – görəsən, bu qadını illərlə üzünü görmədiyi, bütün həyatını puç etmiş bir adamla belə təkid və israrla hansı qüvvə bağlayırdı?

– Bu, mənə çox, lap çox lazımdır! – qadın gözlərini geniş açaraq Klimentyevin sifətindəki ən xırda dəyişikliklərə belə reaksiya verərək təkid edirdi.

Klimentyev xüsusi həbsxanadakı seyfin içinə qoyduğu kağızı xatırladı. Bu kağızda “Arxa cəbhənin möhkəmləndirilməsi haqqında” qərarın davamı kimi məhbusların ünvanlarını vermək istəmədikləri yaxınları və qohumlarına daha bir zərbə endirilirdi. Mayor Mışin bu kağızı məhbuslara bazar ertəsi elan etməyi nəzərdə tutmuşdu. Bu qadın isə, əgər ünvanını verməsə və sabah ərini görməsə, bəlkə də, daha heç vaxt onu görə bilməyəcəkdi. İndi demiş olsa, onda bu hal qadının rəsmi bildiriş almadan, kitabda qeydiyyatdan keçmədən, təsadüfən Lefortovaya gəlib çıxması kimi izah oluna bilərdi.

Qatar sürətini azaldırdı.

Bütün bu fikirlər ani olaraq polkovnik-leytenant Klimentyevin beynindən keçdi. O, məhbusların əsas düşməninin kim olduğunu bilirdi: bu düşmən – məhbusların özləri idilər. Və hər bir qadının da əsas düşməni ona məlum idi – bu düşmən də qadının özü idi. İnsanlar hətta özlərinin xilas olmaları naminə də olsa susmağı bacarmırlar. Xidmət etdiyi dövrdə belə şeylər çox olmuşdu. Ağılsız bir yumşaqlığa yol vermiş, hansısa icazəsiz bir hərəkətə göz yummuşdu, əgər bu cür güzəştdən istifadə edənlərin özləri dillərini dinc saxlaya bilsəydilər, bunlardan heç vaxt və heç kəsin xəbəri olmayacaqdı. Amma...

İndi isə güzəştə getmək olmazdı!

Lakin qatarın zəifləyən gurultusunda stansiyanın rəngli mərməri görünəndən sonra Klimentyev qadına dedi:

– Sizə görüşə icazə verilib. Sabah saat on üçün gəlin... – o, Lefortovo həbsxanasına demədi, çünki sərnişinlər artıq qapılara yaxınlaşırdılar və düz onların yanında idilər, – Lefortovo təpəsini tanıyırsınız?

– Tanıyıram, tanıyıram, – qadın sevincək başını yellədi.

Onun indicə quru olan gözləri artıq yaşla dolmuşdu.

Məhz bu göz yaşlarından, minnətdarlıqlardan və başqa artıq sözlərdən qaçan Klimentyev perrona çıxdı ki, növbəti qatara oturub yoluna davam etsin.

O, qadına dediklərinə görə peşman olmuşdu.

Polkovnik-leytenant Nerjini həbsxana dəhlizində gözlətdirirdi, çünki bu dustaq, ümumiyyətlə, ötkəm idi və hər dəfə qanunlardan danışırdı.

Polkovnik-leytenant hesabını düzgün götürmüşdü: uzun müddət dəhlizdə dayanan Nerjin nəinki görüşə olan ümidini itirmişdi, müxtəlif bədbəxtliklərə öyrəşmiş bu adam yenə də nəsə pis bir iş olacağını gözləyirdi.

Bununla belə, bir saatdan sonra görüşə gedəcəyi xəbəri Nerjini sarsıtmışdı. Özünün hamının arasında bərqərar etməyə çalışdığı yüksək dustaq etikası kodeksinə görə sevincini, hətta razılığını belə azacıq da olsa büruzə verməməli, laqeydliklə saat neçə üçün hazır olmalıdır sualının cavabını alıb getməli idi. Müdiriyyətin dustağın daxili aləmini daha az başa düşməsi üçün bu cür davranmağı Nerjin zəruri sayırdı. Amma dəyişiklik elə gözlənilməz olmuşdu ki, özünü saxlaya bilmədi, üzünə işıq gəldi və polkovnik-leytenanta ürəkdən təşəkkür etdi.

Polkovnik-leytenantın isə, əksinə, üzünün ifadəsi dəyişmədi.

Dərhal da dustaqları görüşə müşayiət edəcək nəzarətçiləri təlimatlandırmağa getdi.

Təlimatlandırmaya aşağıdakıların bir daha xatırladılması daxil idi: obyektin vacib və tam məxfi olması; bu gün görüşə gedən dövləti cinayətkarların islahedilməzliyi; indiki görüşlərindən onlara məlum olan dövlət sirlərinin arvadları vasitəsilə birbaşa Amerika Birləşmiş Ştatlarına ötürməsi ilə bağlı istifadə etmək niyyətlərinin ola bilməsi. (Nəzarətçilərin özləri laboratoriyaların divarları arasında nələrin işlənib hazırlandığını hətta təxmini də bilmirdilər və bu səbəbdən də onların canına qorxu düşürdü ki, içəridən çıxarılan adi bir kağız parçası belə bütün ölkəni məhv edə bilər.) Bundan sonra paltarda və ayaqqabıda mümkün olan gizlənc yerlərinin sadalanması, onların aşkarlanması üsulları gəlirdi (demək lazımdır ki, görüşə bir saat qalmış dustaqlara gözdən pərdə asmaq üçün xüsusi paltar verilirdi). Sorğu yolu ilə axtarış haqqında təlimatın nə dərəcədə möhkəm mənimsənildiyi müəyyən edilirdi; nəhayətdə isə görüşənlərin söhbətinin hansı yön ala biləcəyi, onlara necə qulaq asılması və şəxsi-ailə mövzularından başqa, qalan bütün mövzularda söhbətə yol verilməməklə bağlı müxtəlif üsullar işlənilirdi.

Polkovnik-leytenant Klimentyev nizamnaməni bilirdi və hər şeydə qaydanı xoşlayırdı.

30

Həbsxananın yataqxanasına qaçan və sırıqlısının altından hələ də boynuna atdığı gödək dəsmalı sallanan Nerjin qərargahın alaqaranlıq dəhlizində, az qala, kiçikcə Nadelaşini yıxacaqdı.

Nerjinin daxilində hər şey bir anın içində dəyişmişdi ki, bu da ümumiyyətlə, insanlara xas olan qəribə xüsusiyyət idi.

Cəmi beş dəqiqə əvvəl, dəhlizdə dayanıb içəri çağırılmasını gözləyərkən, otuzillik həyatı ona mənasız, insanı dəli olmaq həddinə çatdıran və altından heç cür çıxa bilmədiyi uğursuzluqlar zənciri kimi görünürdü. Bu uğursuzluqların ən böyükləri isə evlənən kimi cəbhəyə getməsi, sonradan həbs olunması və uzun illər arvadından ayrı düşməsi idi.

Arvadı ilə məhəbbətlərini faciəvi, ayaqlar altında tapdalanmağa məhkum olunmuş kimi təsəvvür edirdi.

Budur, bu gün günortaüstü ona arvadı ilə görüşməyə icazə vermişdilər – və yay qayışı kimi gərilmiş otuzillik həyatı ona indi yeni işıqda göründü; bu həyat bir acı uğursuzluqdan o birisinə qədər irili-xırdalı bütün hadisələrində dərk edilmişdi, müharibəyə getməsi, onun həbs olunması və arvadından uzun illər ayrı düşməsi məqsədə doğru aparan yolda ən gözlənilməz pillələr olmuşdu. Kənardan bədbəxt kimi görünən Qleb, əslində, bu bədbəxtliyində gizlindən xoşbəxt idi. O, taleyini bulaq suyunu içən kimi içirdi, burada elə adamlarla tanış olmuş, elə hadisələrin şahidi olmuşdu ki, başqa heç bir yerdə, xüsusilə də qapalı, sakit və tox ailə ocağı ilə bağlı həyatda, onları tanıya və görə bilməzdi. Gəncliyində Qleb ən çox gündəlik həyatda əriyib getməkdən qorxardı. Qorxardı ki, məsəldə deyildiyi kimi, dəryanı üzüb damlada batsın.

Arvadının yanına isə qayıdacaq! Axı onların qəlb əlaqələri fasilələr tanımır! Görüş! Məhz ad günündə! Məhz Antonla dünənki söhbətdən sonra! Burada ona bir daha heç vaxt görüş verməyəcəkdilər, lakin bugünkü görüş hamısından vacibdir! Fikirlər doğur, ildırım kimi çaxıb-sönürdü: o haqda unutmamalı! O haqda deməli! Həmin haqda! Bir də o haqda!

O qaçaraq yarımdairəvi kameraya girdi: dustaqlar vurnuxur, səs-küy salırdılar, bəziləri səhər yeməyindən qayıtmışdı, başqaları təzəcə yuyunmağa gedirdi; Valentulya isə yorğanını kənara atıb alt paltarda oturmuş, gülə-gülə sonradan nazir olduğu bilinən böyük rəislə gecə söhbətindən danışırdı. Valentulyaya da qulaq asmaq lazımdır! – həyatın elə bir məqamı idi ki, daxildən gələn nəğmə insanın döş qəfəsini yarıb keçməyə çalışır, adama elə gəlirdi ki, hər şeyi təzədən etmək üçün yüz il də bəs etməyəcək. Səhər yeməyini də qaçırtmaq olmazdı, çünki məhbus taleyi insana səhər yeməyi kimi bir xoşbəxtliyi heç də həmişə nəsib etmir. Valentulyanın hekayəti şərəfsiz sonluğuna yetişirdi:

otaq hökm çıxardı ki, əgər o, Abakumova dustaqların vacib ehtiyaclarını çatdıra bilməyibsə, deməli, dəyərsiz və cılız insandır. İndi isə Valentulya dartınır, qaraqışqırıq salırdı, lakin beş nəfərə yaxın könüllü cəllad onun şalvarını çəkib saldı və fit, qışqırıq, qəhqəhə sədaları altında yumşaq yerlərini qayışlamağa, sonra da qızarmış zolaqların üstünə qaşıqla isti çay tökməyə başladı.

Mərkəzi pəncərəyə doğru aparan keçidin yanındakı çarpayıda, Nerjinin çarpayısının altında və Valentulyanın boşalmış çarpayısı ilə üzbəüz, Andrey Andreyeviç Potapov səhər çayını içirdi. Ümumi əyləncəni izləyərkən o, gözlərindən yaş gələnə kimi gülür və eynəyini çıxarmadan gözlərini silirdi. Potapov hər səhər yerindən duran kimi çarpayısını düzbucaqlı paralelepiped şəklində yığışdırırdı. Çayla yemək üçün çörəyinə nazik yağ qatı yaxırdı: həbsxana dükanından heç nə almırdı, qazandığı pulun da hamısını öz "qarısına" göndərirdi. (Ona şaraşka miqyasına görə yaxşı, lakin azadlıqda süpürgəçinin aldığından da üç dəfə az maaş verirdilər – ayda yüz əlli manat, çünki Potapov əvəzolunmaz mütəxəssis idi və müdiriyyətin də ona münasibəti yaxşı idi.)

Nerjin yoldaca sırıqlısını çıxarıb yuxarı, hələ yığışdırılmamış çarpayısının üstünə atdı, Potapova salam verdi, lakin onun cavabını gözləmədən səhər yeməyinə qaçdı.

Potapov istintaq vaxtı Stalin beşilliklərinin ilki olan DneproHES-i almanlara şəxsən satması – doğrudur, artıq partladılmış vəziyyətdə – ilə bağlı ittihamı boynuna almış, protokollara imza atmış və bunu məhkəmədə də təsdiqləmiş həmin o mühəndis idi. Bu ağlagəlməz, heç yerdə görünməmiş cinayətə görə tribunalın xeyirxahlığı ucbatından cəmi on il həbs cəzasına məhkum olunmuş, sonrakı beş il müddətinə də hüquqlarından məhrum edilmişdi ki, buna da dustaqların dilində "on, beş də buynuzuna" deyilirdi.

Potapovu gənc yaşlarından tanıyanların heç kəsin, xüsusilə də özünün, yuxusuna da girməzdi ki, qırx yaşı tamam olandan sonra onu siyasətə görə həbsxanaya salacaqlar.

Dostları haqlı olaraq ona robot deyirdilər. Onun həyatı ancaq işdən ibarət idi; hətta üçgünlük bayramlar belə onu üzürdü, məzuniyyətə isə ömründə bircə dəfə – evlənəndə çıxmışdı. Başqa illərdə isə onu əvəz etməyə adam tapmırdılar və özü də məzuniyyətindən həvəslə imtina edirdi. Çörək qıtlığı yarananda, meyvə və ya şəkər tapılmayanda – bu cür zahiri halları o, demək olar ki, hiss etmirdi: qayışında bir dənə də deşik açaraq qarnını daha bərk sıxır və dünyada onun üçün maraqlı olan yeganə işlə – yüksəkgərginlikli ötürmələrlə məşğul olmaqda davam edirdi. Öz əlləri ilə heç nə yaratmayan, ancaq iclaslarda qışqırmağı və qəzetlərə yazı yazmağı bacaran insanları isə Potapov, ümumiyyətlə, heç insan saymırdı. O, Dneprtikintidə bütün elektrik hesablama işlərinə rəhbərlik etmiş və burada da evlənmiş, arvadının da həyatını öz həyatı kimi beşilliklərin gözü doymaq bilməyən tonqallarında yandırıb heç etmişdi.

Qırx birinci ildə onlar artıq başqa stansiya tikirdilər. Potapovun ordudan bronu vardı. Amma biləndə ki gənclik illərinin məhsulu olan DneproHES partladılıb, arvadına demişdi:

– Katya! Axı getmək lazımdır.

O da cavab vermişdi:

– Bəli, Andryuşa, get!

Və Potapov gözündə mənfi üç dioptriyalı eynək, belində dartılıb burulmuş qayış, əynində əzik-üzük gimnastyorka, petlisalarında[1] da bir kubik və boş tapança qoburu ilə cəbhəyə yollanmışdı. Ölkənin yaxşı hazırlaşdığı müharibənin ikinci ilində belə zabitlər üçün silah çatışmırdı. Kastorna yaxınlığında, alışıb-yanan çovdar zəmisinin tüstüsündə və iyul ayının boğucu istisində o, əsir düşdü. Əsirlikdən qaçdı, amma özününkülərə kimi gəlib çatmamış, ikinci dəfə tutuldu. İkinci dəfə də qaçdı, lakin açıq çöllükdə düz onun üstünə hava desantı düşdü. Beləcə, Potapov üçüncü dəfə əsirə çevrildi.

---

[1] *Petlisa* – rəsmi paltarların yaxasına qoşa tikilmiş (sağ və sol tərəfinə) düzrəngli kiçik parça – rütbəni bildirən nişanların vurulduğu yerlik

Potapov Novoqrad-Volınskın və Çenstoxovonun əsirlərin ağac qabığı, ot, ölmüş yoldaşlarını yedikləri kannibal düşərgələrindən keçdi. Almanlar gözlənilmədən onu belə düşərgələrin birindən çıxartdılar və Berlinə gətirdilər, burada isə rusca təmiz danışan bir nəfər (nəzakətli, amma çox əclaf birisi) soruşdu ki, onun Dneprotikintinin mühəndisi Potapov olması haqqında deyilənlərə inanmaq olarmı? Və sübut kimi o, məsələn, oradakı generatorun işə salınması sxemini çəkə bilərmi?

Bu sxem nə vaxtsa çap olunmuşdu və Potapov tərəddüd belə etmədən onu çəkdi. Sonra bu haqda istintaqda özü danışdı, amma danışmaya da bilərdi.

Bu məsələ onun işində DneproHES-in satılması adlanırdı.

Ancaq aşağıdakı hallar işə daxil edilməmişdi: naməlum rus bu yolla Potapovun şəxsiyyətini təsdiqləyərək ona könüllü şəkildə DneproHES-in bərpa edilməsində iştirak etmək istədiyini yazmağı təklif etmişdi, əvəzində isə dərhal düşərgələrdən azad olunacağını, ona ərzaq kartoçkaları, pul və sevimli işdə işləmək imkanı veriləcəyini vəd etmişdi.

Ona təqdim olunmuş bu şirnikdirici vərəqin üzərində robotun sıx qırışlı üzünə olduqca ağır bir düşüncə çökdü. Və sinəsinə döymədən, ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına iddia etmədən, Potapov öz cənub ləhcəsində sakitcə cavab verdi:

– Siz axı başa düşürsünüz, mən and imzalamışam. Əgər bunu imzalasam, bir növ, ziddiyyət alınar, elə deyilmi?

Beləcə, sakit, teatrallıqdan uzaq bir tərzdə Potapov ölümü firavanlıqdan üstün tutdu.

– Nə olar, mən əqidənizə hörmətlə yanaşıram, – rus belə cavab verdi və Potapovu kannibal düşərgəsinə qaytardı.

Məhz buna görə də sovet tribunalı Potapovu məhkəməyə çəkmədi və ona cəmi on il iş kəsdi.

Mühəndis Markuşev isə, əksinə, belə kağızı imzaladı və almanlarla işləməyə getdi – tribunal ona da on il kəsdi.

Bu, Stalinin xətti idi! – onu bütün bəşər tarixində fərqləndirən dost və düşmənlərinin kor-koranə bərabərləşdirilməsi idi!

Tribunal Potapovu bir də ona görə cəzalandırmadı ki, qırx beşinci ildə o, özünün sınıq və iplə bağlanmış eynəyində əlində avtomat desantçı kimi sovet tankının üstündə Berlinə girmişdi.

Beləcə, Potapov on və beş də buynuzlarına alaraq canını yaxşı qurtardı.

Nerjin səhər yeməyindən qayıtdı, çəkmələrini çıxarıb Potapovu və özünü tərpədə-tərpədə yuxarı dırmaşdı. O, hər gün icra etdiyi akrobatik çalışmanı yerinə yetirməli idi, yəni ayaqları ilə döşəyin üstündə dayanaraq döşəyini hamar şəkildə yığışdırmalı idi. Ancaq balışını qırağa qoyan kimi, tünd-qırmızı plastik kütlədən düzəldilmiş, içində birqat düzülmüş on iki ədəd “Belamorkanal” papirosunun olduğu portsiqarı gördü. Portsiqar birqat sadə kağıza bükülmüşdü və kağızın üstündə çertyoj xətti ilə yazılmışdı:

Beləcə öldürdü o, on ilini,
Tapa bilmədi bu həyatın dilini.

Səhv etmək mümkün deyildi, bütün şaraşkada yalnız Potapov belə məmulatlar düzəldə və onları “Yevgeni Onegin”dən hələ gimnaziya vaxtlarından yadında qalmış iqtibaslarla bəzəyə bilərdi.

– Andreyiç! – Qleb başını aşağı salladı.

Potapov çayını içib qurtarmış, qəzeti açmış və döşəyi əzməmək üçün yerinə uzanmadan onu oxumağa başlamışdı.

– Hə, nə istəyirsiniz? – deyə dodaqaltı soruşdu.

– Bu axı sizin işinizdir?

– Bilmirəm. Siz tapdınız? – Potapov gülümsünməyə çalışdı.

– Andre-iç! – Nerjin uzatdı.

Potapovun üzündəki hiyləgər və xeyirxah qırışlar daha da dərinləşdi, artdı. O, eynəyini düzəldərək dedi:

– Lubyankadakı kameramızda hersoq Esterhazi ilə oturduğumuz, cüt günləri mənim, tək günləri isə onun paraşanı çıxardığı dövrdə, divara yapışdırılmış "Həbsxana qaydaları"nın köməyi ilə ona rus dilini öyrətdiyim zamanlarda mən ona ad gününə çörəkdən hazırladığım üç dənə düymə hədiyyə etdim – onun bütün düymələri təmiz kəsilmişdi, – hersoq and içdi ki, heç kəsdən, hətta Habsburqlardan belə bu cür yerinə düşmüş hədiyyə almayıb.

"Səslərin təsnifatı"na görə, Potapovun səsi "boğuq və çartıldayan" kimi müəyyən olunmuşdu.

Əvvəlki kimi başıaşağı sallanan, Nerjin mehribanlıqla Potapovun qaba yonulmuş sifətinə baxırdı. Eynəyi onu öz qırx beş yaşından yaşlı göstərmirdi, hələ inadkar və canısulu idi. Eynəyini çıxaranda isə, az qala, ölülərdə olduğu kimi, dərinə düşmüş qara göz çuxurları görünürdü.

– Mən axı narahat oluram, Andreyiç. Axı sizə buna oxşar heç nə bağışlaya bilməyəcəyəm, mənim belə əllərim yoxdur... Ad günümü necə yadda saxlaya bilmisiniz?

– Ku-ku, – Potapov cavab verdi. – Həyatımızda daha hansı əlamətdar günlər qalıb axı?

Hər ikisi ah çəkdi.

– Çay istəyirsiniz? – Potapov təklif etdi. – Məndə xüsusi dəmdir.

– Yox, Andreyiç, çay içməyə vaxtım yoxdur, görüşə gedirəm.

– Əla! – Potapov sevindi. – Qarınla görüşəcəksən?

– Bəli.

– Valentulya, qulağımın dibində generasiya etməyin!

– Bir insan hansı haqla başqasını ələ sala bilər?..

– Qəzetdə nə yazırlar, Andreyiç? – Nerjin soruşdu.

Potapov gözlərini qıyaraq xaxollara[1] məxsus bicliklə yuxarı, ikinci mərtəbədəki çarpayısından sallanmış Nerjinə baxdı:

Britan muzasının nağılları
Qızın yuxusuna haram qatır.

---

[1] *Xaxol* – ukraynalılara verilən zarafatyana ad

Bu həyasızlar təsdiqləyirlər ki...

Nerjinin Potapovla həmişə uğuldayan, həyəcanlı, həddən artıq dolu, hətta iyun günləri belə alaqaranlıq Butır həbsxanasında ilk dəfə görüşdükləri müharibədən sonrakı ikinci yaydan artıq dörd il keçirdi. O vaxt rəngarəng və bir-birinə bənzəməyən həyat yolları məhz orada kəsişirdi. Növbəti axın Avropadan idi. Kameralardan hələ də Avropa azadlıqlarının zərrələrini qoruyub saxlaya bilmiş yeni məhbuslar keçirdi. Kameralardan artıq həyatın çox üzünü görmüş, alman əsirliyini vətən məhbəsinə dəyişmiş rus hərbi əsirləri keçirdilər. Kameralardan QULaq mağaralarından şaraşka vahələrinə gedən təcrübəli düşərgəçilər keçirdi. Kameraya girəndə Nerjin qara lağımla qarnı üstə sürünə-sürünə həbsxana taxtının altına keçdi (taxta rəflər lap aşağıdan qoyulmuşdu) və orada, kirli asfalt döşəmənin üstündə, hələ gözü qaranlığa öyrəşməmiş, şən tərzdə soruşdu:

– Axırıncı kimdir, dostlar?

Boğuq, titrək bir səs ona cavab verdi:

– Ku-ku! Məndən sonra olacaqsınız.

Sonra, günlər keçdikcə, kamera sakinləri yatablara qoşulduqca, onlar taxtların altı ilə “paraşadan pəncərəyə”, üçüncü həftə isə geriyə, “pəncərədən paraşaya”, lakin artıq taxtların üzəri ilə hərəkət etməyə başladılar. Sonra isə taxta rəflərin üzəri ilə təzədən pəncərəyə tərəf keçdilər. Beləcə, yaşları arasındakı, tərcümeyi-hallarındakı, zövqlərindəki fərqlərə baxmayaraq, onların dostluğu möhkəmləndi.

Orada, məhkəmədən sonra uzun aylar çəkmiş düşüncələr zamanı, Potapov Nerjinə etiraf etmişdi ki, əgər siyasət onu əzib cırmaqlamasaydı, özü heç vaxt siyasətlə maraqlanmazdı.

Orada, Butır həbsxanasının taxtları altında, robot ilk dəfə olaraq çaşqınlığa düşdü ki, bu da, məlum olduğu kimi, robotlar üçün əks göstərici sayılır. Xeyr, o, alman çörəyindən imtina etdiyi üçün peşmançılıq çəkmirdi, ac, əsirlikdə məhv olub getmiş üçillik ömrünə heyfi gəlmirdi. O, əvvəlki kimi hesab edirdi ki, daxili çatışmazlıqlarımız əcnəbilərin müzakirəsinə verilməməlidir.

Amma onun şüuruna şübhə qığılcımı düşmüşdü və bu qığılcım alışmağa başlayırdı.

Və çaşqın robot ilk dəfə olaraq özünə sual verdi: bəs bu andıra qalmış DneproHES nə üçün tikilmişdi?..

31

Saat doqquza beş dəqiqə qalmış xüsusi həbsxananın bütün otaqları yoxlanılırdı. Düşərgələrdə saatlarla davam edən, dustaqların şaxtada ayaq üstə qalmaları, bir yerdən başqa yerə keçirilmələri və bəzən bir-bir, bəzən yüzlüklərlə, bəzən də briqadalar üzrə başhesabı sayılmaları ilə müşayiət olunan əməliyyat burada, şaraşkada tez və ağrısız keçirdi: dustaqlar dolablarının yanında durub çay içir, iki növbətçi zabit – növbəni təhvil verən və qəbul edən – otaqlara girir, dustaqlar ayağa qalxır (bəziləri heç yerlərindən də durmurdu), növbəni qəbul edən diqqətlə başları sayırdı. Sonra isə elanlar edilir və həvəssiz də olsa, şikayətlər dinlənilirdi.

Bu gün həbsxana üzrə növbətçiliyi qəbul edən baş leytenant Şusterman hündürboy, qarasaç, qaşqabaqlı olmasa da, Lubyanka tərbiyəsi görmüş nəzarətçilərin çoxunda olduğu kimi, sifətində heç bir insani hiss oxunmayan adam idi. Nadelaşinlə birgə o da Lubyankadan Marfinoya burada həbsxana intizamının möhkəmləndirilməsi üçün göndərilmişdi. Şaraşkadakı dustaqlardan bir neçəsi onları hələ Lubyankada olduqları vaxtdan tanıyırdı: bir ara hər ikisi starşina rütbəsində çıxarıcı işləyirdilər, yəni üzü divara qoyulmuş məhbusu qəbul edir, sürtülmüş məşhur pillələrlə dördüncü və beşinci mərtəbələrin arasına aparırdılar (burada həbsxanadan istintaq korpusuna keçid açılmışdı və artıq otuz ildən çox idi ki, mərkəzi həbsxananın bütün məhbuslarını – monarxistləri, anarxistləri, oktyabristləri, kadetləri, eserləri, menşevikləri, bolşevikləri, Savinkovu, Kutepovu, müqəddəs taxtın naibi Pyotru, Şulgini, Buxarini, Rıkovu, Tuxaçevskini, professor Pletnyovu, akademik Vavilovu, feldmarşal Paulyusu, general Krasnovu, ümumdünya şöhrətli alimləri və yumurtadan təzəcə çıxmış şairləri, əvvəlcə cinayətkarların özlərini, sonra isə onların arvadlarını, daha sonra qızlarını – bu keçidlə aparırdılar); hamını da yaxasından Qırmızı Ulduz ordeni asılmış mundir geyinmiş qadının yanına gətirirdilər, buradan keçən dustaqların hər biri nə özündən əvvəl, nə də sonra gələnin adını, soyadını görmədən dəmir təbəqədəki dəlikdən qalın Qeydiyyata Düşmüş Talelər kitabında imza atırdı; sonra qıraqlarına dustaqların pilləkəndən atılmalarının qarşısını almaq üçün sirkdə hava uçuşları zamanı qoyulan torabənzər sıx tor çəkilmiş pilləkənlə yuxarı qaldırılırdı; Lubyanka nazirliyinin uzun-uzadı, çoxlu elektrik lampasının hərarətindən isti, qızılı polkovnik poqonlarından isə soyuq olan dəhlizləri boyu aparılırdı.

İstintaq altında olanlar başlarının üstünü almış gözlənilməz fəlakətdən nə qədər özlərini itirsələr də, hər halda, fərqləri tez görürdülər: Şusterman (əlbəttə, o vaxt soyadını bilmirdilər) tüklü qaşları altından zəhmli ildırım kimi baxar, barmaqlarını caynaq kimi məhbusun qollarına batıraraq onu tövşüdə-tövşüdə qaba güclə pilləkən boyu sürükləyərdi. Bir suyu xədimə oxşayan ayabənzər Nadelaşin isə həmişə aralıda gələr, məhbuslara toxunmadan nəzakətlə hansı tərəfə dönmək lazım olduğunu deyərdi.

Əvəzində Şusterman, cavan da olsa, poqonlarında üç ulduz gəzdirirdi.

Nadelaşin elanını etdi: görüşə gedənlər səhər saat onda qərargaha gəlsinlər. Bu gün kino olacaqmı sualına isə olmayacaq cavabını verdi. Yüngül narazılıq uğultusu eşidildi, küncdən Xorobrov səsini qaldırdı:

– “Kuban kazakları” kimi zibili gətirincə, ümumiyyətlə, heç gətirməyin.

Şusterman danışanın kim olduğunu bilmək üçün cəld geri döndü, buna görə də hesabı itirdi və yenidən saymağa başladı.

Yaranmış sakitlikdə kimsə yavaşcadan dedi:

– Vəssalam, şəxsi işinə yazıldı.

Xorobrov üst dodağı əsə-əsə cavab verdi:

– Tüpürüm onların şəxsi işlərinə, qoy yazsınlar. Məndən o qədər yazıblar ki, heç qovluğa yerləşmir.

Yuxarı çarpayıda tüklü ayaqlarını sallayaraq alt tuman-köynəkdə oturmuş, hələ başını daramağa macal tapmamış Dvoyetyosov xuliqansayağı xırıltı ilə qışqırdı:

– Kiçik leytenant! Yolka necə oldu? Yolka olacaq, yoxsa yox?

– Yolka olacaq! – kiçik leytenant cavab verdi. Görünürdü ki, şad xəbəri elan etmək onun özü üçün də xoşdur. – Bax burada, yarımdairəvi otaqda qoyarıq.

– Deməli, oyuncaq düzəltmək olar? – o biri tərəfdəki yuxarı çarpayıdan Ruskanın sevincək səsi gəldi. O, yuxarıda türksayağı oturmuşdu, balışının üstünə qoyduğu güzgüyə baxaraq qalstukunu bağlayırdı. Beş dəqiqədən sonra Klara ilə görüşməli idi, qızın keçid qapısından içəri girdiyini və həyəti keçdiyini pəncərədən görmüşdü.

– Bunu soruşarıq, göstəriş olmayıb.

– Daha nə göstəriş istəyirsiniz?

– Oyuncaqsız da yolka olar?.. Ha-ha-ha!

– Dostlar! Oyuncaq düzəldirik!

– Sakit ol, oğlan! Bəs qaynanmış su ilə bağlı?

– Nazir təmin edəcək?

Yolkanı müzakirə edən otağı şən uğultu bürümüşdü. Növbətçi zabitlər artıq getməyə hazırlaşırdılar, lakin Xorobrov kəskin Vyatka şivəsi ilə uğultunu üstələdi:

– Özü də orada məruzə edin ki, yolkamızı pravoslav miladına qədər saxlasınlar! Yolka Milad deməkdir, Yeni il yox!

Növbətçilər özlərini eşitməzliyə vurub otaqdan çıxdılar. Demək olar ki, hamı eyni vaxtda danışırdı.

Xorobrov növbətçilərə istədiklərinin hamısını deyə bilməmişdi və indi ağzını da açmadan, sifətinin dərisini tərpədərək gözə görünməyən kiməsə sözlərini eşitdirirdi. O, heç vaxt nə Miladı, nə də Pasxanı qeyd etmirdi, lakin həbsxanada ziddiyyət ruhu naminə bunları bayram etməyə başlamışdı. Necə də olsa, bu günlər nə gücləndirilmiş axtarışlarla, nə də gücləndirilmiş rejimlə səciyyələnmirdi. Oktyabr bayramında və mayın birində isə paltar yumaqla və tikməklə məşğul olurdu.

Qonşusu Abramson çayını içib qurtardı, üzünü quruladı, kvadrat plastik sağanaqlı tərləmiş eynəyini sildi və Xorobrova dedi:

– İlya Terentiç! İkinci məhbus ehkamını yaddan çıxardırsan: cırtqozluq etmə.

Xorobrov gözəgörünməz mübahisədən, sanki, ayıldı, ilan vurmuş kimi dönüb Abramsona baxdı:

– Bu, köhnə, ölüb-getmiş nəslinizin ehkamıdır. Siz dinc və sakit olmusunuz, ona görə də canınızı aldılar.

İrad qətiyyən ədalətli deyildi. Məhz Abramsonla yatanlar Vorkutada tətil və aclıq təşkil etmişdilər. Amma sonları yenə də eyni olmuşdu. Ehkam isə öz-özünə yayıldı. Hadisələrin real durumu belə idi.

– Hay-küy edərsən, dalından dəyib göndərərlər, – Abramson çiyinləri çəkdi, – katorqa düşərgələrindən birinə.

– Mən, Qriqori Borisıç, məhz buna nail olmaq istəyirəm! Katorqa olar, qoy katorqa olsun, onun lap babasına lənət, heç olmasa, şən mühitə düşərəm. Bəlkə, orada söz azadlığı var, çuğul yoxdur.

Hələ çayını içib qurtarmamış Rubin saqqalı pırtlaşıq halda Potapovla Nerjinin çarpayısı yanında durmuşdu və çarpayının ikinci mərtəbəsinə baxaraq dostyana deyirdi:

– Təbrik edirəm səni, mənim gənc Montenim, mənim anlaqsız pirronidim...

– Mən çox mütəəssir oldum, Lyovçik, axı niyə?..

Nerjin çarpayının ikinci mərtəbəsindəki yerində dizləri üstə oturmuş və əlində büvar tutmuşdu. Büvar təmiz dustaq işi idi, yəni dünyada ən böyük səylə düzəldilmiş şeylərdən biri idi – dustaq axı heç vaxt və heç yerə tələsmir. Tünd-qırmızı materialdan düzəldilmiş büvarın cibləri, düyməcikləri, düymələri, içində isə almanlardan qənimət kimi alınmış bir qutu əla kağız vardı. Bunların hamısı, əlbəttə ki, iş vaxtı və dövlət materialından düzəldilmişdi.

– ...Özü də şaraşkada donosdan başqa heç nə yazmağa icazə vermirlər...

– Arzu edirəm ki... – Rubinin iri və qalın dodaqları gülməli tərzdə boru kimi uzandı, – skeptik-eklektik beyninə həqiqət işığı düşsün.

– Eh, hansı həqiqətdən danışırsan, qoca! Kimsə həqiqətin nə olduğunu bilirmi, görəsən?.. – Qleb ah çəkdi. Onun görüşqabağı qayğılardan canlanmış üzü yenidən kül rəngində qırışlarla doldu. Saçları da yanlara dağıldı.

Qonşuluqda, yuxarı çarpayıda, Pryançikovun üstündə, artıq yaşlaşmış dazbaş mühəndis boş vaxtının son saniyələrini Potapovdan götürdüyü qəzetin oxunmasına sərf edirdi. Qəzeti geniş açaraq və özündən bir az aralı tutaraq gah üzünü turşudur, gah da dodaqlarını azca tərpədirdi. Dəhlizdən elektrik zənginin səsi eşidilən kimi isə dilxor halda, qıraqlarını əzərək, qəzeti qatladı:

– Bu nə deməkdir, bunların atalarına lənət, elə hey dünya hökmranlığından danışırlar?..

Və ətrafa baxaraq qəzeti tullamaq üçün yer axtardı.

Otağın o biri tərəfində artıq əzik-üzük kombinezonunu əyninə taxmış, iri dalı ilə bütün keçidi tutaraq yuxarı mərtəbədəki yerini düzəldən azman Dvoyetyosov qalın səslə dedi:

– Kim danışır, Zemelya?[1]

– Oradakıların hamısı.

– Bəs sən dünya hökmranlığına can atmırsan?

– Mən? – Zemelya sualı ciddi qəbul edərək təəccübləndi. – Mənim nəyimə lazımdır bu? Can atmıram. – Və nıqqıldaya-nıqqıldaya aşağı düşdü.

---

[1] *Zemelya* – rusca “zemlyak”, yəni “yerli” sözündəndir. Bəzən müraciət forması kimi də işlənir

– Onda gedək, hamballığımızı edək! – Dvoyetyosov qətiyyətlə dedi və iri bədənini tappıltı ilə yerə saldı. O, bazar günü işə daranmamış, yuyunmamış və düymələrini axıra qədər bağlamamış çıxırdı.

Zəng aramsız çalırdı. Çalırdı ki, hamı yoxlamanın başa çatdığını, dustaqların tələsən kütlə şəklində instituta işə getdikləri “çar darvazaları”nın açıldığını bilsin.

Dustaqların çoxu artıq çıxırdı. Otaqdan birinci Doronin çıxdı. Yerindən durub çay içdiyi zaman pəncərəni bağlamış Soloqdin onu təzədən araladı və qabağına Erenburqun cildini qoydu. Dəhlizə tələsdi ki, Çelnovu öz “professor” kamerasından çıxarkən tuta bilsin. Həmişəki kimi səhər heç nəyi çatdıra bilməyən Rubin yeyib-içə bilmədiklərini tələsik dolaba yığaraq (dolabın içində nə isə aşdı) qozbel çarpayısının, didilərək yararsız hala düşmüş döşəyinin yanında vurnuxur, çarpayısını birtəhər qaydaya salmağa çalışırdı ki, sonradan bir də geri çağırmasınlar.

Nerjin isə maskarad kostyumunu qaydaya salırdı. Nə vaxtlarsa şaraşka dustaqları həmişə yaxşı kostyumda və paltoda gəzər, həmin paltarda da görüşə gedərdilər. İndi isə mühafizənin rahatlığı üçün onlara göy kombinezon geyindirirdilər (qüllədə duran qarovulçuların dustaqları azad əməkdaşlardan fərqləndirə bilmələri üçün). Görüşə gedəndə isə həbsxana müdiriyyəti dustaqları kimdənsə qalma, yəqin ki, əmlakın siyahıya alınması prosesində fərdi qarderoblardan müsadirə olunmuş kostyum və köynək geyməyə məcbur edirdi. Dustaqlardan bəziləri qısa görüş saatlarında yaxşı geyimdə olmalarını bəyənir, başqaları isə ölü paltarı geyməklə bağlı bu iyrənc tədbirdən boyun qaçırmağa çalışırdılar, ancaq kombinezonda da görüşə buraxmırdılar: məhbusların qohumları həbsxana haqqında pis düşünməməli idilər. Yaxın adamlarını görməkdən imtina etmək isə... – belə sarsılmaz ürək sahibi hələ olmamışdı. Buna görə də paltarı dəyişirdilər.

Yarımdairəvi otaq boşaldı. İçəridə bir-birinə qaynaqlanaraq iki mərtəbə düzülmüş və xəstəxanalarda olduğu kimi yorğanüzünün çölə qatlanmasını tələb edən qayda üzrə yığılmış on iki cüt çarpayı qalmışdı. Bunu, yəqin, ona görə edirdilər ki, yorğanüzü daha çox toz yığsın və tez kirlənsin. Bu üsul ancaq quru düşünən insanın, özü də ancaq kişinin ağlına gələ bilərdi; ondan hətta ixtiraçının öz arvadı belə evində istifadə etməzdi. Lakin həbsxana sanitar nəzarəti təlimatı belə tələb edirdi.

Otağa xoş, burada az təsadüf olunan sakitlik çökmüşdü və heç kəs bu sakitliyi pozmaq istəmirdi.

İçəridə dörd nəfər qalmışdı: geyinib-kecinmiş Nerjin, Xorobrov, Abramson və dazbaş konstruktor.

Konstruktor illərlə həbsxanada yatsa da, heç cür dustaq sırtıqlığına öyrəşə bilməyən ağciyər adamlardan idi. Bazar günü işə çıxmamağa cürət edə bilməzdi, lakin indi xəstələnmişdi və həbsxana həkimindən bazar günü işdən azad olunmaq üçün arayış almışdı. O, çarpayısının üstünə çoxlu yırtıq-sökük corab, sap, əldəqayırma karton göbələk yığaraq beynini gücə salmışdı və nədən başlayacağını düşünürdü.

Qriqori Borisoviç Abramson – artıq qanuni şəkildə on ilini çəkmiş (əvvəlki altıillik sürgün sayılmazsa) və ikinci on ilə oturdulmuş dustaq – demək olmazdı ki, bazar günləri heç işə çıxmırdı, amma hər halda, çıxmamağa çalışırdı. Nə vaxtsa, komsomolçu çağlarında onu bazar günü iməciliklərindən dartıb aralamaq olmurdu. Ancaq o vaxt iməciliklər təsərrüfatı qaydaya salmaq səyləri kimi başa düşülürdü: bir-iki ilə hər şey əla olacaq, bütün bağlar çiçəkləməyə başlayacaq. Lakin onilliklər keçir, könüllü iməciliklər zorlamaya və biyara çevrilirdi, əkilmiş ağacların çoxu isə traktor tırtılları altında qalıb məhv olurdu. Sonu görünməyən illər boyu məhbəslərdə keçirdiyi müşahidə və düşüncələrdən sonra Abramson əks nəticəyə gəlmişdi: təbiətən insan əməyə düşməndir və əgər onu döyənək, ya da ki ehtiyac məcbur etməsəydi, ümumiyyətlə, işləməzdi. Ancaq ümumi, bəşəriyyətin hələ itirilməmiş və yeganə mümkün kommunist məqsədi baxımından bütün bu səylər, hətta iməciliklər, şübhəsiz ki, lazımdır, Abramsonun özü isə bütün bunlarda iştirak etmək gücünü artıq itirmişdi. İndi o, həmin dəhşətli on illəri oturmuş və bir dəfə də təkrarlamış çox az adamlardan biri idi ki, bütün baş verənləri təzə adamların inandıqları əfvi-ümumiyə qədər davam edəcək mif, tribunalın sərsəmləməsi, lətifə hesab etmirdi, düşünürdü ki, bunlar insan həyatının tam on, on iki, on beş üzücü illəridir. O, hər bir əzasının hərəkətinə, hər rahatlıq dəqiqəsinə qənaət etməyi çoxdan öyrənmişdi. Bilirdi ki, bazar gününü keçirməyin ən yaxşı yolu alt paltarına kimi soyunub yorğan altında hərəkətsiz uzanmaqdır.

Abramson Soloqdinin pəncərəyə dirədiyi cildi götürdü, pəncərəni bağladı, tələsmədən kombinezonunu çıxardı, yorğanın altına girdi, ayaqlarını qatladı, eynəyini xüsusi zamşa tikəsi ilə sildi, ağzına bir dənə nabat atdı, yastığını düzəltdi və döşəyinin altından ehtiyat üçün kağıza bükülmüş qalın bir kitab çıxardı. Bu adama kənardan baxmaq belə rahatlıq gətirirdi.

Xorobrov isə, əksinə, darıxırdı. Əynində paltar çarpayıya uzanmış, çəkməli ayaqlarını çarpayının sürahisinə qoymuşdu. Başqaları üçün yüngül görünən bir şeyə görə o çox həyəcan keçirirdi. Hər şənbə, məlum tam könüllülük prinsipi üzrə bütün dustaqları heç özlərindən soruşmadan bazar günü işləmək istəyənlərin siyahısına yazırdılar – və həbsxanaya sifariş verilirdi. Əgər yazılma, doğrudan da, könüllü olsaydı, məmnuniyyətlə yazılardı və bütün bazar günlərini həvəslə iş masasının arxasında keçirərdi. Siyahını açıq təhqir kimi başa düşən Xorobrov indi qapısı bağlı otaqda uzanıb olan-qalan ağlını da itirməli idi.

Düşərgə dustaqları arzulaya bilərdilər ki, bazar günü bağlı və isti otaqda uzana bilsinlər, ancaq şaraşka dustaqlarının işləməkdən belləri ağrımırdı.

Baş qatmağa heç nə yox idi! Otaqda olan qəzetlərin hamısını dünən oxuyub qurtarmışdı. Taburetinin üstündə xüsusi həbsxananın kitabxanasından götürdüyü açıq və bağlı kitablar qalaqlanmışdı. Kitablardan biri tanınmış yazıçıların publisistik məqalələr toplusu idi. Xorobrov tərəddüd etdi, lakin yenə də kitabı götürdü və əgər azca vicdanı olsaydı, bu soyaddan imtina etməli olan Tolstoyun məqaləsini açdı. Məqalə qırx birinci ilin iyununda yazılmışdı. Orada deyilirdi: "Terror və sərsəmliyin irəli itələdiyi alman əsgərləri sərhəddə dəmirdən və alovdan divarla üzləşdilər". Xorobrov müəllifi dodaqaltı söydü, kitabı örtdü və kənara atdı. Hansı kitaba baxırdısa, onun ağrılı yerinə toxunulurdu, çünki hər yeri ağrıyırdı. Yaxşı təchiz olunmuş Moskvaətrafı bağ evlərində bu insan şüurlarının hakimləri ancaq radioya qulaq asır, ancaq öz bağçalarında bitən gülləri görürdülər. Kəmsavad kolxozçu həyata onlardan daha yaxşı bələd idi.

Qalaqdakı o biri kitablar bədii ədəbiyyat idi, amma Xorobrov üçün bu kitabları oxumaq da iyrənc bir iş idi. Onlardan birini – "Moskvadan uzaqlarda"nı indi azadlıqda çox fəal oxuyurdular. Amma dünən müəyyən qədər oxuduqdan və bu gün bir daha cəhd etdikdən sonra Xorobrov hiss etdi ki, ürəyi bulanır. Bu kitab içiboş piroq, axmış yumurta, öldürülmüş quşun müqəvvası kimi idi: burada dustaqların əli ilə aparılan tikintilərdən, düşərgələrdən danışılırdı, amma bircə dəfə də olsun nə düşərgələrin adları çəkilirdi, nə də deyilirdi ki, bu tikintiləri aparanlar dustaqlardır, çörəyi onlara pay bölgüsüylə verirlər, karserə salırlar. Dustaqları yaxşı geyinmiş və böyük şövqlə işləyən komsomolçularla əvəzləmişdilər. Təcrübəli oxucu dərhal başa düşürdü ki, müəllif həqiqəti bilir, onu görüb, əli ilə yoxlayıb və hətta, ola bilər ki, düşərgədə əməliyyat müvəkkili də işləyib, amma gözünü də qırpmadan yalan deyir.

Adəti üzrə, yenə də həmin üç söz və üç söyüş səsləndirildi və Xorobrov kitabı kənara atdı.

Bir kitab da vardı – məşhur yazıçı Qalaxovun "Seçilmiş əsərləri". Qalaxovu o birilərindən fərqləndirən və ondan nəsə gözləyən Xorobrov bu cildi oxumağa başlamışdı, amma yenə də özünü bazar günü işləmək istəyən könüllülərin siyahısı tutularkən ələ salındığı kimi hiss etmiş və onu yarımçıq qoymuşdu. Hətta sevgidən bir o qədər də pis yazmayan Qalaxov da normal insanlar üçün deyil, həyatı görməmiş və ağıldan naqisliyi ucbatından parıldayan hər şeyə sevinən gicbəsərlər üçün yazmaq yolunu seçmişdi. İnsanların qəlblərini viran edən şeylərdən heç biri bu kitablarda yox idi. Əgər müharibə başlamasaydı, yazıçılara yalnız mədhiyyələr yazmaq qalardı. Müharibə onlar üçün hamının başa düşə biləcəyi hisslərə yol açdı. Ancaq burada da özlərindən ağlagəlməz konfliktlər uydururdular: komsomolçu düşmən arxasında sursatla dolu onlarca eşelonu yoldan çıxarır, lakin heç bir ilk təşkilatda uçota durmadığı üçün özünə sual verir: onu əsl komsomolçu saymaq olar, ya yox və bunun cavabını tapmadığı üçün də gecə-gündüz əzab çəkir.

Xorobrov bayaqkı söyüşünü bir də işlətdi və bu kitab da o birilərinin yanına uçdu.

Taburetin üstündə bir kitab da vardı – mütərəqqi yazıçıların “Amerika hekayələri”. Bu hekayələri Xorobrov həyatla müqayisədə yoxlaya bilmirdi, amma onların seçimi təəccüb doğururdu: hər hekayədə mütləq Amerika ilə bağlı bir eybəcərlik təsvir olunurdu.

Zəhər kimi bir yerə yığılaraq onlar elə dəhşətli bir mənzərə yaradırdı ki, amerikalıların bu vaxta kimi necə qaçıb dağılışmadıqları və hamısının niyə özlərini asmadıqları adamı heyrətləndirməyə bilmirdi.

Oxunmalı bir şey yox idi!

Xorobrov papiros çəkmək istədi. Papirosu çıxarıb barmaqları ilə əzməyə başladı. Otağın tam sakitliyində kip doldurulan gilizin barmaqlar arasında xışıldaması eşidilirdi. Papirosunu buradaca, çölə çıxmadan, ayaqlarını çarpayının sürahisindən götürmədən çəkmək istəyirdi. Papiros çəkən dustaqlar bilirdilər ki, əsl ləzzət papirosu öz taxtında, vaqonunda çəkməkdir, – tələsmədən, gözlərinin qarşısında bir daha geri qayıtmayacaq keçmişinin və əlçatmaz gələcəyin görüntülərini canlandıra-canlandıra, tavana baxa-baxa çəkdiyin papirosun yerini heç nə vermir.

Amma dazbaş konstruktor papirosçəkən deyildi və tüstünü xoşlamırdı, yanlış nəzəriyyədən çıxış edən Abramson isə, özü papirosçəkən olsa da, hesab edirdi ki, otağın havası təmiz olmalıdır. Həbsxanada azadlığın başqalarının hüququna hörmətdən başladığını yaxşıca dərk etmiş Xorobrov ah çəkərək ayaqlarını döşəməyə salladı və çıxışa tərəf yollandı. Bu zaman o, Abramsonun əlindəki qalın kitabı gördü və dərhal da müəyyən etdi ki, həbsxana kitabxanasında belə kitab yoxdur, deməli, kitab azadlıqdan gətirilib, oradan isə pis şey gətirmirlər.

Xorobrov artıq təcrübəli dustaq idi və buna görə də bərkdən “Nə oxuyursan?”, “Haradan tapmısan?” deyə soruşmadı (cavabı konstruktor və ya Nerjin də eşidə bilərdilər). O, Abramsona yaxınlaşdı və sakitcə dedi:

– Qriqori Borisıç. Bir adına baxım.

– Buyur bax, – Abramson həvəssiz cavab verdi.

Xorobrov titul vərəqini açdı və heyrətlə oxudu: “Qraf Monte Kristo”.

O yalnız fit çala bildi.

– Borisıç, – mehribanlıqla soruşdu, – səndən sonra heç kəs yoxdur? Mən çatdıra bilmərəm?

Abramson eynəyini çıxardıb fikirləşdi.

– Baxarıq. Sən bu gün başımı qırxarsan?

Məhbuslar kənardan gələn staxanovçu dəlləyi xoşlamırdılar. Öz könüllü ustaları qayçı ilə hamının başını istədiyi kimi və tələsmədən qırxırdılar, çünki hələ müddətlərinə çox vardı.

– Bəs qayçını kimdən alaq?

– Alacəhrədən alarıq.

– Onda hə, qırxaram.

– Yaxşı. Burada yüz iyirmi səkkizə kimi bir hissə çıxır. Bir azdan verərəm.

Abramsonun yüz onuncu səhifəni oxuduğunu görən Xorobrov şən əhvalla dəhlizə, papiros çəkməyə çıxdı.

Qleb getdikcə daha çox bayramsayağı köklənirdi. Yəqin, haradasa, Stromınkadakı tələbə şəhərciyində, bu görüşqabağı son saatda Nadya da həyəcanlanırdı. Görüşdə adamın fikirləri qarışır, demək istədikləri yadından çıxır, hər şeyi qabaqcadan kağıza yazıb əzbərləmək, sonra isə kağızı məhv etmək (kağızı özü ilə götürə bilməzdi), hər şeyi yadda saxlamaq lazımdır: yeddi bəndi, yeddi bəndi yadda saxlamalı: buradan gedə bilər; müddəti vaxtında qurtarmayacaq – bundan sonra sürgün də olacaq; bir də...

O, kaptenarmusun otağına qaçdı, köynəyinin önlüyünü hamarladı. Önlük Ruska Doroninin ixtirası idi və çoxları tərəfindən qəbul edilmişdi. Bu, üstünə ağ yaxalıq tikilmiş ağ rəngdə parça idi (on altı yerə bölünmüş döşəkağından düzəldilmişdi, amma kaptenarmus bunu bilmirdi). Bu qurama kombinezonun yaxalığından görünən ağ alt köynəyinə həkk olunmuş qara “DTN – Xüsusi həbsxana №1” ştampını gizlətməyə bəs edirdi. Önlüyün iki bağı olurdu və həmin bağlar arxaya atılaraq bağlanırdı. Önlük hamının arzusunda olduğu firavanlıq görüntüsü yaratmağa kömək edirdi. Asan yuyulan bu parça həm adi günlərdə, həm də bayramlarda kara gəlirdi, institutun azad qadın əməkdaşları qarşısında da özlərini rahat hiss edə bilirdilər.

Daha sonra Nerjin kiminsə qurumuş və ovulub gedən qutalini ilə köhnə çəkmələrini parıldatmağa çalışdı (görüş vaxtı həbsxana dustaqlara ayaqqabı vermirdi, çünki ayaqlar masanın altında qaldığı üçün ayaqqabı görünmürdü).

Üzünü qırxmaq üçün otağa qayıdanda (burada ülgüc, hətta təhlükəli ülgüc belə saxlamağa icazə verirdilər, təlimatların oyunu belə idi) Xorobrov artıq həvəslə kitab oxuyurdu. Konstruktor öz yamaq-yumağı ilə çarpayıdan əlavə, döşəmənin də yarısını tutmuşdu. Elə döşəmədəcə biçir, karandaşla qeydlər edərək qırağa qoyurdu. Abramson isə başını kitabdan azca yana əymişdi və gözlərini qıyaraq ona məsləhətlər verirdi:

– Yamaq ancaq vicdanla vurulanda faydalı olur. Nəbadə ona formal münasibət bəsləyəsiniz. Tələsməyin, tikişi tikiş üstünə salın və hər yerdən xaçvari iki tikiş aparın. Sonra, geniş yayılmış səhvlərdən biri də cırılmış deşiyin qıraqlarında çürümüş ilmələrdən istifadə etməkdir. Xırdaçılıq etməyin, artıq özək arxasınca qaçmayın, deşiyi bütün ətrafı boyu kəsin. Siz belə soyad eşitməmisiniz – Berkalov?

– Necə? Berkalov? Yox.

– Necə yəni yo-x! Berkalov – qocaman artilleriya mühəndisidir, BS-3 topunu icad etmiş adamdır. Çox yaxşı topdur, ilkin atəş sürəti ağlasığmazdır. Hə, həmin o Berkalov bazar günü şaraşkada oturub corablarını yamayırdı. Radio da qoşulu idi. “Berkalova, general-leytenanta, birinci dərəcəli Stalin mükafatı verilsin”.

Həbsdən qabaq da general-leytenant olmuşdu. Bəli. Hə, corablarını yamadı, başladı elektrik pilətəsində oladya bişirməyə. Nəzarətçi içəri girdi, qanunsuz pilətəni onun əlindən aldı, Berkalovu üç sutka karserə saldırmaq üçün həbsxana rəisinə raport yazdı. Həbsxana rəisi isə özü uşaq kimi qaça-qaça gəldi: “Berkalov! Şeylərlə birgə! Kremlə! Kalinin çağırır!”... Bax belə rus taleləri də olur...

32

Bir çox şaraşkalarda yaxşı tanınan, “milliyyəti” qrafasında “rus” deyil, “dustaq” yazan, 1950-ci ildə həbsinin on səkkizinci ilini yola salmış qocaman riyaziyyat professoru Çelnovun qələmi çoxlu texniki kəşflə – düzaxarlı qazandan başlamış, reaktiv mühərrikə kimi – bağlı olmuşdu, bu kəşflərin bəzilərinə isə o, bütün ruhunu qoymuşdu.

Yeri gəlmişkən, professor Çelnov özü hesab edirdi ki, “ruhunu qoymaq” ifadəsi ehtiyatla işlədilməlidir, belə ki, yalnız dustağın ölməz ruhu olur, azadlıqda olana isə mənasız yerə çox ora-bura qaçdığına, vurnuxduğuna görə bundan imtina olunub. Soyumuş balanda kasası və ya buğlanan kakao fincanı arxasında gedən dustaq söhbətlərində Çelnov bu fikri Pyer Bezuxovdan əxz etdiyini də gizlətmirdi. Fransız əsgəri onu yolu keçməyə qoymayanda Pyer qəhqəhə çəkərək demişdi: “Ha-ha! Əsgər məni buraxmadı. Kimi – məni? Mənim ölməz ruhumu buraxmadı!”

Marfino şaraşkasında professor Çelnov yeganə dustaq idi ki, kombinezon geyməməyə icazəsi vardı (bu məsələ ilə bağlı şəxsən Abakumova müraciət olunmuşdu). Bu cür güzəşt üçün əsas səbəb isə ondan ibarət idi ki, Çelnov Marfinonun daimi dustağı deyildi, o, köçəri dustaq idi: keçmişdə Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü və Riyaziyyat İnstitutunun direktoru olmuş bu adamı hər dəfə hansı şaraşkada riyaziyyatla bağlı problem yaranırdısa, ora da göndərirdilər. Problem əsas cizgilərində həll olunduqdan və hesablama metodikası aydınlaşandan sonra isə professor başqa yerə göndərilirdi.

Özünün paltar seçmək azadlığından professor Çelnov başqa şöhrətpərəstlər kimi istifadə etmirdi: o, ucuz kostyum geyinirdi və hətta pencəyi ilə şalvarının rəngləri də uyğun gəlmirdi, ayaqlarını keçə çəkmələrdə – valenkalarda saxlayır, seyrək ağ saçlarının hələ də qalmaqda olduğu başına isə həm xizəkçi papağına, həm də qız papağına oxşar toxunma yun papaq qoyurdu, onu xüsusi olaraq fərqləndirən isə iki dəfə çiyinlərinə doladığı və isti qadın örpəyini xatırladan iri şal idi.

Ancaq bu şalla papağı Çelnov elə geyinməyi bacarırdı ki, onlar professoru gülməli yox, əzəmətli göstərirdi. Üzünün uzunsov ovalı, sərt profili, həbsxana rəhbərliyi ilə amiranə danışıq tərzi və bir də sönük maviyə çalan gözlərindəki təkcə mücərrəd ağıllara nəsib olan işıq – bütün bunlar Çelnovu Dekarta, bəlkə də, Arximedə oxşar edirdi.

Marfinoya Çelnov mütləq şifrləyicinin riyazi əsaslarını hazırlamaq üçün göndərilmişdi. Bu qurğu öz mexaniki fırlanması ilə telefon xətləri ilə ötürülən eybəcərləşdirilmiş nitqin şifrlənmiş düzbucaqlı impulslar sırasını eyni cür cihazlardan istifadə edən yüzlərcə adamın belə aça bilməyəcəyi tərzdə qarışdıran çoxsaylı releləri yandırıb-söndürməyi bacarmalı idi.

Konstruktor bürosunda bu cür şifrləyicinin düzəldilməsi üçün konstruktiv həll üzərində iş gedirdi və bu işlə Soloqdindən başqa bütün konstruktorlar məşğul olurdular.

İntadan şaraşkaya gələn kimi vəziyyəti öyrənən Soloqdin hamıya elan etmişdi ki, uzun müddət ac qalmaqdan onun yaddaşı zəifləyib, anadangəlmə məhdud olan qabiliyyəti də kütləşib, o ancaq yardımçı işləri icra edə bilər. Bu cür cəsarətli danışmağının da səbəbi onda idi ki, İntada ümumi işlərdə deyil, yaxşı mühəndis vəzifəsində işləyirdi və geri qayıtmaqdan qorxmurdu. (Məhz buna görə də şaraşka müdiriyyəti ilə danışarkən əcnəbi sözlərin, hətta "mühəndis", "metal" kimi sözlərin belə əvəzini tapmağa çalışır və bunları tapana kimi də rəislərini gözləməyə məcbur edirdi. Əgər onun özünü gözə soxmaq, ya da ki, heç olmasa, yüksək kateqoriya üzrə qidalanmaq hüququ qazanmaq fikri olsaydı, bu yolla heç cür məqsədinə çata bilməzdi.)

Lakin onu geri qaytarmadılar, sınaq üçün saxladılar. Beləliklə, işin gərginliyin, tələskənliyin, əsəbiliyin hakim olduğu əsas məcrasından qopan Soloqdin sakit yan məcraya düşdü. Diqqətdən kənar sahədə olduğu üçün müdiriyyət də ona zəif nəzarət edirdi. Soloqdinin boş vaxtı çox olurdu və o, – nəzarətsiz, gizlicə, axşamlar – mütləq şifrləyicinin konstruksiyasını özü başa düşdüyü kimi işləyib hazırlamağa başlamışdı.

Soloqdin hesab edirdi ki, böyük ideyalar ancaq tənha zəkanın nurundan doğa bilər.

Həqiqətən də, son yarım ildə o, elə bir həll tapdı ki, bu iş üçün xüsusi təyin olunmuş, lakin fasiləsiz tələsdirilən və danlanılan on mühəndis bir yerdə ona müyəssər ola bilməzdi. (Soloqdinin qulaqları isə həmişə şək olurdu, o, tapşırığın necə qoyulduğunu və uğursuzluğun nədə olduğunu eşidirdi). İki gün idi ki, Soloqdin işini baxmaq üçün professor Çelnova vermişdi – bu dəfə də qeyri-rəsmi. İndi isə o, professorla yanaşı pilləkənlə qalxır və hörmətlə onun qoluna girərək işi haqqında hökm gözləyirdi.

Lakin Çelnov heç vaxt işlə istirahəti qarışdırmırdı.

Onların dəhlizlərlə və pilləkənlərlə keçdiyi bu qısa yol boyu professor Soloqdinin səbirsizliklə gözlədiyi qiymətlə bağlı bircə kəlmə də demir, qayğısız tərzdə Lev Rubinlə səhər gəzintisindən danışırdı. Rubin “oduna buraxılmayandan” sonra Çelnova Bibliya süjetinə yazdığı şerini oxumuşdu. Şerin ritmində cəmi bir-iki yerdə nizamsızlıq vardı, təzə qafiyələr də yox deyildi, ümumiyyətlə isə şeri pis saymaq olmazdı. Məzmununa görə isə bu, Musanın yəhudiləri qırx il səhrada necə gəzdirməsi, xalqın necə ac və susuz qalması, necə sərsəmləməsi və üsyan etməsi, necə haqlı olmaması barədə ballada idi; haqq isə Musanın tərəfində idi, o bilirdi ki, son nəticədə həsrətlərində olduqları, onlara vəd olunan torpaqlara gəlib çıxacaqlar. Rubin dinləyicisinin nəzərinə xüsusi olaraq çatdırırdı ki, qırx il hələ tamam olmayıb!

Bəs Çelnov nə cavab verdi?

Çelnov Rubinin diqqətini Musanın yürüşünün coğrafiyasına yönəltdi: Nildən Qüdsə çatmaq üçün yəhudilərə heç bir halda dörd yüz kilometrdən çox yol qət etmək lazım gəlmirdi, deməli, şənbə günləri istirahət etsələr belə, bu yolu üç həftəyə keçmək olardı! Buna görə də düşünmək lazım deyildimi ki, Musa yəhudiləri birbaşa məqsədə doğru aparmırdı, onları Ərəbistan səhrasında fırlayırdı ki, tox Misir köləliyini xatırlayanların hamısı ölüb getsin, sağ qalanlar isə Musanın onlara verə biləcəyi sadə cənnəti dəyərləndirə bilsinlər?..

Yakonovun kabinetinin qabağında Çelnov institut üzrə növbətçidən otağının açarını aldı. Bu cür etibar ondan başqa ancaq Dəmir Maskaya göstərilirdi – bu ikisindən başqa heç bir dustağa belə inam yox idi. Dustaqlardan heç biri iş vaxtı azad əməkdaşın nəzarəti olmadan otaqda tək qala bilməzdi, belə ki, bu cür nəzarətsiz saniyəni dustaq mütləq karandaşın köməyi ilə dəmir şkafın sındırılmasına və şalvar düymələri ilə məxfi sənədlərin şəkillərinin çəkilməsinə sərf edəcəkdi.

Çelnov isə qeyri-məxfi şkafın və iki çılpaq masanın qoyulmuş olduğu otaqda işləyirdi. Nəhayət (əlbəttə, nazirliklə razılaşdırıldıqdan sonra), otağın açarının professor Çelnova şəxsən verilməsi sanksiyalaşdırılmışdı. Həmin vaxtdan da bu otaq mayor Şikinin daimi narahatlıq mənbəyinə çevrilmişdi. Dustaqların ikiqat dəmir üzlük çəkilmiş qapılar arxasına salınıb qıfıllandıqları saatlarda iş günü normalaşdırılmamış bu yüksəkməvacibli yoldaş öz ayaqları ilə professorun otağına gəlir, divarları döyür, döşəmədə atılıbdüşür, şkafla divarın toz basmış arasına baxır və qaşqabaqlı halda başını bulayırdı.

Onu da demək lazımdır ki, açarın alınması hələ işin hamısı deyildi. Üçüncü mərtəbənin dörd-beş qapısından sonra dəhlizdə Tam Məxfi şöbənin nəzarət postu qoyulmuşdu. Bu post dolabdan və onun yanındakı stuldan ibarət idi, stulun üstünə isə süpürgəçi qadın, özü də döşəməni süpürməli və çay qaynatmalı olan sadə süpürgəçi yox (bunun üçün başqa süpürgəçilər vardı), – Tam Məxfi şöbəyə giribçıxanların buraxılış vərəqələrini yoxlamalı olan xüsusi təyinatlı süpürgəçi otururdu. Nazirliyin baş mətbəəsində çap olunmuş və mayor Şikinin işləyib hazırladığı nümunələr əsasında düzəldilmiş buraxılış vərəqələri (dəhlizdəki dalanı tam məxfi elan etmək ideyası da ona məxsus idi) üç cür olurdu: daimi, birdəfəlik və birhəftəlik.

Nəzarət postunun işi o qədər də yüngül deyildi: insanlar bura seyrək gəlirdilər, corab toxumaq isə elə buradaca asılmış təlimatla da, yoldaş mayor Şikinin şifahi sərəncamları ilə də qəti qadağan olunurdu. Süpürgəçi qadınlar (onlar sutkada iki dəfə dəyişirdilər) uzun növbələri boyu yuxu ilə əzablı mübarizə aparmağa məcbur olurdular. Polkovnik Yakonovun özünə də bu nəzarət postu xoş deyildi, çünki bütün günü buraxılış vərəqələrinə imza atmaq üçün işindən ayrılmalı olurdu.

Bununla belə, post mövcud idi. Süpürgəçilərin xərcini ödəmək üçün ştatla nəzərdə tutulmuş iki dalandar əvəzinə bir dalandar, həmin o Spiridonu, saxlayırdılar.

Çelnov çox yaxşı bilirdi ki, indi postda oturan arvadın adı Marya İvanovnadır və o, gün ərzində bu ağsaç professoru dəfələrlə içəri buraxmalı olur, – indi də qadın diksinərək dedi:

– Buraxılış vərəqəsi!

Çelnov karton vərəqəsini, Soloqdin isə adi kağızdan hazırlanmış vərəqəsini göstərdi.

Postu və ondan sonra gələn bir neçə qapının, o cümlədən də təhkimçi rəssamın emalatxanasının yerləşdiyi arxa pilləkənə açılan, üstünə tabaşir çəkilmiş şüşə qapının, sonra isə Dəmir Maskanın şəxsi qapısının yanından keçəndən sonra Çelnovun qapısını açdılar.

Bu, dustaqların gəzintisi üçün nəzərdə tutulmuş həyətə və taleyin rəhmsizlik edərək avtomat atəşi ilə mühafizə olunan zonaya saldığı yüzillik cökə ağaclığına açılan bir pəncərəsi olan rahat otaq idi. Cökələrin hündür ucları əvvəlki kimi yenə də bolluca qırova bürünmüşdü.

Bulanıq-ağımtıl səma yerə kölgə salırdı.

Cökələrdən solda, zonanın arxasında, zamanın bozartdığı, amma indi qırovun ağ rəngə boyadığı ikimərtəbəli gəmivari damlı köhnə bir ev görünürdü. Bir vaxtlar seminariyanın yaxınlığında yaşayan arxierey bu evdə qalırdı və həmin səbəbdən də evə tərəf gedən yol da Keşiş yolu adlanırdı. Daha sonra Marfino kəndinin damları, sonra düzəngah, ondan sonra isə dəmir yolu xətti görünürdü. Tutqun havada Leninqraddan gələn parovozun parlaq gümüşü tüstüsü aydın sezilirdi.

Ancaq Soloqdin pəncərəyə baxmadı. Əyləşmək dəvətinə əməl etmədən qapının çərçivəsinə söykənərək cavan və möhkəm ayaqları üstündə durmağa üstünlük verdi, gözlərini Çelnovun masası üzərindəki kağız rulona dikdi.

Çelnov pəncərənin nəfəsliyini açmağı xahiş etdi. Hündür söykənəcəkli bərk kreslosuna oturdu; çiynindəki şalı düzəltdi: bloknot vərəqinə yazılmış tezisləri açdı; əlinə nizə kimi uzun, yaxşı itilənmiş bir karandaş aldı: Soloqdinə ciddi nəzər saldı – indicə onların arasında gedən zarafatcıl söhbət tonu dərhal mümkünsüz oldu.

Sanki, kiçicik otaqda iri qanadlar açılıb çırpıldı. Çelnov iki dəqiqədən çox susdu, sonra isə elə yığcam danışdı ki, fikirləri arasında nəfəs almağa belə vaxt qalmırdı.

Mahiyyət isə ondan ibarət idi ki, Çelnov Soloqdinin xahiş etdiyindən də çox iş görmüşdü. O, Soloqdinin təklif etdiyi konstruksiyanın nəzəri-ehtimali və nəzəri-ədədi hesablamalarını aparmışdı. Konstruksiya tələb olunandan bir o qədər də uzaq olmayan, hər halda, sırf elektron qurğulara keçənə qədər məqbul sayıla bilinəcək nəticə vəd edirdi. Ancaq aşağıdakıları da etmək zəruri idi:

– qurğunu natamam enerji impulslarına qarşı necə qeyri-həssas etmək üzərində düşünməli;

– dönmə momentlərinin yetərliliyinə əmin olmaq üçün mexanizmdə ən böyük ətalət qüvvələri göstəricilərini dəqiqləşdirməli;

– bir də... – Çelnov baxışının parıltısı ilə Soloqdinin üstünə işıq saldı, – bir də, yaddan çıxarmayın: sizin şifrləməniz xaotiklik prinsipi əsasında qurulur, bu, yaxşıdır. Amma xaos, bir dəfə seçilmiş, donuqlaşmış xaos – artıq sistemdir. Məsələnin həllinin xaosun daha xaotik şəkildə dəyişdirilməsi istiqamətində təkmilləşdirilməsi daha güclü olardı.

Bu məqamda professor fikrə getdi, vərəqi iki qatladı və susdu. Soloqdin isə parlaq işıqdan qorunurmuş kimi göz qapaqlarını sıxdı və beləcə, heç nə görmədən, dayandı.

Hələ professorun ilk sözlərindəncə Soloqdin canına yayılan qaynar dalğanı hiss etmişdi. İndi isə özünü, sanki, sevincindən tavana tərəf uçmaqdan saxlamaq üçün böyrünü pəncərənin çərçivəsinə söykəmişdi. Belə alınırdı ki, onun həyatı artıq zenit qövsünə daxil olur.

Soloqdin köklü zadəgan ailəsindən çıxmışdı. Onsuz da, mum şamı kimi əriyib gedən bu ailə inqilab alovunda tamam dağılmışdı – bəziləri güllələnmiş, başqaları mühacirət etmiş, üçüncülər isə hətta dərilərini belə dəyişərək gizlənmişdilər. Gənc yaşlarında Soloqdin çox tərəddüd etmişdi, uzun müddət inqilaba münasibətini müəyyənləşdirə bilməmişdi. İnqilabı qızışdırılmış qara camaatın qiyamı sayır və ona nifrət edirdi, eyni zamanda da onun amansız xəttiliyində və tükənmək bilməyən enerjisində özünə doğma nəsə görürdü. Gözlərində qədim rus atəşi o, ölüb getməkdə olan Moskva kilsəciklərində dualar edirdi. Hamı kimi o da əynində yaxasıaçıq yunqa gödəkçəsi komsomol özəyinə daxil olmuşdu. Ona kim izah edə bilərdi: quldur dəstəsi üçün kəsiklülə tüfəng axtarsın, yoxsa komsomol rəhbərlərinin sıralarına can atsın? O ən səmimi dərəcədə dindar və eyni zamanda da, həddən artıq şöhrətpərəst idi. Özünü qurban verməyə də hazır idi, amma pulu da çox xoşlayırdı. Dünya nemətlərindən imtina edən bu gənc ürək indi, görəsən, necə oldu? Allahsız Demokritin fikri ilə razılaşırdı: “Var-dövləti və ağlı olan adam xoşbəxtdir”. Ağlı həmişə olmuşdu, var-dövləti isə – yox.

On səkkiz yaşı tamam olanda (bu, Yeni İqtisadi Siyasətin son ili idi!) Soloqdin qarşısına ilk şəksiz vəzifə qoydu: milyona sahib olmaq, özü də mütləq milyona, nəyin bahasına olur olsun – milyona. Məsələ, ümumiyyətlə, var-dövlətdə deyildi, sərbəst vəsaitdə deyildi: milyon qazanmaq – işgüzar adam üçün bir imtahan idi, bu, sübut edəcəkdi ki, sən boş xəyalpərəst deyilsən, bundan sonra öz qarşına başqa işgüzar vəzifələr qoya bilərsən.

O, milyona aparan yolu hansısa bir gözqamaşdırıcı kəşfdən keçməklə tapmaq istəyirdi, ancaq başqa, mühəndislikdən əlavə, daha qısa yoldan da imtina etməzdi. Lakin milyonla bağlı məsələnin həlli üçün Stalin beşilliyindən daha düşmən şərait tapmaq mümkün deyildi. Konstruktor lövhəsindən Soloqdin ancaq çörək kartoçkasını və miskin məvacibini çıxara bilirdi. Əgər sabah dövlətə hər yerdə hərəkət edə bilən heyrətamiz bir avtomaşın və ya bütün sənayenin səmərəli şəkildə yenidən qurulmasını təklif etmiş olsaydı – bu, ona milyon və ya şöhrət deyil, ilk növbədə inamsızlıq və təqiblər gətirəcəkdi.

Lakin sonralar belə oldu ki, Soloqdin torun standart yuvacığından iri alındı və növbəti ovlardan birində tutuldu və birinci müddətini aldı, düşərgədə isə buna bir müddət də əlavə olundu.

Artıq on iki il idi ki, o, düşərgələrdən çıxmırdı. Artıq milyon məsələsini yaddan çıxarmalı idi. Ancaq yenə də qəribə və dolanbac yollarla həmin o qüllənin yanına gəlib çıxmışdı, əlləri əsə-əsə açar topasından onun polad qapısının açarını tapmağa çalışırdı!

Kimə deyir? Kimə? – yəni başında qız papağı olan bu Dekart belə fərəhləndirici sözləri ona deyir?!

Çelnov tezislər vərəqəsini dörd, sonra da səkkiz qatladı:

– Gördüyünüz kimi, burada iş hələ çoxdur. Lakin bu konstruksiya bütün təklif olunanlar arasında daha optimal olacaq. O, sizə azadlıq, məhkumluğun götürülməsini verəcək. Əgər müdiriyyət əlindən almasa, Stalin mükafatından da pay düşə bilər.

Çelnov gülümsündü. Onun gülüşü də üzünün forması kimi həm yumşaq, həm də sərt idi. Bu gülüş onun özünə aid idi, onu, müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif şaraşkalarda Soloqdinin etməyə hazırlaşdığından dəfələrlə çox etmiş adamı nə mükafat, nə məhkumluğun götürülməsi, nə də azadlıq təhlükəsi gözləyirdi. Onun məhkumluğu, ümumiyyətlə, heç yox idi: nə vaxtsa Müdrik Atanı iyrənc ilan adlandırmışdı – və budur, artıq on səkkiz il idi hökmsüz, ümidsiz həbsxanalarda idi.

Soloqdin parıldayan göy gözlərini açdı, şuxluqla dikəldi, bir qədər də təntənə ilə dedi:

– Vladimir Erastoviç! Siz mənə dəstək və ümid verdiniz! Mənə yetirdiyiniz diqqətə görə sizə minnətdarlığımı bildirməyə söz tapmıram. Mən sizə borcluyam!

Dodaqlarında isə artıq yayğın təbəssüm oynayırdı. Soloqdinə rulonu qaytaran professor xatırladı:

– Mən, amma qarşınızda günahkaram. Siz xahiş etmişdiniz ki, Anton Nikolayeviç bu çertyoju görməsin. Lakin dünən elə oldu ki, mən içəridə olmayanda o, otağa girdi, adəti üzrə, rulonu açdı – və əlbəttə ki, məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşdü. Sizin inkoqnitonuzu pozmalı oldum...

Soloqdinin dodaqlarından təbəssüm çəkildi, üz-gözü turşudu.

– Bu, sizin üçün çox vacibdir? Axı niyə? Bir gün tez, bir gün gec...

Soloqdinin özü də karıxmışdı. Məgər vərəqi Antona aparmağın vaxtı çatmamışdımı?

– Sizə necə deyim, Vladimir Erastoviç... Sizə elə gəlmirmi ki, burada müəyyən qədər mənəvi anlaşılmazlıq var?.. Bu axı körpü deyil, kran deyil, dəzgah deyil. Bu, sənayenin sifarişi deyil, bizi tutub bura salanların sifarişidir. Mən hələlik... yalnız gücümü sınamaq üçün bunu edirdim. Özüm üçün.

Özüm üçün.

Belə iş forması Çelnova yaxşı tanış idi. Ümumilikdə bu, tədqiqatın ən ali forması idi.

– Amma indiki vəziyyətdə... Bu, sizin üçün böyük israfçılıq deyil?

Çelnov ona sönük və sakit nəzərlə baxırdı.

– Məni bağışlayın, – Soloqdin özünü yığışdırdı. – Mən, sadəcə, ucadan fikirləşdim. Özünüzə heç bir irad tutmayın. Mən sizə minnətdaram, minnətdaram!

Çelnovun zəif və incə əlini sıxdı və rulonu qoltuğuna vuraraq otaqdan çıxdı.

O, bu otağa azad iddiaçı kimi girmişdi.

İndi qalib kimi çıxırdı. Artıq öz vaxtının, fikirlərinin və əməyinin sahibi deyildi.

Çelnov isə kreslonun arxasına söykənmədən gözlərini yumdu və xeyli vaxt beləcə oturdu – qaməti düz, sifəti həlim, başında da şişuclu yun papaq.

33

Soloqdin bayaqkı kimi sevinclə qapını taybatay açıb konstruktor bürosuna daxil oldu. Lakin böyük otaqda, adəti üzrə, aramsız uğultu və çoxlu adam əvəzinə, tam sakitlik içində pəncərənin qabağında durmuş tənha qadın fiquru gördü.

– Siz təksiniz, Larisa Nikolavna? – iri addımlarla otağın o biri başına keçən Soloqdin təəccüblə soruşdu.

Larisa Nikolayevna Yemina, təxminən otuz yaşında, surətçıxaran işləyən qadın, qarşısında çertyoj masasının durduğu pəncərədən üzünü çevirdi, çiyni üstündən ona yaxınlaşan Soloqdinə baxıb gülümsündü.

– Dmitri Aleksandroviç? Mən isə düşünürdüm ki, bütün günü tək qalıb darıxacağam.

Soloqdin əyninə tünd-yaşıl kostyum – toxunma yubka və toxunma kofta – geyinmiş qadının ətli-canlı fiqurunu süzdü, cavab vermədən sərrast addımlarla masasına tərəf getdi, dərhal, yerinə belə oturmadan, masanın üstünə ayrıca qoyulmuş çəhrayı vərəqə bir quş qoydu. Bundan sonra, arxası Yeminaya tərəf duraraq, gətirdiyi çertyoju "kulman"ın mütəhərrik maili lövhəsinə asdı.

Konstruktor bürosu üçüncü mərtəbədə yerləşirdi və geniş, işıqlı, iri pəncərələri cənuba açılan otaq idi; burada adi kontor masaları ilə yanaşı, bəzən vertikal, bəzən maili, bəzən də, ümumiyyətlə, horizontal şəkildə bərkidilmiş onlarca kulman vardı. Soloqdinin kulmanı qıraqdakı, Yeminanın masasının yaxınlığındakı pəncərənin qabağında idi və dikinə elə qoyulmuşdu ki, həm sahibini büro rəisindən və giriş qapısından daldalandırsın, həm də lövhədən asılmış çertyojların üstünə kifayət qədər işıq düşsün.

Nəhayət, Soloqdin quru tərzdə soruşdu:

– Bəs niyə heç kəs yoxdur?

– Mən bunu sizdən öyrənmək istəyirdim, – həlim səslə verilmiş cavab eşitdi.

Kəskin hərəkətlə başını qadına tərəf çevirərək istehza ilə dedi:

– Məndən ancaq bu otaqda işləyən dörd hüquqsuz dustağın harada olduğunu öyrənə bilərsiniz. Buyurun. Biri görüşə çağırılıb, Xuqo Leonardoviç – latış Miladındadır, mən – buradayam, İvan İvanoviç isə corablarını yamamaq üçün icazə alıb. Mən də bunun müqabilində on altı nəfər azad əməkdaşın – yəni bizdən dəfələrlə daha məsul yoldaşların – harada olmasını öyrənmək istərdim.

O, Yeminaya tərəf yanpörtü durmuşdu və qadın onun sifətindəki istehzanı, balaca, səliqəli bığları və fransız saqqalı arasındakı təkəbbürlü gülüşünü aydın sezirdi.

– Necə? Siz bilmirsiniz ki, dünən mayor Anton Nikolayeviçlə danışıb və bu gün konstruktor bürosunda istirahət günüdür? Mən də ki tərslikdən növbətçiyəm...

– İstirahət günü? – Soloqdin tutuldu. – Nə münasibətlə?

– Necə yəni nə münasibətlə? Bazar günü münasibətilə.

– Nə vaxtdan bizdə bazar günləri istirahət günləri olub?

– Mayor dedi ki, hazırda tələsik işimiz yoxdur.

Soloqdin sərt şəkildə Yeminaya tərəf döndü.

– Bizim təcili işimiz yoxdur? – az qala, hirslə soruşdu. – İşə bir bax! Bizim təcili işimiz yoxdur! – Soloqdinin qırmızı dodaqlarında səbirsiz titrəyiş göründü. – İstəyirsiniz elə edim ki, sabahdan on altı nəfərin hamısı burada otursun və siz də gecəli-gündüzlü surət çıxarasınız? İstəyirsiniz?

“On altı nəfərin hamısı” sözlərini bədxahlıqla, qışqıraraq dedi.

Gecəli-gündüzlü surət çıxarmaqla bağlı müdhiş perspektivə baxmayaraq, Yemina sakitliyini saxlayırdı və bu sakitlik onun iri gözəlliyinə yaraşırdı. Bu gün o, azca maili iş masasının üstündəki kalkanı belə qaldırmamışdı, otağın açarı da elə kalkanın üstündə qalmışdı. Rahat-rahat masaya dirsəklənərək (koftasının kip qolu onun əllərinin dolğunluğunu vurğulayırdı), Yemina güclə seziləcək tərzdə yırğalanır və iri, mehriban gözləri ilə Soloqdini süzürdü:

– Allah, sən özün hifz elə! Yəni siz belə yaramaz iş də görə bilərsiniz?

Qadına soyuq nəzərlərlə baxan Soloqdin soruşdu:

– Niyə Allahın adını çəkirsiniz? Siz axı çekist arvadısınız?

– Nə böyük iş oldu! – Yemina təəccübləndi. – Biz pasxaya kuliç də bişiririk, bunda nə var ki?

– Ku-liç?

– Bəs nə?

Soloqdin yerində oturmuş Yeminaya yuxarıdan-aşağı baxdı. Onun toxunma kostyumunun yaşıllığı tünd, ötkəm idi. Yubkası da, koftası da dolu bədəninə kip oturmuşdu. Koftanın düymələri açıq idi, ağ yüngül bluzkanın yaxalığı üstə çıxarılmışdı.

Soloqdin çəhrayı kağıza quş qoyaraq hirslə dedi:

– Siz axı deyirdiniz ki, əriniz DİN polkovnikidir?

– O ərimdir!.. Bəs anamızla biz kimik? Arvadlar? – Yemina səmimiyyətlə gülümsəyirdi. Onun qalın ağ hörükləri əzəmətli çələng kimi başının ətrafına dolanmışdı. Qadın gülümsünürdü və doğrudan da, Emma Sesarskayanın ifasında kənd arvadlarına oxşayırdı.

Soloqdin cavab verməyərək masası arxasına yanakı oturdu ki, Yeminanı görməsin. Gözlərini qıyıb çertyoja baxmağa başladı. O, özünü üstünə zəfər çiçəkləri səpilmiş kimi hiss edirdi; bu çiçəklərin ləçəkləri, sanki, çiyinlərində, sinəsində hələ də qalmışdı və o, təntənəli əhvalını pozmaq istəmirdi.

Nə vaxtsa əsl böyük həyata başlamaq lazım idi.

Məhz indi.

Zenitin qövsü...

Hansısa bir şübhə ilişib qalmış olsa belə...

Belə bir şübhə. Natamam enerji impulslarına qarşı qeyri-həssaslıq və dönmə momentlərinin yetərliliyi, Soloqdinin daxili hissiyyatına görə, artıq təmin edilmişdi, amma hər yerdə işarələri iki-iki sona qədər təkrar saymaq lazım gələcəkdi. Çelnovun donuqlaşmış xaos haqqında sonuncu qeydi onu bir az pərt etmişdi. Bu, işin qüsurlu olduğunu yox, onun, hər halda, idealdan fərqli olduğunu göstərirdi. Eyni zamanda da Soloqdin, dumanlı da olsa, hiss edirdi ki, onun işində Çelnovun duymadığı, özünün də tuta bilmədiyi, axıra kimi işlənməmiş sonuncu "verşok" qalmaqdadır. İndi, belə əlverişli bazar günü sakitliyində bunun nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək, işi tamamlamağa başlamaq vacib idi. Yalnız bundan sonra nəticəni Antona göstərmək, ondan istifadə etməklə beton divarları deşməyə çalışmaq olardı.

Bu səbəbdən Soloqdin Yemina ilə bağlı fikirlərindən ayrılmaq və professor Çelnovun yaratdığı fikirlər çərçivəsində qalmaq üçün səylər edirdi. Yemina artıq yarım il idi ki, onun yanında otururdu və bu vaxta kimi ətraflı söhbət etməyə imkanları olmamışdı. Bugünkü kimi tək qaldıqları isə heç vaxt olmamışdı. Soloqdin plan üzrə özünə beşdəqiqəlik fasilə verdiyi vaxtlarda ona söz atardı. Xidməti mövqeyinə görə surətçıxaran qadın onun yanında idi, ictimai vəziyyətinə görə isə bu qadın hakim təbəqəyə mənsub idi. Onların arasında təbii və layiqli münasibət isə yalnız düşmənçilik olmalı idi.

Soloqdin çertyoja baxır, Yemina isə dirsəyi üstə yırğalana-yırğalana ona baxırdı. Birdən sual səsləndi:

– Dmitri Aleksandroviç! Bəs sizin? Sizin corablarınızı kim yamayır?

Soloqdinin qaşları çatıldı. O, sualı hətta başa düşmədi.

– Corablarımı? – hələ də çertyojuna baxırdı. – Hə-ə. İvan İvanoviç hələ təzə olduğu üçün corab geyir, hələ üç il də deyil, yatır. Corab – bu, necə deyərlər... (o çeçədi, çünki quş sözü işlətməyə məcbur olurdu)... kapitalizmin gəyirtisidir. Mən, sadəcə, corab geymirəm, – vərəqə bir quş da qoydu.

– Onda bəs... nə geyinirsiniz?

– Siz təvazökarlıq həddini aşırsınız, Larisa Nikolavna, – Soloqdin gülümsündü. – Mən rus geyiminin fəxrini – patava geyirəm!

O, bu sözü ləzzətlə dedi, hətta bu söhbətdən, bir növ, həzz almağa başladı. Soloqdinin gözlənilmədən ciddiyyətdən istehzaya keçidləri Yeminanı həm qorxudur, həm də əyləndirirdi.

– Onu axı... əsgərlər geyirlər?

– Əsgərlərdən savayı daha iki dərəcədən olan insanlar – kolxozçular və dustaqlar.

– Bir də, onları... yumaq, yamamaq lazım deyil?

– Səhv edirsiniz! İndi patavanı kim yuyur? Onları, sadəcə, bir il yumadan geyir, sonra isə tullayırlar, müdiriyyətdən yenilərini alırlar.

– Doğrudan? Ciddi deyirsiniz? – Yemina, demək olar ki, qorxmuş halda ona baxırdı.

– Hər halda, belə fikir mövcuddur. Bir də, corabları mən hansı pula almalıyam? Baxın, siz, DTN-in cız çəkəni, ayda nə qədər alırsınız?

– Min beş yüz.

– Bel-lə! – Soloqdin təntənə ilə dedi. – Min beş yüz! – Mən isə – bünövrə qoyan (İfrat Aydınlıq Dilində bu, mühəndis demək idi) – otuzca manat! Bu pula uzağa gedə, corab ala bilərsən?

Soloqdinin gözləri oynaq tərzdə işıldayırdı. Bunun Yeminaya heç bir aidiyyəti olmasa da, qadın getdikcə pörtürdü.

Larisa Nikolayevnanın əri porsuğa oxşayırdı. Ailə onun üçün çoxdan yumşaq balışa çevrilmişdi, özü də arvadı üçün mənzil əşyalarından biri idi. İşdən gələndən sonra əri uzun-uzadı və həvəslə yemək yeyir, sonra isə yatırdı. Yuxudan durandan sonra isə qəzet oxuyur, radionun dəstəyini fırlayırdı (köhnə radioqəbuledicilərini satır, ən təzə modellər alırdı). Yalnız futbol oyunu (xidməti mövqeyinə görə "Dinamo"ya azarkeşlik etməli idi) bu adamda bir oyanış və hətta ehtiras yarada bilirdi. Hər bir işdə boz, darıxdırıcı adam idi. Onun əhatəsində olan kişilərin xidmətlərindən, mükafatlarından danışmağa, kart oynamağa, qızarana kimi içməyə, sərxoş vəziyyətdə isə qadınların ora-buralarını əlləməyə də vaxtları tapılırdı.

Soloqdin yenə çertyojuna diqqət kəsildi. Larisa Nikolayevna gözünü çəkmədən dönə-dönə onun üzünə, bığlarına, saqqalına, şirəli dodaqlarına baxmağına davam edirdi.

Qadın özünü bu saqqala sürtmək istəyirdi, istəyirdi ki, saqqalın tükləri onu dalasın.

– Dmitri Aleksandroviç! – qadın yenə sükutu pozdu. – Mən sizə çox mane oluram?

– Bir az... – Soloqdin cavab verdi. Son verşoklar dərin sükut tələb edirdi. Qonşusu isə ona mane olurdu. Soloqdin müvəqqəti olaraq çertyoju kənara qoydu, masaya və bununla da Yeminaya tərəf döndü, lazımsız kağızlarını yerbəyer etməyə başladı.

Qolundakı saatın sakit çıqqıltısı eşidilirdi.

Dəhlizlə astadan danışan bir qrup adam keçdi. Qonşu Yeddincinin qapısından “Hə, nə oldu bu transformator” deyən Mamurinin bir az pəltəkləyən və Markuşevin “Onlara vermək lazım deyildi, Yakov İvanıç!” deyən əsəbi səsləri eşidildi.

Larisa Nikolayevna əllərini çarpazlayaraq qabağına, masanın üstünə qoydu, çənəsini onların üstündə rahatladı və xumar baxışları ilə Soloqdini aşağıdan-yuxarı süzməyə başladı.

O isə oxuyurdu.

– Hər gün! Hər saat! – qadın, demək olar ki, ehtiramla pıçıldayırdı. – Həbsxanada olasan, özün də belə işləyəsən!.. Siz qeyri-adi insansınız, Dmitri Aleksandroviç!

Bu sözləri eşidən Soloqdin dərhal başını qaldırdı.

– Həbsxana olanda nə olar ki, Larisa Nikolavna? Mən iyirmi beş yaşımda oturmuşam, deyirlər ki, qırx iki yaşımda çıxacağam. Amma inanmıram. Mütləq əlavə edəcəklər. Həyatımın ən yaxşı hissəsi, qüvvələrimin çiçəkləndiyi vaxt həbsxanalarda keçəcək. Xarici şəraitə tabe olmaq yaramaz, bu, təhqirdir.

– Sizdə hər şey sistem üzrədir!

– Həbsxanada, ya da azadlıqda – nə fərqi var? – kişi özündə ağıla tabe edilmiş iradəsinin yenilməzliyini tərbiyə etməlidir. Düşərgə illərimdən yeddisini balanda ilə keçirtdim, mənim zehni işim şəkərsiz və fosforsuz gedirdi. Əgər sizə danışsam...

Bunu həmin həyatı yaşamayanlardan kim başa düşə bilərdi?

Dağın içində oyulmuş düşərgədaxili istintaq həbsxanası. Və on bir ay Soloqdinə ikinci müddət, ikinci onillik üçün “xeyir-dua” verməyə çalışmış baş leytenant Kamışan. O, dəyənəklə dustağın ağzına elə vururdu ki, dişləri qan qarışıq ovulub tökülürdü. Əgər düşərgəyə at belində gəlmiş olsaydı (o, yəhərdə möhkəm oturmağı bacarırdı) – həmin gün qabağına çıxanı qamçının sapı ilə döyürdü.

Müharibə gedirdi. Heç azadlıqda olanlar yeməyə bir şey tapa bilmirdilər. Bəs – düşərgədə? Heç nə, bəs – Dağ qapalı həbsxanasında?

Birinci istintaqı yadında saxlamış Soloqdin heç nə imzalamadı. Amma yenə də özü üçün əvvəlcədən təyin olunmuş on ilini aldı. Onu məhkəmədən birbaşa stasionara apardılar. Ölürdü. Çürüməyə məhkum bədəni artıq nə çörək, nə sıyıq, nə də balanda qəbul etmirdi.

Gündüz idi, onu xərəyə qoyub ölüxanaya apardılar – qəbiristanlığa aparmazdan əvvəl iri taxta çəkiclə başına vurmaq üçün...

– Danışın!..

– Yox, Larisa Nikolavna! Bunları təsvir etmək qəti mümkün deyil! – Soloqdin onu inandırmağa çalışırdı.

Oradan da! Oradan da! – sən həyatın yeniləşmə gücünə bir bax! – Uzun illərin əsarətindən sonra, uzun illərin işindən sonra! – O, niyə dirçəldi?!

– Danışın! – dolubədənli qadın əvvəlki kimi aşağıdan-yuxarı, çarpaz əlləri üstündən ona baxırdı.

Onun başa düşə biləcəyi bircə şey idi: bu tarixçədə qadın əli vardı. Kamışanın seçimi onun Soloqdini dustaq tibb bacısına qısqandığı üçün tezləşdi. Özü də əbəs yerə qısqanmırdı. Həmin tibb bacısını Soloqdin indi də elə bir aydın cismani minnətdarlıqla xatırlayırdı ki, bəzən ona görə yeni müddət almağına heç heyifsilənmirdi də.

Həmin tibb bacısı ilə bu surətçıxaran qadın arasında bir oxşarlıq da vardı – hər ikisi saçlarına sünbül taxırdı.

Balacaboy və arıq qadınları Soloqdin eybəcər, təbiətin səhvi sayırdı.

Yemina dərisi həddən artıq təmiz yuyulmuş baş barmağı ilə masanın üstünü örtmüş kalkanı hamarlayırdı. O, başını çarpazladığı əllərinin üstünə qoymuşdu və qalın hörüklərinin iri çələngini Soloqdinə tərəf çevirmişdi.

– Mən qarşınızda çox günahkaram, Dmitri Aleksandroviç...

– Nədə?

– Bir dəfə sizin masanın yanında durmuşdum, başımı əydim və gördüm ki, məktub yazırsınız... Bilirsiniz də, bu necə olur, tam təsadüfən... Başqa bir dəfə də...

– Və siz yenə tam təsadüfən gözlərinizi qıydınız...

– Gördüm ki, yenə məktub yazırsınız, ilk baxışdan həmin o məktubu...

– Oho, siz hətta müəyyən etdiniz ki, bu, həmin o məktub idi! Nəhayət, üçüncü dəfə də? Olub?

– Olub...

– Be-lə... Əgər, Larisa Nikolavna, bu, davam edəcəksə, mən şəffaf cizgiləyici kimi sizin xidmətlərinizdən imtina etməli olacağam. Heyif! Siz yaxşı çəkirsiniz.

– Bu çoxdan olmuşdu! O vaxtdan daha yazmamısınız.

– Ancaq siz həmin an mayor Şikinidiyə məlumat verdiniz?

– Niyə – Şikinidi?

– Yaxşı, Şikinə olsun. Məlumat verdiniz?

– Siz bunu necə ağlınıza gətirə bildiniz!

– Burada fikirləşməli bir şey yoxdur. Yəni mayor Şikinidi sizə mənim hərəkətlərimi, sözlərimi, hətta fikirlərimi izləməyi və casusluq etməyi tapşırmayıb? – Soloqdin karandaşı götürdü və kağızın üzərinə bir quş qoydu. – Tapşırıb axı? Doğrusunu deyin!

– Bəli... tapşırmışdı...

– Bəs siz neçə donos yazmısınız?

– Dmitri Aleksandroviç! Mən, əksinə, ən yaxşı xasiyyətnamələr yazmışam!

– Hm... Hələlik inanaq. Amma xəbərdarlığım qüvvədə qalır. Görünür, bu, qadınlara məxsus hər şeyi öyrənmək ehtirasının nəticəsi olub. Mən bu ehtirasınızı təmin edərəm. Bu iş sentyabrda olmuşdu. Üç yox, beş gün dalbadal mən arvadıma məktub yazmışdım.

– Mən elə bunu soruşmaq istəyirdim: sizin arvadınız var? O, sizi gözləyir? Siz ona belə uzun məktublar yazırsınız?

– Arvadım var, – Soloqdin ləng və mahiyyətə vararaq cavab verdi, – amma həm də yoxdur. İndi ona heç məktub da yaza bilmirəm. Yazdığım vaxtlarda isə – yox, mən uzun məktublar yazmırdım, mən onları uzun müddət cilalayırdım. Məktub yazmaq sənəti, Larisa Nikolavna, çox çətin sənətdir. Biz çox vaxt məktubları saymazyana yazırıq, sonra da yaxınlarımızı itirməyimizə təəccüblənirik. Artıq çox illər arvadım məni görməyib, əlimi üstündə hiss etməyib. Məktub – on iki ildən artıq onunla saxlaya bildiyim yeganə əlaqədir.

Yemina qabağa gəldi. Dirsəkləri ilə Soloqdinin masasının kəsiyinə çatdı. Qorxu bilməyən üzünü hər iki ovcu ilə tutdu.

– Siz əminsiniz ki, saxlayırsınız? Axı niyə, Dmitri Aleksandroviç, niyə? On iki il keçib, beşi hələ də qalır! Siz onun gəncliyini əlindən alırsınız! Niyə? İmkan verin, o da yaşasın!

Soloqdin təntənəli səslə dedi:

– Qadınlar arasında, Larisa Nikolavna, xüsusi bir zümrəyə mənsub olanları var. Bu qadınlar – vikinqlərin rəfiqələridir, bunlar almaz ruhlu, bəyaz üzlü İzoldalardır. Siz onları tanıya bilməzdiniz, siz bayağı firavanlıqda yaşamısınız.

O isə yadlar, düşmənlər arasında yaşayıb.

– Qoyun yaşasın! – Larisa Nikolayevna təkid edirdi.

Yemina hamıya tanış olan və şaraşkanın dəhlizləri və pilləkənləri ilə qürurla yeriyən zabitəli xanımlara heç oxşamırdı. O, Soloqdinin masasına qısılaraq oturmuşdu, bərkdən nəfəs alırdı, Soloqdinin arvadının qeydinə qalarkən qızarmış sifəti, doğrudan da, kənd arvadlarının sifətinə oxşamağa başlamışdı.

Soloqdin gözlərini qıydı. O, qadınların hamısına xas olan, kişilərin yüksəlişini, uğurunu, qələbəsini qabaqcadan duymaqdan ibarət bu xüsusiyyətinə bələd idi. Qalibin diqqəti onların hər birinə lazım idi. Yemina Çernovla söhbəti, işin sonu barədə heç nə bilə bilməzdi – amma hər şeyi hiss edirdi. Və aralarındakı dəmir rejim torunun üstünə uçur, özünü bu tora çırpırdı.

Soloqdin çəpinə baxışla qadının yaxası açılmış bluzkasının içərilərinə baxdı və çəhrayı kağıza bir dənə də quş qoydu.

– Dmitri Aleksandroviç! Bir də bu. Mən neçə həftədir əzab çəkirəm – bu nə quşlardır qoyursunuz? Bir neçə gün sonra isə onların üstündən xətt çəkirsiniz? Bu nə deməkdir?

– Qorxuram ki, siz yenə güdükçülük vərdişlərinizi nümayiş etdirirsiniz... – o, ağ kağızı əlinə götürdü. – Amma deyə bilərəm. Buyurun: mən hər dəfə rus nitqində kəskin ehtiyac olmadan əcnəbi söz işlədəndə quş qoyuram. Bu quşların sayı kamilliyimin göstəricisidir. Bax, mənim dərhal "pulçu" sözü ilə əvəz edə bilmədiyim "kapitalizm" sözünə görə, "casusluq" sözünü isə tələsdiyimdən "güdmək" sözü ilə əvəzləyə bilmədim, – ona görə də özümə iki quş qoydum.

– Bəs çəhrayı kağızda? – qadın əl çəkmirdi.

– Hə, siz çəhrayı kağıza da fikir vermisiniz?

– Çəhrayı kağızda ağ kağızda olduğundan daha çoxdur. Bu da kamilliyinizin göstəricisidir?

– Bəli, bu da! – Soloqdin qırıq-qırıq cavab verdi. – Çəhrayı kağıza özümə penya, sizin dilinizdə – cərimə quşları qoyuram, sonra isə özümü bu quşların sayına uyğun cəzalandırıram. Əvəzinə işləyirəm. Odun doğrayıram.

– Cərimə? Nə üçün? – sakit səslə soruşdu.

Belə də olmalı idi! Bir halda ki o, zenit qövsünə çıxmışdır – şıltaq tale dərhal ondan üzr istəyir və ona qadın göndərir. Ya hər şeyə nail olmalı, ya da hər şeyi verməli, talenin işi belədir.

– Nəyinizə lazımdır? – Soloqdin bir az da ciddi soruşdu.

– Nə üçün?.. – Larisa sakit səslə, keyləşmiş kimi təkrarlayırdı.

Bu, onların hamısından, onların DİN klanından qisas almaq demək idi. Qisas almaq və sahib olmaq, işgəncə və sahiblik – haradasa bir-birinə oxşayır.

– Mən onları qoyanda siz görürdünüz?

– Görürdüm. – Larisa nəfəsini buraxırmış kimi cavab verdi.

Qapının üzərinə otağın nömrəsi yazılmış alümin lövhəcikli açarı masaya sərilmiş kalkanın üstündə idi.

İri, yaşıl, yun, isti yumaq Soloqdinin qarşısında nəfəs alırdı. Sərəncam gözləyirdi.

Soloqdin gözlərini qıyıb əmr etdi:

– Get qapını bağla! Tez!

Larisa masanın yanından dik atıldı, iti hərəkətlə durdu – stulu taqqıltı ilə aşırdı.

O nə etdi, qudurğan kölə? Şikayət etməyə gedir?

Larisa açarı götürüb yanını basa-basa qapını bağlamağa getdi.

Soloqdin çəhrayı kağıza dalbadal beş quş qoydu.

Bundan artığına vaxtı çatmadı.

34

Bazar günü heç kəs, o cümlədən də azad əməkdaşlar işləmək istəmirdi. Onlar həvəssiz, adi günlərdə olduğu kimi avtobuslarda itələşmədən işə gəlmişdilər və indi də oturub axşam saat altıya kimi vaxtı necə keçirmək barədə düşünürdülər.

Lakin bu bazar günü adi iş günlərindən daha həyəcanlı alındı. Səhər saat ona yaxın darvazaya üç uzunsov minik avtomobili yaxınlaşdı. Vaxtada duran qarovulçular gələnləri salamlayaraq hərbi təzim etdilər. İçəri girəndən sonra əlində süpürgə gözlərini qıyıb onlara baxan dalandar Spiridonun yanından keçən avtomobillər institutun alaqapısına yan aldı. Maşınların üçündən də qızılı poqonları parıldayan yüksəkrütbəli zabitlər düşdülər və dərhal – qarşılanmalarını belə gözləmədən – üçüncü mərtəbəyə, Yakonovun kabinetinə qalxdılar. Onların kim olduqları bilinmədi. Laboratoriyaya səs yayıldı ki, nazir Abakumovun özü və onunla səkkiz general gəlib. Başqa laboratoriyalarda isə qarşıdan gələn təhlükədən xəbərsiz sakitcə oturmuşdular.

Deyilənlər yarıyacan doğru çıxdı, gələn nazir müavini Selivanovski və daha dörd general idi.

Ancaq görünməmiş iş baş verdi – mühəndis-polkovnik Yakonov hələ işə gəlməmişdi. Qorxuya düşmüş obyekt üzrə növbətçi (o, xəlvətə salıb detektiv oxuyurdu və generalları görən kimi tez masanın yeşiyini bağladı) Yakonovun mənzilinə zəng etdi və nazir müavininə məruzə etdi ki, Yakonov ürəktutması ilə evdə yatırdı və indi geyinib çıxır, – Yakonovun müavini, mayor Roytman, arıq, belini möhkəm çəkib bağlamış, əyninə səliqəsiz oturmuş aşırma qayışı düzəldə-düzəldə, ayaqları xalça payəndazlara ilişə-ilişə (gözləri uzağı yaxşı görmürdü) Akustika laboratoriyasından gəlib çıxdı və özünü rəislərə təqdim etdi. Roytman təkcə nizamnamənin tələbinə görə tələsmirdi, həm də ona görə tələsirdi ki, hər dəfə Yakonov onu böyük rəislərlə söhbətlərdən kənarlaşdırırdı. Pryançikovun gecə çağırılmasının təfərrüatlarından artıq xəbərdar olan Roytman vəziyyəti düzəltməyə və yüksək komissiyanı vokoderlə bağlı işin, deyək ki, klipper qədər ümidsiz olmadığına inandırmağa tələsirdi. Otuz yaşı olsa da, Roytman artıq Stalin mükafatı laureatı idi – öz laboratoriyasını da cəsarətlə dövləti ehtiyaclar tufanının ağuşuna atırdı.

Marfinoya gəlmiş on nəfərə qədər adam onu dinləyirdi. Cəmi iki nəfərin məsələnin texniki mahiyyətindən başı çıxırdı, qalanları isə özlərini dartıb sakit oturmuşdular. Oskolupovun çağırışı ilə gəlib çıxmış sarımtıl, hirsindən dili topuq çalan Mamurin, Roytmandan azca sonra özünü çatdırdı və klipperi müdafiə etməyə, onun buraxılışa artıq hazır olduğunu sübuta yetirməyə başladı. Bir azdan Yakonov da gəlib çıxdı və divarın yanındakı stula oturdu. Onun gözləri batmış, bənizi göyümtül çalara qədər ağarmışdı. Söhbət haçalandı, dolaşığa düşdü və heç kəsə artıq batıb gedən işi necə xilas etməyin yolu aydın olmadı.

Tərslikdən belə alınmışdı ki, institutun ürəyi və vicdanı – əməliyyat müvəkkili yoldaş Şikin və partiya təşkilatçısı yoldaş Stepanov məhz bu bazar günü tamamilə təbii bir zəifliyi – xidmət yerlərinə gəlməməyi və adi günlərdə rəhbərlik etdikləri kollektivin başında durmamağı özlərinə rəva bilmişdilər. Onların bu hərəkəti başa düşülən idi, çünki məlum olduğu kimi, izahat və təşkilati-kütləvi işlərin düzgün qurulduğu halda rəhbərlərin əmək prosesində bilavasitə iştirakı vacib deyildi. İnstitut üzrə növbətçini təlaş və gözlənilməz məsuliyyət hissi bürümüşdü. O, risk edərək telefonu sahibsiz qoymuş, laboratoriyalara qaçmış, laboratoriya müdirlərinə pıçıltı ilə fövqəladə qonaqların gəldiyini demişdi ki, ikiqat diqqətli olsunlar. Özü də elə həyəcanlanmışdı və telefonlarının yanına qayıtmağa elə tələsirdi ki, konstruktor bürosunun qapısının bağlı olduğuna əhəmiyyət vermədi, Klara Makarıqinanın növbətçilik etdiyi və bu gün başqa azad əməkdaşlardan heç birinin olmadığı Vakuum laboratoriyasına dəyməyə isə onun vaxtı çatmadı, çünki işçilərdən müdiriyyətin gəlməyi münasibətilə işgüzar görkəm almağı xahiş etmək olmazdı. Buna görə də onlar bütün masalara baş çəkdilər və utancaqlıqla hər kəsi ayrılıqda xəbərdar etdilər.

Beləcə, bütün institut oturub rəisləri gözləyirdi. Rəislərin isə bir hissəsi məsləhətləşmələrdən sonra Yakonovun kabinetində qaldı, bir hissəsi də Yeddinciyə yollandı, təkcə Selivanovski və mayor Roytman Akustika laboratoriyasına düşdülər: Ryuminin tapşırığının yerinə yetirilməsi ilə bağlı daha bir qayğıdan canını qurtarmaq üçün Yakonov Akustika laboratoriyasını tövsiyə etdi.

Yolda Selivanovski Roytmandan soruşdu:

– Siz bu adamı necə müəyyən etmək fikrindəsiniz?

Roytman heç nə fikirləşə bilməzdi, çünki özü də tapşırıq haqqında cəmi beş dəqiqə əvvəl bilmişdi: onun əvəzinə ötən gecə fikirləşmədən bu işi boynuna götürmüş Oskolupov düşünmüşdü. Lakin bu beş dəqiqədə Roytman bəzi şeyləri götür-qoy edə bilmişdi.

– Bilirsiniz, – o, nazir müavininə adı və atasının adı ilə müraciət edərək və heç bir yarınmaq istəyi olmadan dedi,

– bizdə görünən nitq cihazı – VİR[1] – var. Bu maşın, necə deyərlər, səs növlərini çap edir, bu səs növlərini oxuya bilən adam da var, Rubin adında bir nəfər.

– Məhbusdur?

– Bəli. Dosent-filoloqdur. Son vaxtlar səs növlərində fərdi xüsusiyyətlər axtarmaqla məşğuldur. Ümid edirəm ki, telefon danışığını səs növləri şəklində açaraq və şübhəli şəxslərin səs növləri ilə tutuşduraraq...

– Hm... Bu filoloqu Abakumovla da razılaşdırmaq lazım gələcək, – Selivanovski başını buladı.

– Məxfilik baxımından?

– Bəli.

Akustika laboratoriyasında isə rəislərin gəlişindən xəbərdar olsalar da, üzücü fəaliyyətsizlik ətalətini heç cür dəf edə bilmirdilər, buna görə də can çəkir, tənbəl-tənbəl radio lampaları ilə dolu yeşiklərdə qurdalanır, jurnallardakı sxemləri nəzərdən keçirir, pəncərəyə baxıb əsnəyirdilər. Roytmanın köməkçisi isə azad əməkdaş qismində işləyən və bir yerə toplaşıb dedi-qodu ilə məşğul olan qızları öz masalarına tərəf qovurdu. Xoşbəxtlikdən, Simoçka işdə deyildi – o, artıq işlədiyi bir gün əvəzinə istirahət götürmüşdü və geyinib-kecinmiş, ona Simoçkadan daha çox hüququ çatan qadınla görüşqabağı sevincindən parıldayan Nerjini görmək əzabından qurtulmuşdu.

Nerjin özünü təzəbəy kimi hiss edirdi, üçüncü dəfə idi ki, Akustika laboratoriyasına gəlirdi. Buralıq bir işi də yox idi, sadəcə, həbsxana maşınının gecikməsi onu əsəbiləşdirirdi. O, stuluna yox, pəncərənin altlığına oturdu, ləzzətlə papirosundan bir qullab vurdu və Rubinə qulaq asmağa başladı. Professor Çelnovun simasında Musa haqqında balladasına layiqli dinləyici tapmayan Rubin isə indi əsərini Qlebə oxuyurdu. Rubin şair deyildi, amma bəzən səmimi, ağıllı şeirlər yazmağı da vardı. Bir az əvvəl Qleb onu Alyoşa Karamazov haqqında etüddə – baxışlarının genişliyinə görə tərifləmişdi – onun Karamazovu yunker şinelində Perekopu müdafiə edənlərin və eyni zamanda da qızıl əsgər şinelində Perekopu alanların sırasında idi. İndi isə istəyirdi ki, Qleb Musa haqqında balladasına qiymət versin və özü üçün də nəticə çıxartsın ki, qırx il gözləmək və inanmaq mümkündür, lazımdır, zəruridir.

---

[1] *VİR* – vidimaya reç (*rus*. – görünən nitq)

Rubin dostlarsız qala bilmirdi, onlarsız boğulurdu. Təkliyə o dərəcədə dözümü yox idi ki, hətta fikirlərinə belə beynində təkbaşına yetişməyə imkan vermir, özündə yarımçıq fikir aşkar edən kimi onu başqaları ilə bölüşməyə tələsirdi. Ömrü boyu dostları çox olmuşdu, amma həbsxanada elə alınmışdı ki, dostları onunla həmfikir, həmfikirləri isə dost deyildilər.

Beləliklə, Akustika laboratoriyasında heç kəs hələ işə başlamamışdı, yalnız həmişə şən və işgüzar, artıq gecə Moskvası və gözlənilməz səfəri ilə bağlı təəssüratlarından ayılmış Pryançikov sxemin təkmilləşdirilməsi üzərində düşünür və dodaqaltı zümzümə edirdi:

Bendzi-bendzi-bendzi-ba-ar,
Bendzi-bendzi-bendzi-ba-ar...

Elə bu zaman Selivanovski və Roytman içəri girdilər. Roytman danışmaqda davam edirdi:

– Bu səs görüntülərində nitq eyni zamanda üç ölçüdə açıqlanır: tezliyə görə – lentin eninə, zamana görə – lentin uzununa, amplitudaya görə – təsvirin tündlüyünə görə. Bu zaman hər bir səs elə orijinal, elə təkrarolunmaz tərzdə əks olunur ki, çox asan tanınır, hətta lentə baxıb deyilənləri oxumaq da mümkün olur.

– Budur... – o, Selivanovskini laboratoriyanın içərilərinə dəvət etdi, – VİR cihazı, bizim laboratoriyada quraşdırıblar (onun amerikan jurnallarının birindən oğurladıqlarını Roytmanın özü də unutmuşdu), bu isə, – ehtiyatla nazir müavinini pəncərəyə tərəf yönəltdi, – filologiya elmləri namizədi Rubin, Sovet İttifaqında görünən nitqi oxuya bilən yeganə adamdır. (Rubin ayağa durdu və sakitcə təzim etdi.)

Hələ qapının ağzında, Roytmanın “səs növü” kəlməsini eşidən kimi Rubin və Nerjin hərəkətə gəldilər: onların bu vaxta kimi hamının güldüyü işləri üzə çıxırdı. Roytmanın Selivanovskini Rubinlə Nerjinin yanına gətirənə kimi keçdiyi qırx beş saniyə ərzində onlar yalnız dustaqlara xas itilik və çevikliklə başa düşdülər ki, indi işə baxış olacaq. Rubinin səs növlərini necə oxuduğuna baxacaqlar, mikrofon qarşısında cümləni isə “etalon diktorlar”dan yalnız biri oxuya bilər və həmin diktorlardan otaqda olanı təkcə Nerjin idi. Onlar dərk edirdilər ki, Rubinin səs növlərini, doğrudan da, oxuya bilməsinə baxmayaraq, imtahanda səhv də edə bilərdi, amma indiki halda səhv etmək olmazdı – bu, şaraşkadan birbaşa düşərgə cəhənnəminə yuvarlanmaq demək olardı.

Və bütün bunlarla bağlı bircə kəlmə də olsun deyilmədi. Onlar bir-birini baxışlarından başa düşürdülər.

Rubin pıçıldadı:

– Əgər sən olsan və cümlə də səninki olsa, deyərsən: “Звуковиды разрешают глухим говорить по телефону” (“Səs növləri kar adamlara telefonla danışmaq imkanı verir”).

Nerjin də pıçıltı ilə cavab verdi:

– Əgər cümlə onunku olsa – səslər üzrə tap. Saçımı sığallayıram – düzdür, qalstukumu düzəldirəm – düz deyil.

Və elə bu yerdə Rubin ayağa durub salam verdi.

Roytman əvvəlki kimi qırıq-qırıq və üzr istəyirmiş kimi danışmaqda davam edirdi, əgər ona üzünə baxılmadan qulaq asılsaydı belə, bu cür səsi ancaq ziyalı adama məxsus saymaq olardı:

– İndi Lev Qriqoriç bizə öz bacarığını göstərəcək. Diktorlardan biri... deyək ki, Qleb Vikentiç... akustik budkada mikrofona bir cümlə deyəcək, VİR onu yazacaq, Lev Qriqoriç isə onu tapmağa çalışacaq.

Nazir müavininin bir addımlığında dayanmış Nerjin sırtıq düşərgə baxışı ilə gözlərini ona zilləmişdi:

– Cümləni – siz fikirləşəcəksiniz? – deyə ciddi tərzdə soruşdu.

– Yox, yox, – Selivanovski baxışlarını çəkərək nəzakətlə cavab verdi. – Özünüz orada bir şey fikirləşərsiniz.

Nerjin razılaşdı, vərəq götürüb bir anlığa fikrə getdi, sonra qeyri-şüuri olaraq yazdı və yaranmış sakitlikdə vərəqi Selivanovskiyə elə uzatdı ki, başqa heç kəs, hətta Roytman da oxuya bilməsin.

“Звуковиды разрешают глухим говорить по телефону”.

– Bu, doğrudan, belədir? – Selivanovski təəccübləndi.

– Bəli.

– Buyurun, oxuyun.

VİR uğuldamağa başladı. Nerjin budkaya girdi (onu bürüyən giş indi necə də biabırçı görünürdü!.. Anbarda həmişə material çatışmır!), qapını möhkəm bağladı. Mexanizm işə düşdü, üzərində çoxsaylı mürəkkəb zolaqları və sürtülmüş ləkələr olan ikimetrlik yaş lent Rubinin masasının üstünə qoyuldu.

Bütün laboratoriya işi dayandırmışdı və gərginlik içrə baş verənləri izləyirdi. Roytman hiss olunacaq dərəcədə həyəcanlanmışdı. Nerjin budkadan çıxaraq hər şeyə laqeyd halda kənarda durmuşdu. Hamı ayaq üstə idi, təkcə daz başı işıldayan Rubin oturmuşdu. Otaqdakıların səbirsizliyini nəzərə alaraq o, kahin hikmətlərini gizli saxlamaq istəmədi və dərhal həmişəki kimi pis yonulmuş qırmızı-göy karandaşla yaş lent üzərində bölgülər aparmağa başladı.

– Görürsünüz, bəzi səslərin tapılması heç bir çətinlik yaratmır, məsələn, vurğu altında olan saitlər və ya sonor samitlər. İkinci sözdə iki “r” aydın görünür. Birinci sözdə vurğu altında “i” səsidir və ondan əvvəl yumşaq “v” gəlir – burada qalın samit ola da bilməz. Daha əvvəl – “a” formantı durur, amma yadda saxlamaq lazımdır ki, vurğudan əvvəlki birinci hecada “o” da “a” kimi tələffüz olunur. Əvəzində isə “u” hətta vurğudan uzaqda belə özünəməxsusluğunu saxlayır, burada, gördüyünüz kimi, həmin səs üçün səciyyəvi olan aşağı tezlik xətti keçir. Dalınca isə kar partlayan samit gəlir, yəqin ki, “k”. Beləliklə, nə alınır? – “ukovi” və ya “ukavi”.

Bu da qalın “v”, yumşaq variantından nəzərəçarpacaq dərəcədə fərqlənir, onda iki min üç yüz hersdən yuxarı xətt olmur. “vukovi...” Sonra yeni cingiltili qalın səslənən, sonda isə incəlmiş sait, bunu mən “dı” kimi qəbul edə bilərəm. Beləliklə, “vukovidı”. Birinci səsi tapmaq qalır, o pozulub, mən onu “s” kimi də qəbul edə bilərdim, amma mənə burada “z” səsinin olduğunu deyir. Beləliklə, birinci söz – “zvukovidı”! Davam edək. İkinci sözdə, dediyim kimi, iki “r” və yəqin, “ayet” standart fel şəkilçisi var, bir halda ki bu, cəm formasıdır, onda “ayut” olacaq. İndi dəqiqləşdirərəm... Antonina Valeryevna. Lupamı siz götürmüşdünüz? Bircə dəqiqəliyə verə bilərsinizmi?

Ona lupa, ümumiyyətlə, lazım deyildi, belə ki, VİR olduqca dağınıq təsvirlər verirdi. Bu, sadəcə, düşərgədə deyildiyi kimi, özünü göstərmək üçün lazım olmuşdu. Nerjin içində gülür, onsuz da, hamar saçlarını bir az da hamarlayırdı. Rubin gözucu ona baxdı və lupanı götürdü. Ümumi gərginlik artırdı, heç kəs bilmirdi ki, Rubin düz tapır, yoxsa yox. Selivanovski heyrətlə pıçıldayırdı:

– Bu, təəccüblüdür... bu, təəccüblüdür...

Baş leytenant Şustermanın pəncələri üstə otağa nə vaxt girdiyini duyan olmadı.

Bu adamın laboratoriyaya girməyə icazəsi yox idi, buna görə də aralıda durmuşdu. Nerjinə tez yanına gəlmək işarəsi verən Şusterman onunla birgə çölə çıxmadı, Rubini çağırmaq üçün imkan axtarmağa başladı. Rubin gedib çarpayısını yenidən, lazımi qaydada yığışdırmalı idi. Onun bu cür tələblə Rubini bezdirdiyi birinci dəfə deyildi.

Bu arada Rubin “qluxim” sözünü artıq tapmış və dördüncü sözü tapmağa çalışırdı.

Roytmanın sifəti işıq saçırdı – təkcə ona görə yox ki, müvəffəqiyyətə sevinirdi: işdə qazanılan uğurlara o, ürəkdən fərəhlənirdi.

Elə bu zaman təsadüfən başını qaldıran Rubin Şustermanın acıqlı, əyri baxışları ilə rastlaşdı. Və onun otağa niyə gəldiyini başa düşərək rəqibini "Özün yığışdırarsan!" baxışı ilə mükafatlandırdı.

– Sonuncu söz – "po telefonu", – bu birləşmə ilə o qədər tez-tez rastlaşırıq ki, mən ona öyrəşmişəm, dərhal görürəm. Bununla bitdi.

– Çox təəccüblüdür! – Selivanovski təkrarlayırdı. – Bağışlayın, adınız necə oldu?

– Lev Qriqoriç.

– Belə, Lev Qriqoriç, bəs səs növlərində səslərin fərdi xüsusiyyətlərini fərqləndirə bilərsinizmi?

– Biz buna fərdi səs ahəngi deyirik. Bəli! İndi tədqiqatımızın predmeti məhz bu məsələdir.

– Çox yaxşı oldu! Məncə, sizin üçün ma-raq-lı bir tapşırıq olacaq.

Şusterman pəncələri üstə çölə çıxdı.

35

Dustaqları görüşə aparmaq üçün naryad almış maşının mühərriki xarab oldu, zəng edilib məsələ aydınlaşdırılana kimi ləngimə baş verdi. Təxminən, saat on birdə, Akustika laboratoriyasından çağırılmış Nerjin şmona gəlib çıxanda, görüşə gedən digər altı nəfər artıq orada idi. Bəzilərinin şmonu başa çatmaq üzrə idi, başqaları isə bu prosedurdan artıq keçmişdilər və müxtəlif vəziyyətlərdə – kimisi sinəsi ilə iri masaya söykənərək, kimisi də şmon xəttindən kənarda gəzişərək – gözləyirdilər. Xəttin düz üstündə, divarın yanında, başdan-ayağa kimi parıldadılmış, şax, parada gedəcək peşəkar hərbçini xatırladan polkovnik-leytenant Klimentyev dayanmışdı.

Onun sıx qara bığlarından və başının qara saçlarından bərk odekolon iyi gəlirdi.

Əllərini belinə qoyub durmuş rəis ilk baxışdan hər şeyə biganə görünürdü, əslində isə burada durmağı ilə o, nəzarətçiləri daha vicdanla axtarmağa sövq edirdi.

Axtarış xəttində Nerjini ən çox başaparan nəzarətçilərdən biri sayılan Krasnoqubenki qarşıladı, əllərini irəli uzadaraq dərhal soruşdu:

– Ciblərində nə var?

Nerjin təzə dustaqlara xas olan nəzarətçilər və mühafizəçilər qarşısında təlaşa düşmək və onların xoşuna gəlməyə çalışmaq mərhələsini artıq çoxdan keçmişdi. O, özünə əziyyət verib nəzarətçinin sualına cavab vermədi və özü üçün qeyri-adi olan şeviot kostyumun ciblərini çevirməyə tələsmədi. Krosnoqubenkiyə baxarkən gözlərinə yuxulu ifadə verdi və əlini azca yana açdı ki, nəzarətçinin özü onun ciblərini eşələsin. Beşillik məhbəs həyatından və çoxsaylı belə hazırlıqlardan sonra Nerjinə daha əvvəllər olduğu kimi elə gəlmirdi ki, bu, kobud zorakılıqdır və nəzarətçinin kirli barmaqları onun yaralı ürəyini qurdalayır, – yox, bədəni ilə baş verən heç nə onun yüksəlişdə olan işıqlı əhvalını poza bilməzdi.

Krasnoqubenki Potapovun bu gün Nerjinə bağışladığı portsiqarı açdı, bütün papirosların müştüklərini yoxladı, onların içində, eləcə də qutudakı kibrit çöplərinin altında heç nə gizlədilmədiyinə əmin oldu; cib dəsmalının tikişlərini yoxladı – ciblərdə başqa heç nə yox idi. Bundan sonra əllərini alt köynəklə yaxasıaçıq pencəyin arasından salıb Nerjinin üstünü axtardı. Köynəyin altında, köynəklə yaxalığın arasında heç nəyin gizlədilmədiyinə əmin oldu. Sonra çömbəlib oturdu və iki ovcu ilə Nerjinin əvvəl bir, sonra da o biri ayağını yuxarıdan-aşağı yoxladı. Krasnoqubenki aşağı oturanda Nerjin əsəbi şəkildə gəzişən oymaçını daha aydın gördü – onun niyə belə həyəcanlandığını başa düşdü: həbsxanaya düşəndən sonra oymaçı özündə novellalar yazmaq qabiliyyəti kəşf etmişdi və bu novellalarını alman əsirliyinə, kameralardakı görüşlərinə, tribunallara həsr etməyə başlamışdı. Bir-iki belə novellasını arvadı vasitəsilə azadlığa da ötürə bilmişdi, amma orada belə şeyləri kimə göstərmək olardı ki? Yazıları gizlətmək lazım idi. Onları burada qoya bilməzdi. Özü ilə bircə parça da olsa kağız apara bilməzdi. Lakin bir qoca kişi, onların ailəvi dostu, novellaları oxuyandan sonra arvadıyla ona xəbər göndərmişdi ki, hətta Çexovda belə bitkin və ifadəli sənətkarlıq nümunələrinə çox az rast gəlinir.

Beləcə, bugünkü görüş üçün də novella, özü də, müəllifin hesab etdiyi kimi, olduqca gözəl bir əsər yazılmışdı. Lakin son anda o, Krasnoqubenkidən qorxmuş və mikroskopik xətlə yazılmış kalka topasını udmuşdu. İndi isə novellanı yediyi üçün heyifsilənirdi – bəlkə də, keçirə bilərdi?

Krasnoqubenki Nerjinə əmr etdi:

– Çəkmələrinizi çıxardın.

Nerjin ayağını taburetin üstünə qoydu, çəkmənin bağını açdı və şıllaq atırmış kimi bir hərəkətlə ayağındakı çəkməni hara uçduğuna baxmadan qırağa tulladı, sökülmüş corabını açığa çıxartdı. Krasnoqubenki çəkməni götürdü, əli ilə onun içini yoxladı, altını əydi. Nerjin vəziyyətini dəyişmədən eyni qayda ilə ikinci çəkməsini də vızıldatdı və daha bir cırıq corabını göstərdi. Bəlkə də, corabların yırtıqları iri olduğu üçün Krasnoqubenki onların da altında nəyinsə gizlədildiyindən şübhələnmədi və onları soyunmağı tələb etmədi.

Nerjin üzünü çevirdi. Krasnoqubenki papiros yandırdı.

Nerjin ayaqlarındakı çəkmələri vızıldadarkən polkovnik-leytenantın üzünün əzələləri səyriyirdi. Bu, nəzarətçinin açıq təhqir edilməsi demək idi. Əgər nəzarətçiləri müdafiə etməsə, dustaqlar həbsxana müdiriyyətinin başına çıxarlar. Klimentyev dustaq vəziyyətindən utanmaq əvəzinə ondan həzz alan bu həyasıza görüşə icazə verməmək üçün bəhanə tapdığı halda xeyirxahlıq etdiyinə görə növbəti dəfə peşman oldu.

– Diqqət! – o, sərt səslə dilləndi, yeddi dustaq və yeddi nəzarətçi ona tərəf döndülər. – Qaydanı hamı bilir? Qohumlarınıza heç nə ötürmək olmaz. Qohumlardan heç nə qəbul etmək olmaz. Bütün ötürmələr – ancaq mənim vasitəmlə olmalıdır. Söhbətlərdə aşağıdakılara toxunmaq olmaz: işə, iş şəraitinə, iş rejiminə, obyektin harada yerləşməsinə. Heç bir ad çəkilməməlidir. Özünüz haqqında deyə bilərsiniz ki, hər şey yaxşıdır, heç nəyə ehtiyacınız yoxdur.

– Bəs nədən danışaq? – kimsə bərkdən soruşdu. – Siyasətdən?

Klimentyev əziyyət çəkib bu suala cavab vermədi, çünki onun yersiz olması hamıya aydın idi.

– Öz günahınızdan, – dustaqlardan kimsə məsləhət verdi. – Peşmançılıqdan.

– İstintaq işindən də danışmaq olmaz, məxfidir, – Klimentyev halını pozmadan təklifi rədd etdi. – Ailənizlə maraqlanın, uşaqlarınızla. Daha sonra. Yeni qayda: bugünkü görüşdən etibarən öpüşmək və əl tutub görüşmək qadağan edilir.

Bu vaxta kimi axtarışa da, necə pozacağını bildiyi kütbeyin təlimata da laqeyd qalan Nerjin öpüşməyin qadağan edildiyini eşidəndə gözlərinin qaraldığını hiss etdi. Xırıltı ilə Klimentyevə dedi:

– İldə bir dəfə görüşürük...

Dustağın daha nəsə deyəcəyini gözləyən Klimentyev sevincək ona tərəf döndü.

Nerjin Klimentyevin indicə necə bağıracağını, sanki, əvvəlcədən eşitdi:

– Görüşdən məhrum edirəm!!

...və səsini boğdu.

Son saatda elan edilmiş görüşü yarıqanuni kimi görünürdü və onu bu görüşdən məhrum etmək asan məsələ idi...

Həqiqəti olduğu kimi demək və ədalət axtarmaq istəyən adamları həmişə hansısa bir fikir saxlayır.

Köhnə dustaq kimi o da hikkəsinin ağası olmalı idi.

Qiyamla rastlaşmayan Klimentyev sözünü tamamladı:

– Öpüşəcəyiniz, əl verib görüşəcəyiniz və ya başqa qayda pozuntusuna yol verəcəyiniz təqdirdə görüş dərhal dayandırılacaq.

– Arvadım axı bunu bilmir! O, məni öpəcək! – oymaçı qızğınlıqla dilləndi.

– Qohumlarınız da xəbərdar ediləcəklər! – Klimentyev izah etdi.

– Belə qayda heç vaxt olmayıb!

– İndi olacaq.

(Ağılsızlar! Onların narazılığı da ağılsızlıqdır – elə bil, bu qaydanı fikirləşən təzə təlimat yox, Klimentyevin özüdür!)

– Görüşə nə qədər vaxt verilir?

– Əgər anam gələrsə – anamı buraxacaqsınız?

– Görüş otuz dəqiqədir. Çağırış kimin adına yazılıbsa, yalnız həmin o bir nəfər buraxılır.

– Bəs beş yaşlı qızımı?

– On beş yaşına kimi uşaqlar böyüklərlə bir yerdə keçirlər.

– Bəs on altı yaşındakılar?

– Buraxmayacağıq. Yenə sual var? Maşına minməyə başlayırıq. Çıxışa!

Təəccüblüdür! – görüşə, həmişə olduğu kimi, dustaq maşınında deyil, kiçiktutumlu avtobusda aparacaqdılar.

Avtobus qərargahın qapısı ağzında dayanmışdı. Təzə gəlmiş, mülki paltarlı, başlarında yumşaq şlyapa olan üç nəfər nəzarətçi əllərini ciblərinə qoyaraq (tapançaları ciblərində idi) hamıdan əvvəl avtobusa oturdu və üç küncü tutdu. Onların ikisi istefada olan boksçulara, ya da ki qanqsterlərə oxşayırdı. Əyinlərində əla palto vardı.

Səhər qırovu artıq əriməyə başlamışdı. Hava nə şaxtalı, nə də mülayim idi.

Yeddi dustaq birqapılı avtobusa mindi və hər kəs yerini tutdu.

Forma geymiş dörd nəzarətçi də maşına mindi.

Sürücü qapını bağladı və mühərriki işə saldı.

Polkovnik-leytenant Klimentyev minik maşınına oturdu.

36

Günortaya yaxın Yakonovun iş otağının məxmər sakitliyində və cilalanmış rahatlığında kabinet sahibinin özü yox idi – o, Yeddincidə klipperlə vokoderin "kəbinini kəsməklə" məşğul idi. (İki qurğunun birləşdirilməsi ideyası bu gün səhər həmişə öz mənfəətini güdən Markuşevin ağlına gəlmişdi və çoxları da onunla razılaşmışdı, bu işdə hər kəsin öz ayrıca marağı vardı; təkcə Bobının, Pryaniçikov və Roytman etiraz edirdilər, amma onlara qulaq asan yox idi.)

Kabinetdə isə Selivanovski, Ryuminin təmsilçisi general Bulbanyuk, Marfino leytenantı Smolosidov və dustaq Rubin oturmuşdular.

Leytenant Smolosidov çətin adam idi. Hətta istənilən canlı məxluqda hansısa yaxşı bir cəhətin olduğuna inananlar belə onun gülümsəmək nə olduğunu bilməyən çuqun kimi baxışında, qalın dodaqlarının sərt və biçimsiz sıxılmasında xoşagələn heç nə tapa bilmirdilər. Laboratoriyalardan birində o lap aşağı, radiomontajçıdan azca yuxarı vəzifə tuturdu, məvacibi də təzə gələn qızların məvacibi qədər idi – ayda iki mindən az. Doğrudur, bundan əlavə, o, institutdan hər ay min manatlığa qədər mal oğurlayırdı və “qara bazar”da çətin tapılan radio detallarını satmaqla məşğul idi, hamı da bilirdi ki, Smolosidovun mövqeyi və gəlirləri bunlarla məhdudlaşmır.

Şaraşkanın azad əməkdaşları, hətta onunla bir yerdə voleybol oynayanlar belə Smolosidovdan qorxurdular. Onun üzərinə heç vaxt səmimilik işığı qonmayan sifəti qorxunc idi. Ən böyük rəislərin ona göstərdikləri etibar da qorxulu görünürdü. O, harada yaşayırdı? Ümumiyyətlə, evi, ailəsi vardımı? Xidmət yoldaşlarından heç birinin evinə qonaq getmir, institut divarlarından kənarda onların heç biri ilə boş vaxtını keçirmirdi. Döşünə taxdığı üç döyüş ordenindən və bir də bütün müharibə müddətində marşal Rokossovskinin dediyi sözlər arasında onun, Smolosidovun, eşitmədiyi bircə sözün də olmaması ilə bağlı öyünməsindən başqa heç nə məlum deyildi. Bunun necə ola biləcəyi haqqında soruşulanda isə Smolosidov demişdi ki, marşalın şəxsi radisti olub.

Müəmmalı və məxfi lentli maqnitofona xidmətin kimə həvalə olunması məsələsi ortaya çıxan kimi nazirliyin dəftərxanasından komanda gəldi: Smolosidova!

İndi də Smolosidov laklanmış balaca masanın üstündə maqnitofonun yerini rahatlayır, başı qol-budaq atmış, üstündə burun və qulaqlardan ibarət çıxıntıları olan kartofa bənzəyən general Bulbanyuk isə deyirdi:

– Siz dustaqsınız, Rubin. Lakin siz nə vaxtsa kommunist olmusunuz və bəlkə də, yenə olacaqsınız.

Rubin “Mən indi də kommunistəm!” demək istədi, lakin bunu Bulbanyuka sübut etməyi özü üçün alçaldıcı hal saydığı üçün susdu.

– Sovet hökuməti və bizim orqanlar sizə etimad göstərilməsini mümkün sayır. Bu maqnitofondan siz indi dünyamiqyaslı dövlət sirri eşidəcəksiniz. Ümid edirik ki, siz vətəninin üstündə atom bombası təhlükəsinin asılmasını istəyən bu yaramazı tutmaqda bizə kömək edəcəksiniz. Aydındır ki, sirri yaymaqla bağlı kiçicik cəhd göstərəcəyiniz halda məhv ediləcəksiniz. Başa düşdünüz?

– Başa düşdüm, – Rubin qısaca dedi. İndi onun ən çox qorxduğu şey lentdən kənarlaşdırılması idi. Bütün şəxsi uğurlarından çoxdan məhrum olmuş Rubin bəşəriyyəti öz ailəsi sayır və bu həyatla da yaşayırdı. Hələ dinlənilməmiş bu lent isə onu şəxsən maraqlandırırdı.

Smolosidov maqnitofonu qoşdu.

Kabinetin sakitliyində astagəl amerikalı ilə canından bezmiş rusun zəif xırıltı ilə müşayiət olunan dialoqu eşidilməyə başladı.

Rubin dinamikə çəkilmiş ala-bəzək parça üzlüyə, sanki, orada düşmən sifəti axtarırmış kimi diqqət kəsildi. Bu cür əzmlə baxanda onun üzü bürüşür və qəddar ifadə alırdı. Belə sifəti olan adama yalvarıb onu rəhmə gətirmək olmazdı.

– Siz kimsiniz? Soyadınızı deyin, – sözlərindən sonra Rubin artıq tamam başqa adama çevrilərək kresloya söykəndi. O, içəridəki adamların rütbələrini də, öz çiyinlərində də artıq çoxdan mayor ulduzları gəzdirmədiyini də unutmuşdu. Sönmüş papirosunu yandırandan sonra qısaca əmr etdi:

– Belə. Bir də.

Smolosidov lenti geri fırlamağa başladı.

Hamı susurdu. Hamı öz üzərində odsaçan çarxın hərarətini hiss edirdi.

Rubin müştüyü çeynəyə-çeynəyə papirosunu tüstülədirdi. Sevincindən şişib partlayırdı. Budur, rütbəsindən, şərəfindən məhrum edilmiş olsa da, yenə lazım oldu! İndi isə qoca Tarix üçün gücü çatan səviyyədə işləməli olacaq. O, yenə sıradadır! O, yenə də Dünya İnqilabının keşiyindədir!

Onun nifrət etdiyi Smolosidov hirsli köpək kimi maqnitofonun yanını kəsdirmişdi. Antonun masası arxasında oturmuş və təşəxxüslə əllərini kartofabənzər başına dirəmiş təkəbbürlü Bulbanyukun öküz boynuna oxşar boynunun artıq dərisi barmaqları üstündən sallanmışdı. Bunlar, bu gönüqalınlar nəsli, görəsən, nə vaxt doğub-törəmişdi? – Kommunist xudpəsəndliyi qanqalından törəyiblər, bəlkə? Əvvəllər necə də canlı, necə ağıllı yoldaşlar vardı! Necə oldu ki, bütün aparat məhz bunların əlinə düşdü və bunlar da ölkəni ölümə sürükləyirlər?

Rubin bu adamlardan iyrənirdi, heç üzlərinə də baxmaq istəmirdi. İmkanı olsaydı, bunları elə buradaca, kabinetdəcə əl qumbarası ilə partladardı!

Ancaq obyektiv olaraq belə çıxırdı ki, tarixin bu dolanbacında məhz bu adamlar müsbət qüvvələri, proletar diktaturasını və onun vətənini təmsil edirdilər.

Hisslərdən yuxarı olmağı bacarmaq lazımdır! Və bunlara kömək etməyi!

Rubini həbsxanaya da onun bacarıqlı və vicdanlı olmasına dözə bilməyən siyasi şöbə donuzları saldırmışdılar. Məhz bu cür donuzlar, bu dəfə hərbi prokurorluqdan olan, dörd il ərzində Rubinin günahsızlığı haqda onlarca şikayətini, fəryadını zibil qutusuna atmışdılar.

O, öz bədbəxt taleyindən ucada olmalı idi! İdeyanı xilas etməli idi. Bayrağı xilas etməli idi. Qabaqcıl quruluşa xidmət etməli idi.

Lent qurtardı.

Rubin papirosun kötüyünü külqabına basdı, yetərincə ləyaqətli görünən Selivanovskiyə baxmağa çalışaraq dedi:

– Yaxşı. Çalışarıq. Əgər heç kəsdən şübhələnmirsinizsə, onda bəs necə axtarmalı? Bütün moskvalıların səslərini yazmayacağıq ki? Kiminlə müqayisə etməli?

Bulbanyuk onu sakitləşdirdi:

– Dörd nəfəri dərhal, avtomatın yanındaca tutmuşuq. Amma çətin ki bunlar olsun. Xarici İşlər Nazirliyindən isə beş nəfər bunu bilə bilərdi. Mən, əlbəttə, Qromıkonu və yenə bir neçə başqa adamı nəzərdə tutmuram. Bu beş nəfəri qısaca qeyd etmişəm, rütbələrini, tutduqları vəzifələri göstərmirəm ki, siz kimisə günahlandırmaqdan çəkinməyəsiniz.

O, qeyd dəftərçəsindən cırılmış vərəqi Rubinə uzatdı. Vərəqdə yazılmışdı:

1. Petrov.
2. Syaqovitıy.
3. Volodin.
4. Şevronok.
5. Zavarzin.

Rubin oxuyandan sonra siyahını özündə saxlamaq istədi.

– Yox-yox! – Selivanovski tez xəbərdarlıq etdi. – Siyahı Smolosidovda olacaq.

Rubin vərəqi qaytardı. Bu cür ehtiyatlılıq onun xətrinə dəyməsə də, gülməli göründü. Sanki, bu beş soyad yaddaşında alışıb-yanmırdı: Petrov! – Syaqovitıy! – Volodin! – Şevronok! – Zavarzin! Uzun müddət linqvistika ilə məşğul olması Rubinin beyninə o dərəcədə nüfuz etmişdi ki, o, ani olaraq soyadların köklərini axtarmağa başladı: “syaqovitıy” – uzağa tullanan, “şevronok” – “javoronok”.[1]

– Xahiş edərdim ki, – o, quru səslə dedi, – hər beşinin telefon danışıqları da yazılmış olsun.

– Sabah siz onları alacaqsınız.

– Bir də: hər birinin yanında yaşını göstərin. – Rubin fikirləşdi. – Və hansı dilləri bildiyini sadalayın.

---

[1] *Javoronok* – torağay (*rus.*)

– Bəli, – Selivanovski onu dəstəklədi, – mən də düşündüm: niyə heç bir xarici dilə keçmədi? Nə diplomatdır bu? Yəni belə bicdir?

– O, hansısa bir sadəlövh adama da tapşıra bilərdi! – Balabanyuk yumşaq əlini masaya çırpdı.

– Belə şeyi? Kimə etibar etmək olar?..

– Bax bunu tezliklə öyrənməyimiz lazımdır, – Balabanyuk izah edirdi, – cinayətkar bu beş nəfərin arasındadır, yoxsa yox? Əgər bunların arasında deyilsə – yenə beşini, lap iyirmi beşini götürərik!

Rubin onu dinlədi və başı ilə maqnitofona işarə edərək dedi:

– Bu lent mənə fasiləsiz lazım olacaq, özü də artıq bu gün.

– Lent leytenant Smolosidovda olacaq. Onunla birgə sizə tam məxfi bölmədə otaq ayıracaqlar.

– Otağı artıq boşaldırlar, – Smolosidov dəqiqləşdirdi.

Xidməti təcrübəsi Rubinə təhlükəli “nə vaxt?” sualından uzaq olmağı, belə sualın onun özünə də verilməməsinə çalışmağı öyrətmişdi. O bilirdi ki, burada birhəftəlik də, ikihəftəlik də, əgər firma işə düşsə, uzun aylar boyu davam edəcək qədər iş var. Rəislərdən soruşsaydı ki “nə vaxta lazımdır”, birmənalı şəkildə deyəcəkdilər: “sabah səhərə”. O maraqlandı:

– Bu iş barədə mən daha kiminlə danışa bilərəm?

Selivanovski Bulbanyukla baxışaraq cavab verdi:

– Bir də yalnız mayor Roytmanla. Foma Quryanoviçlə və nazirin özü ilə.

Bulbanyuk soruşdu:

– Xəbərdarlığım yadınızdan çıxmayıb ki? Təkrar edim?

Rubin icazəsiz yerindən durdu və yumulmuş gözləri ilə generala xırda bir şeyə baxırmış kimi baxdı:

– Mən gedib fikirləşməliyəm, – heç kəsə müraciət etmədən dedi.

Etiraz yox idi.

Rubin kabinetdən tutulmuş vəziyyətdə çıxdı, institut üzrə növbətçinin yanından keçərək qırmızı payəndaz döşənmiş pilləkənlə aşağı düşdü.

Qlebi də yeni qrupa cəlb etmək lazım gələcəkdi. Heç kəslə məsləhətləşmədən necə işləyə bilərdi?.. Tapşırıq çox çətin olacaq. Səslər üzərində yenicə işləməyə başlayıblar. İlk təsnifatlar. İlk terminlər.

Rubində tədqiqatçı ehtirası alışmağa başlamışdı.

Mahiyyətcə bu, yeni elmdir: səsinin izinə görə cinayətkarın tapılması.

Bu vaxta kimi barmaq izlərinə görə tapırdılar. Ad da qoydular: daktiloskopiya, barmaqların müşahidə edilməsi. Bu elm yüz illər boyu yaranmışdı.

Yeni elmi isə səsin müşahidəsi (hər halda, Soloqdin onu bu cür adlandırardı) fonoskopiya adlandırmaq olar. Və bu elmi bir neçə günə yaratmaq lazım gələcək.

Petrov. Syaqovitıy. Volodin. Şevronok. Zavarzin.

37

Nerjin pəncərənin qarşısında, yumşaq oturacaqda yerini rahatladı və bundan həzz almağa başladı. Yanındakı ikinəfərlik divanda İllarion Pavloviç Gerasimoviç oturmuşdu. İxtisasca fizik-optik olan, darkürək, balacaboy, zahirən ziyalıya oxşayan, gözündə pensne gəzdirən Gerasimoviç plakatlarda təsvir olunan casuslara oxşayırdı.

– Elə bil, hər şeyə öyrəşmişəm, – Nerjin fikirlərini Gerasimoviçlə bölüşürdü. – Qarın üstündə tumançaq otura bilərəm, bir kupeyə iyirmi beş nəfərin salınması, mühafizəçinin çamadanları sındırması məni özümdən çıxara bilməz. Ancaq ürəyimdən azadlığa doğru qırılmayan bir tel uzanır – arvadıma olan məhəbbətim. Bircə bu telə toxunulanda dözə bilmirəm. İldə cəmi yarım saatlığa görüşəsən – və onu öpə bilməyəsən. Bu, adamın ruhuna tüpürməkdir, yaramazlıqdır.

Gerasimoviç nazik qaşlarını çatdı. Belə edəndə sifəti həmişə, hətta adi fizika sxemləri üzərində düşünərkən belə, çox qəmgin görünürdü.

– Ehtimal ki, bütün bunlara davam gətirməyin yeganə bir yolu var – daxilindəki bağlılıqların hamısını üzmək, məhv etmək, bütün arzu və istəklərindən imtina etmək.

Gerasimoviçin Marfino şaraşkasına gətirildiyi cəmi bir neçə ay idi və Nerjin onu hələ yaxşı tanıya bilməmişdi. Bununla belə, izahı olmayan bir səbəbdən onun bu adamdan xoşu gəlirdi.

Tezliklə araya sükut çökdü. Bütün qalan yolu susdular. Görüş dustaqların həyatında fövqəladə hadisə idi və onlara özlərinin çoxdan sərdabələrə çəkilib yuxuya getmiş ruhlarını oyatmaq, adi günlərdə üzə çıxa bilməyən xatirələrini canlandırmaq lazım gəlirdi. Bütöv bir il boyu, çox illər boyu yığılmış hiss və düşüncələrini bir yerə toplamalı, doğmaları ilə keçirəcəkləri bu qısa dəqiqələrə sığışdırmalı idilər.

Avtobus vaxtanın qabağında dayandı. Növbədə olan serjant pillələrin üstünə qalxaraq başını avtobusun içinə soxdu və gözləri ilə iki dəfə maşındakı dustaqları saydı (bir az qabaq baş nəzarətçi vaxta kitabına səkkiz başa imza atmışdı), sonra isə maşının altına girdi ki, ressorlardan kiminsə sallanmadığına əmin olsun (cismsiz cin belə orada bircə dəqiqədən artıq davam gətirə bilməzdi). Serjant vaxta otağına qayıtdı və bir azdan birinci, onun dalınca isə ikinci darvaza açıldı. Avtobus təkərlərini sevincək xışıldadaraq tilsimlənmiş xətti keçdi və Nəbatat bağının yanından ötərək şose yolla şütüməyə başladı. Marfino dustaqları bu cür gəzintilərə görə obyektlərinin tam məxfiliyinə borclu idilər: onlarla görüşə gələn yaxın adamları canlı ölülərinin harada yaşadıqlarını, onların yüz kilometrlik bir məsafədənmi gətirildiklərini, Spassk darvazasındanmı çıxarıldıqlarını, aerodromdanmı maşınlara mindirildiklərini, ya da ki o biri dünyadan gəldiklərini bilməməli idilər, ancaq tox, yaxşı geyinmiş, əlləri qaralmamış, lakin əvvəlki danışqanlıqlarını itirmiş, qəmli-qəmli gülümsəyən, yaxınlarını heç nəyə ehtiyaclarının olmadığını inandırmağa çalışan əzizlərini görməli idilər.

Bu görüşlər, üzərilərində ölmüş adamın və ona abidə qoyan canlıların təsvir olunduğu qədim yunan stellərinə bənzəyirdi. Həmin stellərdə həmişə kiçicik bir zolaq olurdu və bu zolaq yerüstü dünyanı yeraltı dünyadan ayırırdı. Canlılar mehribanlıqla ölüyə, ölü isə nə şən, nə də qəmgin olmayan şəffaf, həddən artıq çox şey öyrənmiş baxışı ilə Aidə baxırdı.

Nerjin başını pəncərəyə tərəf çevirdi. Təpənin üstündən bu vaxta qədər görə bilmədiyi şeylərə – işlədikləri və yaşadıqları binaya, qaldıqları yarımdairəvi otağın üstündə və ondan bir az hündürdə qədim Rusiyada altılıq adlandırılan altıbucaqlı qüllələr kimi düzənlənmiş paslı günbəzləri olan, zamandan kərpicləri qaralmış seminariya binasına baxmaq istədi. Akustika laboratoriyasının, yeddinci laboratoriyanın, konstruktor bürosunun və Yakonovun kabinetinin çıxdığı cənub fasadındakı açılmayan pəncərələrin düz sıraları ətrafa laqeyd nəzərlərlə baxır, şəhər kənarında yaşayan moskvalılar və Ostankino parkına gəzməyə gələnlər bu şəhərətrafı tənha binaya böyük təzyiq altında nə qədər dövlət sirlərinin, qeyri-adi həyatların, tapdalanmış arzuların, sovrulmuş ehtirasların toplandığını, bir-biri ilə çulğalandığını və atəş kimi gərginləşdiyini təsəvvürlərinə belə gətirə bilməzdilər. Binanın içi də sirlə dolu idi. Bir otaq o birisi haqqında, bir qonşu o birisi haqqında heç nə bilmirdi. Əməliyyat müvəkkilləri də iyirmi iki nəfər ağılları heç nə kəsməyən, sərsəm qadın – bu sərt binaya buraxılmış azad əməkdaşlar – haqqında məlumatsız idilər. Onlar bu qadınların bir biri haqqında bildiklərindən, onların hər biri haqqında təkcə göylərin bilə biləcəklərindən, daim başları üstündən asılmış qılıncın qorxusuna, əzbərlədikləri təlimatların xofuna baxmayaraq, iyirmi ikisinin də kiməsə bağlandığından, kimisə sevdiyindən, xəlvətə salıb öpdüyündən, ya da ki kiməsə yazıqları gələrək ailəsi ilə əlaqə yaratmalarından xəbərsiz idilər.

Tünd-qırmızı portsiqarını açan Qleb ancaq qeyri-adi hallarda çəkilmiş papirosun verə biləcəyi ləzzətlə papirosunu yandırdı. Nadya ilə bağlı düşüncələrinin bu an ən ali, hər şeyi bürüyən düşüncələr olmasına baxmayaraq, onun bu səfərin qeyri-adiliyindən həzz alan bədəni yalnız getmək, getmək, getmək istəyirdi... İstəyirdi ki, zaman dayansın, avtobus isə maşın təkərlərinin qara iz qoyduğu bu qarlı yolla, qırovun ağacların budaqlarına xovlu bəzəklər vurduğu, arada gözə dəyən, lakin Nerjinin səslərini müharibədən sonra eşitmədiyi uşaqların oynadığı bu ağappaq parkın qırağı ilə hey getsin, getsin... Əsgərlər və dustaqlar uşaq səsləri eşitmirlər.

Nadya Qleblə cəmi bir il yaşamışdı. Bu, onun qoltuğunda portfel ora-bura qaçdığı bir il idi. Hər ikisi beşinci kursda oxuyurdu, kurs işi yazır, dövlət imtahanları verirdi.

Sonra dərhal müharibə başlandı.

İndi kiminsə evində körpələr qaçışır.

Onların isə – uşağı yoxdur...

Balaca bir uşaq yolu keçmək istəyirdi. Sürücü sükanı kəskin burdu. Körpə qorxdu, yerində dayandı və göy əlcəkli əlini qızarmış üzünə sıxdı.

İllərlə uşaq haqqında düşünməyən Nerjin birdən aydın başa düşdü ki, Stalin onların körpələrini oğurlayıb. Hətta müddət bitəndən sonra, onlar yenə bir yerdə olsalar belə, artıq arvadının otuz altı, bəlkə də, qırx yaşı olacaqdı. Uşaq doğmaq – artıq gec ola bilərdi...

Ostankino sarayını sağda, ayaqlarında rəngbərəng konki olan uşaqların sürüşdüyü gölü isə solda qoyan avtobus dar küçələrə girdi və yerə döşənmiş daşların üstündə atılıb-düşməyə başladı.

Həbsxanaları təsvir edərkən həmişə rəngləri tündləşdirməyə çalışıblar. Əslində isə qorxunun olmamasının özü də bir qorxu deyildimi?

Həftələrin rəngsiz metodikliyi daha qorxulu deyildimi? Hər şeyin unudulması: yer üzərində sənə verilmiş yeganə həyatın sındırılması. Bunu bağışlamağa hazır olmağın –

kütbeyinlərə bağışlamağın. Fikrinin artıq həbsxana nimçəsindən çörəyin orta tikəsini yox, qırağını necə götürmək, növbəti dəfə hamama gedəndə cırılmamış və əyninə balaca gəlməyən alt paltarını necə almaq kimi məsələlərlə məşğul olması daha dəhşətli deyildimi? Bunların hamısını gərək yaşayasan...

Barmaqlıq arxasında, rütubətli məhbəsdə.

Və ya – açın məhbəsimi, bir qaragöz verin mənə – yazmaq üçün heç də məhbəsdə oturmaq lazım deyildi, hər şeyi asanlıqla təsəvvür etmək də olardı. Amma bu primitivlikdir. Əsl məhbəs hissi uzun və sonsuz illər boyu yaranır. Nadya məktubunda yazır: “Sən qayıdandan sonra...” Dəhşət də elə bundadır ki, qayıdış olmayacaq. Qayıtmaq – olmaz. On dörd cəbhə və həbsxana ilində bədənin bircə də olsa hüceyrəsi, ola bilər, əvvəlki kimi qalmasın. Yalnız təzədən gəlmək mümkündür. Əvvəlki ərinin soyadını daşıyan yeni, tanımadığın bir adam gələcək, əvvəlki arvad görəcək ki, onun əvvəlki, yeganə, on dörd il özünə qapanıb gözlədiyi insan daha yoxdur, o, molekullara bölünərək buxarlanmışdır.

Əgər yeni, ikinci həyatda onlar bir-birini sevə bilsələr, yaxşıdır.

Bəs sevə bilməsələr?..

Bir də, bu qədər vaxt ötəndən sonra sən özün bu azadlığa – insan qəlbi üçün iyrənc, insan ruhunun rahatlığına düşmən olan bu həyasız hərc-mərcliyə çıxmaq istəyəcəksənmi? Həbsxana kandarında ayaq saxlayacaqsan, gözlərini qıyacaqsan – gedim ora, yoxsa getməyim?

Pəncərələrin arxasında şəhərətrafı Moskva küçələri ötürdü. Gecələr, öz məhbəslərində oturarkən, göyə dağılmış işığa baxıb düşünürdülər ki, Moskva başdan-başa parıldayır, göz qamaşdırır. Burada isə çoxdan təmir edilməmiş, suvağı tökülmüş bir və ikimərtəbəli evlər, əyilmiş taxta çəpərlər bir-birini əvəzləyirdi. Yəqin, onlara müharibədən sonra heç kəs barmağını da vurmamışdı, buralara kimi gəlib çatmamış səylər hansısa başqa bir şeyə yönəlmişdi.

Haradasa daha uzaqlarda, Ryazandan Ruzayevkaya kimi, əcnəbilərin aparılmadığı yerlərdə, lap üç yüz verst get – hər yerdə çürümüş saman damlardır.

Başını tərli titrək şüşəyə söykəmiş və altındakı motorun uğultusunu eşitməyən Qleb səsinin dörddəbiri ilə pıçıldayırdı:

– Mənim Rusiyam... mənim həyatım... çoxmu əzab çəkəcəyik?..

Avtobus geniş, adamla dolu Riqa vağzalı meydanına çıxdı. Tramvaylar, trolleybuslar, avtomobillər, insanlar bulanıq, qırovlu-tutqun günün içində vurnuxurdular, – parlaq, hamının diqqətini cəlb edən ancaq bir rəng idi: Nerjinin heç vaxt görmədiyi qırmızı-bənövşəyi mundirlər.

Bu tutuquşu mundirlərini düşüncələrə qərq olmuş Gerasimoviç də görmüşdü. O, qaşlarını çataraq bütün avtobusun eşidə biləcəyi tərzdə soruşdu:

– Bir baxın! Qorodovoylar peyda olub! Yenə – qorodovoylar.

Hə, onlardır?.. Qleb xatırladı ki, hələ otuzuncu illərin əvvəlində komsomol rəhbərlərindən kimsə onlara demişdi: “Siz, yoldaş gənc pionerlər, bir də heç vaxt diri qorodovoy görməyəcəksiniz”.

– Görməli olduq... – Qleb gülümsündü.

– Nə? – Gerasimoviç onu başa düşmədi.

Nerjin onun qulağına tərəf əyildi:

– İnsanların beyinlərini o qədər doldurublar ki, indi lap küçənin ortasında durub “Rədd olsun tiran! Yaşasın azadlıq!” qışqırsan da, heç başa düşməyəcəklər ki, hansı tirandan və hansı azadlıqdan danışırsan.

Gerasimoviç alnındakı qırışları aşağıdan-yuxarı dartdı.

– Siz əminsinizmi ki, məsələn, özünüz başa düşürsünüz?

– Zənn edirəm, – Nerjin dodaqlarını büzərək cavab verdi.

– Təsdiqləməyə tələsməyin. Ağılla qurulmuş cəmiyyətə necə azadlıq lazımdır – insanlar bunu çox pis təsəvvür edirlər.

– Bəs ağılla qurulmuş cəmiyyətin özü – təsəvvürə gəlir? O mümkündürmü?

– Düşünürəm ki, mümkündür.

– Təxmini də olsa, onu mənə təsvir edə bilməzsiniz. Bu heç kəsə müyəssər olmayıb.

– Amma nə vaxtsa olacaq, – Gerasimoviç səmimi inadla dediyindən dönmürdü.

Onlar bir-birini sınayırmış kimi baxışdılar.

– Qulaq asardım, – Nerjin inadsız tərzdə dedi.

– Nə vaxtsa, – Gerasimoviç balaca başını yellədi.

Və hər ikisi yenə silkələnməməklərinə, küçələri gözləri ilə udmaqlarına və dəyişkən düşüncələrinə dalmaqlarına davam etdi.

...Başa düşmək olmur ki, Nadya bu qədər onu necə gözləyə bilər? Bu vurnuxan, həmişə nəyəsə çatmağa çalışan kütlə içərisində olasan, kişilərin baxışlarını öz üzərində hiss edəsən – və bir dəfə də olsun ürəyin əsməsin? Qleb hər şeyin əksinə ola biləcəyi vəziyyəti təsəvvür etdi – o, bəlkə də, bircə il də dözə bilməzdi. Bu qədər qadının yanından necə ötüb-keçə bilərdi?.. Əvvəllər öz zərif rəfiqəsində bu cür qranit iradəni təsəvvür belə edə bilməzdi. Həbsxananın birinci, ikinci, üçüncü ili də o əmin idi ki, Nadya dəyişəcək, dərdi dağılacaq, özünə gələcək. Amma belə olmadı.

Artıq onun gözləməyini Qleb yeganə mümkün hal hesab edirdi. Ona elə gəlirdi ki, Nadya üçün gözləmək daha çətin deyil.

Hələ Krasnaya Presnya həbsxanasında olarkən, yarımillik istintaqdan sonra ilk dəfə məktub yazmaq hüququ alanda, Nerjin qrifel qırığı ilə üçbucaq şəklində bükülmüş, üstündə markası olmayan sarı kağız parçasında yazmışdı:

“Mənim sevgilim! Dörd müharibə ilini sən məni gözlədin – heyifsilənmə ki, əbəs yerə gözləmisən: indi daha on il gözlədəcəklər. Bütün ömrüm boyu bizim qısa xoşbəxtliyimizi parlaq günəş kimi xatırlayacağam. Sən isə bu gündən azad ol. Sənin də həyatının məhv olmasına ehtiyac yoxdur. Ərə get”.

Lakin Nerjinin məktubundan Nadya bircə şeyi başa düşə bildi:

“Deməli, sən daha məni sevmirsən! Məni başqasına necə verə bilərsən?”

O, Nadyanı hətta cəbhəyə də, Dneprarxası döyüş meydanına, yanına çağırmışdı. Saxta qızıl əsgər bileti ilə mübarizə dəstələrinin yoxlamalarından keçərək onun yanına gəlib çıxmışdı. Bir az əvvəl ölüm məkanı olmuş, indi isə dörd tərəfini ot basmış sakit müdafiə zonasına çevrilmiş əməliyyat meydanında onlar oğurluq səadətlərinin qısa günlərini yaşayırdılar.

Lakin ordular hərəkətə gəldi, hücuma keçdi və Nadya da evə qayıtmalı oldu – yenə də həmin o yöndəmsiz gimnastyorkada, elə həmin o saxta biletlə. Tonyarımlıq yük maşını onu meşə yolu ilə sevgilisindən uzaqlaşdırır, o isə hələ uzun müddət ərinə əl eləyirdi.

...Dayanacaqlarda nizamsız növbələr yığılırdı. Trolleybus yaxınlaşanda bəziləri növbənin quyruğunda qalır, başqaları isə dirsəklərini işə salaraq özlərini qabağa verirdilər. Sadovoye koltsoya yaxınlaşanda cəzbedici göy avtobus ümumi dayanacağı keçib svetoforun qırmızı işığında dayandı. Hansısa növbədən bezmiş moskvalı özünü avtobusa tərəf atdı, pilləyə qalxdı, qışqıra-qışqıra qapını itələməyə başladı:

– Kotelniçeskaya küçəsinə gedir? Kotelniçeskayaya?

– Olmaz! Olmaz! – nəzarətçi əllərini yellədi.

– Ge-dir! Otur, oğlan, apararıq! – şüşəçi İvan ucadan təklif etdi və güldü. İvan məişət cinayətinə görə yatırdı və hər ay asanlıqla görüşə gedə bilirdi.

Qalan dustaqlar da gülüşdülər. Moskvalı bunun nə avtobusu olduğunu və ona minməyin niyə qadağan edildiyini başa düşə bilmədi. Ancaq öyrəşmişdi ki, həyatda çox şeyi etmək olmaz – buna görə də dərhal yerə düşdü. Avtobusa tərəf gələn beş-altı nəfər sərnişin də geri qayıtdı.

Göy avtobus Sadovoye koltsoya çıxandan sonra sola döndü. Deməli, həmişəki kimi Butırkaya getmirdilər. Yəqin, Taqankaya aparırlar.

...Cəbhə ilə bir yerdə qərbə irəliləyən Nerjin dağıdılmış evlərdən, talan edilmiş şəhər kitabxanalarının saxlanc yerlərindən, anbarlardan İttifaqda qadağan olunmuş, lənətlənən və yandırılan kitablar yığırdı. Onların çürüməkdə olan vərəqləri arasından qarşısıalınmaz bir haray eşidilirdi.

Bu, Hüqoda, "Doxsan üçüncü"də idi. Lantenak qum təpəsinin üstündə oturmuşdu. Eyni zamanda bir neçə zəng qülləsi görünürdü, onların hamısında da həyəcan duyulurdu: zənglər çalırdı, lakin qasırğalı külək səsləri başqa tərəfə aparırdı. O isə yalnız səssizliyi eşidirdi.

Beləcə, izaholunmaz bir tərzdə Nerjin hələ uşaqlığından bu səssiz həyəcan harayını – daim əsən tərs küləyin insan qulaqlarından uzaqlaşdırdığı bütün canlı zəng səslərini, fəryadları, qışqırtıları, çağırışları, məhv olanların nalələrini eşidirdi.

Nerjinin həyatı sakitcə, diferensial tənliklərin ədədi inteqrallaşdırılmasında keçə bilərdi. Əgər Rusiyada təzəcə öldürülmüş kiminsə dəyərli cəsədinin Ümumdünya Heçinə çevrildiyi illərdə anadan olmasaydı, belə də olacaqdı.

Lakin onun uzandığı yer hələ isti idi. Heç kəsin və heç vaxt onun çiyinlərinə qoymadığı yükü – hələ uçub getməmiş isti hissəciklər əsasında ölünü diriltmək və onu olduğu kimi hamıya göstərmək; onun necə olmadığına hamını inandırmaq yükünü Nerjin öz üzərinə götürmüşdü.

Qleb Mayn Ridin kitablarını oxumadan böyümüşdü, amma artıq on iki yaşına çatanda bütövlükdə onun üstünü örtə biləcək "İzvestiya" qəzetini açaraq ziyankar mühəndislərin prosesi ilə bağlı stenoqrafik hesabatı diqqətlə oxudu. Və uşaq bu prosesə inanmadı. Qleb bilmədi ki, bu niyə baş verir, onun ağlı bütün yazılanları dərk edə bilmirdi, amma yenə də görürdü ki, bütün yazılanlar – yalandır, yalandır. O, tanış ailələrdən olan mühəndislərlə ünsiyyətdə olurdu – və heç cür təsəvvürünə gətirə bilmirdi ki, bu adamlar tikib yaratmaq əvəzinə ziyankarlıqla məşğul olsunlar.

On üç, on dörd yaşlarında da Qleb dərslərini oxuyan kimi küçəyə qaçmazdı, oturub qəzet oxuyardı. Ölkəmizin xaricdəki səfirlərinin və ölkəmizdəki xarici səfirlərin hamısını adbaad tanıyırdı. Qurultaylarda edilən bütün nitqləri oxuyurdu. Axı məktəbdə, dördüncü sinifdən başlayaraq, onlara siyasi iqtisad elementlərini izah edirdilər, beşinci sinifdə isə, az qala, hər gün ictimaiyyat, bir də Feyerbaxdan nəsə keçirdilər. Bunlardan sonra isə hər il dəyişən partiya tarixləri gəlirdi.

Heç nə ilə sakitləşdirilə bilməyən tarixi yalanı tapmaq hissi onda çox erkən yaranmışdı və sürətlə inkişaf edirdi. Dekabr səhərlərinin birində, qəzet vitrinində Kirovun öldürülməsi haqqında xəbəri oxuyanda, Qleb doqquzuncu sinfə gedirdi. Və birdən nə üçünsə, sanki, hər şeyi yarıb-keçən bir şüa bütün müəmmaları işıqlandırdı və ona aydın oldu ki, Kirovu öldürən Stalindən başqa kimsə deyil. Və təklik hissindən canına üşütmə düşdü: bir yerə yığılmış yaşlı kişilər belə sadə şeyi başa düşə bilmirdilər!

Budur, həmin o köhnə bolşeviklər məhkəmədə tövbə edir, özləri özlərinə qara yaxır, dünyadakı bütün xarici kəşfiyyatlara işlədiklərini boyunlarına alırdılar. Bu, son dərəcə əndazəsiz, son dərəcə kobud, son dərəcə artıq idi – adamın qulağı cingildəyirdi!

Dirəkdən diktorun aktyor səsinə oxşayan səsi eşidilirdi – və şəhər camaatı sadəlövh qoyun kimi səkilərdə toplaşırdı.

Şəcərələrini Puşkindən və Tolstoydan başlayan rus yazıçıları isə ikrahdoğurucu yaltaqlıqla tiranı mədh edirdilər. Gertsen küçəsində tərbiyə almış rus bəstəkarları da bir-birini itələyərək öz yaltaq nəğmələrini tiranın taxtının ayaqları altına atmağa çalışırdılar.

Qleb üçünsə bütün gəncliyi boyu səssiz həyəcan zəngləri çalırdı! Onda qarşısıalınmaz qətiyyət kök salırdı: hər şeyi öyrənmək və başa düşmək! Aşkara çıxartmaq və xatırlatmaq!

Axşamlar doğma şəhərinin bulvarlarında qızlara baxıb ah çəkmək əvəzinə, Qleb nə vaxtsa ölkənin ən Böyük və Əsas həbsxanasına düşməyini arzulayırdı. Həmin həbsxanada o, ölmüş insanların izlərini, suallarının cavablarını tapacaqdı.

Əyalət adamı olaraq hələ bilmirdi ki, bu yer Böyük Lubyanka adlanır.

Əgər istəyin güclüdürsə, nə vaxtsa mütləq yerinə yetəcək.

İllər keçdi. Bir o qədər də xoş və asan məsələ olmasa da, Qleb Nerjinin həyatında istəklər gerçəkləşdi və yerini tapdı. O, tutularaq məhz bura gətirildi, orada fikirlərinə təəccüblənməyən, danışmağa onun bildiklərindən yüz dəfə çox sözləri olan hələ də sağ qalmış həmin o adamlarla rastlaşdı.

Hər şey gerçəkləşdi və yerinə yetdi, amma bunlardan sonra Nerjinin nə elmi, nə vaxtı, nə həyatı, nə də arvadına olan sevgisi qalırdı. Ona elə gəlirdi ki, yer üzündə onun üçün arvadından yaxşısı ola bilməz, lakin yenə də Nadyanı sevdiyinə əmin deyildi. Böyük bir ehtiras qəlbimizə hakim kəsilərək bütün qalan ehtirasları oradan sıxışdırıb çıxarır.

Daxilimizdə iki ehtirasa yer olmur.

... Avtobus körpünün üstündə taqqıltı salandan sonra əyri-üyrü küçələrlə getməyə başladı.

Nerjin ayıldı:

– Bizi Taqankaya aparmırlar? Hara gedirik belə? Heç nə başa düşmürəm.

Gerasimoviç də öz qəmli düşüncələrindən ayrılaraq cavab verdi:

– Lefortovaya yaxınlaşırıq.

Avtobus üçün darvazanı açdılar. Maşın xidməti həyətə girdi, hündür həbsxana korpusuna bitişik tikilinin yanında dayandı. Polkovnik-leytenant Klimentyev – cavan, şinelsiz və papaqsız – artıq qapının ağzında durmuşdu.

Zəif şaxta vardı. Sıx buludlarla örtülmüş göyün altında hər yer küləksiz qış tutqunluğuna bürünmüşdü.

Polkovnik-leytenantın işarəsi ilə nəzarətçilər avtobusdan düşüb maşının yanındaca sıraya düzüldülər. (Yalnız arxa künclərdəki iki nəzarətçi əvvəlki kimi ciblərində tapança oturmuşdu). Həbsxananın baş korpusuna nəzər salmağa vaxtları çatmayan dustaqlar polkovnik-leytenantın arxasınca tikiliyə keçdilər.

Orada uzun, dar bir dəhliz vardı və bu dəhlizdə yeddi açıq qapı görünürdü.

Polkovnik-leytenant öndə gedir və döyüşdə olduğu kimi qətiyyətlə sərəncamlar verirdi:

– Gerasimoviç – bura! Lukaşenko – bu otağa! Nerjin – üçüncüyə!..

Dustaqlar bir-bir dönürdülər.

Beləcə, Klimentyev yeddi nəzarətçinin yeddisini də bölüşdürdü. Nerjinin bəxtinə paltarını dəyişmiş qanqster düşdü.

Otaqların hamısı istintaq kabinetləri idi – onsuz da, az işıq buraxan, üstəlik, hələ barmaqlıqla örtülmüş pəncərələr; kreslo və pəncərənin qabağında müstəntiq üçün masa; müttəhim üçün kiçicik masa və taburet.

Müstəntiq kreslosunu Nerjin qapıya tərəf çəkdi və arvadı üçün qoydu, özü üçünsə kiçik, ortasındakı çatı adamın ətini sıxacağı ilə hədələyən tabureti götürdü. İstintaqın altı ayı ərzində o, belə taburetdə, elə bu cür miskin masa arxasında oturmuşdu.

Qapı açıq qaldı. Nerjin dəhlizdə arvadının yüngül dabanlarının taqqıltısını, onun sevimli səsini eşitdi:

– Bu otağa?

Və o, içəri girdi.

38

Sınıq-salxaq yük maşını lütlənmiş küknar kötüklərinin üstü ilə atılıb-düşərək Nadyanı getdikcə qaranlıqlaşan yolla cəbhədən apardığı, meşə yolunun kənarında durmuş Qlebdən uzaqlaşdırdığı anlarda kimin ağlına gələ bilərdi ki, müharibənin bitməsi ilə onların ayrılığına son qoyulmayacaq, ayrılıq, əslində, bundan sonra başlanacaq?

Qadın üçün cəbhədəki ərini gözləmək həmişə çətindir, amma ən çətini müharibənin son aylarıdır: axı qəlpə və güllə kimin nə qədər göz yaşı tökdüyünün fərqinə varmır.

Qlebin məktubları da məhz bu arada kəsildi.

Nadya hər dəfə poçtalyonun qabağına qaçırdı. Ərinə, ərinin dostlarına, rəislərinə məktublar yazırdı – hamı sözləşmiş kimi susurdu.

Ölüm kağızı da gəlib çıxmırdı.

Qırx beşinci ilin yazında hər axşam toplardan yaylım atəşləri açılırdı, göyə fişənglər atılırdı: alman şəhərlərini elə hey alır, alırdılar – Köniqsberg, Breslau, Frankfurt, Berlin, Praqa. Məktub isə yox idi. Dünya gözündə qaralırdı. Heç nə etmək istəmirdi. Amma ruhdan düşmək də olmazdı! Əgər əri sağdırsa, qayıdanda itirilmiş vaxta görə ona irad tutacaq! Gündüzlər kimya üzrə aspiranturaya hazırlaşır, xarici dilləri və dialektik materializmi öyrənirdi, gecələr isə ağlayırdı.

Birdən hərbi komissarlıq zabit attestatı üzrə Nadyaya pul ödənilməsini dayandırdı.

Bu, Qlebin həlak olması kimi başa düşülməli idi.

Və dördillik müharibə birdən qurtardı! Sevindiklərindən ağıllarını itirmiş insanlar küçələrə axışırdılar. Kimsə tapançadan havaya atəş açırdı. Sovet İttifaqının bütün dinamikləri yaralı, ac ölkənin üzərində qələbə marşları yayımlayırdı.

Hərbi komissarlıqda ona ərinin həlak olduğunu demədilər, dedilər ki, itkin düşüb. İnsanları məhbəsə atmaqda qətiyyət nümayiş etdirən ölkə əməllərini boynuna almaqda utancaqlıq edirdi.

Bərpa olunmaz itki ilə barışmaq istəməyən ürəyi müxtəlif uydurmalar fikirləşib tapmağa başladı – bəlkə də, dərin kəşfiyyata göndərilib? Bəlkə də, xüsusi tapşırığı yerinə yetirir? Şübhə və məxfilik şəraitində tərbiyə almış nəsil heç bir sirrin olmadığı yerlərdə də məxfilik axtarmağa çalışırdı.

İsti cənub yayı idi, amma göydəki günəş cavan yaşlarında dul qalmış qadının həyatına işıq salmırdı.

O isə əvvəlki kimi kimyanı, dilləri, diamatı öyrənir, qorxurdu ki, qayıdandan sonra əri sevgilisinin fəaliyyətsizliyindən narazı qalar.

Müharibənin qurtarmasından dörd ay keçdi. Qlebin sağ olmadığını etiraf etməyin vaxtı artıq çatmışdı. Elə bu zaman Krasnaya Presnyadan əzik-üzük kağızda yazılmış üçbucaqlı məktub gəldi: “Mənim yeganəm! İndi daha on il gözləməli olacağıq!”

Yaxınları çox şeyi başa düşə bilmirdilər: o isə öyrəndi ki, əri həbsxanadadır – və eyni açıldı, əhvalı düzəldi. Nə yaxşı ki, on beş, ya da ki iyirmi beş il deyil! Təkcə qəbirdən qayıtmırlar, katorqadan isə qayıdırlar! Yeni vəziyyətdə onların əvvəlki tələbə izdivacını daha yüksəklərə qaldıran hansısa bir romantika da vardı.

İndi, ölümün, dəhşətli daxili xəyanətin olmadığı, yalnız boğaza keçirilmiş kəndirin mövcud olduğu halda, Nadyaya yeni güc gəldi. O, Moskvada idi – deməli, Moskvaya gedib onu qurtarmaq lazımdır! (Nadyaya elə gəlirdi ki, Qlebə yaxın olarsa, onu xilas edə bilər.)

Ancaq – getmək? Sonrakı nəsillər o vaxt harasa, xüsusilə də Moskvaya getməyin nə demək olduğunu təsəvvürlərinə belə gətirə bilməyəcəklər. Əvvəlcə, otuzuncu illərdə olduğu kimi, vətəndaş niyə bir yerdə otura bilmədiyini və hansı xidməti zərurətə görə nəqliyyatı yükləməyə məcbur olduğunu sənədlərlə sübut etməli idi. Bundan sonra ona vağzal növbələrində durmaq, tüpürcək basmış döşəmələrdə yatmaq və kassanın arxa qapısından qorxa-qorxa rüşvət ötürmək hüququ verən buraxılış vərəqəsi yazılırdı.

Nadya özü üçün bəhanə icad etdi – əlçatmaz Moskva aspiranturasına girmək. Biletin pulunu üçqat ödəyib, dərslik dolu portfelini, qarşıdan ərini gözləyən tayqa üçün valenkaları götürərək təyyarə ilə Moskvaya uçdu.

Bu, həyatın elə bir mənəvi zirvəsi idi ki, həmin zirvədə hansısa xeyir qüvvələr bizi dəstəkləyir və biz də istədiyimizə nail ola bilirik. Ölkənin ən ali aspiranturası heç bir adı, pulu, əlaqələri olmayan, əyalətdən gəlmiş qadını bir telefon zəngi belə olmadan qəbul etdi...

Bu, möcüzə idi, amma bunu etmək Krasnaya Presnyada görüş almaqdan daha asan oldu. Görüş vermədilər. Ümumiyyətlə, görüş vermirdilər: QULaqın bütün kanalları gərgin işləyirdi – Avropadan insanın ağlını çaşdıra biləcək dərəcədə böyük dustaq axınları gəlirdi.

Bir dəfə taxtadan düzəldilmiş vaxtanın yanında dayanaraq faydasız ərizələrinə cavab gözləyən Nadya həbsxananın rənglənməmiş darvazasından dustaqların sıra ilə Moskva çayı üzərindəki limana tərəf işə aparılmasının şahidi oldu. Və uğur gətirən ani bir hisslə Nadya daxilən əmin oldu: Qleb buradadır!

Birdəfəyə iki yüz adam çıxarırdılar. Onların hamısı insanın “azadlıq” paltarı ilə vidalaşdığı və boz, üzü üzlər görmüş məhbus paltarına öyrəşməyə başladığı aralıq vəziyyətdə idi. Hər kəsin əynində keçmişi xatırladan nəsə bir şey qalırdı: rəngli günlüklü, lakin qayışsız və ulduzsuz hərbi kartuz, hələ də çörəyə dəyişdirilməmiş və həbsxana oğruları tərəfindən oğurlanmamış xrom çəkmələr, ya da kürək hissəsindən cırılmış ipək köynək. Dustaqların hamısının başı daz qırxılmışdı, onlar başlarını birtəhər günəşdən qorumağa çalışırdılar. Hamısının üzü tüklü idi, hamısı taqətsizlik həddində arıq idi.

Nadya gözləri ilə axtarmadı – dərhal hiss etdi, sonra isə gördü ki, Qleb də buradadır: o, qollarında qırmızı zolaqlar, döşündə isə solmamış orden izləri olan yun gimnastyorkada idi və yaxasını geniş açıb gedirdi. Hamı kimi Qleb də əllərini arxada saxlayırdı. Təpənin üstündən nə məhbusları ən çox cəlb edən günəşli ənginliklərə, nə də ətrafına – məhbuslara pay gətirmiş qadınlara (yatab həbsxanalarında məktub qəbul etmirdilər və Qleb Nadyanın Moskvada olduğunu bilmirdi) baxmırdı. Yoldaşları kimi saralmış, onlar kimi arıqlamış Qleb həvəslə, məmnunluqla qonşusuna – ağsaqqalı, cüssəli qocaya qulaq asırdı.

Nadya dəstənin yanınca yüyürür və ərini çağırırdı – lakin qışqırtı və mühafizə köpəklərinin qulaqbatırıcı hürüşməsi ucbatından heç nə eşitmirdi. Ərinin sifətini bir daha yaddaşına hopdurmağa çalışan Nadya boğula-boğula qaçırdı. Qaranlıq və üfunətli kameralarda çürüyən Qlebə elə yazığı gəlirdi ki! Onu görmək, yaxından ona baxmaq nə böyük xoşbəxtlik imiş! Onun əyilmədiyini, sınmadığını görmək qadını elə sevindirirdi ki! Bir şey təəssüf doğururdu: əri heç qəm çəkmirdi, arvadını unutmuşdu! Nadyanın canından bir ağrı qalxdı – Qleb onu bəxtsiz etmişdi, əsl qurban əri yox, onun özü idi.

Amma bu hiss bircə an davam etdi!.. Mühafizəçi onun üstünə qışqırdı, qorxunc, əhliləşdirilmiş adamyeyən itlər də dartınır, yay kimi açılmağa çalışır və gözlərini qıpqırmızı qızardaraq hirslə hürüşürdülər. Nadyanı qovdular. Sıra dar enişə girdi – artıq onun yanınca getməyə yer yox idi. Qadağan zonasını qapayan sonuncu mühafizəçi dustaqlardan xeyli geri qalırdı və onun arxasınca getməyə məcbur olan Nadya artıq dustaq dəstəsinə çata bilməyəcəkdi – dəstə aşağı enib sonu görünməyən çəpərin dalında gözdən itdi.

Axşamlar və gecələr Krasnaya Presnyanın – azadlıq uğrunda mübarizəsi ilə şöhrət tapmış bir yerin sakinlərinin görə bilməyəcəyi vaxtlarda mal vaqonlarından ibarət eşelonlar həbsxananın həyətinə verilir, əllərində fənərləri olan mühafizə komandası it hürüşməsi ilə müşayiət olunan qırıq-qırıq söyüşlərlə, qışqırtılarla, ana söyüşləri ilə, döyə-döyə hər vaqona qırx nəfər dustaq mindirir, qatarlar isə minlərlə dustağı Peçoraya, İntaya, Vorkutaya, Sovet limanına, Norilskə, İrkutsk, Çita, Krasnoyarsk, Novosibirsk, Orta Asiya, Karaqanda, Cezqazğan, Balxaş, İrtış, Tobolsk, Ural, Saratov, Vyatka, Voloqda, Perm, Solvıçeqodsk, Rıbinsk, Potminsk, Suxebezvodninsk düşərgələrinə və çoxlu sayda adsız xırda düşərgələrə aparırdı. Kiçık dəstələrlə, hərəsində yüz, iki yüz adam olmaqla, onları gündüzlər maşın kuzovlarında Serebryanı Bora, Yeni Yerusəlimə, Pavşinoya, Xovrinoya, Beskudnikovoya, Ximkiyə, Dmitrova, Solneçnoqorska, gecələr isə Moskvanın özündə bir çox yerlərə göndərirdilər ki, buralarda da dustaqlar taxta çəpərlər, tikanlı məftil torları arxasında məğlubedilməz ölkənin adına layiq paytaxtını tikirdilər.

Tale Nadyaya gözlənilməz, amma layiq olduğu mükafatını göndərdi: elə alındı ki, Qlebi Zapolyaryeyə aparmadılar, Moskvanın özündə, DTN və DİN rəhbərliyi üçün bina – Kaluqa zastavasındakı yarımdairəvi binanı – tikən kiçik düşərgədə saxladılar.

Nadya ora ilk görüşə tələsərkən ona elə gəlirdi ki, artıq Qlebi yarımçıq da olsa, azad ediblər.

Bolşaya Kalujskaya küçəsində avtomobillər, bəzən də diplomatik limuzinlər şütüyürdü; avtobus və trolleybuslar Neskuçnaya bağının məhəccərinin qurtaracağında, düşərgənin, sadəcə, tikinti meydançasının girişinə qoyulan budkalara oxşar vaxtasının yerləşdiyi yerdə saxlayırdı; hündür kərpic divarın üstündə kirli və cırıq paltarlı insanlar qurdalanırdılar – lakin inşaatçıların hamısının görünüşü belə olurdu və küçədən keçənlərdən heç biri onların dustaq olduğunu başa düşmürdü.

Başa düşənlər isə susurdular.

Ucuz pul və baha çörək vaxtları idi. Evdəki əşyalar satılırdı və Nadya ərinə bağlamalar aparırdı. Bağlamaları həmişə qəbul edirdilər. Görüşü isə seyrək verirdilər: Qleb normanı yerinə yetirə bilmirdi.

Görüş vaxtı onu tanımaq olmurdu. Təkəbbürlü adamların hamısı kimi, bədbəxtlik ona da yaxşı təsir etmişdi. O daha həlim olmuşdu, arvadının əllərini öpürdü, onun gözlərindəki qığılcımları izləyirdi. Bura onun üçün həbsxana deyildi! Qəddarlığına və amansızlığına görə adamyeyənlərin və siçovulların həyatından məlum olan bütün qəddarlıqları üstələyən düşərgə həyatı onu əridirdi. Lakin o bilərəkdən özünü elə bir həddə aparırdı ki, bu hədd aşılandan sonra insanın daha özünə yazığı gəlmir. Qleb inadla təkrar edirdi:

– Əzizim, sən necə bir yükün altına girdiyini bilmirsən. Sən məni bir il, hətta üç, beş il gözləyəcəksən – amma son nə qədər yaxın olsa, gözləmək bir o qədər çətinləşəcək. Axırıncı illər ən dözülməz illər olacaq. Bizim uşaqlarımız yoxdur. Gəl sən gəncliyini məhv etmə – məni burax! Ərə get.

O özü də dediklərinə inanmadan təklif edirdi. Nadya isə ərinə heç inanmır, onun dediklərini rədd edirdi:

– Sən məni başından etmək üçün bəhanə axtarırsan?

Dustaqlar tikdikləri evdə, onun hələ tamamlanmamış hissəsində yaşayırdılar. Onlar üçün pay gətirən qadınlar trolleybusdan düşən kimi çəpərin üstündən kişi yataqxanasının iki-üç pəncərəsini və pəncərələrin qabağına yığışmış kişiləri görürdülər. Hərdən həmin pəncərələrdə kişilərlə yanaşı, onların düşərgə şalaşovkaları[1] da gözə dəyirdi. Belə qadınlardan biri pəncərənin qabağındaca öz düşərgə ərini qucaqlayaraq həmin kişinin çəpərin bu tayındakı qanuni arvadına qışqırdı:

– Bəsdir sülləndin, fahişə! Sonuncu bağlamanı ver – və rədd olub get! Bir də səni vaxtada görsəm, o idbar sifətini cırmaq-cırmaq edərəm!

Ali Sovetə müharibədən sonrakı ilk seçkilər yaxınlaşırdı. Moskvada bu seçkilərə elə ciddi hazırlaşırdılar ki, sanki, kimsə, doğrudan da, kiməsə səs verməyə bilərdi. Moskvada Əlli Səkkizinci maddəni həm qüvvədə saxlamaq (əməkdaşlar çox yaxşı idi), həm də onu ləğv etmək istəyirdilər (bu halda sayıqlıq itirdi). Hamını qorxutmaq üçün, heç olmasa, bir hissəsini yola salmaq lazım idi. Düşərgələrdə tezliklə Sibirə yatablar göndəriləcəyi ilə bağlı qorxulu söhbətlər gəzirdi. Kartofu olanlar yola kartof bişirirdilər.

Seçicilərin ruh yüksəkliyini qoruyub saxlamaq naminə seçkilərdən qabaq Moskva düşərgələrində bütün görüşləri qadağan etdilər. Nadya Qlebə tikişində balaca bir məktub gizlədilmiş dəsmal ötürdü:

– "Mənim sevgilim! Neçə illər keçsə də, başımızın üstündən necə tufanlar əssə də (Nadya ibarəli yazmağı xoşlayırdı), qızcığazın nə qədər ki sağdır, sənə olan sədaqətini həmişə qoruyub saxlayacaq. Danışırlar ki, sizin "maddə"ni göndərəcəklər. Sən uzaq diyarlarda olacaqsan, bizim görüşlərimizdən, məftilin arxasından bir-birimizə oğrun baxışlarımızdan uzun müddət uzaq düşəcəksən. Əgər həmin o zülmət və qəmli həyatda əyləncələr sənin qəlbindəki ağır qüssəni dağıda bilərlərsə, – nə olar, mən bununla barışaram, sənə icazə verirəm, əzizim, hətta təkid edirəm – mənə xəyanət et, başqa qadınlarla görüş. Təki sən gümrahlığını qoruya biləsən! Mən qorxmuram: sən axı onsuz da, mənim yanıma qayıdacaqsan, elə deyilmi?”

---

[1] *Şalaşovka* – fahişə (*rus. həbsxana jarqonu*)

39

Hələ Moskvanın ondabirini də tanımağa macal tapmamış Nadya şəhərdəki həbsxanaların yerləri ilə – rus qadınlarının bu kədərli coğrafiyasını yaxşı öyrənə bilmişdi. Paytaxtda çoxlu həbsxana vardı və onların hamısı da şəhər üzrə mütənasib, düşünülmüş şəkildə yerləşdirilmişdi, belə ki, Moskvanın istənilən nöqtəsindən həbsxanaların hər birinə getmək asan idi. Gah bağlama ötürməyə, gah arayış almağa, gah da görüşə gələn Nadya ümumittifaq həbsxanası olan Böyük Lubyankanı və vilayət üçün nəzərdə tutulmuş Kiçik Lubyankanı ayırd edə bilirdi. Bilirdi ki, hər vağzalın yanında bir istintaq həbsxanası var və bu həbsxanalar İSK – İlkin saxlanma kameraları adlanır. O, dəfələrlə Butır həbsxanasında, Taqankada da olmuşdu, Lefortovaya hansı tramvayların getdiyini (marşrut lövhələrində yazılmasa da), hansıların Krasnaya Presnyanın yaxınlığından keçdiyini bilirdi. İnqilab vaxtı ləğv edilmiş, lakin sonradan bərpa olunmuş Matrosskaya Tişina həbsxanasına gəlincə isə Nadya həmin həbsxananın yaxınlığında yaşayırdı.

Qleb uzaq düşərgədən təkrar Moskvaya, bu dəfə artıq düşərgəyə yox, dustaqlara əla yeməklər verilən, onların elmlə məşğul olduqları qəribə bir müəssisəyə – xüsusi həbsxanaya qaytarıldıqdan sonra, Nadya, seyrək də olsa, əri ilə görüşə bilirdi. Amma dustaqların arvadları ərlərinin məhz harada saxlandıqlarını bilməməli idilər – seyrək görüşlərə də onları Moskvanın müxtəlif həbsxanalarına gətirirdilər.

Görüşlərin ən xoş keçirildiyi yer isə Taqanka idi. Bura siyasi həbsxana deyildi, oğrular həbsxanası idi, oranın qaydaları da nisbətən yumşaq idi. Görüşlər nəzarətçilər klubunda keçirdi; dustaqları sakit Kamenşiki küçəsi ilə açıq avtobusda gətirirdilər, arvadları isə səkidə durub yollarını gözləyir, hər kəs hələ rəsmi görüş başlamamışdan arvadını qucaqlayıb öpə, onun yanında ayaq saxlaya, təlimatda nəzərdə tutulmamış bir şey deyə və hətta istədiyi şeyi əlbəəl ötürə də bilərdi. Görüşün özü də sakit keçirdi, bir-birinin yanında otururdular, hər dörd cütün söhbətlərinə qulaq asmaq üçün cəmi bir nəzarətçi təyin edilirdi.

Butırka, əslində, yumşaq və şən həbsxana olsa da, dustaq arvadlarına dəhşətli görünürdü. Buradakı intizamın zəifliyi Lubyankadan Butırkaya düşmüş məhbusların könlünü şad edirdi: bokslarda əzabverici işıq yox idi, dəhlizlərlə əllərini arxalarında saxlamadan getmək, kameralarda ucadan danışmaq, qapının deşiyindən baxmaq, gündüz taxtda uzanmaq, hətta taxtın altına girib yatmaq da olardı. Butırkada bir də nə yaxşı idi: dustaqlar gecə qollarını şinelin altında gizlədə bilərdilər, yatmazdan əvvəl eynəklərini almırdılar, kameralara kibrit buraxırdılar, papirosların içindəki tənbəkini boşaltmırdılar, çörəyi isə xırda-xırda doğramır, yalnız dörd hissəyə bölürdülər.

Arvadları isə bu güzəştlərdən xəbərsiz idilər. Onlar Novoslobodskaya küçəsi ilə iki məhəllə uzanan dörd adam boyu qala divarını görürdülər. İri beton dirəklər arasındakı qeyri-adi, ağızlarını həbsxana maşınları üçün mexaniki şəkildə açıb-bağlayan, layları ağır-ağır yanlara sürüşən dəmir darvazaları görürdülər. Qadınlar görüşə dəhşətli Puqaçov qülləsinin yanı ilə, iki metr qalınlığında və bir neçə adam boyu hündürlüyündə daş divarların arası ilə buraxılırdılar. Görüşün keçirilmə qaydası da maraqlı idi: adi dustaqlarla görüş arasında özü qəfəsə salınmış kimi görünən nəzarətçinin gəzişdiyi iki cərgə barmaqlığın hərəsi bir tərəfində olmaqla verilirdi, ali dərəcədən olan dustaqlarla, şaraşka dustaqları ilə görüş isə görüşənlər ayaqlarını bir-birinə toxundurmaqla hansısa bir siqnal ötürə bilməsinlər deyə altında taxta arakəsməsi olan enli masa arxasında, başları üstündə heykəl kimi dayanaraq gözünü qırpmadan bütün danışdıqlarına qulaq kəsilən nəzarətçinin müşahidəsi altında keçirdi. Butırkada ən çox əzab verən isə o idi ki, ərlər yarımsaatlığa, bir növ, həbsxananın dərinliklərindən, rütubətli qalın divarların arasından çıxır, kölgə kimi gülümsəyir, arvadlarını hər şeyin yaxşı olduğuna və heç nəyə ehtiyacları olmadığına inandırmağa çalışır, sonra isə yenə bu divarların arasına çəkilirdilər.

Lefortovada bu gün ilk dəfə idi ki, görüşürdülər. Növbətçi siyahıda quş qoyaraq Nadyaya əlavə tikilini göstərdi.

Ortasında iki uzun skamyası və çılpaq masası olan, divarları bomboş otaqda bir neçə qadın gözləyirdi. Masanın üstünə, yəqin ki, ərzaqla dolu toxunma zənbillər və kirzadan tikilmiş bazar çantaları yığılmışdı. Görüşə balaca torbaya atdığı çəkisiz "çöp"lərlə gəlmiş Nadya ildə bir dəfə də olsa ərinə dadlı bir şey gətirə bilmədiyinə görə vicdan əzabı çəkir, utanırdı. Bu çöpləri də səhər tezdən, yataqxanada hamı yatarkən, axırıncı bir tikə yağda olan-qalan ağ undan və şəkərdən bişirmişdi. Konfet və pirojna almağa isə vaxtı çatmamışdı, həm də məvacib gününə kimi pulu da az qalmışdı. Görüş ərinin ad günü ilə bir vaxta düşmüşdü – amma hədiyyə etməyə heç nəyi yox idi! Bəlkə, yaxşı bir kitab bağışlasın? Lakin ötən görüşdən sonra bunu da etmək olmazdı: o vaxt Nadya ərinə Yeseninin möcüzə nəticəsində əlinə düşmüş şeirlər kitabını gətirmişdi. Həmin kitabdan cəbhədə olanda ərində var idi, amma həbs olunandan sonra kitab itmişdi. Buna işarə edən Nadya titul vərəqinə yazmışdı: "Beləcə, bütün itirilənlər sənə qayıdacaq".

Lakin polkovnik-leytenant Klimentyev onun yanındaca üstündə yazısı olan titul vərəqini cırıb qaytardı və dedi ki, heç bir yazılı kağız ötürülə bilməz, mətn ayrıca senzuradan keçməlidir. Bunu görən Qleb dişlərini qıcırdatdı və xahiş etdi ki, bir daha ona kitab gətirməsin.

Masanın ətrafında dörd qadın oturmuşdu, onlardan biri yanında üç yaşında qızı olan cavan gəlin idi. Nadya içəridəkilərin heç birini tanımırdı. Onun salamını alan qadınlar qızğın söhbətlərini davam etdirdilər.

Qarşı divarın yanındakı qısa skamyada otuz beş-qırx yaşlarında, əynində nimdaş kürk, başında üstünün xovu tökülmüş və hər yerində ilmələri üzə çıxmış boz örpək olan bir qadın tək oturmuşdu. O, ayağını ayağının üstünə aşırmış, əllərini halqa kimi birləşdirərək gərginlik içində döşəməyə baxırdı. Qadının oturuşunda heç kəslə danışmamaq və kimsə tərəfindən ona toxunulmasını istəməmək qətiyyəti ifadə olunmuşdu. Nə onun əlində, nə də yanında bağlamaya oxşar heç nə yox idi.

Söhbət edən qadınlar Nadyanı öz sıralarına qəbul etməyə hazır idilər, amma Nadya onlara qoşulmaq istəmirdi – o da bu gün xüsusi əhvalını qorumağa çalışırdı. Tək oturan qadına yaxınlaşıb, qısa skamyada, ondan aralıda oturmaq üçün icazə istədi, çünki oturmağa başqa yer yox idi:

– İcazə verərsiniz?

Qadın gözlərini qaldırdı. Gözləri, ümumiyyətlə, rəngsiz idi. Onlarda Nadyanın sualının başa düşüldüyünü bildirən hansısa bir ifadə yox idi. Qadın Nadyanı görmürmüş kimi baxırdı.

Nadya oturdu, əllərini sinəsi üstündə qatladı, başını yana əydi, yanaqlarını süni qaragül dərisindən tikilmiş yaxalığına söykədi və hərəkətsiz qaldı.

Həmin anda o, Qlebdən, onların bir azdan baş tutacaq söhbətindən, həmin o uzaq, sonsuz keçmişin qaranlığına, gələcəyin qaranlığına gedən, ayrı-ayrılıqda onlardan heç biri olmayan, amma bir yerdə hər ikisi demək olan, artıq sürtülmüş adi “məhəbbət” sözü ilə adlandırılan şeydən savayı heç nə eşitmək, heç nə barədə düşünmək istəmirdi.

O, düşüncələrindən ayrıla və masa arxasında gedən söhbətlərə qulaq asa bilmirdi. Orada qadınlar ərlərinin nə yedikləri – səhər, axşam yeməyi vaxtı onlara nə verildiyi, həbsxanada onların alt paltarlarının və döşəkağılarının neçə vaxtdan bir yuyulduğu haqda danışırdılar – bütün bunları, görəsən, haradan bilirdilər? Yəni qızıldan qiymətli görüş vaxtını belə şeylərə sərf edirdilər?? Bağlamalarda hansı ərzaqların və hərəsindən neçə qram və ya neçə kiloqram gətirdiklərini sadalayırdılar. Bütün bunlarda ailəni ailə edən və bəşər nəslini dayanıqlı edən qadın qayğısı vardı. Lakin Nadya belə düşünmədi. O düşündü ki, bu, təhqirdir, bayağılıqdır, böyük anları bunlara sərf etməyə adamın heyfi gəlirdi! Yəni ərlərinin kim tərəfindən həbsxanaya salınması haqqında bir yaxşıca düşünmək bu qadınların ağıllarına gəlmirdi? Axı ərləri barmaqlıq arxasında olmaya və bu cür həbsxana yeməyinə ehtiyac duymaya da bilərdilər!

Çox gözləməli oldular. Görüş saat ona təyin olunmuşdu, amma saat on birdə də heç kəs yox idi.

Hamıdan sonra tövşüyə-tövşüyə yeddinci, artıq saçı ağarmış bir qadın gəlib çıxdı. Nadya onu keçən görüşlərin birindən tanıyırdı – bu, oymaçının arvadı idi – onun üçüncü, həm də birinci arvadı. Qadın öz tarixçəsini həvəslə danışırdı: ərini həmişə ilahiləşdirir və böyük qabiliyyət sahibi sayırdı. Bir dəfə əri demişdi ki, onun psixoloji kompleksindən narazıdır və onu uşaqla bir yerdə atıb başqa qadının yanına getmişdi. Həmin o kürən qadınla üç il yaşadıqdan sonra ərini cəbhəyə aparmışdılar. Cəbhədə isə dərhal əsir düşmüş, lakin Almaniyada azad yaşamış, orada da, təəssüf ki, vurulduğu qadınlar olmuşdu. Əsirlikdən qayıdarkən onu sərhəddə həbs etmiş və on il iş kəsmişdilər. Butırka həbsxanasından həmin o kürənə xəbər göndərmişdi ki, türmədə yatır, bir də ondan pay göndərməyi xahiş etmişdi. Kürən arvadı da ona xəbər göndərmişdi: “Vətənə xəyanət etməkdənsə, qoy mənə xəyanət edərdi! Belə olsaydı, onu bağışlamaq da mənə asan olardı!” Bundan sonra birinci arvadına müraciət etmişdi və atıb getdiyi arvadı ona pay gətirməyə, görüşlərinə gəlməyə başlamışdı – indi isə əri bağışlanmağını rica edir, onu əbədi sevəcəyinə and içirdi.

Oymaçı arvadının söhbət əsnasında yanıqlı-yanıqlı dediyi bir neçə söz Nadyanın yadında qalmışdı: belə çıxırdı ki, ər həbsxanada olarkən ona xəyanət etmək ən doğru yoldur, belə olsa, çıxandan sonra sənin qədrini daha yaxşı bilər. Yoxsa düşünər ki, bütün bu vaxtı heç kəsə lazım olmamısan, sadəcə, yaxın duranın olmayıb. Bu fikir ona görə yadında qalmışdı ki, hərdən Nadyanın özü də belə düşünürdü.

Təzə gələn qadın bu dəfə də masa arxasında gedən söhbətin axarını dəyişdi. Nikolskaya küçəsindəki hüquq məsləhətxanasında vəkillərlə əlləşib-vuruşmağından danışmağa başladı. Bu məsləhətxana uzun müddət “Nümunəvi” adlanırdı. Orada işləyən vəkillər müştərilərindən minlərlə pul alır, tez-tez Moskva restoranlarında olur, müştərilərin işlərini isə nə təhər var idisə, elə də saxlayırdılar. Nəhayət, onlar da kiminsə xoşuna gəlmədilər. Hamısı həbs olundu, hər birinə on il kəsdilər, “Nümunəvi” lövhəsini söküb tulladılar. Məsləhətxana isə artıq qeyri-nümunəvi şəkildə yeni vəkillərlə doldu, bu vəkillər də yenidən neçə minlərlə pul almağa başladılar, müştərilərin işləri isə yenə də əvvəlki vəziyyətlərində qalmaqda davam etdi. Böyük məbləğdə qonorarların zəruriliyini vəkillər təklikdə onunla izah edirdilər ki, başqaları ilə bölüşməlidirlər, özlərinə lap az götürürlər, iş çoxlu əllərdən keçir. Qanunun beton divarı qarşısında köməksiz qadınlar özlərini Butırka divarı qarşısında hiss etdikləri kimi hiss edirdilər – onun üstündən uçub keçməyə qanadları yox idi, buna görə də hər açılan qapının qarşısında baş əymək lazım gəlirdi. Qalın divarların arxasında məhkəmə işlərinin gedişi nəhəng bir mexanizmin hərəkətinə bənzəyirdi ki, onun da ağzından günahının hamıya aydın olmasına, müttəhimin və dövlətin bir-biri ilə tam ziddiyyət təşkil etmələrinə baxmayaraq, bəzən, lotereyada olduğu kimi, sırf möcüzə nəticəsində xoşbəxt uduşlar da çıxırdı. Qadınlar da vəkillərə uduşa görə olmasa da, uduş arzusuna görə pul verirdilər.

Oymaçının arvadı son nəticədə uğurun əldə ediləcəyinə əmin idi. Onun sözlərindən belə çıxırdı ki, otağını satmaqla və qohumlarının köməyi ilə qırx minə qədər pul toplaya bilmişdi və bu pulların hamısını vəkillərə vermişdi; artıq dörd vəkil dəyişmişdi, üç dəfə əfv xahişi, beş dəfə isə işin mahiyyəti üzrə şikayət verdirmişdi, bütün bu şikayətlərin hərəkətini izləmişdi və bəzi yerlərdə ona işə müsbət cəhətdən baxılacağını vəd də etmişdilər. O, hər üç baş prokurorluğun növbətçi prokurorlarını soyadları ilə tanıyırdı, Ali Məhkəmənin və Ali Sovetin qəbul otaqlarının havası ilə nəfəs alırdı. Bir çox sadəlövh adamlarda, xüsusilə də qadınlarda olduğu kimi, o, istənilən ümidverici qeydin və istənilən qeyri-düşmən baxışın əhəmiyyətini şişirdirdi.

– Yazmaq lazımdır! Hamıya yazmaq lazımdır! – həvəslə təkrar edir, o biri qadınları da özünün getdiyi yola çıxmağa sövq edirdi. – Ərlərimiz əziyyət çəkirlər. Azadlıq öz-özünə gəlməyəcək. Yazmaq lazımdır!

Bu hekayət Nadyanın fikrini bir az dağıtdı və eyni zamanda da onu ağrıtdı.

Oymaçının qocalmaqda olan arvadı elə ilhamla danışırdı ki, lap inanmaq istəyirdin: bu qadın onların hamısından qabaq düşüb və hiyləgər çıxıb, o, ərini həbsxanadan mütləq çıxaracaq! Belə olan halda isə qınaq yaranırdı: bəs mən? Mən niyə belə edə bilmədim? Mən niyə belə sədaqətli rəfiqə ola bilmədim?

Nadya cəmi bircə dəfə “Nümunəvi” məsləhətxanada olmuşdu, vəkillə bir yerdə cəmi bir xahiş tərtib etmişdi, ona cəmi iki min yarım pul ödəmişdi – yəqin, az olub: vəkil də inciyərək heç nə etməyib.

– Bəli, – o, sakit tərzdə, öz-özünə danışırmış kimi dedi, – hər şeyi etmişikmi? Vicdanımız təmizdirmi?

Başları ümumi söhbətə qarışan qadınlar onu eşitmədilər. Amma yanındakı qadın başını kəskin şəkildə elə çevirdi ki, sanki, Nadya onu itələmiş və ya da təhqir etmişdi.

– Nə etmək olar? – qadın açıq düşmənçilik ifadəsi ilə soruşdu. – Bunların hamısı axı xülyadır! Əlli Səkkizinci – əbədidir! Əlli Səkkizinci – cinayətkar deyil, düşməndir! Əlli Səkkizincini milyon versən də, ala bilməzsən!

Onun sifəti qırışlar içində idi. Səsində dərin kök atıb yerini möhkəmlətmiş, köhnədənqalma iztirab duyulurdu.

Nadyanın bu yaşlı qadına ürəyi yandı. İbarəli sözlərinə görə üzr istəyirmiş kimi bir səslə dedi:

– Mən demək istəyirdim ki, özümüzü axıra kimi sərf etmirik... Axı dekabristlərin arvadları heç nədən çəkinməmişdilər, hər şeyi atıb getmişdilər... Azadlıq olmasa da, bəlkə, heç olmasa, sürgünə nail ola bilərdik? Mən razı olardım ki, onu istədikləri tayqaya, lap Qütb dairəsi arxasına göndərsinlər – hər şeyimi atıb onun arxasınca gedərdim...

Sifəti rahibə sifəti kimi ciddi, başında xovu tökülmüş yaylıq olan qadın Nadyaya təəccüb və ehtiramla baxdı:

– Sizin hələ də tayqaya getməyə gücünüz qalır?? Necə də xoşbəxtsiniz! Mənim artıq heç nəyə gücüm qalmayıb. Hansısa bir sakit qoca kişi məni almağa razılaşsaydı, bəlkə də, ona ərə gedərdim.

– Və siz ata bilərdiniz?.. Barmaqlıq arxasında?..

Qadın Nadyanın paltarının qolundan tutdu:

– Əzizim! On doqquzuncu əsrdə sevmək asan idi! Dekabristlərin arvadları – bəyəm onlar qəhrəmanlıq göstəriblər? Kadrlar şöbəsi onları anket doldurmağa çağırırdı? Bəyəm onlar ərdə olmalarını yoluxucu xəstəlik kimi gizlətməli olurdular? – təki işdən qovmasınlar, yeganə qazanc olan ayda beş yüz manatımızı da əlimizdən almasınlar? Kommunal mənzildə – onları boykot edirdilər? Həyətdəki su kranının yanında onları görən kimi fısıldayırdılarmı ki, bunlar xalq düşmənləridirlər? Doğma bacıları və anaları onları ağıllı olmağa və boşanmağa sövq edirdilər? Yox, əksinə! Onları ən yüksək cəmiyyətin heyranlıq sədaları müşayiət edirdi! Onlar iltifat göstərərək şairlərə öz qəhrəmanlıqları haqqında əfsanələr bağışlayırdılar. Bahalı karetlərdə Sibirə gedərkən, onlar Moskva qeydiyyatı ilə birgə son sığınacaqları olan on kvadrat metrlərini də itirmirdilər, qarşıda onları gözləyən ləkələnmiş əmək kitabçası, heç bir şəraiti olmayan miskin bir künc kimi xırda şeyləri düşünmürdülər, qazancımız yoxdur, qara çörəyimiz yoxdur demirdilər! Tayqaya gedərəm – gözəl səslənir! Siz, yəqin, az vaxtdır gözləyirsiniz!

Qadının səsi batmağa hazır idi. Qonşusunun müqayisələrindən Nadyanın gözləri yaşla doldu.

– Tezliklə beş il olacaq ki, ərim həbsxanadadır, – Nadya özünə haqq qazandırırdı. – Bir də ki, cəbhədə...

– Bax bunu saymayın! – qadın tez etirazını bildirdi. Cəbhədə olmaq başqa şeydir! Onda gözləmək asan idi! O vaxt – hamı gözləyirdi. O vaxt açıq danışmaq, məktubları açıq oxumaq olardı! Bir də var, gözləyirsən, həm də bunu gizlədirsən, hə??

Qadın dayandı. Gördü ki, Nadyaya bunu izah etmək lazım deyil.

Saat on ikinin yarısı oldu. Nəhayət ki, polkovnik-leytenant Klimentyev və onunla birgə şişman, bədxah starşina gəlib çıxdı. Starşina bağlamaları qəbul etməyə, fabrikdə qablaşdırılmış peçenye qutularını açmağa, evdə bişirilmiş piroqları ortadan bölməyə başladı. O, Nadyanın çöplərini də sındırdı, onların içində gizlədilmiş məktub, pul və ya da zəhər axtardı. Klimentyev hamının çağırış vərəqələrini yığdı, görüşə gələnləri böyük kitaba yazdı, sonra isə hərbi qaydada qamətini şax tutaraq aydın səslə elan etdi:

– Diqqət! Qaydaları hamı bilir? Görüş – otuz dəqiqədir. Dustaqlara əldən ələ heç nə vermək olmaz. Dustaqlardan heç nə qəbul etmək olmaz. Dustaqlardan işləri, həyatları, iş rejimi barədə soruşmaq qadağandır. Bu qaydaların pozulması cinayət məcəlləsi ilə cəzalandırılır. Bundan başqa, bu gündən etibarən əl verib görüşmək və öpüşmək qadağandır. Qayda pozularsa görüş dərhal dayandırılır.

Sakitləşmiş qadınlar susurdular.

– Gerasimoviç Natalya Petrovna! – Klimentyev birinci nəfəri çağırdı.

Nadyanın qonşusu yerindən durdu, hələ müharibədən əvvəl buraxılmış fetr qaloşlarını bərkdən döşəməyə vura-vura dəhlizə çıxdı.

40

Gözləyərkən ağlasa da, əri ilə görüşə Nadya bayrama gedən kimi gedirdi.

Arvadı qapının ağzında görünən kimi Qleb ayağa durub gülə-gülə ona tərəf gəldi. Bu gülümsəmə həm onun özünün, həm də Nadyanın bircə addım atması qədər çəksə də, qadının ürəyi sevinclə doldu: Qleb ona yenə əvvəlki kimi yaxın göründü! Əri ona qarşı dəyişməmişdi!

Boz yumşaq kostyum geyinmiş, boynu öküz boynuna oxşayan istefada olan qanqster balaca masaya yaxınlaşdı və bununla da dar otağı ortadan bölərək onlara yaxınlaşmağa imkan vermədi.

– İmkan verin, heç olmasa, əlindən tutum! – Nerjin hiddətləndi.

– Olmaz, – deyə sözü çölə buraxmaq üçün ağır çənəsini güclə aralayan nəzarətçi cavab verdi.

Nadya çaşqınlıqla gülümsündü, ərinə işarə etdi ki, mübahisə etməsin, dəri örtüyünün altından lifləri çıxmış kresloya oturdu. Bu kresloda yüzlərcə insanı o dünyaya yola salandan sonra özləri də vaxtından əvvəl onların yanına getmiş bir neçə müstəntiq nəsli oturmuşdu.

– Təbrik edirəm səni! – şən görünməyə çalışan Nadya tez dilləndi.

– Sağ ol.

– Gör nə xoş təsadüfdür – məhz bu gün!

– Ulduzların işidir...

(Onlar bir-biri ilə danışmağa öyrəşirdilər.)

Nadya nəzarətçinin baxışlarını və ona əzab verən mövcudluğunu hiss etməmək üçün səylər edirdi. Qleb isə elə oturmağa çalışırdı ki, laxlayan taburet onu ağrıtmasın.

Balaca müttəhim masası ərlə arvadın arasında dururdu.

– Bir də qayıtmamaq üçün: sənə bir az çöp gətirmişəm, bilirsən də, anam necə bişirirdi? Bağışla, başqa heç nə yox idi.

– Mənim əzizim, o da lazım deyildi! Hər şeyimiz var.

– Çöp ki yoxdur? Kitabları isə tapşırmamışdın... Yeseninі oxuyursan?

Nerjin tutuldu. Bir aydan çox idi ki, Şikinə Yeseninlə bağlı donos vermişdilər, o da Yeseninin qadağan olunduğunu deyərək kitabı götürmüşdü.

– Oxuyuram.

(Cəmi yarım saat vaxtları olduğu halda təfərrüatlara varmaq olardımı!) Otağın soyuqluğuna, demək olar ki, qızdırılmamasına baxmayaraq, Nadya kürkünün düymələrini və yaxalığını açdı – ərinə yeni, bu il tikilmiş kürkündən başqa (Qleb nə üçünsə onun yeni kürkünü görmür və inadla susurdu) təzə bluzkasını da göstərmək istədi ki, narıncı rəngi ərinin zəif işıqda torpaq rəngi almış tutqun sifətini bir az canlandırsın.

Qleb ötəri baxışla arvadını başdan-ayağa kimi – üzünü, boynunu, yaxasının açıq yerlərini – süzdü. Nadya bugünkü görüşdə onun üçün ən vacib olan bu baxış altında ərinə yaxınlaşırmış kimi yerində qurcalandı.

– Təzə kofta geymisən. Bir az çox göstər.

– Bəs kürk? – üz-gözünü turşutdu.

– Nə kürk?

– Kürk – təzədir.

– Doğrudan, – nəhayət, Qleb anladı. – Kürk təzədir! – O, baxışı ilə kürkün qara, qıvrım tüklərini süzdü, beş yüz manatlıq kürkü beş min manatlıqdan fərqləndirə bilmədiyi üçün heç fikir də vermədi ki, arvadının əynindəki kürk qaragül dərisindəndir, dərinin özünün saxta, ya da doğruçu olmasını dəqiqləşdirmək isə onun ağlına da gələ bilməzdi.

Nadya kürkünü yarıyacan soyundu. Qleb arvadının qızlıq çağlarında olduğu kimi qəşəng boynunu, ensiz zərif çiyinlərini və bluzkasının qırışıqları altında ötən illər ərzində boşalıb sallanmış döşlərini gördü.

Nadyanın yeni paltarlarının, yeni tanışlıqlarının əvvəlki qaydada davam etməsi haqqında məzəmmətli fikirləri bu süst şəkildə sallanmış döşləri görəndən sonra mərhəmət və peşmançılıq hissi ilə əvəzləndi: həbsxana maşınının amansız çarxları onun da həyatını basıb əzmişdi.

– Sən arıqlamısan, – mülayim səslə dedi. – Yaxşı qidalan. İmkanın yoxdur?

“Mən gözəl deyiləm?” – Nadyanın gözləri soruşdu.

“Sən yenə də füsunkarsan!” – ərinin gözləri cavab verdi.

(Polkovnik-leytenant bu sözləri qadağan etməmişdi, lakin onları yad adamların yanında demək olmazdı...)

– Mən qidalanıram, – Nadya yalan danışdı. – Sadəcə, həyat sakit deyil, bezdiricidir.

– Nə olub, danış.

– Yox, əvvəl sən.

– Mən? Nə danışım ki? – Qleb gülümsündü. – Mən pis deyiləm.

– Bilirsən... – qadın utancaqlıqla danışmağa başladı.

Şişman, buldoqa oxşayan nəzarətçi masanın yarım metrliyində dayanmışdı və evlərin giriş qapıları ağzında qoyulmuş daş şir heykəllərinin yoldan keçənlərə baxdığı kimi, görüşənlərə diqqət və həqarətlə yuxarıdan-aşağı baxırdı.

Nəzarətçi üçün anlaşılmaz olan bir danışıq tərzi, işarə və eyhamlar dili tapmaq lazım gəlirdi. Özlərinin də aşkar hiss etdikləri əqli üstünlük isə onlara bu dili tapmaqda kömək etməli idi.

– Bəs kostyum – özününküdür? – Nadya başqa mövzuya keçdi. Nerjin gözlərini qıydı və komik tərzdə başını yellədi.

– Haradan mənimki olur? Potyomkin funksiyası daşıyandır. Üç saatlığa. Qoy sfinks səni çaşdırmasın.

– Bacarmıram, – hələ də ərinin xoşuna gəldiyinə əmin olan Nadya dodaqlarını narazı uşaq kimi qabağa uzatdı.

– Biz bunu yumoristik tərzdə qəbul etməyə öyrəşmişik.

Nadya Gerasimoviçlə söhbətini xatırlayaraq ah çəkdi.

– Biz isə – yox.

Nerjin dizləri ilə arvadının dizlərini tutmaq istədi, lakin masanın altında istintaqa çağırılmış məhbusun ayaqlarını uzada bilməyəcəyi səviyyədə qoyulmuş arakəsmə bu təmasa da mane oldu. Masa tərpəndi. Dirsəkləri ilə ona söykənən Qleb arvadına tərəf əyilərək dilxor halda dedi:

– Belədir – hər yerdə maneə qoyurlar.

“Sən – mənimsən? Mənimsən?” – onun baxışı soruşurdu.

“Mən – sənin sevdiyinəm. Mən əvvəlkindən pis deyiləm, inan!” – qadının boz gözləri şəfəq saçırdı.

– Bəs işdə maneələrlə vəziyyət necədir? Danış. Deməli, sən artıq aspirant deyilsən?

– Yox.

– Dissertasiyanı müdafiə etdin?

– O da yox.

– Bu necə ola bilər?

– Belə... – çox vaxt itirəcəyindən qorxaraq, tez-tez danışmağa başladı. – Uç ilə dissertasiyanı heç kəs müdafiə etmir. Uzadırlar, əlavə vaxt verirlər. Bir aspirant, məsələn, iki ilə “İctimai iaşənin problemləri” adlı dissertasiya yazmışdı, amma mövzusunu ləğv elədilər...

(Bunu niyə deyir? Bu ki heç vacib deyil!..)

– ...Mənim dissertasiyam hazırdır, çap da olunub, amma müxtəlif düzəlişlər çox ləngidir...

(Riyakarlığa qarşı mübarizə – bəyəm bunu izah edə bilərsən?..)

– ... sonra da ki surətlərin çıxarılması, fotoşəkillər... Cildləmə ilə necə olacaq – heç bilmirəm. Qayğılar lap çoxdur...

– Sənə təqaüd verirlər?

– Yox.

– Onda bəs necə dolanırsan?!

– Məvacib alıram.

– Harada işləyirsən? Harada?

– Elə oradaca, universitetdə.

– Nə işləyirsən?

– Ştatdankənar, xəyali bir vəzifədir, başa düşürsən? Ümumiyyətlə, hər yerdə müvəqqətiyəm... Yataqxanada da. Mən, əslində...

Nadya gözaltı nəzarətçiyə baxdı. Demək istəyirdi ki, milisdə onu çoxdan Stromınkada qeydiyyatdan çıxarmalı idilər və tamamilə səhv olaraq qeydiyyatını daha yarım il uzadıblar. Bu, istənilən an üzə çıxa bilər! Amma belə şeyləri DTN serjantının yanında demək olmazdı...

– ... Mən bugünkü görüşü də ... bu belə oldu... (Eh, yarım saata, onsuz da, danışa bilməzsən!..)

– Dayan, bu haqda sonra. Mən soruşmaq istəyirəm – mənimlə bağlı maneələr yoxdur ki?

– Özü də çox sərt, əzizim... Mənə... xüsusi mövzu vermək istəyirlər... Çalışıram götürməyim.

– Necə yəni – xüsusi mövzu?

Nadya dərindən nəfəs aldı və gözaltı nəzarətçiyə baxdı. Qanqsterin gərginləşmiş, sanki, bu saat qadının üstünə atılıb başını üzməyə hazır imiş kimi görünən sifəti bir metrdən də yaxın idi.

Nadya təəssüflə əllərini yana açdı. İzah etmək lazım gəlirdi ki, artıq universitetdə də məxfiləşdirilməmiş mövzu qalmayıb. Yuxarıdan-aşağıya kimi bütün elm məxfiləşdirilib. Məxfiləşdirilmək isə əri, ərinin qohumları və bu qohumların da qohumları haqqında yeni, daha ətraflı anket deməkdir. Əgər yazsaydı ki, “ərim əlli səkkizinci maddə ilə həbs olunub”, onda nəinki universitetdə işləməyə, həm də dissertasiyanı müdafiə etməyə qoymayacaqdılar. Əgər yalandan yazsa ki, “ərim itkin düşüb”, onun soyadını göstərməli, DİN-in kartotekası üzrə yoxlanılan kimi də yalan məlumat vermək üstündə məhkəmə qarşısında cavab verməli olacaqdı. Nadya üçüncü imkanı seçdi, amma indi Qlebin diqqətli baxışları altında həmin imkandan qaçaraq, həvəslə danışmağa başladı:

– Bilirsən, mən universitet özfəaliyyətindəyəm. Həmişə konsertlərdə çıxış etməyə göndərirlər. Bu yaxınlarda Sütunlu zalda Yakov Zakla bir yerdə gecələrin birində çıxış etmişəm.

Qleb gülümsündü və inanmaq istəmirmiş kimi başını yellədi.

– Həmkarlar İttifaqı gecə keçirirdi, təsadüfən alındı, – amma yenə də... Bilirsən, lap gülməlidir – mənim ən yaxşı donumu bəyənmədilər, dedilər bununla səhnəyə çıxmaq olmaz, teatra zəng etdilər, başqasını gətizdirdilər, çox qəşəng idi, lap dabanlarıma kimi düşürdü.

– Çıxış etdin – soyundurdular?

– Aha. Qızlar məni musiqiyə həvəs göstərdiyimə görə danlayırlar. Mən də deyirəm: nəyəsə həvəsli olmaq kiməsə həvəsli olmaqdan yaxşıdır...

Bu, boş yerə deyilməmişdi, bunu o, cingildəyən səslə demişdi, bu, Nadyanın uğurlu ifadəsini tapmış yeni prinsipi idi! – Və o, təqdir gözləyərək, başını irəli uzatdı.

Nerjin arvadına minnətdarlıq və narahatlıqla baxırdı. Amma bu dəfə lazım olan təqdiri, lazım olan təsəlli sözlərini tapıb deyə bilmədi.

– Dayan, xüsusi mövzu ilə bağlı necə oldu...

Nadyanın kefi dərhal pozuldu, başını aşağı əydi.

– Sənə demək istəyirdim ki... Amma sən bunu çox da ürəyinə salma – nicht wahr! – sən nə vaxtsa təkid edirdin ki, biz... boşanaq... – o, tam sakit tərzdə sözünü bitirdi. (Bu, həmin o üçüncü imkan idi – bircə bu imkan həyata yol açırdı!.. – yalnız bu halda anketində “boşanmışam” yox, “ərdə deyiləm” yaza bilərdi, çünki anket keçmiş ərinin soyadının, indiki ünvanının, valideynlərinin adlarının, təvəllüdlərinin, məşğuliyyətlərinin və ünvanlarının göstərilməsini tələb edirdi. Bunları yazmamaq üçünsə başqa şəhərdə, gizlicə boşanmaq lazım gələcəkdi.)

Bəli, nə vaxtsa təkid edirdi... İndi isə diksindi. Yalnız indi gördü ki, Nadyanın barmağında heç vaxt ayrılmadığı nişan üzüyü yoxdur.

– Hə, əlbəttə, – Qleb qətiyyətlə təsdiqlədi. Həmin bu üzüksüz əlini Nadya xəmir yayırmış kimi masanın üzərinə sürtürdü.

– Belə... əgər bunu... etmək lazım gəlsə... etiraz etməzsən?.. – O, başını qaldırdı. Gözləri böyümüşdü, onlarda bağışlanmaq və başa düşülmək xahişi görünürdü. – Bu, psevdodur, – birnəfəsə, səssiz halda əlavə etdi.

– Əhsən, çoxdan belə etmək lazım idi! – Qleb zahirən onunla razılaşdı, amma daxilində nə inam, nə də möhkəmlik var idi. Bütün baş verənlərin dərkini görüşdən sonrakı vaxta saxlamaq qərarına gəlmişdi.

– Bəlkə də, lazım olmadı! – Nadya kürkünü yenidən çiyinlərinə çəkərək, yalvarırmış kimi danışır, əvvəlkindən xeyli yorğun və əzgin görünürdü. – Mən – hər ehtimala qarşı... məsləhətləşmək üçün... Bəlkə də, heç lazım olmadı.

– Yox, niyə, sən düz edirsən, əhsən, – Qleb əzbərləmiş kimi təkrar edir, fikirlərini isə siyahı üzrə hazırladığı və indi Nadyanın üzərinə tökməli olduğu məsələlərdə cəmləşdirirdi. – Əzizim, bunu aydın dərk etməyin çox vacibdir. Mənim müddətimin bitməsinə çox da ümid bəsləmə!

Nadyanın üzündə iztirab ifadə olundu.

– Müddət şərtilikdir, – Qleb sözlərin vurğularını da necə gəldi qoyaraq sərt və tələsik izah edirdi ki, nəzarətçi onun fikirlərini tuta bilməsin. – O, spiral üzrə təkrarlana bilər. Tarix nümunələrlə zəngindir. Və əgər möcüzə sayəsində bitmiş olsa belə – düşünmə ki, doğma şəhərimizə, əvvəlki həyatımıza qayıdacağıq. Ümumiyyətlə isə başa düş, özün üçün aydınlaşdır, həkk et: keçmiş ölkəsinə bilet satılmır. Mən, məsələn, hər şeydən çox ona təəssüf edirəm ki, çəkməçi deyiləm. Bu, hansısa bir tayqa qəsəbəsində, Krasnoyarsk tayqasında, Anqaranın aşağılarında necə də lazımlı olardı! Yalnız belə həyata hazırlaşmaq lazımdır.

Məqsədə çatılmışdı: istefada olan qanqster yerindən tərpənmirdi, yalnız ötüb-keçən cümlələrin arxasınca gözünü döyürdü.

Ancaq Qleb unutmurdu – yox, unutmamışdı, başa düşmürdü (hamının başa düşmədiyi kimi) ki, isti, rütubətli torpaq üstündə gəzməyə öyrəşənlərə birdən-birə buz dağlarının üzəri ilə süzmək olmaz. Başa düşmürdü ki, arvadı indi də, müddətinin əvvəlində olduğu kimi, metodik olaraq, qalan günləri və həftələri sayır. Qleb üçün həbs müddəti parlaq və soyuq sonsuzluq idi, Nadya üçün – bu, iki yüz altmış dörd həftədən, altmış bir aydan, beş ildən bir az artıq vaxt idi. Və həmin vaxt ərinin müharibəyə gedib-qayıtmadığı vaxtla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə az idi.

Qleb danışdıqca Nadyanın üzündəki iztirab qorxuya keçirdi və qadının sifəti külrəngi alırdı.

– Yox, yox! – Nadya tələsik dedi. – Bunu mənə demə, əzizim! (O artıq nəzarətçini də yaddan çıxarmışdı, daha utanmırdı.) – Məni ümidsiz qoyma! Mən buna inanmaq istəmirəm! Mən buna inana bilmərəm! Bu, sadəcə, ola bilməz!.. Bəlkə, düşünürsən ki, səni, doğrudan da, ata bilərəm?!

Qadının üst dodağı əsdi, sifəti dəyişdi, gözləri isə sədaqət, yalnız sədaqət ifadə edirdi.

– Mən inanıram, inanıram, Nadyuşenka! – Qlebin də səsi dəyişdi. – Mən elə də başa düşdüm.

Nadya susdu, həyəcanı səngidi.

Otağın qapısı ağzında cavan qara polkovnik-leytenant dayandı, diqqətlə bir yerə cəmlənmiş üç başa nəzər saldı və nəzarətçini çağırdı.

Pikador boyunlu qanqster, istər-istəməz, kiseldən ayırırmışlar təki, aralandı və polkovnik-leytenanta tərəf getdi. Orada, Nadyanın kürəyinin dörd addımlığında, bir-iki kəlmə kəsdilər, bu arada isə Qleb səsini boğaraq soruşa bildi:

– Soloqdinin arvadını tanıyırsan?

Belə dönəmlərə öyrəşmiş Nadya mövzunu tez tuta bildi.

– Tanıyıram.

– Harada yaşadığını da?

– Hə.

– Ona görüş vermirlər, deyərsən: o...

Qanqster qayıtdı.

– ...sevir! Səcdə edir! İlahiləşdirir! – Qleb olduqca aram səslə, artıq nəzarətçinin yanında sözünü bitirdi. Nə üçünsə məhz qanqsterin yanında Soloqdinin sözləri təmtəraqlı görünmədi.

– Sevir, səcdə edir, ilahiləşdirir, – Nadya qəmli-qəmli ah çəkərək təkrarladı. Diqqətlə ərinə baxdı. Nə vaxtsa qadın diqqətliliyi ilə, hər halda, müşahidə etdiyi, nə vaxtsa yaxşı tanıdığı, cavanlığına görə tam da olmasa, adamı indi tamamilə yeni, tamamilə tanımadığı bir insan kimi görürdü.

– Sənə düşür, – Nadya qəmgin halda başını tərpətdi.

– Nə düşür?

– Ümumilikdə. Buralar. Bütün bunlar. Burada olmaq, – Nadya nəzarətçinin başa düşməməsi üçün səsinin tonunu dəyişib demək istəyirdi: ərinə həbsxanada olmaq düşür.

Lakin bu hal onu ərinə yaxın etmirdi. Əksinə, yadlaşdırırdı. Əri də ki bütün öyrəndiklərinin təhlilini sonraya, görüşdən sonrakı vaxta saxlamışdı. Bütün bunlardan hansı nəticənin çıxarılacağını hələ bilmirdi, amma bu anda hər şeyi qabaqlamaq istəyən ürəyi ilə ərində zəiflik, yorğunluq, xəstəlik, kömək yalvarışları axtarırdı, elə şeylər tapmaq istədi ki, onlara qadın ömrünün qalan hissəsini də həsr edə bilsin, bundan sonra da lap ikinci on ili də gözləyə və onun yanına tayqaya gedə bilsin.

Ancaq əri gülümsünürdü! Qleb o vaxt Krasnaya Presnyada olduğu kimi gülümsünürdü! O, həmişə özündən arxayın olurdu, heç vaxt kiminsə iltifatına ehtiyac duymurdu. Adama elə gəlirdi ki, ona bu çılpaq taburetdə oturmaq da rahatdır, o, ətrafına məmnuniyyətlə baxır, burada da tarix üçün material toplayırdı. O, sağlam görünürdü, gözləri həbsxana işçilərinə rişxəndlə qığılcımlanırdı. Ümumiyyətlə, ona qadın sədaqəti lazım idimi?

Doğrudur, Nadya hələ bütün bunları düşünməmişdi.

Qleb isə onun hansı bir fikrin yaxınlığından keçdiyini bilmədi.

– Bitirmək vaxtıdır! – Klimentyev qapının ağzından dedi.

– Belə tez? – Nadya təəccübləndi.

Qleb əzbərlədiyi “deməli” siyahısından ən vacib daha nəyin qaldığını yadına salmaq istəyərək alnını qırışdırdı.

– Hə! Əgər məni buradan uzaqlara aparsalar, məktubların arası tamam kəsilsə, təəccüblənmə.

– Apara bilərlər? Hara?? – Nadya bərkdən soruşdu. Belə xəbəri – özün də indi deyirsən!!

– Allah bilir, – Qleb çiyinlərini çəkərək mənalı bir tərzdə dedi.

– Allaha inanmağa başlamamısan ki??!

(Onlar heç nə haqqında danışa bilmədilər!!)

Qleb gülümsündü:

– Niyə də yox? Paskal, Nyuton, Eynşteyn...

– Kimə deyilmişdi, soyadı çəkməyin! – nəzarətçi səsini qaldırdı. – Qurtarırıq, qurtarırıq!

Ər və arvad eyni vaxtda ayağa durdu və indi, görüşlərinin əllərindən alınacağı ilə risk etmək lazım olmayan vaxtı, Qleb balaca masanın üstü ilə Nadyanın nazik boynundan, onun artıq yadından çıxmış dodaqlarından öpdü. O, bir ildən sonra Moskvada olacağına ümid etmirdi ki, bu dodaqlardan bir də öpə bilsin. Onun səsi nəvazişlə titrədi:

– Sənə necə yaxşıdırsa, hər şeyi elə də et. Mən isə...

Sözünü axıra çatdırmadı.

Onlar göz-gözə baxışırdılar.

– Bu nədir? Bu nədir? Görüşdən məhrum edirəm! – nəzarətçi böyürür və Nerjinin çiynindən tutub dartırdı.

Nerjin arvadından ayrıldı.

– Məhrum et, lənətə gəl səni, – güclə eşidiləcək tərzdə mızıldandı.

Nadya qapıya kimi daldalı çəkildi və əri ilə vidalaşaraq, əlinin üzüksüz barmaqlarını tərpətdi.

Və qapı çərçivəsinin arxasında gözdən itdi.

41

Ər-arvad Gerasimoviçlər öpüşdülər.

Kişi balacaboy adam olsa da, arvadının yanında duranda onunla bir boyda görünürdü.

Onların bəxtinə sakit və sadə nəzarətçi düşmüşdü və bu nəzarətçi ər-arvadın öpüşməsində pis bir şey görmürdü. Hətta utanırdı ki, onların normal görüşmələrinə mane olmağa məcburdur. Ona qalsaydı, üzünü divara çevirər və yarım saat beləcə durardı, amma yox: polkovnik-leytenant Klimentyev istintaq otaqlarından dəhlizə çıxan yeddi qapının yeddisinin də açıq qalmasını tapşırmışdı ki, nəzarətçilərin özlərinə də nəzarət edə bilsin.

Görüşə gələnlərin öpüşüb-öpüşməməkləri polkovnik-leytenant üçün də maraqlı deyildi, bilirdi ki, bu səbəbdən dövlət sirri kənara çıxa bilməz. Ancaq o da nəzarətçilərindən və məhbuslarından ehtiyatlanırdı: onlardan bəziləri çuğulluğa cəlb olunmuşdular və Klimentyevin özündən də xəbərçilik edə bilərdilər.

Ər-arvad Gerasimoviçlər öpüşdülər.

Lakin bu öpüş cavan vaxtı onları ehtizaza gətirən öpüşlərdən deyildi. Bu, müdiriyyətdən və taledən oğurlanmış öpüş idi, rəngsiz, təravətsiz öpüş idi – ölmüş adamın yuxumuza girərək bizə verə biləcəyi öpüş kimi bir şey idi.

Hərəsi üstünün faneri qabarmış müttəhim masasının bir tərəfində oturdu.

Bu yöndəmsiz masanın bəzi insan həyatlarından daha zəngin tarixi vardı. Onun arxasında uzun illər boyu həbs edilmiş kişilər və qadınlar oturmuş, göz yaşları tökmüş, dəhşətdən donaraq keyləşmiş, öldürücü yuxusuzluqla mübarizə aparmış, məğrur sözlər demiş, ya da öz yaxınları haqqında xırda donoslar yazmışdılar. Adətən, onlara nə karandaş, nə də qələm verilirdi – çox nadir səmimi etiraf halları istisna olmaqla. Bu etirafları yazanlar da masanın şişmiş səthində öz işarələrini qoymağa imkan tapırdılar – elə qəribə, dalğavari və tinli fiqurlar ki, onlar qeyri-şüuri olaraq cızılır və müəmmalı tərzdə insan qəlbinin ən gizli çırpıntılarını əks etdirir.

Gerasimoviç arvadına baxırdı.

İlk fikri arvadının artıq cazibədarlığını itirməsi oldu: gözləri qara halqalarla haşiyələnib, gözlərinin və dodaqlarının ətrafında qırışlar yaranıb, üzünün dərisi büzüşüb, Nataşa dərisinə, ümumiyyətlə, qulluq etmirdi. Kürkü hələ müharibədən əvvəl alınmışdı, heç olmasa, astarı çoxdan çevrilməli idi, yaxalığının xəzi seyrəkləşmiş, yatmışdı, yaylığı isə – yaylığın nə vaxtdan qaldığını heç kəs bilmirdi, deyəsən, onu hələ Komsomolsk–Amurda olduqları dövrdə orderlə almışdılar – Leninqradda yaşadıqları vaxt isə həmin yaylıqda Nevadan su gətirməyə gedərdi.

Arvadının gözəl olmaması fikrini Gerasimoviç ən yaramaz fikir kimi dərhal boğdu. Onun qarşısında yer üzündə yeganə, varlığının yarısını təşkil edən qadın oturmuşdu. Onun qarşısında yaddaşında qalan nə vardısa, hamısı ilə bağlı bir qadın oturmuşdu. Hansı gözəgəlimli, təzə-tər, lakin yad ruhlu, çox qısa xatirələr doğuran, səthi həyat təcrübəsi olan qız, arvadının üzərinə kölgə sala bilərdi?

Min doqquz yüz otuzuncu ili qarşılayarkən, Srednyaya Podyaçeskaya küçəsində, Şir körpüsünün yanındakı evlərin birində Nataşa ilə tanış olduqları vaxt qızın cəmi on səkkiz yaşı vardı. Bir neçə gündən sonra həmin görüşün iyirmi ili tamam olacaqdı. İndi, dönüb geriyə baxarkən, Rusiya üçün On doqquzuncu və ya Otuzuncu illərin nə demək olması aydın duyulurdu. Lakin hər yeni il bizə xoş rənglərdə görünür, xalqın yaddaşının həmin illə nələri əlaqələndirəcəyini isə hələ təsəvvür edə bilmirik... Otuzuncu ilə də beləcə inanırdılar.

Həmin o ildə isə Gerasimoviçi birinci dəfə həbs etdilər. Ziyankarlığa görə...

İllarion Pavloviçin mühəndis kimi işə başlamasının ilk illəri elə vaxta düşmüşdü ki, “mühəndis” sözü “düşmən” sözünə bərabər tutulurdu və mühəndislərin hamısını potensial ziyankar kimi görmək proletar sayıqlığının əlahiddə məqamı idi. Bu azmış kimi, gənc Gerasimoviçin tərbiyəsi də onu yerli-yersiz hamı ilə təzim edib salamlaşmağa və yumşaq səslə “bağışlayın”, “zəhmət olmasa” deməyə məcbur edirdi. İclaslarda isə səsini tamam itirərək siçan kimi sakit oturardı. Hamını necə qıcıqlandırdığından isə özünün heç xəbəri də yox idi.

Onun işini çox ölçüb-biçdilər, birtəhər dartıb beş ilə çatdırdılar. Amurda isə dərhal mühafizə altından çıxardılar. Nişanlısı da gəldi ki, ona arvad olsun.

Natalya Petrovna ərinə diqqət kəsilmişdi. Bu sifət nə vaxtsa onun gözləri qabağında dəyişirdi, bu dodaqlar bərkiyirdi, pensnenin altından soyuq, bəzən hətta qəddar işartılar görünürdü. İllarion təzim etməyi və “bağışlayın” deməyi tərgitdi. Onu həmişə keçmişinə görə qınayırdılar, bir yerdə işdən çıxarır, başqa yerdə təhsilinə uyğun gəlməyən vəzifəyə təyin edirdilər – bir yerdən başqa yerə köçür, kasıb yaşayırdılar, qızlarını itirdilər, oğlanları da tələf oldu. Hər şeyə tüpürüb Leninqrada qayıtmaq qərarına gəldilər. Bu hadisə qırx birinci ilin iyununda baş verdi...

Leninqradda da fərli-başlı yerləşə bilmədilər. Ərinin anketi mane olurdu.

Lakin laboratoriya kabusu olan Gerasimoviçi belə həyat əldən salmaq əvəzinə daha da güclü edirdi. O, payızda xəndəklərin qazılmasına davam gətirə bildi. İlk qar düşəndən sonra isə qəbirqazan oldu.

Bu məşum peşə mühasirədə olan şəhər üçün ən lazımlı və ən gəlirli peşə idi. Dünyadan köçənlərini yad etmək üçün sağ qalanlar son çörək tikələrindən belə keçirdilər.

Bu çörəyi ürpəşməsiz yemək olmurdu! Amma İllarion özünə haqq qazandırırdı: həmvətənlərimizin bizə rəhmi gəlmədi – biz də onlara rəhm etməyəcəyik!

Ər-arvad sağ qala bildilər. İllarionu hələ blokada bitməmiş vətənə xəyanət niyyətinə görə həbs etdilər. Leninqradda çox adamı belə tuturdular – niyyətə görə, çünki hətta işğal altında belə olmamış adamı birbaşa xəyanətdə günahlandırmaq olmurdu. Gerasimoviç isə düşərgələrdən keçmişdi, Leninqrada müharibənin əvvəlində gəlmişdi, deməli, alman tərəfə keçməyi fikirləşirdi. Onun arvadını da həbs edərdilər, amma qadın ölüm ayağında idi.

İndi isə Natalya Pavlovna ərinə baxırdı, qəribə idi ki, onun üzündə ağır illərin izlərini görə bilmirdi. Ərinin gözləri işıldayan pensne arxasından həmişəki ağıllı və təmkinli baxışları ilə ona baxırdı. Ovurdları batmamışdı, qırışlar yox idi, əynində bahalı kostyum vardı, qalstuku səliqə ilə bağlanmışdı.

Belə düşünmək olardı ki, həbsxanada yatan əri yox, onun özüdür.

İlk pis fikri bu oldu ki, xüsusi həbsxanada ərinin güzəranı pis keçmir, onu təqib etmirlər, öz elmi ilə məşğul olur, arvadının çəkdiyi əzablar haqda isə heç düşünmür.

Amma qadın bu bəd fikri içində boğdu.

Zəif səslə soruşdu:

– Hə, necəsən orada?

Gerasimoviç qüvvələrinə heç vaxt açılmağa imkan verməmiş bütöv bir həyatı, tayqada və səhrada, birnəfərlik istintaq otaqlarında, indi isə qapalı müəssisənin firavanlığında ötən bütöv bir məhbus dünyasını dar sinəsi ilə əhatə edərək cavab verdi:

– Pis deyiləm...

Onlara yarım saat verilmişdi. Saniyələr qum dənəcikləri kimi amansız bir tərzdə Zamanın şüşə boğazına tökülürdü. Ən vacib sual, istək, şikayət onluqları birinci olmağa çalışaraq itələşirdi, – Natalya Pavlovna isə soruşdu:

– Görüş barədə nə vaxt bildin?

– Srağagün. Bəs sən?

– Həftənin ikinci günü... İndicə polkovnik-leytenant məndən soruşdu ki, bacın deyiləm ki?

– Atanın adına görə?

– Hə.

Hələ nişanlı olduqları, Amurda yaşadıqları vaxtlarda da çoxları onları bacı-qardaş hesab edirdi. Onların ərlə arvadı, sadəcə, həyat yoldaşları olmaqdan daha böyük bir ittifaqa çevirən daxili və zahiri oxşarlıqları vardı.

İllarion Pavloviç soruşdu:

– İşdə nə var, nə yox?

– Niyə soruşursan? – qadın narahat oldu. – Sənin xəbərin var?

– Nədən?

Bəzi şeyləri o bilirdi, amma bildiklərinin arvadının bildikləri olmasını bilmirdi.

O bilirdi ki, ümumiyyətlə, azadlıqda dustaqların arvadlarını sıxışdırırlar.

Amma haradan biləydi ki, ötən çərşənbə ona görə arvadını işdən çıxarıblar? Bu üç gündə artıq görüş barədə bildiriş almış qadın yeni iş axtarmamışdı – nəsə bir möcüzə baş verəcəkmiş, əri ilə görüşü həyatına bir işıq salacaqmış və necə hərəkət etməyi ona deyəcəkmiş kimi bu anı gözləmişdi.

Axı arvadına faydalı ola biləcək məsləhəti o necə verə bilərdi – neçə illər həbsxanada yatan və mülki qaydaları bilməyən bir insan?

Lakin qərara gəlmək də lazım idi: imtina etmək və ya da etməmək...

Görüşləri bozumtul, pis qızdırılan kabinetin barmaqlıq arxasına salınmış pəncərəsindən düşən solğun işıqda keçirdi və artıq möcüzəyə olan ümid yoxa çıxmışdı.

Natalya Pavlovna anladı ki, yarım saat ərzində ərinə öz tənhalığını və əzablarını çatdıra bilməyəcək, deyə bilməyəcək ki, hansısa başqa relslərin üstü ilə gedir, öz ayrıca həyatı ilə yaşayır, onsuz da, heç nə başa düşməyəcək, yaxşısı budur, heç ərinin əhvalını pozmasın.

Nəzarətçi kənara çəkildi və divarın suvağına baxmağa başladı.

– Danış, özün haqda danış, – İllarion Pavloviç masanın üstü ilə arvadının əllərini tutaraq deyirdi, gözlərində isə blokadanın ən pis günlərində təkcə arvadına qarşı yaranan səmimilik işığı vardı.

– Larik! Sənin... əlavələrin... olmur ki?

Arvadı hələ Amur düşərgəsində olduğu əlavələri nəzərdə tuturdu – hər bir işlənmiş gün iki günə bərabər tutulurdu və həbs müddəti də təyin olunmuş vaxtdan tez qurtarırdı.

İllarion başını buladı:

– Haradan? Burada elə şey heç əvvəldən olmayıb, sən ki bilirsən. Burada hansısa böyük bir ixtira etmək lazımdır – onda vaxtından tez buraxarlar. Məsələ bundadır ki, buranın ixtiraları... – o, üzünü divara çevirmiş nəzarətçiyə baxdı, – ... arzuolunan... xassəli deyil...

Bundan aydın deyə bilməzdi!

O, arvadının əllərini tutdu və yanaqlarını onlara sürtməyə başladı.

Bəli, buzlaşmış Leninqradda kimisə dəfn etmək üçün sabah özlərinin də dəfnə ehtiyacı olacaq insanların çörək paylarını ala bilirdi.

İndi isə budur, bacarmır...

– Sən tək darıxırsan? Çox darıxırsan, hə? – arvadından nəvazişlə soruşdu və yanağını onun əlinə sürtdü.

Darıxmaq?.. Onun indi də ürəyi əsirdi ki, görüş əldən çıxır, tezliklə kəsiləcək və Lefortovo təpəsinə, qəmli küçələrə yalqız, tək, tənha, heç nə ilə zənginləşməmiş vəziyyətdə çıxmalı olacaq. Bəs oralarda onu nə gözləyir? İstənilən işin, istənilən bir günün keyləşdirici məqsədsizliyi. Nə şirini, nə turşusu, nə də acısı bilinən, boz pambıq kimi bir həyat.

– Nataloçka! – o, arvadının əllərini sığallayırdı. – Əgər iki müddət ərzində nə qədər vaxt keçdiyini hesablasaq, indi az qalıb. Cəmi üç il. Cəmi üç...

– Cəmi üç?! – qadın ikrahla ərinin sözünü kəsdi, səsinin necə titrədiyini hiss etdi, lakin artıq onu idarə edə bilmirdi. – Cəmi üç?! Sənin üçün – cəmi! Sənin üçün birbaşa azadedilmə “arzuolunmazın xassəsi”dir! Sən dostlarının arasında yaşayırsan! Sən sevimli işinlə məşğul olursan! Səni qara meşin qapılı otaqlara aparırlar! Mən isə işdən çıxarılmışam! Mənim daha yaşamağa pulum yoxdur! Məni heç yerə qəbul etməyəcəklər! Mən dözə bilmirəm! Daha gücüm qalmayıb! Mən daha bir ay! Bircə ay! Belə yaşaya bilmərəm. Mənim üçün ölmək daha yaxşıdır! Qonşular məni istədikləri kimi sıxışdırırlar, sandığımı tullayıblar, rəfimi divardan qoparıblar, bilirlər ki, mən bircə kəlmə də deyə bilmərəm... məni Moskvadan köçürtdürə bilərlər! Mən bacılarımın, Jenya xalamın yanına getmirəm, onlar məni ələ salırlar, deyirlər ki, bu cür giclərdən dünyada daha yoxdur. Onlar məni səndən boşanmağa və ərə getməyə sövq edirlər. Bu nə vaxt qurtaracaq? Bax gör nə gündəyəm! Mənim otuz yeddi yaşım var! Üç ildən sonra artıq qoca qarı olacağam! Evə gəlirəm – nahar etmirəm, otağımı yığışdırmıram, hər şeydən bezmişəm, divanın üstünə yıxılıram və taqətsiz halda uzanıram. Larik, əzizim, vaxtından tez azad olmaq üçün nə istəyirsən et! Sənin axı dahi başın var! Onlar üçün bir şey icad et ki, səndən əl çəksinlər! Sənin indi də nəyinsə var! Məni xilas et! Mə-ni xi-las et!!..

O, bunları demək istəmirdi, amma parçalanan ürəyi! Hıçqırtılardan əsərək və ərinin kiçicik əlini öpərək o, üzünü çoxlu göz yaşları görmüş qabarıq və cod masaya dirədi.

– Sakitləşin, vətəndaş, – çəpinə nəzərlə açıq qapını izləyən nəzarətçi günahkarcasına dedi.

Gerasimoviçin sifəti əyildi və donuqlaşdı, pensnesi həmişəkindən çox parıldadı.

Hıçqırıq səsləri bütün dəhlizə yayılırdı. Polkovnik-leytenant zəhmlə qapının ağzında dayandı, nifrətlə qadının kürəyinə baxdı və özü qapını bağladı.

Təlimatın bilavasitə mətninə görə, göz yaşları qadağan edilmirdi, amma həmin bu təlimatın ali anlamında onlara yer olmamalı idi.

42

– Burada çətin bir şey yoxdur: xlor tozunu suda həll edirsən və fırça ilə pasportu çik-çik... Amma neçə dəqiqə saxlamaq lazım olduğunu gərək dəqiq biləsən – sonra da ki yuyursan.

– Bəs sonra?

– Quruyandan sonra izi də qalmayacaq, tərtəmiz, yeni olacaq, otur və təzədən tuşla yaz – Sidorov, ya da Petyuşin, Kriuşi kəndinin sakini.

– Heç bir dəfə də olsa tutulmamısan?

– Bu işdə? Klara Petrovna... ya da, bəlkə... icazə verərsiniz?..

– ?

– ... Nə qədər ki heç kəs eşitmir, sizi Klara çağırım?

– ... Çağırın...

– Belə, Klara, birinci dəfə məni aciz və günahsız uşaq olduğum üçün tutdular. Amma ikinci dəfə – o-ho! Özü də ümumittifaq axtarışı altında, sadəcə, illər yox, qırx beşinci ilin axırından qırx yeddinci ilin axırına kimi olmuşam; bu, o deməkdir ki, mən təkcə pasportumu və təkcə qeydiyyatımı deyil, həm də iş yerimdən arayışı, ərzaq kartoçkaları üçün arayışı, mağazaya təhkim olunmağımı saxtalaşdırmalı idim! Bir də, saxta sənədlərlə çörək kartoçkaları da alırdım – sonra satırdım və bu pula yaşayırdım.

– Bu axı... heç də yaxşı iş deyil!

– Kim deyir ki, yaxşı işdir? Məni məcbur etdilər, bunu özüm fikirləşib tapmamışam.

– Ancaq sadəcə, işləyə bilərdiniz.

– "Sadəcə" çox qazana bilməzsən. Halal işlə daş saraylar tikə bilməzsən. Bir də nə iş görəcəkdim? Məni ixtisas almağa qoymadılar... İlişməyə ilişməmişəm, amma səhvlərim olub. Krımda pasport şöbəsində bir qız... siz düşünməyin ki, onunla nə isə olub... sadəcə, mənə münasibəti yaxşı idi, məni başa saldı ki, pasportumun seriyasının özü, bilirsiniz, bu JŞ, LX-lər, işğal altında olduğumdan xəbər verir.

– Siz ki olmamısınız!

– Olmağıma olmamışam, amma pasport axı başqasının idi! Buna görə yenisini almalı oldum.

– Haradan??

– Klara! Siz Daşkənddə yaşamısınız, Tezikovo bazarında olmusunuz və soruşursunuz haradan! Mən özümə Qırmızı

Bayraq ordeni də almaq istəyirdim, iki minim çatmadı, əlimdə on səkkiz var idi, o isə dirəndi – iyirmi ki, iyirmi.

– Orden nəyinizə lazım idi?

– Ordenlər hamının nəyinə lazım olur? Elə-belə, fors etmək istəyirdim. Əgər sizin başınız kimi soyuq başım olsaydı...

– Haradan bildiniz ki, mənim başım soyuqdur?

– Soyuq, ayıq, baxışınız da belədir... ağıllı.

– Deməyin!

– Düzünü deyirəm. Mən bütün ömrüm boyu soyuq başlı qızla rastlaşmaq istəmişəm.

– Ni-yə?

– Ona görə ki, mən dəlisovam. İstəyirəm ki, məni ağılsızlıq etməyə qoymasın.

– Hə, danışın, xahiş edirəm sizdən.

– Harada qalmışdım?.. Hə! Lubyankadan çıxanda xoşbəxtlikdən başım gicəllənirdi. Amma haradasa daxilimdə oturub qalmış balaca gözətçi soruşurdu: möcüzə niyə baş verdi? Bu necə oldu? Axı heç vaxt və heç kəsi buraxmırlar, bunu mənə kamerada izah etmişdilər: təqsirkarsan, təqsirkar deyilsən – on il əlinə, beş də buynuzuna – birbaşa düşərgəyə.

– Buynuzuna – bu nədir belə?

– Yəni beş il də buruntaq.

– Bəs buruntaq nədir?

– İlahi, siz necə də bisavadsınız. Özü də prokurorun qızı. Atanızın nə ilə məşğul olması sizə necə maraqlı olmaya bilərdi? “Buruntaq”, yəni qapmaq, dişləmək olmaz. Vətəndaş hüquqlarından məhrum edilmə. Seçmək və seçilmək olmaz.

– Dayanın, kimsə gəlir...

– Haradan? Qorxmayın, Zemelyadır. Oturduğunuz kimi də oturun, xahiş edirəm! Çəkilməyin. Qovluğu açın. Bax belə, nəzərdən keçirin... Mən o vaxt dərhal başa düşdüm ki, məni izləmək üçün buraxıblar – uşaqlardan kiminlə görüşəcəyəm, yenidən amerikalıların yanına bağa gedəcəyəm, yoxsa yox, ümumiyyətlə, yaşamağa qoymayacaqlar, necə də olsa, yenə tutacaqlar. Mən də onları aldatdım! Özgə adları ilə – Orta Asiyaya, İssık-Kula, Krıma, Moldovya, Ermənistana, Uzaq Şərqə... Sonra anam üçün çox darıxdım. Lakin heç bir vəchlə evə gəlmək olmazdı. Getdim Zaqorska. Zavoda yardımçı bir işə düzəldim, bazar günləri anam yanıma gəlirdi. Orada bir neçə həftə işlədim – yatıb qaldım və işə gecikdim. Məhkəməyə! Məni mühakimə etdilər!

– Üstü açıldı?!

– Heç nəyin üstü açılmadı! Özgə soyadı altında üç aylığa içəri saldılar, oturmuşam özüm üçün koloniyada, başım qırxılıb, ümumittifaq axtarışı isə elə hey guruldayır: Rostislav Doronin! Saçları – kürən, sıx, gözləri – mavi, burnu – düz, sol çiynində xalı var. Axtarış onlara baha başa gəldi! Üç ayımı başa vurdum, vətəndaş rəisdən pasportumu götürdüm – düz Qafqaza getdim!

– Yenə səyahətə?

– Hm! Bilmirəm, sizə hər şeyi demək olarmı...

– Olar!

– Siz elə əminliklə deyirsiniz... ümumilikdə olmaz. Siz – tamam başqa cəmiyyətin adamısınız, başa düşməyəcəksiniz.

– Başa düşərəm! Mənim həyatım yüngül olmayıb, düşünməyin!

– Dünən və bu gün siz mənə elə yaxşı baxırsınız ki... Doğrudan, hər şeyi sizə danışmaq istəyirəm... nə isə, mən aradan çıxmaq istədim. Bu dükandan, ümumiyyətlə, aralanmaq.

– Hansı dükandan?..

– Necə deyim, sosializmdən! Artıq onu görəndə mədəm qıcqırır, dözə bilmirəm!

– Sosializmdən?!

– Bir halda ki ədalət yoxdur, bu sosializm nəyimə gərəkdir?

– Bu, sizinlə bağlı belə olub, əlbəttə, təəssüf doğurur. Ancaq siz hara gedəcəkdiniz? Orada axı irticadır, orada – imperializmdir, siz orada necə yaşayardınız?!

– Əlbəttə, doğrudur. Əlbəttə, düz deyirsən! Mən tam ciddiyyətlə heç hazırlaşmırdım. Həm də bunu bacarmaq da lazımdır.

– Bəs siz necə yenə?..

– Həbsxanaya düşdüm? Oxumaq istədim!

– Görürsünüz, deməli, vicdanlı həyat sizi cəlb edirdi! Oxumaq – lazımdır, bu – vacibdir. Bu – alicənablıqdır.

– Qorxuram ki, Klara, həmişə belə deyil. Sonradan, həbsxanalarda, düşərgələrdə mən götür-qoy etdim. Bu professorlar, əgər məvaciblərindən möhkəm yapışıblarsa və qəzetlərin sonuncu nömrələrini gözləyirlərsə, bizə nə öyrədə bilərdilər? Özü də humanitar fakültədə? Öyrətmirdilər, beyinləri dumanlandırırdılar. Siz texnikidə oxumusunuz?

– Mən humanitarda da...

– Çıxmısınız? Sonra danışarsınız. Hə, mən dözməli idim, onillik məktəb attestatı axtarmalı idim, attestatı satın almaq da çətin deyildi, amma qayğısızlıq – budur bizi məhv edən!

Düşünürəm: məni, uşağın birini, hansı axmaq axtara bilər, yəqin, çoxdan yadlarından çıxmışam. Köhnə, öz adıma olan attestatımı götürdüm və verdim universitetə, artıq Leninqrad universitetinə, coğrafiya fakültəsinə.

– Moskvada tarix fakültəsində oxumuşdunuz?

– Coğrafiyaya sərgərdanlıq illərində bağlandım. Çox maraqlıdır! Gəzirsən, baxırsan... Necə oldu? Cəmi bir həftə mühazirələrə getdim, məni hop edib tutdular və yenə də Lubyankaya! Bu dəfə iyirmi beş il! Və tundraya – orada mən hələ olmamışdım – təcrübə keçməyə!

– Siz isə bunu gülə-gülə danışırsınız?

– Niyə ağlamalıyam ki? Hər şeyə ağlasan, Klara, göz yaşların bəs eləməz. Mən tək deyiləm. Vorkutaya göndərdilər – orada da mənim kimi cavanlar var! Kömür qırırlar! Bütün Vorkuta dustaqların üstündə durur! Bütün Şimal! Bütün ölkə bir yanı ilə onlara söykənir. Bunu ki bilirsiniz, Tomas Morun gerçəkləşmiş arzusu.

– Kimin?.. Mən utanıram, çox şeyləri bilmirəm.

– Tomas Morun, “Utopiya” əsərini yazmış babanın. Onun sosializmdə müxtəlif alçaldıcı və xüsusilə ağır işlərin qalacağını boynuna almağa vicdanı çatdı. Bu işləri heç kəs görmək istəməyəcəkdi! Bəs onları kimə tapşırmalı? Mor fikirləşdi və tapdı: axı sosializmdə də qanunları pozanlar olacaq. Bax elə onlara da tapşırarıq! Beləliklə də müasir QULaqı Tomas Mor icad edib, çox köhnə ideyadır!..

– Mən heç cür anlaya bilmirəm. Bizim vaxtımızda belə yaşamaq: pasportları saxtalaşdırmaq, şəhərləri dəyişmək, yelkən kimi uçmaq... Sizin kimi insanları mən həyatda heç vaxt görməmişəm.

– Klara, mən də elə deyiləm! Şərait bizi iblisə döndərə bilər! Siz axı bilirsiniz – şüuru gerçəklik müəyyənləşdirir! Mən sakit oğlan idim, anamın sözünə baxırdım, Dobrolyubovun “Zülmət səltənətində işıq şüası”nı oxuyurdum. Milisioner çağıranda ürəyim düşürdü. Bütün bunlara özün də bilmədən qoşulursan. Mən nə etməli idim? Dovşan kimi gözləməliydim ki, ikinci dəfə tutsunlar?

– Nə etməli olduğunu bilmirəm, amma bu cür yaşamaq?!. Mən təsəvvür edirəm, bu necə ağırdır: siz daim cəmiyyətdən kənarsınız! Siz artıq təqib olunan bir insana çevrilirsiniz...

– Bəli, bəzən ağır olur. Bəzən də, bilirsiniz, heç də ağır olmur. Çünki Tezikovo bazarını gəzəndə, baxanda... Əgər təptəzə ordenləri və onların doldurulmamış vəsiqələrini satırlarsa, deməli, bu satılmış insan harada işləyir, hə? Hansı təşkilatda? Təsəvvür edirsiniz? Ümumiyyətlə, Klaroçka, sizə belə deyərdim: mən özüm, ancaq vicdanlı həyat tərəfdarıyam, amma qoy hamı – başa düşürsünüz? – hamı bir nəfər kimi!

– Əgər siz başqalarından gözləyəcəksinizsə, onda bu, heç vaxt baş tutmayacaq. Hamı bunu etməlidir...

– Hamı etməlidir, amma hər kəs etmir! Qulaq asın, Klara, mən sizə daha sadə dildə deyərəm. İnqilab nəyə qarşı baş verdi? İmtiyazlara qarşı! Rus insanı nədən bezmişdi? İmtiyazlardan. Biri kətan köynək geyinirdi, o birisi xəz dəri, biri piyada gəzirdi, o birisi faytonda, bəziləri fit çalınan kimi fabrikə cumurdular, o biriləri isə restoranlarda buxaq şişirdirdilər. Doğrudur?

– Əlbəttə.

– Doğrudur. Onda bəs insanlar niyə imtiyazlarından əl çəkmək istəmirlər, əksinə, onlara can atırlar? Mənim kimi uşaqdan nə istəmək olar? Mən axı özümdən böyüklərə baxıram. Mən axı bütün bunları görmüşəm. Qazaxıstanda kiçik bir şəhərcikdə yaşayırdım. Nə görürdüm? Vicdanlı rəislərin arvadları mağazalara gəlirlər? Heç vaxt! Mənim özümü raykomun birinci katibinin evinə göndərmişdilər ki, onlara bir yeşik makaron aparım. Bütöv bir yeşik! Ağzı açılmamış. Başa düşmək olardı ki, məsələ bir günlə və bir yeşiklə bitmir...

– Hə, bu, dəhşətdir! Bu, həmişə mənim özümü də iyrəndirirdi, inanarsınız?

– Əlbəttə, inanaram. Canlı insana niyə də inanmayasan? Milyon nüsxə ilə çap olunmuş kitabdan daha çox ona inanıram. Bu imtiyazlar – onlar axı adamları yoluxucu xəstəlik kimi bürüyürlər. Əgər kimsə hamının alış-veriş etdiyi mağazadan deyil, başqa bir mağazadan ala bilərsə, mütləq alacaq. Kiminsə ayrıca klinikada müalicə olunmaq imkanı olarsa, mütləq orada müalicə olunacaq. Əgər fərdi maşında gəzə bilərsə, mütləq gəzəcək. Əgər harasa bal sürtülübsə və ora buraxılış vəsiqəsi tələb olunursa, mütləq həmin vəsiqəni almaq istəyəcək.

– Elədir! Bu, dəhşətdir!

– Əgər çəpərlə özünü ayıra bilirsə, mütləq ayıracaq. Köpək oğlu özü də uşaq olub, tacirin çəpərinin üstündən aşaraq alma oğurlayıb – o zaman haqlı idi! İndi isə iki adam boyu çəpər tikdirir, özü də elə tikdirir ki, içəri boylana da bilməsinlər, sən demə, onun üçün belə rahatdır! Və yenə haqlı olduğunu düşünür! Orenburqda, bazarda quru yerdə qalan əlillər isə Qələbə medalı ilə aşıq-aşıq oynayırlar. Yuxarı atır və qışqırırlar: “Sifət, yoxsa Qələbə?”

– Necə yəni?

– Medalın üzərində bir tərəfdə “qələbə” yazılıb, o biri tərəfdə isə təsvir verilib. Atanızın medalına baxarsınız.

– Rostislav Vadimıç...

– Haradan Vadimıç oldum? Sadəcə, Rusya.

– Sizi belə çağırmaq mənə rahat deyil...

– Onda mən durub gedərəm. Eşidirsən, nahar zəngi çalınır. Hamı üçün mən Rusyayam, sizin üçünsə... xüsusilə... Başqa cür istəmirəm.

– Yaxşı... Rusya... Mən də lap ağılsız deyiləm. Çox düşünmüşəm. Bununla mübarizə aparmaq lazımdır! Əlbəttə sizin üsulla yox.

– Mən axı hələ heç mübarizə də aparmamışam! Mən, sadəcə, düşündüm: əgər bərabərlikdirsə – hamı üçün olmalıdır, əgər deyilsə – cəhənnəmə olsun... Ah, bağışlayın məni. Bağışlayın, mən istəmirdim... Budur, uşaq vaxtlarından nə görürük: məktəbdə qəşəng sözlər danışılır, sonra isə adamın olmasa, addım da ata bilmirsən, heç yerdə rüşvətsiz mümkün deyil – beləcə, yalançı kimi böyüyürük, həyasızlıq – ikinci xoşbəxtlikdir!

– Yox! Yox! Belə olmaz! Bizim cəmiyyətdə ədalətli şey çoxdur. Siz ifrata varırsınız! Belə olmaz! Siz çox görmüsünüz, doğrudur, çox olaylar yaşamısınız, amma "həyasızlıq – ikinci xoşbəxtlikdir" – bu artıq həyat fəlsəfəsi deyil! Belə olmaz!

– Ruska, nahar zəngi idi, eşitdin?

– Yaxşı, Zemelya, sən get, mən indi gəlirəm, Klara! Baxın, sizə ölçüb-biçib, təntənəli şəkildə deyirəm: mən başqa cür yaşamağıma ürəkdən şad olardım! Əgər dostum olsaydı... soyuq başlı... rəfiqəm... Əgər biz onunla bir yerdə hər şey barədə ətraflı düşünə bilsəydik. Həyatı düzgün qura bilsəydik. Ümumiyyətlə, mən zahirən beləyəm – dustaq, özü də iyirmi beş ilə. Mən... Əgər sizə danışsam ki, hansı bir tiyənin ağzında müvazinətimi saxlamağa çalışıram!.. Başqa normal insan çoxdan ürəyi partlayıb ölmüşdü... Amma bu haqda sonra... Klara. Mən demək istəyirəm: daxilimdə vulkanik enerji ehtiyatı var. İyirmi beş il boş şeydir, mən rahatca aradan cıxa bilərəm...

– Ne-cə?

– Nə təhər deyim, aradan çıxa bilərəm. Mən bu gün səhər götür-qoy da etmişəm, Marfinoda bunu necə etmək olar. Mənim nişanlım – əgər belə biri olarsa – mənə deyən gündən ki Rusiya! Qaç! Mən səni gözləyirəm! – Sizə and içirəm, mən cəmi üç aya qaçardım, elə saxta pasport düzəldərdim ki, heç kəs baş aça bilməzdi. Onu götürüb aparardım – Çitaya, Odessaya, Veliki Ustyuqa! Və biz yeni, vicdanlı, ağıllı və sərbəst həyata başlayardıq!

– Yaxşı həyatdır!

– Bilirsiniz, Çexov qəhrəmanlarının həmişə dedikləri kimi: iyirmi il sonra! Otuz il sonra! İki yüz il sonra! Bütün günü kərpic zavodunda işləyəndən sonra yorğun halda evə qayıtmaq! Nə arzulayırdılar!.. Yox! Bunların hamısı zarafatdır! Mən tamamilə ciddi istəyirəm. Mən ciddi oxumaq, işləmək istəyirəm! Amma tək yox! Klara! Görün necə sakitlikdir, hamı gedib. Veliki Ustyuqa – istəyirsiniz? Bu lap qədim dövr abidəsidir. Mən orada hələ olmamışam.

– Siz necə maraqlı adamsınız.

– Mən onu Leninqrad universitetində axtarırdım. Amma harada tapacağım ağlıma da gəlmirdi.

– Kimi?..

– Klaroçka! Qadın əlləri ilə məndən istənilən şey yapmaq olar – böyük fırıldaqçı, dahi qumarbaz və ya etrusk vazaları, kosmik şüalar üzrə birinci mütəxəssis. İstəyirsiniz, olum?

– Diplomu da saxtalaşdıracaqsınız?

– Yox, doğrudan da, olacağam! Kim olmağımı istəsən, o da olacağam. Mənə təkcə siz lazımsınız!

Mənə təkcə sizin laboratoriyaya girərkən belə ləng döndərdiyiniz başınız lazımdır...

43

General-mayor Pyotr Afanasyeviç Makarıqin, hüquq elmləri namizədi, uzun müddət idi ki, xüsusi işlər, yəni məzmunu ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması məsləhət bilinməyən və bu səbəbdən də gizli icra olunan işlər üzrə prokuror vəzifəsində xidmət edirdi. (Milyonlarla siyasi işlərin hamısı bu qəbildən idi.) Bu cür işlərə, istintaqın və işin bütün gedişinin düzgünlüyünə nəzarətə, məhkəmələrdə ittihamın müdafiə olunmasına heç də bütün prokurorlar yaxın buraxılmırdılar. Belə prokurorlara icazəni istintaqın özü, yəni onların nəzarət etməli olduqları DTN verirdi. Makarıqinin isə həmişə icazəsi olurdu: bu sahədəki köhnə tanışlıqlarından başqa, o həm də qanunlara dönməz sədaqətini Orqanların fəaliyyət xüsusiyyətlərinin düzgün başa düşülməsi ilə uzlaşdırmağı bacarırdı.

Makarıqinin üç qızı vardı – hər üçü də vətəndaş müharibəsi dövründə tanış olduğu və Klara dünyaya gələrkən vəfat etmiş birinci arvadından idi. Qızları onlar üçün, necə deyərlər, yaxşı ana olmağı bacarmış ögey anaları tərbiyə edirdi.

Qızların adları Dinera, Dotnara və Klara idi. Böyük qızının adı Yeni era övladı[1], ikinci qızın adı isə Zəhmətkeş xalqın qızı[2] mənalarını verirdi.

Qızlar ikiillik fasilələrlə doğulmuşdular. Ortancıl qız, Dotnara, orta məktəbi qırxıncı ildə qurtardı və Dineranı qabaqlayaraq ondan bir ay əvvəl ərə getdi. Atası hirsləndi ki, hələ tezdir, amma bəxtinə yaxşı kürəkən düşmüşdü – Ali Diplomatiya Məktəbinin məzunu, bacarıqlı və arxalı cavan oğlan, vətəndaş müharibəsində həlak olmuş məşhur atanın oğlu. Kürəkəninin adı İnnokenti Volodin idi.

Böyük qız Dinera məktəbdə riyaziyyatdan aldığı “iki”lərini anası yoluna qoyana kimi divanda oturub ayaqlarını yelləyir və Homerdən başlamış Farrerə kimi bütün dünya ədəbiyyatını təkrar oxuyurdu. Məktəbi qurtardıqdan sonra o, atasının köməyi ilə kinematoqrafiya institutunun aktyorluq fakültəsinə daxil oldu, ikinci kursdan məşhur bir rejissora ərə getdi, onunla birgə Alma-Ataya evakuasiya olundu, ərinin filmində baş rola çəkildi, sonra isə ondan ayrılaraq intendant xidmətinin artıq ailəli general-mayoruna ərə getdi və onunla birgə cəbhəyə yollandı. Əslində isə onlar cəbhəyə yox, müharibədə ən yaxşı zolaq sayılan, həm artilleriya mərmilərinin, həm də arxa cəbhənin çətinliklərinin gəlib çatmadığı üçüncü eşelona getmişdilər. Orada Dinera təzəcə dəbə minməyə başlamış bir yazıçı ilə – cəbhə müxbiri Qalaxovla tanış oldu, onunla birgə ordumuzun qəhrəmanlıqları haqqında material toplamağa getdi, generalı əvvəlki arvadına qaytararaq yazıçı ilə Moskvaya qayıtdı.

---

[1] *rus.* – Дитя Новой Эры

[2] *rus.* – Дочь трудового народа

Artıq səkkiz il idi ki, uşaqlardan evdə təkcə Klara qalırdı.

İki böyük bacı gözəlliyin hamısını özlərinə götürmüşdü, Klaraya isə nə gözəllik, nə də cazibədar görünüş çatmamışdı. Qız illər keçdikcə hər şeyin düzələcəyinə ümid edirdi – amma yox, heç nə düzəlmirdi. Onun təmiz, açıq, lakin həddən artıq cəsarətli üzü vardı. Alnının, çənəsinin kənarlarında sərtlik cəmləşmişdi, nə qədər çalışsa da, Klara bu ifadəni qova bilməmişdi və sonda onunla barışmalı olmuşdu. Əllərini də ağır tərpədirdi. Gülüşü də bir cür kəskin idi. Buna görə də gülməyi xoşlamırdı. Rəqs etməyi də xoşlamırdı.

Klara doqquzuncu sinifdə oxuyanda dalbadal maraqlı hadisələr baş verdi: hər iki bacısı ərə getdi, müharibə başlandı, ögey anası ilə birgə Daşkəndə evakuasiyaya getdi (atası artıq iyunun iyirmi beşində onları yola salmışdı), atası cəbhəyə diviziya prokuroru vəzifəsinə göndərildi.

Onlar üç il Daşkənddə, atasının köhnə tanışının – o vaxtlar respublikanın baş prokurorunun müavinlərindən birinin evində yaşadılar. Cənub istisi və şəhərin dərdləri onların dairə zabitlər evinin yaxınlığında, ikinci mərtəbədə yerləşən, pəncərələri pərdələrlə möhkəm örtülmüş evlərinə sıza bilmirdi. Daşkənddə kişilərin çoxunu orduya aparmışdılar, amma bura gələnlərin sayı gedənlərdən on dəfə çox idi. Onlardan hər birinin öz yerinin cəbhədə deyil, məhz burada olması haqqında inandırıcı sənədlər təqdim etmələrinə baxmayaraq, Klarada cilovlaya bilmədiyi bir hiss yaranmışdı:

sanki, burada onun üstünə çirkab axını tökülürdü, qəhrəmanlığın saflığına və ruhun zirvəsinə aid nə vardısa, hamısı buradan beş min verst uzağa çəkilmişdi. Müharibənin əbədi qanunu işləyirdi: insanlar cəbhəyə öz xoşu ilə getməsələr də, hər halda, ən çılğınları və ən yaxşıları ora yollanırdılar və daha çox da məhz onlar həlak olurdu.

Daşkənddə Klara onilliyi qurtardı. Hara daxil olması ilə bağlı mübahisələr gedirdi.

Ali məktəblərdən heç biri onu xüsusi olaraq cəlb etmirdi, beynində heç nə qəti müəyyənliyini tapmamışdı. Amma bu cür ailənin övladı daxil olmaya bilməzdi! Seçim məsələsini Dinera həll etdi: o, məktublarında israr edirdi – cəbhəyə yollanmazdan əvvəl onlarla vidalaşmağa gələndə də demişdi – Klaryonış ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmalıdır.

Hələ məktəbdə oxuyarkən bilirdi ki, bu ədəbiyyat dedikləri çox darıxdırıcı şeydir: həddən artıq düzgün, amma insanı özünə cəlb edə bilməyən Qorki; həddən artıq düzgün, amma astagəl və tənbəl Mayakovski; həddən artıq mütərəqqi, amma oxuyub qurtarana kimi əsnəməkdən adamın ağzını yoran Saltıkov-Şedrin; daha sonra isə öz zadəgan ideallarında məhdud Turgenev; yaranmaqda olan Rusiya kapitalizmi ilə bağlı Qonçarov; patriarxal kəndli mövqelərinə keçmiş Tolstoy (müəllimləri onlara Tolstoyun romanlarını oxumağı məsləhət görmürdü, deyirdi ki, bunlar çox uzundur və özləri haqqında yazılmış tənqidi məqalələri başa düşməyə mane olur); sonra da heç kəsin tanımadığı Stepnyak-Kravçinskinin, Dostoyevskinin və Suxovo-Kobılinin hamısının bir yerdə icmalı verilirdi, bunların əsərlərinin heç adlarını da yadda saxlamaq tələb olunmurdu. Bütün bu çoxillik sırada təkcə Puşkin günəş kimi işıq saçırdı.

Məktəbdə ədəbiyyat dərsləri bütün bu yazıçıların, əlavə olaraq da rus sovet yazıçılarının və qardaş xalqların yazıçılarının nə demək istədiklərinin, hansı mövqelərdə durmalarının, kimin sosial sifarişini yerinə yetirdiklərinin öyrənilməsindən ibarət olurdu. Klara və onun rəfiqələri axıra kimi başa düşmədilər ki, bu adamlara niyə belə diqqət yetirilir: axı onlar ən ağıllı insanlar deyildilər (publisistlər və tənqidçilər, xüsusilə də partiya xadimlərinin hamısı onlardan ağıllı idi), tez-tez səhvlər edir, məktəb şagirdinə belə aydın olan ziddiyyətlər qarşısında çaşıb-qalır, başqalarının təsiri altına düşürdülər, amma məhz onlar haqqında inşalar yazmaq və hər bir səhv yazılmış hərfin və ya nöqtə-vergülün üstündə əsmək lazım gəlirdi. Gənc ruhların bu vampirləri özlərinə qarşı nifrətdən başqa bir hiss oyada bilmirdilər.

Dinerada isə ədəbiyyata münasibət tamam başqa cür – daha şən və iti idi. O, Klaranı inandırmağa çalışırdı ki, institutda ədəbiyyat məhz belə də olacaq. Amma Klaraya universitet ədəbiyyatı da maraqlı görünmədi. Mühazirələrdə kiçik və böyük yuslardan[1], rahib rəvayətlərindən, mifoloji, müqayisəli-tarixi məktəblərdən danışmağa başladılar ki, bunların da hamısı yel kimi əsib keçirdi, dərnəklərdə isə Lui Araqon, Hovard Fast və yenə də Qorki, onun özbək ədəbiyyatına təsiri barədə söhbətlər aparılırdı. Mühazirələrdə oturarkən və ilk vaxtlar dərnəklərə gedərkən Klara həmişə gözləyirdi ki, ona həyat haqqında nəsə çox vacib, məsələn, həmin o arxa cəbhədəki Daşkənd barədə nəsə deyəcəklər.

Klaranın sinif yoldaşının qardaşı çörək daşıyan tramvaydan çörək dolu yeşiyi oğurlamaq istəyərkən tramvay altında qalmışdı... Universitet dəhlizində bir dəfə Klara axıra kimi yeyilməmiş buterbrodunu zibil qutusuna atdı. Və dərhal da onunla bir kursda oxuyan və bir yerdə Araqon dərnəyinə gələn tələbələrdən biri bacarıqsız tərzdə maskalanmağa çalışaraq buterbrodu zibilin içindən çıxarıb cibinə qoymuşdu... tələbə qızlardan biri Klaranı məsləhət üçün məşhur Tezikovo bazarına – Orta Asiyanın və hətta bütün ittifaqın birinci alverçixanasına aparmışdı. Bazara iki məhəllə qalmış böyük insan kütləsi ilə rastlaşdılar, aralarında artıq yeni müharibənin əlilləri də az deyildi – onlar qoltuqağaclarına söykənərək yeriyir, kəsilmiş əllərinin kötüklərini yellədir, ayaqsızlar taxtaların üstündə sürünür, nəsə satır, fal açır, dilənir, tələb edirdilər. Klara da nəyi vardısa, onlara verdi, yoxsa ürəyi partlayardı. Ən qorxuncu isə samovar ləqəbli əlil idi: bu adamın hər iki qolu və hər iki qıçı yox idi, əyyaş arvadı onu arxasında, zənbilin içində gəzdirir, insanlar pulu da həmin zənbilə atırdılar. Bir az pul yığıb araq alır, içəndən sonra da dövlətdə nə vardısa, hamısını söyüb lənətləyirdilər. Bazarın mərkəzi tünlük idi, bronlu alverçilərin əlindən keçmək mümkün olmurdu. Buradakı min manatlarla ölçülən, məvaciblərlə heç cür düz gəlməyən qiymətlər heç kəsi təəccübləndirmirdi. Şəhər mağazaları boş idi, burada isə udula, bədənin aşağı və yuxarı hissələrinə taxıla və ya geyinilə bilən, icad edilməsi mümkün olan nə vardısa, – amerikan saqqızına, tapançalara, qara və ağ magiya dərsliklərinə qədər – hər şeyi tapmaq olardı.

---

[1] *Kiçik yus, böyük yus* – əski rus əlifbasında hərf adları

Amma yox, ədəbiyyat fakültəsində bu həyatdan danışmırdılar, sanki, onun haqqında heç nə bilmirdilər. Orada elə ədəbiyyat öyrənilirdi ki, sanki, yer üzündə gözünlə gördüklərindən savayı hər şey mövcud olmuşdur.

Böyük kədər hissi ilə başa düşəndə ki beş ildən sonra onun özü də məktəbə gedəcək və qızcığazlara onlara xoş olmayan inşalar yazdıracaq, pedant kimi bu yazılarda vergül və hərf axtarışı ilə məşğul olacaq, Klara daha çox tennis oynamağa başladı: şəhərdə yaxşı kortlar vardı və onun zərbəsi də dəqiq və güclü alınırdı.

Tennis onun sevimli məşğuliyyətinə çevrildi: oyun bütün bədəninə hərəkət nəşəsi bəxş edirdi; zərbəsinin inamlı olması qızın başqa hərəkətlərini də daha inamlı edirdi; tennis – kortun sərhədlərinin və topun uçuşunun aydınlığı onun fikrini institutda qarşılaşdığı bütün məyusluqlardan və arxa cəbhənin qarışıqlıqlarından yayındırırdı.

Ən önəmlisi isə – tennis ona ətrafındakıların diqqəti və tərifləri ilə bağlı fərəh gətirirdi ki, bunlar da qız, xüsusilə də zahirən gözəl olmayan qız üçün olduqca vacib idi. Sən demə, cəld imişsən! Reaksiyan yaxşı imiş! Gözün də iti imiş! sənin müsbətlərin də çox imiş, amma düşünürdün ki, heç nəyin yoxdur. Kortda, əgər cəmi bir neçə nəfər oturub hərəkətlərini izləyirdisə, yorğunluq nə olduğunu bilmədən saatlarla atılıb-düşə bilərdi. Qısa yubkalı ağ tennis kostyumu da, əlbəttə, Klaraya yaraşırdı.

Paltar seçimi məsələsi Klara üçün həmişə əzablı işə çevrilirdi. O, gündə bir neçə dəfə paltarını dəyişməli və hər dəfə də üzücü krossvord həll etməli olurdu: iri ayaqlarına hansı ayaqqabı yaraşır, hansı şlyapada gülməli görünmür? Hansı güllər? Parçanın necə naxışları ona düşür, hansı yaxalıq çənəsinin sərt quruluşuna uyğundur? Klara bu suallara cavab tapa bilmək bacarığından məhrum idi. Yaxşı paltar almaq imkanı olsa da, həmişə zövqsüz geyinirdi.

Ümumiyyətlə, bu nə deməkdir – xoşa gəlirlər? Bu nə deməkdir – xoşuna gəlmək? Sən axı niyə heç kəsin xoşuna gəlmirsən? Dəli ola bilərsən, heç kəs də sənə kömək etməz, həyan durmaz. Axı sənin nəyin başqa cürdür? Səndə nə düz deyil? Bir, iki, üç epizodu təsadüflə, işin düz gətirməməyi ilə, təcrübəsizliklə izah etmək olar – axı bu gözəgörünməz acı pöhrə həmişə, hər qurtumunda dişlərinin arasına düşür. Bu ədalətsizliyə necə üstün gəlməli? Belə doğulmağında sən axı günahkar deyilsən!

Bir yandan da bu ədəbi boşboğazlıq Klaranı elə bezdirmişdi ki, ikinci kursda ədəbiyyat fakültəsini atdı, sadəcə, dərslərə getmədi.

Növbəti yazda isə cəbhə artıq Belorusiyaya çəkildi, hamı evakuasiyadan qayıdırdı. Onlar da Moskvaya qayıtdılar.

Burada da Klara hansı instituta gedəcəyini dəqiq həll edə bilmədi. Elə yer axtarırdı ki, orada az danışsınlar və çox iş görsünlər. Deməli, texniki ixtisasa. Amma iri və çirkli maşınlar olan yerə yox. Beləcə, rabitə mühəndisləri institutuna düşdü.

Klaranın yolgöstərəni yox idi və qız yenə səhvə yol verdi. Lakin bu səhvini heç kəsə etiraf etmədi, tərsliyinə salaraq axıra kimi oxumaq, lazım gələrsə də işləmək qərarına gəldi.

Yeri gəlmişkən, kurs yoldaşları arasında (bunların sırasında oğlanlar lap az idi) təsadüf nəticəsində bura düşən təkcə o deyildi, əsr belə başlanırdı: ali təhsil xülyasını gerçəkləşdirirdilər, aviasiya institutuna girə bilməyənlər sənədlərini veterinarlığa verir, kimya-texnologiya institutunda çıxdaş edilənlər paleontoloq olurdular.

Müharibənin sonunda Klaranın atasının Şərqi Avropada işi çox idi. O, qırx beşinci ilin payızında tərxis olundu və dərhal da Kaluqa zastavasındakı DİN-in təzə evində mənzil aldı.

Avtomobil Neskuçnı sadın sonuncu məhəccərinin yanından keçəndən sonra dairəvi dəmir yolunun üstündəki körpüyə çatmamış dayandı. Bu, isti oktyabr günlərindən biri idi. Günortaya az qalırdı. Ana və qızın əynində yüngül plaş vardı, ata isə yaxasıaçıq, döşündə orden və medallar olan general şinelində idi.

Bina üzü Kaluqa zastavasına tərəf olmaqla yarımdairəvi tikilmişdi: bir tərəfi Böyük Kaluqa küçəsi boyu, ikinci tərəfi isə dairəvi yol boyu uzanırdı. Səkkizmərtəbəli idi, əlavə olaraq isə damında solyariumu və üstündə on iki metr hündürlüyündə kolxozçu qadın heykəli olacaq onaltımərtəbəli qüllənin də tikilməsi nəzərdə tutulurdu. Bina hələ taxta körpücüklərin arasında idi, küçə və meydan tərəfdən heç hörgü də qurtarmamışdı. Lakin sifarişçinin (Dövlət təhlükəsizliyinin) səbirsizliyi qarşısında aciz qalan tikinti idarəsi dairəvi yol tərəfdən artıq tamamlanmış bölməni, yəni pilləkəni və ona aid olan mənzilləri təhvil vermişdi.

Tikinti yeri, gəliş-gedişin çox olduğu küçələrin hamısında olduğu kimi, hündür taxta çəpərə alınmışdı. Yoldan keçən maşınlardan çəpərin üstündən bir neçə sıra tikanlı məftil çəkildiyi və bəzi yerlərdə eybəcər qarovulçu qüllələrinin ucaldığı görünmürdü, küçənin qarşı tərəfində yaşayanlar isə artıq bu mənzərəyə alışmışdılar və bir növ, onu görmürdülər.

Prokurorun ailəsi çəpəri dolandı. Təhvil verilən hissənin qabağındakı tikanlı məftil sökülmüşdü və bu hissə çəpərlə o birisindən ayrılmışdı. Aşağıda, alaqapının ağzında onları lütfkar iş icraçısı qarşıladı, yaxınlıqda bir əsgər də dayanmışdı ki, Klara ona heç fikir də vermədi. Hər şey başa çatdırılmışdı: məhəccərlərin rəngi qurumuş, qapı dəstələri təmizlənmiş, mənzillərin nömrələri asılmış, pəncərələrin şüşələri silinmişdi, yalnız bircə nəfər – aşağı əyildiyi üçün üzü görünməyən kirli paltar geymiş qadın pilləkəni yuyurdu.

– Ey! Alyo! – iş icraçısı qadını çağırdı, qadın işini saxlayıb bir nəfərin keçə bilməsi üçün yolu boşaltdı: başını əsgi və vedrədən qaldırmadan qırağa çəkildi.

Prokuror keçdi.

İş icrası keçdi.

Qırçınlı yubkasını xışıldadaraq və döşəməyuyan qadını bahalı ətir iyinə bürüyərək prokurorun arvadı keçdi.

Bəlkə də, bu ipək və ətir iyinə davam gətirə bilməyən qadın başını qaldırdı ki, gələnlərin neçə nəfər olduğuna baxsın.

Onun yandırıcı, ikrah dolu baxışları Klaranı qarsadı. Bulanıq su ləkələrinə bürünmüş bu sima aşkar ziyalı siması idi.

Bu, təkcə hər dəfə döşəməyuyan qadının yanından keçəndə yaşanan özünə görə utanmaq hissi deyildi; bu cır-cındır yubkanı, yırtıqlarından pambığı çıxmış sırıqlını görəndə, Klara hansısa bir ali utanc və qorxu hiss etdi, yerində donub qaldı, çantasını açdı, onun astarını üzünə çevirmək, içində nə vardısa, bu qadına vermək istədi, amma cürət etmədi.

– Hə, keçin də! – qadın hirslə dedi. Və Klara dəbli donunun və zoğalı rəngli plaşının ətəklərini əli ilə tutaraq, az qala, məhəccərə sürtünə-sürtünə qorxaqcasına yuxarı qaçdı.

Mənzildə döşəmələri yumurdular – bura parket döşənmişdi.

Mənzil xoşlarına gəldi. Klaranın analığı iş icraçısına göstərişlər verdi, otaqlardan birində parketin cırıldamasından xüsusilə narazı qaldı. İş icraçısı iki-üç yerdə atılıb düşdü və hər şeyi düzəldəcəyinə söz verdi.

– Bəs bütün bu işləri kim görür? Kim tikir? – Klara kəskin tərzdə soruşdu.

İş icraçısı gülümsündü, amma heç nə demədi. Atası isə mızıldandı:

– Kim tikəcək, dustaqlar!

Onlar geri qayıdanda pilləkəndəki qadın artıq yox idi.

Çöldə duran əsgər də yox idi.

Bir neçə gündən sonra isə onlar yeni mənzilə köçdülər.

Aylar, illər keçir, Klara həmin o qadını yadından çıxara bilmirdi. O, qadının durduğu pilləni belə yadında saxlamışdı və hər dəfə, əgər mənzillərinə liftlə qalxmırdısa, bu pilləni və qadının bozumtul, əyilmiş fiqurunu, onun aşağıdan-yuxarı yönəlmiş nifrət dolu baxışlarını xatırlayırdı.

Və hər dəfə də qorxu ilə məhəccərə tərəf sıxılırdı ki, döşəməyuyan qadını ayaqlamasın. Bu, anlaşılmaz, həm də yenilməz bir hiss idi.

Bu hissini o, heç vaxt nə atası, nə də anası ilə bölmüşmüşdü, onlara xatırlatmamışdı, bunu edə bilməmişdi. Müharibədən sonra atası ilə münasibətləri, ümumiyyətlə, yaxşıya doğru dəyişməmişdi. Atası əsəbiləşir, qışqırırdı ki, Klara xarab başla böyüyüb, əgər dərin düşünə bilirsə də, hər şeyi tərsinə başa düşür. Qızının Daşkənd xatirələrini, onun Moskvadakı gündəlik müşahidələrini atası qeyri-tipik, zərərli, həmin hadisələrdən nəticələr çıxarmaq cəhdlərini isə çox pis və biabırçı sayırdı.

Döşəməyuyan qadının bu gün də onların pilləkənlərində dayandığını isə atasına, ümumiyyətlə, demək olmazdı. Heç analığı da onu başa düşməyəcəkdi. Bunu kimə deyə bilirdi ki? Heç kəsə!

Bir dəfə, ötən il, kiçik yeznəsi İnnokenti ilə pilləkənlə düşərkən, Klara özünü saxlaya bilmədi və onu paltarının qolundan tutaraq gözə görünməyən qadının durduğu yerdən yan keçirmək istədi. İnnokenti bunun səbəbini soruşdu. Klara tutuldu, onu dəli hesab edə bilərdi. Özü də İnnokentini çox seyrək görürdü, yeznəsi daim Parisdə yaşayır, frant kimi geyinir, üzündə həmişə Klaraya, yəni balaca qızcığaza qarşı iltifat ifadəsi olurdu.

Ancaq bu dəfə qəti qərar verdi, dayandı və dərhal hər şeyi danışdı, əlləri ilə o vaxt kimin və nəyin harada olduğunu göstərdi.

Və heç bir təşəxxüssüz, əbədi Avropa həyatının haləsi olmadan İnnokenti qızın sözünə başladığı pillədəcə dayanaraq tamamilə sadələşmiş, hətta özünü itirmiş halda, nə üçünsə şlyapasını da çıxararaq axıra kimi onu dinlədi.

İnnokenti hər şeyi başa düşdü!

Bu andan da onların dostluğu başlandı.

44

Keçən iləcən Nara öz İnnokentisi ilə birgə Makarıqinlər ailəsi üçün, bir növ, uzaq, qeyri-real qohumlar kimi idilər. İldə bir həftə onlar Moskvada görünür, bir də ki bayramlarda hədiyyələrini göndərirdilər. Böyük yeznəsini, məşhur Qalaxovu Klara, adəti üzrə, Kolya deyə çağırır və ona “sən” deyərək müraciət edirdi, İnnokentidən isə utanır, onunla danışanda özünü itirirdi.

Keçən yay onlar daha uzun müddətə gəldilər və Nara tez-tez doğmalarının yanında olmağa, analığına ərindən şikayət etməyə, bu vaxta kimi xoşbəxt keçən ailə həyatlarında baş verən xoşagəlməz hallardan danışmağa başladı. Alevtina Nikanorovnayla bu haqda uzun-uzadı danışırdılar, Klara isə həmişə evdə olmurdu, olanda da qadınların söhbətlərini açıq, ya da gizli dinləyir, onlardan yayına bilmir və yayınmaq da istəmirdi. Axı həyatın ən böyük tapmacası da məhz bu idi: insanlar nə üçün bir-birini sevir, ya da ki sevmirlər?

Bacısı ailə həyatının çoxlu xırdalıqlarından, narazılıqlarından, aralarında baş verən ixtilaflardan, şübhələrindən və hətta İnnokentinin xidməti səhvlərindən danışır, onun dəyişdiyini, böyük adamların rəyi ilə hesablaşmadığını, bunun isə ailənin maddi durumuna təsir etdiyini deyirdi. Nəticədə isə Nara özünü məhdudlaşdırmağa məcbur olurdu. Bacısının dediklərinə görə, onun özü hər şeydə haqlı, əri isə hər şeydə haqsız idi. Klara isə bundan tamam əks nəticə çıxardı: Nara xoşbəxtliyinin qədrini bilmir; o, yəqin, daha İnnokentini sevmir, özünü sevir; ərinin işini sevmir, onun işi ilə bağlı olan öz mövqeyini sevir; onun, dəyişmiş də olsa, baxışlarını və meyillərini yox, özünün hamının gözündə təsdiqlənmiş şəkildə onlara sahib olmasını sevir. Klaranı təəccübləndirən bu idi ki, bacısının əsas inciklikləri ərindən xəyanətdə şübhələnməsi ilə yox, başqaları ilə söhbətlərində arvadının öz həyatındakı xüsusi yerini və vacibliyini vurğulamamağı ilə bağlı idi.

Hələ ərə getməmiş kiçik bacı kimi istər-istəməz özünü böyük bacısının yerinə qoymağa çalışan Klara əmin oldu ki, heç bir halda özünü Nara kimi aparmazdı. Ərinin xoşbəxtliyindən ayrı götürülən bir şeylə necə barışmaq olardı?.. Klara bunu başa düşmürdü. Bu az imiş kimi, uşaqlarının da olmaması vəziyyəti bir az da qarışdırır və gərginləşdirirdi.

Pilləkənin üstündəki söhbətdən sonra onların münasibətləri elə sadələşdi ki, Klarada yeznəsi ilə mütləq, özü də tez-tez görüşmək istəyi yaranırdı. Ən əsası isə Klaranın bir çox sualları vardı ki, onları ancaq İnnokenti cavablandıra bilərdi!

Lakin Naranın və ya ailədən başqa bir nəfərin yanlarında olması nə üçünsə buna mane olurdu.

Elə həmin o ərəfədə, İnnokenti ona birgünlüyə şəhər ətrafına çıxmağı təklif edəndə, Klara ürəyinin birinci döyüntüsündəcə, hələ düşünməyə və anlamağa belə macal tapmamış razılaşdı.

– Ancaq heç bir malikanəyə, muzeyə, məşhur xarabalıqlara getmək istəmirəm, – İnnokenti gülümsündü.

– Mən də onları xoşlamıram! – Klara birmənalı təsdiqlədi. Yeznəsinin iztirablarından xəbərdar olduğu üçün onun süst gülüşü qızda şəfqət hissi oyadırdı.

– Bütün bu isveçrəlilərdən adamın lap ağlı çaşır, – o üzr istəyirmiş kimi dedi. – Sadə Rusiyanı gəzib-dolanasan. Belə yer taparıq, hə?

– Çalışarıq! – Klara başı ilə həvəslə təsdiqlədi. – Taparıq!

Amma dərhal qərara gələ bilmədilər – ikilikdə gedəcəklər, yoxsa üç nəfər olacaqlar?

İnnokenti ona iş günlərinin birində Kiyev vağzalında görüşməyi təklif etdi və evə zəng etmədən, Kaluqa zastavasına dəymədən getməyi qərara aldılar. Onların gəzintiyə nəinki ikilikdə gedəcəkləri, həm də valideynlərin bu gəzintidən xəbərdar olmalarının artıqlığı məlum oldu.

Bacısına münasibətdə Klara özünü bu cür səfərə çıxmaqda tam haqlı sayırdı. Onlar lap mehriban yaşamış olsaydılar belə, bu, sadəcə, qohumluq münasibətlərindən başqa bir şey deyildi. Münasibətlərin belə yaşanmasında isə Nara özü günahkar idi.

Qarşıdan Klaranı həyatının ən yaxşı günlərindən biri – əlbəttə ki, həm də hansı paltar geyməklə bağlı bezdirici hazırlıq gözləyirdi. Rəfiqələrinə inansaydı, ona heç bir rəng yaraşmırdı – amma hansısa rəngi seçməli idi! O, qəhvəyi donunu geydi və göy plaşını götürdü. Ən çox da duvaqla əlləşdi, düz iki saat geyinib-soyunmaqla məşğul oldu. Elə xoşbəxt qadınlar var ki, istədiklərini dərhal seçə bilirlər. Klara duvaqları olmazın dərəcədə xoşlayırdı, xüsusən də kinoya gedəndə: onlar qadını daha sirli edir, onu tənqidi baxış səviyyəsindən yuxarı qaldırır. Bununla belə, bu dəfə duvaqdan imtina etdi: İnnokenti bütün bu cür fransız uydurmalarından bezmişdi, bir də ki günəşli gün gözlənilirdi. Qara tor əlcəklərini isə Klara götürməyə bilməzdi, tor əlcəklər çox yaraşıqlı idi.

Onlar vağzala gələn kimi buxar lokomotivli uzaqməsafəli Maloyaroslavets qatarına tuş gəldilər ki, bu da lap yaxşı oldu. Hər ehtimala qarşı axıra kimi bilet aldılar, çünki planları yox idi və stansiyaları da tanımırdılar.

O dərəcədə tanımırdılar ki, Nara stansiyasının adı çəkiləndə hər ikisi diksindi! Əgər bilsəydi, İnnokenti, bəlkə də, başqa vağzal seçərdi. Klara isə bunu tamam unutmuşdu.

Yolboyu bir neçə dəfə Naranın adını təkrarladılar. Ad, sanki, onların başları üstündən asılıb qalmışdı...

Sərin avqust səhəri idi. Görüşəndə hər ikisi şux və şən əhvalda idi.

Dərhal rabitəsiz, canlı söhbət başlandı, cəmi bir-iki dəfə hər ikisi “siz”də səhv etdi və dərhal da gülüşdülər. Ünsiyyət getdikcə daha asanlaşırdı.

İnnokenti başdan-ayağa kimi qərbdəbli yarıidman paltarında idi, özü də onu elə saymazyana əzirdi ki, sanki, əynindəki “iş paltarı”na daxil kostyum idi.

Bütöv bir günləri hələ qarşıda olsa da, Klara səbirsizliklə ona gah Avropadan suallar verir, gah da həyatı necə başa düşmək lazım olduğunu soruşurdu. Nə istədiyini, nəyi anlamalı olduğunu özü də dəqiq bilmirdi. Amma nə isə lazım idi! O, ürəkdən ağıllanmaq istəyirdi! Ona hər şeyi ayırd etmək lazım idi!

İnnokenti zarafatla başını ora-bura çevirirdi:

– Siz düşünürsünüz... sən düşünürsən ki, mən özüm nəsə başa düşürəm?

– Siz axı diplomatlarsınız, siz hamımızı arxanızsa aparırsınız və birdən məlum olur ki, heç nə başa düşmürsünüz?

– Yox, bütün həmkarlarım başa düşürlər, təkcə mən heç nə başa düşmürəm. Hətta təxminən keçən ilə, ondan qabaqdakı ilə kimi hər şeyi başa düşürdümsə belə.

– Bəs nə baş verdi?

– Bax bunu da başa düşmürəm, – İnnokenti gülürdü. – Bir də, Klaroçka, istənilən izahı nədən başlamaq lazım olduğu bilinmir, istənilən izah lap uzaqlara, ən sadə səbəblərə gedib çıxır. İndicə skamyanın altından mağara adamı çıxacaq və beş dəqiqə ərzində ona qatarların elektriklə necə hərəkət etdiyini izah etməli olacaqsan. Bunu necə edə bilərsən axı? Əvvəlcə get, ümumi savad al. Sonra hesabı öyrən, cəbri, rəsmxəti, elektrotexnikanı... daha nələri?

– Bilmirəm... maqnetizmi...

– Bax sən də bilmirsən; amma axırıncı kursdasan! Sonra, on beş ildən sonra gəl, beşcə dəqiqəyə hər şeyi sənə izah edim, o vaxta kimi özün də biləcəksən.

– Yaxşı, mən öyrənməyə hazıram, amma haradan? Nədən başlamalı?

– Deyək ki... lap bizim qəzetlərdən.

Vaqonda dəri çantalı bir kişi qəzet, jurnal satırdı. İnnokenti ondan “Pravda” qəzetini aldı.

Hələ vaqona minərkən onların söhbətinin qeyri-adi alınacağını bilən Klara yol yoldaşını qapının yanındakı ikiyerli narahat skamyaya tərəf yönəltmişdi: İnnokenti başa düşmürdü ki, yalnız bu yerdə nisbətən sərbəst danışa bilərlər.

– Hə, gəl indi də oxumağı öyrənək, – İnnokenti qəzeti açdı. – Budur, məqalənin başlığı: “Qadınlar əzmlə çalışır və normanı artıqlaması ilə yerinə yetirirlər”. Fikirləş: bu norma onların nəyinə lazımdır? Evdə işləri yoxdur? Bu, belə başa düşülür: ərlə arvadın birlikdə maaşları ailəyə bəs etmir. Əslində isə bir nəfərin – ərin maaşı bəs eləməlidir.

– Fransada belədir?

– Hər yerdə belədir. Daha sonra gör nə yazırlar: “Kapitalist ölkələrinin hamısında bir yerdə götürüldükdə bizdə olan qədər uşaq bağçası yoxdur”. Düzdürmü? Yəqin ki, düzdür. Lakin burada xırda bir məqam izahını tapmır: bütün ölkələrdə analar sərbəstdirlər, uşaqlarını özləri tərbiyə edirlər, onlara uşaq bağçaları lazım deyil.

Qatar taqqıldayır. Gedir. Dayanır.

İnnokenti asanlıqla tapır, barmağı ilə ona göstərir, gurultu olanda isə qulağına tərəf əyilərək izah edirdi:

– Get qabağa, ən xırda, əhəmiyyətsiz qeydləri götür: “Fransa parlamentinin üzvü filankəs bəyan etmişdir...”, sonra isə fransız xalqının amerikalılara nifrətindən danışılır. Belə deyib? Bəli, yəqin ki, deyib, biz düzünü yazırıq! Bircə şey buraxılıb: parlamentin üzvü hansı partiyadandır? Əgər o, kommunist deyilsə, bu haqda mütləq yazardılar, məlumat da bir o qədər qiymətli olardı! Deməli, kommunistdir. Amma yazılmayıb! Hər şey də belə, Klyaret. Görünməmiş qar uçqunları haqqında yazacaqlar ki, minlərlə avtomaşın qarın altında qalıb, əsl ümumxalq fəlakətidir! Məsələ isə ayrı cürdür: xaricdə avtomobil o qədər çoxdur ki, onlar üçün heç qaraj da tikmirlər... Bütün bunlar informasiyadan azad olmaqdır!

Bu, idmana da keçir, buyur: "görüş layiqli qələbə gətirdi...", sonrasını heç oxuma, aydındır ki, bizimkilərə.

"Hakimlər kollegiyası tamaşaçılar üçün gözlənilməz olaraq ... qalib elan etdi".

İnnokenti qəzeti atmaq üçün yer axtardı. Bunun da necə zahiri jest olduğunu başa düşmürdü! Onsuz da, sərnişinlər dönüb onlara tərəf baxırdılar. Klara qəzeti ondan alıb əlində tutdu.

– Ümumiyyətlə, idman xalq üçün tiryəkdir, – İnnokenti dedi.

Bu fikir gözlənilməz idi və Klaraya toxunurdu. Həm də bu cür zəif adamın dilində səslənəndə heç inandırıcı görünmürdü.

– Mən tennis oynayıram və bu oyunu çox sevirəm! – Klara başını silkələdi.

– Oynamaq olar, – İnnokenti tez səhvini düzəltdi. – Tamaşalar qorxunc olur. İdman tamaşaları ilə, futbol və xokkeylə bizi gic eləyirlər.

Taqqıldayır. Gedir. Pəncərəyə baxırdılar.

– Deməli, onlarda yaxşıdır? – Klara soruşdu. – Bizdən yaxşı?

– Bizdən yaxşıdır, – İnnokenti başı ilə təsdiqlədi. – Amma yaxşı deyil. Bunlar müxtəlif şeylərdir.

– Çatışmayan bəs nədir?

İnnokenti qıza ciddi nəzərlə baxdı. Onda əvvəlki oyanış yox idi, çox sakit baxırdı.

– Elə-belə demək çətindir. Özüm də təəccüblənirəm. Nəsə çatmır. Hətta çox şey yoxdur.

Klara üçün İnnokenti ilə olmaq xoş idi, yaxşı idi, özü də hansısa təmas oyunlarına, qısılmalara, səs tonuna görə yox. Bütün bunlar yox idi, sadəcə, istəyirdi ki, ona da yaxşı olsun.

– Sizin... sənin elə maraqlı işin var, – İnnokentiyə təskinlik verirdi.

– Mənim? – İnnokenti ovurdları batdığı üçün bir az da üzgün, ac qalan kimi görünürdü. – Bizim diplomat olmaq üçün, Klaroçka, gərək sinəndə iki ürəyin olsun. İki başın olsun. İki müxtəlif yaddaşın olsun.

Daha izah etmədi. Ah çəkdi, pəncərəyə baxmağa başladı.

Bunu arvadı başa düşürdümü? Ərinə təsəlli verirdimi, ona dayaq olurdumu?

İnnokentinin üzünə diqqətlə baxan Klara özü üçün onun belə bir özəlliyini aşkarladı: sifətin yuxarı hissəsi ayrılıqda yetərincə sərt, alt hissəsi isə ayrılıqda yumşaq görünürdü.

Bir qulaqdan o biri qulağına kimi sərbəst açılmış alnından başlayan sifəti kiçik və zərif ağzına yaxınlaşdıqca, çəpinə xətt üzrə daralır və yumşalırdı. Ağzının ətrafında hədsiz yumşaqlıq, hətta köməksizlik ifadəsi vardı.

Gün qalxır, pəncərənin qabağından meşələr sevincək şütüyürdü; yolboyu meşə çox idi.

Qatar paytaxtdan uzaqlaşdıqca vaqonlarda sərnişinlərin arasında sadə insanlar çoxluq təşkil etməyə başlayırdı, bu səbəbdən də indi ikisi də səhnə üçün geyinmiş artistlərə oxşayır, daha çox diqqəti cəlb edirdi. Klara əlcəklərini çıxardı.

Meşə dayanacaqlarının birində qatardan düşdülər. Qonşu vaqondan çantalarında şəhər ərzağı olan bir neçə qadın da düşdü, perronda daha heç kəs qalmadı.

Cavanlar meşəyə getməyə hazırlaşırdılar. Dörd bir tərəfləri meşə idi, amma sıx, qaranlıq, yaraşıqsız meşə. Qatar quyruğunu çəkən kimi arvadlar bir yerdə taxta keçidlə relsləri aşdılar və harasa, meşədən sağa tərəf istiqamət götürdülər. Klara ilə İnnokenti də onların arxalarınca getdilər.

Dəmiryol xəttindən dərhal sonra cərgə ilə əkilmiş tozağacıların altı ilə uzanan dar cığırın qırağında bitən ot çiyinlərinə kimi çatırdı. Cığır. Ağaclıqdan o yana ot biçilmiş və tayaya vurulmuşdu. Yaxınlıqda uzun iplə payaya bağlanmış keçi biçənək yerində təzə göyərməyə başlamış otu tənbəl-tənbəl qırpırdı. Sol tərəfə meşə başlayırdı, lakin arvadlar sağa, kolluqların arxasında görünən açıqlığa, üzü günəşə tərəf döndülər.

Cavanlar qərara gəldilər ki, meşəyə getməyə hələ vaxtları var, amma bu parıldayan çöllüyə mütləq indi baş çəkməlidirlər.

Çöllüyə tapdanmış, adda-budda göyərən otla örtülmüş torpaq yol aparırdı. Yoldan dəmiryol xəttinə tərəf yerləşən taxıl zəmisi qısa, zəif saplaq üstündə bitən ağır sünbüllərin qızılı çalarları ilə alışıb-yanırdı. Onlar zəmidə bitənin nə taxılı olduğunu bilmədilər, amma bu bilgisizlik tarlanın gözəlliyinə xələl gətirmirdi. Yolun o biri tərəfində göz işlədikcə şumlanmış, sonra da yağışların təsiri altında ovulub getmiş, bəzi yerləri nəm, bəzi yerləri isə quru açıq torpaq sahəsi uzanırdı və belə geniş məkanda heç nə bitmirdi.

Qatar dayanacağı bir qıraqda idi, yalnız indi genişliyə çıxırdılar – elə genişliyə ki, onu başını bir neçə dəfə çevirmədən gözlə əhatə etmək mümkün deyildi. Bura da uzaqdan ucları mişar ağzına oxşayan meşə ilə əhatə olunmuşdu.

İstədikləri də məhz bu idi! Sakitcə yeriyir, ayaqları ota-kəsəyə ilişir, dayanıb ora-bura boylanırdılar. Ağaclığın arxasında qalan dəmiryol xətti də artıq görünmürdü. Yalnız qabaqda, onların üz tutduqları genişliyin dərinliklərində köhnə kilsə və zəng qülləsi gözə dəyirdi. Qabaqlarınca gedən arvadlar uzaqlaşır, ətrafda isə nə bir adam, nə bir xutor, nə traktor vaqonu, nə atılmış otbiçən qurğu – heç kəs və heç nə gözə dəymirdi – təkcə günəş və küləklərin oynadığı qızmar düzəngah, bir də ora-bura vurnuxan quşların uçuşduğu səma.

İkicə dəqiqədən sonra onların işgüzar tonundan və qayğılarından heç nə qalmadı.

– Deməli, bu Rusiyadır? Rusiya budur? – İnnokenti gözlərini qıyaraq mənzərəni sevinclə içinə çəkir, genişliyi nəzərləri ilə əhatə etməyə çalışır, dayanır, Klaraya baxırdı. – Qulaq as, mən axı Rusiyanı təsəvvür edirəm, mən axı onu təsəvvür et-mi-rəm! – o, sözlərlə oynayırdı.

– Mən heç vaxt onun üstü ilə beləcə, sadəcə, gəzməmişəm, yalnız təyyarələr, qatarlar, paytaxtlar...

Əlini uzadaraq qızın barmaqlarından tutdu. Adətən, uşaqların və yaxın adamların əlindən belə tuturlar. Onlar, demək olar ki, ayaqlarının altına baxmadan irəliləyirdilər. Klaranın boş əlində çantası, İnnokentinin əlində isə şlyapası yellənirdi.

– Qulaq as, bacım! – o deyirdi. – Nə yaxşı ki, bura gəldik, meşəyə getmədik. Həyatda mənim üçün çatışmayan məhz budur: təki hər tərəf görünsün. Təki rahat nəfəs almaq mümkün olsun!

– Sən yəni görə bilmirsən? – İnnokentinin şikayəti qızı yumşaltmışdı, lazım gəlsəydi, öz gözlərini də ona təklif edərdi.

– Yox, – o, başını yellədi, – yox. Nə vaxtsa görürdüm, indi isə hər şey qarışıb.

Nə qarışıb? Əgər qarışıbsa, onda bu, təkcə əqidə qarışıqlığı deyil, bu, mütləq ailədə də qarışıqlıq deməkdir. Əgər bir az da əlavə etsəydi, onda Klara müdaxilə edər, onun tərəfində necə durduğunu, onun necə haqlı olduğunu və ümidsizliyə qapılmağın yolverilməzliyini ona deməyə özündə cəsarət tapardı.

– Bəzən kiminləsə danışmaq da lazım olur! – dedi.

Lakin o artıq söhbəti qurtarmışdı. Artıq susurdu.

Hava qızırdı. Plaşlarını soyundular.

Gözlə görünən yerdə daha heç kəs peyda olmadı, qarşılarına çıxmadı, onları ötmədi. Ağaclığın arxasından, sanki, səssiz hərəkət edən qatarların tüstüsü görünürdü.

Onlardan uzaqlaşmış arvadlar bu yoldan da döndülər və artıq geniş çölün ortasında idilər, günəşə tərəf olduqları üçün pis görünürdülər. İnnokenti və Klara da həmin döngəyə çatdılar: çəmənliklə gün altında daha açıq görünən, hərdən traktor təkərlərinin izlərinə düşən yaxşı tapdanmış cığır keçirdi. İri, planla qurulmuş tarlaları kiçicik insanlar öz xırda tələbatlarına uyğun eninə-uzununa ayaqlayırdılar.

Cığır həmin o kilsəli kəndə aparırdı, amma kəndə çatmamış, çölün ortasında təəccüb doğuracaq dərəcədə sıx, ayrıca dayanmış ağaclıq görünürdü. Ağaclıq – tər və hündür ağacların bu qəribə topası – həm meşədən, həm də kənddən xeyli aralı idi. Bir o qədər enli olmasa da, bütün ətrafa gözəllik verir, ətraf genişliyin mərkəz nöqtəsi kimi görünürdü. Bu nə ola bilərdi? Tarlaların ortasında bu ağaclar haradan idi?

Onlar da ağaclara tərəf döndülər.

Əlləri aralandı. Cığır birnəfərlik idi. İndi o, Klaradan arxada gəlirdi.

Arxada gəlir və sənin kürəyinə baxır. Səni gözdən keçirir. Bacının əri. Sənin qardaşın. Ya da...

Danışmaq üçün indi Klaraya dayanmaq, arxaya boylanmaq lazım gəlirdi:

– Sən məni necə çağıracaqsan? Mənə “Klyaret” demə.

– Deməræm. Mən səni heç tanımamışam. Ümumiyyətlə, Qərbdə elə qısaldırlar ki, iki-üç səsdən çox olmasın.

– Mən səni “İnk” deyə çağıracağam, yaxşı?

– Razıyam. Çox yaxşı.

– Səni heç kəs belə çağırmır ki?

Yox, geniş düzənliyin səthi heç də hamar deyildi, tədricən onların getdiyi tərəfə, sol tərəfə aşağı enirdi. Düzənlik maili şəkildə davam edir, ağaclığa çatanda isə yenə yuxarı qalxırdı.

İndi görünürdü ki, bunlar tozağacılardır. Düzbucaqlı şəklində dövrələmə, bir də düz ortada səliqə ilə əkilmiş yaşlı tozağacılar. Ağacların burada bitməsi çox maraqlı idi, onlar heç nəyə aid deyildi, əlahiddə dururdu.

– Səndə bütün bunlar nə vaxt başlayıb? – Klara soruşdu.

Bu “nə?”

Bu sözə çox mənalar verirdi.

Amma İnnokenti çətinlik çəkmədi:

– Yəqin, bilirsən haçan? Mən anamın şkaflarını araşdırmağa başlayanda. Yox, bəlkə də, daha əvvəl, bəlkə də, bir il ondan qabaq, amma yenə də, mən şkafları araşdırmağa başlayandan sonra.

– Bu, ananın ölümündən sonra olmuşdu?

– Ölümündən xeyli sonra, çox sonra. Bu yaxınlarda. Mən axı... Bax bunu heç kəsə danışa bilməzsən, Dotti bunu qəbul etmir, ya da ki başa düşmür...

(Mən başa düşərəm!.. Dotti haqqında çox, daha çox, beləcə danışmağa başlayarıq! Sən yüngülləşəcəksən!..)

– Mən axı çox pis oğul olmuşam, Klaronka. Sağlığında anamı heç vaxt ürəkdən sevməmişəm. Mən müharibə vaxtı Suriyadan hətta onun dəfninə... Bura bax, bura qəbiristanlıq deyil ki?

Dayandılar. İsti olmasına baxmayaraq, üşüdülər. Dərhal başa düşdülər: bəli, qəbiristanlıqdır!

Necə olub ki, dərhal... Əkin yerlərinin ortasındakı bu tənha kölgəlik başqa şey ola da bilməzdi.

Hələlik nə xaç, nə də qəbir görünürdü. Onlar çökəyin dibi ilə gedirdilər, nəm yerlərin üstündən hoppanıb keçirdilər (İnnokenti Klaradan pis hoppanırdı? çəkmələrindən biri palçığa batmışdı, amma qız ona əl uzatmırdı ki, xətrinə dəyməsin). Bir az dikdirə qalxdılar.

Qəbiristanlıq nə çəpərlə, nə sütunlarla, nə arxla, nə də torpaq təpəciklə əhatələnirdi, ucları bir-birinə bitişmiş bu qoca tozağacılardan başqa. Tarla tədricən rəvan tərzdə, havadan-havaya keçirmiş kimi sıx, gözəl, tapdalanmamış və biçilməmiş yamyaşıl otluğa keçirdi.

Ot qəbiristanlığa yaraşan, burada xoş ola biləcək şəkildə bitmişdi.

Bura necə də kölgəli, necə də sakit idi! Bura bütün bu hamarlanıb təmizlənmiş məkanda ən təmiz və ən canlı sığınacaq idi!

Bəzi qəbirlər çəpərə alınmışdı. Adsız, piramidaşəkilli, bəzən də lap təzə yaşıl təpəciklər də vardı.

– Necə də genişlikdir! – İnnokenti heyrətləndi. Burada yüz qəbir olar, çox olmaz, daha əllisini rahat yerləşdirmək olardı. Yəqin, istəyən gəlib qazır, heç kəsdən də soruşmur. Moskvada, anam dəfn olunan yerdə isə Moskva sovetindən icazə almışdıq, qəbiristanlığın direktorunun cibinə də bir şey basmalı olmuşduq. İki qəbir arasında ayaq qoymağa yer yoxdur, köhnə qəbir yerlərini təkrar qazıb yeni qəbir düzəldirlər.

Qəbiristanın bu genişliyini traktorlardan məhz tozağacılar qoruya bilmişdi.

Plaşlar yerə atıldı, oturdular – üzü genişliyə tərəf.

Buradan, kölgəlikdən, gün adamın gözünə düşməyən yerdən çöl daha yaxşı görünürdü. Lap uzaqda qalmış stansiya budkası ağarırdı. Yolboyu əkilmiş ağacların üstü ilə tüstü sürünürdü.

Uzaqlara baxır, nəfəs alır, dincəlirdilər. Oturmaq xoş idi. İnk çənəsini dayaq kimi qoyulmuş ayaqlarına söykədi. Beləcə oturdu. Onun peysəri Klaranın gözləri qarşısında idi: oğlan uşaqlarındakı kimi zəif, amma məharətli bərbər tərəfindən işlənmiş peysər.

– Nə təmiz qəbiristanlıqdır! – Klara təəccüblənirdi. – Mal-heyvan tapdalamayıb, mazutla çirkləndirilməyib.

– Hə, – İnnokenti ləzzətlə nəfəs aldı. – Belə yerdə dəfn olunasan! Başqa vaxt imkanın olmayacaq, fürsəti əldən vermiş olarsan. Qurğuşun tabutu təyyarəyə basacaqlar, sonra da avtobusla harasa...

– Bu haqda düşünmək tezdir, İnk!

– Hər şey, Klaronka, yalan olanda çox tez yorulursan. Çox tez, iki dəfə tez. – O, yorğun, zəif səslə danışırdı.

Bu, onun işi barədə də deyilə bilərdi, bütün həyatı ilə bağlı da. Bəlkə də, yalnız arvadı haqqında.

Klara əlavə sual verə bilmədi.

– Bəs şkafda nə vardı?

– Şkafda? – İnnokenti həmişə qayğılı, həmişə gərgin baxışlarını cəmlədi. – Şkafda... – Amma bu təfərrüatlı hekayəti təsəvvürünə gətirən kimi də yoruldu. – Yox, bu, uzun söhbətdir... Sonra danışaram...

Əgər bu, indi uzun söhbətdirsə, onda bəs nə vaxt danışacaqdı?.. Bəlkə də, xasiyyəti belədir, ona ancaq yeni, ilk dəfə baş verənlər maraqlıdır? Belə olan halda demək istədiklərini necə anlamalı, aydınlaşdırmalı.

– Deməli, doğmalarından heç kəs qalmayıb?

– Təsəvvürünə gətir – dayım! Özü də keçən ilə kimi mən onun haqqında da heç nə bilmirdim.

– Heç görməmisən?

– Kiçik yaşlarımda görmüşəm, amma yadımda qalmamışdı.

– İndi o, haradadır?

– Tverdə.

– Harada?

– Kalinində. İkisaatlıq yoldur – heç cür gedib çıxa bilmirəm. Nə vaxt gedim, heç Rusiyada oluram ki?.. Məktub yazdım, qoca yaman sevindi.

– Qulaq as, İnk, getmək lazımdır! Axı sonra peşmançılıq çəkəcəksən.

– Mən də o fikirdəyəm, getmək lazımdır! Lap yaxın günlərdə gedəcəyəm. Bax söz verirəm.

Gün istisinin əldən saldığı İnnokenti kölgədə özünə gəlmişdi və əvvəlkindən daha gümrah görünürdü.

İndi hara getməli idilər? Meşəyə hər tərəfdən uzaqdır, yol da yoxdur, qəbiristanlığın bir tərəfində günəbaxan, o biri tərəfində isə çuğundur tarlası uzanırdı. Bircə cığırları qalmışdı – arvadların kəndə sarı getdikləri dar cığır. Oralarda da, bəlkə, meşədən-zaddan tapılar. Belə də etdilər.

İnnokenti gödəkcəsini çıxarıb nazik ağ köynəkdə qaldı. Onun arıq, nahamar belində adacıq kimi çölə çıxan kürəkləri görünürdü. Gün yandırmasın deyə şlyapasını geyindi.

– Bilirsən kimə oxşayırsan? – Klara güldü. – Avropadan sonra doğma kəndinə qayıtmış Yeseninə.

İnnokenti də gülümsündü, xatırlamağa başladı:

– Eh, nə vətən, nə tapdım burada?.. Necə də yadırğamışam... Biçməyi yadırğamışam, şumlamağı...

Onlar kimsəsiz bir küçəyə girdilər. Evlərin sıraları arasında cəmi on metrə qədər məsafə vardı, amma yol tırtıl və təkərlərdən elə düzəlməz, elə dərin çalalarla, bəzi yerlərdə dizdən yuxarı çıxan daş-kəsəklə dolmuşdu, elə dərin palçığa batmışdı ki, onun quruması üçün heç bir yay da bəs eləməzdi. Küçənin iki tərəfi çayla ayrılmış kimi idi. Cığırlar ancaq evlərin yaxınlığından keçirdi, həmişə qıraqla getməli olurdular.

Yolun onlar tərəfində əlində toxunma zənbil olan və iti addımlarla onlara tərəf gələn qızcığaz peyda oldu.

– Ay uşaq... – İnnokenti onu çağırmaq istəyəndə gördü ki, bu, böyük bir qızdır, – ay qız! – Qız onlara yaxınlaşanda isə məlum oldu ki, bu, təxminən qırx yaşında qadındır, boyu təəccüb doğuracaq dərəcədə balaca və hər iki gözündə ağı olan bir qadın. İstehza kimi bir şey alınırdı, lakin İnnokenti qadına necə müraciət etməyi bilmirdi. – Bu kənd necə adlanır?

– Milad, – qadın xəstə gözlərini bir anlığa onlara zillədi və gəldiyi kimi tələsik də getdi.

– Milad? – cavanlar təəccübləndilər. – Necə də qeyri-adi addır. – Qadının arxasınca qışqırdılar: – Bəs niyə?

– Belə adlandırıblar. Mən haradan bilim? – çiyni üstündən cavab verən qadın tələsməyinə davam etdi.

Qatardan düşən diribaş arvadlar, görəsən, necə oldular? Nə küçədə, nə də həyətlərdə həyat var idi. Toyuq hinlərinin qapılarına oxşar əyri-üyrü qapıların, balaca pəncərələrin açılmayan, nəfəsliyi olmayan birdəfəlik pərçimlənmiş ikiqat çərçivələri arxasında, göründüyü kimi, insan həyatı ola bilməzdi. Nə donuz, nə də toyuq-cücə gözə dəyirdi. Tək bircə həyətdə ipdən asılmış köhnə, dilənçi paltarına oxşar əsgi və adyallar sübut edirdi ki, səhər burada kimsə olub.

Günəş sakitliyi doldurmuşdu.

Həyətlərin birinin dərinliklərində hərəkət gördülər. Quru yerlə qaloşlarını sürütləyə-sürütləyə irigövdəli bir qarı harasa gedir və əlində tutduğu şeyi gözdən keçirirdi.

– Ay nənə!

Eşitmədi.

– Ay nənə!

Qarı başını qaldırdı.

– Pis eşidirəm, – qurumuş, yastı səslə xəbərdar etdi. Geyinib-kecinmiş yol adamlarını görəndə, sanki, heç təəccüblənmədi.

– Sizdən süd almaq olar? – Klara soruşdu.

Onlara süd lazım deyildi, kolxozlara səfərlərindən bilirdilər ki, söhbətə başlamaq üçün ən yaxşı üsul məhz budur.

– İnəklərimiz yoxdur, – qarı təkəbbürlə cavab verdi.

Qarı əlində süstləşmiş, azadlığa can atmaq fikrindən uzaq ağ-sarı cücə tutmuşdu.

– Nənə, bu kilsə necə adlanırdı? – İnnokenti soruşdu.

– Nə dedin, necə adlanırdı? – o, nazik pərdə arxasından baxırmış kimi İnnokentiyə baxdı. Sallaq sifəti olduqca ciddi ifadə almışdı.

– Hər kilsənin... öz adı olmur?

– Bircə adı var, – qarı cavab verdi. – Bağlandığı vaxtsa yadımdan çıxıb, iyirmi il olar. Avtobusla bir saat getmək lazımdır, yaxında başqa kilsə yoxdur. Yay kilsəsi vardı – əsirlər sökdülər.

– Hansı əsirlər?

– Almanlar.

– Axı niyə?

– Kərpiclərini Naraya göndərirdilər. Mənim cücələrim ölür. Artıq dördüncüsüdür. Nədəndir bu?

Klara və İnnokenti çiyinlərini çəkdilər.

– Bəlkə, tapdalayır bunları? – qarı ayaqlarını çəkərək balaca qapıya, daxmaya sarı gedə-gedə fikirləşirdi.

Küçənin axırına kimi belə oldu, heç kəslə rastlaşmadılar, hətta it də hürmədi. Bir azdan qanqallığın içindən ovçu yerişi ilə bir pişik çıxdı, sanki, artıq ev heyvanı deyilmiş kimi adamları görəndə heç başını da qaldırmadan torpağı iylədi, bu küçə kimi ölü və səmirsiz baş küçəyə tərəf yoluna davam etdi.

Kilsə də məhz bu iki küçənin kəsişdiyi yerdə idi: alçaq, fiqurlu daş hörgüsünün üzərində kərpicdən qurulmuş xaçları və onlardan yuxarıda, qülləsində zəng üçün ikimərtəbəli boyaboy dəlikləri olan kilsə. Qüllənin hər tərəfini mamır və ot basmışdı, dəliklərin bərabərində göydə qaranquşlar və başqa xırda quşcuğazlar uçuşur, içəri girir, təkrar dəliklərdən çölə çıxırdılar. Qüllənin günbəzi salamat idi, kilsənin üstündəki günbəzin dəmiri isə qoparılmışdı, qurumuş çərçivə taxtaları qabırğa kimi görünürdü. Xaçların ikisi də iki onilliyə tab gətirmişdi və yerlərində salamat durmuşdu. Zəng qülləsinin alt qapısı taybatay açıq idi, içərinin qaranlığında yanan kerosin lampasının işığında süd bidonları gözə dəyirdi. Ətrafda heç kəs yox idi. Məbədin zirzəmisinin də qapısı açıq idi, pillələrə kisələr yığılmışdı, burada da kimsə yox idi.

Kilsənin ətrafında nə çəpər, nə də həyət qalmışdı, dörd bir yandan, kilsənin ətrafı boyu hər yeri burada ilişib qalmamaq, birtəhər, sonuncu dəfə bu anbardan uzaqlaşmağa çalışan traktor və maşınların təkərləri qazıq-qazıq etmişdi – yaralanmış, şil-küt edilmiş xəstə torpağın üstünü qasnaq və irin kimi duru palçıq basmışdı.

Kilsə göz qabağında idi, lakin Klara və İnnokenti küçəni keçmək üçün heç cür quru yer tapa bilmirdilər. Onlar yolun kənarı ilə lap uzağa, yan tərəfə getməli, oralarda da bir xeyli dolaşmalı, palçıqlı gölməçələrin üstündən tullanmalı oldular.

Yola üstünü palçıq basmış iri yastı daş parçaları tökülmüşdü. Kilsənin divarları yanında isə ağ, çəhrayı və sarı rəngli xırda mərmər qırıntıları gözə dəyirdi.

İnnokenti günəşin təsirindən istilənmişdi, ancaq qızarmaq əvəzinə, əksinə, rəngi avazımışdı.

Şlyapasının kənarları altında saçları tərdən islanmışdı.

Kilsəyə yaxınlaşdılar. Hərəkətsiz isti havada haradansa gələn – gölməçələrdə çürüyən sudanmı, heyvan leşlərindənmi, zir-zibildənmi qalxan üfunət iyi duyulurdu. Onlar artıq bura gəlmələrinə şad deyildilər, məbədə baxmağa halları qalmamışdı, əslində, baxmağa da bir şey yox idi. Kilsədən sonra eniş başlanırdı, aşağıda şarşəkilli nəhəng söyüdlük, bütöv bir söyüd ağacları səltənəti görünürdü. Yeganə çıxış yolu da bu söyüdlüyə, kölgəyə çəkilmək, qaçmaq idi.

Lakin kimsə onları çağırdı:

– Çəkməyə bir şeyiniz yoxdur, vətəndaşlar?

Qarşılarında, sanki, daimi üşütmədən və qorxudan başı çiyinləri arasına batmış balaca bir kişi peyda oldu və geniş açılmış gözlərini onlara zillədi.

İnnokenti ciblərindən papiros qutusu tapacağına ümid edirmiş kimi yanlarını döyəclədi:

– Çəkən deyiləm, yoldaş.

– Heyif, – başıbatıq kişinin kefi pozuldu, amma o getmədi, iti gözləri ilə qeyri-adi qonaqları nəzərdən keçirməyə başladı. O, bu iki nəfərin hansı maşınla gəldiyini görməmişdi, amma onların xüsusi, bir növ, rəis olduqlarını anladı.

– Bu kilsə... adı nə olub onun?

– Milad kilsəsi, – onların kim olduqlarını bircə sözlərindən aydınlaşdırmış kişi artıq əvvəlki ehtiram olmadan cavab verdi və peyda olduğu kimi də tini dönərək gözdən itdi.

Bir az aşağıda, onların getməli olduğu səmtdə daha bir nəfər – kəsilmiş qıçı əvəzinə baldırına ağac taxmış adam gördülər. Əyninə ağ bezdən yamaqları olan göy çit köynək geymiş bu kişi cökə ağacının altındakı daşın üstündə oturub dincini alırdı.

– Mərmər haradandır? – İnnokenti soruşdu.

– Nə? – yamaqlı kişi onun sualına sualla cavab verdi.

– Bunları deyirəm, rəngli daşları.

– Hə-ə-ə... Mehrabı sökdülər, – bir az fikirləşdi. – İkonostası.

– Niyə?

– Yola döşəmək üçün.

– Sizdə bu nə iydir belə, gəlir? – Klara ona sual verdi.

– Nə? – təkqıç kişi təəccübləndi. Fikirləşdi. – Hə-ə-ə, yəqin, ağıldan gəlir. Mal tövlələrimiz, görürsünüz, yaxınlıqdadır.

Kişi əli ilə göstərdi, lakin onlar artıq baxmışdılar; buradan tez aralanmaq, ora, söyüdlərin yanına, aşağıya tələsirdilər.

– Bəs orada nə var? – soruşdular.

– Orada? Heç nə yoxdur. – Fikirləşdi. – Hə, çay.

Kələ-kötür cığır ora aparırdı. Klara qaçmaq istədi, lakin həyəcanla İnnokentinin solğun sifətinə baxaraq onun yanı ilə yavaş yeriməyə başladı.

– Belə kənddən sonra adam, doğrudan da, bayaqkı qəbiristanlığa qayıtmaq istəyir, – Klara başını oyan-buyana çevirirdi. – Axsayırsan?

– Hə, nəsə sürtür.

Birinci tozağacının geniş kölgəsində dayandılar və ətrafa boylandılar.

İndi, artıq iy gəlməyəndə, rütubətli yaşıl sərinlik özünü onlara çatdırandan sonra, kilsə təpənin üstündə olanda, torpağın dəhşət doğuran şikəstliyi gözə görünmürdü, təkcə quşlar nöqtə kimi zəng qülləsinin yaxınlığında vurnuxur, süzürdülər – buradan kilsəyə baxmaq xoş idi.

– Sən çox yoruldun! – Klara narahat olurdu. – Sənə dincəlmək lazımdır. Ayağına da baxmaq.

O, plaşını atıb yerə oturdu, maili gövdəyə söykəndi. Gözlərini yumdu. Başını arxaya ataraq yuxarı, kilsəyə baxdı.

– Budur, Klaroçka, iki Milad...

– İki niyə?

– Bizimki və Qərb Miladı. Bizimkini indicə gördün. Qərb Miladında isə – bütün səma reklama bürünür, bütün küçələrdə maşın tıxacları yaranır, mağazalarda boğulurlar, hər kəs hər kəsə hədiyyə alır. Hansısa gözdən uzaq bir vitrində isə – axur, bir də eşşəyi yanında İosif.

– Hansı İosif?

Bu an onlar kilsənin yanındakı uçurumun üstündə, ağac sırasının salamat qaldığı yerdə bayaq nəzərlərindən qaçmış üstü obeliskli qəbir gördülər.

– Təəssüf, baxmadıq.

– Bəlkə, mən qaçım ora? – Klara kəsəsinə, kələ-kötür yerlə qaçdı.

O, sevincək olmuş kimi qaçırdı, əslində isə sevinmirdi.

Qəbrə çatanda dayandı, yazını oxudu, güclü ayaqları ilə asanlıqla çuxurları dəf edərək, getdiyi yüngüllüklə də geri qayıtdı.

– Hə, səncə, kimdir?

– Keşiş?

– “Dördüncü xalq qoşunu diviziyasının, vətənin şərəfi, müstəqilliyi... və sair uğrunda... qəhrəmancasına həlak olmuş döyüşçülərinə eşq olsun... Maliyyə Nazirliyindən”.

– Maliyyə Nazirliyindən? – İnnokenti təəccübləndi, əyri qığırdaqların üstündəki uzunsov qulaqları tərpəndi. – Maliyyə Nazirliyi də! Bədbəxt klerklər... Neçəsi burada öldü?.. Görəsən, neçə nəfərə bir tüfəng düşürmüş? Dördüncü xalq qoşunu diviziyası?

– Hə.

– Əliyalınlar diviziyası! – Özü də dördüncü... budur müharibənin vəhşiliyi – xalq qoşunu...

– Niyə vəhşilik? – Klara anlaya bilmirdi.

İnnokenti ah çəkərək başını aşağı əydi.

– Özünü pis hiss edirsən? İnk, bəlkə, qayıdaq? Bəlkə, daha getməyək?

O, bir də ah çəkdi.

– Eybi yox. İstiyə davamım yoxdur. Ayaqqabım da rahat deyil, ağlıma gəlmədi.

– Mən də gərək köhnə ayaqqabılarımı geyinəydim. Haranı sürtür? Gəl dabanlarının altına qəzet qoyaq, bir az rahatlanarsan.

Qoydular.

Göydə adda-budda bulud göründü. Buludlar hərdən günəşin qabağını kəsir, onun şüalarını yumşaldırdı.

– Necə edək, İnk, yolumuza davam edək, ya yox? Gərək meşəyə gedərdik, hə? İstəyirsən, çayın qırağı ilə gedək, ora da kölgə olacaq.

İnnokenti özünə gəlmişdi və gülümsəyirdi:

– Gör necə ölüvayam, hə? Bütün ömrüm boyu avtomobillərdə... sənə isə, əhsən. Gedək, gedək. Hansı sahillə?

Onlardan bir az aşağıda, çayın üstünə selə davam gətirə bilməsi üçün hər iki tərəfdən məftillə söyüdlərin diblərinə bağlanmış körpü atılmışdı.

Körpünü keçsinlər? Keçməsinlər? Hər sahildə yol başqa cür olacaq, bundan söhbətin məcrası da dəyişəcək, bütövlükdə gəzinti də başqa cür olacaq. Keçsinlərmi?.. Yoxsa keçmək məsləhət deyil?..

Keçdilər. Yenə də çayın qırağı ilə üzüyuxarı gedən yoxuşda sıra ilə küknar ağacları əkilmişdi. Axarı olmayan nohur – yəqin ki, əllə qazılmışdı, çünki qıraqları lap düz idi – qurbağa və çürümüş yarpaqla dolu idi. Bütün bunlar nə idi? Yiyəsiz qalmış malikanə? Soruşmağa da kimsə yox idi.

Buradan, söyüd topaları arasından, demək olar ki, təpənin üstündə duran kilsə daha gözəl görünürdü, yəqin, zəng səsinə kilsəyə yaxınlıqdakı kənddən də gələnlər olurdu.

Kəndlərlə maraqlandıqları kifayət idi. Onlar çay boyunca gedirdilər.

Bura ilə getmək xoş idi, sahilin öz kölgəli, rütubətli və qapalı həyatı vardı. Dayaz yerlərdə şırıltı eşidilirdi, suyun üstü xırda ləpəciklərlə örtülmüşdü, dərin yerlərdə isə ilk baxışdan hərəkətsiz görünən su izahedilməz səbəbdən titrəyirdi; çayın hər yerində, suyun üzərində iynəcələr uçuşurdu, yəqin, burada balıq və xərçəng də yox deyildi. Belə yerdə ayaqqabıları soyunmaq, xərçəng tutan uşaqlar kimi suyun içiylə ayaqyalın yerimək adama daha xoş olardı. Sahildə isə onlara gah keçilməz gicitkənlik, gah da kolluq mane olurdu.

Çayın onlar tərəfə olan sahilində bitmiş yoğun söyüd ağacı əyilmiş gövdəsini körpü kimi qarşı sahilə uzatmış, buğumlu budaqlarını isə bu körpüyə məhəccər etmişdi.

– Baobab! – Klara əllərini şappıldatdı. – Gör nə gözəldir! Gəl onun üstü ilə o biri sahilə keçək! Ora ilə getmək, yəqin, daha asandır.

İnnokenti inamsızlıqla başını buladı. Amma Klara artıq ağacın əyri gövdəsinin üstünə çıxmışdı və əlini ona sarı uzatmışdı:

– Gedək!

Klaraya elə gəlirdi ki, bu cür hərəkət etsə, hər şey mütləq yaxşı olacaq, o biri sahildə bütün bu gəzintilərinə haqq qazandıra biləcək bir şeylə rastlaşacaqlar.

İnnokenti tərəddüdlə yumşaq əlini qıza tərəf uzatdı.

Söyüdün gövdəsi tədricən yüksəyə qalxaraq onları üzüyuxarı aparırdı. İnnokenti xırda addımlarla irəliləyir, ayaqları altına baxmaqdan çəkinirdi. Onun tutub getdiyi budaq əyilib yolunu kəsmişdi və onun üstündən addamaq zərurəti yaranırdı. Bütün bunları danışmadan, üzündə qayğılı ifadə ilə edirdi. Axır ki, sağ-salamat qarşı sahilə çatdılar. Bu cür keçidin İnkə ləzzət etmədiyi aydın görünürdü.

Yeni sahildə də heç nə dəyişmədi. Yenə də öz aralarında əhəmiyyətsiz şeylərdən danışırdılar. Haradasa yuxarılarda traktorun uğultusu eşidilirdi. Tezliklə burada da suyun kənarı ilə getmək mümkün olmadı. Onlar kölgədən çıxmalı və yeganə mümkün yolla çaydan aralanaraq yoxuşu qalxmalı oldular. İnnokenti getdikcə daha çox axsayırdı.

Onlar bir evcikdən və bir kiçik tövlədən ibarət səliqəsiz briqada həyətinə gəlib çıxdılar. Evcik, yəqin ki, idarə idi: onun damında bir qırağı cırılmış açıq-qırmızı bayraq yellənirdi. Damın isə cəmi bir şüarlıq eni vardı: “Kommunizmin qələbəsinə doğru, irəli!” Çoxlu sayda təyinatı bilinməyən, xortumlu, lüləli, qarmaqlı, üstünü pas basmış kərpic rəngli, boyası qopmuş göy, yaşıl rəngli maşınlar, çənlər, səhra mətbəxləri, dişləsinin altına daş, kötük qoyulmuş qoşqular necə gəldi ətrafa səpələnmişdi – hər şey böyük sahəni tutan və təkərlərin keçilməz dərəcədə çala-çuxura döndərdiyi meydançada sahibsiz atılmışdı. Yalnız üstünü his-pas basmış kişi bir maşının yanından o birisinin yanına gedir, əyilir, durur, nəyəsə baxırdı.

Başqa kimsə yox idi.

Bir də təpənin lap üstündə traktor işləyirdi. Daş-kəsəyin üstü ilə birtəhər həyəti keçdilər. İnnokenti axsayırdı. Göydən yenə od yağırdı. Təkrar çaya tərəf düşdülər. Çay isə beton körpünün altına axırdı. Boz möhkəm körpü çayın iki sahilini birləşdirirdi. Bu, deyəsən, şose idi.

– Yol maşını saxlatdıraq? – İnnokenti soruşdu. – Yenidən stansiyaya qayıdası deyilik ki.

Gün günortaya çatmışdı, gəzinti də sonuna yaxınlaşmışdı.

Niyə insanların arasında bu cür əngəllər, pərdələr çəkilir? Bir-birimizə necə kömək edə biləcəyimiz isə, demək olar ki, aydın görünür və eşidilir.

Bu, olmamalı idi. Bu, ola bilməzdi.

Körpünün altında bulaq tapdılar. Oturdular, su içdilər, ayaqlarını yumaq qərarına gəldilər.

Bu zaman yuxarıdan güclü uğultu eşidildi. Onlar daldadan çıxıb yola baxmağa başladılar.

Şose yolla təptəzə brezentlə örtülmüş, hamısı eyni cür yük maşınları karvanı hərəkət edirdi. Təpəyə kimi onların ardı görünmürdü, karvanın o biri ucu isə başqa bir təpənin dalında gözdən itirdi. Aralarında antenalı maşınlar, texniki xidmət maşınları, üstündə “Oddan təhlükəlidir” yazılmış çəlləkləri, qoşqu mətbəxləri olan maşınlar da vardı. Maşınlar arasındakı məsafə dəqiq gözlənilirdi və dəyişmirdi – təxminən iyirmi metr. Maşınlar səliqə ilə hərəkət edir, beton körpüyə sakitləşməyə imkan vermirdi. Hər kabinədə sürücü ilə yanaşı serjant, ya da zabit oturmuşdu. Brezentlərin altında da çoxlu hərbçi oturmuşdu: atma pəncərələrdən və maşınların arxa hissəsindən onların bezdirici xidmət illəri ərzində tərk etdikləri, ötüb-keçdikləri, indi aparıldıqları yerlərə tamamilə laqeyd olan üzləri görünürdü.

Klara və İnnokenti ayağa durduqları vaxtdan sakitlik bərpa olunana kimi yüz maşın saydılar.

Körpünün altında, köhnə taxta körpüdən qalma mişarlanmış dayaqların ətraflarında yenə su şırıldayırdı.

İnnokenti bulağın yanındakı daşın üstünə oturdu və çaşqın halda dedi:

– Həyat pozuldu.

– Nədə? Axı nədə pozulub, İnk? – Klara ümidsiz tərzdə soruşdu. – Sən mənə hər şeyi izah edəcəyinə söz vermisən və heç nəyi izah etmirsən!

O, xəstə gözləri ilə qıza baxdı. Sınıq çubuğu qələm kimi əlinə aldı. Nəm torpaqda çevrə çəkdi.

– Görürsən bu çevrəni? Bu vətəndir. Bu, birinci çevrədir. Bu da ikinci çevrə, – o daha bir neçə çevrə çəkdi. – Bu bəşəriyyətdir. Adama elə gəlir ki, birinci ikinciyə daxildir. Əsla yox! Bunların arasında zehniyyət çəpərləri durur. Hətta tikanlı məftillər və pulemyotlar durur. Bu sədləri nə cisminlə, nə də ürəyinlə aşa bilməzsən. Belə çıxır ki, heç bir bəşəriyyət-zad yoxdur. Yalnız vətənlər, vətənlər var, hamısı da müxtəlif...

Demək olar ki, elə bu günlərdə xüsusi hissə Klaraya anket təklif etmişdi. O da həmin anketləri asanlıqla doldurmuşdu: mənşəyi – qüsursuz, həyatı – qısa, firavanlıq işığına bürünmüş, vətəndaşa ləkə gətirə biləcək hərəkətlərdən xali idi.

Anketlər bir neçə ay dolaşdı, hamısı da təsdiqləndi. Bu vaxt ərzində Klara institutu bitirdi və müəmmalı Marfino zonasının kandarına ayaq basdı.

45

İnstitutu bitirmiş bir neçə rəfiqəsi ilə birgə Klara qaraşın mayor Şikinin yanında qorxunc təlimatlandırma prosesindən keçdi.

Bildi ki, dünya imperializminin və Amerika kəşfiyyatının ən böyük agentləri – vətənlərini su qiymətinə satmış köpəklər arasında işləməli olacaq.

Klara Vakuum laboratoriyasına təyin olundu. Başqa laboratoriyaların sifarişi əsasında çoxlu elektron boru hazırlayan laboratoriya belə adlanırdı. Borular əvvəlcə qonşuluqdakı üfürmə yolu ilə şüşə məmulatlar hazırlayan otaqda düzəldilir, sonra üzü şimala yerləşən vakuum laboratoriyasına göndərilirdi. Burada, iri, yarıqaranlıq otaqda üç uğultulu vakuum nasosu ilə onların içindəki havanı çıxarırdılar. Şkafa oxşayan nasoslar günün günortaçağı da elektrik lampaları ilə işıqlandırılan bu otağı bir neçə hissəyə bölürdü. Döşəmə daş lövhəciklərlə örtülmüşdü – insanların ayaq səslərindən, tərpədilən stulların sürtülməsindən otaqda daim uğultu olurdu. Hər nasosun yanında bir nəfər dustaq-vakuumçu oturur və ya var-gəl edirdi. Azad əməkdaşlardan burada yalnız bir nəfər – Tamara və laboratoriya rəisi, kapitan işləyirdi.

Klara bu rəisə Yakonovun kabinetində təqdim olunmuşdu. Rəis sifətində daim laqeydlik ifadəsi olan yaşlı, şişman yəhudi idi. Klaranı heç nə ilə qorxutmayaraq başı ilə arxasınca gəlmək işarəsi verdi, pilləkəndə isə qızdan soruşdu:

– Siz, əlbəttə, heç nə bacarmırsınız və heç nə bilmirsiniz?

Klara qeyri-müəyyən cavab verdi. Bu qədər qorxudan sonra bircə rüsvay olmağı qalırdı – indi biləcəkdilər ki, savadsızın biridir, ələ salmağa başlayacaqdılar.

O, laboratoriyaya göy kombinezonlu yırtıcılarla dolu qəfəsə girirmiş kimi girdi. Başını belə yuxarı qaldırmağa qorxurdu.

Üç nəfər vakuumçu nasoslarının yanında, doğrudan da, əsir düşmüş yırtıcılar kimi vurnuxurdu: onlar təcili sifariş yerinə yetirirdilər, ikinci gün idi ki, yatmağa da buraxılmırdılar. Ortadakı nasosun yanında təxminən qırx yaşında, başı dazlaşmış bir dustaq Klaranı görüb ayaq saxladı, ağzını geniş açıb gülümsündü və dedi:

– Oho-ho! Yeni qüvvə gəlib!

Qorxu dərhal çəkildi. Bu sözlərdə o qədər səmimiyyət və sadəlik vardı ki, qız özünü cavab olaraq gülümsəməkdən güclə saxladı.

Kiçik vakuumçu da – onun nasosu da başqalarınkından kiçik idi – dayandı. Bu, şən, hiyləgər sifəti, güləyən gözləri olan lap cavan oğlan idi. Klaraya çaşıb-qalmış adam kimi baxırdı. Bu cür baxışla ona heç vaxt və heç bir oğlan baxmamışdı.

Əvəzində böyük vakuumçu, hündürboy, nataraz, özü arıq, qarnı isə sallanmış Dvoyetyosov – onun nəhəng nasosu otağın dərinliyində bərkdən uğuldayırdı – Klaranı həqarətli baxışla süzdü və bu iyrəncliyi görmək istəmirmiş kimi şkafın arxasına keçdi.

Sonradan Klaraya məlum oldu ki, burada inciməli bir şey yoxdur, Dvoyetyosov bütün azad əməkdaşlarla belə rəftar edir və müdiriyyət otağa girəndə qəsdən hansısa bir qurğunu işə salaraq səs-küy salır ki, gələnlər danışanda qışqırmağa məcbur olsunlar. Bu adam görkəminə heç fikir vermirdi, işə uzun ipdən sallanıb qalmış düyməsi açıq olan şalvarda, cırıq paltarda gələ və birdən-birə qızların yanındaca əlini kombinezonunun altına salaraq qaşına bilərdi. Tez-tez də deyirdi:

– Mən öz vətənimdəyəm! Öz ata yurdumdayam, nədən utanmalıyam ki?

– Üçüncü vakuumçunu hamı, hətta cavanlar da, sadəcə, Zemelya çağırırdılar və o da bundan heç incimirdi. O, psixoloqların “nurlu təbiətə malik” saydıqları, xalq arasında isə ağzı həmişə qulaqlarına kimi açıq adlandırılan insanlardan idi. Sonrakı həftələr ərzində bu adamı müşahidə edən Klara gördü ki, Zemelya heç vaxt itirdiklərinə – istər harasa düşüb it-bat olan karandaşa, istərsə də məhv olub getmiş həyatına – heyifsilənmirdi, heç kəsə və heç nəyə hirslənmirdi və heç kəsdən də qorxmurdu. O, doğrudan da, yaxşı mühəndis idi, ixtisasca aviasiya mühərrikləri sahəsinə aid olsa və Marfinoya səhvən gətirilsə də, burada yerini tuta bilmişdi və başqa yerə can atmırdı. Haqlı olaraq düşünürdü ki, həmin o başqa yerlərdə heç də indikindən yaxşı olmayacaq.

Axşamlar, nasosların uğultusu kəsiləndə, Zemelya yaranmış sakitlikdə kiməsə qulaq asmağı və ya da nə haqdasa danışmağı xoşlayırdı.

– Vaxt vardı, bir dənə beşlik götürürdün, gedib nə istəsən alırdın, hər yerdə güclə sənə sırıyırdılar, – o, səmimiyyətlə gülümsünürdü. – Heç kəs zay şey satmazdı. Çəkmə alırdın – çəkmə olurdu, on il təmirsiz, on beş il də təmirlə geyinə bilirdin. Üstünün dərisini indiki kimi kəsmirdilər, əksinə, uzun saxlayırdılar ki, dövrələmə ağız-ağıza gəlsin.

Bir də... nə idi onların adı, ...qırmızı, bəzəkli, spirt altlıqlı – bunlara isə heç çəkmə demək olmazdı, adamın ikinci canı idilər! – O, sanki, təbəssüm içində əriyir, gözlərini solmaqda olan günəşə baxırmış kimi azca qıyırdı. – Ya da ki, məsələn, stansiyalarda... Heç vaxt döşəməyə uzanmırdılar, sutkalarla bilet növbələrində boğulmurdular. Bir dəqiqə qalmış gəl, biletini al, otur, vaqonlarda həmişə yer olurdu. Qatarlara qənaət etmirdilər... Ümumiyyətlə, sadə, çox sadə yaşayış idi...

Böyük vakuumçu bu söhbətlərə qulaq asmaq üçün ağır bədənini yellədə-yellədə əlləri cibində yazı masasının müdiriyyətdən etibarlı şəkildə gizlətdiyi qaranlıq küncündən çıxırdı. O, otağın ortasında dayanır, eynəyini burnunun üstünə salaraq hamıya çəpəki baxırdı:

– Zemelya! Bəyəm çar yadındadır?

– Bir az yadımda qalıb, – Zemelya üzr istəyirmiş kimi gülümsünürdü.

– Ə-bəs ye-rə, – Dvoyetyosov başını bulayırdı. – Unut. Sosializm qurmaq lazımdır.

– Axı Kostya, – Zemelya ehtiyatla etirazını bildirirdi. – Deyirlər sosializm artıq qurulub.

– Hə-ə-ə? – böyük vakuumçu gözlərini bərəltdi.

– Hə-ə. Özü də, deyəsən, otuz üçüncü ildən.

– Ukraynada aclıq olan vaxtdan? Dayan, dayan, onda bəs indi gecə-gündüz qurduğumuz nədir?

– İndi? Yəqin, kommunizmdir, – Zemelyanın gözləri parıldayırdı.

– Hə-ə?! Belə de!.. – böyük vakuumçu küt-küt mızıldanaraq ayaqlarını sürükləyə-sürükləyə öz küncünə çəkildi.

Başa düşülmürdü ki, bu söhbətləri özləri üçün edirdilər, ya da Klara üçün? Klara isə eşitdiklərini məruzə etmirdi.

Onun vəzifəsi çətin deyildi: Tamara ilə növbələşərək, bir gün səhərdən gəlməli və axşam saat altıya kimi, o biri gün isə günortadan sonra gəlməli və gecə saat on birə kimi işdə olmalı idi. Kapitan isə hər gün səhərdən işdə olurdu, çünki gündüz onu müdiriyyət çağıra bilərdi; qarşısına xidmətdə irəliləmək vəzifəsi qoymadığı üçün axşamlar heç vaxt işdə olmurdu. Qızların əsas vəzifəsi növbətçilik, yəni dustaqları güdmək idi. Bundan əlavə, rəisləri “inkişaf üçün” onlara tələsik olmayan xırda işlər də tapşırırdı. Klara Tamaranı gündə cəmi iki saat görürdü. Tamara bir ildən artıq idi ki, obyektdə işləyirdi və dustaqlarla sərbəst davranırdı. Klaraya hətta elə gəldi ki, onlardan biri ilə Tamara daha sıx ünsiyyətdədir, ona kitablar gətirir və əvvəl gətirdiklərini xəlvətcə yeniləri ilə əvəzləyirdi. Elə burada, institutdaca, Tamara dustaqların dərs dediyi (əlbəttə, pulsuz, fayda da məhz bunda idi) və azad əməkdaşların oxuduğu ingilis dili dərnəyinə də gedirdi. Tamaranın köməyi ilə Klaranın bu adamların hansısa dəhşətli hərəkət edə biləcəkləri ilə bağlı qorxusu tez bir zamanda yox oldu.

Nəhayət, Klaranın özü də məhbuslardan biri ilə ünsiyyət qurdu. Doğrudur, bu adam dövləti cinayətkar deyildi, sadəcə, məişət cinayətinə görə həbs edilmiş dustaq idi ki, belələrinə Marfinoda çox seyrək rast gəlmək olurdu. Bu adam, – şüşəçi İvan – bədbəxtlikdən mahir sənətkar idi. Qoca qayınanası onun haqqında əlləri qızıl olduğunu, amma əyyaşlıqda da tayı-bərabərinin çətin tapıldığını deyirdi. İvan çox qazanır, çox da içir, sərxoş vəziyyətdə isə arvadını döyür, qonşularla yola getmirdi. Hər şeyə birtəhər dözmək olardı, əgər kürəkəninin yolu DTN-in maraqları ilə kəsişməsəydi. Fərqlənmə nişanları olmayan bir nəfər nüfuzlu yoldaş çağırış vərəqəsi göndərdi və ona üç min manat maaşla işə düzəlməyi təklif etdi. İvan isə elə bir yerdə işləyirdi ki, məvacibi az olsa da, işəmuzd qaydasında təklif olunan məbləğdən də çox qazanırdı. Kiminlə danışdığını yadından çıxaran İvan ayda dörd min istədi. Məsul həmsöhbəti isə iki yüz əlavə etdi. İvan dediyinin üstündə durdu. Onu buraxdılar. Elə ilk maaş günündəcə içib sərxoş oldu və həyətdə dava saldı. Əvvəllər çıraqla axtarsan da tapılmayan milisin böyük bir dəstəsi gəlib çıxdı və İvanı apardı. Ertəsi gün onun məhkəməsi oldu və ona bir il iş kəsildi.

Məhkəmədən sonra isə həmin o nişanları olmayan rəisin yanına gətirdilər. Rəis ona izah etdi ki, indi İvan təyin olunacağı yerdə işləyəcək, amma ona pul ödənilməyəcək. Əlavə də deyildi ki, bu şərtlərin onu qane etməyəcəyi halda qütb dairəsi arxasında yerləşən kömür mədənlərinə gedə bilər.

İndi İvan oturub qəribə formalı, hər dəfə də yeni elektron-şüa boruları üfürürdü. Onun birillik müddəti bitirdi, amma məhkumluğu qalırdı və o, Moskvadan sürgün edilməməyi üçün müdiriyyətdən xahiş etmişdi ki, onu azad əməkdaş kimi, lap min beş yüzlük məvaciblə də olsa, bu işdə saxlasınlar.

Şaraşkada bu cür sadə və xoşbəxt sonluqlu hekayət heç kəsi maraqlandıra bilməzdi; burada əlli gün ölümə məhkum edilmişlər kamerasında yatmış, Roma papasını və Albert Eynşteyni şəxsən tanıyan adamlar da vardı. Amma bu tarixçə Klaranı sarsıtdı. Belə çıxırdı ki, İvanın dediyi kimi, doğrudan da, "nə istəyirlər – onu da edirlər".

Klara siyasilərdən uzaq olmağa çalışırdı, onları özündən təhlükəsiz – rəsmi məsafədə saxlayırdı. Ancaq şüşəçinin hekayətindən sonra onun beynində şübhə işığı doğdu: deməli, bu göy kombinezonlar arasında başqa günahsızlara da rast gəlmək olar. Əgər bu belədirsə, onda atası da nə vaxtsa günahsız adamı məhkum edib?..

Ancaq bu sualı verməyə nə ailəsində, nə də iş yerində kimsə yox idi. İnnokenti ilə gəzintisinin və dostluğunun da davamı olmadı – bəlkə də, tezliklə Nara ilə birgə xaricə getmələri səbəbindən.

Bu il, nəhayət, Klaranın dostu peyda oldu – Ernst Qolovanov. Amma bu dostunu işdə tapmamışdı, o, ədəbi tənqidçi idi, bir dəfə Dinera onu evlərinə gətirmişdi. Bir o qədər fərli kavaler də deyildi: boyda elə Klarayla bir idi (yanında duranda isə ondan azca gödək görünürdü), düzbucaqlı alnı və başı düzbucaqlı bədəninin üstündə bitmişdi. Klaradan azca böyük, qarnı iri və idman cəhətdən, ümumiyyətlə, inkişaf etməmiş bu adama orta yaş da vermək olardı. (Pasportuna görə onun soyadı Saunkin idi, Qolovanov təxəllüsü ilə yazırdı.) Savadlı, inkişaf etmiş, maraqlı insan olan bu şəxs artıq Yazıçılar İttifaqı üzvlüyünə namizəd idi.

Bir dəfə onunla Kiçik Teatrda da olmuşdular. Teatrda “Vassa Jeleznova”[1] gedirdi. Tamaşa üzücü təsir bağışlayırdı və yarıdan da az dolmuş zalda göstərilirdi. Yəqin, artistlər bundan məyus olmuşdular. Onlar qulluqçular idarəyə işə gələn kimi darıxdırıcı tərzdə səhnəyə çıxır, getmək vaxtı çatanda sevinirdilər. Bu cür boş zalda oynamaq ayıb idi: qrim, oynadıqları rollar yaşlı adama yaraşmayan əyləncə kimi görünürdü. Adama elə gəlirdi ki, indicə zaldakı tamaşaçılardan biri sakitcə, öz otağında danışırmış kimi, deyəcək: “Əzizlərim, bəsdir, əzilib-büzüldüyünüz yetər!” – və tamaşa pozulacaqdı. Aktyorların alçaldılması tamaşaçılara da sirayət etdi. Hamıda belə bir hiss yaranmışdı ki, sanki, onlar hansısa rüsvayçı əməlin iştirakçısıdırlar, bir-birinin üzünə baxmağa utanırdılar. Buna görə də tamaşanın antraktları da tamaşa vaxtı kimi olduqca sakit keçirdi. Cütlüklər pıçıltı ilə danışır və foyedə səssiz-səmirsiz dolaşırdılar.

Klara da Ernstlə birinci antraktı beləcə gəzişdi. Ernst Qorkiyə haqq qazandırmağa çalışır, hiddətlə deyirdi ki, onu belə oynamaq olmaz, bu gün açıq-aşkar xaltura edən xalq artisti Jarovu, ondan da çox isə gözəl realist ənənələri olan teatrımızı nüfuzdan salan, tamaşaçının inamını məhv edən mədəniyyət nazirliyindəki ümumi ətalətliliyi tənqid edirdi. Ernst təkcə yaxşı yazmırdı, həm də yaxşı, düzgün danışırdı, cümlələri çeynəyib-didmirdi, hətta hiddətlənəndə belə fikrini axıra kimi deyirdi.

İkinci antraktda Klaradan lojada qalmağı xahiş etdi və dedi:

– Buna görə Ostrovskiyə də, Qorkiyə də baxmaqdan bezmişəm, kapitalizmin, ailə əsarətinin – qoca kişi cavan qıza evlənir – ifşasından bezmişəm. Kabuslarla mübarizədən bezmişəm. Artıq əlli ildir, artıq yüz il keçib, biz isə hələ də əl-qol atırıq, çoxdan olmayan şeyləri tənqid edirik. Həyatda olanlar haqqında isə pyes görə bilməzsən.

---

[1] M.Qorkinin pyesi

– Qismən doğrudur. – Ernst ılıq təbəssümlə gülümsündü və maraqla Klaraya baxmağa başladı. Bu qızda səhv etməmişdi. Bu qız zahirən heç də diqqət çəkmirdi, amma adam onunla darıxmırdı. – Məsələn, nə barədə?

Nə qonşu lojalarda, nə də onların altında, parterdə heç kəs yox idi. Səsini aşağı salaraq dövlət sirrini və özünün bu insanların dərdinə şərik olması sirrini çox açmaq istəməyərək, Klara Ernstə ilkin olaraq ona imperializmin yırtıcı köpəkləri kimi təsvir edilən, daha yaxın tanışlıqdan sonra isə adi insanlar olduğu aydınlaşan məhbuslarla işlədiyini danışdı. Ona bir sual əzab verirdi: qoy Ernst desin, bunların arasında günahsız olanları varmı?

Ernst ona diqqətlə qulaq asdı və əvvəlcədən düşünülmüş suala cavab verirmiş kimi dedi:

– Əlbəttə, var. Bu, istənilən penitensiar sistemdə qaçılmazdır.

Klara hansı sistemdən söhbət getdiyini anlamadı, cavabın da mahiyyətinə varmadı, fikrini şüşəçinin qənaəti ilə bitirmək istədi:

– Belə olanda, Ernst! Belə olan halda necə alınır: kim nə istəyir, onu da edir! Bu ki dəhşətdir!

Tennisçi qızın qüvvətli yumruğu məhəccərin qırmızı məxməri üstündə düyünləndi. Qolovanov qısabarmaq pəncəsini məhəccərə, Klaranın əlinin üstünə yox, yanına qoydu – bu cür təsadüfi imkanlardan istifadə etməyi xoşlamırdı.

– Yox, – yumşaq səslə, lakin əminliklə izah etdi, – “nə istəyirlər, onu da edirlər” yox. Kimdir “edən”? Bəs “istəyən” kimdir? Tarix. Hərdən bizə dəhşətli kimi görünür, amma Klara, başa düşmək lazımdır ki, Böyük ədədlər qanunu mövcuddur. Hansısa tarixi hadisə nə qədər böyük material üzərində baş verirsə, əlbəttə, ayrı-ayrı qeyri-tipik səhvlər – istər məhkəmə səhvləri, istərsə də taktiki, ideoloji, iqtisadi səhvlər – ehtimalı da artır. Biz prosesi onun əsas, aparıcı cizgilərində əhatə edirik, ən əsası isə bu prosesin zəruri və qaçılmaz olmasına inanmaqdır. Bəli, bəzən kimsə əziyyət çəkir. Heç də həmişə haqlı olaraq yox. Bəs cəbhədə həlak olanlar? Aşqabad zəlzələsində tamamilə mənasız yerə həlak olanlar? Küçə hərəkəti zamanı? Küçə hərəkəti artır – qurbanların da sayı artmalıdır. Həyatın müdrikliyi bundadır ki, gərək onu inkişafda və bu inkişafın qaçılmaz qurbanları ilə birgə qəbul etməyi bacarasan.

Əlbəttə, bu cür izahın öz məntiqi vardı. Klara fikrə getdi.

İkinci zəng çalındı, tamaşaçılar zala qayıtmağa başladılar. Üçüncü pərdədə Vassanın kiçik qızı rolunu ifa edən aktrisa Royek yaxşı oynamağa və bütün tamaşanı xilas etməyə başladı.

Əslində, Klaranın özü də başa düşmürdü ki, onu maraqlandıran Böyük ədədlər qanununa görə Qütb dairəsi arxasında sümükləri də çoxdan çürümüş hansısa günahsız insan yox, məhz göygöz, saçları qaraşın-qızıla çalan, iyirmi üç yaşı olmasına baxmayaraq, yeniyetməyə oxşayan bu kiçik vakuumçudur. İlk görüşdən onun gözlərində Klaraya qarşı pərəstiş işığı sönmürdü ki, bu işıq da qızı həyəcanlandırırdı. Bilə bilməzdi ki, Rostislav düşərgədən gəlib və orada iki il qadın görməyib. Qız sadəcə olaraq ömründə ilk dəfə idi ki, özünü heyranlıq predmeti kimi hiss edirdi.

Demək lazımdır ki, heyranlıq Klaranın qonşusuna tam hakim kəsilməmişdi. Bu gənc öz məhbəsində, həmişə elektrik işığı altında, yarıqaranlıq laboratoriyada tələskənliklə dolu həyatını yaşayırdı: müdiriyyətdən gizlində nəsə düzəldirdi; gah iş vaxtı xəlvətə salıb ingilis dilini öyrənirdi; gah telefonla başqa laboratoriyalardakı dostlarına zəng edirdi və onlarla görüşmək üçün dəhlizə qaçırdı. Həmişə ani hərəkətlər edirdi, hər dəqiqə, xüsusilə də bu anda tamamilə maraqlı bir şeyin cazibəsinə düşmüş kimi görünürdü. Klaraya heyranlıq da onun bu cür, olduqca maraqlı məşğələlərindən biri idi.

O, öz zahiri görkəminə fikir verməyi də unutmurdu, kombinezonunun altından ala-bəzək qalstuku və qüsursuz dərəcədə ağ köynəyi görünürdü. (Klara bunun döşlük – Rostislavın kəşfi, həbsxana döşəkağısının on altıda bir hissəsi olduğunu bilmirdi.)

Klaranın azadlıqda görüşdüyü cavan oğlanlar, o cümlədən də Ernst Qolovanov, artıq yüksək xidməti mövqelərə çıxmışdılar, yaxşı geyinir, öz səviyyələrinə uyğun da davranır və söhbətlər edirdilər. Rostislavın yanında olanda isə Klara hiss edirdi ki, əhvalı yüngülləşir, şıltaqlıq etmək istəyir. O, getdikcə artan rəğbət hissi ilə cavan dustağa gizlicə göz qoyurdu. Heç cür inana bilmirdi ki, Rostislav və xeyirxah insan olan Zemelya mayor Şikinin haqqında xəbərdar etdiyi imperializmin həmin o zəncirlənmiş köpəkləridir. Məhz Rostislav barədə çox şey öyrənmək istəyərdi – hansı cinayətə görə cəzalanıb? Hələ çoxmu həbsdə yatacaq? (Subay olduğu artıq aydın idi.) Özündən soruşmağa cürət etmirdi, düşünürdü ki, belə suallar bu tip adamların gözləri qarşısında unutmaq, düz yola qayıtmaq üçün özlərindən uzaqlaşdırmaq istədikləri iyrənc keçmişlərini canlandırır və onlara əzab verir.

Daha iki aya yaxın vaxt keçdi. Klara artıq hamıya öyrəşmişdi, onun yanında dəfələrlə xidmətə aid olmayan mənasız şeylərdən danışmışdılar. Dustaqların şam yeməyi vaxtı, Klara laboratoriyada tək qalanda, Rostislav gah yaddan çıxartdığı şeyləri, gah da sakitlikdə bir az işləmək istədiyini bəhanə edərək mütləq onun yanına gəlirdi.

Onun bu axşam gəlişləri vaxtı Klara əməliyyat müvəkkilinin bütün xəbərdarlıqlarını unudurdu...

Dünən axşam aralarında tələsik söhbət oldu, elə bir söhbət ki, zəif insani sədlər onun basqısı qarşısında sel sularının qabağında bəndlər dağılan kimi dağılıb gedirdi.

Bu cavan oğlanın imtina edə biləcəyi hansısa bir qaranlıq keçmişi də yox idi. Onun mənasız yerə məhv edilmiş gəncliyi, bir də ki vaxt tapıb çatdıra bilmədiyi hər şeyi öyrənmək və hər şeyi dadmaq ehtirası qalmışdı.

Məlum oldu ki, Ruska anası ilə Moskva yaxınlığındakı kəndlərin birində, kanalın yanında yaşayırdı. Məktəbi bitirdiyi ilin yayında səfirlikdə işləyən amerikalılar onların kəndlərində bağ kirayələmişdilər. Ruska və onun daha iki yoldaşı ehtiyatsızlıqdan (bəlkə də, maraq xatirinə) bir-iki dəfə amerikalılarla balıq tutmuşdu. İlk baxışdan hər şey yaxşı qurtarmışdı, Ruska Moskva Universitetinə daxil olmuşdu, lakin sentyabrda onu həbs etdilər – özü də gizlicə, yolda. Anası onun hara qeyb olduğundan uzun müddət xəbərsiz qalmışdı. (Sən demə, DTN həmişə adamı elə həbs edirmiş ki, heç nəyi gizlədə bilməsin və yaxınları ondan parol və ya işarə ala bilməsinlər.) Onu Lubyankaya saldılar (Klara bu həbsxananın da adını ilk dəfə Marfinoda eşitmişdi). İstintaq başlandı.

Rostislavın Amerika kəşfiyyatından hansı tapşırıq aldığını, hansı məxfi mənzilə ötürməli olduğunu bilmək istəyirdilər. Özünün dediyi kimi, Ruska o vaxt uşaq idi, çaşıbqalmışdı və elə hey ağlayırdı. Birdən möcüzə baş verdi: indiyə kimi heç kəsin buraxılmadığı Lubyankadan Ruskanı buraxdılar.

Bunlar hələ qırx beşinci ildə olmuşdu.

Dünən hekayətinin məhz bu məqamında qalmışdı.

Ruskanın danışmağa başladığı hekayətin təsiri altında olan Klara bütün gecəni həyəcan içərisində keçirmişdi. Bu gün, gündüz, bütün ehtiyat qaydalarını pozaraq və hətta ədəb həddini aşaraq Klara açıq-aşkar Rostislavın aram-aram uğuldayan balaca nasosunun yanında, onun lap böyründə oturdu. Söhbətləri yenidən başlandı.

Nahar fasiləsinə yaxın onlar iri bir almanı növbə ilə dişləyən iki uşağı xatırladırdılar. Artıq ötən bir neçə ay ərzində belə söhbət etməmələri onlara qəribə gəlirdi. Hər ikisi fikirlərini güclə deyib çatdıra bilirdi. Səbirsizliklə qızın sözünü kəsən Rostislav artıq onun əllərinə toxunurdu – Klara da bunda pis bir şey görmürdü. Hamı nahar fasiləsinə gedəndən sonra isə onların çiyin-çiyinə, əl-ələ oturmalarının yeni bir mənası aşkarlandı. Klara düz qarşısında ona zillənmiş iki parlaq mavi göz gördü.

Rostislav qırıq səslə deyirdi:

– Klara! Kim bilir, bir də nə vaxt belə oturacağıq? Mənim üçün bu, möcüzədir! Mən qarşınızda baş əyirəm! (O artıq qızın əllərini sıxır və tumarlayırdı.) Klara! Mən, ola bilər, bütün ömrümü həbslərdə keçirəcəyəm. Məni xoşbəxt edin ki, bütün tənhalıqlarımda bu dəqiqənin hərarətinə qızına biləm! İcazə verin, sizi öpüm!!

Klara özünü yeraltı zindandakı dustağın yanına enən ilahə kimi hiss edirdi. Rostislav onu özünə tərəf çəkdi və dodaqlarına yandırıcı, uzun müddət məhrumiyyətlər görmüş dustaq öpüşü həkk etdi. Qız da ona cavab verdi...

Nəhayət Klara qopdu, yana əyildi, başı gicəlləndi, sarsıldı...

– Gedin... – xahiş etdi.

Rostislav qalxdı, səndələyə-səndələyə qızın qabağında durdu.

– İndi, hələlik, gedin! – Klara tələb etdi.

O tərəddüd etdi. Sonra tabe oldu. Kandardan yazıq-yazıq, yalvarırmış kimi dönüb Klaraya baxdı və çıxdı.

Tezliklə hamı fasilədən qayıtdı.

Klara başını qaldırıb nə Ruskaya, nə də başqa birisinə baxa bilmirdi. Onun içində nəsə bir şey alovlanmışdı – bu şey xəcalət deyildi, əgər sevinc idisə də, heç də sakit sevinc deyildi.

Klara söhbətlərdən başa düşdü ki, dustaqlara yolka bəzəməyə icazə verilib.

O, üç saat hərəkətsiz oturdu, yalnız barmaqlarını tərpədərək rəngbərəng xlorvinil məftillərdən yolka üçün hədiyyə – səbət toxudu.

Görüşdən qayıtmış şüşəçi İvan isə iki ədəd çiyinlərində tüfəng olan gülməli şüşə şeytan üfürdü, şüşə çubuqlardan qəfəs düzəltdi, qəfəsin içindən də gümüş sapdan qəmli-qəmli cingildəyən şüşə ay asdı.

46

Yarım gün idi ki, Moskva səması tutqun idi və soyuq da deyildi. Nahardan qabaq, yeddi dustaq göy avtobusdan şaraşkanın Gəzinti həyətinə düşərkən, havada ilk qar dənəcikləri göründü.

Belə altıguşəli ulduzcuğa oxşar qar dənəciklərindən biri də Nerjinin köhnə, rəngi bozarmış şinelinin qoluna düşdü. O, həyətin ortasında duraraq dərindən nəfəs alırdı.

Elə buradaca durmuş baş leytenant Şusterman ona xəbərdarlıq etdi ki, indi gəzinti vaxtı deyil və binaya girmək lazımdır.

Bu hal təəssüf doğururdu. Görüş haqqında kiməsə danışmaq istəmirdi, sadəcə, bunu etmək, kiminləsə dərdini bölüşmək, kimdənsə təsəlli gözləmək mümkün deyildi. Nə danışmaq, nə də dinləmək istəyirdi. Tək qalmaq, daxilində gətirdiyi hisslərini hələ dağılmamış, xatirəyə çevrilməmiş çözələmək istəyirdi.

Şaraşkada isə, hər hansı başqa düşərgədəki kimi, məhz tənhalıq olmurdu.

Hər yer – kameralar, dustaq vaqonlarının kupeləri, heyvan daşıyan vaqon-tepluşkalar[1], düşərgə barakları, xəstəxana palataları – hər yer adamla dolu olurdu – tanıdıqlarınla, yadlarla, sənə yaxın adamlarla, həlim və ya qaba insanlarla, bir sözlə, həmişə qarşında insanlar, insanlar görürdün.

Binaya girən (dustaqlar üçün ayrıca giriş mövcud idi, aşağı gedən taxta pilləkən və sonra da zirzəminin dəhlizi) Nerjin dayandı və fikirləşdi: hara getməli?

Və ağlına gəldi.

Demək olar ki, heç kəsin getmədiyi arxa pilləkənlə, ora yığılmış sınıq-salxaq stulların yanı ilə üçüncü mərtəbənin qapalı meydançasına çıxmaq.

Bu meydança dustaq rəssam Kondraşov-İvanova atelye kimi verilmişdi.

---

[1] *Tepluşka* – isidilən yük vaqonu

Rəssamın şaraşkanın ümumi işinə heç bir aidiyyəti yox idi, burada təhkimçi rəssam kimi saxlanılırdı: Xüsusi Texnika şöbəsinin vestibülü və zalları geniş idi, şəkillərlə bəzədilmələrini tələb edirdi. Nazir müavininin, Foma Quryanoviçin və ona yaxın başqa əməkdaşların mənzilləri nisbətən kiçik olsalar da, onların da böyük, qəşəng və müftə rəsmlərlə bəzədilməsi vacib zərurət idi.

Doğrudur, Kondraşov-İvanov bu tələblərə pis cavab verirdi: rəsmləri böyük ölçülərdə olurdu, müftə olsa da, gözəl alınmırdı. Qalereyasına baxmağa gələn polkovnik və generallar əbəs yerə ona necə rəsm çəkməyi, hansı rənglərdən istifadə etməyi izah etməyə çalışır, ah çəkir və nə vardısa, götürüb gedirdilər. Onu da demək lazımdır ki, qızılı çərçivələrə salınandan sonra bu rəsmləri divardan asmaq olurdu.

Nerjin yuxarı qalxarkən vestibül üçün işlənmiş böyük ölçülü və artıq hazır sifarişin – “A.S.Popov admiral Makarova ilk radioteleqrafı göstərir” adlı rəsmin yanından keçdi, pilləkənin sonuncu qanadına döndü və rəssamın özündən əvvəl, düz yuxarıda, tavanın altında, sal divardan asılmış iki metr hündürlüyündə tamamlanmış, lakin sifarişçilərin heç birinin götürmək istəmədiyi “Şikəst palıd ağacı” rəsmini gördü.

Pilləkənin divarları boyu başqa rəsmlər də asılmışdı. Bəzi rəsmlər isə molbertlərə bərkidilmiş vəziyyətdə idi. Bura biri şimala, digəri isə cənuba açılan iki pəncərədən işıq düşürdü. Dəmir Maskanın Allahın işığından da məhrum qırmızı pərdəli pəncərəsi də bu pilləkənə çıxırdı.

Başqa heç nə gözə dəymirdi, hətta oturmağa stul belə yox idi. Əvəzinə dikinə qoyulmuş kötük vardı – biri hündür, biri də bir az gödək.

Pilləkən pis qızdırılırdı və burada uzun müddətdən qalma soyuq rütubət duyulurdu. Kondraşov-İvanovun sırıqlısı döşəməyə atılmışdı, özü isə əlləri və ayaqları əyninə qısa gələn kombinezonundan çıxmış vəziyyətdə hərəkətsiz dayanmışdı və uca, qatlanmayan bədəni ilə buz heykəli xatırladırdı. Üzünü daha enli və sərt göstərən, kəskin hərəkətlərinə uyğunlaşdırılmış iri eynəyinin sağanağı qulaqlarından möhkəm “yapışmışdı”. Nəzərləri rəsmə dikilmişdi. Bir əlində fırça, birində isə palitra tutmuşdu.

Ehtiyatlı addım səsləri eşidib geri döndü.

Onların gözləri qarşılaşdı, amma hər biri öz düşüncələrini davam etdirdi.

Rəssam gələn qonağa şad deyildi, ona indi təklik və sakitlik lazım idi.

Bununla belə, Nerjinin gəlişi ona xoş idi. Riyakarlıq etmədən, hətta bir qədər də coşqunluqla, xasiyyəti belə idi, uca səslə dedi:

– Qleb Vikentiç?! Buyurun! – fırça və palitra tutduğu əllərini yana açdı.

Lütfkarlıq – sənətkar üçün ikibaşlı keyfiyyətdir: bu keyfiyyət onun təxəyyülünü qidalandırır, amma nizamını pozur.

Nerjin utancaqlıqla axırıncı pillədə duruxub qaldı. Sanki, buradakı üçüncü bir şəxsi yuxusundan oyatmaqdan qorxurmuş kimi pıçıltı ilə dedi:

– Yox, yox, İppolit Mixalıç! Mən gəldim ki, əgər mümkünsə... burada bir az susam...

– Bəli, bəli! Əlbəttə! – rəssam da, bəlkə, Nerjinin gözlərindən görüşə getdiyini başa düşərək, ya da ki bunu yadına salaraq pıçıltı ilə razılaşdı. Fırça tutduğu əli ilə kötüyü göstərərək baş əyib, geri çəkilməyə hazır vəziyyət aldı.

Şinelinin düşərgədə kəsilməkdən qoruya bildiyi balaqlarını yığan Nerjin kötüyün üstünə oturdu, pilləkənin sürahisinə söykəndi; yaman papiros çəkmək istəyirdi! Ancaq papiros yandırmadı.

Rəssam nəzərlərini rəsmin elə həmin yerinə dikdi.

Susdular...

Nerjinin daxilində arvadına qarşı təkrar oyanmış incə və xoş hiss sızıldayırdı.

Onun barmaqlarının vidalaşarkən arvadının əllərinə, boynuna, saçlarına toxunmuş hissələri, sanki, gümüşü tozcuqla örtülmüşdü.

Uzun illər Allahın insana verdiklərindən məhrum edilmiş halda yaşamalı olursan. Sənə nə qalır: şüur (əgər qafana sığa bilirsə). Əqidə (əgər sən bunun üçün yetişmisənsə). Bir də saysız-hesabsız ictimai rifahla bağlı qayğılar. Bəzən Afina vətəndaşı sənə insan idealı kimi görünür.

Özək isə yoxdur.

Sənin məhrum edildiyin qadına məhəbbət isə bütün qalan dünyadan daha böyük önəm kəsb etməyə başlayır.

Bir də orada baxışlarla və dodaqların tərpədilməsi ilə deyilmiş adi sözlər:

– Sevirsən?

– Sevirəm! Bəs sən? – qəlbinin dərinliklərində həzin bayram musiqisi kimi səslənir.

İndi Qleb arvadının hansısa qüsurlarını təsəvvür edə və ya xatırlaya bilmirdi. O ancaq müsbət məziyyətlərdən yaranmış kimi görünürdü. Bir də sədaqətdən.

Heyif, görüşün lap əvvəlində onu öpməyə cürət etmədi. İndi isə bu öpüş əbədi itirilmişdi.

Arvadının dodaqları yadırğamışdı, zəifləmişdi. O necə də yorulmuşdu! Boşanma haqqında necə də üzgün danışırdı.

Qanun qarşısında boşanma? Qleb gerbli kağızın cırılmasına heyifsilənmirdi. Ümumiyyətlə, qəlblərin ittifaqı dövlətin nəyinə gərəkdir? Cisimlərin ittifaqı da eləcə?

Lakin həyatın kifayət qədər əzdiyi adam kimi bilirdi ki, şeylərin və hadisələrin öz amansız məntiqi olur. Gündəlik həyatda etdikləri hərəkətlərdən hansı nəticələrin törənə biləcəyi insanların heç ağıllarına da gəlmir. Budur Popov, radionu icad edərkən düşünürdümü ki, ümum üçün nəzərdə tutula biləcək bir çərənçi, düşünən tənha zehinlər üçün bərkdən danışan işgəncə aləti düzəldir? Ya da almanlar: Lenini Rusiyanı dağıtmaq üçün buraxmışdılar, nəticədə otuz ildən sonra Almaniyanın parçalanmasının şahidi oldular? Və ya da Alyaska. İlk baxışdan elə görünə bilərdi ki, buranı dəyər-dəyməzinə satmaqla böyük səhv ediblər, amma indi sovet tankları quru yolla Amerikaya keçə bilmir! Əhəmiyyətsiz bir fakt bütün planetin taleyini həll edir.

Nadya da elə. Boşanır ki, təqiblərdən xilas olsun. Boşanacaq və bir də necə ərə getdiyini özü də bilməyəcək.

Nə üçünsə axırda üzüksüz barmaqlarını yelləməsindən ürəyi sıxılırdı – əbədi vidalaşma məhz belə olur...

Nerjin oturmuşdu, özü də sakit – avtobusda ikən heç cür içində saxlaya bilmədiyi, görüşdən sonrakı sevinc tədricən zəifləyir, kədərli fikirlər tərəfindən sıxışdırılırdı. Lakin bundan onun düşüncələri də nizama düşürdü, yenidən adət etdiyi dustaq həyatına qayıdırdı.

“Burada olmaq sənə düşür” – Nadya belə demişdi.

Həbsxanada olmaq ona düşür!

Bu həqiqətdir.

Əslində, onun oturduğu beş ilə heyfi gəlmirdi. Onlardan uzaqlaşmadan belə Nerjin bu müddətin özü üçün qeyri-adi, həyatı üçün vacib illər olduğunu etiraf edirdi.

Rus inqilabını atılmış olduğun barmaqlıq arxasından yaxşı haradan görmək olar?

Bir də, adamları buradan yaxşı harada tanımaq olar?

O cümlədən də özünü?

Həbsxananın öncədən cızılmış yeganə cığırı onu nə qədər gənclik çılğınlığına xas səhvlərdən, yayınmalardan, qərarsızlıqlardan, büdrəmələrdən qorumuşdu.

Spiridon düz deyir: “Öz əlin, öz başındır, amma əlini yönəldən şeytandır”.

Və ya əsrin istehzalarını başa düşmək istəməyən bu xəyalpərəst – həbsxanaya düşməklə nə itirmişdi? Rənglər dolu yeşiklə Moskva ətrafında veyllənmək də bir iş deyildi axı! Bunu etmək olmazdı. Masanın üstünə natürmort yığmaq olmazdı. Sərgilər? Axı özü üçün sərgi də təşkil edə bilmirdi, yarım əsr ərzində yaxşı zallarda bircə şəklini də nümayiş etdirə bilməmişdi. Rəsmlərə görə pul? O, pul almırdı. Qədirbilən tamaşaçılar? Burada tamaşaçısı əvvəlkindən az deyil. Emalatxana? Azadlıqda onun heç bu cür soyuq pilləkənüstü meydançası da yox idi. Orada mənzili də, emalatxanası da dar uzun, dəhlizəoxşar bir otaq idi. İşləyə bilməsi üçün stulları bir-birinin üstünə qoyur, döşəyini büküb bir qırağa atırdı. Gəlib-gedənlər hər dəfə soruşurdular: “Siz köçürsünüz?” Bircə masaları vardı, onun üstünə natürmort düzüləndə arvadı ilə stulların üstündə nahar edirdilər.

Müharibə vaxtı boya üçün yağ tapılmırdı, öz payına düşən günəbaxan yağını götürür və boyaları onda qarışdırırdı. Kartoçka almaq üçün işləmək lazım idi, onu da kimyəvi diviziona, döyüş və siyasi hazırlıq əlaçılarının portretlərini çəkməyə göndərmişdilər. Bu cür on portret sifariş edilmişdi, lakin o, on əlaçı qızdan birini seçdi və uzunsürən seansları ilə onu bezdirdi. Özü də qızın portretini heç də komandirlərin istədikləri kimi çəkməmişdi: “Moskva, qırx birinci il” adlandırılmış portreti heç kəs götürmək istəmədi.

Rəsmdə, doğrudan da, qırx birinci il təsvir olunmuşdu. Bu, iprit əleyhinə kostyum geyinmiş qız idi. Onun pilotkasının altından çıxmış mis kimi sarı-qırmızı rəngli saçları həyəcanlı cizgilərlə qızın başını əhatə edirdi. Baş yuxarı qalxmışdı, sərsəmləşmiş gözlər qarşılarında nəsə dəhşətli, bağışlanmaz bir şey görürdü. Amma qızın fiquru taqətsiz deyildi! Onun mübarizəyə hazır əlləri əleyhqazın qayışından möhkəm tutmuşdu, iprit əleyhinə qara-boz kostyumu isə sərt qırışlarla örtülmüşdü, sınmış müstəvidə gümüşü zolaqlarla işıqlanırdı və cəngavərlər dövrünün zirehli geyiminə bənzəyirdi. Kondraşov-İvanovun Orlean qızı kimi təsvir etmək istədiyi bu kaluqalı komsomolçunun üzündə eyni zamanda həm qəddarlıq və həm də qisasçılıq ifadəsi oxunurdu.

“Unutmarıq! Bağışlamarıq!” ideyası rəsmdə bütövlükdə təcəssümünü tapmışdı, amma bu, həddən artıq sərt tərzdə edilmişdi, idarə olunmayan bir nəsnəyə keçmişdi; şəkildən qorxdular, götürmədilər, heç yerdə nümayiş etdirmədilər və o, illərlə, düz həbs gününə qədər, rəssamın otağında üzü divara çevrilmiş vəziyyətdə qaldı.

Leonid Andreyevin oğlu Daniil roman yazdı və onu oxumaq üçün on-on beş nəfər dostunu yığdı. On doqquzuncu əsr üslubunda ədəbi gecə keçirmək istədi... Bu roman dinləyicilərin hər birinə iyirmi beş illik islah-əmək düşərgəsi bahasına başa gəldi. Həmin o cinayətkar romanın oxucularından biri də üsyankarlığına görə iyirmiillik həbs cəzası almış, Sibirə, yanına ona vurulmuş fransız mürəbbiyəsinin gəlməsi ilə yadda qalmış dekabrist Kondraşovun nəticəsi Kondraşov-İvanov idi.

Doğrudur, Kondraşov-İvanov düşərgəyə düşmədi, hökmü imzalanan kimi Marfinoya gətirildi və Foma Quryanoviçin müəyyən etdiyi kimi, ayda bir ədəd rəsm çəkmək tapşırığını aldı. Ötən ilin on iki ayı ərzində Kondraşov hazırda burada asılmış və bir neçəsi aparılmış rəsmləri çəkdi. Və arxasında əlli beş, qabağında isə iyirmi beş ili olan rəssam bu bir ili, sanki, yaşamadı, il yel kimi ötüb-keçdi. Özü də bilmirdi: ömründə bir də belə sakit ili olacaqdımı? Necə yedizdirildiyini, necə geyindirildiyini, öz başının da başqa başlar arasında hər gün necə sayıldığını hiss etmirdi.

Burada o, başqa rəssamlarla görüşmək və söhbət etmək imkanından məhrum idi. Başqalarının rəsmlərinə baxmaq imkanı da yox idi. Hansı yollarlasa gömrükdən yayınıb keçən reproduksiya albomlarından Qərb incəsənətinin necə inkişaf etdiyini də öyrənə bilmirdi.

Necə inkişaf etmiş olsaydı da, Qərb təsviri sənətinin Kondraşov-İvanovun işinə heç bir təsiri ola bilməzdi, çünki hər şeyin aşkarlandığı və yaradıldığı magik beşbucaqlının bütün bucaqları artıq əbədi tutulmuşdu: iki bucaq – rəsm və rəng (ancaq rəssamın özünün görə biləcəyi kimi); daha iki bucaq – dünya Xeyri və dünya Şəri, nəhayət, beşinci bucaq – sənətkarın özü.

O, öz ayaqları ilə nə vaxtsa gördüyü mənzərələrin yanına qayıda bilməzdi, öz əlləri ilə o natürmortları yenidən qura bilməzdi, lakin buruntaqlı yarıqaranlıq kameralarda bütün gördüklərinə, xüsusilə də onların rənglərinə gözləri açıldı, – və indi hafizəsi gücünə əvvəllər çəkmədiyi natürmortları və mənzərələri çəkirdi. Natürmortlardan biri Misir kvadratı nisbətində – dördün beşə (tərəflərin nisbətinə Kondraşov ən çox önəm verirdi) – idi və hazırda Mamurinin pəncərəsinin yanından asılmışdı. Onun sahəsinin yarısını tini üstə qoyulmuş və parıldayana qədər silinmiş dairəvi mis sini tuturdu. Bu, adi bir sini idi, lakin alışıb-yanan qalxan kimi görünürdü! Onun yanındaca xırda çökəklərində zağlanmış kimi görünən tünd-metal rəngində bardaq dururdu və bu bardaq şərabdan daha çox, sərin su üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bir də, arxa divardan Gözəgörünməzin yapıncısı kimi başa düşülən sarı-qızılı rəngli parça sallanmışdı (hazırda Kondraşov sarının bütün çalarları ilə maraqlanırdı). Bu üç predmetin birləşməsində onlara şücaət ruhu verən və geri çəkilməməyə çağıran nəsə vardı.

(Polkovniklərdən heç biri bu natürmortu götürmür, hamısı təkid edirdi ki, sini normal vəziyyətdə qoyulsun və içində, heç olmasa, kəsilmiş qarpız təsvir olunsun.)

Kondraşov eyni vaxtda bir neçə rəsm çəkir, onların bəzilərini sonraya saxlayır və yenidən işə başlayırdı. Rəsmlərindən heç biri sənətkarda bitkinlik hissi yarada bilmək dərəcəsinə gətirib çatdırılmırdı. O heç bilmirdi ki, belə bir dərəcə mövcuddur, yoxsa yox. Gözü çəkdiyi rəsmə öyrəşəndə və artıq qüsurları fərqləndirə bilməyəndə işini bitmiş hesab edir, başqa əsərə keçirdi. Rəsmlərindən o vaxt əl çəkirdi ki, onları mükəmməlləşdirmək üçün xırda detallara varmağa başlayırdı, özü də hiss edirdi ki, yaxşılaşdırmaq əvəzinə korlayır.

Belə rəsmləri üzü divara çevirir, sanki, özündən uzaqlaşdırırdı. Rəsm yaddan çıxmağa başlayandan sonra isə yaratdığı əsəri bir də gözdən keçirir, onları heç bir əvəz gözləmədən, əbədi olaraq zövqsüz dəbdəbə içrə asılmağa verəndə isə sənətkarda vida fərəhi cuşa gəlirdi. Qoy bundan sonra rəsmlərini heç kəs görməsin, əsas odur ki, sənətkar əsərini yarada bildi!

...Nerjin diqqətlə Kondraşovun sonuncu rəsminə baxırdı. Artıq suyu soyumuş kiçicik çay bu mənzərədə əsas yer tuturdu. Çayın hara axdığı bilinmirdi: bəlkə də, heç axmırdı, suyunun üstü buz bağlamağa hazır idi. Dayaz yerlərində qəhvəyi ləkələr gözə dəyirdi, bu, çayın dibini örtən xəzəlin rəngi idi. Hər iki sahilə ilk qar ağ ləkələr şəklində oturmuşdu, qarın artıq ərimiş olduğu yerlərdən isə sarı-qəhvəyi rəngli ot görünürdü. Düz suyun kənarında dumana bürünmüş və sanki, gözəgörünməzlik kəsb etməyə başlamış, üstündəki əriməyə başlamış qardan islanmış iki ağ söyüd bitirdi. Amma rəsmin əsas yeri bura deyildi, ən vacib məqam daha dərində yerləşdirilmişdi: sarı-yaşıl rəng almış küknar meşəsi sinəsini qabağa verərək dururdu, birinci cərgədə küknar ağaclarının sıx səfində tənha tozağacı zəif şüa ilə işıqlanmışdı. Onun sarı və zərif atəşində iti nizələrini göylərə dirəmiş küknar səfi daha qaşqabaqlı və daha sıx görünürdü. Göyün üzü ala-bəzək buludla örtülmüşdü, şəfəqlərini geniş yaymaq iqtidarını itirmiş günəş tutqunluq içrə qürub edirdi. Lakin ən əsası heç bu da deyildi. Ən əsası, artıq buz bağlamaqda olan çayın soyuq suları idi. Bu, tutqun, qurğuşun kimi ağırlaşmış, olduqca soyuq, həm payızı, həm də qışı canına çəkmiş və onların və yenə də hansısa naməlum şeylərin arasındakı tarazlığı qoruyub saxlamağa cəhd edən su idi.

Müəllif məhz bu rəsmə diqqətlə baxırdı.

Yaradıcılığın təkzibedilməz bir qanunu vardı və Kondraşov da onunla çoxdan tanış idi; bu qanunun qarşısında davam gətirməyə çalışırdı, amma köməksizliyini duyaraq ona tabe olmağa məcbur olurdu. Həmin qanuna görə, onun əvvəllər etdiklərindən heç nəyin çəkisi yox idi, heç nə hesaba düşmürdü, müəllifin xidməti sayıla bilmirdi. Təkcə bu gün üstündə işlədiyi əsər onun üçün bütün həyat təcrübəsinin mərkəzi, bütün bacarıqlarının, ağlının ən yüksək nöqtəsi, qabiliyyətinin məhək daşı olurdu.

Əsər isə alınmırdı!

Əvvəlki əsərləri də alınana kimi alınmaz görünürdü, lakin əvvəlki yaşantılar artıq unudulmuşdu, indi isə onun üzərində, doğrudan da, rəsm çəkmək öyrəndiyi ilk əsəri, yeganə əsəri alınmırdı və bütün həyatı mənasız yerə yaşanmışdı, sən demə, heç vaxt və heç bir qabiliyyəti də olmayıbmış!

Lap elə bu su – həm canlıdır, soyuqdur, həm dərindir, həm hərəkətsizdir və əgər o, təbiətin sintezini verə bilmirsə, bütün bunlar heç nədir. Bu sintezi isə – bu dərki, sakitliyi, vəhdəti – özü özündə, öz hiss və yaşantılarında Kondraşov heç vaxt tapa bilmirdi, lakin onu başa düşürdü və təbiətdə ona pərəstiş edirdi. Bu ali sakitliyi su ifadə edə bilirdimi? O üzülür, ruhdan düşürdü: ifadə edə bilir, yoxsa yox?

– Bilirsiniz, İppolit Mixalıç. Mən, deyəsən, sizinlə razılaşmağa başlayıram: bütün bu yerlər Rusiyadır.

– Qafqaz yox? – Kondraşov-İvanov tez döndü. Burnunun üstündəki eynəyi ora yapışdırılmış kimi heç yerindən də tərpənmədi.

Birinci olmasa da, bu sualın da əhəmiyyəti az deyildi. Çoxları Kondraşovun mənzərələrindən təəccüblə ayrılırdılar: onlara elə gəlirdi ki, rəsmdə Rusiyanın deyil, Qafqazın mənzərələri təsvir olunur, bu mənzərələr onlara həddən artıq əzəmətli, həddən artıq dəbdəbəli görünürdü.

– Rusiyada belə yerlərin olması tamamilə mümkündür, – Nerjin getdikcə artan əminliklə razılaşırdı. O, kötüyün üstündən durdu, "Qeyri-adi günün səhəri"ni və başqa mənzərələri seyr etməyə başladı.

– Əlbəttə! Əlbəttə! – rəssam həyəcanla başını oyan-buyana çevirirdi. Rusiyada nəinki ola bilər – var! Mən sizi aparardım, əgər mühafizə olmasaydı! Başa düşün, kütlə Levitana uyub! Levitandan sonra biz Rusiya təbiətini kasıb, küskün, sadə və məlahətli saymağa öyrəşmişik. Əgər bizim təbiətimiz hər yerdə belə olsaydı, onda, siz deyin, bizdə özlərini yandıranlar, qiyamçı-streletslər haradan yarana bilərdi? Bəs I Pyotr? Dekabristlər? Narodovolçular?[1]

---

[1] 1879-cu ildə Rusiyada yaradılmış "Narodnaya Volya" ("Xalq iradəsi") təşkilatının üzvləri

– O-o-o, – bu doğrudur. Amma yenə də, İppolit Mixalıç, siz bilən məsləhətdir, mən sizin ifrat ifadə vasitələrinə olan marağınızı başa düşmürəm. Budur, şikəst palıd. Niyə o mütləq qayanın kənarında bitməlidir? Onun altı, əlbəttə, uçurumdur. Bundan azı sizi qane etmir. Səma da elə – təkcə ildırımlı deyil, heç vaxt günəş görməmiş kimi bir səmadır. Və son iki yüz il ərzində əsmiş tufanların da hamısı buradan keçib, bu palıdın budaqlarını burub, caynaqları ilə onu qayadan qoparmağa çalışıb. Bilirəm, siz şekspirçisiniz, əgər yaramazlığı təsvir edirsinizsə, onu mütləq ölçüyəgəlməz etməlisiniz. Lakin bu, köhnəlmişdir, statistik baxımdan bu cür vəziyyətləri çox az adam qəbul edir. Xeyir və şərin üzərindəki bu iri hərflərə lüzum yoxdur...

– Mən belə şeyi eşitmək belə istəmirəm!! – rəssam qeyzləndi və uzun əllərini yanlara açaraq əl-qol atmağa başladı. – Nə köhnəlmişdir?! Yaramazlıqmı köhnəlmişdir??? Əslinə baxsan, o, elə bizim əsrimizdə özünü tam büruzə verib, Şekspirin zamanlarında uşaq oyunu idi! Xeyir və Şərin üstündə nəinki iri, hətta beşmərtəbəli hərflər olmalıdır ki, mayak kimi xəbərdar etsinlər! Yoxsa xırdalıqlar içində itibbatmışıq! Statistik baxımdan seyrək? Bəs bizim hər birimizi? Biz neçə milyonuq?

– Ümumilikdə elədir... – Nerjin başını yırğaladı. – Əgər bizə düşərgədə vicdanımızın qalıqlarını iki yüz qram qara çörəyə satmağı təklif edirlərsə... Lakin bu, bir növ, səssiz edilir, gözə görünmədən...

Kondraşov-İvanov belini bir az da düzəltdi, öz qeyri-adi uca boyunu bir az da uca elədi. O, edama aparılan Egmont kimi daha da yuxarı və düz baxırdı:

– Heç vaxt və heç bir düşərgə insanın mənəvi qüvvəsini qırmamalıdır!

Nerjin kinli-kinli gülümsündü:

– Qırmamalıdır, ola bilər, amma qırır! Siz düşərgələrdə olmamısınız, ona görə də bu haqda danışmayın. Orada sümüklərimizin necə xırçıldadığını bilmirsiniz. Ora bir adamlar düşürlər və əgər çıxırlarsa, tanınmaz dərəcədə başqa adamlar çıxırlar. Aydın məsələdir, varlıq şüuru müəyyənləşdirir.

– Y-yox!! – Kondraşov-İvanov bütün dünya ilə dərhal tutaşmağa hazır imiş kimi uzun qollarını düzəltdi. – Yox! Yox! Yox! Bu, alçaldıcı olardı! Onda bəs nə üçün yaşamalı? Onda bəs nə üçün, cavab verin, sevənlər ayrılıq vaxtı sədaqətlərini qoruyub saxlayırlar? Axı gerçəklik tələb edir ki, onlar xəyanət etsinlər! Niyə eyni şəraitə, lap elə deyək ki, düşərgəyə düşmüş adamlar müxtəlif olurlar? Hələ hansının hansını formalaşdırdığı məlum deyil: həyat – insanı, yoxsa güclü, alicənab insan – həyatı!

Nerjin öz həyat təcrübəsinin bu qocalmaq bilməyən idealistin fantaziyaları qarşısındakı üstünlüyünə əmin idi. Amma onun etirazlarına da biganə qalmaq olmurdu.

– İnsanda dünyaya gəldiyi gündən bir cür Mahiyyət olur! Bu, necə deyərlər, insanın nüvəsidir, onun mənidir! Miskin zahiri varlıq onu müəyyənləşdirə bilməz! Bir də, hər insan özündə Kamillik Surəti daşıyır və bu Surət bəzən kölgədə qalır, bəzən də aşkar ifadə olunur! Və insanın yadına onun cəngavərlik borcunu salır!

– Hə, bir də, – bu arada yenidən kötüyün üstünə oturan Nerjin peysərini qaşıdı. – Sizdə niyə çox vaxt cəngavərlər və cəngavər əsləhəsi təsvir olunur? Məncə, siz həddi aşırsınız, baxmayaraq ki bu, Mitya Soloqdinin xoşuna gəlir. Sizdə kimya-müdafiədəki zenitçi qız – cəngavərdir, mis sini – cəngavər qalxanıdır...

– Ne-ecə? – Kondraşov heyrətləndi. – Bu sizin, xoşunuza gəlmir? Həddi aşıram! Ha! Ha! Ha! – onun möhtəşəm gülüşü guruldadı və bu gülüşün sədası qayalarda əks olunurmuş kimi bütün pilləkən boyu eşidildi. At üstündən nizəylə vururmuş kimi baş barmağını açaraq əlini Nerjinə tərəf uzatdı: – Cəngavərləri həyatdan kim qovub? Pul və ticarət həvəskarları! Vakx ziyafətləri həvəskarları! Bəs bizim əsrimiz üçün kimlər çatışmır? Partiya üzvləri? Yox, əzizim, cəngavərlər çatışmır! Cəngavərlər dövründə həbs düşərgələri yox idi! Boğucu kameralar da yox idi!

Və birdən susdu, özünün süvari hündürlüyündən qonağın yanındaca yumşaqca çömbəldi, eynəyini parıldadaraq pıçıltı ilə soruşdu:

– Sizə göstərim?

Və sənətkarla mübahisələr həmişə belə bitir!

– Əlbəttə, göstərin!

Kondraşov boyunu dikəltmədən harasa, küncə tərəf getdi, çərçivəyə salınmış balaca bir lövhə çıxartdı və onun arxa, boz üzünü Nerjinə tərəf tutaraq qonağına yaxınlaşdı.

– Siz Parsifal haqda eşitmisiniz? – boğuq səslə soruşdu.

– Nə isə Loenqrinlə bağlıdır.

– Onun atasıdır. Müqəddəs Qraalın[1] mühafizidir. Gözlərimin önünə ancaq bu məqam gəlir. Belə bir məqam gözlənilmədən Kamillik Nümunəsi ilə rastlaşmış adamların hamısında ola bilər...

Kondraşov gözlərini yumdu, dodaqlarını sıxaraq dişlədi. Danışmağa başlamaq üçün hazırlaşırdı. Nerjinə təəccüblü gəldi ki, indi onun görəcəyi şey niyə belə balacadır?

Rəssam kirpiklərini qaldırdı:

– Bu yalnız eskizdir. Həyatımın əsas əsərinin eskizidir. Mən onu, yəqin, heç vaxt çəkməyəcəyəm. Bu, Parsifalın ilk dəfə Müqəddəs Qraal qəsrini gördüyü məqamdır!!!

Və o, eskizi Nerjinin qarşısındakı molbertə qoymaq üçün döndü. Özü də gözünü çəkmədən həmin eskizə baxırdı. Əlini rəsmdən süzən işıqdan qorunurmuş kimi gözlərinə tərəf qaldırdı. Görüntünü daha yaxşı əhatə etmək üçün geri çəkilərkən pilləkənin birinci pilləsində ayağı büdrədi və az qaldı yıxılsın.

Rəsm hündürlüyü enindən iki dəfə çox düşünülmüşdü.

Bu, bir-birinə yaxın iki dağ uçurumu arasında pazşəkilli bir çat idi. Hər iki uçurumda, sağda və solda, keçilməz, əzəli meşənin son ağacları görünürdü. Sürünən ayıdöşəyi, hansısa eybəcər və düşmən kol-kos uçurumların qıraqlarına və hətta sıldırım divarlarına yapışmışdı. Yuxarıda, sağda açıq-boz rəngdə at başında dəbilqəyə bənzəyən papaq, əynində tünd-qırmızı plaş olan süvarini meşədən çıxarmışdı. At uçurumdan qorxmurdu, ayağını hələ atılmamış son addımı üçün yuxarı qaldırmışdı və süvarinin iradəsi ilə geri çəkilməyə, ya da uçurumun üzəri ilə uçmağa hazır idi: at qanad açıb uça da bilərdi.

---

[1] *Müqəddəs Qraal* – Orta əsrlər Qərbi Avropa əfsanələrində sirli xristian artefaktı: sehrli badə, cam

Lakin atlı qarşıdakı uçuruma baxmırdı. Çaşqın, heyrətlənmiş vəziyyətdə uzaqlara, qalanın divarları arxasında tamaşaçıdan gizlədilmiş Günəşdən, ya da ki Günəşdən də pak başqa bir şeydən doğan narıncı-qızılı şəfəqdən işıqlanmış göyün üst qatına baxırdı. Pilləvari dağın üstündə, özü də pillə və qüllələrdən qurulmuş, ayıdöşəyi ilə örtülmüş sıldırım qayalar arasından bütün rəsm məkanı boyu səmanın ən uca nöqtəsinə kimi yüksələn gözəgörünməz Fövqəlgünəş haləsinə bürünmüş tünd-göy rəngli Müqəddəs Qraal qəsri ucalırdı.

47

Nahar fasiləsinin başlandığını bildirən zəng səsi seminariya-şaraşka binasının bütün künc-bucağına yayıldı və uzaq pilləkənüstü meydançaya da gəlib çatdı.

Nerjin açıq havaya çıxmağa tələsdi.

Gəzinti meydançasının ümumi məkanı nə qədər məhdud olsa da, o özü üçün ayrıca bir cığır tapa bilirdi və kamerada olduğu kimi, burada da üç addım irəli, üç addım geri də olsa, tək gəzməyi xoşlayırdı. Beləcə, gəzintilər zamanı, az da olsa, tək qalmaq və fikirlərində möhkəmlənmək imkanı qazanırdı.

Mülki kostyumunu köhnəlmək bilməyən artilleriyaçı şinelinin altında gizlədən (kostyumu vaxtında soyunmamaq təhlükəli rejim pozuntusu sayılırdı və buna görə gəzintidən qova bilərdilər, gedib paltarını dəyişmək üçünsə gəzinti vaxtına qıymırdı) Nerjin iti addımlarla iki cökə ağacı arasında, qadağan zonasının lap kənarında, gəmiyəbənzər arxierey evinin çəpərinin dibi ilə uzanan qısa cığırına çıxdı.

Boş danışıqlarla başını qatmaq istəmirdi.

Qar dənəcikləri əvvəlki kimi seyrək və çəkisiz idi. Onlar qar kimi nə yerə oturur, nə də yerə düşərək əriyirdi.

Nerjin başını göyə qaldıraraq öyrəşdiyi yolla yeriyirdi. Dərindən alınan nəfəs bütün bədənini təravətləndirirdi. Ruhu isə, sanki, tutqun, qarla dolu səmanın sakitliyində əriyib gedirdi.

Bu an kimsə onu çağırdı:

– Qlebka...

Nerjin dönüb səs gələn tərəfə baxdı. Əynində köhnə zabit şineli (o da qış vaxtı cəbhədə həbs olunmuşdu), cökənin arxasında Rubin dayanmışdı. O, yoldaşını narahat etdiyi üçün utanır, hərəkətinin yersiz olduğunu dərk edirdi: dostu arvadı ilə görüşünü xəyali də olsa davam etdirirdi və belə bir müqəddəs anda onu düşüncələrindən ayırmaq lazım gəlirdi. Bu sıxıntısını Rubin ağacın arxasından tam deyil, saqqalının yarısı boyda çıxması ilə ifadə edirdi.

– Qlebka! Əgər əhvalını çox pozuramsa, de, itilib gedərəm. Amma səninlə danışmaq çox lazımdır.

Nerjin Rubinin xahiş dolu yumşaq gözlərinə, cökənin ağ budaqlarına və yenə Rubinə baxdı. Bu tənha cığırda nə qədər gəzişsə də, qəlbində bərkiyib qurumaqda olan kədər-sevincindən daha heç nə götürə bilməyəcəkdi.

Həyat davam edirdi.

– Yaxşı, Lyovçik, de gəlsin!

Rubin də həmin cığıra çıxdı. Onun ciddi və təntənəli üzünə baxan kimi Qleb başa düşdü ki, nəsə vacib bir şey baş verib.

Rubin üçün bundan da ağır sınaq ola bilməzdi: ona dünyanın sirrini açasan və tələb edəsən ki, bu sirri yaxınlarından heç kəslə bölüşməsin! Əgər bu saat Amerika imperialistləri onu şaraşkadan oğurlayıb aparsaydılar və tikə-tikə doğrasaydılar belə, öz fövqəltapşırığını onlara açmazdı! Lakin şaraşka dustaqları arasında bu cür qorxunc sirri bilən yeganə adam olasan və hətta Nerjinə də deməyəsən – bu artıq insan gücü xaricində olan tələb idi!

Qlebə demək isə heç kəsə heç nə deməmək kimi idi. Onunla bu sirri bölüşməsi, bir növ, təbii olardı, belə ki, səslərin təsnifatından xəbəri olan təkcə Nerjin idi və vəzifənin çətin və maraqlı olduğunu təkcə o başa düşə bilərdi. Bir məsələ də vardı – sirrin ona açılmasına və indi, nə qədər ki buna imkan var, onunla razılaşdırmağa böyük zərurət yaranmışdı, sonra iş işə qarışacaqdı, lentlərdən ayrılmağa vaxt olmayacaqdı, iş genişlənəcəkdi və köməkçi götürmək lazım gələcəkdi...

Beləliklə, xidməti uzaqgörənlik dövlət sirrinin pozulması kimi başa düşülə biləcək hərəkətə haqq qazandırırdı. İki cındır cəbhəçi papağı və iki köhnə şinel çiyinləri bir-birinə toxunub, ayaqları ilə yeri qaraldaraq və cığırı genişləndirərək yavaş-yavaş gəzişməyə başladı.

– Mənim balam! Söhbət üç dənə sıfırlıqdır. Hətta Nazirlər Sovetində bu haqda cəmi bir-iki nəfər bilir.

– Mən ağzımı mumlaya bilirəm. Lakin belə qatı sirdirsə, bəlkə, heç deməyəsən, bəlkə, heç lazım deyil? Nə qədər az bilsən, o qədər rahat yatarsan.

– Ağılsız! Mən bunu etməzdim, əgər üstü açılsa, başımı kəsərlər. Amma mənə sənin köməyin lazımdır.

– Yaxşı, qızışma.

Bütün söhbət etdikləri müddətdə ətrafda kiminsə olmadığına əmin olmaq üçün diqqətlə oyan-buyana göz gəzdirən Rubin pıçıltı ilə lentə alınmış telefon danışığı və ona həvalə olunmuş işin mahiyyəti barədə danışdı.

Nerjin həbsxanada yatdığı müddətdə ətrafında baş verənlərlə az maraqlanmağa öyrənmiş olsa da, Rubinin dediklərinə diqqət kəsildi, hətta iki dəfə onun sözünü kəsərək təkrar sual da verdi.

– Başa düş, kişi, – Rubin sözünü davam etdirdi, – bu, öz metodları, öz üfüqləri olan yeni elmdir, fonoskopiyadır. Bu elmə tək daxil olmaq mənim üçün darıxdırıcı və maraqsızdır. Əgər bu yükün altına ikimiz də girmiş olsaq, lap əla olar! Yəni tamamilə yeni bir elmin əsasını qoymaq maraqlı deyil?

– Burada yaxşı nə var, – Nerjin donquldandı, – elmin bünövrəsini qoymaq! Qoy cəhənnəm olub getsin!

– Hə də, əlbəttə, bu, Antioxlu Arkezilayın xoşuna gəlməzdi! Bəs vaxtından tez – sənə bu lazım deyil ki? Uğur qazansaq – vaxtından əvvəl azad olarıq, təmiz pasport alarıq. Əgər heç bir uğur olmasa belə, şaraşkada mövqeyini möhkəmlədərsən, əvəzolunmaz mütəxəssis olarsan! Heç bir Anton sənə barmağını belə vura bilməz.

Cığırın gedib dirəndiyi cökələrin birinin gövdəsi insan sinəsi səviyyəsində haçalanmışdı. Bu dəfə Nerjin ağaca çatıb geri dönmədi, kürəyini ona söykədi və başını ağacın haçalanmış yerinə tərəf dala əydi. Alnına basılmış papağı ona lotusayaq görkəm verirdi və Nerjin məhz belə baxışla Rubini süzürdü.

Son bir gündə ikinci dəfə idi ki, ona xilas yolu təklif edirdilər. Və ikinci dəfə idi ki, bu cür xilas olmaq imkanı onu sevindirmirdi.

– Qulaq as, Lev... Bütün bu atom bombaları, “Fau” raketləri və sənin bu yenicə doğulmuş fonoskopiyan... – o nə cavab verəcəyini hələ müəyyən etməmiş kimi dalğınlıqda danışırdı, – ... bunların hamısı açılmış əjdaha ağzı kimidir. Həddən artıq çox bilənləri lap qədimdən divarlara hörüblər. Əgər fonoskopiya barədə Nazirlər Sovetinin iki üzvünün məlumatı olacaqsa, əlbəttə, bunlar Stalin və Beriya olacaq və bu sirri daha iki nəfər bizim kimi maymaq biləcəksə, onda yalnız bir vaxtından əvvəl azadedilmə yolumuz olacaq – tapançadan peysərimizə açılan atəş. Yeri gəlmişkən, niyə FK-DT-də məhz peysərə güllə çaxmaq qəbul edilib? Məncə, bu, alçaqlıqdır. Mən, məsələn, açıq gözlə sinəyə yaylım atəşi açılmasına üstünlük verirəm. Onlar qurbanlarının gözlərinə baxmağa qorxurlar, budur səbəb! İş isə çoxdur, cəlladların əsəblərini qoruyurlar...

Rubin çətinliyə düşdü və susdu. Əvvəlki kimi cökəyə söykənmiş Nerjin də susurdu. İlk baxışdan dünyada nə varsa, hamısından doyunca danışmışdılar, hər şey aydın idi – amma onların gözləri, tünd-qonur və tünd-mavi gözləri, bir-birini öyrənməkdə davam edirdi.

Adlayıb keçəcəkmi?..

Rubin dərindən nəfəs aldı:

– Amma bu cür telefon danışığı – dünya tarixinin bir düyünüdür. Onun yanından keçməyə mənəvi haqqımız yoxdur.

Nerjin fəallaşdı:

– Onda yapış işin quyruğundan! Bəs mənim başımı niyə ağrıdırsan – yeni elm, vaxtından əvvəl azad edilmə? Sənin bu adamı tutdurmaq məqsədin var, eləmi?

Rubinin gözləri qıyıldı, sifəti sərtləşdi.

– Bəli! Budur məqsəd! Bu yaramaz Moskva ədabazı, mənsəbpərəst sosializmin yolunu kəsir və onu aradan götürmək lazımdır.

– Niyə düşünürsən ki, o, ədabaz və mənsəbpərəstdir?

– Ona görə ki, səsini eşitmişəm. Ona görə ki, o, bosslarının yanında özünü göstərməyə tələsirdi.

– Bununla özünü sakitləşdirmirsən ki?

– Başa düşmürəm.

– Yəqin ki, sanballı vəzifə tutduğu üçün ona özünü Vışinskinin qabağında göstərmək daha asandır. Özünü gözə soxmaq üçün qəribə üsuldur, – sərhədin o biri tayında, özü də heç adını da çəkmədən, – deyilmi?

– Yəqin, ora düşmək istəyir. Burada mənsəbə çatmaq üçün ona darıxdırıcı vəzifəsini qüsursuz icra etmək lazım gələcək ki, iyirmi ildən sonra, bəlkə, balaca bir medal verələr, paltarının qoluna, bəlkə, bir palma yarpağı sancalar. Qərbdə isə dərhal beynəlxalq qalmaqal, cibinə də – bir milyon.

– Hm-m... Amma, hər halda, üç yüzdən iki min dörd yüz hersə qədər tezlik zolağındakı səsə görə mənəvi məqsədlərdən danışmaq... Necə düşünürsən, o, doğru məlumat verirdi?

– Necə yəni, radio mağazası ilə bağlı?

– Bəli.

– Müəyyən dərəcədə, yəqin ki, doğru deyirdi.

– "Burada bir ağlabatan məqam var"? – Nerjin yamsıladı. – Ay-ay-ay, Lyovka, Lyovka! Deməli, sən oğruların tərəfini tutursan?

– Oğruların yox, kəşfiyyatçıların!

– Nə fərqi var? Onlar da beləcə ədabaz və mənsəbpərəstdirlər, amma Nyu-York ədabazları, atom bombasının sirlərini oğurlayırlar ki, Şərqdən üç milyon alıb ciblərinə qoya bilsinlər, bəlkə, sən onların səslərini eşitməmisən?

– Axmaq! Sən həbsxana paraşasının buxarları ilə əlacsız dərəcədə zəhərlənmisən! Həbsxana sənin gözündə dünyanın bütün perspektivlərini təhrif edib! Sosializmə zərər vuranlarla ona xidmət edən insanları necə müqayisə etmək olar? – Rubinin üzündə iztirab oxunurdu.

Nerjin isti papağını geri itələdi və başını yenə dala, ağacın haçasına tərəf əydi:

– Qulaq as, bu yaxınlarda iki Alyoşa haqqında kimin şerini oxumuşdum?..

– O başqa, onda hələ diferensiasiya edilməmiş anlayışlar, aydınlaşdırılmamış ideallar dövrü idi. O vaxt ola bilərdi.

– İndi isə ideallar aydınlaşdı? QULaq şəklində?

– Yox! Sosializmin mənəvi idealları şəklində! Kapitalizmin isə belə idealları yoxdur, ancaq varlanmaq ehtirası var!

– Qulaq as, – Nerjin artıq kürəyini cökənin gövdəsinə sürtür və uzun söhbət üçün yerini rahatlayırdı, – deyə bilərsənmi, sosializmin hansı mənəvi ideallarından danışırsan? Biz onları yerdə görə bilmirik, amma tutaq ki, kimsə eksperimenti pozub, bəs onlar harada və nə vaxt vəd olunub, nədən ibarətdirlər? Hə? Axı istənilən sosializm başdan-ayağa İncilə karikaturadan başqa bir şey deyil. Sosializm bizə yalnız bərabərlik və toxluq vəd edir, onu da məcburiyyət yolu ilə.

– Bu azdır? Bütün tarix boyu hansı cəmiyyətdə belə şey olub?

– Bəli, istənilən yaxşı donuz damında həm bərabərlik var, həm də toxluq! Hələ bir minnət də qoyurlar – bərabərlik və toxluq! Siz bizə mənəviyyatlı cəmiyyət verin!

– Verərik də! Amma mane olmayın. Yolumuzda durmayın!

– Bomba oğurlamağınıza mane olmayaq?

– Eh, tərsinə çevrilmiş beyinlər! Niyə axı ağıllı, ayıq adamların hamısı...

– Kim? Yakov İvanoviç Mamurin? Qriqori Borisoviç Abramson?.. – Nerjin gülürdü.

– Qərbin bütün nurlu zəkaları! Ən yaxşı mütəfəkkirləri, Sartr! – hamısı sosializm tərəfdarıdır! Hamısı kapitalizmin əleyhinədir! Bu artıq çərənçiliyə çevrilir! Bircə sənə aydın deyil! Dik yeriyən meymun!

Rubin Nerjinə tərəf əyilir, gövdəsi ilə onu basır, barmaqlarını aralayaraq əllərini onun gözləri qabağında oynadırdı. Nerjin onun yaxasından geri itələyirdi:

– Yaxşı, qoy meymun olum! Mən sənin terminologiyanla danışmaq istəmirəm, hansısa “kapitalizm”, hansısa “sosializm”! Mən bu sözləri başa düşmürəm və onları işlədə bilmirəm!

– Sənə İfrat Aydınlıq Dili lazımdır? – Rubin gülümsündü, gərginliyi dəf oldu.

– Bilmək istəsən, bəli!

– Bəs nəyi başa düşürsən?

– Mən, məsələn, başa düşürəm: öz ailəmi! Şəxsiyyətin toxunulmazlığını!

– Məhdudlaşdırılmayan azadlıq?

– Yox, mənəvi özünüməhdudlaşdırma.

– Eh, lənətə gəlmiş filosof! Bəyəm bu cür yayğın amyöb anlayışları ilə iyirminci əsrdə yaşamaq olar? Bütün bunlar sinfi anlayışlardır! Onlar asılıdırlar...

– Heç nədən asılı deyillər! – Nerjin sərt cavab verdi və qamətini düzəltdi. – Ədalət heç nədən asılı deyil!

– Sinfi! Sinfi anlayışdır! – Rubin əlini onun başı üstündə yelləyirdi.

– Ədalət – təməl daşıdır, kainatın əsasıdır! – Nerjin də əl-qol atmağa başladı. Uzaqdan baxanlar düşünə bilərdilər ki, bu iki nəfər indicə tutaşacaq. – Biz qəlbimizdə ədalətlə doğulmuşuq, biz onsuz yaşamaq istəmirik və belə həyat bizə lazım da deyil! Yadındadır, Fyodor İoanıç deyirdi: mən ağıllı və güclü deyiləm, məni aldatmaq çətin deyil, amma ağı qaradan seçməyi bacarıram! Ver açarları, Qodunov!!

– Sən heç yana, heç yana qaça bilməzsən! – Rubin hiddətlə ona anlatmağa çalışırdı. – Sən barrikadanın hansı tərəfində olmağın haqda hesabat verməli olacaqsan!

– Sənin kimi fanatiklərin lap atalarına lənət, bütün yer üzünü barrikadalarla bölmüsünüz! – Nerjin hirslənirdi. – Dəhşət də məhz bundadır! Sən kainatın vətəndaşı olmaq istəyirsən, mələyə çevrilmək istəyirsən: yox, qoymazlar, ayaqlarından tutub geri dartarlar: kim bizimlə deyilsə, bizə qarşıdır! Mənə sərbəstlik verin. Sərbəstlik verin! – Nerjin Rubini özündən uzaqlaşdırırdı.

– Biz verərik, amma o biri tərəf verməyəcək!

– Siz ve-rər-siniz! Kimə vermisiniz?! Həmişə nizə və tank üstündə...

– Övladım, – Rubin yumşaldı, – tarixi perspektivdə...

– Nəyimə lazımdır bu perspektiv! Mən indi yaşamalıyam, perspektivdə yox! Nə deyəcəyini bilirəm! – bürokratik sapmalar, müvəqqəti dövr, keçid quruluşu – axı o, məni yaşamağa qoymur, mənim ruhumu tapdalayır sizin bu keçid quruluşunuz və mən onu müdafiə etməyəcəyəm, mən ağılsız deyiləm!

– Səni görüşdən sonra danışdırmaqda səhv etmişəm, – Rubin lap yumşaq tərzdə dedi.

– Görüşün buna nə dəxli var! – Nerjinin hirsi soyumurdu. – Mən elə həmişə bu cür düşünürəm! Xristianları ələ salırıq, guya, cənnəti gözləyirsiniz, ağılsız insanlar, yerdə isə hər şeyə dözürsünüz, bəs biz nə gözləyirik? Biz nəyin naminə dözürük? Mifik nəsillər naminə? Nə fərq var – gələcək nəsillər üçün xoşbəxtliklə o biri dünyadakı xoşbəxtlik arasında nə fərq var axı? Hər ikisi gözə görünmür.

– Sən heç vaxt marksist olmamısan!

– Təəssüf ki, olmuşam.

– Kö-pək! Əc-laf... səslərin təsnifatını birgə vermişik... İndi necə olsun – tək işləyim?

– Bir nəfər taparsan.

– Ki-mi taparam? – Rubin bozardı, onun cəsur, dəniz quldurunun sifətinə oxşar sifətində uşaq incikliyi ifadəsini görmək qəribə idi.

– Yox, dostum, sən məndən incimə. Deməli, onlar mənim üstümə məlum sarı-qəhvəyi maye tökəcəklər, mən də onlara atom bombası düzəldəcəyəm? Yox!

– Onlara yox, sərsəm, bizə!

– Bizə, yəni kimə? Sənə atom bombası lazımdır? Mənə lazım deyil. Zemelya kimi mən də dünya hökmranlığına can atmıram.

– Zarafatı qoyaq bir kənara! – Rubin ayılan kimi oldu. – Deməli, bu irinli sızanaq atom bombasını versin Qərbə?..

– Sən qarışıq saldın, Lyovoçka, – Nerjin nəvazişlə onun şinelinin yaxalığına toxundu. – Bomba Qərbdədir, onu orada icad ediblər, siz isə oğurlayırsınız.

– Onu Qərbdə də atıblar! – Rubinin üzü qəhvəyi rəng aldı. – Sən bununla barışmaq istəyirsən? Sən bu sızanağa haqq qazandırırsan?

Nerjin əvvəlki kimi qayğılı tərzdə cavab verdi:

– Lyovoçka! Qoy səndə poeziya ilə həyat bir olsun. Sən axı niyə ona belə qəzəblənirsən? Bu axı sənin Alyoşa Karamazovundur, Perekopu müdafiə edir. İstəyirsən get tut.

– Bəs sən getməyəcəksən? – Rubinin baxışı sərtləşdi. – Sən bir Xirosima da istəyirsən? Rus torpağında?

– Bəs səncə necədir, bombanı oğurlamaq? Bombanı mənəvi cəhətdən təcrid etmək lazımdır, oğurlamaq yox.

– Necə təcrid etmək?! İdealist cəfəngiyatdır bu!

`– Çox sadə: BMT-yə inanmaq lazımdır! Sizə Barux planı təklif etdilər: imzalamaq lazım idi! Yox, Paxana bomba lazımdır!

Rubin arxası, Nerjin isə üzü gəzinti meydançasına və cığıra tərəf durmuşdular. Doroninin onlara yaxınlaşdığını görən Nerjin pıçıltı ilə həmsöhbətini xəbərdar etdi:

– Sakit, Ruska gəlir. Üzünü çevirmə. – Və ucadan sözünə davam etdi.

– Qulaq as, sən orada altı yüz səksən doqquzuncu artilleriya alayı ilə rastlaşmamısan?

– Orada kimi tanıyırdın? – hələ söhbəti dəyişdirməyə macal tapmamış Rubin könülsüz cavab verdi.

– Mayor Kandıbanı. Onunla maraqlı bir hadisə olmuşdu...

– Cənablar! – Ruska Doronin şən səslə onlara müraciət etdi.

Rubin nıqqıldaya-nıqqıldaya Ruskaya tərəf döndü, qaşqabaqlı halda ona baxdı:

– Nə deyirsiniz, infant?

Rostislav, Rubini səmimi baxışla süzürdü. Onun üzü təmizliklə nəfəs alırdı:

– Lev Qriqoriç! Mənə ağır gəlir ki, açıq ürəklə insanlara yanaşıram, inandığım adamlar isə mənə çəp baxırlar. Onda bəs qalanları nə etməlidirlər? Cənablar! Mən gəldim sizə təklif edim: istəyirsiniz sabah nahar fasiləsində bütün satqınları otuz quruşlarını aldıqları zaman sizə satım?

48

Əgər qırmızıqulaq şişman Qustav nəzərə alınmasaydı, Ruska şaraşkada ən cavan dustaq idi. Onun heç kəsdən inciməyən, heç kəsin xətrinə dəyməyən bir insan olması, çevikliyi, hər şeyə nail ola bilməsi hamının xoşuna gəlirdi. Müdiriyyətin voleybol oynamağa icazə verdiyi nadir dəqiqələrdə Rostislav özünü bütünlüklə oyuna həsr edirdi; əgər torun qabağında dayananlar topu buraxardılarsa, o lap arxa xətdən “qaranquş” kimi özünü irəli atır, yerə yıxılıb dirsəklərini və dizlərini qançır edirdi. Onun qeyri-adi adı – Ruska da hamının xoşuna gəlirdi. Düşərgəyə gələndə daz qırxılmış başı iki aydan sonra sıx xurmayı saçlarla örtüldü ki, bu da adına bir daha haqq qazandırmış oldu.[1]

Ruskanı Vorkuta düşərgələrindən gətirmişdilər, çünki QULaqın kartotekasında tornaçı kimi yazılmışdı; əslində isə o, yalançı tornaçı çıxdı və tezliklə başqası ilə əvəz olundu. Düşərgəyə geri qaytarılmaqdan isə Ruskanı onu vakuum nasoslarından kiçiyində işləməyi öyrənmək üçün qəbul edən Dvoyetyosov xilas etdi. Hər şeyi tez götürən Ruska az vaxta bu işi öyrənə bildi. O, şaraşkanı istirahət evi hesab edirdi və buradan möhkəm yapışmışdı – düşərgələrdə çox əzab çəkməli olmuşdu və keçmiş bəlalarından – rütubətli şaxtada, az qala, canını tapşırmasından, özünə necə mostırka[1] düzəltməsindən, yəni iki termometrin göstəriciləri dərəcənin ondabirindən çox fərqlənməsin deyə (iki termometrin köməyi ilə onu ifşa etmək istəmişdilər) qoltuqlarının altını bir boyda daşlarla necə qızdırmasından, indi həvəslə danışırdı.

İyirmi beş illik müddəti ərzində mütləq təkrarlanmalı olan keçmişini təbəssümlə xatırlasa da, Ruska öz əsas keyfiyyəti barədə – iki il DTN-in axtarış aparatını barmağına dolamış insan olduğunu çox az adama, özü də böyük bir sirr kimi danışırdı. Bu müəssisənin layiqli övladı kimi o da şöhrət arxasınca qaçmırdı.

Beləliklə də, şaraşka sakinləri arasında o, bir sentyabr gününə kimi heç kəsin diqqətini cəlb etmirdi. Həmin gün isə Ruska sirli görkəmlə şaraşkanın iyirmiyədək ən nüfuzlu, buradakı ictimai rəyi formalaşdıran dustağının yanında oldu və həyəcanla onların hər birinə ayrı-ayrılıqda bildirdi ki, bu gün səhər mayor Şikin onu çuğulluğa cəlb etmək istəyib və o, yəni Ruska, çuğulluq mövqeyindən ümumun xeyrinə istifadə etmək məqsədi ilə buna razılıq verib.

Rostislav Doroninin şəxsi işində onun beş müxtəlif soyadının göstərilməsinə, kartoçkasının onun təhlükəli olması, qaçmağa meyilliliyi, bir yerdən başqa yerə ancaq qandallanmış vəziyyətdə aparılmalı olduğu ilə bağlı çoxsaylı qeyd, liter və şifrlərlə dolu olmasına baxmayaraq, çuğullar ştatının artırılmasına xüsusi fikir verən mayor Şikin hesab etdi ki, Doronin yeniyetmədir və buna görə də etibarlı deyil, şaraşkadakı mövqeyini yüksək qiymətləndirir və buna görə də əməliyyat müvəkkilinə sədaqətlə xidmət edəcək.

---

[1] *Ruska* – "rusıy" sözündəndir; xurmayı, açıq-şabalıdı saçlı deməkdir (*rus.*)

[2] *Mostırka* – işdən azad olunmaq və ya hansısa bir güzəştə nail olmaq üçün süni yolla yaradılan xəstəlik və ya əlillik görüntüsü (*rus. arqo*)

Şikinin kabinetinə gizlicə çağırılan (məsələn, onu katibliyə çağırmış, orada isə demişdilər ki, “mayor Şikinə dəysin”) Rostislav üç saat onun yanında oldu. Bu vaxt ərzində “kirvə”nin öyüd-nəsihətlərini və izahlarını dinləyən Ruska öz iti və əhatəli gözləri ilə təkcə mayorun donos və iftira dolu kağızları qovluqlara tikməkdən ağarmış yekə başını, qaramtıl üzünü, balaca əllərini, uşaq çəkmələri geyinmiş ayaqlarını, mərmərdən düzəldilmiş masaüstü ləvazimatını və pəncərələrindəki ipək pərdələri deyil, masadan metr yarım aralı oturmuş olsa da, hərfləri fikrində çevirərək qovluqların adlarını, masaüstü şüşənin altındakı kağızlarını da diqqətlə öyrəndi, hətta Şikinin hansı sənədləri seyfdə saxladığını, hansıları isə masanın siyirməsinə atıb açarladığını da müəyyən etdi.

Hərdənbir Doronin sadəlövh gözlərini mayora zilləyir və razılıqla başını tərpədirdi. Bu mavi sadəlövhlüyün arxasında isə ən ağlagəlməz niyyətlər dururdu, lakin insan itaətkarlığının darıxdırıcı eyniliyinə öyrəşmiş mayor bütün bunları ağlına belə gətirə bilməzdi.

Ruska başa düşürdü ki, çuğulçuluqdan imtina etsə, mayor onu, doğrudan da, Vorkutaya göndərə bilər.

Təkcə Ruskanı deyil, bütöv bir nəsli rəhmdilliyi alçaldıcı, xeyirxahlığı gülünc, vicdanı isə keşişlərə aid hiss saymağa öyrətmişdilər. Əvəzində isə təlqin edilirdi ki, çuğulluq etmək vətənpərvərlik borcudur, satdığın adama edə biləcəyin ən böyük yaxşılıqdır, cəmiyyətin sağlamlaşdırılmasına verdiyin töhfədir.

Demək olmazdı ki, bütün bunlar Ruskaya da nüfuz etmişdi, amma hər halda, təsirsiz də ötüşməmişdi. İndi onun üçün əsas məsələ çuğulçuluğu qəbul etməyinin yaxşı, ya da pis iş olması deyil, bunun nə ilə qurtara biləcəyi idi. Artıq təlatümlü həyat təcrübəsi, çoxsaylı həbsxana görüşləri ilə zənginləşmiş, kəskin həbsxana mübahisələrinin şahidi olmuş bu gənc onu da nəzərdən qaçırmırdı ki, bir vaxt DTN-in arxivləri açılacaq və bütün məxfi əməkdaşlığa razılıq vermiş insanlar məhkəmə qarşısında rüsvay ediləcəklər.

Bu səbəbdən də kirvəylə əməkdaşlığa razılıq vermək daha uzaq mənada bu əməkdaşlıqdan imtina etmək qədər təhlükəli idi.

Bütün bu mülahizələrlə yanaşı, Ruska həm də avantürizm ustası idi. Şikinin masaüstü şüşəsinin altındakı kağızları kəllə-mayallaq oxuyanda gərgin oyun hissindən onun canına vicvicə düşmüşdü. Şaraşkanın məhdud rahatlığı Ruskanı darıxdırırdı!

Baş verənləri həqiqətə oxşatmaq naminə Ruska nə qədər alacağını soruşdu və həvəslə razılıq verdi.

Dustaq çölə çıxandan sonra öz psixoloji uzaqgörənliyindən razı qalmış Şikin kabinetdə gəzişir və bir kiçicik ovcunu o birisinə sürtürdü – bu cür təşəbbüskar çuğul bolluca donos məhsulu vəd edirdi. Və elə həmin vaxt mayordan da çox özündən razı Ruska inandığı dustaqlara baş çəkir və onlara idmançı marağına görə DTN üsullarını faş etmək və əsl çuğulları ifşa etmək naminə çuğulluq etməyə razılıq verdiyini deyirdi.

Hətta təcrübəli dustaqlar belə ikinci belə etirafı xatırlaya bilmirdilər. Ruskadan soruşurdular ki, niyə başını balta altına qoyur, belə şeylə öyünür. O da izah edirdi:

– Bu köpək sürüsünün Nürnberq prosesi başlayanda siz mənim tərəfimdə müdafiə şahidləri kimi çıxış edərsiniz.

Məsələdən xəbərdar olan iyirmi dustaqdan hər biri bu qəribə olayı daha bir-ikisinə danışdı, ancaq heç kəs Ruskanı gedib kirvəyə satmadı! Bircə bu, həmin insanları bütün şübhələrdən uzaq edirdi.

Ruskanın başına gələn iş şaraşkanı uzun müddət həyəcanlandırdı. Oğlana inandılar. Ona sonralar da inanırdılar.

Ancaq həmişəki kimi, hadisələrin öz daxili axarı vardı. Şikin material tələb edirdi. Ruska da nəsə bir şey verməyə məcbur olurdu. O, inandığı adamların yanına gedib şikayətlənirdi:

– Cənablar! Xidmət etdiyim heç bir ay deyil, əgər Şikin məni bu qədər sıxma-boğmaya salırsa, onda təsəvvür edin, o biriləri nə qədər çuğulluq edirlər! Məni başa düşün, material verin!

Bəziləri onu başlarından edir, başqaları kömək edirdilər. Acgözlükdən, ərinin gətirdiyi pulların məbləğini artırmaq naminə şaraşkada işləyən qadınlardan birinin başını yemək qərara alındı. Bu qadın dustaqlara nifrətlə baxır, deyirdi ki, onların hamısını güllələmək lazımdır (bunu azad əməkdaşların – qızların yanında deyirdi, amma dustaqlar dərhal xəbər tuturdular), iki dustağı da özü satmışdı – birini qızla əlaqə üstündə, o birisini isə hökumət materialından çamadan düzəltdiyinə görə. Ruska vicdansızcasına ona qara yaxdı, bildirdi ki, qadın dustaqlardan poçta salınmaq üçün məktublar qəbul edir və şkafdan kondensator oğurlayır. Şikinin sübutlar təqdim edə bilməməsinə, qadının DİN polkovniki olan ərinin qəti etirazlarına baxmayaraq, məxfi donosun yenilməz qüvvəsi sayəsində xanım işdən çıxarıldı və şaraşkanı ağlaya-ağlaya tərk etdi.

Hərdənbir Ruska dustaqlardan da donoslar verirdi – amma bunlar xırda və əhəmiyyətsiz şeylərlə bağlı olurdu və dustaqların özləri də qabaqcadan xəbərdar edilirdi. Sonra xəbərdar etməyi tərgitdi, susdu. Hamı başa düşdü ki, o, çuğulluğunu davam etdirir, amma indi bunu heç vaxt boynuna almaq istəməyəcəyi şeylərlə bağlı edir.

Beləcə, Ruska ikili həyat sürməyə başladı. Onun oyunu haqqında heç kəs heç nə demədi, amma özündən də ehtiyatlanmağa başladılar. Şikinin masasının üstündə xüsusi cədvəlin olması, çuğulların bu cədvəl üzrə onun kabinetinə heç bir çağırış olmadan gəlmələri, cədvəl üzrə onları ifşa etməyin mümkünlüyü barədə dedikləri Ruskanın özünün də çuğullar zümrəsinə mənsubluğuna heç cür haqq qazandıra bilmirdi.

Bütün intriqalarına baxmayaraq, Ruskanı çox sevən Nerjin də bilmirdi ki, onun Yesenini oxuduğunu da Ruska çuğullayıb. Kitabın əldən getməsi Qlebi ağrıtdı, ancaq Ruska bu ağrını qabaqcadan görə bilməzdi. O düşündü ki, kitab Nerjinə məxsusdur və heç kəs onu sahibinin əlindən ala bilməz. Əvəzində isə Şikinin başını qatmaq olar ki, guya, Nerjin çamadanında qızlardan hansınınsa çöldən gətirdiyi kitab gizlədir.

Klaranın öpüşünün dadı damağında qalan Ruska həyətə çıxdı. Qardan ağarmış cökə ağacları ona çiçəklənmiş kimi görünür, hava isə yazdakı kimi isti gəlirdi. İkiillik sərgərdanlığı müddətində bütün uşaq səylərini xəfiyyələrin aldadılmasına yönəltməyə məcbur olmuş Ruska qadın məhəbbətini heç ağlına da gətirmirdi. O, həbsxanaya bakir oğlan kimi düşmüşdü və buna görə də axşamlar ürəyi yaman sıxılırdı.

Həyətə çıxıb xüsusi həbsxananın alçaq qərargahını görən kimi yadına düşdü ki, sabah burada tamaşa vermək istəyir. İndi isə bunu elan etməyin vaxtı çatmışdı (plan pozulmasın deyə bu işi qabaqcadan görmək olmazdı). Klaraya heyranlığının təsiri altından hələ çıxmamış, özünü xoşbəxt və ağıllı hesab edən cavan oğlan ətrafına göz gəzdirdi, gəzinti həyətinin bir qırağına çəkilmiş Rubinlə Nerjini görərək qətiyyətlə onlara tərəf addımladı. Papağı yana və arxaya elə əyilmişdi ki, alnı və saç topası ilə örtülmüş əmgəyi ilıq qış havasına açıq idi.

Nerjinin üzündəki ciddi ifadədən və Rubinin bu iki nəfərə yaxınlaşanda diqqətini çəkmiş tutqunluğundan Ruska başa düşdü ki, onlar hansısa ciddi bir şeydən danışırdılar. Onu isə mənasız və qurama bir cümlə ilə qarşıladılar ki, Ruska da bunu dərhal başa düşdü.

İnciklik hissini birtəhər boğaraq dedi:

– Ümid edirəm ki, ədalətli cəmiyyətin ümumi Prinsipi sizə bəllidir: istənilən əmək layiqincə ödənməlidir! Beləliklə, sabah İudaların hər biri bu ilin üçüncü kvartalı üçün öz quruşlarını alacaq.

– Süründürməçilər! – Nerjin özündən çıxdı. – Artıq dördüncünü də işləyiblər, hələ indi üçüncüyə görə ödəyirlər? Niyə belə gecikdiriblər?

– Ödəniş cədvəlini lap çox yerlərdə imzalatmaq lazım gəlir, – Ruska üzr istəyirmiş kimi izah etdi. – O cümlədən mən də pulumu alacağam.

– Sənə də üçüncü kvartalı verirlər? – Rubin təəccübləndi. – Sən axı orada cəmi yarım kvartal işləmisən?

– Nə olsun, mən axı fərqlənmişəm! – Ruska hər ikisini səmimi və açıq təbəssümlə süzdü.

– Birbaşa nağd pul verəcəklər?

– Allah eləməsin! Poçtla saxta pul köçürməsi edirlər və məbləği şəxsi hesaba oturdurlar. Məndən soruşdular: “Sənə kimin adından göndərək? İstəyirsiniz İvan İvanoviç İvanovun adından olsun?” Standart mənə toxundu. Mən soruşdum olmaz ki, bunu Klava Kudryavsevanın adından etsinlər? Hər halda, qadının sənin qeydinə qaldığını düşünmək xoşdur.

– Kvartalda adama nə qədər düşür?

– Bax ən maraqlısı elə budur! Çuğula cədvəl üzrə bir kvartala yüz əlli manat ödəyirlər. Ancaq ədəb xatirinə gərək poçta göndərsinlər, poçt isə üç manat xərc tutur. Kirvələrim o qədər xəsisdirlər ki, öz pullarından əlavə etmək istəmirlər, o qədər tənbəldirlər ki, məxfi əməkdaşların məvaciblərinin üç manat artırılması ilə bağlı məsələ qaldırmırlar. Buna görə də bütün baratlar 147 manat olur. Normal adamın heç vaxt belə baratlar göndərmədiyini nəzərə alsaq, onda çatışmayan otuz qrivennik[1] elə İudanın payı olur. Sabah nahar vaxtı qərargahın qarşısına yığışmaq və əməliyyatçının yanından çıxanların hamısının pul baratına baxmaq lazımdır. Vətən çuğullarını tanımalıdır, elə deyilmi, cənablar?

---

[1] *Qrivennik* – qədim Rusiyada pul vahidi, təxminən, on qəpik

49

Seyrək qar dənəcikləri göydən qoparaq Matrosskaya Tişina küçəsinin daşları üzərinə düşür, yolla şütüyən maşın təkərləri köhnə qarın son qalıqlarını yalayırdı. Elə həmin vaxt Stromınkadakı tələbə şəhərciyinin 318-ci otağında qızlar bazar günü axşamının özünəməxsus həyatını yaşayırdılar.

Üçüncü mərtəbədəki 318-ci otağın enli kvadrat pəncərəsi məhz Matrosskaya Tişina küçəsinə açılırdı. Pəncərədən qapıya tərəf isə otaq uzunsov idi və onun divarları boyunca, sağdan və soldan hər tərəfdə sıra ilə üç dəmir çarpayı qoyulmuşdu. Divar boyunca boş qalan kiçicik sahəni toxunma kitab etajerləri tuturdu. Otağın ortası ilə uzanan nazik zolağın üstündə çarpayılara tərəf dar keçidlər saxlanılmaqla bir-birinin ardınca iki masa qoyulmuşdu: birinin, pəncərəyə yaxın olanının, – "dissertasiya" masasının – üstünə kitab, dəftər, çertyoj kağızları və makinada yazılmış vərəq topaları qalanmışdı, ondan sonra isə ümumi masa dururdu ki, onun da üstündə Olenka paltar ütüləyir, Muza məktub yazır, Lyuda isə aynaya baxaraq papilyotlarını bururdu. Qapının yanında pərdə ilə ayrılmış əlüzyuyan üçün yer qalırdı (yataqxanada yaşayanlar dəhlizin axırındakı xüsusi otaqda yuyunmalı idilər, lakin ora soyuq və uzaq olduğu üçün qızlara əlverişli deyildi).

Əlüzyuyanın yanındakı çarpayıda macar qızı Erjika uzanıb kitab oxuyurdu. Onun əynində otaqdakı qızların "Braziliya bayrağı" adlandırdıqları xalat vardı. Erjikanın qızları riqqətə gətirən başqa xalatları da yox deyildi, lakin otaqdan çıxarkən bu qız olduqca sadə geyinir, bir növ, ətrafdakıların diqqətini cəlb etmək istəmirdi. O, Macarıstanda gizli kommunist təbliğatı apardığı vaxtlardan belə öyrəşmişdi.

Sırada növbəti olan Lyudanın yatağı ələk-vələk idi (Lyuda yuxudan yenicə durmuşdu), yorğanı və döşəkağısı döşəməyə dəyirdi, əvəzində yastığının üstünə və çarpayının başına səliqə ilə ütülənmiş mavi rəngli ipək don və corablar atılmışdı. Çarpayının üstündən İran xalçası asılmışdı. Lyudanın özü isə masa arxasındakı qızlara uşaq vaxtı vətənindən çıxarılmış bir ispan şairinin ona vurulmasının tarixçəsini ucadan danışırdı. O, restorandakı şəraiti, orkestri, yeməkləri, içkilərin növlərini təfərrüatı ilə xatırlayırdı.

Olenkanın masanın üstündəki gizli patrona qoşulmuş ütüsünün naqili sallanmışdı. (Elektrik məsrəfini azaltmaq üçün Stromınkada ütü və elektrik pilətələri işlətmək qəti qadağan edilmişdi, burada elektrik rozetkaları qoyulmurdu, gizli qoşulma hallarına qarşı isə bütün komendatura mübarizə aparırdı.) Olenka gülə-gülə Lyudaya qulaq asırdısa da, diqqəti ütülədiyi paltarda idi. Onun varı-yoxu bir bu jaketi, bir də ki bu jaketə uyğun yubkası idi. O, ütü ilə əndamını yandırmağa razı olardı, bu kostyuma isə qıymazdı. Olenka aspirant təqaüdünə yaşayırdı, kartof və sıyıqla qidalanırdı. Trolleybusla gedəndə iyirmi qəpik verməyə bilərdisə, vermirdi, onun çarpayısının yanından da xalça yerinə coğrafiya xəritəsi asılmışdı, əvəzində isə axşam paltarı çox yaxşı idi, bircə hissəsi də sahibini utandırmırdı.

Kök, sifətinin cizgiləri qaba, eynək taxan, özünün otuz ilindən daha yaşlı görünən Muza paltar ütülənərkən tərpənən masanın üstündə, ona bezikdirici və təhqiramiz görünən hekayəti dinləyə-dinləyə məktub yazmağa çalışırdı. Başqasından susmağı xahiş etməyi o, ümumiyyətlə, nəzakətsizlik sayırdı. Lyudanı dayandırmağa cəhd etmək isə onun bir az da qızışmasına və sərt cavab verməsinə səbəb olardı. Lyuda onların arasında təzə adam idi, aspirant deyildi, maliyyə institutundan sonra siyasi iqtisadçılar kurslarına, daha çox isə əylənməyə gəlmişdi. Atası istefada olan general idi, Voronejdən qızına çoxlu pul göndərirdi.

Lyuda tam əmin idi ki, qadın həyatının yeganə mənası kişilərlə görüşlərdə, ümumiyyətlə, onlarla münasibətlərdədir. Bugünkü hekayətində isə o daha bir əlahiddə incəliyi vurğulayırdı. Evlərində, Voronejdə üç ay ərdə olmuş, sonradan müxtəlif kişilərlə münasibət qurmuş Lyuda təəssüflənirdi ki, onun qızlıq həyatı tez və solğun keçdi. İspan şairi ilə tanış olduğu ilk dəqiqələrdəncə o, naşı qızcığaz rolunu oynayır, çiyninə və ya qoluna hər təmasdan titrətməyə düşür, utanırdı, bütün bunlardan riqqətə gələn şair yalvar-yaxarla ondan qızın həyatında ilk öpüş alanda isə Lyuda sarsılmış, sevincdən ümidsizliyə düşmüş, şairi rusca olmasa da, hər halda, iyirmi dörd sətirlik şeir yazmağa ilhamlandırmışdı.

Muza uzaq əyalət şəhərində yaşayan qoca valideynlərinə məktub yazırdı. Anası və atası indiyə kimi bir-birini cavanlıqda olduğu kimi sevirdilər, hər səhər işə gedərkən atası küçənin tininə çatana kimi tez-tez geri dönür, anasına əl eləyirdi, anası isə pəncərənin nəfəsliyindən ona cavab verirdi. Qızları da onları beləcə sevir, tez-tez onlara məktub yazır, bütün yaşantılarını onlarla bölüşürdü.

İndi isə o, özünə yer tapa bilmirdi. Axırıncı cümə günü axşamından sonrakı iki gün ərzində Muzanın başına elə iş gəlmişdi ki, onun üçün istənilən başqa həyatı, həyatın bütün başqa formalarını əvəz etmiş Turgenevi öyrənməyi belə arxa plana çəkilmişdi. Özünü çox pis hiss edirdi, sanki, üst-başı iyrənc, yuyulub-təmizlənməsi, gizlədilməsi, kiməsə göstərilməsi mümkün olmayan murdar bir şeyə bulaşmışdı və eyni zamanda bu ləkəni daşımaq da mümkünsüz görünürdü.

Belə alındı ki, cümə gününün axşamı kitabxanadan qayıdıb yatmağa hazırlaşdığı vaxt onu dəftərxanaya çağırdılar və dedilər: “Bəli, bəli, buyurun, bu otağa keçin”. Orada isə iki nəfər mülki paltarlı kişi oturmuşdu. Onlar əvvəlcə nəzakətlə özlərini Nikolay İvanoviç və Sergey İvanoviç kimi təqdim etdilər. Gec olmasına baxmayaraq, Muzanı bir saat, iki saat, üç saat saxladılar. Sorğu-sualdan başladılar ki, otaqda kimlərlə qalır, kimlərlə bir kafedrada işləyir (əlbəttə, bunların hamısından onun özündən də yaxşı xəbərdar idilər). Onlar tələsmədən qızla vətənpərvərlikdən, hər bir elmi işçinin öz ixtisasında qapanıb qalmamaq və bütün vasitə və imkanlardan istifadə etməklə xalqına xidmət etmək kimi ictimai borcundan danışdılar. Təbii ki, bütün bunlara Muza etiraz edə bilməzdi, çünki deyilənlər tamamilə doğru idi. Bundan sonra İvanoviç qardaşları qıza onlara kömək etməyi, yəni müəyyən olunmuş və qabaqcadan razılaşdırılmış vaxtda həmin bu dəftərxanada və ya təşviqat məntəqəsində, ya da ki klub otaqlarının birində, lap elə universitetin özündə onlardan biri ilə görüşməyi, bəzi suallarına cavab verməyi, öz müşahidələrini yazılı şəkildə təqdim etməyi təklif etdilər.

Bu hadisə uzunsürən bir dəhşətin başlanğıcı oldu! Onlar qızla getdikcə daha kobud danışmağa, üstünə qışqırmağa, ona “sən”lə müraciət etməyə başladılar: “Niyə tərslik edirsən? Səni ki xarici kəşfiyyatla əməkdaşlığa cəlb etmirlər!”, “Xarici kəşfiyyatın nəyinə lazımdır bu?..” Sonra birbaşa bildirdilər ki, onu dissertasiya müdafiə etməyə qoymayacaqlar (Muzanın son bir neçə ayı qalmışdı, dissertasiyası da, demək olar, hazır idi), elmi karyerasını pozacaqlar, çünki vətənə belə elmli, lakin aciz adamlar lazım deyil. Bu isə qızı yaman çaşdırmışdı: onlar üçün Muzanı aspiranturadan qovdurmaq çətin iş deyildi. Bu arada kişilərdən biri tapançasını çıxartdı, silahı, sanki, bilməyərəkdən Muzaya tuşlanmış vəziyyətdə bir-birinə ötürməyə başladılar. Tapançadan sonra, əksinə, Muzanın qorxusu çəkildi. Çünki sağ qalmaq və qara xasiyyətnamə ilə qovulmaq daha pis idi. Gecə saat birdə İvanoviçlər qızı buraxdılar ki, çərşənbə axşamına, dekabrın iyirmi yeddisinə kimi fikirləşsin, ondan sirri heç kəsə açmayacağı barədə iltizam da aldılar.

Kişilər onu inandırmağa çalışırdılar ki, hər şeyi bilirlər, əgər söhbətləri haqda kiməsə danışsa, onda bu iltizam əsasında dərhal həbsə alınacaq və məhkum ediləcək.

Niyə bu adamlar seçimlərini məhz onun üstündə saxlamışdılar? Bu bədbəxtlik niyə məhz onun başına gəlmişdi? Bütün bunlardan sonra o, çərşənbə axşamını gözləməyə məhkum idi və yalnız Turgenev haqqında düşünə bildiyi, ruhən heç bir əzab çəkmədiyi bəxtəvər günlərini həsədlə xatırlayırdı. Əlbəttə, o vaxt ağılsız olmuşdu, xoşbəxtliyini dərk edə bilməmişdi.

Olenka gülə-gülə qulaq asırdı, bir dəfə hətta gülməkdən boğazında su da qaldı. Müharibəyə görə gec, iyirmi səkkiz yaşında da olsa, nəhayət ki, Olenka özünü xoşbəxt, çox xoşbəxt, lap xoşbəxt saymağa başlamışdı, hamıya hər şeyi bağışlayırdı, hesab edirdi ki, hər kəs bacardığı kimi öz xoşbəxtliyinə özü nail olmalıdır. Olenkanın sevgilisi vardı, o da aspirant idi, bu gün axşam gəlib onu aparmalı idi.

– Mən deyirəm: siz, ispanlar, insanın namusunu çox yüksək tutursunuz, bir halda ki siz məni dodaqlarımdan öpdünüz, onda mənim namusum əldən getmiş olur!

Bəyaz saçlı Lyudanın sərt də olsa, hər halda, cazibədar üzündə namusuna təcavüz edilmiş qızın ümidsizliyi ifadə olundu.

Arıq bədənli Erjika bütün bu vaxt ərzində yerinə uzanıb Qalaxovun "Seçilmiş əsərləri"ni oxuyurdu. Bu kitab onun gözləri qarşısında ali və işıqlı xarakterlər dünyasını canlandırırdı və bu xarakterlərin bütövlüyü qızı heyrətləndirirdi. Qalaxovun personajları heç vaxt tərəddüd etmirdilər – vətənə xidmət etməli, ya etməməli, özünü qurban verməli, ya verməməli. Dili və ölkənin adətlərini o qədər də yaxşı bilməyən Erjikanın özü isə hələ bu cür adamları görməmişdi, amma onları kitablardan da olsa tanımağı vacib sayırdı.

Nəhayət, o da kitabı aşağı saldı və böyrü üstə çevrilərək Lyudaya qulaq asmağa başladı. Burada, 318-ci otaqda, o, tamamilə əks və təəccüblü şeylərlə rastlaşmalı olurdu: bəzən mühəndis maraqlı Sibir tikintisinə getməkdən imtina edirdi və Moskvada qalıb pivə satırdı; kimsə dissertasiya müdafiə edirdi və ümumiyyətlə, heç işləmirdi. ("Məgər Sovet İttifaqında işsizlər olur?") Bəzən eşidirdi ki, Moskvada qeydiyyata düşmək üçün milisə böyük məbləğdə rüşvət vermək lazımdır. "Bu, ani haldır?" – Erjika soruşurdu. (O, "müvəqqəti" demək istəyirdi.)

Lyuda şair haqqında hekayətini tamamlayırdı, deyirdi ki, əgər bu adama ərə gedərsə, başqa çıxış yolu olmayacaq – özünü pak və məsum kimi göstərməli və bunu inandırıcı tərzdə etməlidir. Və ilk gecədə özünü necə təqdim etməyə hazırlaşdığını da rəfiqələri ilə bölüşdü...

Muzanın alnında iztirab qırışı göründü. Əlbəttə, açıq-aşkar qulaqlarını tıxaya bilməzdi, qızlar inciyə bilərdilər. Ona görə də bəhanə tapıb çarpayısına tərəf döndü.

Olenka isə sevinclə dedi:

– Belə çıxır ki, dünya ədəbiyyatının qəhrəmanları olan qadınlar öz sevgililəri qarşısında günahlarını yalandan etiraf edir və yalandan da özlərinə qəsd edirdilər?

– Əlbəttə, səfehlər! – Lyuda gülürdü. – Bu ki lap asan işdir!

Ümumilikdə isə Lyuda şairə ərə getməyində tərəddüd edirdi:

– O, Yazıçılar İttifaqının üzvü deyil, həmişə ispanca yazır, bəs qonorarları necə olacaq? – Heç nədə əminlik yoxdur!

Erjika o dərəcədə məəttəl qalmışdı ki, hətta ayaqlarını döşəmənin üstünə salladı.

– Necə? – soruşdu. – Sən də... Sovet İttifaqında da bu cür ərə gedirlər?

– Öyrəşərsən – başa düşərsən, – Lyuda güzgünün qabağında başını yellədi. Artıq papilyotların hamısı çıxarılmışdı, başında çoxlu saç burumları dalğalanırdı. Cavan şairi tora salmaq üçünsə bu burumların bircəsi də kifayət edərdi.

– Qızlar, mən belə bir qənaət edirəm... – Erjika sözə başladı, lakin Muzanın düz onun yanında yerə dikilmiş qeyri-adi baxışlarını görən kimi ufuldadı və tez ayaqlarını çəkdi. – Nə idi? Qaçan nə idi? – sifəti əyilmiş halda qışqırdı.

Qızlar gülüşdülər. Heç nə qaçmamışdı. Burada, 318-ci otaqda bəzən hətta gündüz vaxtı, gecələr isə xüsusi bir həyasızlıqla, pəncələrini döşəməyə vura-vura, civildəyə-civildəyə dəhşətli rus siçovulları qaçışırdı. Erjika indi bu siçovullardan qorxduğu qədər Xortiyə qarşı gizli mübarizə apardığı uzun illər boyuna da heç nədən qorxmamışdı. Qorxurdu ki, siçovullar çarpayısının üstünə çıxar və onun bədəni üstündə qaçışmağa başlayarlar. Gündüzlər, qızların gülüşlərinin təsiri altında qorxusu keçib-gedirdi, lakin gecələr başdan-ayağa yorğana bürünür və hər dəfə and içirdi ki, səhərə salamat çıxsa, Stromınkadan çıxıb gedəcək. Kimyaçı Nadya zəhər gətirir, otağın künclərinə atırdı. Bundan sonra siçovullar bir müddət sakitləşsələr də, tezliklə təkrar canlanırdılar. Erjikanın tərəddüdləri iki həftə bundan əvvəl həll oldu: qızlardan başqa birisi deyil, məhz onun özü səhər vedrədən su götürərkən parçın içində siçovul çıxartdı. İyrəndiyindən bütün bədəni əsən qız Macarıstan səfirliyinə getdi və onu fərdi mənzilə köçürmələrini xahiş etdi. Səfirlik Xarici İşlər Nazirliyinə, Xarici İşlər Nazirliyi Ali Təhsil Nazirliyinə, Ali Təhsil Nazirliyi universitetin rektoruna, o da, öz növbəsində, inzibati-təsərrüfat hissəsinə sorğular yolladı, təsərrüfat hissəsinin cavabında isə boş fərdi mənzillərin hələ olmadığı, Stromınkadan siçovullarla bağlı şikayətin ilk dəfə daxil olduğu bildirildi. Yazışma əks tərəfə və yenidən əvvəlki qaydada hərəkət etməyə başladı. Səfirlik isə Erjikanı sakitləşdirdi ki, ona otaq tapacaqlar.

İndi də Erjika sinəsinə kimi bükülmüş ayaqlarını qucaqlayaraq, əynində Braziliya bayrağı, ekzotik quş kimi çarpayısında oturmuşdu.

– Ah, qızlar, qızlar, – ağlamsınaraq deyirdi. – Hamınız elə xoşuma gəlirsiniz ki! Siçovul olmasaydı, sizin yanınızdan heç getməzdim.

Bu həm doğru idi, həm də doğru deyildi. Qızlar onun xoşuna gəlirdilər, lakin onlardan heç birinə Erjika öz böyük həyəcanları, Avropa qitəsində təklənmiş Macarıstanın taleyi haqqında danışa bilməzdi. Laslo Raykanın prosesindən sonra onun vətənində nəsə müəmmalı hadisələr baş verirdi. Söz gəzirdi ki, onunla bir yerdə gizli mübarizədə iştirak etmiş kommunistlər həbs ediliblər. MDU-da oxuyan Raykın qardaşı oğlunu, başqa macar tələbələrini də Macarıstana geri çağırdılar və onların heç birindən məktub gəlmədi.

Bağlı qapını şərtləşdikləri kimi taqqıldatdılar (“ütünü gizlətməyin, özümüzünküdür!”).

Muza yerindən durdu və axsaya-axsaya (erkən revmatizmdən onun dizi sızıldayırdı) qapını açmağa getdi. İçəri möhkəm bədənli, iri əyri ağızlı Daşa daxil oldu.

– Qızlar! Qızlar! – qəhqəhə ilə gülsə də, qapının qarmağını bağlamağı unutmadı. – Kavalerin əlindən güclə qurtulmuşam! Bu kim ola? Tapın!

– Sənin yəni o qədər kavalerlərin var? – çamadanında qurdalanan Lyuda təəccübləndi.

Doğrudan da, universitet müharibədən bayılmadan çıxan kimi çıxırdı. Aspiranturada kişi az idi, olanlar da ki bir cür idilər, əsl kişi deyildilər.

– Dayan! – Olenka əlini qaldıraraq hipnoz edirmiş kimi Daşaya baxdı. – Çənənin əlindən?

“Çənə” üç dəfə dalbadal dialektik və tarixi materializmdən kəsilmiş, heç bir ümid verməyən kütbeyin kimi aspiranturadan xaric edilmişin biri idi.

– Bufetçinin əlindən! – Daşa bərkdən dedi, qulaqlı papağını sıx yığılmış qara saçlarının üstündən götürüb mıxçadan asdı. O, üç il əvvəl universitetdəki bölüşdürmə məntəqəsindən talonla aldığı yaxalığı keçi dərisindən olan ucuz paltosunu soyunmağa tələsmir, beləcə qapının ağzında dururdu.

– Hə... onu deyirsən??!

– Tramvayda gedirdim, o mindi, – Daşa gülə-gülə danışırdı. – Dərhal tanıdı. “Siz hansı dayanacağa kimi gedirsiniz?” Nə etmək olardı, birlikdə düşdük. “Siz daha həmin hamamda işləmirsiniz? Bir neçə dəfə gəldim ora, yox idiniz”.

– Sən də deyərdin ki, – indi Daşanın gülüşü Olenkaya keçdi və onu alov kimi qarsadı, – sən də deyərdin ki... deyərdin ki!.. – cümləsini heç cür sona çatdıra bilmədi, şaqqanaq çəkib çarpayıya oturdu; kostyumu əzilməsin deyə ehtiyatı əldən vermədi.

– Hansı bufetçi, nə hamam? – Erjika aydınlaşdırmağa çalışırdı.

– Sən də deyərdin ki!.. – Olenka uğunurdu, hər dəfə yeni gülüş dalğası onu titrədirdi. O, əllərini irəli uzadaraq boğazından keçirə bilmədiyi şeyi barmaqlarının hərəkəti ilə başa salmağa çalışırdı.

Lyudanı da gülmək tutdu, heç nə anlamayan Erjika da gülməyə başladı, Muzanın tutqun, biçimsiz sifətində də gülüş peyda oldu. O, eynəyini çıxarıb silməyə başladı.

– Hara, – deyir, – gedirsiniz? Burada, tələbə şəhərciyində kiminiz olur? – Daşa qəhqəhə çəkir və az qalırdı ki, boğulsun. – Deyirəm... növbətçi qadın tanışımdır!.. əlcək!.. toxuyur...

– Əl-cək?..

– ... toxuyur!!!..

– Mən bilmək istəyirəm! Hansı bufetçi? – Erjika yalvarırdı.

Olenkanın kürəyinə vurdular. Gülüb qurtardılar. Daşa paltosunu çıxardı. Sıx sviterdə, nazik kəmərli sadə yubkada onun necə qıvraq, biçimli olduğu aydın duyulurdu. İstənilən işi bütün günü görsə də, yorulmazdı. Güllü örtüyü qaldıraraq səliqə ilə yığışdırılmış, yastıq və balışları xüsusi üsulla yumşaldılmış, krujeva örtüklü, divarları tikməli çarpayısının küncünə oturdu. Erjikaya danışmağa başladı:

– Bu hələ payızda, isti vaxtlarda, səndən qabaq olmuşdu... Adaxlını haralarda axtarasan? Kimin vasitəsilə tanış olasan? Lyudka məsləhət gördü: get Sokolnikidə bir az gəz, amma tək! Qızların işlərini xarab edən onların cüt gəzmələridir.

– Dəqiq hesablanıb! – Lyuda söhbətə qarışdı. O, ehtiyatla ayaqqabısının burnundakı ləkəni silirdi.

– Mən də getdim, – Daşa sözünə davam etdi, lakin səsində artıq sevinc duyulmurdu. – Bir az gəzişirəm, otururam, ağaclara baxıram. Doğrudan da, bir nəfər gəlib yanımda oturdu, sir-sifətdən pis deyildi. Bu kim ola? Sən demə, bufetçi, qəlyanaltıxanada işləyir. Bəs mən harada?.. Yaman utandım, daha aspirant olduğumu deməyəcəkdim ki... Ümumiyyətlə, kişilər elmli arvadlardan bərk qorxurlar...

– Yox, elə demə! Belə getsən, Allah bilir, haralara kimi gedib çıxa bilərsən! – Olenka narazılıqla etiraz etdi.

Müharibənin dəmir caynağından azad olmuş, seyrəlmiş və boşalmış dünyada, onların həmyaşıdlarının və ya onlardan beş, on, on beş yaş böyük kişilərin qaynaşmalı, deyib-gülməli olduğu yerlərdə indi qara çuxurlar görünürdü; kiminsə qoyub getdiyi, heç bir məna ifadə etməyən "elmli arvad" ifadəsinə görə onların nəslindən olan qadınların uğursuz qismətinə düşən bu yeganə parlaq elm şüasını boğmaq olmazdı.

– ...Dedim ki, hamamda xəzinədar işləyirəm. Əl çəkmədi, hansı hamamda, hansı növbədə. Güclə çıxıb gəldim...

Əvvəlki canlanma Daşanı tərk etdi. Onun qara gözləri kədərlə doldu.

Daşa bütün günü Lenin kitabxanasında çalışmış, sonra yeməkxanada ala-yarımçıq nahar etmiş, yaxşı heç nə vəd etməyən, heç nə ilə doldurulması mümkün olmayan bazar günü axşamını keçirmək üçün evə qayıtmışdı.

Nə vaxtsa, kəndlərindəki tirlərdən tikilmiş geniş məktəbin orta siniflərində oxuduğu illərdə, yaxşı oxumaq onun xoşuna gəlirdi. Sonra sevindi ki, institut bəhanəsi ilə kolxozdan aralana, şəhərdə qeydiyyata düşə bildi. İndi isə artıq onun yaşı çox idi, on səkkiz il idi ki, fasiləsiz oxuyurdu, oxumaqdan başının sancması dərəcəsində bezmişdi – o, niyə oxumuşdu?

Adi qadın sevinci istəyirdi – uşaq doğmaq, amma kimdən, kimin üçün?

Sükuta qərq olmuş otaqda fikirli-fikirli yırğalanan Daşa öz sevimli ifadəsini işlətdi:

– Yox, qızlar, həyat roman deyil...

Onların MTS[1]-lərində bir aqronom işləyir. Daşaya məktub yazır, onu dilə tutur. Bugün-sabah elmlər namizədi olacaq və bütün kənd soruşacaq: bu qız nə üçün oxumuşdu? Aqronoma ərə getmək üçün? Bunu hər bir manqabaşçısı da edə bilərdi... Başqa bir tərəfdənsə, Daşa hiss edirdi ki, doğruçu elmlər namizədi olmayacaq, həmişə əl-ayağı bağlı, buxovlu olacaq, ali məktəbdə işləməyə onun gücü çatmayacaq; elmlər namizədi olsa da, elmin ali və azad dairələrinə girməyə cürət etməyəcək və bunu heç bacarmayacaq da.

---

[1] *MTS* – maşın-traktor stansiyası

Onları, yəni elmə gedən qadınları, həyatları boyu həmişə tərifləyirdilər, onlara çoxlu vədlər verirdilər – indi isə başı divara dəymişdi və hər şey çox çətinləşmişdi.

Açıq-saçıq qonşusunu paxıllıqla izləyən Daşa dedi:

– Lyudka! Sən onun ayaqlarını yu – məsləhət görürəm.

Lyuda oyan-buyana boylandı:

– Sən elə düşünürsən?

Qətiyyətsizliklə gizlədilmiş elektrik pilətəsini çıxartdı və onu ütünün yerinə patrona qoşdu.

Çalışqan Daşa qəmini işlə dağıtmaq istəyirdi. Yadına düşdü ki, təzə alt paltarı alıb, doğrudur, onun ölçüsündə deyildi, amma nə qədər ki satışda var, almaq lazım idi. İndi qız həmin paltarı çıxardaraq öz əyninə uyğunlaşdırmağa başlamışdı.

Hamı elə sakitləşmişdi ki, Muza artıq diqqətini məktubun üzərində cəmləyə bilərdi.

Amma yox, məktub yazılmaq istəmirdi! Lap axırda yazdığı cümlələri oxudu, sözün birini dəyişdi, bir neçə aydın olmayan hərfin üstündən bir dəfə də getdi... – yox, alınmırdı! Məktubunda yalan vardı, atası və anası dərhal hiss edəcəkdilər. Onlar başa düşəcəkdilər ki, qızlarının işi yaxşı getmir, nəsə pis bir şey baş verib, bəs niyə Muza birbaşa yazmır? Niyə ömründə ilk dəfə yalan danışır?..

Əgər otaqda heç kəs olmasaydı, bərkdən inildəyərdi. Sadəcə, ucadan ağlayardı, onda, bəlkə, az da olsa, yüngülləşərdi. Belədə isə qələmi bir kənara atdı və üzünü hamıdan gizlətməyə çalışaraq başını əlləri arasına aldı. Deməli, bu belə olurmuş! – Bütün həyatın üçün seçim etməlisən, amma kimsə ilə məsləhətləşmək olmaz! Heç kəsdən kömək ala bilməzdi – sirri açmayacağı barədə iltizam vermişdi! Çərşənbə axşamı isə yenidən özündənrazı, hazır sözləri, hazır ifadələri yaxşı bilən o iki nəfərin qarşısında durmalı olacaqdı.

Hələ ötən gün həyat nə qədər yaxşı idi! İndi isə hər şey məhv oldu. Çünki onlar əl çəkməyəcəkdilər. Amma sən özün də geri çəkilməyəcəksən. Özünün çuğul olduğunu, Romaşka, ya da ki, məsələn, Trezorka ləqəbi daşıdığını, bax bu qızlara və öz professoruna qarşı material toplamalı olduğunu bilə-bilə insanda Don Kixot, Hamlet başlanğıcından necə danışmaq olardı?..

Muza heç kəsin görə bilməyəcəyi bir tərzdə gözlərinin yaşını silmək istədi.

– Bəs Nadyuşa haradadır? – Daşa soruşdu.

Heç kəs cavab vermədi. Heç kəs bilmirdi.

Tikiş tikən Daşanın ağlına indi də Nadyadan danışmaq gəldi:

– Siz necə düşünürsünüz, qızlar, nə qədər olar? Bəli, itkin düşüb. Bəli, müharibədən sonra artıq beşinci il keçir. Yəqin, kəsib atmaq olardı, hə?

– Eh, sən nə danışırsan! Nə danışırsan! – Muza iztirablı səslə dilləndi və əllərini başının üstünə qaldırdı. Onun bozdamalı donunun qolları dirsəklərinə tərəf sürüşdü, ağ, yumşaq qollarını açıqladı. – Ancaq bu cür sevmək olar! Həqiqi məhəbbət qəbir evini də addayır!

Olenkanın şirəli, bir az da totuq dodaqları büzüldü:

– Qəbir evini də? Bu, Muza, nə isə transsendent bir şeydir. Yaddaş, incə xatirələr, lakin məhəbbət?

– Düz deyirsən: əgər insan, ümumiyyətlə, yoxdursa, onu necə sevmək olar? – Daşa elə dediyini deyirdi.

– Mən, səmimi deyirəm, bacarsaydım, özüm ölüm kağızı göndərərdim: öldürülüb, öldürülüb, öldürülüb və torpağa basdırılıb! – Olenka qızğınlıqla dedi. Lənətə gəlsin müharibəni, beş il keçib, yenə də nəfəsi duyulur!

– Müharibə vaxtı, – Erjika söhbətə qarışdı, – çoxlarını uzaqlara qovublar, okeandan da o tərəfə. Bəlkə, o da sağdır, oralardadır.

– Bax bu, ola bilər, – Olya razılaşdı. – Belə olsa, ümid edə bilər. Amma ümumiyyətlə, Nadyuşanın ağır xasiyyəti var: öz dərdindən həzz almağı xoşlayır. Ancaq öz dərdindən. Dərdi olmayanda ona elə gəlir ki, həyatında nəsə çatışmır.

Daşa gözləyirdi ki, hamı danışıb qurtarsın, iynənin ucunu tələsmədən, itiləyirmiş kimi, parçanın kənarına sürtürdü. Bilirdi ki, söhbətə başlayan kimi hamını mat qoyacaq.

– Hə, qızlar, qulaq asın, – o qətiyyətlə dedi. – Nadyuşka bizi, sadəcə, tovlayır, yalan deyir. O, ərini ölü hesab etmir, onun itkinlikdən qayıtmağına-zadına ümid bəsləmir. O, sadəcə, bilir ki, əri sağdır. Və hətta harada olduğunu da bilir.

Hamıda bir canlanma baş verdi:

– Sən nədən bilirsən?

Daşa onlara qalibanə tərzdə baxırdı. Hər şeyə fikir vermək bacarığına görə otaqda onun adını çoxdan müstəntiq qoymuşdular.

– Dinləməyi bacarmaq lazımdır, qızlar! Bircə dəfə də olsa onun ərindən ölmüş adam haqqında danışılan kimi danışdığını eşitmisiniz? Yox. O hətta “idi” sözünü də işlətmək istəmir, birtəhər “idi”siz və keçmiş zamansız keçinməyə çalışır. Əgər itkin düşübsə, heç olmasa, bircə dəfə də olsa onun haqqında ölmüş kimi düşünmək olardı?

– Bəs onda nə olub?

– Yəni bu da aydın deyil? – Daşa səsini qaldırdı, əlindəki tikişi bir qırağa qoydu.

Yox, bunlara heç nə aydın deyildi.

– O sağdır, lakin Nadyuşanı atıb! Nadya da ki boynuna almağa utanır! Ona görə də itkin düşmək məsələsini uydurub.

– Bax buna inanaram! Buna inanaram! – Lyuda pərdəni şappıltı ilə döyəcləyərək rəfiqəsini dəstəklədi.

– Deməli, ərinin xoşbəxtliyi naminə özünü qurban verir! – Muza bərkdən dilləndi. – Deməli, nə üçünsə lazımdır ki, o sussun və ərə getməsin!

– Bəs onda nəyi gözləyir? – Olenka anlaya bilmirdi.

– Bəli, hər şey doğrudur, əhsən, Daşka! – Lyuda pərdənin arxasından xalatsız, bircə köynəkdə, ayaqyalın halda çıxdı. Bu qiyafədə o daha şax və ucaboy görünürdü. – Dərd onu sıxır, buna görə də özündən uydurur ki, ölmüş adama sədaqətini qoruyur. Heç nəyi də qurban verib-eləmir, əksinə, əsir ki, kimsə onu əzizləsin, ancaq heç kəs onu istəmir! Bəzən görürsən, öz yolunla gedirsən, küçədə hamı dönüb sənə baxır, o isə lap gedib özü ilişsin, heç kəsə lazım deyil!

Bunları deyəndən sonra təzədən pərdənin arxasına keçdi.

– Onun yanına Şaqov gəlir, – Erjika dilləndi.

– Əgər gəlirsə, bu hələ heç nə demək deyil! – gözə görünməyən Lyuda əminliklə onun fikrini rədd etdi. – Lazımdır ki, qarmağa keçsin!

– Necə yəni “qarmağa keçsin”? – Erjika başa düşmədi.

Gülüşdülər.

– Yox, onda siz belə deyin, – Daşa tutduğunu buraxmaq istəmirdi. – Bəlkə də, ərini təzə arvadından geri ala biləcəyinə ümid edir?..

Qapı əvvəlki kimi şərti qaydada – “ütünü gizlətməyin, özümüzünküdür” – döyüldü.

Hamı susdu. Daşa qarmağı açdı.

Nadya ayaqlarını sürüyə-sürüyə otağa girdi. Sifəti yorğun və qocalmış kimi görünürdü və zahiri görünüşü ilə də, sanki, Lyudanın ən pis rişxəndlərinə haqq qazandırırdı. Qəribə idi ki, otaq yoldaşlarına heç bir xoş sözlə müraciət etmədi, demədi ki, “budur, mən də gəlib çıxdım”, “hə, qızlar, hansı yeniliklər var?” Nadya kürkünü asdı və sakitcə öz çarpayısına tərəf keçdi.

Erjika yenə oxuyurdu. Muza yenə üzünü ovucları arasına almışdı. Olenka açıq-sarı bluzkasının qırmızı düymələrini bərkitməkdə davam edirdi.

Heç kəs deməyə söz tapmadı. Sakitliyin yaratdığı sıxıntını aradan qaldırmaq istəyən Daşa sözləri uzada-uzada söhbətə nöqtə qoydu:

– Bax belə, qızlar, həyat roman deyil...

50

Görüşdən sonra Nadya ancaq özü kimi iztirablara düçar olmuşları axtarır, ancaq barmaqlıq arxasında oturanlardan danışmaq istəyirdi. O, Lefortovodan, bütün Moskvanı keçərək, Soloqdinin arvadının yanına – Krasnaya Presnyaya getdi ki, ərinin xahiş etdiyi üç kəlməni ona çatdırsın.

Lakin Soloqdinanı evdə tapmadı (onu evdə tapmaq mümkün də deyildi, çünki özünün və oğlunun bütün işlərini bazar gününə saxlayırdı). Qonşular vasitəsilə məktub ötürmək də ağlabatan şey deyildi: Soloqdinanın sözlərindən Nadya bilirdi və asanlıqla da təsəvvür edirdi ki, qonşuların hamısı onunla düşməndir və onu izləyir.

Əgər Nadya dik, gündüz-günorta çağı tamamilə qaranlıq qalan pilləkəni həyəcanla, onun gizli dərdinə şərik olan qadınla söhbətdən ləzzət almaq həvəsi ilə çıxmışdısa, geri qayıdanda artıq nəinki peşman, hətta əzgin vəziyyətdə idi. Rəngsiz və ilk baxışdan heç bir təsir gücünə malik olmayan aydınlaşdırıcı məhlulun içinə qoyulmuş foto kağızında üzərində olan, lakin bu vaxta kimi gözə görünməyən cizgilər aydınlaşan kimi, Soloqdinanın yanına uğursuz gəlişindən sonra Nadyanın da ürəyində artıq görüş vaxtı yaranmış, amma bu vaxta qədər özlərini büruzə verməmiş qara fikirlər və bəd hisslər güclənməyə başladı.

Əri ona demişdi: "Əgər məni buradan aparsalar, məktubların arası kəsilsə, təəccüblənmə"... O gedə bilər!.. Hətta ildə bir dəfə verilən bu görüşlər də olmayacaq?.. Bəs onda Nadya nə edəcəkdi?..

Anqaranın yuxarı axarları barədə nə isə...

Bir də, o, Allaha inanmağa başlamışdı?.. Bir cümlə də deyilmişdi... Həbsxana onu mənən əzəcək, mistikaya, idealizmə düçar edəcək, itaətkarlığa öyrədəcək. Xasiyyəti dəyişəcək və qayıdana kimi tamam yad bir adama çevriləcək...

Ən əsası, o, təkidlə deyirdi: "Mənim müddətimin sona çatacağına çox da böyük ümidlər bəsləmə", "müddət bir şərtilikdir". Görüş vaxtı Nadya həyəcanla onun sözünü kəsmişdi: inanmıram! Ola bilməz! İndi isə... Öz fikirlərinə qərq olan, bütün Moskvanı bir də bu başdan o biri başa kimi, Krasnaya Presnyadan Sokolnikiyə kimi keçən Nadyanı bu fikirlər indi ilan kimi sancırdı, onlardan xilas ola bilmirdi.

Əgər Qlebin həbs müddəti heç vaxt bitməyəcəksə, onda nəyi gözləməli?

Öz həyatını ərinin həyatına olan əlavəyə çevirməklə o, düzmü hərəkət edir? Bütün varlığını nəyə qurban verməlidir – boşluğu gözləməyəmi?

Yaxşı ki, orada, heç olmasa, qadınlar yoxdur!..

Bugünkü görüşdə nə isə adı çəkilməmiş, başa düşülməmiş və düzəlməsi mümkün olmayan bir şey baş vermişdi...

Nadya tələbə yeməkxanasına da gecikdi. Onun ümidsizliyini tamamlamaq üçün bircə bu xırda uğursuzluq çatışmırdı! Dərhal yadına düşdü ki, iki gün bundan qabaq onu arxa qapıdan düşdüyü üçün on manat cərimə etmişdilər.

İndiki zamanda on manat az pul deyildi, islahatdan əvvəlki yüz manat demək idi.

Stromınkada yenicə yağmağa başlayan qarın altında furajkasını gözlərinin üstünə basmış oğlan uşağı dənə-dənə "Kazbek" papirosu satırdı.

– Bəs kibrit hanı? – Nadya ucadan soruşdu.

– Al, xala, yandır! – oğlan həvəslə kibrit qutusunu ona uzatdı. – Kibritə görə pul almırıq!

Bunun qıraqdan necə görünəcəyinin fərqinə varmadan Nadya elə küçədəcə papirosun birini kənardan, əyri yandırdı, kibrit qutusunu oğlana qaytardı və yataqxana binasına girmədən gəzişməyə başladı. Hələ papiros çəkməyə vərdiş etməmişdi, ancaq birinci papirosu da deyildi. İstiliyi duyulan tüstü boğazını ağrıdırdı və ikrah hissi doğururdu, bununla da ürəyindəki ağırlığı sorub aparırdı.

Papirosu yarısına kimi çəkəndən sonra Nadya kötüyü tulladı və 318-ci otağa qalxdı.

Lyudanın yığışdırılmamış çarpayısının yanından keçdi və ağır-ağır öz çarpayısına oturdu. Bu saat ən böyük istəyi o idi ki, qızlar heç nə soruşmasınlar.

Nadya oturdu, gözləri masanın üstündəki dissertasiyasının makinada yığılmış dörd nüsxəsi ilə eyni səviyyədə idi. Özündən asılı olmadan bu dissertasiya ilə bağlı əziyyətləri yadına düşdü – çertyojların fotosurətlərinin çıxarılması probleminin yoluna qoyulması, birinci dəfə təkrar işlənməsi, ikinci dəfə dəyişdirilməsi... Dissertasiyasını üçüncü dəfə idi ki, düzəlişlər edilməsi üçün geri qaytarmışdılar.

Dissertasiyasının necə ümidsiz və qeyri-qanuni gecikdirildiyini xatırlayarkən yadına ona rahatlıq və qazanc gətirə biləcək yeganə vasitə – məxfi xüsusi layihə düşdü. Amma burada da onun yolunu səkkiz səhifəlik dəhşətli anket kəsirdi. Anketi həftənin ikinci gününə kimi kadrlar şöbəsinə təhvil vermək lazım idi.

Hər şeyin olduğu kimi yazılması isə həftənin sonunda universitetdən, yataqxanadan, Moskvadan qovulması demək olardı.

Ya da dərhal boşanmaq...

Belə qərar da verdi.

Ancaq bu həm ağır gəlirdi, həm də vaxt və kələklər yolu idi.

Erjika yatağını bacardığı kimi yığışdırdı (belə şeyləri hələ yaxşı edə bilmirdi: həm yatağını yığışdırmağı, həm paltar yumağı, həm də ütüləməyi o, Stromınkada öyrənmişdi, əvvəlki həyatında bütün bu işləri onun əvəzinə qulluqçu görürdü), güzgünün qabağında dodaqlarını deyil, yanaqlarını boyadı və Lenin kitabxanasına yollandı.

Muza oxumağa cəhd etdi, amma alınmadı. Nadyanın tutqun hərəkətsizliyi onu narahat edirdi. O, gözaltı otaq yoldaşına baxır, amma sual verməkdən çəkinirdi.

– Hə! – Daşa xatırladı. – Mən bu gün eşitmişəm, deyirlər, bu il üçün “kitab” pulunu iki dəfə çox verəcəklər.

Olenka hərəkətə gəldi:

– Zarafat edirsən?

– Qızlara dekanımız deyib.

– Dayan, onda nə qədər olacaq? – Olyanın sifətində pulun yalnız ona öyrəşməmiş və pul hərisi olmayan insanların üzündə yarada biləcəyi bir ifadə yarandı. – Üç yüz, bir də üç yüz – altı yüz, iki dəfə yetmiş – yüz qırx, beş üstəgəl beş... Ho-ho? – təəccübləndi və əllərini şappıltı ilə bir-birinə vurdu. – Yeddi yüz əlli!! Bax buna varam!

Sevincindən az qaldı ki, oxumağa başlasın. Səsi də vardı.

– İndi özün üçün tam Solovyovu alarsan!

– Demə! – Olenka fısıldadı. – Bu pula qırmızı don tikdirmək olar, krep-jorjetdən, təsəvvür edirsən? – o, yubkasının qıraqlarını barmaqları ilə tutdu. – İkiqat qırçınla?!

Olenkanın hələ çox şeyi yox idi. Lap son vaxtlarda, sonuncu ildə onun belə şeylərə marağı yenidən qayıtmışdı. Anası uzun müddət xəstə yatmış, ötən il vəfat etmişdi. O vaxtdan Olenkanın heç kəsi, bircə nəfər də olsun yaxın qohumu qalmamışdı. Qırx ikinci ildə bir həftənin içində həm atasının, həm də qardaşının ölüm kağızlarını almışdılar. Anası ondan sonra ağır xəstəlik tapdı, Olenka birinci kursdan çıxmalı, bir ili buraxmalı, işləməli, sonradan isə qiyabiyə keçməli oldu.

İndi isə onun iyirmi səkkiz yaşlı koppuş və qəşəng sifətində bunların heç biri yox idi. Əksinə, onunla üzbəüz çarpayıda oturmuş Nadyanın hamının əhvalını pozan iztirablı görünüşü onu qıcıqlandırırdı

Olya soruşdu:

– Sənə nə olub, Nadyuşa? Səhər evdən çıxanda kefin yaxşı idi.

Sözlər səmimi deyilirdi, amma onların mahiyyəti qıcıqlanmadan doğurdu. Səsimizin hansı çalarların köməyi ilə hisslərimizi aşkarladığını bilmək olmur.

Nadya təkcə qonşusunun səsindəki əsəbiliyi duymadı, həm də Olenkanın düz onun qarşısında necə geyindiyini, jaketinin yaxasına yaqutdan düzəldilmiş çiçəyi necə taxdığını, necə ətirləndiyini də gördü.

Olyanı gözəgörünməz duman kimi əhatə edən bu ətir iyi Nadyanın burnuna itkilər axını kimi gəlib çatırdı.

Nadya eynini az da olsa açmadan və sözləri böyük əziyyət çəkirmiş kimi tələffüz edərək cavab verdi:

– Sənə mane oluram? Kefini pozuram?

Onlar dissertasiyalarla qalaqlanmış masanın üzəri ilə bir-birinə baxırdılar. Olenka dikəldi, onun koppuş çənəsi sərt cizgilər aldı. Aydın səslə dedi:

– Bilirsən, Nadya, xətrinə dəymək istəmirdim, amma ümumi dostumuz Aristotel demişkən, insan ictimai heyvandır. Biz ətrafımıza sevinc yaya bilərik, zülmət yaymağa isə ixtiyarımız yoxdur.

Nadya donqarlaşaraq oturmuşdu və bu oturuşa cavan adamın oturuşu demək olmazdı.

– Sən başa düşməzsən, – Nadya sakit səslə dedi, – adamın ürəyindən necə qara qanlar axa bilər.

– Əksinə, çox yaxşı başa düşə bilərəm! Sənin üçün ağırdır, amma adam özünü bu qədər sevə bilməz axı! Özünü inandırmaq lazım deyil ki, dünyada iztirab çəkən təkcə sənsən. Bəlkə, başqaları daha böyük çətinliklər yaşayıblar. Bir düşün.

O, fikrini axıra çatdırmadı: niyə axı əvəz oluna bilən əri, doğrudan da əvəzləmək olar, bu bir nəfər itkin düşmüş adam həlak olmuş atadan, həlak olmuş qardaşdan, vəfat etmiş anadan daha üstündür? Özü də o halda ki, bu son üç nəfərin əvəzlənməsini təbiətin özü mümkünsüz edir.

O, sözünü dedi və dik dayanaraq ciddiyyətlə Nadyaya baxmağa başladı.

Nadya əla başa düşdü ki, Olya öz itkilərindən danışır. Başa düşdü, amma qəbul etmədi. Çünki düşünürdü: istənilən ölüm düzəlməzdir, amma yenə də bu ölüm cəmi bir dəfə baş verir. O sarsıdır, amma bir dəfə. Sonra hissolunmaz tərzdə yavaş-yavaş keçmişə çəkilir. Tədricən də qəmdən xilas olursan. Qırmızı sancaq taxırsan, ətirlənirsən, görüşə gedirsən.

Nadyanın kədəri isə ayrılmazdır, həmişə onunladır, həmişə onu çəngində saxlayır, həm keçmişində, həm indisində, həm də gələcəyindədir. Özünü nə qədər istəsən ora-bura vur, nədən istəsən yapış, bu kədərin əlindən qurtulmaq mümkün deyil.

Layiqli cavab vermək üçün ürəyini açmalı idi. Sirr isə olduqca təhlükəli idi. Və Nadya təslim oldu, yalan danışdı, dissertasiyasına işarə edərək dedi:

– Qızlar, bağışlayın, əldən düşmüşəm. Bunu dəyişməyə gücüm qalmayıb. Nə qədər olar?

Bu izahatdan sonra məlum oldu ki, Nadya dərdini bayraq edib gəzdirmir və onu bütün dərdlərdən böyük saymır, Olenka dərhal bunu qəbul etdi, barışdırıcı tərzdə dedi:

– Hə, əcnəbiləri çıxarıb atmaq lazımdır? Bunu tək sənə deməyiblər, niyə kefini pozursan?

Əcnəbilərin çıxarılıb atılması bütün mətn boyunca hər yerdə “Laue sübut etmişdir”i “alimlər sübut etmişlər”lə və ya “Langmürun inandırıcı tərzdə göstərdiyi kimi”ni “göstərildiyi kimi” ilə əvəzlənməsi demək idi. Əgər hansısa bir rus, özü də təkcə rus yox, həm də rusların qulluğunda olmuş alman, danimarkalı xırda bir şeylə də olsa fərqlənmişdisə, onun adı, soyadı mütləq tam göstərilməli idi, onun mübariz vətənpərvərliyi və elm qarşısında ölməz xidmətləri mütləq vurğulanmalı idi.

– Əcnəbiləri yox, mən onları çoxdan atmışam. İndi akademik Balandini çıxarmaq lazımdır...

– Özümüzünkünü, sovet alimini?

– ... onun bütün nəzəriyyəsini. Mən hər şeyi onun üstündə qurmuşdum. Məlum oldu ki, o... onu...

Akademik Balandin də gözlənilmədən Nadyanın ərinin buxovlar içində saxlandığı uçuruma, yeraltı dünyaya getdi.

– Hər şeyi özünə dərd eləmə! – Olenka ona təsəlli verdi. Onun da deməyə sözü vardı: – Məndə isə Azərbaycanla bağlı?..

Bu orta rus qızını iranşünas olmağa heç vaxt, heç nə həvəsləndirməmişdi. Tarix fakültəsinə girəndə belə şey heç onun ağlına da gəlmirdi. Ancaq Kiyev Rus dövləti haqqında yazdığı kurs işinin cavan rəhbəri (özü də evli) onun pərəstişkarına çevrildi və təkid etdi ki, aspiranturada da Kiyev Rus dövləti üzrə ixtisaslaşsın. Olenka təşvişlə İtaliya Renessansına keçdi, lakin İtaliya Renessansı da qoca deyildi, qızla tək qalanda özünü İntibah ruhuna uyğun aparırdı. Ümidsiz qalan Olenka əldən düşmüş qoca iranşünas professorun yanına göndərilməsini xahiş etdi, onun yanında dissertasiya yazmağa başladı və əgər qəzetlərdə İran Azərbaycanı məsələsi qalxmasaydı, onu müvəffəqiyyətlə də başa vuracaqdı. Olenka bu əyalətin Azərbaycana meyilli olmasını və onun İrana yadlığını ana xətt kimi apara bilməmişdi və buna görə də dissertasiyasını yenidən işlənilməsi üçün qaytardılar.

– Sağ ol de ki, heç olmasa, qabaqcadan düzəltməyə imkan verirlər. Bundan pisi də olur. Muza danışır ki...

Muza isə artıq eşitmirdi. Xoşbəxtlikdən, diqqəti kitabda idi və onun üçün ətrafındakı otaq, sanki, yox idi.

– ...dörd il bundan əvvəl ədəbiyyat fakültəsində biri Svayqdan dissertasiya müdafiə etmişdi, çoxdan dosentlik edirdi. Birdən məlum oldu ki, dissertasiyasında dörd dəfə Svayqın kosmopolit olduğu göstərilir və dissertant da bunu təqdir edir. Onu AAK[1]-a çağırıb diplomunu əlindən aldılar. Dəhşət!

– Tfu, hələ bir kimya sahəsində də kefini pozasan! – Daşa söhbətə qarışdı. – Onda biz, siyasi iqtisadçılar, neyləyək? Boynumuzu kəndirə keçirək? Yox, hələ nəfəs alırıq. Sağ olsun Stujaylo-Olyabışkin, köməyimizə gəldi.

Doğrudan da, hamıya məlum idi ki, Daşa artıq üçüncü dissertasiya mövzusu alıb. Onun birinci mövzusu “Sosializmdə ictimai iaşə problemi” idi. İyirmi il bundan qabaq hər bir pionerə, o cümlədən də Daşaya etibarlı şəkildə məlum olduğu halda ki, tezliklə ailə mətbəxləri ölüb gedəcək, evlərdəki ocaqlar sönəcək və azadlığa çıxmış qadınlar səhər yeməklərini və naharları fabrik-mətbəxlərdən alacaqlar, bu mövzu dumanlı və hətta təhlükəli səciyyə kəsb etməyə başlayırdı. Əyani şəkildə görünürdü ki, əgər kimsə yeməkxanalarda qidalanırsa, məsələn, Daşa kimi, bunu lənətə gəlmiş əlacsızlıqdan edir.

---

[1] *AAK* – SSRİ Nazirlər Soveti yanında Ali Attestasiya Komissiyası. Elmi dərəcələrin və adların verilməsi məsələləri ilə məşğul olan dövlət orqanı

İctimai iaşənin yalnız iki forması çiçəklənirdi: restoranlar, lakin burada sosializm prinsiplərinə o qədər də parlaq şəkildə əməl olunmurdu və bir də ki ancaq araq satmaqla məşğul olan ən yaramaz qəlyanaltıxanalar. Nəzəriyyədə isə əvvəlki kimi fabrik-mətbəxlər qalırdı, çünki Xalqların Rəhbəri bu iyirmi ildə vaxt tapıb iaşə haqqında heç nə deyə bilməmişdi. Buna görə də təzə bir söz demək təhlükəli idi. Daşa bir xeyli əziyyət çəkəndən sonra rəhbəri onun mövzusunu dəyişdi və bu dəfə də ağılsızlıq edib təzə mövzunu da həmin siyahıdan götürdü: “Sosializmdə geniş istehlak malları ticarəti”. Mövzu üzrə material az idi, bütün nitqlərdə və direktivlərdə geniş çeşiddə istehlak mallarının istehsal edilməsinin və yayılmasının mümkünlüyü və vacibliyi haqqında deyilirdisə də, praktik olaraq, həmin mallar polad prokatı və neft məhsulları ilə müqayisədə, bir növ, irad səciyyəli olurdu. Yüngül sənayenin inkişaf edəcəyini, ya da ki tədricən ölüb gedəcəyini mövzunu vaxtında rədd etmiş elmi şuranın özü də bilmirdi.

Bu arada ağıllı adamlar ona məsləhət gördülər və Daşa yalvar-yaxarla özünə mövzu tapdı: “XIX əsr siyasi iqtisadçısı Stujaylo-Olyabışkin”.

– Sən, heç olmasa, xeyirxahının portretini də olsa tapa bildin? – Olenka gülə-gülə soruşdu.

– Tamamilə doğrudur, tapa bilmirəm!

– Sənin tərəfindən bu, sadəcə, naşükürlükdür! – Olenka Nadyanı şənləndirməyə çalışırdı, əslində isə öz görüşqabağı canlanmasını ona da ötürmək istəyirdi. – Mən olsaydım, tapardım və çarpayımın üstündən asardım. Yaxşı təsəvvür edirəm: bu adam mənəvi tələbatları təmin olunmamış xoş görkəmli qoca mülkədar olub. Larin zamanının ucqar əyalətlərinin birində, elə yerdə ki, ora tarixin külələri də gedib çatmırdı, bolluca səhər yeməyindən sonra ev xalatında oturdu pəncərənin qabağında, qulluqçu Palaşkanın çoşqaları yedizdirməyinə baxa-baxa tələsmədən fikir yürüdürdü: dövlət necə varlanır, nəyin hesabına yaşayır...

Quzu kimi adam idi! Axşamlar isə kart oynayırdı... – Olenka qəhqəhə çəkdi.

O qızarırdı. Təpədən dırnağa kimi getdikcə güclənən xoşbəxtliyin özü idi.

Lyuda artıq səma rəngində mavi donuna girmiş və bununla da öz yatağını yelpikvarı örtükdən məhrum etmişdi (Nadya əzablı bir tərzdə çiyinlərini qısaraq ona tərəf baxırdı). O, əvvəlcə güzgünün qabağında qaş və kirpiklərinin rəngini təzələdi, sonra səliqə ilə dodaqlarını boyadı.

– Fikir verin, qızlar, – Muza birdən həmişəki kimi təbii, hamı onun sözünü gözləyirmiş kimi dilləndi. – Rus ədəbi qəhrəmanları qərbi avropalılardan nə ilə fərqlənirlər? Qərb yazıçılarının ən sevimli qəhrəmanları həmişə mənsəbə, şöhrətə, pula can atırlar. Rus qəhrəmanı isə heç nə istəmir, o ancaq həqiqət və ədalət axtarır. Elə?

Və yenidən kitab oxumağına davam etdi.

– Bəlkə, xahiş edəsən işığı yandırsınlar, – Daşanın ona yazığı gəldi və işığı yandırdı.

Artıq boğazlı qaloşlarını da geyinmiş Lyuda əlini kürkünə uzatdı. Bu vaxt Nadya sərt şəkildə onun yatağını göstərək ikrahla dedi:

– Sən yenə bu eybəcərliyi qoyub gedirsən ki, biz yığışdıraq?

– İstəmirsən, yığışdırma! – Lyuda qızışdı və onun ifadəli gözləri parıldadı. – Bir də mənim yatağıma əl vurmağa cürət eləmə!! – onun səsi qışqırtıya qədər yüksəldi. – Və mənə ağıl öyrətmə!!

– Sən başa düşməlisən! – bu dəfə Nadya açıldı və bütün ondan yığdıqlarını demək qərarına gəldi. – Sən bizi təhqir edirsən!.. Bizim fikirlərimizdə sənin axşam ləzzətlərindən başqa bir şey ola bilər, ya yox?

– Paxıllıq edirsən? Sənin qarmağına düşmür?

Hər ikisinin sifəti əyildi və hirsli qadınların hamısında olan kimi, lap xoşagəlməz görkəm aldı.

Olenka ağzını açıb Lyudanın payını vermək istədi, amma “axşam ləzzətləri”ndə nə isə təhqiramiz bir irad duydu. Və özünü saxladı.

– Paxıllıq etməyə bir şey yoxdur! – Nadya boğuq, qırıq səslə cavab verdi.

– Əgər sən yolunu azıb monastır əvəzinə aspiranturaya gəlmisənsə, – qələbəsini hiss edən Lyuda getdikcə daha bərk qışqırırdı, – onda otur bir küncdə və qayınanalıq eləmə. Bezmişəm! Qarımış qız!

– Lyudka! Dayan! – Daşa qışqırdı.

– Niyə özünə aid olmayan işlərə qarışır?.. Qarımış qız! Qarımış qız! Bəxti gətirməyən insan!

Muza ayıldı və kitabı təhdidedici tərzdə Lyudaya tərəf yelləyə-yelləyə qışqırtı ilə dedi:

– Meşşanlıq yaşayır! Zəfər çalır! Çiçəklənir!

Qızların hərəsi, o birilərinə qulaq asmadan və onlarla razılaşmadan, öz bildiyini qışqırmağa başladı.

Başı daş kimi ağırlaşmış, heç nəyi başa düşə bilməyən Nadya görüşə geyindiyi ən yaxşı paltarındaca üzüqoylu çarpayısına uzandı və başını yastıqla örtdü.

Lyuda yenidən pudralandı, dələ xəzindən tikilmiş kürkünün üstünə düşmüş qıvrım saçlarını düzəltdi, duvağını gözlərinin üstünə saldı, yatağını yığışdırmadan, lakin güzəştə gedirmiş kimi yorğanı çarpayının üstünə ataraq çıxıb getdi.

Nadyanı çağırırdılar, o isə tərpənmirdi. Daşa onun ayaqqabılarını çıxartdı və ayaqlarını yorğanın qıraqlarına bükdü.

Sonra yenə qapı döyüldü, Olenka tez dəhlizə çıxdı və yel kimi də geri qayıtdı, saçlarını şlyapasının altına yığdı, tələsik sarı yaxalıqlı kürkünü əyninə keçirtdi və yeni bir yerişlə qapıya tərəf getdi. (Bu, sevinc yerişi idi, həm də mübarizəyə hazırlıq bildirirdi...)

Beləliklə, 318-ci otaq bir-birinin ardınca dünyaya iki gözəl və zövqlə geyinmiş şirnikdirici məxluq göndərdi.

Onlar gedəndən sonra canlanmadan və gülüşdən məhrum olmuş otaq tamamilə darıxdırıcı oldu.

Moskva çox böyük şəhər idi, ancaq bu şəhərdə getməyə yer yox idi...

Muza yenə oxumurdu, eynəyini çıxartmış, üzünü iri ovucları içində gizlətmişdi.

Daşa dedi:

– Ağılsız Olqa! Axı bir az oynayandan sonra atacaq. Mənə demişdilər ki, onun haradasa başqa bir qadını var. Bəlkə, uşağı da.

Muza ovucları arasından onlara baxdı:

– Olya heç nə ilə bağlı deyil. Əgər sən deyən kimi olsa, onunla xudahafizləşə bilər.

– Necə yəni bağlı deyil! – Daşa dodaqlarını büzərək gülümsündü. – Sənə daha nə bağlılıq lazımdır...

– Sən heç, həmişə hər şeyi bilirsən! Bunu axı haradan bilə bilərsən? – Muza hiddətləndi.

– Əgər gecə onların evində qalırsa, burada bilməli nə var ki?

– Oho! Heç nə! Bu, hələ heç nəyi sübut etmir! – Muza etiraz etdi.

– İndi ancaq belə olmaq lazımdır. Yoxsa əlində saxlaya bilməzsən.

Qızlar susdular. Hərəsi öz fikrində qaldı.

Çöldə qar güclənirdi. Artıq hava qaralırdı.

Pəncərənin altındakı radiatorda su sakitcə şırıldayırdı. Bazar günü axşamının bu otaqda keçiriləcəyini düşünmək belə dözülməz görünürdü.

Daşanın gözünün qabağına rədd etdiyi bufetçi, sağlam, güclü kişi gəldi.

Onu rədd etmək nəyinə lazım idi? Qoy qaranlıqda onu universitetdən heç kəsin olmadığı şəhər kənarlarındakı klublardan birinə aparaydı. Hansısa bir çəpərin yanında bir az əzizləyərdi.

– Muzoçka, gedək kinoya! – Daşa xahiş etdi.

– Nə göstərirlər?

– “Hind sərdabəsi”.

– Yox, bu axı mənasız şeydir! Kommersiya cəfəngiyatıdır!

– Əvəzində korpusdadır, yaxında!

Muza cavab vermədi.

– Darıxıram axı, gedək!

– Getməyəcəyəm. Özünə iş tap.

Birdən elektrik işığı zəiflədi, lampanın içində solğun qırmızımtıl tük güclə közərirdi.

– Bircə bu çatmırdı!.. – Daşa inildədi. – Faza atıb. Burada adam özünü asa bilər.

Muza heykəl kimi oturmuşdu.

Nadya çarpayısının üstündə hərəkətsiz idi.

– Muzoçka, gedək kinoya!

Qapı döyüldü.

Daşa qapıya baxıb qayıtdı:

– Nadyuşa! Şaqov gəlib. Durursan?

51

Nadya hönkürtü ilə xeyli ağladı, dişləri ilə yorğanı sıxdı ki, hönkürtülərini boğsun. Başına çəkdiyi yastığın altı yaş olmuşdu.

O, gecədən xeyli keçənə kimi məmnuniyyətlə otaqdan çıxıb gedərdi. Lakin nəhəng Moskva şəhərində getməyə yeri yox idi.

Artıq birinci dəfə deyildi ki, onu burada, yataqxanada, acı sözlərlə zəhərləyirdilər: qayınana! Deyingən! Rahibə! Qarımış qız! Ən çox xətrinə dəyən isə bu sözlərin haqsız olması idi. Əvvəllər necə də şən adam idi!..

Amma beş il sərasər yalan demək, maskalanmaq da asan iş deyildi, bu cür yalandan sifəti dəyişirdi, səsi sərtləşirdi, hissiyyatı itirdi. Bəlkə, doğrudan da, dözüləsi olmayan qarımış qızdır? Özün barədə fikir yürütmək elə çətindir ki. Yataqxanada, evdə, anasının qarşısında olduğu kimi ayaqlarını yerə vurub dirənə bilməzdi. Adam yalnız yataqxanada özü pis cəhətlərini də görməyə başlayır.

Qlebdən başqa onu heç kəs başa düşə bilməzdi...

Ancaq Qleb də onu başa düşə bilməz...

Qleb ona heç nə deмədi; necə olmalı, necə yaşamalı.

Təkcə bir şey dedi ki, müddətin sonu olmayacaq...

Ərinin sürətli, inamlı zərbələri altında onun gündəlik həyatında özünə təskinlik verdiyi, ona inamında, gözləməyində, başqaları üçün əlçatmazlığında dəyanət verən hər şey sınıb dağıldı.

Müddətin sonu olmayacaq!

Deməli, Nadya ona lazım deyil... Deməli, Nadya əbəs yerə özünü öldürür...

Nadya üzüqoylu uzanmışdı. Hərəkətsiz nəzərlərlə yastıqla yorğan arasındakı zolaqdan qarşısındakı boş divar parçasına baxır, başa düşə bilmir və heç başa düşməyə də çalışmırdı ki, bu nə işıqdır. Ətraf zülmət qaranlıq olsa da, sarı rəngə boyanmış divarda qurumuş boya düyünləri görünürdü.

Başını yastığın altında gizlətmiş Nadya kiminsə barmaqları ilə qapının xonçasını xüsusi tərzdə qırıq-qırıq döydüyünü eşitdi. Daşa “Şaqov gəlib. Durursan?” soruşana kimi başındakı yastığı bir kənara atıb cəld yerindən durdu, əzilmiş yubkasını düzəltdi, daraqla saçlarını hamarladı və ayaqları ilə tuflilərini axtarmağa başladı.

Yarımçıq közərmiş lampanın ölü işığında Muza onun tələsməyini görüb ikrahla üzünü çevirdi.

Daşa isə özünü Lyudanın çarpayısına tərəf ataraq tez örtüyün qıraqlarını qatladı, yorğan-döşəyi qaydaya saldı.

Qonağı içəri buraxdılar.

Şaqov cəbhə şinelini çiyninə atmış vəziyyətdə içəri girdi. Onda hələ əsgəri qıvraqlığın qaldığı sezilirdi: əyiləndə beli donqarlanmırdı. Hər bir hərəkəti ölçülüb-biçilmiş idi.

– Salam, hörmətli xanımlar. Mən gəldim ki, sizin işıqsız nə ilə məşğul olduğunuzu öyrənəm, öyrənəm ki, sonra özüm də bunu əxz edə bilim. Darıxdığından adamın lap ürəyi partlayır!

(Necə də yaxşı oldu! – alaqaranlıqda ağlamaqdan qızarmış gözləri görünmürdü.)

– Əgər işıq sönməsəydi, siz gəlməzdiniz? – Daşa Şaqovun öz tonundaca cavab verdi.

– Heç bir vəchlə. Parlaq işıqda qadın üzləri lətafətlərini itirir. Hirsli ifadələr, paxıl nəzərlər, – sanki, bir az bundan qabaq o da bu otaqda olmuşdu! – qırışlar, həddən artıq çəkilmiş kosmetika... açıq görünür. Qadınların yerinə olsaydım, qanun qəbul elətdirərdim ki, ancaq yarısönük işıq verilsin. Onda hamı tezliklə ərə gedərdi.

Daşa ciddiyyətlə Şaqova baxırdı. Həmişə belə deyirdi və bu əzbərlənmiş ifadə Daşanın xoşuna gəlmirdi.

– İcazə verərsiniz, əyləşim?

– Buyurun, – Nadya sakit, bayaqkı yorğunluğunu, qüssəsini, göz yaşlarını hiss etdirməyən ev sahibəsi səsi ilə dilləndi.

Şaqovun soyuqqanlılığı, nəzakətli rəftar tərzi, onun bəm, qətiyyətli səsi Nadyanın, əksinə, xoşuna gəlirdi. Ondan ətrafa rahatlıq yayılırdı.

Şaqovun zarafatları da ona xoş gəlirdi.

– İkinci dəfə təklif etməyə də bilərlər, buranın camaatı belədir. Ona görə də oturmağa tələsmək lazımdır. Belə, nə ilə məşğulsunuz, gənc aspirantlar?

Nadya susurdu. O, Şaqovla çox danışa bilmirdi, çünki srağagün araları dəymişdi və o zaman Nadya gözlənilmədən, nə etdiyini özü də bilmədən aralarındakı intimliyin səviyyəsi çərçivəsində portfellə onun kürəyinə vurub qaçmışdı. Bu, ağılsızlıq idi, uşaq hərəkəti idi və indi kənar adamların olması vəziyyəti bir az yüngülləşdirirdi.

Daşa dilləndi:

– Kinoya getməyə hazırlaşırıq. Amma bilmirik kiminlə.

– Hansı filmə?

– "Hind sərdabəsi".

– O-o, mütləq gedin. Bir tibb bacısı demişkən, "çoxlu atəş açırlar, çoxlu adam öldürürlər, ümumiyyətlə, əla filmdir!"

Şaqov ümumi masanın qırağında rahat oturmuşdu:

– Amma icazənizlə, hörmətli xanımlar, mən düşünürdüm ki, sizi şən görəcəyəm, burada isə, sanki, matəmdir. Bəlkə, valideynlərinizlə nə isə düz gəlmir? Partiya bürosunun sonuncu qərarı sizi pərt edib? Məncə, onun aspirantlara aidiyyəti yoxdur.

– Nə qərar? – Nadya zəif səslə soruşdu. – Qərar? İctimaiyyətin köməyi ilə tələbələrin sosial mənşəyinin öyrənilməsi, onların valideynlərinin kim olduğunu doğru göstərmələrinin öyrənilməsi haqqında. Burada imkanlar çox zəngindir, bəlkə, kimsə kiməsə etibar edib, yuxuda nə isə deyib, ya da ki başqasının məktubunu oxuyub və bu qəbildən olan başqa işlər... (Və yenə də axtaracaqlar, qurdalayacaqlar! Hər şey necə də bezikdirib! Hara çıxıb getməli?..)

– Hə, Muza Georgiyevna? Siz heç nə gizlətməmisiniz ki?..

– Nə böyük rəzalət! – Muza bərkdən dedi.

– Necə, bu, sizi şənləndirmir? İstəyirsiniz, sizə dünən mexanika-riyaziyyat fakültəsi şurasında gizli səsverməylə bağlı gülməli bir hadisə danışım?

Şaqov hamı üçün danışırdı, amma Nadyanı izləyirdi. O, çoxdan Nadyanın ondan nə istədiyi haqda düşünürdü. Hər bir yeni hadisə onun məqsədini daha çox aşkarlayırdı... Gah kiminləsə şahmat oynadığı vaxt başları üstündə durur, gah da özü onunla oynamaq və ondan debütləri öyrənmək istəyirdi.

(İlahi, şahmat axı vaxtı unutmağa kömək edir!)

Gah özünün konsertdə necə çıxış edəcəyinə baxmağa çağırırdı.

(Bu daha təbiidir! İstəyir ki, ifasını özünə qarşı laqeyd olmayan tamaşaçı tərifləsin!)

Gah Nadyanın kinoya "artıq" bileti olurdu və onu filmə baxmağa dəvət edirdi.

(Ah, bir axşamlıq illüziya – kiminləsə ikilikdə görünmək istəyirdi... Kiminsə qoluna dəstəklənmək istəyirdi.)

Gah ad günündə ona qeyd dəftərçəsi bağışlayırdı, lakin bunu çox bacarıqsız edirdi: dəftərçəni pencəyinin cibinə dürtüb qaçmaq istəyirdi; bu nə hərəkətlər idi? Qaçmaq nəyə lazım idi?

(Ah, utandığından, ancaq utandığından!)

O da qaçıb dəhlizdə Nadyaya çatdı, yalandan hədiyyəsini qaytarmağa çalışdı və bu zaman onu qucaqladı; Nadya əlləri arasından çıxmağa cəhd etmədi, özünü tutub saxlamağa imkan verdi.

(Neçə illər idi belə şey yaşanmırdı, əl-ayağı tutulmuşdu.)

İndi də portfellə vurma oyunu?

Hamıyla, hamıyla olduğu kimi, Şaqov onunla da dəmir təmkinini qoruyurdu. Bilirdi ki, bu cür qadın hekayətləri necə birmənalı olmur, sonradan onlardan yaxa qurtarmaq çətinləşir. Bəs əgər tənha qadın kömək istəyirsə, sadəcə, ona kömək etməyini xahiş edirsə? Kim qadına belə köməkdən imtina etmək dərəcəsində əyilməz ola bilər?

İndi də Şaqov öz otağından çıxıb 318-ciyə gələndə Nadyanın evdə tək olacağına əmin deyildi, həm də o həyəcanlanırdı.

Şurada səsvermə ilə bağlı hadisəyə gülsələr də, bunu nəzakət naminə etdilər.

– İşıq olacaq, yoxsa yox? – Muza səbirsizliklə ucadan soruşdu.

– Amma mən hiss edirəm ki, danışdıqlarım sizi heç güldürmür. Xüsusən də Nadejda İliniçnanı. Mənim görə bildiyim qədər, o, qara buluddan da tutqundur. Bilmirəm nə üçün. Srağagün on manat cərimə ediblər, bu on manata görə əzab çəkir, heyifsilənir.

Şaqov bu sözləri deyən kimi Nadyanı, sanki, yerindən dik atdılar. O, əl çantasını götürdü, açdı, oradan əlinə nə keçdisə çıxardı, əsəbi halda doğradı və qırıntıları ümumi masanın üstünə, Şaqovun qabağına atdı.

– Muza! Sonuncu dəfə soruşuram, gedirsən? – Daşa paltosunu götürə-götürə əzablı səslə soruşdu.

– Gedirəm! – Muza boğuq cavab verdi, axsaya-axsaya qətiyyətlə paltarasana tərəf getdi.

Şaqovla Nadya dönüb gedənlərə baxdılar.

Arxalarınca qapı bağlananda isə Nadyanı qorxu bürüdü.

Şaqov doğranmış tikələri gözlərinə yaxınlaşdırdı. Bunlar daha bir on manatlığın xışıldayan tikələri idi.

Şaqov şinelindən çıxdı (Nadya isə stulun üstünə çökdü), sakitcə mebelin yanından ötərək qıza yaxınlaşdı. Boyca Nadyadan xeyli hündür idi. Qızın kiçik əllərini öz iri ovuclarına aldı.

– Nadya! – ilk dəfə onu, sadəcə, adı ilə çağırdı. Nadya isə özündə zəiflik duyaraq hərəkətsiz dayanmışdı. Onluğu cırarkən onu bürümüş hirs gəldiyi kimi də tez yoxa çıxmışdı. Başında qəribə bir fikir oyandı: heç bir nəzarətçi qıraqdan öküz başı kimi başını əyib onların nə danışdıqlarına qulaq asmırdı və onlar istədikləri şeydən danışa bilərdilər. Nə vaxt ayrılacaqlarını da özləri müəyyən edəcəkdilər.

Nadya Şaqovun qətiyyətli, sağ və sol tərəflərinin bircə cizgi ilə də olsa fərqlənmədiyi açıq üzünü lap yaxınlıqda görürdü. Bu sifətin açıqlığı onun xoşuna gəlirdi.

Şaqov barmaqlarını boşaltdı, onu qolları, bluzkasının ipəyi boyunca sığalladı.

– Nadya!..

– Bu-ra-xın! – Nadya yorğun və təəssüflü səslə cavab verdi.

– Bunu necə başa düşüm? – o təkid edir, barmaqlarını onun dirsəklərindən çiyinlərinə tərəf sürüşdürürdü.

– Nəyi başa düşəsiniz? – soruşdu.

Ancaq onun qolları arasından çıxmağa da cəhd etmədi!..

Belə olanda Şaqov Nadyanın çiyinlərindən tutub onu özünə tərəf çəkdi.

Sarımtıl qaranlıq onun sifətindəki qan rəngində atəşi görünməz etmişdi.

Əllərini sinəsinə dayayaraq itələdi.

– Siz ne-cə fikirləşə bildiniz ki??

– Sizdən heç kəs baş aça bilməz! – donquldandı, qızı buraxdı və pəncərəyə tərəf çəkildi.

Radiatorun içində su sakitcə şırıldayırdı.

Nadya titrək əlləri ilə saçını düzəltdi.

Şaqov əlləri əsə-əsə papiros yandırdı.

– Siz bilirsinizmi? – sözləri ayıraraq soruşdu, – quru-saman-necə-yanır?

– Bilirəm. Alov göyə qalxır, yerdə isə kül topası qalır.

– Göyə! – o təsdiqlədi.

– Kül topası, – Nadya təkrarladı.

– Niyə bəs onda quru samana elə hey od salırsınız?

(Bəyəm od salmışdı?.. Axı Şaqov niyə onu başa düşə bilmir?.. Sadəcə, bəzən onun xoşuna gəlmək istəyir, hərdənbir. Bircə dəqiqəliyə hiss etmək ki, başqalarını səndən üstün tutmadılar, sən hələ də ən yaxşı olaraq qalırsan.)

– Gedək! Bir yerə! – Nadya tələb etdi.

– Heç yerə getməyəcəyik, biz burada olacağıq.

Şaqov öz sakit, qətiyyətli dodaqları ilə müştüyün ucundan tutaraq papiros çəkmək vərdişinə qayıdırdı və bu vərdiş Nadyanın xoşuna gəlirdi.

– Yox, xahiş edirəm, gəlin gedək bir yerə! – o təkid edirdi.

– Burada, ya da ki heç yerdə, – o, amansızlıqla kəsdi. – Mən sizi xəbərdar etməliyəm: mənim nişanlım var.

52

Nadya ilə Şaqovu hər ikisinin moskvalı olmaması yaxınlaşdırmışdı. Laboratoriyalarda aspirantlar arasında Nadyanın rastlaşdığı moskvalılar özlərində mövcud olmayan üstünlüklərinin, özlərinin dediyi kimi, “Moskva vətənpərvərliyi”nin zəhərini daşıyırdılar. Professorların qarşısındakı uğurlarına baxmayaraq, Nadya onların arasında ikincidərəcəli insan kimi fırlanırdı.

Şaqova – buzqıran gəminin adi suyu asanlıqla yarıb keçdiyi kimi bu mühiti dəlib keçən əyalətdən gəlmiş insana

– o, başqa cür yanaşa da bilməzdi. Bir dəfə, onun yanında, oxu zalında bir nəfər sütül elmlər namizədi Şaqovu alçaltmaq üçün ilan başına oxşar başını yana çevirərək ondan soruşmuşdu:

– Siz özünüz hansı tərəflərdənsiniz?

Boyca həmsöhbətindən xeyli uca olan Şaqov təəssüf hissi ilə ona baxmış və yavaşca dala-qabağa yellənərək cavab vermişdi:

– Siz orada olmamısınız. Cəbhə tərəfdən. Blindajlı qəsəbəsindən.

Çoxdan məlumdur ki, həyatımız tərcümeyi-halımıza illər üzrə qeyri-bərabər şəkildə daxil olur. Hər bir insanın öz xüsusi dövrü var və məhz bu dövrdə o, özünü daha tam ifadə etmiş, daha dərindən hiss etmiş, daha çox özünə və başqalarına təsir etmiş olur. Sonralar insanın həyatında hətta zahirən vacib hadisələr baş versə də, bunların hamısı həmin o ilk təkanın qabarma və çəkilmələrindən başqa bir şey olmur: biz bir dəfə daxilimizdə səslənmiş həyat nəğməsini həmişə xatırlayır, ondan həzz alır, onu bütün mümkün çalarlarda dəyişdiririk. Uşaqlığımız da bəzən belə olur və belə olanda da insanlar bütün ömürləri boyu uşaq olaraq qalırlar. Başqalarında isə ilk məhəbbət olur və məhz bu adamlar məhəbbətin bir dəfə verildiyi haqda miflər yayırlar. Bu dövrdə ən çox var-dövlət, şöhrət, hakimiyyət qazanmış insanlar isə dişləri töküləndən sonra da damaqlarını marçıldada-marçıldada yenə də ötüb-keçmiş böyüklüklərindən danışırlar. Nerjin üçün bu cür dövr həbsxana oldu. Şaqov üçün, cəbhə.

Şaqov müharibənin hər üzünü görmüşdü. Onu müharibənin ilk ayındaca orduya aparmışdılar. Mülki həyata isə yalnız qırx altıncı ilə qayıda bilmişdi. Müharibənin dörd ili ərzində nadir hallarda səhər tezdən deyə bilərdi ki, axşama sağ çıxacaq: yüksək qərargahlarda xidmət etmirdi, arxaya isə ancaq hospitala getmişdi. Qırx birinci ildə Kiyevdən və qırx ikinci ildə Dondan geri çəkilmişdi. Müharibədə vəziyyət tədricən yaxşılığa doğru dəyişsə də, Şaqov qırx üçüncü, hətta qırx dördüncü ildə Kovel yaxınlığında canını götürüb qaçmaq zərurəti ilə üzləşmişdi. Yolkənarı arxlarda, suyun yuyub-apardığı səngərlərdə, dağıdılmış evlərin xarabalıqları arasında bir qazança şorbanın, birsaatlıq rahatlığın dəyərini bilmiş, həqiqi dostluğun və ümumiyyətlə, həyatın mənasını dərk etmişdi.

İstehkamçı kapitan Şaqovun yaşantıları daha on illər boyunca yaddan çıxmayacaqdı. İndi isə insanların əsgərlərə və başqalarına bölünmələrindən başqa heç bir bölgünü qəbul edə bilmirdi. Hətta hər şeyi unutmuş Moskva küçələrində belə hesab edirdi ki, yalnız “əsgər” sözü insanın səmimiliyinin və sülhsevərliyinin təminatçısıdır. Təcrübə ona müharibə atəşini dadmamış insanlara inanmamağı təlqin edirdi.

Müharibədən sonra Şaqovun yaxınları qalmamışdı, əvvəllər yaşadığı evciyi isə bomba yerlə-yeksan etmişdi. Onun nəyi vardısa, üstündə olan, bir də ki Almaniyadan gətirdiyi bir çamadan qənimət idi. Doğrudur, tərxis olunmuş zabitlərçün mülki həyatın təsirlərini yumşaltmaq üçün onlara qayıdandan sonra da on iki ay “hərbi rütbəyə görə” məvacib, heç nəyə görə maaş ödəyirdilər.

Müharibədən sonra bir çox cəbhəçilər kimi Şaqov da dörd il müdafiə etdiyi ölkəni tanıya bilmirdi: gənclərin yaddaşlarına həkk olunmuş bərabərliyin al dumanları çoxdan çəkilib getmişdi. Cansız səfalətlə getdikcə artan sərvət arasındakı uçurumlarda azıb qalmış ölkə qəddarlaşmış, vicdanını tamamilə itirmişdi. Cəbhəçilər, qısa müddətə də olsa, getdiklərindən daha yaxşı, ölüm təhlükəsi altında paklanmış vəziyyətdə qayıtmışdılar, buna görə də vətənlərində baş verənlər, cəbhədən xeyli uzaqlarda yetişmiş bu dəyişiklik onlar üçün daha gözlənilməz olmuşdu.

Keçmiş əsgərlərin hamısı indi burada idi – onlar küçələri gəzir, metroda gedirdilər, ancaq pis geyinmişdilər, kimin əlinə nə keçmişdisə, onu da əyninə taxmışdı, artıq bir-birini tanıya bilmirdilər. Və onlar da özlərinin cəbhə qaydalarını yox, burada rastlaşdıqları qayda-qanunu ali hesab etməyə başlamışdılar.

Başını tutub fikirləşməyə dəyərdi: nə üçün döyüşmüşdük? Bu sualı çoxları verirdi – çoxları da tezliklə həbsxanalara düşürdü.

Şaqov bu sualı vermədi. O, ümum üçün ədalət axtaran və sakitləşmək bilməyən insanlardan deyildi. Başa düşdü ki, hər şey öz axarı ilə gedir, bunu daha saxlamaq olmaz – gedən maşının ayaqlığına tullanmaq, ya da ki bunu etməmək qalırdı. Aydın idi ki, icrakomçunun[1] qızı anadan olması faktı ilə təmiz iş üçün yaranmışdı və gedib fabrikdə işləməyəcəkdi. Təsəvvür etmək mümkün deyildi ki, vəzifəsindən məhrum edilmiş raykom katibi dəzgahın arxasında durmağa razı olsun. Cəbhədə hücum əmrini yazanların özləri hücuma getməyən kimi, zavodlarda da normaları onları müəyyən edənlər yerinə yetirmirdilər.

Bu, əslində, planetimiz üçün yox, yalnız inqilabi ölkə üçün yeni idi. Ağır gələn o idi ki, kapitan Şaqovun çoxillik xidmət hüququnu, məhz özünün əldə etdiyi həyata qoşulmaq hüququnu tanımırdılar. Bu hüququnu indi bir daha sübuta yetirməli – qansız savaşda, atəş açmadan, qumbara tullamadan – mühasibatlıqdan keçirməli, gerbli möhürlə təsdiqlətməli idi.

Həm də bu zaman gülümsünməli idi.

Qırx birinci ildə Şaqov cəbhəyə elə tələsirdi ki, beşinci kursu bitirmək və diplom almaq barədə heç düşünməmişdi. İndi, müharibədən sonra, bunu etmək və namizədlik dərəcəsinə yol açmaq lazım gəlirdi. Onun ixtisası nəzəri mexanika idi, həmin ixtisasa hələ müharibədən əvvəl getmək istəyirdi. O vaxt bunu etmək daha asan idi. Müharibədən sonra isə o, elmə coşqun məhəbbət dalğası ilə rastlaşdı – özü də istənilən bir elmə, maaşlar qalxandan sonra – bütün elmlərə.

Nə olar, daha bir uzaq səfər üçün qüvvələrini götür-qoy etdi. Almaniyadan gətirdiyi qənimətləri xırda-xırda bazarda əritdi. Şaqov kişi kostyumlarına və çəkmələrinə olan dəyişkən moda arxasınca qaçmırdı, tərxis olunduqda əynində olanları – uzunboğaz çəkmələrini, diaqonal şalvarını, yaxasında dörd orden plankası və iki yaralanma nişanı olan ingilis parçasından tikilmiş gimnastyorkasını geyinməkdə davam edirdi. Məhz bu cəbhə rayihəsi Nadyanın gözündə Şaqovu onun kimi cəbhəçi kapitan olmuş Nerjinlə yaxınlaşdırırdı.

---

[1] *İcrakom* – icraiyyə komitəsi. Sovet dövründə hakimiyyət orqanı

İstənilən uğursuzluq və təhqir qarşısında aciz qalan Nadya özünü Şaqovun həyati müdrikliyi qarşısında uşaq kimi hiss edirdi, onunla məsləhətləşirdi. (Lakin ona da təkidlə yalan deyirdi ki, Qleb cəbhədə itkin düşüb.)

Nadya bütün bunların – kinoya "artıq" biletin, qeydiyyat kitabçasına görə zarafatyana tutaşmanın – nə vaxt baş verdiyini heç özü də bilmədi. İndi isə, Şaqov otağa girən kimi, Daşa ilə söz güləşdirməyə başlayan kimi hiss etdi ki, onun yanına gəlib və mütləq nəsə baş verəcək.

Bir az əvvəl sındırılmış həyatına ümidsizliklə ağlamasına baxmayaraq, onluğu cırandan sonra Nadya canlanmış, canlı həyata hazır durmuşdu.

Ürəyi də burada heç bir ziddiyyət görmürdü.

Şaqov, Nadya ilə qısa oyundan doğan həyəcanı boğaraq ləng rəftar tərzinə qayıtdı. Qıza aşkar bildirdi ki, ərə getməyinə ümid bağlaya bilməz.

Nişanlı barədə eşidən Nadya ayaqlarını güclə çəkirmiş kimi otaqda gəzişdi, gedib pəncərənin qabağında durdu və sakitcə barmağı ilə şüşənin üzərində şəkil çəkməyə başladı.

Şaqovun ona yazığı gəlirdi. Sükutu pozmaq və sadəcə, ona açıq-aşkar izah etmək istəyirdi: heç bir əlaqəsi və gələcəyi olmayan kasıb aspirant Nadya ona nə verə bilərdi? Onun isə payını tələb etməyə haqqı var (əgər qabiliyyətli adamları bizdə yarı yolda didib-tökməsəydilər, öz payını başqa yolla da alardı). Fikrini onunla bölüşmək istəyirdi: nişanlısının tənbəl və mənasız mühitdə yaşamasına baxmayaraq, bir o qədər də pozulmamışdı, aristokratların yaşadığı zəngin və qapalı evdə yaxşı mənzili vardı. Girişdə qapıçı dururdu, bütün pilləkənlərə xalça döşənmişdi, indi İttifaqın harasında belə şey vardı? Ən əsası da o idi ki, bütün məsələlər birdəfəlik həll edilirdi. Bundan daha yaxşısını tapmaq olardımı?

Şaqov bütün bunları yalnız düşündü, demədi.

Gicgahını pəncərənin şüşəsinə söykəyərək gecənin qaranlığına baxan Nadya qəmginliklə dedi:

– Lap yaxşı. Sizin nişanlınız var. Mənim də ərim.

– İtkin düşmüş?

– Yox, o, itkin düşməyib, – Nadya pıçıldadı. (Necə də ehtiyatsız şəkildə özünü ifşa edirdi!..)

– Ümid edirsiniz ki, o sağdır?

– Mən onu görmüşəm... Bu gün...

(Özünü ifşa edirdi, qoy onu hər yoldan ötənin boynundan asılan qızcığaz saymasınlar!) Şaqov az müddətdə deyiləni dərk etdi. O düşünmürdü ki, Nadyanı atıblar. O bilirdi ki, "itkin düşən" həmişə başqa yerə köçürülmüş şəxs deməkdir – əgər belə şəxs geriyə, İttifaqa köçürülürdüsə, onda yalnız barmaqlıq arxasına salınırdı.

O, Nadyaya yanaşdı və onun qolundan tutdu:

– Qleb?

– Bəli, – güclə eşidiləcək tərzdə dedi.

– Nə olub ona? Yatır?

– Bəli.

– Belə-belə-belə! – Şaqov yükdən azad olunmuş kimi dikəldi. Fikirləşdi. Tez də otaqdan çıxdı.

Utancaqlıq və ümidsizlik Nadyanı elə bürümüşdü ki, Şaqovun səsində yeni bir şey duymadı.

Qoy qaçsın. O şaddır ki, hər şeyi açıb dedi. Yenidən öz yükü ilə tək qaldı.

Lampanın məftili hələ də güclə qızarırdı.

Ayaqlarını yerlə sürüyən Nadya otağın o biri başına keçdi, kürkünün cibindəki ikinci papirosu tapdı, kibrit götürüb yandırdı. Papirosun iyrənc acılığında bir ləzzət tapdı...

Vərdişsizlikdən öskürməyə başladı.

Stulların birinin üstündə Şaqovun atılıb qalmış şinelini gördü.

Necə də sürətlə otaqdan qaçdı! Elə qorxdu ki, şinelini də yadından çıxartdı.

Lap sakitlik idi, qonşu otaqdan radio səsi gəlirdi... Listin etüd fa-minorunu ifa edirdilər.

Cavanlıqda özü də onu ifa etmişdi – lakin onda musiqini başa düşürdümü?..

Barmaqlar çalır, qəlb isə – disperato – ümidsizliyə qərq olaraq bu cağırışa cavab vermirdi. Alnını pəncərənin çərçivəsinə söykəyən, Nadya açıq əllərinin içi ilə soyuq şüşəyə toxundu.

Pəncərənin qara xaçında çarmıxa çəkilmiş kimi durmuşdu.

Həyatında balaca isti bir nöqtə var idi, indi o da yoxdur.

Bir neçə dəqiqə keçəndən sonra isə bu itki ilə də barışdı.

Və yenidən öz ərinin arvadı oldu.

O, qaranlığa baxır, Matrosskaya Tişina həbsxanasının borusunu tapmağa çalışırdı. Disperato! Bu ani coşqunluqla diz üstündən durmaq istəyən və yenidən diz çökən aciz naümidlik! Bu israrlı yüksək re-bemol – qırılmış qadın harayı! Həllini tapa bilməyən haray!..

Küçə fənərlərinin sırası gələcəyin qaranlığına aparırdı, lakin bu gələcəyə qədər yaşamaq istəyi yox idi...

Moskva vaxtı ilə, etüddən sonra elan etdilər, axşam saat altıdır.

Nadya Şaqovu tamamilə unutmuşdu, o isə yenidən içəri girdi, qapını döymədən.

İki dənə balaca stəkan və bir şüşə gətirmişdi.

– Hə, əsgər arvadı! – şux, bir az da qaba tərzdə dedi. – Qəm yemə. Götür stəkanı. Təki baş olsun, xoşbəxtlik özü gələcək. İçək ölülərin dirilməsi şərəfinə!

53

Bazar günü axşam saat altıdan sonra, şaraşkada belə, səhərə kimi ümumi istirahət başlanırdı. Məhbusların həyatındakı bu xoşagəlməz fasiləni heç cür aradan qaldırmaq mümkün deyildi, çünki bazar günü azad əməkdaşlar ancaq bir növbə işləyirdilər. Bu, mənfur bir ənənə idi və ona qarşı mübarizədə mayorlar və polkovnik-leytenantlar aciz idilər, çünki özləri də bazar günləri axşam işləmək istəmirdilər. Təkcə Mamurin – Dəmir Maska bu cür boş axşamlardan qorxurdu. Həmin axşamlar azad əməkdaşların hamısı çıxıb gedir, müəyyən mənada da olsa insan sayıla biləcək dustaqları isə içəri salıb qapıları möhkəm bağlayırdılar, ona isə surğuclanmış və möhürlənmiş qapıların yanından keçərək institutun boşalmış dəhlizlərində gəzişmək, ya da ki içinə əlüzyuyan, çarpayı və dolab qoyulmuş hücrəsinə qapanmaq qalırdı. Mamurin çalışırdı ki, Yeddinci bazar günü axşamları da işləsin, amma zonadaxili qarovulu iki dəfə gücləndirmək istəməyən xüsusi həbsxana müdiriyyətinin konservatizmini heç cür dəf edə bilmirdi.

Belə çıxırdı ki, iki yüz səksən nəfərə yaxın məhbus, məhbus əməyi haqqında bütün dəlil və məcəllələrə zidd olaraq, bazar günü axşamları həyasızcasına istirahət edirdi.

Bu, elə bir istirahət idi ki, naşı adam onu iblisin fikirləşib tapdığı işgəncə kimi də başa düşə bilərdi. Çölün qaranlığı və bazar günlərində tələb olunan əlahiddə sayıqlıq həbsxana müdiriyyətinə həyətdə gəzintilər və anbarda kinoseanslar təşkil etməyə də icazə vermirdi. Yuxarı instansiyaların hamısı ilə birillik yazışmalardan sonra qərara gəlinmişdi ki, “bayan”, “gitara”, “balalayka”, “dodaq qarmonu”, xüsusilə də onların daha iri növləri şaraşkada yolverilməzdir, belə ki, onların bir yerdə çıxardıqları səslər daş özüldə lağım atmağa kömək edə bilər. (Əməliyyat müvəkkilləri çuğullar vasitəsilə daim dustaqlarda əldəqayırma tütəklərin və ya balabanların olub-olmadığını aydınlaşdırmağa çalışır, daraqda musiqi ifa etməyə görə isə onları kabinetlərə çağırır və xüsusi protokol tərtib edirdilər.) Həbsxana yataqxanasında radioqəbuledicilərə və ən köhnə patefonlara icazə verilməsindən isə heç söhbət gedə bilməzdi.

Doğrudur, dustaqlar həbsxana kitabxanasından istifadə edə bilərdilər, amma xüsusi həbsxananın kitab və kitab şkafları almağa vəsaiti yox idi. Sadəcə, Rubini həbsxana kitabxanaçısı təyin etdilər (yaxşı kitablar tapa biləcəyini düşünərək özü bunu istəmişdi), ona bir neçə yüz cırıq-sökük cild – Turgenevin “Mumu”su, Mommzenin “Roma tarixi”, Stasovun “Məktublar”ı kimi hərəsi bir dərədən yığılma kitab verdilər və onların dustaqlar arasında dövriyyəsini təşkil etməyi tapşırdılar. Dustaqlar bu kitabları çoxdan oxuyub qurtarmışdılar, ya da ki onları oxumaq istəməyərək azad əməkdaşlardan oxumağa bir şey verməl추rini xahiş edirdilər ki, bu da əməliyyat müvəkkillərinə axtarışlar üçün geniş meydan açırdı.

İstirahət üçün məhbuslara iki mərtəbədə on otaq, iki dəhliz – yuxarı və aşağı, mərtəbələri birləşdirən taxta pilləkən və pilləkənin altındakı ayaqyolu ayrılmışdı. İstirahətin mahiyyəti onda idi ki, dustaqlara heç bir məhdudiyyət olmadan çarpayılarına uzanmağa (içəridəki səs-küydə yata bilərlərsə, yatmağa da), çarpayıların üstündə oturmağa (stul yox idi), otaqda gəzməyə, bir otaqdan o birisinə lap alt paltarında belə getməyə, dəhlizlərdə istədikləri qədər papiros çəkməyə, çuğulların yanındaca siyasətdən mübahisələr aparmağa, heç bir sıxıntı və məhdudiyyət olmadan ayaqyolundan istifadə etməyə icazə verilirdi. (Yeri gəlmişkən, uzun müddət oturanlar və ayaqyoluna gündə iki dəfə komanda üzrə gedənlər azadlığın bu növünün qədrini yaxşı bilərlər.) İstirahətin bütövlüyü isə onda idi ki, bu, hər kəsin öz vaxtı idi, daha hökumətin vaxtı deyildi. Buna görə də istirahət istirahət kimi də qəbul olunurdu.

Məhbusların istirahəti ondan ibarət olurdu ki, ağır dəmir qapılar çöldən bağlanırdı və onları bir də heç kəs açmırdı, heç kəs içəri girmir, heç kəsi çağırmır və ora-bura dartmırdı. Bu qısa saatlarda xarici aləm nə bir səsi ilə, nə bir sözü ilə, nə də bir surəti ilə daxilə sıza, kiminsə ruhunu həyəcanlandıra bilməzdi. İstirahət məhz onda idi ki, bütün xarici aləm – Kainat öz ulduzları ilə, planet öz materikləri ilə, paytaxt öz təmtərağı ilə, bütün ölkə öz banketləri və əmək növbələri ilə birgə – yoxluğa çəkilirdi, zona fənərlərinin sarı kor işığında barmaqlıqlı pəncərələrdən içəri keçə bilməyən qara bir okeana çevrilirdi.

İçəridən DTN-in heç vaxt sönməyən işığı ilə dolu keçmiş seminariya kilsəsinin ikimərtəbəli, yanları dörd kərpic yarım qalınlığında tikilmiş gəmisi insan taleləri və səhvlərinin bu qara okeanında qayğısız və məqsədsiz üzür, öz illüminatorlarından ölgün işıq saçırdı. Bazar günündən bazar ertəsinə keçən bu gecədə Ay parçalana, Ukraynada yeni Alp dağları ucala, okean Yaponiyanı uda və ya ümumdünya tufanı başlana bilərdi – gəmidə açarlanmış məhbuslar səhər yoxlamasına kimi bütün bunlardan xəbərsiz qalacaqdılar. Bu vaxt onları qohumlarından gələn teleqramlar, bezdirici telefon zəngləri, uşaqlarının difteritə yoluxması və ya gecə həbsi narahat edə bilməzdi.

Bu gəmidə üzənlərin fikirləri də özləri kimi çəkisiz idi. Onlar nə ac, nə də tox deyildilər. Bu insanların xoşbəxtliyi yox idi və buna görə də onu itirməkdən qorxmurdular. Onların başları xırda xidməti işlərə, intriqalara, irəli getmək üçün yollar axtarışına qarışmamışdı, çiyinlərində mənzil, yanacaq, çörək və uşaqlar üçün paltar yükü yox idi. Lap əzəldən bəşəriyyətin əsas həzz və əzab mənbəyi olan məhəbbət də onlara nə öz həyəcanlarını, nə də aqoniyasını ötürə bilmirdi. Onların həbs müddətləri o qədər böyük və uzun idi ki, heç kəs azadlığa çıxacağı il barədə düşünmürdü. Ağıllarına, savadlarına və həyat təcrübələrinə görə görkəmli, heç də həmişə öz ailələrinə yetərincə sədaqətli olmayan, özlərini dostları üçün qorumağa çalışan kişilər burada ancaq dostlarına məxsus idilər.

Ağ tavanlardan, ağardılmış divarlardan lampaların parlaq işığı süzülür, minlərlə şüası ilə nurlu zəkaları işıqlandırırdı.

Buradan, qaranlıqların içi ilə özünə əminliklə yol açan bu gəmidən lənətə gəlmiş Tarixin dolanbac axını tam şəkildə, olduqca hündür bir yerdən görünən kimi bütün təfərrüatları ilə, sanki, bu axına baş vurulmuş kimi, lap dibdəki daşlara qədər aydın görünürdü.

Bazar günü axşamlarının bu saatlarında materiya və cisim özlərini insanlara xatırlatmırdı. Tavanın yelkənəbənzər qübbəsi altında kişi dostluğu və fəlsəfəsi ruhu pərvaz edirdi.

Bəlkə də, bu, qədim filosofların hamısının əbəs yerə müəyyənləşdirməyə və izah etməyə çalışdıqları səadətin özü idi?

54

İkinci mərtəbənin yarımdairəvi otağında mehrabın hündür tavanı altında düşüncələrə dalmaq daha rahat idi.

Bu otaqda yaşayan iyirmi beş adam saat altı üçün bir nəfər kimi yığışmışdı. Bəziləri özlərini bezdirmiş həbsxana paltarından çıxmağa tələsərək alt paltarlarına kimi soyunub dərhal çarpayılarına atılır (və ya da meymun kimi yuxarı dırmaşır), o biriləri isə kombinezonlarını belə soyunmadan çarpayılara uzanır, əl-qol ataraq otağın bir başından o biri başına dostlarına bərkdən nəsə deyir, bəziləri isə hələ heç nə etmir, bir ayağını götürüb o birisini qoyur, oyan-buyana baxır, qarşıdan gələn xoş saatlardan həzz almağa hazırlaşır, onları necə daha xoş etmək barədə düşünürdülər.

Bunların arasında qara qıvrımsaçlı, dustaqların “akkumulyator otağının direktoru” adlandırdıqları İsaak Kaqan da vardı. Porsuq kimi hər gün on dörd saat eşələndiyi qaranlıq akkumulyator otağının zirzəmisindən geniş və işıqlı məkana çıxdığına görə onun kefi xüsusilə kök idi. Kaqan zirzəmidəki işindən razı idi, deyirdi ki, düşərgədə qalsaydı, çoxdan kəlləsini yerə qoymuşdu (o, bəzi gopçular kimi heç vaxt düşərgədə "azadlıqda olduğundan yaxşı" yaşadığını demirdi).

Yarımçıq təhsilli mühəndis olan İsaak Kaqan azadlıqda maddi-texniki təchizat üzrə anbardar işləyirdi və sakit, gözə çarpmayan həyat yaşaya-yaşaya, böyük xariqələr dövrünü birtəhər başa vuracağına ümid edirdi. O bilirdi ki, sakit anbardar olmaq daha rahat və sərfəlidir. Təbiətən qapalı insan olmaqla yanaşı, varlanmağa qarşısıalınmaz ehtiras səviyyəsində meyilli idi və bununla da məşğul olurdu. Hansısa bir siyasi fəaliyyətə marağı yox idi. Əvəzində anbarda da bacardığı kimi şənbə qaydalarına əməl edirdi. Lakin Dövlət təhlükəsizliyi öz döyüş arabasına qoşmaq üçün nə səbəbdənsə məhz Kaqanı seçdi, onu müxtəlif gizli mənzillərə və görüş yerlərinə dartmağa, gizli əməkdaşlığa cəlb etməyə səylər göstərməyə başladı. Bütün bunlar Kaqana olduqca iyrənc gəlirdi. Onun özünə təklif olunan işin yaramazlıq olduğunu birbaşa deməyə cəsarəti və cürəti çatmırdı və buna görə də sonu görünməyən səbirlə susurdu, donquldanırdı, uzadırdı, boyun qaçırmağa çalışaraq, stulun üstündə qurcalanırdı. Axırda isə, məcburiyyət qarşısında qalaraq, öhdəliyə qol çəkməli oldu. Məsələ heç də onda deyildi ki, Kaqan adam sata bilmirdi. Özünə pislik etmiş və ya özünü alçaltmış adamı gözünü də qırpmadan çuğullaya bilərdi. Lakin özünə qarşı xeyirxah və ya da ona heç bir pislik etməmiş insanları çuğullamağa ürəyi gəlmirdi.

Bu cür bəd xasiyyəti ilə də Dövlət təhlükəsizliyini qıcıqlandırırdı. Heç kəs özünü bütün bəlalardan sığortalaya bilməz. Bir dəfə onun anbarında söhbət oldu: kimsə alətləri söyürdü, kimsə təchizatı, kimsə də planlaşdırmanı. İsaak isə heç ağzını da açmır, kimyəvi karandaşı ilə qaimələrini yazırdı. Lakin məlum oldu ki (əlbəttə, yəqin, xüsusi olaraq qurmuşdular), burada olanların hamısı bir-birindən xəbərçilik edib, kimin nə dediyini çatdırıblar və hamısı da onuncu bəndlə hərəsinə on il aldı. Kaqan da beş üzləşdirilmədən keçdi, heç kəs onun bircə söz də olsa danışdığını sübut edə bilmədi. Əgər 58-ci maddə azca məhdud olsaydı, Kaqanı buraxmalı olacaqdılar. Lakin müstəntiqin ehtiyat çıxışı da vardı – elə həmin maddənin 12-ci bəndi (xəbər verməmək). Xəbər vermədiyinə görə Kaqana da hamıya kimi on astronomik il kəsdilər.

Düşərgədən şaraşkaya Kaqan ağlının qeyri-adi itiliyi sayəsində düşmüşdü. “Barak üzrə böyüyün müavini” vəzifəsindən qovulduğu və meşə qırmağa göndərildiyi ağır günlərdə o, Nazirlər Sovetinin sədri yoldaş Stalinin adına məktub yazdı ki, əgər ona, İsaak Kaqana hökumət imkan yaratsa, torpeda katerlərinin radio ilə idarə olunmasının gerçəkləşdirilməsi işinə başlaya bilər.

Onun hesabı düz çıxdı. Əgər Kaqan yazsaydı ki, vəziyyəti çox pisdir və xilas olunmasını xahiş edir, heç kəs ona fikir verməyəcəkdi. Lakin görkəmli hərbi kəşfə görə müəllifi Moskvaya gətirməyə dəyərdi. Kaqanı Marfinoya gətirdilər və yaxalıqlarında mavi nişanları olan müxtəlif rütbəli adamlar onu ideyasını hazır konstruksiyaya çevirməyə tələsdirməyə başladılar. Artıq ağ çörək və yağ almağa başlamış Kaqan isə tələsmirdi. O, soyuqqanlılıqla izah edirdi ki, özü torpedaçı deyil və təbii ki, belə mütəxəssisə ehtiyacı var. İki ayın içində ona torpedaçı dustaq tapıb gətirdilər. Kaqan isə tam əsaslı olaraq bildirdi ki, gəmi mexaniki deyil və bu mütəxəssisə də ehtiyacı var. Gəmi mexanikinin (təbii ki, dustağın) tapılması və gətirilməsi daha iki ay çəkdi. Kaqan ah çəkdi və radionun da onun ixtisası olmadığını dedi. Marfinoda radio mühəndisləri çox idi və onlardan birini dərhal Kaqanın yanına ezam etdilər. Kaqan onların hamısını bir yerə yığdı, özünün ələsalmada günahlandırılmamağı üçün tam ciddiyyətlə bəyan etdi: “Budur, dostlar, indi, bir yerə yığışandan sonra, ümumi səylərimiz sayəsində radio ilə idarə olunan torpeda katerləri icad eləyə bilərdik. Mənim bunu hansı yolla daha yaxşı etməklə bağlı sizə məsləhət verməyim yersizdir”.

Doğrudan da, üç nəfərin üçünü də hərbi dəniz şaraşkasına sürdülər, Kaqan isə müvəqqəti olaraq akkumulyator laboratoriyasına düzəldi və hamı da ona öyrəşdi.

İndi isə Kaqan çarpayısında uzanmış Rubinə sataşırdı, amma uzaqdan, elə məsafədən ki, Rubinin təpiyi ona çatmasın.

– Lev Qriqoriç, – tam aydın olmayan tərzdə, lakin tələsmədən deyirdi, – sizdə ictimai borcun dərki hissolunacaq dərəcədə zəifləyib. Kütlə əyləncə gözləyir. Yalnız siz onu təmin edə bilərsiniz, siz isə gözünüzü kitabdan ayırmırsınız.

– İsaak, gedin... – artıq qarnı üstə uzanmış və göy kombinezonun üstündən çiyninə düşərgə sırıqlısını da ataraq (Soloqdinlə aralarındakı pəncərə "Mayakovski" qədər açıq idi və çöldən təmiz qar havası gəlirdi) kitab oxuyan Rubin onu başından etmək istədi.

– Yox, ciddi deyirəm, Lev Qriqoriç! – Kaqan qır-saqqız olub əl çəkmirdi. – Hamı sizin istedadlı "Qarğa və tülkü"nüzü bir daha eşitmək istəyir.

– Bəs məni kirvəyə kim satdı? Siz yox? – Rubin hirslə cavab verdi.

Ötən bazar günü axşamı camaatı əyləndirən Rubin bədahətən Krılovun "Qarğa və tülkü"sünə düşərgə terminləri və qadın qulaqları üçün nəzərdə tutulmamış ifadələrlə dolu parodiya qoşmuşdu. Təmsili ona beş dəfə təkrar oxutdular, sonda da müəllifi atıb-tutdular. Bazar ertəsi isə mayor Mışin onu əxlaq pozğunluğu ilə bağlı dindirməyə başladı; bir neçə şahid ifadəsi toplandı, Rubindən təmsilin əsli və izahat alındı.

Bu gün nahardan sonra Rubin özü üçün ayrılmış otaqda iki saat işlədi, axtarılan cinayətkar üçün tipik olan "nitq ahəngi" keçidlərini və nitq formantlarını seçdi, onları görünən nitq aparatından buraxdı, yaş lentləri qurutmaq üçün sərdi, bu yeni işə heç bir həvəsi olmadan, ilk gümanlarını və şübhələrini götür-qoy edə-edə Smolosidovun otağı surğucla necə möhürlədiyini müşahidə etdi. Sonra isə örüşdən gələn naxıra bənzəyən dustaq sürüsünə qoşularaq həbsxanaya qayıtdı.

Həmişə olduğu kimi, onun yastığının, döşəyinin, çarpayısının altında, dolabçasında ərzaq bağlamaları ilə bir yerdə ötürülmüş on beşdən çox ən maraqlı saydığı (təbii ki, yalnız özü üçün, bu səbəbdən də heç kəsin götürmədiyi) kitab – çincə-fransızca, latışca-macarca və rusca-sanskritcə lüğətlər (artıq iki il idi ki, Rubin Engelsin və Marrın ruhunda bütün dillərdəki bütün sözləri “əl” və “əl əməyi” anlayışlarından çıxaran möhtəşəm bir əsər üzərində işləyirdi; o bilmirdi ki, ötən gecə Dilşünaslıq Korifeyi qılıncını artıq Marrın başı üzərinə qaldırıb), Çapekin “Salamandralar”ı, tamamilə mütərəqqi (yəni kommunizm tərəfdarı olan) yapon yazıçılarının hekayələri toplusu, “For Whom the Bell Tolls” (artıq mütərəqqi sayılmayan Heminqueyi tərcümə etməkdən çəkinirdilər), Epton Sinklerin heç vaxt rus dilinə tərcümə olunmamış romanı, alman dilində çap olunmuş və Lorens firmasının qənimətləri sırasında daxil olmuş polkovnik Lourensin memuarları vardı.

Dünyada saysız-hesabsız ən zəruri, ən vacib kitab mövcud idi və bunların hamısını oxumaq ehtirası Rubinə bircə də olsa öz kitabını yazmağa imkan vermirdi. İndi, gecəyarısından xeyli keçmiş, Rubin heç də sabahkı iş günü barədə deyil, oxumaq, oxumaq, oxumaq barədə düşünürdü. Amma axşama yaxın Rubinin hazırcavablığı, mübahisə etmək ehtirası xüsusilə güclənirdi – onların cəmiyyətə xidmət üçün səfərbər olunmasına isə çox az şey lazım idi. Şaraşkada Rubinə inanmayan, onu çuğul hesab edən (heç kəsdən gizlətmədiyi həddən artıq marksist baxışlarına görə) insanlar da vardı – amma burada elə adam yox idi ki, onun əyləncələr təşkil etmək qabiliyyətinə heyran olmasın.

Yaxşıca mənimsənilmiş oğru jarqonu ilə zəngin “Qarğa və tülkü” haqqında xatirələr elə canlı ki, indi otaqdakıların çoxu Kaqanı dəstəkləyir, Rubindən yeni gülməli bir şey tələb edirdi. Rubin yerindən duraraq mağaradan çıxan ayı kimi qaşqabaqlı halda üst çarpayının yaratdığı sığınacağından çıxanda hamı işini atıb onu dinləməyə hazırlaşdı. Təkcə yuxarı çarpayıdakı Dvoyetyosov ayaq dırnaqlarını tutmaqda davam edirdi, kəsilmiş dırnaqlar da lap uzağa uçurdu. Bir də yorğanın altına girmiş Abramson üzünü çevirmədən oxumağında idi. Qapının ağzında isə maraqlı tamaşaya baxmaq istəyən başqa otaqların sakinləri yığışmışdılar. Onlardan biri – tatar Bulatov bərkdən qışqırırdı:

– Xahiş edirik, Lyova! Xahiş edirik!

Rubin onun üçün əziz olan şeylərə nifrət edən və ya onları rədd edən bu insanları əyləndirmək istəmirdi; bilirdi ki, yeni zarafat bazar ertəsi yeni baş ağrısı, əsəblərin dartılması, "Şişkin-Mışkinin" yanında yeni dindirilmə demək olacaq. Lakin yaxşı və yerində deyilmiş sözə hər şeylərini qurban verməyə hazır insanlardan biri kimi o, özünü saxlaya da bilmirdi. Rubin yalandan üz-gözünü turşutdu, işgüzar tərzdə ətrafa göz gəzdirdi və otağa çökmüş sükutda onun səsi eşidildi:

– Yoldaşlar! Sizin qeyri-ciddiliyiniz məni heyrətləndirir. Aramızda sırtıq, həyasız, hələ də ifşa olunmamış cinayətkarların gəzdiyi bir vaxtda hansı zarafatdan danışmaq olar? Ədalətli məhkəmə sistemi olmadan heç bir cəmiyyət çiçəklənə bilməz. Bugünkü axşamımızın kiçik bir məhkəmə prosesi ilə başlanmasını zəruri hesab edirəm. Bir növ, gimnastika kimi.

– Doğrudur!

– Bəs kimin məhkəməsi?

– Kimin olur-olsun! Əsas odur ki düz deyir! – yerdən səslər gəldi.

– Maraqlıdır! Çox maraqlıdır! – Soloqdin yerini rahatlaya-rahatlaya razılaşdı. Bu gün onun istirahət etməyə heç vaxt olmadığı qədər haqqı vardı. İstirahəti isə ağılla etmək lazımdır.

Ehtiyatlı adam olan Kaqan başladığı oyunun çərçivədən çıxacağını başa düşdü və heç kəsə hiss etdirmədən arxaya çəkilib çarpayısına oturdu.

– Kimin məhkəməsi olduğunu siz məhkəmə araşdırmasının gedişində biləcəksiniz, – Rubin elan etdi (özü də hələ bunu bilmirdi). – Mən, yəqin, prokuror olaram, çünki prokuror vəzifəsi məndə həmişə xüsusi emosiyalar doğurub. (Şaraşkada hamı bilirdi ki, Rubinin şəxsən nifrət etdiyi prokurorlar var və o artıq beş ildir ki, Ümumittifaq və Baş Hərbi prokurorluqlarla təkbətək mübarizə aparır.) Qleb! Sən məhkəmənin sədri olacaqsan. Tez üçlüyünü formalaşdır – üzgörənlik etməyən, obyektiv, bir sözlə, iradənə tam tabe olan adamlardan.

Nerjin çəkmələrini aşağı tullayaraq, yuxarı mərtəbədəki çarpayısında oturmuşdu. Bazar gününün hər ötən saatı onu səhərki görüşdən uzaqlaşdırır, gündəlik məhbus dünyası ilə daha sıx bağlayırdı. Rubinin təklifi onda razılıq doğurdu. O, çarpayının sürahisinə tərəf çəkildi, ayaqlarını millərin arasından salladı və beləliklə, otağın üzərində yüksələn tribunaya çıxmış kimi oldu.

– Hə, kim iclasçı olmaq istəyir? Çıxsın yuxarı!

Otağa çoxlu məhbus yığışmışdı, hamı məhkəməyə qulaq asmaq istəyirdi, amma heç kəs ehtiyatlılıqdan, ya da ki gülməli vəziyyətə düşmək qorxusundan iclasçı olmaq istəmirdi. Nerjinin bir tərəfində, üst çarpayıda, vakuumçu Zemelya uzanmışdı və qəzet oxumaqla məşğul idi:

– Bəsdir maarifləndin! Yoxsa dünya hökmranlığı fikrinə düşərsən. Ayaqlarını yığışdır. İclasçı ol!

Aşağıdan alqış sədaları eşidildi:

– Xahiş edirik, Zemelya, xahiş edirik!

Zemelya ürəyiyumşaq adam idi və çox da müqavimət göstərə bilmirdi. Dazlaşan başını gülə-gülə tutacaqlardan aşağı salladı?

– Xalqın elçisi olmaq – böyük şərəfdir! Siz nə deyirsiniz, dostlar? Mən bunu oxumamışam, mən bacarmıram...

Cavabı şən gülüşmə, “Hamımız bacarmırıq! Hamımız öyrənirik” sözləri oldu.

Nerjinin o biri tərəfində Ruska Doronin uzanmışdı. Soyunub yerinə girmiş, başını və ayaqlarını da yorğanın altına salmış, səadətdən məstləşmiş üzünü yastığın altında gizlətmişdi. O nə özü kimisə görmək və eşitmək istəmir, nə də istəmirdi ki, kimsə onu görsün. Ruskanın təkcə cismi burada idi, fikirləri və ruhu isə indi evə getməkdə olan Klaranın yanında idi. Getməyinə lap az qalmış Klara toxuduğu zənbili qurtardı və onu Ruskaya hədiyyə etdi. İndi də Ruska həmin zənbili yorğan altında əzizləyir, öpürdü.

Ruskanı hərəkətə gətirmək cəhdinin əbəs olduğunu başa düşən Nerjin ikinci nəfər axtararaq boylanmağa başladı.

– Amantay! Amantay! – Bulatovu çağırdı. – Gəl iclasçı ol.

Bulatovun eynəkləri şövqlə parıldayırdı.

– Mən gələrdim, amma orada oturmağa yer yoxdur. Mən qapının yanında duraram, komendant olaram!

Xorobrov (o artıq Abramsonun və daha ikisinin başlarını qırxıb qurtarmışdı, indi də otağın ortasında alt paltarına töküləcək saçları təmizləmək əziyyətindən azad olmaq üçün qurşağa qədər soyunmuş yeni müştərisinin başını qırxırdı) bərkdən dedi:

– İkinci iclasçı nəyə lazımdır? Hökm, onsuz da, cibinizdə deyil? Bir nəfərlə başla!

– Bu da doğrudur, – Nerjin razılaşdı. – Müftəxoru niyə saxlamalıyıq ki? Bəs müttəhim haradadır? Komendant! Müttəhimi gətirin! Xahiş edirəm, sakitlik yaradın!

İri müştüyü ilə çarpayını döyəcləməyə başladı. Söhbətlər kəsilirdi.

– Məhkəmə! Məhkəmə! – səslər tələb edirdi. Tamaşaçıların bəziləri oturmuş, bəziləri də ayaq üstə idi.

– Əgər göylərə çıxaramsa, sən orada varsan, əgər cəhənnəmə düşərəmsə, sən orada varsan, – aşağıdan, məhkəmə sədrinin altından Potapovun melanxolik səsi eşidildi. – Əgər dənizin dərin qatlarında məskunlaşaramsa, orada da sənin əlin mənə çatacaq! – (Potapov şəriət dərslərini gimnaziyada öyrənmişdi, onun dəqiq mühəndis başında belə katexizis mətnləri hələ də qalmaqda idi.)

İclasçının altından isə stəkandakı şəkəri qarışdıran qaşıq səsi gəlirdi.

– Valentulya! – Nerjin zəhmlə səsini qaldırdı. – Sizə neçə dəfə deyilib, qaşığı taqqıldatmayın!

– Qoy müttəhim olsun! – Bulatov qışqırdı və dərhal bir neçə cüt qulluq göstərməyə hazır əl Pryançikovu alt çarpayıdan çəkib otağın ortasına gətirdi.

– Bəsdir! – Pryançikov hiddətlə dartınırdı. – Mən prokurorlardan bezmişəm! Sizin məhkəmələrdən bezmişəm! Bir insanın başqasını mühakimə etməyə nə haqqı var? Ha-ha! Gülməlidir! Mənim sizdən zəhləm gedir, oğlan! – o, məhkəmənin sədrinə tərəf qışqırdı – Mən sizi!..

Nerjin məhkəmənin tərkibini yığana kimi Rubin artıq hər şeyi fikirləşdi. Onun tünd-qonur gözləri tapıntı işığı ilə alışıb-yanırdı. Xeyirxah jestlə Pryançikovu əfv etdi.

– Buraxın bu cücəni! Bəşəri ədalətə olan sevgisi səbəbindən Valentulya ancaq dövlət tərəfindən təyin olunan vəkilliyə yarayır. Ona stul verin!

Hər bir zarafatın elə bir anı olur ki, bu andan sonra zarafat ya bayağılaşır və inciklik gətirir, ya da ki gözlənilmədən ilhama keçir. Yorğanı mantiya kimi çiyni üstündən atmış Rubin ayağında corab dolabçanın üstünə çıxdı və sədrə müraciət etdi:

– Həqiqi dövlət ədliyyə müşaviri! Müttəhim məhkəməyə gəlməkdən boyun qaçırmışdır, qiyabi mühakimə edəcəyik. Buyurun, başlayın!

Qapının ağzında, kütlənin içində kürənbığ dalandar Spiridon da vardı. Onun yanaqları sallanmış üzü sıx qırış toru ilə örtülmüşdü, lakin bu torun altından hər an şən ifadə üzə çıxa bilərdi. O, şübhə ilə məhkəməyə baxırdı.

Spiridonun arxasında başında yun papaq olan professor Çelnovun mumdan düzəldilmiş kimi uzunsov sifəti görünürdü.

Nerjin xırıltılı səslə elan etdi:

– Diqqət, yoldaşlar! Marfino şaraşkası hərbi tribunalının iclasını açıq elan edirəm. Məhkəmə iclasında....

– Olqoviç İqor Svyatoslaviçin işinə baxılır... – prokuror davam etdi.

Fikri tutmuş Nerjin yeknəsəq-darıxdırıcı səslə oxuyurmuş kimi dilləndi:

– Olqoviç İqor Svyatoslaviçin, Novqorod-Seversk və Putivl knyazının, təvəllüdü... təxminən... işinə baxılır. Andıra qalasan səni, katib, niyə təxminən?.. Diqqət! Məhkəmənin sərəncamında yazılı mətn olmadığından ittihamnaməni prokuror oxuyacaq.

55

Rubin, sanki, qabağında, doğrudan da, kağız varmış kimi səlis və rəvan danışmağa başladı (özünü dörd dəfə mühakimə etmişdilər, məhkəmə formulları beyninə həkk olunmuşdu):

“OLQOVİÇ İQOR SVYATOSLAVİÇİN təqsirləndirilməsi üzrə beş milyon, drob üç milyon altı yüz əlli bir min yetmiş dörd saylı istintaq işi üzrə ittihamnamə.

Dövlət təhlükəsizliyi orqanları tərəfindən təqsirləndirilən şəxs qismində bu iş üzrə Olqoviç İ.S. cəlb edilmişdir. Təhqiqat müəyyən etmişdir ki, knyaz rütbəsində şanlı rus ordusunun sərkərdəsi olaraq drujina komandiri vəzifəsini tutmuş Olqoviç vicdansız vətən xaini çıxdı. Onun xəyanətkar fəaliyyəti onda təzahür etmişdir ki, o, könüllü surətdə xalqımızın qatı düşməni, hazırda ifşa edilmiş Qonçaq xana əsir düşmüş, bundan əlavə, oğlu Vladimir İqoreviçi, eləcə də qardaşını və qardaşı oğlunu, tam tərkibdə bütün silahları və təhtəlhesab maddi əmlakı ilə birgə bütövlükdə drujinasını də əsirliyə təslim etmişdir.

Knyazın xəyanətkar fəaliyyəti həm də onda özünü göstərmişdir ki, lap əvvəldən mürtəce din xadimlərinin hazırlamış olduqları təxribatçı günəş tutulmasının təsiri altına düşərək, “Don çayından dəbilqələri ilə su içməyə yollanan” drujinasında kütləvi siyasi-izahat işinə rəhbərlik etməmiş, həmin illərdə, yəni ikiqat xlorlama tətbiq edilməyə başlamazdan əvvəl Don çayının antisanitar vəziyyətini nəzərə almamışdır. Bunun əvəzində təqsirləndirilən şəxs qıpçaqların gözləri qabağında qoşuna məsuliyyətsiz müraciət etməklə kifayətlənmişdir:

“Qardaşlar, biz bunu axtarırdıq, haydı, başlayaq!”

(istintaq işi, cild 1, vərəq 36).

Birləşmiş Novqorod-Seversk-Putivl-Rılsk drujinasının bu yürüşünün vətənimiz üçün fəlakətli nəticəsi böyük Kiyev knyazı Svyatoslavın sözləri ilə çox yaxşı səciyyələndirilmişdir:

“Tanrı onlara kafirləri məhv etmək imkanı vermişdi,
ancaq cavanlıqları buna mane oldu”

(istintaq işi, 1-ci cild, vərəq 88).

Sadəlövh Svyatoslavın səhvi (sinfi korluğu səbəbindən) onda idi ki, bütünlükdə yürüşün pis hazırlanmasını və rus hərbi qüvvələrinin parçalanmasını o ancaq “gənclik”lə, yəni təqsirləndirilən şəxsin gənc olması ilə izah edir, başa düşmür ki, burada söhbət çox uzun müddətə hesablanmış xəyanətdən gedir.

Cinayətkarın özü istintaqdan və məhkəmədən yayına bilmişdir, lakin şahid Borodin Aleksandr Porfiryeviç, eləcə də naməlum qalmaq istəmiş və bundan sonra Dastanın Müəllifi adlandırılacaq şahid öz təkzibedilməz ifadələri ilə knyaz İ.S.Olqoviçin rəzil rolunu təkcə rus komandanlığı üçün sərfəsiz meteoroloji:

“Küləklər əsir, artıq qıpçaq oxların
Tökürlər İqorun alayı üstə...”,

və taktiki:

“Dörd tərəfdən yağı gəlir,
Bürüyür dörd yanımızı”

(yenə orada, cild 1, vərəqlər 123, 124,
Dastan Müəllifinin ifadəsi).

şəraitdə başlanmış döyüşün təsviri ilə deyil, həm də knyazın və onun oğlunun düşmən əsirliyində özlərini necə apardıqlarını göstərməklə ifşa edir. Onlara, guya, əsirlikdə saxlanılarkən yaradılmış məişət şəraiti göstərir ki, həmin adamlara qarşı Qonçaq xan böyük mərhəmət nümayiş etdirmişdir ki, bu da obyektiv olaraq drujinanın xaincəsinə təslim edilməsi müqabilində qıpçaq komandanlığının təşəkkürü və mükafatından başqa bir şey deyil.

Məsələn, şahid Borodinin ifadələri ilə müəyyən edilmişdir ki, əsirlikdə knyaz İqorun atı da – özü də biri yox – olmuşdur:

"İstərsən, bəyəndiyin atı sən götür!"

(yenə orada, cild 1, vərəq 233).

Bu zaman Qonçaq xan knyaz İqora deyir:

"Özünümü sən əsir sanırsan.
Əsirmisən, söylə, yoxsa qonağım?"

(yenə orada, cild 1, vərəq 281).

Daha sonra:

"Beləmi yaşarlar, söylə, əsirlər?"

(yenə orada, cild 1, vərəq 300).

Qıpçaq xanının satqın knyaza münasibəti onun da riyakarlığını açıb göstərir:

"Sən şücaətlisən, igidsən, knyaz,
Bunlara görə də çox sevdim səni"

(istintaq işi, sild 2, vərəq 5).

Daha diqqətlə aparılmış istintaq nəticəsində bu riyakar münasibətlərin Kayala çayı üzərində döyüşdən xeyli əvvəl də mövcud olduğu aşkarlanmışdır:

"Həmişə də səni mən çox sevmişəm"

(yenə orada, vərəq 14,
şahid Borodinin ifadələri),

hətta:

“İstərdim mən sənə düşmən olmayım,
Sənə bir dost olum, sadiq mütəffiq,
Etibarlı bir dost, bir qardaş olum...”

(yenə orada).

Bütün bunlar obyektiv olaraq təqsirləndirilən şəxsi Qonçaq xanın fəal əlaltısı, qıpçaq agenti və casusu kimi səciyyələndirir.

Göstərilənlər əsasında Olqoviç İqor Svyatoslavoviç – 1151-ci il təvəllüdlü, Kiyev şəhərində anadan olmuş, bitərəf, əvvəllər məhkum olunmamış, SSRİ vətəndaşı, ixtisasca sərkərdə, knyaz rütbəsində drujina komandiri vəzifəsində xidmət keçmiş, 1-ci dərəcəli Varyaq, Qızıl Günəş ordenləri və Qızıl Qalxan medalı ilə təltif olunmuş – aşağıdakı əməlləri törətməkdə təqsirləndirilir:

vətəninə qarşı təxribat, casusluq və qıpçaq xanı ilə çoxillik cinayətkar əməkdaşlıqla çulğalanmış iyrənc xəyanətdə, yəni RF CM-in 58-1-b, 58-6, 58-9 və 58-11 maddələri ilə nəzərdə tutulmuş cinayətləri törətməkdə.

İrəli sürülən ittihamlarda Olqoviç özünü təqsirli saymış, həm də şahid ifadələri, poema və opera ilə də onun təqsiri sübuta yetirilmişdir.

RF CM-in 208-ci maddəsini rəhbər tutaraq iş təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə verilməsi üçün prokurora göndərilmişdir”.

Rubin nəfəsini dərdi və təntənə ilə dustaqlara nəzər saldı. Bir dəfə fantaziya axınına düşəndən sonra o, özünü saxlaya bilmirdi. Çarpayıların üzəri ilə yayılan, qapı ağzında şaqqıldayan gülüş onu bir az da qızışdırırdı. O artıq burada olan bir neçə nəfər çuğulun və hakimiyyətə düşmən olan insanların yanında demək istədiyindən xeyli artıq demişdi.

Alnını və qulaqlarını boz-kürən, heç bir qaydaya əməl etmədən bitən saç basmış Spiridon bircə dəfə də olsun, gülmədi. O, məhkəməni qaşqabaqlı halda izləyirdi. Əlli yaşına çatmış rus insanı olan, Spiridon qədim dövrlərdə yaşamış və əsir düşmüş bu knyaz barədə birinci dəfə idi eşidirdi, lakin yaxşı tanış olan məhkəmə şəraiti və prokurorun özündən razılığı ona başına gələnləri xatırladır, həmin hissləri bir də yaşadırdı. Spiridon prokurorun gətirdiyi bütün dəlillərin əsassızlığını və binəva knyazın dərdinin böyüklüyünü də başa düşürdü.

– Təqsirləndirilən şəxsin iştirak etməməsi və şahidlərin dindirilməsinə ehtiyac olmaması səbəbindən, – Nerjin yenə əvvəlki kimi monoton tərzdə mızıldandı, – tərəflərin çıxışlarına keçirik. Söz yenə prokurora verilir.

Və gözucu Zemelyaya baxdı.

"Əlbəttə, əlbəttə", – hər şeylə razılaşmağa hazır iclasçı dilləndi.

– Yoldaş hakimlər! – Rubin zəhmlə dedi. – Sizin gözünüzün qabağında düzənlənmiş dəhşətli ittihamlar zəncirinə, çirkin cinayətlər kələfinə mən çox az şey əlavə edə bilərəm. İlk olaraq mən geniş yayılmış belə bir çürük fikri qətiyyətlə rədd etmək istərdim ki, guya, yaralanmış adamın əsir düşməyə mənəvi haqqı var. Bu, kökündən səhv fikirdir, bizim fikrimiz deyildir! Xüsusən də knyaz İqor. Deyirlər ki, o, döyüş meydanında yaralanmışdı. Lakin indi, yeddi yüz altmış beş il keçəndən sonra bunu bizə kim sübut edə bilər? Diviziya hərbi həkiminin imzaladığı yaralanması haqqında arayışı qalırmı? Hər halda, istintaq işinə belə arayış tikilməmişdir, yoldaş hakimlər!..

Amantay Bulatov eynəyini çıxardı; eynəyinin şən və cəsarətli parıltısı çəkiləndən sonra onun gözləri qəmgin görünürdü.

O da, Pryançikov da, Potapov da, bura yığışmış məhbusların çoxu da məhz bu cür "vətənə xəyanət" etdiklərinə – könüllü olaraq əsir düşdüklərinə görə həbsxanaya salınmışdılar.

– Daha sonra, – prokurorun səsi guruldadı, – mən təqsirləndirilən şəxsin qıpçaq düşərgəsində özünü yaramaz tərzdə aparmasını xüsusi qeyd etmək istərdim. Knyaz İqor heç də Vətəni haqqında deyil, arvadı haqqında düşünür:

“Sən təksən, göyərçinim,
Sən təksən...”

Analitik olaraq bu, bizə tamamilə aydındır, çünki onun arvadı Yaroslavna cavandır, ikinci arvadıdır, belə arvada o qədər də etibar etmək olmaz və faktik olaraq knyaz İqor qarşımızda ancaq özünü düşünən insan kimi durur. Bəs qıpçaq rəqsləri kimin üçün ifa edilirdi? – sizdən soruşuram. Yenə də onun üçün! Onun murdar övladı isə dərhal Qonçaqovna ilə cinsi əlaqəyə girir, baxmayaraq ki müvafiq səlahiyyətli orqanlar tərəfindən bizim təbəələrimizə əcnəbi qadınlarla nikaha girmək qəti qadağan olunub! Və bunların hamısı sovet-qıpçaq münasibətlərinin ən yüksək gərginlik dərəcəsinə çatdığı məqamda baş verir, o məqamda ki...

– İcazə verin! – qıvrımsaç Kaqan çarpayısı üstündən səsləndi. – Prokuror haradan bilir ki, Rus dövlətində hələ o vaxt sovet hakimiyyəti olub?

– Komendant! Bu satılmış agenti çölə çıxarın! – Nerjin çarpayısını döyəclədi. Lakin Bulatov tərpənməyə macal tapmamış Rubin zərbəni yüngüllüklə qəbul etdi.

– Nə olar, mən cavab verərəm! Mətnlərin dialektik təhlili bizdə buna əminlik yaradır. Dastanın müəllifinin ifadəsində aşağıdakını oxuyun:

“Putivldə qızıl bayraqlar dalğalanır”.

Məncə, aydındır? Nəcib knyaz Vladimir Qalitski, Putivl rayon hərbi komissarlığının rəisi, doğma şəhərin müdafiəsi üçün xalq qoşunu – Skula və Broşkanı – toplayır, knyaz İqor isə bu zaman qıpçaq qızlarının lüt baldırlarına tamaşa edir? Deyərdim ki, biz onun bu məşğuliyyətinə rəğbətlə yanaşırıq, axı Qonçaq ona istədiyi gözəli seçməyi təklif edir, bəs o, vicdansız, niyə imtina edir? Buradakılardan kim inanar ki, insan öz xoşuna arvaddan imtina edə bilər, hə? Bax təqsirləndirilən şəxsi axıra kimi ifşa edən riyakarlığın həddi də elə buradadır – bu, onun, guya, əsirlikdən qaçması və “könüllü” olaraq vətənə qayıtması faktıdır! Kim inana bilər ki, "istədiyi at və qızıl" təklifini almış adam könüllü olaraq vətəninə qayıdar, bütün bunları isə atar, hə? Bu necə ola bilər?..

Geri qayıtmış əsirlərə istintaqda məhz belə, məhz bu sual verilirdi, Spiridona da onu vermişdilər: əgər səni düşmən kəşfiyyatına cəlb etməyiblərsə, onda bəs niyə qayıtmısan?!

– Bunun bir, yalnız bir izahı ola bilər: knyaz İqor qıpçaq kəşfiyyatı tərəfindən cəlb olunmuşdu və Kiyev dövlətinin dağıdılması tapşırığı ilə geri göndərilmişdi! Yoldaş hakimlər! Mənim daxilimdə də, sizdə olduğu kimi, nəcib nifrət hissi qaynayır. Mən bir humanist kimi tələb edirəm: onu, qancığın doğduğunu, asmaq lazımdır! Lakin ölüm cəzası ləğv olunmuşdur, ona görə də cinayətkara iyirmi beş il, beş də buynuzuna verməli! Bundan başqa, məhkəmənin xüsusi qərardadında göstərməli: "Knyaz İqor" operası tamamilə mənəviyyatsız, gənclərimiz arasında xəyanətkarlıq əhvalı yayan əsər kimi səhnədən çıxarılsın! Bu proses üzrə şahid olan A.P.Borodin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilsin, ona qarşı həbs qətimkan tədbiri seçilsin. Bunlardan əlavə, aşağıdakı əsilzadələr də məsuliyyətə cəlb edilsinlər: 1) Rimski, 2) Korsakov. Əgər onlar bu biabırçı operanı yazmasaydılar, o heç səhnəyə də çıxarılmazdı. Mən qurtardım! – Rubin ağırlığını dolabçadan yerə atdı. Nitq artıq onu yormuşdu.

Heç kəs gülmürdü.

Pryançikov təklif gözləmədən stuldan durdu və yaranmış dərin sükut içərisində çaşqın halda sakitcə dedi:

– Tan pi, cənablar! Tan pi! Yaşadığımız mağara əsridir, yoxsa iyirminci əsrdir? Xəyanət – bu nə deməkdir? Nüvənin parçalandığı əsrdə! Yarımkeçiricilər! Elektron beyin əsrində!.. Kimin başqa insanı mühakimə etməyə haqqı var, cənablar? Kimin onu azadlıqdan məhrum etməyə haqqı var?

– Bağışlayın, bu artıq müdafiədir? – professor Çelnov nəzakətlə soruşdu və hamı ona tərəf döndü. – Hər şeydən əvvəl prokuror nəzarəti qaydasında ləyaqətli həmkarımın diqqətindən yayınmış bir neçə faktı əlavə etmək istərdim...

– Əlbəttə, əlbəttə, Vladimir Erastoviç! – Nerjin onu dəstəklədi. – Biz həmişə ittihamın tərəfindəyik, biz həmişə müdafiəyə qarşıyıq və məhkəmə qaydalarının istənilən cür pozmağa hazırıq! Xahiş edirik!

Təbəssüm professor Çelnovun dodaqlarını qaçırmışdı. O, tamamilə sakit danışırdı və yalnız ona görə yaxşı eşidilə bilirdi ki, hamı bu adamın nə deyəcəyinə diqqət kəsilmişdi. Onun solğun gözləri zaldakıların yanından harasa uzaq bir nöqtəyə baxırdı, sanki, gözləri qarşısında salnamələr vərəqlənirdi. Yun papağının düyünü isə üzünü bir az da uzun göstərir, ehtiyatlılıq ifadəsi verirdi.

– Mən demək istəyirəm ki, – riyaziyyat professoru sözünə başladı, – knyaz İqor hələ sərkərdə təyin olunmazdan xeyli əvvəl, bizim xüsusi anketi dolduran kimi ifşa oluna bilərdi. Onun anası qıpçaq idi, qıpçaq knyazının qızı idi. Özünün də damarlarında yarıqıpçaq qanı axan knyaz İqor uzun müddət qıpçaqlara müttəfiqlik etmişdi. Hələ yürüşdən əvvəl o, Qonçaqın “sadiq müttəfiqi və etibarlı dostu” idi! 1180-ci ildə, Monomaxoviçlər tərəfindən darmadağın ediləndən sonra, Qonçaq xanla bir qayıqda qaçıb canını qurtarmışdı!

Sonradan Svyatoslav və Ryurik Rostislavoviç İqoru qıpçaqlara qarşı böyük ümumrus yürüşlərinə çağırmışdılar, İqor isə yolların buz bağladığını bəhanə gətirərək bu yürüşdən boyun qaçırmışdı: “böyük buzlaq görürəm”. Bəlkə də, elə bu səbəbdən Svoboda Qonçaqovna Vladimir İqoreviçə nişanlanmışdı? Nəzərdən keçirdiyimiz 1185-ci ildə, nəhayət, İqora əsirlikdən qaçmağa kim kömək etmişdi? Qıpçaq! Qıpçaq Ovlur, hansını ki İqor sonradan “böyük əyan” təyin etdi. Qonçaqovna sonradan İqora nəvəsini də gətirmişdi... Bu faktları gizlətdiyi üçün mən Dastan Müəllifinin də, Borodinin operasında xəyanət meyillərini görə bilməmiş musiqi tənqidçisi Stasovun da, nəhayət, qraf Musin-Puşkinin də – dastanın yeganə əlyazmasının yandırılmasında onun əli olmamış deyildi – məsuliyyətə cəlb olunmalarını təklif edərdim.

Aydın görünür ki, kimsə, bunun sərf etdiyi bir kəs, izləri itirməyə çalışmışdır.

Sözünü bitirdiyini bildirən Çelnov arxaya çəkildi.

Onun dodaqlarında əvvəlki kimi zəif gülüş vardı.

Hamı susurdu.

– Bəs müttəhimi kim müdafiə edəcək? Onun müdafiəyə ehtiyacı var axı! – İsaak Kaqan özündən çıxdı.

– Yaramaz ilanı müdafiə etməyə ehtiyac yoxdur! – Dvoyetyosov yerdən qışqırdı. – Bir Be və divara dirəməli!

Soloqdin üz-gözünü turşutdu. Rubinin dedikləri çox gülməli idi, Çelnovun bilgilərinə isə həmişə hörmətdə yanaşırdı, lakin knyaz İqor rus tarixinin cəngavərlik dövrünü, yəni ən şərəfli dövrünü təmsil edirdi, buna görə də onu dolayısı ilə də masqaraya qoymaq olmazdı. Soloqdində xoş olmayan bir hiss yaranmışdı.

– Yox, yox, siz necə istəyirsiniz, mən isə müdafiə tərəfində çıxış edirəm! – cürətlənmiş İsaak hiyləgər baxışları ilə auditoriyanı süzərək səsini qaldırdı. – Yoldaş hakimlər! Nəcabətli dövlət vəkili kimi mən dövlət ittihamçısının bütün dəlillərinə qoşuluram. – O uzadır, bir az da ağzını marçıldadaraq danışırdı. – Vicdanım mənə deyir ki, knyaz İqoru nəinki asmaq, hətta şaqqalamaq lazımdır. Doğrudur, bizim humanist qanunvericiliyimizdə artıq üçüncü ildir ki, ölüm cəzası yoxdur və biz onu əvəzləməyə məcburuq. Lakin mən başa düşə bilmirəm, niyə prokuror şübhəli dərəcədə ürəyiyumşaqlıq edir? (Bununla bağlı prokurorun özünü də yoxlamaq lazımıdır!) Niyə cəzalar nərdivanında birdən-birə iki pilə aşağı düşür – iyirmi beş il katorqa işlərinə qədər gəlib çatır? Axı bizim cinayət məcəlləmizdə ölüm hökmündən lap azacıq yumşaq bir cəza, iyirmi beş illik katorqadan da dəhşətli bir cəza var.

Daha güclü təəssürat yaratmaq istəyən İsaak fikrini deməyə tələsmirdi.

– Nə cəzadır o, İsaak? – yerlərdən səbirsizliklə qışqırışdılar. İsaak isə əvvəlkindən də ləng, əvvəlkindən də sadəlövh görkəm alaraq cavab verdi:

– Maddə 20, bənd “a”.

Otaqda olan və zəngin həbsxana təcrübəsinə malik adamlardan heç biri belə bir maddə haqqında eşitməmişdi. Hər şeylə maraqlanan İsaak isə onu tapmışdı!

– Nə deyilir orada? – dörd bir tərəfdən biədəb təkliflər yağmağa başladı. – ... kəsmək?..

– Demək olar ki, – İsaak halını pozmadan təsdiqlədi.

– Mənəvi cəhətdən axtalamaq. Maddə 20, bənd “a” – zəhmətkeşlərin düşməni elan etmək və SSRİ hüdudlarından qovmaq! Qoy getsin, qoy Qərbdə gəbərsin! Mən sözümü qurtardım.

Təvazökarlıqla, başını yana əyərək, bu balacaboy, qıvrımsaç adam öz çarpayısına tərəf çəkildi.

Gülüş bomba kimi partladı.

– Necə? Necə? – Xorobrov boğula-boğula uğuldadı, müştərisi isə qayçının dartınmasından dik atıldı. – Qovmaq? Belə maddə də var?

– Ağırlaşdırılmasını xahiş elə. Cəzanın ağırlaşdırılmasını xahiş elə! – ona tərəf qışqırırdılar.

Mujik[1] Spiridon bic-bic gülümsünürdü.

Hamı birdən danışır və dağılışırdı.

Rubin yenə qarnı üstə uzanmışdı və fikrini monqol-fin lüğəti üzərində cəmləmək istəyirdi. Özünün qızışıb irəli atılmaq vərdişinə, oynadığı rola görə utanırdı.

O istəyirdi ki, rişxəndi ancaq ədalətsiz hakimlərə aid olsun, adamlar isə harada dayanmalı olduqlarını bilmir, onun üçün ən əziz olan şeyə – sosializmə gülürdülər.

56

Abramson isə yenə də çiynini və yanağını yastığa sıxıb gözləri ilə “Monte Kristo”nu elə hey udur, udurdu. O, otaqdakılara kürəyini çevirmişdi. Daha ona heç bir komediya maraqlı deyildi. Yalnız Çelnov danışanda azca üzünü çevirdi, çünki professorun dedikləri onun üçün yeni idi.

---

[1] *Mujik* – kəndli, qaba, bisavad adam (*rus.*); inadlı cinayətkar (yəni “blatnoy”) olmayan məhbus (*rus. jarqon*)

Sürgünlərdə, yatablarda, istintaq həbsxanalarında, təcridxanalarda, düşərgə və şaraşkalarda keçirdiyi iyirmi ildə nə vaxtsa yorulmaq bilməyən, səsi tutulmayan, tez qızışan natiq olmuş Abramson özünün və ətrafındakıların əzablarına qarşı biganə və hissiyyatsız bir insana çevrilmişdi.

İndicə otaqda oynanılmış məhkəmə prosesi qırx beş – qırx altıncı illərin axınına həsr olunmuşdu. Nəzəri olaraq Abramson əsirlərin taleyinin faciəviliyini qəbul edə bilərdi, amma yenə də bu, axın olaraq qalırdı, çoxlu axından biri və heç də ən maraqlısı deyildi. Əsirlər bir çox xarici ölkədə olmaları səbəbindən maraq doğururdular (Potapovun zarafatla dediyi kimi: “Canlı yalançı şahidlər”), amma onların axını yenə də ürəksıxıcı idi, bunlar müharibənin aciz qurbanları idilər, siyasi mübarizəni özləri üçün könüllü olaraq həyat yolu seçmiş insanlar deyildilər.

XDİK-də hər bir dustaq axınının, Yer üzündə hər insan nəslinin olduğu kimi, öz tarixi, öz qəhrəmanları olur.

Və bir nəslə o birisini başa düşmək çətindir.

Abramson düşünürdü ki, bu adamlar o biriləri ilə, iyirminci illərin sonunda partiya iclasında dediyi sözlərdən imtina etmək istəməyərək könüllü olaraq Yeniseyə sürgün olunmanı seçmiş – belə seçim imkanı hamıya verilirdi – azmanlarla heç bir müqayisəyə gəlmirlər. O adamlar inqilabın təhrif olunmasına, şərəfsizləşdirilməsinə dözə bilmirdilər və onun təmizliyi yolunda canlarından keçməyə hazır idilər. Lakin “bu gənc, naməlum” nəsil Oktyabrdan otuz il keçəndən sonra kameralara mujik söyüşləri ilə girir, vətəndaş müharibəsi dövründə onları törətmiş adamları ÇON[1]-çuların güllələdikləri, yandırdıqları, suda boğduqları əməlləri asanlıqla təkrarlayırdılar.

Buna görə də əsirlərdən heç biri ilə düşmənçilik etməyən, ayrılıqda onlardan heç biri ilə mübahisə etməyən Abramson ümumilikdə bu nəsli qəbul etmirdi.

---

[1] *ÇON* – xüsusi təyinatlı hissə (*rus.*: ЧОН – часть особого назначения)

Abramson, ümumiyyətlə, bütün bu dustaq mübahisələri, etirafları və iştirakçısı olduqları hadisələr haqqında hekayətləri danışmaq xəstəliyindən çoxdan sağalmışdı (hər halda, özünü buna inandırmışdı). Əgər cavanlığında kameranın o biri küncündə gedən söhbətlərə marağı olurdusa da, indi bu maraq ölmüşdü. İstehsalatla yaşamaqdan da çoxdan əl çəkmişdi. Ailə həyatı ilə də yaşaya bilmirdi, çünki başqa şəhərlərdən olanlara heç vaxt görüş vermirdilər, şaraşkaya senzuradan keçib gələn məktublar isə onları yazanların özləri tərəfindən naqisləşdirilmiş, canlı gerçəklik izlərindən təmizlənmiş olurdu. Diqqətini qəzetlərə də cəmləyə bilmirdi: başlıqlara baxan kimi qəzetdə yazılanların mənası ona tam aydın olurdu. Musiqili verilişlərə gündə bir saatdan çox qulaq asa bilmirdi, sözlərdən ibarət verilişlərə isə, yalanla dolu kitablarla olduğu kimi, əsəbləri davam gətirmirdi. Daxilində, haradasa lap dərində, yeddi divar arxasında, dünyanın taleyinə və həyatını qurban verdiyi təlimə canlı, həm də olduqca ağrılı bir maraq qoruyub saxlaya bilmişdisə də, zahirən özündə ətrafındakılara qarşı tam laqeydlik tərbiyə edə bilmişdi. Beləcə, vaxtında güllələnməmiş, vaxtında öldürülməmiş, vaxtında axıra qədər zəhərlənməmiş trotskiçi Abramson indi kitabların həqiqəti deyənlərini yox, insanı əyləndirə, ona sonu görünməyən həbs müddətini tamamlamağa kömək edə bilənlərini xoşlayırdı.

...Bəli, onlar iyirmi doqquzuncu ildə Yenisey tayqasında “Monte-Kristo”nu oxumurdular... Anqaraya, üç yüz verstlik xizək yolu qət etdikdən sonra gəlib çıxdıqları uzaq tayqada yerləşən Doşşanı kəndinə ən ucqar yerlərdən Yeni ili qarşılamaq bəhanəsi ilə sürgündə olanların konfransına yığışmışdılar ki, beynəlxalq vəziyyəti və ölkənin daxili vəziyyətini müzakirə etsinlər.

Şaxta əlli dərəcədən çox olurdu. Küncdəki dəmir “burjuyka” həddən artıq geniş, rus peçi sınıb-dağılmış daxmanı heç cür qızdıra bilmirdi (elə bu səbəbdən də daxma sürgündə olanlara verilmişdi). Daxmanın divarları bütöv donurdu.

Gecənin sakitliyində divar tirləri hərdənbir tüfəng açılırmış kimi, bərkdən şaqqıldayırdı.

Konfransı partiyanın kənddəki siyasəti haqqında məruzə ilə Sataneviç açdı. O, papağını çıxardı, dalğalanan qara kəkilini açıqladı, lakin cibindən həmişəki kimi ingilis idiomları kitabçası ("düşməni gərək tanıyasan") görünən yarımkürkünü çıxarmadı. Ümumilikdə Sataneviç liderlik oyunu oynayırdı. Onu, deyəsən, sonralar Vorkutada, tətil vaxtı güllələmişdilər.

Həmin məruzəsində Sataneviç boynuna alırdı ki, konservativ sinif olan kəndlilərin Stalinin amansız metodları ilə ram edilməsində rasional bir məqam da var: belə olmasa, bu kortəbii qüvvə şəhərə axacaq və inqilabı boğacaq. (Bu gün artıq, demək olar ki, ram edilməsinə baxmayaraq, kəndlilər yenə də şəhərə doluşdular, şəhəri, hətta çekistlərin əldən saldığı partiya aparatını meşşanlıq bataqlığına sürüklədilər və beləliklə də, inqilabı məhv etdilər.) Müzakirələr nə qədər qızğın gedirdisə, konfrans iştirakçıları arasındakı birlik bir o qədər pozulurdu: iki, üç mövqeyin deyil, hər iştirakçının öz mövqeyinin mövcud olduğu üzə çıxırdı. Səhərə yaxın, ümumi qətnamə qəbul edilmədən, yorğun-arğın halda konfransın rəsmi hissəsini bağladılar.

Sonra kələ-kötür masanın üstünə düzülmüş və bəzək üçün ətrafına küknar budaqları yığılmış qablardan yeyib-içdilər. Buzu əriyən budaqlardan qar və qatran iyi gəlirdi, iynələri adamın əllərinə batırdı. Əldəçəkilmə araq içdilər. Badələri qaldırarkən and içdilər ki, buradakılardan heç biri heç zaman təslimçi imtinanı imzalamayacaq.

Onlar yaxın aylarda Sovet İttifaqında siyasi tufanların başlayacağını gözləyirdilər.

Daha sonra məşhur inqilabi mahnılar oxudular: "Varşavyanka", "Bayrağımız yer üzündə dalğalanır", "Qara baron".

Sonra da nədən gəldi danışdılar, xırda şeylərə görə mübahisə etdilər.

Xarkov tütün fabrikinin işçisi olmuş Roza tük döşəyin üstündə oturmuşdu (onu Ukraynadan Sibirə kimi gətirə bilmişdi və bununla çox fəxr edirdi), papirosu papiros dalınca yandırır, qısa kəsilmiş saçlarını yellədirdi: “Ziyalılara dözə bilmirəm! Bu adamlar bütün “incəliklərində” və “mürəkkəbliklərində” iyrəncdirlər. İnsan psixologiyası inqilabdan əvvəlki yazıçıların onu təsvir etmək istədiklərindən xeyli sadədir. Bizim vəzifəmiz isə bəşəriyyəti mənəvi cəhətdən ağır yüklənmədən azad etməkdir!”

Tədricən qadın bəzəklərinə keçdilər. Sürgün edilmişlərdən biri – Patruşev, bu yaxınlarda yanına Rusiyadan nişanlısı gəlmiş sabiq Krım prokuroru – narazılıqla dedi: “Niyə gələcək cəmiyyəti miskinləşdirirsiniz? Niyə də mən elə bir vaxtın gəlməsini arzulamayım ki, hər bir qız mirvari taxa bilsin? Hər bir kişi sevgilisinin başını diadema ilə bəzəyə bilsin?”

Necə hay-küy qalxmışdı onda! Necə də qeyzlə Marksdan və Plexanovdan, Kampanelladan və Feyerbaxdan iqtibaslar gətirirdilər.

Gələcək cəmiyyət!.. Ondan necə də asanlıqla danışırdılar!..

Yeni Doqquz yüz Otuzuncu ilin günəşi qalxdı, hamı da onun seyrinə çıxdı.

Şaxtalı, çəhrayı tüstü sütunlarının düz yuxarı, çəhrayı səmaya qalxdığı bir səhər idi. Arvadlar ağappaq geniş Anqaranın üstü ilə mal-heyvanı kənarlarında küknar ağacları əkilmiş buz yarığına tərəf qovurdular. Kənddə kişi və at qalmamışdı – ağac tədarükünə sürmüşdülər.

İki onillik keçdi... O vaxt səslənən tostların aktuallığı itib yox oldu. Axıra kimi möhkəm duranları güllələdilər. Təslim olanlar da güllələndi. Təkcə Abramsonun şaraşkaların istixana qapağı altında salamat qala bilmiş başında həmin illərin dərki, xatirəsi heç kəsin görə bilmədiyi bir ağac şəklində böyüdü və qol-budaq atdı...

Abramson gözlərini kitaba zilləsə də, oxumurdu.

Bu vaxt onun çarpayısının qırağına Nerjin oturdu.

Nerjinlə Abramson üç il bundan əvvəl Butır kamerasında – Potapovun da yatmış olduğu həmin o kamerada – tanış olmuşdular. O vaxt Abramson birinci həbsxana onilliyini başa vururdu, kamera yoldaşlarını buz kimi dustaq nüfuzu ilə, həbsxana işlərinə olan köklü skepsisi ilə təəccübləndirirdi, özü isə lap yaxın vaxtlarda ailəsinə qayıdacağı ilə bağlı sərsəm bir ümidlə yaşayırdı.

Sonra ayrıldılar. Abramsonu tezliklə diqqətsizlik üzündən buraxdılar – amma ailənin yerindən tərpənib milisin Abramsonu qeydiyyata götürməyə razılaşdığı Sterlitamaka köçməyi üçün kifayət etmiş qısa bir müddətə. Ailəsi köçüb qurtaran kimi isə onu yenə həbs etdilər, bircə dəfə dindirmə apardılar: həqiqətənmi, o, 29-cu ildən 34-cü ilə kimi sürgündə olmuşdur və ondan sonra həbsxanada yatmışdır. Müəyyən edəndən sonra ki, hər şey, doğrudan da, belə olmuşdur, Abramson məhkum olunduğu müddəti yatmışdır, çəkmişdir və hətta lazım olandan da artıq həbsdə olmuşdur, Əlahiddə Müşavirə ona daha on il verdi. Şaraşkaların rəhbərliyi isə böyük ümumittifaq məhbus kartotekası üzrə öz köhnə işçilərinin içəri salındığından xəbər tutdu və onu həvəslə yenidən şaraşkaya dartdı. Abramson Marfinoya gətirildi və burada da, dustaqlar dünyasının hər yerində olduğu kimi, köhnə tanışları ilə, o cümlədən də Nerjin və Potapovla rastlaşdı. Görüşdükləri vaxt, pilləkənin üstündə durub papiros çəkərkən, Abramsona elə gəlirdi ki, heç birilliyə də olsa azadlığa çıxmayıb, ailəsini görməyib və bu müddət ərzində arvadına bir qız uşağı da bəxş etməyib, bütün bunları yuxuda görüb, məhbus ürəyi üçün amansız bir yuxuda; dünyada yeganə bir davamlı gerçəklik mövcuddur ki, o da həbsxanadır.

İndi də Nerjin gəlmişdi ki, Abramsonu ad gününə dəvət etsin – ad gününü qeyd etməyi qərara almışdılar. Abramson, gec də olsa, Nerjini təbrik etdi və eynəyinin altından baxaraq kimlərin dəvət olunduğunu soruşdu. Kombinezonunu bir də əyninə keçirməyə, belə gözəl, ardıcıl, təkcə alt paltarında keçirilmiş bazar gününün nəşəsini pozmağa, maraqlı kitabını kənara qoyub hansısa ad gününə getməyə heç həvəsi yox idi. Ən əsası isə orada vaxtının xoş keçəcəyinə ümid etmirdi, mütləq siyasi mübahisə qızışacaq və bu mübahisə, həmişəki kimi, onu heç nə ilə zənginləşdirməyəcək, ona qoşulmamaq mümkün olmayacaq, qoşulmaq da ki olmazdı, çünki arvadını lüt vəziyyətdə başqalarına göstərə bilmədiyi kimi, şüurunun dərin qatlarında gizlətdiyi, dəfələrlə başqaları tərəfindən təhqirə məruz qalmış fikirlərini də "cavanlar"a aça bilməzdi.

Nerjin kimlərin olacağını sadaladı. Rubin şaraşkada Abramsona, doğrudan da, yaxın olan tək adam idi, amma onu da bugünkü, əsl kommunistə yaraşmayan məzhəkəyə görə danlamaq lazım gələcəkdi. Soloqdini və Pryançikovu isə Abramson xoşlamırdı. Qəribə də olsa, Rubinlə Soloqdin dost hesab olunurdular – yəqin, ona görə ki, Butır həbsxanasında bir yerdə yatmışdılar. Həbsxana müdiriyyəti də onları o qədər fərqləndirmirdi, noyabr bayramları vaxtı ikisini də Lefortovoya "bayram təcridi"nə basmışdı.

Amma nə etməli? Abramson razılaşdı. Ona elan olundu ki, ziyafət yarım saatdan sonra, Andreyiç kremi hazırlayıb qurtaran kimi, Potapovun və Pryançikovun çarpayıları arasında olacaq.

Söhbət əsnasında Nerjin Abramsonun nə oxuduğunu da öyrəndi və dedi:

– Mən, necə oldusa, həbsxanada "Monte-Kristo"nu oxuyası oldum, amma axıra kimi yox. Diqqət etdim ki, Düma dəhşət hissi yaratmaq istəsə də, İf qalasında adi patriarxal həbsxananı təsvir edir. Daha paraşanın hər gün kameradan çıxarılması kimi xırdalıqlardan danışmıram. Düma azadlıqda olanlar kimi çox şeyi başa düşmür və ya bu barədə susur. Bir araşdırın, Dantes niyə qaça bildi? Ona görə ki, kameralarda illərlə şmonlar keçirilmirdi, amma bunu hər həftə etmək lazımdır. Bu da nəticəsi: lağımı görmədilər. Sonra. Dümanın təsvir etdiyi həbsxanada nəzarətçiləri dəyişmirdilər, onlar isə Lubyanka təcrübəsindən bildiyimiz kimi, hər iki saatdan bir dəyişilməlidirlər ki, bir nəzarətçi o birisinin səhvlərini axtarıb tapsın. İf qalasında isə günlərlə kameralara girmir, içəri baxmırdılar. Onların kameralarında heç gözlük də yox idi, beləcə, İf həbsxana yox, kurort olub. Kamerada dəmir qazan saxlamaq olurdu və Dantes də onunla döşəməni dəlirdi. Nəhayət, ölmüş adamı, sadəcə, kisəyə qoyub tikirdilər, daha ölüxanada bədənini qaynar dəmirlə yandırmırdılar, vaxtada süngü ilə deşmirdilər. Dümaya zülməti yox, elementar metodikliyi qatılaşdırmaq lazım gəlib.

Nerjin heç vaxt, sadəcə, əyləncə xatirinə kitab oxumurdu. O, kitablarda özünə müttəfiq və ya da düşmən axtarırdı, hər bir kitab üzrə dəqiq hökm çıxarır və bu hökmü başqalarına da qəbul etdirməyə çalışırdı.

Abramson onun bu ağır vərdişindən xəbərdar idi. Başını yastıqdan qaldırmadan, onu kvadrat eynəyindən sakitcə süzərək həmsöhbətini diqqətlə dinlədi.

– Yaxşı, gələrəm, – deyə cavab verdi və yerini rahatlayaraq oxumağına davam etdi.

57

Nerjin Potapova krem hazırlamağa kömək etmək üçün getdi. Alman əsirliyinin və sovet həbsxanalarının ac illəri ərzində Potapov özü üçün aydınlaşdırmışdı ki, çeynəmə prosesi həyatımızda hansısa ayıb sayıla bilinəcək bir şey deyil, əksinə, bizə varlığın mahiyyətini əyan edən ən ləzzətverici prosesdir.

... Sevirəm vaxtımı
Naharla, çayla
və şamla ölçməyi...

Bütün ömrünü minlərlə kilovatlıq transformatorlara həsr etmiş Rusiyanın yüksək cərəyan üzrə ən görkəmli mütəxəssislərindən biri bu sözləri təkrarlamağı xoşlayırdı.

Potapov əlləri başlarından geri qalmayan mühəndislərdən idi və buna görə də tez bir zamanda yaxşı aşpaz da ola bildi: o, Kriegsgefangenenlagedə kartof qabıqlarından çəhrayı tort bişirməyi öyrənmişdi, şaraşkalarda isə səylərini şirniyyat üzərində cəmləmiş və bu sahədə təkmilləşmişdi.

İndi isə öz çarpayısı ilə Pryançikovun çarpayısı arasında, alaqaranlıq keçiddə – üst çarpayıların döşəkləri lampaların işığının qabağını kəsirdi – yan-yana qoyulmuş iki dolabçanın üstündə əlləşirdi. Otaq yarımdairəvi olduğu üçün (çarpayılar radiuslar boyu düzülmüşdü) keçidlər başlanğıcda dar olsa da, pəncərəyə yaxınlaşdıqca enlənirdi. Nəhəng, eni dörd kərpic yarım olan pəncərəaltıdan da Potapov tam istifadə edirdi: pəncərənin qabağına konserv qabları, plastik qutular və dəmir kasalar yığılmışdı. Potapov qatılaşdırılmış süddən, qatılaşdırılmış kakaodan və iki dənə yumurtadan (hədiyyələrin bir hissəsini daim evdən bağlama alan və həmişə aldığını yoldaşları ilə bölüşən Rubin vermişdi) adam dilində adı olmayan bir şey düzəldirdi. O, haralardasa gəzən Nerjinin arxasınca deyindi və ona çatışmayan qədəhlər barədə düşünməyi tapşırdı (qədəh kimi termosun qapağından, laboratoriyadan götürülmüş iki kimya stəkanından istifadə ediləcəkdi, ikisini isə Potapov yağlı kağızdan düzəltmişdi). Daha iki qədəh kimi Nerjin üz qırxmaq üçün istifadə etdikləri stəkanları götürməyi təklif etdi və onları isti su ilə vicdanla yuyacağına söz verdi.

Yarımdairəvi otaqda sakit bazar günü istirahəti hökmran idi. Bəziləri çarpayılarında oturub yerlərinə uzanmış yoldaşları ilə söhbət edir, başqaları isə əllərini başlarının altına qoyaraq hərəkətsiz uzanaraq qırpılmayan gözlərini ağ tavana zilləmişdilər.

Hər şey vahid bir ahəngsizlikdə əriyib gedirdi.

Vakuumçu Zemelya ləzzətlə dincəlirdi: tumanına kimi soyunub üst çarpayıda uzanmışdı və qıllı döşünü sığallaya-sığallaya üzündə təbəssüm özündən iki çarpayı o yandakı mordvalı Mişka ilə söhbət edirdi:

– Əgər bilmək istəsən, hər şey yarım qəpikdən başladı.

– Niyə yarım qəpikdən?

– Əvvəllər, iyirmi altı – iyirmi səkkizinci illərdə, – sən onda balaca idin, – bütün kassaların üstündən lövhə asılmış olurdu: “Yarım qəpik qalığı tələb edin!” Elə pul da vardı – yarım qəpik. Kassada işləyən arvadlar qalığı sözsüz qaytarırdılar. Ümumiyyətlə isə o vaxt NEP idi, yəni dinc vaxt kimi bir şey idi.

– Müharibə yox idi?

– Nə müharibə, avam! Bu, sovet hakimiyyətindən əvvəl olmuşdu, deməli – dinc vaxtda. Bəli, NEP vaxtı müəssisələrdə altı saat işləyirdilər, daha indiki kimi yox. İşin öhdəsindən də gəlirdilər. Yox, əgər səni on beş dəqiqə ləngidəcəkdilərsə, əlavə əməkhaqqı ödəyirdilər. Necə fikirləşirsən, əvvəlcə nə yox olub getdi? Yarım qəpik! Hər şey də ondan başladı. Sonra mis pullar yoxa çıxdı. Daha sonra isə, otuzuncu illərdə gümüş qəhətə çıxdı, ümumiyyətlə, xırda pul qalmadı. Pulun qalığını vermədilər, nə istəyirsən et. O vaxtdan sonra heç cür yoluna düşmür. Xırda yoxdur – başladılar manatla saymağa. Dilənçilər də artıq Allah xatirinə qəpik istəmirdilər, – "vətəndaşlar, bir manat verin!" deyirdilər. Müəssisələrdə maaş alanda cədvəl üzrə sənə neçəsə qəpik göstərilmiş olsaydı, istəməməyin məsləhət idi, utandırırdılar: nə xırdaçı adamsan! Özlərinin isə ağlı yox! Yarım qəpik – bu, insana qarşı hörmətdir, əgər bir manatdan altmış qəpiyi vermirlərsə, deməli, sənin üzünə tüpürürlər. Yarım qəpiyi qoruya bilmədik, – həyatın yarısını itirdik.

O biri tərəfdə, yenə də yuxarıda, məhbuslardan biri gözünü kitabdan ayırdı və qonşusuna dedi:

– Çar hökuməti lap ağılsız olub! Eşidirsən, – Saşenka, inqilabçı qız, səkkiz gün ac qaldı ki, həbsxana rəisi ondan üzr istəsin – o da, gicbəsər, üzr istədi. Sən bir sına, gör Krasnaya Presnyanın rəisi üzr istəyəcəkmi?

– Bizdə onu, axmağı, üçüncü günü düz bağırsağından yedizdirərdilər, hələ təxribata görə ikinci müddət də əlavə edərdilər. Sən bunu harada oxumusan?

– Qorkidə.

Yaxınlıqda uzanmış Dvoyetyosov yerində qurcalandı:

– Kimdir burada Qorkini oxuyan? – qorxunc basla soruşdu.

– Mən.

– Niyə?

– Bəs nə oxuyum?

– Ondansa get klozetə, ləzzətlə otur! Savadlanıblar, humanist olublar, sizin zatınıza lənət.

Onlardan aşağıda isə əbədi həbsxana mübahisəsi gedirdi: nə vaxt tutulmaq daha yaxşıdır.

Sualın qoyuluşunda həbsxanadan heç kəsin yayına bilməyəcəyi labüdlük kimi başa düşülürdü. (Ümumiyyətlə, həbsxanada olanlar dustaqların sayını şişirtməyə meyilli olurlar, gerçəklikdə on iki – on beş milyon insanın yatdığı halda, dustaqlar əmin olurdular ki, onların sayı iyirmi, hətta otuz milyondur. Onlar əmin idilər ki, azadlıqda hakimiyyətdən və DİN-dən başqa kişi qalmayıb.) “Nə vaxt tutulmaq yaxşıdır” deyəndə isə cavan yaşlarında, yoxsa ahıllıq dövründə həbsə düşməyin daha yaxşı olduğu nəzərdə tutulurdu. Bəziləri, adətən cavanlar, belə hallarda əminliklə sübut etməyə çalışırlar ki, cavanlıq illərində yatmaq daha yaxşıdır: burada yaşamağın nə demək olduğunu, həyatda nəyin daha qiymətli, nəyin isə yaramaz olduğunu başa düşürsən və artıq otuz yaşından sonra, onca ilini çəkmiş insan həyatını səmərəli əsaslar üzərində qurmağa başlayır. Qoca vaxtı oturan adama isə ancaq saçını yolmaq qalır: düzgün yaşamayıb, yaşanmış həyat səhvlər zənciridir, onları düzəltmək isə artıq gecdir. Başqaları isə, bir qayda olaraq, yaşlı dustaqlar, belə hallarda daha böyük əminliklə bunun əksini sübut edirlər, deyirlər ki, qoca vaxtında həbsxanaya düşən insan, bir növ, rahatlıqla təqaüdə çıxır, monastıra köçür, ömrünün ən yaxşı vaxtlarında həyatdan hər şeyi almış olur (dustaqların xatirələrində isə bu “hər şey” daha çox qadınla olmaq, yaxşı kostyum geyinmək, doyunca yemək və şərab içmək kimi başa düşülür), düşərgələrdə qoca kişiləri çox incitmirlər. Cavanları isə elə günə qoyurlar ki, sonra heç “arvada yaxın düşmək” belə istəmirlər.

Yarımdairəvi otaqda bu gün belə mübahisələr gedirdi, məhbuslar həmişə bu cür mübahisə edirlər, kimi özünə təskinlik vermək üçün, kimi də yarasını təzələmək üçün.

Onların dəlillərindən və canlı nümunələrindən isə həqiqət heç cür doğmaq istəmir. Bazar günlərinin axşamları belə çıxırdı ki, tutulmaq bütün vaxtlarda yaxşıdır, bazar ertəsi səhər duranda isə bunun tam əksi alınırdı – aydın olurdu ki, həbsxanaya düşmək, ümumiyyətlə, pisdir.

Lakin bu da yanlış qənaət idi...

"Nə vaxt tutulmaq yaxşıdır" mübahisəsi elə mübahisələrdən idi ki, onlar tərəfləri qıcıqlandırmır, əksinə, sakitləşdirir, onlara fəlsəfi qüssə bəxş edirdi. Belə mübahisələr heç vaxt və heç yerdə partlayışlara gətirib çıxarmır.

Tomas Hobbs demişdi ki, "üçbucaqlının bucaqlarının cəmi yüz səksən dərəcəyə bərabərdir" həqiqəti kiminsə maraqlarına toxunsaydı, onda bu həqiqətə görə qanlar tökülərdi.

Lakin Hobbs məhbus xarakteri ilə tanış deyildi.

Qapının ağzındakı sonuncu çarpayıda heç kəsin maraqlarına toxunmasa da, məhz yumruq davasına və qan tökülməsinə gətirə biləcək mübahisə gedirdi: tornaçı elektrikin yanına gəlmişdi ki, axşamı dostu ilə bir yerdə keçirsin. Nə üçünsə Sestroretskdən, sonra isə bu şəhərdə evlərin qızdırıldığı peçlərdən danışmağa başladılar. Tornaçı bir qış Sestroretskdə yaşamışdı və oradakı peçlər də yaxşı yadında idi. Elektrik isə Sestroretskdə olmamışdı, amma qaynı peç ustası idi, özü də birincidərəcəli usta, peçləri də məhz Sestroretskdə qururdu, o isə tornaçının danışdıqlarının tam əksini demişdi. İki nəfərin, sadəcə, söz güləşdirməsi ilə başlayan mübahisə qışqırıqlara, şəxsi təhqirlərə qədər gəlib çıxmışdı və artıq otaqdakı bütün səsləri üstələyirdi: mübahisəçilərdən heç biri haqlı olduğunu sübuta yetirə bilmir, gücsüzlükdən daha da qızışır, ətrafında olanlar arasından mübahisələrini həll edə biləcək bir münsif axtarırdı. Birdən yadlarına düşdü ki, dalandar Spiridonun peçlərdən yaxşı başı çıxır, hər halda, tərəflərdən birinə deyə bilər ki, onun təsvir etdiyi peçlər nəinki Sestroretskdə, ümumiyyətlə, heç yerdə yoxdur və heç vaxt da olmamışdır. Və onlar otaqdakıları rahat buraxaraq tələsik addımlarla dalandarın yanına getdilər.

Qızışdıqlarından qapını örtməyi də unutdular; dəhlizdən otağa başqa, əvvəlkindən heç də az əsəbi keçməyən mübahisənin səsi gəlməyə başladı. Bu dəfə XX əsrin ikinci yarısının nə vaxt – 1950-ci il yanvarın 1-də, ya da 1951-ci il yanvarın 1-də qarşılanmasının daha düzgün olması ilə bağlı mübahisə edirdilər. Göründüyü kimi, mübahisə çoxdan başlamışdı və gəlib bir suala dirənmişdi: Məsih məhz hansı ilin dekabrının 25-də anadan olmuşdur.

Qapını çırpıb örtdülər. Başağrıdıcı səs kəsildi, otağa sakitlik çökdü, Xorobrovun yuxarıya, dazbaş konstruktora dedikləri eşidilməyə başladı:

– Bizimkilər Aya birinci uçuşa başlamazdan, raket start götürməzdən əvvəl, əlbəttə, raketin yanında mitinq təşkil olunacaq. Raketin ekipajı üzərinə öhdəlik götürəcək: yanacağa qənaət etmək, uçuş vaxtı maksimal kosmik sürəti ötüb-keçmək, planetlərarası gəmini yolda təmirə saxlamamaq, Ayda isə enməni yalnız “yaxşı” və “əla” qiymətlərlə yerinə yetirmək. Ekipajın üç üzvündən biri siyasi rəhbər olacaq. Yolboyu pilotla şturman arasında kosmik reyslərin faydası barədə kütləvi izahat işi aparacaq, onlardan divar qəzeti üçün məqalələr tələb edəcək.

Əlində dəsmal və sabun qabı tələsik otaqdan çıxmaq istəyən Pryançikov bunu eşitdi. Balet hərəkəti ilə Xorobrova yaxınlaşdı və müəmmalı tərzdə üzünü turşudaraq dedi:

– İlya Terentiç! Sizi sakitləşdirə bilərəm. Elə olmayacaq.

– Bəs necə olacaq?

Pryançikov, detektiv filmlərində olduğu kimi, barmağını dodaqlarının üstünə qoydu:

– Aya birinci amerikalılar uçacaqlar!

Şux uşaq gülüşü ilə güldü.

Qaçdı.

Oymaçı isə Soloqdinin çarpayısında oturmuşdu. Onlar qadınlar haqqında uzun-uzadı danışırdılar. Oymaçının qırx yaşı vardı, üzdən cavan görünsə də, başı ağappaq ağarmışdı. Onu yaraşıqlı göstərirdi.

Bu gün oymaçının kefi kök idi. Doğrudur, səhər səhv etmişdi: büküb topaladığı novellasını yemişdi, amma məlum olmuşdu ki, onu şmondan keçirə və arvadına ötürə bilərdi. Əvəzində görüş vaxtı ona məlum oldu ki, ötən aylar ərzində arvadı əvvəlki novellalarını bəzi inanılmış adamlara göstərmişdir və onların hamısı heyran olub. Əlbəttə, yaxın adamların və qohumların tərifləri şişirdilmiş, qismən də əsassız ola bilərdi, amma lənətə gələsən! – ədalətli rəyləri kimdən almalı? Yaxşı, ya da pis də olsa, hər halda, oymaçı həqiqəti – Stalinin milyonlarla rus əsirinin başına gətirdiklərini tarix üçün saxlayırdı. İndi də qürurlanırdı ki, bunu etməkdə əzmlidir və novellalarını yazmaqda davam edəcək! Bugünkü görüşü də uğurlu alınmışdı: sədaqətli arvadı ərinin azad edilməsi üçün çalışırdı və onun qayğılarının uğurlu nəticələri tezliklə bilinməli idi.

Daxilindəki təntənə üçün çıxış axtara-axtara o nə keçmişində, nə də gələcəyində parlaq heç nəyi olmayan ağıllı, lakin tamamilə ortabab adam olan Soloqdinə uzun bir hekayət danışırdı.

Çarpayısında arxası üstə uzanmış və oxuduğu kitabı açıq vəziyyətdə sinəsinin üstünə qoymuş Soloqdin baxışının parıltısından təhkiyəçiyə də pay ayırırdı. Ağsaqqallı, aydın baxışlı, genişalınlı, üzündə qədim rus bahadırlarının cizgilərini xatırladan ifadə olan Soloqdin həddən artıq yaraşıqlı, hətta qeyri-adi dərəcədə qəşəng idi.

Bu gün onun da kefi kök idi. İçində bütün dünya üzərində qələbəsinin, öz qüdrətinin nəğməsini eşidirdi. Azadlığa çıxması artıq bir ilin məsələsi idi. Azadlıqdan sonra isə onu başgicəlləndirici mənsəb yüksəlişi gözləyə bilərdi. Bütün bunlarla yanaşı, bu gün onun cismi də, həmişə olduğu kimi, qadın üçün üzülmürdü, sakitləşmişdi, bütün bulanıqlıqlardan təmizlənmişdi.

O da təntənəsi üçün çıxış axtarır, əyləncə xətrinə bu, ağılsız da olmasa, hər halda, tamamilə ortabab, başına gələnlərin heç birinin şahidi ola bilməyəcək bir adamın maraqsız tarixçəsinin dolanbaclarını izləməyə çalışırdı.

Soloqdin adamları çox vaxt belə, onlara lütfkarlıq edirmiş kimi və yalnız nəzakət xatirinə bunu büruzə vermirmiş kimi dinləyirdi.

Oymaçı əvvəl Rusiyadakı iki arvadından danışdı, sonra Almaniya həyatını və yaxınlıq etdiyi cazibədar alman qadınlarını xatırlamağa başladı. O, rus və alman qadınları arasında Soloqdin üçün yeni olan bir müqayisə apardı. Dedi ki, hər iki ölkədən olan qadınlarla yaşadıqdan sonra alman qadınlarına üstünlük verir, rus qadınları həddən artıq müstəqildirlər, sərbəstdirlər, sevgidə çox diqqətlidirlər – öz sayıq gözləri ilə daim aşiqlərini tədqiq edirlər, onun zəif cəhətlərini üzə çıxarmağa çalışırlar, bəzən onun yetərincə nəcib, bəzən yetərincə cəsarətli olmamağı nəticəsinə gəlirlər, rus məşuqəsini həmişə özünə bərabər kimi görürsən, bu isə rahat deyil; alman qadınları isə, əksinə, sevgilisinin əlində qamış kimi əyilir, onu özü üçün Allah sayır, yer üzündə ən yaxşı, yeganə kişi hesab edir, özlərini bütövlükdə aşiqinə təslim edir, onun xoşuna gəlməkdən savayı heç nə arzulamırlar, buna görə də alman qadınları ilə olanda oymaçı özünü daha çox kişi, daha çox hakim kimi hiss edirdi.

Rubin ehtiyatsızlıq edib dəhlizə, papiros çəkməyə çıxdı. Tarlada hamının ayağı noxuda ilişən kimi, şaraşkada da hamı ona sataşırdı. Dəhlizdəki mənasız mübahisədən birtəhər canını qurtaran Rubin otağı eninə keçərək kitablarının yanına tələsirdi, lakin alt çarpayıdan kimsə şalvarının balağını dartaraq ondan soruşdu:

– Lev Qriqoriç! Doğrudurmu ki, Çində çuğulların məktubları markasız da çatır? Bu, sizcə, mütərəqqi haldır?

Rubin dartındı və yoluna davam etdi. Lakin üst çarpayıdan sallanmış mühəndis-energetik Rubinin kombinezonunun yaxalığından tutdu və inadla bayaqkı mübahisələrinin davamını ona başa salmağa başladı:

– Lev Qriqoriç! İnsan vicdanını yenidən elə qurmaq lazımdır ki, o ancaq öz əllərinin zəhməti ilə fəxr etsin, nəzarətçi, “rəhbər”, partiya başçısı olmaqdan isə utansın. Ona nail olmaq lazımdır ki, nazir rütbəsi indi assenizator rütbəsi gizlədilən kimi gizlədilsin: nazirin işi də vacibdir, amma utandırıcıdır. Əgər qız dövlət məmuruna ərə gedirsə, qoy bu, bütün ailə üçün bır qınaq olsun! Bax mən belə sosializmdə yaşamağa razı olardım!

Rubin kombinezonunun yaxasını onun əlindən qurtardı, özünü çarpayısına çatdırıb ağzı üstə uzandı, lüğətləri ilə məşğul olmağa başladı.

58

Müxtəlif hündürlükdə üç dolabçanın yan-yana qoyulması yolu ilə alınmış və üstünə yenə də "Lorens" firmasının qənimətlərindən olan tünd-yaşıl kağız sərilmiş ad günü masasının ətrafına yeddi nəfər yığışmışdı. Soloqdin və Rubin Potapovun çarpayısında, Kondraşov Pryançikovun yanında, səbəbkar isə masanın başında, pəncərənin geniş altlığında oturmuşdu. Yuxarıda, onların üstündə uzanmış Zemelya artıq mürgüləyirdi, o biri qonşular isə yerlərində yox idilər. İkimərtəbəli çarpayılar arasındakı kupe otağın qalan hissəsindən, bir növ, təcrid olunmuşdu.

Masanın ortasında, plastik qabda şaraşkada görünməmiş bir şey – Nadyanın gətirdiyi çubuqlar qoyulmuşdu. Yeddi nəfər kişi üçün bunlar gülməli dərəcədə az idi. Bundan başqa, masanın üstünə ağzı açılmamış qatılaşdırılmış süd qutusunun qaynadılması yolu ilə alınmış saqqız konfet də vardı. Nerjinin arxasında isə qara birlitrlik bankada hamıya cəzbedici görünən maye vardı ki, qədəhlər də bu maye üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu, kimya laboratoriyasında işləyən dustaqlardan əla getinaks[1] parçasına dəyişdirilmiş spirt idi. Spirt birin dördə nisbətində su ilə qarışdırılmış və qatılaşdırılmış kakao ilə rənglənmişdi. Nəticədə zəif alkoqollu qəhvəyi rəngli içki alınmışdı və hamı da onu səbirsizliklə gözləyirdi.

---

[1] *Getinaks* – kağız əsaslı termoreaktiv sintetik qatran hopdurulmuş təbəqə plastik

– Hə, cənablar? – Soloqdin artist kimi arxaya əyildi və hətta kupenin alaqaranlığında belə eynəklərini parıldadaraq təklif verdi. – Gəlin sonuncu dəfə hansımızın və nə vaxt ziyafət masası arxasında əyləşdiyini yadımıza salaq.

– Mən dünən, almanlarla birgə, – pafosla danışmaqdan xoşu gəlməyən Rubin yavaşca dedi.

Soloqdinin bəzən məclisə yığışanlara cənablar deməyini Rubin on iki illik həbsxana həyatının təsiri kimi qiymətləndirirdi. Doğrudan da, düşünmək olmazdı ki, inqilabın otuz üçüncü ilində kimsə bu sözü ciddi mənada işlədə bilər. Bu səbəbdən də Soloqdinin bir çox anlayışı adama qeyri-adi gəlirdi və Rubin bunu həmişə yadda saxlamağa, əcaib şeylər eşidəndə belə qızışmamağa çalışırdı. (Yeri gəlmişkən, Abramson üçün də Rubinin almanlarla ziyafətdə iştirak etməyi əcaib görünürdü. Beynəlmiləlçiliyin də bir həddi olmalı idi!)

– Yox, – Soloqdin təkid edirdi. – Mən əsl masanı nəzərdə tuturam, cənablar! – o, məğrur müraciət forması hesab etdiyi bu ifadənin işlədilməsi üçün yaranan hər imkana sevinirdi. Düşünürdü ki, “yoldaş” üçün bundan dəfələrlə böyük ərazi ayrılmışdır, həbsxana torpağının dar zolağında isə bu sözdən xoşu gəlməyənlər onu birtəhər uda bilərlər. – Ziyafətin əlamətləri belədir: solğun və ağır süfrə, büllur qrafinlərdə süfrəyə verilmiş şərab, bir də, əlbəttə, gözəl geyinmiş qadınlar!

O, ziyafətin açılışını uzatmaq, bundan həzz almaq istəyirdi, amma Potapov ev sahibinin sınayıcı baxışı ilə masanı və qonaqları qısqanclıqla nəzərdən keçirdi, adəti üzrə, donquldanmağa başladı:

– Siz başa düşürsünüz axı, uşaqlar, nə qədər ki “*gecə gözətçilərinin başçısı*” bizi bu araqla tutmayıb, rəsmi hissəyə keçmək lazımdır.

Və Nerjinə süzmək işarəsi verdi.

İçki süzülənə kimi susdular, hər kəs istər-istəməz nəyisə xatırladı.

– Çoxdan, – Nerjin ah çəkdi.

– Ümumiyyətlə, ya-dı-ma düş-mür! – Potapov yerində qurcalandı. Müharibədən əvvəlki vaxtların sərsəm iş rejimi burulğanında o, dumanlı da olsa, kiminsə toyunu xatırlayırdı, – bunun öz, ya da başqasının toyu olduğunu isə dəqiq deyə bilmirdi.

– Yox, niyə ki? – Pryançikov canlandı. – *Avec plaisir!*[1] Mən indi sizə danışaram. Qırx beşinci ildə Parisdə mən...

– Dayanın, Valentulya, – Potapov onu saxlamaq istədi. – Beləliklə?..

– Toplanışımızın səbəbkarının sağlığına! – Kondraşov-İvanov lazım olandan da ucadan dedi, onsuz da dik oturmasına baxmayaraq, bir az da dikəldi. – Sağ olsun...

Lakin qonaqlar hələ əllərini qədəhlərə uzatmamışdılar, Nerjin yerindən durdu – pəncərənin qabağında yeri nisbətən geniş idi – və sakitcə xəbərdarlıq etdi:

– Dostlarım! Bağışlayın, mən ənənəni pozacağam! Mən...

Nəfəsini dərdi, çünki həyəcanlı idi. Yeddi cüt gözdən çıxan yeddi hərarət axını onun içində nəyi isə əritmişdi – ... Ədalətli olaq! Həyatımızda heç də hər şey qara deyil! Məhz bu cür xoşbəxtliyimiz – kişi xoşbəxtliyi, lisey masası, heç kəsdən qorxmadan, gizlətmədən azad fikir mübadiləsi aparmaq imkanı axı azadlıqda olmayıb?

– Bəli, elə azadlığın özü də çox vaxt olmurdu, – Abramson gülümsündü. Əgər uşaqlığı sayılmasaydı, o, ömrünün daha az hissəsini azadlıqda keçirmişdi.

– Dostlar, – Nerjin hissə qapıldı. – Mənim otuz bir yaşım var. Həyat məni artıq həm əzizləmiş, həm də yıxmışdır. Sinusoidallıq qanununa görə, hələ boş uğur və yüksəlişlərim də ola bilər, yalançı əzəmətim və böyüklüyüm də. Amma sizə and içirəm, mən heç vaxt həbsxanada tanıdığım insanın həqiqi böyüklüyünü unutmayacağam! Mən fəxr edirəm ki, bu kiçik yubileyimə belə seçmə cəmiyyət yığışıb. Gəlin təntənəli tondan çəkinməyək. Badələri həbsxana sərdabələrində çiçəklənən dostluğun şərəfinə qaldıraq!

---

[1] Məmnuniyyətlə! (*fr.*)

Kağız stəkanlar səssiz şəkildə şüşə və plastik stəkanlarla toqquşdu.

Potapov günahkarcasına gülümsündü, eynəyini düzəltdi və hecaları vurğulayaraq dedi:

– Na-tiq-lik məharəti ilə tanınan
Bu ailənin üzvləri yığışdılar
Narahat Ni-ki-tagildə,
Ehtiyatlı İl-yagildə.

Qəhvəyi şərabın dadını hiss etməyə çalışaraq yavaş-yavaş içdilər.

– Dərəcəsi var! – Rubin bəyəndi.

– Bravo, Andreyiç! – Dərəcə var! – Soloqdin də təsdiqlədi. O, indi hər şeyi tərifləməyə hazır idi.

Nerjin gülümsündü:

– Nadir haldır ki, Levlə Mityanın fikirləri üst-üstə düşür! Başqa halı xatırlamıram.

– Niyə, Qlebçik? Yadındadır, bir dəfə Yeni ildə Levlə sözümüz çəp gəlmişdi: xəyanəti arvada bağışlamaq olmaz, kişiyə isə olar?

Abramson yorğun-yorğun gülümsündü:

– Eh, hansı kişi bununla razılaşmaz?

– Bax bu nadir nüsxə, – Rubin əli ilə Nerjini göstərdi, – o vaxt deyirdi ki, qadına da bağışlamaq olar, burada fərq yoxdur.

– Siz belə demisiniz? – Kondraşov tez soruşdu.

– Eh, pijon! – Pryançikov şaqraq səslə güldü. – Belə şeyləri necə müqayisə etmək olar? Bədən quruluşunun özü və birləşmə üsulu sübut edir ki, burada fərq böyükdür! – Soloqdin əminliklə təsdiqlədi.

– Yox, məsələ daha dərindir, – Rubin etiraz etdi. – Burada təbiətin böyük məqsədi var. Kişilər qadınların keyfiyyətinə yetərincə laqeyddirlər, lakin izaholunmaz tərzdə kəmiyyətə can atırlar. Bunun sayəsində binəsib qadınlar çox az olur.

– Və don-juanlığın xeyirxah missiyası da bundadır! – Soloqdin alqışlayırmış kimi əlini qaldırdı.

– Qadınlar isə, əgər istəsəniz, keyfiyyətə can atırlar! – Kondraşov uzun barmağını yellədi. – Onların xəyanəti keyfiyyət axtarışıdır! Bu yolla nəsil saflaşır!

– Məni qınamayın, dostlar, – Nerjin özünə haqq qazandırmağa çalışırdı, – mən axı, böyüyərkən başımızın üstündə qızılı hərflərlə “Bərabərlik” yazılmış qırmızı parçalar dalğalanırdı! O vaxtdan, əlbəttə...

– Budur, bu da bərabərlik! – Soloqdin mızıldandı.

– Bərabərlik niyə xoşunuza gəlmir? – Abramson gərginliklə soruşdu.

– Ona görə ki, belə şey, ümumiyyətlə, canlı təbiətdə yoxdur! Heç nə və heç kəs bərabər yaranmır, bunu ağılsız adamlar... çoxbilmişlər düşünüb tapıblar (Sonuncuları ensiklopedistlər kimi başa düşmək lazım idi.) onların axı irsilik barədə anlayışları olmayıb! İnsanlar mənəvi bərabərsizliklə, iradə, bacarıq bərabərsizliyi... ilə birgə doğulurlar.

– Əmlak bərabərsizliyi, müxtəlif zümrələr arasındakı bərabərsizliklə, – Abramson həmsöhbətinin tonunda izahına davam etdi.

– Siz əmlak bərabərliyini harada görmüsünüz? Siz onu harada yaratmısınız? – Soloqdin artıq peşman olmuşdu. – Belə şey heç vaxt olmayacaq! Bu ancaq dilənçilər və müqəddəslər üçün əlçatan ola bilər!

– O vaxtdan sonra, əlbəttə ki, – Nerjin mübahisə alovunu söndürmək istədi, – həyat ağılsız adamların təpəsinə yetərincə vurub, lakin o vaxt belə başa düşürdük: əgər millətlər bərabərdirlərsə, insanlar bərabərdirlərsə, onda qadın da kişi ilə bərabərdir – hər şeydə?

– Sizi heç kəs günahlandırmır! – Kondraşovun gözləri parıldadı. – Təslim olmağa tələsməyin!

– Bu sərsəmləməni sənə ancaq yaşının gənc olmasına görə bağışlamaq olar, – Soloqdin qərar verdi. (O, altı yaş böyük idi.)

– Nəzəri cəhətdən Qlebka haqlıdır, – Rubin sıxıla-sıxıla dedi. – Mən də kişilərin və qadınların bərabərliyi uğrunda mübarizə aparmağa hazıram. Amma arvadını kimsə qucaqlayandan sonra onunla qucaqlaşmaq? Br-r! Bioloji olaraq bacarmaram!

– Bəli, cənablar, bunu müzakirə etmək belə gülüncdür! – Pryançikov ucadan dedi, amma həmişə olduğu kimi, ona danışmağa imkan vermədilər.

– Lev Qriqoriç, bunun sadə çıxış yolu var, – Potapov qətiyyətlə etirazını bildirdi. – Onda siz özünüz də arvadınızdan başqa heç kəsi qucaqlamayın!

– Yox, bilirsiniz... – Rubin, piratsayağı gülüşünü saqqalı altında gizlədərək köməksizcəsinə əllərini yana açdı.

Qapı səs-küylə açıldı, kimsə içəri girdi. Potapovla Abramson boylandılar. Yox, gələn nəzarətçi deyildi.

– Karfagen məhv edilməlidir? – Abramson başı ilə birlitrlik şüşə qabı göstərdi. – Nə qədər tez olsa, bir o qədər yaxşıdır. Karserdə oturmaqdan kimin xoşu gəlir axı? Vikentiç, süzün!

Nerjin, həcmlərin dəqiq bərabərliyini gözləyərək qalan içkini qədəhlərə süzdü.

– Yaxşı, bu dəfə icazə verərsiniz səbəbkarın sağlığına içək? – Abramson soruşdu.

– Yox, qardaşlar. Mən səbəbkar hüququndan yalnız ənənəni pozmaq üçün istifadə edəcəyəm. Mən... bu gün arvadımı görmüşəm. Onun simasında da... bütün arvadlarımızı görmüşəm, əldən düşmüş, qorxudulmuş, təqib olunmaqdan künclərə qısılmış arvadlarımızı... Bizim başqa çıxışımız yoxdur, ona görə də dözürük, – bəs onlar? İçək onların, özlərini bizə zəncirləmiş...

– Bəli! Necə də müqəddəs bir qəhrəmanlıq! – Kondraşov bərkdən dedi.

İçdilər.

Bir müddət susdular.

– Qara bir baxın! – Potapov sükutu pozdu.

Hamı başını çevirdi. Nerjinin arxasında, dumanlanmış şüşənin dalında qarın özü görünmürdü, çoxlu qara lopalar – yağan qarın zona fənərlərinin və projektorlarının işığında yaranan kölgələri – sezilirdi.

İndi Nadya Nerjina da haralardasa bolluca yağan qar pərdəsinin arxasında idi.

– Qismətimizə qarı da ağ yox, qara görmək yazılıb! – Kondraşov dilləndi – Dostluğun şərəfinə içdik. Məhəbbətin şərəfinə içdik. Ölməz və yaxşı şeylərdir, – Rubin təriflədi.

– Məhəbbətə heç vaxt şübhəm olmayıb. Ancaq düzünü desəm, cəbhədən və həbsxanadan qabaq dostluğa inanmırdım, xüsusən də o dostluğa ki, bilirsiniz, "dostlarına görə həyatını verə biləsən". Adi həyatda nə üçünsə ailə var, amma dostluğa yer yoxdur, hə?

– Bu, geniş yayılmış fikirdir, – Abramson cavab verdi. – Radioda tez-tez mahnı sifariş edirlər – "Geniş düzənlik içrə". Siz bir mətnə fikir verin! İyrənc iniltidən, rəzil ruhun şikayətlərindən başqa bir şey yoxdur:

Bütün dostlar, bütün aşnalar
Ancaq qara günə qədərdir.

– Biabırçılıqdır!! – rəssam diksinərək geriyə çəkildi. – Belə fikirlərlə necə yaşamaq olar? Bundan sonra adam gərək özünü assın!

– Əksini demək daha düz olardı: dostlar yalnız qara gündən başlayır.

– Kim yazıb bunu?

– Merzlyakov.

– Soyada bir bax! Lyovka, bu Merzlyakov kimdir belə?

– Şair. Puşkindən bir iyirmi yaş böyük olub.

– Onun tərcümeyi-halını, yəqin, bilirsən?

– Moskva Universitetinin professoru olub. "Azad edilmiş Yerusəlim"i tərcümə edib.

– Lyovka, görəsən, nəyi bilmir? Bircə ali riyaziyyatı.

– Elə adi riyaziyyatı da.

– Amma mütləq deyir: “mötərizədən çıxardaq”, “bunlar çatışmazlıqların kvadratıdır”, yəni mənfinin kvadratıdır...

– Cənablar! Mən sizə misal gətirib sübut etməliyəm ki, Merzlyakov haqlıdır! – Pryançikov böyüklərlə bir masa arxasında oturmuş uşaq kimi boğula-boğula, tələsə-tələsə dedi. Bu adam həmsöhbətlərindən heç nədə geri qalmırdı, hər şeyi ani olaraq başa düşürdü, iti ağlı vardı və açıq xarakteri insanları özünə cəlb edirdi. Amma onda kişi dəyanəti, zahiri ləyaqət yox idi, buna görə də olduğundan on beş yaş cavan görünürdü, onunla yeniyetmə kimi rəftar edirdilər. – Bu axı sınanılıb: bizi həmişə bir qabdan çörək yediyimiz adamlar satır! Mənim bir yaxın dostum vardı, bir yerdə hitlerçilərin əsir düşərgəsindən qaçmışdıq, bir yerdə xəfiyyələrdən gizlənmişdik... Sonra mən böyük bir biznesmenin ailəsinə daxil oldum, onu isə bir fransız qrafinyası ilə tanış etdilər...

– Hə-ə-ə? – Soloqdin təəccübləndi. Qraf və knyaz titulları onun üçün qarşısıalınmaz cazibədarlıqlarını qoruyub saxlamışdı.

– Təəccüblü bir şey yoxdur! Rus əsirləri markizalarla da evlənirdilər!

– Hə-ə-ə?

– General Qolikov öz fırıldaqçı repatriasiyasına başlayanda isə mən, təbii ki, təkcə özüm getmək istəmirdim, bizim gicbəsərləri də dilə tuturdum, – birdən həmin bu ən yaxşı dostlumla rastlaşdım. Təsəvvür edin: məhz o, məni satdı! Gebistlərin[1] əlinə verdi!

– Nə boyda yaramazlıq! – rəssam hirslə dedi.

– Məsələ isə belə olmuşdu.

Pryançikovun bu hekayətini hamı eşitmişdi. Lakin əsirlərin qrafinyalara necə evlənə bilmələri Soloqdinə maraqlı gəlirdi.

Rubinə aydın idi ki, şən, qanışirin Valentulya ilə şaraşkada dostluq etmək olardı, lakin qırx beşinci ildə Avropada o, obyektiv mürtəce adam olmuşdu və onun dostu tərəfindən xəyanət kimi qiymətləndirdiyi hərəkət (yəni dostunun Pryançikova iradəsinə zidd olaraq vətənə qayıtmaqda kömək etməsi), əslində, satqınlıq yox, vətənpərvərlik borcu idi.

---

[1] *Gebist* – dövlət təhlükəsizliyi orqanının əməkdaşı (*rus.*: ГБ – государственная безопасность)

Hekayət dalınca hekayət gəldi. Potapov hər bir repatrianta verilən kitabçanı xatırladı: "Vətən sizi bağışlayıb – Vətən sizi çağırır". Kitabçada birbaşa yazılmışdı ki, Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin alman polisində işləmiş repatriantların belə məhkəmə təqiblərinə məruz qoyulmamaları haqqında qərarı var. Nəfis çap olunmuş, illüstrasiyalarla zəngin, kolxoz sistemindəki və İttifaqın ictimai quruluşundakı bəzi yenidənqurmalara dumanlı işarələrlə dolu bu kitabçalar sonradan, sərhəddə axtarış vaxtı götürülür, repatriantların özlərini isə dustaq maşınlarına mindirib əks-kəşfiyyata göndərirdilər. Bu kitabçanı Potapovun özü oxumuşdu və vətənə qayıtmağının hansısa bir kitabçadan asılı olmadığına baxmayaraq, nəhəng dövlətin bu xırda və iyrənc kələyi ona çox ağır gəlirdi.

Abramson hərəkətsiz eynəyinin arxasında mürgüləyirdi. O, bu cür boş söhbətlərin olacağını əvvəlcədən bilirdi. Amma hansısa bir yolla bu kütləni geri də çəkmək lazım idi.

Rubinlə Nerjin müharibədən sonrakı bir ildə Avropadan gələn əsirlər axınında elə püxtələşmişdilər ki, sanki, özləri də bütün dörd ili əsirlikdə keçirmişdilər. İndi isə repatriantların danışdıqları hekayətlər onlara maraqsız görünürdü. Buna görə də hər ikisi masanın ayağında oturmuş Kondraşovu həvəslə incəsənətdən danışmağa sövq edirdilər. Ümumilikdə Rubinin nəzərində Kondraşov sıravi rəssam, o qədər də ciddi olmayan insan idi və onun fikirlərini iqtisadiyyatdan və tarixilikdən çox uzaq sayırdılar. Lakin onunla söhbət edərkən adam, sanki, təmiz hava udmağa başlayırdı.

Kondraşov üçün incəsənət məşğuliyyət, ya da ki bilik sahəsi deyildi.

İncəsənət onun üçün yeganə yaşam tərzi idi. Ətrafında olan hər şey – mənzərə, əşya, insan xarakteri və ya rəng – onun üçün iyirmi dörd tonallıqdan birində səslənirdi və

Kondraşov da tərəddüd etmədən bu tonallığın adını deyə bilirdi (Rubin, məsələn, “do minor” idi). Ətrafında olan hər şeyin – insan səsinin, ani əhvalın, romanın və ya elə tonallığın özünün – öz rəngi vardı və Kondraşov da tərəddüd etmədən bu rəngi deyirdi (fa-diez-major mavi-qızılı rəngdə idi).

Kondraşov bircə vəziyyətə heç vaxt düşmürdü ki, bu da laqeydlik idi. Əvəzində onun ifrat dərəcəsinə çatan meyilləri və əks-meyilləri çoxlarına məlum idi. O, Rembrandtın pərəstişkarı və Rafaelin barışmaz əleyhdarı idi. Valentin Serovu yüksək qiymətləndirirdi, peredvijniklərin isə qatı düşməni idi. Heç nəyi yarıya kimi qəbul edə bilmirdi; ya hədsiz heyranlıq bildirir, ya da ki hədsiz dərəcədə qeyzlənirdi. Çexov barədə eşitmək belə istəmirdi, Çaykovskidən uzaq olmağa çalışırdı (“o, məni boğur! Mənim ümidimi və həyatımı əlimdən alır!”), amma Baxın xorallarını, Bethovenin konsertlərini o qədər doğma sayırdı ki, elə bil, ilk dəfə onları nota alan da özü olmuşdu.

İndi isə Kondraşovu rəsm əsərlərində təbiəti təqlidlə bağlı söhbətə cəlb edə bilmişdilər.

– Məsələn, siz yay səhəri bağçaya açılmış pəncərəni təsvir etmək istəyirsiniz, – Kondraşov deyirdi. Səsi cavan, həyəcanlı çalarlarla dolu idi və əgər ona gözübağlı qulaq asan olsaydı, düşünərdi ki, fikir yürüdən adam lap yeniyetmədir. Əgər təbiəti vicdanla təqlid edərək hər şeyi gördüyünüz kimi təsvir etsəniz, bu, hər şey olacaqmı? Bəs quşların cəh-cəhi? Bəs səhərin təravəti? Bəs hər yandan sizi bürümüş gözəgörünməz təmizlik? Siz axı rəsm çəkəndə onları da qavrayırsınız, onlar sizin yay səhəri ilə bağlı duyğularınıza daxil olur; bəs bütün bunları necə qorumalı və rəsmdə necə verməli? Tamaşaçını bunlardan necə məhrum etməməli? Aydındır ki, bunların yerini doldurmaq lazımdır, – kompozisiya ilə, rənglə – sərəncamınızda başqa heç nə yoxdur.

– Deməli, sadəcə, surət çıxarmaq yox?

– Əlbəttə yox! Ümumiyyətlə, – Kondraşov qızışırdı, – istənilən mənzərəyə (elə istənilən portretə də) naturanı seyr etməkdən başlayırsan və bu zaman düşünürsən: ah, necə də yaxşıdır! Ah, necə də əladır! Ah, bunu olduğu kimi verə bilsəydim! Lakin işə başlayırsan və birdən görürsən: müsaidənizlə! Müsaidənizlə! Axı orada, naturada bir mənasızlıq var, nə isə bir cəfəng şey var, tam uyğunsuzluq var! Bax bu yerdə, bax bunda! Əslində isə belə olmalıdır! Bax belə! Və belə də çəkirsən, – Kondraşov şövqlə, qalibanə tərzdə yanındakılara baxdı.

– Ancaq dostum, "belə olmalıdır" – çox təhlükəli yoldur! – Rubin etirazını bildirdi. – Siz canlı adamları mələklərə və iblislərə döndərəcəksiniz, yeri gəlmişkən, bunu da edirsiniz. Hər halda, əgər Andrey Andreyiç Potapovun portretini çəkirsinizsə, bu, Potapov olmalıdır.

– Olduğu kimi göstərmək bəs nə deməkdir? – sənətkar üsyan etdi. – Zahirən bəli, oxşamalıdır, üzünün proporsiyaları, gözləri, saçının rəngi. Lakin gerçəkliyi olduğu kimi bilməyin və görməyin mümkünlüyünü təsdiqləmək yanlışlıq deyilmi? Xüsusən də mənəvi gerçəkliyi? Kimdir bunu bilən və görən? Əgər portreti çəkilən adamı görəndə mən onda indiyə kimi həyatda aşkarladıqlarından daha böyük mənəvi imkanlar duymuş olsam, niyə mən onları təsvir etməyə özümdə cəsarət tapmamalıyam? İnsana özünü tanımaqda və yüksəlməkdə kömək etməməliyəm ?!

– Qulaq asın, siz yüz faiz sosialist realistisiniz! – Nerjin əlini əlinə vurdu. – Fomanın bundan, sadəcə, xəbəri yoxdur!

– Niyə mən onun ruhunu miskinləşdirməliyəm?! – Kondraşovun heç vaxt burnundan düşməyən eynəyi qaranlıqda qorxunc şəkildə parıldadı. – Mən hələ sizə bunu da deyərəm: təkcə portret çəkmək yox, ümumiyyətlə, insanların ünsiyyəti bu məqsəddən daha vacib ola bilər: birinin digərində görüb adını çəkdiyi şey həmin bu başqasında həyat üçün canlandırılır! Belə deyil?

– Bir sözlə, – Rubin yayınmağa çalışdı, – obyektivlik anlayışı sizin üçün burada da, heç yerdəki kimi, mövcud deyil.

– Bəli!! Mən obyektiv deyiləm və bununla fəxr edirəm! – Kondraşovun səsi guruldadı.

– Necə? İcazənizlə, bu necə olur? – Rubin ehtiyatlandı.

– Bəli! Bəli! Qeyri-obyektivliyimlə fəxr edirəm! – sanki, Kondraşov zərbələr endirirdi, üstdəki çarpayı isə ona mane olur, əl-qol açmağa imkan vermirdi. – Bəs siz, Lev Qriqoriç, bəs siz? Siz də obyektiv deyilsiniz, amma özünüzü obyektiv sayırsınız, bu isə lap pisdir! Sizin yanınızda üstünlüyüm ondadır ki, mən obyektiv deyiləm və bunu bilirəm! Bunu öz xidmətim sayıram! Daxili "mən"im də bundadır!

– Mən obyektiv deyiləm? – Rubin təəccübləndi. – Hətta mən? Bəs onda obyektiv olan kimdir?

– Heç kəs! – rəssam sevindi. – Heç kəs!!! Heç vaxt heç kəs olmayıb və heç kəs də olmayacaq! İstənilən idrak aktı öncədən emosional çalarlı olur, bəlkə, belə deyil? Uzun tədqiqatların nəticəsi kimi çıxış etməli olan həqiqət, məgər bu dumanlı həqiqət bütün tədqiqlərdən əvvəl gözümüzün önündə durmur? Biz kitabı əlimizə alırıq, nə üçünsə müəllif xoşumuza gəlmir, əlbəttə, onda kitab da xoşumuza gəlməyəcək! Baxın, siz yüz dünya dilinin müqayisəsi ilə məşğulsunuz, lüğətləri təzə-təzə yanınıza yığmısınız, amma artıq əminsiniz ki, bütün sözlərin "əl" sözündən yarandığını sübut edə biləcəksiniz. Bu, obyektivlikdir?

Nerjin bərkdən, özü də razı halda Rubinə güldü, belə insana necə hirslənəsən?!

Kondraşov siyasətə toxunmurdu, lakin Nerjin ona toxunmağa tələsdi:

– Daha bir addım, İppolit Mixalıç! Yalvarıram sizə, daha bir addım! Bəs Marks? Əminəm ki, o hansısa iqtisadi təhlilə başlamamışdan, statistika cədvəllərini toplamamışdan qabaq da bilirdi ki, kapitalizmdə fəhlə sinfi mütləq yoxsullaşan sinifdir və bəşəriyyətin ən yaxşı hissəsidir və deməli, gələcək də onundur. Əlini ürəyinin üstünə qoy, Lyovka, bəlkə, belə deyil?

– Mənim balam, – Rubin köks ötürdü. – Əgər nəticəni öncədən görmək mümkün olmasaydı...

– İppolit Mixalıç! Bu adamlar öz tərəqqilərini də bunun üstündə qururlar! Bilsəydiniz bu mənasız “tərəqqi” sözünə necə nifrət edirəm!

– İncəsənətdə isə heç bir “tərəqqi” olmur! Ola da bilməz!

– Doğrudan da! Doğrudan da, əladır! – Nerjin sevindi. – On yeddinci əsrdəki Rembrandt elə indi də Rembrandtdır, bacarırsan, onu görmə! Bəs on yeddinci əsrin texnikası? İndi bizə vəhşilərin texnikası kimi görünür. Ya da ki ötən əsrin yetmişinci illərində hansı texniki yeniliklər olmuşdu? Bizim üçün onlar uşaq oyuncağı kimi gəlir. Lakin elə həmin illərdə “Anna Karenina” yazılıb. Ondan da ali nə təklif edə bilərsən?”

– Lütfən, lütfən, magistr, – Rubin onun sözündən yapışdı. – Heç olmasa, mühəndislik sahəsində bizə tərəqqi imkanı saxlayırsınız? Mənasız tərəqqi deyil ki?

– Parazit! – Qleb güldü. – Buna badalaq deyərlər.

– Sizin dəlilinizi, Qleb Vikentiç, – Abramson söhbətə müdaxilə etdi, – başqa cür də çevirmək olar. Bu, o deməkdir ki, bütün əsrlərdə alimlər və mühəndislər böyük işlər görüblər – buna görə də irəli gediblər. İncəsənət snobları isə hoqqabazlıqla məşğul olublar. Müftəxorlar isə...

– Satılırdılar! – Soloqdin nə üçünsə sevincək dedi.

Soloqdinlə Abramson kimi müsbətlər hərdən eyni bir fikir ətrafında birləşə bilirdilər!

– Əhsən, afərin! – Pryançikov qışqırırdı. – Gədələr! Pijonlar! Bunu mən sizə dünən Akustikada deyirdim axı! (Dünən Pryançikov cazın üstünlüklərindən danışmışdı, lakin indi ona elə gəldi ki, Abramson məhz onun fikirlərini ifadə edir).

– Mən, deyəsən, sizi barışdıracağam! – Potapov bic-bic gülümsündü. İndiki yüzillikdə gerçək bir hadisə olmuşdur: bir nəfər mühəndis-elektrik və bir nəfər riyaziyyatçı vətən belletristikasındakı coşqunluğu hiss edərək ikisi bir bədii novella qoşub. Təəssüf ki, əsər yazılmamış qalıb, karandaşları yox idi.

– Andreyiç! – Nerjin qışqırdı. – Siz onu bərpa edə bilərdiniz?

– Bir az güc versəm, sizin köməyinizlə. Bu, mənim həyatımda yeganə əsərdir axı? Yadda saxlamaq da olardı.

– Maraqlıdır, maraqlıdır, cənablar! – Soloqdin dirçəldi və yerini rahatladı. Həbsxanada belə şeylərdən xoşu gəlirdi.

– Siz ki başa düşürsünüz, Lev Qriqoriçin öyrətdiyi kimi, heç bir bədii əsəri yaranma tarixini və sosial sifarişi bilmədən başa düşmək olmaz.

– Siz uğurlar qazanırsınız, Andreyiç.

– Siz isə, xeyirxah qonaqlar, pirojnanı yeyib qurtarın, sizin üçün hazırlanıb! Yaranma tarixi isə belədir: min doqquz yüz qırx altıncı ilin yayında Bu-tür (müdiriyyət nimçələrin altına belə yazı həkk etdirmişdi və onun mənası BUtır TÜRməsi idi) sanatoriyasının biabırçı dərəcədə sıx doldurulmuş kamerasında biz Vikentiçlə əvvəl taxtların altında, sonra üstündə yanaşı uzanırdıq, hava çatışmadığından boğulurduq, acından inildəyirdik – söhbət etməkdən və insan xarakterlərini müşahidə etməkdən savayı bir işimiz yox idi. Hansımızsa birinci olaraq dedik:

– “Əgər... bəs onda necə?”

– Bunu, Andreyiç, birinci siz dediniz: əgər, ... bəs onda necə? Əsərin adına daxil olmuş əsas obraz, hər halda, sizə aid idi.

– Əgər... bəs onda necə? – Qleb Vikentiçlə dedik. – Əgər birdən bizim kameraya...

– Üzməyin bizi! Necə adlandırdınız?

– Yaxşı, məğrur cəmiyyəti əyləndirmədən, biz bu hekayəti gəl xatırlayaq, hə? – Potapovun kal səsi tozlu foliantların sadiq oxucusunun səsi kimi xırıldadı. – Ad belə idi: “Buddanın təbəssümü”.

59

BUDDANIN TƏBƏSSÜMÜ

Bizim maraqlı hekayətimizdə təsvir olunan hadisələr 194... ilin göydən od yağan yay günlərində baş vermişdi. Butır həbsxanasının sayları məşhur qırx çəlləkdən əhəmiyyətli dərəcədə çox olan solğun buruntaq arxasında əyinlərində yalnız bel sarğıları olan məhbusları hərəkətsiz bürküdən əziyyət çəkirdilər.

Bu faydalı və yaxşı tənzimlənmiş müəssisə haqqında nə demək olardı? Onun tarixi Yekaterina kazarmalarından başlanır. Yekaterinanın hakimiyyətdə olduğu qəddar zamanlarda onun qala divarları və tağlı alaqapıları üçün kərpic əsirgəməmişdilər.

Həşəmətli qəsr tikilmişdi,
Bütün qəsrlər tikilən kimi.

Volterin maariflənmiş müxbirinin ölümündən sonra dəhlizlərində karabinyer çəkmələrinin kobud taqqıltısı eşidilən, aramsız uğultu ilə dolu olan bu bina uzun illər baxımsız qaldı. Lakin hamının arzusunda olduğu tərəqqi ölkəmizin üstünü aldıqca, adıçəkilən hakimi-mütləq qadının çar varisləri pravoslav taxtını laxladan bidətçilərin və tərəqqiyə mane olmağa çalışan cəhalətpərəstlərin məhz burada yerləşdirilməsini faydalı hesab etdilər. Bənnaların malaları və suvaqçıların sürtgəcləri bu anfiladaların yüzlərcə geniş və rahat kameraya bölünməsində yardımçı oldu, misilsiz sənətkarlar olmuş yerli dəmirçilər isə pəncərələr üçün əyilməz barmaqlıqlar, eləcə də gündüzlər qaldırılan və gecələr salınan çarpayı qövsləri düzəltdilər. Təhkimçilər arasında ən bacarıqlı insanlarımız Butır qəsrinin şöhrətlənməsi naminə əllərindən gələni etdilər: toxucular çarpayı qövslərinə taxılmaq üçün kətan torbalar tikdilər; su kəməri ustaları çirkab suların axıdılması üçün yaxşı düşünülmüş sistem quraşdırdılar; tənəkəçilər böyüktutumlu – dörd-altı vedrəlik, qulpları və hətta qapaqları olan paraşalar düzəltdilər; dülgərlər qapılarda axur yerləri kəsdilər, şüşəçilər gözlük qoydular; çilingərlər qıfıl asdılar; xüsusi şüşəçi-armaturçu ustalar isə xalq komissarı Yejovun ən yeni dövründə şüşə armaturun üzərinə bulanıq şüşə qatışığı da tökdülər və bununla da mərdimazar məhbusları həbsxana həyatinin pəncərələrdən görünən kiçicik bir küncünü, sonradan dustaqların saxlanılması üçün lazım olmuş həbsxana kilsəsinin binasını və bir tikə mavi səmanı görməkdən məhrum etmiş unikal buruntaqlar düzəltdilər.

Rahatlıqla bağlı mülahizələr – nəzarətçilərin əksəriyyətinin bitməmiş ali təhsilli olması – Butır sanatoriyasının hamilərini kameraların divarlarına düz iyirmi beş çarpayı qövsü yapışdırmağa və bununla da dustaqların sadə yolla sayılmasının əsasını qoymağa sövq etdi: dörd kamera – yüz baş, bir dəhliz –iki yüz baş.

Beləcə, bu şəfa ocağı uzun onilliklər boyu çiçəklənirdi. Nə ictimaiyyətin qınaqları eşidilirdi, nə də məhbusların özləri tərəfindən narazılıqlar olurdu. (Qınaq və şikayətlərin olmadığını biz “Birja xəbərləri” qəzetinin səhifələrində bu cür yazıların çox seyrək verilməsinə, “Fəhlə və kəndli deputatları sovetinin xəbərləri” qəzetində isə ümumiyyətlə, verilməməsinə əsaslanaraq fikir yürüdə bilərik.)

Lakin zaman general-mayorun, Butır həbsxanası rəisinin xeyrinə işləmirdi. Vətən müharibəsinin ilk günlərindəcə hər kamerada iyirmi baş qanununu pozmaq, kameralara çarpayısız qalan əlavə sakinlər yerləşdirmək lazım gəldi. İzafilik qorxulu həddə çatandan sonra isə çarpayılar birdəfəlik açıldı, onlara çəkilmiş parusin kisələr çıxarıldı, üstlərinə taxta lövhələr qoyuldu və bundan şadlanan general-mayor və onun silahdaşları hər kameraya əvvəl əlli baş, hitlerizm üzərində ümumdünya tarixi qələbəmizdən sonra isə yetmiş beş baş salmağa başladılar. Bu, nəzarətçilərin işini heç də çətinləşdirmədi. Bilirdilər ki, indi dəhlizdə altı yüz baş var və buna görə də onlara əlavə mükafat verilir.

Belə tünlüyə daha kitab, şahmat, domino verməyin mənası yox idi, çünki bunlar, onsuz da, çatışmırdı. Zaman keçdikcə xalq düşmənlərinə verilən çörək payı azalır, balıq amfibiyaların və zərqanadlıların əti ilə, kələm və gicitkən isə yemlik silosla əvəzlənirdi. İmperatriçənin xalq qəhrəmanını zəncirdə saxladığı Puqaçov qülləsi indi dinc silos qülləsinə çevrilmişdi.

İnsan axınının isə arası kəsilmirdi, yeni-yeni adamlar gəlirdi, həmişə şifahi mövcud olmuş məhbus ənənələri zəifləyir və təhriflərə uğrayırdı, insanlar xatırlamır və bilmirdilər ki, onların sələfləri parusin kisələrin üstündə xumarlanır və qadağan olunmuş kitablar oxuyurdular (belə kitabları həbsxana kitabxanalarından yığışdırmağı unutmuşdular). Kameraya buğlanan iri qabda ixtiozavr ətindən bulyon və silos həftəbecəri gətirilirdi; məhbuslar lövhələrin üstünə çıxır, darısqallıqdan ayaqlarını sinələrinə sıxır, qabaq ayaqlarını döşəməyə dirəyərək müvazinətlərini birtəhər saxlamağa çalışırdılar. Bu cür it oturuşu aldıqdan sonra onlar dişlərini qıcırdaraq diqqətlə, həyət itləri kimi, horranın nimçələr üzrə ədalətlə bölüşdürülməsini izləyirdilər. Nimçələr oynanılırdı – dustaqlar üzü “paraşadan pəncərəyə” və “pəncərədən radiatora” tərəf dururdular. Bundan sonra taxtların və taxtaltı it damlarının sakinləri quyruq və pəncələri ilə, az qala, bir-birinin nimçələrini aşıraraq yetmiş beş ağıza həyatverici yalı hortladırdılar, – kameranın fəlsəfi sükutunu yalnız bu səs pozurdu.

Hamı da razı idi. Həmkarlar İttifaqlarının “Əmək” qəzetində və “Moskva patriarxiyasının xəbərləri”ndə şikayətlər çap olunmurdu.

Başqa kameraların sırasında onlardan heç nə ilə fərqlənməyən 72-ci kamera da vardı. O artıq məhkum edilmişdi, lakin onun taxtları altında dinc mürgüləyən və söyüşən məhbusların irəlidə onları gözləyən dəhşətlərdən hələ xəbərləri yox idi. Həmin o nəhs günün ərəfəsində onlar, həmişə olduqları kimi, uzun-uzadı sement döşəmənin üstündə, paraşanın yanında yerlərini rahatlayır, taxtların üstündə bel sarğılarında uzanır və dəhşətli istidən boğularaq əlləri ilə üzlərini yelləyir (kameranın havası qışdan-qışa da dəyişdirilmirdi), milçək öldürür və bir-birinə müharibə vaxtı Norveçdə, İslandiyada, Qrenlandiyada günlərinin necə xoş keçdiyindən danışırdılar. Uzun çalışmalar sayəsində qazanılmış daxili zaman hissiyyatına görə dustaqlar bilirdilər ki, nəzarətçinin axura "Hə, yatın, vaxtdır!" deməsinə beş dəqiqədən çox qalmayıb.

Birdən açılan qıfılların şaqqıltısından məhbusların ürəkləri düşdü! Qapı taybatay açıldı: girişdə əllərində ağ əlcək, olduqca həyəcanlı ucaboy qaraşın kapitan göründü. Onun arxasında leytenant və serjantlardan ibarət dəstə uğuldayırdı. Ölü sükuta qərq olmuş dustaqları şeyləri ilə birgə dəhlizə çıxardılar. (Pıçıldaşan dustaqlar dərhal öz aralarında yeni paraşa[1] buraxdılar ki, guya, onları güllələməyə aparırlar.) Dəhlizdə onların arasından beş dəfə on-on nəfər ayırdılar və qonşu kameralara dürtdülər ki, bu da yerinə düşdü, çünki "qonaqlar" özləri üçün yataq meydançasının boş künclərini tuta bildilər. Bu bəxtəvərlər dəhlizdə qalan iyirmi beş nəfəri gözləyən dəhşətlərdən canlarını qurtarmış oldular.

Öz əziz 72-ci kameralarının yanında qalanların son dəfə gördükləri isə qapılarından içəri salınan pulverizatorlu əcaib cəhənnəm maşını oldu. Sonra onlara sağ çiyni üstə dönməyi əmr etdilər və nəzarətçilərin bellərindən asılmış açarların cingiltisi və çırtma səsləri altında (bu, Butırkada qəbul olunmuş "dustaq gətirirəm!" işarəsi idi) çoxlu polad qapılardan keçirməklə, çoxlu pilləkənlərlə düşürməklə böyük bir zala gətirdilər. Bura güllələnmə zirzəmisi, ya da ki işgəncə qazamatı yox, xalq və dustaqlar arasında məşhur olan Butır hamamının soyunma otağı idi. Otağın məkrli dinc görünüşü vardı: divarlar, skamyalar və şokolad rəngində, qırmızı və yaşıl metlax lövhəciklərlə örtülmüş döşəmə, relslərin üstüylə gurultu ilə sürülən, dustaqların bitli paltarlarının asılması üçün qorxunc qarmaqları olan dezinfeksiya vaqonetləri. Bir-birinin çənələrinə və dişlərinə toxunan, dustaqlar öz başıbəlalı, süzülüb getmiş, bişirilməkdən bozarmış və bəzi yerlərində hətta cırılmış paltarlarını qaynar qarmaqlardan asdılar (belə ki, üçüncü dustaq ehkamında deyilir: "Verirlər – tez götür!") və cəhənnəmin istidən bişmiş qulluqçuları – iki qoca arvad – dustaqların lüt olmalarına fikir belə vermədən vaqonetləri gurultu ilə tartara salıb arxalarınca dəmir qapıları bağladılar.

---

[1] *Paraşa – burada:* şayiə (*rus. həbsxana jarqonu*)

İyirmi beş dustaq dörd tərəfi bağlı otaqda qaldı.

Əllərində təkcə burun dəsmalı və ya onu əvəz edən cırılmış köynək tikələri tutmuşdular. Bədənlərinin təbiətin bizə bəxş etdiyi oturmaq imkanını gerçəkləşdirdiyimiz məlum yerlərində nazik də olsa aşınmış ət qatı qalmış dustaqlar isti zümrüd rəngli və tünd-qırmızı, qəhvəyi kaşı ilə örtülmüş daş skamyaların üstündə əyləşmişdilər. (Tərtibatına görə Butır hamamı Sandunov hamamlarını çox geridə qoyurdu və deyilənlərə görə, hər şeylə maraqlanan bəzi əcnəbilər bu hamamda yuyunmaq üçün özlərini bilərəkdən ÇeKaya təslim edirdilər.)

Otura bilməmək dərəcəsinə qədər arıqlamış digər məhbuslar isə ayıb yerlərini əlləri ilə örtərək, otağın o başından bu başına gəzişir, baş verənləri anlamağa çalışırdılar.

Onların təxəyyülü çoxdan
Məşum qida diləyirdi.

Dustaqları soyunma otağında o qədər saxladılar ki, artıq mübahisələr səngidi, bədənlər üşüdü, axşam saat ondan yatmağa öyrəşmiş mədələri isə doldurulmalarını istəyirdi. Məhbuslar arasında divarlardakı və döşəmədəki barmaqlıqlardan artıq zəhərli qazın daxil olmağa başladığını və tezliklə hamının öləcəyini deyən pessimistlər partiyası üstün gəldi. Bəzilərinin hətta aşkar hiss olunan qaz iyindən halları da pisləşdi.

Lakin qapı guruldadı və hər şey dəyişdi! Həmişəki kimi əyinlərində kirli xalat, əllərində isə qoyun qırxmaq üçün köhnə maşınlar olan iki nəzarətçi içəri girib dustaqların dırnaqlarının sındırılması üçün nəzərdə tutulmuş dünyada ən küt iki qayçını bir qırağa atmadı, – yox, dörd nəfər bərbər şagirdi, üstündə odekolonu, fiksatuarı, dırnaq lakı və hətta teatr parikləri də olan dörd dənə güzgülü masanı içəri saldı. Arxalarınca da dörd nəfər cüssəli usta, onlardan ikisi erməni idi, gəldi. Elə buradaca, qapının dalındakı bərbərxanada, alətlərin kəsici hissələrini var gücləri ilə ağrılı və zərif yerlərə basaraq məhbusların qasıqlarını qırxmadılar, əksinə, ora çəhrayı pudra sürtdülər. Ülgüclərin yüngülcə təması ilə əldən düşmüş adamların yanaqlarına toxunur, onların qulaqlarını qıcıqlandıran pıçıltı ilə soruşurdular: “Narahat etmir ki?” Başlarını da daz qırxmırdılar, hətta parik də təklif edirdilər. Onların çənələrinin dərisini soymurdular, əksinə, dustağın istəyinə uyğun şəkildə gələcək bığ və saqqallar üçün zəmin də saxlayırdılar. Şagirdlər də qarınları üstə uzanaraq dustaqların ayaq dırnaqlarını tuturdular. Nəhayət, hamamın qapısı ağzında onların ovuclarına üfunət iyi verən və axıb gedən sabun dürtdülər, qapıda durmuş serjant hər birinə qol çəkdirərək Mərcan adalarından gətirilmiş inciyəoxşar bulud, bir ədəd də əl dəyməmiş “Feya sireni” əl-üz sabunu payladı.

Bundan sonra onları həmişəki kimi hamama salıb qapını bağladılar və doyunca çimmələrinə imkan verdilər. Lakin dustaqların gözlərinə yuyunmaq görünmürdü. Onların mübahisələri hamam suyundan da qaynar idi. Bütün baş verənlərdən sonra optimistlər partiyası irəli çəkildi və təsdiqləməyə başladı ki, bəs Stalinlə Beriya Çinə qaçıblar, Molotovla Kaqanoviç katolikliyi qəbul ediblər, Rusiyada müvəqqəti sosial-demokratlar hökuməti qurulub və artıq Müəssislər Məclisinə seçkilər gedir.

Elə bu zaman hamamın hamınıza tanış olan giriş qapısı açıldı – vestibüldə onları ağlagəlməz hadisələr gözləyirdi: hər birinə xovlu dəsmal və ... düşərgədə işləyən dustağın altıgünlük normasına uyğun miqdarda yulaf sıyığı verildi! Dustaqlar dəsmalları yerə tulladılar və heyrət doğuracaq bir sürətlə heç bir qaşıqsız-zadsız sıyığı uddular. Hətta bunu görən qoca həbsxana mayoru təəccübləndi və hərəyə daha bir nimçə sıyıq gətirilməsini əmr etdi. Bir nimçə də yedilər. Bundan sonra nə olduğunu isə heç biriniz tapa bilməzsiniz. Don vurmamış, çürüməmiş, qaralmamış, demək olar ki, tam yeməli kartof gətirdilər.

– Bu, istisna olunur! – dinləyicilər etiraz etdilər. – Bu artıq inandırıcı deyil!

– Yox, məhz belə də olmuşdu! Doğrudur, kartof donuz növündən idi, xırda və qabıqlı idi, tox dustaqlar, bəlkə də, onu yeməzdilər, lakin iblis hiyləgərliyi onda idi ki, kartofu hər adam üçün ayrılıqda yox, bir ümumi qabda gətirmişdilər. Vəhşi kimi ulaşaraq, bir-birini basıb-əzərək, bir-birinin lüt çiyinlərinin üstü ilə irəli soxulmağa çalışaraq dustaqlar özlərini vedrəyə tərəf atdılar; bircə dəqiqədən sonra isə boş vedrə dınqıltı salaraq daş döşəmənin üstü ilə diyirlənirdi. Bu vaxt duz da gətirdilər, lakin artıq o heç kəsə lazım deyildi.

Yaş bədənlər qurudu. Qoca mayor dustaqlara xovlu dəsmalları döşəmədən götürməyi əmr etdi və onlara müraciətlə nitq söylədi:

– Əziz qardaşlar! – dedi. – Hamınız xırda günahlarınıza görə cəmiyyətdən müvəqqəti – kimi on illiyə, kimi də iyirmi beş illiyə – təcrid olunmuş vicdanlı sovet vətəndaşlarısınız. Bu vaxta qədər marksist-leninçi təlimin yüksək insanpərvərliyinə, partiya və hökumətin aydın ifadə olunmuş iradəsinə, şəxsən yoldaş Stalinin dəfələrlə göstəriş verməsinə baxmayaraq, Butır həbsxanası rəhbərliyi tərəfindən ciddi səhvlərə və əyintilərə yol verilmişdir.

İndi onlar aradan qaldırılır. (Evə buraxacaqlar! – dustaqlar həyasız nəticə çıxartdılar.) Bundan sonra sizi kurort şəraitində saxlayacağıq. (İçəridə qalırıq! – həvəsdən düşdülər.) Əvvəllər də sizə icazə verilənlərlə yanaşı, sizə icazə verilir:

a) öz allahlarınıza dua etməyə;
b) istər gecə, istər də gündüz çarpayıda uzanmağa;
c) kameradan ayaqyoluna maneəsiz çıxmağa;
d) xatirələrinizi yazmağa.

Sizə qadağan olunmuşlardan əlavə, sizə qadağan edilir:

a) burnunuzu həbsxana döşəkağılarına və pərdələrinə silmək;
b) ikinci qab yemək istəmək;
c) kameraya yüksəkrütbəli adamlar gələndə müdiriyyətə zidd getmək və ondan şikayət etmək;
d) masanın üstündən icazəsiz “Kazbek” papirosları götürmək.

Bu qaydalardan hər hansı birini pozan on beş sutkalığa soyuq və ciddi rejimli karserə salınacaq və məktublaşmaq hüququndan məhrum edilməklə uzaq düşərgələrə göndəriləcək. Aydındırmı?

Mayor nitqini qurtarar-qurtarmaz taqqıltısız vaqonetlər bişirici kameradan dustaqların alt paltarlarını və canlıqlarını çıxarmadılar, yox! – Cır-cındırı udan cəhənnəm onları geri qaytarmırdı! Dörd nəfər cavan qız içəri girdi, gözlərini yerə dikərək, utandıqlarından qızararaq, gülümsəmələri ilə məhbuslara toxtaqlıq verərək (onlar hələ kişiliklərini itirməyiblər) mavi ipək alt paltarı paylamağa başladı. Sonra dustaqların hər birinə ştapel köynək, qalstuk, lend-lizlə alınmış parlaq-sarı amerikan çəkmələri və yalançı koverkotdan tikilmiş kostyum verildi.

Dəhşət və həyəcandan dilləri tutulmuş dustaqlar cüt-cüt sıraya düzüldülər və yenidən öz 72-ci kameralarına qaytarıldılar.

İlahi, bura necə də dəyişmişdi!

Hələ dəhlizdə ikən onlar adamı ayaqyoluna getməyə sövq edən xovlu xalça payəndazların üstü ilə yeridilər. Kamerada isə onları təmiz hava axını qarşıladı, ölməz günəş də düz gözlərinin içinə parıldadı (gecə qayğılarda keçmişdi və artıq səhər açılmışdı). Məlum oldu ki, gecə ikən barmaqlıqları göy rənglə rəngləyiblər, pəncərələrdən buruntaqları götürüblər, həyətin ortasındakı keçmiş Butır kilsəsinin üstündə isə dönən ayna quraşdırılıb, xüsusi olaraq təyin edilmiş nəzarətçi həmin aynanı elə tənzimləyir ki, əks olunan işıq axını həmişə 72-ci kameranın pəncərəsinə düşsün. Kameranın hələ dünən tünd-sarı-yaşıl olan divarları indi açıq rəngli yağlı boya ilə örtülmüşdü, divarlara göyərçin şəkilləri çəkilmiş, üzərinə “Biz – sülh tərəfdarıyıq!” və “Dünyaya – sülh” yazılmış lentlər asılmışdı. Taxtabitili lövhələrin, ümumiyyətlə, izi-tozu da qalmamışdı. Çarpayıların çərçivələrinə kətan parça asılmışdı, onun içində də döşəklər, tük yastıqlar vardı, yorğanın bilərəkdən geri qatlanmış qırağının altından isə ağappaq yorğanüzü və mələfə görünürdü. İyirmi beş çarpayının hər birinin yanında dolabça qoyulmuşdu, divar boyu isə Marksın, Engelsin, müqəddəs Avqustinin və Akvinalı Fomanın kitabları yığılmış rəflər asılmışdı. Kameranın ortasında kraxmallanmış süfrə ilə örtülmüş masa, onun da üstündə içinə gül qoyulmuş güldan, külqabı və açılmamış “Kazbek” qutusu qoyulmuşdu. (Bu ecazkar gecənin bütün zənginliklərini mühasibatlıqdan keçirmək mümkün olmuşdu, təkcə “Kazbek” qutusunu heç bir xərclər maddəsinə uyğunlaşdıra bilməmişdilər. Həbsxana rəisi özünü göstərmək istəmiş və masanın üstündəki “Kazbek”i öz puluna almışdı və həmin səbəbdən də bu cür ciddi cəza təyin etmişdi.)

Hər şeydən çox isə əvvəllər paraşanın durduğu künc dəyişmişdi. Divar ağappaq yuyulmuş və rənglənmişdi, yuxarıda, qucağında körpəsini tutmuş müqəddəs Məryəmin ikonası qarşısında, böyük qəndil yanır, Mirlikiyli Nikolayın cübbəsi işıldayırdı, etajerin üstünə katolik madonnasının heykəli, hələ inşaatçıların qoyub getdikləri çox da dərin olmayan taxçaya Bibliya, Quran, Talmud, bir də Buddanın rəngi qaralmış kiçicik büstü qoyulmuşdu. Buddanın gözləri azca qıyılmışdı, dodaqlarının qıraqları geriyə dartılmışdı – qaralmış bürünc Budda, sanki, gülümsəyirdi.

Sıyıq və kartofdan yeyib doymuş və dərk edə bilmədikləri təəssüratların çoxluğundan sarsılmış dustaqlar soyunub yerlərinə girdilər və dərhal da yuxuya getdilər. Yüngül Eol pəncərələrin milçəkləri içəri buraxmayan krujevalı pərdələrini tərpədirdi. Nəzarətçi yarıaçıq qapının ağzında durub baxırdı ki, “Kazbek”i oğurlayan olmasın.

Günortayacan, həddən artıq həyəcanlanmış qaraşın kapitan qalxmaq komandası verənəcən, beləcə nazlandılar. Tez geyindilər və çarpayılarını yığışdırdılar. Kameraya tələsik ağ çexolla örtülmüş, üstünə “Oqonyok”, “SSRİ inşaatda” və “Amerika” jurnalları düzülmüş dəyirmi masa və yenə də çexol altında olan iki ədəd təkərli qədimi kreslo gətirdilər. Kameraya qorxunc və dözülməz sükut çökdü. Kapitan pəncələri üstə çarpayıların arasını gəzir və qəşəng ağ çubuğu ilə əlini “Amerika” jurnalına uzatmaq istəyənlərin barmaqlarına vururdu.

Lal sükut içində məhbuslar qulaq kəsilmişdilər. Sizə öz təcrübənizdən yaxşı məlum olduğu kimi, eşitmə qabiliyyəti məhbusun ən vacib duyğusudur. Onun görmə zolağı, adətən, divarlar və buruntaqla məhdudlaşır, iy duyğusu müxtəlif yaramaz ətirlərlə çirklənmiş olur, lamisə üçünsə yeni əşyalar olmur. Əvəzində eşitmə qeyri-adi dərəcədə inkişaf tapır. Hətta dəhlizin o biri başından gələn ən zəif səs belə dərhal tanınır, həbsxanada baş verən hadisələri izah edir və zamanı ölçür: qaynanmış su paylayırlar, gəzintiyə aparırlar, kiməsə bağlama gəlib.

Tapmacanın cavabının əvvəlini də səs gətirdi: 75-ci kamera tərəfdən dəmir arakəsmə səs saldı, dəhlizə çoxlu adam girdi. Onların sakit danışıqları, xalçaların batırdığı addım səsləri eşidildi, sonra qadın səslərini, yubkaların xışıltısını fərqləndirdilər, 72-ci kameranın düz qapısının ağzında Butır həbsxanasının rəisi nəvazişlə dedi:

– İndi isə xanım Ruzveltə, yəqin, hansısa bir kameraya girmək maraqlı olar. Bəs hansına? İlk qarşımıza çıxan kameraya. Məsələn, 72-ciyə. Açın, serjant.

Və kameraya katibinin, tərcüməçinin və kvakerlərdən olan iki hörmətli xanımın, həbsxana rəisinin və mülki geyimdə, eləcə də DİN formasında bir neçə nəfərin müşayiəti ilə xanım Ruzvelt daxil oldu. Ağ əlcəkli kapitan isə kənara çəkildi. Mütərəqqi baxışlara və geniş dünyagörüşünə malik qadın olan, insan hüquqlarının müdafiəsi üçün çox işlər görmüş xanım Ruzvelt Amerikanın şanlı müttəfiqi olmuş ölkəyə baş çəkmək, UNRRA-nın yardımlarının necə bölüşdürüldüyünü öz gözləri ilə görmək (Amerikaya mənfur şayiələr gəlib çatmışdı ki, guya, UNRRA-nın göndərdiyi ərzaq sadə xalqa gedib çatmır), həm də SSRİ-də vicdan azadlığının məhdudlaşdırılmadığına əmin olmaq qərarına gəlmişdi. Ona artıq əyinlərində qaba fəhlə paltarı olan üç sadə sovet vətəndaşını (paltarlarını dəyişmiş partiya işçilərini və DTN əməkdaşlarını) təqdim etmişdilər ki, onların üçü də bir ağızdan Birləşmiş Ştatlara təmənnasız yardıma görə təşəkkür etmişdi. Sonra isə xanım Ruzvelt təkid etmişdi ki, onu həbsxanaya aparsınlar. Onun bu istəyi də gerçəkləşmişdi. O, kreslolardan birinə oturdu, məiyyəti də ətrafına toplaşdı. Tərcüməçi vasitəsilə söhbət başlandı.

Fırlanan aynadan gələn günəş şüaları hələ də 72-ci kameraya düşürdü. Eolun nəfəsi də pərdələri tərpədirdi.

Təsadüfən seçilmiş və gözlənilmədən daxil olduqları kameradakı bu ağlıq, milçəklərin yoxluğu, adi iş günü olmasına baxmayaraq, küncdə qəndilin yanması xanım Ruzveltin çox xoşuna gəldi.

Məhbuslar əvvəl çəkinirdilər və yerlərindən tərpənmirdilər, lakin tərcüməçi ali qonağın məhbuslardan heç birinin papiros çəkməməsi və havanı təmiz saxlamağa çalışmaları ilə bağlı sualını tərcümə etdikdən sonra onlardan biri saymazyana qutunu götürdü və “Kazbek”i açdı, özü bir papiros yandırdı və birini də yoldaşına uzatdı.

General-mayorun sifəti qaraldı.

– Biz papiros çəkməyə qarşı mübarizə aparırıq, – o, mənalı tərzdə dedi, – çünki tütün zəhərdir.

Məhbuslardan daha biri masanın yanına keçdi və “Amerika” jurnalını vərəqləməyə başladı, amma nə üçünsə bunu çox tələsik etdi.

– Bu adamlar niyə cəzalandırılıblar? Məsələn, jurnal oxuyan cənab? – ali qonaq soruşdu.

(Bu “cənab” ehtiyatsızlıq edib amerikalı turistlə tanış olduğu üçün on il almışdı.)

General-mayor cavab verdi:

– Bu adam fəal hitlerçi olub, Gestapoda xidmət edib, şəxsən rus kəndini yandırıb və üzr istəyirəm, üç rus kəndli qadını zorlayıb. Onun öldürdüyü körpələr isə saya gəlmir.

– O, dar ağacından asılmağa məhkum edilib? – xanım Ruzvelt ucadan soruşdu.

– Xeyr, ümid edirik ki, islah olunacaq. On il vicdanlı əməyə məhkum edilib.

Məhbusun sifətində əzab oxunurdu, lakin söhbətə müdaxilə etmir, tələsə-tələsə jurnalı oxumağına davam edirdi.

Elə bu an tam təsadüfən kameraya sinəsindən iri sədəf xaç asılmış rus pravoslav keşişi girdi – görünür, kameralara növbəti dəfə baş çəkirdi. İçəridə müdiriyyəti və əcnəbi qonaqları görən keşiş özünü itirdi. Çıxıb getmək istədi, lakin onun sadəliyi xanım Ruzveltin xoşuna gəlmişdi və ali qonaq ruhanidən öz borcunu yerinə yetirməyi xahiş etdi. Keşiş dərhal özünü itirmiş məhbuslardan birinə balaca cib İncili verdi, təəccübdən gözləri kəlləsinə çıxmış başqa bir məhbusun çarpayısına oturdu və dedi:

– Beləliklə, mənim oğlum, keçən dəfə siz xahiş etmişdiniz ki, Allahımız İsa Məsihin əzablarından danışım.

Xanım Ruzvelt general-mayordan xahiş etdi ki, onun yanındaca məhbuslara sual versin, kiminsə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının adına şikayəti yoxdur ki?

General-mayor hədələyici səslə soruşdu:

– Diqqət, məhbuslar! “Kazbek” haqqında kimə deyilmişdi? Ciddi rejim istəyirsiniz?

Və bu vaxta qədər ovsunlanmış kimi susan məhbuslar səs-səsə verib narazılıqla qışqırışdılar:

– Vətəndaş rəis, çəkməyə heç nə yoxdur axı!

– Qulaqlarımız şişir!

– Maxorka o biri şalvarlarımızda qalıb!

– Biz axı bilmirdik!

Məşhur xanım məhbusların, doğrudan da, narazı olduqlarını görürdü, onların səmimi qışqırtısını eşidirdi və bu səbəbdən cavablarının tərcüməsini də böyük maraqla dinlədi:

– Onlar bir səslə Amerikada zəncilərin ağır vəziyyətinə qarşı etiraz edirlər və xahiş edirlər ki, bu məsələyə BMT-də baxılsın.

Beləcə xoş söhbətdə on beş dəqiqəyə yaxın vaxt keçdi. Bu vaxt dəhliz üzrə növbətçi həbsxana rəisinə naharın gətirildiyi barədə məruzə etdi.

Qonaq xahiş etdi ki, çəkinməsinlər və naharı onun yanındaca paylasınlar. Qapı açıldı, cavan və gözəl xörəkpaylayan qızlar (bayaq hamamda onlara paltar paylamış qızlara oxşayırdılar) iri qabda adi toyuq şorbası gətirmişdilər və onu kasalara çəkməyə başladılar. Bu vaxta kimi xoş təəssürat bağışlayan məhbuslar ibtidai instinktin təsiri altında bircə anın içində dəyişdilər: onlar ayaqlarında çəkmə çarpayıların üstünə tullandılar, dizlərini sinələrinə tərəf sıxdılar, əlləri ilə ayaqlarına dəstəkləndilər və həmin bu it pozalarında dişlərini qıcırdaraq əriştənin bölüşdürülməsini izləməyə başladılar. Xeyriyyəçi qadınlar heyrətlənmişdilər, lakin tərcüməçi izah etdi ki, rus milli adəti belədir.

Dustaqları dilə tutmaq mümkün olmadı ki, masa arxasına oturub melxior qaşıqla yesinlər. Onlar haradansa öz köhnə taxta qaşıqlarını çıxardılar, keşiş yeməyə xeyirdua verən kimi xörəkpaylayan qızlar kasaları çarpayılarda oturanlara payladılar və xəbərdar etdilər ki, sümükləri masanın üstündəki boş nimçəyə atsınlar. Eyni zamanda hər tərəfdən qorxunc sorma səsi, sonra toyuq sümüklərinin xırçıltısı eşidildi, kasalara nə çəkilmişdisə, hamısı bir anın içində yox oldu. Heç sümük qabı da lazım olmadı.

– Onlar, bəlkə, acdırlar? – narahat olmuş qonaq gülünc mülahizə yürütdü. – Bəlkə, yenə istəyirlər?

– Heç kəs əlavə istəmir ki? – general xırıltılı səslə soruşdu.

Müdrik “prokuror əlavə edər” ifadəsini yadlarında saxlamış dustaqlardan heç biri əlavə pay istəmədi.

Lakin düyülü teftelilləri də ağlagəlməz sürətlə uddular.

İş günü olduğu üçün bu gün kompot verilmirdi.

Bədxahların yaydığı iftiraların əsassızlığına əmin olan missis Ruzvelt məiyyəti ilə birgə dəhlizə çıxdı və orada dedi:

– Onların rəftar tərzləri necə də qabadır və bu bədbəxtlərin inkişaf səviyyəsi necə də aşağıdır! Ümid etmək olar ki, on il ərzində burada mədəniyyət öyrənərlər. Sizin əla həbsxananız var!

Keşiş məiyyətə qarışaraq kameradan çıxdı, tələsirdi ki, birdən qapı bağlanar. Qonaqlar dəhlizdən gedəndən sonra kameraya ağ əlcəkli kapitan girdi:

– Qa-alx! – qışqırdı. – İki-iki düzlən! Çıxın dəhlizə!

Sözlərinin hamı tərəfindən düzgün başa düşülmədiyini görən kapitan geri qalanlara çəkmənin ucu ilə də izahat verirdi.

Yalnız bu zaman məlum oldu ki, hiyləgər dustaqlardan biri xatirələrin yazılması üçün verilmiş icazəni hərfi mənada başa düşüb və hamı yatan zaman artıq iki fəsil yazıb: “Mənə necə işgəncə verirdilər” və “Lefortovo görüşlərim”.

Xatirələr dərhal müsadirə edildi, zirək yazıçıya isə dövlət təhlükəsizliyi orqanlarına alçaqcasına böhtan atdığına görə yeni istintaq işi açıldı.

Onları “dustaq gətirirəm” işarəsi bildirən çırtıltı və açar cingiltisinin müşayiəti ilə yenidən çoxlu dəmir qapıdan keçirərək hamamın əvvəlki kimi gözəlliyi ilə göz oxşayan soyunma otağına gətirdilər. Orada mavi rəngli alt paltarına kimi əyinlərində nə vardısa, soyundurdular, xüsusi diqqətlə üstlərini axtardılar. Bir nəfər dustaqdan İncildən cırıb yanağının altında gizlətdiyi dağüstü xütbəni aldılar. Bu təqsirə görə dustaq dərhal əvvəl sağ, sonra da sol yanağına şillə aldı. Ağappaq buludları və "Feya sireni"nin qalıqlarını da dustaqlardan geri aldılar və hər birinə qol da çəkdirdilər.

Əyinlərində çirkli xalat olan iki nəzarətçi içəri girdi və küt maşınları ilə məhbusların qasıqlarını qırxmağa başladı, sonra da elə həmin maşınlarla onların yanaqları və başları qırxıldı. Nəhayət, hərənin ovcuna iyirmi qram üfunətli sabun əvəzləyicisi tökdülər və hamama salıb qapını bağladılar. Dustaqlar bir də yuyunmağa məcbur oldular.

Daha sonra qapı həmişəki gurultu ilə açıldı, dustaqlar bənövşəyi vestibülə çıxarıldılar. İki nəfər qoca arvad, cəhənnəm xidmətçiləri, qarmaqlarından qəhrəmanlarımıza tanış olan cır-cındır asılmış vaqonetləri gurultu ilə bişirilmə otağından çıxardılar.

Kor-peşman 72-ci kameraya qayıtdılar. Onların nələr baş verdiyini öyrənmək istəyi ilə alışıb-yanan əlli nəfər yoldaşları əvvəlki kimi taxtabitili lövhələrin üstünə uzanmışdı. Pəncərələr yenə də buruntaqla tutulmuş, divarlardakı göyərçinlər tünd-sarı-yaşıl boya ilə rənglənmişdi, küncdə, əvvəlki yerində yenə dördvedrəlik paraşa dururdu.

Yalnız taxçanın üstündə yaddan çıxıb qalmış balaca bürünc Budda müəmmalı tərzdə gülümsəyirdi...

60

Potapov novellasını danışdığı zaman Şaqov təzə də olmasa, hər halda, yaxşı vəziyyətdə olan xrom çəkmələrini parıldatdı, səliqə ilə ütülənmiş, yaxasına sürtülüb təmizlənmiş ordenlər asılmış, qoluna yaralanma nişanları tikilmiş keçmiş parad paltarını geyindi (təəssüf ki, Moskvada hərbi forma sürətlə dəbdən düşürdü və qısa bir zaman kəsiyindən sonra Şaqov özü üçün çətin olacaq kostyum və çəkmə yarışmasına qoşulmalı olacaqdı) və şəhərin o biri başına – Kaluqa zastavasına yollandı. O, hələ cəbhədən tanıdığı Erik Saunkin-Qolovanovun vasitəsilə prokuror Makarıqinin evinə təntənəli gecəyə dəvət almışdı. Prokurorun Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni alması münasibətilə təşkil edilən bugünkü gecə cavanlar və ümumilikdə ailə üçün idi. Əslində, məclisə gələcək cavanlar yetərincə uzaq adamlar olsalar da, qızın atası bu işə pul buraxmışdı. Şaqovun Nadya ilə söhbətində nişanlısı kimi qələmə verdiyi qız da orada olmalı idi. Həmin qızla bağlı məsələ hələ həll olunmamışdı və əlavə səylər göstərmək lazım gəlirdi. Buna görə də Şaqov Erikə zəng edib ondan xahiş etmişdi ki, gecəyə dəvət olunmasını təşkil etsin.

İndi də əvvəlcədən hazırladığı bir neçə cümləni yadına sala-sala hər dəfə Klaranın gözünə döşəməyuyan qadının göründüyü pilləkənlə bu gün, az qala, arvadını əlindən alacağı insanın sırıqlı şalvarda dizləri üstə sürünərək dörd il bundan əvvəl parket düzdüyü həmin o mənzilə qalxırdı.

Evlərin də öz taleləri olur...

Nişanlısı saydığı qızı əlində saxlamaq və onu özünə yaxınlaşdırmaq məqsədindən başqa, bugünkü gecəyə gəlməkdə Şaqovun daha bir məqsədi vardı: müxtəlif dadlı yeməklərdən doyunca yemək. O bilirdi ki, ən yaxşı yeməklər hazırlanacaq və bütün nemətlər yeyilməsi mümkün olmayan həcmlərdə masaların üstünə qalanacaq, lakin dəvətli ziyafətlərin sərt qanununa görə, qonaqlar tam diqqətlə və ləzzətlə yeməklə yox, zahirən yeməyə tam laqeyd qalaraq yemək istəyənlərə maneçilik etməklə, guya, ki bir-birini əyləndirməklə məşğul olacaqdılar. Şaqova da qonşuluğundakı qızı əyləndirmək və sifətinə nəzakət ifadəsi verərək zarafat etmək, zarafatlara cavab vermək və eyni zamanda da tələbə yataqxanasında quruyub daşa dönmüş mədəsini doyuzdurmaq lazım gələcəkdi.

Gecədə hansısa bir doğruçu cəbhəçi ilə, mina dəhlizlərindən, şumlanmış çöllə hamının hücum adlandırdığı üzücü qaçışlardan keçmiş bir insanla, əsgər qardaşı ilə rastlaşacağını düşünmürdü. Səpələnib getmiş, kəndlərin çətənə basmış kənarlarında, samanlıqların divarları altında, hücum sallarının üstündə qalmış yoldaşlarından təkcə o, Şaqov, bura, bu isti və firavan dünyaya kimi gəlib çatmışdı, ona görə gəlməmişdi ki, buradakılardan soruşsun: “əclaflar! Bəs siz harada idiniz?”, yox, onun özü də bu adamlara qoşulmaq istəyirdi, doyunca yemək istəyirdi.

İnsanları bu cür əsgərlərə və əsgər olmayanlara bölməklə həyatdan geri qalmırdı ki? Artıq insanlar nə vaxtsa alışıb-yanan, hamının gözündə olduqca qiymətli görünən cəbhə ordenlərini taxmağa utanırdılar. Hamıdan soruşa bilməzdi: “Bəs sən harada olmusan?” Kim döyüşmüşdü, kim gizlənmişdi; – bunlar artıq qarışır, bərabərləşirdi. Zamanın öz qanunu var – unudulma qanunu. Ölülərə – şöhrət, dirilərə – həyat.

Şaqov zəngin düyməsini basdı. Zənn etdiyi kimi, qapını Klara açdı.

Kiçik, darısqal dəhlizdə artıq yetərincə kişi və qadın paltoları asılmışdı. Toplantının qaynar nəfəsi bura da gəlib çatırdı: şən uğultu, radiolanın səsi, qab-qacağın cingiltisi, mətbəxin xoş ətirləri.

Klara qonağına soyunmağı təklif etməmiş, elə dəhlizdəcə asılmış telefon zəng çaldı. Qız dəstəyi götürdü, danışmağa başladı, sol əli ilə isə israrla Şaqova işarə etdi ki, soyunsun.

– İnk?.. Salam... Necə? Sən hələ çıxmamısan?.. Dərhal!.. İnk, atam inciyəcək... Sənin səsin də süst çıxır... Nə etmək olar, birtəhər gəl!.. Onda gözlə, mən Naranı çağırım... Nara! – otağa tərəf qışqırdı. – Gəl, ərin zəng edir! Paltarınızı soyunun! (Şaqov artıq şinelini soyunmuşdu.) – Qaloşları da çıxarın. (O, qaloşsuz gəlmişdi.) – Qulaq as, o gəlmək istəmir.

Ətrafa bu yerlərdə görünməmiş ətir iyi saçan Dotnara – Qolovanovun dediyinə görə, Klaranın bacısı, diplomat arvadı – dəhlizə çıxdı. O, gözəlliyi ilə deyil, rus qadın tipinin şöhrətini təşkil edən boy-buxunu, sanki, havada süzməyi ilə diqqəti cəlb edirdi. Kök və yekəpər də deyildi, sadəcə, özündən bədgüman, əzilib-büzülən, əl-ayağa dolaşan cüllütlərə də oxşamırdı. Bu qadın elə yeriyirdi ki, sanki, ayağının altındakı döşəmənin bayaqkı və indiki hissələri, onun bədəninin tutduğu məkanın bayaqkı və indiki həcmi tamamilə ona məxsus idi.

O, dəstəyi götürdü və əri ilə mehribanlıqla danışmağa başladı. Qonağa içəri keçməyə mane olduğunu başa düşsə də, tələsmirdi, Şaqov isə sakitcə durub bu ətirli maneəni gözdən keçirirdi. Son vaxtlar bütün qadınların taxdığı kobud çiyinliklərdən istifadə etməməsi Dotnaranı daha incə və zərif göstərirdi: çiyinləri təbiətin bəxş etdiyi və daha yaxşısının mümkün olmadığı bir xətt boyu qollarına keçirdi. Paltarında da nəsə bir qəribəlik yox deyildi: donu qolsuz idi, lakin biləklərdə dar, yuxarı hissələrində kəsikləri olan uzun xəzli çiyinliyi vardı.

Rahat dəhlizdə xalçanın üstünə yığışmış adamların heç birinin ağlına gəlmirdi ki, bu cilalanmış telefon dəstəyində, ziyafətə gəlmək istəməyən insanın boş söhbətində bizi hər addımımızda izləyən, hətta ölmüş atın sümüyü içindən də bizi güdən müəmmalı ölüm gizlənmişdir.

Bu gün Rubinin şübhəli şəxslərdən hər birinin yeni telefon danışıqlarının yazılması ilə bağlı sifarişindən sonra – Volodinin mənzilində telefon dəstəyini ilk dəfə olaraq onun özü götürmüşdü – Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin mərkəzi qovşağında İnnokenti Volodinin səsi yazılan maqnitofon lenti xışıldamağa başladı.

Ehtiyatlılıq İnnokentiyə bir neçə günü telefonla zəng etməməyi deyirdisə də, bunu etməyə məcbur idi: arvadı onsuz evdən çıxmışdı və yazıb qoymuşdu ki, axşam mütləq qayınatasıgildə olsun. O da getmək istəmədiyi üçün zəng etməli olmuşdu.

Dünən, yəni bu iş dünən olmuşdu? Sanki, üstündən çox, lap çox vaxt keçmişdi... – səfirliyə edilən zəngdən sonra onun içində nəsə hərəkətə gəlmişdi, içəridən onu yeyirdi. Təsəvvür də edə bilməzdi ki, özünü bu qədər çox istəyir, özünə görə bu qədər narahat ola bilər. Gecə onu həbs qorxusu bürüdü – səhərə necə çıxacağını bilmirdi ki, çıxıb bir yana getsin. Bütün günü təlaş içərisində keçdi, danışdığı adamları da eşidə və başa düşə bilmirdi. Etdiyi hərəkətdən peşmançılıq, iyrənc və üzücü qorxu hissi axşama yaxın biganəliyə keçdi: nə olacaqsa, qoy olsun.

Əgər bu sonu görünməyən gün iş günü olsaydı, yəqin, daha asan olardı. Onda xidmət yerində müxtəlif əlamətlərə görə hiss edə bilərdi ki, onun Nyu-Yorka, BMT-nin baş qərargahına göndərilməsi üzrə iş irəli gedir, yoxsa yox. Amma bazar günü bunu necə bilərdi ki, günün bikar hərəkətsizliyində də bir təhlükə gizlənirdi?

Bütün bu müddət ərzində ona elə gəlirdi ki, etdiyi hərəkət ağılsızlıqdır, intihar kimi bir şeydir, özü də heç kəsə xeyir gətirməyən bir intihar. Bu əfəl attaşenin rəftarı isə onun ölkəsinin, ümumiyyətlə, müdafiəyə layiq olmadığını göstərirdi.

Heç nə Volodinin ifşa olunduğuna işarə etmirdi, lakin özünün də bixəbər olduğu daxili bir həyəcan onu üzürdü, baş verəcək fəlakət hissi də getdikcə güclənirdi, buna görə də harasa getmək, şənlənmək istəmirdi.

İndi o, arvadını dilə tutur, bütün insanların xoşlarına gəlməyən bir şeydən danışdıqları zaman etdikləri kimi sözləri uzadırdı, arvadı isə təkid edirdi və onun “fərdi nitq ahəngi”nin aşkar sezilən “formantlar”ı nazik maqnit lentinə yazılırdı ki, səhərisi gün səs görüntülərinə çevrilərək yaş lent halında Rubinin qabağında sərilsin.

Dotti son aylarda qəbul etdiyi qəti tonda danışmırdı, əksinə, ərinin yorğun səsindən təsirlənərək çox yumşaq şəkildə xahiş edirdi ki, heç olmasa, bir saatlığa gəlsin.

İnnokenti təslim oldu və gələcəyini dedi.

Lakin dəstəyi yerinə qoyandan sonra əlini dərhal çəkmədi, barmaqları ilə dəstəkdən yapışaraq nəyi isə axıra kimi deməyibmiş kimi donub qaldı.

Onun indiyə qədər bir yerdə yaşadığı və yaşamadığı və bir neçə gündən sonra əbədi tərk etməyə hazırlaşdığı arvadına deyil, vaxtilə masaların arasında rəqs etmək üçün "Metropol"a apardığı, bir yerdə həyatın nə olduğunu dərk etməyə başladığı bəyazsaçlı doqquzuncu sinif şagirdinə yazığı gəlirdi. O vaxt hər ikisinə heç bir dəlil tanımayan, toyun bir il təxirə salınması barədə eşitmək belə istəməyən dəli bir ehtiras hakim kəsilmişdi. Aldadıcı zahiri görünüşlər və yalançı geyimlər arasında bizə yol göstərən bir instinktlə onlar bir-birini düzgün tanıya bildilər və bir-birini əldən buraxmaq istəmədilər. İnnokentinin o zaman artıq ağır xəstə olan anası bu izdivacın əleyhinə idi (hansı ana oğlunun evlənməsinin əleyhinə olmur ki?), prokuror da müqavimət göstərirdi (hansı ata on səkkiz yaşındakı gözəl qızını asanlıqla başqasına verər?). Lakin güzəştə getməli oldular. Cavanlar evləndilər və onlar o dərəcədə xoşbəxt idilər ki, hətta ümumi tanışları arasında, bir növ, dillər əzbərinə də çevrildilər.

Cavanların kəbin həyatı ən xoş əlamətlərlə başlandı. Onlar cəmiyyətin elə bir zümrəsinə aid idilər ki, burada piyada gəzməyin, metroda getməyin nə olduğunu bilmirdilər, hələ müharibədən əvvəl birbaşa təyyarəni qatarların yataq vaqonlarından üstün tuturdular, hətta mənzil şəraiti ilə bağlı da narahat olmurdular: gəldikləri hər təzə yerdə – Moskva ətrafında, Tehranda, Suriya sahillərində, İsveçrədə gənc ailəni hər şeylə təchiz edilmiş bağ evi, villa, mənzil gözləyirdi. Həyata baxışları da üst-üstə düşürdü. Əsas prinsipləri də bu idi: istəklə onun gerçəkləşməsi arasında heç bir qadağa, maneə olmamalıdır. "Biz təbii insanlarıq, – Dotnara deyirdi. – Biz riyakarlıq etmirik və gizlənmirik: nəyi istəyiriksə, ona da əlimizi uzadırıq!" Onlar əmin idilər ki, "həyat bizə bir dəfə verilir!" Buna görə də həyatdan verə biləcəyi hər şeyi almaq lazım idi, bircə uşağın dünyaya gətirilməsindən başqa, çünki uşaq – varlığının bütün şirələrini sümürüb çəkən və əvəzində heç nə ilə, adi minnətdarlıq hissi ilə belə cavab verməyən bütdür.

Bu cür baxışları ilə onlar yaşadıqları şəraitə ideal dərəcədə uyğun gəlirdilər və şərait də onlara uyğun idi. Onlar hər bir görünməmiş meyvənin dadına baxmaq, hər bir kolleksiya konyakının ləzzətini duymaq, Rona şərablarının Korsika şərablarından, Yer kürəsinin başqa yerlərində hazırlanan şərablardan nə ilə fərqləndiyini bilmək istəyirdilər. Bütün paltarlardan geymək, hər bir rəqs musiqisi altında rəqs etmək, bütün kurortlarda çimmək, bütün tamaşaların iki aktına baxmaq, bütün hay-küyə səbəb olmuş kitabları vərəqləmək istəyirdilər.

Qadın və kişi üçün ən yaxşı yaş sayılan ilk altı ildə bir-birinə hər şeyi verdilər. Bu altı il bəşəriyyətin ayrılıqda inildədiyi, cəbhələrdə, şəhər uçqunları altında həlak olduğu, ağıllarını itirmiş böyüklərin öz uşaqlarının son tikə çörəyini oğurlayıb yedikləri həmin o amansız və sərsəm illər idi. Dünyanın dərdi Dotnaradan və İnnokentidən yan keçirdi.

Həyat axı bizə bircə dəfə verilir!..

Lakin ailə həyatlarının altıncı ilində, bombardmançı təyyarələr yerə enəndən və toplar susandan, qara palçıq içrə batmış təbiət dirçəlməyə başlayandan, insanlar hər yerdə həyatın bizə bir dəfə verildiyini xatırlamağa başlayandan sonra İnnokenti torpağın bizə verə biləcəyi bütün maddi nemətlərə qarşı ürəkbulandırıcı toxluq hiss etməyə başladı.

O, bu hissdən qorxdu, ona qarşı mübarizə apardı, gözlədi ki, ötüb-keçər – amma keçmirdi. Ən əsası – o, həmin bu hissini heç cür başa düşə bilmirdi. İlk baxışdan hər şeyi var idi, amma nəyi isə, ümumiyyətlə, yox idi. İyirmi səkkiz yaşlı, heç bir xəstəliyi olmayan İnnokenti ətrafında ümidsizlik duyurdu.

Şən dostları onun gözündən düşürdülər, biri ona qaba, o birisi ağılsız, üçüncüsü isə həddən artıq özünəvurğun kimi görünməyə başlayırdı.

Özü də təkcə dostlarından yox, həm də Dotnara əvəzinə nə vaxtsa avropasayağı Dotti adlandırdığı, özü ilə bir hiss etdiyi arvadından da ayırır və fərqləndirirdi.

Nə vaxtsa onu qəlbinə hakim kəsilə bilmiş, ən hirsli vaxtlarında belə dodaqlarından bezmədiyi – başqa dodaqları heç vaxt dadmamışdı, başqasına rast olmamışdı, bu səbəbdən də Dotti gözəl və ağıllı qadınlar arasında birinci idi. Bu qadın birdən ona zəriflikdən məhrum, dözülməz düşüncə tərzinə malik adam kimi görünməyə başladı.

Dottinin ədəbiyyat, rəngkarlıq, teatr haqqında əminliklə söylədiyi bayağı fikirləri xüsusilə dözülməz olurdu, yersiz səslənirdi, qulağını dəlirdi. Onunla susmaq yenə də əvvəlki kimi yaxşı olsa da, danışmaq dözülməz idi.

Arvadı ilə həyatı İnnokentini getdikcə daha çox sıxırdı, lakin Dotti nəyisə dəyişdirmək barədə eşitmək belə istəmirdi. Bundan başqa, əgər əvvəllər Dotti bəzi əşyalardan vaz keçir və bir şeydən başqa bir şeyin xətrinə imtina edirdisə, indi onun bütün mənzillərdəki bütün şeyləri öz sərəncamında saxlamaq ehtirası qarşısıalınmaz həddə çatmışdı. Parisdə keçirdikləri iki ili Dotti parça, ayaqqabı, paltar, şlyapa ilə dolu karton qutuların Moskvaya göndərilməsinə həsr etmişdi. Bu isə İnnokentinin xoşuna gəlmirdi və o öz mövqeyini arvadından gizlətmirdi, lakin məqsədləri arasındakı fərq artdıqca, Dotti özünü daha çox haqlı saymağa başlayırdı. Onun xoşagəlməz çeynəmək tərzi, xüsusilə də meyvə yeyəndə ağzını marçıldatmaq vərdişi əvvəldənmi var idi, yoxsa sonradan yaranmışdı – İnnokenti bunu da bilmirdi.

Əlbəttə, məsələ dostlarında və ya arvadında yox, İnnokentinin özündə idi.

Onun nəyi isə çatışmırdı, nəyi – özü də bilmirdi.

İnnokenti çoxdan epikürçü kimi tanınırdı – onu belə adlandırırdılar və özü də bunu qəbul edirdi, amma bu adın nə demək olduğunu əməlli bilmirdi. Bir dəfə Moskvada, evlərində, bikarçılıqdan ağlına gülməli bir fikir – ustadının nəyi təlim etdiyini öyrənmək fikri gəldi. Şkaflarda vəfat etmiş anasından qalma kitablar arasında Epikür haqqında kitab axtarmağa başladı. Uşaq vaxtından yadında qalmışdı ki, orada belə bir kitab var.

Köhnə şkafların saf-çürük edilməsi işinə İnnokenti üzücü tənbəllik, sərbəstlikdən məhrumluq hissi ilə başladı.

O əyilib-düzəlməli, ağır şeyləri bir yerdən götürüb başqa yerə qoymalı, tozla nəfəs almalı olurdu. Hətta bu cür yüngül işə də öyrəşmədiyi üçün tez yoruldu. Amma özünü ələ ala bildi. Köhnə şkaflardan gələn təzə bir hava, sanki, onu daxildən yeniləşdirməyə başlamışdı. Epikür haqqında kitabı da tapdı və sonradan hətta onu oxudu da, lakin özü üçün vacib olanı bu kitabda yox, mərhum anasının məktublarında və həyatında tapdı. Anasını isə, uşaq vaxtı ona bağlı olsa da, heç vaxt başa düşə bilməmişdi. Hətta onun ölümünü də laqeydliklə qarşılamışdı.

İnnokentinin atası haqqında ilk təsəvvürü erkən uşaqlığı ilə, yapma naxışlarla bəzədilmiş tavana çəkilmiş gümüşü şeypurlarla, "Tonqallarla yüksəlin, mavi gecələr" mahnısı ilə bağlı idi. O, iyirmi birinci ildə Tambov quberniyasında üsyan yatırılarkən həlak olmuş atasını xatırlamırdı, amma ətrafındakı hər şey ona atasından – vətəndaş müharibəsi vaxtı matrosların komandiri olmuş məşhur insandan xəbər verirdi. Atası haqqında hamıdan tərif eşidən İnnokentinin özü də onunla, onun sadə xalq naminə zənginlik içində batıb gedən varlılara qarşı mübarizəsi ilə fəxr edirdi. Əvəzində həmişə qayğılı, nəyinsə xiffətini çəkən, həmişə kitabları və dava-dərmanları ilə məşğul olan anasına yuxarıdan-aşağı baxırdı. Düşünmürdü ki, anası təkcə onunla, onun uşaqlığı və tələbatları ilə məşğul deyil, özünün də hansısa bir həyatı var, bu adam xəstəliklərdən əziyyət çəkir və cəmi qırx səkkiz yaşında vəfat etdi.

Valideynlərinə bir yerdə yaşamaq, demək olar ki, nəsib olmamışdı. Lakin uşaq bu barədə heç fikirləşmirdi, anasından soruşmaq isə ağlına da gəlməmişdi.

İndi isə bütün bunlar anasının məktubları və gündəliklərindən süzülərək onun gözləri qarşısında sərgilənirdi.

Valideynlərinin evlənməsi də evlənmək olmamışdı. O illərdə hər şey kimi evlənmələri də tufan sayağı, kimi ötəri olmuşdu. Gözlənilməz hadisələr onları tez və kobud tərzdə yaxınlaşdırdı, görüşmələri üçün çox az imkan yaratdı, elə bu hadisələr də onları əbədi ayırdı. Bu gündəliklərdən anasının, oğlunun təsəvvür etdiyi kimi, atasının həyatına bir əlavə olmadığı, ayrıca bir dünya olduğu görünürdü. İnnokenti indi öyrənirdi ki, anası bütün ömrü boyu başqa bir adamı sevib, amma heç cür ona qovuşa bilməyib. Ola bilərdi ki, yalnız oğlunun karyerası naminə ölümünə kimi özünə yad bir adı üstündə daşıyıb.

Şkaflarda anasının rəfiqələrinin, dostlarının, tanışlarının, indi tamamilə unudulmuş və ya da təhqirlərlə xatırlanan artistlərin, rəssamların və şairlərin zərif parçalardan kəsilmiş rəngli lentlərlə bağlanmış məktubları qalmışdı. Göy tumac üzlüklü köhnə dəftərlər anasının qəribə xətti ilə gah rusca, gah da fransızca yazılmışdı, sanki, vərəqin üstündə yaralı quşcuğaz çapalamış, orada dırnaqlarının qəribə izlərini qoymuşdu. Səhifələrin bir çoxu ədəbiyyat gecələrinə, dramatik teatr tamaşaları ilə bağlı xatirələrə həsr olunmuşdu. Anasının özü kimi sevincdən ağlayan pərəstişkarlar arasında iyun gecələrinin birində Peterburq vağzalında Bədaye Teatrının truppasını qarşılamaları ilə bağlı qeydləri onun qəlbinin dərinliklərinə nüfuz edirdi. Bu səhifələrdə təmənnasız incəsənətin təntənəsi duyulurdu. İndiki vaxtda İnnokenti elə bir truppa xatırlaya bilmirdi ki, onu qarşılamaq üçün kimsə gecəni yatmasın, əlbəttə, mədəniyyət şöbəsinin mühasibatlığın ayırdığı pullara gül alıb vağzala göndərdiklərindən başqa. Və indi, əlbəttə, qarşılanma vaxtı sevincdən ağlamaq heç kəsin ağlına belə gəlmirdi.

Gündəliklər isə daha uzaqlara aparırdı. “Etik qeydlər” adlandırılmış səhifələr də vardı.

“Rəhmdillik – xeyirxah qəlbin ilk hərəkətidir” – dəftərdə belə yazılmışdı.

İnnokenti alnını qırışdırdı. Rəhmdillik? Bu, rəhmi gələn üçün də, rəhm olunan üçün də utandırıcı və alçaldıcı hiss idi – məktəbdə və həyatda o, belə öyrənmişdi.

“Özünü heç vaxt başqalarından daha haqlı sayma. Başqalarının, hətta sənə düşmən də olsalar, fikirlərinə hörmətlə yanaş”.

Bu da yetərincə köhnə fikir idi. Əgər mənim düzgün dünyagörüşüm varsa, özümlə mübahisə edənlərə necə hörmət edə bilərəm?

İnnokentiyə elə gəlirdi ki, oxumur, anasının qırıq səslə ona dediklərini eşidir:

"Dünyada ən qiymətli şey nədir? Ədalətsizliklərdə iştirak etmədiyini dərk etmək. Onlar səndən güclüdür, onlar olub və olacaq, qoy olsun – amma sənin əlinlə yox".

Əgər İnnokenti gündəlikləri altı il əvvəl vərəqləsəydi, bu sətirlərə fikir verməzdi. İndi isə o, tələsmədən oxuyur və təəccüblənirdi: bu sətirlərdə heç bir gizli fikir yox idi, olanları da aşkar səhv idi – o isə təəccüblənirdi. Anasının və onun rəfiqələrinin işlətdiyi sözlər də qədim dəbli idi. Onlar tam ciddiyyətlə böyük hərflə yazırdılar: Həqiqət, Xeyir və Gözəllik; Xeyir və Şər; Etik İmperativ.

İnnokentinin və onun əhatəsində olan insanların istifadə etdikləri sözlər isə daha konkret və anlaşıqlı idi: ideyalılıq, insanpərvərlik, sədaqət, məqsədyönlülük. İnnokenti, şübhəsiz, ideyalı, insanpərvər, sədaqətli və məqsədyönlü (onun yaşıdları məqsədyönlülüyü hər şeydən üstün tutur və özlərində bu keyfiyyəti tərbiyə etməyə çalışırdılar) idi, lakin bu şkafların qabağında oturanda özündə çatışmayan bir şeyin yaxınlaşdığını hiss edirdi.

Burada fotoalbomlar da vardı. Köhnə şəkillər də həmişəki kimi öz aydınlıqları ilə seçilirdi. Bir neçə bağlama isə Peterburq və Moskva teatrlarının afişalarından ibarət idi. "Zritel" teatr qəzeti də. "Vestnik kinematoqrafii" nəşri də. Necə yəni, bu nəşr o vaxtlar da olub? Müxtəlif jurnal qalaqları da. Adlarına baxanda belə adamın gözləri alacalanırdı: "Apollon", "Zolotoye runo", "Hiperborey", "Peqas", "Mir iskusstva". Naməlum rəsmlərin, heykəllərin (Tretyakovkada onlardan heç əsər-əlamət də yox idi), teatr dekorasiyalarının reproduksiyaları. Ona məlum olmayan şairlərin şeirləri. Üzərində İnnokentinin heç vaxt eşitmədiyi onlarca Avropa yazıçısının adları olan saysız-hesabsız jurnallara əlavələr. Nəinki yazıçılar – burada heç kəsə məlum olmayan, batıb getmiş bütöv nəşriyyatlar vardı: “Qrif”, “Şipovnik”, “Skorpion”, “Musaqet”, “Alsiona”, “Sirin”, “Spoloxi”, “Loqos”.

İnnokenti bir neçə gün qapıları açıq şkafların qabağında oturdu, bu hava ilə, bir vaxtlar atasının belində qumbara, əynində qara plaş, əlində ÇK-nın axtarış orderi daxil olduğu vəfat etmiş anasının köhnə dünyası ilə nəfəs aldı, nəfəs aldıqca da zəhərləndi.

Bu sarı səhifələrdən İnnokentiyə bütün cərəyanları, ideyaların toqquşması, fantaziya azadlığı və qarşıdan gələn fəlakət hissi ilə dolu Onuncu illərin, inqilabdan əvvəlki sonuncu onilliyin Rusiyası baxırdı. İnnokentiyə həm məktəbdə, həm də institutda bu dövrü bütün Rusiya tarixinin ən bədnam, ən naümid (o dərəcədə naümid ki, əgər bolşeviklər kömək əllərini uzatmasaydılar, Rusiya öz-özünə çürüyüb məhv olacaqdı) illəri hesab etməyi öyrətmişdilər.

Bu onillik, doğrudan da, boşboğaz, bəzən həddən artıq özündənrazı, bəzən də olduqca aciz bir dövr olmuşdu. Amma görün həmin illərdə necə fikirlər söylənilib, necə ideyalar yaranıb!

İnnokenti başa düşdü ki, bu dövrü oğurluqla ondan gizlədiblər.

Dotnara isə ərini hansısa bir Kreml gecəsinə çağırmağa gəlmişdi. İnnokenti ona mənasız baxışla baxdı, sonra fikrini cəmlədi, hamının hamı ilə tam razı olacağı, hamının birinci tostu yoldaş Stalinin sağlığına içmək üçün cəld ayağa duracağı, sonra isə, artıq yoldaş Stalinsiz, bolluca yeyib-içəcəyi, kart oynayacağı təmtəraqlı məclisi qabaqcadan təsəvvür etdi.

Yayğın və uzaq düşüncələrindən ayrılaraq gözləri ilə arvadının yanına qayıtdı – ondan tək getməyi xahiş etdi.

Dotnara heyrətləndi: köhnə albomlarda eşələnməyi dəvətli ziyafətin canlı həyatından necə üstün tutmaq olar? Uşaqlığının dumanlı, heç vaxt unudulmayan xatirələri ilə bağlı tapıntılar İnnokentiyə çox şey deyirdi, arvadına isə heç nə demirdi.

Anası istədiyinə nail oldu: tabutundan qalxaraq oğlunu gəlininin əlindən aldı.

Bir dəfə hərəkətə başlayan İnnokenti artıq dayana bilmirdi. Əgər onu bir şeydə aldadıblarsa, ola bilər ki, başqa şeydə də, daha başqa bir şeydə də aldadılıb?

Son illər tənbəlləşmiş, oxumağa həvəssizləşmiş İnnokenti (karyerası özünü fransız dilində sərbəst hiss etməsi üzərində qurulmuşdu ki, bu vərdişi də uşaqlığında anasından əxz etmişdi) kitabların üstünə düşdü. Bütün kütləşmiş, yorulmuş ehtirasları bir ehtirasla – oxumaq ehtirası ilə əvəzləndi: oxumaq! Oxumaq!

Ancaq məlum oldu ki, oxumaq da bacarıq tələb edir. Bu, sadəcə, gözlərini sətirlərin üstündə gəzdirmək deyil. İnnokentiyə əyan oldu ki, o, ictimaiyyətin mağarasında böyümüş, sinfi mübarizə dərisinə bürünmüş vəhşidən başqa kimsə deyil. Bütün təhsili ilə bir kitablara inanmağa, o biri kitabları isə oxumadan rədd etməyə öyrədilmişdi. Gənc yaşlarından onu düzgün olmayan kitablardan qoruyurdular, ancaq düzgünlüyü qabaqcadan məlum olan kitablar oxuyurdu və buna görə də müəllifin hər sözünə inanmağa, onun iradəsinə tam tabe olmağa vərdiş etmişdi. İndi isə, bir-birinə zidd müəllifləri oxuyarkən, o, əvvəl birinin, sonra başqasının, daha sonra da üçüncü müəllifin təsiri altına düşməyə bilmirdi. Ən çətini isə kitabı bir yana qoyub düşünmək idi.

... Niyə On yeddinci ilin inqilabı – onu hətta inqilab adlandırmağa da utanırdılar – Fevral inqilabı əhəmiyyətsiz bir xırdalıq kimi sovet təqvimlərindən düşmüşdü? Ancaq ona görəmi ki, gilyotin işləmirdi? Çar yıxıldı, altı yüz illik rejim bircə təkanla aşdı və heç kəs tacı qaldırmağa tələsmədi, hamı mahnı oxuyurdu, deyib-gülürdü, bir-birini təbrik edirdi. Jdanov və Şerbakov kimi yağlı donuzların ad günlərinin qeyd edildiyi təqvimdə belə bir günə yer tapılmadı?

Əksinə, hələ iyirminci illərdə bütün kitablarımızda çevriliş adlandırılan Oktyabr bəşər tarixinin ən möhtəşəm inqilabı kimi göylərə qaldırıldı. Bəs On yeddinci ilin oktyabrında Kamenevi və Zinovyevi nədə günahlandırmışdılar? Burjuaziyaya inqilabın sirrini açmaqda! Məgər kraterdən görünən vulkanın qarşısını almaq olar? Məgər hava haqqında məlumat alıb tufanın yolunu kəsmək olar? Yalnız dar sui-qəsdin üstü açıla bilər! Oktyabrda məhz ümumxalq partlayışının kortəbiiliyi yox idi, siqnal üzrə sui-qəsdçilər toplaşmışdılar...

Bu arada İnnokenti Parisə təyinat aldı. Burada onun dünyadakı müxtəlif mövqelərin bütün çalarlarına və bütün rus mühacir ədəbiyyatına əli çatırdı (amma yenə də kitab köşklərinin qabağında otərəf-butərəfə boylanırdı). O oxuya, oxuya bilərdi! – əgər ondan da qabaq xidmət etmək lazım gəlməsəydi.

Bu vaxta kimi ən yaxşı, ən uğurlu hesab etdiyi işini, xidmətini o, ilk dəfə iyrənc bir şey kimi gördü.

Sovet diplomatı olmaq təkcə hər gün sağlam beyinli insanların güldüyü miskin sözlər danışmaq demək deyildi, bu həm də iki döş qəfəsinə, iki alına malik olmaq demək idi və bu haqda Klaraya da danışmışdı. Əsas iş ikinci, gizli iş idi: şifrlənmiş şəxslərlə görüşmək, məlumat toplamaq, təlimatlar ötürmək, pul ödəmək.

Şən və cavan vaxtlarında, böhrandan əvvəl, İnnokenti bu səhnəarxası fəaliyyəti qəbahətli saymırdı, onu hətta maraqlı hesab edir və həvəslə bu işi görürdü. İndi isə bu iş ürəyincə deyildi, ondan zəhləsi gedirdi.

Əvvəllər İnnokentinin həqiqəti belə idi: həyat bizə bir dəfə verilir.

İndi isə yetkinləşmiş təzə hissi ilə özündə və dünyada yeni bir qanun olduğunu duyurdu: vicdan da bizə yalnız bir dəfə verilir.

Əldən verilmiş həyatın geri qaytarılması mümkün olmadığı kimi, ləkələnmiş vicdanı da geri qaytarmaq olmur.

Lakin İnnokentinin yanında elə bir adam yox idi ki, düşündüklərini ona danışa bilsin. Hətta arvadına da danışa bilməzdi. Arvadı ərinin vəfat etmiş anasına qarşı dirçəlmiş mehribanlığını başa düşmədiyi kimi, ərinin bir dəfə olub keçmiş və heç vaxt təkrarlanmayacaq hadisələrlə maraqlanmasını da başa düşmürdü. Onun xidmətinə nifrət etdiyini bilsəydi, bu, Dottini dəhşətə gətirərdi, axı onların parlaq və gur həyatı məhz bu xidmətə əsaslanırdı.

Keçən il arvadına qarşı yadlaşması elə bir həddə gəlib çatmışdı ki, bundan sonra düşündüklərini ona açması artıq təhlükəli ola bilərdi.

Məzuniyyətə qayıtdığı Sovet İttifaqında da İnnokentinin yaxın adamları yox idi. Klaranın sadəlövh hekayətindən təsirlənərək bir anlığa ümid etmişdi ki, bəlkə də, onunla danışmaq asan olar. Amma həmin o gəzintinin ilk cümlələrindən və addımlarından İnnokenti gördü ki, bu cəngəllikləri də yarmaq, bu düyünləri də açmaq, sındırmaq mümkün olan iş deyil. Nə üçünsə onu arvadının bacısına yaxın edəcək bir işi görmək, arvadından ona şikayətlənmək də istəmədi.

Səbəb isə belə idi. Burada daha bir qəribə qanun üzə çıxdı: cismən sənə xoş olmayan qadınla anlaşmanı inkişaf etdirmək mənasızdır; nə üçünsə dodaqlar qapanır, hər şeyi danışmağa güc qalmır, söhbət etmək üçün ən açıq, ən aydın sözlər tapılmır.

Dayısının yanına isə o dəfə gedib çıxmadı, heç hazırlaşmadı, niyə axı? – boş yerə vaxt itirəcəkdi. Boş ah-uflardan, xariclə bağlı suallardan başqa bir şey olmayacaqdı.

Daha bir il keçdi – Parisdə və Romada. Romaya tək getmişdi, Dotti Moskvada idi. Qayıdandan sonra məlum oldu ki, arvadını baş qərargahın bir zabiti ilə bölüşüb. Arvadı da tərsliyinə salıb etdiyini danmırdı, əksinə, günahı bütünlüklə İnnokentinin boynuna qoyurdu: niyə bəs onu tək qoyub getdi?

İnnokenti də nə itki, nə də ağrı duymadı, əksinə, yüngüllük hiss etdi. Həmin vaxtdan sonra dörd ay idi ki, nazirlikdə qulluq edirdi, həmişə Moskvada olurdu, amma yad adamlar kimi yaşayırdılar.

Boşanmadan söhbət belə gedə bilməzdi – boşanma diplomat üçün ölümcül ola bilərdi.

İnnokentini isə Nyu-Yorka, BMT-yə göndərmək istəyirdilər.

Yeni təyinatı onun xoşuna gəlirdi – həm də qorxudurdu. İnnokenti BMT ideyasını sevmişdi – nizamnaməni yox, ideyanı. Ümumi kompromis və xeyirxah tənqid şəraitində bu təşkilat necə də faydalı ola bilərdi. İnnokenti bütünlüklə dünya hökuməti tərəfdarı idi. Bundan başqa dünyanı nə xilas edə bilərdi?.. Ancaq bu fikirlə BMT-yə birmalılar və ya həbəşistanlılar gəlirdilər. Onu isə arxadan dəmir yumruq itələyirdi – başqa məqsəd üçün. Onu BMT-yə də məxfi tapşırıqla, gizli niyyətlə, ikinci yaddaşla, zəhərli daxili təlimatla itələyirdilər.

Moskvada olduğu bu aylarda İnnokenti dayısının yanına Tverə getməyə də vaxt tapdı.

61

Ünvanda mənzil göstərilməmişdi və bu, İnnokentini təəccübləndirdi, lakin dayısının yaşadığı evi axtarmağa ehtiyac olmadı. O, daş döşənmiş, nə bir ağacı, nə də bağçası olmayan bir dalanda yerləşmiş, ətrafındakı evlərin hamısı kimi taxtadan tikilmiş birmərtəbəli köhnə bir evdə yaşayırdı. Hər şeyin lap köhnə olmadığını, qarşısındakı iki qapıdan hansının – darvazanın yanındakı əl qapısının, ya da ki yana yatmış, üstündə xonçaları olan evin giriş qapısının işlək olduğunu da İnnokenti dərhal başa düşmədi, həm o qapını, həm də bu qapını döyməyə başladı. Nə qapını açan, nə də cavab verən oldu. Əl qapısını itələdi – qapı mismarlanmışdı, xonçalı qapını itələdi – açılmadı. İçəridən çıxan da olmadı.

Evin miskin görünüşü əbəs yerə bura gəldiyinə onu bir daha əmin etdi.

Ətrafına boylandı, dalanda bir adam tapmaq istədi ki, soruşsun; günorta günəşinin işığında üzən məhəllə bomboş idi. Bir azdan tinlərin birindən əlində iki vedrə su bir qoca çıxdı. O, vedrələri çətinliklə gətirirdi, bir dəfə hətta büdrədi, lakin dayanmadı. Kişinin bir çiyni o birisindən hündür idi.

Kölgəsinin ardınca, kəsəsinə düz İnnokentiyə tərəf gəlirdi, çatanda başını qaldırdı, qapının ağzında durmuş adama və dərhal da ayaqlarının altına baxdı. İnnokenti ona tərəf addım atdı, bir addım da atdı:

– Avenir dayı?

Əyilməkdən daha çox çömbələrək dayısı səliqə ilə, suyu dağıtmadan vedrələri yerə qoydu. Belini düzəltdi. Qırxılmış, saçları ağarmış başındakı kirli, sarı ləkəyə bənzəyən kepkasını çıxardı, əli ilə tərini sildi. Nəsə demək istədi – demədi. Əllərini yanlara açdı və budur, İnnokenti əyilərək (dayısı ondan bir boy balaca idi) dayısının pırtlaşıq bığlarını və saqqalını hamar yanağına batırdı, əli isə dayısının irəli çıxmış (çiyni də buna görə əyri idi) tinli kürəyinə düşdü.

Dayısı aralandı, əllərinin ikisini də İnnokentinin çiyinlərinə qoydu və onu gözdən keçirməyə başladı.

Çalışırdı ki, görüş təntənəli alınsın.

– Sən... nə üçünsə arıqsan... – dedi.

– Elə sən də...

Dayısı təkcə arıq deyildi, onun çoxlu azarları və xəstəlikləri vardı, lakin gün işığının əks olunduğu gözlərində qocalara xas olan biganəlik pərdəsi hələ yox idi. Dayısı dodaqlarının kənarları ilə gülümsündü:

– Mən heç!.. Mənim banketlərim olmur... Bəs sən – niyə?

İnnokenti sevindi ki, Klaranın məsləhəti ilə kolbasa və hisə verilmiş balıq alıb və bunlar Tverdə heç cür satıla bilməzdi. Ah çəkdi:

– Narahatlıqdandır, dayı...

Dayısı canlı, gücünü qoruyub saxlamış gözləri ilə onu nəzərdən keçirirdi:

– Baxır – nədən. Elə-belədirsə – eybi yox.

– Suyu uzaqdan gətirirsən?

– Bir məhəllə, daha bir məhəllə, sonra da yarısı. Amma böyük məhəllələr deyil.

İnnokenti əyildi ki, vedrələri evə kimi aparsın, amma onlar dibləri çuqundan imiş təki ağır idi.

– E-he-he... – dayısı arxasınca gəlirdi, – səndən işçi çıxmayacaq! Öyrəşməmisən...

Onu ötdü, keçib qapını açdı. Balaca dəhlizcikdə vedrələri yerlərinə qoymağa kömək etdi. Dəbli göy çamadan isə cırıldayan əyri taxtaları yaxşı bərkidilməmiş döşəməyə qoyuldu. Qapının rəzəsi dərhal çəkildi, sanki, dayısı kiminsə içəri soxulacağından qorxurdu.

Dəhlizin alçaq tavanı, darvaza tərəfə açılan kiçicik pəncərəsi, iki balaca anbara, iki də yaşayış otaqlarına aparan qapıları vardı. İnnokenti darıxdı. O, heç vaxt belə vəziyyətə düşməmişdi. Gəldiyinə peşman olmuşdu və burada gecələməmək üçün bəhanələr axtarırdı, axşama yaxın bəhanə tapıb buradan çıxıb getmək barədə düşünürdü.

Bundan başqa, həm otaqların qapıları, həm otaqlar arasındakı qapı – hamısı əyri idi, bəzilərinə keçə yapışdırılmışdı, o biriləri – qədimi naxışlarla işlənmiş ikitaylı qapılar idi. Bütün qapılardan, eləcə də tavan lampalarının altından əyilib keçmək lazım gəlirdi. Pəncərələri küçəyə açılan üç balaca otağın üçündə də hava kəsif idi, çünki pəncərələrin qıraqları pambıqla tutulmuş, qabaqlarına rəngli kağız sərilmiş, stəkanlar yığılmış çərçivələri birdəfəlik bərkidilmişdi, təkcə nəfəsliklər açılırdı ki, onlardan da doğranmış qəzet əriştəsi sallanırdı: daim hərəkətdə olan bu zolaqcıqlar milçəkləri qorxutmaq üçün idi.

Bu cür köhnə, sanki, yarıyacan yerə batmış, yetərincə havası və işığı olmayan, mebellərdən heç birinin düz durmadığı mənzildə, bu cür kasıb evdə İnnokenti heç vaxt olmamışdı, belə şeyləri ancaq kitablardan oxumuşdu. Hətta divarların da hamısı ağardılmamışdı, bəzilərinə elə taxtanın üstüylə bulanıq rəng çəkilmişdi, “xalça” əvəzinə isə hər yerdə nə üçünsə bir neçə qat köhnə, üstünü toz basmış qəzet asılmışdı: şkafların şüşələri və bufetin taxçası, pəncərələrin üstü, peçin arxa tərəfindəki divar qəzetlərlə örtülmüşdü.

Günü bu gün getmək lazımdır!

Dayısı isə az da olsa utanmadan, hətta bir növ, fəxrlə ona təsərrüfatını – qış və yay ayaqyolu quyularını, əlüzyuyanı göstərir, yağış suyunu necə yığdıqlarını izah edirdi. Burada təmizlənmiş meyvə qalıqları belə tullanmırdı.

Hələ işdən gəlməli olan arvadı necə adam olacaqdı! Onların yorğan-döşəklərinin nə gündə olduğunu da təsəvvür etmək çətin deyildi.

Digər tərəfdənsə bu kişi anasının doğma qardaşı idi, anasının həyatını körpəliyindən bilirdi, ümumiyyətlə, İnnokentinin yeganə qan qohumu idi – dərhal çıxıb getmək isə özün haqqında nəyisə bilməmək, nəyisə axıra kimi öyrənməmək demək olardı.

Dayısının sadəliyi və gülüşü İnnokentinin xoşuna gəlirdi. İlk sözlərdəncə də bu adamda iki qısa məktubda yazılandan çox məlumatın olduğu hiss olunurdu.

Ümumi inamsızlıq və sədaqətlilik illərində qan qohumluğu özlüyündə təminat verirdi ki, bu adamı xüsusi olaraq göndərməyiblər, səni güdmək üçün qoymayıblar, onu sənin yanına gətirən yol təbii bir yoldur.

Dayısına arıq demək olmazdı, o, quru idi, sümüklərinin üstündə lap zəruri qədər ət qalmışdı. Belə adamlar isə çox yaşayırlar.

– Sənin dəqiq neçə yaşın var, dayı?

(İnnokenti bunu heç qeyri-dəqiq də bilmirdi.)

Dayısı diqqətlə ona baxdı və müəmma ilə cavab verdi:

– Mən yaşıdıyam.

Gözlərini qırpmadan ona baxırdı.

– Kimin?

– Ö-zü-nün.

Və baxırdı.

İnnokenti sərbəstliklə gülümsündü, bu artıq ona tanış idi: hətta hər şeyə şövqlə baxdığı vaxtlarda belə özü pis rəftarı, pis nitqləri, əyani təzahür edən kütlüyü ilə onun zövqünü təhqir edirdi.

Ehtiramlı çaşqınlıq və ya açıq qadağa ilə rastlaşmayan dayının üzü işıqlandı, o, zarafatla mızıldandı.

– Razılaş ki, mənim əvvəl ölməyim təvazökarlıqdan kənar olardı. İkinci yerə çəkilmək istəyirəm.

Gülüşdülər. Beləcə, onların arasında ilk qığılcım işıldadı. Bundan sonrası asan olacaqdı.

Dayısı çox pis geyinmişdi: pencəyinin altındakı köynək adam arasına çıxarılası gündə deyildi; pencəyinin yaxalığı, dirsəkləri, qollarının ağızları üzülmüşdü, bir dəfə tikilmiş və təkrar sürtülmüşdü; şalvarında əsas parçadan çox yamaq vardı, yamaqların rəngləri də müxtəlif idi – boz, dama-dama, zolaqlı. Çəkmələri də o qədər təmir edilmiş, yamaq üstünə yamaq vurulmuşdu ki, lap kündəli dustağın ayaqqabısına oxşayırdı. Dayısı sözarası izah etdi ki, əynindəki iş paltarıdır, o isə su kolonkasından və çörək mağazasından uzağa getmir. Amma paltarını dəyişməyə də tələsmirdi.

Otaqlarda ləngimədən dayısı İnnokentini həyətə baxmağa apardı. Çox isti, buludsuz, küləksiz gün idi.

Həyətin uzunu otuz, eni on metr olsa da, bütövlükdə dayısına məxsus idi. Sınıq-salxaq damlar və dəlmə-deşik alçaq çəpərlər onu qonşu həyətlərdən ayırırdı. Bu balaca həyətdə daş döşənmiş meydançaya da, daş döşənmiş cığıra da, yağış suyu üçün çənə də, odun anbarına da, yay peçinə də, hətta bağa da yer tapılmışdı. Dayısı onu gəzdirir, artıq çiçəklərini tökmüş və İnnokentini meyvələrini görmədən təkcə yarpaqlarına görə tanıya bilməyəcəyi bütün ağaclarla, bitkilərlə tanış edirdi. Burada Çin qızılgülü kolu, jasmin kolu, yasəmən kolu, çiçək ləkləri, iki qol-budaq atmış qarağat kolu da vardı. Kolları göstərərkən dayısı şikayətləndi ki, bu il bolluca çiçəkləsələr də, tozlanma vaxtı şaxta düşdüyü üçün, demək olar, bar verməyəcəklər. Həyətdə bir albalı ağacı, bir də meyvələrin ağırlığı altında əyilmiş budaqlarına dəstəklər vurulmuş alma ağacı bitirdi. Hər yerin alağı vurulmuşdu, ancaq lazım olan bitkilər qalmışdı. Bunun üçünsə diziüstə sürünmək, barmaqlarla çox işləmək lazım gəlmişdi ki, İnnokenti, əlbəttə, həmin zəhməti dəyərləndirə bilməzdi. Amma yenə də onun ağırlığını dərk edirdi:

– Sənə çətindir, dayı! Gör nə qədər əyilib-durmaq, belləmək, aparıb tullamaq lazım gəlir.

– Mən bundan qorxmuram, İnnokenti. Su daşımaq, odun doğramaq, torpaqda eşələnmək qədərində olarsa – normal insan həyatıdır. Bu beşmərtəbəli qəfəslərdə, qabaqcıl siniflə bir mənzildə adamın ürəyi partlayar.

– Yəni kiminlə bir mənzildə?

– Proletariatla. – Qoca sınayırmış kimi bacısı oğlunu bir də süzdü. – O adamlarla ki, onlar dominonu mıx çalırmış kimi çırpır, himndən himnə kimi radionu söndürmürlər. Yatmağa cəmi beş saat əlli dəqiqə vaxt qalır. Butulkaları yoldan keçənlərin ayaqları altında sındırırlar, zibili küçənin ortasına tökürlər. Bunlar niyə qabaqcıl sinif olublar – heç düşünmüsən?

– Hə-ə-ə, – İnnokenti başını buladı. – Niyə qabaqcıldırlar, bunu mən heç vaxt başa düşməmişəm.

– Ən vəhşi sinifdir! – dayısı əsəbiləşirdi. – Kəndlilər torpaqla, təbiətlə ünsiyyətdə olurlar, torpaqdan mənəviyyat alırlar. Ziyalılar – təfəkkürün ali fəaliyyəti səviyyəsinə yüksəlirlər. Bunlar isə – bütün ömürləri boyu ölü divarlar arasında ölü dəzgahlarda ölü şeylər düzəldirlər – haradan nə götürə bilərlər axı?

İrəli gedir, əyilir, baxırdılar.

– Bu, çətin deyil, buradakı işlərin hamısı mənim vicdanımla düz gəlir. Çirkab sularını atıram – vicdanla edirəm. Döşəməni qaşıyıram – vicdanla edirəm. Külü çıxarıb peçləri qalayıram – bunda da pis bir şey yoxdur. Amma qulluqda – qulluqda belə edə bilməzsən. Orada əyilməli, əclaflıq etməli olacaqsan. Mən hər yerdən uzaqlaşdım. Müəllimlikdən danışmıram – heç kitabxanaçı da işləyə bilmədim.

– Kitabxanaçı olmaq belə çətindir?

– Bir sına. Yaxşı kitabları pisləmək, pis kitabları isə tərifləmək lazımdır. Yetkinləşməmiş beyinləri korlamaq. Hansı işi vicdanlı iş adlandırasan?

İnnokentinin, ümumiyyətlə, heç bir işdən xəbəri yox idi. Onun gördüyü yeganə iş isə deyilənlərə zidd idi.

Bu ev də Raisa Timofeyevnanın idi. Artıq çoxdan. İşləyən də təkcə Raisa Timofeyevnadır, tibb bacısı işləyir. Böyük uşaqları var. Ayrı yaşayırlar.

Bu qadın dayısının durumu – həm mənəvi, həm cismani, həm də maddi – lap pis olanda onu evinə gətirmişdi. Ona qulluq etmişdi, ayağa qaldırmışdı, o da ömürlük bu qadına minnətdar idi. Raisa Timofeyevna iki maaşa işləyirdi. Dayısı isə xörək bişirməyi, qab yumağı və ev işlərini görməyi ayıb saymırdı. Ona çətin deyildi.

Kolların arxasında, çəpərin dibində, əsl bağda olduğu kimi, xəlvəti skamya qoyulmuşdu, dayı və bacıoğlu da bu skamyaya oturdular.

– Bu, çətin deyil – şüuru aydın qalmış qocalara xas bir tərzdə dayısı təkidlə deyirdi. – Asfaltın üstündə deyil, lap kiçicik olsa belə əkib-becərə belləyə biləcəyin torpaq parçası üstündə yaşamaq daha təbiidir. Çəpərlər nə qədər zəif, nə qədər sınıq-sökük olsa da – bura qaladır, müdafiə yeridir. Çöldən ancaq zərərli şeylər gəlir – ya radio, ya vergi bildirişi, ya da mükəlləfiyyətlər barədə sərəncam. Qapının hər döyülməsi – narahatlıqdır, hələ xoş məramla gələn olmayıb.

Bu, çətin deyil. Bundan qat-qat çətinləri də olur.

Onda bəs nə?

Yamaqlı, kökəyəoxşar kepkası altından dayısı səbirlə, sona yetməkdə olan inamsızlıqla İnnokentini süzürdü. Özgəsi ilə buna nə iki saata, nə də iki ilə nail olmaq mümkün deyildi. Amma bu oğlan bəzi şeyləri başa düşürdü, ona yaxın idi. Çalış, çalış, oğlan!

– Ən ağırı isə, – dayısı gərginləşmiş bir hisslə sözünü qurtardı, – bayram günləri bayraq asmaqdır. Ev sahibləri bayraq asmalıdırlar. (Bundan sonra hər şey ya açıq olacaqdı, ya da ki birdəfəlik bağlanacaqdı!) – Sənin, bəlkə də, hörmət etmədiyin hökumətə zorla sədaqət nümayiş etdirməli olursan.

Bax bu məqamda gərək görməyə gözlərin olsun! – qarşında cır-cındırda, üzülüb gedən paltarda oturmuş adam sərsəmdir, yoxsa müdrik bir insandır. Tox vaxtında, akademik mantiya geyinəndə və tələsmədən danışmağa başlayanda – hamı razılaşardı ki, müdrik adamdır.

İnnokenti geri çəkilmədi, etiraz etməyə başlamadı. Amma dayısı hər ehtimala qarşı hiylə işlətdi, sınanmış adların arxasında gizlənməyə çalışdı.

– Sən – Gertseni, az-çox da olsa, oxumusan? Əsaslı şəkildə?

– Ümumilikdə bəli... bəzi şeyləri...

– Gertsen soruşur, – dayısı əyri çiynini (onun onurğa sütunu hələ gəncliyində kitablar üstündə oturmaqdan əyilmişdi) qabağa verərək hücuma keçdi, – vətənpərvərliyin həddi nədədir? Niyə vətən sevgisini onun bütün hökumətlərinə də şamil etməlisən? Bu hökumətlərə xalqı məhv etməkdə yardımçı olmalısan?

Sadə və güclü deyilmişdi. İnnokenti bir də soruşdu, təkrarladı:

– Niyə vətən sevgisini?..

Bu artıq o biri çəpərin yanında deyilirdi, dayısı ehtiyatla çəpərin deşiklərinə baxırdı, qonşular xəlvətə salıb qulaq asa bilərdilər.

Dayısı ilə söhbətləri yaxşı alınırdı, İnnokenti artıq otaqlarda da darıxmırdı, daha getməyə tələsmirdi. Vaxt çox qəribə keçirdi – hiss olunmadan, getdikcə daha maraqlı. Dayısı cəld mətbəxə və geri, mətbəxə və geri qaçırdı. İnnokentinin anasını xatırlayırdılar, köhnə şəkillərə baxırdılar, dayısı da xoşuna gələnləri ona bağışlayırdı. Dayısı anasından çox böyük idi, onların ümumi gənclikləri olmamışdı.

Raisa Timofeyevna, əlli yaşlarında sərt qadın, işdən gəldi, qaşqabaqlı halda salamlaşdı. Dayısının çaşqınlığı İnnokentiyə də keçdi, o da özündə qəribə cəsarətsizlik duymağa başladı, fikirləşdi ki, bu qadın indi hər şeyi darmadağın edəcək. Üstünə bulanıq müşəmbə salınmış masa arxasına keçəndə nə nahar, nə də şam vaxtı deyildi. İnnokenti yarım çamadan ərzaq gətirməsəydi və dayısını araq almağa göndərməsəydi, onların nə yeyəcəkləri məlum deyildi. Özlərindən yalnız pomidor, bir də kartof qoya bilmişdilər.

Lakin qonağın əliaçıqlığı və nadir yeməklər Raisa Timofeyevnanın gözlərində sevinc doğurmuşdu və İnnokentini özünün əvvəllər gəlməməyi və indi gəlib çıxması ilə bağlı günah hissindən azad etmişdi. Hərəyə bir qədəh, sonra daha bir qədəh içdilər. Raisa Timofeyevna fərsiz ərinin düzgün yaşamamağından şikayətlənməyə başladı: xasiyyətinin pis olması səbəbindən heç bir müəssisədə davam gətirə bilməməyi bir yana qalsın, heç olmasa, evdə dinc oturaydı! Yox, axırıncı qəpik-quruşunu verib hansısa qəzetlər, bəzən də “Novoye vremya” alır. Bu isə bahadır. Qəzetləri də xoşu gəldiyi üçün almır, onları oxuyub dəli olur, bütün gecəni səhərə kimi oturur, məqalələrə cavablar yazır, amma redaksiyalara göndərmir, bir neçə gündən sonra yandırır, çünki belə yazıları saxlamaq mümkün deyil. Belə boş şeylərə günün yarısını sərf edir. Bir də, başqa yerlərdən gələn beynəlxalq münasibətlər üzrə məruzəçilərə qulaq asmağa gedir – hər dəfə də qorxursan ki, daha evə qayıtmayacaq, durub sual verəcək. Amma vermir, sağ-salamat qayıdıb gəlir.

Dayısı cavan arvadı ilə söz güləşdirmirdi, günahkarcasına gülümsəyirdi. Lakin onun ağzını sağa əyib gülümsəməyi düzələcəyinə ümid yeri də qoymurdu. Raisa Timofeyevna da, görünür, ciddi şikayətlənmirdi, ümidini çoxdan üzmüşdü. Ərini son qəpiklərdən də məhrum etmirdi.

Pəncərələrin taxta qapılarını bağlayıb dünyadan təcrid olunduqdan – əsrimiz üçün itirilmiş sayılan bu qapanışdan sonra onların qaranlıq, divarları rənglənməmiş kasıb evi daha rahat görünürdü. Qapılar içəridən dəmir zolaqla bağlanırdı, bu zolaqda açılmış deşikdən isə ucu əyri mıxla pərçimlənən boltun ucu çıxırdı. Bu, oğrulardan qorunmaq üçün deyildi, pəncərələri açıq qalsaydı belə, bu evdə oğurlanmalı bir şey tapılmazdı, amma boltlar bağlanandan sonra daxili ehtiyatlanma hissi azalırdı. Ayrı əlacları da yox idi: səki düz pəncərənin qabağından keçirdi və yoldan ötənlər ayaq səsləri, danışıqları və söyüşləri ilə hər dəfə, elə bil, evin içinə girirdilər.

Raisa Timofeyevna yatmağa getdi, dayısı isə orta otaqda səssiz hərəkət edərək və astadan danışaraq (onun eşitməyinə də söz ola bilməzdi) bacısı oğluna daha bir sirrini açdı: bu, guya, günəşə və toza qarşı asılmış sarı qəzet səhifələri köhnə vaxtların maraqlı məlumatlarının saxlanması üçün qeyri-kriminal üsul idi. ("Niyə məhz bu qəzeti saxlamısınız, vətəndaş?" – "Mən onu saxlamıram, əlimə bu düşdü!") səhifələri işarələmək də olmazdı, amma hansı qəzetdə nəyi axtarmaq lazım olduğunu dayısı əzbər bilirdi. Topanı hər dəfə ayırmamaq üçün qəzetlər müəyyən qayda ilə asılmışdı. Yanaşı qoyulmuş iki stulun üstünə çıxmış dayı və bacıoğlu 1940-cı ilə aid qəzetdə Stalinin dediklərini oxudular: "Mən alman xalqının öz fürerini necə sevdiyini bilirəm, buna görə də onun sağlığına badə qaldırıram!" Pəncərədən asılmış 1924-cü ilin qəzetində isə Stalin "sadiq leninçilər" olan Kamenevi və Zinovyevi onları oktyabr çevrilişinə qarşı sabotajda təqsirləndirənlərdən müdafiə edirdi.

İnnokenti də bu ova cəlb olundu, hətta qırx vatlıq lampanın işığında belə onlar xeyli müddət ağarıb rəngi getmiş, güclə sezilən sətirləri araşdırmaqla məşğul oldular, yalnız divarın arxasından arvadının tənəli öskürəyini eşidəndən sonra dayısı özünü itirdi və soruşdu:

– Sabah yenə gün olacaq, sən getməyəcəksən ki? İndi isə söndürmək lazımdır, çox yandırır. De görüm, işığa görə niyə bu qədər pul alırlar? Nə qədər elektrik stansiyaları tiksək də, ucuzlaşmır.

İşığı söndürdülər. Amma yuxuları gəlmirdi. İnnokenti üçün yer salınmış üçüncü balaca otaqda dayısı onun çarpayısına oturdu və daha iki saat da sevgililər kimi pıçıldaşdılar.

– Ancaq yalanla, ancaq yalanla! – dayısı təkid edirdi. Qaranlıqda onun səsi elə sakit gəlirdi ki, qocanın hələ də burada olduğunu çətin ki kimsə başa düşərdi. – Sözlərinə görə məsuliyyət daşıyan heç bir hökumət... “Xalqlara sülh, süngülər torpağa!” – cəmi bir il sonra isə “Qubdezertir” meşələri gəzib kişiləri tutur və insanları qorxutmaq üçün güllələyirdi! Çar bu cür etmirdi. “İstehsalata fəhlə nəzarəti” – bircə aylığa da olsa fəhlə nəzarətini harada görmüsən? Hər şeyi dərhal dövlət mərkəzi qamarladı. Əgər on yeddinci ildə desəydilər ki, istehsal normaları olacaq – kim bunların arxasınca gedərdi? “Gizli diplomatiyaya, gizli təyinatlara son qoyulur” – və dərhal da “məxfi”, ya da ki “tam məxfi” qrifi. Hansı ölkədə xalq hökuməti barədə bizdə olduğundan az bilib?

Qaranlıqda onilliklərin və əşyaların üstündən tullanıb keçmək asan idi və budur, dayısı artıq izah edirdi ki, 41-ci ilin müharibəsi boyu vilayət şəhərlərində XDKN-in cəbhəyə göndərilməyən iri qarnizonları dururdu. Çar isə bütün qvardiyasını üyütmüşdü, inqilaba qarşı daxili qoşunları qalmamışdı. Fərasətsiz müvəqqəti hökumətin isə, ümumiyyətlə, heç qoşunu olmayıb.

– Bir də, bu sonuncu, sovet – alman müharibəsi barədə. Sən onu necə başa düşürsən?

Danışmaq rahat idi! İnnokenti bu cür dialoqsuz heç vaxt yaranmayacağı fikirlərini adi şeylər kimi ifadə edirdi:

– Mən belə başa düşürəm: faciəvi müharibə olub. Vətənimizi qoruduq və onu itirdik. Birdəfəlik Lopabığın mülkünə çevrildi.

– Biz, əlbəttə, yeddi milyon itirməmişik! – dayısı tələsirdi. – Özü də nə üçün? Boğazımızdakı halqanı bir az da dartmaq üçün. Rusiya tarixində ən bədbəxt müharibə...

Və yenə Sovetlərin ikinci qurultayı haqqında: qurultayda doqquz yüz deputatdan üç yüzü iştirak edib, qurultay səlahiyyətli deyildi və Xalq Komissarları Sovetini heç cür təsdiq edə bilməzdi.

– Sən nə danışırsan?..

Artıq iki dəfə “gecən xeyrə qalsın” deyilmişdi, dayısı da artıq iki dəfə soruşmuşdu ki, qapını açıq saxlasınmı, bürküdür, lakin yenə də nə üçünsə atom bombasından söz düşdü və dayısı geri qayıtdı, qızğınlıqla pıçıldamağa başladı:

– Heç vaxt düzəldə bilməzlər!

– Düzəldə bilərlər, – İnnokenti ağzını marçıldatdı. – Mən hətta eşitmişəm ki, yaxın günlərdə ilk bombanın sınağı da keçiriləcək.

– Boş şeydir! – dayısı əminliklə deyirdi. – Elan edə bilərlər, amma – kim yoxlayacaq? Onların bu cür sənayesi yoxdur, iyirmi il lazım olacaq.

Çıxır, bir də qayıdırdı:

– Əgər düzəldə bilsələr, biz batdıq, İnok. Heç vaxt azadlıq görməyəcəyik.

İnnokenti üzüqoylu uzanıb gözləri ilə otağın qatı qaranlığını udurdu.

– Hə, bu, qorxulu olacaq... Onlar belə şeyi yerdə qoymazlar... Bombasız isə müharibəyə cürət etməzlər.

– Amma heç bir müharibə çıxış yolu ola bilməz, – dayısı deyilənlərə bir də qayıdırdı. – Müharibə – ölümdür. Müharibə qoşunların yerdəyişməsi ilə, yanğınları ilə, bombardmanları ilə dəhşətli deyil – hər şeydən əvvəl onunla dəhşətlidir ki, düşünən kim varsa, hamısını küt beyinlərin qanuni ixtiyarına verir. Bizdə isə müharibəsiz də belədir. Yaxşı, yat.

Ev işləri sayğısızlıq xoşlamır: bu gün görmədiyin iş sabah görməli olduqlarına əlavə olunacaq. Səhər, bazara getməzdən əvvəl, dayısı iki qəzet topasını çıxardı və axşam oxuya bilməyəcəyini başa düşən İnnokenti onları gündüz nəzərdən keçirməyə tələsdi. Quruyub toz basmış vərəqlərə toxunmaq xoş deyildi, barmaqların uclarında iyrənc sarı ləkələr qalırdı. Əvvəl barmaqlarını yuyur, sürtürdü, sonra ləkələrə, eləcə də evdəki çatışmazlıqlara, əyri döşəməyə, pəncərədən gələn işığın zəifliyinə, dayısının cır-cındır geyinməsinə heç fikir də vermədi. İl nə qədər köhnə idisə, oxumaq bir o qədər maraqlı idi. O artıq bilirdi ki, bu gün də getməyəcək.

Axşama yaxın yenə üçü bir yerdə nahar etdi, dayısının kefi kökəldi, şənləndi, tələbə vaxtlarını, fəlsəfə fakültəsini, həbsxanadan maraqlı yer tanımadıqları şən və hay-küylü tələbə inqilabçılığını xatırlamağa başladı. Partiyalara isə heç vaxt qoşulmamışdı, bütün partiya proqramlarında insan iradəsinə qarşı zorakılıq görürdü və partiya rəhbərlərinin bəşəriyyət üzərində peyğəmbər üstünlüyünü qəbul etmirdi.

Onun xatirələri arasında Raisa Timofeyevna da öz xəstəxanasından, həyatın ümumən qəddarlaşmasından danışırdı.

Pəncərələri yenə bağladılar və boltları bərkitdilər. Dayısı köhnə sandığını açdı və kerosin lampasının işığında – anbara elektrik xətti çəkilməmişdi, – naftalinli isti paltarlarını, köhnə-kürüşünü çıxartdı. Lampanı yuxarı qaldıraraq bacısı oğluna sandığın dibindəki dəfinəsini göstərdi: sandığın rənglənmiş hamar dibinə oktyabr çevrilişinin səhərisi günü çap edilmiş “Pravda” sərilmişdi. Başlıq belə idi: “Yoldaşlar! Siz öz qanınızla rus torpaqlarının sahibinin – Müəssislər Məclisinin vaxtında çağırılmasını təmin etdiniz!”

– O vaxt hələ səsvermə olmamışdı, başa düşürsən? Hələ onlardan nə qədər adam seçiləcəyini bilmirdilər.

Sandığı yenidən səliqə ilə bağladı.

İnnokentinin qohumlarının taleləri Müəssislər Məclisində kəsişirdi: atası Artyom bu murdar məclisi dağıtmış əsas qüvvə olan piyada matrosların sıralarında, dayısı Avenir isə – arzusunda olduğu Müəssislər Məclisini müdafiə edən nümayişçilərdən biri olmuşdu.

Dayısının da qatıldığı nümayişçilər dəstəsi Troitsk körpüsünün yanına yığışmışdı. Yumşaq və tutqun, küləksiz və qarsız qış günü idi, kürklərin altında çoxlarının yaxası açıq idi. Tələbələr, gimnazistlər, xanımlar lap çox idilər. Poçt, teleqraf işçiləri, məmurlar. Və onun kimi, sadəcə, tək insanlar. Bayraqlar – qırmızı, sosialistlərin və inqilabın bayraqları, bir-iki dənə ağ-yaşıl kadet bayrağı. Digər nümayiş isə Neva tərəfi zavodlarından – o tərəf bütövlükdə sosial-demokratlar idi – qırmızı bayraqlar altında gedirdi.

Bu xatirə də axşam vaxtına düşdü, yenə qaranlıqda söyləndi ki, Raisa Timofeyevnanı qıcıqlandırmasınlar. İxtilaflar və qətllər dövründə, insanların küçədən gələn hər addım səsinə diqqət kəsildikləri və aylı gecələrdə qapıların deşiklərindən küçəni güddükləri vaxtlarda Rusiyanın bütün evləri kimi, bu ev də qapanmışdı, narahat qaranlığa qərq olmuşdu.

İndi isə ay görünmürdü, küçə fənəri də xeyli aralıda idi, pəncərələr də kip bağlanmışdı – içəri elə qatı zülmət idi ki, təkcə həyət tərəfdəki bağlanmamış pəncərədən süzülən işıq dayısının başının cizgilərini, bəzən isə hətta hərəkətlərini qaranlıqdan ayırmağa imkan verirdi. Nə gözləri işıldamırdı, nə üz qırışlarının ifadəsi bilinmirdi. Yalnız dayısının yaşı bilinməyən səsi eşidilirdi:

– Biz sakitcə gedirdik, susurduq, mahnı oxumurduq. Günün əhəmiyyətini başa düşürdük və bilmək istəsən, bəlkə, heç başa da düşmürdük: bilmirdik ki, bu gün azad rus parlamentinin – beş yüz bundan əvvələ və yüz il sonraya – yeganə günü olacaq. Bu parlament kimə lazım idi? – bütün Rusiyadan nə qədər yığışmışdıq? Təxminən beş min... Bizə atəş açdılar – həyət darvazalarının arxasından, damlardan, sonra isə küçələrin səkilərindən – özü də havaya yox, birbaşa açıq sinələrimizə... Hər yıxılanla iki-üç nəfər qalırdı, o biriləri isə gedirdilər... Heç birimiz cavab vermirdik, heç kəsdə tapança belə yox idi... taleyimizi latışlar həll edirdilər, Latviyanın başına nələr gələcəyini isə bilmirdilər... Liteynidə qızıl qvardiyaçılar yolumuzu kəsdilər". "Dağılışın! Çıxın səkiyə!" Yaylım atəş açdılar. Qırmızı bayraqlardan birini dartıb əlimizdən alırdılar... sənə gərək həmin o qızıl qvardiyaçılardan da danışım... bayrağın dəstəyini sındırdılar, tapdaladılar... Bəziləri dağılışdılar, kimsə geri qaçdı. Hələ arxadan da atırdılar, vurub öldürürdülər. Dinc insanlara arxadan atəş açmaq onlar üçün elə asan idi ki... sən bir fikirləş, hələ vətəndaş müharibəsi yox idi! İnsanlar isə artıq hazır idilər.

Dayısı bərkdən nəfəs alırdı.

– ...İndi Doqquz yanvar təqvimdə qara-qırmızı göstərilir. Beşi haqqında isə pıçıltı ilə də danışmaq olmaz.

Nəfəsini dərdi.

– Hələ o vaxt bu alçaq üsula əl atdılar: niyə nümayişimizi güllləbaran etdilər? Çünki kaledinçilərin yürüşü idi!.. Kaledinlə bizim nə işimiz vardı? Daxili rəqib – bunu çox adam başa düşmür: aramızda gəzir, dilimizdə danışır, hansısa bir azadlıq tələb edir. Onu bizdən mütləq ayırmaq lazımdır, xarici düşmənlə əlaqələndirmək lazımdır, onda adamlara atəş açmaq da asan olur.

Qaranlığa xüsusilə aydın, qatı sükut çökdü.

Köhnə çarpayının torunu cırıldadaraq İnnokenti yuxarı, söykənəcəyə tərəf dartındı.

– Bəs Tavriya sarayının özündə?

– Tavriya sarayında nə ola bilərdi ki, – dayısı nəfəsini dərdi.– Hay-küy, kütlə. Səni üç barmağımla çaldığım fitlə kar edərəm... Söyüş natiqlərin səsini batırırdı. Lazım oldu-olmadı, tüfənglərin qundaqlarını yerə döyürdülər. Mühafizəçi idilər axı! Kimi? Nədən qoruyurdular?.. Matros və əsgərlər, yarısı da sərxoş – bufetdə qusurdular, divanların üstündə yatışırdılar, foyedə tum çırtlayırdılar... Sən indi özünü hansısa bir deputatın, ziyalının yerində təsəvvür et və de: – bu nacinslərlə necə olmalı? Heç onlardan hansı birininsə çiyninə də toxuna bilməzdin, yumşaq da olsa irad tuta bilməzdin – bu, həyasız əksinqilabçılıq olardı! Müqəddəs oxlokratiyanın təhqir edilməsi demək olardı! Onların pulemyot lentləri çalın-çarpaz idi. Bellərindən qumbaralar, mauzerlər asılmışdı. Müəssislər Məclisinin iclas zalında da əllərində tüfəng otururdular, keçidlərdə də əllərində tüfəng dururdular – natiqlərə tuşlayırdılar, məşq üçün onları nişan alırdılar. Kim ki demokratik sülhdən, torpağın milliləşdirilməsindən danışırdı – ona iyirmi tüfəng lüləsi tuşlanırdı, nişangaha götürülürdü, öldürsəydilər, heç soruşan da olmayacaqdı, heç üzr də istəməyəcəkdilər, növbəti natiq gəlsin!.. Bax bunu başa düşmək lazımdır: natiqin ağzına tüfəng lüləsi dirəmək! – budur onların mahiyyəti! Beləcə onlar Rusiyanı aldılar, həmişə də belə olublar, belə də öləcəklər! Başqa şeydə ola bilər, bunda isə – heç vaxt dəyişməyəcəklər... Sverdlov qocaman deputatın əlindən zəngi dartıb alır, onu itələyir, iclası açmağa qoymur. Hökumət lojasında Lenin qımışır, həzz alır, xalq komissarı Karelin isə, – sol eser – şaqqanaq çəkir!! Ağlı çatmır ki, vaxt qızıldır – başlamaq lazımdır, yarım ildən sonra sizi də boğacaqlar... Sonrasını özün də bilirsən, kinoda görmüsən... Küt heyvərə komissar Dubenko lazımsız iclası qapatmaq üçün adamlarını göndərdi. Əllərində tapança, qollarında lent matroslar sədrin yanına çıxırlar...

– Mənim atam da?!

– Sənin atan da. Vətəndaş müharibəsinin böyük qəhrəmanı da. Özü də həmin o günlərdə ki, anan... ona... təslim oldu... Onlar yaxşı evlərdən olan zərif xanımları dadmağı çox xoşlayırdılar. İnqilabın ləzzətini də bunda görürdülər.

İnnokenti bütövlükdə – alnı, qulaqları, yanaqları, boynu – alışıb-yanırdı. Özü də bu yaramazlıqda iştirak edirmiş kimi od-alov içində idi.

Dayısı onun dizinə söykənərək yaxından, lap yaxından soruşdu:

– Sən belə bir həqiqətin doğruluğunu hiss etməmisən ki: valideynlərin günahları uşaqların da üstünə düşür?.. Və onları yumaq lazımdır?

62

Prokurorun vəfat etmiş birinci arvadı əri ilə birgə vətəndaş müharibəsinin od-alovundan keçmişdi. Pulemyotdan yaxşı atəş açmağı bacaran, partiya özək təşkilatının son qərarları ilə nəfəs alan bu qadın Makarıqinin evini nəinki bugünkü firavanlığa gətirib çıxara bilməzdi, həm də onun, əgər Klara dünyaya gələrkən vəfat etməsəydi, zamanın mürəkkəb dönəmlərinə uyğunlaşa biləcəyi də sual altında olardı.

Alevtina Nikanorovna, Makarıqinin indiki arvadı, əksinə, ailənin əvvəlki məhdudluğunu aradan götürdü, onun əvvəlki quruluğuna həyat şirələri qatdı. Alevtina Nikanorovna sinfi sxemləri o qədər də aydın təsəvvür edə bilmirdi və siyasi maarifləndirmə dərnəklərinin işində, demək olar, iştirak etməmişdi. Lakin o, bir şeyi dəqiq bilirdi: yaxşı ailə yaxşı mətbəx, yaxşı və bollu yemək və yataq dəstləri olmadan çiçəklənə bilməz. Həyat möhkəmləndikcə isə rifahın zahiri əlamətləri kimi evə mütləq gümüş, büllur və xalçalar daxil olmalıdır. Bütün bunları ucuz qiymətə ala bilməyi, qapalı hərraclarda, məhkəmə-istintaq işçilərinin qapalı bölüşdürücülərində, komisyon mağazalarında və yeni birləşdirilmiş vilayətlərin bazarlarında sərfəli satışları heç vaxt nəzərdən qaçırmamağı da Alevtina Nikanorovnanın çoxsaylı məziyyətlərindən idi. O, bunun üçün buraxılış vəsiqələri lazım olan zamanlarda, müharibədən sonra qoca latış arvadlarının qalın süfrələri və büllur servizləri dəyər-dəyməzinə satdıqları vaxtlarda xüsusi olaraq Riqaya və Lvova gedərdi. Büllur almaqda isə lap uğur qazanmışdı, bülllurun növlərindən – tündləşdirilmiş, iorizasiya edilmiş büllurdan, qızıllı, misli, selenli yaqutlardan, kadmium yaşıllığından, kobalt maviliyindən yaxşı başı çıxırdı. İndiki Qlavposudanın buraxdığı əyri-üyrü, biganə əllər konveyerindən çıxmış büllurü yox, qədimi, ustasının böyük məharətinin işartılarını, yaradıcısının qəlbinin hərarətini özündə qoruyub saxlamış bülluru yığırdı. İyirminci-otuzuncu illərdə belə məmulatlar məhkəmə qərarları ilə çox sayda müsadirə olunurdu və hakimiyyətə yaxın adamlar arasında bölüşdürülürdü.

Bu gün də masanın üstü əla idi və biri özlərininki, biri də bu axşamlığa qonşudan çağırılmış iki qulluqçu – başqırd qızlar – yeməkləri dəyişməyə güclə çatdırırdılar. Hər iki qulluqçu hələ çox cavan idi, hər ikisi ötən il eyni kənddən gəlmişdi, Çekmaquşda onilliyi də bir yerdə bitirmişdilər. Qızların gərgin, mətbəxin hərarətindən qızarmış sifətlərində ciddilik və işə can yandırmaq istəyi ifadə olunurdu. Qızlar işlərindən razı idilər, bu il də olmasa, gələn ilin yazına kimi bir az pul qazanmaq, özlərinə yaxşı paltar almaq, bir də kolxoza qayıtmamaq üçün mütləq şəhərdə ərə getmək ümidi ilə çalışırdılar. Boylu-buxunlu, hələ qocalmamış qadın olan Alevtina Nikanorovna qulluqçuların işini razılıqla izləyirdi.

Ev sahibəsini qayğılandıran o idi ki, gecənin planı son saatda dəyişmişdi: ziyafət cavanlar üçün təşkil olunurdu, yaşlı adamlar üçün isə bu, adi toplantı olmalı idi, çünki cəmi iki gün əvvəl Makarıqin iş yoldaşları üçün ayrıca qonaqlıq vermişdi. Bu səbəbdən də prokurorun köhnə, hələ vətəndaş müharibəsindən tanıdığı serb dostu, çoxdan ləğv olunmuş Qırmızı Professura İnstitutunun sabiq professoru Duşan Radoviç, bir də ev sahibəsinin Moskvaya şey-şüy almağa gəlmiş, Zareçensk rayonunda rayon komitəsi təlimatçısının arvadı olan gənclik çağlarının rəfiqəsi dəvət olunmuşdular. Lakin gözlənilmədən Uzaq Şərqdən (bakterioloji silah hazırlayan yapon hərbçilərinin hay-küyə səbəb olmuş prosesindən) qayıtmış general-mayor Slovutanı da dəvət etmək lazım gəldi. Slovuta da prokuror idi, xidməti mövqeyinə görə də çox vacib adam idi, buna görə də onu dəvət etməmək olmazdı. İndi həmin bu yarıleqal qonaqlara – artıq demək olar ki, dost sayılmayan serbə və bu, demək olar ki, rəfiqə olmayan qadına görə Slovutanın qarşısında utanmalı olacaqdılar. Slovuta düşünə bilərdi ki, Makarıqinlər hər cür cındır adamları qəbul edirlər. Bu hal isə Alevtina Nikanorovnanın kefini pozur, gecəni zəhərləyirdi. Gicbəsər ərinə görə özünü bədbəxt sayan rəfiqəsini Slovutadan uzaqda oturtdu və ona yavaş danışmağı, acgözlüklə yeməməyi tapşırdı; digər tərəfdən isə qadının bütün yeməklərdən dadmağa çalışması, onların hazırlanma reseptlərini soruşması, hər şeydən – həm yemək masasından, həm də qonaqlardan razı qalması ev sahibəsi üçün xoş idi.

İnnokentini də Slovutaya görə belə təkidlə çağırırdılar və tələb edirdilər ki, mütləq qızılı tikməli diplomat mundirində gəlsin, o biri kürəkən, tanınmış yazıçı Nikolay Qalaxovla birlikdə qonağa olduqca layiqli həmsöhbət ola bilərdilər. Lakin qayınatasının istəyinin əksinə olaraq, kürəkəni gec, artıq şam yeməyi qurtardıqdan və cavanlar rəqsə başlamaq üçün dağılışdıqdan sonra gəlib çıxdı.

Əvəzində İnnokenti güzəştə getmiş, artıq bezdiyi mundirini geyinmişdi. O, çaşqın vəziyyətdə gəlmişdi, evdə qala bilmirdi, onun üçün hər yer dözülməz görünürdü. Lakin qaşqabaqlı halda içəri girən İnnokenti mənzil dolu qonaqları, onların rəngbərəng paltarlarını görəndən, mənzildəki şən uğultunu, gülüş səslərini eşidəndən sonra hiss etdi ki, belə yerdə onu heç cür həbs edə bilməzlər! Onu tərk etmiş yüngüllük hissi tezliklə yerini tutdu. İnnokenti süzülmüş içkini həvəslə içdi, təklif olunan yeməkləri həvəslə qəbul etdi; bir sutka idi ki, heç nə yeyə bilmirdi, indi isə onun aclığı aşkar üsyan qaldırırdı.

Onun bu cür səmimi canlanması qayınatasına inciklìyi unutdurdu və masanın Radoviçin yersiz sərtlik etməməsi, Slovutanın vaxtını xoş keçirməsi və Qalaxovun darıxmaması üçün Makarıqinin əldən-ayaqdan getdiyi fəxri qonaqlar hissəsində də söhbətlərə yüngüllük gətirdi. Ev sahibi qalın səsi ilə qoca vaxtında ona nəvə bağışlamadığı üçün kürəkənini zarafatla danlayırdı.

– Ər-arvad bunlar nə ilə məşğuldurlar? – Makarıqin şikayətlənirdi. – Yaxşı tapışıblar, özləri üçün yaşayırlar, heç bir qayğıları da yox. Yaxşıca rahatlayıblar yerlərini! Həyatlarını boş keçirirlər! Siz bir ondan soruşun, bu yaramaz axı epikürçüdür. Hə? İnnokenti, boynuna al, Epikürə etiqad edirsən?

Ümumittifaq kommunist partiyasının üzvünü hətta zarafatla belə gənc hegelçi, neokantçı, subyektivist və ya da ki, Allah eləməsin, təftişçi adlandırmaq olmazdı. “Epikürçü” isə, əksinə, xətasız səslənirdi və adamın əqidəli marksist olaraq qalmasına mane olmurdu.

Banilərin həyatlarının bütün təfərrüatlarını sevə-sevə öyrənmiş Radoviç də özünü saxlaya bilmədi:

– Nə olar, Epikür yaxşı adamdır, materialistdir. Karl Marksın özü Epikürdən dissertasiya yazmışdı.

Radoviçin əynində sürtülmüş yarıhərbi frenç vardı, sifətinin dərisi qafasının qəlibinə çəkilmiş qara perqamenti xatırladırdı. (Son vaxtlara, milis onu saxlayana kimi, küçəyə çıxanda budyonovçu[1] papağı geyinirdi.)

İnnokenti qızışır və heç nədən xəbərləri olmayan bu insanları şövqlə nəzərdən keçirirdi. Necə də cəsarətli addım atmışdı – titanların çarpışmasına müdaxilə etmişdi! İndi özü özünə tanrıların sevimlisi kimi görünürdü. Başqa vaxt onda ikrah hissi doğura biləcək Makarıqin, hətta Slovuta belə indi ona insan kimi əziz görünürdülər, onun təhlükəsizliyinin iştirakçıları idilər.

– Epikürə? – İnnokenti parıltılı gözləri ilə çağırışı qəbul etdi. – Etiqad edirəm, imtina etmirəm. Amma desəm ki "epikürçü" ümumi istifadədə aydın olmayan sözlərdən biridir, yəqin, sizi təəccübləndirmiş olaram. Bildirmək istəyəndə ki kimsə həyata qarşı həddən artıq hərisdir, şəhvətpərəstdir və hətta sadəcə olaraq donuzdur, deyirlər: "epikürçüdür". Yox, tələsməyin, mən ciddi deyirəm! – etiraz etməyə heç kəsə imkan verməyərək qızğınlıqla içiboş qızıl qədəhi həssas barmaqları arasında yellədirdi. – Epikür isə bizim hamımızın təsəvvür etdiyimizin tam əksidir. O heç də orgiyalarda iştiraka çağırmır. Epikür acgöz ehtiraslardan danışır! Hə? O deyir: əslində, insana çox az şey lazımdır, məhz buna görə də onun xoşbəxtliyi taledən asılı deyil! O, insanı tale qarşısında zərbə xofundan azad edir və buna görə Epikür ən böyük optimistdir!

– Sən nə danışırsan! – Qalaxov heyrətləndi və ağ sümük karandaşlı dəri üzlü qeyd dəftərçəsini çıxartdı. Geniş şöhrət tapmasına baxmayaraq, Qalaxov özünü sadə aparırdı, kiməsə göz vura, əli ilə çiynini şappıldada bilərdi. Onun azca qaraşın, bir az da dolğunlaşmış üzünə tökülən ağarmış saçları xoş görüntü yaradırdı.

– Süz, süz ona! – Slovuta İnnokentinin boş qədəhini göstərərək Makarıqinə dedi, – yoxsa hamımızı sözə tutar.

---

[1] *Budyonovçu* – Vətəndaş müharibəsi illərində S.M.Budyonnunun I Atlı ordusunun döyüşçüsü

Qayınatası süzdü, İnnokenti yenə ləzzətlə içdi. Bu anda Epikür fəlsəfəsi onun özünə də etiqada layiq görünürdü.

Sifəti şişman da olsa, cavan görünən Slovuta Makarıqinə münasibətdə özünü bir az təkəbbürlü aparırdı (onun ikinci general ulduzu artıq imzalanmışdı), lakin Qalaxovla tanışlığından çox razı idi və bu gün axşam getmək istədiyi evdə bir saat bundan qabaq Kolya Qalaxovla bir masa arxasında oturub içdiyini, onunla maraqlı söhbət etdiyini adi bir şey kimi danışacağını təsəvvürünə gətirirdi... Qalaxov da məclisə gecikmişdi və danışmırdı, bəlkə də, yeni romanı üzərində düşünürdü. Məşhur adamdan heç nə eşitməyəcəyinə əmin olan Slovuta getməyə hazırlaşırdı.

Makarıqin Slovutanı dilə tuturdu ki, bir az da otursun və nəhayət, "tütün mehrabını" ziyarət etmək, kabinetində saxladığı kolleksiyaya baş çəkmək təklifi ilə onun müqavimətini qıra bildi. Makarıqinin özü tanışlıqla əldə etdiyi bolqar tütünü çəkirdi, axşamlarını isə siqarla yola verirdi. Lakin qonaqlarına hər növ tütünün dadına baxmağı təklif etməkdən həzz alırdı.

Kabinetin qapısı lap yanlarında idi, ev yiyəsi onu açdı, Slovutanı və kürəkənlərini içəri dəvət etdi. Amma kürəkənləri qocalar məclisinə qoşulmaq istəmədilər. Duşanın artıq bir söz deyəcəyindən indi xüsusilə ehtiyatlanan Makarıqin kabinetin qapısı ağzında duraraq Slovutanı irəli buraxdı və Radoviçi barmağı ilə hədələdi.

Masanın arxasında iki bacanaq qaldı. Onlar elə xoşbəxt yaşda idilər ki, hələ cavan sayılsalar da (Qalaxov bir neçə yaş böyük idi), artıq heç kəs onları rəqsə dartmırdı və uzaqdan gələn musiqi sədaları altında, axıradək içilməmiş şərab şüşələri arasında kişi söhbətlərinin ləzzətini çıxara bilirdilər.

Ötən həftə Qalaxov, doğrudan da, imperialistlərin suiqəsdlərindən və bizim diplomatların sülh uğrunda mübarizəsindən yazmaq qərarına gəlmişdi, özü də bu dəfə roman yox, pyes – bu yolla şəraitin və geyimlərin ona məlum olmayan çoxsaylı təfərrüatlarından asanlıqla yan keçmək mümkün idi. İndi bacanağından bəzi məlumatlar almaq, onda sovet diplomatları üçün tipik olan əlamətləri və cizgiləri axtarıb tapmaq, pyesdə təsvir olunacaq hadisələrin baş verəcəyi Qərb həyatının xarakterik cizgilərini müəyyənləşdirmək lap yerinə düşürdü. Qalaxovun özü Qərbdə cəmi bir dəfə, olduqca qısa bir müddətdə, mütərəqqi konqreslərdən birində olmuşdu. O dərk edirdi ki, tanımadığı həyatdan yazmağı bir o qədər yaxşı deyil, lakin son illər Qalaxov qələminin xarici ölkələrdəki həyatı, hətta qədim tarixi dövrləri, Ay sakinlərinin həyatı ilə bağlı fantaziyaları onun özünün yaşadığı, lakin bütün cığırları qadağalarla minalanmış həqiqi həyatdan daha yaxşı təsvir edə biləcəyini düşünürdü.

Qulluqçuların çay vermək üçün dəyişdirdiyi qab-qacağın səsi gəlirdi. Ev sahibəsi onları izləyir, Slovuta gedəndən sonra ona Zareçensk rayonunda yaxşı həkimlərin olduğundan və orada yaxşı müalicə almağın mümkünlüyündən, partiya fəalları uşaqlarının südəmər vaxtlarından adi uşaqlardan ayrılmasından, onların fasiləsiz südlə və penisillin iynələri ilə təmin edilməsindən danışan rəfiqəsinin səsini boğmurdu.

Qonşu otaqda radiola oxuyurdu, o birisindən isə televizorun gur səsi gəlirdi.

– Sorğu-suala tutmaq yazıçıların imtiyazıdır, – İnnokenti Epikürü müdafiə edərkən gözlərindəki uğurlu parıltını qoruyaraq başını tərpədirdi. – Müstəntiqlərdə olduğu kimi. Elə hey suallar, suallar, cinayətlər haqqında söhbətlər.

– Biz insanda cinayət axtarmırıq, onun yaxşı cəhətlərini, işıqlı cizgilərini axtarırıq.

– Onda sizin işiniz vicdana ziddir. Sən, deməli, diplomatlar haqqında kitab yazmaq istəyirsən?

Qalaxov gülümsündü.

– İstəyirəm-istəmirəm – belə şeylər, İnk, Yeni il qabağı müsahibələrdə olduğu kimi asanlıqla həll olunmur. Öncədən ehtiyat material toplamaq... Hər diplomatı sorğu-suala tuta bilməzsən. Yaxşı ki, sən qohumumsan.

– Seçimin uzaqgörənliyinə dəlalət edir. Başqa diplomat, birincisi, sənə yalan-palan deyəcək. Bizim də gizlədilməli şeylərimiz yox deyil.

Onlar bir-birinə göz-gözə baxırdılar.

– Mən başa düşürəm. Lakin... fəaliyyətinizin bu tərəfini... təsvir etmək lazım gəlməyəcək, o sahə məni...

– Aha. Deməli, səni, əsasən, nə maraqlandırır; səfirliklərimizin məişəti, iş günümüz, bir də, deyək, orada qəbullar necə keçir, etimadnamələr necə təqdim olunur...

– Yox, daha dərindən! Və bunlar sovet diplomatının qəlbində necə əks olunur...

– Hə-ə, necə əks olunur... Artıq bəsdir! Mən başa düşdüm. Axşam qurtarana kimi sənə danışacağam. Bircə... əvvəlcə mənə izah et... sən hərbi mövzudan imtina etdin? Tükəndi?

– Bu, tükənən mövzu deyil, – Qalaxov inkarla başını yellədi.

– Ümumiyyətlə, bu müharibə ilə bəxtiniz gətirdi. Kolliziyalar, faciələr – yoxsa bunları haradan götürəcəkdiniz?

İnnokenti şən-şən baxırdı.

Yazıçının alnından qayğı ifadəsi keçdi. Ah çəkdi.

– Müharibə mövzusu mənim ürəyimə həkk olunub.

– Əlbəttə, sən bu mövzuda artıq şah əsərlər yaratmısan!

– Və bu, yəqin, mənim üçün əbədi mövzudur. Mən ölənə kimi bu mövzuya qayıdacağam.

– Bəlkə, lazım deyil?

– Lazımdır! Çünki müharibə insanın qəlbində...

– Qəlbində? Razıyam! Amma bir bax, gör sizin cəbhə və müharibə ədəbiyyatınız nəyə çevrilib. Ali ideyalar: döyüş mövqeyini necə tutmalı, necə məhvedici atəş açmalı, “unutmarıq, bağışlamarıq”, komandirin əmri tabeliyində olanlar üçün qanundur. Bütün bunlar hərbi nizamnamələrdə daha yaxşı yazılıb. Bir də, siz yazıq sərkərdə üçün əlini xəritənin üstü ilə sürüşdürməyin nə qədər çətin olduğunu göstərirsiniz.

Qalaxov tutuldu. Sərkərdələr onun sevimli hərbi surətləri idilər.

– Sən sonuncu romanımdan danışırsan?

– Yox, Nikolay! Yəni bədii ədəbiyyat hərbi nizamnamələri təkrarlamalıdır? Yaxud qəzetləri? Ya da şüarları? Məsələn, Mayakovski qəzet başlığını şeri üçün epiqraf götürməkdən şərəf duyurdu. Yəni qəzetdən yuxarı qalxmamağı özü üçün şərəf sayırdı! Onda ədəbiyyat nəyə lazımdır? Axı yazıçı başqa insanların müəllimidir, həmişə axı belə başa düşülürdü?

Bacanaqlar seyrək görüşürdülər və bir-birini az tanıyırdılar.

Qalaxov ehtiyatla cavab verdi:

– Sənin dediklərin ancaq burjua rejimi üçün doğrudur.

– Əlbəttə, əlbəttə, – İnnokenti asanlıqla razılaşdı. – Bizim qanunlarımız tamamilə başqadır... Lakin mən bunu demək istəmirdim... – O, əlini biləyindən fırladı. – Kolya, inan, səndə nəsə mənə xoş olan bir şey var... Buna görə də mən indi ayrıca bir əhvalla səndən soruşmaq istəyirəm... yaxın adam kimi... Sən heç düşünmüsənmi?.. Rus ədəbiyyatında öz yerini necə görürsən? Səni artıq altı cilddə çap etmək olar. Otuz yeddi yaşın var, bu yaşda Puşkini artıq öldürmüşdülər. Səni bu cür təhlükə gözləmir. Amma yenə də, sualdan qaça bilməzsən, sən kimsən? Bizim əzabkeş əsrimizi hansı ideyalarla zənginləşdirmisən? Əlbəttə, sosialist realizminin sənə verdiyi ideyalardan başqa. Ümumiyyətlə, de, Kolya, – İnnokenti artıq istehzasız, iztirablı bir tərzdə soruşdu, – sən bizim nəslə görə utanmırsan ki?

Qalaxovun alnından, yanaqlarından şişkin qırışlar keçdi.

– Sən... çətin yerə toxunursan... – gözlərini süfrəyə zilləyərək dedi. – Hansı rus yazıçısı gizlicə də olsa Puşkinin frakını, Tolstoyun köynəyini öz əyninə ölçmək istəməyib? – süfrənin üstündə karandaşı iki dəfə yanı üstə fırladı və açıq nəzərlə İnnokentiyə baxdı. O da indi ədəbiyyat məclislərində deyilməsi mümkün olmayan sözlər demək istəyirdi. – Balaca uşaq olanda, beşilliklərin başlanğıcında, mənə elə gəlirdi ki, öz adımı şerin üstündə çap olunmuş görsəm, sevindiyimdən ölərəm. Düşünürdüm ki, bu an ölümsüzlüyün başlanğıcı olacaq... Lakin... budur...

Boş stulların yanından keçən Dotnara onlara yaxınlaşdı.

– İni! Kolya! Mənə icazə verərsiniz? Siz lap ağıllı şeylərdən danışmırsınız ki?

Dotnaranın gəlişi lap yersiz alındı.

O yaxınlaşırdı; onun görünüşü həyatındakı qaçılmazlığı, dəhşətli həqiqəti, qarşıdan onu nəyin gözlədiyini, bu ziyafətin, burada edilən zarafatların boş şey olduğunu İnnokentinin yadına saldı. Ürəyi sıxıldı. Boğazını qaynar quruluq bürüdü.

Dotti isə yanlarınla durub reqlan donunun qırçınları ilə oynayır, cavab gözləyirdi. Doqquz il ərzində dəbli yamsılamalardan dəyişməmiş bəyaz saçları nazik xəz yaxalığın üstü ilə sərbəst şəkildə düşürdü – özündə yaxşı nə vardısa, qoruyub saxlaya bilmişdi. Dotti alışıb-yanırdı, bu, bəlkə də, əynindəki tünd-qırmızı rəngli donuna görə belə görünürdü? Bir də, üst dodağı azca səyriyirdi: ona yaxşı tanış olan və çox sevdiyi bu cür maralsayağı səyrimə arvadında tərif eşidəndə və ərinin xoşuna gəldiyini biləndə baş verirdi. Bəs indi niyə?

O axı uzun müddət idi ki, özünün, həyata baxışlarının ərindən müstəqilliyini sübuta yetirməyə çalışırdı. Onunla nə baş vermişdi? Bəlkə də, ayrılıq hissi ürəyinə damıb? Niyə belə mülayim və itaətkar olub? Bir də dodağının bu maralsayağı səyriməsi...

İnnokenti uzunsürən anlaşılmazlıq, yadlaşma, xəyanət zolağını ona bağışlaya bilməzdi və bu haqda heç düşünmürdü. O dərk edirdi ki, arvadı birdən-birə dəyişə bilməz. Lakin Dottinin itaətkarlığı onun sıxılmış ürəyini qızdırırdı. Əlini uzatdı ki, arvadı yanında otursun – bütün payız boyu onların arasında bu hərəkət olmamışdı və ümumiyyətlə, mümkün də deyildi.

Dotti cəld, həssaslıqla, itaətkarlıqla ərinin yanında oturdu, ədəb həddini aşmayacaq dərəcədə ona qısıldı, amma hamı görürdü ki, ərini necə sevir və necə onun yanında olmaq istəyir. İnnokentinin fikrindən keçdi ki, Dotti bu mövcud olmayan yaxınlığı gələcəkdə nümayiş etdirməsə, daha yaxşı olar. Hələlik isə arvadının qırmızı dona bürünmüş əlini sığallayırdı.

Yazıçının ağ sümük karandaşı bikar qalmışdı.

Masaya dirsəklənən Qalaxov ər-arvadın yanından Kaluqa zastavasının fənərləri ilə işıqlanmış iri pəncərəyə baxırdı. Arvadların yanında özü haqqında açıq danışması mümkün deyildi. Arvadsız da çətin ki bunu edərdi.

...Budur, onun bütöv poemalarını çap etməyə başladılar; ölkənin yüzlərcə teatrı paytaxt teatrlarının arxasınca gedərək onun pyeslərini qoyurdu; qızlar onun şeirlərini köçürüb əzbərləyirdilər; müharibə vaxtı mərkəzi qəzetlər öz səhifələrində ona həvəslə yer ayırırdı, oçerkdə də, novellada da, tənqidi məqalələrdə də gücünü sınamışdı; nəhayət, onun romanı çıxmışdı. Stalin mükafatı laureatı olmuşdu, daha bir dəfə və daha bir dəfə. Nə oldu? Qəribə idi: şöhrət var idi, ölümsüzlük isə – yox.

Ölümsüzlük quşunun yükünü nə vaxt və nə ilə ağırlaşdırdığını və onu nə vaxt yerə saldığını özü də bilmirdi. Bəlkə də, bu quş qızların əzbərlədiyi şeirlərində qanad açmağa başlayırdı. Pyesləri, hekayələri və romanı müəllifi otuz yeddi yaşına çatmamış, elə gözlərinin qabağındaca ölüb getdi.

Niyə axı mütləq ölümsüzlük arxasınca qaçmalıdır? Qalaxovun yoldaşlarının əksəriyyəti ölümsüzlük dalınca qaçmırdı, öz bugünkü mövqelərini, sağlıqlarında qazanacaqlarını daha vacib sayırdılar. Cəhənnəm olsun bu ölümsüzlük, deyirdilər onlar, həyatın axarına indi təsir göstərmək daha vacib deyilmi? Və təsir göstərirdilər. Onların kitabları xalqa xidmət edirdi, çoxmilyonlu tirajlarla çap edilirdi, komplektləşdirmə fondları tərəfindən bütün kitabxanalara göndərilirdi, onların yayımlanması üçün xüsusi aylıqlar da keçirilirdi. Əlbəttə, həqiqəti də olduğu kimi yazmaq olmazdı. Lakin onlar özlərinə təskinlik verirdilər ki, nə vaxtsa vəziyyət dəyişəcək, bu hadisələrə mütləq bir də qayıdacaqlar, həqiqətləri yenidən işıqlandıracaqlar, köhnə kitablarını təkrar çap edəcəklər, düzəlişlər edəcəklər. İndi isə həqiqətin icazə verilən dörddəbirini, səkkizdəbirini, on altıda birini, səni lənətə gələsən, otuzikidəbirini də olsa yazmaq lazım idi, heç olmasa, öpüşlərdən və təbiətdən nə isə yazmaq heç yazmamaqdan yaxşıdır.

Qalaxova əzab verən isə o idi ki, hər yaxşı səhifəni yazmaq indi daha çətin olmuşdu. O, özünü cədvəl üzrə işləməyə məcbur edirdi, özünü basan əsnəmə ilə, tənbəlləşən beyni ilə, yayındırıcı fikirlərlə, çöldən gələn səslərə qulaq vermək istəyi ilə (deyəsən, poçtalyon gəlib, qəzetlərə baxmaq pis olmazdı) mübarizə aparmağa məcbur edirdi. O nəzarət edirdi ki, kabinetində təmiz hava və selsi şkalası ilə on səkkiz dərəcə olsun, masanın üstü yaxşı təmizlənmiş olsun – yoxsa heç cür yaza bilmirdi.

Yeni böyük əsərinə başlayarkən qızışır, dostlarına və özünə and içirdi ki, daha heç kəsə güzəştə getməyəcək, indi əsl kitabını yazacaq. İlk səhifələri vəcdlə yazırdı. Lakin tezliklə görürdü ki, tək yazmır – gözləri qarşısında kimin üçün yazırdısa, həmin adamın surəti havadan asılı vəziyyətdə durur, yazdığı hər bir abzası onun gözü ilə oxumağa çalışır. Və bu Kimsə Oxucu deyildi, qardaşı, dostu və həmyaşıdı olan oxucu yox, ümumiyyətlə, tənqidçi yox, nə üçünsə həmişə məşhur baş tənqidçi Yermilov olurdu.

Qalaxov Yermilovu geniş çənəli, sinəsi üstündə uzanmış kimi təsəvvür edirdi; yeni əsərini oxuyan kimi ona qarşı nəhəng, "Literaturka"nın[1] bütöv bir səhifəsi boyda məqalə (bu artıq olmuşdu) ilə çıxış edəcəkdi. Məqaləsini də belə adlandıracaqdı: "Bu küləklər hansı çəpərin dibindən əsir?", ya da belə: "Bir daha sınanmış yolumuzdakı bəzi təmayüllər haqqında". Birbaşa başlamayacaqdı, Belinski və Nekrasovun yalnız yaramazların razılaşa bilməyəcəkləri hansısa müqəddəs sözləri ilə başlayacaqdı. Və dərhal da bu sözləri ehtiyatla çevirəcəkdi, onlara tamam fərqli məna verəcəkdi və aydın olacaqdı ki, Belinski və Gertsen Qalaxovun yeni kitabını bizə bu yolu ictimai rəyə zidd, insanpərvərlikdən uzaq, fəlsəfi əsasları laxlamış bir şey kimi təqdim edir.

---

[1] *"Literaturka"* – "Literaturnaya qazeta" – SSRİ Yazıçılar İttifaqının mətbu orqanı

Beləcə, abzas abzas dalınca, Qalaxov Yermilovun əks dəlillərini müəyyənləşdirməyə, ona uyğunlaşmağa çalışır, tinlərin və bucaqların təsvirini kəskin şəkildə zəiflədir və kitab qorxaqcasına, yumşaq halqalar kimi öz-özünə masanın üstünə sərilirdi. Yarıdan keçəndən sonra Qalaxov görürdü ki, bu dəfə də kitabını dəyişiblər, yenə də alınmayıb...

– Bizim diplomatın cizgiləri? – İnnokenti duruxmuş səslə və turşməzə əyri təbəssümlə də olsa sözünü axıra kimi deməyi qərara aldı. – Sən özün də onları yaxşı təsəvvür edə bilərsən. Yüksək ideyalılıq. Yüksək prinsipiallıq. İşimizə hədsiz sədaqət. Yoldaş Stalinə dərin şəxsi bağlılıq. Moskvanın təlimatlarına sözsüz əməl etmək. Xarici dili bəzilərinin yaxşı, bəzilərinin isə pis bilmələri. Bir də, cismani həzlərə güclü meyil. Çünki deyildiyi kimi, həyat bizə bir dəfə verilir...

63

Radoviçin işləri əvvəldən düz gətirmirdi: 30-cu illərdən sonra onun mühazirələri ləğv edildi, kitabları çap olunmadı, üstəlik, səhhəti də pozuldu. Döş qəfəsində Kolçak ordusu mərmisinin qəlpəsini gəzdirirdi, on beş il idi ki, onikibarmaq bağırsağın xorası ona əziyyət verirdi, uzun illər boyu hər gün mədənin qida borusu vasitəsilə yuyulması kimi işgəncəli bir prosedurdan keçməli olurdu, bunsuz nə yeyə, nə də yaşaya bilmirdi.

Nə səxavətində, nə də təqiblərində ölçü bilməyən tale bu uğursuzluqları ilə Radoviçi ölümdən qurtarmışdı: Komintern dairələrində nüfuzlu adamlardan biri sayılan bu adam ən böhranlı illərdə xəstəxanalardan çıxmaması səbəbindən sağ qalmışdı. Keçən il, ittifaqda qalmış serblərin hamısının ya antitito hərəkatına cəlb edildiyi, ya da həbsxanalara göndərildiyi vaxt da xəstəliklərinin arxasında gizlənə bilmişdi.

Vəziyyətinin qeyri-sabit olduğunu başa düşən Radoviç fövqəladə səylər hesabına özünü qoruya bilir, özünə danışmağa, fantastik mübahisələr vəziyyətinə düşməyinə imkan vermir, darıxdırıcı əlil həyatı yaşamağı üstün sayırdı.

İndi də tənbəki masasına söykənərək durmuşdu. Bu oval, qarağacdan hazırlanmış masa papiros gilizləri və giliz dolduran maşınla, ştativə qoyulmuş trubka dəsti və sədəf külqabısı ilə kabinetdə ayrıca yer tuturdu. Masanın yanındaca tütün dolabı qoyulmuşdu. Kareliya tozağacından düzəldilmiş bu dolabın çoxsaylı siyirmələri vardı ki, bunların da hər birində ayrı-ayrı növdən olan papiroslar, siqaretlər, siqarlar, trubka tütünləri və hətta burunotuları vardı.

Slovutanın bakterioloji müharibənin hazırlanmasında ittiham olunan yapon zabitlərinin bəşəriyyətə qarşı dəhşətli cinayətlərinin təfərrüatları ilə bağlı dediklərinə dinməz qulaq asan Radoviç hərisliklə tütün yeşiklərinin içindəkilərini götür-qoy edir, seçimini nədə saxlayacağını heç cür müəyyənləşdirə bilmirdi. Papiros çəkmək onun üçün ölümə bərabər idi, bütün həkimlər bunu qadağan etmişdilər, lakin ona yemək və içmək hələ qadağan olunmamışdı, bu səbəbdən də onun tütünə olan hissiyyatı və iştahası daha da itiləşmişdi. Tütünsüz həyat ona darıxdırıcı görünürdü, pul imkanlarının hədsiz məhdud olması səbəbindən o, tez-tez bazardan aldığı tənbəkidən eşmələr düzəldirdi. Sterlitamakda evakuasiyada olarkən isə qoca kişilərin bostanlarına gedir, onlara yarpaq yığmaqda kömək edirdi.

Radoviç söhbətə müdaxilə etsəydi də, qorxulu heç nə deməyəcəkdi, çünki özü də dövlət səviyyəsində düşünülməli olandan bir o qədər də fərqli düşünmürdü. Amma xırda çalarlara qarşı əks rənglərə olduğundan daha çox barışmaz olan Stalin partiyası məhz həmin bu xırdaca fərqə görə onun başını üzə bilərdi.

Radoviç əzmlə susurdu, söhbət yaponlardan bircə ehtiyatsız qullabdan nəfəsi tutulan Slovutanın başının çıxmadığı siqarların keyfiyyətinin müqayisəsinə keçdi. Sonra da prokurorların sayının çoxalmasına baxmayaraq, onların üzərinə düşən yükün ilbəil artmasından danışdılar.

– Bəs cinayətlərin statistikası nə deyir? – perqament dəridən zirehinə bürünmüş Radoviç zahiri sakitliklə soruşdu.

Statistika heç nə demirdi: o, lal və kor idi, sağ olub-olmadığını da bilən yox idi.

Lakin Slovuta cavab verdi:

– Statistika deyir ki, bizdə cinayətlərin sayı azalır.

O, statistikanın özünü oxumamışdı, jurnalda onun haqqında nə deyildiyini oxumuşdu. Və eyni bir səmimiyyətlə əlavə etdi. – Amma yenə də yetərincə çoxdur. Köhnə rejimin irsidir. Xalq çox pozulub. Burjua ideologiyası onu pozub.

Məhkəmələrdən keçən işlərin sayı on yeddinci ildə sonra dörddəüç qədər artmışdı, lakin belə şey Slovutanın ağlına gəlmirdi: bunu heç yerdə oxumamışdı.

Makarıqin başını silkələdi – onu belə şeylərə inandırmağa çalışırlar!

Kabineti tüstü ilə doldura-doldura tütün çəkirdilər.

Makarıqinin o qədər də böyük olmayan yazı masasının yarısını üzərində, az qala, yarım metr hündürlüyündə saatı və ulduzu ilə birgə Spassk qülləsinin təsvir olunduğu mürəkkəbqabı tutmuşdu. İki ədəd ağır mürəkkəbqabının (bir növ, Kreml qüllələrinin) içi qupquru idi: Makarıqin çoxdan idi evdə heç nə yazmırdı, xidməti vaxtı hər şeyi etməyə çatırdı, məktubları isə avtomat qələmlə yazırdı. Riqada düzəldilmiş şüşəli kitab şkaflarında məcəllələr, qanun külliyyatları, "Sovet dövləti və hüquq" jurnalının bir neçə illik dəstləri, Böyük Sovet Ensiklopediyası (köhnə, səhvləri olan, xalq düşmənləri haqqında yazıların da verildiyi), Böyük Sovet Ensiklopediyası (yenə də xalq düşmənləri ilə birgə), Kiçik Ensiklopediya (yenə də səhv və yenə də xalq düşmənləri ilə) yığılmışdı.

Bunların heç birini Makarıqin çoxdan idi vərəqləməmişdi, belə ki, indi qüvvədə olan 1926-ci ildə qəbul edilmiş və artıq həyatdan ümidsiz dərəcədə geri qalmış cinayət məcəlləsi də daxil olmaqla hamısı hər biri nömrələri ilə – 083 və ya da ki 005 drob 2742 – yadında qalmış vacib, əksəriyyəti də məxfi təlimatlarla əvəzlənmişdi. Məhkəmə icraatının bütün müdrikliklərini özlərində cəmləşdirmiş bu təlimatlar balaca bir qovluğa tikilmişdi və iş yerində saxlanılırdı. Burada, kabinetdə isə kitablar oxumaq üçün yox, iyləmək üçün yığılmışdı. Makarıqinin gecə yatmazdan əvvəl, eləcə də qatarlarda və sanatoriyalarda oxuduğu ədəbiyyat isə qapalı şkafda idi və yalnız detektivlərdən ibarət idi.

Prokurorun masasının üstündə Stalinin generalissimus formasında böyük portreti asılmışdı, etajerin üstündə isə Leninin kiçik büstü dururdu.

Yekəqarın, mundirinə güclə sığmış və boynu dik yaxalığından çıxıb sallanan Slovuta kabineti nəzərdən keçirdi və bəyəndi:

– Yaxşı yaşayırsan, Makarıqin!

– Nəyi yaxşıdır... Vilayətə dəyişilmək barədə düşünürəm.

– Vilayətə? – Slovuta fikrə getdi. Onun güclü çənələri olan piyli sifəti mütəfəkkir sifəti deyildi, amma ən vacib olanı göydə tuturdu. – Bəlkə də, bir mənası var.

Mənanı isə ikisi də yaxşı başa düşürdü, Radoviçin bilməsi isə lazım da deyildi: vilayət prokuroruna maaşdan əlavə zərflər də verirlər, baş hərbidə isə bu səviyyəyə çatmaq üçün çox xidmət etmək lazım gəlirdi.

– Böyük kürəkənin – üç dəfə laureatdır?

– Üç dəfə – prokuror fəxrlə cavab verdi.

– Bəs kiçiyi – birincidərəcəli müşavir deyil?

– Yox, hələ ikincidərəcəlidir.

– Amma zirəkdir, yaramaz, səfirə kimi gedib çıxacaq! Bəs kiçik qızını kimə verməyi düşünürsən?

– Tərs qızdır, Slovuta, bir dəfə onu ərə vermək istəmişəm – alan yoxdur.

– Təhsillidir? Mühəndis axtarır? – Slovuta gülərkən qarnı və bütün bədəni ilə gücənirdi. – Yeddicə yüz manatlığa? Sən onu çekistə, çekistə ver, ən etibarlı iş budur.

Hələ bir Makarıqin bunu da bilməsin! Çekistliyə düşə bilmədiyi üçün bütün həyatını uğursuz sayırdı. Hansısa qaranlıq bir deşikdə işləyən əməliyyat müvəkkilinin görkəmli paytaxt prokurorlarından həm gücü, həm də maaşı çox idi. Bütövlükdə prokurorluğu boşboğazlar yığnağı adlandırırlar, onu yedizdirməyin mənasız olduğunu deyirlər. Çekist ola bilməməsi Makarıqinin yaralı yeri idi, gizli saxladığı yaralı yeri...

– Yaxşı, Makarıqin, sağ ol ki, yaddan çıxarmadın, daha məni saxlama, gözləyirlər. Sən də, professor, sağ ol, xəstələnmə.

– Sağ olun, yoldaş general.

Radoviç sağollaşmaq üçün ayağa durdu, amma Slovuta ona əl uzatmadı. Radoviç təhqir olunmuş nəzərlə generalın enli kürəyini süzdü. Makarıqin qonağını maşına kimi yola salmağa getdi. Kitablarla tək qalan Radoviç dərhal əlini onlara tərəf uzatdı. Əli ilə rəf boyu sürüşərək tərəddüd etdikdən sonra cildlərdən birini çəkdi və oturmaq üçün kresloya tərəf getdi. Elə bu vaxt masanın üstündə ala-bəzək qara-qırmızı cildli daha bir kitab gördü. Bu, hansısa bir Reno-de-Juvenelin yenicə çap olunmuş (ilk dəfədəncə milyon nüsxə ilə) kitabı idi: “Tito – xəyanətkarların başçısıdır”.

Son on iki ildə Radoviçin əlinə həyasız kölələr tərəfindən yazılmış, əvvəldən-axıra kimi yalan kitablar az düşməmişdi, lakin ona elə gəldi ki, bu cür iyrəncliyi o çoxdan əlində tutmamışdı. Köhnə kitab həvəskarlarına xas təcrübəli nəzərlə səhifələrə göz gəzdirdi, ikicə dəqiqəyə özü üçün müəyyən etdi: belə kitab kimə və nə üçün lazım olub, onun müəllifi hansı ilanlardandır, sadəlövh insanların ürəklərində günahsız Yuqoslaviyaya qarşı nə qədər ikrah oyadacaq. Gözünün qabağındakı “Laslo Raykı etirafa vadar etmiş motivlərin üstündə ətraflı dayanmağa ehtiyac yoxdur; bir halda ki etiraf etmişdir, deməli, təqsirkar olmuşdur” cümləsindən sonra Radoviç iyrənirmiş kimi kitabı əvvəlki yerinə qoydu.

Əlbəttə! Motivlərin üzərində ətraflı dayanmağa ehtiyac yoxdur! Müstəntiqlərin və cəlladların Raykı döymələrindən, ac, yuxusuz saxlamalarından və bəlkə də, döşəməyə uzadaraq çəkmələrinin ucu ilə cinsiyyət orqanlarını əzmələrindən danışmaq mənasız idi. (Sterlitamakda Radoviçə ilk sözlərindən yaxın olmuş köhnə dustaq Abramson ona XDİK-in bu cür üsulları haqda danışmışdı.) Əgər etiraf edibsə, deməli, günahkardır!.. Stalin ədalət məhkəməsinin *summa summarum*u![1]

Pyotrla söhbətində toxunulması üçün Yuqoslaviya çox ağrılı mövzu idi. Ev sahibi köhnə və rəngi solmuş ordenlərinin yanında parıltısı ilə seçilən yeni ordeninə həvəslə baxa-baxa otağa qayıdanda Duşan büzüşərək kresloda oturmuşdu və ensiklopediya cildini vərəqləyirdi.

– Prokurorlara az orden verirlər, – Makarıqin ah çəkdi, – otuzillikdə vermişdilər, ondan sonra isə çox az adama.

O çox istəyirdi ki, ordenlərdən, indi niyə məhz onun orden almasından danışsın, amma Radoviç iki qatlanaraq oxuyurdu.

Makarıqin yeni siqar çıxartdı və özünü divanın üstünə buraxdı.

– Çox sağ ol, Duşan, yersiz heç nə demədin. Mən qorxurdum.

– Mən yersiz nə deyə bilərdim ki? – Radoviç təəccübləndi.

– Nə deyə bilərdin! – prokuror siqarın ucunu kəsdi. – Az şey var! Səndə həmişə nəsə tapılır. – Siqarı alışdırdı. – O yaponlardan danışanda sənin dodaqların əsirdi.

Radoviç dikəldi.

– Ona görə ki, bu, iyrənc polis təxribatıdır, on min kilometrdən də iyi gəlir!

---

[1] Son nəticə, son qərar (*lat.*)

– Sən dəli olmusan, Duşan! Mənim yanımda – cürət etmə! Bizim partiyamız haqqında belə deməyə necə cürət edirsən...

– Mən partiya haqqında demirəm! – Radoviç müdafiəyə çəkildi. – Mən Slovutalardan danışıram. Niyə bəs yaponların qırx üçüncü ildə apardıqları hazırlıqları indi, qırx doqquzuncu ildə aşkarlamışıq? Onlar artıq dörd ildir əsirlikdədirlər. Kolorado böcəyini də amerikalılar təyyarə ilə atıblar? Hər şey, doğrudan da, belədir?

Makarıqinin dik duran qulaqları qızardı:

– Niyə də yox? Əgər nəsə azca düz gəlmirsə də, eybi yox, dövlət siyasəti bunu tələb edir.

Perqament rəngli Radoviç kitabını vərəqləməyində idi.

Makarıqin dinmədən siqarını çəkirdi. Onu əbəs yerə dəvət etmişdi, havayı yerə Slovutanın qarşısında biabır oldu. Bütün bu köhnə dostluqlar – boş şeydir, yalnız xatirələrdə yaxşı olur. Bu insan, sadəcə, qonaq ehtiramı belə nümayiş etdirə, ev sahibinin nədən xoşu gəlmədiyini nəzərə ala bilmir.

Makarıqin siqarını çəkirdi. Ağlına kiçik qızı ilə mübahisələri düşdü. Son aylar üçlükdə, qonaq-qarasız nahar edirdilərsə də, masa arxasında ailə rahatlığı əvəzinə it boğuşması alınırdı. Bir neçə gün bundan əvvəl isə ayaqqabısının yerindən çıxmış mıxını vura-vura mənasız sözlərdən ibarət bir mahnı oxuyurdu, amma mahnının motivi prokurora tanış gəlmişdi. O, bacardığı qədər sakit tərzdə iradını bildirdi:

– Belə iş üçün, Klara, başqa mahnı da seçmək olar. “Dünya göz yaşına bələnib” – bu mahnı ilə insanlar ölür, katorqaya gedirdilər.

Qızı isə tərslikdən, ya da ki Allah bilir nədən, üzünə qayıtmışdı:

– Bilməmişdik, xeyirxahlar! Katorqaya gedirdilər! İndi də gedirlər!

Prokuror həyasızlıqdan və müqayisənin əsassızlığından aşağı çökdü. Yəni tarixi perspektivi bu dərəcədə başa düşməmək olar? Qızını vurmaqdan özünü güclə saxlayaraq Klaranın çəkməsini əlindən aldı və döşəməyə çırpdı:

– Sən necə müqayisə edə bilirsən! Fəhlə sinfinin partiyasını və faşist tör-töküntüsünü?!

Kütbeyindir, yumruğunla alnına ilişdirsən də, ağlamayacaq!

Beləcə durmuşdu, bir ayağında ayaqqabı, o birisi isə parketin üstündə:

– Ata, bəsdir deklamasiya dediyin! Sən haçandan fəhlə sinfi olmusan? Nə vaxtsa ikicə il fəhlə işləmisən, otuz beş ildir prokurorsan! Sən fəhləsən, evdə isə bir çəkic belə yoxdur! Varlıq şüuru müəyyən edir, özünüz öyrətmisiniz.

– İctimai varlıq, ağılsız! Şüur da ictimai!

– Bu necə ictimaidir? Bəzilərinin imarətləri var, o biriləri tövlədə yaşayırlar, bəzilərinin avtomobili var, o birilərinin çəkmələri də deşilib, bunlardan hansı ictimaidir, görəsən?

Atanın həmişəki kimi yaşlı nəsillərin həyati müdrikliyini gənclərə aydın və anlaşıqlı tərzdə izah edə bilməməyi səbəbindən havası çatmırdı:

– Sən, bax, ağılsızsan!.. Sən... heç nəyi başa düşmürsən və öyrənmirsən!..

– Nə olar, öyrət! Öyrət! Hansı pullara yaşayırsan? Əgər heç nə yaratmırsansa, nəyə görə sənə min manatlarla pul ödəyirlər?

Prokuror deməyə söz tapmadı; hər şey o dərəcədə aydın idi ki, dərhal söz də tapmaq olmurdu. Gücü qışqırmağa çatdı:

– Bəs sənə işlədiyin institutda min səkkiz yüz – nəyə görə?..

– Duşan, Duşan, – Makarıqin yumşaldı və ah çəkdi. – Bilmirəm qızımla nə edim?

Makarıqinin şək qulaqları sfinksin qanadları kimi görünürdü. Üzündə çaşqınlıq ifadəsinin yaranması adama qəribə gəlirdi.

– Bu necə ola bilərdi axı, Duşan? Biz Kolçakı qovanda ağlımıza gələrdimi ki, övladlarımız tərəfindən bu cür naşükürlüklə rastlaşacağıq?.. Tribunada durub partiya qarşısında nəyə isə and içmək lazım gələndə onlar, it balaları, bu andı elə tələsik mırıldayırlar ki, sanki, utanırlar.

Və o, qızı ilə söhbətini dostuna danışdı.

– Mən ona necə düzgün cavab verməli idim, hə?

Radoviç cibindən kirli zamşa tikəsi çıxartdı və eynəyini sildi. Nə vaxtsa Makarıqin bunların hamısını bilirdi, indi isə gör nə qədər geri qalmışdı.

– Cavab vermək lazım idi ki... Bu, yığılmış əməkdir. Təhsil, ixtisas – bunlar yığılmış əməkdir, ona görə də yüksək ödənilməlidir. – Eynəyini taxdı. Qətiyyətlə prokurora baxdı. – Ümumiyyətlə isə qızcığaz haqlıdır! Bu barədə bizi xəbərdar etmişdilər.

– Kim? – prokuror təəccübləndi.

– Düşmənlərdən də öyrənməyi bacarmalısan! – Duşan barmaqları qurumuş əlini qaldırdı.

– "Dünya göz yaşına bələnib?" Sən isə çoxminlik məvacib alırsan? Xadimə isə iki yüz əlli manat?

Makarıqinin bir yanağı ayrıca dartıldı. Duşan kinliləşib paxıllıqdan, özündə olmadığı üçün.

– Sən öz mağaranda lap ağlını itirmisən! Gerçək həyatla əlaqəni kəsmisən! Belə olsa, batıb gedərsən! Nə etməliyəm, sabah gedim xahiş edim ki, mənə iki yüz əlli manat məvacib versinlər? Bəs necə yaşayacağam? Məni dəlini qovan kimi qovarlar! Başqaları axı imtina etməyəcəklər!

Duşan əli ilə Leninin büstünü göstərdi:

– Bəs vətəndaş müharibəsi illərində İliç kərə yağından necə imtina edirdi? Ağ çörəkdən? Onu dəli saymırdılar?

Duşanın səsində göz yaşları eşidilirdi.

Makarıqin əlinin pəncəsini açaraq müdafiə olunurdu:

– S-s-s! Sən də inandın? Lenin kərə yağsız qalmayıb, narahat olma. Ümumiyyətlə, o vaxt Kreml yeməkxanası pis olmayıb.

Radoviç yerindən durdu, keyimiş ayağını çəkə-çəkə rəfə tərəf getdi, oradan əynində dəri gödəkcə, belində mauzer olan gənc qadın şəklini götürdü:

– Lena Şlyapnikovla əlbir deyildi, yadında deyil? Fəhlə müxalifəti nə deyirdi, unutmamısan ki?

– Qoy yerinə! – rəngi qaçmış Makarıqin əmr etdi. – Onun xatirəsini narahat etmə! Zubr! Zubr!

– Yox, mən zubr deyiləm! Mən Lenin təmizliyi istəyirəm! – Radoviç səsini azaltdı. – Bizdə heç nə yazmırlar. Yuqoslaviyada – istehsalata fəhlə nəzarəti var. Orada...

Makarıqin kinli-kinli gülümsündü.

– Əlbəttə, sən axı serbsən, serb üçün obyektiv olmaq çətindir: mən başa düşürəm və bağışlayıram. Amma...

Bundan sonra artıq hədd gəlirdi. Radoviç susdu, yenidən büzüşərək balaca perqament adama çevrildi.

– De, axıra kimi de, Zubr! – Makarıqin düşməncəsinə tələb edirdi. – Deməli, Yuqoslaviyadakı yarıfaşist rejim – sosializmdir? Biz isə, deməli, cırlaşıb gedirik? Köhnə sözlərdir! Biz onları çoxdan eşitmişik, amma bu sözləri deyənlər artıq o biri dünyadadırlar. Sənə isə bircə onu demək qalır ki, biz kapitalizm dünyası ilə mübarizədə ölümə məhkumuq. Hə?

– Yox! Yox! – Radoviç əminliklə etiraz etdi. – Bu, ola bilməz! Kapitalizm dünyası müqayisəolunmaz dərəcədə daha pis ziddiyyətlər içində boğulur! Vladimir İliçin dahiyanə şəkildə dediyi kimi, mən möhkəm inanıram: tezliklə Birləşmiş Ştatlar və İngiltərə arasında satış bazarları uğrunda toqquşmanın şahidi olacağıq!

64

Böyük otaqda isə yeni tipdən olan, mebel kimi düzəldilmiş radiolanı qoşub rəqs edirdilər.

Makarıqinlərin evində bir dolab val vardı: həm Ata və Dostun sözləri uzada-uzada, movuldaya-movuldaya söylədiyi nitqlər (hər bir Rəhbərə sadiq adamın evində olduğu kimi, bu vallar burada da vardı, lakin Makarıqinlər də, bütün normal adamlar kimi, onlara heç vaxt qulaq asmırdılar); həm də “Ən doğma və sevimli insan haqqında”, təyyarələrin "ön sırada", qızların isə onlardan sonra olması haqqında mahnılar (belə mahnılara qulaq asmaq aristokrat ailələrdə Bibliya möcüzələrinə qulaq asmaq kimi ayıb sayılırdı). Radiolada isə bu gün xarici, açıq satışa daxil olmayan, radioda səsləndirilməyən vallar çalınırdı və bunların arasında hətta Leşenkonun səsinin yazıldığı emiqrant valları da var idi. Mebel eyni vaxtda bütün cütlüklərin rəqs etməyinə imkan vermirdi və bu səbəbdən də onlar növbə ilə rəqs edirdilər. Cavanlar arasında Klara ilə bir kursda oxumuş rəfiqələri, indi xarici radioverilişlərinin batırılması sahəsində işləyən sabiq kurs yoldaşı, Şaqovun da burada olmasının səbəbkarı olan prokurorun qohumu; prokurorun arvadının qohumu olan və mundirindəki yaşıl kanta görə hamının sərhədçi çağırdığı daxili xidmət leytenantı (onların rotası Belorus vağzalının yaxınlığında yerləşdirilmişdi və qatarlarda sənədlərin yoxlanması və ya da yolda zəruri həbslərin aparılması üçün naryadlar göndərirdi); döşündə bir az da saymazyana, yana əyməklə taxılmış Lenin ordeni plankası olan, hamar daranmış seyrəksaçlı cavan oğlan da vardı.

Bu cavan oğlanın iyirmi dörd yaşı olardı, lakin özünü, ən azı, otuz yaşındakı adam kimi aparmağa çalışır, təmkinlə əllərini tərpədir və ləyaqətlə alt dodağını qaldırırdı. Bu adam Ali Sovetin Rəyasət Heyətində yüksək qiymətləndirilən referentlərdən biri idi və əsas işi gələcək sessiyalar üçün Ali Sovet deputatlarının nitqlərinin hazırlanması idi. Cavan oğlan öz işini darıxdırıcı saysa da, mövqeyi çox şey vəd edirdi. Onun bu gecəyə gəlməsi Alevtina Nikanorovnanın böyük uğuru, Klaraya evləndirilməsi isə əlçatmaz arzusu idi.

Cavan oğlan üçün burada yeganə maraqlı şey Qalaxovun və arvadının məclisdə iştirakı idi. O artıq üçüncü dəfə idi ki, başdan-ayağa "lake" ipəyinə bürünmüş, yalnız dirsəkdən aşağı ağ mərmər kimi əlləri açıqda qalmış Dineranı rəqsə dəvət edirdi. Bu cür tanınmış qadının özünə diqqət yetirməsindən həzz alan cavan referent ondan uzaqlaşmamağa çalışır, hətta rəqsdən sonra da onu söhbətə tuturdu.

Dinera isə divanın küncündə tənha oturmuş, nə rəqs etməyi, nə də redaksiyasından başqa heç bir yerdə özünü sərbəst aparmağı bacarmayan Saunkin-Qolovanovu gördü və qətiyyətlə ona – kvadrat bədənin üstündə bitən bu kvadrat başa tərəf yönəldi. Referent də kölgə kimi onun arxasınca gəlirdi.

– E-rik! – şən bir çağırışla mərmər əlini qaldırdı. – Bəs niyə sizi “Doqquz yüz on doqquzuncu”nun premyerasında görmədim?

– Dünən olmuşam, – Qolovanov canlandı. Onsuz da, qıraqda oturmasına baxmayaraq, düzbucaqlı divanın bir az da qırağına çəkildi.

Dinera əyləşdi. Referent də divana çökdü.

Dinera ilə mübahisədən yayınmaq mümkün deyildi, əgər söz danışmağa imkan verirdisə, bu özü də böyük şey idi. Moskvanın ədəbi dairələrində onun haqqındakı epiqramı bilməyən az tapılardı:

Sizinlə susmaq, bilin, mənə xoşdur,
Onsuz da, qoymursunuz bir söz deyim.

Heç bir ədəbi mövqeyi və partiya vəzifəsi olmayan Dinera cəsarətlə (amma çərçivə daxilində) dramaturqlara, ssenariçilərə və rejissorlara hücumlar edirdi, hətta öz ərinə də rəhmi gəlmirdi. Sərbəst fikir yürütməsi paltarlarının və hamıya yaxşı tanış olan bioqrafiyasının qətiyyətliliyi ilə birgə ona çox yaraşırdı və düşüncələri ədəbiyyatda tutduqları mövqelərə tabe edilmiş insanların darıxdırıcı fikirlərini, bir növ, canlandırırdı. O, ümumiyyətlə, ədəbi tənqidə, o cümlədən də Ernst Qolovanovun məqalələrinə də həmlələr edirdi, Qolovanov isə Dineraya anarxist səhvlərini və xırda burjua sapmalarını səbirlə izah etməkdən yorulmurdu. Dinera ilə bu cür yaxınlığı – düşmənçiliyi Qolovanov həm də ona görə davam etdirirdi ki, öz ədəbi taleyi də Qalaxovdan asılı idi.

– Vişnevskinin özündə, – Dinera düşüncəli tərzdə arxaya söykəndi, lakin divanın söykənəcəyi həddən artıq dik və narahat idi, – “Optimistik faciə”də iki dənizçidən ibarət xoru yadınıza salın, “Faciədə axan qan çox deyil ki?” – “Şekspirdə olduğundan çox deyil” – görün bir necə sərrast deyilib! Budur, yenidən Vişnevskinin pyesinə gedirsən və gözləyirsən! Bəs burada? Əlbəttə, realist əsərdir, Rəhbərin surəti çox təsirlidir, amma... amma... bununla bitdi?

– Necə? – referent məyus oldu. – Sizə bu azdır? Heç bir başqa əsərdə İosif Vissarionoviçin belə təsirli obrazını görməmişəm. Zaldakılardan çoxu ağlayırdı.

– Mənim də gözlərim yaşla dolmuşdu! – Dinera onu yerinə oturtdu. – Mən bunu demirəm.

Və Qolovanovla danışmağına davam etdi:

– Lakin pyesdə, demək olar ki, ad yoxdur! İştirak edirlər: şəxssiz üç partiya təşkilatı katibi, yeddi komandir, dörd komissar – elə bil, protokoldur! Bir də ki bu Beloserkovskinin əsərlərindən Lavrenyovun əsərlərinə, Lavrenyovun əsərlərindən Vişnevskinin əsərlərinə, Vişnevskidən isə Sobolevin əsərlərinə köç edən matros “qardaşlar”. – Hər soyadı deyərkən Dinera gözlərini yumaraq başını tərpədirdi. – Kimin yaxşı, kiminsə pis olduğunu və hər şeyin nə ilə bitəcəyini də qabaqcadan bilirsən...

– Niyə sizin xoşunuza gəlmir? – Qolovanov təəccübləndi. İşgüzar söhbət onu fəallaşdırırdı, üzündə, sanki, nəyisə iyləyirmiş kimi qəribə ifadə yaranırdı və o, izi doğru götürmüşdü. – Niyə siz yalançı, zahiri maraqlılıq axtarırsınız? Həyatda bəs necədir? Məgər atalarımız həyatda vətəndaş müharibəsinin necə qurtaracağına şübhə edirdilər? Bəlkə, biz, hətta düşmən Moskva ətrafında olanda belə, Vətən müharibəsinin necə qurtaracağına əmin deyildik?

– Bəlkə, dramaturq onun pyesinin necə qarşılanacağından şübhələnirdi? Deyin, Erik, niyə bizim premyeralarımız heç vaxt uğursuz olmur? Bu qorxunu – iflas qorxusunu – niyə dramaturqlarımız hiss etmirlər? Doğru sözümdür, nə vaxtsa özümü saxlaya bilməyəcəyəm, iki barmağımı ağzıma salıb fit çalacağam!!!

Dinera bunu necə edəcəyini də göstərdi, məlum məsələ idi ki, fit alınmayacaqdı.

– İzah edirəm! – Qolovanov nəinki həyəcanlanmırdı, əksinə, getdikcə artan əminliklə deyirdi. – Bizdə pyeslər ona görə iflasa uğramır və uğraya da bilməz ki, dramaturqla tamaşaçı kütləsi arasında həm bədii baxımdan, həm də ümumi dünya duyumu baxımından vəhdət var...

Bu artıq maraqsız idi. Referent noxudu-mavi qalstukunu bir-iki dəfə dartıb düzəltdi və onlardan uzaqlaşdı. Klaranın kurs yoldaşlarından olan arıq, məlahətli qızlardan biri bütün axşamı gözünü ondan çəkmirdi və o, həmin qızla rəqs etmək qərarına gəldi. Onlara tustep düşdü. Rəqsdən sonra isə xidmətçi başqırd qızlardan biri dondurma paylamağa başladı. Referent qızı balkon qapısının yanında qoyulmuş iki kresloya tərəf apardı, oturtdu və onun rəqs etməyini təriflədi.

Qız hazırlıqla gülümsünür və ona nəsə demək istəyirdi.

Dövlətə qulluq edən cavan oğlan belə asan ələ gələn qadınları birinci dəfə deyildi ki, görürdü, lakin bu cür hazırlıqdan hələ bezməmişdi. Bu qıza da, sadəcə, yer təyin etmək, nə vaxt və hara gəlməli olduğunu demək qalırdı. Oğlan onun əsəbi boynunu, hələ tam qabarmamış sinəsini gözdən keçirdi, pərdələrin onları qismən də olsa otaqdan aralamalarından istifadə edərək dizinin üstündəki əlini tutdu.

Qız həyəcanla danışmağa başladı:

– Vitali Yevgenyeviç! Sizi burada görmək necə də xoş təsadüfdür?! Hirslənməyin ki, sizin istirahətinizi pozmağa cürət edirəm. Amma Ali Sovetin qəbul otağında məni yanınıza heç cür buraxmadılar. – Vitali əlini qızın əlinin üstündən götürdü. – Artıq yarım ildir atamın düşərgə aktlaşdırılması sənədləri, – onu düşərgədə iflic vurmuşdur – bir də ki əfv edilməsi xahişi ilə ərizəm sizin katiblikdədir. (Vitali müdafiəsiz qalıbmış kimi kresloya söykəndi və qaşıqla dondurma topunu deşməyə başladı. Öz dondurmasını təmiz yaddan çıxarmış qızın əli qaşığa toxundu, qaşıq donunun üstünə düşüb ləkə saldı və balkon qapısının ağzına düşərək orada da qaldı.) Sağ tərəfi qıc olub! Daha bir tutma və o öləcək. Atam, onsuz da, öləcək, onun həbsdə qalmasından sizə nə fayda ola bilər?

Referentin dodaqları əyildi.

– Bilirsiniz, bu... mənə burada müraciət etmək sizin tərəfinizdən nəzakətsizlikdir. Bizim xidməti kommutatorumuz məxfi deyil, zəng edin, mən sizə qəbul təyin edərəm. Yeri gəlmişkən, atanız hansı maddə ilə tutulub? Əlli səkkizinci ilə?

– Yox, yox, nə danışırsınız! – qız rahat nəfəs aldı. – Əgər o, siyasi olsaydı, heç sizdən xahiş eləməyə cürət edərdim? O, Yeddi Avqust qanununa əsasən yatır!

– Fərqi yoxdur, yeddi avqust üçün də aktlaşdırma ləğv olunub.

– Bu axı dəhşətdir! O, düşərgədə öləcək! Ölümə məhkum adamı düşərgədə saxlamaq nəyə lazımdır?

Referent gözlərini qıza zillədi.

– Əgər belə fikir yürütməyə başlasaq – onda qanunvericilikdən nə qalar? – gülümsündü. – Axı atanız məhkəmənin qərarı ilə məhkum olunub! Bir düşünün! “Düşərgədə öləcək” – bu nə deməkdir? Kimsə düşərgədə də ölməlidir. Əgər ölmək vaxtı çatıbsa, harada ölməyin fərqi varmı?

Referent dilxor halda durub uzaqlaşdı.

Şüşəli balkon qapısının arxasında yenə də Kaluqa zastavası – avtomobil fənərləri, tormoz siqnalları, aramsız yağan qarın arasından sarı və yaşıl svetofor işıqları görünürdü.

Nəzakətsiz qız qaşığı yerdən götürdü, nimçəsini masanın üstünə qoydu, səssizcə otağı tərk etdi, çay və tortların verildiyi yemək otağından keçərək dəhlizə çıxdı, geyindi və elə getdi ki, nə Klaranın, nə də ev sahibəsinin bundan xəbəri oldu. Yeməkxanadan çıxan Qalaxov, İnnokenti və Dotnara çəkilərək tutqun qıza yol verdilər. Dineranın canlandırdığı Qolovanov artıq diribaşlıqla öz himayədarına müraciət etdi:

– Nikolay Arkadyeviç! Halt! Boynunuza alın! – ürəyinizin lap dərinliklərində siz axı yazıçı deyilsiniz, bəs kimsiniz?.. (Bu, İnnokentinin sualının təkrarlanması idi və Qalaxov tutuldu.) – Əsgər!

– Əlbəttə, əsgərəm! – Qalaxov cəsarətlə gülümsündü. Uzağa baxırmış kimi gözlərini qıydı. Yazıçı şöhrətinin heç bir dövründə onda azıb yarımühasirədə olan batalyonun qərargahına gəlib çıxdığı, artilleriya tufanına və mina atəşi altına düşdüyü, sonra isə, axşamdan xeyli keçmiş, bomba partlayışlarından pis günə düşmüş səngərdə batalyon qərargahı ilə bir qazandan xörək yediyi və özünü döyüşlərdə yanıb qaralmış bu adamlara bərabər hesab etdiyi gündən duyduğu qədər fərəh və paklıq hissi olmamışdı. – İcazə verin, sizə cəbhə yoldaşım kapitan Şaqovu təqdim edim!

Şaqov özünü qeyri-bərabər ehtiram ifadəsi ilə alçaltmayaraq şax durmuşdu. O içmişdi, o qədər ki, artıq ayaqlarının altındakı döşəməni hiss etmirdi. Döşəmə kimi, ətraf mühit də, dörd bir yanında hiss etdiyi, hələlik yaraları sızıldayan, mədəsi qurumuş kəşfiyyatçı kimi daxil olduğu və özünün də gələcəyi olacağını vəd edən bu dayanıqlı zənginlik də ona getdikcə daha xoş təsir bağışlayırdı.

Şaqov artıq belə cəmiyyətdə, hələ bığ yeri tərləmiş uşağın Lenin ordeni ilə gəzdiyi bir mühitdə adi ordenciklərinə görə utanırdı. Tanınmış yazıçı isə, əksinə, Şaqovun döyüş medallarını, iki dənə yaralanma nişanını gördükdə zərblə onun uzanmış əlini şappıldatdı:

– Mayor Qalaxov! – yazıçı gülümsündü. – Haralarda döyüşmüsünüz? Gəlin əyləşək, danışın.

Onlar İnnokentini və Dottini sıxışdıraraq xalçalı taxtın üstünə oturdular. Ernsti də yanlarında oturtmaq istədilər, lakin o, əli ilə işarə edib getdi. Sözsüz ki, cəbhəçilərin görüşü quru keçə bilməzdi! Şaqov Qolovanovla qırx dördüncü il sentyabrın beşində, Narevə çıxdıqları və Narevi, az qala, tirlərin üstündə keçdikləri vaxt Polşada dostlaşdıqlarını dedi. Bilirdilər ki, hücumun ilk günü asan olur, düşmən özünə gələndən sonra isə onu sıxışdırıb çıxartmaq müşkül məsələyə dönür. Almanların arası ilə dar, bir kilometrlik dəhlizlə irəliləyirdilər, almanlar isə şimaldan üç yüz, cənubdan isə iki yüz tank salaraq bu dəhlizi boğmağa çalışırdılar.

Cəbhə xatirələri başlayan kimi Şaqov hər gün universitetdə danışdığı dili, Qalaxov isə redaksiyalarda və bölmələrdə danışılan, həm də kitabların yazılmış olduğu müəllif dilini itirdi. Bu sürtülmüş və hamarlanmış dillərdə tüstülü cəbhə gerçəkliyini təsvir etmək mümkün deyildi. Hətta onuncu kəlmədən sonra onlara indi olduqları mühitdə yolverilməz sayılan söyüşlər işlətmək lazım gəldi.

Bu zaman əlində üç qədəh və yarımçıq konyak şüşəsi, Qolovanov peyda oldu. Oturanların hər ikisini görmək üçün stulu çəkdi, qədəhləri əlindəcə tutaraq süzməyə başladı.

– Əsgər dostluğunun şərəfinə! – Qalaxov gözlərini qıyaraq dedi.

– Qayıtmayanların şərəfinə! – Şaqov badəsini qaldırdı.

İçdilər. Boş şüşəni isə taxtın arxasına atdılar. Yeni dəmlənmə köhnəsinə əlavə olundu. Qolovanov özü haqqında danışmağa başladı: həmin o unudulmaz gündən, cəmi iki ay əvvəl universiteti bitirmiş müxbir kimi ilk dəfə ön cəbhəyə getməsindən, yük maşınında (həmin yük maşını Şaqova tank əleyhinə mərmilər aparırdı) alman minaatanlarının atəşi altında olduqca dar, o qədər dar ki, "şimal" almanları minaları ilə "cənub" almanlarının yerləşdiyi ərazini darmadağın edirdilər, dəhlizlə Dluqosedlodan Kabata gəlməsindən və elə bu vaxt bir generalımızın ailəsi ilə məzuniyyətdən cəbhəyə qayıdarkən villisində almanlar tərəfə gedib çıxmasından və beləcə də itib getməsindən danışmağa başladı.

Diqqətlə qulaq asan İnnokenti belə anlarda yaşanan qorxu hissi ilə bağlı sual verdi. Qızışmış Qolovanov dərhal cavab verdi ki, belə anlarda ölüm qorxulu görünmür, onu təmiz unudursan. Şaqov qaşlarını qaldıraraq düzəliş verdi:

– Ölüm gəlib səni haqlayana kimi qorxulu deyil. Mən başıma gələnə kimi heç nədən qorxmurdum. Yaxşıca bombardmana düşdüm – bombardmandan qorxmağa başladım və yalnız ondan qorxurdum. Artilleriya hücumu zamanı kontuziya aldım – bu cür hücumlardan da qorxmağa başladım. Ümumiyyətlə isə "vıyıldayan gülllədən qorxma", əgər onu eşidirsənsə, deməli, hələ sənə dəyməyib. Səni öldürəcək yeganə gülləni isə eşitməyəcəksən. Belə çıxır ki, ölümün, bir növ, sənə aidiyyəti yoxdur, o gələndə artıq sən olmayacaqsan.

Radiolada “Qayıt, körpəciyim!”i səsləndirdilər.

Qalaxov üçün Şaqovun və Qolovanovun xatirələri maraqsız idi; həm də ona görə ki, o, həmin əməliyyatın şahidi olmamışdı, Dluqosedlonu və Kabatı tanımırdı; ona görə ki, o, Qolovanov kimi xırda müxbir deyildi, strateji müxbirlərdən biri olmuşdu. Döyüşləri çürümüş taxta körpü ətrafında, ya da ki dağıdılmış su qülləsi uğrunda atışmalar kimi görmürdü, daha geniş miqyasda, onların əhəmiyyətinin general-marşal səviyyəsində başa düşülməsi kimi təsəvvür edirdi.

Və Qalaxov söhbəti azdırdı:

– Bəli. Müharibə, müharibə! Biz ona yonulmamış şəhərlilər kimi düşürük, amma tunc ürək sahibləri kimi qayıdırıq... Erik! Sizin bölgədə “Cəbhə müxbirlərinin nəğməsi”ni oxuyurdular?

– Bəs necə!

– Nera! Nera! – Qalaxov çağırdı. – Gəl bura! “Cəbhə müxbirlərinin nəğməsi”ni oxuyuruq, kömək et!

Dinera onlara yaxınlaşdı, başı ilə razılıq verdi:

– Yaxşı, dostlar! Yaxşı! Mən özüm də cəbhəçiyəm!

Radiolanı söndürdülər və musiqi qabiliyyətlərinin çatışmazlığının əvəzini səmimilikləri ilə çıxaraq üçü də oxumağa başladı:

Moskvadan Brestədək
Cəbhədə yer yoxdur ki...

Ətraflarına mahnıya qulaq asmaq istəyənlər yığışdılar. Gənclər maraqla tanınmış adama baxırdılar, belə şeyi hər gün görə bilməzdilər.

Küləkdən və araqdan
Səsimiz batırdı,
Qınayanlara isə
Biz hamımız deyirdik...

Mahnı başlanan kimi Şaqov əvvəlki təbəssümünü saxlasa da, daxilən soyudu və o, əlbəttə ki, özləri burada olmayan cəbhəçilərdən, hələ Qırx birdə Dnepr suyunu udanlardan, Qırx ikidə Novqorodda iynəyarpaq gəmirənlərdən utanırdı. Bu adamlar indi müqəddəsləşdirdikləri cəbhəni pis tanıyırdılar. Müxbirlərin ən cəsarətliləri belə nizami döyüşçülərdən yer şumlayan qrafın əkinçidən fərqləndiyindən heç də az fərqlənmirdilər: onlar nə nizamnamə ilə, nə də əmrlə döyüş sırasına bağlanırdılar, heç kəs onlara qorxunu, canlarını götürüb döyüş meydanından qaçmağı qadağan etməmişdi və bunu xəyanət kimi qiymətləndirməyəcəkdi. Ayaqları ilə torpaqda bitən, çəkilməyə yeri olmayan və bəlkə də, elə buradaca ölməli olan nizami döyüşçü ilə ikicə gün sonra Moskvadakı mənzilinə qayıdacaq köçəri müxbir arasındakı uçurum da buradan başlayırdı. Bir də: bu qədər araq onlarda haradan idi ki, hətta boğazları da tutulurdu? Komandirin payından? Hücumdan əvvəl əsgərə yüz əlli – iki yüz qram verirdilər...

Olduğumuz yerlərdə
Tank vermirdilər bizə,
Müxbir ölər – eybi yox.
Və köhnə "emka"larda,
Naqan qabı ilə biz
Şəhərlərə girirdik!

Şəhərlərə birinci girməkləri ilə bağlı iki-üç lətifə də vardı: topoqrafik xəritələrdən baş açmayan müxbirlər hamar yollara üstünlük verirdilər ("emka" bombalanmış yolla gedə bilməzdi) və bəzən sahibsiz şəhərlərə gəlib çıxır, qorxularından tez də oradan geri qaçırdılar.

Başını aşağı salmış İnnokenti isə mahnının sözlərini özü bildiyi kimi başa düşürdü.

Müharibəni o, ümumiyyətlə, görməmişdi, lakin müxbirlərimizin vəziyyətindən yaxşı xəbərdar idi. Bizim müxbirimiz heç də mahnıda təsvir olunmuş yazıq reportyor olmamışdı. Sensasiyası gecikəndə işini itirmirdi. Bizim müxbir kitabçasını göstərən kimi sərəncamlar vermək səlahiyyətində olan böyük rəis kimi qəbul olunurdu. O, doğru məlumatlar əldə edə bilərdi, lakin doğru olmayan məlumatları da qəzetlərə vaxtında və ya gecikməklə ötürə bilərdi, – onun karyerası bundan yox, düzgün dünyagörüşünə malik olmağından asılı idi. Dünyagörüşü düzgün olandan sonra isə döyüş meydanına və ya cəhənnəmə soxulması vacib deyildi: qeydlərini arxada da yaza bilərdi.

Dotti ərinin qoluna girərək sakitcə oturmuşdu. Nə ağıllı sözlər deməyə, nə də onları başa düşməyə iddialı idi. Xasiyyətindəki ən yaxşı cəhət də elə bu idi. O ancaq üzüyola arvad olmaq istəyirdi, istəyirdi ki, onların yaxşı yaşadıqlarını hamı görsün.

Bilmirdi ki, tezliklə onu necə didəcəklər, necə qorxudacaqlar – fərqi yox idi – İnnokentini tutacaqdılar, ya da ki aradan çıxıb orada qalacaqdı.

Hələliksə ancaq öz qayğısına qalırdı, qaba, zabitəli idi, hər şeyi dağıtmaq, öz fikirlərini zorla qəbul etdirmək istəyirdi. İnnokenti isə düşünürdü: qoy əzab çəksin, qoy ağıllansın, ona bu lazımdır.

Budur, Dottinin həlimliyi yerinə qayıtdı – və İnnokentinin ürəyi yenə ona qarşı mərhəmət hissi ilə doldu. Anlaşılmaz idi.

Bəli, hər şey bezdirmişdi, hər şey xoşuna gəlmirdi, bu axmaq gecədən də çıxıb getmək vaxtı idi, lakin evdə onu daha pis şeylər gözləməsəydi.

Yarıqaranlıq otaqdan, təsvirləri əyilmiş balaca televizoru birtəhər tənzimləyərək, Klara böyük otağa çıxdı və qapının ağzında durdu.

İnnokenti ilə Naranın necə mehriban oturduqlarını görəndə təəccübləndi, bir daha əmin oldu ki, ərlə arvadın sirlərindən heç kəs baş aça bilməz.

Əslində, özü üçün təşkil edilmiş bu gecəyə Klara heç də şad deyildi, əksinə, gecə onu yaralamışdı, çaşdırmışdı. O, hamını qarşılamağa, hamını əyləndirməyə çalışsa da, daxilində boşluq yaranırdı. Onun özünü heç nə əyləndirə bilmirdi, qonaqlardan heç biri ona maraqlı deyildi. Tutqun yaşıl krep-satendan tikilmiş, qollarında, yaxasında bəzəkləri olan yeni donu da əvvəlkiləri kimi ona yaraşmırdı.

Ona güclə sırınmış bu kvadrat tənqidçi ilə tanışlıq da gerçəklik hissindən uzaq, hətta qeyri-təbii bir şey idi. Yarım saat qaşqabağını sallayıb divanda oturdu, yarım saat da Dinera ilə mənasız yerə mübahisə etdi, sonra da cəbhəçilərlə içməyə başladı. Klaranın isə onu özünə cəlb etməyə, başını qatmağa, qırağa çəkməyə həvəsi yox idi.

Onun son müddəti isə məhz indi gəlib çatmışdı. Son yetkinlik çağı gəlib çatmışdı, indi də əlindəkini buraxsaydı, artıq bundan sonra yaşlanacaqdı, daha pis olacaqdı, ya da ki heç nə olmayacaqdı.

İnanmaq istəmirdi ki, həmin o cəlbedici söhbət, göygöz oğlanın vəcdli baxışları, daxilində hər şeyi dəyişmiş öpüşü və gözləyəcəyi ilə bağlı andı məhz bu səhər, bu gün, həmin bu Moskvada baş vermişdi! Bu gün üç saat yolka üçün səbət toxumuşdu?..

Sanki, hər şey gerçəklikdə baş verməmişdi. Cisimsiz idi. Maddiləşməsi üçün əsrin dörddəbiri qədər vaxt lazım idi. Bütün bunları, sanki, yuxuda görmüşdü.

65

Üst çarpayıda, gah üzərində göy qübbəsi kimi açılmış dairəvi tağ-tavanla tək qalan, gah da üzünü onun üçün Klaranın bətnini əvəz edən qaynar yastığa sıxan Rostislav xoşbəxtliyindən inildəyirdi.

Onu əldən salmış öpüşdən artıq yarım gün keçmişdi, o isə hələ də bəxtəvər dodaqlarını mənasız danışıq və qaba yeməklə murdarlamaq istəmirdi.

“Siz axı məni gözləyə bilməzdiniz” – o, qıza demişdi.

Qız da cavab vermişdi:

“Niyə gözləyə bilməzdim? Gözləyə bilərdim...”

– ...İnam üzərində yalnız sənin kimi Nuh əyyamından qalma adamlar bərqərar olurlar, – aşağıdan cavan və şux, lakin uzaqdan eşidilməsin deyə boğuqlaşdırılmış səs gəlirdi. – Məhz inam üzərində, özü də necə inam üzərində – yalançı! Elminiz isə heç əvvəldən olmayıb!

– Bilirsən, mübahisəmiz predmetsiz səciyyə alır. Əgər marksizm elm deyilsə, onda bəs elm nədir? İohann İlahiyyatçının vəhyləri? Ya da Xomyakovun slavyan ruhu haqqında dedikləri?

– Siz həqiqi elmi heç iyləməmisiniz də! Siz *banilər*dən deyilsiniz! Buna görə də elmlə heç tanış da deyilsiniz! Sizin bütün mülahizələrinizin predmeti şeylər yox, kabuslardır! Həqiqi elmdə isə bütün müddəalar olduqca ciddi şəkildə ilkin müddəadan çıxarılır!

– Əzizim! Kom-il-focuğum! Bizdə də elədir: bütün iqtisadi təlimlər əmtəə hüceyrəsindən çıxarılır. Bütün fəlsəfə isə – dialektikanın üç qanunundan. Mülkiyyətlə bağlı bilgilər nəticələri təcrübədə tətbiq etmək bacarığı ilə təsdiqlənir!

– Nə danışırsan? Mən nələr eşidirəm? Təcrübənin meyarı qnoseologiyadadır? Sən ki, – Rubin iri dodaqlarını boru kimi qabağa uzatdı və bilərəkdən ağzını əydi, – əsl kortəbii materialistsən! Doğrudur, bir qədər primitiv.

– Bax sən həmişə təmiz kişi mübahisələrindən qaçırsan! Həmsöhbətini quş dilində sözlərlə boğmağa çalışırsan!

– Sən isə yenə danışmırsan, ovsunlayırsan! Pifiya! Marfino pifiyası! Niyə hesab edirsən ki, mən səninlə mübahisə etmək istəyi ilə alışıb-yanıram? Ola bilər, bu, mənə qoca qumçuya Günəşin Yerin ətrafına fırlanmadığını izah etməkdən daha maraqlıdır! Qoy necə bilir, elə də davam etsin!

– Mənimlə ona görə mübahisə etmək istəmirsən ki, sən mübahisə etməyi bacarmırsan! Hamınız mübahisə edə bilmirsiniz, başqa cür düşünənlərdən qaçırsınız ki, dünyagörüşünüzün ahəngi pozulmasın! Hamısı eyni cür düşünən adamlar bir yerə yığışırsınız və bir-birinizin qarşısında təlimin atalarını şərh etməklə özünüzü göstərmək istəyirsiniz.

Bir-birinizin fikirlərini toplamaqla məşğulsunuz, fikirləriniz də üst-üstə düşür və şişir... Əlbəttə, azadlıqda, ÇK-nın yanında kim sizinlə mübahisəyə cürət edər? Bura, həbsxanaya düşəndə isə – burada siz əsl mübahisəçilərlə rastlaşırsınız! – Burada quruya atılmış balığa dönürsünüz! Sizə bircə hürüşmək və söyüşmək qalır.

– Məncə, bu vaxta kimi sən məndən daha çox hürmüsən.

Soloqdinlə Rubin sonsuz ixtilafların tilsiminə düşmüş adamlar kimi hələ də boşalmış ad günü yerində oturmuşdular. Abramson çoxdan “Monte Kristo”sunu oxumağa, Kondraşov-İvanov Şekspirin nəhəngliyi barədə düşünməyə, Pryançikov kiminsə yanına ötən ilki “Oqonyok” jurnalını vərəqləməyə, Nerjin dalandar Spiridonun yanına getmişdi, Potapov isə axıra kimi ev sahibəsi vəzifəsini yerinə yetirərək qabları yumuş, dolabçaları yerlərinə qaytarmış, yastığı ilə işıqdan və səsdən qorunaraq yerinə uzanmışdı. Otaqdakıların çoxu yatmışdı, o biriləri səssizcə oxuyur, ya da söhbətləşirdilər. Artıq elə vaxt idi ki, növbətçinin adi işığı söndürüb göy işıqla əvəzləməyi unutmadığından şübhələnməyə başlayırsan. Soloqdinlə Rubin isə hələ də bir küncdə, Pryançikovun çarpayısının üstündə oturmuşdular.

Mübahisə etməyə yalnız Soloqdinin həvəsi vardı: bu gün onun üçün qələbələr günü idi və bu qələbələr onun içərisində qaynayıb coşur, heç cür sakitləşmək istəmirdilər. Ümumiyyətlə isə onun cədvəlində bütün bazar günü axşamları əyləncələrə həsr olunurdu. Hakimiyyətdə olan kasad ağıllıları ifşa edib bir dalana qısnamaqdan da maraqlı hansı əyləncə ola bilərdi!?

Rubin üçün isə bu gün mübahisə aparmaq ağır gəlir və mənasız görünürdü. Onun nəinki əlindəki işi qurtarmamışdı, üstəlik boynuna həddindən artıq ağır bir tapşırıq da qoyulmuşdu və bu tapşırığın icrasına sabah səhər tezdən, özü də təkbaşına başlamalı idi. Bunun üçün isə axşamdan gücünü qorumalı idi. Onu hələ iki məktub da gözləyirdi: biri arvadından, o birisi isə məşuqəsindən. Bu gün də onlara cavab yazmasaydı, bəs nə vaxt yazacaqdı! – arvadına uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı vacib məsləhətlər, məşuqəsinə isə incə vədlər verməli idi. Bundan da əlavə, Rubini monqol-fin, ispan-ərəb və başqa lüğətlər, Çapek, Heminquey, Lourens səsləyirdi. Və üstəlik: komik məhkəmə məzhəkəsinə, qonşularının xırda atmacalarına, ad günü mərasiminə başı qarışan Rubin bütün axşamı ümumvətəndaş əhəmiyyətli bir layihəni işləyib qurtarmağa vaxt tapa bilməmişdi.

Lakin həbsxananın mübahisə qanunları ondan möhkəm yapışmışdı. Rubin heç bir mübahisədə uduzmamalı idi, çünki burada, şaraşkada qabaqcıl ideologiyanı təmsil edirdi. Buna görə də o, əl-qolu bağlanmış kimi Soloqdinlə oturmağa, məktəb yaşına çatmamış uşaqlara belə, məlum olan adi həqiqətləri ona başa salmağa məcbur idi.

Soloqdin sakit və yumşaq tərzdə ona nəsihət verirdi:

– Düşərgə təcrübəmdən çıxış edərək deyirəm ki, əsl mübahisə təkbətək döyüş kimi aparılır. Razılaşma əsasında vasitəçi seçirik – lap elə Qlebi çağıraq. Vərəq götürürük, vertikal xətlə onu ortadan bölürük. Yuxarıda, bütün xətt boyu, mübahisənin məzmununu yazırıq. Sonra isə hər kəs öz tərəfində olduqca qısa və aydın şəkildə qoyulmuş məsələ ilə bağlı mövqeyini qeyd edir. Sözlərin seçimində təsadüfi səhvlər olmasın deyə bu qeydlər üçün ayrılan vaxt məhdudlaşdırılmır.

– Sən məni ağılsız yerinə qoyursan, – Rubin büzüşmüş göz qapaqlarını bağlayaraq, yarıyuxulu tərzdə etiraz etdi. Üzünün saqqalının üstündən görünən hissəsində dərin yorğunluq duyulurdu. – Nə deyirsən, səhərə kimi mübahisə edək?

– Əksinə! – Soloqdin sevinclə dilləndi. Əsl kişi mübahisəsinin mahiyyəti də bundadır! Boş söz güləşdirməsi və mənasız boşboğazlıq həftələrlə uzana bilər. Kağız üzərindəki mübahisə isə on dəqiqəyə bitir: dərhal aydın olur: rəqiblər tamamilə başqa-başqa şeylərdən danışırlar, ya da aralarında heç bir fikirayrılığı yoxdur. Mübahisənin davam etdirilməsinə zərurət yarandığı hallarda isə tərəflər növbə ilə vərəqin özləri üçün ayrılmış hissəsində öz dəlillərini yazırlar. Dueldə olduğu kimi: hücum! – cavab! – atəş! – atəş! Beləliklə: işlədilmiş ifadələrdən imtina etmək, sözləri dəyişmək imkanının olmaması ona gətirib çıxarır ki, iki-üç qeyddən sonra birinin qalib gəldiyi, o birinin isə uduzduğu aydın olur.

– Və vaxt da məhdudlaşdırılmır?

– Həqiqətə nail olmaq naminə – yox!

– Bəs espadronla döyüşməyəcəyik?

Soloqdinin qızarmış üzü tutqunlaşdı:

– Mən belə də bilirdim. Əvvəl sən üstümə düşürsən...

– Məncə isə həmişə sən birinci olursan!..

– ...müxtəlif ləqəblər qoyursan, çantan da ki bu cür sözlərlə doludur: qaragüruhçu! tüpürdüyünü yalayan! – (Soloqdin əcnəbi dildən götürülmüş “reaksioner” sözünü işlətməməyə çalışırdı) – dini mövhumatın taclı nökəri (bu isə “diplomlu lakey” kimi başa düşülməli idi)! Sizdə elmi təriflərdən çox nalayiq sözlər toplanıb. Hulqumundan yapışıb vicdanlı mübahisə təklif etdiyim zaman isə – sənin vaxtın olmur, həvəsin olmur, yorğun olursan! Amma bütöv bir ölkənin altını üstünə çevirməyə vaxt tapdınız!

– Artıq dünyanın yarısının! – Rubin nəzakətlə düzəliş verdi. – İş üçün bizim həmişə vaxtımız və gücümüz olur. Çənə döyməyə isə? Biz nədən danışacağıq ki? Aramızda artıq hər şey deyilib.

– Nədən? Seçimi sənə verirəm! – Soloqdin olduqca nəzakətli, geniş bir jestlə cavab verdi. – Silahın növü, duelin yeri!

– Onda mən seçirəm: heç nədən!

– Bu, qaydalara uyğun deyil!

Rubin əlləri ilə qara saqqalının ucunu oynatdı:

– Hansı qaydalara uyğun deyil? Bu nə qaydalardır belə? Bu nə inkvizisiyadır belə? Başa düş: səmərəli mübahisə etmək üçün hansısa bir ümumi əsas olmalıdır, hansısa ümumi cizgilərdə anlaşma olmalıdır...

– Bəli, bəli! Mən də onu deyirəm: hər iki tərəf gərək izafi dəyəri və fəhlələrin hökmranlığını qəbul etmiş olsun!

(İfrat Aydınlıq Dilində “proletariatın diktaturası” belə adlanırdı.) Və mübahisəmiz də nədən ibarət olacaq: hansısa bir cızma-qaranı Marks acqarına yazmışdı, ya da ki Engels nahar etdikdən sonra?

Yox, bu kinayə və istehzalardan can qurtarmaq mümkün deyildi! Rubin qızışdı:

– Sən, nəhayət, başa düş ki, bu ağılsızlıqdır! Sən və mən – biz nədən danışa bilərik? Hara istəyirsən əl at, nədən istəyirsən yapış – biz müxtəlif planetlərdənik. Sənin üçün axı, məsələn, duellər indinin özündə də inciklikların həllinin ən yaxşı yoludur!

– Çalış, bunun əksini sübut et! – Soloqdin sevinclə dikəldi. – Əgər duellər qalsaydı – kim böhtan atmağa cürət edərdi? Kim özündən zəifləri dirsəkləri ilə itələyə bilərdi?

– Sənin öz davakarların! Rıtsarların!.. Sənin üçün Orta əsrlərin zülməti, küt və özündənrazı rıtsarlıq, səlib yürüşləri – bütün bunlar tarixin zenitidir!

– Bunlar – insan ruhunun zirvələridir! – Soloqdin belini düzəldərək və barmağını başının üstündə yellədərək təsdiqlədi. – Bunlar ruhun cisim üzərində böyük təntənəsidir! Bunlar əldə qılınc müqəddəs yerlərə doğru qarşısıalınmaz can atmadır!

– Və qarət olunmuş varidatla dolu kisələrdir? Sən zəhlətökən hidalqosan![1]

– Sən isə Bibliya fanatikisən!.. Yəni, divanəsən! – Soloqdin hücumu dəf etdi.

– Sənin üçün axı, istər Belinski olsun, istər Çernışevski, bütün maarifçilərimiz yarımçıq savadlı keşiş övladlarıdırlar!

– Uzunətək seminaristdirlər! – Soloqdin təntənə ilə əlavə etdi.

– Sənin üçün, öz inqilabımızı heç demirəm, hətta Fransa inqilabı, yüz əlli il sonra belə, – avam camaatın küt qiyamı, iblisanə instinktlərin vəsvəsəsidir, millətin qırılmasıdır – bəlkə, belə deyil?

---

[1] *Hidalqo* – ispan zadəganı

– Aydın məsələdir! Çalış, əksini sübut et! Fransanın bütün böyüklüyü on səkkizinci əsrlə bitir! Bəs qiyamdan sonra nə olmuşdu? Azğınlaşmış böyük insanlar beşliyi? Millətin bütövlükdə cırlaşması! Bütün dünyanın istehzasına səbəb olmuş hökumət dəyişmələri! Gücsüzlük! İradəsizlik! Heçlik!! Kül!!!

Soloqdin iblisanə bir gülüşlə qəhqəhə çəkdi.

– Vəhşi! Mağara adamı! – Rubin hiddətlənirdi.

– Fransa bir də ayağa dura bilməyəcək! Əgər Roma kilsəsinin köməyi olmasa!

– Bir də: sənin üçün Reformasiya – insan şüurunun kilsə zəncirlərindən təbii başa düşülən azad olması demək deyil...

– Sərsəm bir korluq! Lüteran satanizmi! Avropanın dağıdılması! Avropalıların özünüməhvi! İki dünya müharibəsindən də pis bir şey!

– Bəli, bax, budur, budur, bax! – Rubin araya girirdi.

– Sən ki lap Daş dövrünün adamısan! İxtiozavrsan! Biz nədən mübahisə edə bilərik? Özün görürsən ki, çaşıb qalmısan. Sülh yolu ilə ayrılmağımız daha yaxşı olmazmı?

Soloqdin durub getmək istəyən Rubinin hərəkətini sezdi. Buna qəti yol vermək olmazdı! – əyləncə əldən çıxırdı, əyləncə hələ baş verməmişdi. Soloqdin dərhal sakitləşdi, tanınmaz dərəcədə yumşaldı:

– Bağışla, Lyovuşka, mən qızışdım. Əlbəttə, artıq gecdir, mən təkid etmirəm ki, biz əsas suallardan başladıq. Gəl öz mübahisə-təkbətək döyüş üsulumuzu başqa bir yüngül və zərif predmet üzərində sınayaq. Mən sənə seçim üçün bir neçə sərlövhə (bu isə mövzu demək idi) verərəm. İstəyirsən, ədəbiyyatla bağlı mübahisə edək? Bu sənin sahəndir, mənim yox.

– Əl çək məndən...

Şərəfsizliyə düçar olmadan getməyin əsl vaxtı idi. Rubin yerindən durmaq istədi, lakin Soloqdin xəbərdaredici tərzdə qımıldandı:

– Yaxşı! Mənəvi sərlövhə: məğrurluğun insan həyatında əhəmiyyəti haqqında!

Rubin darıxırmış kimi gövşədi:

– Yəni biz gimnazist qızlarıq?

Və iki çarpayının arasında ayaq üstə dayandı.

– Yaxşı, belə bir sərlövhə... – Soloqdin onun qolundan tutdu.

– Açıl başımdan... – Rubin gülə-gülə əlini çəkdi. Sənin beynində hər şey çevrilib! Bütün Yer üzündə dialektika qanunlarını qəbul etməyən bircə sən qalmısan. Hər şey onlardan doğur!

Soloqdin açıq-çəhrayı əli ilə ittihamı rədd etdi:

– Niyə qəbul etmirəm ki? Artıq qəbul edirəm.

– Ne-cə? Sən dialektikanı qəbul etmisən? – Rubin dodaqlarını irəli uzadaraq fısıldadı: – Əzizim! Gəl səni bir öpüm! Qəbul etmisən?

– Mən onu təkcə qəbul etmədim – mən onun üzərində düşündüm! Mən onun üzərində iki ay səhərlər düşünmüşəm! Amma sən düşünməmisən!

– Hətta düşünmüsən? Sən günü-gündən ağıllanırsan! Belə isə, bəs nədən mübahisə edək?

– Necə?! – Soloqdin özündən çıxdı. – Yəni mübahisə etməyə heç nə yoxdur?

Ümumi əsas olmayanda da mübahisə predmeti yoxdur, ümumi əsas olanda da! Yox, indi zəhmət çək, mübahisə et!

– Bu nə zorakılıqdır belə? Nə barədə mübahisə edək?

Rubinin dalınca ayağa duran Soloqdin əl-qol atmağa başladı:

– Buyur! Mən özüm üçün ən sərfəsiz şərtlərlə döyüşü qəbul edirəm. Mən sizi çirkli pəncənizdən dartıb aldığım öz silahınızla vuracağam! Ondan mübahisə edəcəyik ki, öz üç qanununuzu özünüz də başa düşmürsünüz! Adamyeyənlər kimi tonqalın başında rəqs edirsiniz, amma odun nə olduğunu bilmirsiniz! Sənin kürəyini elə bu qanunlarla o qədər yerə vura bilərəm ki!

– Yaxşı, vur! – özünə acığı tutsa da, mübahisəyə qatılmamaq iqtidarını itirmiş Rubin səsini qaldırdı. – Buyurun. Əyləşin. – Soloqdin oturdu.

Rubin ayaq üstə qaldı.

– Hə, nədən başlayaq ki, yüngül olsun? – Soloqdin həzz alırdı. – Bu qanunlar bizə inkişafın istiqamətini göstərir? Yoxsa belə deyil?

– İstiqamətini?

– Bəli! Hara inkişaf edəcək... e-e... – o çeçəməyə başladı – ... proses?

– Əlbəttə.

– Sən bunu nədə görürsən? Məhz nədə? – Soloqdin soyuqqanlılıqla istintaq edirdi.

– Qanunların özündə. Onlar hərəkəti əks etdirirlər.

Rubin də oturdu. Onlar sakit, işgüzar tərzdə danışmağa başladılar.

– İstiqaməti məhz hansı qanun verir?

– Əlbəttə ki, birinci yox... İkinci. Çox güman ki, üçüncü.

– Hm-m. Üçüncü qanun verir? Bəs onu necə ifadə etməli?

– Nəyi?

– Qanunu!

Rubin qaş-qabağını salladı:

– Qulaq as, bu sxolastika nəyə lazımdır?

– Bu sxolastikadır? Sən dəqiq elmlərlə tanış deyilsən. Əgər qanun bizə ədədi nisbətlər vermirsə, həm də biz inkişafın istiqamətini belə bilmiriksə, onda biz heç nə bilmirik. Yaxşı. Gəl o biri tərəfdən yanaşaq. Sən tez-tez və asanlıqla təkrar edirsən: "İnkarı inkar". Bunu dedikdə sən nə başa düşürsən? Məsələn, cavab verə bilərsənmi ki, inkarı inkar inkişafın gedişində həmişə yer alır, yoxsa yox?

Rubin bir anlığa fikrə getdi. Sual gözlənilməz idi, adətən, o, belə qoyulmurdu. Lakin mübahisələrdə qəbul olunduğu kimi, çaşqınlığını büruzə verməyərək, onu cavablandırmağa tələsdi.

– Əsasən bəli. Əksər hallarda.

– Bu-dur!!! – Soloqdin razılıqla guruldadı. – Sizin bütöv bir jarqonunuz var – "əsasən", "əksər hallarda"! Siz birbaşa cavab verməmək üçün minlərlə belə söz hazırlamısınız.

Sizə “inkarı inkar” deyən kimi dərhal başınızda həkk olur: dən, ondan saplaq, ondan da on buğda dəni. Usandırıcıdır! Bezdiricidir! Birbaşa cavab ver: nə vaxt “inkarı inkar” baş verir, nə vaxt isə baş vermir? Nə vaxt onu gözləmək olar, nə vaxt isə o mümkün deyil?

Rubinin bayaqkı əzginliyindən əsər-əlamət belə qalmamışdı, artıq özünü yığışdırmışdı və dağınıq fikirlərini bu lazımsız, lakin vacib mübahisə üçün bir nöqtəyə cəmləməyə çalışırdı.

– Bunun praktik əhəmiyyəti varmı – “nə vaxt olur”, “nə vaxt olmur”?!

– Sözə bir bax! Hər şeyi çıxartdığınız üç qanundan birinin işgüzar əhəmiyyəti varmı! Bundan sonra sizinlə necə danışmalı?

– Sən arabanı atdan qabağa qoyursan! – Rubin əsəbiləşdi.

– Yenə jarqon! Jarqon! Yəni, fenya...

– Arabanı atdan qabağa! – Rubin təkid edirdi. – Biz, marksistlər isə, hadisələrin konkret təhlilinin dialektikanın hazır qanunlarından çıxarılmasını rüsvayçılıq saymışıq. Buna görə də bizə “nə vaxt olur”, “nə vaxt olmur”u bilmək heç də vacib deyil...

– Mən indi sənə cavab verərəm! Amma sən dərhal deyəcəksən ki, bunu bilirdin, bu aydındır, özlüyündə məlum məsələdir...

Qulaq as: əgər geriyə hərəkət yolu ilə şeyin əvvəlki keyfiyyətinin alınması mümkündürsə, onda inkarı inkar mövcud olmur! Məsələn, əgər vint möhkəm sıxılmışdırsa və onu geri burmaq lazımdırsa – bur. Burada əks proses, kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsi baş vermir və heç bir inkarı inkar yoxdur! Əgər, əks istiqamətdə hərəkət etməklə əvvəlki keyfiyyəti bərpa etmək mümkün deyilsə, onda inkişaf inkar vasitəsilə baş verərdi, amma yenə də: onda təkrarlar mümkündürsə. Yəni: dönməz dəyişikliklər ancaq inkarların özlərinin inkar oluna biləcəyi hallarda inkarlar olacaq!

– İvan insandır, qeyri-İvan insan deyil, – Rubin mızıldandı, – sən paralel tirlərin üzərində olduğu kimi...

– Vintlə bağlı. Əgər sən onu sıxarkən yivi sındırmısansa, geri açanda ona artıq əvvəlki keyfiyyətini – yivin bütövlüyünü qaytara bilməzsən. Bu keyfiyyətin təkrar yaradılması ancaq bir yolla mümkündür: vinti təzədən əritmək, sonra altıbucaqlı mil düzəltmək, daha sonra isə yeni vint kəsmək.

– Bura bax, Mityay, – Rubin sakitliklə onun sözünü kəsdi – dialektikanın vint üzərində izahı ciddi sayıla bilməz axı.

– Niyə ki? Buğda dənindən vintin nəyi pisdir? Vintsiz bircə maşın da yığıla bilməz. Beləcə, vəziyyətlərin hər biri dönməzdir, özündən əvvəlkini inkar edir, yeni vint də köhnəsinə, xarab olmuş vintə nisbətdə inkarı inkardır. Sadədir? – Və fransızsayağı saqqalını qaldırdı.

– Dayan! – Rubin nə isə tapdı. – Sən məni nədə təkzib etdin? Sənin özündə də belə alındı ki, üçüncü qanun inkişafın istiqamətini göstərir.

– Soloqdin əlini sinəsinə qoyaraq baş əydi.

– Əgər sənə, Lyovçik, çevik düşüncə tərzi xas olmasaydı, mənə, çətin ki, səninlə söhbət etmək şərəfi nəsib olardı! Bəli, göstərir! Lakin qanunun göstərdiyini görməyi də bacarmaq lazımdır! Siz bacarırsınız? Qanuna səcdə etməyi yox – onunla işləməyi? Budur, sən nəticə çıxardın ki, qanun istiqamət verir. Gəl indi cavablandıraq: həmişəmi? Cansız təbiətdə? Canlı təbiətdə? Cəmiyyətdə? Hə?

– Nə olar, – Rubin qayğılı-qayğılı dedi. Bəlkə də, bütün bunlarda nə isə ağlabatan bir şey var. Ümumiliklə isə boşboğazlıqdır, hörmətli cənab.

– Boşboğaz sizsiniz! – Soloqdin yenidən qızışaraq əli ilə Rubinin dediklərini kəsdi. – Üç qanun! Sizin üç qanununuz! – o, sarasinlər yığnağında qılınc fırlayırmış kimi hərəkət etdi. – Siz onların birini də başa düşmürsünüz, amma hər şeyi onlardan çıxarırsınız!..

– Sənə deyilir axı: çıxarmırıq!

– Qanunlardan – çıxarmırsınız? – Soloqdin heyrətləndi, havanı kəsib-doğramağını saxladı.

– Yox!

– Bəs onlar sizin üçün nədir – mənasız bir şey? Bəs cəmiyyətin hansı tərəfə inkişaf edəcəyini haradan götürmüsünüz?

– Qu-laq-as! – Rubin sözləri uzadaraq fikrini yeritməyə başladı. – Sən taxta parçasısan, yoxsa insan? Bütün məsələləri biz materialın konkret təhlili yolu ilə həll edirik, başa düşürsən? Hər bir ictimai məsələni – sinfi şəraitin təhlili yolu ilə.

– Onda necə olur? – Soloqdin otaqdakı sakitliyə fikir vermədən bərkdən soruşdu, – bu üç qanun, ümumiyyətlə, lazımsızdır?!

– Niyə ki? Çox lazımlıdır, – Rubin dəqiqləşdirdi.

– Bəs nə üçün? Bir halda ki onlardan heç nə çıxarılmır? Əgər onlardan inkişafın istiqamətini belə almaq mümkün deyilsə, bu, boşboğazlıqdır? Əgər ancaq tutuquşu kimi "inkarı inkar" demək tələb olunursa – kimin nəyinə gərəkdir onlar?

Mübahisə edənlərin getdikcə güclənən səslərindən yastığın altında gizlənməyə çalışan Potapov, nəhayət, yastığını hirslə qulağının üstündən götürdü və yerindən durdu:

– Qulaq asın, dostlar! Sizin yuxunuz gəlmirsə, başqalarının yuxusuna hörmət edin, əgər... – barmağı ilə yana, Ruskanın uzandığı tərəfə işarə edərək əlavə etdi, – əgər daha münasib yer tapa bilmirsinizsə.

Hər şeydə müntəzəm bir qayda xoşlayan Potapovun hirslənməyi, yarımdairəvi otağa çökmüş və indicə duymağa başladıqları sükut, çuğulların əhatəsində olmaları (Rubin öz əqidəsini çəkinmədən qışqıra-qışqıra da deyə bilərdi) istənilən ayıq fikirli insanı özünü yığışdırmağa məcbur edərdi.

Bu ikisi isə lap azca ayılmışdılar. Onların uzun, birinci və axırıncı olmayan mübahisəsi hələ təzə başlayırdı. Hər ikisi başa düşürdü ki, onlara otaqdan çıxmaq lazımdır, amma nə susa, nə də bir-birindən əl çəkə bilmirdilər. Bu iki nəfər dəhlizin qapısı onları udana kimi bir-birinə söz ata-ata gedirdilər.

Onlar çölə çıxan kimi ağ işıq söndü, göy gecə işığı yandı.

Qulaqları mübahisəçilərə ən yaxın olan Ruska Doronin bu iki nəfər haqqında "material" toplamaq fikrində deyildi. O, Potapovun axıra kimi deyilməmiş işarəsini eşitsə də, ona tərəf tuşlanmış barmağını görmədi. Ruska fikirlərinə hörmətlə yanaşdığımız insanların iradlarını eşitdiyimiz zaman yaranan incikliyə bənzər bir inciklik hiss etdi. Əməliyyatçılarla bu ikibaşlı oyuna başlayarkən o, hər şeyi öncədən görürdü, o, düşmənlərinin sayıqlığını azdırmışdı, indi yüz qırx manatla aşkar təntənə ərəfəsində idi, amma dostlarının şübhələri qarşısında müdafiəsiz idi. Onun bu tənha niyyəti məhz bu cür qeyri-adi və gizli olması səbəbindən şübhə altına alınır və pislənirdi. O təəccüblənirdi ki, bu cür yetkin, ağıllı, təcrübəli insanlar onu başa düşə bilmək, onun satqın olmadığına inanmaq dərəcəsində qəlb genişliyinə malik deyildilər.

Və insanların ona olan inamı itdikdən sonra da onları sevməyində davam edən insan bizim üçün üçqat dəyərli olur.

Əgər bu insan həm də qadındırsa?..

Klara!.. O başa düşəcək! Günü sabah ona kələyi haqda danışacaq və o da başa düşəcək.

Heç bir ümidi, heç bir yuxulamaq istəyi olmayan Ruska od düşmüş yatağında çevrilir, gah Klaranın sual dolu gözlərini xatırlayır, gah da həbsxanadan qaçış planını götür-qoy edirdi – məftilin altından keçərək şoseyə kimi uzanan dərə ilə qaçacaq, oradan da avtobusla düz şəhərin mərkəzinə gedib çıxacaqdı.

Sonra isə Klara kömək edəcəkdi.

Səkkiz milyonluq Moskvada adamı tapmaq lütlənmiş Vorkuta vilayətində olduğundan daha çətindir. Deməli, elə Moskvada aradan çıxmaq lazımdır!..

66

Nerjinin dalandar Spiridonla dostluq etməsini Rubinlə Soloqdin zarafatla “xalqın arasına getmə” və hələ Nerjindən də əvvəl Qoqolun, Nekrasovun, Gertsenin, slavyanofillərin, xalqçıların, Dostoyevskinin, Lev Tolstoyun, nəhayət, şərlənmiş Vasisuali Loxankinin tapa bilmədikləri kəndli həqiqətinin axtarışı adlandırırdılar.

Rubinlə Soloqdin özləri bu həqiqəti axtarmırdılar, çünki onların Mütləq şəffaf həqiqətləri vardı.

Rubin yaxşı bilirdi ki, “xalq” anlayışı uydurma bir anlayışdır, qəbuledilməz ümumiləşdirmədir, hər bir xalq siniflərə bölünür və zaman keçdikcə, siniflər də dəyişir. Həyatın yüksək anlamını kəndli sinfində axtarmaq miskin, mənasız bir işdir, yalnız fəhlə sinfi axıra qədər ardıcıl və inqilabidir, həyatın ali anlamını da yalnız bu sinfin kollektivçiliyindən və təmənnasızlığından əxz etmək olar.

Soloqdin lap yaxşı bilirdi ki, “xalq” tarixin hər şeyə biganə olan xəmiridir və Ruh Azmanının iri, yoğun, amma vacib ayaqları məhz bu xəmirdən yapılır. “Xalq” cahil və mədəniyyətsiz, anadan olduqları gündən qoşulduqları və yalnız ölümlərindən sonra azad oluna biləcəkləri boyunduruğu tam ümidsizliklə çəkən qaba varlıqların ümumi adıdır. Yalnız mövcudluğun qaranlıq səmasına səpələnib cingildəyən ulduzları xatırladan tənha parlaq şəxsiyyətlər özlərində ali anlam daşıyırlar.

Hər ikisi də başa düşürdü ki, Nerjin bu xəstəlikdən sağalacaq, yaşlanacaq, fikrini dəyişəcək.

Doğrudan da, Nerjin çoxlu ifrat vəziyyətlərdə olmuş və bunlardan çıxa bilmişdi.

Əzab çəkən qardaşına görə ürəyi ağrıyan ötən əsr rus ədəbiyyatı onda bütün başqa oxucularında olduğu kimi, özündə müdrikliyi, mənəvi saflığı, mənəvi böyüklüyü birləşdirən gümüşü saçlı Xalqın gümüş çərçivəli obrazını formalaşdıra bilmişdi.

Lakin bu ayrıca idi – kitab rəflərində, haradasa uzaq kəndlərdə, tarlalarda, on doqquzuncu əsrin dolanbaclarında qalmışdı. Ölkənin üstündən isə iyirmi birinci əsrin səması asılmışdı və bu səma altındakı Rusiyada belə yerlər çoxdan idi ki, qalmamışdı.

Heç bir Rusiya da yox idi – Sovet İttifaqı və burada da böyük bir şəhər. Bu şəhərdə Qleb adında yeniyetmə böyüyürdü, onun başına bolluca elmi uğurlar tökülürdü, görürdü ki ağlı iti işləyir, hər şeyi tez başa düşür, lakin ondan da tez başa düşənlər və ondan da çox bilənlər var. Xalq isə rəfdə qalmağında davam edirdi, anlam da belə idi: yalnız beyinlərində dünya mədəniyyətinin yükünü daşıyan insanlar, ensiklopedistlər, qədim dünyanın biliciləri, incəsənətə qiymət verməyi bacaranlar, savadlı və hərtərəfli kişilər əhəmiyyətlidirlər. Və seçilmişlərin sıralarında olmaq lazımdır. Uğursuzlar isə, qoy göz yaşı töksünlər.

Müharibə başlandı, Nerjin əvvəl at arabasına təyin olundu, təəssüflə çöldə at dalınca qaçmağa başladı ki, tutub yüyənləsin, belinə çıxa bilsin. O, at sürməyi bacarmırdı, qoşqudan başı çıxmırdı, yabayla ot götürə bilmirdi, vurduğu çəkicin altında, fərasətsiz ustaya gülürmüş kimi, mıx da əyilirdi. Nerjinin vəziyyəti nə qədər acınacaqlı olurdusa, ətrafında olduğu üzü qırxılmamış, söyüşkən, qəddar, xoşagəlməz xalq da bir o qədər bərkdən hırtıldayırdı.

Sonra Nerjin öz fərasəti sayəsində artilleriya zabiti oldu. Yenidən cavanlaşdı, zirəkləşdi, qayışlarını tarım çəkib-geyinməyə başladı, bir çubuq qıraraq onu incəliklə yelləyə-yelləyə gəzməyi öyrəndi, əlində bundan başqa heç bir yük olmazdı. O, yük maşınının ayaqlığında gedir, çayları keçərkən həvəslə söyüş söyür, gecəyarısı və yağış altında yürüşə hazır duraraq sözəbaxan, sədaqətli, əmrləri həvəslə yerinə yetirən və buna görə də ona xoş olan Xalqı da arxasınca aparırdı. Onun bu kiçicik xalqı vahid bir tək kimi sinəsini qabağa verib ayağa durmuş həmin o böyük Xalq haqqında siyasi söhbətlərini diqqətlə dinləyirdi.

Sonra Nerjini həbs etdilər. Özü üçün küt və ölümcül zərbə kimi başa düşdüyü ilk istintaq və yatab həbsxanalarındaca, elə ilk düşərgələrdəcə bəzi “seçilmiş” insanların astar tərəfini görüb heyrətləndi: məhbusun varlığının möhkəmlik, iradə və dostlara sədaqətlə müəyyən olunduğu və dostlarının onun da taleyini həll etdiyi bu şəraitdə Nerjin gördü ki, bu savadlı, kövrək və zərif gözəllik xiridarları çox vaxt qorxaq, asanlıqla təslim olan və savadlı olduqları üçün etdikləri yaramaz hərəkətlərə rəzil üsullarla haqq qazandırmağa çalışan insanlar az bir zamanda satqınlara və dilənçilərə çevrilirlər. Özünü də, az qala, onlara oxşar bir vəziyyətdə gördü. Əvvəllər sıralarında olmağı özünə şərəf saydığı adamlardan iyrəndi, uzaqlaşdı. Əvvəllər pərəstiş etdiyi nə vardısa, indi hamısını nifrətlə ələ salmağa, hamısına gülməyə başladı. İndi o sadələşməyə, özündəki son ziyalı lütfkarlığı və iradəsizliyi əlamətlərini aradan qaldırmağa çalışırdı. Fasiləsiz uğursuzluqlar dövründə, əzilmiş taleyinin uçurumlarında Nerjin bu qənaətə gəldi ki, dünyada yalnız öz əlləri ilə ağac yonan, metal kəsən, torpaq şumlayan və çuqun tökən insanlar dəyərlidirlər. İndi Nerjin həyat fəlsəfəsini və müdrikliyi hər şeyi bacaran bu insanlardan öyrənmək qərarına gəlmişdi. Beləliklə də, Nerjin üçün çevrə qapanmışdı, o, ötən əsrdə dəbdə olmuş xalq arasına getmək anlamına gəlib çıxmışdı.

Lakin babalarımız üçün əlçatmaz olan spiralın quyruğu da qapalı çevrənin dalınca gəlirdi. Savadlı dustaq Nerjinin on doqquzuncu əsrin savadlı mülkədar və əyanlarına lazım olduğu kimi xalqın arasına düşməsinə ehtiyac yox idi, bunun üçün ona paltarını dəyişmək və pilləkən axtarmaq gərək deyildi: onu cırıq pambıq şalvarda, əzik-üzük köhnə sırıqlıda bu xalqın arasına atdılar və normanı yerinə yetirməyini tələb etməyə başladılar. Sadə insanların taleyini Nerjin lütfkar və rəhmdil, həmişə bu insanlardan fərqlənən və həmişə də onlara yad olaraq qalan ağa kimi bölüşmədi, bunu onların özləri kimi, onlardan fərqlənməyən, bərabər insanlar arasında bərabər olaraq etdi.

Bunu kəndlilərə qaynayıb-qarışmaq üçün etmədi, gündə bir tikə alaçiy qara çörək tikəsini qazanmaq üçün etdi. Nerjinə mismarı düz vurmağı, taxtanı taxtanın yanına oturtmağı öyrənmək lazım gəldi. Amansız düşərgə dərslərindən sonra onun gözlərindən daha bir pərdə götürüldü. Nerjin başa düşdü ki, bundan da aşağı düşməyinə ehtiyac yoxdur və aşağılarda onu heç kəs gözləmir. Məlum oldu ki, onun yanında Xalqın hansısa bir əsaslı, kəndli üstünlüyü yoxdur. Bu adamlarla bir yerdə mühafizəçilərin qışqırıqları altında qarın üstündə oturan, onlarla birgə tikintinin qaranlıq künclərində onbaşıdan gizlənən, onlarla birgə şaxtalı havada araba itələyən və patavalarını qurudan Nerjin aydın gördü ki, bu insanlar heç də ondan üstün deyillər. Onlar aclığa və susuzluğa heç də Nerjindən daha davamlı deyillər. Onillik müddətin daş divarı qarşısında ruhən ondan möhkəm deyillər. Yatab və şmon dəqiqələrində ondan zirək və ehtiyatlı da deyillər. Əvəzində isə çuğullara qarşı kor və daha sadəlövhdürlər, müdiriyyətin kobud yalanlarına tez aldanırlar. Stalinin onlar üçün imzalamaqdansa yıxılıb gəbərməyinin üstün tutduğu amnistiyanı gözləyirlər. Əgər hansısa bir düşərgə heyvərəsi gülürsə, onlar da gülümsünməyə tələsirlər. Bir də, xırda nemətlərə – əlavə yüz qram qıcqırmış darı yarmasına, eybəcər düşərgə şalvarlarına (təki bir az təzə və ala-bəzək olsun) qarşı olduqca hərisdirlər.

Çox vaxt onlara həyatdan daha fərqli olan nəzər nöqtəsi çatmırdı.

Nerjinə isə bircə şey qalırdı – özü olmaq.

Artıq neçənci dəfə meyillərindən xilas olmuş – tamamilə, ya da yox? – Nerjin qəti başa düşdü ki, Xalqı bu vaxta kimi heç bir yerdə oxumadığı qədər başa düşüb: Xalq – heç də bizim dilimizdə danışanların hamısı demək deyil, düha işığı ilə nişanlanmış seçilmişlər də deyil. Xalq üçün insanlar əllərinin zəhmətinə və təhsillərinə görə seçilmirlər.

Yalnız ruhlarına görə.

Ruhunu isə hər kəs özü yaradır, illər boyu.

Özündə elə bir ruh yaratmaq, elə bir ruh cilalamağa çalışmaq lazımdır ki, insan ola biləsən. Və bu yolla da xalqının bir zərrəsi olasan.

Belə ruhu olan insan həyatda çox şeyə nail olmur, vəzifəyə, var-dövlətə çata bilmir. Məhz buna görə də xalq əksər hallarda cəmiyyətin yuxarı pillələrində durmur.

67

Kürən, yumrubaş adam olan Spiridonu yaxşı tanımayanlar onun sifətindəki hörmət ifadəsini istehza ifadəsindən heç də həmişə ayıra bilmirdilər. Nerjin isə şaraşkaya gələn kimi bu adama diqqət yetirməyə başladı. Burada başqa fəhlələr – xarratlar, çilingərlər, tornaçılar da vardı, lakin Spiridon onların hamısından kəskin fərqlənirdi və məhz onun Xalqın nümayəndəsi olması Nerjin üçün şübhəsiz idi. Ondan nə isə götürmək olardı.

Lakin bu işdə Nerjin çətinliklə rastlaşdı: o, Spiridonla daha yaxından tanış olmaq üçün bəhanə tapa bilmirdi, hələ danışmağa sözləri də yox idi, işlə bağlı, ümumiyyətlə, rastlaşmırdılar və başqa-başqa otaqlarda yaşayırdılar. O qədər də böyük olmayan fəhlə qrupu şaraşkada ayrıca otaqda olurdu, boş vaxtlarını da ayrı keçirirdi, Nerjin Spiridonun yanına gəlməyə başlayandan sonra isə Spiridonun özü də, onun çarpayı qonşuları da yekdil qənaətə gəldilər ki, bu adam yalquzaqdır və kirvə üçün ov axtarır.

Spiridon özünü şaraşkada ən axırıncı adam sayırdı və əməliyyat müvəkkillərinin ona belə diqqət ayırmalarının səbəbini heç təsəvvürünə də gətirə bilmirdi, amma yenə də ehtiyatlanırdı, bilirdi ki, əməliyyatçılar heç leşdən də iyrənmirlər. Nerjin otağa girəndə Spiridonun üzü yalandan gülürdü, o, qonağına çarpayısında yer verir və səfehsayağı bir ifadə ilə siyasətdən olduqca uzaq şeylərdən – suda qaynaşan balığı paya ilə vurmağın, lal suda onların qəlsəmələrindən tənək haçalarını keçirtməyin, torla balıq tutmağın üsullarından, özünün sığın və qonur ayı ovuna (ağ qalstuklu qara ayıdan isə gərək özünü gözləyəsən!) getməyindən, ballıca otu ilə ilanları necə qovmağından, hansı otu biçməyin daha asan olduğundan danışmağa başlayırdı. Spiridonun iyirminci illərdə Marfa Ustinovnaya (həmin vaxtlar Marfa Ustinovna kənd klubundakı dram dərnəyində oynayırdı) necə pərəstişkarlıq etməsi haqqında da hekayəti vardı. Qızı varlı dəyirman sahibinə vermək istəyirdilər, o isə sevgisinə görə Spiridona qoşulub qaçmağı üstün tutmuşdu. Müqəddəs Pyotr günündə gizlicə toy da etmişdilər.

Bu zaman Spiridonun hərəkətsiz xəstə gözləri, sanki, sıx kürən qaşları altından soruşurdu: “Nə gəzirsən, yalquzaq? Əlinə heç nə keçməyəcək, özün görürsən”.

Doğrudan da, başqa çuğul çoxdan bezər və heç cür ipə-sapa yatmaq istəməyən şikarından əl çəkərdi. Hər bazar günü axşamı Spiridonun yanına gəlməyə heç kəsin səbri çatmazdı. Lakin əvvəllər Spiridonun otağına çəkinə-çəkinə girən, burada, həbsxanada, azadlıqda düşünüb çatdıra bilmədiyi hər şeyi ayırd etmək istəyən Nerjin isə aylar keçdikcə Spiridonun nağıllarından yorulmurdu, əksinə, Spiridonla görüşləri ona təravət bəxş edir, hekayətləri doğan günəşin şəfəqlərindən canlanmış çay kənarında bitən yaşıl otların nəfəsini gətirir, Rusiyanın həyatındakı yeganə yeddiilliyə – NEP yeddiilliyinə aparırdı. Bu yeddi ilin Rusiya kəndinin həyatında – sıx meşədə tikilmiş ilk komadan, Rürikoviçlərdən də qabaqkı dövrlərdən başlamış son vaxtların kolxoz quruculuğuna qədər – bənzəri və bərabəri olmamışdı. Bu yeddiillikdə Nerjin uşaq olmuşdu və həmişə təəssüf edirdi ki, bir az əvvəl doğulmayıb. Spiridonun hərarətli, xırıltılı səsini həvəslə dinləyən Nerjin bir dəfə də olsa ikibaşlı sual verərək siyasətə keçməyə çalışmamışdı. Spiridon da tədricən ona inanmağa, özü də bilmədən keçmişinə baş vurmağa, yavaş-yavaş daimi ehtiyatlanmadan xilas olmağa, alnının dərin qırışları hamarlanmağa, qırmızımtıl üzü sakit bir şəfəqlə işıqlanmağa başladı. Gözünün zəif görməsi Spiridonun şaraşkada kitab oxumağına mane olurdu. Nerjinə uyğunlaşaraq, o, hərdən “prinsip”, “analoji” kimi sözlər də işlətməyə başlamışdı. Marfa Ustinovnanın dram dərnəyində çıxış etdiyi vaxtlarda səhnədən Yeseninin adını eşitmişdi və bu adı yadında saxlamışdı.

– Yesenin? – Nerjin bunu gözləmirdi. – Əladır! Məndə var. Burada. Şaraşkada. İndi, axı bu, nadir şeydir. – Və üzlüyünə ağcaqayın yarpaqları çəkilmiş, balaca kitabçanı gətirdi. Ona çox maraqlı idi: doğrudanmı indi möcüzə baş verəcək, bisavad Spiridon Yesenini başa düşəcək, onu dəyərləndirəcək?

Möcüzə baş vermədi, Spiridon əvvəllər eşitdiklərindən bircə sətir də yadda saxlaya bilməmişdi, lakin “Tanyuşa gözəl idi”ni və “Xırman vaxtı”nı dərhal dəyərləndirdi.

İki gün sora isə mayor Şikin Nerjini çağırdı və Yeseninin senzura yoxlaması üçün təhvil verilməsini tələb etdi. Ona kim demişdi – Nerjin bunu bilmədi. Kirvədən ziyan görmüş və bir növ, Spiridona görə Yesenini itirmiş Qleb onun tam etibarını qazandı. Spiridon ona “sən” deyə müraciət etməyə başladı, indi onlar otaqda yox, həbsxanadaxili pilləkənin üstündə, kimsənin onları eşidə bilməyəcəyi yerdə söhbətləşirdilər.

Həmin vaxtdan sonra, son beş-altı bazar, Spiridonun hekayətləri Nerjinin çoxdan həsrətində olduğu dərinlik kəsb etməyə başlamışdı. Axşamlar Nerjinin gözləri qarşısında bircə qum dənəsinin – inqilab vaxtı on yeddi yaşında olmuş, Hitlerlə müharibə başlayanda isə yaşı artıq qırxı keçmiş rus mujikinin – həyatı sərgiləndi. O, hansı sellərə düşməmişdi!? Spiridonun hamar başı hansı ləpələr görməmişdi!? On dörd yaşından ailə başçısı olmuşdu (atasını alman cəbhəsinə apardılar və orada da öldü), qoca kişilərlə ot çalmağa getmişdi (“yarım günə ot çalmağı öyrəndim”). On altı yaşında artıq şüşə zavodunda işləyirdi və qırmızı bayraqlar altında toplanış yerlərinə gedirdi. Torpaq kəndlilərə verilən kimi, qaçıb kəndə gəldi və torpaq payını aldı. Həmin il anası və qardaşları ilə yaxşı tər tökdülər və tezliklə də öz çörəkləri oldu. Amma Milad bayramından sonra taxılı şəhərə dartmağa başladılar – elə hey deyirdilər: təhvil ver! Pasxadan sonra isə Spiridonun on səkkiz yaşı tamam oldu, on doqquza keçdi, onu Qızıl Orduya apardılar. Torpaqdan ayrılıb orduya getmək Spiridona maraqlı görünmədi, o da başqa oğlanlarla birgə meşəyə qaçdı və orada "yaşıllar"a qoşuldu (dəymə bizə, dəymərik sizə). Sonra meşədə yaşamaq çətinləşdi və ağların əlinə düşdülər (elə bu arada qısa müddətə də olsa ağlar gəlib çıxmışdılar). Ağlar onları sorğu-suala tutmuş, aralarında komissarların olub-olmadığını öyrənmək istəmişdilər; beləlri yox idi, başçılarını qorxutmaq üçün güllələdilər, o birilərinə isə üçrəngli kokarda taxmağı əmr edərək tüfəng verdilər. Ağların ordusunda köhnə qayda qalırdı, çarın vaxtındakı kimi idi. Bir az ağların tərəfində vuruşandan sonra qırmızılara əsir düşdülər (elə də müqavimət göstərmədən özləri təslim oldular). Qırmızılar zabitləri güllələdilər, əsgərlərə isə papaqlarındakı kokardaları çıxartmağı, çəkmə geyinməyi əmr etdilər. Vətəndaş müharibəsi qurtarana kimi də Spiridon qırmızıların tərəfində qaldı. O, Polşada da olmuşdu, Polşadan sonra isə orduları əmək ordusuna çevrilmişdi, onu heç cür evə buraxmaq istəmirdilər, sonra Piterə apardılar və ilk həftədəcə buzun üstü ilə hansısa istehkamı almağa göndərdilər. Yalnız bundan sonra Spiridon evə qayıda bildi.

Kəndə yazda qayıtmışdı və dərhal da doğma, müharibədə qoruduğu torpağın üstünə cummuşdu.

Müharibədən hamı kimi qayıtmamışdı: ərköyünləşməmişdi, başı yellə dolu deyildi. Az bir vaxta özünü tutdu (yaxşı sahibin həyətindən keç, pul taparsan), evləndi, at aldı...

O vaxtlar hakimiyyətin özü də çaşıb-qalmışdı: axı dövlət kasıblara arxalanırdı, insanlar isə kasıblaşmaq yox, varlanmaq istəyirdilər, kasıblar da özlərinə təsərrüfat düzəltməyə çalışırdılar – əlbəttə ki, işləmək istəyənləri. O vaxtları bir söz də buraxmışdılar: intensivçi. Bu, təsərrüfatı muzdurların hesabına yox, elmin dediyi kimi, bacarıqla aparmaq demək idi. Spiridon Yeqorov da arvadının köməyi ilə intensivçi oldu.

Spiridon həmişə deyirdi ki, “uğurlu nikah həyatın yarısıdır”. Marfa Ustinovna da onun əsas xoşbəxtliyi və həyatının başlıca uğuru idi. Arvadına görə içki də içmirdi, mənasız toplantılardan uzaq qaçırdı. Marfa Ustinovna aralarında bir il olmaqla ona üç uşaq doğmuşdu – iki oğul və bir qız. Lakin uşaqların doğulması onu ərindən uzaqlaşdırmamışdı. O, səbirlə öz yükünü çəkirdi – təsərrüfat yaratmaq yükünü! Savadlı qadın idi, “Özün özünə aqronom” jurnalını oxuyurdu; beləcə, Spiridon da intensivçi olmuşdu.

İntensivçiləri rəğbətləndirirdilər, onlara borc pul, toxum verirdilər. Uğur uğur dalınca gəlirdi, pul üstünə pul gəlirdi, artıq kərpicdən ev tikmək istəyirdilər, amma ağıllarına da gəlmirdi ki, belə xoş günlər haçansa bitəcək. Spiridonun hörməti vardı, onu vətəndaş müharibəsi qəhrəmanı və kommunist kimi iclaslarda həmişə qabaqda, böyüklərin yanında oturdurdular.

Elə bu arada evləri yanıb kül oldu, uşaqlarını güclə xilas edə bildilər. Lütə, heç nəyi olmayan üryana çevrildilər.

Amma kədərləri uzun çəkmədi. Yanmış əmlakı birtəhər bərpa edə bilmişdilər ki, uzaq Moskvadan təzə xəbər gəldi: qolçomaqlıqdan salma. Moskvanın özünün ağılsızlıq edərək yetişdirdiyi intensivçilərin hamısını daha bir ağılsızlıq edərək qolçomaq kimi məhv etməyə başladılar. Marfayla Spiridon sevindilər ki, kərpic ev tikməyə çatdırmadılar.

Neçənci dəfə idi ki, tale onlara tapmaca verirdi, bəlanı qazanca çevirirdi.

QPU[1]-nun mühafizəsi altında tundraya ölməyə getmək əvəzinə Spiridon Yeqorov “kollektivləşmə üzrə komissar” təyin olundu və camaatı kolxozlara qovmağa başladı. Belində hamıda xof yaradan yekə tapança gəzdirir, qolçomaq oldu-olmadı, bölgü üzrə neçə nəfər lazım idisə, o qədər adamı şəxsən özü, heç nə götürməyə icazə vermədən evlərindən qovur, milisə qoşub yola salırdı.

---

[1] *QPU* – Baş Siyasi İdarə. Bir müddət Sovet dövlət təhlükəsizliyi orqanları belə adlanmışdır. (*rus.*: ГПУ – Главное Политическое Управление)

Spiridon həyatının nə bu, nə də başqa dönəmlərində asan anlama və sinfi təhlilə gəlmirdi. Nerjin onu qınamırdı, daxili aləmini qurdalamırdı, amma başa düşürdü ki, o vaxtlar Spiridonun qəlbində olduqca bulanıq hisslər tüğyan edirdi. Həmin illərdə Spiridon içməyə başladı, özü də elə içirdi ki, sanki, əvvəllər bütün kənd onun olmuşdu, indi də onu içkiyə verib puç etmək istəyirdi. O, komissar rütbəsini qəbul etsə də, vəzifəsini pis icra edirdi. Baxmırdı ki, kəndlilər mal-qaranı kəsirlər, kolxoza girəndə nə bir heyvan, nə də bir at gətirmirlər.

Bütün bunlara görə Spiridonu komissarlıqdan çıxarıb atdılar, amma bununla kifayətlənmədilər, dərhal ona əllərini dala tutmağı əmr etdilər, iki nəfər tapançalı milisioner də, biri arxasında, biri də qabağında, onu həbsxanaya apardılar. Məhkəməsi lap tez oldu (bizdə heç vaxt və heç kəsin məhkəməsi uzun çəkmir). "İqtisadi əksinqilab"a görə on il iş kəsib Belamorkanala, Belamorun tikintisi qurtarandan sonra isə Moskva-Volqa kanalının tikintisinə göndərdilər. Kanallarda Spiridon gah yerqazan fəhlə, gah da xarrat işlədi, yeməyi də pis deyildi, bircə narahatçılığı vardısa da, o da sahibsiz qalmış Marfa və üç uşağı ilə bağlı idi.

Sonra Spiridonun təkrar məhkəməsi oldu. İqtisadi əksinqilabçılığı "sui-istifadə"yə dəyişdilər və bununla da o, sosial cəhətdən yad elementdən sosial baxımdan yaxın adama çevrildi. Spiridonu çağırıb dedilər ki, indi ona özünümühafizə tüfəngi etibar edilir. Hələ dünən adi dustaq olan Spiridonun özü mühafizəçiləri söyürdü, özünümühafizəyə isə ümumiyyətlə, nifrət edirdi, bir gün o da tüfəng götürdü və dünənki yoldaşlarını tüfəng altında işə aparıb-gətirməyə başladı, çünki bu yolla həbs müddətini azalda və evə ayda qırx manat pul göndərə bilirdi.

Tezliklə iki romblu düşərgə rəisi onu azad olunması münasibəti ilə təbrik etdi. Spiridon sənədlərini kolxoza deyil, zavoda aldı, Marfanı uşaqları ilə ora gətirdi və az bir müddətə ən yaxşı şüşəçi kimi şəkli şərəf lövhəsindən asıldı. O, əlavə də qalıb işləyirdi ki, hələ yanğın vaxtı itirdiklərinin əvəzini qazana bilsin. Artıq yanında bostanı olan balaca bir daxma almaq və uşaqların sonrakı təhsili haqqında da düşünürdülər. Müharibə başlayanda uşaqları on beş, on dörd, on üç yaşında idilər. Tezliklə cəbhə onların qəsəbəsinə yaxınlaşdı. Hakimiyyət, kimi bacarırdı, şərqə köçürürdü və onların qəsəbəsini də tam köçürə bildilər.

Spiridonun taleyinin hər dönəmində Nerjin ehtiyatlanır, gözləyirdi ki, yenə bir oyun çıxaracaq. Artıq ehtimal edirdi ki, düşərgələrdən bezmiş Spiridon qalıb almanları gözləyə bilər. Yox! İlk vaxtlar bu adam özünü vətənpərvərlik romanlarında olduğu kimi aparmışdı: nəyi vardısa, torpağa basdırmışdı və zavodun avadanlığı vaqonlara yüklənən kimi üç uşağını və arvadını fəhlələrə verilmiş arabaya oturdaraq, “at özgənin, qamçı özgənin, qov getsin” deyib minlərlə başqa insanlar kimi Poçepdən düz Kaluqaya kimi çəkilmişdi.

Lakin Kaluqa yaxınlığında nə isə qırıldı, onların axını parçalandı, artıq sayları minlərlə yox, yüzlərlə oldu, kişiləri elə ilk hərbi komissarlıqdaca orduya aparmaq istədilər, ailələrinə isə yollarına davam etməyi tapşırdılar.

Spiridon başa düşdü ki, ailəsindən ayrı düşməli olacaq. Düz hərəkət etdiyinə azca da olsa şübhə etməyərək, meşədə hamıdan ayrıldı, cəbhə xəttinin gəlib keçməsini gözlədi – artıq heç kəsin yox, özününkü hesab etdiyi və buna görə də qorumağa çalışdığı həmin o atla, həmin o arabada ailəsini geri, Kaluqadan Poçepə gətirdi, öz kəndinə qayıtdı və boş daxmaların birində yerləşdi. Ona dedilər: keçmiş kolxoz torpaqlarından nə qədər istəyirsən götür və becər. Spiridon da torpağı götürdü, heç bir vicdan əzabı çəkmədən və müharibə haqqında məlumatları izləmədən əkib-becərməyə başladı. Lap əvvəllər, nə kolxozların, nə də müharibənin olmadığı vaxtlarda işlədiyi kimi işlədi.

Partizanlar gəlib ona deyirdilər: hazırlaş, Spiridon, döyüşmək lazımdır, yer şumlamaq yox.

– Kimsə şumla da məşğul olmalıdır, – Spiridon cavab verirdi. Torpaqdan ayrılıb getmirdi. Partizanlığa onu güclə qovurdular, Spiridon izah edirdi, bu heç də elə deyildi ki, guya, cavanların, qocaların boğazlarından tikə keçmirdi, hamı əlinə bıçaq alıb almanların üstünə cummaq istəyirdi. Yox. Paraşütlə Moskvadan təlimatçılar göndərirdilər, onlar da kəndliləri hədə-qorxu ilə meşələrə çəkirdilər, çıxılmaz vəziyyətə salırdılar.

Partizanlar alman motosikletçisini öldürmək qərarına gəldilər, özü də kənar bir yerdə yox, məhz kəndin ortasında. Onlar almanların qoyduqları qaydadan da xəbərdar idilər. Almanlar dərhal gəlib çıxdılar, hamını evlərindən çölə qovaraq, bütün kəndi yandırdılar.

Spiridon yenə əmin oldu ki, almanlarla hesab çürütmək vaxtı çatıb. Marfanı uşaqları ilə qaynanasının yanına apardı və dərhal meşəyə, partizanların yanına çəkildi. Spiridona avtomat, qumbara verdilər, o da vicdanla, torpaqda və zavodda işlədiyi kimi, dəmir yolunun kənarlarında alman gözətçilərini vurmağa, onların yük karvanlarını ələ keçirməyə, körpülərin partladılmasında partizanlara kömək etməyə başladı. Bayram günlərində isə ailəsinə də baş çəkə bilirdi.

Cəbhə isə qayıdırdı. Hətta deyirdilər ki, bizimkilər gələn kimi Spiridona partizan medalı da verəcəklər. Onların sovet ordusuna qəbul olunacağı da elan olunmuşdu. Meşə həyatlarının sonu yaxınlaşırdı.

Marfanın yaşadığı kənddən almanlar bütün sakinləri çıxarmışdılar, bu xəbəri ona qaçıb gəlmiş oğlu gətirmişdi.

Dərhal, bizimkilərin gəlib çıxmasını gözləmədən, heç kəsə heç nə demədən Spiridon avtomatını və iki patron diskini atıb ailəsinin dalınca yollandı.

Özünü birtəhər axına salaraq, əvvəlki arabasında, əvvəlki atını qamçılayaraq, yeni qəbul etdiyi qərarın düzgünlüyünə həmişəki kimi əmin olaraq, adam dolu yollarla Poçepdən Slutska qədər addımladı.

Nerjinə isə başını tutub yırğalanmaq qalırdı.

– Ay-ay-ay! Bu nə möcüzədir, Spiridon Danilıç, baş verir? Bütün bunları mən beynimə necə yerləşdirim? Sən axı buzun üstü ilə Kronştadta getmisən, bizim üçün sovet hakimiyyəti qurmusan, adamları kolxoza qovmusan...

– Bəs sən necə, qurmamısan?

Nerjin çaşıb qalırdı. Qəbul olunmuşdu ki, sovet hakimiyyətini ataları qurublar, o vaxt, on yeddi-on səkkizdə, bunu hamı təntənə ilə deyirdi, xüsusi dəyərləndirirdi.

Spiridonun dodaqlarında istehza sezildi:

– Sən qurmusan – fikir vermədin? – o əl çəkmirdi.

– Fikir vermədim, – Nerjin üçillik cəbhə komandirliyi dövrünə bir də nəzər salaraq, pıçıldadı.

– Belə də olur... Çovdar səpirik, qanqal çıxır.

Sosial eksperimenti isə davam etdirmək lazım idi. Nerjin yalnız sual verirdi:

– Sonra nə oldu, Danilıç?

Sonra nə oldu! Əlbəttə, qaçıb meşədə gizlənə bilərdi, hətta bir dəfə belə də etmişdi, amma işi bəd gətirdi, quldurlara rast gəldi, qızını onların əlindən güclə ala bildi. Bir də axına qarışıb getdi. Sonra düşündü ki, daha ona inanmayacaqlar, mütləq xatırladacaqlar ki, partizanlara da ilk gündən qoşulmayıb, sonradan da ki qaçıb. Nə olursa olsun deyib Slutska kimi getdi. Orada köçkünləri vaqonlara mindirir, Reyn vilayətinə kimi yemək talonları verirdilər. Əvvəl şayiə yayıldı ki, guya, uşaqlarla getməyə qoymayacaqlar və Spiridon vəziyyətdən necə çıxmaq barədə düşünməyə başladı. Ancaq hamını aparırdılar: o da atı və arabanı ataraq çıxıb getdi. Maynts[1] yaxınlığında onu oğlanları ilə birlikdə zavoda təyin etdilər, qızını və arvadını isə bauerlərin[2] yanına göndərdilər.

Zavodda işlədikləri vaxt bir dəfə alman ustası Spiridonun kiçik oğlunu vurdu. Spiridon da çox düşünmədən əlində balta yerindən atıldı və ustanın üstünə qolaylandı. Alman reyxinin qanunlarına əsasən, əgər iş qanuna çatsaydı, bu hərəkətinə görə Spiridonu güllələnmə gözləyirdi. Ancaq ustanın hirsi soyudu, qiyamçının yanına gələrək, Spiridonun sözlərinə görə, dedi:

---

[1] Almaniyada şəhər

[2] Kəndli (*alm.*)

– Mən özüm də fatерəm. Mən səni ferşteye.

Müdiriyyətə məlumat vermədi! Tezliklə Spiridon bildi ki, usta elə həmin səhər oğlunun Rusiyada həlak olması xəbərini alıbmış.

Çox şeylər görmüş, böyürlərində salamat yer olmayan Spiridon reynli ustanı xatırlayaraq, qolu ilə göz yaşlarını silir və bundan heç bir utanc duymurdu:

– Bundan sonra mən daha almanlara hirslənmirəm. Evimi yandırmaqlarını, mənə etdikləri bütün pislikləri bu fater yaddaşımdan sildi. Bir insan kimi məni başa düşdü axı! – Bu da alman...

Lakin söylənilən hadisə bu tərs kürən kəndlinin haqlılığına olan əminliyini sarsıtmış nadir, olduqca nadir hallardan biri idi. Bütün ağır illər boyu, taleyin bütün amansız dönəmlərində qərar vermə anlarında Spiridonun qətiyyətinə heç nə təsir edə bilməmişdi. Öz gündəlik metodikası ilə Spiridon Montenin və Şarronun ən yaxşı səhifələrini təkzib edirdi.

Spiridon Yeqorovun insan ruhunun və cəmiyyətin ən ali yaşantılarını dərk etmək baxımından dəhşətli dərəcədə avam olmasına baxmayaraq, onun hərəkətləri və qərarları davamlı gözüaçıqlıqla fərqlənirdi. Əgər təsadüfən öyrənmiş olsaydı ki, kəndin bütün itlərini almanlar öldürüblər, belə şeylər də olmuşdu, yenə də inəyin kəsilmiş başını sakitcə qarın üstünə qoyardı ki, bunu başqa vaxt heç bir vəchlə etməzdi. Heç bir vaxt nə coğrafiyanı, nə də alman dilini öyrənməmiş olsa da, Elzasda səngər qazarkən başlarının üstünü almış bəladan qurtarmaq üçün böyük oğlunu götürüb qaçmışdı, heç kəsdən soruşmadan, almanca yazıları oxumadan, gündüzlər gizlənərək, gecələr isə tanımadığı yerlərdən keçərək, doxsan kilometrlik yolu qət etmiş və düz Maynts yaxınlığına, arvadının işlədiyi bauerin evinə gəlib çıxmış, amerikalılar gələnə kimi ailəsi ilə birgə bağda qazılmış bunkerdə oturmuşdu.

Hissi qavrayışın həqiqiliyi meyarları ilə, idrakımızın özündə şeylərə adekvatlığı ilə bağlı əbədi suallar Spiridonu heç vaxt narahat etməmişdi. O əmin idi ki, hər şeyi səhvsiz görür, eşidir, duyur və başa düşür.

Ləyaqət haqqında təlimlə bağlı da Spiridonda hər şey adi və yerinə tam uyğun idi. O, heç vaxt böhtan atmamışdı. Heç vaxt yalandan şahidlik etməmişdi. Yalnız ehtiyac yarananda söyüş söyürdü. Ancaq müharibədə adam öldürmüşdü. Ancaq istədiyi qıza görə dava etmişdi. Heç bir insandan bircə qırıq parça, bircə çörək qırıntısı da oğurlaya bilməzdi, lakin imkan düşən kimi sakit bir əminliklə dövlətdən oğurlayırdı. Evlənməzdən qabaq arvadların dalınca düşməyinə gələndə isə, – düşüncələrimizə hakim kəsilmiş Aleksandr Puşkin də boynuna alırdı ki, bütün ehkamlardan onun üçün ən ağır olanı “Yaxınının arvadını istəmə” ehkamıdır.

İndi, əlli yaşa çatmış dustaq, demək olar ki, kor, burada, həbsxanada ölməyə məhkum edilmiş Spiridon nə müqəddəsliyə can atmır, nə ruhdan düşmür, nə peşmançılıq çəkmir, nə də (düşərgə dili ilə desək) islah olunmaq istəmirdi: bununla belə, hər gün süpürgəsini götürür, gün çıxandan gün batana kimi səylə həyəti süpürür və bununla da komendant və əməliyyat müvəkkili qarşısında həyatını qoruyurdu.

Hakimiyyət necə olsa da Spiridon hakimiyyətlə heç vaxt düz gəlmirdi.

Spiridonun sevdiyi bircə şey vardı – torpaq.

Spiridonun bircə şeyi vardı – ailəsi.

O, gündəlik həyatda işlənməyən “vətən”, “din”, “sosializm” sözləri ilə ümumiyyətlə, tanış deyildi; onun qulaqları bu sözlər üçün bağlı olurdu, bu sözləri deməyə dili dönmürdü.

Onun vətəni ailəsi idi.

Onun dini ailəsi idi.

Onun sosializmi də ailəsi idi.

İdrak, xeyir və əbədilik təbliğ edən, Spiridonu allahlaşdıran bütün yazıçıları və natiqləri, keşişləri, sosial-demokratları, azad təşviqatçıları, ağ mülkədarları və qırmızı sədrləri, bir sözlə, bütün ömrü boyu onunla məşğul olmaq istəmiş hər kəsi Spiridon qeyzlə başından edirdi:

– Bəlkə... gedəsiniz?!

68

Onların başlarının üstündəki taxta pillələr qalxıb düşən insanların ayaqları altında cırıldayırdı. Üstlərinə arabir toz və zibil tökülürdü, ancaq nə Nerjin, nə də Spiridon bunlara fikir vermirdi.

Göy paraşütçü kombinezonlarında, dizlərini qucaqlayaraq çoxdan süpürülməmiş döşəmənin üstündə oturmuşdular. Bu cür, alta kötük qoymadan oturmaq çox narahat idi, onlar azca dala əyilir – çiyinlərini və bellərini pilləkənə çəpinə vurulmuş taxtalara söykəyirdilər. Düz qabağa baxan gözləri ayaqyolunun suvağı tökülmüş yan divarına zillənmişdi.

Həmişə nəyi isə başa düşmək, düşüncəsi ilə əhatə etmək lazım gələndə olduğu kimi, Nerjin tez-tez papiros çəkir, kötükləri isə ağardılmış, lakin olduqca kirli divarın dibi ilə gedən yarıçürümüş plintusun yanına yığırdı. Spiridon isə, hamı kimi adı ilə ona ümidsiz diyarda, az qala, sümüklərini qoymalı olacağı yerlərdə çəkdiyi əziyyətləri xatırladan “Belamorkanal” payını alsa da, papiros çəkmirdi və onun bir gözünün görmə qabiliyyətini üçdəbir dərəcədə qaytarmış, ona işıq bəxş etmiş alman həkimlərin qadağasına ciddi əməl edirdi.

Alman həkimlərə qarşı Spiridonun ürəyində minnətdarlıq və hörmət hissi hələ də qalmaqda idi. Gözləri tamam tutulandan sonra onlar Spiridonun belinə iri bir iynə vurdular, uzun müddət gözlərinə məlhəm qoyub sarğı altında saxladılar, sonra isə alaqaranlıq otaqda sarğını açıb dedilər – “Bax!” Və dünya onun gözünə göründü! Spiridon parlaq günəş kimi gördüyü gecə lampasının zəif işığında xilaskarının başının qara cizgilərini gördü, onun əlini öpdü.

Nerjin reynli alman həkiminin həmişə diqqətli, bu anda isə yumşalmış üzünün ifadəsini təsəvvür etdi. Həkim sarğılardan qurtulmuş, həlim səsi sonsuz minnətdarlıq ifadə edən şərq çöllərindən gəlmiş bu kürən vəhşiyə baxır, onun daha yaxşı həyat üçün yarandığını və öz təqsiri üzündən bu günə düşmədiyini fikirləşirdi.

Spiridonun hərəkəti isə almanlar üçün vəhşilikdən də pis bir şey kimi görünürdü.

Müharibədən sonra Spiridon bütün ailəsi ilə birgə köçürülmüş şəxslər üçün yaradılmış amerikan düşərgəsində yaşamışdı. Düşərgədə o, həmkəndlisi ilə, hələ kolxoz qurduqları illərdə onu çuğullamış biri ilə rastlaşmışdı. Slutska kimi onunla bir yerdə gəlmişdilər, Almaniyada isə onların hərəsi bir tərəfə düşmüşdü. İndi isə uğurlu görüşlərini yumaq lazım idi, başqa heç nə olmadığı üçün, kəndlisi spirt tapıb gətirmişdi. Spirt yoxlanmamışdı, üstündəki almanca yazı da oxunmamışdı – əvəzində onların əlinə havayı düşmüşdü. Ehtiyatlı, heç nəyə inanmayan, minlərlə təhlükədən canını qurtara bilmiş Spiridon da rus "bəlkə"sindən sığortalanmamışdı: eybi yox, aç, içək! Həmin bu spirtdən ağzına kimi dolu bir stəkan vurmuşdu, qalanını isə çuğul həmkəndlisi özü içmişdi. Yaxşı ki, oğlanları yanında deyildilər, yoxsa onlara da pay düşərdi. Günortadan sonra yuxudan duran Spiridon otaqdakı qaranlığa təəccübləndi, pəncərədən çölə baxdı, lakin orada da işıq az idi. Uzun müddət başa düşə bilmədi ki, amerikan qərargahının yanında, niyə yolun o biri üzündə durmuş əsgərin üst hissəsi yoxdur, amma alt hissəsi var. Baş vermiş bədbəxtçiliyi Marfadan gizlətmək istədi, lakin axşamacan qara pərdə gözlərinin alt hissəsini də örtdü.

Həmkəndlisi isə öldü.

Birinci əməliyyatdan sonra göz həkimləri dedilər: bir il sakitlikdə yaşasın, sonra bir əməliyyat da edərlər, sol gözü tam görəcək, sağ gözü isə yarıya kimi. Onlar qəti vəd vermişdilər. Qalıb gözləmək lazım idi, amma...

– Bizimkilər, əclaflar, yalan deyirlərmiş, elə yalan deyirlərmiş ki, heç iki qulağına yerləşdirə bilməzsən. Deyirdilər ki, daha kolxozlar da yoxdur, sizə hər şeyi bağışlayıblar, qardaş-bacılarınız sizi gözləyir, kilsə zəngləri çalınır – adam istəyirdi, lap amerikan çəkmələrini çıxarıb atsın və ayaqyalın qaçıb bura gəlsin! Yox! Ağlıma sığışmırdı.

– Danilıç! – Nerjin, sanki, qərarın dəyişilməsi hələ gec deyilmiş kimi onu dilə tuturdu: – Sən özün axı dedin... qanqalla bağlı? Səni nə dartıb gətirdi axı bura? Necə oldu ki, sən inandın?

Spiridonun gözlərinin ətrafı – qaşları, gözlərinin altı xırda qırışlarla dolu idi. O gülümsündü:

– Mən necə inandım?.. Mən, Qleba, dəqiq bilirdim, boyunduruğa qoşacaqlar. Amerikanların yanında ləzzətini görmüşdüm, öz istəyimlə bura gəlməzdim.

– Hamı bura, ailələrinin yanına qayıtmaq istədiklərindən qarmağa düşürdü. Sənin ailən isə yanında idi, səni Sovet İttifaqına dartan nə vardı axı?

Spiridon ah çəkdi:

Marfa Ustinovnaya mən dərhal dedim: arvad, böyük dəryalar vəd edirlər, amma bilən yoxdur, gölməçədən də olsa su içməyə qoyacaqlarmı?.. O isə yüngülcə başımı tumarladı: oğlan, oğlan, təki gözlərin olsun, orada baxıb görərik. Gəl ikinci əməliyyatı gözləyək. Uşaqların üçünün də səbirləri tükənmişdi: Ana! Ata! Gedək evə! Vətənə! Rusiyada göz həkimləri yoxdur? Biz axı almanları əzmişik, yaralılarımızı kim müalicə edib?! Bizim həkimlər bunlardan da yaxşıdır! Onlara, sən demə, rus məktəbini bitirmək lazım imiş, böyük oğlumun cəmi iki sinfi qalmışdı. Qızım Veranın göz yaşları qurumaq bilmirdi – istəyirsiniz ki, almana ərə gedim? Reyndə rus az imiş kimi qıza həmişə elə gəlirdi ki, geri qayıtmamaqla adaxlısını əldən verir... Eh, başımı qaşıyıram, uşaqlar-uşaqlar, Rusiyada həkimlər var, amma həyat orada öldürücüdür, atanızın boynu bu həyatdan sürtülüb, siz axı hara can atırsınız? Yəqin ki, hər kəs özü yanmalıdır. Yoxsa başa düşməz.

Spiridon övladlarının məhvə məhkum etdiyi birinci valideyn deyildi. Olub-keçənləri xatırladıqca onun qısa, çallanmış kürən bığları əsirdi:

– Onların vərəqələrinə bir damcı da inanmırdım, həbsxanadan canımı qurtarmayacağımı da bilirdim. Ancaq düşünürdüm: bütün günahı mənim üstümə yıxacaqlar, uşaqların nə günahı var? Məni tutarlar, uşaqlar isə qoy yaşasınlar. Amma bu əclaflar öz bildikləri kimi düşünürdülər – mənim də başımı yedilər, onların da.

Sərhədyanı stansiyada kişiləri və qadınları ayırdılar, ayrı-ayrı eşelonlarla apardılar. Yeqorovun bütün müharibəni bir yerdə olmuş ailəsi indi dağılmışdı. Heç kəs haradan olduğunu soruşmurdu. Bryanskdan və ya Saratovdan. Fərq qoymurdular. Arvadımla qızımı məhkəməsiz-zadsız Perm vilayətinə sürgün etdilər, qızım orada meşə təsərrüfatında işləyirdi, benzin mişarında. Spiridonu da ki oğlanları ilə bir yerdə tikanlı məftil arxasına atdılar, Vətənə xəyanətə görə ataya da, oğullara da on il iş kəsdilər. Kiçik oğlu ilə Spiridon Solikamsk düşərgəsinə düşdü, burada daha iki il oğluna həyatı başa sala bildi. O biri oğlunu isə Kolımaya atdılar.

Evləri ilə, qızlarının adaxlısı və oğlanlarının məktəbləri ilə də belə oldu.

İstintaq həyəcanlarından, düşərgədə çəkdiyi aclıqdan (gündəlik yemək payının yarısını oğluna verirdi) Spiridonun gözləri nəinki açılmadı, hətta sol gözü tamam tutuldu. Uzaq meşədə, vəhşiləşmiş, canavara dönmüş insanlar arasında həkimlərdən gözlərinə işıq qaytarılmasını xahiş etmək diri ikən göylərə çəkilmək barədə dua etmək kimi bir şey idi. Spiridonun gözlərinin nəinki düşərgə xəstəxanasında, hətta Moskvada müalicəsinin mümkünlüyünü düşünmək ağlasığmaz idi.

Başını əlləri ilə sıxan Nerjin dostunun müəmması üzərində düşünürdü. Hadisələrin amansız gedişinin haqladığı bu kəndliyə nə yuxarıdan aşağı, nə də aşağıdan yuxarı baxmırdı – onu çiyin-çiyinə, göz-gözə duraraq müşahidə edirdi. Spiridonun söhbətləri Nerjini getdikcə daha böyük qüvvə ilə bir suala doğru itələyirdi. Onun bütün həyatı bu suala gətirib çıxarırdı. Bu gün, göründüyü kimi, həmin sualın vaxtı çatmışdı.

Spiridonun həyatı, onun daim mübarizə edən bir tərəfdən başqasına keçidləri – bütün bunlar sadə özünümüdafiədən daha böyük bir şey deyildimi? Bu, dünyada nə günahkarların, nə də günahsızların olmadığı haqqında Tolstoy həqiqəti ilə, haradasa, üst-üstə düşmürdümü?.. Bu, o demək deyildimi ki, dünya tarixinin mürəkkəb kələflərini bir qılınc zərbəsi ilə açmaq mümkün deyil? Bu kürən kəndlinin instinktiv davranışında fəlsəfi skeptisizmin dünya sistemi təzahür etmirdimi?..

Nerjinin başladığı sosial eksperiment bu gün, bu pilləkənin altında öz gözlənilməz və parlaq nəticəsini verməli idi!

– Darıxıram mən, Qleba, – Spiridon qabarlı əlini qırxılmamış yanağının dərisini soymaq istəyirmiş kimi var qüvvə ilə üzünə sürtərək deyirdi. – Dörd aydır evdən məktub almıram, görəsən niyə?

– Sən özün mənə demədin məktub İlandadır?

Spiridon iradla baxdı (onun gözləri sönükləşsə də, heç vaxt anadangəlmə kor adamlarda olduğu kimi şüşə təəssüratı bağışlamırdı, ifadəli olaraq qalırdı):

– Dörd aydan sonra? O məktubda nə ola bilər?

– Sabah alan kimi gəl, oxuyaram.

– Gərək qaçım gəlim yanına.

– Bəlkə, hansısa biri poçtda it-bata düşüb? Bəlkə, kirvələr gizlədirlər? Boş yerə həyəcanlanma, Danilıç.

– Necə yəni boş yerə, bilirsən ürəyim necə sıxılır? Veraya görə qorxuram mən. Qızın iyirmi bir yaşı olub, atasız, qardaşlarsız, anası da yanında deyil.

Nerjin Vera Yeqorovanın keçən yazda çəkilmiş fotoşəklini görmüşdü. İri bədənli, yetkin, sadəlövh gözləri olan qız idi. Atası onu dünya müharibəsindən salamat çıxara bilmişdi. Minsk meşələrində on beş yaşlı qızını zorlamaq istəyən pis adamları əl qumbarasının köməyi ilə qova bilmişdi. Amma indi, həbsxanadan qızı üçün nə edə bilərdi?

Nerjin keçilməz Perm meşələrini: benzin mişarlarının pulemyot atəşini xatırladan səsini, dalları ilə bataqlığa çökmüş və radiatorlarını yalvarırmış kimi göyə qaldırmış ağac daşıyan traktorların üzücü uğultusunu təsəvvürünə gətirdi, söyüşü adi sözlərdən fərqləndirməyi yadırğamış hirsli qara traktorçuları və onların arasında əyninə iş paltarı, şalvar geymiş, qadın bədəninin qıcıqlandırıcı özəlliklərini gizlədə bilməyən qızı gözlərinin qabağına gətirdi. Qız tonqalların başında yatır; yanından keçənlərin heç biri onu çimdikləmək imkanını əldən buraxmır. Əlbəttə, Spiridonun ürəyi əbəs yerə sızıldamırdı.

Spiridona ürək-dirək vermək, sakitləşdirmək də mənasız idi. Yaxşısı bu idi ki, başını qatsın, özü də axtardığını tapsın: savadlı dostlarında olmayan bir şeyi. Bəlkə də, Qleb indi, bu saat kəndli skeptisizmini əsaslandıra biləcəkdi, özü də onun üzərində qərar tuta biləcəkdi?

Əlini Spiridonun çiyninə qoyaraq və əvvəlki kimi pilləkənin əyri taxtasına söykənərək, Nerjin uzaqlardan gətirərək sual verdi:

– Çoxdan səndən soruşmaq istəyirəm, Spiridon Danilıç, məni düz başa düş. Sənin sərgərdan həyatın haqqında hekayətlərinə qulaq asıram. Çox dolaşıq həyatın olub, yəqin, təkcə sənin yox, çoxlarının taleyi belə olub. Həmişə özünü ora-bura vurmusan, beşinci küncü tapmağa çalışmısan, yəqin, bunu əbəs yerə etməmisən?.. Daha doğrusu, sən necə düşünürsən, həyatı hansı... – az qala, “meyarla” deyəcəkdi – ölçü ilə anlamalıyıq? Məsələn, yer üzündə elə insanlar varmı ki, bilərəkdən şər istəsinlər? Lap elə bu cür də düşünsünlər: qoy insanlara bir pislik edim? Qoy onları elə sıxım ki, heç yaşamaq istəməsinlər? Çətin ki, belələri ola, elə deyilmi? Bax, sən deyirsən – çovdar əkdilər qanqal çıxdı. Hər halda, çovdar əkmişdilər, yoxsa onlara elə gəlmişdi ki, çovdar əkirlər? Bəlkə, bütün insanlar xeyir istəyirlər – düşünürlər ki, xeyir istəyirlər, amma heç kəsin günahı, səhvləri olmamış deyil, kimlər ki lap azğınlaşırlar, onlar da bu qədər şər işlər törədirlər. Özlərini inandırırlar ki, xeyir iş görürlər, əslində isə şər alınır.

Yəqin ki, fikrini yaxşı ifadə eldə bilmirdi. Spiridon ona çəpəki, tutqun nəzərlə baxırdı, bəlkə də, tələyə düşməsindən ehtiyatlanırdı.

– İndi də, əgər sən, deyək ki, açıq-aşkar səhv edirsənsə, mən isə səhvini düzəltmək istəyirəmsə, bunu sözlə sənə deyirəmsə, sən də mənə qulaq asmırsansa, hətta ağzımı yumursansa, məni həbsxanaya dürtürsənsə – onda mən nə etməliyəm? Dəyənəklə təpənə vurmalıyam? Əgər haqlıyamsa yaxşıdır, yox, əgər mənə belə gəlirsə, haqlı olduğumu beynimə yeritmişəmsə? Əgər mən səni vurub salaramsa və yerinə oturaramsa, nə qədər əlləşsəm də bir şey çıxmırsa – onda gərək insanları qırıb tökəm? Bir sözlə: əgər həmişə öz haqlılığına əmin deyilsənsə – müdaxilə etmək, qarışmaq olar, yoxsa olmaz? Bütün müharibələrdə bizə elə gəlir ki, haqlıyıq, o biri tərəf də özünün haqlı olduğunu düşünür. Bu ağlabatandırmı ki, insan hələ yerdə ikən ayırd edə bilsin: kim haqlıdır? Kim isə günahkardır? Bunu kim deyə bilər?

– Mən sənə deyərəm! – eyni açılmış Spiridon hazırlıqla cavab verdi. Elə bir hazırlıqla ki, sanki, ondan bu gün səhər kimin növbəsinin başlandığını soruşurdular. – Mən sənə deyərəm: qurdbasan haqlıdır, adamyeyən isə yox!

– Necə-necə? –həllin sadəliyindən və gücündən Nerjinin nəfəsi tutuldu.

– Bax, belə, – Spiridon bütün bədəni ilə Nerjinə tərəf döndü, sərt bir əminliklə təkrarladı: – Qurdbasan haqlıdır, adamyeyən isə yox!

Əyilərək, bığlarının altından çıxan qaynar nəfəsi ilə Nerjinin sifətini yandırdı.

– Əgər, Qleba, bu saat mənə desələr: budur, təyyarə uçur, içində də atom bombası. İstəyirsən, səni buradaca, pilləkənin altındaca iti basdıran kimi torpağa basdırsın, sənin ailəni də, daha milyonlarla insanı da, amma hamı ilə birgə – Bığlı Atanı da, onların bütün idarələrini də yerə gömsün ki, daha xalq düşərgələrdə, kolxozlarda, meşə təsərrüfatlarında zülm çəkməsin? – Spiridon, sanki, çiyinləri ilə artıq üstünə uçmağa başlamış pilləkəni, damı, bütün Moskvanı dəstəkləyirmiş kimi gərginləşdi. – Mən, Qleba, inanırsan? Daha dözə bilmirəm! Dözümüm qalmayıb! Mən deyərdim, – başını təyyarəyə tərəf çevirdi: – Başla! At! Dağıt!

Spiridonun üz-gözü yorğunluq və əzabdan əyilmişdi. Görməyən gözlərindən hər yanağına bir damcı göz yaşı axmışdı.

69

Bazar günü axşamı növbəni qəbul etmiş cavan, burnunun altında kvadratşəkilli bığ yeri güclə sezilən leytenant dustaqlara yatmaq komandası veriləndən sonra şəxsən xüsusi həbsxananın yuxarı və aşağı dəhlizlərini gəzdi, dustaqları otaqlarına qovdu ki, gedib yatsınlar (bazar günləri yatmağa həvəssiz gedirdilər). O, dəhlizlərlə ikinci dəfə də keçərdi, amma sanitar hissəsində işləyən cavan və şux feldşer qadından ayrılmaq istəmirdi. Feldşerin Moskvada əri vardı, amma onun qadağan zonasına buraxılışı yox idi və cavan qadın bütöv bir sutka nəzarətsiz qalırdı. Leytenant isə məhz bu gün istədiyinə nail olacağına ümid edir, qadın isə gülə-gülə təkrarlayırdı:

– Bəsdir, dəcəllik etməyin!

Bu səbəbdən də dustaqları kameralara qovmaq üçün ikinci dəfə öz yerinə köməkçisi starşinanı göndərdi. Leytenantın səhərə kimi sanitar hissəsindən çıxmayacağına və onu yoxlamayacağına əmin olan starşina dustaqları yatızdırmaq üçün bir o qədər də can yandırmadı: burada işlədiyi uzun müddət ərzində o, özünü it kimi aparmaqdan yorulmuşdu və başa düşürdü ki, sabah işə getməli olan yaşlı adamlar yatmağı yadlarından çıxarmazlar.

Xüsusi həbsxananın dəhlizlərində və pilləkənlərində işığı söndürmək də olmazdı, çünki həbsxanadan qaçmağa və ya qiyam qaldırmağa şərait yaranardı.

Beləcə, böyük əsas dəhlizdə kürəklərini divara sürtən Rubinlə Soloqdini yatmağa qovan olmadı. Gecə saat birə işləyirdi, bu adamlar isə yuxunu təmiz unutmuşdular.

Onların qızğın və sonu görünməyən mübahisəsi davam edirdi. Rus şənliklərinin hamısı dava ilə olmasa da, mütləq belə mübahisə ilə bitir. Onların mübahisəsi isə azadlıqda, hakimiyyətin vahid rəyinin hökmran olduğu şəraitdə mümkün olmayan xüsusi həbsxana mübahisəsi idi.

Kağız üzərində mübahisə – təkbətək döyüş onlarda alınmadı. Ötən bir saat, bəlkə də, bir az artıq müddətdə Rubin və Soloqdin sadəlövh dialektikanın qalan iki qanununu da müzakirə etdilər – lakin onların mübahisəsi heç nəyə ilişmədən, heç yerdə ləngimədən, sinələrinə dəyib geri qayıda-qayıda vulkanın ağzına tərəf diyirlənirdi.

– Yaxşı, əgər əksliklər yoxdursa, onda vəhdət də olmur?!

– Bəli?

– Nə “bəli”? Kölgənizdən qorxursunuz! Doğrudur, ya doğru deyil?

– Əlbəttə. Doğrudur.

Soloqdinin üzü işıqlandı. Gördüyü zəif nöqtədən ilhamlandı, çiyinləri qabağa əyildi, üzü gərgin ifadə aldı:

– Deməli: əkslikləri olmayan şey mövcud deyil? Bəs onda niyə sinifsiz cəmiyyət vəd edirdiniz?

– “Sinif” quş sözüdür!

– Burcuda bilməzsən! Siz bilirdiniz ki, əkslikləri olmayan cəmiyyət mümkün deyil, amma həyasızcasına yenə də vəd edirsiniz? Siz...

Doqquz yüz on yeddinci ildə hər ikisi beş yaşında uşaq olsalar da, bir-birinin qarşısında bütün bəşər tarixinə görə cavab verməkdən imtina etmirdilər.

– ...Sinənizi yırtırdınız ki, guya, əsarəti aradan qaldıracaqsınız, əvəzində isə bizə daha pis və dözülməz əsarətçiləri sırıdınız! Buna görə milyonlarla adamı öldürmək lazım idi?

– Səni qara ciyərin kor edib! – sakit danışmağı tələb edən ehtiyatı yaddan çıxarmış Rubin qışqırdı, onu boğmağa çalışan rəqibinin üstünə atıldı. (Gətirdiyi dəlillərin bərkdən səsləndirilməsi hakimiyyət təmsilçisi kimi onun özü üçün təhlükə törətmirdi.) – Sinifsiz cəmiyyətə çatanda da onu nifrətindən tanıya bilməyəcəksən!

– Bəs indi, indi sinifsizdir? Bircə dəfə də olsa axıra kimi de! Bircə dəfə də olsa burcutma! Yeni sinif, hakim sinif – var, yoxsa yoxdur?

Məhz bu suala cavab vermək Rubinə çox çətin idi! Çünki özü də bu sinfi görürdü. Çünki bu sinfin yerini möhkəmlətməsi inqilabı istənilən və yeganə əhəmiyyətindən məhrum edirdi. Ancaq bu “mömin”in geniş alınlı sifətində nə bir tərəddüd, nə də zəiflik əlaməti görünmədi.

– Sosial cəhətdən necə, bu sinif ayrılıb? – Rubin qışqırırdı. – Dəqiq demək olarmı ki, kim hökmranlıq edir, kim isə asılı vəziyyətdədir?

– O-lar! – Soloqdinin səsi tam gücü ilə səsləndi. – Foma, Anton, Şişkin-Mışkin hökmranlıq edirlər, biz isə...

– Məgər dayanıqlı sərhədlər var? Daşınmaz əmlakın miras yolu ilə verilməsi? Hər şey xidmətidir! Bu gün ağasan, sabah isə bağa, yoxsa belə deyil?

– Belə isə, daha pis! Əgər hər kəs hakimiyyətdən salına bilərsə, onda bu adam özünü necə qorusun? – “Sabah nə etməli?” Zadəgan hakimiyyətin üzünə qayıda bilərdi – mənşəyini əlindən ala bilməzdilər!

– Hə də, sənin sevimli zadəgancığazların! Məsələn, Siromaxa! (Bu adam şaraşkanın baş çuğulu idi.)

– Ya da tacirlər? – bazar onları düşünməyə, çevik olmağa məcbur edirdi! Sizinkiləri isə heç nə! Yox, bir düşünün, görün bunlar necə insanlardır! Onlarda şərəf anlayışı yoxdur, tərbiyə yoxdur, savad yoxdur, düşüncə yoxdur, azadlığa nifrət edirlər, ancaq şəxsi əclaflıqları hesabına davam gətirə bilirlər...

– Bu qrupun xidməti, müvəqqəti olduğunu başa düşmək üçün az da olsa ağıl lazımdır. Dövlət ölüb gedəndən sonra...

– Ölüb getmək? – Soloqdin ucadan dedi. – Özləri? İstəməyəcəklər! Könüllü? Döyüb qovmasan, heç vaxt! Sizin dövlətiniz heç də pullu əhatə üçün yaradılmayıb! Ancaq qəddarlıq hesabına öz qeyri-təbiiliyini bərqərar etmək üçündür! Əgər Yer üzündə təkcə siz qalsaydınız belə, dövlətinizi elə hey möhkəmlədərdiniz!

Soloqdinin arxasında çoxillik sıxıntı, çoxillik gizlənc qaralırdı. İndi isə bəndin ağzı açılmışdı – öz baxışlarını əlinə düşmüş qonşusunun, eyni zamanda da möhkəm əqidəli bolşevikin və deməli, hər şeyə cavabdeh adamın üzünə çırpmaq imkanı yaranmışdı.

Rubin isə ilk əks-kəşfiyyat kamerasından başlamış, bütün kameralar silsiləsi boyu qürurla və qorxmadan marksist olduğunu, həbsxanada da əqidəsindən dönməyəcəyini deməklə hamının qəzəbinə tuş gəlirdi. O, canavar sürüsündə çoban iti olmağa, qırx və əlli nəfərdən təkbaşına müdafiə olunmağa öyrəşmişdi. Bu toqquşmalarının faydasızlığı hissindən dodaqları quruyurdu, amma o, ətrafındakı kor insanlara onların kor olduqlarını başa salmağa borclu idi, kamera düşmənləri ilə onların özləri uğrunda mübarizə aparmağa borclu idi, çünki bu insanların əksəriyyəti düşmən deyildi, sadə sovet adamları idi, Tərəqqinin və penitensiar sistemin qeyri-dəqiq işinin qurbanları idi. Şəxsi inciklik onların şüurunu bulandırmışdı, ancaq əgər sabah Amerika ilə müharibə başlasaydı, bu adamlara silah verilsəydi, hamısı bir nəfər kimi məhv olunmuş həyatlarını unudacaqdı, əzablarını bağışlayacaqdı, ailələrindən ayrı düşməyin acılığını unudacaqdı və sosializmi, Rubinin də edəcəyi kimi, fədakarcasına müdafiə edəcəkdi. Aydın idi ki, çətin məqamda Soloqdin də belə hərəkət edəcəkdi. Başqa cür ola da bilməzdi! Əks halda onlar satqın köpəklərdən başqa heç nə olmayacaqdılar.

Mübahisələri əvvəldən iti daş qırıntılarının üstü ilə büdrəyə-büdrəyə gedir, yıxıla-dura irəliləyirdi.

– Bunun nə fərqi var axı?! Nə fərqi var?! Deməli, deməli, on il niyə yatdığını özü də bilməyən və silahını öz zülmkarlına qarşı çevirən keçmiş dustaq vətən xainidir! Sənin öyrədib cəbhənin o biri tərəfinə göndərdiyin alman, öz vətəninə, andına xəyanət etmiş alman isə mütərəqqi insandır?

– Sən bunları necə müqayisə edə bilərsən?! – Rubin heyrətlənirdi. – Axı obyektiv olaraq, mənim almanım sosializm tərəfindədir, sənin dustağın isə sosializmə qarşıdır! Bəyəm bunlar müqayisə olunan şeylərdir?

Əgər gözlərimizin maddəsi onların ifadə etdikləri hisslərin hərarətindən əriyə bilsəydi, Soloqdinin gözləri mavi fəvvarəyə dönüb axardı. O, Rubinə bu cür qızğınlıqla və ehtirasla baxırdı:

– Sizinlə danışmaq! Otuz il bu devizlə yaşayır və nəfəs alırsınız, – qızğınlıqdan ağzından əcnəbi söz qaçdı, lakin bu söz yaxşı söz idi, cəngavər sözü idi – “məqsəd vasitələri doğruldur”, sizdən birbaşa soruşulsaydı, onu qəbul edərdiniz? Əminəm ki, imtina edərdiniz! İmtina!

– Yox, niyə ki? – Rubin sakitləşdirici bir soyuqqanlılıqla cavab verdi. – Şəxsən özüm üçün qəbul etmirəm, yox, əgər ictimai mənada deyilərsə? Bütün bəşər tarixi boyu məqsədimiz ilk dəfə olaraq o dərəcədə ali oldu ki, biz, doğrudan da, deyə bilərik: bu məqsəd özünə çatılması yolunda bütün vasitələrə haqq qazandırır.

– Aha, hətta belə! – Soloqdin rapirası üçün zəif yer taparaq, dərhal cingiltili bir zərbə vurdu. – Yadda saxla: məqsəd nə qədər ali olarsa, vasitələr də bir o qədər ali olmalıdır! Yaramaz vasitələr məqsədin özünü də məhv edir!

– Necə yəni, bu nə təhər olur, yaramaz? Bunlar hansı vasitələrdir belə, yaramaz? Bəlkə, sən inqilabi vasitələri inkar edirsən?

– Sizinki bəyəm inqilabdır? Sizinki başdan-ayağa cinayətdir, baltanın ağzından axan qandır! Əgər kimsə bütün öldürülən və güllələnənlərin siyahısını tərtib etsəydi, dünya dəhşətə gələrdi!

Onların mübahisəsi gecə sürət qatarı kimi heç yerdə ləngimədən, kiçik stansiyaların, fənərlərin yanından şütüyərək, gah insan yaşamayan çöllərlə, gah da şəhərlərin içi ilə, yaddaşlarının işıqlı və qaranlıq yerləri ilə şütüyürdü və bir anlığa üzə çıxan bu ilğımlar mübahisə edənlərin çarpaşıq fikirlərinin qarşısıalınmaz səndələmələrini titrək şəfəqlərə və çətin anlaşılan uğultuya bürüyürdü.

– Ölkə haqqında fikir yürütmək üçün onu az da olsa tanımaq lazımdır! – Rubin qeyzlənirdi. – Sən isə on iki ildir, düşərgələrdə qıcqırırsan! Sən əvvəllər nə görmüsən ki? Patriarx nohurlarını? Ya da bazar günləri Kolomensk küçəsinə çıxırdın?

– Ölkəni? Sən ölkə haqqında fikir yürütmək istəyirsən? – Soloqdin özünü saxlaya bilmir, boğulurmuş kimi bir səslə deyirdi. – Biabırçılıqdır! Sənin üçün rüsvayçılıqdır! Butırkalardan nə qədər insanların keçdiyini yadına sal – Qromov, İvanteyev, Yaşin, Bloxin. Onlar sənə çox şey danışmışdılar, həyatları haqqında hər şeyi sənə danışmışdılar – sən heç onlara qulaq asırdın ki? Bəs burada? Vartapetov, sonra da bu, adı nə idi onun...

– Ki-im? Mən onlara niyə qulaq asmalıyam? Kor olmuş insanlara! Onlar, sadəcə, pəncəsi əzilmiş vəhşi heyvan kimi ulayırlar. Öz həyatlarının uğursuzluğunu sosializmin iflası kimi qələmə verirlər! Onların rəsədxanası kamera paraşasıdır, gördükləri də ki...

– Bəs kimlərdir, kimlərdir sənin dinləyə biləcəyin adamlar?

– Gənclər! Gənclik bizimlədir! Onlar gələcəyimizdir!

– Gənc-lik?! Özünüzdən uydurmusunuz! Gənclik sizin... işıqlı obrazlarınıza (bu, ideyalarınıza demək idi) tüpürmək belə istəmir!

– Sən nə cürətlə gəncliyin əvəzinə danışa bilərsən?! Mən gənclərlə bir yerdə cəbhədə vuruşmuşam, kəşfiyyata getmişəm, sən isə cındır mühacirlərdən başqa yatablarda kimi görmüsən? Əgər ölkədə on milyonluq komsomol varsa, gənclik necə ideyasız ola bilər?

– Kom-so-mol? Sən lap ağılsız imişsən! Sizin komsomolunuz qalın kağızın üzvlük biletlərinə işlənməsindən başqa bir şey deyil!

– Buna cürət etmə! Mən özüm köhnə komsomolçuyam! Komsomol bizim bayrağımız olub! Bizim vicdanımız! Romantikamız, təmənnasızlığımız – komsomol bax, belə olub!

– Olu-ub! Olub və keçib!

– Nəhayət, mən bunları kimə deyirəm? O illərdə sən özün də komsomolçu olmusan!

– Buna görə də cavab verdim! Buna görə də cəzalandım! Əsl Mefistofel köküdür! – o kimə toxunarsa, kim ona toxunarsa... Marqarita kimi olur! Şərəfini itirir! Qardaşının ölümü! Uşağının ölümü! Sərsəmlik! Fəlakət!

– Yox, dayan! Yox, Marqarita yox! Ola bilməz ki, həmin o komsomol çağlarından ruhun heç nəyi yadda saxlamasın!

– Siz, deyəsən, ruhdan danışdınız? İyirmi ildə sizin nitqiniz necə dəyişib! Sizin üçün “şərəf” də, “ruh” da, “təhqir edilmiş müqəddəs anlayışlar” da... Bu sözləri iyirmi yeddinci ildə müqəddəs komsomolunda deyə bilərdin? Hə?.. Siz bütün Rusiya gəncliyinin mənəviyyatını pozmusunuz...

– Sənin dediyinlə olsa, bəli!

– ...Sonra keçdiniz almanlara, polyaklara...

Onlar artıq dəlillərin yerli-yersizliyinə, əvvəl və sonra gələn fikirlərin əlaqəli olub-olmamağının fərqinə varmadan, gözləri durduqları dəhlizi belə görmədən mübahisələrini davam etdirirdilər. Bu dəhlizdə isə taxta arxasında iki cinlənmiş şahmatçı və öskürən qoca dəmirçi qalmışdı. Onların həyəcanla əl-qol atmaları, alışıb-yanan sifətləri, iti bucaq altında biri digərinə tuşlanmış iri qara və səliqəli çal saqqalları dəhlizin hər yerindən aydın görünürdü.

– Qleb!..

– Qleb!.. – ayaqyolundan çıxan Spiridonla Nerjini görən kimi bir ağızdan çağırdılar.

Onlar Qlebi çağırır, hər biri onun köməyi ilə gücünü ikiqat artıracağına ümid edirdi. Dediklərindən heç nə eşitməsə və heç nə başa düşməsə də, hər kəs, lap ağılsız adam belə, bu iki nəfərin böyük siyasətlə bağlı boğuşduğunu başa düşə bilərdi.

Qleb, bu iki nəfərin əl-qol atmalarından və qışqırtılarından narahat olaraq, özü onlara tərəf gəlirdi.

Nerjin tez onlara çatdı, özündən nə isə soruşmağa imkan vermədən yumruqları ilə ikisinin də böyrünə vurdu:

– Ağıl! Ağıl!

Onlar üçlükdə sözləşmişdilər ki, mübahisənin qızışacağı təqdirdə və çuğulluq təhlükəsi hiss edəndə mübahisə edənləri dayandırsın – mübahisəçilər də bu tələbə tabe olmalı idilər.

– Siz dəli olmusunuz? Hərəniz artıq belinizə bir qarqara dolamısınız! Azdır? Dmitri! Ailən barədə düşün!

Lakin onları nəinki dinc yolla ayırmaq, hətta yanğın borusu ilə belə soyutmaq mümkün deyildi.

– Sən qulaq as! – Soloqdin onu çiynindən tutub silkələyirdi. – O, bizim əzablarımızı boş şey sayır, deyir ki, bunların hamısı qanunauyğunluqdur! Onun anladığı bircə əzab var – plantasiyalardakı zəncilər!

– Mən bu haqda Lyovkaya demişdim: başqalarına yazığı gəlir, özünə yazığı gələn isə yoxdur.

– Nə qədər dar düşüncə! Sən beynəlmiləlçi deyilsən! – Rubin yaxalanmış cibgirə baxan kimi Nerjinə baxaraq dedi. – Sən bir eşidəydin, burada nə çərənləyirdi: imperator hakimiyyəti Rusiya üçün səadət idi! Bütün istilalar, bütün eybəcərliklər, boğazlar, Polşa, Orta Asiya...

– Mənim rəyim belədir, – Nerjin qətiyyətlə hökm verdi: – Rusiyanı xilas etmək üçün bütün müstəmləkələri azad etmək lazımdır! Xalqımızın səylərini ancaq daxili inkişafa yönəltmək lazımdır!

– Uşaq! – Soloqdin kinlə dedi. – Sizi özbaşına buraxsalar, atalarınızın bütün torpaqlarını itirərsiniz... Sən bir soruş onların komsomol romantikası bir qara qəpiyə dəyirmi? Kəndli uşaqlarını atalarını çuğullamağa necə öyrətdiklərini xəbər al! Çörəyi əkib-becərənlərə öz çörəklərindəncə niyə bircə tikə də vermədiklərini soruş! Hələ mənə xoş məziyyətlərdən danışmağa da cürət edir!

– Sən həddindən çox alicənabsan! Özünü xristian sayırsan? Əslində, heç xristian-zad da deyilsən!

– Küfr danışma! Başa düşmədiyin şeylərə toxunma!

– Sən düşünürsən ki, əgər oğru və çuğul deyilsənsə, xristian olmaq üçün bu bəs edir? Bəs yaxınına olan məhəbbətin hanı? Sizin haqqınızda düz deyirlər: hansı əlinlə xaç çəkirsənsə, həmin əlinlə bıçaq da itiləyirsən. Sən əbəs yerə orta əsr quldurlarına valeh olmamısan! Sən tipik konkvistadorsan![1]

– Sən məni yarınmaq istəyirsən! – Soloqdin şəstlə özünü dartdı.

– Yarınmaq istəyirəm? dəhşət, dəhşət! – Rubin iki əlinin də barmaqlarını seyrəkləşən saçları arasına saldı. – Qleb, eşidirsən? Buna de: həmişə ədabazlıq edir! Onun ədabazlığı məni bezdirib! həmişə özünü Aleksandr Nevski kimi aparır!

– Bax, bu, mənim qəti xoşuma gəlmir!

– Yəni, necə?

– Aleksandr Nevski mənim üçün, ümumiyyətlə, qəhrəman deyil. Müqəddəs də deyil. Belə ki, bu, tərif deyil.

Rubin səsini kəsdi və təəccüblə Nerjinlə baxışdı.

– Aleksandr Nevski sənin niyə xoşuna gəlmir? – Qleb soruşdu.

– Ona görə ki, rıtsarları Asiyaya, katolikliyi isə Rusiyaya buraxmadı! Ona görə ki, Avropaya qarşı idi! – ağır nəfəs alan Soloqdin sakitləşmək bilmirdi.

– Bu nə isə yeni şeydir!.. Bu nə isə yeni bir şeydir!.. – Rubin zərbə endirmək ümidi ilə sözə başladı.

– Katoliklik Rusiyanın nəyinə lazımdır? – Nerjin hakim kimi son cavab almaq istəyirdi.

La-zım-dır! – Soloqdin şimşək kimi çaxdı. Ona görə lazım idi ki, bədbəxtçilikdən pravoslav olmuş xalqların hamısı bir neçə əsrlik köləyə çevrildilər! Ona görə lazım idi ki, pravoslav kilsəsi dövlətə qarşı dura bilmədi! Allahsız xalq müdafiəsiz qaldı! Və baş-ayaq ölkə alındı. Kölələr ölkəsi!

---

[1] *Konkvistador* – Mərkəzi və Cənubi Amerikanı tutmuş ispan və portuqal istilaçıları

Nerjin gözlərini döyürdü:

– He-eç nə başa düşmürəm. Sən özün məni qınamırdınmı ki, yetərincə vətənpərvər deyiləm? Atalarımızın torpaqlarını itirəcəyik?..

Rubin artıq düşmənin müdafiəsiz qalmış yerini görmüşdü.

– Bəs müqəddəs Rus necə oldu? – o tələsirdi. Bəs İfrat Aydınlıq Dili? Bəs quş sözlərindən qorunma?

– Doğrudan da? Əgər ölkə pisdirsə, bəs İfrat Aydınlıq Dili haradandır?

Soloqdinin üzü şəfəq saçırdı. O, yanlara açılmış əllərini fırladı:

– O-yun-dur, cənablar! Oyun!! Qapalı niqab altında məşq! Məşq etmək də lazımdır axı! Biz daim müqaviməti dəf etməliyik. Biz daimi məhbəsdəyik, öz əsl baxışlarımızdan mümkün qədər uzaq görünməliyik. Doqquz çəvrədən biri, mən sənə demişdim...

– Kürə qatından ...

– Yox! Çevrədən.

– Deməli, sən bunda da ikiüzlülük etmisən! – Rubin yenidən qızışdı. – Ölkə sizin üçün pisdir! Onu Xodınkaya, Tsusimaya, Avqust meşələrinə sürükləyənlər – sizlər, siz ibadətkarlar və həyatı mənasızlaşdıran avaralar olmamısınız?

– Ah, artıq Rusiyanın dərdini çəkirsiniz, qatillər! – Soloqdin ufuldadı.– On yeddinci ildə onun başını siz kəsmədinizmi?

– Ağıl! Ağıl! – Qleb yumruqları ilə onların böyürlərinə vurdu. Mübahisəçilər isə nəinki özlərinə gəlmədilər, hətta gözlərini örtmüş qırmızı pərdənin dalından artıq Nerjini də görmürdülər.

– Düşünürsən ki, kollektivləşdirmə nə vaxtsa sənə bağışlanacaq?

– Sən Butırkada nə danışdığını xatırla! Milyon qazanmaqdan ibarət yeganə məqsədlə yaşamağını yadına sal! Allahın dərgahında bir milyon nəyinə lazım idi?

Onlar artıq iki il idi tanış olmuşdular. İndi isə səmimi söhbətləri zamanı öyrəndiklərinin hamısını ən ağrılı, ən qanqaraldıcı tərzdə bir-birinə qarşı yönəltməyə çalışırdılar. Hər şeyi xatırlayır və ittiham kimi bir-birinin üstünə atırdılar.

– Adam dili başa düşmürsünüzsə – yadda saxlayın, unutmayın, – Nerjin deyindi. Əlini yellədi və getdi. Özünə dəhlizlərdə heç kəsin olmaması və otaqlardakıların artıq yatması ilə təskinlik verirdi.

– Rüsvayçılıq! Sən ruhu pozğunlaşdıranlardansan! Sənin davamçıların şərqi Almaniyaya rəhbərlik edirlər!

– Rəzil şöhrətpərəst! Öz zadəgan qanınla necə də fəxr edirsən!

– Bir halda ki, Şişkin-Mışkin haqq iş görürlər – niyə də onlara kömək etməyəsən, satmayasan, de? Şişkin sənə yaxşı xasiyyətnamə yazacaq! İşinə yenidən baxacaqlar...

– Belə sözlərə görə adamın əngini dağıdırlar!

– Niyə, gəl ayırd edək! Bir halda ki hamımız haqlı olaraq yatırıq, bircə sənin yatmağın haqsızlıqdır, deməli, zindanbanlarımız haqlıdırlar... Bu, ardıcıl olaraq belədir!

Onlar rabitəsiz qaydada söyüşür, artıq bir-birini eşitmirdilər. Hərəsi bircə şeyi nəzərdə tutmuşdu və ona doğru da gedirdi: zərbə üçün rəqibinin ən ağrılı yerini tapmaq!

– Gör necə yalançı olmusan! Başdan-ayağa yalanın içindəsən! Amma elə dəbdəbəli danışırsan ki, sanki, xaçı heç əldən buraxmamısan!..

– Bax insan həyatında qürurdan mübahisə etmək istəmədin, sənə isə bir azca da olsa qürurlu olmaq çox lazımdır. İldə iki dəfə bunlara əfv olunmağın haqqında xahişnamə soxuşdurursan...

– Yalan deyirsən, əfv olunmağım haqqında yox, işimə yenidən baxılması haqqında!

– Sənə rədd cavabı verirlər, sən isə bir də yalvarırsan. Sən zəncirlənmiş it kimisən – üstündə kimin hökmü varsa, zəncirin də onun əlindədir.

– Sən yalvarmazdın? Sənin, sadəcə, azadlıq almaq imkanın yoxdur. Yoxsa qarnı üstə sürünərdin!

– Heç vaxt! – Soloqdin əsdi.

– Mən sənə deyirəm! Fərqlənmək üçün, sadəcə, qabiliyyətin çatmır!

Onlar bir-birini heydən düşənə kimi diddilər. İnnokenti Volodin heç təsəvvür edə bilməzdi ki, Moskvanın uzaq ucqarındakı qapalı binada saxlanan iki dustağın üzücü gecə mübahisəsinin onun taleyinə birbaşa təsiri olacaq.

Bu mübahisədə hər ikisi cəllad olmaq istəyirdi, amma hər ikisi qurban idi, çünki, əslində, mübahisə onların arasında getmirdi, bu, iki müxtəlif işarəli öldürücü potensialın mübahisəsi idi.

Onlar bir-birində səhvsiz olaraq məhz bu potensialları – ağlın dəlilləri üçün bu həbsxana divarları kimi keçilməz olan dünənin və bu günün kor və sərsəm, qaliblərinin potensiallarını duyurdu.

– Yox, sən mənə de: əgər həmişə belə düşünmüsənsə, bəs komsomola necə girmisən? – Rubin az qalırdı, saçlarını yolsun.

Soloqdin həddindən artıq qızışdığı üçün son yarım saat ərzində heç bir zərurət olmadan artıq ikinci dəfə özündən çıxdı:

– Necə də girməyəydim? Siz girməməyə imkan saxlamışdınız ki? Komsomolçu olmasaydım, qulağımın dibini görəndə institutu da görərdim! Yer qazmalı olacaqdım!

– Deməli sən riyakarlıq edirdin? Şərəfsizliklə qıvrılırdın!

– Xeyr! Mən, sadəcə, niqabımı çəkib üstünüzə gəlirdim!

– Əgər müharibə başlasa, – sonuncu gümanından sarsılmış Rubinin hətta nəfəsi tutuldu, – və sənin əlinə silah düşərsə...

Soloqdin dikəldi, cüzamdan qaçırmış kimi əllərini qatlayaraq aralanmaq istədi:

– Yəni sən düşünürdün ki, mən sizi müdafiə edəcəyəm?

– Bundan qan iyi gəlir! – Rubin tüklü yumruqlarını sıxdı.

Bundan sonra danışmaq və hətta bir-birini boğmaq, yumruqlamaq – hər şey çox zəif olardı. Deyilənlərdən sonra avtomatı götürüb biçmək qalırdı, çünki onların ikisindən biri ancaq bu dili başa düşə bilərdi.

Avtomat isə yox idi.

Və boğula-boğula ayrıldılar: Rubin başını aşağı salaraq, Soloqdin isə özünü şax tutaraq.

Əgər əvvəllər Soloqdin tərəddüd edə bilərdisə, indi ləzzətlə bu it sürüsünə zərbə endirərdi: şifrləyicini onlara verməməli! Verməməli! Sən bunların lənətə gəlmiş döyüş arabasını itələyəsi deyilsən ki! Onların necə aciz və rəzil olduqlarını sonra sübut edə bilməzsən! Hay-küy, qaraqışqırıq salacaqlar ki, bunların hamısı qanunauyğunluqdandır, başqa cür ola bilməzdi. Onlar öz tarixlərini yazırlar, heç nədən çəkinmirlər! Tarixin bütün içalatını çəkib çevirirlər.

Rubin küncə qısılıb əli ilə ağrıdan partlayan başını tutdu. Soloqdinə və bütün bu köpək sürüsünə vura biləcəyi öldürücü zərbə aydın oldu. Onlara, bu qanmazlara ayrı heç nə ilə təsir etmək mümkün deyildi!

Onların qarşısında heç bir faktiki dəlillərlə, tarixi həqiqətlərlə özünə haqq qazandıra bilməzsən! Atom bombası! – Bax, bunu başa düşərlər.

Xəstəliyinə, zəifliyinə, həvəssizliyinə üstün gəlməli – sabah səhər tezdən anonim yaramazın izinə düşməli, İnqilab üçün atom bombasını xilas etməli.

Petrov! – Syaqovitıy! – Volodin! – Şevronok!– Zavarzin!

70

İnnokenti, Dotnara ilə birgə taksidə evə qayıdanda artıq gecə yarısından keçmişdi.

Boşalmış küçələrə evlərin görüntülərini ağardan, hər tərəfə sükut və yuxu yayan qar yağırdı. Bu gün qaynatasının evində arvadının gözlənilməz itaətkarlığından doğmuş mehribanlıq hissi indi də, başqalarının gözlərindən uzaqda da keçməmişdi. Dotti ara vermədən bugünkü məclisin iştirakçılarından, Klaranın ərə verilməsi ilə bağlı çətinliklərdən, ümidlərdən danışırdı, – İnnokenti ona səmimiyyətlə qulaq asırdı.

O dincəlirdi. Son günlərin heç bir hüduda sığmayan gərginliyindən dincəlirdi və nə üçünsə özünü bu sevdiyi, bezdiyi, lənətlədiyi, atdığı, ona xəyanət etmiş, bütün bunlara baxmayaraq da ondan ayrılmaz, həyatı boyu ona yol yoldaşı olmuş bu qadınla hiss etdiyindən yaxşı heç kəslə hiss etmirdi.

Düşünmədən arvadının çiyinlərini qucaqladı.

Beləcə gedirdilər.

Özünün rədd etdiyi bu qadının təmasları indi onun qəlbində xoş göynərti yaradırdı. Gözlərini əyib ona baxdı. Onun dodaqlarına baxdı. Yeganə, qovuşmanın uzadıla, uzadıla, uzadıla bilinəcəyi, heç vaxt doymadığı dodaqlarına. İnnokentinin çox nadir hallarda belə olduğunu, demək olar ki, bunun heç vaxt olmadığını da bilməyə imkanları olmuşdu. Onun imkanı olmuşdu ki, istədiyi keyfiyyətlərin hamısının bir qadında cəmlənməsinin mümkünsüzlüyünü anlasın. Müxtəlif qadınların dodaqlarını, saçlarını, çiyinlərini, dərisini və başqa bir çox şeylərini bir yerə yığmaq lazım gəlirdi, təbiət isə bunu etmək istəmirdi. Bir də ruhi çırpıntılarını, mənəviyyatlarını, ağıllarını və adətləri.

Ona hər şeyin verilmədiyini Dottiyə bağışlamaq olardı. Heç kəsdə hər şey olmur. Onda olan da az deyil.

Birdən ağlına bir fikir gəldi: əgər bu qadın heç vaxt onun arvadı, məşuqəsi olmasaydı, açıq-açığına onunku olmasaydı, onu avtomobildə beləcə qucaqlasaydı, o da itaətkarlıqla evinə getsəydi – onda bu qadına qarşı nə hiss edərdi?

Onda bu qadını başqa əllərdə, çox əllərdə olduğuna görə niyə günahlandırmazdı? Əgər bu qadın onun arvadıdırsa – bu təhqirdirmi?

İnnokentinin daxilində vəhşi, mənfur bir duyğu da olurdu: belə olanda arvadı onu daha çox özünə cəlb edirdi. Bunu indi də hiss etdi.

Və əlini çəkdi.

Əlbəttə, hər halda, onun dalınca düşdüklərini, indi evdə ona pusqu qurulduğunu düşünməkdən belə daha rahat idi.

Pilləkənüstü meydançada. Bəlkə də, mənzilin içində, onlar üçün qapını açmaq, içəri girmək çətin deyildi.

O hətta aydın təsəvvür də etdi: məhz belədir! Artıq mənzildə gizlənib onu gözləyirlər. Qapını açan kimi özlərini otaqlardan dəhlizə atacaq və onu tutacaqlar.

Arxa oturacaqda heç nədən xəbəri olmayan Dottini qucaqlayıb oturduğu bu dəqiqələr, bəlkə də, onun azad həyatının son dəqiqələri idi.

Bəlkə, ona bəzi şeyləri demək vaxtı çatmışdı?

Arvadını kədərlə, hətta nəvazişlə süzdü, – Dotti də bu baxışı dərhal qəbul etdi, onun üst dodağı olduqca xoş bir tərzdə, maral dodağı kimi səyridi...

İki-üç sözlə ona nə deyə bilərdi – hətta taksi sürücüsü olmasaydı, onunla hesablaşandan sonra belə? Deyəcəkdi ki, vətənlə hökuməti qarışıq salmaq olmaz?.. Bu cür fövqəlbəşər silahı azğın rejimin əlinə vermək olmaz? Bizim ölkəmizə hərbi qüdrət, ümumiyyətlə, lazım deyil – yalnız bu halda yaşaya bilərik?

Bunu hakimiyyətdə olanların heç biri başa düşməz. Akademiklər də başa düşməzlər! Xüsusilə də bu bombanın üzərində cızma-qara edənlər. Bəzənib-düzənmiş və pal-paltara həris diplomat arvadı nə başa düşə bilərdi ki?

Bir də özünə Dottinin bir yöndəmsiz vərdişini – səmimi söhbəti yersiz, yanlış, qaba bir iradla pozmaq vərdişini xatırlatdı. Onda incəlik yoxdur, heç vaxt olmamışdır – insan özündə heç vaxt olmamış bir şeyi necə bilə bilər axı?..

Liftlə qalxarkən arvadının üzünə baxırdı. Meydançada da heç nə demədi. Açarın biri ilə qıfılı açdı, ingilis qıfılını, sövq-təbii ilə çəkildi, arvadını qabağa buraxdı: belə çıxırdı ki, onu tələyə göndərirdi! Bəlkə də, onu birinci tutsalar daha yaxşıdır? O heç nə itirmir, özü isə görəcək və ... – yox, qaçmayacaq, amma əlavə beş saniyə düşünəcək!..

Dotti içəri girdi, işığı yandırdı.

Heç kəs üstlərinə atılmadı. Yad şinellər asılmamışdı. Döşəmədə səliqəsiz izlər yox idi.

Bu hələ heç nəyi sübut etmirdi. Hələ otaqların hamısına baxmaq lazımdır.

Artıq ürəyi deyirdi ki, heç kəs yoxdur! İndi isə rəzəni çəkməli, ikincini də! Heç bir halda qapını açmamalı! Yatıblar, yoxdurlar...

Həlim təhlükəsizlik ağuşunu ona açırdı.

Təhlükəsizliyində və sevincində Dotti də iştirak edirdi.

O, minnətdarlıq hissi ilə arvadına paltosunu soyunmağa kömək etdi.

Arvadı başını elə əydi ki, boynunun dalı, saçlarının əlahiddə naxışı göründü, birdən tövbə edirmiş kimi aydın səslə dedi:

– Döy məni. Mujiklər arvadlarını döyən kimi... Yaxşıca döy.

Gözlərini geniş açaraq ona baxdı. Dotti zarafat etmirdi. Üzündə ağlamaq ifadəsi yaranmışdı, yalnız ona xas bir ifadə: Dotti başqa qadınlar kimi sərbəst axınla ağlamırdı, onun gözləri bircə dəfə yaşarırdı və dərhal da quruyurdu, lap çox, zülmət boşluğa qədər quruyurdu.

İnnokenti isə mujik deyildi. Arvadını döyməyə hazır deyildi. Bunun mümkünlüyü barədə heç düşünmürdü.

Əlini onun çiyninə qoydu:

– Sən niyə belə qaba olursan?

– Məni çox ağrıdanda qaba oluram. Başqasını da ağrıdıram və onun dalında gizlənirəm. Döy məni.

Beləcə, köməksiz durdular.

– Dünən və bu gün mənə elə çətindir, elə ağırdır... – İnnokenti şikayətləndi.

– Bilirəm, – artıq peşmançılıqdan hökmə keçən Dotti şirəli, şirəli dodaqları ilə pıçıldadı.

– Mən səni sakitləşdirərəm.

– Çətin, – əri qətiyyətsizliklə gülümsündü. – Bu sənin ixtiyarında deyil.

– Hər şey mənim ixtiyarımdadır, – Dotti cingildəyən səslə inandırmağa başladı və İnnokenti də inandı. – Əgər səni sakitləşdirə bilməyəcəyəmsə, məhəbbətim nəyə gərəkdir?

İnnokenti artıq onun dodaqlarına qərq olmuşdu, çox sevdiyi keçmişə qayıdırdı.

Ürəyindəki təhlükə sıxıntısı başqa, şirin bir sıxıntıya keçirdi.

Onlar ayrılmadan, pusqu axtarmağı unudaraq, otaqları keçdilər.

Artıq doğma kainatına qərq olmuş İnnokenti daha üşümürdü. Dotti onu bürümüşdü.

71

Şaraşka, nəhayət ki, yatdı.

Göy lampaların işığında üzlərini yastığa sıxaraq və ya da başlarını yastığa söykəyərək yatan iki yüz səksən dustaqdan kimi səssiz nəfəs alır, kimi bezdirici səslə xoruldayır, kimi isə qızınmaq üçün büzüşərək, ya da istidən üstünü açaraq, rabitəsiz sözlər danışır, qışqırırdı. Binanın iki mərtəbəsində ikimərtəbəli çarpayılarda yatmış dustaqlardan yaşlılar doğmalarını, cavanlar qadınları, kimi də itirdiyini yuxuda görürdü. Bəzilərinin yuxusuna qatarlar, bəzilərinin yuxusuna kilsə, bəzilərinin də yuxusuna özlərini mühakimə etmiş hakimlər girirdi. Yuxular müxtəlif idi, amma onların heç birində yuxu görənlər məhbus olduqlarını yadlarından çıxarmırdılar və əgər yuxuda yaşıl çəməndə ya da şəhərdə gəzişirdilərsə, deməli, nə isə baş vermişdi, onlar həbsdən qaçmışdılar, indi onların izinə düşmüşdülər. Lonqfellonun “Məhbusun yuxusu”nda təsvir etdiyi xoşbəxt unutqanlıq onlara müyəssər olmurdu. Haqsız həbsin və on-on iki illik məhkumluğun sarsıntısı, qarovul itlərinin hürüşməsi, mühafizəçi çəkicləri və düşərgə zənginin cingiltisi həyatın bütün qatlarından, bütün ikincidərəcəli və hətta əzəli instinktlərdən keçərək onların iliklərinə işləmişdi, belə ki, yatmış məhbus əvvəl həbsxanada olduğunu yadında saxlayır, bundan sonra yanmağını və tüstünü duyur, bundan sonra yanğın başladığını dərk edir və yerindən sıçrayır.

Rütbəsindən məhrum edilmiş Mamurin tək adamlıq otağında yatırdı. Nəzarətçilərin istirahətdə olan növbəsi də yatırdı. Onlarla birgə növbə çəkən nəzarətçilər də yatırdılar. Tibb məntəqəsindəki növbətçi feldşer qadın da axşam kvadrat bığlı leytenanta müqavimət göstərsə də, indi onunla dar divanın üstündə yatmışdı. Və nəhayət, üzünə dəmir çəkilmiş qapının yanındakı əsas pilləkənüstü meydançadakı bəstəboy nəzarətçi də heç kəsin onu yoxlamadığını görəndən, bir-iki dəfə telefonla zummer göndərəndən sonra arxayınlaşaraq, daha balaca pəncərədən xüsusi həbsxananın dəhlizinə baxmır və başını dolabçanın üstünə qoyub oturduğu yerdəcə yatırdı.

Marfinoda həbsxana qanunlarının donuqlaşdığı bu anı gözləyən iki yüz səksən birinci dustaq gecənin bir vaxtında işıqdan gözlərini qıyıb çəkmələri ilə yerə tökülmüş papiros kötüklərini basa-basa sakitcə yarımdairəvi otaqdan çıxdı. O, çəkmələrini birtəhər, patavasız ayağına keçirmişdi, alt paltarının üstündən çiyinlərinə üzülüb haldan düşmüş cəbhəçi şineli atmışdı. Qara saqqalı pırtlaşmışdı, seyrək saçları əmgəyindən müxtəlif tərəflərə tökülmüşdü, üzündə iztirab ifadəsi vardı.

Yatmaq üçün etdiyi bütün cəhdləri hədər getmişdi. Yerindən durub gəzişmək üçün dəhlizə çıxmışdı. Bu üsuldan artıq birinci dəfə deyildi ki, istifadə edirdi: gəzişərkən onun əsəbləri sakitləşir, gicgahını yandırıb-yaxan və ciyərini doğrayan ağrılar azalırdı.

Gəzintiyə həvəssiz çıxmışdı, həmişəki adətinə sadiq qalaraq, özü ilə bir cüt kitab da götürmüşdü və onlardan birinin arasına “Mülki Məbədlər Layihəsi”nin əlyazma-qaralamasını və ucu pis yonulmuş karandaş da qoymuşdu. Bütün bunları, bunlardan da əlavə yüngül tütün qutusunu və trubkasını kirli masanın üstünə qoyan Rubin şinelini əlləri ilə saxlayaraq, aram addımlarla dəhlizdə var-gəl etməyə başladı.

O başa düşürdü ki, həbsdə heç kəsin günü xoş keçmir – nə heç nəyə görə tutulanların, nə də düşmən olub düşmənləri tərəfindən tutulanların. Öz vəziyyətini isə (bir də Abramsonun vəziyyətini) o aristotelsayağı faciəvi hesab edirdi. Rubinə zərbəni hər şeydən çox sevdiyi əllər vurmuşdu. Hər şeyə biganə və quru adamlar onu ümumi işi lazım olandan çox sevdiyinə görə tutdurmuşdular. Faciəvi bir ziddiyyət üzrə öz hərəkətləri ilə o, hər gün tamamilə doğru, mütərəqqi bir qanunu ifadə edən həbsxana zabitlərinə, həbsxana nəzarətçilərinə qarşı durmalı olurdu. Həbsxana yoldaşları isə əksinə, ona heç yoldaş da deyildilər və bütün kameralarda ona irad tutur, söyür və az qala, didirdilər – bütün bunlar ancaq ona görə belə idi ki, başqa dustaqlar ancaq öz dərdlərini görür və böyük Qanunauyğunluğu görmək istəmirdilər. Onlar Rubinlə həqiqət naminə öcəşmirdilər, özlərini həbsdə saxlayanların heyfini ondan çıxmağa çalışırdılar. Bu adamlar hər belə tutaşmanın Rubində iyrənclik hissi yaratdığına məhəl qoymur, onu gözümçıxdıya salırdılar. O isə hər bir kamerada, hər bir yeni görüş vaxtı, hər bir mübahisədə tükənməz qüvvə ilə, təhqirlərə həqarətlə baxaraq sübut edirdi ki, böyük rəqəmlər səviyyəsində və əsas axında hər şey lazım olduğu kimi gedir, sənaye çiçəklənir, kənd təsərrüfatında bolluq yaranır, elm qaynayıb daşır, mədəniyyət göy qurşağı kimi bərq vurur. Və hər bir kamera, hər bir belə mübahisə Rubinin təkbaşına sosializmi müdafiə edə biləcəyi cəbhənin bir hissəsi idi.

Onun rəqibləri əksər hallarda kameralarda sayca çox olmalarını elə qələmə verirdilər ki, guya, xalq onlardır, Rubin kimiləri isə tək-tək adamlardırlar. Rubin isə bilirdi ki, bu yalandır! Xalq həbsxanadan və tikanlı məftillərdən qıraqda idi. Xalq Berlini almışdı, Elbada amerikalılarla görüşmüşdü, xalq tərxis vaqonlarında qərbdən şərqə qayıdırdı, DneproSES-i dirçəltmək, Donbası canlandırmaq, Stalinqradı yenidən tikmək üçün gedirdi. Milyonlarla vəhdət hissi Rubinə onlarla adama qarşı qapalı kamera mübarizəsində güc verirdi.

Rubin dəmir qapının şüşə pəncərəsini döyəclədi – bir, iki dəfə, üçüncü dəfə isə lap bərkdən. Üçüncü dəfədən sonra yuxulu nəzarətçinin sifəti gözlüyə yaxınlaşdı.

– Mənim halım pisləşib, – Rubin dedi. – Dərman lazımdır. Feldşerin yanına aparın.

Nəzarətçi fikrə getdi.

– Yaxşı, zəng edərəm.

Rubin gəzişməyinə davam etdi.

O, ümumilikdə faciəvi sima idi.

O, həbsxana kandarını indi burada yatanların hamısından tez keçmişdi.

Lyovkanın pərəstiş etdiyi böyük əmisi oğlu ona mətbəə şriftini gizlətməyi tapşırdı. Lyovka da bu işə həvəslə girişdi. Lakin özünü qonşu oğlanın diqqətindən qoruya bilmədi. Həmin o oğlan da Lyovkanı satdı. Lyovka əmisi oğlunun adını vermədi – özündən qondardı ki, guya, şrifti pilləkənin altından tapıb.

Xarkov daxili həbsxanasının təkadamlıq kamerası da iyirmi il bundan əvvəl Rubinə məhz bu cür, indi dəhlizində gəzişdiyi həbsxana kimi göründü.

Daxili həbsxana Amerika nümunəsi əsasında tikilmişdi, çoxmərtəbəli, hər mərtəbəsində dəmir keçidləri və pilləkənləri olan üstü açıq quyunu xatırladırdı. Quyunun dibində isə əlində balaca bayraqlar tutan tənzimləyici dururdu. İstənilən səs həbsxanada uğultu yaradırdı. Lyovka eşidirdi ki, kimisə pilləkənlə sürüyürlər: birdən tükürpərdici qışqırtı həbsxananı sarsıdır:

– Yoldaşlar! Soyuq karserdən sizə salam olsun! Rədd olsun Stalin cəlladları!

Onu döyürlər (yumşaq ətə dəyən zərbələrin xüsusi bir səsi olur!), ağzını tuturlar, qışqırtısı qırıq-qırıq gəlir və kəsilir, amma üç yüz təkadamlıq kameranın üç yüz məhbusu artıq qapılarına tərəf cumub onları döyəcləyir və var gücləri ilə qışqırırdılar:

– Rədd olsun qanlı köpəklər!

– Fəhlə qanına susamısınız?

– Yenə çarı boynumuza çıxardırsınız?

– Yaşasın leninizm!..

Və birdən hansısa kameralardan qəzəbli səslər oxumağa başlayır:

Qalx, ey lənətlə damğalanmış...

Artıq bütün gözəgörünməz dustaq kütləsi bir nəfər kimi oxuyur:

Bu bizim son və
Qəti döyüşümüz olacaq!..

Yəqin, oxuyanlardan çoxunun gözləri Lyovkanın gözləri kimi sevincdən yaşarmışdı.

Həbsxana qurdalanmış arı pətəyi kimi uğuldayırdı. Qüdrətli proletar himni qarşısında qorxuya düşmüş nəzarətçilərin kiçicik dəstəsi əllərində açar pilləkənlərin üstündə dəhşətdən donub-qalmışdı...

Gicgahındakı güclü ağrı dalğaları sakitləşmək bilmirdi. Qabırğaları altından sağ böyrünü, sanki, nə isə cırıb dağıtmaq istəyirdi.

Rubin təkrar gözlüyü döyəclədi. İkinci dəfədən sonra elə həmin nəzarətçinin yuxulu sifəti göründü. Şüşəli çərçivəni kənara çəkən nəzarətçi donquldandı:

– Zəng etmişəm. Cavab vermirlər.

Və çərçivəni çəkmək istədi, lakin Rubin buna imkan vermədi, əli ilə çərçivəni tutub saxladı:

– Onda gedin ayağınızla! – iztirablı bir əsəbiliklə onun üstünə qışqırdı. – Mənim halım pisdir, başa düşürsünüz? Mən yata bilmirəm! Feldşeri çağırın!

– Yaxşı, – nəzarətçi razılaşdı.

Və gözlüyü bağladı.

Rubin üstü tüpürcəklə örtülmüş, zibillə dolu, papiros iyi verən dəhliz boyu təzədən gəzişməyə başladı, lakin onun gəzişməyindən gecənin axarı dəyişmirdi.

Həmişə fəxrlə xatırladığı, iki həftə təkadamlıq kamerada oturmağı və sonradan bütün anketlərində və bütün həyatı boyu təkrarlanacaq, indi də onun hökmünü ağırlaşdırmış Xarkov daxili həbsxanası görüntülərinin dalınca yaddaşında başqa, hamıdan gizlədilən, yandırıcı xatirələr oyanmağa başladı.

...Bir dəfə onu Traktor zavodunun partiya kabinetinə çağırdılar. Lyova özünü zavodun yaradıcılarından biri hesab edirdi: o, zavodun çoxtirajlı qəzetinin redaksiyasında işləyirdi. Sexləri gəzir, gəncləri ruhlandırır, yaşlı fəhlələri həvəsləndirməyə çalışır, divarlara briqadaların uğurları, irəli atılan addımlar və səhlənkarlıq halları ilə bağlı "Şimşək"lər yapışdırırdı.

Əynində sadə fəhlə köynəyi olan iyirmi yaşlı gənc partiya kabinetinə cürətlə girdi. Bir dəfə o, Ukrayna MK katibinin də kabinetinə beləcə girmiş, sadəcə, "Salam, yoldaş Postışev!" deyərək özü də birinci əl uzatmışdı. Burada da beləcə hərəkət etdi: kabinetdəki qırx yaşlarında, saçı kəsik, başında qırmızı ləçəyi olan qadına müraciətlə dedi:

– Salam, yoldaş Paxtina! Məni çağırmısan?

– Salam, yoldaş Rubin, – qadın onun əlini sıxdı. – Otur.

O oturdu.

Kabinetdə üçüncü bir nəfər – boynu qalstuklu, əynində kostyum, ayaqlarında sarı botinka, fəhləyə oxşamayan bir tip də vardı. Bir qıraqda oturmuşdu və içəri girənə fikir vermədən kağızlarını gözdən keçirirdi.

Partiya komitəsi katibinin kabineti tövbə hücrəsi kimi ciddi idi, hər şey parlaq-qırmızı və işgüzar qara rəngdə idi.

Qadın çəkinirmiş kimi, sönük bir tərzdə Lyova ilə həmişə tam ciddiyyətlə müzakirə etdikləri zavodun işlərindən danışdı. Birdən arxaya söykənərək qətiyyətlə dedi:

– Yoldaş Rubin! Sən partiya qarşısında tərk-silah olmalısan!

Lyova məəttəl qalmışdı. Necə? Gecəli-gündüzlü bütün gücünü, sağlamlığını partiyaya həsr etmirdimi?

Yox! Bu azdır.

Bəs onda daha nə?!

Həmin o tip nəzakətlə müdaxilə etdi. O, "siz"lə müraciət edirdi və bu da Rubinin proletar qulağını dəlirdi. Dedi ki, Rubin artıq evli olan əmisi oğlu haqqında bildiklərinin hamısını vicdanla və bütöv şəkildə deməlidir: doğrudurmu ki, o, əvvəllər gizli trotskiçi təşkilatın fəal üzvü olmuşdur, indi isə bunu partiyadan gizlədir?..

Dərhal nə isə demək lazım idi, hər ikisi gözlərini ona dikmişdilər...

Məhz bu əmisi oğlunun gözləri ilə Lyova inqilaba baxmağı öyrənmişdi. Hər şeyin bir may nümayişlərində göründüyü kimi yaxşı və qayğısız olmadığını da məhz ondan öyrənmişdi. Bəli, İnqilab bir bahar idi, ona görə ətrafda palçıq da çox idi və partiya bu palçığın içilə addımlayırdı, onun altında möhkəm cığır axtarırdı.

Axı artıq dörd il keçib. Trotskiçilər bir yana, hətta buxarinçiləri də unutmağa başlayırdılar. Başqa yol tapa bilməyən Stalin İttifaqdan qovulmuş təfriqə ustasının təklif etdiyi nə vardısa, hamısını kölə kimi təkrarlayırdı. Minlərlə çürük kəndli "qayıq"larından güc-bəla ilə kollektivləşdirmənin "okean gəmisi"ni düzəltmişdilər. Artıq Maqnitoqorskın boruları tüstüləyirdi, ilk dörd zavodun traktorları da kolxoz zəmilərini şumlayırdı. "518" də, "1040"[1] da, demək olar ki, artıq arxada qalmışdı.

Dünya İnqilabı naminə obyektiv olaraq hər şey edilirdi – belə olan halda bütün bu böyük işlərin şəxsi xidmətləri sayılacaq insanın adındakı səslərə görə vuruşmağa dəyərdimi? (Lyovka özünü bu yeni adı sevməyə də məcbur edə bilmişdi. Bəli, Lyova artıq Onu sevirdi!) İndi nə vaxtsa mübahisə etmiş adamları həbs etməyin, onlardan qisas almağın nə mənası vardı?

– Mən bilmirəm. O heç vaxt trotskiçi olmayıb, – Lyovanın dili bunları deyir, ağlı isə, yaşlı adamların təbiri ilə, uşaqlıq romantikası olmadan desək, susmağın artıq mənasız olduğunu bildirirdi.

Partiya komitəsi katibinin qısa, ciddi jestləri! Partiya! Bizim malik olduğumuz ən ali şey bu deyilmi? Partiya qarşısında... necə susmaq olar?! Hər şeyi Partiya qarşısında...

---

[1] Birinci beşilliyin 518 tikintisi və 1040 yeni MTS nəzərdə tutulur. O dövrdə məşhur şüarlardan biri olmuşdur. (*Qeyd müəllifindir*)

necə açıb deməmək olar?! Partiya cəzalandırmır, o, bizim vicdanımızdır. Leninin sözlərini yadına sal...

Üzünə dirənmiş on tapança lüləsi Lyovka Rubini qorxuda bilməzdi. Nə soyuq karserlə, nə də Solovkiyə sürgünlə ondan həqiqətin bircə kəlməsini də qopara bilməzdilər. Ancaq partiya qarşısında?! Qara-qırmızı tövbə hücrəsində nəyisə gizlədə, yalan danışa bilməzdi.

Rubin əmisi oğlunun nə vaxt, hara üzv olduğunu, nələr etdiyini açıb dedi.

Təbliğatçı qadın susdu.

Sarı botinkalı nəzakətli qonaq isə dedi:

– Deməli, əgər mən sizi düz başa düşmüşəmsə... – və vərəqə yazdığını oxudu.

– İndi isə qol çəkin. Baxın, burada.

Lyovka geri atıldı:

– Siz kimsiniz? Siz Partiya deyilsiniz!

– Niyə partiya deyiləm ki? – qonaq incidi. – Mən də partiyanın üzvüyəm. Mən Baş Siyasi İdarənin müstəntiqiyəm.

Rubin yenidən pəncərəni döydü. Yuxudan ayrıldığı aşkar görünən nəzarətçi fısıldadı:

– Nə olub? Nə döyürsən? Neçə dəfə zəng etmişəm, cavab vermirlər.

Rubinin gözləri hirsindən qızardı:

– Mən sizdən zəng etməyinizi yox, getməyinizi xahiş etdim! Mənim ürəyim ağrıyır! Bəlkə də, ölə bilərəm!

– Öl-məz-sən, – nəzarətçi barışdırıcı tərzdə, bəlkə də, onun halına acıyaraq uzada-uzada dedi. Səhərə kimi dözərsən. Özün fikirləş, postu atıb necə gedə bilərəm?

– Sənin postun hansı gicbəsərə lazımdır!? – Rubin qışqırdı.

– Məsələ onda deyil ki, kiməsə lazımdır, ondadır ki, nizamnamə qadağan edir. Orduda qulluq etmisən?

Ağrı Rubinin başına elə vururdu ki, indicə ölə biləcəyinə özü də inandı. Onun dəyişmiş sifətini görən nəzarətçi qərara gəldi:

– Yaxşı, aralı dur, pəncərəni döymə. Qaçıram.

Və yəqin ki, getdi, Rubinə elə gəldi ki, ağrısı da azalır.

O, yenə aramla dəhlizdə gəzişməyə başladı.

...Yaddaşının içilə isə ümumiyyətlə, heç vaxt yadına salmaq istəmədiyi xatirələr uzanırdı. Bu cür xatirələrin silinməsi onun şəfa tapması demək olardı.

Həbsxanadan dərhal sonra, komsomol qarşısında günahlarını yumaq və lazımlı adam olduğunu həm özünə, həm də yeganə inqilabi sinfə sübut etməyə tələsərək, Rubin böyründə mauzer kəndi kollektivləşdirməyə getdi.

O vaxtı, üç verst ayaqyalın qaçandan və quduzlaşmış kəndlilərlə atışandan sonra, bunda nə görmüşdü? “Mən də vətəndaş müharibəsində oldum.” Təkcə bunu.

Özlüyündə aydın məsələ idi! Torpağa basdırılmış taxıl quyularının üstünü açmaq, sahibkarlara taxıl üyütməyə və çörək bişirməyə imkan verməmək, quyudan su götürmələrinə mane olmaq. Əgər sahibkarın uşağı ölürdüsə, uşaqları ilə birgə qoy özü də ölsün, kökü kəsilmişlər, murdarlar, – çörək bişirməyə qoymamaq. Gizlənmiş, ölü kəndin içilə gedən yarımcan at qoşulmuş araba mərhəmət hissi oyatmırdı, şəhərdə tramvayın getməsi kimi adi bir şeyə dönmüşdü. Qamçıyla pəncərə çərçivəsini döyürdülər:

– Ölən var? Çıxarın.

Sonra da o biri pəncərəni:

– Ölən var? Çıxarın.

Bir azdan sonra isə:

– Ey! Burada canlı insan var?

İndi isə başından çıxmır. Qaynar damğa ilə möhürlənib. Yandırır. Hərdən bir isə düşünür: yaraların buna görədir! Həbsxanaya düşməyin buna görədir! Xəstəliklərin buna görədir!

Qoy olsun! Ədalətlidir! Əgər başa düşmüşəmsə ki, bunlar dəhşətdir, əgər daha heç vaxt bunları təkrarlamayacağamsa, əgər artıq əvəzi ödənilibsə? Bəs bütün bunlardan necə təmizlənməli? Kimə deyəsən: oho, bütün bunlar olmayıb! İndi hesab edəcəyik ki, bunlar olmayıb! Elə et ki, bunlar olmasın!..

Yuxusuz gecələr qüssəli, səhvlər etmiş ürəkdən nələr çıxarır, necə də onu üzür?..

Bu dəfə nəzarətçinin özü pəncərəni araladı. Nəhayət ki, postunu atıb qərargaha getməyə cürət etmişdi. Sən demə, orada hamı yatırmış, dəstəyi götürməyə adam qalmayıbmış. Yuxudan oyadılmış starşina onun məruzəsini dinlədi, postdan getdiyi üçün ona acıqlandı və leytenantın feldşer qadınla yatdığını bilərək, oyatmağa cürət etmədi.

– Olmaz, – nəzarətçi pəncərəyə dedi. – Özüm gedib məruzə etmişəm. Deyirlər ki, olmaz. Səhərə kimi təxirə salmaq lazımdır.

– Mən ölürəm! Mən ölürəm! – Rubin xırıldadı. – Mən pəncərənizi sındıracağam! Tez növbətçini çağırın! Mən aclıq elan edirəm!

– Nə aclıq? Səni kimsə yedizdirir yəni? – nəzarətçi ağıllı söz dedi. – Səhər yeməyi başlayanda elan edərsən... Yaxşı, gəziş, gəziş. Mən starşinaya bir də zəng edərəm.

Nə atom bombası, nə də can verən dustaq qulluqlarından və məvaciblərindən razı sıravi, serjant, leytenant, polkovnik və generalların veclərinə deyildi.

Can verən dustağa isə bütün bunlardan daha yüksəkdə durmaq lazım gəlirdi!

Ağrıdan qıvrılan və ürəkbulanmasını güclə saxlayan Rubin dəhliz boyu əvvəlki kimi aramla yeriməyə çalışırdı. Onun yadına Krılovun “Polad” təmsili düşdü. Azadlıqda diqqətini cəlb etməmiş bu təmsil həbsxanaya düşəndən sonra onu heyrətləndirmişdi.

Bir polad xəncərin iti tiyəsi
Sınıq dəmir içrə düşüb qalmışdı;
Və bu zibil işində yarasız şey tək
Bazarda kəndliyə o satılmışdı.

Kəndli də bu polad tiyə ilə ağaclardan lığ soyur, talaşa doğrayırdı. Xəncərin ağzı diş-diş olmuş, paslanmışdı. Bir dəfə komadakı taxta oturacağın altında kirpi ondan soruşdu ki, düşdüyü vəziyyətdən heç utanırmı? Və polad xəncər Rubinin özünün də yüzlərlə dəfə cavab verdiyi kim cavab verdi:

Yox, mən utanmıram, utansın o kəs,
Kim ki qiymətimi verə bilmədi!..

72

Ayaqlarında zəiflik hiss edən Rubin masanın arxasına keçib oturdu, sinəsini onun qırağına söykədi.

Soloqdinin dəlillərini necə hiddətlə rədd etmiş olsa da, bunlarda hansısa bir həqiqət məqamının da olduğunu başa düşür və bu səbəbdən daha çox əzab çəkirdi. Bəli, üzvlük biletlərinin hazırlanmasına sərf olunan kartona da layiq olmayan komsomolçular da var. Bəli, xüsusən də ən yeni nəsillər arasında ləyaqət meyarları laxlamışdır, insanlar mənəvi hərəkət və gözəl davranış hissini itirirlər. Balıq və cəmiyyət başdan iylənir, gənclər kimdən nümunə götürsünlər axı?

Köhnə cəmiyyətlərdə bilirdilər ki, mənəviyyat üçün kilsə və nüfuzlu keşiş lazımdır. Lap elə indinin özündə, hansı polyak kəndlisi ksöndzün[1] məsləhəti olmadan həyatında hansısa ciddi bir addım atar?

Bu gün sovet ölkəsi üçün insanların mənəviyyatının xilas edilməsi, bəlkə də, Volqa-Don kanalından və Anqaratikintidən daha vacibdir!

Bəs bunu necə etməli? Həmin məqsədə nail olmaqda Rubinin artıq qaralama variantında hazırlayıb qurtarmış olduğu “Mülki məbədlərin yaradılması haqqında layihə” kömək edə bilərdi. Bu gecə, nə qədər ki yuxusuzluqdur, onu tam işləyib qurtarmaq, sonra isə görüş vaxtı azadlığa ötürmək lazımdır. Orada çap edib partiyanın MK-na da göndərərlər. Öz imzası ilə göndərə bilməz – MK-da inciyə bilərlər ki, bu cür vacib məsləhətləri onlara siyasi məhbus verir. Lakin anonimlik də yaramır. Qoy cəbhəçi dostlarından kimsə imzalasın – müəllif şöhrətini Rubin yaxşı iş naminə həvəslə qurban verər.

---

[1] *Ksöndz* – polyak katolik keşişi

Başındakı ağrı dalğalarına dözməyə məcbur qalan Rubin, sadəcə, vərdiş etdiyi üçün trubkasını "Zolotoye runo[1]" ilə doldurdu. O indi nəinki tütün çəkmək istəmirdi, hətta iyindən belə iyrənirdi – trubkasını tüstülədə-tüstülədə layihəyə göz gəzdirməyə başladı.

Alt paltarının üstündən çiyninə atdığı şineldə, taxtaları pis yonulmuş, üstü çörək qırıntıları və papiros külü ilə çirklənmiş masa arxasında, hərdənbir yarıyuxulu dustaqların gecə ehtiyaclarına görə qaçışdığı süpürülməmiş dəhlizin kəsif havasında adsız müəllif çoxsaylı vərəqələrə iri xətlə tələsik yazdığı təmənnasız layihəsini nəzərdən keçirirdi.

Layihənin preambula hissəsində əhalinin onsuz da yüksək olan mənəvi səviyyəsinin daha da yüksəyə qaldırılması, inqilabi, mülki ildönümlərinə və ailə hadisələri ilə bağlı mərasimlərin təntənəli keçirilməsi yolu ilə bu cür tədbirlərə daha böyük önəm verilməsi zərurətindən danışılırdı. Bunun üçün isə hər yerdə arxitektura baxımından möhtəşəm və bütün ətraf məkan üzərində hakim mövqe tutan Mülki Məbədlərin təsis edilməsinin vacibliyi qeyd olunurdu.

Sonra isə paraqraflara bölünmüş ayrı-ayrı bölmələr üzrə işin təşkilati tərəfi şərh edilirdi, çünki bu məsələni rəislərə etibar etmək olmazdı: yaşayış məntəqələrində mülki məbədlər hansı miqyaslar və hansı ərazi vahidləri nəzərə alınmaqla tikilir; bu məbədlərdə məhz hansı tarixlər qeyd olunur; ayrı-ayrı mərasimlər nə qədər davam edir. Həddi-büluğa çatanların xalqın kütləvi toplantısı qarşısında qruplar üzrə partiyaya, vətənə və valideynlərinə sədaqət andı içmələri təklif olunurdu.

Layihədə təkidlə qeyd edilirdi ki, məbəd xidmətçilərinin paltarları da qeyri-adi olmalı və öz sahiblərinin ağ qar kimi təmizliyinə dəlalət etməlidir. Mərasim formulları ritmik baxımdan dəqiq hesablanmalıdır. Məbədə gələnlərin heç bir hissinə təsir imkanı qaçırılmamalıdır: məbədin havasının əlahiddə rayihəsindən, melodik musiqi və mahnılardan, rəngli şüşələrdən və projektorlardan istifadə edilməsindən, məbədin divarlarının əhalinin estetik zövqünün inkişaf etdirilməsinə xidmət edən bədii tərzdə bəzədilməsindən başlamış, bütünlükdə onun memarlıq ansamblına kimi heç nə yaddan çıxmamalıdır.

---

[1] *Zolotoye runo* – tütün növü

Layihənin hər bir kəlməsini əzabla, əziyyətlə sinonimlər sırasından seçmək lazım gəlmişdi. Dayaz, dar düşüncəli insanlar ehtiyatsız işlənmiş bircə sözdən də nəticə çıxara bilərdilər ki, guya, müəllif Məsihsiz xristian məbədlərini bərpa etmək istəyir – amma bu qəti belə deyildi! Tarixi analogiya həvəskarları müəllifi Robespyersayağı Ali Varlığa pərəstişdə günahlandıra bilərdilər – bunlar isə əlbəttə, tamamilə, tamamilə başqa şeylər idi!!!

Müəllif yeni... din xadimləri yox, layihədə yazıldığı kimi, məbəd xidmətçiləri haqqında fəsli ən özünəməxsus fəsil sayırdı. O hesab edirdi ki, layihənin uğurlu alınmasının açarı ölkədə özlərinin tamamilə qüsursuz və təmənnasız həyatı ilə xalqın məhəbbətini və inamını qazana bilmiş xidmətçilər korpusunun formalaşdırılmasına nail oluna bilinməsindədir. Partiya instansiyalarına məbəd xidmətçiləri kurslarına namizədlərin seçilməsi və onların hazırda icra etdikləri istənilən işdən azad edilmələri tövsiyə olunurdu. İlkin kadr çatışmazlığı aradan qaldırılandan sonra bu kurslar, ildən-ilə daha da uzanaraq, xidmətçilərə geniş təhsil verməli və xüsusilə də elokvensiyanı[1] özündə ehtiva etməlidirlər. (Layihə cəsarətlə təsdiqləyirdi ki, ölkəmizdə natiqlik sənəti tənəzzülə uğramışdır: bu, bəlkə də, ona görə baş vermişdir ki, daha heç kəsi inandırmaq lazım gəlmir, çünki əhali doğma dövlətini onsuz da qeyd-şərtsiz dəstəkləyir.)

Belə namünasib vaxtda xəstələnmiş dustağın yanına heç kəsin gəlməməsi isə Rubini təəccübləndirmirdi. Belə şeyləri əks-kəşfiyyatlarda və yatablarda çox görmüşdü.

---

[1] Bəlagətli nitq, inandırıcı olmaq, səlis danışmaq (*lat*.: eloqetia)

Ona görə də qapıda açar şaqqıldayanda Rubin səksəndi, qorxdu ki, onu gecəyarısı nəzərdə tutulmamış işlə məşğul ikən yaxalayacaqlar və buna görə usandırıcı cəza verəcəklər. Tez kağızlarını, tütününü, kitablarını yığışdırdı: qaçıb otaqda gizlənmək istədi, amma artıq gec idi: enlikürək, açıq qapıda durmuş kobud sifətli starşina onu görmüşdü və çağırırdı.

Rubin ayıldı. Dərhal da atıldığını, köməksiz qaldığını və ləyaqətinin təhqir olunduğunu hiss etdi.

– Starşina, – növbətçi köməkçisinə yavaş-yavaş yaxınlaşaraq dedi, – mən artıq üçüncü saatdır ki, feldşer istəyirəm. Mən DTN-in həbsxanalar idarəsinə feldşerdən və sizdən şikayət edəcəyəm.

Starşina isə barışdırıcı tərzdə cavab verdi:

– Rubin, bundan tez heç cür mümkün deyildi, məndən asılı olmayıb. Gedək.

Starşinadan asılı olan bircə şey o idi ki, şaraşkanın ən mərdimazar dustaqlarından birinin coşduğunu biləndən sonra gedib leytenantın qapısını döymüşdü. Ona uzun müddət cavab verməmişdilər, sonra isə feldşer qapını aralamışdı və tez də yoxa çıxmışdı. Nəhayət, qaşqabaqlı leytenant tibb məntəqəsindən çıxmış və starşinaya Rubini gətirməyə icazə vermişdi.

Rubin şinelini geyinib düymələrini bağladı ki, alt paltarı görünməsin. Starşina onu şaraşka zirzəmisinin dəhlizi ilə apardı, trapla həbsxananın qarla örtülmüş həyətinə qaldırdı. Ağ qar dənələrinin fasiləsiz yerə düşdüyü və bu səbəbdən də yerin və göyün üzünün şəkillərdəki kimi çoxsaylı ağ xətlərlə cızıldığı sakit gecədə starşina və Rubin hava kimi yumşaq qarın üstündə dərin ayaq izləri qoya-qoya həyəti keçdilər.

Həyətdə, gecə işıqlarından qonur tüstü rəngi almış buludlu səma altında, saqqalında və hərarətli yanaqlarında altıbucaqlı ulduzcuqların yumşaq təmaslarını duyan Rubin yerindəcə donub qaldı, gözlərini bağladı. Onun canına qısa olduğu üçün daha iti yaşanan sakitlik həzzi yayıldı – heç yerə getməmək, heç nə xahiş etməmək, heç nə istəməmək – gecə səhərə kimi yalnız beləcə, ağaclar kimi ləzzətlə, xoşbəxtlik içrə yerindəcə durmaq, bütün bədəni ilə qar dənəciklərini tutmaq – həyatın, bütün varlığının səadəti məhz bu ola bilərdi.

Elə həmin an Marfinodan bir kilometrdən də az aralı keçən dəmir yolundan bu gecədə xüsusilə tənha görünən, insanın qəlbinə nüfuz edən, yaşının zenit illərinə çatmış insanın yadına gələcəkdə çox şeylər vəd edən uzaq uşaqlığını salan uzun-uzadı parovoz fiti eşidildi.

Yarımca saat beləcə dursaydı – özünə gələrdi, qəlbən və ruhən sağlamlaşardı, gecədə səslənən parovoz fitləri haqqında riqqətli bir şeir yazardı.

Eh, kaş mühafizəçinin dalınca getməmək mümkün olaydı!..

Mühafizəçi isə şübhəli-şübhəli dönüb ona baxırdı: bu adam gecə qaçışı planlaşdırmayıb ki?

Rubinin ayaqları müəyyən olunmuş istiqamətdə addımlamağa başladı.

Feldşer qadın yuxudan pörtmüşdü, yanaqlarında qan oynayırdı. Əynində gimnastyorkanın və ya yubkanın üstündən deyil, yüngül gecə paltarının üstündən geyinilmiş və kəmərlə çəkilmiş ağ xalat vardı. Hər bir dustaq, o cümlədən də Rubin istənilən vaxt belə müşahidələr edə bilərdi, ancaq indi Rubinin fikirləri bütün gecəni ona əzab vermiş bu qaba arvadın səviyyəsinə enmədi.

– Xahiş edirəm, ağrıkəsici və yuxusuzluq əleyhinə bir şey verin, amma lüminal yox. Mənə dərhal yuxulamaq lazımdır.

– Yuxusuzluq əleyhinə heç nə yoxdur, – feldşer mexaniki cavab verdi.

– Siz-dən xa-hiş e-di-rəm! – Rubin bir də dedi. – Səhər tezdən nazir üçün işləməliyəm. Mən isə yata bilmirəm.

Nazirin adının çəkilməsi, bir də Rubinin axıra kimi bu toz dərmanını tələb edəcəyini başa düşən feldşer adətinə xilaf çıxdı, ona dərman verməli oldu.

O, şkafdan dərmanı çıxartdı və Rubini onu dərhal, otaqdan çıxmadan içməyə məcbur etdi (həbsxana tibb nizamnaməsinə görə istənilən dərman silah sayılırdı və dustağın əlinə verilə bilməzdi, ancaq onun ağzına tökülə bilərdi).

Rubin saatı soruşdu, dördün yarısı olduğunu bildi və geri qayıtdı.

Həyəti bir də keçərkən iki yüz-beş yüz vatlıq zona fənərləri ilə işıqlandırılan cökələrə altdan yuxarı nəzər saldı, qar iyi gələn havanı dərindən ciyərlərinə çəkdi, aşağı əyildi, bir neçə dəfə ulduzvari, çəkisiz, cisimsiz, buz kimi soyuq qarla üzünü sürtdü, onu ağzına doldurdu.

Və ruhu dünyanın təravətinə qovuşdu.

73

Yataq otağından yeməkxanaya açılan qapı örtülməmişdi, divar saatının başqa səslərə qarışaraq dərhal sönüb getməyən bərk səsi eşidildi.

Bu saat neçəninsə yarısında Adam Roytman dolabçanın üstündə aram-aram taqqıldayan qol saatına baxmaq istədi, amma qorxdu ki, işığı yandırsa arvadını narahat edər.

Arvadı qismən böyrü üstə, qismən da yanağını ərinin çiyninə söykəyərək üzüaşağı yatırdı.

Artıq beşinci il idi ki, evlənmişdilər, lakin hətta yarıyuxulu vəziyyətdə də arvadının yanında olmağından, bu cür məzəli tərzdə yatmağından, daim soyuqdan donan ayaq pəncələrini onun ayaqları arasında qızışdırmağından canına bir nəvazişin yayıldığını hiss edirdi.

Adam narahat yuxudan yenicə ayılmışdı. Yenidən yuxulamaq istəyirdi, lakin axşamkı yenilikləri, sonra da işdəki xoşagəlməz halları xatırladı, fikirləri topalaşıb qarışdı, göz qapaqları ayrıldı – yatmağa cəhd belə etməyin tamamilə faydasız olduğu bir gecə oyaqlığı yarandı.

Axşamdan Makarıqinlərin mənzilindən gələn hay-küy, tappıltı, mebelin yerinin dəyişilməsi artıq çoxdan kəsilmişdi.

Pərdələrin aralı qaldığı yerdən otağa zəif, bozumtul gecə işığı düşürdü.

Gecə paltarında, üzü üstə uzanmış, yuxudan məhrum olmuş Adam Veniaminoviç Roytman gündüzlər DTN mayoru poqonlarının və Stalin mükafatı laureatı nişanının verdiyi qətiyyəti, inamı indi hiss etmirdi. O, üzü üstə uzanmışdı və bütün adi insanlar kimi hiss edirdi ki, dünya adamla doludur, qəddardır və bu dünyada yaşamaq asan iş deyil.

Axşam Makarıqinlərin mənzilindəki şənliyin qızğın çağında Roytmanın yanına köhnə dostlarından biri gəldi. O da yəhudi idi. Arvadını gətirməmişdi, özü də qayğılı idi, təzə sıxıntılar, məhdudiyyətlər, işdən çıxarılmalar və hətta sürgünlər barədə danışırdı.

Bu, təzə şey idi. Hələ ötən yazda, əvvəlcə teatr tənqidində başlamışdı, ilk günlər yəhudi familiyalarının mötərizədə açıqlanması kimi xatasız iş təsiri bağışlayırdı. Sonra ədəbiyyata keçdi. Birbaşa öz işindən – ədəbiyyatdan savayı hər şeylə məşğul olan dedi-qoduçu, fahişə qəzetlərdən birində kimsə ilk dəfə zəhərli bir söz işlətdi – kosmopolit. Beləliklə də lazımi söz tapıldı! Məğrur, dünyanı birləşdirən, ən geniş qəlbli dühaların – Dantenin, Getenin, Bayronun adları ilə yanaşı çəkilən bu söz qəzet səhifələrində tüləndi, yolub-yoluşduruldu, ilan kimi fısıldadı və həqarətli *jid*[1] sözünün sinoniminə çevrildi.

Sonra daha uzaqlara süründü, bağlı qapılar arxasında qovluqların içində gizlənməyə başladı.

İndi isə onun soyuq nəfəsi artıq texniki dairələrə də gəlib çatmışdı. Dönmədən və əzmlə şan-şöhrətə doğru irəliləyən Roytman məhz sonuncu ayda mövqeyinin laxladığını hiss etmişdi.

Yəni yaddaşı ona vəfasız çıxırdı? Axı inqilab vaxtı və inqilabdan xeyli sonra da "yəhudi" sözü "rus" sözündən daha etibarlı idi. Rusları yoxlayırdılar – valideynləri kimi olub? On yeddinci ilə kimi hansı gəlirlərin hesabına yaşayıb?

---

[1] *Jid* – rus millətçiləri tərəfindən yəhudilərə verilən həqarətli ad

Yəhudini isə yoxlamağa ehtiyac yox idi: yəhudilərin hamısı inqilab tərəfdarı idilər.

Budur... israillilərin qənimi qamçısını səs-küysüz, ikincidərəcəli şəxslərin dalında gizlənməklə, Stalin öz əlinə götürürdü.

İnsanlar əvvəllər zalım olduqları, hansısa bir təbəqəyə mənsub olduqları üçün və ya siyasi baxışlarına, tanışlıq dairələrinə görə gözümçıxdıya salınanda, bunun həmişə ağlabatan (ya da ki yalandan da olsa ağlabatan sayıla bilən?) bir əsası olur. Belə olanda bilirsən ki, öz qismətini özün seçmisən, sən bu qrupa aid olmaya da bilərdin. Amma milliyyətinə görə?..

(Daxili gecə həmsöhbəti Roytmana dərhal etiraz etdi: sosial mənşəyi də seçmirlər? Ancaq buna görə təqib qaçılmaz idi.)

Yox, Roytman üçün əsas haqsızlıq başqa idi: sən bütün qəlbinlə çalışırsan ki, özününkü olasan, hamı kimi olasan, lakin səni istəmirlər, səni itələyirlər, deyirlər ki, yadsan. Sən qərarsızsan. Sən jidsən.

Yeməkxanadakı divar saatı aram-aram zəng vurmağa başladı, dörd dəfə vurub dayandı. Roytman beşinci zəngi gözləyirdi və sevindi ki, cəmi dörd zəng çalındı. Hələ yuxulaya bilər.

O qurcalandı. Arvadı yuxuda mızıldandı, o biri böyrü üstünə çevrildi, kürəyi ilə instinktiv olaraq ərinə qısındı.

Yeməkxanada isə oğlu sakitcə yatırdı. Heç kəs səsini çıxarmır, heç kəs çağırmırdı.

Üç yaşında oğlu gənc valideynlərin fəxri idi. Adam Veniaminoviç oğlunun xasiyyəti və kələkləri haqqında hətta Akustika laboratoriyasında işləyən dustaqlara da həvəslə danışırdı, amma bütün xoşbəxt adamlar üçün adi olan hissiyyatsızlığı ucbatından başa düşmürdü ki, danışdıqları onları, atalıqdan məhrum edilmiş bu insanları ağrıdır. (Bəli, bu, rahat, insanları həm bir-birinə yaxın edən, həm də neytral mövzu idi.) Oğlu dildən pərgar idi, lakin nitqi hələ yerini tutmamışdı, gündüz anasını (anası Volqa sahillərində doğulmuşdu və “o”yla danışırdı), axşamlar isə işdən qayıtmış atasını (Adam isə təkcə “r” əvəzinə “l” demirdi, nitqində başqa qüsurlar da vardı) yamsılayırdı.

Həyatda, həmişə olduğu kimi, səadət gələndə ucu-bucağı görünmür.

Məhəbbəti və ailə qurması, sonra da oğlunun dünyaya gəlməsi, müharibənin qurtarması və Roytmanın Stalin mükafatı alması ilə dalbadal baş verdi. Yeri gəlmişkən, o, müharibəni də əziyyətsiz yola vermişdi: sakit Başqırdıstanda, XDİK-in yüksək payokunu alan Roytman və onun Marfino institutu üzrə indiki dostları ilk telefon şifrləyici sistemini qururdular. İndi həmin sistem primitiv görünürdü, o vaxt isə onlar laureat olmuşdular. Sistemi necə də həvəslə yaradırdılar! Bəs indi o coşqunluq, o axtarışlar, o pərvazlanmalar necə oldu?

Heç nə ilə yayındırılmayan baxışın daxilə yönəldiyi qaranlıq gecə oyaqlığının bəsirəti ilə Roytman son illər ərzində nəyinin çatışmadığını birdən başa düşdü. Çatışmayan indi hər şeyi özünün etməməsi idi.

Roytman yaradıcı insandan dönüb başqa yaradıcı insanlar üzərində rəisə necə çevrildiyini heç özü də bilməmişdi...

Yanırmış kim əlini arvadının üstündən çəkdi, yastığını yuxarı elədi.

Bəli, bəli, bəli! Belə daha xoş və rahatdır! Şənbə günləri axşam, bir gün yarımlığa evə getməyə hazırlaşanda, ailə rahatlığı və bazar gününə planlaşdırılmış işlər haqqında düşünməyə başlayanda, əməkdaşlarına tapşırırdı: “Valentin Martınıç! Siz sabah bir fikirləşin, görün, qeyri-xətti təhrifləri necə aradan qaldıra bilərik? Lev Qriqoryeviç! Siz sabah “*Proceedings*”dəki bu məqaləni bir gözdən keçirərsiniz! Əsas fikirləri tezis şəklində qeyd edərsiniz!” Bazar ertəsi səhəri o, işə dincəlmiş halda qayıdırdı: nağıllarda olduğu kimi, masasının üstünə “Proceedings”dəki məqalənin rusca xülasəsi qoyulmuş olurdu, Pryançikov isə qeyri-xətti təhriflərin necə aradan qaldırıla bilinəcəyi haqda məruzə edirdi və hətta bazar günü onları aradan qaldıra da bilirdi.

Çox rahatdır!..

Dustaqlar da Roytmandan incimirlər, əksinə, onu çox istəyirlər. Çünki onlarla dustaq kimi deyil, sadəcə, yaxşı insan kimi rəftar edir.

Ancaq yaradıcılıq, gözlənilmədən baş verən kəşflərin sevinci və eyni dərəcədə gözlənilməz olan uğursuzluqların acısı artıq ona yad olmuşdu!

Yorğanı üstündən atıb çarpayıda oturdu, əlləri ilə dizlərini qucaqladı, çənəsini onların üstünə qoydu.

Bütün bu illər boyu nə ilə məşğul olmuşdu? İntriqalarla. İnstitutda birincilik uğrunda mübarizəylə. Bir qrup dostu ilə onlar Yakonovu ləkələmək, onu yıxmaq üçün hər şeyi edir, düşünürdülər ki, bu adam öz nüfuzu, iddialılığı ilə onların üstünə kölgə salır, Stalin mükafatını da tək özü alacaq. Yakonovun keçmişinin ləkəli olmasından və buna görə də nə qədər özünü dağa-daşa vursa da, partiyaya girə bilməməyindən istifadə edərək, “gənclər” partiya iclasları vasitəsi ilə ona həmlələr edirdilər: onun hesabatlarını gündəliyə salır, sonra isə ondan iclası tərk etməyi xahiş edərək, ya da ki elə gözlərinin qabağındaca (“ancaq partiya üzvləri səs verirlər!”) müzakirələr aparıb qərar çıxarırdılar. Partiya qərarlarına əsasən Yakonov həmişə günahkar olurdu. Bəzən Roytmanın ona hətta yazığı da gəlirdi. Ancaq başqa çıxış yolu yox idi.

Gör hər şey necə pis döndü! Yakonovu sıxışdırarkən “gənclər” heç düşünmürdülər ki, beş nəfərlik qrupda dördü yəhudidir. İndi isə Yakonov hər dəfə tribunalardan xatırladırdı ki, kosmopolitizm sosialist vətəninin qəddar düşmənidir.

Dünən, Marfino institutunun məşum bir günündə, nazir qeyzlənəndən sonra, dustaq Markuşev klipper və vokoder sistemlərinin birləşdirilməsi fikrini irəli sürdü. Əslində, bu, cəfəng fikir idi, lakin onu müdiriyyətin qarşısında köklü islahat kimi qələmə vermək olardı – Yakonov da vokoder dayağının dərhal Yeddinciyə köçürülməsi və Pryançikovun da ora keçirilməsi haqqında sərəncam verdi. Roytman Selivanovskinin yanındaca etirazını bildirmək istədi, mübahisə etdi, lakin Yakonov iltifatla, həddindən artıq qızışmış dostunu sakitləşdirirmiş kimi, əlini onun çiyninə vurdu:

– Adam Veniaminoviç! Nazir müavinini şəxsi maraqlarınızı Xüsusi Texnika şöbəsinin maraqlarından yüksək tutduğunuz barədə düşünməyə vadar etməyin.

Mövcud durumun faciəviliyi də bunda idi: adamın sifətinə vururdular və ağlamaq da olmazdı! Günün günortaçağı səni boğurdular – hələ bir tələb də edirdilər ki, ayaq üstə durub əl çalasan!

Saat beşi vurdu – yarısında vurulan zəngi eşitməmişdi.

Daha nəinki yatmaq istəmirdi, hətta çarpayı onu sıxırdı.

Ehtiyatla, ayaqlarını bir-bir yerə salaraq, Adam yerindən durdu, ayaqqabılarını ayağına keçirdi. Yolunun üstündəki stulun yanından səssizcə keçərək pəncərəyə yaxınlaşdı, ipək pərdələri azca araladı.

O-ho, gör nə qədər qar yağıb!

Həyətdən o tərəfə Neskuçnıy Sadın ən baxımsız küncü uzanırdı: yarğan və onun ağarmış küknarlar bitən dik yamacları qar içində idi. Çöl tərəfdən pəncərə çərçivələrinin qabağı da maili qar qatı ilə örtülmüşdü.

Qar artıq, demək olar ki, yağmırdı.

Pəncərəaltı radiatorlardan dizləri isinmişdi.

Niyə son illər elmdə geri qalmağa başlamışdı: onu iclaslarla, kağızlarla yorurdular. Hər bazar ertəsi – siyasi dərs, hər cümə günü – texniki dərs, ayda iki dəfə – partiya iclasları, iki dəfə – partiya bürosu iclasları, bundan da əlavə ayda bir-iki dəfə nazirliyə çağırılırdı, ayda bir dəfə sayıqlığın qorunması ilə bağlı xüsusi müşavirə keçirilirdi, hər ay elmi işlərin planını tərtib etməli, hər ay bu işlərlə bağlı hesabat verməli idi, ayda bir dəfə nə üçünsə bütün dustaqlara xasiyyətnamə yazmalı olurdu (buna isə bütöv bir gün gedirdi).

Hər yarım saatdan bir tabeliyində olan əməkdaşlar qaimə gətirirdilər; nə bir düymə boyda kondensator, nə bir metr naqil, nə də radio lampası laboratoriya rəisinin dərkənarı olmadan anbardan verilə bilərdi.

Eh, tüpürəsən bütün bu süründürməçiliyə və birincilik uğrunda bu mübarizəyə! Oturasan sxemlərin üzərində, əlinə lehimləyici götürəsən, ossiloqrafın yaşıl gözlüyündə arzusunda olduğun əyrini tutasan, yalnız bu zaman Pryançikov kimi qayğısız bir tərzdə "Buqi-Vuqi" oxuya bilərsən. Otuz bir yaşındakı insan üçün bu necə bir səadət olardı! Çiyinlərində epoletlərin ağırlığını hiss etməyəsən, zahiri ciddiyyəti unudasan, uşaq kimi olasan – nə isə qurasan, özündən nə isə icad edəsən.

O, "uşaq kimi" dedi və öz uşaqlığını xatırladı: gecənin bir vaxtı beynində çoxdan unudulmuş, uzun illər boyu yadına düşməmiş bir epizod amansız bir aydınlıqla canlandı.

Boynunda pioner qalstuku, özünü təhqir olunmuş hesab edən on iki yaşlı Adam məktəb pioner toplanışının qarşısında çıxış edir və titrək səslə sinfi düşmənin agentini təqsirləndirir, onun pioner sıralarından, sovet məktəbindən qovulmasını tələb edirdi. Ondan qabaq Mişka Ştilman, Mişka Lüksemburq çıxış etmişdilər, onlar da şagird yoldaşları Oleq Rojdestvenskini antisemitizmdə, kilsəyə getməkdə, yad sinfi mənşəyə mənsub olmaqda təqsirləndirir, qabaqlarında tir-tir əsən oğlana nifrət dolu nəzərlərlə baxırdılar.

İyirminci illər sona çatırdı, oğlan uşaqları hələ də siyasətlə, divar qəzetləri, özünüidarə, disputlarla yaşayırdılar. Şəhər cənub şəhəri idi, qrupun yarısını yəhudilər təşkil edirdi. Onlar hüquqşünas, diş həkimi, bəzən hətta xırda ticarətçi uşaqları olsalar da, özlərini qeyzli bir əminliklə proletar sayırdılar. Bu oğlan isə siyasətlə bağlı söhbətlərdən qaçırdı, "Beynəlmiləl" oxuyan xorda da səsi çıxmırdı, pionerlər sırasına da aşkar həvəssizliklə daxil olmuşdu. Entuziast oğlanlar bu uşağın əksinqilabçı olmasından çoxdan şübhələnmişdilər. Onu güdürdülər, yaxalamaq istəyirdilər. Amma mənşəyini sübuta yetirə bilmirdilər. Lakin bir dəfə Oleq ələ keçdi. O dedi: “Hər bir insanın düşündüklərinin hamısını demək hüququ var”. – “Necə yəni hamısını? – Ştitelman onun üstünə cummuşdu. – Bax Nikola mənə “jidsifət” dedi – deməli, bunu da demək olar?”

Bundan sonra Oleqə iş açıldı! Dostları arasından çuğullar da tapıldı, Şurik Burikov və Şurik Vorojbit təqsirkarın anası ilə bir yerdə kilsəyə girdiyini, məktəbə boynundan xaç asaraq gəldiyini görmüşdülər. Şagird komitəsinin, qrup komitəsinin iclasları, müşavirələri, pioner toplanışları, xətləri başlandı; on iki yaşlı robespyerlər hər yerdə çıxış edir, şagird kütləsi qarşısında qorxusundan artıq iki həftə heç nə yeməyən, evdəkilərdən pionerlikdən çıxarıldığını və tezliklə məktəbdən də qovulacağını gizlədən antisemitlərin köməkçisini, dini tiryək yayıcısını damğalayırdılar.

Adam Roytman bu işin təşəbbüskarlarından deyildi, onu bu işə cəlb etmişdilər – indinin özündə də yanaqları iyrənc bir utanc hissindən qızarmışdı.

Haqsızlıqlar zənciri! Haqsızlıqlar zənciri! Yakonovla çəkişmədən çıxış yolu olmayan kimi, bundan da çıxış yolu yoxdur.

Dünyanı düzəltməyə kimdən başlamalı? Başqalarından? Yoxsa özündən?..

Başında artıq yuxulamaq üçün zəruri olan ağırlıq, sinəsində isə boşluq yaranmışdı.

O, sakitcə gedib yorğanının altına girdi. Nə qədər ki saat altını vurmayıb, mütləq yuxulamaq lazımdır.

Səhərdən isə fonoskopiyaya güc verməli! Möhtəşəm bir əsas! Uğur qazanılacağı halda bu iş genişlənərək, ayrıca bir elmi-tədqi...

74

Şaraşkada səhər saat yeddidə yuxudan dururdular.

Bazar ertəsi "qalx" komandası verilməzdən xeyli əvvəl fəhlələrin qaldığı otağa gələn nəzarətçi dalandarı silkələyib yuxudan oyatdı. Spiridon ağır-ağır xoruldadı, ayıldı və göy lampanın işığında nəzarətçiyə baxdı.

– Geyin, Yeqorov, leytenant çağırır, – nəzarətçi sakit səslə dedi.

Yeqorov isə gözlərini açaraq, tərpənmədən yerində uzanmağına davam edirdi.

– Eşidirsən, Yeqorov, deyirəm, leytenant çağırır.

– Nə olub orada? Altınıza iş...misiniz? – Spiridon yerindən tərpənmədən soruşdu.

– Dur, dur, – nəzarətçi onu silkələdi. – Bilmirəm nə olub.

– E-e-e-h! – Spiridon rahatca gərnəşdi, kürən tük basmış əllərini başının arxasına salaraq ləzzətlə əsnədi. – O gün gələcəkmi ki, yerimdən durmayım!.. Saata hələ çox var?

– Tezliklə altı olacaq.

– Hələ altı olmayıb?!.. Yaxşı, get.

Və uzanmağına davam etdi.

Nəzarətçi bir az gözlədi və çıxıb getdi.

Göy lampa Spiridonun yastığının küncünə, yuxarı çarpayıdan düşən kölgənin qırağına kimi işıq salırdı. Spiridon beləcə, həm işıqda, həm də kölgədə, əllərini başının arxasına salıb uzanmışdı və yerindən tərpənmirdi.

Yuxusuna axıra kimi baxa bilmədiyinə təəssüflənirdi.

O, çör-çöp qalanmış arabada gedirdi (çör-çöpün altında meşəbəyidən gizlədilmiş odun vardı;) öz meşələrindən öz kəndlərinə gedirdi, amma yol ona tanış gəlmirdi. Yol tanış deyildi, lakin Spiridon bu yolun bütün təfərrüatlarını – yerin altından çıxaraq yolun eninə uzanmış ağac köklərini, nə vaxtsa ildırımın ortadan böldüyü ağacı, balaca şamlığı və təkərlərin batıb qaldığı dərin qumluğu – hər iki gözü ilə aydın görürdü (sanki, gözləri heç xəstə deyildi). Spiridon payızqabağı meşənin bütün ətirlərini də duyur, onları dərindən ciyərlərinə çəkirdi. Ona görə belə edirdi ki, yuxusunda dustaqlığını, on il həbsxanası, beş il də buruntağı olduğunu yaxşı yadında saxlamışdı, görünür, şaraşkadan çıxmışdı, artıq onu axtarırdılar, nə qədər ki itləri göndərməyiblər, arvadına və qızına odun aparmalıdır.

Yuxusunda ən xoş olan o idi ki, arabaya qoşulmuş at da adi at deyildi, Spiridonda olmuş atlardan ən sevimlisi, qırmızı madyan Qrivna idi. Bu, onun vətəndaş müharibəsindən sonra təsərrüfatı üçün aldığı ilk at idi. Əgər boz dərisinin üstü ilə kəhər, qırmızıya çalan tük qarışığı olmasaydı, ata boz da demək olardı. O, həmin bu atın köməyi ilə dirçələ bilmişdi, Marfa Ustinovnasını qaçırıb gizlicə kəbin kəsməyə aparanda da bu atı ortaya qoşmuşdu. İndi də Spiridon arabasını sürür və təəccüblənirdi ki, Qrivnası hələ də sağdır, əvvəlki kimi cavandır, əvvəlki kimi büdrəmədən arabanı yoxuşa çəkir, qumun üstü ilə həvəslə yeriyir. Qrivna bütün istədiklərini qulaqları ilə deyirdi – uzun, boz, həssas qulaqları ilə. Qulaqlarını tərpətməklə at başını çevirmədən sahibinə onu necə başa düşdüyünü, ondan indi nə istənildiyini, bunun öhdəsindən gələcəyini deyirdi. Qrivnaya hətta uzaqdan qamçı göstərmək onun xətrinə dəymək demək idi. Qrivnanı minərkən Spiridon heç vaxt qamçı götürməzdi.

Yuxuda az qalırdı düşüb Qrivnanın burnundan öpsün, elə sevinirdi ki, atı hələ də cavan qalıb, belə getsə, müddəti bitənə kimi də sahibini gözləyə bilər. Çaya doğru aparan enişdə Spiridon gördü ki, arabası səliqəsiz yüklənib, budaqların hərəsi bir tərəfə sürüşüb və çaydan keçərkən tamam dağılacaq.

Birdən hansısa bir təkan Spiridonu arabanın üstündən yerə atdı. Bu, onu itələyən nəzarətçi idi.

İndi də Spiridon yerinə uzanaraq təkcə Qrivnanı yox, həyatı boyu mindiyi və işlətdiyi onlarla atı (atların hər biri canlı insan kimi onun yaddaşına həkk olunmuşdu), bir də kənardan gördüyü minlərlə başqa atları xatırlayırdı. Ona ağır gəlirdi ki, heç neçəyə, boş yerə insanın birinci köməkçilərini sıxıb aradan çıxardılar: bəzilərini arpasız və ələfsiz qoyub acından öldürdülər, bəzilərini işdə döyüb öldürdülər, bəzilərini də tatarlara ətliyə satdılar. Ağılla görülən işi Spiridon başa düşə bilərdi. Lakin atların niyə məhv edildiyi ona çatmırdı. O vaxt deyirdilər ki, at əvəzinə traktor işləyəcək. Amma hər şey arvadların çiyinlərinə düşdü.

Məgər ancaq atları məhv etmişdilər? Spiridonun özü xutorlarda meyvə bağlarını kəsib doğramamışdımı ki, insanların itirməyə bir şeyi qalmasın, topaya daha rahat girsinlər?..

– Yeqorov! – nəzarətçi qapının ağzından qışqırdı və bununla daha iki nəfəri oyatdı.

– Gəlirəm də, bir səbrin olsun! – Spiridon yalın ayaqların döşəməyə sallayaraq cavab verdi. Durub radiatorun yanına getdi ki, qurumuş patavalarını götürsün. Nəzarətçinin arxasınca qapı bağlandı. Qonşusu dəmirçi soruşdu:

– Hara belə, Spiridon?

– Ağalar çağırırlar. Yediyimin əvəzinə işləməyə, – dalandar hirsli-hirsli cavab verdi.

Evində olarkən bekar qalmağı xoşlamayan Spiridon həbsxanada səhər tezdən çölə çıxmaq istəmirdi. Hava açılana kimi zorla oyadılmağı dustağa qarşı ən pis hərəkət sayırdı.

Şimali Ural düşərgəsində saat beşdə dururlar.

Şaraşkaya şükür etmək lazım gəlirdi.

Uzun əsgər dolaqları ilə pambıq şalvarının balaqlarını əsgər çəkmələrinə sıxıb bağlayan Spiridon paltarını və ayaqqabılarını geyinəndən sonra göy kombinezonunu da əyninə keçirdi, üstdən qara buşlatını və qulaqlı papağını geydi, didilmiş brezent qayışla qurşaqlandı və otaqdan çıxdı. Onu üstünə dəmir çəkilmiş qapıdan çölə buraxdılar və daha müşayiət etmədilər. Spiridon dəmir nallarını sement döşəməyə sürtə-sürtə yeraltı dəhlizlə getdi və trapla həyətə qalxdı.

Qarlı alaqaranlıqda heç nə görməyən Spiridon ayaqları ilə çərək yarımdan çox qar yağdığını dəqiq müəyyən etdi. Deməli, bütün gecəni iri qar düşmüşdü. Qarın içilə ayaqlarını çəkə-çəkə qərargahın qapısı ağzındakı işığa sarı getdi.

Elə bu vaxt qərargahın qapısında seyrək bığlı növbətçi leytenant göründü. Tibb bacısının yanından təzəcə çıxmış leytenant ətrafdakı qaydasızlıqdan narahat oldu – çoxlu qar yağmışdı – və dalandarı çağırtdırdı. Hər iki əlini qayışının dalına salmış leytenant dedi:

– Başla, Yeqorov, başla! Ön qapıdan vaxtaya kimi təmizlə, qərargahdan da mətbəxə kimi. Buraları da... gəzinti həyətini də... başla!

– Hamısını başlasan, heç birini qurtara bilməzsən, – Spiridon donquldandı və ayaqlanmamış qarın üstü ilə bel dalınca getdi.

– Nə? Nə dedin? – leytenant zəhmlə soruşdu.

Spiridon geri döndü:

– Deyirəm ki, yavol, rəis, yavol! – (Olurdu ki, almanlar da beləcə "qır-qır" edərdilər, Spiridon da onlara həmişə "yavol" deyərdi.) Mətbəxdə deyərsən, mənə bir az kartof ötürsünlər.

– Yaxşı, sən təmizlə.

Spiridon özünü həmişə ağıllı aparırdı, müdiriyyətlə mübahisə etmirdi, lakin bu gün bazar ertəsi olduğundan, gözünü açan kimi belini bükmək zərurətindən, evdən gəlmiş və Spiridonun hesab etdiyi kimi, bəd xəbər gətirmiş məktubların yaxınlıqda olmasından qanı lap qara idi. Torpağı ayaqladığı əlli ilin bütün ağrı-acıları indi sinəsinə yığılıb ürək qıcqırmasına keçirdi.

Göydən daha tökmürdü. Cökələr hərəkətsiz dayanmışdı. Üstlərindəki də dünən səhər çökmüş və günortaya yaxın zəifləmiş qırov deyildi, gecə səhərə kimi yağmış qar idi. Qaranlıq səmaya, yaranmış sakitliyə görə Spiridon bildi ki, bu qar çox davam gətirməyəcək.

Spiridon qaşqabaqlı halda işə girişdi, amma bir az qızışdıqdan, əlli-altmış bel qar atdıqdan sonra aram və bir az da həvəslə işləməyə başladı. Spiridon da, arvadı da belə idilər: ürəklərində yığılmış dərdi işlə unudurdular. Bir az yüngülləşirdilər.

Spiridon yolu ona tapşırılan kimi rəislər üçün növbədən vaxtadan təmizləməyə başlamadı, bildiyi kimi etdi: əvvəl mətbəxin yolunu təmizlədi, sonra üç iri faner kürək enində öz qardaşları – dustaqlar üçün gəzinti həyətindəki dairəvi cığırı təmizlədi.

Fikirləri isə qızı haqqında idi. Arvadı da onun kimi öz ömrünü yaşamışdı. Oğlanları tikanlı məftil arxasında olsalar da, hər halda, kişi idilər. Cavanlıqlarında bərkə-boşa düşərlər, sonra karlarına gələr. Amma qızı?..

Spiridonun bir gözü heç nə görməsə, o biri gözü isə onda üç qədər görsə də, gəzinti həyətini, sanki, ölçüb-biçilmiş kimi düppədüz uzunsov dairə ilə əhatələdi – hələ səhər açılmasa da, saat yeddi üçün ilk gəzinti həvəskarları – Potapovla Xorobrov trapla həyətə qalxdılar. Onlar məhz bunun üçün tezdən durmuş və hamıdan qabaq yuyunmuşdular.

Hava da norma ilə verilirdi və çox dəyərli sayılırdı.

– Nə olub, Danılıç, – Xorobrov, həbs edilərkən əynində olmuş sürtülmüş mülki paltosunun yaxalığını qaldıra-qaldıra soruşdu. – Deyəsən, heç yatmamısan?

– Yatmağa qoyurlar ki, ilanlar? – Spiridon ona cavab verdi. Əvvəlki hikkəsi artıq keçmişdi. Bir saatlıq dinməz işdən sonra zindanbanlar haqqında bütün qara fikirləri uçub dağılmışdı. Bunu sözlə deməsə də, Spiridon ürəyi ilə qərar verdi ki, əgər qızı özü öz başına iş açmış olsa, deməli ona da çətindir, bir az yumşaq cavab vermək lazım gələcək, daha lənətləmək yox.

Lakin hərəkətsiz səhər cökələrinin beyninə saldığı bu vacib fikir də xırda fikirlər tərəfindən sıxışdırılmağa başladı: haradasa qarın altında qalmış iki taxtanı götürmək, süpürgəni payanın ucuna bərk bağlamaq lazım idi.

Azad əməkdaşların minik maşınları üçün növbədən gələn yol da təmizlənməli idi. Spiridon beli çiyninə atdı, şaraşka binasının arxasına keçərək gözdən itdi.

Yüngül, qamətli, sırıqlısını soyuq nə olduğunu bilməyən çiyinlərinə atmış Soloqdin odun yığılan tərəfə getdi. (Belə gedərkən o, sanki, özünə kənardan baxaraq deyirdi: “Budur, qraf Soloqdin gəlir”.) Rubinlə dünənki mənasız dartışmadan, onun qıcıqlandırıcı ittihamlarından sonra şaraşkada keçirdiyi gecələr arasında ilk dəfə pis yatmışdı, indi isə, səhər tezdən, təmiz hava, düşünmək üçün təklik axtarırdı. Mişarlanmış odunu qalmışdı, onu yarmaq kifayət edirdi.

Berlin alınarkən onu desantın tərkibində tankın üstünə oturtduqları vaxt verilmiş qızıl əsgər şineli geymiş (əsirlikdən qabaq zabit olmuşdu, lakin əsir düşənlərin rütbələri tanınmırdı) Potapov zədəli ayağını çəkərək tələsmədən Xorobrovla gəzişirdi.

Xorobrov mürgüdən xilas olub yuyunan kimi daim ayıq və hər şeyə nifrət edən diqqəti arıq düşüncələrinə də hakim kəsilmişdi. Sözlər onun ağzından çıxır, qaranlıq havada mənasız yerə dövrə vuraraq, bumeranq kimi özünə qayıdır və sinəsini parçalayırdı.

– Fordun konveyerinin fəhləni maşına çevirməsi və kapitalist istismarının vəhşi ifadəsi olması barədə oxuduğumuzdan çox vaxt keçməyib. Cəmi on beş ildən sonra elə həmin o konveyer axın adı ilə ən yeni istehsalat forması kimi tanınır! 45-ci ildə Çan Kay-Şi bizim müttəfiqimiz idi, 49-cu ildə onu devirə bildilər, sən demə, yaramaz və qaragüruhçu imiş. İndi Nehrunu devirməyə çalışırlar, yazırlar ki, onun Hindistanda qurduğu rejim dəyənək rejimidir. Əgər devirə bilsələr, yazacaqlar: Seylon adasına qaçmış Nehru güruhu. Yox, əgər devirə bilməsələr, onda Nehru bizim nəcib dostumuza çevriləcək. Bolşeviklər o dərəcədə utanmadan vəziyyətə uyğunlaşırlar ki, əgər Rusiyanı bütövlükdə bir daha xaç suyuna çəkmək lazım gələrsə, yenə Marksdan müvafiq göstəriş tapacaqlar, onu ateizmlə və beynəlmiləlçiliklə uzlaşdıracaqlar.

Potapov isə səhərlər həmişə melanxolik əhvalda olurdu. Səhərçağı yeganə vaxt idi ki, o, məhv edilmiş həyatı, atasız böyüyən oğlu, onun həsrəti ilə quruyub çöpə dönən arvadı haqqında düşünə bilirdi. Bundan sonra başı işə qarışırdı və düşüncələrə vaxt qalmırdı.

İlk baxışdan Xorobrov haqlı idi, ancaq Potapov onun həddindən artıq əsəbiləşdiyini və Qərbi daxili işlərimizə hakimlik etməyə çağırmağa hazır olduğunu hiss edirdi. Potapovun özü hesab edirdi ki, xalqın hakimiyyətlə mübahisəsi hansısa (ona məlum olmayan) bir yolla yaxın adamlar arasındakı mübahisə kimi həll olunmalıdır. Buna görə də o, zədələnmiş ayağını naqolay tərzdə qabağa ataraq, dinməzcə yeriyir, dərindən və aram nəfəs almağa çalışırdı.

Onlar gəzinti həyətinin ətrafında dairə dalınca dairə vururdular.

Gəzintiyə çıxanların sayı artırdı. Dustaqlar tək-tək, iki-iki, bəzən də üç-üç gəzişirdilər. Söhbətlərini müxtəlif səbəblərdən gizli saxlamağa, bir-birilərinə yaxın olmamağa, zərurət yaranmazsa, bir-birilərini ötməməyə çalışırdılar.

Səhər təzə açılmağa başlayırdı. Qar buludları ilə örtülmüş səma səhər şəfəqlərini yaymaqda gecikirdi. Fənərlər hələ də qarın üstünə sarı dairələr salırdı.

Havada təzəcə yağmış qar təravəti vardı. Qar ayaqlar altında xışıldamırdı, yüngülcə sıxılırdı. Başında fetr şlyapa olan ucaboy, cüssəli Kondraşov çiyinlərinə kimi güclə çatan balacaboy, başına kepka taxmış otaq qonşusu Gerasimoviçlə gəzişirdi.

Dünənki görüşdən sonra özünə gələ bilməyən Gerasimoviç bazar gününün sonuna kimi xəstə adamlar kimi çarpayısından durmamışdı. Arvadının vida qışqırtısı onu sarsıtmışdı.

Deməli, onun müddəti bundan qabaq getdiyi kimi gedə bilməzdi. Nataşa son üç ilinə davam gətirə bilməyəcəkdi və nə isə etmək lazım idi. Ərinin ağlına bələd olan arvadı ona iradla demişdi: “Səndə indi də nə isə bir şey var!”

Onda isə sadəcə, bir şey yox, olduqca qiymətli, tulapayına bu əllərə təslim etmək istəmədiyi bir şey vardı.

Əgər əlinə yüngül bir iş, vaxtından tez azad olmaq üçün xırda bir şey düşmüş olsaydı, onda başqa vəziyyət alınardı. Lakin belə olmur. Nə elm, nə də həyat bizə havayı heç nə vermir.

Gerasimoviç səhərə kimi özünə gələ bilməmişdi. Gəzintiyə də zorla çıxmışdı. Soyuqdan büzüşərək, dərhal həbsxanaya qayıtmaq istəmişdi. Lakin Kondraşov İvanovla rastlaşmış və onunla bir dairə vurmağa razılaşmışdı, sonra isə başı qarışmış, gəzintisinə davam etmişdi.

– Ne-cə? Siz Pavel Dmitriyeviç Korin haqqında heç nə bilmirsiniz? – Kondraşov bu adamı hər bir məktəbli tanıyırmış kimi heyrətləndi. – O-o-o! Deyirlər onun “Ötüb-keçmiş Rusiya” adında heç kəsin görmədiyi, olduqca ecazkar bir rəsmi var! Bəziləri deyirlər, uzunluğu altı metrdir, o biriləri – on iki metrdir. Onu sıxışdırırlar, heç yerdə sərgiləmirlər, bu şəkli də gizli çəkilib, ölümündən sonra ola bilər ki, bu rəsmi dərhal möhürləyəcəklər.

– Orada nə təsvir olunub ki?

– Başqalarının dedikləridir, zamin dura bilmərəm. Deyirlər sadə, orta genişlikdə rus yoludur, dərə-təpəli, kənarları meşəli. Bu yolla fikirli adamlar gedirlər. Hər bir sima ayrılıqda işlənib. Elə simalar ki, köhnə ailə fotoşəkillərində onlara hələ də rast gəlinir, ətrafımızda isə daha belələri qalmayıb. Bu simalar əvvəlki rus kəndlisinin, əkinçisinin, sənətkarının nurlu simalarıdır – dik alınlar, sıx saqqallar, dərilərinin, baxışlarının və fikirlərinin səkkizinci onilliyə qədər solmayan təravəti. Bunlar o qızların simalarıdır ki, onların qulaqlarını biədəb sözlərdən qoruyurdular, bunlar rəqs meydançası ətrafında özlərini heyvan kimi aparan indiki qızların sifətləri deyil. Bu yolla qürurlu qarılar, əyinlərində cübbə keşişlər də gedirlər.

Rahiblər. Dövlət Dumasının deputatları. Tujurkalı yaşı keçmiş tələbələr.

Dünya həqiqətlərini axtaran gimnazistlər.

Əyinlərində əsrin əvvəlinin şəhər paltarları olan ləyaqətli və gözəl xanımlar. Korolenkoya çox oxşayan bir nəfər. Və yenə kəndlilər, kəndlilər... Ən dəhşətlisi odur ki, bu adamlar heç cür qruplaşdırılmayıb. Zamanların əlaqəsi qırılmışdır! Onlar danışmırlar. Bir-birinə baxmırlar, bəlkə də, heç bir-birini görmürlər. Çiyinlərində yol yükü yoxdur. Onlar gedirlər və bu konkret yolla yox, ümumiyyətlə, gedirlər. Onlar bizi tərk edirlər... Biz onları axırıncı dəfə görürük...

Gerasimoviç birdən ayaq saxladı:

– Bağışlayın, mən bir az tək qalmalıyam!

Əlini qaldırıb ona nə isə demək istəyən rəssamı tərk edərək, sərt şəkildə döndü və əks tərəfə getdi.

O yanırdı. Təkcə rəsmi özü çəkibmiş kimi aydın şəkildə görmədi, həm də fikirləşdi ki...

Səhər açılırdı.

Nəzarətçi həyəti dolanaraq gəzintinin başa çatdığını elan edirdi.

Yeraltı dəhlizdə qıvraqlaşmış dustaqlar özünü irəli vermək istəyən Rubini itələməli olurdular.

Bu gün Rubin yatıb qalmışdı və nəinki odun doğramağa (Soloqdinlə davalarından sonra odun doğramağa getmək ağlagəlməz görünürdü), həm də səhər gəzintisinə gecikmişdi. Qısamüddətli süni yuxudan sonra Rubin bədəninin ağırlaşdığını, pambıq kimi yumşalaraq, hissiyyatsızlaşdığını duyurdu. Birdə o, istədiyi vaxt nəfəs almaq imkanı olan insanlar üçün yad olan oksigen çatışmazlığı hiss edirdi. İndi isə həyətə çıxmağa, bircə udum da olsa təmiz hava qəbul etməyə, bircə ovuc da olsa qarla bədənini sürtməyə tələsirdi.

Trapın üstündə durmuş nəzarətçi onu həyətə buraxmadı.

Rubin trapın aşağısında, sement quyunun içində durmuşdu. Bura da bir az qar düşmüşdü və təmiz hava çəkirdi. Burada, aşağıda dərindən nəfəs alaraq əlləri ilə üç ləng dairəvi hərəkət etdi, sonra quyunun dibindəki qarı ovcuna yığıb üzünə sürtdü və həbsxanaya qayıtdı.

Acmış, artıq vaxtaya kimi maşın yolunu da qardan təmizləmiş gümrah Spiridon da ora yollandı.

Həbsxana qərargahında iki leytenant – növbəsini təhvil verən kvadrat bığlı və növbəni qəbul edən leytenant Jvakun zərfi açıb mayor Mışinin onlar üçün qoymuş olduğu əmrlə tanış oldular.

Enlisifət, qaba adam olan leytenant Jvakun müharibə vaxtı starşina rütbəsində diviziya cəlladı vəzifəsində xidmət etmişdi (bu vəzifə “hərbi tribunal yanında icraçı” adlanırdı) və zabit rütbəsinə kimi gəlib çatmışdı. Bir saylı Xüsusi həbsxanadakı yerinin üstündə əsirdi, kəmsavad olduğu üçün Mışinin sərəncamını iki dəfə oxudu ki, nəyisə qarışıq salmasın.

Saat doqquza on dəqiqə qalmış otaqları yoxlamağa getdilər və aldıqları tapşırığa uyğun hər yerdə elan etdilər:

“Bütün dustaqlar üç gün müddətinə mayor Mışinə aşağıdakı forma üzrə birbaşa qohumlarının siyahısını təqdim etməlidirlər: sıra sayı, qohumun soyadı, adı, atasının adı, qohumluq dərəcəsi, iş yeri və ev ünvanı. Aşağıdakılar birbaşa qohum sayılırlar: ana, ata, qeydiyyatdan keçmiş arvad, qeydiyyatdan keçmiş nikahdan doğulmuş oğul və qız. Bütün qalanlar – qardaşlar, bacılar, xalalar, bibilər, dustağın bacısı və qardaşı uşaqları, nəvələri, nənələri birbaşa qohum sayılmırlar.

Yanvarın birindən dustağın yalnız siyahıda göstərdiyi birbaşa qohumları ilə yazışmasına və görüşməsinə icazə veriləcək.

Bundan başqa, yanvarın birindən aylıq məktubun həcmi bir qoşa dəftər vərəqindən çox olmayaraq müəyyən edilir”.

Bu xəbər o qədər bəd və amansız idi ki, insan ağlı elan olunanları qəbul etmək iqtidarında deyildi. Buna görə də nə naümidlik, nə də hiddət yox idi, Jvakunun sözləri ancaq istehzalı gülüşlərlə müşayiət olunurdu:

– Yeni ilin mübarək!

– Bayramın mübarək!

– Ku-ku!

– Qohumlarınızdan danoslar yazın!

– Xəfiyyələr özləri tapa bilmirlər?

– Bəs hərflərin ölçüləri niyə göstərilməyib? Hərflərin ölçüləri necə olmalıdır?

Jvakun dustaqları baş hesabı sayır, eyni zamanda da söz atanların kimlər olduğunu yadda saxlamağa çalışırdı ki, sonradan mayora məruzə etsin.

Dustaqlar həmişə narazı olurlar, istəyirsən onlara yaxşılıq et, istəyirsən də pislik...

75

Dustaqlar kor-peşman iş yerlərinə dağılışırdılar.

Çoxdan həbsdə yatanlar belə yeni tədbirin qəddarlığından heyrətə gəlmişdilər. Qəddarlıq, doğrudan da, ikiqat idi. Birincisi onunla bağlı idi ki, dustaqlar doğmaları ilə yeganə əlaqə yolunu indi yalnız onlar haqqında danos yazmaqla qoruyub saxlaya bilərdilər. Doğmalarından çoxları qohumlarının həbsxanada olduğunu birtəhər gizlədə bilmişdilər və bu da onların işlə və mənzillə təmin olunmaları üçün yeganə üsul idi. Qəddarlığın ikinci bir tərəfi də onda idi ki, artıq nikahı rəsmi qeydiyyatdan keçməmiş dustaq arvadları, uşaqları yaxın qohumlar siyahısından silinirdilər, onların əmi və xala uşaqlarına isə yaxın qohum statusundan, ümumiyyətlə, imtina edilirdi. Müharibədən, onun bombardmanlarından sonra əksər dustaqların bu imtina edilənlər siyahısına düşmüşlərdən başqa heç kəsi qalmamışdı. Həbsə qabaqcadan hazırlaşmaq, vəsiyyət etmək, günahlardan tövbə etmək, həyatla bütün hesabları çürütmək mümkün deyildi və həmin səbəbdən də çoxlarının azadlıqda pasportlarına VVAQ-ın yayğın möhürləri vurulmamış yaxın rəfiqələri qalmışdı. İndi bu rəfiqələri də yad elan olunurdu...

Ölkəni bütün perimetri boyu əhatəyə almış Dəmir Pərdənin içərisində – Marfino ətrafında – daha bir keçilməz polad pərdə asılırdı.

Dövlət işinin ən böyük həvəskarlarının belə əlləri yanlarına düşmüşdü. Zəng vurulandan sonra ləng və həvəssiz işə çıxır, dəhlizlərdə topalaşaraq uzun-uzadı papiros çəkir, söhbət edirdilər. Hamını əsas bir sual maraqlandırırdı: necə ola bilər ki, bu vaxta kimi DTN-in mərkəzi kartotekasında dustaqların qohumları barədə bütün məlumatlar toplanmayıb və sistemləşdirilməyib?

Sadəlövh adamlar Dövlət təhlükəsizliyini qüdrətli, hər şeyi bilən və bu cür danos siyahılarına ehtiyacı olmayan bir təşkilat hesab edirdilər. Köhnə, görüb götürmüş dustaqlar isə təmkinlə başlarını bulayırdılar: deyirdilər ki, dövlət təhlükəsizliyi də bütünlükdə bizim dövlət maşını kimi nəhəng, astagəl və faydasız bir mexanizmdir; DT-dəki dustaq qohumları kartotekası qarışıq vəziyyətdədir; qara meşin qapılar arxasında oturmuş kadr şöbələri və xüsusi şöbələr “iki eşşəyin arpasını” bölə bilmirlər (onlara hökumətin verdiyi məvacibləri də bəs edirdi), saysız-hesabsız anketlərdən məlumatları seçib götürmürlər; həbsxana dəftərxanaları görüş və bağlamaların qeydiyyatı kitabçalarından lazımi çıxarışlar etmirlər; beləliklə də, Klimentyevin və Mışinin tələb etdikləri qohum siyahıları dustaqların yaxınlarına vurula biləcək ən dəqiq və ölümcül zərbə olurdu.

Dustaqlar belə söhbətlər edirdilər, heç kəs işləmək istəmirdi.

Lakin məhz bu günün səhəri ilin sonuncu həftəsi başlayırdı və institut rəhbərliyinin düşündüyü kimi, məhz bu həftə ərzində 1949-cu ilin və dekabr ayının planlarını yerinə yetirmək üçün qəhrəmancasına sıçrayış edilməli, 1950-ci il üçün illik, yanvar-mart ayları üçün rüblük, ayrıca yanvar ayı üçün aylıq və bir də, yanvarın birinci ongünlüyü üçün plan işlənib hazırlanmalı idi. Bu sahədə kağız üzərində olacaq hər şeyi müdiriyyətin özü, konkret işlə bağlı hər şeyi isə dustaqlar etməli idilər. Məhz həmin səbəbdən dustaqların həvəslə işə başlamaları bu gün xüsusilə vacib idi.

İnstitut komandanlığına öz illik iş planına əsasən həbsxana komandanlığının etdiyi səhərki dağıdıcı anons barədə heç nə məlum deyildi.

Heç kəs Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyini İncilə meyilli həyat tərzi sürməkdə təqsirləndirə bilməzdi, amma onun fəaliyyətində bir İncil cizgisinin olması da şübhəsiz idi: onun sağ əlinin, həqiqətən də, sol əlindən xəbəri yox idi.

Qırxıldıqdan sonra təravətlənmiş üzündə gecə şübhələrindən əsər-əlamət belə qalmamış mayor Roytman məhz planla bağlı məlumatlandırma üçün Akustika laboratoriyasında işləyən bütün dustaqların və azad əməkdaşların müşavirəsini çağırmışdı. Roytmanın uzunsov və ağıllı sifəti zənci dodaqlarına bənzər şişkin dodaqlarla tamamlanırdı. Ona heç vaxt lazım olmamış çiyin qayışı arıq sinəsini örtən enli gimnastyorkanın üstü ilə yöndəmsiz bir tərzdə asılıb qalmışdı. Roytman özünü tox tutmaq, tabeçiliyində olan əməkdaşları həvəsləndirmək istəyirdi, amma hər yerə yayılmaqda olan dağılma, çürümə havası bu otağa da nüfuz etmişdi: otağın ortasında vokoderin boşalmış yeri göz ağrıdırdı; akustika tacının incisi sayılan Pryançikov da yox idi; Smolosidovla üçüncü mərtəbədə bağlı qapı arxasına çəkilmiş Rubinin də yeri boş idi; nəhayət, Roytmanın özü də laboratoriyadakı işlərini tez qurtarmağa və ora getməyə tələsirdi.

Azad əməkdaşlardan isə naharadan sonra yenə kiminsə əvəzinə növbətçilik edən Simoçka yox idi.

Heç olmasa, o yox idi! Heç olmasa, bu fakt Nerjini bir az sakitləşdirirdi! Qıza işarələrlə və məktublarla izahat verməli olmayacaqdı.

Müşavirə çevrəsində Nerjin yaylı söykəncəkli stuluna yayxanaraq, ayaqlarını o biri stulun aşağı çənbəri üstünə qoyub oturmuşdu. Vaxtının çoxunu pəncərəyə baxmaqla keçirirdi.

Pəncərənin arxasında, görünür, rütubətli qərb küləyi qalxmışdı. Külək buludlu səmanı qurğuşun rənginə boyamışdı, yerdəki qar əriməyə, boşalmağa başlamışdı. Havada da bir mənasız, çürük mülayimləşmə baş verirdi.

Nerjin yuxusunu ala bilməmişdi, sifəti şişib sallanmışdı, bozumtul işıqda üzündəki qırışlar daha kəskin bilinirdi.

O, məhbusların çoxuna tanış olan bazar ertəsi səhərinin hisslərini yaşayırdı, sanki, hərəkət etməyə, yaşamağa gücü qalmamışdı.

İldə bir dəfə görüşmək nə deməkdir! Son görüşləri dünən olub. Düşünürsən: ən təcili, ən vacib nə vardısa, qabaqcadan deyilib! Bu gün isə artıq?..

Bunu nə vaxt ona deyə biləcəkdi? Məktubmu yazsın? Belə şeyi necə yaza bilərsən axı? İş yerini bildirmək olarmı?.. Dünənkindən sonra bunsuz da aydındır: olmaz.

Necə izah edəsən: sənin haqqında məlumatları verə bilmədiyim üçün yazışmanı kəsmək lazımdır? Axı zərfin üstündəki ünvanın özü artıq donos olacaq!

Ümumiyyətlə, heç nə yazmasın? Bəs belə olanda o nə fikirləşəcək? Dünən ona baxıb gülümsünürdüm, bu gün isə ömürlük susacağam?

Məngənə hissi. Özü də hansısa bir poetik-məcazi yox, nəhəng çilingər məngənəsi. İnsan boynunu sıxıb saxlamaq üçün diş-diş yonulmuş məngənə. Bədənini sıxan məngənənin təzyiqindən nəfəsi tutulurdu.

Çıxış yolu tapmaq mümkün deyildi! Pis idi hər şey!

Ədəbli insan olan Roytman uzağı pis görən həlim gözləri ilə eynək-anastiqmatlarının arxasından baxır, rəis səsinə oxşamayan, yorğun və yalvarışlı səsi ilə elə hey planlardan, planlardan, planlardan danışırdı.

Ancaq səpdiyi toxumlar daşa düşürdü.

Stulların, masaların sıx əhatəsində havasız və hərəkətsiz qalmış, çilingər məngənəsinin dişləri arasında sıxılan Nerjin qəmgin, dodaqlarını sıxıb oturmuşdu. Qıyılmış gözləri laqeydliklə qara çəpərə, pəncərəsinin düz qabağında bitmiş gözətçi qülləsinə dikilmişdi.

Onun sakit və hərəkətsiz sifətinin arxasında isə hirs qaynayırdı.

İllər keçəcək, bu gün onunla bir yerdə elanı eşidənlər, bütün bu qaşqabaqlı, qeyzlənmiş, kimisi ruhdan düşmüş, kimisi də hiddətlə coşub-daşan insanlardan bəziləri qəbirlərə uzanacaq, bəziləri yumşalacaq, üçüncüləri isə dustaq keçmişlərini unudacaq, onu asanlıqla tapdalayacaq, dördüncüləri isə hər şeyi əksinə çevirəcək, hətta deyəcəklər ki, bütün bunlar qəddarlıq yox, zərurət idi və ola bilər ki, onlardan heç biri bugünkü cəlladlarına onların insan ürəkləri ilə necə rəftar etdiklərini xatırlatmayacaq!

Dağ uca olanda dolanıb, dərd böyük olanda unudub keçirlər.

Unutqanlıq – insan təbiətinin heyrətamiz keyfiyyətidir! On yeddidə nəyə and içdiklərini unutmaq, iyirmi səkkizdə nə vəd etdiklərini yaddan çıxartmaq. İlbəil kütlüklə, itaətkarlıqla pillə-pillə aşağı düşmək – ləyaqətdə də, azadlıqda da, geyimdə də, qidalanmada da – bundan yaddaş bir az da gödəlir, – çalada, dəlmə-deşikdə, yarıqlardan birində gizlənmək, birtəhər ömrünü başa vurmaq istəyi daha da güclənir.

Bütün bu adamların əvəzinə Nerjin öz vəzifəsini, öz təyinatını daha güclü duymağa başlayırdı. O, özünün heç vaxt məqsəddən yayınmamaq, soyumamaq, heç vaxt unutmamaq qabiliyyətindən xəbərdar idi.

Və hər şeyə, hər şeyə – işgəncəli istintaqlara görə, düşərgələrdə acından ölənlərə və bugünkü elana görə – hamısının xatirəsinə dörd dənə yaddaş mıxçası! Onların yalanlarına görə əllərinə və dizlərinə dörd mıxça – nə qədər ki Günəş sönməyib, nə qədər ki Yer adlı planetdə həyat donmayıb – qoy asılıb qalsınlar, üfunət yaysınlar.

Və əgər bu dörd mıxçanı çalmağa başqa bir kimsə tapılmasa, Nerjin özü onları çalacaq.

Yox, çilingər məngənəsində sıxılmış adamın yadına Pirronun skeptik gülüşü düşə bilməz.

Nerjinin qulaqları Roytmanın dediklərini eşidirdi. Yalnız rəisi “sosialist öhdəlikləri”, “sosialist öhdəlikləri” sözlərini təkrarlamağa başlayanda birdən iyrəndi və səksəndi. Planlarla birtəhər barışa bilmişdi. Planları hiylə ilə tərtib edirdi. Çalışırdı ki, illik planın onlarla sanballı maddələrinin dalında böyük işlər durmasın: iş qismən görülmüş olsun, böyük səylər tələb etməsin, ya da ilğım kimi xəyali bir şey olsun. Ancaq hər dəfə onun əla yonduğu, rəndələdiyi plan təsdiqə veriləndə onu Nerjinin imkanlarının son həddi kimi təsdiqləyirdilər və dərhal da qəbul edilmiş həddə tamamilə zidd olaraq, siyasi məhbusun hisslərinə istehza edirlərmiş kimi ona həmin plana öz əli ilə qarşılıqlı elmi sosialist öhdəçiliyini də əlavə etməyi təklif edirdilər.

Roytmandan sonra bir azad əməkdaş, sonra isə bir dustaq çıxış etdi. Adam Veniaminoviç soruşdu:

– Bəs siz nə deyirsiniz, Qleb Vikentiç?

Dörd mıxça! – Nerjin bunlara nə deyə bilərdi ki?

O, sualdan diksinmədi. Beyninin qaranlıq ağuşunda sıxıb gizlətdiyi dəmir mıxçaları üzə çıxarmadı. Onların vəhşi amansızlığına qarşı hiyləgərliyi də vəhşi olmalıdır! Nerjin bu çağırışı gözləyirmiş kimi dərhal yerindən durdu, sifətinə adi maraq ifadəsi verdi:

– Qırx doqquzuncu ilin planı artikulyasiya qrupu tərəfindən bütün göstəricilər üzrə vaxtından əvvəl yerinə yetirilmişdir. Hazırda mən fraza-sual artikulyasiyasının nəzəri-ehtimali əsaslarının riyazi işlənməsi ilə məşğulam və həmin işi mart ayına kimi başa çatdıracağam ki, bu da frazalarda elmi artikulyasiyaya imkan verəcək. Bundan əlavə, birinci kvartalda, Lev Qriqoryeviçin olmayacağı halda belə, mən insan səslərinin cihazlı-obyektiv və təsviri-subyektiv təsnifatını genişləndirəcəyəm.

– Bəli, bəli, səslərin! Bu çox vacibdir! – Nerjinin sözlərində fonoskopiya ilə bağlı düşüncələrinə uyğunluq görən Roytman onun sözünü kəsdi.

Nerjinin ciddi və solğun sifəti elm, artikulyasiya elmi fədaisinin həyatından xəbər verirdi.

– Yarışı da canlandırmaq lazımdır, bunun da köməyi olacaq, – Nerjin əminliklə dedi. – Sosialist öhdəliklərini də verərik, yanvarın birinə kimi. Hesab edirəm ki, gələn il ötən ildə olduğundan daha çox və yaxşı işləməliyik. (Ötən ildə isə o heç nə etməmişdi.)

Daha iki dustaq çıxış etdi. Onların Roytmanın və iclasın qarşısında bu gün səhər sonuncu ailə hissindən məhrum edilmələri səbəbindən planlar haqqında düşünə bilmədiklərini, əllərinin işə yatmadığını açıb söyləmələri daha təbii olardı, ancaq böyük əmək sıçrayışına köklənmiş müdiriyyətin onlardan gözlədiyi bu deyildi. Əgər kimsə bunu demiş olsaydı, Roytman çaşıb-qalar, incik tərzdə gözlərini döyərdi. İclas isə əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş xətt üzrə getməyində davam edəcəkdi.

İclas başa çatdı. Roytman pillələri iki-iki çıxıb üçüncü mərtəbəyə cumdu, tam məxfi otaqda işləyən Rubinin qapısını döydü.

Orada isə artıq təxminlər şöləlşənir, maqnit lentləri müqayisə edilirdi.

76

Marfino obyektində operativ çekist işi mayor Mışin – həbsxana üzrə kirvə və mayor Şikin – istehsalat üzrə kirvə arasında bölüşdürülmüşdü. Müxtəlif idarələrə aid olan və məvaciblərini müxtəlif kassalardan alan bu iki nəfər bir-biri ilə rəqabət aparmırdı. Lakin tənbəllik ucbatından öz aralarında əməkdaşlıq etmək barədə də düşünmürdülər: kabinetləri müxtəlif binalarda, müxtəlif mərtəbələrdə yerləşirdi; telefonla isə çekistlər əməliyyat işləri haqqında danışmırlar; onların rütbələri də müxtəlif idi və hər biri o birisinin qarşısında boyun əyməyi özünə ar bilirdi. Belə də işləyirdilər, biri gecə, o birisi isə gündüz ruhları ilə. Rüblük hesabatlarda və planlarda hər ikisi Marfino obyektində bütün əməliyyat işinin əlaqələndirilməsi zərurətindən yazsalar da, aylarla bir-birinin üzünü görmürdülər.

Bir dəfə, “Pravda” qəzetini oxuyarkən, mayor Mışin “Sevimli peşə” məqaləsinin başlığı üzərində fikrə daldı. (Məqalə dünyada hər şeydən çox nəyi isə başqalarına izah etməyi sevən təşviqatçıdan gedirdi: fəhlələrə məhsuldarlığın yüksəldilməsinin vacibliyini, əsgərlərə özünü qurban verməyə hazır olmağın zəruriliyini, seçicilərə kommunistlər və bitərəflər blokunun siyasi xəttinin düzgünlüyünü. İfadə Şikinin xoşuna gəlmişdi. Hesab etmişdi ki, özü də həyatda səhv etməyib: onu uşaq yaşlarından heç bir başqa peşə cəlb etməmişdi; o, öz peşəsini, peşəsi isə onu sevirdi.

Vaxtilə Şikin BSİ məktəbini, sonra isə müstəntiqlərin təkmilləşdirilməsi kurslarını bitirmişdi, bilavasitə müstəntiq işində az işləmişdi və buna görə də özünü müstəntiq hesab edə bilmirdi. O, nəqliyyatda BSİ-nin əməliyyat işçisi işləmişdi; Ali Sovetə gizli seçkilər vaxtı düşmən seçici bülletenlərinə nəzarət üzrə XDİK-in əlahiddə müşahidəçisi olmuşdu; müharibə vaxtı hərbi senzuranın ordu şöbəsinin rəisi vəzifəsini tutmuşdu; sonradan repatriasiya komissiyasında, daha sonra isə yoxlama-filtrasiya düşərgəsində çalışmışdı; sonrakı illərdə yunanların Kubandan Qazaxıstana sürgün edilməsi üzrə xüsusi müfəttiş və nəhayət, Marfino tədqiqat institutunda əməliyyat müvəkkili kimi fəaliyyət göstərmişdi. Bütün bu işləri bir sözlə əhatə oluna bilərdi – operçekist[1].

Operçekistlik Şikinin, həqiqətən də, sevimli peşəsi idi. Onun yoldaşları arasında bu peşəni sevməyən yox idi!

Bu peşə təhlükəli deyildi: istənilən əməliyyatda qüvvələrin üstünlüyü təmin edilirdi: bir nəfər silahsız, xəbərdar edilməmiş, bəzən isə təzəcə yuxudan durmuş düşmənə qarşı iki-üç nəfər silahlı operçekist olurdu.

Bundan başqa, bu peşə yüksək məvacib gətirirdi, ən yaxşı qapalı bölüşdürülmə məntəqələrinə, məhkum edilmişlərdən müsadirə olunan ən yaxşı mənzillərə, hərbiçilərlə müqayisədə daha böyük pensiyaya, birinci dərəcəli sanatoriyalara yol açırdı.

Bu peşə adamı gücdən salmırdı: onun iş normaları yox idi. Doğrudur, dostları Şikinə danışırdılar ki, otuz yeddinci və qırx beşinci illərdə müstəntiqlər at kimi işləyirdilər, Şikinin özü isə bu cür işlərlə rastlaşmamışdı və deyilənlərə çox da inanmırdı. Yaxşı vaxtlarda yazı masasının arxasında aylarla oturub mürgü vurduğu da olmuşdu. DİN-in və DTN-in ümumi üslubu tələsməmək idi. İstənilən tox insanın təbii astagəlliyinə burada dustağın psixikasına təsir etmək və onun ifadə verməsinə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuş təlimatla tövsiyə edilən astagəllik də əlavə olunurdu

---

[1] *Operçekist* – əməliyyatçı çekist

– tələsmədən karandaşın yonulması, qələm ucluqlarının, kağızın seçilməsi, bütün protokollarda heç kəsə lazım olmayan təfərrüatların və istiqamətləndirici məlumatların səbirlə qeyd olunması.

Şikin operçekist işinin qaydalarını da yüksək qiymətləndirirdi. Bu iş isə bütünlükdə çılpaq hesabatdan, hər şeyə nüfuz edən hesabatdan ibarət olurdu (və bununla da sosializmin olduqca vacib cəhətlərindən birini özündə əks etdirirdi). Heç bir söhbət, sadəcə, söhbət kimi bitmirdi, mütləq donos yazılması ilə, protokolun imzalanması ilə, ya da ki yalan ifadə verməmək, sirri açmamaq, başqa yerə getməmək, xəbər verməklə bağlı iltizamla, təqdim edilmə haqqında qəbzlə yekunlaşırdı. Bütün bu kağız axınında xaos yaratmamaq, bütün kağızları aidiyyəti üzrə bölüşdürmək, tikmək və lazım olanını istənilən vaxt tapa bilmək üçün Şikinin xarakterini müəyyən edən məhz bu dözümlü diqqətlilik, səliqəlilik tələb olunurdu. (Bir zabit kimi, Şikinin özü kağız tikmək kimi fiziki işi görə bilməzdi, bunu ümumi katiblikdən dəvət olunan tam məxfiləşdirilmiş uzunsov və gözləri pis görən bir qız edirdi.)

Hər şeydən çox isə operçekist işi Şikinə ona görə xoş idi ki, bu iş ona insanlar üzərində hakimiyyət, hər şeyə qadirlik hissi verirdi, əhatəsində olan insanların gözündə onu müəmmalı şəxsiyyətə çevirirdi.

Özləri də çekist olsalar da, hər halda, operçekist olmayan xidmət yoldaşlarının ona etdiyi hörmət, hətta ondan çəkinmələri Şikinə olduqca xoş idi. Onların hamısı, o cümlədən də mühəndis-polkovnik Yakonov, Şikinin ilk tələbi ilə fəaliyyətləri barədə hesabat verməli idilər, Şikinin özü isə onların heç birinə hesabat vermirdi. Qarayanız, saçı kirpi iynələri kimi biz duran bu adam qoltuğunda iri bir portfel enli pilləkənlə qalxanda, DTN-in cavan leytenant qızları ona bu cür enli pilləkəndə belə çəkilib yol verəndə və birinci özləri onu salamlamağa çalışanda Şikin nüfuzuna və əlahiddəliyinə görə sonsuz qürur duyurdu.

Əgər Şikinə desəydilər ki, bunu isə heç kəs və heç vaxt ona deməmişdi – o, nifrətə layiqdir, başqa insanların zalimidir, doğrudan da, özündən çıxardı. İnsanlara zülm etmək heç vaxt onun məqsədi olmamışdı və ona həzz gətirməmişdi. Ümumiyyətlə, belə adamlar, əlbəttə var, onları teatrda, kinoda görmüşdü, belələri sadist, işgəncə həvəskarları idilər və əksər hallarda ağ qvardiyaçı ya da faşist olan bu adamlarda insanlıqdan heç bir əsər-əlamət olmurdu. Şikin isə ancaq borcunu yerinə yetirirdi və yeganə məqsədi də o idi ki, heç kəs ziyankarlıq etməsin, heç bir zərərli şey barədə düşünməsin.

Bir dəfə şaraşkanın həm azad əməkdaşların, həm də dustaqların istifadə etdikləri əsas pilləkənində bir bağlama görmüşdü, içində də yüz əlli manat pul. Bağlamanı tapan iki texnik-leytenant məhz iki nəfər olduqlarına görə onu nə gizlədə, nə də sakitcə sahibini tapıb qaytara bilməzdilər. Bu səbəbdən də tapıntı mayor Şikinə təhvil verildi.

Dustaqların da keçdiyi pilləkənin üstündə pulun tapılması, üstlərində pul gəzdirmək hüququ olmayan adamların ayaqları altına pulun atılması – bu, əslində, fövqəladə dövləti hadisəyə bərabər idi! Şikin onu şişirtmədi, sadəcə, pilləkənin üstündən elan asdı:

“Pilləkəndə 150 manat pulunu itirən şəxs
onu istənilən vaxt mayor Şikindən ala bilər”.

Pul az pul deyildi. Ancaq Şikinə olan ümumi ehtiram və onun qarşısında qorxu o qədər güclü idi ki, günlər, həftələr keçsə də heç kəs səsini çıxarmamışdı, itirdiyinin dalınca gəlməmişdi, elan solurdu, onu toz basırdı, bir küncü qopmuşdu və nəhayət, kimsə göy rəngli karandaşla onun altından çap hərfləri ilə yazmışdı:

“Özün ye, köpək!”

Növbətçi elanı qoparaq mayor Şikinə gətirmişdi. Bundan sonra Şikin uzun müddət laboratoriyaları gəzmiş və göy karandaşların çalarlarını müqayisə etmişdi. Kobud və haqsız söyüş Şikinin xətrinə dəymişdi. O, özgə pulunu mənimsəməyə hazırlaşmırdı. İstəyirdi ki, pulu itirən adamın özü onun yanına gəlsin, bundan sonra bir nümunəvi iş açmaq, sayıqlığa həsr olunmuş bütün müşavirələrdə bu haqda danışmaq olardı. Pulu isə buyurub geri ala bilərdilər.

Əlbəttə, daha pulu atmayacaqdı ki, boş yerə tullamayacaqdı ki! – iki aydan sonra mayor bu pulu həmin o gözündə ağ olan və həftədə bir dəfə onun kağızlarını tikən uzundraz qıza bağışladı.

Bu vaxta kimi nümunəvi ailə başçısı olmuş Şikini şeytan yoldan çıxarmış və otuz səkkiz yaşında yoğun və kobud ayaqları olan, özündən bir baş hündür uzundraz qıza calamışdı. Bu qadında özü üçün bu vaxta qədər görmədiyi bir şey kəşf etmişdi. Onun gələcəyi günü səbirsizliklə gözləyirdi və o dərəcədə ehtiyatı əldən vermişdi ki, təmir vaxtı, müvəqqəti götürdüyü otaqda özünü gözləyə bilməmişdi: iki dustaq – xarrat və suvaqçı – onların səsini eşitmiş, qapının deşiyindən hətta onları görmüşdü. Bu xəbər yayılmışdı və dustaqlar, öz mənəvi tərbiyəçilərinə gülən yaramaz dustaqlar hətta Şikinin arvadına məktub da yazmaq istəmiş, amma ünvanını tapa bilməmişdilər. Əvəzində müdiriyyətə xəbər vermişdilər.

Lakin onlar əməliyyat müvəkkilini yıxa bilmədilər. General-mayor Oskolupov Şikini katibə ilə əlaqəsinə görə deyil (bu, katibənin özünün əxlaq prinsiplərinə aid sahə idi), bu əlaqəni iş vaxtı gerçəkləşdirdiyinə görə də deyil, yalnız bu haqda dustaqların xəbər tutduqlarına görə danlamışdı.

Bazar ertəsi, dekabrın iyirmi altısında, mayor Şikin işə saat doqquzdan azca keçmiş gəldi, amma naharadan sonra gəlsəydi də heç kəs ona irad tuta bilməzdi.

Üçüncü mərtəbədə, Yakonovun kabineti ilə üzbəüz, elektrik lampası ilə heç vaxt işıqlandırılmayan dalan, tambur şəkilli dəhliz vardı. Həmin o dəhlizə iki qapı açılırdı – Şikinin kabinetinin qapısı, bir də ki partiya komitəsinin qapısı. Hər iki qapıya qara meşin çəkilmişdi və heç birinin üstündə yazı yox idi. Qaranlıq dəhlizdə belə qonşuluq Şikin üçün rahat idi: insanların hansı otağa girdiyini uzaqdan bilmək olmurdu.

Bu gün kabinetinə yaxınlaşan mayor Şikin partkom katibi Stepanovla – gözündə parıldayan qurğuşun rəngli eynək olan arıq və xəstəhal adamla rastlaşdı. Əl verib görüşdülər. Stepanov sakitcə onu içəri dəvət etdi:

– Yoldaş Şikin! – O, heç kəsi adı ilə çağırmırdı. – Gəl içəri, bir şar qovaq!

Dəvət partiya komitəsindəki stolüstü bilyardla bağlı idi. Şikin hərdənbir bu otağa gəlib bilyard oynayırdı, ancaq bu gün onu çoxlu vacib iş gözləyirdi və buna görə də çallaşmaqda olan başını yellədi.

Stepanov ah çəkib tək oynamağa getdi.

Kabinetinə girən Şikin portfelini səliqə ilə masanın üstünə qoydu. (Şikinin bütün kağızları məxfi və ya tam məxfi idi, seyfdə saxlanılırdı və otaqdan çölə çıxarılmırdı, lakin portfelsiz gəzməklə insanların ağlına təsir gücünü zəiflətmək olardı. Buna görə də o, portfelində baha olduğu üçün özünün yazılmadığı “Oqonyok”, “Krokodil” və “Vokruq sveta” jurnallarını evə aparırdı.) Sonra xalçanın üstü ilə pəncərəyə tərəf getdi, pəncərənin qabağında dayandı – sonra geri, qapıya tərəf qayıtdı. Fikirlər, sanki, bu otaqda – seyfin, dolabın, divanın dalında gizlənərək onu gözləyirdilər – indi də ki hamısı birdən üzə çıxmışdı və onu əhatəyə alıb hər birisinə ayrıca diqqət tələb edirdi.

O qədər işi vardı!.. O qədər işi vardı!..

Ovucları ilə ağaran başını ovxaladı. Birincisi, onun uzun aylar boyu üzərində düşündüyü və bu yaxınlarda Yakonovun təsdiq etdiyi, işdə rəhbər tutulması üçün qəbul edilmiş, laboratoriyalarda izah olunmuş, amma hələ də yoluna qoyulmamış bir təşəbbüsünün icrasını yoxlamalı idi. Bu, məxfi jurnalların aparılmasının yeni qaydası idi. Marfino institutunda sayıqlığı diqqətlə təhlil etdikdən sonra mayor Şikin, əslində, heç bir məxfiliyin gözlənilmədiyini müəyyən etdi və bundan qürur duymağa başladı. Doğrudur, bütün otaqlarda adam boyu hündürlüyündə Lorens firmasından qənimət kimi götürülmüş və ümumi sayı əlli olan yanmayan polad şkaflar dururdu; bütün məxfi və ya yarıməxfi sənədlər, məxfi sənədlərin yanında olmuş bütün digər sənədlər nahar fasiləsi, şam yeməyi fasiləsi vaxtı və gecələr xüsusi növbətçilərin nəzarəti altında bu şkaflara qoyulub bağlanırdı.

Lakin faciəvi diqqətsizlik onda idi ki, şkaflara ancaq başa çatmış və ya hələ başa çatdırılmamış işlər yığılırdı. Lakin ilk olaraq doğan fikirlər, fərziyyələr, təxminlər, yəni ən perspektivli məlumatlar şkaflara salınmırdı. Texnikadan başı çıxan diribaş casusun tikanlı məftili aşaraq zonaya girməyi, zibil yeşiklərinin birindən üstünə bu cür sxem və ya çertyoj çəkilmiş kağız parçasını tapması və zonanı tərk etməsi kifayət edərdi ki, Amerika kəşfiyyatı işimizin istiqamətindən xəbər tutsun. Vicdanlı adam olan mayor Şikin bir dəfə hətta dalandar Yeqorovu məcbur etdi ki, həyətdəki zibil qutularından birini yanındaca töküb-töküşdürsün. Bu zaman iki dənə islanmış, donub qara yapışmış, üzərilərində sxem təsvirləri olan kağız parçası tapılmışdı. Şikin bu kağızların qırağından tutub polkovnik Yakonovun yanına gətirməyə ərinməmişdi. Yakonovun isə çəkilməyə yeri yox idi! Beləcə, Şikinin fərdi məxfi jurnalların təsis olunması layihəsi qəbul edilmişdi. Lazımi jurnallar dərhal DTN-in dəftərxana malları anbarlarından alınmışdı, hərəsində də iki yüz böyük səhifə vardı, bütün vərəqləri nömrələnmiş, qaytanlanmış və surğuclanmışdı. Belə jurnalların çilingərlərdən, tornaçılardan və dalandardan savayı hamıya paylanması nəzərdə tutulmuşdu. Hamıya başqa bir kağızda deyil, məhz bu jurnallarda yazmaq tapşırılmışdı. Təhlükəli qaralamaların ləğvi ilə yanaşı bu jurnalların daha bir üstünlüyü var idi: dustaqların düşüncə tərzləri nəzarətə götürülürdü! Belə ki, jurnalda hər gün tarix yazılmalı idi və mayor Şikin də istənilən dustağı yoxlaya bilərdi: çərşənbə günü kim nə qədər düşünüb və cümə gününəcən kimin ağlına nə qədər yeni ideya gəlib. İki yüz əlli bu cür jurnal daha iki yüz əlli Şikinə dönərək hər bir məhbusun başı üstündə duracaqdı. Məhbuslar isə həmişə hiyləgər və tənbəl olurlar, mümkün olan yerdə işdən yayınmağa çalışırlar. Mühəndislərin yoxlanması, alimlərin yoxlanması – mayor Şikinin kəşfi məhz bunda idi! (Təəssüf ki, operçekistlərə Stalin mükafatları verilmir.) Bu gün isə jurnalların paylanıb-paylanmadığını, onların necə doldurulduğunu yoxlamaq lazım idi.

Bu gün Şikinin ikinci bir qayğısı həbsxanalar idarəsinin yaxın günlərə nəzərdə tutduğu yatablara daxil ediləcək dustaqların siyahılarını tamamlamaq, nəqliyyatın məhz nə vaxt veriləcəyini dəqiqləşdirmək idi.

Bundan başqa, Şikinin düşüncələrinə artıq başlamış olduğu, amma çox ağır gedən “Tornaçı dəzgahının sındırılması haqqında iş” hakim kəsilmişdi, on nəfər dustağın dəzgahı 3-cü laboratoriyadan mexaniki emalatxanaya apardığı zaman dəzgahın gövdəsində çat əmələ gəlmişdi. Birhəftəlik istintaq ərzində artıq səksən səhifəyə yaxın kağız yazılmışdı, həqiqət isə üzə çıxmırdı: dustaqların hamısı təcrübəli adamlar idi.

Bir də, Doroninin ona dustaqların, o cümlədən də Abramsonun, yarımdairəvi otaqda Dikkensin kitabını oxuduqları barədə xəbər vermişdi və həmin kitabın zonaya necə gətirilməyi ilə bağlı təhqiqat aparmaq lazım gəlirdi. Artıq təkrar müddət almış Abramsonun özünü dindirmək boş yerə vaxt itirmək olardı. Deməli, onun əhatəsində olan azad əməkdaşları çağırmaq, hər şeyin açıldığını deyib onları qorxutmaq və bu yolla etirafa nail olmaq qalırdı.

Şikinin bu gün o qədər işi vardı ki! (Bir tərəfdən də çuğullarının bu gün nə kimi xəbərlər gətirəcəklərini hələ bilmirdi! Hələ bilmirdi ki, “Knyaz İqorun məhkəməsi” şəklində ədalət məhkəməsinin ələ salınmasını araşdırmalı olacaq!) Şikin naümid tərzdə gicgahlarını ovdu ki, başında dolaşan çoxsaylı fikirlər az da olsa nizama düşsün, oturuşsun.

Nədən başlaması ilə bağlı tərəddüd edən Şikin kütlə arasına çıxmaq, yəni göz-qaşla ona cədvəl üzrə təyin olunmuş vaxtı gözləməyə imkan verməyən tələsik məlumatın çatdırmalı olduğunu bildirəcək çuğullardan hansı birinisə görmək ümidiylə dəhlizdə gəzişmək qərarına gəldi.

Növbətçi masasının yanına çatan kimi telefonda hansısa yeni bir qrupdan danışıldığını eşitdi.

Necə yəni? Belə tezliklə nə işlər baş verə bilər? Bazar günü, Şikin burada olmayanda, obyektdə yeni qruplaşma yaranıb?

Növbətçi hər şeyi ona danışdı.

Zərbə sarsıdıcı idi! Nazir müavini gəlib, generallar gəliblər, Şikin isə obyektdə olmayıb! Mayorun ovqatı təlx oldu. Nazir müavininə Şikinin sayıqlığın qayğısına qalmadığı barədə düşünməyə əsas vermək! Qabaqcadan xəbərdar etməli, vaxtında məsləhət verməli idi: bu cür məsul qrupa lənətə gəlmiş Rubini – bu ikiüzlü, başdan-ayağa saxta adamı daxil etmək olmazdı: kommunizmin qələbəsinə inandığına and içir, xəbərçi olmaqdan isə boyun qaçırır! Hələ bir nümayişkaranə tərzdə saqqal da saxlayır, yaramaz! Qırxdırmalı!

Astaca tələsərək, uşaq ayaqqabısı geymiş ayaqları ilə ehtiyatla addımlayaraq iribaşlı Şikin 21-ci otağa tərəf yollandı.

Rubinin də ipini yığmaq olardı: bu günlərdə Ali Məhkəməyə işinə yenidən baxılması ilə bağlı növbəti xahişnamə yazmışdı. Xahişnaməyə müsbət, ya da ki mənfi xasiyyətnamənin əlavə edilməsi (ötən dəfələrdə olduğu kimi) isə Şikindən asılı idi.

21-ci otağın qapısı sal, şüşə gözlüklərsiz idi. O, qapını döydü. Addım səsləri gəlmirdi, amma qapı birdən açıldı. Qapının ağzında qara kəkilli Smolosidov dayanmışdı. Şikini görəndə yerindən tərpənmədi və qapını geniş açmadı.

– Salam, – bu cür qəbula öyrəşməmiş Şikin qeyri-müəyyən tərzdə dedi. Smolosidov Şikinin özündən də çox operçekist idi.

Qaraşın Smolosidov əyri qollarını yanlara açaraq boksçu kimi əyilib durmuşdu. Susurdu.

– Mən... istəyirdim... – Şikin özünü itirdi. – Buraxın, mən sizin qrupla tanış olmalıyam.

Smolosidov yarım addım çəkildi və otağa girişi tutmağında davam edərək, Şikini barmağı ilə çağırdı. Şikin özünü qapının dar çərçivəsi arasına saldı və Smolosidovun barmağını izləməyə başladı. Qapının ikinci tayına kağız yapışdırılmışdı:

“21-ci OTAĞA GİRMƏYƏ
İCAZƏSİ OLAN ŞƏXSLƏRİN SİYAHISI

1. DTN nazirinin müavini – Selivanovski
2. Şöbə rəisi – general-mayor Bulbanyuk
3. Şöbə rəisi – general-mayor Oskolupov
4. Qrupun rəisi – mühəndis-mayor Roytman
5. Leytenant Smolosidov
6. Məhbus Rubin

Təsdiq etmişdir:
Dövlət Təhlükəsizliyi Naziri
Abakumov ”

Şikin dərin ehtiram dolu həyəcanla dəhlizə çəkildi.

– Mən... Rubini çağırmaq... – pıçıltı ilə dedi.

– Olmaz! – Smolosidov eyni cür pıçıltı ilə ona rədd cavabı verdi.

77

Səhər tezdən, təmiz havada odun doğrayarkən, Soloqdin dünənki qərarını bir də götür-qoy edirdi. Bəzən səhərin işığında gecə vaxtı, yarıyuxulu vəziyyətdə qətiyyətli görünən fikirlərin əsassız olduğu üzə çıxır.

Onun yadında nə bir kötük, nə də bir zərbə qalmamışdı – o fikirləşirdi.

Axırına çıxılmamış mübahisə aydın düşünməyinə mane olurdu. Dünən Levə deyə bilmədiyi yeni və kəsərli dəlillər bu gün ağlına gəlirdi.

Ən böyük dilxorluq isə dünən mübahisənin yöndəmsiz axara düşməsi, Rubinin bir növ Soloqdinin hərəkətlərinin – məhz bu gün qəbul etməli olduğu qərarının – hakimi olmaq hüququ qazanması ilə bağlı idi. Lyovka Rubini dostların siyahısından silmək də olardı, lakin onun ortaya atdığı çağırış silinə bilməzdi. O, mübahisədə qalmağına davam edir, sancırdı. Rubin Soloqdinin öz kəşfinə olan hüququnu əlindən alırdı.

Ümumiyyətlə, bütün mübahisələr kimi bu mübahisə də faydalı idi. Tərif – bir növ, buraxılış klapanı kimidir, daxili təzyiqimizi çölə buraxır və buna görə də həmişə zərərlidir. İrad isə hətta ən ədalətsizi belə, qazanın altına atılmış oduncaq kimidir, çox faydalı şeydir.

Əlbəttə, çiçəklənən nə varsa, yaşamaq istəyir. Qeyri-adi fiziki və zehni imkanları olan Soloqdinin də öz məhsulunu dərmək, zəhmətinin bəhrəsini görmək hüququ vardı.

Dünən özü demişdi: ali məqsədə doğru ancaq ali vasitələr apara bilər.

Çay içdiyi zaman eşitdiyi həbsxana üzrə elanı Soloqdin istehza ilə qarşıladı. Bu elan onun uzaqgörənliyinin daha bir sübutu idi. Yazışmanı vaxtında kəsmişdi, arvadı qeyri-müəyyənlik içində qalmayacaqdı. Həbsxana rejiminin gücləndirilməsi bir daha xəbərdarlıq edirdi ki, vəziyyət getdikcə sərtləşəcək, "müddətin bitməsi" ilə həbsxanadan çıxmaq halları daha olmayacaq.

Yalnız kimsə "vaxtından əvvəl"i qazana bilsə.

Ya kəşf və vaxtından əvvəl azad olunma, ya da ki heç vaxt yaşamamaq.

Saat doqquzda Soloqdin birincilər arasında pilləkənin üstünə çıxdı və şən əhvalla, gənclik təravəti ilə sarışın saqqalını bura-bura (budur, qraf Soloqdin gəlir) konstruktor bürosuna daxil oldu.

Onun qalibanə baxışları Larisanın cəzbedici nəzərləri ilə rastlaşdı.

Bütün gecəni bu qadın necə də onun yanına can atırdı! İndi də onun yanında oturmaqdan, onu seyr etməkdən necə də həzz alırdı! Bəlkə, ona bir məktub yazsın.

Yox, elə məqam deyildi. Soloqdin nəvaziş dolu təzimdə gözlərini gizlətdi və dərhal da Yominaya iş tapşırdı: mexaniki emalatxanaya getmək və 114 saylı sifariş əsasında neçə bərkidici boltun yonulduğunu dəqiqləşdirmək lazımdır. Bu zaman tələsməyini də xahiş etdi.

Larisa həyəcan və çaşqınlıqla ona baxdı. Getdi.

Bozumtul səhər elə zəif işıq verirdi ki, yuxarı lampalarla eyni vaxtda kulmanların[1] yanındakılar da yandırılmışdı.

Soloqdin kulmanının üstünü örtmüş kirli vərəqi götürdü – şifrləyicinin əsas qovşağı onun gözləri önünə gəldi.

Ömrünün iki ili bu işə sərf olunmuşdu. Ağıl üçün iki illik ciddi rejim. İki il səhərin ən yaxşı saatları – çünki günün günorta çağı insan böyük heç nə yaratmır.

Belə çıxır ki, bütün bunlar gərəksizdir?

Budur, aşkarlayıcı müstəvi: belə eybəcər ölkəni sevmək olarmı? Bu allahsızlaşmış, saysız cinayətlər törətmiş, heç nədən peşman olmamış xalq, bu kölələr xalqı, qurbanlara, anonim şəkildə balta altına qoyulan işıqlı başlara layiqdirmi? Hələ yüz, iki yüz il də bu xalq özünə verilən yala qane olacaq: belə olan halda fikir çırağını ona qurban verməyə dəyərdimi?

Bu çırağı qoruyub saxlamaq daha vacib deyildimi? Sonra isə daha güclü zərbə vurmaq olar.

O, ayaq üstə durub yaratdığını canına çəkirdi.

Bütün həyatının məsələsini səhvsiz həll etmək üçün bir neçə saatı və ya dəqiqəsi qalmışdı.

Əsas vərəqi açdı. Vərəq gəmi yelkənitək şappıltılı səs çıxardı.

Çertyojçu qızlardan biri, bütün bazar ertəsi günlərində olduğu kimi, konstruktorlara yaxınlaşır və yandırmaq üçün lazımsız vərəqləri toplayırdı. Vərəqləri cırmaq və zibil qabına atmaq olmazdı, onlar akt üzrə yığılır və həyətdə yandırılırdı.

---

[1] *Kulman* – çertyojçəkmə cihazı

(Alova bu qədər etibar etməsi mayor Şikinin səhvi idi. Niyə konstruktor bürosunun yanında bir əməliyyat-konstruktor bürosu da yaratmadılar ki, oturub birinci büronun məhv etmək istədiyi bütün çertyojları yoxlasın?)

Soloqdin yağlı yumşaq karandaşı götürüb bir neçə dəfə qovşağın üstündən xətt çəkdi və ləkəni kağızın üstünə yaydı.

Sonra vərəqi açdı, bir tərəfindən azca cırdı, üstünə kirli örtük kağızını qoydu, altına da bir dənə lazımsız kağız dürtdü, hamısını bir yerdə bürmələyib çertyojçu qıza verdi:

– Üç vərəq, zəhmət olmasa.

Sonra yerində oturdu, qaralama üçün məlumat kitabçasını açaraq, qızların vərəqləri hara apardıqlarını izləməyə başladı. Soloqdin baxırdı ki, konstruktorlardan kiminsə vərəqlərə baxmayacağına əmin olsun.

Bu zaman müşavirə elan etdilər. Hamı bir yerə yığışıb oturdu.

Polkovnik-leytenant, büronun rəisi, stulundan durmayaraq və özünü çox da gücə salmayaraq planların yerinə yetirilməsindən, yeni planlardan, qarşılıqlı sosialist öhdəliklərindən danışmağa başladı. O, ilin axırına kimi mütləq şifrləyicinin texniki layihəsinin hazırlanmasını plana salsa da, özü də buna inanmırdı, indi isə bütün bunlardan elə danışırdı ki, konstruktorlarına geri çəkilmək üçün yer saxlasın.

Soloqdin axırıncı sırada oturmuşdu və aydın baxışla qarşıdakı divara baxırdı.

Onun üzünün dərisi hamar, tər idi, bu saat nə barədəsə düşündüyünü və nəyinsə onu qayğılandırdığını demək olmazdı. İlk baxışdan elə görünürdü ki, bu adam müşavirədən dincəlmək üçün istifadə edir.

Əslində isə hər şey əksinə idi, Soloqdin çox gərgin düşünürdü. Optik qurğularda güzgü çoxbucaqlılarının işığı növbə ilə müxtəlif üzləri ilə qəbul və əks etdirə-etdirə fırlandıqları kimi, Soloqdinin beynində də fikirlər kəsişməyən və qeyri-paralel oxlar ətrafında fırlanır və qığılcım saçırdı.

Birdən ən sadə, sadələrdən də sadə şübhə daş kimi beyninə düşdü: Anton bu vərəqi görəndən sonra onu izləmirlər ki? Qızlar qapıdan çıxaran kimi onun şifrləyicisini tutub əllərindən almayacaqlar ki?

O, iynə üstündə oturubmuş kimi yerində qurcalanmağa başladı. Müşavirənin sonuna kimi güclə dözdü – tez çertyojçu qızlara yaxınlaşdı. Onlar artıq akt yazırdılar.

– Mən bir vərəqi sizə səhvən vermişəm... bağışlayın... Bunu. Bax, bunu.

Vərəqi iş yerinə apardı. Üzüaşağı masanın üstünə qoydu. Ətrafına boylandı. Larisa yox idi, heç kəs onu görməmişdi. İri qayçı ilə kağızı ortadan kəsdi, sonra yenə də, alınan parçaları daha dörd yerə böldü.

Bax, belə daha etibarlı olar. Mayor Şikinin daha bir səhvi: çertyojları nömrələnmiş və surğuclanmış vərəqlərdə çəkməyə məcbur etmirdi!

Otaqdan küncə dönərək, on altı vərəqin hamısını topa şəklində kombinezonun altına qoydu.

Masasın da içində həmişə kibrit qutusu olurdu; xırda kağız-kuğuzu yandırmaq üçün.

Sakit addımlarla konstruktor bürosundan çıxdı. Əsas dəhlizdən yan dəhlizə, ayaqyoluna tərəf döndü.

Öndəki otaqda məşhur çuğul dustaq Tyunyukin kranın altında əllərini yuyurdu. Arxa otaqda isə pissuarlardan əlavə arakəsmə ilə ayrılmış dörd kabina qurulmuşdu. Birinci kabina bağlı idi (Soloqdin qapını çəkib yoxladı), orta iki kabinanın qapıları yarıaçıq idi, deməli içəridə heç kəs yox idi, dördüncü kabinanın da qapısı bağlı idi, amma dartılanda açıldı. Qapının rəzəsi yaxşı idi. Soloqdin bu kabinaya girdi, qapını bağladı və donub-qaldı.

Qoltuğundan iki vərəq çıxardı, "Pobeda" kibrit qutusunu götürüb gözləməyə başladı. Tavanda alovun işıqlanmasından və tüstünün bütün otağa yayılacağından qorxaraq yandırmadı.

Yenə kimsə gəldi. Sonra o da, birinci kabinadakı da çıxıb getdilər. Soloqdin kibriti çəkdi. Kükürd alışdı və sıçrayaraq onun sinəsinə düşdü. İkinci çöpdəki kükürd sıçramadı, lakin alov o qədər zəif idi ki, qəhvəyi çöpü alışdıra bilmədi. Fışıldayaraq, zəif tüstü buğumu verdi, söndü.

Soloqdin ürəyində düşərgədə geniş yayılmış söyüşlərdən birini söydü.

Alışmayan və yanmayan kibrit çöpləri! Belə şey hansı ölkədə ola bilər? Bunu istəsən də edə bilməzsən! “Pobeda”! “Qələbə”! Bunlar, görəsən, necə qalib gələ bildilər?

Üçüncü çöp qutuya sıxılarkən sındı. Dördüncüsü isə artıq qutuda sınıq idi. Beşinci, ümumiyyətlə, kükürdsüz idi.

Soloqdin hirsindən birdəfəlik bir neçə çöp çıxartdı və topayla yandırdı. Alışdılar. Kağızı yaxınlaşdırdı. Vatman könülsüz yanırdı. Soloqdin kağızı əyərək alovu aşağıdan yuxarı istiqamətləndirdi. Alov gücləndi, barmaqlarını yandırmağa başladı. Soloqdin yanan vərəqləri ehtiyatla unitazın qırağına, su çatmayan yerə qoydu. Bir topa da vərəq çıxartdı və onu birincidən alışdırmağa başladı. Birinci topa tam yanmışdı. Qara kül büzüşmüşdü və gəmi kimi suyun üzərində üzürdü.

İkinci topa da alışdı. Onu unitazın qırağına qoyan Soloqdin odun üstünə yeni vərəqlər atmağa başladı. Yeni atılmış kağız alovu boğdu, yuxarıya qatı tüstü çıxdı.

Bu arada kimsə gəlib Soloqdindən bir kabina o yana keçdi. Tüstü isə çıxırdı!

Gələn dost da ola bilərdi.

Düşmən də.

Bəlkə, tüstü o tərəfə heç getmirdi. Bəlkə də, həmin adam artıq yanıq iyini duymuşdu və həyəcan qaldıracaqdı.

Boğazında öskürək qaynadı, amma Soloqdin onu boğa bildi.

Birdən kağız alışdı və tavana sarı işıq salmağa başladı.

Alov gur yanır, unitazın qıraqlarını qurudurdu, ehtiyatlanmaq olardı ki, od onu çatlada bilər.

Daha iki vərəq qalmışdı, lakin Soloqdin onları oda atmırdı. Kağız yanıb qurtarırdı. O, şırıltı ilə suyu buraxdı. Su bütün qara kül topasını yuyub apardı.

Və hərəkətsiz durub gözləməyə başladı.

Daha iki nəfər söhbət edə-edə gəldilər:

– O hey çalışır ki, nə yollasa özgənin ...cənnətə getsin.

– Sən osilloqrafda yoxla – kooperasiyanın kitabı bağlanacaq!

Getdilər. Amma dərhal kimsə yenə gəldi və qapını bağladı.

Soloqdin qorxaq kimi gizlənmişdi. Birdən ağlına gəldi ki, qalan vərəqlərdə nəyin çəkildiyinə baxsın. Biri künc idi və çertyojun bir qırağını tuturdu. Çəkilmiş hissəni cıran Soloqdin o birisini zibil qutusuna atdı. İkinci vərəq isə qovşağın düz ürəyini əhatə edirdi. Soloqdin onu səbirlə xırda-xırda, dırnaqları ilə güclə tuta biləcək şəkildə doğradı.

Suyu buraxdı, şırıltı səsində tez dəhlizə çıxdı.

Onu heç kəs görməmişdi.

Böyük dəhlizlə yavaş-yavaş getdi. Və düşündü: öz ümid gəmini yandırırsan, qorxduğun isə odur ki, unitaz çatlamasın, bir də tüstünü görməsinlər.

O, büroya qayıtdı. Dalğın halda Yominanın boltlar haqqında dediklərinə qulaq asdı və ondan surətin çıxarılmasını tezləşdirməyi xahiş etdi.

Qadın başa düşmürdü.

Və başa düşə də bilməzdi.

Onun özü də hələ başa düşməmişdi. Burada çox şey aydın deyildi. Yalançı “iş görüntüsü” haqqında düşünmədən, nə çertyoj alətləri dəstini, nə kitabları, nə çertyojları açmadan Soloqdin başını əllərinin üstünə qoyub oturmuşdu. Gözləri açıq olsa da, heç nə görmürdü.

İndicə ona yaxınlaşıb mühəndis-polkovnikin yanına çağırmalı idilər.

Doğrudan da, çağırdılar amma polkovnik-leytenantın yanına.

Filtr laboratoriyasından gəlib şikayətlənirdilər ki, sifariş etdikləri iki kronşteynin çertyojunu bu vaxta kimi verməyiblər. Polkovnik-leytenant kobud adam deyildi və üzünü turşudaraq dedi:

– Dmitri Aleksanıç, yəni belə çətindir? Cümə axşamı sifariş edilmişdi axı.

Soloqdin özünü yığışdırdı:

– Təqsirkaram. Mən onları artıq qurtarıram. Bir saata hazır olacaq.

O, hələ başlamamışdı, amma deyə də bilməzdi ki, onun üçün burada cəmi bir saatlıq iş var.

78

Əvvəllər həmkarlar ittifaqı Marfinonun azad əməkdaşlarının həyatında böyük və prinsipial rol oynayırdı.

Sosialist istehsalatının bu aləti ilə kim tanış deyil ki? Kim həmkarlar ittifaqlarından daha yaxşı hökumətdən iş gününün və həftəsinin uzadılmasını, istehsalat normalarının artırılmasını, əmək haqqının isə azaldılmasını xahiş edə bilər? Şəhərlilərin ərzağı, ya da mənzilləri yox idi (çox vaxt isə hər ikisi olmurdu), belə olan halda həmkarlar ittifaqından başqa kim köməyə gələ bilərdi, kim öz üzvlərinə bazar günləri kollektiv bostanları belləməyə və istirahət saatlarında dövlət üçün evlər tikməyə icazə verə bilərdi? İnqilabın bütün nailiyyətləri də, müdiriyyətin mövqeyinin möhkəmliyi də həmkarlar ittifaqlarına əsaslanırdı. Rəhbərlikdən şikayətçi düşmüş, ədalət axtaran və həmkarların köməyi olmadan işdən azad edilməsi qanunla mümkün olmayan əməkdaşların qovulmasını həmkarlar ittifaqının ümumi iclasından yaxşı heç kəs tələb edə bilməzdi. Dövlət üçün istifadəyə yararsız, lakin direktorun ev məişətində istifadə oluna bilən əmlakın hesabdan silinməsi haqqında aktın altında yerli komitə sədrinin imzası qədər kristal-sadəlövh imza ola bilməzdi. Həmkarlar ittifaqları öz vəsaitləri hesabına yaşayırdı; bu vəsait də zəhmətkeşlərin dövlətin istiqraz və vergilər şəklində iyirmi doqquz faizindən çox hissəsini tuta bilmədiyi əmək haqlarından tutulan otuz faizin hesabına yığılırdı.

Həm böyük, həm də kiçik işlərdə həmkarlar ittifaqları, doğrudan da, gündəlik kommunizm məktəbinə çevrilirdilər.

Bununla belə, Marfinoda həmkarlar ittifaqını ləğv etdilər. Hadisə belə olmuşdu: Moskva şəhər partiya komitəsindən gəlmiş bir nəfər yüksək vəzifəli yoldaş məsələni biləndə gözləri kəlləsinə çıxdı: “Siz nə edirsiniz? – hətta “yoldaşlar” sözünü də əlavə etmədi. – Bu işdən trotskizm iyi gəlir! Marfino hərbi hissədir, hansı həmkarlar ittifaqından danışırsınız?”

Elə həmin gün də Marfinoda həmkarlar ittifaqı ləğv olundu. Ancaq bu, Marfino həyatının əsaslarını heç cür sarsıda bilmədi! Partiya təşkilatının əvvəl də az olmayan əhəmiyyəti bir az da artdı. Vilayət partiya komitəsində hesab etdilər ki, Marfinoda azad partiya təşkilatı katibi olmalıdır. Kadrlar şöbəsinin təqdim etdiyi bir neçə anketə baxılandan sonra vilayət komitəsinin bürosu bu vəzifəyə

> *1900-cü il təvəllüdlü, Bobrovsk qəzasının Lupaçi kəndində anadan olmuş, sosial mənşəyi muzdur, inqilabdan sonra kənd milisioneri, ixtisası olmayan, ictimai vəziyyəti qulluqçu, təhsili 4 sinif və ikiillik partiya məktəbi, 1921-ci ildən partiyanın üzvü, partiya xəttinin yeridilməsində sapmaları olmamış, müxalifətlərdə iştirak etməmiş, ağ hökumətin ordusunda və idarələrində xidmət etməmiş, inqilabi hərəkatda və partizan hərəkatında iştirak etməmiş, işğal altında olmamış, xaricdə olmamış, xarici dilləri bilməyən, SSRİ xalqlarının dillərini bilməyən, başından kontuziya almış, “Qırmızı Ulduz” ordeni və “Vətən müharibəsində Almaniya üzərində qələbəyə görə” medalı ilə təltif olunmuş*

Stepanov Boris Sergeyeviçi tövsiyə etməyi qərara aldı.

Vilayət komitəsi Stepanovu tövsiyə edən zaman onun özü Volokolamsk rayonunda məhsul yığımında təşviqat işi aparırdı. Tarla düşərgəsində kolxozçuların hər boş dəqiqəsindən istifadə edərək, onlar nahara və ya, sadəcə, papiros çəkməyə oturanda, Stepanov dərhal kənd zəhmətkeşlərini bir yerə yığır (axşamlar isə onları kolxoz idarəsinə çağırırdı) və yorulmadan Marks-Engels-Lenin-Stalinin müzəffər təlimi işığında torpağa hər il keyfiyyətli toxum səpilməsinin, taxılın əkiləndən mümkün qədər çox həcmdə itkisiz, oğurlanmaya yol vermədən yığılıb dövlətə təhvil verilməsinin əhəmiyyətindən danışırdı. İstirahət nə olduğunu bilmədən dərhal traktorçuların yanına gedir və elə həmin o əbədi təlim işığında onlara yanacağa qənaət edilməsinin, texnikaya qayğı ilə yanaşmağın vacibliyindən, boş dayanmaların yolverilməzliyindən danışır, onların təmirin pis keyfiyyəti və xüsusi geyimin olmaması ilə bağlı suallarına həvəssiz cavablar verirdi.

Marfino partiya təşkilatının ümumi iclası vilayət komitəsinin tövsiyəsini həvəslə dəstəklədi və Stepanovun üzünü belə görmədən, onu yekdilliklə azad partiya təşkilatı katibi seçdi. Elə həmin günlərdə Volokolamsk rayonuna təşviqatçı kimi Yeqoryevsk rayonunda oğurluğa görə işdən çıxarılmış bir kooperativ işçisi göndərildi, Marfinoda isə Stepanova əməliyyat müvəkkilinin kabinetinin yanında kabinet düzəltdilər və o da rəhbərlik etməyə başladı.

Rəhbərliyə əvvəlki katibdən işlərin qəbul edilməsindən başladı. Əvvəlki katib leytenant Klıkaçov idi. Klıkaçov tazı kimi arıq, daim hərəkətdə olan, yorulmaq nə olduğunu bilməyən adam idi. Şifraçma laboratoriyasına rəhbərlik etməyə, kriptoqrafiya və statistika qruplarına nəzarət etməyə, komsomolun seminarını aparmağa, “gənclər qrupu”nun ilhamçısı olmağa və bütün bunlardan əlavə partiya təşkilatı katibi də olmağa vaxt tapırdı. Müdiriyyət onu tələbkar, tabeçiliyində olanlar isə hər şeyin təfərrüatına varan zabit hesab etsələr də, yeni katib dərhal düşündü ki, Marfino institutunda partiya işləri başlı-başına buraxılmış olacaq. Çünki partiya işi insanın bütövlükdə ona həsr olunmasını tələb edirdi.

Belə də oldu. İşlərin qəbulu başlandı. Qəbul bir həftə davam etdi. Bircə dəfə də olsa kabinetdən çıxmayan Stepanov bütün kağızları birbəbir nəzərdən keçirtdi, hər bir partiyaçı və üzvlüyə namizədlə əvvəlcə onların şəxsi işləri əsasında, sonra isə canlı şəkildə tanış oldu. Klıkaçov yeni katibin ağır əlini öz üzərində hiss etdi.

Nöqsan nöqsan dalınca aşkarlanırdı. Anket məlumatlarının natamamlığı, şəxsi işlərdəki arayışların natamamlığı, hər bir partiya üzvünün və namizədin şəxsi işində geniş xasiyyətnaməsinin olmaması bir yana, keçirilən, ümumiyyətlə, bütün tədbirlərlə bağlı yanlış bir yanaşma da üzə çıxdı: tədbirlər keçirilir, amma sənədlərdə qeyd olunmurdu. Bu səbəbdən də həmin tədbirlər bir növ qeyri-real görünürdü.

– Axı kim inanar? Kim indi bizə inanar ki, bu tədbirlər, doğrudan da, keçirilib?! – Stepanov tüstülənən papirosu daz başının üstünə qaldıraraq soruşurdu.

O, Klıkaçova səbirsizliklə izah edirdi ki, bütün bu tədbirlər kağız üzərində keçirilib (çünki, yalnız şifahi deyilən sözlərə əsaslanır), əslində isə keçirilməyib (yəni kağız üzərində, protokol şəklində sənədləşdirilməyib).

Misal üçün, institut idmançılarının (təbii ki, söhbət dustaqlardan getmirdi) hər nahar fasiləsi voleybol çırpmalarının (iş vaxtının bir hissəsini də buna sərf etməklə) nə xeyri var? Bu, bəlkə, doğrudan da, belədir. Onlar, bəlkə, doğrudan da, oynayırlar. Amma nə biz özümüz, nə də yoxlamağa gəlmiş istənilən şəxs həyətə çıxıb baxmayacaq ki, orada top-top oynayırlar, yoxsa yox. Niyə bəs həmin o voleybolçular bu qədər oyun oynayandan, bu qədər təcrübə qazanandan sonra qazandıqları təcrübəni “Qırmızı top” və ya da, deyək ki, “Dinamoçu şərəfi” adlı xüsusi divar qəzetində bölüşməsinlər. Əgər Klıkaçov sonradan bu cür divar qəzetini səliqə ilə divardan çıxarıb partiya sənədlərinə əlavə etmiş olsaydı –

heç bir təftişin “voleybol oyunu” tədbirinin real olaraq keçirildiyinə və bu tədbirə partiyanın rəhbərlik etdiyinə şübhəsi qalmazdı. İndiki halda Klıkaçovun sözünə kim inanar?

Hər şeylə, hər bir sahə ilə bağlı da belə. “Sözü qovluğa tikmək olmaz!” – məhz bu dərin mənalı kəlamla Stepanov vəzifəsinin icrasına başladı.

Ksöndzin tövbə hücrəsində yalan deyilməsinin mümkünlüyünə inana bilmədiyi kimi, Stepanovun da ağlına gəlmirdi ki, yazılı sənədlərdə də yalan demək olar. Klıkaçov onunla mübahisə etmədi, minnətdarlıq hissi ilə razılaşdı və ondan öyrənməyə başladı. Stepanov da bu cavan adama qarşı tez yumşaldı, bununla göstərdi ki, pis adam deyil, kin saxlamağı bacarmır. O, Klıkaçovun bu cür vacib institutun başında mühəndis-polkovnik Yakonov kimi nəinki etibarsız anket göstəriciləri olan, həm də, sadəcə olaraq, özümüzünkü olmayan adamın durması ilə bağlı fikirlərini də dinlədi. Stepanovun özü də ehtiyatlandı. Klıkaçovu isə sağ əli etdi, ona tez-tez partkoma gəlməyi tapşırdı, açıq ürəklə ona partiya təcrübəsi xəzinəsində saxladığı inciləri öyrətməyə başladı.

Beləcə, Klıkaçov yeni partiya katibini hamıdan tez və hamıdan yaxşı tanıdı. Məhz onun iti dili sayəsində “gənclər” partiya təşkilatçısına “Çoban” deməyə başladılar. Məhz Klıkaçovun sayəsində “gənclər”in Çobanla münasibətləri yaxşı alındı. Tezliklə başa düşdülər ki, partiya təşkilatçısı vəzifəsində aşkar öz adamları yox, kənar, qərəzsiz qanunpərəst adam olsa daha yaxşıdır.

Stepanov isə qanunpərəst idi! Əgər ona desəydilər ki, kimsə yazıqdır, kiməsə qarşı qanunun bütün ciddiliyini tətbiq etmək məsləhət deyil, bir az güzəştə getmək lazımdır – dərhal alnında əmgəyində saçın olmaması nəticəsində daha da dərinləşən ağrı şırımı açılır, çiyninə əlavə yük qoyulmuş kimi beli bükülürdü. Lakin içindəki daxili atəşi hesabına qamətini düzəltməyə özündə güc tapır, sərt şəkildə üzünü gah bir, gah da o biri həmsöhbətinə tərəf elə çevirirdi ki, ağ kvadratlar – eynəyinin qurğuşun gözlüklərində pəncərələrin əksi qeyzlə yanıb sönürdü:

– Yoldaşlar! Yoldaşlar! Mən nələr eşidirəm? Bunu deməyə diliniz necə dönür? Yadda saxlayın: qanunu həmişə dəstəklə! Sənin üçün nə qədər ağır olsa da, qanunu dəstəklə!! Var qüvvənlə qanunu dəstəklə!! Yalnız bu yolla sənin qanunu pozmaqla kömək etmək istədiyin adama kömək etmiş olarsan! Çünki qanun məhz elə tərtib olunub ki, cəmiyyətə və insana xidmət etsin, biz çox vaxt bunu başa düşmürük və kor-koranə şəkildə qanundan yan keçmək istəyirik!

Stepanov da öz növbəsində "gənclər"dən, onların partiya iclaslarına və partiya tənqidinə olan maraqlarından razı idi. Məhz bu adamlarda o hər bir təzə iş yerində yaratmağa çalışdığı sağlam kollektivin özəyini görürdü. Əgər kollektiv öz içində olan qanun pozucularını rəhbərlik qarşısında aşkarlamırsa, əgər kollektiv iclaslarda ağzına su alıb susursa, bu cür kollektivi Stepanov tam əsasla qeyri-sağlam sayırdı. Əgər kollektiv hamılıqla bir üzvünün, özü də məhz partkomun göstərdiyi üzvünün üstünə düşürsə, bu cür kollektiv Stepanovun və ondan da yuxarıda oturan insanların gözündə daha sağlam sayılırdı.

Stepanovun bu cür sabitləşmiş təsəvvürləri yetərincə idi və onun həmin təsəvvürlərindən imtina etməsi artıq mümkün deyildi. Məsələn, o, sonunda kollektivin bəzi üzvlərini qamçılayan və bütün kollektivi yeni istehsalat nailiyyətlərinə səfərbər edən gurultulu qətnamələrin qəbul edilmədiyi partiya iclasını təsəvvürünə gətirə bilmirdi. Bu səbəbdən də bütün bitərəflərin könüllü-məcburi şəkildə cəlb edildiyi "açıq" partiya iclaslarını daha çox xoşlayırdı. Belə iclaslarda həmin o bitərəfləri darmadağın etmək olardı, bitərəflərin özləri isə partiya üzvü olmadıqlarından nə müdafiə oluna, nə də səs verə bilərdilər. Yox, əgər səsvermədən əvvəl "Bu nədir? İclasdır? Yoxsa məhkəmə?" kimi incik və hətta qəzəbli səslər eşidilmiş olsaydı, Stepanov qətiyyətlə bütün çıxışçıların, hətta iclasın sədrinin belə sözünü kəsirdi:

– İzin verin, yoldaşlar, izin verin! – titrək əli ilə toz dərmanını ağzına ataraq (kontuziyadan sonra azacıq həyəcandan sonra başından şiddətli ağrılar qalxırdı, partiya həqiqətinə hücumlar ediləndə isə həyəcanlanmaya bilmirdi) otağın ortasında, yuxarı lampaların işığının ən gur düşdüyü yerdə dururdu və bu zaman onun daz başında iri tər damcıları aydın görünürdü. – Belə çıxır ki, siz tənqidə və özünütənqidə qarşısınız? – və fikirlərini dinləyicilərin başlarına pərçimləyirmiş kimi, qətiyyətlə yumruğunu oynadaraq izah edirdi. – Özünütənqid sovet cəmiyyətinin ali təkanverici qüvvəsidir, tərəqqinin əsas hərəkətvericisidir. Başa düşmək vaxtıdır ki, biz kollektivimizin üzvlərini tənqid edərkən bunu həmin adamları məhkəməyə vermək üçün etmirik, hər bir işçini hər an daimi yaradıcı gərginlik vəziyyətində saxlamaq üçün edirik! Burada ikinci bir fikir ola bilməz, yoldaşlar! Əlbəttə, bizə hər cür tənqid lazım deyil, bu doğrudur! Bizə işgüzar tənqid lazımdır, yəni sınanmış rəhbər işçilərə toxunmayan tənqid lazımdır! Gəlin tənqid azadlığını xırda burjua anarxizmi ilə qarışıq salmayaq!

Bundan sonra su qrafininin yanına çəkilərək bir də dərman atırdı.

Beləcə, partiyanın ana xətti zəfər çalırdı. Və həmişə belə alınırdı ki, qətnamənin qamçılayıb məhv etdiyi (işə “icra müddətlərinə sabotaj həddində əməl edilmədiyinə”, “cinayətkarcasına səhlənkar münasibətə” görə) üzvlər də daxil olmaqla bütün sağlam kollektiv yekdilliklə qətnaməyə səs verirdi.

Bəzən də olurdu ki, yaxşı hazırlanmış ətraflı qətnamələrin qəbul edilməsini xoşlayan, gözlənilən bütün çıxışların mahiyyətini və iclasın son rəyini qabaqcadan bilən Stepanov tələskənlik üzündən qətnaməni iclasdan əvvəl tam hazırlaya bilmirdi. Belə hallarda sədrlik edənin “qətnamə layihəsinin oxunması üçün söz yoldaş Stepanova verilir!” elanından sonra partiya katibi alnının və daz başının tərini silərək deyirdi:

– Yoldaşlar! Mən çox məşğul idim, buna görə də qətnamə layihəsində bəzi halları, familiyaları və faktları dəqiqləşdirməyə imkanım olmayıb.

Ya da ki:

– Yoldaşlar! Məni İdarəyə çağırmışdılar, bu gün mən qətnamə layihəsini yazmamışam.

Və hər iki halda:

– Buna görə qətnaməyə bütövlükdə səs verməyinizi xahiş edirəm, sabah boş vaxt tapıb hazırlayaram.

Marfino kollektivi o dərəcədə sağlam idi ki, qətnamədə kimin tənqidə məruz qalacağını, kimin tərifl ənəcəyini bilmədən səssizcə əllərini qaldırırdı.

Yeni katibin mövqeyini möhkəmlədən cəhətlərdən biri də bu idi ki, intim münasibətlər qarşısında zəiflik Stepanova tamamilə yad idi. Hamı onu hörmətlə “Boris Sergeiç” çağırırdı. Bunu təbii qəbul edən Stepanovun özü isə obyektdə heç kəsi adı ilə çağırmırdı, hətta katibin otağında yaşıl mahudu ilə göz oxşayan stolüstü bilyard oyununun qızğın məqamlarında belə deyirdi:

– Şarı qabağa verin, yoldaş Şikin!

– Kənara çəkilin, yoldaş Klıkaçov!

Ümumiyyətlə, Stepanov xoşlamırdı ki, insanlar onun ali və yaxşı niyyətlərindən yararlanmağa çalışsınlar. Özü də başqalarına münasibətdə bunu etmirdi. Həmin səbəbdən də keçirdiyi tədbirlərdən kollektivin kiçicik bir narazılığını, müqavimətini hiss edən kimi, boş yerə danışmır, heç kəsi inandırmağa cəhd etmirdi, sadəcə, ağ vərəq götürüb yuxarısında iri hərflərlə yazırdı: “Adları çəkilən yoldaşlara göstərilmiş müddətə kimi sadalanan işləri görmək təklif olunur”. Sonra vərəqdə cədvəl forması çəkirdi: sıra sayı, soyadı, xəbərdar olunması barədə imza. Katibəsi isə həmin adamlara vərəqi imzalatdırırdı. Adları çəkilən yoldaşlar yazılanı oxuyur, bütün qəzəblərini hər şeyə biganə vərəqin üstünə tökürdülər, amma imza atmaya, imza atandan sonra isə icra eləməyə bilmirdilər.

Stepanov həm də şübhələrdən və qaranlıq içrə axtarışlardan da azad katib idi. Radioda qəhrəman Yuqoslaviya əvəzinə Tito güruhu ifadəsinin işlədilməsi bəs idi ki, beşcə dəqiqə sonra yoldaş Stepanov Kominformun qərarını uzun illər içində gəzdirirmiş kimi qətiyyətlə, əminliklə izah etməyə başlasın. Əgər kimsə çəkinə-çəkinə Stepanovun diqqətinə dünənki və bugünkü təlimatların bir-birinə zidd olduğunu, institutun pis təchiz edildiyini, yerli aparatların keyfiyyətinin aşağı olduğunu və mənzillə bağlı çətinlikləri çatdırmaq istəsəydi, azad katib hətta gülümsünə də bilərdi, eynəkləri parıldaya da bilərdi, çünki indicə deyəcəyi sözlər artıq məlum idi:

– Nə etmək olar, yoldaşlar. İdarələrarası hərc-mərcliyin nəticəsidir. Lakin bu işdə tərəqqi göz qabağındadır, yəqin, buna şübhə etməzsiniz!

Hər halda, bəzi insani zəifliklər, olduqca məhdud çərçivədə də olsa, Stepanova da xas idi. Belə ki, o, yüksək rəislər tərəfindən təriflənməyini, sıravi partiyaçıların isə onun təcrübəliliyinə heyran olmalarını xoşlayırdı. Ona görə xoşlayırdı ki, bu, doğrudan da, belə olmalı idi.

Bir də ki, araq içirdi; yalnız kimsə onu qonaq edəndə və ya masanın üstünə qoyulanda və bu zaman şikayətlənirdi ki, araq onun sağlamlığı üçün öldürücü dərəcədə zərərlidir. Bu səbəbdən də özü araq almazdı və heç kəsi də qonaq etməzdi. Bununla da Stepanovun çatışmayan cəhətləri bitirdi.

“Gənclər” hərdən öz aralarında Çobanın kim olduğu barədə soruşurdular. Roytman deyirdi:

– Dostlar! O, dərin mürəkkəbqabı peyğəmbəridir. Onun canı çap olunmuş kağızdadır. Keçid dövründə belə adamların olması qaçılmazdır.

Klıkaçov isə dişlərini ağardaraq gülürdü:

– Sadəlövh körpələr! Onun dişləri arasına düşsək, bizi içalat qarışıq üyüdər. Düşünməyin ki, o ağılsızdır. Əlli il ərzində o da yaşamağı öyrənib. Sizcə, bunlar hədər yerədir: hər iclasda – dağıdıcı qətnamə? Bununla Marfinonun tarixini yazır! O, tədbirli adam kimi material yığır: istənilən halda, istənilən müfəttiş qoy əmin olsun ki, azad katib siqnal vermişdi, ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdi.

Klıkaçovun amansız xasiyyətnaməsində Stepanov cəncəl, heç kəsə sirr verməyən, bütün əyri və ya düz yollarla üç oğlunu böyüdən bir insan kimi təqdim olunurdu.

Stepanovun, doğrudan da, üç oğlu vardı və onlar atalarından fasiləsiz surətdə pul tələb edirdilər. Hər üçünü tarix fakültəsinə qoymuşdu, bilirdi ki, marksist üçün tarix ağır elmdir. Onun planları da ilk baxışdan düzgün idi, amma bir şeyi nəzərə ala bilməmişdi (vahid dövlət təhsil planında olduğu kimi) ki, gözlənilmədən əvvəl Moskvanın, sonra Moskva vilayətinin, sonra isə Urala kimi bütün məktəblərin, texnikumların, qısamüddətli kursların ştatları marksist-tarixçilərlə tam dolacaq. Böyük oğlu artıq oxuyub qurtarmış, valideynlərinə qazanc gətirmək əvəzinə Xantı-Mansiyskə getmişdi. İkincisinə təyinat zamanı Ulan-Udeni təklif etmişdilər, üçüncü oğlu oxuyub qurtarana kimi isə Borneo adasından yaxın bir yer qalmayacaqdı.

Bu səbəbdən də Stepanov Moskvanın ucqarlarından birindəki on iki sot həyətyanı sahəsi, turşuya qoyulmuş kələm çəllləkləri olan balaca evciyindən, iki-üç donuzundan möhkəm yapışmışdı. Gözüaçıq, bəlkə də, bir az geri qalmış qadın olan Stepanovun arvadı həyata olan əsas marağını və ailə büdcəsinin əsasını donuzların bəslənməsində görürdü. O, ötən həftə əri ilə rayona getməyi və çoşqa alıb gətirməyi planlaşdırmışdı. Məhz bu uğurlu əməliyyata görə Stepanov şənbə günü baş vermiş söhbətdən sonra ürəyinin yerində olmamağına və Marfinoya can atmağına baxmayaraq, dünən, yəni bazar günü işə gəlməmişdi.

Şənbə günü Siyasi İdarədə Stepanov zərbə aldı. Olduqca məsul və öz məsul həyəcanlarına baxmayaraq olduqca kök, təxminən, altı-yeddi pudluq işçilərdən biri Stepanovun arıq, eynəklərin taqətdən saldığı burnuna baxa-baxa istər-istəməz soruşdu:

– Hə, Stepanov, yəhudilərlə səndə vəziyyət necədir?

– Yə... kimlərlə? – Stepanov qulaqlarını şəklədi ki, yaxşı eşitsin.

– Yəhudilərlə. – Həmsöhbətinin başa düşmədiyini görərək izah etdi: – Jidlərlə bağlı vəziyyəti deyirəm.

Qəfildən yaxalanmış Stepanov son vaxtlara kimi antisovet təbliğatı hesab edilən, azı, on il iş kəsilən, bəzən də hətta güllələnməyə səbəb olan bu ikimənalı sözü təkrarlamaqdan qorxaraq, qeyri-müəyyən şəkildə donquldandı:

– Va-ar...

– Onlarla nə etməyi düşünürsən?..

Lakin telefon zəng çaldı, məsul yoldaş dəstəyi götürdü və daha Stepanovla söhbət etmədi.

Stepanov çaşqınlıq içində İdarədəki bütün direktivlər, təlimatlar və göstərişlər toplusunu oxudu, amma ağ kağız üzərindəki qara hərflər yəhudi məsələsindən bicliklə yan keçirdi.

Bütün bazar günü, çoşqa almağa gedərkən də, Stepanov elə hey düşünür, çaşqınlıqla sinəsini qaşıyırdı. Görünür, qocalıqdan fəhmi kütləşib! İndi də ki – biabırçılıq! – Sınanmış işçi, Stepanov hansısa bir vacib kampaniyanı nəzərdən qaçırmış və hətta dolayısı ilə özü də düşmənlərin fitnələrinə uymuşdu, çünki bütün bu Roytman-Klıkaçov qrupu...

Bazar ertəsinin səhəri Stepanov özünü itirmiş vəziyyətdə işə gəldi. Şikinin bilyard oynamaqdan imtina etməsindən sonra (Stepanov Şikindən nə isə bir məlumat öyrənmək istəyirdi) təlimatların yoxluğu səbəbindən boğulan azad katib partkomun qapısını bağlayıb iki saat ərzində təkbaşına, hərdən metal şarları yerə salaraq, bilyard oynadı. Banilərin dörd başından ibarət nəhəng divarüstü bürünc barelyef iki, hətta üç şarın birdən luzaya düşməsi ilə nəticələnən parlaq zərbələrin şahidi oldu. Ancaq barelyefin siluetləri tunc kimi də soyuq qalırdı. Dahilər bir-birinin peysərinə baxır və Stepanova həll yolunu göstərmirdilər, ona yeni şəraitdə sağlam kollektivi necə qoruması və onu necə möhkəmləndirməsi ilə bağlı heç nə demirdilər.

Düşüncələrin onu tam əldən saldığı vaxt telefonun zəngini eşitdi və dəstəyi qulağına sıxdı.

Ona zəng etmişdilər ki, birincisi, bu gün axşam həmişəki kimi komsomol və partiya siyasi dərslərini keçirməsin, bütün adamlarını vilayət komitəsindən göndəriləcək mühazirəçinin oxuyacağı “Dialektik materializm qabaqcıl dünyagörüşüdür” mövzusunda mühazirəni dinləmək üçün bir yerə yığsın. İkincisi isə, Artıq Marfinoya iki yoldaşla maşın çıxmışdır və həmin yoldaşlar ona xaric qarşısında riyakarlığa qarşı mübarizə məsələsi ilə bağlı müvafiq göstərişlər verəcəklər.

Azad katib canlandı, kefi kökəldi, luzaya iki qoşa şar da saldı və bilyardı şkafın dalında gizlətdi.

Əhvalını bir də o qaldırırdı ki, dünən aldıqları çəhrayıqulaq çoşqa pörtülmüş otu səhər də, axşam da həvəslə yeyirdi. Bu isə onu ucuz və yaxşı kökələcəyinə ümid verirdi.

79

Mayor Şikin mühəndis-polkovnik Yakonovun kabinetində idi.

Hər ikisinin biri-birindən zəhlələri getsə də, bir-birinə nifrət etsələr də, eyni səviyyəli adamlar kimi oturub tam dostcasına söhbət edirdilər.

Yakonov iclaslarda “biz çekistlər” ifadəsini işlətməyi xoşlayırdı. Şikin üçün isə o, əvvəlki adam – xaricdə olmuş, həbsdə oturmuş, əfv edilmiş və hətta dövlət təhlükəsizliyinin ağuşuna alınmış olsa belə, yenə də günahkar qalmağında davam edən xalq düşməni idi! Orqanların Yakonovu ifşa edəcəkləri və onu yenidən həbs edəcəkləri gün mütləq gəlməli idi. Onda Şikinin özü ləzzətlə bu adamın poqonlarını sökərdi! Mühəndis-polkovnikin təkəbbürlü davranış tərzi, hakimiyyət yükünü əsilzadə adamlar kimi əminliklə çəkməsi çalışqan yekəbaş mayora xüsusilə toxunurdu. Buna görə də Şikin həmişə mühəndis-polkovnikin yetərincə dəyərləndirmədiyi əməliyyat işinin vacibliyini vurğulamağa çalışırdı.

Hazırda isə o, sayıqlığa həsr olunacaq növbəti müşavirədə Yakonovun institutda sayıqlığın vəziyyəti ilə bağlı, bütün çatışmazlıqları kəskin tənqid edən məruzəsini qoymağı təklif edirdi. Bu müşavirənin işə can yandırmayan dustaqların düşərgələrə göndərilməsi və məxfi jurnalların yeni formalarının tətbiqi ilə əlaqələndirilməsinin daha yaxşı olacağını deyirdi.

Dünənki tutmadan sonra əldən düşmüş, gözlərinin altı göyərmiş, bununla belə sifətinin gözəgəlimli girdəliyini saxlaya bilmiş mühəndis-polkovnik Yakonov mayorun sözlərinə başını tərpətməklə cavab verirdi. Lap dərinliklərdə, divar və xəndəklərin arxasında, arvadından başqa heç kəsin görə bilmədiyi yerlərdə isə fikirləşirdi ki, danosların təhlili üzərində saç ağartmış bu çalbaş mayor Şikin necə də iyrənc adamdır, onun bu məşğələləri necə bir sərsəmlikdir, onun təklifləri necə də kəmağıllıqdır.

Yakonova bircə ay vermişdilər. Bir aydan sonra onun başı kötük üstündə ola bilərdi. Komandanlıq zirehindən çıxmaq, yüksək mövqeyinin ətalətindən canını qurtarmaq lazım idi ki, özü sxemlər arxasına otursun və sakitlikdə düşünsün.

Mühəndis-polkovnikin əyləşdiyi adamyarımlıq kreslonun özü artıq öz inkarını daşıyırdı: hər şeyə cavabdeh olan mühəndis-polkovnik özü heç nəyə toxuna bilmirdi, ancaq telefonun dəstəyini qaldırır və kağız imzalayırdı.

Roytmanın qrupu ilə cılız arvad savaşı da mənəvi qüvvəsini zəiflədirdi.

Bu müharibəni məcburiyyət qarşısında aparırdı. Yakonov onları sıxıb institutdan çıxarmaq iqtidarında deyildi. Sadəcə, qeyd-şərtsiz tabeçiliyə məcbur etmək istəyirdi. Onlar isə Yakonovu qovmağa çalışırdılar, onu məhv etmək iqtidarında idilər.

Şikin danışırdı. Yakonov onun yanı ilə divara baxırdı. Fiziki olaraq gözlərini yummurdu, amma mənən çoxdan yummuşdu – onun ruhu kitelə bürünmüş süst bədənini çoxdan tərk etmişdi və evinə gedib çıxmışdı.

Ev mənimdir! Mənim evim – mənim qalamdır! Bu həqiqəti ilk olaraq başa düşmüş ingilislər necə də müdrikdirlər. Sənin kiçik ərazində ancaq sənin qoyduğun qanunlar işləyir. Dörd divar və dam səni alovlu bir məhəbbətlə sevdiyin vətənindən ayırır. Evinin kandarında səni arvadının diqqətli, sakit-sakit işıldayan gözləri qarşılayır. Sevinclə cikkildəşən qızların (heyif, insanı dəli edən dövlət qulluğu kimi məktəb də artıq onları udur) səni əyləndirir, böhtanlardan, ora-bura dartınmaqdan yorulmuş canına bir rahatlıq gətirir. Arvadı qızların ikisinə də ingiliscə danışmağı öyrədib. Pianino arxasına keçib Vadteyfelin nəşəli valsını çalacaq. Nahar saatları qısa olur, sonra da axşamdan xeyli keçənə kimi evində nə özlərini dartıb gəzən ağılsız məmurlar, nə də qır-saqqız olub əl çəkməyən kinli cavanlar olmur.

Mühəndis-polkovnikin işi sonsuz əzablarla, alçaldıcı vəziyyətlərlə, iradəsinin zorlanması ilə, inzibati get-gəllə bağlı idi ki, bu işə görə Yakonov artıq özünü o dərəcədə yaşlı sayırdı ki, imkanı olsaydı, onu həvəslə qurban verər, öz kiçik və sakit dünyasında, evində qalardı.

Yox, bu, o demək deyildi ki, zahiri dünya onu maraqlandırmırdı – maraqlandırırdı, özü də əməlli-başlı. Dünya tarixində bizim dövrümüzdən daha cəzbedici dövr tapmaq mümkün deyildi. Dünya siyasəti onun üçün şahmatın, yüz qat böyüdülmüş şahmatın bir növü idi. Ancaq Yakonov bu oyunu oynamaq, daha pisi, bu oyunda piyada rolunu oynamaq, piyadanın altında döşənək olmaq fikrində deyildi. Yakonov bu oyuna rahat pijamada, qədimi kürsüdə, çoxsaylı kitab rəflərinin arasında oturub kənardan baxmaq, ondan həzz almaq iddiasında idi.

Bunun üçün Yakonovun hər cür şəraiti vardı. İki dil bilirdi, xarici radiolar da ona fasiləsiz məlumat təklif edirdi. Xaricdə çıxan jurnalları da hamıdan əvvəl DTN alırdı, texniki jurnallar isə institutlarına senzurasız göndərilirdi. Onların hamısı da siyasət haqqında, gələcək qlobal müharibə haqqında, planetin gələcək siyasi quruluşu haqqında məqalələr verməyi xoşlayırdı. Görkəmli təhlükəsizlik işçiləri arasında fırlanan Yakonov bəzən çapı mümkün olmayan təfərrüatları da eşidirdi. O, diplomatiya və kəşfiyyat haqqında kitablar oxumaqdan da çəkinmirdi. İti ağlı və cürbəcür fikirlərlə dolu başı da vardı. Yakonovun Şahmat oyunu da ondan ibarət idi ki, kürsüdə oturub Şərq-Qərb partiyasını izləyir və edilən gedişlər əsasında gələcəyi görməyə çalışırdı.

Bəs Yakonov kimin tərəfində idi? Ürəyi ilə Qərbin. Ancaq qalibin kim olacağını da dəqiq bilirdi və ona qarşı bircə fişka da qoymurdu: qalib Sovet İttifaqı olacaqdı. Yakonov bunu 1927-ci ildə Avropaya gedəndən sonra başa düşmüşdü. Qərb məhz ona görə məhkum idi ki, yaxşı yaşayırdı – həyatı qorumaq üçün bu həyatla risk etməyə iradəsi çatmırdı. Qərbin görkəmli mütəfəkkirləri və xadimləri bu qətiyyətsizliyə, bu döyüşü sonraya saxlamaq istəyinə öz gözlərində də olsa haqq qazandırmaqla, özlərini Şərqin boş vədlərinə inanmaqla, onun öz-özünə yaxşılaşacağına, işıqlı ideyalılığına olan inamla aldadırdılar. Sxemlərinə uyğun gəlməyən hər şeyi onlar böhtan və müvəqqəti cizgilər kimi kənara atırdılar.

Burada bir ümumdünya qanunu vardı: kim qəddardırsa, o da qalib gəlir. Təəssüf ki, bütün tarix və bütün peyğəmbərlər də bunu sübut edirlər.

Hələ cavan yaşlarından Anton bir deyimi yadda saxlamışdı: "Bütün insanlar əclafdırlar". Nə qədər yaşayırdısa, bu həqiqət elə hey təsdiqlənirdi. Bu fikir Antonun beynində yerini möhkəmlətdikcə, getdikcə daha çox sübutlar tapırdı, yaşamaq da onun üçün daha asanlaşırdı. Əgər bütün insanlar əclafdırlarsa, onda "insanlar üçün" heç vaxt və heç nə etmək lazım deyil, ancaq özün üçün. Və heç bir ictimai qurbangah da yoxdur, heç kəs də bizdən qurban tələb edə bilməz. Bunların hamısı xalqın özü tərəfindən lap qədim vaxtlarda deyilib: "Özümünkü hər şeydən əzizdir".

Buna görə də anket və ruh nəzarətçiləri onun keçmişindən əbəs yerə narahat olurdular. Həyat üzərində düşünərkən, Yakonov başa düşmüşdü: həbsxanaya hansısa bir məqamda ağılları kifayət etməmiş insanlar düşürlər. Doğrudan da, ağıllı insanlar hər şeyi qabaqcadan nəzərə alır, fırlanıb vəziyyətdən çıxırlar, həmişə azadlıqda qalırlar. Bizə nəfəs ala biləcəyimiz müddətə verilmiş varlığımızı barmaqlıq arxasında keçirməyə dəyərmi? Yox! Yakonov təkcə zahirən deyil, həm də daxilən dustaqlıq dünyasından üz döndərmişdi. Balkonlu dörd geniş otağı və ayda yeddi mini başqa əllərdən ala bilməzdi, ala bilsəydi də bir dəfəyə buna nail ola bilməzdi. Hakimiyyət ona pislik etmişdi, o dəlisov idi, fərasətsiz idi, qəddar idi, amma güc də axı qəddarlıqdadır, qəddarlıq gücün təzahürüdür!

Xidmətdən tamamilə əl çəkmək imkanı olmayan Yakonov qəbul ediləcəyi halda kommunist partiyasına girməyə hazırlaşırdı.

Şikin isə bu vaxt ona sabah yatabla göndərilməli olan məhbusların siyahısını uzadırdı. Əvvəlcədən razılaşdırılmış namizədlər on altı nəfər idi, indi də Şikin Yakonovun masaüstü dəftərçəsindən iki nəfərin adını razılıqla siyahıya əlavə etdi.

Həbsxanalar idarəsi ilə iyirmi nəfərə razılaşmışdılar. Çatışmayan iki nəfər təcili “seçilməli” və axşam saat beşdən gec olmayaraq polkovnik-leytenant Klimentyevə bu barədə məlumat verilməli idi.

Lakin namizədlər dərhal yada düşmürdülər. Həmişə belə alınırdı ki, ən yaxşı mütəxəssislər və işçilər etibarsız, əməliyyat müvəkkilinin sevimliləri isə avara və tənbəl olurdu.

Yakonov barmaqlarını ayırdı.

– Siyahını qoyun məndə qalsın. Mən hələ fikirləşəcəyəm. Siz də fikirləşin. Zəngləşərik.

Şikin tələsmədən ayağa durdu, buna layiq olmayan adama nazirin hərəkətlərindən şikayətləndi (özünü nə qədər saxlamaq istəsə də saxlaya bilmədi): 21-ci otağa məhbus Rubini buraxırlar, Roytmanı buraxırlar, onu, mayor Şikini, elə polkovnik Yakonovu özünü də, öz obyektlərinə buraxmırlar, bu nə deməkdir?

Yakonov qaşlarını çatdı və kirpiklərini axıra kimi aşağı saldı, üzü bir anlığa kor ifadə aldı. Səssizcə dedi: “Bəli, mayor, bəli, dostum, məni də ağrıdır, çox ağrıdır, lakin mən gözümü qaldırıb günəşə baxmağa cürət etmərəm”.

Əslində isə Yakonovun 21-ci otağa münasibəti mürəkkəb idi.

Abakumovun kabinetində bazar gününə keçən gecə Ryumindən bu telefon zəngi barədə eşitmişdi və Dünya Şahmatında bu iki yeni gedişin kəskinliyi Yakonovu özünə cəlb etmişdi. Sonra isə öz tufanları bütün bunları unutdurmuşdu. Dünən səhər, ürək tutmasından sonra özünə gələrkən, o, işin Roytmana həvalə edilməsi ilə bağlı Selivanovskinin fikrini həvəslə dəstəklədi (məsələ çox həssasdır, Roytman isə qızğın oğlandır, bəlkə də, öz əlilə öz başını kəsər). Ancaq Yakonovun bu cəsarətli telefon zənginə olan marağı qalmaqda davam edirdi, 21-ci otağa buraxılmaması onun da xətrinə dəyirdi.

Şikin getdi, Yakonov isə bu gün onu gözləyən ən xoş işlərdən birini xatırladı; dünən çatdıra bilməmişdi. Əgər mütləq şifrləyicini kəskin şəkildə irəliyə apara bilsə, bir aydan sonra Abakumovdan canını qurtara bilər.

Konstruktor bürosuna zəng etdi, Soloqdinə yeni layihəsini də götürüb gəlməyini tapşırdı.

İkicə dəqiqə keçmiş Soloqdin qapını döyərək içəri girdi. Lakin bu hündürboy, qıvrımsaqqal, kirli kombinezon geymiş adam əliboş gəlmişdi.

Yakonovla Soloqdin əvvəllər heç danışmamışdılar: Soloqdini bu kabinetə çağırmağa ehtiyac olmamışdı, konstruktor bürosunda, dəhlizlərdə isə mühəndis-polkovnik belə xırda adama heç fikir də verməmişdi. İndi isə (gözucu şüşənin altındakı siyahıya baxaraq) Yakonov qonaqpərvər ağa ədası ilə içəri daxil olan adama baxdı və onu əyləşməyə dəvət etdi:

– Əyləşin, Dmitri Aleksandroviç, sizi görməyimə şadam.

Əllərini yanlarında saxlayan Soloqdin yaxın gəldi, sakitcə salam verərək, ayaq üstə qalmağına davam etdi.

– Deməli, siz bizim üçün gizlicə sürpriz hazırlamısınız? – Yakonovun səsi guruldadı. – Bu yaxınlarda, bəlkə də, şənbə günü, mən Vladimir Erastoviçin yanında sizin çəkdiyiniz şifrləyicinin əsas qovşağının çertyojunu gördüm... Bəs niyə əyləşmirsiniz?.. – onu gözucu nəzərdən keçirdi, – ətraflı danışmaq istəyilə alışıb-yanıram...

Yakonovun rəğbət dolu baxışları altında gözünü qırpmayan, duel vaxtı atəşin açılmasını gözləyərək rəqibinə tərəf yarıdönmüş vəziyyət alan adamlar kimi hərəkətsiz durmuş Soloqdin aydın səslə dedi:

– Siz yanılırsınız, Anton Nikolayeviç. Mən, doğrudan da, bacardığım qədər şifrləyicinin üzərində işləmişəm. Lakin nail olduğum və sizin gördüyünüz qovşaq məhdud imkanlarım çərçivəsində yarada bildiyim və eybəcərlik dərəcəsində qeyri-mükəmməl bir şeydir.

Yakonov kreslosunda arxalandı və xoşhallıqla etiraz etdi:

– Yox, dostum, gəlin yalançı təvazödən əl çəkək! Mən sizin işinizə gözucu baxmış olsam da, onun haqqında ən yaxşı təsəvvür qazandım. Hər ikimiz üçün ali hakim olan Vladimir Erastoviç isə birmənalı şəkildə təqdir bildirdi. İndi mən tapşıraram ki, heç kəsi qəbul etməsinlər, vərəqinizi gətirin, fikirlərinizi bölüşün, bir yerdə düşünək. İstəyirsiniz, Vladimir Erastoviçi də çağıraq?

Yakonov yalnız işin nəticəsi və hazır məhsulla maraqlanan kütbeyin rəislərdən deyildi. O mühəndis idi, bir vaxt hətta ehtiraslı mühəndis, indi də uzun düşüncələrin məhsulunun verə biləcəyi ləzzəti qabaqcadan duyurdu. Bu isə işinin ona saxladığı yeganə həzz idi. O, az qala, yalvarırmış kimi baxır, şirin-şirin gülümsünürdü.

Soloqdin də mühəndis idi, artıq on dörd il. Onun iki ili isə məhbus idi.

Çəkilmiş niqabın xoş soyuğunu öz üzərində hiss edərək, aydın səslə dedi:

– Bununla belə, Anton Nikolayeviç, siz yanılmısınız. Bu, sizin diqqətinizə layiq olmayan bir qaralama idi.

Yakonov qaşqabağını salladı və bir az da hirsli halda dedi:

– Yaxşı, baxarıq, baxarıq, gətirin vərəqi. Onun qızılı, mavi haşiyəli paqonlarında üç ulduz yanırdı. Üçbucaqlı şəklində düzülmüş üç iri ulduz. Qapalı Mədəndə Soloqdini döydüyü aylarda baş leytenant Kamışanın da çiyinlərində kubiklərin əvəzinə belə, qızılı rəngdə üç ulduz peyda oldu. Mavi haşiyəyə alınmış üç ulduz, amma bunlardan kiçik.

– Qeydlərim artıq yoxdur, – Soloqdinin səsi titrədi. – Onlarda dərin, düzəlməsi mümkün olmayan səhvlər aşkarladım, vərəqi isə... yandırdım.

(Xəncərini dürtəndən sonra iki dəfə də fırladı). Polkovnikin rəngi qaçdı. Məşum sükut içində ağırlaşmış nəfəsi eşidildi. Soloqdin səssiz nəfəs almağa çalışırdı.

– Necə yəni... Necə?.. Öz əllərinizlə?

– Yox, niyə ki. Yandırılmaq üçün təhvil verdim. Qanuni yolla. Bu gün bizdə yandırırdılar. – O, ağır, çətin başa düşülən tərzdə danışırdı. Həmişəki əminliyindən bircə iz belə qalmamışdı.

– Bu gün? Bəlkə, hələ yandırmayıblar? – Yakonov ümidlə özünü irəli verdi.

– Yandırıblar. Mən pəncərədən müşahidə etmişəm, – Soloqdin şapalaq vururmuş kimi onun sözünü kəsdi.

Bir əli ilə kreslonun dəstəyindən yapışmış, o biri əli ilə isə sanki, masanın üstündəki mərmər press-papyeni Soloqdinin başına çırpmağa hazırlaşmış polkovnik ağır bədənini çətinliklə qaldırdı və masanın üstündə qabağa əyildi.

Başını azca dala atan Soloqdin göy heykəl kimi durmuşdu.

İki mühəndis arasında artıq nə bir suala, nə də izahata ehtiyac yox idi.

Onların bir-birinə dirənmiş baxışları arasında ağlagəlməz tezlikli boşalmalar gedirdi.

“Mən səni məhv edəcəyəm!” – polkovnikin gözləri qanla doldu.

“Üçüncü möhlət də sırı!” – məhbusun gözlərində qışqırtı vardı.

Nə isə gurultu ilə partlamalı idi.

Yakonov alnını və gözlərini işıqdan qoruyurmuş kimi əlləri ilə tutaraq pəncərəyə tərəf çəkildi.

Yanındakı stulun söykənəcəyindən möhkəm yapışmış Soloqdin üzgün halda gözlərini yerə dikdi.

“Bir ay! Bircə ay! Doğrudanmı mən məhv oldum?” – polkovnik üçün hər şey son cizgisinə qədər aydın oldu.

“Üçüncü müddət. Yox, mən buna davam gətirə bilməyəcəyəm”, – Soloqdinin huşu başından çıxırdı.

Yakonov bir də Soloqdinə tərəf çevrildi.

“Mühəndis, mühəndis! Bunu necə edə bildin?!” – onun baxışları soruşurdu.

Amma Soloqdinin də gözlərində işartı vardı: “Məhbus, məhbus! Sən hər şeyi unutdun!”

Nifrət və heyranlıq dolu, hər kəsin ancaq özünü, özünün necə olmadığını görən nəzərlərlə bir-birinə baxır, gözlərini bir-birindən çəkə bilmirdilər.

Və bu gün sarı qanadlı Agniyanın kabusu ikinci dəfə Antonun gözləri önündən keçdi.

İndi Yakonov qışqıra, masasını döyəcləyə, zəng edə, həbsə sala bilərdi – Soloqdin buna da hazır idi.

Ancaq Yakonov təmiz ağ dəsmalını çıxartdı və gözlərini sildi. Aydın nəzərlə Soloqdinə baxdı.

Soloqdin bu dəqiqələrə də tab gətirməyə çalışdı.

Mühəndis-polkovnik bir əli ilə pəncərəyə söykəndi, o birisi ilə dustağı özünə tərəf çağırdı.

Üç qətiyyətli addımla Soloqdin ona yaxınlaşdı.

Qoca kişilər kimi beli donqarlaşmış Yakonov soruşdu:

– Soloqdin, siz moskvalısınız?

– Bəli.

– Baxın, – Yakonov dedi, – şosedəki avtobus dayanacağını görürsünüz?

Dayanacaq pəncərədən yaxşı görünürdü.

Soloqdin ora baxdı.

– Oradan Moskvanın mərkəzinə kimi yarım saatlıq yoldur, – Yakonov sakit danışırdı. – Bu ilin iyun-iyul aylarında siz həmin avtobusa otura bilərdiniz. Amma bunu istəmədiniz. Bunu da mümkün sayıram ki, avqustda artıq ilk məzuniyyətinizə çıxıb Qara dənizə gedə bilərdiniz. Çimməyə! Neçə ildir, suya girmirsiniz, Soloqdin? Dustaqları axı heç yerdə qoymurlar!

– Niyə? Ağac axıdarkən, – Soloqdin etiraz etdi.

– Yaxşı çimməkdir! Amma siz elə bir şimala düşəcəksiniz ki, orada çayların buzu heç vaxt ərimir...

Bu necə olur? Gələcəyini qurban verirsən, adını qurban verirsən – azdır. Çörəyini də onlara ver, evindən də çıx, dərin də soyulsun, katorqa düşərgəsinə də en...

– Soloqdi-in! – Yakonov uzada-uzada və əzabla inildədi, onun iki əli qopub düşürmüş kimi dustağın çiyinlərinə qondu. – Siz, yəqin, hər şeyi bərpa edə bilərsiniz! Qulaq asın, mən inana bilmərəm ki, insan özünə yaxşılıq istəməmiş olsun. Siz axı niyə məhv olmalısınız? Mənə izah edin: çertyoju niyə yandırdınız?

Dmitri Soloqdinin mavi gözləri yenə də əvvəlki kimi bulanmaz, satılmaz və dəyanətli idi. Qara bəbəyində isə Yakonov öz iri kəlləsini görürdü. Mavi çevrə, ortasında da qara deşik – onların arxasında isə yeganə bir adamın gözlənilməyən dünyası.

Güclü baş sahibi olmaq yaxşı şeydir. Son dəqiqəyə kimi axara nəzarət edə bilirsən. Hadisələrin bütün yolları sənə tabedir. Sən niyə ölməlisən? Kimin naminə? Allahsız, hər şeydən əlini üzmüş və əxlaqı pozulmuş xalq naminə?

– Siz necə düşünürsünüz? – Soloqdin suala sualla cavab verdi. Onun bığları və saqqalı arasından çəhrayı dodaqları, sanki, istehza ilə yuxarı dartıldı.

– Başa düşmürəm, – Yakonov əllərini çəkdi və qırağa çəkildi. – İntihar edənləri anlamıram.

Küreyinin arxasından cingiltili, qətiyyətli səs eşitdi:

– Vətəndaş polkovnik! Mən həddindən artıq kiçik, heç kəsin tanımadığı bir adamam. Mən azadlığımı elə-belə əldən vermək istəməzdim.

Yakonov kəskin şəkildə geri döndü.

– ...Əgər çertyoju yandırmasaydım, gətirib hazır vəziyyətdə sizin qabağınıza qoysaydım, bizim polkovnik-leytenant, siz, Foma Quryanoviç, daha kimlər sabah məni itələyə və bu çertyojun altından istədiyiniz adı yaza bilərdiniz. Belə hallar olub. Yatab türmələrindən şikayət etmək isə, sizə deyim ki, çox narahatdır: karandaşı alırlar, kağız vermirlər, ərizələr gedib çıxmır... Yataba göndərilmiş məhbus heç bir şeydə haqlı sayıla bilməz.

Yakonov Soloqdini heyranlıqla dinləyirdi. (Bu adam içəri girən kimi onun xoşuna gəlmişdi!)

– Yaxşı... çertyoju bərpa edəcəksiniz?! – Bunu mühəndis-polkovnik soruşmadı, əldən düşmüş, heç bir hakimiyyəti olmayan bir insan soruşdu.

– Vərəqimdə olanı – üç günə! – Soloqdinin gözləri parıldadı.

– Beş həftəyə isə mən sizə texniki hesablamalarla birgə eskiz layihəsi hazırlayaram. Sizi qane edəcək?

– Bir aya! Bir aya!! Bizə bir aya lazımdır!!! – Yakonov bu yaramaz mühəndisə tərəf döşəmə ilə ayaqları üstə deyil, masanın üzəri ilə əlləri üstə qayıdırdı.

– Yaxşı, bir aya alarsınız, – Soloqdin soyuqqanlılıqla təsdiqlədi.

Bu zaman Yakonov şübhələnməyə başladı.

– Dayanın, – Soloqdinin sözünü kəsdi.– Siz indicə dediniz ki, bu dəyərsiz qaralama idi, onda dərin, düzəlməsi mümkün olmayan səhvlər tapmısınız...

– O-o! – Soloqdin açıq-açığına güldü. – Fosfor, oksigen və həyat təəssüratlarının çatışmazlığı bəzən mənimlə belə zarafatlar edir, nə isə bir qaranlıq zolağa düşürəm. İndi isə mən professor Çelnova qoşuluram: orada hər şey düzdür!

Yakonov da gülümsündü, rahatlıqla əsnədi və kreslosuna oturdu. O, Soloqdinin özünü idarə etməyinə, bu danışığı necə bir məharətlə aparmağına valeh olmuşdu.

– Təhlükəli oyun oynadınız, cənab. Bu axı başqa cür də qurtara bilərdi.

Soloqdin barmaqlarını yüngülcə ayırdı.

– Çətin, Anton Nikolaiç. Mənə elə gəlir ki, institutun və... sizin vəziyyətinizi dəqiq dəyərləndirmişəm. Siz, yəqin, fransızca bilirsiniz? *Le hasard est roi!* Əlahəzrət Təsadüf! O, çox nadir hallarda və çox iti sürətlə qarşımızdan keçir – onu görəndə gərək düz zamanında və düz kürəyinin ortasına tullanasan!

Onunla həyatımızda nadir hallarda rastlaşırıq və onun belinə gərək vaxtında tullanasan, özü də düz ortasına!

Soloqdin özünü odun doğranılan yerdə Nerjinlə hiss edirmiş kimi rahat danışır və özünü çox sərbəst aparırdı.

Yakonova təbəssümlə baxmağında davam edərək, o da əyləşdi.

– Yaxşı, biz nə edəcəyik? – mühəndis-polkovnik dostyana soruşdu.

Soloqdin kitabdan oxuyurmuş, çoxdan həll olunmuş bir məsələ ilə bağlı danışırmış kimi cavab verirdi:

– İlk addımda mən Foma Quryanoviçdən yan keçmək istərdim. Bu insan məhz həmin o həmmüəllif olmağı xoşlayan adamlardan biridir. Sizin tərəfinizdən bu cür hərəkət gözləmirəm. Səhv etmirəm ki?

Yakonov sevincək başını tərpətdi. Bunsuz da vəziyyəti xeyli yüngülləşmişdi.

– Özü də xatırladıram; vərəq hələ ki yandırılıb. Əgər mənim layihəm sizin üçün dəyərlidirsə, mənim barəmdə birbaşa nazirin özünə məruzə etmək üçün bir yol tapın. Bəd ayaqda nazir müavininə. Qoy mənim aparıcı konstruktor təyin olunmağım haqqında əmri məhz o imzalasın. Bu, mənim üçün zəmanət olar, mən də dərhal işə başlayaram. Və biz xüsusi bir qrup yaradırıq.

Birdən qapı açıldı. Qapını döymədən otağa dazbaş, eynəyinin şüşələri ölü parıltı saçan Stepanov daxil oldu.

– Belə, Anton Nikolayeviç, – o ciddi şəkildə dedi. – Vacib söhbətim var.

Stepanov kiməsə adı ilə müraciət edirdi! Bu, ağlagəlməz idi.

– Deməli, mən əmri gözləyirəm? – Soloqdin yerindən durdu.

Mühəndis-polkovnik başı ilə təsdiqlədi. Soloqdin yüngül və möhkəm yerişlə otaqdan çıxdı.

Yakonov partiya təşkilatçısının həyəcanla nədən danışdığını dərhal başa düşmədi.

– Yoldaş Yakonov! İndicə Siyasi İdarədən gələn yoldaşlar mənim yanımda idilər və məni yaxşıca tənbeh etdilər. Mən böyük və ciddi səhvlərə yol vermişəm. Mən imkan vermişəm ki, bizim partiya təşkilatımızda, belə deyək, əsli-kökü olmayan kosmopolitlər qrupu yuva qurmuşdur. Mən isə siyasi fəhmsizlik nümayiş etdirmişəm, onlar sizə qara yaxanda sizi müdafiə etməmişəm. Lakin biz səhvlərimizi boynumuza alarkən cəsarətli olmalıyıq! Bax elə bu saat sizinlə qətnaməni işləyib hazırlayarıq, sonra açıq partiya iclası yığarıq, riyakarlığa sarsıdıcı zərbə endirərik.

Yakonovun dünən ümidsiz görünən işləri kəskin şəkildə düzəlməyə doğru gedirdi.

80

Nahar fasiləsindən qabaq növbətçi Jvakun xüsusi həbsxananın dəhlizində fasilə vaxtı mayor Mışinin yanına çağırılan şəxslərin siyahısını asdı. Rəsmi olaraq hesab edilirdi ki, bu siyahı üzrə dustaqlar məktubların və şəxsi hesablarına pul köçürmələri haqqında bildirişlərin alınması üçün çağırılırlar.

Xüsusi həbsxanalarda məhbuslara məktubların verilməsi proseduru sirli bir mərasim kimi qurulmuşdu. Məktubu azadlıqdakı bayağılıqla avara poçtalyona vermək olmazdı. Bağlı qapı arxasına məktubu əvvəlcədən özü oxumuş və onda heç bir günah və anlaşılmaz fikirlərin olmadığına əminlik hasil etmiş ruhani ata – kirvə onu öyüd-nəsihətlərlə müşayiət edərək, məhbusa şəxsən təqdim edirdi. Məktub aşkar açılmış şəkildə verilirdi və bununla da bir doğma insandan başqa bir doğma insana ünvanlanmış duyğuların son intimliyi də məhv edilmiş olurdu. Çox əllərdən keçən, sitatlar şəklində şəxsi işlərə köçürülən, içinə senzuranın çirkin və yayğın möhürü vurulan məktublar şəxsi mənalarını tam itirir və dövlət əhəmiyyətli vacib sənəd statusu alırdılar. (Bəzi şaraşkalarda bunu o qədər yaxşı anlayırdılar ki, hətta məktubu, ümumiyyətlə, məhbusun əlinə vermirdilər, ona öz adına gəlmiş məktubu kirvənin kabinetindəcə oxumağa, nadir hallarda isə hətta iki dəfə, icazə verilirdi. Sonra məktub dustaqdan alınır və tələb olunurdu ki, vərəqin son səhifəsində məktubu oxuması barədə imza etsin; əgər məktub məhbusun arvadından, ya da ki anasından idisə, vacib məqamları yadda saxlamaq üçün qeydlər etməyə cəhdlər edilirdi, bu isə, dustaq haqqında elə bil, Baş Qərargah sənədlərinin surətini çıxartmağa hazırlaşırmış kimi, şübhələr yaradırdı. Evdən göndərilən şəkillərə dustağın baxması faktı da şəxsi imza ilə təsdiqlənəndən sonra şəkillərin özləri də həbsxana işinə tikilirdi.)

Beləliklə, siyahı asılmışdı və dustaqlar məktublarını almaq üçün növbə tuturdular. Məktub almaq yox, dekabr ayı üçün icazə verilmiş məktubunu göndərmək istəyənlər də növbəyə dururdular – bu məktublar da kirvəyə şəxsən təqdim olunmalı idi. Bütün bu əməliyyatlarla pərdələnərək, mayor Mışin öz çuğulları ilə maneəsiz söhbət edə, onları qrafikdən kənar yanına çağıra bilirdi. Onun kimlə daha çox danışdığı aşkar gözə çarpmasın deyə həbsxana kirvəsi bəzən vicdanlı dustaqları da öz kabinetində ləngidir və bununla da o biriləri çaşdırırdı.

Növbədə hamı bir-birindən şübhələnir, bəzən isə onların həyatlarını satanların kimlər olduğunu bilsələr də səslərini çıxartmır, onları hirsləndirməmək üçün üzlərinə baxıb yaltaqcasına qımışırdılar. Sovet həbsxana elmi Böyük Katonun təcrübəsinə bilavasitə əsaslanmasa da, onun bir vəsiyyətinə dönmədən əməl edirdi: qulların öz aralarında həddindən artıq mehriban yaşamalarına yol verməməli.

Nahar fasiləsi zəngi çalınan kimi dustaqlar isti geyinmədən, başlarına papaq qoymadan zirzəmidən həyətə çıxır və qaça-qaça həbsxana qərargahının qapısından içəri girirdilər. Səhər yeni yazışma qaydası elan olunduğundan, xüsusilə böyük, təxminən, qırx nəfərlik növbə yaranmışdı və artıq dəhlizə sığmırdı. Növbətçi köməkçisi, gicbəsər starşina bütün gücündən istifadə edərək dəhlizdə qayda yaratmağa çalışırdı. O, iyirmi beş nəfər saydı və qalanlarına gedib gəzişməyi, şam yeməyi fasiləsi vaxtı gəlməyi tapşırdı, dəhlizə buraxılmışları isə rəislərin kabinetlərindən aralı divar boyu sıraya düzdü, özü isə dəhliz boyu gəzişib qaydaya nəzarət etməyə başladı. Növbəti dustaq bir neçə qapının yanından keçərək, mayor Mışinin qapısını döyür, icazə alıb içəri girirdi. O, qayıdandan sonra isə o birisi buraxılırdı. Bütün nahar fasiləsi boyu starşina dustaqların bu cür hərəkətinə rəhbərlik edirdi.

Spiridon məktubunu səhərdən almağa nə qədər çalışsa da, Mışin qətiyyətlə məktubun ona nahar fasiləsi vaxtı, hamı ilə bir yerdə veriləcəyini dedi. Lakin fasiləyə yarım saat qalmış mayor Şikin Spiridonu istintaq üçün yanına çağırdı. Əgər Spiridon ondan tələb olunan ifadələri versəydi, hər şeyi boynuna alsaydı, bəlkə də, məktubu almaq üçün vaxtı qalardı. Amma o danışmırdı, tərslik edirdi – mayor Şikin də onu bu cür, peşmançılıq ifadəsi almadan buraxa bilməzdi. Bu işə nahar fasiləsini də qurban verən Şikin (azad əməkdaşlar tünlüyə düşməmək üçün yeməkxanaya onsuz da fasilə vaxtı getmirdilər) Spiridonu dindirməyinə davam etdi.

Məktublar üçün növbədə birinci Yeddincinin mühəndislərindən, onun əsas işçilərindən biri Dırsin oldu. O, üç aydan artıq idi, məktub almırdı. Əbəs yerə Mışindən soruşurdu və hər dəfə eyni cavab alırdı: “yoxdur”, “yazmırlar”. Əbəs yerə Mamurindən xahiş etmişdi ki, axtarış versinlər, amma axtarış verən olmamışdı. Nəhayət, bu gün adını siyahıda gördü, sinəsindəki ağrıya güc gələrək özünü birinci çatdırdı. Ailəsindən bircə arvadı qalmışdı, lakin onillik gözləmə onu da, elə Dırsinin özünü də əldən salmışdı.

Starşina əli ilə Dırsinə getmək işarəsi verdi və bəyaz şuluqçu Ruska Doronin növbədə birinci oldu. Növbədə yanında latış Xuqonun, sirdaşlarından birinin, dayandığını görən Doronin başı ilə birgə uzun saçlarını da yellətdi və göz vura-vura pıçıldadı:

– Gedirəm pulumu almağa. Qazandığım pulları.

– Keçin! – starşina əmr etdi.

Doronin başını aşağı əymiş vəziyyətdə geri qayıdan Dırsinin görüşünə cumurmuş kimi özünü irəli atdı.

– Hə, nə oldu? – artıq həyətə çıxandan sonra Dırsinin iş yoldaşı Amantay Bulatov ondan soruşdu.

Dırsinin heç vaxt qırxılmayan sifəti bir az da uzandı:

– Bilmirəm. Deyirlər, məktub var, amma fasilədən sonra gəlin, danışaq.

– ...raşdılar bunlar! – Bulatov əminliklə dedi və sümük eynəyinin arxasından gözləri parıldadı. – Mən sənə çoxdan deyirəm ki, məktubları gizlədirlər. İşləməkdən imtina et!

– İkinci müddət yapışdırarlar, – Dırsin ah çəkdi. Onun beli həmişə bükülü, çiyinləri donqarlaşmış olurdu, başını isə sanki, arxadan nə isə iri bir şeylə vurublarmış kimi çiyinlərinə qısırdı.

Bulatov köks ötürdü. Müddətinə hələ çox vardı, ona görə də belə cəngavər idi. Azad olunmağına kimi qalan vaxt azaldıqca dustağın qətiyyəti də zəifləyir. Dırsinin isə sonuncu ili gedirdi.

Səma boz idi, nə bir yerində buludlar yığılıb tündləşməmişdi, nə də bir yerindən işıq görünmürdü. Onun nə hündürlüyü bilinmirdi, nə də qübbəsi, torpağın üzərinə çəkilmiş kirli brezent örtüyə bənzəyirdi. Güclü, rütubətli küləyin təsirindən qar çökür, göz-göz olurdu, onun səhərki bəyazlığı tədricən bozluğa keçirdi. Gəzənlərin ayaqları altında qonur sürüşkən topacıqlar əmələ gəlirdi.

Gəzinti isə adi qaydasında keçirdi. Elə pis hava ola bilməzdi ki, içəridə boğulan dustaqlar gəzintidən imtina etsinlər. Otaqlarda oturmaqdan bezmiş bu insanlara rütubətli küləyin belə sərt dalğaları da xoş idi – külək insanın canından durğunluq havasını və beynindən durğunlaşmış fikirləri süpürüb aparırdı.

Gəzintiyə çıxanların arasında oymaçı-tərtibatçı da vurnuxurdu. Dustaqların gah birinin, gah da başqasının qoluna girərək bir-iki çevrə vurur və onlardan məsləhət istəyirdi. Özünün hesab etdiyi kimi, vəziyyəti lap dəhşətli idi: həbsdə olmağı səbəbindən birinci arvadı ilə nikaha girə bilməzdi və indi o, qeyri-qanuni arvad sayılırdı, artıq ona məktub yaza bilməzdi; hətta daha məktub yaza bilməyəcəyini də yaza bilməzdi, çünki dekabr limitindən artıq istifadə etmişdi. Hamı da onun dərdinə şərik çıxırdı. Vəziyyəti, doğrudan da, çətin idi. Lakin hər kəsin dərdi özünə daha acı görünürdü.

İfrat hisslərə meyilli, paya kimi hündürboy Kondraşov-İvanov gəzişənlərin başları üstündən ətrafı seyrə edə-edə yeriyir, professor Çelnova qatı bir bədbinliklə sübut etməyə çalışırdı ki, insan ləyaqətinin bu cür tapdalandığı bir şəraitdə yaşamağa davam etmək özünü alçaltmaqdan başqa bir şey deyil. Hər bir cəsarətli insan üçün bu təhqirlər zəncirindən çox sadə bir çıxış yolu var.

Başında həmişəki kimi toxunma papaq olan, çiyinləri həmişəki kimi yun şala bürünmüş professor Çelnov təmkinlə rəssama Boetsinin “Məhbəs təsəlliləri”ndən iqtibaslar gətirirdi.

Qərargahın qapısı ağzında çuğul ovuna çıxmış könüllülər yığışmışdı – səsləri bütün həyəti başına götürmüş Bulatov, Xorobrov, xeyirxah vakuumçu Zemelya, prinsipial olaraq düşərgə sırıqlısı geyinən baş vakuumçu Dvoyetyosov, çevik, özünü hər yerə soxan Pryançikov, almanların lideri Maks və latışlardan biri.

– Ölkə öz çuğullarını tanımalıdır! – Bulatov dustaqların dağılışmamaq niyyətini dəstəkləyərək təkrarlayırdı.

– Biz bunsuz da onları, əsasən, tanıyırıq, – kandarda duran və gözləri ilə növbəni izləyən Xorobrov ona cavab verdi. Bəziləri haqqında yəqinliklə deyə bilərdi ki, öz İuda pullarını almaq üçün durublar. Əlbəttə ki, çuğulların ən bacarıqsızlarından şübhələnirdilər.

Ruska şən halda dəstənin yanına qayıtdı. Aldığı pulları başının üstündə yelləməkdən özünü güclə saxlayırdı. Bir yerə yığışaraq, hamısı bir yerdə pula baxdılar: mifik Klavdiya Kudyavseva Ruska Doroninə 147 manatlıq pul baratı göndərmişdi!

Naharadan qayıdan və növbənin quyruğunda özünə yer etmiş ober-çuğul, bütün çuğulların birincisi Artur Siromaxa bulanıq nəzərləri ilə qrupa baxdı. O, hər şeyi görmək vərdişinə tabe olaraq qrupa diqqət edir və gördüklərinə hələ ki əhəmiyyət vermirdi.

Ruska baratını aldı və danışıldığı kimi, qrupdan uzaqlaşdı.

Üçüncü olaraq kirvənin yanına qırx yaşlı, dünən qapalı gəmidə nazirləri assenizatorlarla bir tutmağı təklif etmiş, sonra da uşaq kimi yuxarı çarpayılarda yastıq döyüşünə başlamış mühəndis-energetik girdi.

Dördüncü olaraq isə otağa iti yerişlə Viktor Lyubimiçev keçdi. O, güləndə sağlam iri dişlərini ağardır, cavan və ya yaşlılığından asılı olmayaraq, bütün məhbuslara “qardaşlar” deyə müraciət edirdi. Bu səmimi müraciətdən onun ürəyinin də təmiz olduğu bilinirdi.

Energetik əlində açılmış məktubla kandara çıxdı. Başı məktubu oxumağa qarışdığı üçün ayağı ilə pilləni yoxladı. Beləcə, heç nəyi görmədən qırağa çəkildi və “ovçular”dan heç biri onu narahat etmədi. Əynini geyinməmiş, papaqsız, bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq hələ də cavan qalmış saçlarını külək oynadan bu adam səkkizillik ayrılıqdan sonra 41-ci ildə altı yaşında, onun boynundan asılıb qopmaq istəməyən ağbəniz qızcığaz ikən qoyub cəbhəyə (oradan da əsirliyə, sonuncudan da ki, həbsxanaya) getdiyi qızı Ariadnadan məktub almışdı. Hərbi əsirlər barakında tif bitləri qatının üstü ilə xırçıltı ilə gəzdiyi vaxtlarda da, bir çömçə bulanıq və üfunətli horra üçün dörd saat növbəyə durduğu vaxtlarda da bu sevimli və əziz məxluqun işığı, doğrudan da, Ariadna sapı kimi onu hər şeyə dözməyə, birtəhər sağ qalıb geri qayıtmağa sövq edirdi. Vətəninə qayıdan kimi isə dərhal həbsxanaya göndərildi və qızcığazını görə bilmədi: o, anası ilə evakuasiyada olduqları Çelyabinskdə qalmışdı. Ariadnanın anası da kiminləsə rastlaşandan sonra atasının sağ olduğunu qızına uzun müddət demək istəməmişdi.

Maili, səliqəli, ləkəsiz şagird xətti ilə qızı ona yazırdı:

“Salam, əziz ata!

Mən ona görə cavab vermirdim ki, nədən başlayacağımı və nə yazacağımı bilmirdim. Bu mənim üçün bağışlanandır, çünki mən çoxdan səni görməmişəm və öyrəşmişəm ki, mənim atam həlak olub. Mənə hətta qəribə gəlir ki, birdən-birə mənim də atam oldu.

Sən necə yaşadığımı soruşursan. Hamı kimi yaşayıram. Məni təbrik edə bilərsən, komsomola girdim. Sən xahiş edirsən ki, nəyə ehtiyacımın olduğunu yazım. Əlbəttə, mən çox şey istəyirəm. İndi boğazlı qaloş almaq və demisezon palto tikdirmək üçün pul yığıram. Ata! Xahiş edirsən ki, səninlə görüşə gəlim. Bu yəni belə təcilidir? Harasa uzaqlara getmək, səni axtarıb tapmaq, özün də razılaşarsan ki, bir o qədər də xoşagələn iş deyil. İmkanın olanda özün gələrsən. Sənə işində müvəffəqiyyətlər arzulayıram. Hələlik, görüşənə qədər.

Öpürəm.
Ariadna.

Ata, sən “Birinci əlcək” filminə baxmısan? Çox yaxşıdır! Mən birini də buraxmıram”.

– Lyubimiçevi yoxlayacağıq? – onun çıxmağını gözləyən Xorobrov soruşdu.

– Nə danışırsan, Terentiç! Lyubimiçev bizim oğlandır! – cavab verdilər.

Amma Xorobrov dərin bir hisslə bu adamda nə isə duymuşdu. Budur, indi də kirvənin yanında ləngiyir.

Viktor Lyubimiçevin açıq iri gözləri vardı. Təbiət ona çevik idmançı, əsgər və məşuq bədəni bəxş etmişdi. Həyat onu gənclər stadionunun qaçış yollarından götürüb Bavariyadakı əsir düşərgəsinə atmışdı. Düşmənlərin rus əsgərlərini saldıqları, öz doğma sovet hakimiyyətinin isə Qırmızı Xaçı yaxın buraxmadığı bu dar ölüm məkanında – bu darısqal dəhşətlər məkanında yalnız yaxşılıq və vicdan kimi nisbi sinfi anlayışlardan azad insanlar sağ qala bilirdilər, o insanlar ki, özününküləri sata, almanlara tərcüməçilik edə bilirdilər, o adamlar ki, düşərgə nəzarətçisi olaraq, öz həmvətənlərinin sifətlərinə dəyənəklə vurmağı bacarırdılar, o şəxslər ki, çörək doğrayan və ya da aşpaz keçərək, ac adamların çörəklərini əllərindən alıb yeyirdilər. Sağ qalmaq üçün daha iki imkan vardı – qəbirqazan və ayaqyolu təmizləyən işləmək. Qəbirlərin qazılmasına və ayaqyoluların təmizlənməsinə görə nasistlər əlavə bir çömçə də horra verirdilər. Ayaqyoluları ilə iki nəfər məşğul idi. Qəbir qazmağa isə gündə əlli nəfərə qədər adam çıxırdı. Hər gün onlarla ölü arabası cəsədləri aparıb bir yerə tökürdü. Qırx ikinci ilin yayında növbə gəlib qəbirqazanlara da çatdı. Lyubimiçev isə hələ yaşamamış bədəninin bütün hərisliyi ilə yaşamaq istəyirdi. O qərara gəldi ki, əgər ölərsə, sonuncu öləcək və artıq nəzarətçi olmaq üçün razılaşmaya getmişdi. Lakin xoş bir təsadüf baş verdi: düşərgəyə hansısa bir burnu altında danışan politruk[1] gəldi – əsirləri kommunistlərin üzərinə yürüşə cıxmaq üçün dilə tutmağa başladı. Yazılırdılar. Onların arasında komsomolçular da vardı... düşərgənin qapısının çöl tərəfində alman mətbəxi qoyulmuşdu, könüllülərə “xirtdəyə kimi” sıyıq paylayırdılar. Bundan sonra isə Lyubimiçev legionun tərkibində Fransada vuruşmuş, Voqyözda müqavimət hərəkatı partizanlarını tutmaqla məşğul olmuş, daha sonra isə Atlantika Səddini müttəfiqlərin hücumlarından qorumuşdu. Qırx beşinci ilin böyük tutha-tutunda hansı yollasa süzgəcdən keçə bilmiş, evinə qayıdıb özü kimi aydın baxışlı və qıvraq bədənli bir qızla evlənmiş, bir ay sonra isə keçmişinə görə həbs edilmişdi. Həmin vaxtlarda həbsxanalardan Lyubimiçevin vaxtilə təqib etdiyi “müqavimət hərəkatının” rus iştirakçıları keçirdilər. Butırkada domino oynayır, Fransada keçirdikləri günləri və döyüşləri xatırlayır, yaxınlarından ərzaq bağlamaları gözləyirdilər. Sonra isə hamıya bərabər şəkildə on il verdilər. Beləcə, bütün həyatı Lyubimiçevi belə tərbiyə etmiş və onu inandırmışdı ki, heç kəsin – sıravi partiya üzvündən Siyasi Büro üzvünə kimi – heç bir əqidəsi-zadı olmamışdır və ola da bilməz, o cümlədən də onları mühakimə edən adamların.

---

[1] *Politruk* – sovet ordusunda şəxsi heyətin siyasi hazırlığına məsul zabit, siyasi rəhbər (*rus*.: политрук – политический руководитель)

Heç nədən şübhələnmədən, sadəlövh baxışlı Viktor əlində poçtla göndərilmiş pul baratı kağızına oxşar bir vərəq tutaraq, nəinki “ovçular” qrupundan yan keçmək istədi, əksinə, özü onlara yaxınlaşdı və soruşdu:

– Qardaşlar! Kim nahar edib? İkinciyə nə verirlər? Getməyə dəyər?

Başı ilə Viktorun əlindəki barat blankını göstərən Xorobrov soruşdu:

– Nədir, çox pul almısan? Daha nahara ehtiyacın yoxdur?

– Haradandır çox! – Lyubimiçev əlini yellədi və blankı cibinə qoymaq istədi.

Əvvəlcədən cibinə ona görə qoymamışdı ki, hamı onun qüvvəsindən çəkinirdi və heç kəs ondan hesabat istəməyə cürət edə bilməzdi. O, Xorobrovla danışarkən Bulatov zarafat edirmiş kimi əyildi, başını yana əyib oxudu:

– Fu-u! Min dörd yüz yetmiş manat! Daha Klimentiadisin yeməyini bəyənməzsən!

Bunu istənilən başqa bir dustaq etmiş olsaydı, Viktor zarafatla onun alnına vurar və blankı göstərməzdi. Ancaq Amantayla bunu etmək olmazdı, ümumi düşərgə qanununa görə o, tabeliyində olan adamda artıq pulun olduğundan şübhələnməməli idi. Lyubimiçev özünü təmizə çıxartmağa çalışdı:

– Mini harada görürsən, bax!

Və hamı gördü: 147 man. 00 qəp.

– Maraqlıdır! Yüz əlli göndərə bilmədilər! – Amantay halını dəyişmədən dedi. – Onda get, ikinciyə şnitsel verirlər.

Lakin Lyubimiçev yerindən tərpənməyə vaxt tapmamış və Amantayın sözü qurtarmamış, Xorobrov hirsindən əsməyə başladı. Roldan çıxdı.

Unutdu ki, özünü ələ almalı, gülümsəməli və çuğul tutmaqda davam etməlidir. Unutdu ki, əsas məsələ çuğulları tanımaqdır, onları məhv etmək isə mümkün deyil. Özü çuğullardan zərər görmüş, çuğullara görə bir çoxlarının məhvinin şahidi olmuş bu adam gizli satqınlara açıq cəlladlardan da çox nifrət edirdi. Yaşına görə Xorobrovun oğlu yerində olan, bədəninə baxıb heykəl yapmağa yararlı gənc könüllü yaramaz çıxmışdı!

– Sən əc-laf-san! – Xorobrov dodaqları əsə-əsə dedi. Bizim qanımızın hesabına vaxtından tez çıxmaq istəyirsən? Sənin nəyin çatmırdı?

Həmişə vuruşmağa hazır döyüşçü olan Lyubimiçev dartındı, boksçu zərbəsi endirmək üçün əlini yana açdı.

– Buna bir bax, vyatkalı leş! – xəbərdar etdi.

– Sənə nə olub, Terentiç! – Xorobrovu qırağa çəkmək üçün Bulatov hamıdan tez özünü çatdırdı. Azman, biçimsiz Dvoyetyosov sol əli ilə Lyubimiçevin yana açılmış qolundan möhkəm yapışdı.

– Oğlan, oğlan! – o saymazyana gülümsəyərək, sakit, bədənin bütünlükdə gərginləşməsi hesabına yaranan bir nəvazişlə dedi. Nədir, bəlkə, partiyaçı partiyaçı ilə danışan kimi danışaq?

Lyubimiçev kəskin şəkildə Dvoyetyosova tərəf döndü, onun açıq və aydın gözləri Dvoyetyosovun zəif, hədəqəsindən çıxan gözləri ilə toqquşdu.

Və Lyubimiçev zərbə vurmaq üçün ikinci əlini qaldırmadı. Bayquş gözünə bənzər bu gözlərdə və kəndli əlinin bu tutumu ona anlatdı ki, ikisindən biri bu saat, sadəcə, yıxılmayacaq, meyit olub yerə səriləcək.

– Oğlan, oğlan, – Dvoyetyosov durmadan təkrar edirdi. – İkinciyə şnitseldir. Get, şnitsel ye.

Lyubimiçev dartındı və başını qürurla dik tutaraq trapa tərəf getdi. Onun qırmızı yanaqları alışıb yanırdı. Xorobrovla hesab çürütməyin yollarını axtarırdı. Hələ özü də bilmirdi ki, artıq ittiham onu dəlib. Kiminlə istəsə mübahisə etməyə hazır idi ki, həyatdan başı yaxşı çıxır, əslində isə məlum olurdu ki, hələ çox şeyi bilmir.

Necə öyrənə bilərdilər? Haradan?

Bulatov gözləri ilə onu ötürərək, əlləri ilə başını tutdu:

– Sən bir işə bax! İlahi! İndi bəs kimə inanasan?

Bütün bu səhnə gözə çarpmayan tərzdə baş verdiyindən nə həyətdəki dustaqlar, nə də gəzinti meydançasının kənarlarında durmuş iki nəzarətçi ona fikir vermədi. Yalnız növbədə durmuş Siromaxa yorğunluqdan qıyılmış gözləri ilə qapının arasından bütün baş verənləri gördü və Ruskanın dediklərini xatırlayandan sonra hər şeyi axıra kimi başa düşdü!

O, narahat olmağa başladı.

– Uşaqlar! – özündən qabaq duranlara müraciət etdi, – mən sxemi cərəyan altında saxlamışam. Məni növbəsiz buraxarsınız? Tez çıxacağam.

– Hamının sxemi cərəyan altındadır!

– Hamı uşaqlıdır! – ona gülüşlə cavab verdilər

Buraxmadılar.

– Gedim söndürüm! – Siromaxa qayğılı tərzdə ucadan dedi və ovçulardan yan keçərək əsas binada gözdən itdi. Nəfəsini dərmədən üçüncü mərtəbəyə qalxdı. Amma mayor

Şikinin kabineti içəridən bağlı idi, qıfılın deşiyi də açarla tutulmuşdu. Bu, istintaq da ola bilərdi. Uzundraz katibə ilə görüş də. Siromaxa taqətsizliklə geri çəkildi.

Hər dəqiqə kadrlar ifşa olunurdu və heç nə etmək də mümkün deyildi!

Təzədən gedib növbəyə durmaq lazım idi, lakin təqib olunan yırtıcı instinkti kiməsə yarımaq istəyindən daha güclü idi: bu qızışmış və hirsli topanın yanından bir də keçmək qorxulu idi. Onlar heç bir bəhanə olmadan Siromaxaya ilişə bilərdilər. Şaraşkada onu lazım olandan da yaxşı tanıyırdılar.

Bu arada Mışinin yanından çıxan kimya elmləri doktoru Orobintsev, gözündə eynək, əynində azadlıqda olduğu kimi bahalı kürk, başında bahalı xəz papaq olan balacaboy adam (hələ yatablarda olmamışdı və onu soyundurmağa imkan tapmamışdılar), ətrafına özü kimi sadəlövh insanları, o cümlədən də dazbaş konstruktoru yığıb onlara intervü verirdi. Məlumdur ki, insan, əsasən, inanmaq istəmədiyi şeyə daha çox inanır. Təhvil veriləcək qohumların siyahısının donos yox, zəruri nizamlama tədbiri olmasına inananlar indi Orobintsevin ətrafına yığışmışdılar. Orobintsev səliqə ilə cızdığı siyahını aparıb şəxsən özü təhvil vermişdi, özü mayor Mışinlə danışmışdı və onun verdiyi izahatı inamla təkrar edirdi: həddi-büluğa çatmamış uşaqların hansı qrafaya yazılmalı olduqlarını, ögey atanın siyahıda necə göstərilməli olduğunu başa salırdı. Orobintsev şikayətləndi ki, arvadının anadan olduğu yer dəqiq yadında deyil. Onda Mışin ağzını geniş açıb gülmüşdü: “Olmaya onu fahişəxanadan götürmüsünüz?”

Sadəlövh dovşanlar Orobintsevi dinləyir, üç cökə ağacının yanında Abramsonun başına yığışmış dəstəyə qoşulmurdular.

Doyunca yedikdən sonra tənbəl-tənbəl qəlyanını sümürən Abramson dinləyicilərinə izah edirdi ki, yazışmaya qoyulan bütün bu qadağalar təzə şey deyil, hansısa bir generalın və ya da nazirin dəyişilməsinə kimidir, buna görə də səbirli olmaq, ruhdan düşməmək, siyahıları təqdim etməkdən çəkinmək lazımdır, sonradan hər şey keçib-gedəcək. Abramsonun gözlərinin anadangəlmə dar uzunsov kəsiyi vardı, eynəyini çıxaranda belə təəssürat yaranırdı ki, bu adam dustaqlar dünyasına darıxdırıcı nəzərlə baxır: hər şey təkrarlanırdı, QULaq Arxipelaqı onu yeni heç nə ilə təəccübləndirə bilmirdi. Abramson o qədər həbsdə olmuşdu ki, artıq hiss etməyi yadırğamışdı, başqaları üçün faciə olan bir şeyi o, adi məişət yeniliyi kimi qəbul edirdi.

Bu arada sayca daha da çoxalmış ovçular bir çuğul da tutdular, zarafatyana İsaak Kaqanın da cibindən 147 manatlıq blank çıxardılar. Pulu onun cibindən çıxartmazdan əvvəl kirvədən nə aldığını özündən soruşdular. Kaqan cavab verdi ki, heç nə almayıb, özü də səhvən kirvənin yanına çağırılmasına təəccüblənib. Pul güclə üzə çıxarıldıqdan sonra isə onu utandırmağa başladılar – Kaqan nəinki qızarmadı, çıxıb getməyə tələsmədi, əksinə, bütün ifşaçıların bir-bir paltarlarından yapışaraq usandırıcı, zəhlətökən tərzdə and içməyə başladı ki, bu, təmiz anlaşılmazlıqdır, o, arvadından aldığı məktubu hamıya göstərə bilər və həmin məktubda arvadı ona poçtda üç manatı çatmadığı üçün 147 manat göndərməyə məcbur olduğunu yazıb. Hətta dərhal onunla akkumulyator sexinə getməyi təklif etdi ki, arvadının məktubunu hamıya göstərə bilsin. Boynundan açılaraq yerlə sürünən şərfinə belə fikir vermədən pul aldığını niyə gizlətmək istədiyini inandırıcı bir tərzdə izah etməyə başladı. Kaqana təbii bir suvaşqanlıq xas idi. Onunla danışmağa başlayandan sonra doğru dediyini təsdiqləmədən və son sözü onda saxlamadan qopmaq olmurdu. Kaqanın çarpayı qonşusu Xorobrov onun xəbər vermədiyinə görə həbs olunması tarixçəsini bildiyi üçün yetərincə hirslənə bilmədi və bircə bunu deyə bildi:

– Eh, İsaak, İsaak, əclafsan ki, əclaf! Azadlıqda minin dalınca düşmədin, burada isə yüz əlliyə gözün düşdü!

Bəlkə də, onu düşərgə ilə möhkəm qorxutmuşdular?..

İsaak isə utanmadan və pərt olmadan özünə haqq qazandırmağa başladı və əgər daha bir çuğul, bu dəfə latış, tutulmasaydı, hamını özünə inandıracaqdı. Diqqət yayındı və Kaqan çıxıb getdi.

İkinci növbəni nahara çağırdılar, birinci növbə isə gəzintiyə çıxırdı. Trapla əynində şinel Nerjin qalxırdı. O, gəzinti həyəti daxilində durmuş Ruska Doronini dərhal gördü. Ruska təşkil etdiyi ovun gedişini qalibanə bir tərzdə izləyir, hərdən də baxışlarını azad əməkdaşlar üçün həyətə və şosenin həyətdən görünən və axşam növbəsinə gələn Klaranın avtobusdan düşməli olduğu hissəsinə yönəldirdi.

– Hə?! – başı ilə ovçulara tərəf göstərərək Nerjinə gülümsündü. – Lyubimiçev haqqında eşitdin?

Nerjin onun yanında dayandı və yüngülcə qucaqladı.

– Səni atıb-tutmaq lazımdır! Amma sənə görə qorxuram.

– Ho-ho! Mən hələ təzə başlayıram, bir gözlə, bu hələ harasıdır!?

Nerjin başını yellədi, gülümsündü və yoluna davam etdi. Nahara tələsən, üzü gülən çuğulların ətrafında nazik səsi ilə doyunca qışqır-bağır salan Pryançikovla rastlaşdı.

– Ha-ha, oğlan! – onu salamladı. – Siz bütün tamaşanı buraxmısınız! Bəs Lev haradadır?

– Təcili işi var. Fasiləyə çıxmadı.

– Nə? Yeddincidən də təcili? Ha-ha! Belə şey olmur.

Qaçıb getdi.

Heç kəsə qarışmayan, başları söhbətlərinə qarışmış başı qırxıq, həmişə başıaçıq gəzən Bobının və kirli kepkasını gözlərinin üstünə kimi basmış, əynində gödək, yaxalığı qaldırılmış palto olan balacaboy Gerasimoviç öz çevrələrini cızırdılar. Qıraqdan elə gəlirdi ki, Bobının istəsə, Gerasimoviçi bütöv uda və qarnında gizlədə bilər.

Gerasimoviç küləkdən büzüşmüşdü, əllərini yan ciblərinə qoymuşdu, sərçəyə oxşayırdı, atalar sözlərində deyildiyi kimi, ürəyi pişik boyda olan sərçəyə.

81

Bobının çuğullarla bağlı hay-küyə fikir vermədən iri addımlarla əsas dairə boyu gəzirdi. Bu zaman ona kiçik kater böyük gəmiyə yan alarkən tez-tez kursunu dəyişən kimi sağa-sola dönərək onun dairəsinə çıxmağa çalışan balacaboy Gerasimoviç yaxınlaşdı.

– Aleksandr Yevdokimıç!

Gəzinti vaxtı bu cür yanaşmaq və gəzintiyə mane olmaq şaraşkada bir o qədər də nəzakətli hərəkət sayılmırdı. Həm də onlar bir-birini çox az tanıyırdılar, demək olar ki, heç tanımırdılar.

Lakin Bobının dayandı:

– Eşidirəm sizi.

– Mənim sizə bir elmi sualım var.

– Buyurun.

Və onlar orta addımlarla yanaşı gəzməyə başladılar.

Dairənin yarısını keçənə kimi Gerasimoviç susdu. Yalnız bundan sonra sualını verdi:

– Siz utanmırsınız ki?

Təəccüblənmiş Bobının çuqun qazana bənzər başını çevirdi, yoldaşına baxdı (amma yollarına davam etdilər). Sonra da, gəzə-gəzə, qarşıdakı cökələrə, insanlara, əsas binaya baxmağına davam etdi.

Dairənin tam dörddə üçü qədər fikirləşdi, sonra cavab verdi:

– Özü də necə!

Dairənin dörddə biri.

– Onda bəs niyə?

Dairənin yarısı.

– ... Lənətə gələsən, adam yenə də yaşamaq istəyir.

Dairənin dörddəbiri.

– ...Özüm də çaşıb qalmışam.

Daha dörddə biri.

– Müxtəlif anlar olur... Dünən nazirə dedim ki, mənim heç nəyim qalmayıb. Lakin yalan söylədim: bəs sağlamlıq?

Bəs ümid? Tamamilə real birinci namizəd... Azadlığa tamam qocalmamış çıxmaq, məhz həmin qadına rast gəlmək, o qadına ki... Və uşaqlar... Sonra da ki, bu lənətə gəlmiş maraq, bax indi maraqlıdır... Mən, əlbəttə, bu hissimə görə özümə nifrət edirəm... Müxtəlif anlarda... Nazir mənim üstümə düşmək istəyirdi, mən onu yaxın buraxmadım. Beləcə, öz-özünə cəlb olunursan... Utanıram, əlbəttə...

Susdular.

– Onda deməyin ki, sistem pisdir. Özümüz günahkarıq.

Tam dövrə.

– Aleksandr Yevdokimoviç, əgər tez azad olmaq üçün sizə atom bombası düzəltməyi təklif etsəydilər?

– Bəs siz? – Bobının maraqla ona baxdı.

– Heç vaxt.

– Əminsiniz?

– Heç vaxt.

Dövrə. Amma hansısa başqa bir dövrə.

– Hərdən düşünürsən: görəsən, bunlara atom bombası düzəldənlər necə insanlardır?! Sonra baxırsan özümüzə – yəqin, beləcə, bizim kimi... Bəlkə, siyasi dərslərə də gedirlər...

– Nə danışırsınız!

– Niyə də yox?.. Özlərinə əmin olmalarına çox kömək edərdi.

Səkkizdəbiri.

– Mən belə düşünürəm, – balacaboy fikrini davam etdirdi. – Alim ya siyasət barədə hər şeyi bilməlidir – kəşfiyyat məlumatlarını da, gizli planları da və hətta əmin olmalıdır ki, siyasəti özü əlinə alacaq! – ancaq bu mümkün deyil... Ya da ki onun haqqında, ümumiyyətlə, fikir yürütməməlidir, qara qutu haqqında olduğu kimi.

Sırf etik cəhətdən düşünmək: təbiətin bütün bu qüvvələrini mən bu qədər ləyaqətsiz, hətta şərəfsiz adamların ixtiyarına verə bilərəmmi? Yoxsa bataqlıqda bircə sadəlövh addım ata bilirlər: "Amerika bizə təhlükə törədir"... Bu, alimin mühakiməsi deyil, uşaq yanlışlığıdır.

– Bəs, – azman etiraz etdi, – okeanın o tayında necə mühakimə yürüdəcəklər? Oradakı Amerika prezidenti bəs kimdir?

– Bilmirəm, ola bilər orada da. Ola bilər – heç kəsin... Biz, alimlər, ümumdünya forumuna yığışıb razılığa gəlmək imkanından məhrumuq. Lakin zəkamızın dünyanın bütün siyasətçilərindən üstün olması hər birimizə həbsxanaların təkadamlıq kameralarında belə tamamilə düzgün olan ümumi qərar qəbul etmək və bu qərara görə də fəaliyyət göstərmək imkanı verir.

Dövrə.

– Bəli...

Dövrə.

– Bəli, ola bilər...

Dörddəbiri.

– Gəlin bu kollokviumumuzu sabah nahar vaxtı davam etdirək. Sizin adınız... İllarion...?

– Pavloviç.

Daha bir qapanmamış dövrə, nal şəklində.

– Xüsusilə Rusiya ilə bağlı. Mənə bu gün bir rəsm haqqında danışdılar – “Ötüb-keçən Rusiya”. Siz eşitməmisiniz?

– Yox.

– Əlbəttə, o, axı hələ çəkilməyib. Bəlkə də, heç belə deyil. Burada əsas addır, ideyadır. Rusiyada mühafizəkarlar da olub, islahatçılar da, dövlət xadimləri də – onlar yoxdurlar. Rusiyada din xadimləri olublar, vaizlər olublar, yalançı ev ilahiyyatçıları da, kafirlər də, raskolçular da – onlar yoxdurlar.

Rusiyada yazıçılar, filosoflar, tarixçilər, sosioloqlar, iqtisadçılar olublar – onlar yoxdurlar. Nəhayət, inqilabçılar, konspiratorlar, bombaatanlar, qiyamçılar olublar – onlar da yoxdurlar. Saçlarına qaytan taxan sənətkarlar olublar, saqqalları qurşaqlarına çatan əkinçilər olublar, troykada çapan kəndlilər, igid kazaklar, azad səfillər olublar – onların da heç biri yoxdur! Qıllı qara pəncə onların hamısını ilk on iki il ərzindəcə süpürlədi. Bütün bu müsibətlər içindən bircə çeşmə axıb keçə bildi, həmin çeşmə bizik – texno-elita. Mühəndisləri və alimləri, bizləri, nə qədər də olsa, o birilərindən az həbs ediblər, az güllələyiblər. Çünki ideologiyanı onlara istənilən fırıldaqçı düzüb qoşa bilər, fizika isə yalnız öz sahibinin səsinə tabedir.

Biz təbiətlə məşğul olmuşuq, qardaşlarımız isə cəmiyyətlə. Budur, biz qalmışıq, qardaşlarımız isə yoxdurlar. Bəs humanitar elitanın gerçəkləşdirə bilmədiyinin varisi kim olmalıdır, biz yox? Əgər biz işə qarışmasaq, onda bəs kim?.. Yəni öhdəsindən gələ bilmərik? Biz əlimizdə tutmadan Sirius-B-nin çəkisini tapdıq, elektronların sıçrayışlarını hesabladıq – yəni cəmiyyətdə azıb qalarıq? Lakin biz nə edirik? Bu cür şaraşkalarda onlar üçün reaktiv mühərriklər düzəldirik! Fau raketləri! Məxfi telefoniya! Bəlkə də, atom bombası? Təki bizə yaxşı olsun? Maraqlıdır? Əgər bizi belə asanlıqla satın almaq olursa, onda biz nə elitayıq?

– Bu çox ciddi məsələdir, – Bobının dəmirçi kürəsi kimi fısıldadı. – Sabah davam etdirərik, yaxşımı?

Artıq işə çıxmaq zəngi çalınmışdı. Gerasimoviç Nerjini görüb onunla saat doqquzdan sonra arxa pilləkənin üstündə, rəssamın atelyesində görüşmək barədə razılığa gəldi.

O axı vəd vermişdi, ağılla qurulmuş cəmiyyət barədə.

82

Mayor Şikinlə müqayisədə mayor Mışinin vəzifəsinin özəllikləri, öz mənfi və müsbət cəhətləri vardı. Əsas müsbət cəhət məktubların oxunması, onların göndərilməsi və ya göndərilməməsi idi. Mənfi cəhətlər isə ondan ibarət idi ki, dustaqların yatabla göndərilməsi, işə görə onlara pulun ödənilməməsi, qidalanma kateqoriyasının təyin edilməsi, qohumları ilə görüşlərin qrafiki və bir sıra xidməti bəhanələr Mışinin səlahiyyətində deyildi. Özü ilə rəqabət aparan təşkilata, hətta həbsxanadaxili yeniliklərdən ilk olaraq xəbərtutan mayor Şikinə çox şeydə qibtə edən mayor Mışin şəffaf pərdə dalından gəzinti həyatində baş verənlərin müşahidə edilməsinə də güc verirdi. (Üçüncü mərtəbədə yerləşən kabinetinin pəncərəsinin uğursuz yerləşməsi səbəbindən Şikin belə imkandan məhrum idi.) Dustaqların onların adi həyatlarında müşahidə edilməsi də Mışinə bəzi materiallar verirdi. Öz pusqusundan baxaraq, xəbərçilərinin gətirdikləri məlumatları dolğunlaşdırırdı, kimin kiminlə gəzdiyini, həyəcanla və ya sakit danışdığını görürdü. Sonra isə məktubları verərkən və ya qəbul edərkən, gözlənilməz suallar verib dustaqları çaşdırmağı xoşlayırdı:

– Yeri gəlmişkən, dünən nahar fasiləsi vaxtı Petrovla nədən danışırdınız?

Bu yolla bəzən özünü itirmiş məhbusdan faydalı məlumatlar da alırdı.

Bu gün də nahar fasiləsi vaxtı Mışin növbəti dustağa gözləməyi əmr edib yenə həyətə baxırdı. (Amma çuğul ovunu görə bilmədi, ov binanın o biri başında gedirdi.)

Gündüz saat üçdə, nahar fasiləsi bitəndən və deyingən starşina qəbula düşə bilməyənləri dağıtdıqdan sonra Dırsini içəri buraxmaq əmr olundu.

İvan Feofanoviç Dırsinə təbiət enli, almacıq sümükləri çıxmış, batıq sifət bəxş etmişdi. Nitqi də aydın deyildi, hətta soyadını da, sanki, istehza üçün vermişdilər. İnstituta nə vaxtsa dəzgah arxasından, axşam fəhlə fakültəsindən qəbul edilmişdi, sıravi tələbə kimi zəif, amma səylə oxumuşdu. Qabiliyyətləri də var idi, lakin Dırsin onları üzə çıxara bilmirdi, bütün həyatı boyu onu sıxmış, incitmişdilər. Yeddincidə də onu istismar etməyən yox idi. Məhz buna görə də onun əlavə güzəştlərlə bir az yumşaldılmış on ili başa çatmaq üzrə idi və bu səbəbdən də Dırsin müdiriyyətin qarşısında əvvəlkindən də çox əsirdi. Onun ən çox qorxduğu şey müharibə illərində tez-tez rastlaşdığı ikinci müddət almaq idi.

Elə birinci müddəti də boş yerə almışdı. Müharibənin əvvəlində mənzilinə gözləri düşmüş (və sonradan da onu almış) qonşularının donosu əsasında “antisovet təbliğata görə” tutulmuşdu. Doğrudur, sonradan aydın olmuşdu ki, o, təbliğat-zad aparmayıb, amma apara bilərdi, çünki alman radiosuna qulaq asırdı. Doğrudur, o, alman radiosuna qulaq asmırdı, amma asa bilərdi, belə ki, evində qadağan olunmuş radioqəbuledici vardı. Doğrudur, onun belə qəbuledicisi yox idi, amma ehtimal ki, ola bilərdi, çünki ixtisasca mühəndis-radist idi, donosa görə onun evindən iki ədəd radio lampası da tapılmışdı.

Dırsin qismətinə müharibə dövrü düşərgələrinin – həm insanların atların qabağından oğurlayıb çiy arpa yedikləri, həm də ilk tayqa küknarına vurulmuş “Düşərgə məntəqəsi” taxtasının altında unu qarla qarışdırdıqları dövrlərin məşəqqətlərini axıra kimi çəkmək düşmüşdü. Dırsinin QULaq ölkəsində olduğu səkkiz il ərzində onların iki uşağı tələf oldu, arvadı sümükləri çıxmış qarıya döndü, bu zaman birdən yada düşdü ki, Dırsin mühəndisdir və onu bura gətirdilər, kərə yağı verməyə başladılar, həm də arvadına ayda yüz manat pul göndərə bildi.

İndi isə arvadından məktub gəlmirdi və bunu heç cür izah edə bilmirdi. Arvadı ölə də bilərdi.

Mayor Mışin əllərini masanın üstünə qoyaraq oturmuşdu. Masanın üstü kağızlardan azad idi, mürəkkəbqabının ağzı bağlı, qələmucu isə quru idi, mayorun qırmızımtıl-bənövşəyi üzündə də (həmişəki kimi) heç bir ifadə yox idi. Onun ətli alnında bircə dənə də olsun nə qocalıq, nə də fikir qırışı gözə dəymirdi. Yanaqları da ətli idi. Mışinin sifəti palçığına çəhrayı və bənövşəyi rənglər qatılmış bişmiş gildən hazırlanmış büt sifətini xatırladırdı. Gözləri isə peşəkarcasına ifadəsiz, həyat nurundan məhrum idi, bu qəbildən olan adamlarda təqaüdə çıxandan sonra da keçməyən boş təkəbbür ifadə edirdi.

Belə şey heç olmamışdı! Mışin oturmağı təklif etdi (Dırsin artıq başına hansı bəlanın gələ biləcəyini və indi yazılacaq protokolun nə barədə olacağını götür-qoy edirdi).

Sonra mayor bir xeyli susdu (təlimata uyğun olaraq) və nəhayət, dedi:

– Baxın, siz şikayətlənirsiniz. Gedib-gəlirsiniz, şikayətlənirsiniz. İki aydır məktub almırsınız.

– Üç aydan çoxdur, vətəndaş rəis! – Dırsin qorxaqlıqla dəqiqləşdirdi.

– Yaxşı, üç olsun, nə fərqi var? Lakin siz heç fikirləşirsinizmi ki, arvadınız necə adamdır?

Mışin tələsmədən, sözləri aydın tələffüz edərək, cümlələr arasında böyük fasilələr buraxaraq danışırdı.

– Sizin arvadınız necə adamdır? Hə?

– Mən... başa düşmürəm... – Dırsin kəkələdi.

– Nəyi başa düşmürsünüz? Onun siyasi siması necədir?

Dırsinin rəngi qaçdı. Belə çıxırdı ki, çəkdikləri hələ bəs deyilmiş. Daha bir zərbə almağa hazırlaşdı. Arvadı məktubunda nə isə yazmışdı və indi, onun azad olunması ərəfəsində...

Daxilində arvadı üçün dua etdi. (Düşərgədə dua etməyi də öyrənmişdi.)

– O, daim inləyən, sızıldayan adamdır, belələri isə bizə lazım deyil, – mayor fikrini sərt şəkildə izah etdi. – Onda qəribə bir korluq var: həyatımızdakı yaxşı cəhətləri görmür, yalnız pis olanları şişirdir.

– Allah xatirinə! Ona nə olub?! – Dırsin başını yellədərək yalvarıcı tərzdə soruşdu.

– Ona? – Mışin daha böyük fasilələrlə danışmağa başladı. – Ona? Heç nə. (Dırsin rahat nəfəs aldı.) – Hələlik.

Tələsmədən masasından bir məktub çıxararaq Dırsinə uzatdı.

– Minnətdaram! – Dırsin boğula-boğula dedi. – Gedə bilərəm?

– Yox. Burada oxuyun. Çünki bu cür məktubu mən sizə yataqxanaya verə bilmərəm. Belə məktublara görə dustaqlar azadlıqda olanlar barədə nə fikirləşə bilərlər? Oxuyun.

Və xidmətinin bütün çətinliklərinə sinə gərməyə hazır olan bənövşəyi büt kimi donub-qaldı.

Dırsin vərəqi zərfdən çıxartdı, özü bunu görməsə də məktub onu yazan qadının surətini də özündə ehtiva etdiyi üçün kənar gözdə xoşagəlməz təəccüb hissi doğura bilərdi: məktub biçimsiz, nahamar sarğılıq kağızda yazılmışdı, bircə sətri də vərəqin bir kənarından o birisinə kimi düz xətlə gedib çatmırdı, bütün sətirlər əyilir, iradəsiz bir halda sağa, elə hey aşağı düşürdü. Məktuba 18 sentyabr tarixi qoyulmuşdu:

> *“Əzizim Vanya! Yazmağa oturmuşam, özüm isə yatmaq istəyirəm, yaza bilmirəm. İşdən gələn kimi bostana gedirəm, Manyuşka ilə kartof çıxardırıq. Xırda alınıb. Məzuniyyəti heç yana getməmişəm, paltarım yoxdur, hamısı cırılıb. Pul yığmaq istədim ki, sənin yanına gəlim, heç nə alınmır. O vaxt Nika yanına gəlmişdi, ona dedilər ki, burada belə adam olmur, anasıyla atası onu danladılar – niyə getmisən, indi səni də qeydə götürüblər, izləyəcəklər. Ümumiyyətlə, onlarla münasibətlərimiz gərgindir, L.V. ilə isə onlar heç danışmırlar da.*
>
> *Pis yaşayırıq. Nənə üç ildir, yatır, yerindən durmur, quruyub qaxaca dönüb, nə ölməyinə ölür, nə də sağalmağına sağalır, hamımızı əldən salıb. Nənədən dəhşətli iy gəlir, burada həmişə didişirlər, L.V. ilə danışmıram, Manyuşka da ərindən tamam ayrılıb, qızın səhhəti pisdir, uşaqları sözünə baxmırlar, işdən gələn kimi dəhşətlə rastlaşırıq, göydən lənətlər yağır, hara qaçım, bu nə vaxt qurtaracaq?*
>
> *Səni bərk-bərk öpürəm. Sağ ol.”*

Hətta imza, heç olmasa, “sənin” sözü də yox idi.

Səbirlə Dırsinin məktubu təkrar oxuyub qurtarmağını gözləyən mayor Mışin ağ qaşlarını və bənövşəyi dodaqlarını tərpədərək dedi:

– Mən məktubu gələn kimi sizə vermədim. Fikirləşdim ki, bu, ani bir əhvaldır, sizə isə ürəklə işləmək lazımdır. Gözləyirdim ki, yaxşı bir məktub da göndərsin. Amma keçən ay görün nə gəldi.

Dırsin səssizcə başını qaldırıb mayora baxdı; baxışı irad belə ifadə etmirdi, biçimsiz sifətində isə yalnız ağrı oxunurdu. Titrək barmaqları ilə ikinci zərfi götürüb açdı, əvvəlki kimi əyri-üyrü sətirlərlə, bu dəfə artıq şagird dəftərindən qoparılmış vərəqdə yazılmış məktubu çıxartdı.

“30 oktyabr.

Əzizim Vanya! Sən inciyirsən ki, seyrək yazıram, mən isə işdən gec gəlirəm və hər gün odun dalınca meşəyə gedirəm, axşam düşür, elə yoruluram ki, lap yıxılıram, gecələr pis yatıram, nənə qoymur. Səhər tezdən, saat beşdə dururam, səkkizdə işdə olmalıyam. Allaha şükür ki, payız isti keçir, amma qabaqdan qış gəlir! Anbardan kömür almaq olmur, ancaq rəislərə tanışlıqla verirlər. Bu yaxınlarda odun şələsi dalımdan düşdü, elə yerləcə sürüdüm, qaldırmağa taqətim qalmamışdı, öz-özümə fikirləşdim: “Odun şələsi aparan qarı”! Ağırlıq qaldırmaqdan qasığımda yırtıq əmələ gəlib. Nika tətilə gəlmişdi, artıq maraqlı qız olub, bizə heç gəlib dəymədi. Səni ağrısız xatırlaya bilmirəm. Başqa heç bir ümid yerim yoxdur. Nə qədər taqətim var, işləyəcəyəm, bircə qorxduğum odur ki, nənə kimi yorğan-döşəyə düşərəm. Nənənin ayaqları təmiz tutulub, şişib, nə otura, nə də dura bilmir. Belə ağır olanları isə xəstəxanaya götürmürlər, sərfəli deyil. Hər dəfə L.V. ilə onu qaldırmalı oluruq, o altını batırır, evdən dəhşətli iy gəlir, bu həyat deyil, katorqadır. Əlbəttə, onun günahı yoxdur, amma daha dözməyə gücüm qalmayıb. Sənin dalaşmamaq məsləhətinə baxmayaraq, hər gün dalaşırıq, L.V.-dən eşitdiyim ancaq əclaf və murdardır. Manyuşka da uşaqlarını söyür. Bizimkilər də yəni belə ola bilərdilər? Bilirsən, çox vaxt sevinirəm ki, uşaqlarımız yoxdur.

Valerik bu il məktəbə getdi, ona çox şey lazımdır, pul isə yoxdur. Doğrudur, Paveldən tutub Manyuşaya aliment verirlər, məhkəmənin qərarı ilə. Daha yazmağa heç nə yoxdur.

Sağ ol. Öpürəm.

Heç olmasa, bayram günü yatardım, nümayişə getməliyəm...”

Bu məktubun üstündə Dırsin donub-qaldı. Əllərini üzünə tutdu, sanki, yuyunmaq istəyirdi, amma yuyunmurdu.

– Nə oldu? Oxudunuz, ya yox? Deyəsən, heç oxumursunuz. Baxın, siz yaşlı adamsınız. Savadlı. Həbsxanada olmusunuz. Bilirsiniz ki, bu nə məktubdur. Müharibə vaxtı bu cür məktublara görə iş kəsirdilər. Nümayiş hamı üçün bayramdır, onun üçün isə yox? Kömür! Kömürü rəislərə yox, bütün vətəndaşlara verirlər, amma əlbəttə ki, növbə gözlənilməklə. Mən bu məktubu da bilmirdim, sizə verim, yoxsa yox, lakin üçüncüsü gəldi, yenə de elə. Mən düşündüm, düşündüm, qərara gəldim – məsələni qurtarmaq vaxtıdır. Siz özünüz buna son qoymalısınız. Ona bir məktub yazın. Bilirsiniz. Belə, nikbin ruhda, qadına dəstək olun. Başa salın ki, şikayətlənmək lazım deyil, hər şey düzələcək. Orada bax, varlanıblar, miras alıblar. Oxuyun.

Məktublar sistem üzrə, xronoloji qayda ilə gəlirdi. Üçüncü məktub dekabrın 8-də yazılmışdı.

> *“Əzizim Vanya! Sənə kədərli xəbər yazıram: 1949-cu il noyabrın 26-da saat 12 sıfır beşdə nənə vəfat etdi. Vəfat etdi, bizim isə bir qəpiyimiz də yoxdur, Mişa sağ olsun, 200 manat verdi, hər şey ucuz başa gəldi, amma əlbəttə, dəfn kasıb alındı, nə keşiş vardı, nə də musiqi, tabutu arabaya qoyub qəbiristanlığa apardıq, üstünü torpaqlayıb gəldik. İndi evdə bir az sakitlik yaranıb. Mən özüm də xəstələnmişəm, gecələr pis tərləyirəm, hətta yastığım və döşəkağılarım da yaş olur. Falıma baxan qaraçı deyib ki, qışda öləcəyəm, belə yaşayışdan canımı qurtaracağıma sevinirəm. L.V. yəqin, vərəmə tutulub, öskürür, boğazından da qan gəlir, işdən gələn kimi söyüşməyə başlayır, kaftar kimi hirsli olur. Manyuşka ilə ikisi məni əldən salıblar. Elə bədbəxtəm ki, daha dörd dişim xarab oldu, ikisi düşdü, saldırmaq lazımdır, amma yenə pul yoxdur, gərək növbələrdə də oturasan.*
>
> *Sənin üç aylıq maaşın, üç yüz manat vaxtında gəlib çatdı, biz lap donurduq, anbarda növbə çatmışdı (4576-cı idim) – bircə toz verirdilər, onu almağa dəyərdimi? Sənin*

üç yüz manatına Manyuşa öz iki yüz manatını da əlavə etdi, özümüzdən sürücüyə də pul verdik, iri kömür gətirdi. Kartofumuz isə yaza kimi çatmayacaq, iki bostandan, təsəvvür et, heç nə yığmadıq, yağış olmadı, məhsul yox idi.

Uşaqlarla da ki, daim davadır, Valeri iki, bir alır, məktəbdən sonra Allah bilir harada veyllənir. Manyuşkanı direktor çağırmışdı, danladı ki, sən necə anasan, uşaqlarının öhdəsindən gələ bilmirsən. Jenkanın isə altı yaşı var, hər ikisi söyüş söyür, bir sözlə, tərbiyəsizdirlər. Mən bütün pullarımı onlara xərcləyirəm, Valeri isə məni qancıq deyə söydü, bütün bunları yaramaz bir uşaqdan eşitməli olursan, böyüyəndə bəs nə olacaq? May ayında miras almalıyıq, deyirlər ki, bu iki min manata başa gələcək, bu qədər pulu haradan alım? Yelena ilə Mişa məhkəməyə vermək, L.V.-nin otağını əlindən almaq istəyirlər. Nənə sağ olanda neçə dəfə demişdik, kimə nə çatacaqdısa bölüşdürmədi. Mişa ilə Yelena da xəstədirlər.

Sənə isə payızda yazmışdım, məncə, iki dəfə, yəni məktublarımı almırsan? Onda bəs necə olurlar?

Sənə qırx qəpiklik marka göndərirəm. Oralarda nə xəbər var, səni buraxacaqlarmı?

Mağazada çox qəşəng qab-qacaq satırlar, alüminiumdan, qazanlar, nimçələr.

Səni bərk-bərk öpürəm. Sağ ol.”

Kağızın üzərində mürəkkəbi özünə çəkmiş yaş ləkə yayıldı.

Yenə də başa düşmək olmurdu: Dırsin hələ də oxuyur, yoxsa oxuyub qurtarıb.

– Belə, – Mışin soruşdu, – sizə aydındır?

Dırsin tərpənmədi.

– Cavab yazın. Nikbin cavab. İcazə verirəm – dörd səhifədən də çox. Siz nə vaxtsa yazmışdınız ki, o, Allaha inansın. Qoy heç olmasa Allaha inansın... Yoxsa bu nədir belə?.. Bunun sonu nə olacaq?.. Onu sakitləşdirin, deyin ki, tezliklə qayıdacaqsınız. Yazın ki, indi çox məvacib alacaqsınız.

– Məni evə buraxacaqlar? Sürgün etməyəcəklər ki?

– Bunu müdiriyyət necə məsləhət bilsə, elə də edəcək. Arvadınıza ürək-dirək vermək isə sizin borcunuzdur. Hər halda, həyat yoldaşınızdır. – Mayor susdu. – Yoxsa indi könlünüzdən cavan arvad keçir? – canı yanırmış kimi təxmin etdi.

Dəhlizdə onun yanına keçməyə tələsən sevimli çuğulu Siromaxanın səbirsizlikdən bir ayağını götürüb o birisini qoyduğunu bilsəydi, mayor belə sakit danışmazdı.

83

Həyat uğrunda mübarizə ilə məşğul olmadığı, rəislərin xoşuna gəlmək və ya işləmək üçün səy göstərmədiyi, özünün bəbir gərginliyini zəiflətdiyi məqamlarda Artur Siromaxa süst, amma qədd-qamətli, sifəti anqajementlərdən[1] usanmış artist sifətinə bənzəyən, boz-bulanıq, sanki, kədərlə əhatələnmiş gözləri olan cavan oğlana çevrilirdi.

Artıq iki nəfər dustaq hirsli vaxtlarında Siromaxanı üzünə çuğul adlandırmışdı – hər ikisi də qısa zamanda yatabla yola salınmışdı. Bunu ucadan deməyə daha cürət etmirdilər. Ondan qorxurdular. Axı çuğulla üzləşdirmələr olmur. Ola bilər ki, dustaq qaçışının, terrorun, üsyanın, hazırlanmasında ittiham edilsin, özünün bundan xəbəri olmur, ona, sadəcə, şey-şüyünü yığışdırmağı əmr edirlər. Düşərgəyə göndərirlər? Ya da istintaq həbsxanasına aparırlar? – bunu bilmir.

İnsan təbiəti belədir, tiranlar və zindanbanlar da bundan yaxşı istifadə edirlər: nə qədər ki insan satqınları ifşa etmək və kütləni qiyama çağırmaq, ya da ki öz ölümü ilə başqalarına nicat vermək iqtidarındadır – hələ ümid ölməyib, hələ xoşbəxt sonluğa inanır, nemətlərin miskin qalıqlarından yapışmağına davam edir – buna görə də belə adamlar qaradinməz və müti olurlar. Tutulduqdan, yıxıldıqdan sonra, artıq itirməyə heç nəyi qalmadıqda isə bu cür insan qəhrəmana dönə bilər – onun gecikmiş hikkəsini yalnız təkadamlıq kameranın daş qutusu ram edə bilər. Ya da ki, artıq elan olunmuş edamın nəfəsi onu dünyəvi işlərə laqeyd edə bilər.

---

[1] *Anqajement* – müəyyən müddət ərzində tamaşa göstərmək üçün müqavilə ilə artist çağırmaq

Bəziləri Siromaxanı birbaşa ifşa edə, donos üstündə tuta bilməsələr də, onun çuğul olduğunu şübhə altına almır, bu adamdan aralı olmağa çalışırdılar, başqaları isə onunla dostluq etməyə, voleybol oynamağa, arvadlardan danışmağa üstünlük verirdilər. Başqa çuğullarla da belə davranırdılar. Beləcə, şaraşkanın həyatı üzdən sakit görünürdü, əslində isə burada gözəgörünməz ölüm-dirim savaşı gedirdi.

Artur isə təkcə arvadlardan danışmırdı. “Forsaytlar haqqında saqa” onun sevimli kitablarından idi, əsər barədə yetərincə ağıllı fikirlər söyləyirdi. (Bu da doğru idi ki, Siromaxa heç bir çətinlik çəkmədən Qolsuorsini əzik-üzük detektivlərlə də əvəzləyə bilirdi.) Arturun musiqi duyumu da yaxşı idi, musiqidə ispan və italyan motivlərindən xoşu gəlirdi, Verdinin, Rossininin əsərlərindən parçaları fitlə çala bilirdi, azadlıqda olanda isə, həyatın boşluğunu hiss edərək, ildə bir dəfə konservatoriyaya da baş çəkirdi.

Siromaxalar kasıb da olsa, hər halda, zadəgan nəslindən idilər. Əsrin əvvəllərində Siromaxalardan biri bəstəkar olmuşdu, başqası cinayət işi üzrə katorqaya düşmüşdü. Daha bir Siromaxa isə qətiyyətlə inqilaba gəlmişdi və ÇK-da xidmət edirdi.

Artur həddi-büluğa çatandan sonra, maraqlarına və tələbatlarına görə, sərbəst vəsaitə malik olmaq zərurəti ilə üzləşdi. Hisli-paslı yaşayış, hər gün səhərdən axşama kimi tər tökmək, ayda iki dəfə məvacib kimi aldığı, vergilərlə və istiqrazlarla heçə endirilən qəpik-quruşu saymaq onun işi ola bilməzdi. Kinoya gedərkən bütün tanınmış qadın artistləri yanında təsəvvür edir, Dina Durbina ilə bir yerdə Argentinaya necədə məmnuniyyətlə səfər edəcəyini təsəvvürünə gətirirdi.

Əlbəttə, bu cür həyata yol təhsildən, institutdan keçmirdi. Artur hansısa başqa, rahat yerdəyişmələrlə, yüksəlişlərlə dolu bir qulluq axtarırdı və həmin o qulluq da onu sınayırdı. Onlar, beləcə, rastlaşdılar. Bu qulluq ona bütün vasitələri istədiyi miqdarda verməsə də, müharibə vaxtı səfərbərlikdən canını qurtardı, deməli – həyatını xilas etdi. Ağılsız insanların gilli səngərlərdə qıcqırdıqları zaman Artur rahatca “Savoy” restoranına gəlir, uzunsov sifətində qırmızıya çalan hamar yanaqları işıldayırdı. (Restoranın kandarından içəri qədəm qoyduğun bu məqamın öz ləzzəti var: isti, mətbəx ətirləri ilə dolu hava səni, sanki, yumşaq ağuşuna alır, sən də özünə masa seçirsən!)

Arturun daxilində hər şey onun düz yolda olduğundan xəbər verirdi. Xoşuna gəlməyən o idi ki, insanlar arasında belə xidmət alçaqlıq sayılırdı. Bu başa düşməməkdən və ya paxıllıqdan irəli gəlirdi! Bu cür xidmət edə bilmək qabiliyyətli insanlar üçün idi, müşahidə etmək bacarığı, yaddaş, çeviklik, iti ağıl, özünü başqa adam kimi aparmaq, oynamaq bacarığı tələb edirdi – bu, artistik iş idi. Bəli, onu gizlətmək lazım idi, bu iş sirsiz mümkün deyildi – lakin təkcə texnoloji prinsipinə görə, bir növ, qaynaqçıya qoruyucu şüşə lazım olan kimi. Yoxsa Artur heç bir vəchlə gizlənməzdi: əxlaqi baxımdan bu işdə ayıb bir şey yox idi! Bir dəfə, heç cür öz büdcəsinə sığışa bilməyən Artur dövlət əmlakına gözü düşmüş bir dəstəyə qoşuldu. Onu tutdular. Artur qətiyyən incimədi: günahkar özü idi, gərək ələ keçməyəydi. Tikanlı məftil arxasında ilk gündəncə özünü yenə də əvvəlki xidmətində kimi hiss etdi, burada olması isə həmin xidmətin yeni formasından başqa bir şey deyildi.

Əməliyyat müvəkkilləri də onu diqqətdən kənarda qoymadılar: Siromaxa meşə qırmağa göndərilmədi, mədəni-tərbiyə hissəsində işə qoyuldu. Bu, düşərgədə yeganə işıq yeri, yeganə guşə idi ki, hər kəs yatmazdan əvvəl yarım saatlığa da olsa bura gəlib özünü adam kimi hiss edə, qəzetləri vərəqləyə, əlinə gitara götürə, şeirləri və ya əvvəlki inanılmaz həyatlarını xatırlaya bilərdi. Düşərgə Şüyüd Pamidoroviçləri (oğrular islaholunmaz ziyalıları belə adlandırırdılar) bura can atırdılar; artist ruhlu, hər şeyi başa düşən Artur isə öz paytaxt xatirələri, hər şey barədə ötəri də olsa danışmaq bacarığı ilə burada lap yerində idi.

Az vaxt ərzində bir neçə nəfər təkbaşına fəaliyyət göstərən təşviqatçını; bir antisovet ruhlu qruplaşmanı; hələ hazırlanmağına başlanmamış, lakin artıq düşünülmüş iki qaçışı; sabotaj naminə düşərgə məntəqəsində, guya, dustaqların müalicəsini uzadan, yəni onlara xəstəxanada istirahət üçün imkan yaradan həkimləri ifşa etdi. Onların hamısı ikinci müddətlərini aldılar, Arturun isə Üçüncü Şöbə xətti ilə iki ili götürüldü.

Marfinoya düşəndə Artur burada da əvvəlki işinə xilaf çıxmadı. Hər iki mayor-kirvələrin sevimlisinə və şaraşkanın ən qorxunc çuğuluna çevrildi.

Lakin Arturun danoslarından istifadə edən mayorlar sirlərini ona açmırdılar, indi də Siromaxa bilmirdi ki, Doroninlə bağlı yeniliyi bilmək kimə daha çox vacibdir, Doronin kimin xəbərçisidir.

İnsanların əsasən naşükür və üzüdönük olmaları haqqında çox yazılıb. Ancaq başqa cür də olur! Ruska Doronin öz ikili məqsədini ağılsızlıq edib üç nəfər dustağa yox, ən azı, iyirmi nəfərə etibar etmişdi. Bunu bilənlərdən hərəsi yenə bir neçəsinə danışmışdı və Doroninin sirri şaraşka sakinlərinin yarısına bəyan olmuşdu, bu haqda otaqlarda açıq-açığına danışırdılar, – şaraşkada hər beş-altı nəfərdən biri çuğul olsa da, onlardan heç birinin heç nədən ya xəbəri olmadı, ya da ki, xəbərləri olsa da, heç biri gəlib məlumat vermədi! Hətta ən gözüaçıq, ən həssas burun yiyəsi olan baş çuğul Artur Siromaxa da bu gün səhərə kimi heç nə bilmirdi!

İndi isə onun da çuğul şərəfinə toxunulmuşdu: kabinetlərində oturmuş əməliyyatçılar gözdən qaçırtdılar, bəs onun özünə nə olmuşdu? Bilavasitə onun öz təhlükəsizliyi zərbə altına düşmüşdü; başqaları kimi onun da cibində pul baratı tuta bilərdilər. Doroninin xəyanəti Siromaxa üçün qulağının dibində açılan atəş kimi idi. Doronin zirək düşmən çıxdı; onu eyni zirəkliklə də vurmaq lazımdır! (Fəlakətin miqyasını hələ təsəvvürünə gətirə bilməyən Artur düşündü ki, Doronin təzə-təzə, dünən, ya da bu gün üzə çıxıb.)

Lakin Siromaxa kabinetlərə düşə bilmirdi! Özünü itirmək, Şikinin bağlı qapısına soxulmaq və hətta qapısına belə tez-tez yaxınlaşmaq olmazdı. Mışkinin yanına isə növbə idi! Saat üç zəngi ilə növbəni dağıtdılar, amma ən zıqqa və ən tərs dustaqlar qərargahın dəhlizində hələ də növbətçi ilə söz güləşdirirdilər (Siromaxa üzündə iztirab ifadəsi qarnını tutaraq feldşerin yanına keçdi və qrupun dağılışmasını gözləməyə başladı) – Mışinin yanına artıq Dırsin çağırılmışdı. Siromaxanın hesablamasına görə Dırsin kirvənin yanında ləngiməməli idi – o isə hələ də içəridə oturur, oturudu. Lehimləyicilərin tüstüsü, kanifol və çertyoj iyindən baş çatlayan Yeddinciyə bir saat gecikməyinə görə Mamurinin narazılığına səbəb olacağını bilərək və bununla bağlı riskə gedərək, Siromaxa əbəs yerə Mışinin Dırsini buraxmasını gözləyirdi.

Adi nəzarətçilərin də qarşısında özünü aşkarlamaq olmazdı! Səbri tükənən Siromaxa yenidən üçüncü mərtəbəyə, Şikinin yanına qalxdı. Bu dəfə Şikinin qapısı ağzındakı qaranlıq tamburada onun bəxti gətirdi: qapının arasından dalandarın təkrarsız, şaraşkada yeganə olan xışıltılı səsini eşitdi və şərtləşdikləri kimi qapını döydü. Qapı açıldı, dar kandarda Şikin göründü.

– Çox təcilidir! – Siromaxa pıçıltı ilə dedi.

– Bir dəqiqə, – Şikin cavab verdi.

Yüngül yerişlə, içəridən çıxan dalandarla üzbəüz gəlməmək üçün, Siromaxa uzun dəhlizə çəkildi, dərhal da işgüzar tərzdə geri qayıtdı və Şikinin qapısını döymədən itələdi.

84

“Tornaçı dəzgahı haqqında iş” üzrə birhəftəlik istintaqdan sonra da hadisənin mahiyyəti mayor Şikinə qaranlıq qalırdı. Müəyyən edə bildiyi bircə o olmuşdu ki, açıq-pilləvari şkivli, arxa dayağı əllə irəli verilən, supportu isə həm əllə, həm də əsas mühərrikin köməyi ilə hərəkətə gətirilən, yerli sənaye tərəfindən Birinci Dünya müharibəsinin qızğın çağında – 1916-cı ildə istehsal olunmuş bu dəzgah Yakonovun əmrinə əsasən elektrik mühərrikindən ayrılmış və bu şəkildə də 3 saylı laboratoriyadan mexaniki emalatxanaya verilmişdi. Tərəflərin dəzgahın daşınması ilə bağlı razılığa gələ bilməmələri səbəbindən laboratoriyanın öz gücünə onu zirzəminin dəhlizinə düşürməsi, oradan da əllə sürüməklə trap vasitəsilə həyətə qaldırılması və emalatxana binasına gətirilməsi əmr olunmuşdu (dəzgahın zirzəmiyə düşürülməsinin daha asan yolu da var idi, lakin bu halda dustaqları şosedən və parkdan görünən ön həyətə buraxmaq lazım gələcəkdi ki, bu da təhlükəsizlik və sayıqlıq baxımından yolverilməz idi).

Aydındır ki, indi, düzəlməz hadisə baş verəndən sonra, Şikin daxilən özünü də qınaya bilərdi: belə vacib istehsalat əməliyyatına əhəmiyyət verməmiş və şəxsən özü ona nəzarət etməmişdi. Tarixi perspektivdə xadimlərin səhvləri həmişə gözə görünən olur – məsələ isə onları etməməkdən ibarətdir!

Belə alındı ki, tərkibində bir rəisin, bir nəfər kişi əməkdaşın, bir nəfər əlilin və bir nəfər qızın olduğu 3 saylı laboratoriya öz gücü ilə dəzgahı sürüyüb apara bilməzdi. Bu səbəbdən də, tam məsuliyyətsiz şəkildə, müxtəlif otaqlardan on nəfər dustaq miqdarında təsadüfi adamlar yığılmışdı (Onların siyahısını da heç kəs tutmamışdı! Hadisədən bir ay keçəndən sonra mayor Şikinə ifadələri tutuşdurmaqla şübhəli şəxslərin tam siyahısını tərtib etmək üçün xeyli qüvvə sərf etmək lazım gəlmişdi) və bu on nəfər dustaq ağır dəzgahı beletajdan pilləkənlə zirzəmiyə düşürtmüşdü. Lakin emalatxana (hansısa texniki mülahizələrə görə onun rəisi bu dəzgahın dalınca düşməmişdi) nəinki vaxtında işçi qüvvəsi göndərməmiş, hətta görüş yerinə dəzgahı qəbul etmək üçün nəzarətçi də yollamamışdı. Səfərbər olunmuş on nəfər dustaq dəzgahı zirzəmiyə düşürəndən sonra rəhbərsizlik şəraitinə düşmüş və dağılışmışdı. Dəzgah isə yolu kəsərək bir neçə gün də zirzəminin dəhlizində qalmışdı (Şikinin özünün də ona ayağı ilişmişdi). Nəhayət, dəzgahın dalınca mexaniki emalatxanadan adamlar gəldilər, onun gövdəsindəki çatı gördülər və bunu bəhanə edərək daha üç gün, yəni məcbur edilənə kimi, dəzgahı götürmədilər.

Gövdədəki həmin bu başıbəlalı çat "İş"in açılması üçün əsas olmuşdu. Bəlkə də, bu çata görə yox, ayrı bir səbəbdən dəzgah bu günə kimi də işləmirdi (Şikin belə bir rəy də eşitmişdi), lakin çatın mənası onun özündən daha böyük və geniş idi. Çat o demək idi ki, institutda hələ də ifşa olunmamış düşmən qüvvələr fəaliyyət göstərir. Çat həm də o demək idi ki, institutun rəhbərliyi dustaqlara kor-koranə inanır və cinayətkarcasına səhlənkarlıq edir. İstintaqın uğurla aparılacağı, cinayətkarın və onun əsl məqsədlərinin müəyyən ediləcəyi halda nəinki bəzi adamları cəzalandırmaq, başqalarına xəbərdarlıq etmək, həm də kollektivdə böyük tərbiyəvi iş aparmaq da olardı. Ən nəhayət, mayor Şikinin peşəkarlıq heysiyyatı bu məşum kələfin açılmasını tələb edirdi.

Amma bunu etmək asan deyildi. Fürsət əldən verilmişdi. Dəzgahı daşımış dustaqlar artıq sözlərini bir yerə qoymuş, cinayətkarcasına razılığa gəlmişdilər. Daşınmada bircə nəfər də olsun azad əməkdaş iştirak etməmişdi (bu da dəhşətli səhv idi). On nəfər daşıyıcının arasında cəmi bir nəfər xəbərçi olmuşdu, o da heç nəyə yaramayan, yeganə xidməti yaxalıqlara doğranmış döşəkağı ilə bağlı donos olmuş əfəlin biri idi. Çuğulun kömək edə bildiyi yeganə məsələ on nəfərin siyahısının bərpa edilməsi oldu. Qalan məsələlərdə isə, on dustağın onu da cəzasız qalacaqlarına həyasızcasına ümid edərək təsdiqləyirdilər ki, zirzəmiyə kimi dəzgahı bütöv halda aparıb çatdırıblar, pilləkəndə dəzgahı gövdəsi üstə sürükləməyiblər, pillələrdə onu zərblə çırpmayıblar. Onların ifadələrindən belə çıxırdı ki, məhz çat əmələ gələn yerdən, arxa dayaqdan heç kəs tutmamışdı, hamı gövdədən şkivlərin və şpindellərin altından yapışmışdı. Həqiqət axtarışında olan mayor bir neçə dəfə dəzgahın və yükdaşıyanların onun ətrafına düzülməsi sxemini çəkmişdi.

Lakin istintaqın gedişində təqsirkarı tapmaqdan tornaçı sənətinin incəliklərinə yiyələnmək daha asan görünürdü. Ziyankarlıqda olmasa da, hər halda, ziyankarlıq niyyətinin olmasında təqsirləndirilə biləcək yeganə bir adam var idisə də o da mühəndis Potapov idi. Üçsaatlıq dindirilmədən bezərək, ağzından qaçırtmışdı:

– Əgər mən sizin bu təknənizi xarab etmək istəsəydim, podşipniklərinə bir ovuc qum tökərdim, vəssalam! Gövdəsini sındırmağın nə mənası vardı?!

Qatı təxribatçının bu sözlərini Şikin dərhal protokola yazdı, lakin Potapov onu imzalamaqdan imtina etdi.

Hazırki təhqiqatın çətinliyi onda idi ki, Şikinin əlində həqiqətin öyrənilməsinin adəti vasitələri – təkadamlıq kamera, karser, şapalaqlama, karser qidalanmasına keçirilmə, gecə dindirmələri və hətta elementar istintaq altında olanların müxtəlif kameralarda yerləşdirilməsi imkanı yox idi. Şaraşkada dustaqlar tam gücləri ilə işləməli, bunun üçün isə normal qidalanmalı və yatmalı idilər.

Hər halda, şənbə günü Şikin dustaqların birindən etiraf qopara bilmişdi ki, onlar sonuncu pillələri düşərkən dar qapıdan keçə bilmirdilər, bu zaman qabaqlarına çıxan dalandar Spiridon “Dayanın, qardaşlar, bir yerdə aparaq!” deyə qışqırdı və arxa dayaq tərəfdən dəzgahın gövdəsindən yapışdı.

Kələfin ucundan yapışan Şikin bu gün, bazar ertəsi, düyünü açmaq istədi və Knyaz İqor üzərində məhkəmə haqqında səhər tezdən gəlmiş iki donosa fikir vermədi. Nahar fasiləsi ərəfəsində kürən dalandarı yanına çağırdı – o da həyətdə işlədiyi kimi – əynində sırıqlısı, beli brezent qayışla qurşanmış halda gəlib çıxdı, yekəqulaq papağını çıxardaraq, ağasının yanına torpaq istəməyə gəlmiş klassik mujik kimi təqsirkar tərzdə əlləri ilə onu əzişdirməyə başladı. Özü də yerə atılmış rezin ayaqaltının üstündən durmuşdu ki, döşəməni islatmasın. Spiridonun qurumamış çəkmələrinə tərs-tərs baxan Şikin onu ayaq üstə qoydu, özü isə kresloya oturarub sakitcə müxtəlif kağızları gözdən keçirməyə başladı. Arabir, axır ki, qəfəsə düşmüş qana həris yırtıcı Yeqorovun cinayətləri haqqında oxuduqlarına heyrətlənirmiş kimi təəccüblü nəzərlərini Spiridonun üstünə salırdı (onların elminə görə, məhbusun psixikasına dağıdıcı təsir göstərmək üçün bütün bunları etmək zəruri idi). Bağlı kabinetdə yarım saat sükut pozulmadı, nahar fasiləsi zənginin çalınması aydın eşidildi, Spiridon isə bu zəngdən sonra evdən gəlmiş məktubunu almaq istəyirdi. Şikin də bu zəngi eşitmirdi: qalın qovluqları tələsmədən bir yerdən götürüb başqa yerə qoyur, yeşiklərin birindən nəyi isə çıxarır, o biri yeşiyə qoyur, qaşqabaqlı halda müxtəlif kağızları oxuyur və yenidən əldən düşmüş, beli bükülmüş, təqsirkar görkəmində durmuş Spiridona təəccüblə baxırdı.

Spiridonun çəkmələrindən son damcılar rezin ayaqaltının üstünə axıb qurtardı, çəkmələri qurudu və Şikin ona dedi:

– Bir yaxın gəl görüm! – (Spiridon yaxınlaşdı.) – Dayan. Bax bunu tanıyırsan, ya yox? – o, əynində alman mundiri olan başıaçıq cavan bir adamın fotoşəkilini göstərdi.

Spiridon əyildi, gözünü qıydı, üzr istədi:

– Mən, bilirsiniz, vətəndaş mayor, bir az kor kimiyəm. Verin onu bir az o yan-bu yana çevirim...

Şikin icazə verdi. Qıllı papağını bir əlində saxlayan Spiridon o biri əli ilə şəkli götürdü, beş barmağının beşi ilə onun qıraqlarından tutdu, pəncərə işığında oyan-buyana çevirdi, hissə-hissə baxırmış kimi sol gözünün qarşısından keçirdi.

– Yox, – rahatlıqla nəfəs aldı. – Görməmişəm.

Şikin fotoşəkili geri qəbul etdi.

– Çox pis, Yeqorov, – kədərlə dedi. – İnkar etmək sizin üçün ancaq pis ola bilər. Nə olar, əyləşin, – uzaqdakı stullardan birini göstərdi. – Söhbətimiz uzun çəkəcək, ayaq üstə durmağa gücün çatmaz.

Və yenə kağızlara baxmağa başladı. Susurdu.

Spiridon addım-addım stulun yanına çəkildi, əyləşdi. Papağını əvvəl qonşu stulun üstünə qoydu, amma bu yumşaq, üstünə dəri çəkilmiş stulun təmizliyini görəndən sonra götürüb dizlərinin üstünə qoydu. Yumru başını çiyinlərinə çəkdi, azca əyildi və bütün görkəmi ilə itaətkarlıq ifadə etməyə başladı.

Özlüyündə isə sakitcə fikirləşirdi:

“Ah ilan! Ah köpək! Bəs məktubu nə vaxt alacağam? Təsadüfən o, səndə deyil ki?”

Şikinin oyunu həyatında iki istintaq və bir təkrar istintaq, minlərlə məhbus görmüş Spiridona gün kimi aydın idi.

Lakin onu da bilirdi ki, yalandan özünü deyilənlərə inanan kimi göstərmək lazımdır.

– Ümumilikdə, sizinlə bağlı yeni materiallar daxil olmuşdur, – Şikin ağır-ağır nəfəsini dərdi. – Almaniyada, görünür, oyunlardan çıx-mı-sı-nız!..

– Bəlkə, həmin adam heç mən deyiləm! – Spiridon onu sakitləşdirdi. – Biz, Yeqorovlar, inanırsınız, vətəndaş mayor, Almaniyada milçək kimi idik. Deyirdilər ki, Yeqorovlardan biri hətta generaldır!

– Necə yəni siz deyilsiniz, necə siz deyilsiniz!? Spiridon Danilıç, buyurun, – Şikin barmağı ilə qovluğu göstərdi. – Təvəllüdünüz də, hər şey.

– Təvəllüdüm də? Onda mən deyiləm! – Spiridon əminliklə dedi. – Mən almanlara rahatlığım üçün yalandan üç il çox demişdim.

– Hə! – Şikin xatırladı, onun sifəti işıqlandı, səsindəki istintaq aparmaq zərurətindən doğan ağırlıq çəkildi, kağızların hamısını kənara çəkdi. – Nə qədər yadımdan çıxmayıb, deyim. Sən, Yeqorov, on gün bundan əvvəl, yadındadır, tornaçı dəzgahını aparmağa kömək etmişdin? Pilləkəndən zirzəmiyə.

– Bəli-bəli, – Spiridon təsdiqlədi.

– Bəs dəzgahı nə vaxt çırpmısınız? – hələ pilləkəndə ikən, yoxsa artıq dəhlizdə olanda?

– Kimi? – Spiridon təəccübləndi. – Biz dalaşmamışıq.

– Dəzgahı! – Kimi!

– Nə danışırsınız, vətəndaş mayor, dəzgahı niyə sındırmalıyıq axı? Bəlkə, o, kimisə bezdirib, ya necə?

– Mən özüm də məəttəl qalmışam niyə sındırıblar? Bəlkə, əllərindən salıblar?

– Nə danışırsınız, salıblar! Düz pəncələrindən, ehtiyatla, körpə uşaq kimi götürmüşük.

– Sən özün harasından tutmuşdun?

– Mən? Burasından, deməli.

– Harasından?

– Yəni öz tərəfimdən.

– Sən arxa dayaqdan tutmuşdun, yoxsa şpindeldən?

– Vətəndaş mayor, mən bu sözləri başa düşmürəm, orada sizə göstərərəm! – papağını yanındakı stulun üstünə atdı, ayağa durdu və dəzgahı kabinetin qapısından içəri salırmış kimi döndü. – Mən, deməli, düşdüm, belə? Dal-dalı. Onların ikisi isə qapıda ilişmişdi – hə?

– Kimlər ikisi?

– Kim bilir onları, mənim onlarla şərikli uşaqlarım yoxdur. Mənim lap hirs təpəmə vurdu. Dayan! – qışqırdım, – qoy mən də tutum! Andır nə boyda idi!

– Hansı andır?

– Başa düşmürsən? – Spiridon çiyni üstündən hirslə soruşdu. – Apardığımızı deyirəm.

– Dəzgah?

– Hə də, dəzgah! Mən hop edib tutdum! Bax, belə. – O göstərdi, aşağı əyilib güc verdi. – Biri yana çəkildi, o birisi birtəhər dürtüldü, üç nəfərə niyə də saxlamayasan? Fu-u! – belini düzəltdi. – Eh, bizdə kolxoz vaxtı bundan da ağır şeylər daşımışıq. Sənin dəzgahın altı arvad üçün su içmək kimi şeydir, bir verst apararlar. Haradadır o dəzgah? Gedək, əyləncə xatirinə qaldırarıq!

– Deməli, yerə salmamısınız? – mayor hədə ilə soruşdu.

– Yox, deyirəm axı!

– Bəs kim sındırdı?

– Axır ki, başına daş saldılar, hə? – Spiridon mat qaldı. – Hə-ə... – Dəzgahı necə apardıqlarını göstərib qurtarandan sonra təzədən stula oturdu və diqqət kəsildi.

– Yerindən götürdüyünüz zaman salamat idi?

– Nəyi görməmişəmsə onu deyə bilmərəm, ola bilsin, sınıq idi.

– Yerə qoyanda bəs necə idi?

– Bax onda salamat idi!

– Gövdəsində çat vardı?

– Heç bir çat-zad yox idi, – Spiridon əminliklə dedi.

– Sən bunu necə gördün axı, kor şeytan? Sən ki korsan?

– Mən, vətəndaş mayor, kağız işlərində koram, bu belədir, təsərrüfatda isə görürəm. Baxın, siz, başqa vətəndaş zabitlər də, həyətdən keçəndə papiros kötüklərini hara gəldi atırsınız, mən isə təmiz yığışdırıram, lap ağ qarın üstündən də hamısını götürürəm. Komendantdan soruşun.

– Nə deyirsiniz? Dəzgahı yerə qoyandan sonra xüsusi olaraq ona baxmısınız?

– Bəs necə? İşdən sonra papiros çəkirdik, bunsuz olmur. Dəzgahı şappıldatdıq.

– Şappıldatdınız? Nə ilə?

– Əlimizlə, beləcə, böyrünü, qızğın atın böyrünü şappıldadan kimi. Mühəndislərdən biri hələ dedi: “Yaxşı dəzgahdır! Mənim babam tornaçı olub, beləsində işləyib”.

Şikin ah çəkib ağ vərəq götürdü.

– Sənin boynuna almamağın çox pisdir, Yeqorov. Protokol yazacağıq. Aydındır ki, dəzgahı sən sındırmısan. Belə olmasaydı, təqsirkarı göstərərdin.

Bunu inandırıcı səslə dedi, lakin daxili əminliyi artıq yox idi. Vəziyyəti idarə edən özü olsa da, dindirməni özü aparsa da, dalandar hər şeyə həvəslə və təfərrüatları ilə cavab versə də, ilk istintaq saatları, uzun-uzadı susmağı da, fotoşəkillər də, səsini oynatmağı da, dəzgahla bağlı qızğın söhbətləri də hədər yerə getmişdi; üzündən səmimi təbəssüm çəkilməyən, çiyinlərinin donqarı düzəlməyən bu kürən dustaq əgər dərhal təslim olmamışdısa, bundan sonra heç olmayacaqdı.

Spiridon isə özlüyündə, hələ general Yeqorovdan danışanda, əla başa düşmüşdü ki, onu Almaniyaya görə çağırmayıblar, fotoşəkil də boş oyundur, kirvə nəyi isə gizlədir, məhz dəzgaha görə çağırıb-çağırmasaydı, onda möcüzə olardı – o biri on nəfəri bütöv bir həftə, kalları tökülənə kimi silkələmişdilər. Bütün ömrü boyu hakimiyyəti aldatmağa öyrəşmiş bu adam indi də asanlıqla maraqlı bir əyləncəyə girişdi. Amma bütün bu boş söhbətlər onu çox incidirdi. Bir də: Şikinin kabineti isti və quru idi, lakin həyətdəki işi Spiridonun əvəzinə heç kəs görmürdü, bütün iş tökülüb sabaha qalırdı.

Vaxt beləcə keçdi, naharın qurtardığını bildirən zəng də çalındı, Şikin isə Spiridonu yalan ifadə verməyə görə 95-ci maddə üzrə məsuliyyət daşıyacağı haqqında qol çəkməyə məcbur etdi, suallarını yazmağa, kağıza köçürərkən onun cavablarını təhrif etməyə başladı.

Bu zaman qapı döyüldü.

Kütbeyinliyi ilə onu bezdirmiş Yeqorovu yola salan Şikin ilan kimi çevik, iki sözlə vacib olanı deməyi bacaran Siromaxanı qəbul etdi.

Siromaxa səssiz iti addımlarla otağa girdi. Gətirdiyi sarsıdıcı yenilik və çuğullar arasında əlahiddə yeri Siromaxanı mayorla bərabərləşdirirdi. O, dalınca qapını örtdü və Şikinə açara əl uzatmağa imkan verməyərək, əlini dramatik tərzdə irəli uzatdı. Siromaxa oynayırdı. Başa düşüləcək tərzdə, amma qapının dalından eşidilə bilməsini istisna edəcək dərəcədə yavaşdan məlumat verdi:

– Doronin yüz qırx yeddi manatını hamıya göstərir. Lyubimiçevi, Kaqanı, daha beş nəfəri ifşa etdi. Dəstə şəklində toplaşıb həyətdə tuturdular. Doronin sizinkidir?..

Şikin kitelinin yaxalığından yapışdı və boynunu azad edərək, dartdı. Gözləri, sanki, hədəqələrindən çıxmışdı. Yoğun boynu qonur rəng almışdı. Özünü telefona tərəf atdı. Həmişə üstünlük, özündən razılıq hissini bildirən sifəti indi çılğınlıq ifadə edirdi.

Siromaxa addımla yox, yumşaq sıçrayışla Şikini qabaqladı, telefonun dəstəyini götürməyə qoymadı.

– Yoldaş mayor! – o xatırlatdı (dustaq kimi o, “yoldaş” deyə bilməzdi, bunu dost kimi deyirdi), belə yox! Ona hazırlaşmağa imkan verməyin!

Bu, elementar həbsxana həqiqəti idi! – Bunu da xatırlatmaq lazım gəlirdi!

Dal-dalı geri çəkilərək və arxasındakı mebeli görürmüş kimi manevr edərək, Siromaxa qapıya tərəf çəkildi. Gözlərini mayordan çəkmirdi.

Şikin su içdi.

– Mən gedim, yoldaş mayor? – Siromaxa, demək olar, soruşmadı. – Nə öyrənsəm axşamüstü, ya da sabah səhər.

Şikinin hədəqəsindən çıxmış gözlərinə məna qayıtmağa başlamışdı.

– Əclafın doqquz qramı çatmır! – ilk sözləri fısıltı ilə çıxdı. – Təşkil edərəm!

Siromaxa xəstənin yanından çıxırmış kimi səssizcə çölə çıxdı. Əqidəsinə görə etməli olduğu şeyi etmişdi və mükafat istəməyə tələsmirdi.

O, əmin deyildi ki, Şikin DTN-in mayoru qalacaq. Nəinki Marfino şaraşkasının, ümumiyyətlə, Orqanların tarixində bu, fövqəladə hadisə idi. Dovşanların ölmək hüququ vardı, amma mübarizə aparmaq hüququ yox idi.

Şikinin öz yanından yox, dəhlizdəki institut üzrə növbətçinin telefonundan Vakuum laboratoriyasının rəisinə zəng edildi və Doroninə təcili mühəndis-polkovnik Yakonovun yanına gəlmək əmri verildi.

Gündüz saat dörd olmasına baxmayaraq, Vakuum laboratoriyasında yuxarı işıqlar çoxdan yandırılmışdı. Laboratoriya rəisi yerində deyildi və dəstəyi Klara götürdü. Axşam növbəsinə həmişəkindən gec, indicə gəlmişdi, Tamara ilə söhbət edirdi və Ruska ondan alovlu nəzərlərini çəkməsə də, ona tərəf heç dönüb baxmamışdı. Telefonun dəstəyini hələ qırmızı əlcəyini çıxarılmamış əli ilə götürdü, başını aşağı salıb cavab verdi, Ruska isə onun üç addımlığındakı nasosunun yanına keçərək, gözlərini qıza zillədi. Bu gün hamı şam yeməyinə gedəndən sonra bu başı necə qucaqlayacağını, öpəcəyini təsəvvürünə gətirirdi. Klaranın yaxınlığı onu ətrafında baş verənləri görməyə qoymurdu.

Klara başını qaldırdı (Ruskanı axtarmırdı, onun burada olmağını hiss edirdi!) və dedi:

– Rostislav Vadimoviç! Sizi təcili Anton Nikolayeviç çağırır.

Onları görür və eşidirdilər, başqa cür demək olmazdı, lakin gözləri əvvəlki kimi deyildi! Onları, sanki, dəyişmişdilər! Üzərilərinə ölü bir cansızlıq çökmüşdü...

Mexaniki olaraq çağırışa tabe olan Ruska mühəndis-polkovnikin yanına bu cür gözlənilməz çağırışın nə demək olduğu barədə yox, Klaranın gözlərindəki ifadə haqqında düşünürdü. Qapının ağzından bir də dönüb ona baxdı, gördü ki, qız da onun dalınca baxır və boylandığını görüb tez gözlərini çəkdi.

Vəfasız gözlər. Qorxu ilə çəkdi.

Ona nə ola bilərdi?..

Təkcə Klara barədə düşünə-düşünə, adəti ehtiyatlılığını unudaraq, gözlənilməz suallara cavab vermək üçün hazırlaşmağı, hücumlara hazır olmağı tələb edən dustaq qanununu yadından çıxararaq, növbətçinin yanına qalxdı, növbətçi də Yakonovun qapısının qabağını kəsdi, ona qara tamburun dərinliyindəki mayor Şikinin qapısına tərəf getməyi işarə etdi.

Siromaxanın məsləhəti olmasaydı, Şikin özü Vakuum laboratoriyasına zəng etsəydi, Ruska dərhal pis bir şey üçün çağırıldığını başa düşərdi, heç olmasa on nəfər dostuna dəyərdi, onları xəbərdar edərdi, nəhayət, Klara ilə söhbətə nail olardı, ona nə olduğunu öyrənərdi, özü ilə ona qarşı coşqun inam aparar və ya özü də verdiyi vəddən azad olardı: bunu indi, kirvənin qapısı ağzına çatandan sonra başa düşdü. İnstitut üzrə növbətçinin yanında artıq tərəddüd etmək, geri qayıtmaq olmazdı, bu, şübhə doğura bilərdi. Ruska dönüb pilləkənlə aşağı qaçmaq istədi, lakin artıq telefonla çağırılmış sabiq cəllad leytenant Jvakun yuxarı qalxırdı.

Ruska Şikinin yanına keçdi.

Bir neçə addım atıb içəri girənə kimi özünü ələ aldı, sifətinin ifadəsini dəyişdi.

Axtarışda olduğu iki il ərzində etdiyi məşqlərin, təbiətin ona bəxş etdiyi əlahiddə bir avantürist dahiliyi sayəsində heç bir ətalətə yol vermədən içində tüğyan edən tufanı boğdu, yeni fikirlər və yeni təhlükələr çevrəsinə daxil oldu, uşaq sadəlövhlüyü, qayğısız bir aydınlıqla gəlməyi barədə məlumat verdi:

– İcazə verirsiniz? Eşidirəm sizi, vətəndaş mayor.

Şikin sinəsini masanın üstünə qoyaraq, aşağı salladığı əlini isə qamçı kimi yelləyərək, qəribə bir pozada oturmuşdu. Doronini görəndə ayağa durdu və həmin bu qamçı əliylə aşağıdan yuxarı onun sifətinə zərbə endirdi.

O biri əliylə də qolaylandı! Lakin Doronin qapıya tərəf qaçdı, müdafiəyə durdu. Ağzından qan gəlirdi, bəyaz saçları gözünün üstünə düşmüşdü.

Artıq onun sifətinə toxunmayan qısaboy Şikin dişlərini qıcırdaraq qabağında durub onu hədələyir, ağzının köpüyünü dağıdırdı:

– Əclaf! Satırsan? Həyatınla vidalaş, İuda! İti güllələyən kimi güllələyəcəyik! Zirzəmidə güllələyəcəyik.

Artıq iki il yarım idi ki, ən humanist ölkədə ölüm hökmü ləğv edilmişdi. Nə mayorun özü, nə də onun ifşa olunmuş xəbərçisi bununla bağlı heç bir illüziya qurmurdular: lazımsız adamı güllələməkdən savayı nə etmək olar?

Saçları pırtlaşıq Ruska vəhşi kimi görünürdü, göz qabağında şişməyə başlamış dodağından axan qan çənəsindən süzülürdü.

O, özünü şax tutdu və həyasızcasına cavab verdi:

– Güllələməyə gəlincə, hələ düşünmək lazımdır, vətəndaş mayor. Sizi də oturdacağam. Dörd aydır, hətta toyuqlar sizə gülür, siz isə maaş alırsınız? Sökəcəklər poqonlarınızı! Güllələməklə bağlı isə hələ düşünmək lazımdır...

85

Bizim rəşadət göstərmək, yəni ayrılıqda götürülmüş tək bir adamın gücü üçün fövqəladə sayıla biləcək hərəkət etmək iqtidarımız qismən iradəmizin hesabına gerçəkləşir, qismən də, göründüyü kimi, bizə ya anadangəlmə xas olur, ya da ümumiyyətlə, heç olmur. İradəmizin səyləri nəticəsində hazırlanmamış rəşadət bizim üçün daha ağır olur. Əgər bu, uzun illər boyu davam edən məqsədyönlü səylərimizin nəticəsidirsə, əksinə, iş asanlaşır. Bu cür rəşadətin bizə anadangəlmə xas olduğu hallarda isə, biz bunu lap rahat, nəfəs aldığımız kimi bir adiliklə edirik.

Ümumittifaq axtarışı altında olanda Ruska Doronin belə yaşayırdı; sadə və üzündə həmişə körpə təbəssümü ilə. Sanki, anadan olan kimi damarlarına risk döyüntüsü, macəraçılıq atəşi yeridilmişdi.

Təmizkar və firavan yaşamış İnnokenti üçün özgə adı altında gizlənmək, ölkə boyu sərgərdanlıq etmək əlçatmaz bir şey idi. Əgər onun həbsi qərara alınıbsa, buna qarşı hansısa bir hərəkət etməyin mümkünlüyü heç ağlına da gəlmirdi.

O, səfirliyə düşünmədən, həyəcanın təsiri altında zəng etmişdi. Məlumatı gözlənilmədən almışdı və məsələnin Nyu-Yorka gedəcəyi müddətə, bir neçə günlüyə təxirə salınması gec ola bilərdi. Telefonlara qulaq asıldığını bilirdi, bilirdi ki, nazirlikdə Georqi Kovalın sirrindən xəbərdar cəmi bir neçə nəfər adam var. Bununla belə zəng etmişdi.

Sadəcə, özünü uçuruma atmışdı, hesab edirdi ki, bombanın bu cür həyasızlıqla oğurlanması dözülməzdir, çünki bircə il sonra bu, dünyanın hədələnməsinə gətirib çıxaracaq. Hisslərinə tabe olaraq, özünü uçuruma atdı, lakin bu uçurumun hər şeyi əzib məhv edən daş dibini yenə də axıra kimi təsəvvür etmirdi. Məsuliyyətdən yaxa qurtara, aradan çıxa, okeanın o tayına uça və hər şeyi jurnalistlərə danışa biləcəyinə az da olsa ümid edirdi.

Ancaq hələ dibə çatmamışdan ruh düşkünlüyünə, mənəvi boşalmaya mübtəla oldu.

Onun qısamüddətli qətiyyətinin zənciri qırıldı: qorxu içəridən onu yeyir, yandırırdı.

Bazar ertəsi gününün səhəri, qüvvəsi xaricində də olsa yenidən yaşamağa başlamaq, işə getmək, həyəcanla ətrafındakı adamların baxışlarının və səslərinin dəyişib-dəyişmədiyini izləmək, bu dəyişiklərdə hansısa bir təhlükənin gizlənib-gizlənmədiyini öyrənməyə çalışmaq zərurəti yarananda bu qorxu özünü daha çox göstərməyə başladı.

İnnokenti bacardığı qədər özünü ləyaqətlə aparırdı, ancaq daxilən dağılmışdı, onun müqavimət göstərmək, çıxış yolu axtarmaq, xilas olmağa cəhd etmək iqtidarı tamam yoxa çıxmışdı.

İnnokentini müdirinin yanına buraxmayan katibə ona deyəndə ki, eşitdiyinə görə Volodinin təyinatı nazir müavini tərəfindənləngidilir, hələ saat on bir olmamışdı.

Yenilik axıra qədər yoxlanılmamış olsa da, İnnokentini elə sarsıtdı ki, hətta özünün qəbul edilməsinə nail olmağa, həqiqəti öyrənməyə belə gücü qalmadı. Artıq icazəsi verilmiş gedişini başqa heç bir şey ləngidə bilməzdi! Onun BMT-yə təyin edilməsi ilə bağlı Vışinskinin dərkənarı, Sovet İttifaqı üçün saxlanılmış yer artıq mövcud idi... Deməli, o ifşa edilib...

Hər şeyi qaranlıq görərək və özünü çiyinlərindən su dolu vedrələr asılmış kimi hiss edərək, otağına qayıtdı, bircə şey edə bildi: qapını açarla bağladı və açarı götürdü (elə bilsinlər ki, harasa çıxıb). Bunu ona görə edə bilmişdi ki, ikinci masa arxasında oturan qonşusu hələ ezamiyyətdən qayıtmamışdı.

İnnokentinin daxilində hər şey iyrənclik səviyyəsində yumşalmışdı. O, qapının döyülməsini gözləyirdi. İndicə içəri girib onu həbs edəcəklərini bilmək qorxunc, ölümcül dərəcədə dəhşətli idi. Hərdən düşünürdü ki, qapını açmayacaq. Qoy sındırsınlar.

Ya da onlar içəri keçənə kimi özünü asacaq.

Ya da pəncərədən tullanacaq. Üçüncü mərtəbədən. Düz küçəyə. İki saniyəlik uçuş və hər şey qırılacaq. Şüur da sönəcək.

Masanın üstündə qalın ekspert hesabatı – İnnokentinin borcu dururdu. Getməzdən əvvəl bu hesabatı yoxlamalı və təhvil verməli idi. Amma qovluğa baxanda ürəyi bulanırdı.

Yaxşı qızdırılmış otaq ona soyuq gəlirdi, o üşüyürdü.

İyrənc bir daxili gücsüzlük! Öz məhvini beləcə sakit və hərəkətsiz durub gözləməli olurdu...

İnnokenti üzü üstə meşin divana uzandı. Yalnız bu vəziyyətdə, bütün bədəni ilə divandan bir növ dəstək və təskinlik aldı.

Fikirlər beynində qarışırdı.

Yəni o? O, səfirliyə zəng vurmağa cəsarət etmişdi? Niyə?

Of–Kenedəyə zəng edir... Bəs siz kimdir? Bəs mən haradan bilir ki, siz düz danışır?.. Uf, bu özündənrazı amerikalılar! Axırda fermerlərin də kütləvi kollektivləşdirilməsinin şahidi olacaqlar! Buna layiqdirlər...

Gərək zəng vurmayaydı. Özünə yazığı gəlirdi. Otuz yaşında həyatı başa vurmaq. Bəlkə də, işgəncələr altında.

Yox, zəng vurduğuna görə peşman deyildi. Aydındır ki, belə lazım idi. O vaxt, sanki, kimsə onu idarə edirdi, ona yol göstərirdi və qorxmurdu.

Nəinki peşman deyildi, sadəcə, peşman olmağa, ya da olmamağa gücü qalmamışdı.

Üzücü qorxu altında divana qısınaraq səssizcə uzanmışdı, istəyirdi ki, bütün bunlar tezliklə başa çatsın, tezliklə onu lap elə tutsunlar.

Amma xoşbəxtlikdən qapını heç kəs döymürdü, açmağa cəhd göstərmirdi. Telefon da heç zəng çalmamışdı.

O yuxuladı. Yöndəmsiz, üzücü yuxular bir-birinin dalınca gəlirdi, içəridən başını şişirdirdi ki, ayılsın. Yorğun, əvvəlkindən də əzgin və qətiyyətsiz halda oyandı. Yuxuda onu bir neçə dəfə həbs etmək istəmişdilər, həbs etmişdilər. Lap əldən düşmüşdü. Divandan durmağa, dəhşətləri silkələyib atmağa, hətta qımıldanmağa gücü qalmamışdı. Üzücü halsızlıq onu təzədən ağuşuna alırdı. Yenə yuxuladı, nəhayət ki, daş kimi bərk. Oyananda artıq dəhlizdə canlanma var idi. Açıq, hissiyyatsız ağzından divanın üstünə selik axdığını gördü.

Ayağa durdu. Qapını açdı. Yuyunmağa getdi. Çayla buterbrod paylayırdılar.

Heç kəs onu həbs etməyə gəlmirdi. Dəhlizdə, ümumi dəftərxanada iş yoldaşları onu həmişəki kimi qarşılayırdılar, ona qarşı heç kəs dəyişilməmişdi.

Ancaq bütün bunlar heç nəyi sübut etmirdi. Heç kəsin xəbəri ola da bilməzdi.

Başqa adamların adi nəzərləri və səsləri onu bir az gümrahlaşdırdı.

Qızdan ona mümkün qədər qaynar və tünd çay gətirməyi xahiş etdi, ləzzətlə iki stəkan içdi. Bununla da toxtaqlıq tapdı.

Müdirinin yanına düşməyə və hər şeyi öyrənməyə isə halı yox idi...

Özünü öldürmək sadə və adi ölçü ola bilərdi. Bu, adi özünümüdafiə, özünəmərhəmət hissi idi. Belə olacaqdısa, həbs ediləcəyini dəqiq bilməli idi.

Bəs etməzlərsə?

Birdən telefon zəng çaldı. İnnokenti diksindi, ürəyi – dərhal yox, sonradan – daha çox eşidiləcək tərzdə vurmağa başladı.

Dotti idi – onun telefondan füsunkar musiqi kimi gələn səsi. Dotti hüququ bərpa edilmiş arvad kimi danışırdı. İşlərini soruşurdu, axşam harasa getməyi təklif edirdi.

İnnokenti yenidən ona qarşı mehribanlıq və minnətdarlıq hiss etdi. Arvadı, pis də olsa, yaxşı da olsa, hər halda, ən yaxın adamıdır!

Təyinatının ləğv edildiyi barədə demədi. Lakin axşam teatrda tam təhlükəsizlikdə olacağını təsəvvür etdi – hamının gözü qabağında tamaşaçı zalında həbs etməyəcəkdilər ki!

– Şən bir tamaşaya al, – İnnokenti tapşırdı.

– Operettaya? – Dotti soruşurdu. “Akulina”nı verirlər. Belədə heç nə yoxdur. Mərkəzi Qızıl Ordu Teatrında kiçik səhnədə “Likurq qanunu” olacaq, premyera, böyükdə isə “Amerikanın səsi”. MABT[1]-da isə “Unudulmaz”dır.

– “Likurq qanunu” maraqlı səslənir. Həmişə ən pis pyeslərə yaxşı ad qoyurlar. Yaxşı, “Akulina”ya al. Sonra da restorana gedərik.

– Okey! Okey! – Dotti telefonda gülür və sevinirdi.

(Bütün gecəni restoranda olmaq lazımdır ki, evdə tapa bilməsinlər! Onlar, axı gecə gəlirlər!)

İradə cərəyanları tədricən geri qayıdırdı. Yaxşı, tutaq ki, ondan şübhələnirlər. Axı Şevronok və Zavarzin – bu ikisi bütün təfərrüatlarla birbaşa bağlıdırlar, onlar hamıdan tez şübhə altına düşməlidirlər. Şübhə hələ sübut deyil!

Yaxşı, tutaq ki, həbs təhlükəsi mövcuddur. Buna mane olmağın yolu yoxdur.

Gizlətməli? Gizlətməli bir şeyi də yoxdur. Bəs nəyin dərdini çəkməli idi?

O artıq gəzişmək və fikirləşmək iqtidarında idi.

Lap əgər həbs etsələr də. Bəlkə, bu gün yox və hətta bu həftə yox. Buna görə gərək yaşamayasan? Ya da ki əksinə, son günlərindir – bacardığın kimi kef çək?

Niyə belə qorxdu? Lənətə gələsən, dünən Epikürü elə hazırcavablıqla müdafiə edirdi – bəs bundan indi niyə özü üçün istifadə etməsin? Orada, əlbəttə, ağıllı fikirlər də yox deyildi.

Eyni zamanda da qeyd kitabçalarını da nəzərdən keçirməli, qeydlərinin arasında məhv edilməli məlumatların olub-olmadığını yoxlamalı idi, köhnə kitabçasında nə vaxtsa Epikürdən qeydlər etdiyini xatırladı, ekspertlərin hesabatlarını bir kənara qoyaraq, onu vərəqləməyə başladı. Axtardığını tapdı: “Daxili məmnunluq və qeyri-məmnunluq hissi xeyir və şərin ali meyarlarıdır”.

---

[1] *MABT* – Moskva Akademik Bədaye Teatrı

İnnokentinin yayğın ağlı bu fikri qavraya bilmədi. Oxumağına davam etdi: “Bilmək lazımdır ki, ölümsüzlük yoxdur. Ölümsüzlük yoxdur – buna görə də ölüm bizim üçün şər deyil, o, sadəcə, bizə aid olmur: nə qədər ki biz varıq – ölüm yoxdur, ölüm gələndə isə – biz yoxuq”.

Bu çox yaxşıdır, – İnnokenti kreslosuna söykəndi. Lap bu yaxınlarda kimsə bunu demişdi, kim idi o? Hə, dünənki cəbhəçi, dünən axşamkı mərasimdə.

İnnokenti Afinadakı bağı, əyninə tunika geymiş yetmiş yaşlı, mərmər pillələrin üstündən moizə edən qarabəniz Epikürü gördü – özünü isə onun qarşısında müasir kostyumda, tumbanın üstündə amerikasayağı saymazyana oturmuş təsəvvür etdi.

“Ölümsüzlük ehtirası təbiətin bizə bəxş etdiyi zamandan ağılsızcasına istifadə edən tamahkar insanların acgözlüyündən doğmuşdur. Aqil insan bu zamanı bütün mümkün ləzzətlər çevrəsini başa vurmaq, ölüm vaxtı gəlib çatanda isə yerini başqa qonaqlara vermək, həyat masasından çəkilmək üçün yetərli sayır. Aqilə bir insan həyatı da yetərlidir, nadan isə əbədiyyətlə də nə etməli olduğunu bilməyəcək”.

Əla deyilib! Amma bədbəxtlik nədədir: təbiət səni bu masanın dalından yetmiş yaşında kənarlaşdırır, DTN isə otuz yaşında süpürüb atır?..

“Cismani əzablardan qorxmaq lazım deyil. Kim ki əzabın həddini bilir, o, qorxudan qorunmuş olur. Davamlı qorxu həmişə əhəmiyyətsiz, güclü qorxu isə davamsız olur. Aqil hətta işgəncə vaxtı belə ruhi sakitliyini itirmir. Bugünkü cismani əzablarına baxmayaraq, yaddaşı ona əvvəlki hissi və mənəvi həzləri qaytaracaq, ruhunun tarazlığını bərpa edəcək”.

İnnokenti qaşqabaqlı halda kabinetdə gəzişməyə başladı.

Qorxduğu şey ölüm deyildi. Qorxurdu ki, həbs edərlər, ona cismani işgəncə verərlər.

Epikür isə deyir ki, işgəncəyə qalib gəlmək olar? Kaş belə möhkəm olaydı!

Lakin özündə möhkəmlik tapmırdı.

Bəs ölüm? Əgər insanlar bilsəydilər ki, belə bir dünya vətəndaşı olub və onları atom müharibəsindən xilas edib, ölümə də heyifsilənməmək olardı.

Atom bombası kommunistlərin əlinə düşsə planet məhv olacaq.

Zirzəmidə iti güllələyən kimi güllələyəcəklər, "iş"ini isə min qıfıl arxasında gizlədəcəklər.

İnnokenti su içən quş kimi başını arxaya atdı.

Yox, əgər barəsində elan etsəydilər, işi yüngül yox, daha da qorxunc olardı: biz artıq elə bir zülmətdəyik ki, dostlarımızı düşmənlərimizdən ayıra bilmirik. Knyaz Kurbski kim olub? Xəyanətkar! Qroznı kim olub? Doğma ata.

Ancaq Kurbski öz Qroznısından qaça bilmişdi, İnnokenti isə çatdıra bilmədi.

Əgər elan etsəydilər, həmvətənləri onu həvəslə daşa basardılar! Kim idi onu başa düşən? İki yüz milyondan min nəfəri başa düşsəydi, bu hələ yaxşı olardı. Kimin yadında qalıb ki, Barux planını rədd etdilər: atom bombasından imtina etməli idilər – onda amerikan bombaları da beynəlmiləl qıfıl altına salınacaqdı? Ən əsası: o, necə cürət edib vətəninin əvəzinə qərar qəbul etmişdi, bir halda ki, bu hüquq ancaq ali kresloya mənsubdur, başqa heç kəsə yox?

Sən Dünyanı Dəyişdirən insanı, Səadətimizin Memarını bombanı oğurlamağa qoymadın? Deməli, sən bombanı Vətənə vermək istəmədin!

Vətənin nəyinə lazım idi bomba? Rojdestvo kəndinin nəyinə gərək idi o? Həmin o yarıkor cırtdan arvad onu neyləyəcəkdi? Ya da əlində boğulmuş cücə tutmuş o qarı? Paltarı yamaqlı ayağıkəsik kişi?

Bütöv kənddə bu telefon zənginə görə onu kim qınayacaqdı? Heç kəs başa da düşməyəcək, ayrı-ayrılıqda. Ancaq ümumi iclasa yığacaqlar, yekdilliklə pisləyəcəklər...

Onlara yollar, parça, taxta, şüşə lazımdır, onların südlərini, çörəklərini, bəlkə də, zəng səslərini qaytarın – atom bombası nələrinə gərəkdir?

Ən ağrıdıcı hal o idi ki, öz telefon zəngi ilə İnnokenti, ola bilər, oğurluğa mane ola bilməmişdi.

Bürünc saatın bəzəkli əqrəbləri dördə beş dəqiqə qaldığını göstərirdi.

Qaranlıq düşürdü.

86

Axşamın ala-toranlığında qara uzun "ZİM" vaxtanın açıq darvazasından sürətlə içəri keçərək Morfino şaraşkasının Spiridonun enli kürəyi ilə təmizlənmiş və qarı ərimiş həyətinə girdi, Yakonovun divarın yanında dayanmış "Pobeda"sının yanından keçdi və daş pilləkənin qarşısında yerə mıxlandı.

General-mayorun yavəri qabaq qapıdan çölə atıldı və tez arxa qapını açdı. Şişman Foma Oskolupov əyninə dar gələn tünd-göy şinelində və qaragüldən tikilmiş general papağında maşından düşdü, belini düzəltdi. Yavəri onun üçün binanın birinci, sonra da ikinci qapısını açdı. General qayğılı halda ikinci mərtəbəyə qalxdı. Elə ilk meydançada, qədimi qəndillərin arxasında, paltarasan düzəldilmişdi. Qulluqçu generalın şinelini qəbul etmək üçün cəld onun qabağına qaçdı (generalın şinelini təhvil verməyəcəyini bilmirdi.) General şineli təhvil vermədi, papağını soyunmadı, haçalaşmış pilləkənin bir tərəfi ilə qalxmağına davam etdi. Bu zaman pilləkənin müxtəlif hissələrindən keçən bir neçə dustaq və xırda azad əməkdaş aradan çıxmağa tələsdi. Başında qaragül papağı olan general vüqarla, amma vəziyyətin tələb etdiyi kimi tez yeriməyə çalışaraq, yuxarı qalxırdı. Paltarasanda soyunmuş yavəri gəlib ona çatdı.

– Get, Roytmanı tap, – Oskolupov çiyni üstündən ona dedi, – xəbərdar et – yarım saatdan sonra nəticələrin dalınca yeni qrupa gələcəyəm.

Üçüncü mərtəbənin meydançasından Yakonovun kabinetinə tərəf dönmədi, əks tərəfə – Yeddinciyə tərəf getdi.

Onu arxadan görən obyekt üzrə növbətçi telefondan “asıldı” ki, Yakonovu tapıb məlumat versin.

Yeddincidə vəziyyət biabırçı idi. Bütün sistemlərin uzun aylar çəkmiş sazlamadan sonra söküldüyünü, sındırıldığını görmək üçün mütəxəssis olmaq lazım deyildi. (Oskolupov isə mütəxəssis deyildi.) Klipperin vokoderlə nikahı onunla başladı ki, hər iki qurğunu panellərə və bloklara, az qala, kondensatorlara qədər söküb ayırdılar. Ordan-buradan kanifol, papiros tüstüsü qalxırdı, əl burğusunun uğultusu, işgüzar söyüşmə və Mamurinin əsəbi halda telefona qışqırması eşidilirdi.

Bu tüstü və uğultunun içində də iki nəfər – Lyubimiçev və Siromaxa – içəri girmiş general-mayoru dərhal gördülər (giriş qapısı həmişə onların ehtiyatlı nəzərləri altında olurdu). Onlar iki müxtəlif adam deyildilər, bu yorulmaq bilməyən cütlük daimi sədaqət, çeviklik, gündə iyirmi dörd saat işləməyə və rəislərinin bütün mülahizələrini dinləməyə hazırlıq demək idi. Yeddincinin mühəndisləri müşavirə keçirərkən Lyubimiçev və Siromaxa bərabərhüquqlu adamlar kimi bu müşavirələrdə iştirak edirdilər. Laboratoriyanın qarmaqarışıqlığında çox şey öyrənə bilmişdilər.

Oskolupovu görən kimi hər ikisi lehimləyicilərini altlıqların üstünə atdı, Siromaxa telefona qışqıran Mamurini xəbərdar etmək üçün irəli atıldı, Lyubimiçev isə tez yarıyumşaq kreslonu götürdü və gözləri ilə hara qoyulması haqqında göstəriş gözləyərək, barmaqları üstə generala tərəf apardı. Başqa adam bunu etsəydi, yaltaqlıq kimi görünərdi, lakin enlikürək, hündürboy, açıq və cazibədar sifətli Lyubimiçevin bu hərəkəti cavan oğlanın yaşlı adama qarşı ehtiramı təsiri bağışladı. Kreslonu yerə qoyub, onu Oskolupovdan başqa hamıdan gizlədirmiş kimi dayanan Lyubimiçev heç kəsin, hətta generalın özünün də görə bilməyəcəyi bir tərzdə əli ilə oturacağın gözlə görünməyən tozunu çırpdı, kənara atıldı və Siromaxa ilə birgə sevinclə sual və ya göstəriş gözləməyə başladı.

Foma Quryanoviç papağını çıxartmadan oturdu, yalnız şinelinin düymələrini açdı.

Laboratoriyada hər şey susdu, burğu daha deşik açmırdı, papiroslar sönmüşdü, səslər kəsilmişdi, təkcə Bobının öz küncündən çıxmamışdı və qalın səsi ilə quraşdırıcılara göstərişlər verməyinə davam edirdi, bir də ki Pryançikov əlində qaynar lehimləyici sökülmüş vokoderin dayağı ətrafında fırlanırdı. Qalanları müdiriyyətin nə deyəcəyini gözləyərək susurdu.

Çətin telefon söhbətindən sonra tərini silən (o, karkas panellərini xarab etmiş mexaniki emalatxananın rəisi ilə mübahisə edirdi) Mamurin yaxınlaşdı, yorğun halda sabiq iş yoldaşını, indi isə əlçatmaz olmuş rəisini salamladı (Foma ona üç barmağını uzatdı). Mamurin solğunluğun və ölgünlüyün o həddinə çatmışdı ki, bu adama yorğan-döşəkdən durmağa icazə vermək artıq cinayət kimi görünürdü. Bütün məmur həmkarlarının hamısından daha çox xəstə olan bu adam ötən günün bütün zərbələrinə – nazirin hiddətinə, klipperin sındırılmasına tab gətirməli olmuşdu. Onun dərisi altındakı əzələ düyünləri incələşə biləcəklərindən də çox incəlmişdi. İnsan sümükləri çəkisini nə qədər itirə bilərdisə, Mamurinin sümükləri onu itirmişdi. Bir ildən artıq idi ki, Mamurin klipperlə yaşayırdı, inanırdı ki, klipper onu qozbel at kimi bədbəxtlikdən çıxaracaq. Pryançikovun vokoderlə birlikdə Yeddinciyə gəlişindən sonra heç kəs baş vermiş fəlakəti ondan gizlədə bilməzdi.

Foma Quryanoviç rəhbərlik etdiyi işlə bağlı heç bir bilgisi olmadan rəhbərlik etməyi bacarırdı. Çoxdan başa düşmüşdü ki, sadəcə, işdən başı çıxan əməkdaşların fikirlərini toqquşdurmaq və bunun köməyi ilə rəhbərlik etmək kifayət edir. İndi də belə idi. O, qaşqabaqlı halda baxdı və soruşdu:

– Hə, nə təhərdir? İşlər necə gedir?

Bununla da tabeçiliyində olanları danışmağa məcbur etdi.

Heç kəsə lazım olmayan, darıxdırıcı, adamları ancaq işdən ayıran söhbət başlandı.

Həvəssiz, nəfəslərini dərə-dərə danışırdılar, iki nəfər birdən danışmağa başlayanda isə hər ikisi susurdu.

Bu söhbətin iki çaları vardı: “lazımdır” və “çətindir”. “Lazımdır”ı Lyubimiçev-Siromaxa cütlüyü tərəfindən dəstəklənən coşqun Markuşev irəli sürürdü. Balacaboy, üzü sızanaqlı Markuşev gecəli-gündüzlü şöhrətlənmək və vaxtından tez azad olmaq yolları icad edirdi. Klipperlə vokoderin birləşdirilməsi təklifini də bu işin uğurlu alınacağına mühəndis kimi əmin olduğu üçün etməmişdi, ona görə etmişdi ki, belə olan halda Bobıninlə Pryançikovun ayrı-ayrılıqda əhəmiyyətləri azalır, Markuşevin əhəmiyyəti isə artırdı. Bilavasitə özü bəhrəsini görə biləcəyinə əmin olmadığı hallarda “əmi” üçün işləməyi xoşlamasa da, indi Yeddinci üzrə iş yoldaşlarının ruhdan düşməsi onu qeyzləndirirdi. Oskolupovun yanında isə dolayısı ilə də olsa mühəndislərin işə can yandırmamalarından şikayətlənirdi.

O insan idi, yəni özü kimiləri üçün zalimlərin düzəldildiyi məxluqlardan idi.

Lyubimiçevin və Siromaxanın sifətlərinə isə əzab və inam yazılmışdı.

Şəffaf-limon rəngli üzünü əlləri ilə örtmüş Mamurin Yeddinciyə rəhbərlik etdiyi bütün müddət ərzində ilk dəfə idi ki, susurdu.

Xorobrov gözlərindəki bədxah parıltını güclə gizlədirdi. Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin ikiillik səylərinin puça çıxarılmasını görmək onun üçün böyük sevinc idi. O, hamıdan çox Markuşevə etiraz edir və çətinlikləri vurğulayırdı.

Oskolupov isə nə üçünsə Dırsini xüsusi olaraq təqsirləndirir, onu ruh yüksəkliyinin olmamasında günahlandırırdı. Dırsin həyəcanlananda, ya da ki ədalətsizlikdən əziyyət çəkəndə səsi tutulurdu. Bu zərərli xasiyyətinə görə də həmişə günahkar olurdu.

Söhbətin ortasına yaxın Yakonov gəlib çıxdı və Oskolupovun yanında aparılması mənasız olan bu söhbəti nəzakət xatirinə dəstəklədi. Sonra Markuşevi yanına çağırdı və kağızı dizləri üstünə qoyaraq onunla sxem variantları çəkməyə başladı.

Foma Quryanoviç həvəslə yaxşı bələd olduğu və rəislik etdiyi illər ərzində intonasiya çalarlarına qədər cilaladığı söyüb-qovma yoluna qədəm basardı. Bu işi hər şeydən yaxşı bacarırdı. Ancaq görürdü ki, indi söyüb danlamaqla heç nəyə nail olmaq mümkün deyil.

Foma Quryanoviç söhbətin işin xeyrinə olmadığını başa düşdüyündənmi, biraylıq güzəşt müddəti bitməmiş təmiz hava ilə nəfəs almaq istədiyindənmi söhbətin ortasında, Bulatovu axıra kimi dinləmədən, yerindən durdu və Yeddincinin bütün tərkibini çaşqın vəziyyətdə qoyaraq (onların məsuliyyətsizliyi Xüsusi Texnika Şöbəsinin rəisini pis vəziyyətə salmışdı), tutqun halda çıxışa tərəf getdi.

Qaydaya tabe olan Yakonov da ayağa durmalı və ağır bədənini çiyinlərinə kimi gələn papağın dalınca sürüməli oldu.

Səssiz, artıq yan-yana, dəhlizi keçdilər. Baş mühəndisin yanınca gəlməsindən şöbə rəisinin xoşu gəlmirdi: Yakonov ondan bir baş, özü də uzunsov və yekə bir baş hündür idi.

Yakonova şifrləyici ilə bağlı gözlənilməz uğuru haqqında məhz indi danışmaq nəinki lazım, həm də sərfəli idi. Bununla Abakumovun yanında gecə qəbulundan sonra Fomanın ona yönləndirdiyi öküz baxışı kimi baxışlarını birdəfəlik dəf edə bilərdi.

Lakin onun əlində çertyoj yox idi, Soloqdinin özünü idarə etmək bacarığı, nümayiş etdirdiyi ölümə getməyə, amma çertyoju havayı verməməyə hazırlıq Yakonovu verdiyi vədə əməl etməyə və Fomadan yan keçməklə, bu gecə Selivanovskiyə məruzə etməyə inandırmışdı. Əlbəttə, bu, Fomanı dəli edəcəkdi, amma sonradan o da yumşalmağa məcbur olacaqdı.

Özü də təkcə bu yox. Yakonov görürdü ki, Foma qaşqabaqlıdır, taleyinə görə qorxuya düşüb və məmnuniyyətlə onu bir neçə gün də əzab içərisində saxlayardı. Anton Nikolayeviç, layihəni özü tərtib edibmiş kimi, mühəndislik qürurunu təhqir olunmuş sayırdı. Soloqdinin öncədən gördüyü kimi, Foma mütləq həmmüəllif olmaq istəyəcəkdi. İndi isə məsələdən xəbər tutan kimi, hətta baş qovşağın çertyojuna da baxmadan, dərhal Soloqdini ayrıca bir otaqda oturdulmasını, ona kömək etməli olan adamların yanına keçmələrinin məhdudlaşdırılmasını tapşıracaq, Soloqdini yanına çağırtdırıb onu qorxudacaq, sərt müddətlər təyin edəcək, sonra də hər iki saatdan bir nazirlikdən zəng edib Yakonovu tələsdirəcək, nəhayətdə isə öyünəcəkdi ki, məhz onun rəhbərliyi sayəsində şifrləyiciyə düzgün istiqamət verilmişdir.

Beləliklə, bütün bunların aydın və ürəkbulandırıcı olması səbəbindən Yakonov məmnuniyyətlə susurdu. Lakin kabinetinə girdikdən sonra kənar adamların yanında heç vaxt etməyəcəyi bir hərəkət etdi – Oskolupova şinelini soyunmağa kömək etdi.

– Səndə Gerasimoviç nəylə məşğuldur? – Foma Quryanoviç soruşdu və papağını çıxartmadan Antonun kreslosuna oturdu.

Yakonov yan stullardan birinə çökdü.

– Gerasimoviç?.. Spiridonovkadan o nə vaxt gətirilmişdi? Deyəsən, oktyabrda. O vaxtdan da yoldaş Stalin üçün televizor düzəldirdi.

Həmin onu, bürünc lövhəlini “Böyük Stalinə – çekistlərdən”.

– Bir çağır onu.

Yakonov zəng etdi.

Spiridonovka Moskva şaraşkalarından biri idi. Son vaxtlar mühəndis Bobyorun rəhbərliyi altında Spiridonovkada olduqca ağıllı və faydalı alət – adi şəhər telefonuna artırma düzəldilmişdi. Qurğunun ən maraqlı xüsusiyyəti bu idi ki, hətta telefon işləməyəndə, dəstəyi rahatca yerinə qoyulmuş olanda da işini davam etdirirdi: bu zaman otaqda nə danışılırdısa, hamısı dövlət təhlükəsizliyinin nəzarət məntəqəsində eşidilirdi. Artırma bəyənilmiş və istehsala buraxılmışdı. Lazımi abonent peyda olan kimi onun xəttini pozurdular, qurbanın özü montyorun göndərilməsini xahiş edirdi və montyor da gəlib telefonu təmir etmək adı altında dinləyici qurğunu xəttə qoşub gedirdi.

Rəhbərliyin önləyici fikirləri (rəhbərliyin fikirləri həmişə önləyici olmalı idi) indi başqa qurğularla bağlı idi.

Növbətçi qapıdan boylandı:

– Məhbus Gerasimoviç.

– Qoy gəlsin, Yakonov başı ilə işarə elədi. O, öz masasından kənarda, balaca stulda oturmuşdu, bədənini boş tutduğundan sağa-sola aşırdı.

Gerasimoviç içəri girdi, burnunun üstündəki pensneni düzəltdi, ayağı xalça payəndaza ilişdi. Bu iki yoğun məmurla müqayisədə onun çiyinləri çox dar, özü isə həddindən artıq cılız görünürdü.

– Sizin çağırışınıza görə – quru tərzdə dedi və Yakonovla Oskolupovun arasındakı divara baxa-baxa yaxınlaşdı.

– Hm-m, – Oskolupov mızıldandı. – Əyləşin.

Gerasimoviç əyləşdi. Oturacağın yarısını tutmuşdu.

– Siz... – Foma Quryanoviç yadına salırdı. – Siz optiksiniz, Gerasimoviç? Qısası, qulaq yox, göz üzrə, elə deyildi?

– Bəli.

– Sizi... e-e.. – Foma dişlərini silirmiş kimi dilini oynatdı. – Sizi tərifləyirlər. Bəli.

O susdu. Bir gözünü qıydı, o biri gözü ilə Gerasimoviçə baxmağa başladı:

– Siz Bobyorun sonuncu işi ilə tanışsınız?

– Eşitmişəm.

– Hm-m. Bobyoru vaxtından tez azad edilməsi üçün təqdim etdiyimizi necə?

– Bilmirdim.

– Bilin. Siz hələ neçə il oturmalısınız?

– Üç il.

– Çox-dur! – Oskolupov təəccübləndi, sanki, o birilərin hamısı bir neçə ay oturacaqdı. – Çox-dur! (Bu yaxınlarda təzə gəlmiş bir dustağa ürək-dirək verərkən isə demişdi: “On il? Boş şeydir! Elələri var, iyirmi il oturur!”) Sizin də vaxtından tez azad olunmaq hüququ qazanmağınız pis olmazdı, hə?

Bu, Nataşanın dünənki yalvarışları ilə necə də üst-üstə düşürdü!..

Özünə güc gələrək (rəislərlə münasibətdə özünə heç bir təbəssüm və yumşaqlığı rəva görmürdü), Gerasimoviç qıyqacı gülümsündü:

– Haradan alasan onu? Dəhlizdə tapmaq olmur.

Foma Quryanoviç hərəkətə gəldi:

– Hm! Televizorlarla, əlbəttə, vaxtından tez buraxıla bilməzsiniz! Mən sizi bu günlərdə Spiridonovkaya keçirərəm və layihənin rəhbəri təyin edərəm. Altı aya edərsiniz, payıza kimi də evdə olarsınız!

– Nə işdir, soruşmaq olar?

Orada çox işlər nəzərdə tutulub, bacar, birindən yapış. Məsələn, belə bir ideya var: bağ skamyalarına mikrofonlar qoymaq, parklarda açıq-açığına danışırlar, onlara qulaq asa bilmirsən. Gərək ki, bu sizin ixtisasınız deyil?

– Yox, mənim ixtisasım deyil.

– Yəqin, sizə də iş tapılar. İki iş, bu da tələsikdir. O birisi da gözləmək istəmir. Hər ikisi də sizin ixtisasınız üzrədir, elə deyilmi, Anton Nikolayeviç? – (Yakonov başı ilə təsdiqlədi.) – Biri gecə fotoaparatıdır, e-e, nə idi onların adı... ultraqırmızı şüalarla. Yəni gecə küçədə insanın getdiyi adamla bir yerdə şəklini çəkmək üçün. Özü də elə çəkmək üçün ki, özünün ölənə kimi bundan xəbəri olmasın. Xaricdə artıq bəzi şeylər var, burada, sadəcə... yaradıcı şəkildə götürmək, etmək qalır. Bir də ki aparatı işlətmək asan olsun. Bizim agentlərimiz sizin kimi ağıllı deyillər. İkincisi görün nədir. İkincisi sizin üçün, yəqin, su içmək kimi şeydir, bizə isə çox lazımdır. Adi fotoaparatdır, amma çox kiçik, onu qapının çərçivələrinə qoymaq mümkün olsun. O isə avtomatik, qapı açılan kimi, kim qapıdan keçsə, çəksin. Heç olmasa, gündüz, bir də elektrik işığında. Qaranlıqda heç lazım deyil, eybi yoxdur. Belə aparatı da seriya ilə istehsala buraxmaq istərdik. Hə, necədir? Razısınız?

Gerasimoviç arıq üzünü pəncərələrə tərəf çevirmişdi və general-mayora baxmırdı.

Foma Quryanoviçin lüğətində “kədər” sözü yox idi. Ona görə də Gerasimoviçin üzündəki ifadənin nə olduğunu deyə bilmirdi.

Heç deməyə də hazırlaşmırdı. Cavab gözləyirdi.

Bu, Nataşanın duasının eşidilməsi demək idi!..

Arvadının şüşə kimi göz yaşlarının donub-qaldığı qurumuş üzü İllarionun gözləri qabağında durmuşdu.

Uzun illər boyu ilk dəfə olaraq evə qayıtmaq imkanı öz yaxınlığı ilə, əlçatanlığı ilə onun ürəyini qızdırırdı.

Özü də çox şey etmək lazım gəlmirdi, ancaq Bobyorun etdiklərini: öz əvəzinə bir-iki yüz sadəlövh, pələqulaq azad insanı barmaqlıq arxasına salmaq tələb olunurdu.

Gerasimoviç çətinliklə, dili dolaşa-dolaşa soruşdu:

– Televiziyada... qalmaq olmazdımı?

– İmtina edirsiniz?! – Oskolupov təəccübləndi və qızardı. Onun üzü hiddət ifadəsinə xüsusilə asan keçirdi. – Səbəbi?

Dustaqlar dünyasının bütün qəddar qanunları Gerasimoviçə deyirdi ki, firavan yaşayan, burnunun ucundan uzağı görməyən, bərkə-boşa düşməmiş, döyülməmiş azad insanlara qarşı rəhmdil olmaq piy üçün kəsilən donuza yazığı gəlmək kimi bir şeydir. Azad insanların dustaqların sonu görünməyən müddətlər hesabına sahib olduqları ölümsüz ruhları olmur, onlar paylarına düşən azadlıqdan acgözlüklə və bacarıqsız şəkildə istifadə edirlər, xırda fikirlərin, mənasız vurnuxmanın əlində aciz qalıblar.

Nataşa isə bütün həyatının rəfiqəsi idi. Nataşa ikinci müddət idi ki, onu gözləyirdi.

Köməksiz bir yumaq kimi sönmək üzrə idi, onunla birgə isə İllarionun da həyatı sönəcəkdi.

– Səbəb niyə? Edə bilmərəm. Öhdəsindən gəlmərəm. – Gerasimoviç sakitcə, olduqca zəif səslə cavab verdi.

Bu vaxta kimi fikri dağınıq olan Yakonov maraq və diqqətlə Gerasimoviçə baxdı. Bu, irrasionallığa iddia edən daha bir hadisə idi. Axı “öz canım hamıdan şirindir” ümumdünya qanunu bu dəfə də işləməyə bilməzdi.

– Siz, sadəcə, ciddi işlərdən yadırğamısınız, ona görə də çəkinirsiniz, – Oskolupov inandırmağa çalışırdı. – Sizdən başqa bunu kim edə bilər? Yaxşı, sizə fikirləşməyə vaxt verərəm.

Gerasimoviç alnını kiçicik əlinə dayayıb susurdu.

Əlbəttə, bu, atom bombası deyildi. Bu, dinc həyatla bağlı idi, nəzərə çarpmaz bir xırdalıq idi.

– Hə, nə fikirləşirsiniz? Bu, birbaşa sizin ixtisasınız üzrədir!

Ah, susmaq, vaxtı uzatmaq olardı. Dustaqlar arasında qəbul olunduğu kimi, tapşırığı qəbul etmək, sonra da onu saqqız edib çeynəmək, yerinə yetirməmək də olardı. Lakin Gerasimoviç ayağa durdu, başına general papağı geyinmiş yekəqarın, sallaqyanaq, donuzsifət bədzata həqarətlə baxdı, belələri, xalqın bədbəxtliyindən, Rusiyanın enli yolları ilə keçib hələ də rədd olmamışdılar.

– Yox! Bu mənim ixtisasım üzrə deyil! Mən insan ovçusu deyiləm!

Bizi ovladığınız yetər...

87

Səhər tezdən də Rubin dünənki mübahisənin ağır təsiri altında idi. Ağlına yeni-yeni, dünən axıra kimi gətirə bilmədiyi dəlillər gəlirdi. Amma gün ərzində ona dünənki tutaşmaya görə hesabını çürütmək nəsib oldu.

Bu, üçüncü mərtəbədəki sakit, pəncərələrindən və qapısından ağır pərdələr asılmış, divar boyu bir o qədər də təzə olmayan divan qoyulmuş, döşəməsinə köhnə xalça sərilmiş məxfi otaqda baş verdi.

Yumşaq mebel səsləri boğurdu, əslində, səs heç yox idi, çünki Rubin lent yazılarını qulaqlıqlar vasitəsi ilə dinləyirdi, Smolosidov isə küt gözlərini iş yoldaşına deyil, düşmənə baxan kimi Rubinə zilləyərək oturmuşdu. Öz növbəsində Rubin də Smolosidovu görmür, onu, sadəcə, lent çarxlarını təzələnməsi üçün nəzərdə tutulmuş avtomat sayırdı.

Qulaqlıqları taxaraq, Rubin təkrar-təkrar səfirliklə həmin o nəhs danışığı, sonra isə ona təqdim olunmuş beş nəfər şübhəli şəxsin beş müxtəlif danışığının yazıldığı beş lenti dinləyirdi. Bəzən qulaqlarına inanır, bəzən də onlara inanmaq istəmir və bütün danışıqlar üzrə yazılmış səs növlərinin bənövşəyi əyrilərinə keçirdi. Bir neçə metrlik uzun lentlər iri masanın üstünə sığmır, sağdan və soldan ağ əyirmə ip hissələri kimi döşəmənin üstünə düşürdü. Rubin səs növləri nümunələrinin bəzən səslər – “fonemlər” üzrə, bəzən də müxtəlif kişi səslərinin “əsas tonuna” görə təsnifatlandırdığı albomuna baxırdı. Ucları kütləşib yumrulaşana kimi sürtülmüş qırmızı-göy karandaşı ilə (karandaşların yonulması Rubin üçün uzun hazırlıq tələb edən bir iş idi) lentin üzərində diqqətini xüsusilə çox cəlb etmiş yerləri qeyd edirdi. Onun qara-qonur gözləri alovlanmış kimi görünürdü. İri, daranmamış saqqalı pırtlaşmışdı, fasiləsiz çəkilən trubka və papirosların külü yağlı, qollarından birinin düyməsi qırılmış kombinezonuna, saqqalına düşür, masanın, lentlərin, kreslonun, nümunələr albomunun üstünü basırdı.

Hazırda Rubin fizioloqların hələ də izah edə bilmədikləri ruh yüksəkliyi mərhələsini yaşayırdı: qara ciyərini, hipertonik ağrılarını tamam unudaraq, üzücü gecədən təravətli çıxmışdı, axırıncı dəfə yediyinin ad günü masası arxasında çayla içdiyi peçenye olmasına baxmayaraq, aclıq hiss etmirdi, ruhu pərvazlanıb yüksəklikdə elə süzürdü, iti gözləri yerdəki qum dənələrini də fərqləndirir, yaddaşı illərlə dərinliklərində yığdıqlarını həvəslə üzə çıxarırdı.

Bircə dəfə də olsa saatı soruşmadı. Bircə dəfə, o da gələn kimi, nəfəsliyi açmaq istədi ki, təmiz hava çatışmazlığını aradan qaldırsın, lakin Smolosidov qaşqabaqlı tərzdə dedi: “Olmaz! Mən zökəməm”. Rubin təslim oldu. Bütün gün ərzində bir dəfə də olsun yerindən durmadı, rütubətli qərb küləyinin qarı necə yumşaltdığına baxmadı. Şikinin qapını döyməsini, Smolosidovun onu içəri buraxmadığını eşitmədi. İçəri girib-çıxan, üzünü çevirmədən dilucu nə isə dediyi Roytmanı da dumanlı şəkildə xatırlayırdı. Nahar fasiləsinə, sonra isə yenidən işə çalınan zəng də onun beyninə girmədi. Yemək ayinini müqəddəs sayan və ona dönmədən əməl etməyə çalışan dustaq instinkti də çiyinlərindən tutub onu silkələyən, ayrıca masanın üstünə qoyulmuş qayğanağa, xamalı vareniklərə və kompota işarə edən Roytman tərəfindən oyadıldı. Rubinin burun pərləri əsdi. Təəccübdən sifəti uzunsovlaşdı, lakin bu zaman da şüuru işə düşmədi. Allahların qidasına çaşqınlıqla baxan Rubin tələsik, heç nəyin dadını duymadan yeməyə başladı ki, tez işinə qayıda bilsin.

Rubin yeməyi dəyərləndirmədi, Roytmana isə bu yemək öz puluna aldığından da baha başa gəlmişdi: o, iki saat “telefonda oturmuş”, bu yemək payını əvvəlcə Xüsusi Texnika Şöbəsi ilə, sonra general Bulbanyukla, həbsxanalar İdarəsi ilə, təchizat şöbəsi ilə və nəhayət, polkovnik-leytenant Klimentyevlə razılaşdırmalı olmuşdu. Zəng etdikləri adamların özləri də məsələni mühasibatlıqları və başqa şəxslərlə razılaşdırırdılar. Çətinlik onda idi ki, Rubin üçüncü dustaq dərəcəsi ilə qidalanırdı, Roytman isə onun üçün bir neçə günlüyə, vacib dövlət tapşırığını yerinə yetirdiyi nəzərə alınmaqla, “birinci” dərəcəli, özü də pəhriz yeməyi almaq istəyirdi. Bütün bu razılaşdırılmalardan sonra həbsxana təşkilati məsələlərlə bağlı narazılığını bildirməyə başladı: anbarda lazımi ərzaq yox idi, fərdi menyunun hazırlanması üçün pulu ödənilmiş naryad yox idi.

İndi isə Roytman oturub Rubinə baxırdı, amma bunu qulunun əməyindən bəhrə gözləyən sahibkar kimi etmirdi, mehriban bir təbəssümlə, yaşlı uşağa baxan kimi, onun işə olan həvəsindən vəcdə gələrək, yarım günlük işinin mahiyyətinə varmaq istəyi ilə, özünün də bu işə qoşulması üçün məqam gözləyərək edirdi.

Rubin yeməyin hamısını yedi, həlimləşmiş üzünə məna qayıtdı. Səhərdən ilk dəfə olaraq gülümsündü.

– Əbəs yerə məni yedizdirdiniz, Adam Veniaminoviç. *Satur venter non studet libenter*[1]. Yolçu yolunun əsas hissəsini nahara kimi keçir.

– Siz bir saata baxın, Lev Qriqoriç! Dördə iyirmi beş dəqiqə işləyir!

– Nə-ə? Mən elə bilirdim hələ on iki olmayıb.

– Lev Qriqoriç! Marağımdan alışıb yanıram, nə aydınlaşdıra bildiniz?

Bu, nəinki rəis tələbi deyildi, həm də xahişlə deyilmişdi, sanki, Roytman Rubinin fikirlərini bölüşməkdən imtina edəcəyindən qorxurdu. Ürəyi açıq olan dəqiqələrdə yöndəmsiz görkəminə, burnundakı poliplərə görə heç vaxt bağlanmayan qalın dodaqlarına baxmayaraq, Roytman çox xeyirxah olurdu.

– Yalnız başlanğıca nail ola bildim. Yalnız ilkin qənaətlərə, Adam Veniaminoviç!

– Və hansılardır bunlar?

– Bəziləri ilə bağlı mübahisə etmək də olar, amma bir şey şübhəsizdir: bu gün doğulmuş fonoskopiya elmində, hər halda, məqsədəuyğun bir özül mövcuddur!!!

– Siz həddindən artıq aludə olmursunuz, Lev Qriqoriç? – Roytman onu xəbərdar etdi. Rubinin sözlərinin doğru olmasını onun özündən az istəmirdi, amma dəqiq elmlər tərbiyəsi almış bu insan bilirdi ki, humanitar Rubində şövq elmi vicdanı üstələyə bilər.

– Mənim aludə olmağımı nədə görürsünüz? – Rubin, az qala, incidi və pırtlaşıq saqqalını tumarladı. – Bizim iki illik torlayıcılıq işimiz, səs növlərinin öyrənilməsi. Rus nitqinin bütün bu səs və hecalarının təhlilləri, milli, qrup və fərdi nitq ahəngləri haqqında təlim – Anton Nikolayeviçin boş vaxt öldürülməsi hesab etdiyi, gizlətməyin yeri yoxdur, hərdən siz özünüz də buna şübhə ilə yanaşırdınız – bütün bu işlər indi öz cəmlənmiş nəticələrini verir. Nerjini də bura gətirmək lazım gələcək, necə düşünürsünüz?

---

[1] Tox qarına elm lazım deyil (*lat.*)

– Əgər firma işləməyə başlasa, niyə də yox? Hələlik isə biz həyat qabiliyyətimizi sübut etməli və ilk tapşırığı yerinə yetirməliyik.

İlk tapşırıq! İlk tapşırıq elmin yarısıdır! Belə tezliklə olmur.

– Lakin... yəni... Lev Qriqoriç? Bütün bunların nə dərəcədə təcili lazım olduğunu başa düşmürsünüz?

Eh, hələ bir başa da düşməyəydi! “Lazımdır” və “təcili” – komsomolçu Lyovka Rubin bu sözlərlə böyümüşdü. Bunlar otuzuncu illərin ən ali şüarları idi. Polad yox idi, enerji yox idi, çörək yox idi, parça yox idi, amma lazım idi, özü də təcili lazım idi – beləcə domnalar tikilir, blyuminqlər işə salınırdı. Sonralar, müharibədən qabaq, qayğısız elmi axtarışlarında on səkkizinci əsrə qərq olan Rubin ərköyünləşdi. Lakin “təcili lazımdır!” şüarı onun canına hopmuşdu və işi axıra kimi görmək vərdişini boğurdu.

Doğrudan da, əgər ən böyük dövləti cinayətkar aradan çıxa bilərdisə, bu, necə təcili olmaya bilərdi?..

Pəncərədən artıq gün işığı az düşürdü. Yuxarı işıqları yandırdılar və iş masasının arxasına keçib lentlərin üzərində qırmızı və göy rənglərlə işarələnmiş səs növləri nümunələrini, səciyyəvi səsləri, samitlərin qovuşma yerlərini, intonasiya xətlərini nəzərdən keçirməyə başladılar. Bütün bunları ikilikdə, Smolosidova fikir vermədən edirdilər, o isə bütün günü bircə dəqiqəliyə də olsun otaqdan çıxmayaraq, maqnit lentinin yanında oturur, qara köpək kimi onun qarovulunu çəkir, işlə məşğul olan iki nəfərin peysərlərinə baxırdı və bu ağır, inadkar baxışı onların qafalarına, beyinlərinə təsir edirdi. Smolosidov onları ən kiçik, lakin əsas elementdən – sərbəstlikdən məhrum edirdi: bu bütə oxşayan insan onların bütün tərəddüdlərinin şahidi olurdu və müdiriyyətə fərəhlə məruzə etmələrinin də şahidi olacaqdı...

Onlar isə növbə ilə biri tərəddüd edir, o birisinin sözlərində isə əminlik ifadə olunurdu və əksinə. Roytmanın riyaziliyi ona mane olurdu, lakin xidməti mövqeyi onu qızışdırır, irəli getməyə sövq edirdi. Yeni və həqiqi bir elm yaratmaq istəyi Rubini tələsməməyə vadar edirdi, lakin beşilliklərin təcrübəsi və partiyaçı borcu onu qabağa itələyirdi.

Belə alındı ki, ikisi də beş nəfərdən ibarət siyahının yetərli olmasını qəbul etdi. Onlar Sokolniki metrosu yaxınlığında tutulmuş dörd nəfərin (özü də bu dörd nəfəri çox gec tutmuşdular) və Bulbanyukun vəd etdiyi kimi, başqa çıxış yolu olmayacağı halda DTN-dən də bir neçə nəfərin səslərinin də yazılması ilə bağlı izafi fərziyyələr irəli sürmürdülər. Onlar işdən xəbəri olan adamın yox, onun tapşırığı ilə kənar bir şəxsin zəng etməsi ilə bağlı fərziyyəni də psixoloji baxımdan rədd edirdilər.

Bu beş nəfəri də əhatə etmək asan deyildi! Beş səsi adi dinləmə üsulu ilə cinayətkarla müqayisə etdilər. Beş səs növü lentini də cinayətkarla müqayisə etdilər.

– Siz bir baxın, görün səs növlərinin təhlili bizə nə qədər məlumat verir! – Rubin qızğınlıqla sübut edirdi. – Eşidirsiniz, cinayətkar başlanğıcda başqa səslə danışır, onu dəyişdirməyə çalışır. Bəs səs növlərində nə dəyişdi? Yalnız tezliklər üzrə intensivlik – fərdi nitq ahəngi isə ümumiyyətlə, dəyişmədi! Bizim əsas kəşfimiz də budur – səs ahəngi! Cinayətkar axıra kimi dəyişdirilmiş səslə danışsaydı belə, öz səsinin səciyyəviliyini gizlədə bilməyəcəkdi!

– Ancaq səslərin dəyişmə hüdudlarını hələ pis bilirik, – Roytman dirənirdi. – Bəlkə də, mikrointonasiyalarda bu hədlər daha genişdir.

Əgər qulaqla dinləmədə səsin harada oxşadığı, harada isə müxtəlif olduğu ilə bağlı şübhələr yarana bilərdisə, səs növlərində təsvirin amplituda-tezlik xarakteristikası dəyişdirilməklə bu fərq, elə bil, daha aydın nəzərə çarpdırılırdı. (Doğrudur, problem onların görünən nitq aparatının kobud olmasında idi: aparat az sayda tezlik kanallarını fərqləndirirdi, amplituda göstəricilərini də anlaşılmaz yaxmalarla verirdi. Bəraətqazandırıcı məqam isə ondan ibarət idi ki, aparat bu cür məsuliyyətli iş üçün nəzərdə tutulmamışdı).

Beş nəfər şübhəli şəxsdən Zavarzini və Syaqovitını tam əminliklə kənarlaşdırmaq olardı (əlbəttə ki, əgər gələcək elm yalnız bir danışıq əsasında nəticəyə gəlmək imkanı verərsə). Müəyyən bir tərəddüdlə Petrovu da kənarlaşdırmaq olardı (qızışmış Rubin bunu əminliklə edirdi). Volodinin və Şevronokun səsləri isə əsas tonun tezliyinə görə cinayətkarın səsinə uyğun gəlirdi, onunla eyni o,r,l,ş fonemlərinə malik idi, fərdi nitq ahənglərinə görə də ona oxşayırdı.

Məhz bu oxşar səslər üzərində indi fonoskopiya elmini inkişaf etdirmək, onun üsullarını işləmək lazım gələcəkdi. Aparat daha həssas, incə fərqlərin üzə çıxarılması əsasında qurula bilərdi. Roytman və Rubin yaradıcılıq təntənəsi ilə stullarına söykəndilər. Onların xəyali nəzərləri artıq nə vaxtsa qəbul olunacaq, daktiloskopiyaya bənzər qurumu – bircə dəfə də olsa şübhə altına düşmüş bütün insanların səs növlərinin yazılmış olduğu vahid ümumittifaq fonotekasını görürdü. İstənilən cinayətkarın danışığı yazılır, müqayisə edilir, bədniyyət dərhal seyfin qapısı üstündə barmaq izlərini qoyub getmiş oğru tutulan kimi tutulurdu.

Bu arada Oskolupovun yavəri qapı deşiyindən xozeyinin tezliklə gələcəyi barədə xəbərdarlıq etdi.

Hər ikisi ayıldı. Elm elmliyində qalsa da, indi ümumi bir nəticəyə gəlmək və onu Şöbə rəisinin qarşısında həmrəy şəkildə müdafiə etmək lazım idi.

Roytman hesab edirdi ki, çox şeyə nail ola biliblər. Müdiriyyətin fərziyyələrdən yox, müəyyənlikdən xoşu gəldiyini bilən Roytman Rubinə təslim oldu, Petrovun səsini şübhələrdən kənar saymağa və generala qətiyyətlə Şevronok və Volodin haqqında məlumat verməyə razı oldu. Bu iki nəfərlə bağlı isə yaxın bir neçə gün ərzində əlavə araşdırma aparılmalı idi.

Əksinə, vəziyyəti qəlizləşdirən məqam onda idi ki, rədd edilənlərdən ikisi – Syaqovitı və Petrov xarici dillərdə bir kəlmə də bilmirdilər, Şevronok ingilis və holland dillərini bilirdi, Volodin isə fransız dilini öz ana dili kimi, ingilis dilini yaxşı, italyan dilini isə bir az bilirdi. Ağlabatan iş deyildi ki, bu cür məsuliyyətli bir anda, başa düşülməmək səbəbindən danışığın heçə çevrilə biləcəyi bir şəraitdə bu adamın ağzından bildiyi əcnəbi dildə bir kəlmə belə çıxmasın.

– Ümumiyyətlə, Lev Qriqoriç, biz psixologiya ilə hesablaşmaya bilmərik. – Roytman deyirdi. – Hər halda, təsəvvür etməliyik; bu cür telefon danışığına gedən adam kim ola bilərdi? Bu işə onu nə sövq edə bilərdi? Sonra isə konkret olaraq şübhəli şəxslər müqayisə olunmalıdır. Məsələ qoymaq lazımdır ki, bundan sonra bizə, fonoskopiya mütəxəssislərinə, təkcə şübhəli şəxsin səsini və soyadını deyil, həm də onun vəziyyəti, nə ilə məşğul olması, həyat tərzi, hətta tərcüməyi-halı ilə bağlı qısa məlumat da versinlər. Mənə belə gəlir ki, bu saat bizim cinayətkar haqqında bir psixoloji etüd də qura bilərəm...

Dünən rəssama obyektiv idrakın öncədən istənilən emosional çalardan azad olduğunu deyən Rubin indi iki nəfər şübhəli şəxsdən birini daha çox sevmişdi:

– Mən, Adam Veniaminoviç, psixoloji mülahizələri, əlbəttə ki, artıq götür-qoy etmişəm, onlar tərəzinin gözünü Volodin tərəfə əyirlər: arvadı ilə danışığında (arvadı ilə bu danışıq Rubini özü də dərk etmədən yayındırır və çaşdırırdı: tənha qadının səs dalğaları telefonda elə musiqili idi ki, adamı həyəcanlandırırdı və əgər lentə nə isə əlavə etmək lazım gələrdisə, Lev Volodinin arvadının fotoşəklini xahiş edərdi) – arvadı ilə söhbətdə o çox süstdür, əzgindir, hətta apatiyaya düşmüş kimidir, belə şeylər təqibdən ehtiyatlanan cinayətkar üçün səciyyəvidir, Şevronokun bazar günü cəh-cəh vurmağında isə buna oxşar heç nə yoxdur, razıyam. Lakin ilk gündəncə elmin obyektiv göstəricilərinə deyil, kənar mülahizələrə əsaslanmış olsaq, bunda yaxşı bir şey görmürəm. Mənim səs növləri ilə bağlı böyük iş təcrübəm var, siz də mənə inanmalısınız: çoxsaylı hissolunmaz əlamətlərə görə mən tam əminəm ki, cinayətkar Şevronokdur. Sadəcə, vaxt çatışmadığı üçün mən bütün bu əlamətləri lentin üzərində ölçə və rəqəmlər dilinə çevirə bilməmişəm. (Filoloqun həmişə buna vaxtı çatmırdı!) Əgər bu saat boğazımdan yapışıb desəydilər: yalnız bir ad çək və zəmanət ver ki, cinayətkar məhz odur, mən tərəddüd etmədən Şevronokun adını çəkərdim!

– Lakin biz bunu etməyəcəyik, Lev Qriqoriç, – Roytman mülayim tərzdə onunla razılaşmadı.

– Gəlin ölçü cihazı ilə işləyək, gəlin rəqəmlər dilinə çevirək, onda danışa bilərik.

– Buna görün nə qədər vaxt gedəcək?! Sizə isə təcili lazımdır!

– Bəs əgər həqiqət bunu tələb edirsə?

– Siz bir özünüz baxın, baxın! – səs növləri lentlərini yenidən silkələyərək, onların üstünə yenidən kül tökərək, Rubin qızğınlıqla Şevronokun təqsirini sübut etməyə başladı.

Gödək ayaqlarını hökmlə ataraq sakitcə otağa girən general-mayor Oskolupov da onları bununla məşğul olduqları zaman gördü. Başına kip basılmış papağına görə onu hamı yaxşı tanıyırdı və kəskin şəkildə əyilmiş üst dodağından görünürdü ki, general nədənsə möhkəm narazıdır.

Onlar yerlərindən atıldılar, general divanın bir qırağına oturdu, əllərini ciblərinə saldı və əmr edirmiş kimi donquldandı:

– Hə!

Rubin Roytmana məruzə etmək imkanı verərək, nəzakətlə susurdu.

Roytmanın məruzəsi zamanı Oskolupovun yanaqları sallanmış sifətinə dərin düşüncə ifadəsi qondu, göz qapaqları yuxulu imiş kimi aşağı düşdü, hətta yerindən durub ona təklif olunan lentlərə belə baxmadı.

Roytman məruzə edərkən Rubin əzab çəkirdi: bu cür ağıllı adamın dəqiq sözlərində belə o, tədqiqatı boyu özünü qabağa aparmış məzmunun, hissin itirildiyini görürdü. Roytman məruzəsini Şevronokla Volodindən şübhələndiklərini, son nəticə üçün isə onların yeni danışıqlarının yazılmalı olduğunu deməklə başa vurdu. Bundan sonra o, Rubinə baxaraq dedi:

– Deyəsən, Lev Qriqoriç nə isə əlavə etmək, ya da nəyi isə düzəltmək istəyir.

Foma Oskolupov Rubin üçün kötük idi, faydasız və ona yaxşı tanış olan bir kötük. İndiki halda isə bu adam həm də sovet hakimiyyətinin nümayəndəsi, dövlətin görən gözü, Rubinin özünü həsr etdiyi tərəqqipərvər qüvvələrin təmsilçisi idi. Buna görə də Rubin həyəcanla, lentləri və səs növləri albomlarını başının üstündə yellədə-yellədə danışmağa başladı. O, generaldan bir şeyi başa düşməyi xahiş edirdi: nəticə hələ ikili olsa da, bu cür ikilik fonoskopiya elminin özünə xas deyil, sadəcə, son qərarın verilməsi üçün lazım olan vaxt çox az idi, yeni maqnit yazıları lazımdır, Rubinin şəxsi qənaətinə gəlincə isə...

Sahib artıq yuxulu-yuxulu deyil, üzünü turşudaraq, çimçəşirmiş kimi qulaq asırdı. İzahatın sonunu gözləmədən Rubinin sözünü kəsdi:

– Bu da mənə tas qurub fal açır! Sizin “elm”iniz mənim nəyimə gərəkdir? Mənə cinayətkarı tutmaq lazımdır. Məsuliyyətlə məruzə edin: cinayətkarın burada, masanızın üstündə olması dəqiqdir? O, azadlıqda gəzmir ki? Bu beş nəfərdən savayı?

Hirsli-hirsli baxdı. Onlar isə generalın qabağında heç nəyə söykənmədən durmuşdular.

Rubinin yanlara salınmış əllərindəki kağız lentlər döşəmə ilə sürünürdü. Arxada isə Smolosidov qara əjdaha kimi maqnitofonların üzərinə çökmüşdü.

Rubin əzginləşdi. Ümumiyyətlə, bu səpgidə danışmaq fikrində olmamışdı.

Rəislərin rəftar tərzlərinə daha çox alışmış Roytman mümkün qədər cəsarətlə dedi:

– Bəli, Foma Quryanoviç, mən, əslində... Biz əslində... Biz əminik: bu beş nəfərin arasındadır.

(Daha nə deyə bilərdi ki?..)

Foma gözünü qıydı.

– Siz sözlərinizə görə cavabdehsiniz?

– Bəli, biz... Bəli... cavab veririk...

Oskolupov ağır-ağır divandan qalxdı:

– Baxın, mən dilinizdən dartmamışam. Bu saat gedib nazirə məruzə edəcəyəm. İt uşaqlarının ikisini də həbs edərik!

(Elə nifrətlə baxdı ki, dərhal aydın oldu – iksini də həbs edəcəklər.)

– Tələsməyin, – Rubin dilləndi. – Heç olmasa daha bir sutka! Bizə tam sübutları əsaslandırmağa imkan verin!

– Hə, istintaq başlanacaq, – buyurun, qoyun mikrofonu müstəntiqin masası üstünə – istəsəniz, lap üç saat yazın.

– Axı onlardan biri təqsirsiz olacaq! – Rubin etiraz etdi.

– Necə yəni təqsirsiz? – Oskolupov təəccübləndi və yaşıl gözlərini tam açdı. – Ümumiyyətlə, heç bir təqsiri olmayacaq?.. Orqanlar taparlar, ayırd edərlər.

Və yeni elmin banilərinə heç bir xoş söz demədən çıxıb getdi.

Oskolupovun rəhbərlik üslubu belə idi: tabeçiliyində olanların heç birini tərifləməmək – qoy daha çox can yandırsınlar. Əslində, onun üslubu deyildi, bu üslub özündən gəlirdi.

Lakin yenə də ağır idi.

Onlar bir az bundan əvvəl təzə yaranan elmin böyük gələcəyi haqqında xəyallara daldıqları həmin o stullara oturdular. Və səsləri kəsildi.

Sanki, bu qədər yaraşıqla, bu cür incəliklə tikdiklərinin hamısını tapdalayıb əzdilər. Sanki, fonoskopiya, ümumiyyətlə, heç lazım deyildi.

Əgər bir nəfərin əvəzinə iki nəfəri həbs etmək mümkündürsə, bəs əminlik üçün niyə beşini də yox?

Roytman yeni qrupun nə qədər səbatsız olduğunu aydın başa düşdü, xatırladı ki, akustika laboratoriyası yarıya qədər dağıdılıb, pərən-pərən salınıb və gecəki dünyanın narahatlığı və tənhalıq hissi onu bir də bürüdü.

Rubində isə çoxsaatlıq fədakar coşqunluq bütövlüklə söndü. Yadına düşdü ki, qara ciyəri ağrıyır, saçları tökülür, arvadı da qocalır, hələ, ən azı, beş il də yatmalıdır, lənətəgəlmiş aparatçılar isə inqilabı ildən-ilə bataqlığa sürükləyirlər – budur, Yuqoslaviyanı rüsvay etdilər.

Lakin düşündüklərini dilinə gətirmədilər, sadəcə, oturub susdular.

Onların peysərləri arxasında isə Smolosidov susurdu.

Rubin artıq Çinin kommunist ərazisi qırmızı karandaşla rənglənmiş xəritəsini asmışdı.

Bircə bu xəritə ona hərarət verirdi. Heç bir şeyə baxmadan, heç nəyə baxmadan biz qalib gəlirik...

Qapını döyüb Roytmanı çağırdılar. Birləşmiş partiya-komsomol siyasi dərsi başlanmışdı və o gedib həm əməkdaşlarını dərsə salmalı, həm də özü iştirak etməli idi.

88

Bazar ertəsi təkcə Marfino şaraşkasında deyil, bütün Sovet İttifaqında Mərkəzi Komitə tərəfindən müəyyən edilmiş siyasi təhsil günü idi. Bu gün yuxarı sinif şagirdləri də, evdar qadınlar da, inqilab veteranları da, ağsaqqal akademiklər də axşam saat altıdan səkkizə kimi parta arxasına keçir və bazar günü hazırladıqları konspektlərini açırdılar. (Rəhbərin ləğv olunmamış istəyinə müvafiq olaraq vətəndaşlardan təkcə şifahi cavablar deyil, həm də öz əlləri ilə yazdıqları konspektlər tələb olunurdu.)

Yeni Tip Partiya tarixini olduqca dərindən mənimsəyirdilər. Hər il oktyabrın birindən başlayaraq, xalqçıların səhvlərini, Plexanovun səhvlərini və Lenin-Stalinin iqtisadçılığa, leqal marksizmə, opportunizmə, xvostizmə, revizionizmə, anarxizmə, otzovizmə, likvidatorçuluğa, allahaxtaranlara və ziyalı simasızlığına qarşı mübarizəsini öyrənirdilər. Vaxta qənaət etmədən əlli il bundan əvvəl qəbul olunmuş (o vaxtdan sonra çoxdan dəyişdirilmiş) partiya nizamnaməsinin bəndləri izah edilir, köhnə və yeni “İskra” arasındakı fərqlər, bir addım irəli, iki addım geri, qanlı bazar günü öyrənilirdi – bundan sonra isə növbə “Qısa kurs”un kommunist ideologiyasının fəlsəfi əsaslarını izah edən Dördüncü Fəslinə çatırdı – nə üçünsə dərnəklərin hamısı məhz həmin fəsildə rüsvayçılıqla ilişib qalırdılar. Bu isə dialektik materializmin qüsurları, ya da müəllif təhkiyəsinin aydın olmaması ilə izah oluna bilməzdi (fəsil Leninin Ən Yaxşı Şagirdi və Dostu tərəfindən yazılmışdı), buna görə də yeganə səbəb kimi geri qalmış kütlə üçün dialektik təfəkkür tərzinin çətinlikləri və qarşısıalınmaz şəkildə gəlib çıxan yaz göstərilə bilərdi. May ayında, Dördüncü Fəslin öyrənilməsinin qızğın çağında, zəhmətkeşlər əmək istiqrazlarına yazılmaqla canlarını qurtarır və bununla da siyasi dərslər başa çatırdı.

Oktyabrda, dərnəklər yenidən yığışmağa başlayanda isə, Dahi Rəhbərin tez bir zamanda müasir dövrə, onun nöqsanlarına və hərəkətverici ziddiyyətlərinə keçmək arzusuna baxmayaraq, yay ərzində zəhmətkeşlərin materialı tamam yaddan çıxardıqlarını, Dördüncü Fəslin başa çatdırılmadığını nəzərə almaq lazım gəlirdi, təşviqatçılara yenidən xalqçıların səhvlərindən, Plexanovun səhvlərindən, iqtisadçılığa və leqal marksizmə qarşı mübarizədən danışmaq tapşırığı verilirdi. İldən-ilə belə davam edirdi. Bu gün Marfinoda keçirilən “Dialektik materializm qabaqcıl dünyagörüşüdür” mövzusunda mühazirə də ona görə vacib və maraqlı idi ki, Dördüncü Fəsli başa vurmalı, Leninin parlaq və dahi “Materializm və empiriokritisizm” əsərinə keçilməli idi ki, bundan sonra, nəhayət ki, Marfinonun partiya və komsomol təşkilatları müasirliyin geniş yoluna çıxacaq, partiyamızın birinci imperialist dünya müharibəsi və Fevral inqilabına hazırlıq dövründəki fəaliyyətini öyrənə biləcəkdilər. Marfino əməkdaşlarının xoşuna gələn bir də o idi ki, mühazirə üçün konspektlər tutmaq tələb olunmurdu (kim bunu etmişdisə, növbəti həftəyə saxlaya bilərdi, kim etməmişdisə, bir həftəyə başqalarından köçürə bilərdi). Bir maraqlı cəhət də onda idi ki, mühazirəni sıravi təşviqatçı deyil, vilayət partiya komitəsinin məruzəçisi Raxmankul Şamsetdinov oxuyacaqdı. Nahar fasiləsindən qabaq laboratoriyaları gəzən Stepanov hamını xəbərdar edirdi ki, deyilənlərə görə, mühazirəçi çox maraqlı oxuyur. (Mühazirəçi ilə bağlı bir məqamdan Stepanovun özünün də xəbəri yox idi: Şamsetdinov Mamulovun yaxın dostu idi – Beriyanın katibliyində işləyən Mamulovun yox, o biri Mamulovun, onun doğma qardaşının, hərbi zavodun nəzdindəki Xovrinsk düşərgəsinin rəisinin. Bu Mamulovun Krasnaya Presnya yatab həbsxanasında xüsusi olaraq seçilmiş qızlarla bir yerdə özünü və məclis dostlarını əyləndirən sabiq moskvalı, indi isə həbs edilmiş aktyorlardan ibarət şəxsi təhkimli teatrı da vardı. Moskva vilayət komitəsində Şamsetdinova olan xüsusi hörmətin səbəbi də onun Mamulovlarla yaxınlığı idi. Sadalanan səbəblər isə mühazirəçiyə qabaqcadan hazırlanmış mətnləri sözbəsöz oxumaq əvəzinə öz natiqlik məharətini nümayiş etdirmək cəsarəti verirdi.)

Mühazirə ilə bağlı ciddi xəbərdarlıqlar edilməsinə, onun maraqlı olmasına baxmayaraq, Marfino əməkdaşları könülsüz gəlir, müxtəlif bəhanələrlə laboratoriyalarda ləngiməyə çalışırdılar. Hər yerdə bir azad əməkdaş qalmalı idi – dustaqları nəzarətsiz qoya bilməzdilər! – və Vakuum laboratoriyasının heç vaxt heç bir iş görməyən rəisi təcili görülməli olan işlərin onun laboratoriyada olmasını tələb etdiyini deyərək əməkdaşları Tamara və Klaranı mühazirəyə göndərdi. Roytmanın Akustika laboratoriyası üzrə müavini də belə etdi: özü qaldı, Simoçkanı isə mühazirəni dinləməyə göndərdi. Mayor Şikin də gəlmədi, lakin onun sirli fəaliyyətini partiyanın özü də yoxlaya bilməzdi.

Gələnlər də ki, vaxtında gəlmir, yalandan özlərini təvazökar kimi göstərmək istəyərək, arxa sıraları tuturdular.

İnstitutda iclas və mühazirələr üçün ayrılmış xüsusi otaq var idi. Bura birdəfəlik çoxlu stul gətirmiş, onları payalarla bir-birinə bərkitmiş, elə birdəfəlik də yerə mıxlamışdılar. (Komendant bunu ona görə etmişdi ki, stulları bütün obyekt boyu daşıyıb dağıtmasınlar.) Sıralar otağın ölçülərinin kiçik olması səbəbindən sıx qoyulmuşdu və oturanların dizləri qabaq cərgəni birləşdirən payaya dirənirdi. Buna görə də hamıdan qabaq gələnlər öz sıralarını arxaya çəkməyə çalışırdılar ki, ayaqlarına rahat olsun. Müxtəlif sıralarda oturmuş cavan əməkdaşlar arasında bu istək müxtəlif zarafatlara, gülüşə səbəb olurdu. Stepanovun və onun göndərdiyi çaparların səyi nəticəsində yeddiyə iyirmi beş dəqiqə işləmiş bütün sıralar, axır ki, doldu, yalnız bir-birinə möhkəm sıxılmış üçüncü və ikinci sıralarda artıq heç kəs otura bilməzdi.

– Yoldaşlar! Yoldaşlar! Bu biabırçı faktdır! – gecikənləri tələsdirən Stepanovun eynəklərinin qurğuşunu işıldadı. – Siz vilayət partiya komitəsinin mühazirəçisini gözləməyə məcbur edirsiniz! (Mühazirəçi özünü nüfuzdan salmamaq üçün Stepanovun kabinetində gözləyirdi.)

Zala sonuncu Roytman girdi. Başqa yer tapmayaraq – bütün yerlər yaşıl kitellər tərəfindən tutulmuşdu, onların arasında adda-budda ala-bəzək qadın paltarları da gözə dəyirdi – o, birinci cərgəyə keçdi və sol qıraqdan, dizlərini, az qala, rəyasət heyətinin masasına dirəyərək oturdu. Sonra Stepanov Yakonovun dalınca getdi – partiya üzvü olmasa da, belə məsul mühazirədə iştirak etmək onun üçün vacib və maraqlı idi. Yakonov divarın dibi ilə irəlilədi, iri gövdəsini hazırda onun tabeçiliyində olan əməkdaşlar yox, partiya-komsomol fəalları sayılan adamların yanından dartaraq apardı. Arxa sıralarda boş yer tapmayan Yakonov birinci sıraya keçdi və sağ kənardan, Roytmanla yan-yana oturdu.

Bundan sonra Stepanov mühazirəçini gətirdi. Mühazirəçi enlikürək, cüssəli, sıx qara saçları kül rəngi alaraq çallaşmağa başlamış adam idi. Özünü tamamilə sərbəst aparırdı, sanki, otağa Stepanovla bir parç pivə içməyə gəlmişdi. Həddindən artıq sadə, bəzi yerləri əzilmiş açıq boston kostyum geymiş, düyünü yumruq boyda ala-bəzək qalstuk taxmışdı. Əlində nə bir dəftər nə də qeydlər vərəqi yox idi. İçəri girən kimi birbaşa mətləbə keçdi.

– Yoldaşlar! Bizi əhatə edən dünyanın nə olması hər birimizi maraqlandırır.

Rəyasət heyətinin qırmızı plakat bezi ilə örtülmüş masası üstündən iri gövdəsini zala tərəf əyərək, susdu. Hamıya elə gəldi ki, indicə, ikicə sözlə bizi əhatə edən dünyanın nə olduğunu deyəcək. Lakin mühazirəçi naşatır spirti iyləmiş kimi kəskin tərzdə dikəldi və qəzəblə qışqırdı:

– Bu suala bir çox filosoflar cavab vermək istəmişlər! Ancaq Marksdan əvvəl bunu heç kəs edə bilmədi! Çünki metafizika keyfiyyət dəyişmələrini qəbul etmir! Əlbəttə, – iki barmağı ilə cibindən qızıl saatını çıxartdı, – saat yarım ərzində bunu sizin üçün işıqlandırmaq çətindir, amma saatı cibinə qoydu, – mən çalışaram.

Özünə mühazirəçi masasının tinində üzü zala tərəf yer eləmiş Stepanov onun sözünü kəsdi:

– Vaxtı artırmaq da olar. Biz çox şad olarıq.

Qızlardan bir neçəsinin ürəyi düşdü (onlar bu gün kinoya tələsirdilər).

Ancaq mühazirəçi yanlara açılmış əllərinin alicənab jesti ilə göstərdi ki, onun da üstündə rəislər durur.

– Reqlament! – Stepanovu geri oturtdu. – Marksa və Engelsə təbiətin və cəmiyyətin düzgün mənzərəsini vermələrində nə kömək etmişdi? Onlar tərəfindən dahiyanə işlənmiş, Lenin və Stalin tərəfindən inkişaf etdirilmiş, dialektik materializm adını almış fəlsəfi sistem. Dialektik materializmin ilk iri bölməsi – materialist dialektikadır. Mən onun əsas müddəalarını qısaca səciyyələndirəcəyəm. Adətən, Prussiya filosofu Hegele istinadla deyirlər ki, guya, dialektikanın əsas cizgilərini o təsvir etmişdir. Lakin bu əsla və köklü olaraq belə deyil, yoldaşlar! Hegeldə dialektika başı üstə durmuşdu, bu şübhəsizdir! Marks və Engels onu ayaq üstə qoydular, içindəki rasional dəni götürdülər, idealist zir-zibili isə tulladılar! Marksist dialektik metodu – bu düşməndir! İstənilən durğunluğun, metafizikanın və dini mövhumatın düşməni! Dialektikada isə cəmi dörd cəhəti qeyd edirik. Birinci cəhət, bu... qarşılıqlı əlaqədir! Bir-birindən təcrid olunmuş əşyalar topası yox, qarşılıqlı əlaqə. Təbiət və cəmiyyət – bu, sizə daha aydın olması üçün, mebel mağazası deyil. Orada hər şey qoyulub, hər şey yığılıb, amma qarşılıqlı əlaqə yoxdur. Təbiətdə isə hər şey əlaqəlidir, hər şey əlaqəlidir, siz bunu yadda saxlayın, bu, sizə elmi tədqiqatlarınızda çox kömək edəcək!

Vaxtlarına qənaət etməyib on dəqiqə tez gəlib arxa sıralarda oturanlar daha sərfəli vəziyyətdə idilər. Eynəklərini ciddiyyətlə işıldadan Stepanov arxa sıraları görə bilmirdi. Orada isə qvardiyaçı kimi şax qamətli leytenant məktub yazıb Akustika laboratoriyasında işləyən, tünd rəngli donunun üstündən qırmızı rəngdə xarici kofta geymiş tatar qızı (o da leytenant idi) Toneçkaya ötürdü. Məktubu dizləri üstündə açan Tonya qabağında oturanın kürəyi arxasında gizləndi. Onun qara kəkili alnından sallandı və bu da qızı daha cazibədar etdi. Məktubu oxuyan kimi bir az qızardı və qonşularından karandaş və ya avtoqələm soruşmağa başladı.

– ...misalların sayını artırmaq da olar... Dialektikanın ikinci cəhəti hər şeyin hərəkətdə olmasıdır. Hər şey hərəkət edir, sükunət yoxdur və heç vaxt olmayıb, bu faktdır! Elm də hər şeyi hərəkətdə, inkişafda öyrənməlidir, lakin bu zaman möhkəm yadda saxlamaq lazımdır ki, bu, qapalı çevrə içində baş verən hərəkət deyil, əks halda müasir yüksək həyat yarana bilməzdi. Hərəkət vintvarı pilləkən üzrə gedir, bunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur, daim yuxarı, yuxarı, bax belə...

Əlinin sərbəst yellənməyi ilə bunun necə baş verdiyini göstərdi. Mühazirəçi nə söz seçimində, nə də bədən hərəkətlərində çətinlik çəkmirdi. Sədarətdəki artıq stulların hərəsini bir yana ataraq masanın ətrafında özünə üç kvadrat metrə qədər yer boşaltmışdı və rahatca gəzişir, yerində sayır, ağır çəkisi altında cırıldayan stulun söykənəcəyindən tutub yellənirdi. “Şübhəsizdir” və “sübuta ehtiyacı yoxdur” sözlərini xüsusilə bərkdən, sanki, kapitan körpüsündə durub qiyamı yatırırmış kimi qətiyyətlə deyirdi – özü də bu sözləri təsadüfi yerlərdə deyil, onlarsız da bitkin olan sübutlar silsiləsini daha da möhkəmləndirmək lazım gələndə işlədirdi.

– Dialektikanın üçüncü cəhəti kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsidir. Bu vacib cəhət bizə inkişafın nə demək olduğunu başa düşməyə kömək edir. Burada hər şeydən əvvəl Darvini misal göstərmək lazımdır. Engels bu cəhəti elmdən misallar gətirməklə izah edir. Suyu götürün, lap elə bu qrafindəki suyu, temperatur on səkkiz dərəcədir, sadəcə, sudur. Buyurub isidə bilərsiniz. Otuz dərəcəyə qədər isidin, yenə su olaraq qalacaq. Onu səksən dərəcəyə qədər qızdırın, yenə də adi su olaraq qalacaq. Bəs yüz dərəcəyə qədər qızdırsaq? Onda nə olacaq? Buxar!

Mühazirəçi bunu elə qalibanə bir səslə dedi ki, zalda oturanların çoxu diksindi.

– Buxar! Suyu buza da çevirmək olar! Nə alınır? Kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsi! Engelsin "Təbiətin dialektikası"nı oxuyun, orada sizin gündəlik çətinliklərinizi işıqlandıra biləcək çoxlu başqa misallar da verilir. Baxın, indi deyirlər: bizim sovet elmimiz ona nail olmuşdur ki, havanı da maye halına sala bilirik. Bəs niyə yüz il bundan əvvəl belə şey insanların ağlına gəlməyib!? Ona görə ki, kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsi qanununu bilmirdilər! Hər şeydə belədir, yoldaşlar! Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı misallar da gətirəcəyəm...

İstənilən mühazirəçidən də əvvəl və heç bir mühazirəçi olmadan da Roytman bilirdi ki, diamat alimə hava və su kimi lazımdır, diamatsız həyat hadisələrindən baş açmaq olmaz. Ancaq iclaslarda, seminarlarda, bugünkü kimi mühazirələrdə oturanda beyninin yavaş-yavaş çevrilərək köndələn dayandığını fiziki olaraq hiss edirdi. Əqli müqaviməti göstərməsinə baxmayaraq, əldən düşmüş adam yuxuya gedən kimi, tədricən dumanlı bir dövrəyə düşürdü. Silkələnmək istəyirdi. O, atomun quruluşu ilə, dalğa mexanikası ilə bağlı heyrətamiz misallar gətirə bilərdi. Ancaq heç vaxt özündə vilayət komitəsindən gəlmiş yoldaşın sözünü kəsməyə və ya ona ağıl öyrətməyə güc tapa bilməzdi. Badama oxşar gözləri ilə anastiqmatik eynəkləri arxasından başı yaxınlığında əl-qol atan mühazirəçiyə eyhamla baxırdı.

Mühazirəçinin səsi guruldayırdı:

– Beləliklə, kəmiyyətdən keyfiyyətə keçid partlayış şəklində ola bilər, amma təkamül yolu ilə də baş verə bilər, bu faktdır! İnkişaf zamanı partlayış heç də həmişə zəruri deyil. Bizim sosialist cəmiyyətimiz heç bir partlayış olmadan inkişaf etmişdir və edəcəkdir, bu şübhəsizdir! Lakin sosial-reneqatlar, sosial-satqınlar, hər cür sağçı sosialistlər xalqı aldadırlar. Deyirlər ki, kapitalizmdən sosializmə də partlayışsız keçmək olar. Necə yəni partlayışsız?! Deməli, inqilab olmadan? Dövlət maşını sındırılmadan? Parlament yolu ilə? Qoy bu nağıllarını körpə uşaqlara danışsınlar, yaşlı marksistlərə yox! Lenin bizə öyrətmişdir və dahi nəzəriyyəçi yoldaş Stalin də öyrədir ki, silahlı mübarizə olmadan burjuaziya hakimiyyətdən əl çəkməyəcək!!

Başını geri atanda pırtlaşıq saçları titrəyirdi. Mühazirəçi göy haşiyəli iri dəsmalı ilə burnunu sildi, saatına baxdı, vaxta sığışa bilmədiyi üçün çiyinlərini çəkdi, sonra saatı qulağına yaxınlaşdırdı.

– Dialektikanın dördüncü cəhəti, – elə qışqırdı ki, bəziləri yenə diksindi, – bu... bunlar... ziddiyyətlərdir! Əksliklərdir! Ölüb gedən və yeni yaranan, mənfi və müsbət! Bunlar hər yerdədir, yoldaşlar, bu, sirr deyil! Elmi misallar da gətirmək olar, buyurun, elektrik! Əgər şüşəni ipəyə sürtsən, müsbət olacaq, əgər qatranı xəzə sürtsən, mənfi alınacaq! Ancaq onların vəhdəti, sintezi sənayemizə enerji verir. Misal üçün uzağa getmək lazım deyil, yoldaşlar, onlar hər yerdə və hər yanda var: isti müsbətdir, soyuq isə mənfidir, ictimai həyatda da biz müsbət və mənfi arasındakı bu barışmaz münaqişə ilə rastlaşırıq. Gördüyünüz kimi, diamat elm sahələrinin nail olduğu ən yaxşı nə varsa, özünə hopdurub. Marksizm banilərinin aşkarladıqları inkişafın daxili ziddiyyətləri təkcə cansız təbiətdə təzahür etmir, həm də ibtidai icma quruluşundan başlayaraq, gözümüzün önündə çürüməkdə olan imperializmə kimi bütün formasiyaların hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur! Və yalnız bizim sinifsiz cəmiyyətimizdə hərəkətverici qüvvə, şübhəsiz ki, daxili ziddiyyətlər yox, şəxsiyyətlərə fərq qoymadan tənqid və özünütənqiddir!

Mühazirəçi əsnədi və ağzını vaxtında bağlaya bilmədi. Birdən tutuldu, sifətində şaquli qırışlar yarandı, aşağı çənəsi güclə qarşısı alınan konvulsiya içində titrədi. Artıq həddindən artıq yorğun bir tonla ayaq üstə durub danışmaq istədi:

– Buxarin kimi müxalifətçilər və təslimçilər həyasızcasına iftiralar yayırdılar ki, guya, bizdə sinfi ziddiyyətlər mövcuddur, lakin...

Yorğunluq onu yıxdı, o, gözlərini döydü, stula çökdü və tamamilə əzgin bir səslə cümləsini bitirdi:

– ...lakin bizim Mərkəzi Komitə onlara sarsıdıcı cavab verdi.

Mühazirənin orta hissəsini bütövlükdə belə oxudu. Görünürdü ki, onu gözlənilmədən ya daxili bir azar yaxalamışdı, ya da bu lənətəgəlmiş saat yarımın nə vaxtsa qurtaracağına ümidini itirmişdi.

Mühazirəçi dəfndə danışırmış kimi pıçıltı ilə, sanki, bütün hər şey onun və dinləyicilərinin əleyhinə imiş kimi danışırdı. O, sanki, cəngəlliklərdə dolaşır və heç bir çıxış yolu görmürdü:

– Yalnız materiya mütləqdir, elmin bütün qanunları isə nisbidir... Yalnız materiya mütləqdir, materiyanın hər bir qeyri-tipik növü nisbidir... materiyadan başqa mütləq olan heç nə yoxdur. Hərəkət isə onun əbədi atributudur... hərəkət mütləqdir, sükunət nisbidir... Mütləq həqiqətlər yoxdur, istənilən həqiqət nisbidir... Gözəllik anlayışı nisbidir... Xeyir və şər anlayışları nisbidir...

Stepanovun mühazirəyə qulaq asıb-asmadığı məlum deyildi, lakin onun görünüşü keçirilən tədbirin siyasi vacibliyini dərk etməyindən, bu cür böyük mədəni hadisənin məhz Marfino divarları arasında gerçəkləşməsinin əhəmiyyətindən doğan qürurdan xəbər verirdi.

Yakonov və Roytman mühazirəçiyə məcburən qulaq asırdılar, çünki yaxın oturmuşdular. Dördüncü sırada yanaqları qızarmış eponj[1] donlu bir qız da qabağa əyilərək deyilənlərə qulaq asırdı. Qızda mühazirəçiyə sual vermək istəyi yaranmışdı, amma ondan nə soruşacağını heç cür müəyyənləşdirə bilmirdi.

Bir də ensiz uzun başı oturanların mundir sıxlığından yuxarı çıxmış Klıkaçov mühazirəçiyə diqqətlə baxırdı. Lakin o da qulaq asmırdı: onun özü siyasi dərslər aparırdı və bundan da yaxşı mühazirə oxuya bilərdi, bugünkü mühazirənin də hansı təlimati materiallar əsasında hazırlandığını çox yaxşı bilirdi. Klıkaçov, sadəcə, darıxdığından mühazirəçiyə diqqət kəsilmişdi, – əvvəlcə onun ayda nə qədər ala biləcəyini götür-qoy etdi, sonra isə mühazirəçinin yaşını və həyat tərzini müəyyənləşdirməyə çalışdı. Mühazirəçini qırxa yaxın yaşı ola bilərdi, amma sifətinin kül rəngi alması, qırış-qırış olması, burnunun şişib qızarması əllidən də o yana aparır və ya deyirdi ki, bu adam həyatdan çox şey götürür və həyat da ondan öz qisasını alır.

Bütün qalanları aşkar qulaq asmırdılar: Tonya və hündürboy leytenant artıq dörd bloknot vərəqini yazıb doldurmuşdular, daha bir leytenant isə Tamara ilə maraqlı oyun oynayırdı: əvvəlcə onun bir barmağından, sonra daha bir barmağından tutur, beləcə bütün əlini ovcunun içinə salırdı, qız da o biri əli ilə leytenantın qolunu şappıldadır və öz pəncəsini dartıb onun əlindən çıxarırdı. Sonra hər şey təzədən başlayırdı. Oyun onları möhkəm cəzb etmişdi, ancaq Stepanovun görə biləcəyi üzlərində məktəbli hiyləgərliyi ilə ciddi ifadəni qoruyub saxlaya bilmişdilər. 4-cü qrupun rəisi (yenə də Stepanovdan gizli, dizləri üstündə) 1-ci qrupun rəisinə artıq işləyən sxeminə hansı əlavəni etmək istədiyini yazırdı.

Amma onların hamısına qırıq-qırıq da olsa mühazirəçinin səsi gəlib çatırdı, – birrəngli parlaq mavi don geymiş Klara Makarıqina isə qabağındakı stulun söykənəcəyinə dirsəklənmişdi və üzünü əlləri arasında gizlətmişdi. Otaqda baş verən hər şeyə qarşı kar və kor oturmuşdu, möhkəm sıxılmış göz qapaqlarının təsiri altında yaranmış qara-qırmızı duman içində dolaşırdı. Ruskanın dünənki öpüşündən sonra onu sevinc, çaşqınlıq və kədər hissi tərk etmirdi. Hər şey həlledilməz dərəcədə qarışmışdı. Onun həyatında Erik niyə olmuşdu? Onu nəzərə almamaq olardımı? İndi Ruskanı necə gözləməmək olardı? Onunla bir qrupda qalmaq, baxışlarına rast gəlmək, yenidən və yenidən onunla danışmaq necə mümkün ola bilərdi? Bəlkə, başqa qrupa keçsin? Mühəndis-polkovnik Rostislavın özünü başqa yerə keçirməyə hazırlaşmırdımı? İki saat bundan əvvəl Ruskanı çağırmışdı, hələ indiyə kimi qayıtmayıb. Onun siyasi dərsə kimi qayıtmamağı Klara üçün rahat idi, mühazirəyə də həvəslə qaçıb gəlmişdi ki, görüşü müvəqqəti də olsa təxirə salsın. Lakin bu axşam onların qarşılıqlı izahatları qaçılmaz olacaqdı. Otaqdan çıxarkən geri döndü və ona dözülməz iradla baxdı. Dünən vəd vermək, bu gün isə... Doğrudan da, bu, yaramazlıq kimi görünməli idi. (O bilmirdi ki, həyatda daha heç vaxt görüşməyəcəklər: Ruska həbs olunub və həbsxana qərargahında yerləşən balaca dar boksa aparılıb. Vakuum laboratoriyasında isə elə bu dəqiqələrdə mayor Şikin laboratoriya rəisinin müşahidəsi altında Ruskanın masasını sındırıb axtarırdı.)

---

[1] *Eponj* – parça növü

Mühazirəçinin qüvvəsi təkrar yerinə gəldi. O canlandı, ayağa durdu, iri yumruğunu yellədərək, Aristotelin və marksizmin təzyiqi qarşısında çöküb getmiş orta əsrlər sxolastikasının törəməsi olan formal məntiqi asanlıqla darma-dağın etməyə başladı.

Ən yeni amerikan jurnalları məhz Marfinoya gəlirdi, bu yaxınlarda isə bütün Akustika laboratoriyası üçün Rubin yeni elm olan kibernetika haqqında məqaləni tərcümə etmişdi və Roytmandan əlavə daha bir neçə zabit onu oxumuşdu. Bu elm bütövlükdə çoxdan söyülüb-döyülən formal məntiqə əsaslanırdı: “bəli” – bəli, “xeyr” – xeyr, üçüncü variant ola da bilməzdi. Con Bulun “İkirəqəmli cəbr”i də

“Kommunist manifesti” ilə eyni ildə çıxmışdı, lakin heç kəs ona fikir verməmişdi.

– Dialektik materializmin ikinci böyük bölməsi isə fəlsəfi materializmdir, – mühazirəçinin səsi guruldayırdı. – Materializm Platonun əsasını qoyduğu, sonralar isə yepiskop Berklinin, Maxın, Avenariusun, Yuşkeviçin və Valentinovun tipik təmsilçiləri olduğu mürtəce idealizm fəlsəfəsi ilə mübarizədə formalaşmışdır.

Yakonov bərkdən ufuldadı, hamı dönüb ona baxdı. Bu zaman o; üzünü turşutdu, böyrünü tutdu. Zalda oturanlardan təkcə Roytmanla fikirlərini bölüşə bilərdi, lakin məhz onunla bunu etmək istəmirdi. Ona görə də üzünə müti-diqqətli ifadə verib oturmuşdu. Yalvar-yaxarla aldığı sonuncu ayını da belə şeylərə həsr etməli olurdu!..

– Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, materiya bütün varlığın substansiyasıdır! – mühazirəçi davam edirdi. – Materiya məhv olmur, bu şübhəsizdir! Və bunu elmi yolla sübuta yetirmək mümkündür. Məsələn, torpağa dən atırıq, o itmir ki? Yox! O, bitkiyə çevrilir, onlarla belə dənə. Su var idi – günəş onu buxarlandırdı. Bu nə deməkdir? Su yoxa çıxdı? Əlbəttə, yox!!

Su buluda, buxara çevrildi! Bax, belə! Yalnız burjuaziyanın rəzil nökəri, keşişlərin diplomlu qulu fizik Osvald materiyanın yoxa çıxmasını deməyə özündə həyasızlıq tapdı. Bu gülməlidir, kimə deyirsən, de! Dahi Lenin öz ölməz əsəri “Materializm və empiriokritisizm”də qabaqcıl dünyagörüşünü əldə rəhbər tutaraq Osvaldı təkzib etdi və onu bir küncə elə qısnadı ki, heç bir çıxış yolu qalmadı!

Yakonov fikirləşdi: belə mühazirəçilərdən yüz nəfərini basasan bu zala, bu sıx düzülmüş stulların üstünə, onlara Eynşteyn düsturundan mühazirə oxuyasan, özü də kütbeyinləri, heç olmasa, hər saniyədə dörd milyon ton günəş maddəsinin necə olduğunu dərk edənə kimi naharsız qoyasan!

Onun özünü naharsız qoymuşdular. Acından bağırsaqları dartılırdı. Bircə ümidlə özünə toxtaqlıq verirdi – yəqin, tez buraxacaqlar.

Hamı da buna ümid edirdi, çünki evlərindən tramvaylarla, avtobuslarla, elektrik qatarları ilə kimi saat səkkizdə, kimi isə səhər saat yeddidə çıxmışdılar, indi isə evə onun yarısından tez qayıdacaqlarını güman etmirdilər.

Onların hamısından daha böyük gərginliklə mühazirənin sonunu Simoçka gözləyirdi, baxmayaraq ki, o, növbədə qalmalı idi və ona evə tələsmək lazım deyildi. Qorxu və gözləmə ilə bağlı həyəcan qaynar dalğa kimi başına tərəf qalxırdı, şampan içmiş kimi ayaqları yer tutmurdu. Bu gün axı onun Qlebə təyin etdiyi həmin o bazar ertəsi axşamı idi. İmkan verə bilməzdi ki, həyatının bu cür təntənəli bir anı tələsik, ötəri olsun, məhz bu səbəbdən də şənbə günü özünü hazır hiss etməmişdi. Dünən bütün günü və bu gün də günün yarısını böyük bir bayram ərəfəsində imiş kimi keçirmişdi. Dərzinin yanında oturub onu tələsdirmişdi ki, təzə, Simoçkaya çox yaraşan donunu tikib qurtarsın. Dəmir vannanı darısqal mənzildə birtəhər yerləşdirərək diqqətlə yuyunmuşdu. Gecə yatmazdan əvvəl saçlarını burmuş, səhər isə güzgünün qabağında onları daramış, özünü inandırmağa çalışmışdı ki, bəzi hallarda başını döndərərkən lap qəşəng görünür.

O, Nerjini gündüz saat üçdə, naharadan dərhal sonra görməli idi, amma Qleb dustaqlar üçün qaydaları açıq şəkildə pozaraq (buna görə onu danlamaq lazımdır! Gərək özünü qorusun!), naharadan gec qayıtdı. Bu arada Simoçkanı cihazları və detalları siyahıya almaq və qəbul etmək üçün başqa qrupa göndərdilər. Akustika laboratoriyasına qayıdanda artıq saat altıya qalmışdı. Qlebin masasının üstü jurnal və qovluqlarla dolu olsa da, lampası yansa da, özü yenə yox idi. Beləcə, Qlebi görmədən və dəhşətli yenilikdən – bir illik fasilədən sonra onun dünən gözlənilmədən arvadı ilə görüşdə olmasından xəbərsiz mühazirəyə getdi.

İndi də yanaqları qızarmış halda, əynində yeni don mühazirədə oturmuşdu və qorxu içində böyük elektrik saatının əqrəblərini izləyirdi. Saat doqquza işləmiş onlar Qleblə tək qalmalı idilər... Balacaboy, dar cərgələrin arasına asanlıqla yerləşə bilmiş Simoçka qonşularının arxasından heç görünmürdü, uzaqdan onun stulu boş görünürdü.

Mühazirəçinin danışıq tempi orkestrdə son taktlardan əvvəl valsın və ya da polkanın tezləşdiyi kimi hiss olunacaq dərəcədə tezləşdi. Dinləyicilərin başları üstündə bir-birini əvəzləyərək, tələsiklikdən mühazirəçinin ağzının köpüyünə qarışaraq, müdrik fikirlər süzürdü:

– Nəzəriyyə maddi qüvvəyə çevrilir... materializmin üç cəhəti... İstehsalın iki özəlliyi... istehsalat münasibətlərinin beş növü... Proletar diktaturası olmadan sosializmə keçid mümkün deyil... Azadlıq səltənətinə sıçrayış... Burjua sosioloqları bütün bunları çox yaxşı başa düşürlər... Marksizm-leninizmin gücü və həyatiliyi... Yoldaş Stalin dialektik materializmi yeni, daha yüksək pilləyə qaldırdı!.. Böyük Vətən müharibəsində qələbə... Ruhlandırıcı nəticələr... Hüdudsuz perspektivlər... Bizim dahiyanə-müdrik... bizim böyük... bizim sevimli...

Artıq alqışlar altında cib saatına baxdı. Səkkizə iyirmi beş dəqiqə qalmışdı. Vaxta bir az qalırdı.

– Bəlkə, sualı olan var? – mühazirəçi hədələyirmiş kimi soruşdu.

– Bəli, əgər mümkünsə... – dördüncü sıradakı eponj donlu qız pörtdü, ayağa durdu, hamının ona baxmasından və ona qulaq asmasından həyəcanlanaraq, soruşdu:

– Siz deyirsiniz ki, burjua sosioloqları bütün bunları başa düşürlər. Doğrudan da, hər şey aydın və inandırıcıdır... Bəs onlar kitablarında niyə əksinə yazırlar? Deməli, bilərəkdən insanları aldadırlar?

– Ona görə ki, başqa cür demək onlara sərf etmir! Buna görə böyük pullar alırlar! Onları müstəmləkələrdən sorduqları böyük gəlirlər hesabına satın alırlar! Onların təlimi praqmatizm adlanır, rus dilinə tərcümədə bu nə deməkdir: nə sərfəlidirsə, o da qanunauyğundur. Onların hamısı yalançıdırlar, siyasi fahişədirlər!

– Hamısı-hamısı? – səsi naziklәşmiş qız dəhşətə gəldi.

– Bir nəfər kimi hamısı!! – mühazirəçi pırtlaşıq, çallaşan başını tərpədərək, əminliklə sözünü bitirdi.

89

Simoçkanın qəhvəyi rəngli yeni donu bədəninin bütün üstünlükləri və çatışmazlıqları nəzərə alınmaqla tikilmişdi: donun yuxarı hissəsi onun arı beli kimi incə belinə kip otururdu, sinə hissəsi isə sıx dartılmadan yayğın qırışlar şəklində yığılmışdı. Yubkaya keçid isə fiquru süni surətdə genəltmək üçün nəzərdə tutulmuş iki ədəd dairəvi, yeriyəndə qalxıb düşən, biri tutqun, o birisi isə parıltılı qırçınla bitirdi. Simoçkanın çəkisiz nazik əlləri donun çiyinlərdən dalğavari şəkildə sərbəst düşən qolları içində idi. Yaxalıq da sadə və maraqlı düşünülmüşdü: elə həmin parçadan tikilmiş uzunsov zolaq şəkilli yaxalığın aşağı sallanan ucları sinənin üstündə bant şəklində bağlanırdı və gümüşü-qəhvəyi rəngli kəpənəyin iki qanadına oxşayırdı.

Bütün bu xırdalıqlar mühazirədən sonra Simoçkanın rəfiqələri tərəfindən pilləkənin üstündə, paltarasanın yanında nəzərdən keçirilir və müzakirə edilirdi. Dəhliz səs-küylü idi, kişilər tələsik şinellərini geyinir, itələşir, papiros yandırırdılar, divarın dibində çəkmələrini geyinən qızlar isə bir ayaqları üstə duraraq müvazinətlərini saxlamağa çalışırdılar.

Bu şübhələr dünyasında Simoçkanın axşam növbəsinə yeni il üçün tikdirdiyi donda gəlməyi qəribə görünə bilərdi. Lakin Simoçka qızlara növbədən sonra dayısının ad gününə gedəcəyini, orada isə cavan oğlanların olacağını demişdi.

Rəfiqələri onun donunu çox bəyənir, bu donda qəşəng göründüyünü deyir, krep-sateni[1] haradan aldığını soruşurdular.

Qətiyyət Simoçkanı tərk etmişdi, artıq laboratoriyaya getməyə tələsmirdi.

---

[1] *Krep-saten* – parça növü

Yalnız saat səkkizə iki dəqiqə qalmış, təriflərdən ruhlanmış olsa da, həyəcandan ürəyi döyünən Sima iş yerinə gəlib çıxdı. Dustaqlar məxfi materialları artıq metal şkaflara təhvil verirdilər. Vokoder çıxarılandan sonra boşalmış otağa girən kimi Nerjinin masasını gördü.

Nerjin otaqda deyildi (yəni gözləyə bilməzdi?..), masaüstü lampa söndürülmüş, masasının qabırğalı pərdələri çəkilmişdi, məxfi materiallar isə təhvil verilmişdi. Ancaq qeyri-adi bir şey də vardı. Masanın ortası Qlebin həmişə etdiyi kimi tam yığışdırılmamışdı, orada açıq vəziyyətdə qoyulmuş amerikan jurnalı və açıq lüğət görünürdü. Bu, gizli "tezliklə qayıdıram!" siqnalı da ola bilərdi.

Roytmanın müavini məxfi şkafın və otağın açarlarını, möhürü (laboratoriyalar hər gecə möhürlənirdi) Simoçkaya təhvil verdi. Simoçka qorxurdu ki, Roytman yenə Rubinin yanına getsin. Belə olardısa, onda rəisin hər dəqiqə laboratoriyaya qayıda biləcəyindən ehtiyatlanmaq lazım gələcəkdi. Amma yox, Roytman da burada idi və artıq şinelini, papağını geyinmişdi, dəri əlcəklərini də taxaraq, hələ də geyinməkdə olan müavinini tələsdirirdi. O kefsiz idi.

– Hə, Serafima Vitalyevna, başlayın rəhbərlik etməyə. Sağ olun, – xudahafizləşərək getdi.

İnstitutun dəhlizlərində və otaqlarında uzun-uzadı elektrik zəngi səsləndi. Dustaqlar şam yeməyi fasiləsinə çıxdılar. Gülümsəməyərək, lap axırda çölə çıxanları müşahidə edə-edə, Simoçka laboratoriyada gəzişməyə başladı. Gülümsəməyəndə üzü lap ciddi görünürdü, xüsusilə də onun qadın məlahətinə xələl gətirən iti burnuna görə.

Sima tək qaldı.

İndi o gələ bilərdi!

Qız laboratoriyada gəzişir, barmaqlarını sıxırdı.

Belə də olmalı idi! – pəncərələrin ipək pərdələrini yumaq üçün məhz bu gün çıxartmışdılar. Üç pəncərə müdafiəsiz qalmışdı. Çılpaq qalmışdı, həyətin qaranlığından gizlicə laboratoriyanın içinə baxmaq olurdu. Düzdür, otağın dərinliklərini görməyəcəkdilər – Akustika laboratoriyası beletajda yerləşirdi. Amma bir az aralıda çəpər və düz Qleblə onların masalarının tuşunda qarovulçu qülləsi ucalırdı. Oradan isə otaq bütövlükdə görünürdü.

Bəlkə, işığı söndürsünlər? Qapı da bağlı olacaq, düşünəcəklər ki, növbətçi harasa çıxıb.

Bəs qapını sındırmağa, açar seçməyə başlasalar necə?..

Simoçka akustika budkasına keçdi. Bunu qeyri-şüuri, baxışı ora düşməyən qarovulçu ilə əlaqələndirmədən etmişdi. Darısqal mağaranın kandarında içi boş qalın qapıya söykəndi və gözlərini yumdu. Bura tək girmək istəmirdi. İstəyirdi ki, bura onu Qleb çəksin, qucağında gətirsin.

Hər şeyin necə baş verdiyini rəfiqələrindən eşitmişdi, amma çox dumanlı təsəvvür edirdi, həyəcanı da getdikcə güclənir, yanaqları daha da qızarırdı.

Yeniyetməliyindən göz bəbəyi kimi qoruduğu şey indi artıq yükə çevrilmişdi!..

Bəli! O, uşaq istəyirdi, Qleb azadlığa çıxana kimi onu tərbiyə etmək istəyirdi! Cəmi beş il!

Sima arxadan Qlebin fırlanan stuluna yaxınlaşdı və onun söykənəcəyini diri insanı qucaqlayırmış kimi qucaqladı.

Çəpinə pəncərəyə baxdı. Yaxındakı qaranlıqdan qüllə, onun üstündə isə – məhəbbətə düşmən olan hər şeyin mücəssəməsi – əlində tüfəng tutmuş qarovulçu sezilirdi.

Dəhlizdən Qlebin addım səsləri eşidildi, həmişəkindən sakit yeriyirdi. Simoçka öz masasına tərəf uçdu, masanın üstünə böyrü üstə qoyulmuş lampaları açıq üçpilləli gücləndiricini özünə tərəf çəkdi, balaca vintaçanı götürərək onu nəzərdən keçirməyə başladı. Ürəyinin döyüntüsü başına vururdu.

Nerjin sakitcə qapını bağladı ki, sükuta qərq olmuş dəhlizdə səs çox yayılmasın. Vokoderin sütunları olmadığı üçün boşalmış ortaqda iri kəsəyin dalında gizlənmiş bildirçinə oxşayan Simoçkanı uzaqdan gördü.

Qleb onu bildirçin çağırırdı.

Simoçka işıqlanmış nəzərini Qlebə tərəf yönəltdi və yerində donub-qaldı: onun üzü pərt, hətta tutqun idi.

Simoçka əmin idi ki, Qleb içəri girən kimi onu öpmək istəyəcək, o isə əli ilə mane olacaq – axı pəncərələr açıqdır, qarovulçu baxır.

Amma Nerjin masaların yanı ilə cumub özünü qızın üstünə atmadı, öz masasının yanında dayandı və ilk olaraq da izah etdi:

– Pəncərələr açıqdır. Mən sənin yanına gəlməyəcəyəm, Simoçka. Salam! – Aşağı salınmış əlləri ilə masaya söykəndi, ayaq üstə duraraq, yuxarıdan aşağı ona baxmağa başladı. – Əgər mane olmasalar, biz elə bu saat... danışmalıyıq.

– Danışmalıyıq?

– Da-nış-ma-lı-yıq...

Masasını açdı. Pərdələr cingilti ilə düşdü. Simoçkaya baxmadan, işgüzar hərəkətlərlə müxtəlif kitabları, jurnalları, qovluqları çıxartdı – bu ona yaxşı tanış olan maskalanma üsulu idi.

Əlində vintaçan, Simoçka quruyub qaldı, gözlərini çəkmədən onun gözsüz sifətinə baxmağa başladı. Fikirləşirdi ki, Nerjinin şənbə günü Yakonovun yanına çağırılması indi öz acı bəhrəsini verir, onu sıxışdırırlar və tezliklə göndərməlidirlər. Bəs niyə yanıma gəlmir? Niyə öpmür?..

– Qleb? Nəsə olub? – titrək səslə soruşdu və çətinliklə udqundu.

Qleb oturdu. Dirsəklərini açıq jurnalların üstünə qoyaraq geniş açılmış barmaqları ilə sağdan və soldan başını tutdu, dik baxışlarını qıza zillədi. Lakin bu baxışda səmimiyyət yox idi.

Otağa qatı sakitlik çökmüşdü. Bircə səs belə eşidilmirdi. Onları iki masa ayırırdı – dörd yuxarı, iki də masaüstü lampa ilə işıqlandırılan və qüllədəki qarovulçunun nəzərləri üçün açıq olan iki masa.

Qarovulçunun bu nəzərləri onlar üçün aralarını kəsən tikanlı məftil kimi idi.

Qleb dedi:

– Simoçka! Əgər bu gün... əgər... sənə hər şeyi açıb deməsəm, özümü yaramaz hesab edərəm...

– ?

– Mən necə oldusa... səninlə çox yüngül davrandım, düşünmədim...

– ??

– Dünən isə... arvadımla görüşdüm... Görüşümüz oldu.

Simoçka aşağı çökdü. Daha da kiçildi. Yaxalığının bantı taqətsiz şəkildə cihazın alümin paneli üzərinə düşdü. Vintaçan masaya dəyib taqqıldadı.

– Niyə bəs... şənbə günü... demədiniz? – qırıq səslə güclə soruşa bildi.

– Nə danışırsan, Simoçka! – Qleb dəhşətlə dilləndi. – Mən səndən heç gizlədərdim? (Niyə də yox?..)

– Dünən səhər bilmişəm. Gözlənilməz alındı... Bütöv bir il görüşməmişdik, özün bilirsən... Birdən görüşdük və...

Qlebin səsi inildəyirdi. Ona qulaq asmağın qıza nə qədər çətin olduğunu başa düşürdü, elə danışmaq da.... Səsində o qədər Simoçka üçün lazımsız, ona çatdırılması mümkün olmayan çalar vardı ki. Bunlar heç onun özünə də aydın deyildi. Bu axşamı, bu saatı o, necə də arzulayırdı! Şənbə günü yorğan-döşəyinin içində yanıb qıvrılırdı! Vaxt çatdı, maneə də yoxdur! – pərdələr boş şeydir, otaq onlarındır, hər ikisi buradadır, hər şeyləri var! Bircəsindən savayı...

Onun ruhunu bədənindən çıxartmışdılar. Görüşdə qalmışdı. Ruhu çərpələng olub göyə uçmuşdu, haralardasa süzürdü, ipinin ucu isə arvadının əlində idi.

Sanki, burada ruh heç lazım da deyilmiş?!

Qəribədir: lazım imiş.

Simoçkaya hər şeyi deməyə ehtiyac yox idi, amma nəyi isə deməli idi? Və nəyi isə demək borcuna tabe olan Qleb münasib, ağrısız izahlar axtarırdı:

– Sən bunu bilirsən... O məni gözləyir – beş il həbsxana, bir o qədər də müharibə. Başqaları gözləmirlər.

O, düşərgədə də mənə dayaq olmuşdu... ərzaq göndərirdi... sən məni gözləmək istədin, amma bu başqa... başqa... mən ona... vurmaq...

Ona! – bəs buna? Qleb susa da bilərdi!.. Xırıltılı səslə edilmiş sakit zərbə hədəfə dəymişdi. Bildirçin artıq öldürülmüşdü. Onun bədəni boşalmışdı, başı üçpilləli gücləndiricinin radio lampaları və kondensatorlarının sıx sırası üzərinə çökmüşdü.

Hönkürtüləri də nəfəsi kimi sakit idi.

– Simoçka, ağlama! Ağlama, lazım deyil! – Qleb özünə gəldi.

Ancaq iki masa aralıdan, ona yaxınlaşmadan.

O isə iki bölünmüş saçlarının ayrıntısını Qlebin gözləri qarşısına qoyaraq, səssiz ağlayırdı.

Qızın belə müdafiəsizliyi Qlebdə peşmançılıq hissi doğururdu.

– Bildirçinim! – qabağa əyilərək mızıldandı. – Yaxşı, ağlama, səndən xahiş edirəm. Mən günahkaram...

Bu ağlayanda ağrıdır, bəs o birisi? Dözülməzdir!

– Mən özüm də başa düşmürəm, bu nə hissdir...

Ona yaxınlaşmaq, özünə tərəf çəkmək, öpmək çətin iş deyildi, lakin bu da mümkün deyildi, onun dodaqları, əlləri dünənki görüşdən sonra çox təmiz idi. Yaxşı ki, pərdələri açmışdılar.

Beləcə, yerindən atılmadan, masaların yanı ilə qaçmadan, oturduğu yerdən acizanə xahişlərini təkrarlayırdı – ağlamasın.

O isə ağlayırdı.

– Bildirçinim, bəsdir!.. Bəlkə, birtəhər... İmkan ver, bir az vaxt keçsin...

Qız başını qaldırdı və göz yaşları içində onu qəribə bir tərzdə süzdü.

Qleb bu ifadəni başa düşmədi, gözünü lüğətə zillədi.

Simoçkanın boynu yoruldu, başı yenidən gücləndiricinin üstünə düşdü.

Bəli, təəccüblü idi, görüşlük burada nə vardı ki?.. Azadlıqda gəzən bütün qadınların buna nə dəxli vardı – əgər bura həbsxanadırsa? Bu gün olmaz, amma bir neçə gün keçər, ruhu yerinə oturar, ondan sonra, yəqin olar.

Başqa nə cür ola bilər? Bunu kimə danışsan, gülər. Ayılmaq, düşərgə havasına qayıtmaq lazımdır! Onunla evlənməyə səni kim məcbur edir?

Qız gözləyir, get!

Həm də bu barədə bərkdən danışmaq olmaz: bu qızı, məgər, sən seçdin? Sən bu yeri seçdin, iki masa sonra, orada kimin oturmasından asılı olmayaraq – get!

Ancaq bu gün mümkün deyil...

Qleb üzünü çevirdi, pəncərəyə tərəf əyildi. Alnını və burnunu şüşəyə dirədi, qarovulçu tərəfə baxdı. Yaxındakı lampaların işığı gözünü tuturdu, qüllə görünmürdü, adda-budda uzaq işıqlar bulanıq ulduzlara bənzəyirdi, onlardan sonra isə yaxınlıqdakı paytaxtın səmada əks olunmuş ağımtıl şəfəqi göyün üçdəbirini tutmuşdu.

Pəncərənin altında isə havanın qızdığı, qarın əridiyi görünürdü.

Simoçka yenə başını qaldırdı.

Qleb hazırlıqla ona tərəf döndü.

Onun gözlərindən axan yaş yanaqlarında parıldayan nəm cığırlar açmışdı. Qız göz yaşlarını silmirdi. Gözlərindən çıxan şüa, üzünə düşən işıq, qadın sifətinin dəyişkənliyi onu, demək olar ki, cazibədar etmişdi.

Bəlkə...

Simoçka inadla Qlebə baxırdı.

Ancaq bircə kəlmə də demirdi.

Narahatlıq yaranmışdı. Nə isə demək lazım idi. Qleb dedi:

– O indi də, əslində, həyatını mənə verir. Bunu kim edə bilər? Əminsən ki, sən bunu edə bilərsən?

Onun hissiyyatsız yanaqlarındakı göz yaşları hələ də qurumamışdı.

– O, sizdən boşanmayıb? – Simoçka sakitcə soruşdu.

Gör ən vacib məqamı necə tutdu! Lap gözündən vurmuşdu. Ancaq dünənki yeniliyi onunla bölüşmək istəmirdi. Bu axı ilk baxışda göründüyündən çox mürəkkəb idi.

– Yox.

Çox dəqiq sualdır. Əgər belə dəqiq olmasaydı, əgər belə tələbkar olmasaydı, əgər bir az yayğın olsaydı, bundan sonra heç nə deyilməsəydi, baxsaydı, baxsaydı, baxsaydı, bəlkə də, yerindən durardı, elektrik açarına yaxınlaşardı... lakin həddindən artıq dəqiq suallar məntiqi cavablar istəyir.

– O gözəldir?

– Hə. Mənim üçün hə. – Qleb müdafiə olundu.

Simoçka bərkdən köks ötürdü. Başı ilə öz-özünə radio lampalarının səthlərindəki güzgü kimi nöqtələr üçün dediklərini təsdiqlədi.

– Axı o, sizi gözləməyəcək.

Simoçka bu gözəgörünməz qadının qanuni arvad kimi heç bir üstünlüyünü qəbul edə bilməzdi. Nə vaxtsa Qleblə bir yerdə yaşamışdı, ancaq bu, səkkiz il qabaq olmuşdu. O vaxtdan sonra Qleb döyüşmüş, həbsxanada oturmuşdu, o isə əgər, doğrudan da, gözəldirsə, cavandırsa, uşağı yoxdursa, yəni rahibə kimi yaşayacaqdı? Axı nə bu görüşdə, nə bir il sonra, nə iki il sonra Qleb onun ola bilməzdi, Simoçkanın isə ola bilərdi. Simoçka artıq bu gün onun arvadı ola bilərdi!.. Bu, kabus, boş səs olmayan qadın niyə həbsxana görüşünə can atırdı? Niyə acgözlük edib heç vaxt onun olmayacağı bir insana əl uzadırdı?!

– O, sizi gözləməyəcək! – Simoçka qurulmuş kimi təkrar edirdi.

Hədəfə nə qədər inadla, nə qədər dəqiq vururdusa, bir o qədər də çox ağrıdırdı.

– O artıq səkkiz il gözləyib! – Qleb etiraz etdi. Təhlilə meyilli ağlı dərhal düzəliş verdi. – Əlbəttə, axıra yaxın çətin olacaq.

– Gözləməyəcək o sizi! – Simoçka pıçıltı ilə təkrar etdi.

Əlinin pəncəsi ilə qurumuş göz yaşlarını sildi.

Nerjin çiyinlərini çəkdi. Düzünə qalsa, əlbəttə. Bu vaxt ərzində xasiyyətləri dəyişəcək, həyat təcrübələri başqa olacaqdı. Özü həmişə arvadını inandırırdı: boşan. Axı Simoçka niyə belə inadla, belə əminliklə həmin nöqtəyə vururdu?

– Eybi yox, qoy gözləməsin. Təki məni qınamasın. – Bu məqamda mülahizə yürütmək imkanı yaranırdı. – Simoçka, mən düşünmürəm ki, yaxşı adamam. Əgər Almaniyada, cəbhədə olarkən hamı kimi mənim də nələr etdiyimi xatırlasaq, onda mən çox pis adamam. İndi də səninlə... İnan ki, bunların hamısını mən azad dünyada – bayağı, firavan dünyada olarkən öyrənmişəm. Pisi yaxşı hesab etməyi təlqin etdilər, davam gətirə bilmədim. Mən aşağı, ora düşdükcə, qəribədir... məni gözləməyəcək? – qoy gözləməsin. Təki... mənə əzab verməsin. – Sevimli fikirlərindən birini deyirdi. Bu haqda çox danışa bilərdi – xüsusilə ona görə ki, başqa fikirləri yox idi.

Sima isə bu moizəni eşitmirdi. Görünür, ancaq özü haqqında danışırdı. Bəs o, necə olmalıdır? Qız evə necə gələcəyini, sualları ilə onu bezdirən anasına dişləri arasından nə isə mızıldayacağını, çarpayısına atılacağını dəhşətlə təsəvvür edirdi. Aylarla onun haqqında düşündüyü çarpayısına. Necə alçaldıcı bir vəziyyət! – bu axşama necə həyəcanla hazırlaşırdı! Necə yuyunmuşdu, ətirlənmişdi!..

Əgər sıxıntılı həbsxana görüşü onların buradakı çoxaylıq qonşuluğunu üstələmişdisə, nə etmək olardı?

Söhbət, əlbəttə ki, başa çatmışdı. Hər şey hazırlıq aparılmadan, yumşaldılmadan deyilmişdi. Budkaya çəkilmək və orada da bir az ağlamaq, özünü qaydaya salmaq lazım idi.

Ancaq onun nə Qlebi qovmağa, nə də durub getməyə taqəti qalmamışdı. Sonuncu dəfə idi ki, onların arasında hansısa bir hörümçək sapı qalırdı!

Qleb susdu. Gördü ki, Sima ona qulaq asmır, onun ali nəticələri qıza, ümumiyyətlə, gərək deyil.

Papiros yandırdı! Bu, əsl tapıntı idi. Yenə pəncərəyə, dağınıq-sarımtıl işıqlara baxmağa başladı.

Susub oturmuşdular.

Artıq qıza bir o qədər də yazığı gəlmirdi. Onun üçün bu nə idi ki? Bütün həyatı? Ötəri bir hiss, epizod. Keçib-gedəcək.

Tapacaq...

Arvadı isə başqa məsələdir.

Onlar oturub susur, susurdular. Bu isə üzücü idi. Qleb uzun illər kişilərin arasında, izahların çox qısa olduğu şəraitdə yaşamışdı. Əgər hər şey deyilibsə, hər şey bitmişdirsə, onda oturub susmaq nəyə lazımdır? Mənasız qadın suvaşqanlığı.

Başını çevirmədən, Simoçkanın başa düşməyini istəmədən, gözucu divar saatına baxdı. Axşam yoxlamasına hələ iyirmi dəqiqə, axşam gəzintisinin iyirmi dəqiqəsi qalmışdı! Durub getmək təhqir demək olardı. Oturmağa məcbur idi.

Axşam növbətçiliyə kim gələcəkdi? Deyəsən, Şusterman. Sabah səhər isə kiçicik.

Beli bükülmüş Simoçka gücləndiricinin yanında oturmuşdu, nə üçünsə lampaları laxladıb yuvacıqlarından çıxarır, sonra təzədən yerlərinə qoyurdu.

Əvvəllər də bu gücləndiricidən baş açmırdı. İndi isə qətiyyən heç nə başa düşə bilmirdi.

Nerjinin çevik ağlı nə iləsə məşğul olmağı, irəliyə hərəkət etməyi tələb edirdi. Mürəkkəbqabının altına qoyulmuş, səhərdən radio verilişləri proqramını yazdığı nazik kağız zolağını nəzərdən keçirməyə başladı:

20:30. – Rs. m. və r. (Obx)

Bu belə oxunurdu: “Obuxovanın ifasında rus mahnıları və romanslar”.

Çox nadir şey! Özü də sakit fasilə dəqiqələrində. Konsert artıq gedirdi. Ancaq radionu açmaq yerinə düşərdimi?

Pəncərənin qabağında – əlini uzatmaq qalırdı, – Valentulyanın hədiyyəsi olan üç Moskva proqramına köklənmiş radioqəbuledici dururdu. Nerjin gözucu hərəkətsiz Simoçkaya baxdı və oğurluq edirmiş kimi qəbuledicini qoşdu.

Lampalar qızan kimi otağa əvvəl simli alətlərdə çalınan musiqi, sonra da Obuxovanın ehtiraslı, təkrarolunmaz səsi yayıldı.

Simoçka diksindi. Qəbulediciyə, sonra da Qlebə baxdı.

Obuxova onlara çox yaxın, hətta ağrılı dərəcədə yaxın mahnı oxuyurdu:

Yox, belə qızğınlıqla səni sevmirəm...

Çox uğursuz alınırdı! Qleb sakitcə radionu söndürmək istədi.

Simoçka gücləndiricinin üstünə çökdü, əlləri ilə onu qucaqladı və ağladı, ağladı.

Qısa ümumi dəqiqələri üçün Qleb, heç olmasa, acı sözlər tapa bilmirdi.

– Məni bağışla! – Qleb dilləndi. – Bağışla məni! Bağışla məni!!

Əli ilə radionu tapıb söndürə bilmədi. Hərarətli bir təkan onu irəli atdı, masaları dolanıb keçdi, artıq qarovulçuya da fikir vermədən qızın başını əlləri arasına aldı, alnındakı saçlarından öpdü.

Simoçka hönkürtüsüz, əsməcəsiz, ürəyini boşaldırmış kimi bolluca ağlayırdı.

90

Onsuz da fikirləri dağınıq vəziyyətdə olan və iki saat bundan əvvəl masası Şikin tərəfindən sındırılandan sonra Ruskanın həbs olunması ilə bağlı yayılmağa başlamış xəbərdən, onun axşam yoxlamasında olmamasından (növbətçilər də Ruskanın yoxluğunu, sanki, görmürdülər) Nerjinin qanı lap qaraldı və o, az qala, Gerasimoviçlə şərtləşdikləri görüşü yadından çıxaracaqdı.

On beş dəqiqə sonra rejim onu qaçılmaz olaraq yenə də həmin o iki masanın, açıq vəziyyətdə qalmış jurnalların, üstündə Simoçkanın göz yaşları hələ qurumamış gücləndiricinin yanına gətirib çıxardı. İndi Qleblə Simoçka daha iki saat (sabah da, birisi gün də, hər gün, bütün günləri) bir-biri ilə üzbəüz oturmağa, baxışlarının rastlaşmasını istəməyərək, başlarını kağıza tərəf əyilmiş vəziyyətdə saxlamağa məhkum idilər.

Böyük elektrik saatının əqrəbləri ona iyirmi beş dəqiqə işlədiyini göstərirdi. Nerjin xatırlayırdı. Bu vəziyyətdə rasional qurulmuş cəmiyyət barədə danışmağa heç həvəsi yox idi, amma bunu məhz indi etmək daha yaxşı olardı. O, masanın əsas qeydlərinin saxlanıldığı sol gözünü qıfılladı və heç nəyi yığışdırmadan, masaüstü lampanı söndürmədən damağında papiros dəhlizə çıxdı. Tələsmədən arxa pilləkənə açılan şüşəli qapıya yaxınlaşdı, onu itələdi. Gözlənildiyi kimi, qapı açarla bağlanmamışdı.

Kəskin hərəkətlə kandardan, taxta döşəmədən beton döşəməyə keçdi, qapını əli ilə saxlayaraq səssizcə örtdü. Papirosunu sümürə-sümürə, közərtisi ilə yolunu işıqlandıra-işıqlandıra getdikcə qatılaşan qaranlığa doğru qalxdı.

Dəmir Maskanın pəncərəsindən işıq gəlmirdi. Çölə açılan pəncərələrin birindən isə yuxarı meydançaya zəif, ölgün işıq zolağı düşürdü.

İki dəfə ayağı pilləkənin üstündəki zir-zibilə ilişən Nerjin yuxarı pillələrə çatandan sonra sakitcə çağırdı:

– Burada kimsə var?

– Kimdir? – qaranlıqdan boğuq cavab gəldi. Bu, Gerasimoviç, ya da başqası ola bilərdi.

– Mənəm, – Nerjin cavab verənin kim olduğunu müəyyən etmək üçün uzada-uzada dedi və üzünü işıqlandırmaq üçün papirosunu bir az da bərkdən sümürdü.

Gerasimoviç balaca cib fənərini yandırdı, şüası ilə Nerjinin dünən görüşdən sonra oturub özünə gəlməyə çalışdığı kötüyü göstərdi, fənəri söndürdü. Özü də keçib ikinci kötüyün üstündə oturdu.

Divarların üstündə təhkimli rəssamın gözəgörünməz şəkilləri gizlənirdi.

– Görürsən, bu qədər həbsxanada oturandan sonra da konspirasiya işində bacarıqsızıq, – Gerasimoviç dilləndi. – Sadə bir şeyi nəzərə almamışıq: içəri girən heç nədə günahkar olmur, qaranlıqda gözləyən isə çağıra bilməz. Pilləkənə çıxmazdan qabaq şərti bir deyim fikirləşmək lazım idi.

– Elədir, – Nerjin yerini rahatlayırdı, hər birimiz həm palançı olmağı bacarmalıyıq, həm də papaqçı. Həm çörəyimizi qazanmalı, həm ruhumuzu qurmalı, həm də DT-nin tox aparatı ilə mübarizə aparmağı bacarmalıyıq – onlar nə qədərdirlər? İki milyon olar? Bir həyatda gərək bir neçə həyat yaşamağı bacarasan! Bunun öhdəsindən gələ bilməməyimizdə də çətin anlaşılan bir şey yoxdur... Necə fikirləşirsiniz, Mamurin qaranlıqda çarpayısına uzanmayıb ki? Yoxsa eyni qaydada Şikinin kabinetində də söhbət edə bilərik.

– Bura gəlməzdən qabaq yoxlamışam: Yeddincidədir. Əgər qayıtsa, biz onu daha tez görərik. Keçirəm mətləbə.

Bunu işgüzar tərzdə dedi, amma səsində yorğunluq və bir az da yayğınlıq vardı.

– Mən sizdən söhbətimizin təxirə salınmasını xahiş etmək istəyirdim... Ancaq məsələ bundadır ki, yaxın günlərdə mən buradan gedəcəyəm.

– Yəni dəqiq bilirsiniz?

– Bəli.

– Getməyinə mən də gedəcəyəm, lakin belə tezliklə yox. Xoşlarına gəlmədim...

– Bilsəydik ki, ikimiz də bir yatabda olacağıq, onda danışardıq, onda vaxtımız olacaq. Lakin həbsxana tarixi öyrədir ki, heç bir söhbəti sonraya saxlamaq olmaz.

– Elədir. Mən də bu qənaətə gəlmişəm.

– Beləliklə, siz rasional cəmiyyətin qurula bilməsinə şübhə ilə yanaşırsınız?

– Çox böyük şübhə ilə. Tam inamsızlığa qədər.

– Əslində isə bu, elə də çətin deyil. Ancaq onu qurmaq elitanın işidir, eşşək ilxısının yox. İntellektual, texniki elitanın. Və “demokratik”, sosialist cəmiyyəti qurmaq lazım deyil, bunlar başqa sıradan olan əlamətlərdir. İntellektual cəmiyyət qurulmalıdır. Belə cəmiyyət isə mütləq rasional olacaq.

– Be-lə, – Nerjin məyusluqla səsini uzatdı. – Siz hamısını bir topaya atdınız. Üççə cümlə ilə dediniz – üç axşama ayırd etmək mümkün deyil. Birincisi, intellektual cəmiyyət rasional cəmiyyətdən nə ilə fərqlənir? Onunla biz artıq tanışıq, fransız rasionalistləri artıq bir böyük inqilab ediblər. İstəmirəm.

– Onlar boşboğaz idilər, rasionalist yox. İntellektuallar isə hələ öz inqilablarını etməyiblər.

– Və etməyəcəklər də. Onlar çömçəquyruqdurlar... İntellektual cəmiyyət – sizcə, bu, necə cəmiyyətdir? Yəqin, etikadan, dindən kənar?

– Mütləq deyil. Bunu nəzərə almaq da olar.

– Nəzərə almaq! Baxın, siz axı nəzərə almırsınız. İntellektual cəmiyyət – bunu necə təsəvvür etmək olar? Keşişsiz mühəndislər cəmiyyəti. Hər şey yaxşı işləyir, ən səmərəli təsərrüfat mövcuddur, hər kəs düz işlərlə məşğuldur və nemətlərin sürətlə yığılması baş verir. Lakin bu azdır, başa düşün! Cəmiyyətin məqsədləri maddi olmamalıdır!

– Bu, artıq sonrakı düzəlişdir. Hələlik isə dünyanın əksər ölkələri üçün...

– Hələlikdən mən heç danışmaq belə istəmirəm! Sonra gec olacaq! Siz isə mənə səmərəli quruluşdan danışırsınız!.. Daha sonra. “Qeyri-sosialist” – bu məni maraqlandırmır, mülkiyyət forması onuncu dərəcəlidir, hələ hansının daha yaxşı olduğu məlum deyil. Bax “qeyri-demokratik” – bu məni bir az qorxudur. Bu nədir? Niyə?

Qatı qaranlıq içindən Gerasimoviç deyilməzdən əvvəl düşünülmüş, yaxşı kitablarda yazılan kimi dəqiq cümlələrlə, artıq söz işlətmədən cavab verirdi.

– Biz azadlığa tamarzıyıq və bizə elə gəlir ki, insanlara hüdudsuz azadlıq lazımdır. Azadlıq isə məhdudlaşdırılmış olmalıdır, əks halda nizamlı cəmiyyət mümkün deyil. Lakin bizim sıxışdırıldığımız məqamlarda məhdudiyyətləndirilmiş yox. Qabaqcadan vicdanla xəbərdar edilməli, insanlar aldadılmamalıdır. Demokratiya bizə qürub etməz günəş kimi görünür. Bəs əslində, demokratiya nədir? Kobud çoxluğun istədiyini etməsi. Çoxluğun istədiyini etməsi isə ən aşağı səviyyəyə uyğun düzlənmədir, ən incə və hündür gövdələrin kəsilib atılmasıdır. Yüzlərlə və ya minlərlə ağılsız öz səsvermələri ilə nurlu ağıl yiyəsinə yol göstərirlər.

– Hm-m, – Nerjin təəccüblə mızıldandı. – Bu, mənim üçün təzədir... Bunu mən başa düşmürəm... bilmirəm... Fikirləşmək lazımdır... Mən öyrəşmişəm demokratiya... Bəs demokratiyanın yerinə nə olmalıdır?

– Ədalətli qeyri-bərabərlik! Həqiqi, təbii və inkişaf tapmış istedada əsaslanan. İstəsəniz, avtoritar dövlət, istəsəniz, mənəvi elitanın hakimiyyəti.

– İlahi! Əgər idealda belə olacaqsa, əlbəttə, razılaşaram. Bəs elitanın özü necə seçiləcək? Və ən əsası, qalanlarını necə inandıra biləcəksiniz ki, elə həmin o elita bu adamlardır. İnsanın ağıllı olduğu alnına yazılmır axı, vicdan da alov olub şəfəq saçmır... bizə sosializmlə bağlı vəd etmişdilər ki, bəs bundan sonra mələk qiyafəsində rəhbərlik edəcəklər, görün necə sifətlər üzə çıxdı?.. Burada sual çoxdur, la-ap çox... Bəs partiyalarla bağlı necə olmalı? Daha doğrusu: ümumiyyətlə, partiyalarsız – həm köhnə tipli, həm də Allah eləməsin, Yeni Tip partiyalar olmadan? Bəşəriyyət peyğəmbər gözləyir ki, gəlsin və ona partiyalarsız yaşamağın necə mümkün olduğunu başa salsın! İstənilən partiyalılıq çoxluğun tələbinə, intizama uyğunlaşmaq deməkdir: düşünmədiyini de, düşündüyünü yox! İstənilən partiya həm şəxsiyyəti, həm də ədaləti əyib sındırır. Müxalifətin lideri hökuməti, doğrudan da, səhv etdiyinə görə tənqid etmir, ona görə edir ki, bu cür tənqid olmasa, müxalifətin özü heç kəsə lazım olmaz.

– Görürsünüz, siz özünüz demokratiyadan mənim sistemimə doğru gəlirsiniz.

– Hələ gəlmirəm! Bu azcadır... Avtoritarlıqla bağlı? Əlbəttə, dövlətdə nüfuz lazımdır, amma necə? Etik nüfuz!

Süngünün ucunda hakimiyyət yox, gərək sevsinlər və hörmət etsinlər. Desinlər: həmvətənlərim, bunu etməyək, bu pisdir! Hamı da dərhal dərk etsin: doğrudan da, pisdir! Rədd edək! Bunu etməyək! Belə cəmiyyəti haradan tapacaqsınız?.. Yoxsa "avtoritarlıq" deyirlər, içindən "totalitarlıq" çıxır. Məndən olsa, İsveçrədə olduğu kimi bir şey edərdim, Çertsendə necə idi, yadınızdadır? Hakimiyyət aşağı olduqca güclü olur: ən böyük hakimiyyət kənd toplanışıdır, dövlətdə ən hüquqsuz insan prezidentdir... Yaxşı, mən zarafat edirəm... Biz işə tez başlamamışıq ki? Ağıllı quruluş! Ağılsızlıqdan necə çıxa biləcəyimizdən danışmaq daha ağıllı iş olmazdımı? Biz bunu da bacarmırıq, amma nə qədər də olsa bizə bir az yaxındır.

– Söhbətimizin əsas predmeti də elə budur, – qaranlıqdan aram səs eşidildi. Özü də elə aram ki, sanki, sxemdəki yanmış radio lampasından danışılırdı:

– Düşünürəm ki, bizim, rus texniki ziyalıları üçün Rusiyada idarəçilik sistemini dəyişmək vaxtı çatmışdır.

Nerjin diksindi. Özü də inamsızlıqdan yox: Gerasimoviçlə bu vaxta kimi ətraflı söhbətləri olmasa da, zahiri görünüşünə görə də bu adamda bir doğmalıq duyurdu. Qaranlıqdan gələn bu sakit və aram səsin təmkinli, bir az da təntənəli tonundan bel sütunu boyu üşütmə keçdiyini hiss etdi.

– Təəssüf ki, ölkəmizdə öz-özünə inqilabın baş verməsi mümkün deyil. Hətta xalqı pozmaq üçün hüdudsuz azadlıqların mövcud olduğu keçmiş Rusiyanı üç il ərzində müharibənin özü də necə müharibənin – köməyi ilə hərəkətə gətirmək lazım gəlmişdi. Bizdə isə çay masası arxasında söylənmiş lətifə adama başı bahasına otura bilər. Belə olan halda hansı inqilabdan danışa bilərik?

– Amma "təəssüf" yox! – Nerjin dilləndi. – Cəhənnəm olsun bu inqilab: sizin elitanızın başını ilk növbədə üzəcəklər. Savadlı və gözəl nə varsa, vurub atacaqlar, yaxşı nə varsa, söküb dağıdacaqlar.

– Yaxşı, "təəssüf" olmasın. Ancaq bu səbəbdən bir çoxları ümidlərini kənardan ediləcək köməyə bağlamağa başladı. Məncə, bu, dərin və zərərli bir səhvdir. “Beynəlmiləl”də bir o qədər də pis deyilməyib: “Bizə heç kəs azadlıq verməyəcək! Azadlığımıza öz əllərimizlə nail olacağıq”. Başa düşmək lazımdır ki, Qərbdə nə qədər varlı və azad yaşayırlarsa, Qərb insanının kiməsə boyunlarına çıxıb oturmağa imkan vermiş ağılsızlar naminə mübarizə aparmaq istəyi bir o qədər az olur. Və düz də edirlər, onlar öz qapılarını quldurlara açmamışdılar. Biz özümüz öz rejimimizə və öz rəhbərlərimizə layiq olmuşuq, özümüz də bunun altından çıxmalıyıq.

– Onlar da bu günü görəcəklər.

– Əlbəttə görəcəklər. Firavanlıqda dağıdıcı başlanğıc da olur. Bu firavanlığı bir il, bir gün də olsa uzatmaq üçün insan nəinki özü üçün yad olanı, həm də müqəddəs olan hər şeyi, hətta adi fəhmini də qurban verir. Beləcə, Hitleri yetişdirdilər, beləcə, Stalini yetişdirdilər, onlara Avropanın yarısını verdilər, indi də Çini verirlər. Əgər bunun müqabilində öz ölkələrində ümumi səfərbərliyi bircə həftəliyə də olsa təxirə sala bilərlərsə, Türkiyəni də həvəslə verərlər. Onlar, əlbəttə, məhv olacaqlar. Biz isə onlardan da əvvəl.

– Əvvəl.

– Bədbəxtlik ondadır ki, amerikanlara olan ümidimiz vicdanımızı yükdən azad edir, iradəmizi zəiflədir: biz mübarizə aparmamaq, axına uyğunlaşıb yaşamaq, tədricən cırlaşmaq hüququ qazanmış oluruq. Mən razı deyiləm ki, illər keçdikcə xalqımızın nəyə isə gözü açılır, onun daxilində nə isə yetişir... Deyirlər: bütöv bir xalqı axıra kimi əzmək olmaz. Yalandır! Olar! Biz axı öz xalqımızın necə düşkünləşdiyini, vəhşiləşdiyini, artıq nəinki ölkənin taleyinə, hətta özünün və uşaqlarının da taleyinə biganələşdiyini görürük. Biganəlik – orqanizmin bu son nicat reaksiyası – bizim həlledici xüsusiyyətimizə çevrilib. Sərxoşluğun hətta rus anlamında belə görünməmiş miqyası da bundan irəli gəlir. Bu, dəhşətli biganəlikdir: insan öz həyatını deşilmiş, qırağı sındırılmış kimi yox, o dərəcədə parçalanmış, o dərəcədə eninə və uzununa murdarlanmış kimi görür ki, yalnız alkoqol unutqanlığı naminə yaşamağa davam etmək olar. Bax əgər arağı qadağan etsəydilər, bizdə dərhal inqilab alovlanardı. Kommunist Şeyloku on qəpiyə başa gələn bir litrə dörd manat almaq əvəzinə, arağı qadağan etməklə başını ağrıtmaq istəməz.

Nerjin cavab vermir, yerindən tərpənmirdi. Zonun fənərlərindən düşən, sonra isə yəqin ki, tavanda əks olunan zəif işıqda Gerasimoviç onun üzünü aydın görə bilmirdi. Həmsöhbətini, ümumiyyətlə, tanımadan İllarion ona elə şeylər demişdi ki, bu ölkədə hətta yaxın dostlar belə sözləri bir-birinin qulağına da pıçıldaya bilməzdilər.

– Xalqı xarab etmək üçün otuz il yetərli oldu. Bəs onu düzəltmək üç yüz ilə mümkün olacaqmı? Buna görə də tələsmək lazımdır. Ümumxalq inqilabının mümkünsüzlüyü və kənardan köməyə ümidlərin zərərli olması səbəbindən bircə çıxış yolu qalır: adi saray çevrilişi. Lenin demişkən: bizə inqilabçılar təşkilatı verin və biz Rusiyanın altını üstünə çevirərik! Onlar təşkilat qurdular və Rusiyanı başı üstə çevirdilər!

– O, Allah göstərməsin!

– Düşünürəm ki, məhbus kimi adamları tanımağı və satqınları ilk baxışdanca müəyyən etməyi bacardığımız halda bu cür təşkilatı yaratmaq bizə çətin olmayacaq. Baxın, biz ilk söhbətimizdəncə bir-birimizə inanırıq. Cəmi üç mindən beş minə qədər cəsur, təşəbbüskar, silahla davranmağı bacaran insanlar, bir də ki texniki ziyalılardan hansınınsa...

– Atom bombası düzəldənlərdən?

– Hərbi rəhbərlərlə əlaqə yaratması lazımdır...

– Yəni boşboğaz və heç nəyə yaramayan insanlarla!

– ...ki, arzu olunan neytralitet əldə edilsin. Aradan götürülməli adamlar da çox deyil: Stalin, Molotov, Beriya, daha bir neçə nəfər. Və dərhal da radio ilə elan etmək ki, bütün ali, orta və aşağı təbəqə yerlərində qalır.

– Qalır?! Budur sizin elitanız?..

– Hələlik! Hələlik. Totalitar ölkələrin xüsusiyyəti də elə bundadır: belə ölkələrdə çevriliş etmək çətindir, amma çevrilişdən sonra onları idarə etmək çox asan olur. Makiavelli deyirdi ki, sultanı qovandan sonra sabahısı gün bütün məscidlərdə Məsihə dualar oxutmaq olar.

– Çalışın, ayaqlar altda qalmayın! Hələ bilən yoxdur, kim kimin dalınca gedir: sultan onların, yoxsa onlar, özləri də bunu dərk etmədən, sultanın. Sonra da: özlərini cərimələrdən qorumaq üçün bütöv diviziyaları kütlə şəklində minalanmış sahələrə qovan donuz-generalların neytrallığı? Onlar öz donuz damlarını qorumaq üçün kimi desən parça-parça edərlər!.. Sonra da ki, Stalin yeraltı yolla sizin əlinizdən çıxacaq!.. Bundan sonra sizin təşəbbüskar beş min nəfərinizi gizli əməkdaşların köməyi ilə tuta bilməsələr, pusqulardan pulemyotlarla götürərlər. Bir də, – Nerjin həyəcanlanırdı, – sizin kimi beş min adam Rusiyada yoxdur! Daha sonra, kişi ancaq həbsxanada olanda, ailə sərbəstliyi vaxtı yox, öz fikirlərində bu cür azad, hərəkətlərində müstəqil olur, qurbanlar verməyə hazır olur! Həbsxanadan isə, heç nə edə bilməzsən!.. Siz istəyirdiniz ki, mən layihənizdə qüsur axtarım? O, başdan-ayağa qüsurlardan ibarətdir!! Bu, bizim fiziki-riyazi təkəbbürümüz üçün yaxşıca dərsdir: ictimai fəaliyyət də bir sənətdir, özü də necə! Bessel funksiyası ilə onun təsvirini verə bilməzsən! Özü də tək bu yox! Tək bu yox! – O, qaranlıq və sakit pilləkən üçün lazım olduğundan çox ucadan danışırdı. – Sizin bədbəxtliyiniz ondadır ki, məni məsləhətçi kimi görmək istəmisiniz! Mən isə Yer üzündə nə isə yaxşı və möhkəm bir şeyin yaradıla biləcəyinə inanmıram. Əgər özüm şübhələrdən canımı qurtara bilmirəmsə, sizə necə məsləhət verə bilərəm?

Gerasimoviç donuq təmkini pozmadan xatırlatdı:

– Spektral analiz kəşf olunmazdan əvvəl Oqyust Kont deyirdi ki, bəşəriyyət ulduzların kimyəvi tərkibini heç vaxt öyrənə bilməyəcək. Lakin dərhal öyrəndilər! Siz gəzinti vaxtı cəbhə şinelinizi dalğalandıraraq addımlayanda başqa cür görünürsünüz.

Nerjin tutuldu. O, Spiridonun dünənki “qurdbasan haqlıdır, adamyeyən isə yox” deməsini, təyyarədən özü üçün atom bombası istəməsini xatırladı. Bu sadəlik onun ürəyinə asanlıqla hökmran kəsilə bilərdi, amma Nerjin bacardığı qədər müqavimət göstərirdi:

– Bəli, mən bəzən aludə oluram. Lakin sizin layihəniz çox ciddidir və sadəcə, ürəyin səsini dinləmək bəs etmir. Fransın Sirakuzalı qarısı yadınızda deyil? Qarı dua edirdi ki, allahlar adanın mənfur tiranına həyat bəxş etsinlər, çünki uzun təcrübəsi ona hər sonra gələn tiranın əvvəlkindən daha qəddar olacağını öyrətmişdi? Bəli, bizim rejim iyrəncdir, lakin siz necə əmin ola bilərsiniz ki, sizdə bu daha yaxşı alınacaq? Çovdar əkmişdik, qanqal bitdi!.. Hələ bizim inqilabımız nədir ki! Siz bir ... iyirmi yeddi əsr geriyə nəzər salın! Mənasız bir yolu, dişi canavarın iki əkiz uşağa süd verdiyi həmin o təpəcikdən, ecazkar xəyalpərəstin eşşəyinin belində gəlib-keçdiyi həmin o zeytunlu vadidən bizim başgicəlləndirici yüksəkliklərimizə, bizim özüyeriyən top tırtıllarının qıcırtı saldığı zülmət dərələrimizə, Oymyakonun yetmiş dərəcəlik küləyinin düşərgə sırıqlılarını dəlib keçdiyi buzlu aşırımlarımıza qədər olan bütün bu dolanbacları niyə sürünmüşük? Yüz illər boyu şairlər və peyğəmbərlər bizə Gələcəyin parlaq işığı haqqında nəğmələr oxuyurdular! Fanatiklər! Onlar zirvələrdə tufanların uladığını, bitkilərin azlığını, suyun yoxluğunu unutmuşdular, unutmuşdular ki, bu zirvələrdən asanlıqla kəlləmayallaq düşə bilərlər? Bax, burada da, işıq salın, Müqəddəs Qraal qəsri var...

– Görmüşəm.

– Orada atlı çapıb gəldi və nə gördü – boş şey! Heç kəs ora çata bilməz, heç kəs görə bilməz! Məni də bir sakit, kiçik vadiyə buraxın – suyu, otu olan.

– Ge-ri-yə? – Gerasimoviç aydın, heç bir ifadəsiz heca-heca dedi. – İnsan tarixinin gerisinin və ya qabağının olduğunu bilsəydim, bəli! Amma bu sprutun nə dalı var, nə də qabağı. Mənim üçün “tərəqqi” sözündən çox mənadan məhrum edilmiş ikinci bir söz yoxdur. İllarion Palıç, hansı tərəqqi? Nədən? Nəyə doğru? İyirmi bir yüzillik ərzində insanlar daha yaxşı oldular? Daha xeyirxah? Ya da daha xoşbəxt? Yox, daha pis, daha qəddar və bədbəxt! Bütün bunlara gözəl ideyalar sayəsində nail olunub!

– Tərəqqi yoxdur? Tərəqqi yoxdur? – Gerasimoviç də ehtiyatı unudaraq, sanki, cavanlaşmış səslə mübahisəyə başladı, – bunu fizika ilə əlaqədə olan insana bağışlamaq olmaz. Siz mexaniki və elektromaqnit sürətlər arasındakı fərqi görmürsünüz?

– Aviasiya nəyimə gərəkdir? Piyada və at üstündə gəzməkdən sağlam heç nə yoxdur! Sizin radionuz nəyimə gərəkdir? Böyük pianoçuları qovuşdurmaq üçün? Yoxsa mənim həbs olunmağım haqqında əmri Sibirə tez çatdırmaq üçün? Qoy poçt arabaları ilə aparsınlar.

– Bizim, demək olar ki, havayı enerjinin astanasında, deməli, maddi nemətlər bolluğu astanasında durduğumuzu necə başa düşməmək olar. Biz Arktikanı əridəcəyik, Sibiri isindirəcəyik, səhraları yaşıllaşdıracağıq. İyirmi-otuz ildən sonra ərzağın üstü ilə yeriyə biləcəyik, ərzaq da hava kimi pulsuz olacaq. Bu tərəqqidir?

– Bolluq tərəqqi deyil! Mən maddi bolluğu yox, çatışmayan şeyi bölüşməyə hazırlığı tərəqqi sayardım! Ancaq siz heç nəyi çatdıra bilməyəcəksiniz! Sibiri isindirə bilməyəcəksiniz! Səhraları yaşıllaşdıra bilməyəcəksiniz! Hər şeyi, üzr istəyirəm, atom bombaları ilə s... çevirəcəklər! Hər şeyi reaktiv aviasiya ilə şumlayacaqlar!

– Bu dolanbaclara qərəzsiz nəzər salın! Biz təkcə səhvlər etməmişik – biz yüksəyə doğru da iməkləmişik. Biz incə sifətlərimizi qaya parçaları ilə qançır etmişik – bununla belə gəlib aşırımdayıq...

– Oymyakonda!..

– Hər halda, daha bir-birimizi tonqallarda yandırmırıq...

– Niyə odunla əziyyət çəkəsən, boğucu qurğular var!

– Hər halda, dəlil kimi dəyənəklərdən istifadə edən veçələr[1] həqiqi dəlillərin zəfər çaldığı parlamentlərlə əvəzləndi!

---

[1] *Veçe* – Orta əsrlərdə Rusiyada xalq toplantısı

Hər halda, ibtidai xalqlardan *habeas corpus act*[1] ala bilmişik! Heç kəs bizə arvadımızı zifaf gecəsi süzerenin[2] yanına göndərməyi əmr etmir. Gərək kor olasan ki, adətlərin yumşaldığını, ağlın ağılsızlığa qalib gəldiyini görməyəsən...

– Görmürəm!

– Hər halda, insan şəxsiyyəti anlayışının yetkinləşdiyini!

Davamlı elektrik zənginin səsi bütün binaya yayıldı. Bu, on birə iyirmi beş dəqiqə qalır və bütün məxfi materiallar seyflərə təhvil verilməli, laboratoriyalar möhürlənməlidir demək idi.

Hər ikisinin başı zonanın fənər işığına düşdü.

Gerasimoviçin pensnesi bir cüt almaz kimi bərq vurdu.

– Hə, nə oldu? Nəticə? Bütün planeti mənəvi pozğunluq içində buraxmalı? Heyfiniz gəlmir?

– Gəlir, – Nerjin artıq gərəksiz, lap yavaşımış pıçıltı ilə razılaşdı. – Planetə heyfim gəlir. O vaxta kimi sağ qalmaqdansa ölmək yaxşıdır.

– İmkan verməmək ölməkdən daha yaxşıdır! – Gerasimoviç təkəbbürlə etiraz etdi. – Lakin bu ümumi məhvolma və ümumi səhvdüzəltmə illərində – başqa hansı çıxış yolu təklif edirsiniz? Cəbhəçi zabit! Köhnə dustaq!

– Bilmirəm... bilmirəm... – Nerjinin necə əzab çəkdiyi alaqaranlıqda da sezilirdi. – Nə qədər ki, atom bombası yox idi, pis qurulmuş, astagəl, parazitlərin söküb-dağıtdığı sovet sistemi zamanın sınaqlarında ölümə məhkum idi. İndi, əgər bizimkilərin əlinə bomba keçsə, fəlakət olacaq. İndi, yalnız indi...

– Nə?! – Gerasimoviç onu divara qısnamışdı.

– Bəlkə də... yeni əsr... öz hərtərəfli məlumatlılığı ilə...

– Sizə axı radio gərək deyil!

– Bəli, onu boğurlar... Deyirəm, bəlkə, yeni əsrdə belə bir üsul icad edərlər: söz betonu dağıtsın?

---

[1] 1679-cu ildə Böyük Britaniya parlamenti tərəfindən qəbul olunmuş bu qanunverici aktın məğzi – şübhəli şəxs qismində tutulanların hüquqlarını təmin etməkdir; Britaniya konstitusiyasını təşkil edən əsas hüquqi sənədlərdən biridir.

[2] *Süzeren* – feodalizm dövründə öz vassalarının hökmdarı olan böyük feodal

– Materiallar müqavimətinə həddindən ziyadə ziddir.

– Eləcə də diamata! Amma yenə də?.. Yadınızdadır: öncə Söz olub. Deməli, Söz betondan da əsaslıdır? Deməli, Söz boş şey deyil? Hərbi çevriliş isə... mümkün deyil...

– Bunu konkret olaraq necə təsəvvür edirsiniz?

– Bilmirəm. Təkrar edirəm: bilmirəm. Bu sirdir. Göbələklərin hansısa bir sirr səbəbindən, birinci yox, ikinci yox, neçəncisə yağışdan sonra birdən bitməyə başladığı kimi. Dünən inanmaq da olmurdu ki, belə eybəcər şeylər bitə bilər – bu gün isə hər yan onlarla doludur! Nəcib insanlar da beləcə inkişaf taparlar, onların sözləri də betonu dağıdacaq.

– Ondan əvvəl isə sizinkiləri kökündən qoparılmış, kəsilmiş, qırılmış halda zənbillərlə, səbətlərlə daşıyıb aparacaqlar...

91

Bütün bəd fikirlərə və qorxulara baxmayaraq, bazar ertəsi günü sakit keçirdi. Həyəcan İnnokentini tərk etməmişdi, ancaq onun günün ikinci yarısından sonra nail ola bildiyi tarazlıq vəziyyəti hələ davam edirdi. Axşamtərəfi mütləq teatra getmək lazım idi ki, hər dəfə qapının zəngi çalınanda diksinməsin.

Telefonun zəngi çalınanda teatra getmələrinə az qalmışdı, Dotti də artıq vanna otağından çıxırdı.

İnnokenti durub qurbağa ilana baxan kimi telefona baxırdı.

– Dotti, götür dəstəyi! Mən yoxam, nə vaxt olacağımı da bilmirsən. Qoy cəhənnəm olsunlar, yoxsa axşamımız pozular.

Dünənkindən sonra Dotti bir az da gözəlləşmişdi. Xoşuna gəldiyi vaxtlarda həmişə gözəl görünürdü, buna görə daha da çox xoşuna gəlirdi, Dotti bir az da gözəlləşirdi.

– Bəli... O evdə deyil... Kim, kim?.. – birdən sifəti dəyişdi, mehribanlaşdı, çiyinlərini çəkdi, kiməsə xoş gəlmək istəyəndə həmişə belə edirdi. – Salam, yoldaş general!.. İndi tanıdım... – tez mikrofonu əli ilə örtdü və pıçıldadı. – Şefdir! Özü də çox mehriban.

İnnokenti tərəddüd etdi. Axşamtərəfi şefin özü zəng edir, həm də bu cür lütfkarlıqla... Arvadı onun tərəddüdlərini duydu:

– Bircə dəqiqə, deyəsən, qapı açıldı, bəlkə də, odur. Elədir ki var! İni! Paltarını soyunma, tez gəl bura, general telefonda gözləyir!

Telefon xəttinin o biri başındakı adam hər şeydən şübhələnən olsaydı belə Dottinin tonundan əmin ola bilərdi ki, İnnokenti, doğrudan da, qapının ağzında tələsik ayaqlarını silir, xalçanın üstü ilə gəlib dəstəyi götürür.

Şef bu gün çox mülayim idi. O məlumat verdi: indicə İnnokentinin təyinatı qəti təsdiq olundu. Çərşənbə günü Parisdə təyyarəsini dəyişməklə yola çıxmalıdır, sabah işlərini təhvil verməli, indi isə bəzi xırdalıqların razılaşdırılması üçün yarım saatlığa gəlməlidir. İnnokentinin dalınca artıq maşın göndərilib.

İnnokenti dikələndə artıq başqa adam idi. Havanın bütün bədəninə yayılmağa macal tapmasını istəyirmiş kimi böyük bir xoşbəxtlik hissi ilə dərindən nəfəs aldı. Tələsmədən nəfəsini buraxdı – hava ilə bir yerdə içindəki bütün şübhə və qorxuları da çölə buraxdı.

İnana bilmirdi ki, belə güclü, yandan əsən küləkdə kəndirin üstü ilə bu cür getmək və yıxılmamaq mümkündür.

– Təsəvvür elə, Dotik, çərşənbə günü uçuram! İndi isə...

– Qulağını dəstəyə dirəmiş Dotik özü hər şeyi eşitmişdi. Amma bir o qədər də sevinmirdi: İnnokentinin dünən və srağagün izah oluna bilən tək getməyi bu gün təhqir və yeni bir yara kimi gəlirdi.

– Necə düşünürsən, – dodaqlarını büzdü, – "bəzi xırdalıqlar", bəlkə, elə mən özüməm?

– Hə... o-la bi-lər...

– Sən orada mənim haqqımda nə demisən?

Nə isə demişdi. Elə bir şey demişdi ki, indi onu arvadına təkrar etmək mümkün deyildi, dəyişmək isə artıq gec idi.

Lakin dünən nail olduğu əminlik Dottiyə sərbəst danışmağa imkan verirdi:

– İni, biz hər şeyi bir yerdə kəşf etmişik! Təzə hər şeyi bir yerdə görmüşük! Sarı İblisin yanına isə mənsiz getmək istəyirsən? Yox, mən qəti razı deyiləm, sən hər ikimiz barədə düşünməlisən!

Və bu, Dottinin sonradan deyəcəklərindən ən yaxşısı idi. Sonralar o, əcnəbilərin yanında ağılsız rəsmi mülahizələri təkrarlayacaq, İnnokentinin isə utandığından qulaqları alışıb-yanacaqdı. O, Amerikanı pisləyəcək və həm də çalışacaqdı ki, oradan mümkün qədər çox şey alsın. Yox, yadından çıxmışdı, başqa cür olacaqdı: axı əri orada üzə çıxacaqdı, bu isə arvadının ağlına yerləşməsi mümkün olmayan bir şey idi.

– Hər şey yaxşı olacaq, Dotti, amma birdən yox. Hələlik mən gedim, təqdim olunum, rəsmiləşim, tanış olum...

– Mən isə dərhal istəyirəm! Mən məhz indi istəyirəm! Burada necə qala bilərəm?

Qadın nəyi xahiş etdiyini bilmirdi... Sürüşkən ayaqqabıların altında burulmuş kəndirin nə demək olduğunu bilmirdi. Hələ yenə də tullanmaq, nə qədərsə uçmaq lazım idi, qoruyucu tor olmaya da bilərdi. İkinci bədən – dolğun, yumşaq, qurban edilməməli olan bədən onun yanınca uça bilməzdi.

İnnokenti gülümsündü və arvadının çiyinlərini sığalladı:

– Yaxşı, çalışaram. Söhbət əvvəl başqa cür idi, indi görək nə çıxır. Amma hər halda, sən narahat olma, mən səni tezliklə...

Onun yadlaşmış yanağından öpdü. Dotti qətiyyən əmin deyildi. Aralarındakı dünənki ahəng daha yox idi.

– Hələlik isə sakitcə geyin. Birinci akta çatmayacağıq, lakin “Akulina”nın bütövlüyü bundan... İkinciyə isə... mən sənə nazirlikdən zəng edərəm...

Mundirini geyib qurtarmamışdı ki, sürücü qapının zəngini basdı. Bu, onu həmişə işə aparıb gətirən Viktor, ya da Kostya deyildi. Arıqtəhər, çevik, ziyalı sifətinə oxşar sifəti olan bir adam idi. Sevinə-sevinə İnnokentinin yanınca pilləkəni düşür, əlində qaytandan asılmış maşın açarını oynadırdı.

– Nə isə sizi xatırlaya bilmirəm, – İnnokenti gedə-gedə paltosunun düymələrini bağlayaraq soruşdu.

– Mən isə hətta pilləkəninizi yadımda saxlamışam, iki dəfə sizin dalınızca gəlmişəm. – Sürücünün üzündə açıq, eyni zamanda da bic təbəssüm vardı. Öz maşınının da belə diribaş sürücüsü olsaydı, pis olmazdı.

Yola düşdülər. İnnokenti arxada oturmuşdu. O qulaq asmırdı, lakin sürücü yolda bir-iki dəfə zarafat etmək istədi. Sonra isə birdən maşını yolun kənarına çəkdi və səkiyə yan alıb saxladı. Başında yumşaq şlyapa, əynində bədəninə yaxşı oturmuş palto olan cavan bir oğlan səkinin qırağında durub barmağını qaldırmışdı.

– Bizim mexanikdir, qarajdan, – suyuşirin sürücü izah etdi və qabaq sağ qapını açmaq istədi. Qapı açılmadı, qıfılı ilişmişdi. Sürücü şəhər daxilində qəbul olunmuş nəzakət çərçivəsində söydü və xahiş etdi:

– Yoldaş müşavir! Olar, sizin yanınızda otursun? Mənim rəisimdir, yaxşı deyil.

– Əlbəttə, buyurun, – İnnokenti həvəslə razılıq verdi və yana çəkildi. O məstləşmişdi, xəyallarında təyinatını və vizasını götürür, birisi gün Vnukovodan necə təyyarəyə minəcəyini, Varşavaya çatana kimi rahatlanmayacağını düşünürdü, çünki Varşavada yaxalayıcı teleqram gəlib ona çata bilərdi.

Mexanik tüstülənən papirosunu dişləriylə sıxaraq əyildi, maşına girdi, birtəhər cilovladığı sırtıqlıqla soruşdu:

– Siz... etiraz etmirsiniz? – və özünü İnnokentinin yanına basdı.

Avtomobil yoluna davam etdi.

İnnokenti bir anlığa nifrətlə üzünü turşutdu (“qanacaqsız”), yenə yola belə baxmadan, düşüncələrinə qərq oldu.

Papirosunu fısıldadan mexanik artıq maşının yarısını tüstü ilə doldurmuşdu.

– Heç olmasa şüşəni açardınız! – İnnokenti sağ qaşını çataraq, sərnişini yerinə oturtmaq istədi.

Lakin mexanik istehzanı başa düşmədi və şüşəni açmadı, oturacaqda yayxanaraq içəri cibindən bir vərəq çıxartdı, açdı və İnnokentiyə uzatdı:

– Yoldaş rəis! Bunu mənim üçün oxumazsınız? Mən işıq salaram, siz oxuyun.

Avtomobil hansısa qaranlıq və yoxuşa gedən bir küçəyə, deyəsən, Puşeçnaya küçəsinə döndü. Mexanik cib fənərini yandırdı və onun şüasını tünd-qırmızı vərəqin üstünə saldı. Çiyinlərini çəkən İnnokenti iyrənirmiş kimi vərəqi götürdü, saymazyana, səssiz oxumağa başladı:

“Sanksiya verirəm. SSRİ Baş Prokurorunun müavini...”

Fikirləri isə hələ də göylərdə idi, yerə enib başa düşə bilmirdi ki, bu nə mexanikdir? – Bisavaddır, ya da ki kağızın mahiyyətindən baş aça bilmir, bəlkə də, sərxoşdur, açıq söhbət etmək istəyir.

“Həbs orderi...” – İnnokenti məzmuna varmadan oxuyurdu. “Volodin İnnokenti Artemyeviç, 1919-cu il...” – yalnız bundan sonra bütün bədənini, sanki, böyük bir iynə ilə deşdilər, gözlənilmədən canına od düşdü. İnnokenti ağzını açdı, amma bircə səs də çıxara bilmədi, qırmızı vərəqi tutmuş əli hələ dizinə çatmamış, “mexanik” onun çiynindən yapışdı və təhdidlə dedi:

– Hə, sakit, sakit, tərpənmə, yoxsa buradaca boğaram!

Fənəri ilə Volodinin gözlərini kor edir, papirosunun tüstüsünü onun sifətinə buraxırdı.

Vərəqi isə ondan aldı.

İnnokenti həbs olunduğunu oxusa da, bunun həyatının sonu, uçurum olduğunu başa düşsə də, bu həyasızlıq, çiyninə batmış barmaqlar, üzünə dəyən işıq və tüstü ona dözülməz gəldi.

– Buraxın, – zəif barmaqları ilə azad olmağa çalışaraq bərkdən dedi. Artıq onun şüuruna çatmışdı ki, bu, doğrudan da, orderdir, doğrudan da, onun həbs olunması haqqındadır, lakin bütün baş verənlər – maşına minməsi və “mexaniki” qaraja kimi getmək üçün maşına buraxması ona hələ də hadisələrin uğursuz axarı kimi gəlirdi, düşünürdü ki, özünü nazirliyə, şefin yanına çatdırsa, həbs qərarını ləğv edərlər.

Ehtiyatla qapının sol dəstəyini dartmağa başladı, lakin dəstək tərpənmirdi, bu da ilişmişdi.

– Sürücü! Siz cavab verəcəksiniz! Bu nə təxribatdır? – İnnokenti hirslə qışqırdı.

– Sovet İttifaqına xidmət edirəm, müşavir! – sürücü oynaq səslə çiyni üstündən cavab verdi.

Küçə hərəkəti qaydalarına tabe olan avtomobil, sanki, İnnokentiyə sonuncu dəfə bu dünya ilə vidalaşmaq, həyatını başa vurmalı olacağı Köhnə və Təzə Lubyankanın bitişik binalarını görmək imkanı verərək, işıq içində bərq vuran Lubyanka meydanında dairə vurdu.

İşıqforların altında avtomobillər yığılır, irəli atılır, trolleybuslar yumşaqca ləngər vurur, avtobuslar uğuldayır, insanlar sıx kütlə şəklində vurnuxurdular; heç kəs gözləri qabağındaca divan tutulmaq üçün sürüklənən qurbanı görmürdü.

Damın içərilərinə qoyulmuş projektorla işıqlandırılan qırmızı bayraq Köhnə Böyük Lubyankanın sütunvarı qülləsi üzərində dalğalanırdı. O, Qarşinin dünyanın bütün şərini özündə birləşdirmiş qırmızı çiçəyinə oxşayırdı. Yarıuzanmış vəziyyətdə olan iki cansız daş nayada[1] aşağıda gəzişən kiçicik vətəndaşlara həqarətlə baxırdı.

Avtomobil bütün dünyada məşhurlaşmış, bütün qitələrdən can xəracı yığan binanın fasadı boyu irəlilədi və Böyük Lubyanka küçəsinə döndü.

– Buraxın məni! – İnnokenti boynunun ardından çiyinlərinə işləmiş “mexanik”in barmaqlarını özündən kənarlaşdırmağa çalışırdı.

Avtomobil radiatorunu ona sarı döndərən kimi qara dəmir darvaza dərhal açıldı, maşını içəri buraxıb bağlandı. Qara lağıma oxşar tağın altı ilə avtomobil həyətə keçdi.

Qapıdan içəri girəndən sonra “mexanik” barmaqlarını boşaltdı, həyətdə isə əllərini, ümumiyyətlə, İnnokentinin çiyinlərindən çəkdi. Öz qapısından düşərkən işgüzar tərzdə dedi:

– Düşürük!

---

[1] *Nayada* – yunan mifologiyasında çaylar və bulaqlar pərisi

Artıq aydın oldu ki, bu adam tamamilə ayıqdır.

Sürücü də açar yeri sındırılmamış qapısını açaraq maşından düşdü.

– Düşün! Əllər geriyə! – komanda verdi. Bu cür buz kimi soyuq komanda verən adamda kim bayaqkı zarafatcıl oğlanı tanıya bilərdi?

İnnokenti avtomobil-tələdən çıxdı, belini düzəltdi – nəyə görə bu adamlara tabe olmalı olduğunu başa düşməsə də, tabe oldu, əllərini arxaya apardı.

Həbs çox kobud aparılmışdı, amma gözlədiyi vaxt təsəvvür etdiyi qədər dəhşətli deyildi. Hətta bir növ rahatlaşdı: artıq qorxmaq lazım deyildi, heç nə qondarmaq da lazım deyildi. Sakit, xoş, yaralanmış adamın bütün əzalarına yayılan bir rahatlıq.

İnnokenti bir-iki fənərlə və mərtəbələrin seyrək pəncərələri ilə qeyri-bərabər işıqlandırılmış həyətə göz gəzdirdi. Həyət – binaların göyə sarı yüksələn dörd divarının əmələ gətirdiyi quyunun dibi idi.

– Boylanmayın! – “sürücü” onun üstünə qışqırdı. – Marş!

Beləcə, ortada İnnokenti olmaqla bir-birinin dalınca, DTN formalı laqeyd adamların yanından ötərək alçaq tağın altına keçdilər, pillələrlə başqa həyətə – daha aşağıda yerləşən üstü bağlı, qaranlıq bir həyətə düşdülər, oradan da sola döndülər və tanınmış həkimin qəbul otağının qapısı kimi təmiz alaqapını açdılar.

Qapının dalında balaca, olduqca səliqəli, elektrik işığına qərq olmuş dəhliz başlayırdı. Onun yenicə rənglənmiş döşəməsi, az qala, indicə yuyulmuşdu və xalça payəndazla örtülmüşdü. “Sürücü” iti çağırırmış kimi səs çıxarmağa başladı. Amma ətrafda it-zad yox idi.

Sonda dəhliz içəridən köhnə pərdələri görünən şüşəli qapı ilə kəsilmişdi. Qapı stansiya bağçalarında olan kimi barmaqlıq şəklində çəpinə millərlə bərkidilmişdi. Üstündə doktorun soyadı əvəzinə başqa yazı asılmışdı:

“Həbs olunanların qəbulu otağı”.

Amma növbə yox idi.

Fırlanan dəstəkli qədimi zəngi vurdular. Bir azdan sonra pərdənin dalından kimsə boylandı və uzunsifət, üzündə heç bir ifadə olmayan, çiyinlərində səma rəngində mavi poqonu və onların eninə ağ serjant bağları olan nəzarətçi qapını açdı. “Sürücü” qırmızı vərəqi “mexanik”dən aldı və nəzarətçiyə göstərdi. O da vaxtsız yuxudan oyadılmış aptekçi kimi laqeydliklə kağıza baxdı, ikisi içəri girdilər.

İnnokenti və “mexanik” bağlı qapı ağzında, qatı sükut içində durmuşdular. “Həbs olunanların qəbulu otağı” yazısının mənası “Ölüxana” yazısının mənası ilə eyni görünürdü. İnnokentinin onunla komediya oynamaq istəmiş bu dar paltolu sırtığa baxmağa halı yox idi. Bəlkə, etiraz etməli, qışqırmalı, ədalət tələb etməli idi? Amma əllərini arxada tutduğunu və beləcə durub gözlədiyini də yadından çıxarmışdı. Bütün fikirləri tormozlanmışdı, hipnoz edilmiş kimi yazıya baxırdı: “Həbs olunanların qəbulu otağı”.

Qapıdan burulan ingilis qıfılının səsi gəldi. Uzunsifət nəzarətçi onlara içəri girmək işarəsi verdi və dili ilə əvvəlki kimi it çağırışı səsləndirə-səsləndirə qabağa düşdü.

Amma it yox idi.

Dəhliz güclü işıqlandırılmışdı; xəstəxanada olduğu kimi təmiz idi.

Divarda sarı-yaşıl rənglənmiş iki qapı vardı. Serjant onlardan birini açaraq dedi:

– Keçin.

İnnokenti keçdi. Buranın ortasına böyük və kobud bir masanın, iki ədəd taburetin qoyulmuş olduğu, pəncərəsiz bir otaq olduğunu hələ tam başa düşməmiş, “sürücü” yan tərəfdən, “mexanik” isə daldan onun üstünə atıldılar, dörd əl onu möhkəm tutub görünməmiş bir çeviklikə bütün ciblərini axtardı.

– Bu nə quldurluqdur? – İnnokenti zəif səslə narazılığını bildirdi. – Sizə kim ixtiyar verib? – O, zəif də olsa, müqavimət göstərirdi, amma daxili şüuru deyirdi ki, bunlar quldur deyillər, sadəcə, işlərini görürlər. Bu hiss isə onu hərəkətsizləşdirir, səsinə inamsızlıq verirdi.

Qol saatını açdılar, iki qeyd dəftərçəsini, avtoqələmini, cib dəsmalını götürdülər. İnnokenti bu adamların əlində gümüşü nazik poqon da gördü və bu cür təsadüfə heyrətlənməyə bilmədi: bunlar da diplomatik poqonlar idi və ulduzların sayı da onun öz poqonları ilə eyni idi. Əllər boşaldı. “Mexanik” cib dəsmalını ona qaytardı.

– Götürün.

– Sizin kirli əllərinizdən sonra? – İnnokenti cır səslə qışqırdı və əti ürpəşirmiş kimi dartındı. Dəsmal yerə düşdü.

– Qiymətli əşyalara görə qəbz alacaqsınız, – “sürücü” bunu deyəndən sonra hər ikisi dönüb getdi.

Uzunsifət serjant isə əksinə, tələsmirdi. Gözucu döşəməyə baxıb məsləhət verdi:

– Dəsmalı götürün.

İnnokenti aşağı əyilmədi.

– Bu nədir? Poqonlarımı söküblər? – bunu indi başa düşdü və qızışdı, əli ilə yoxlayıb gördü ki, paltosunun altından geyindiyi mundirin çiyinlərindəki poqonlar da yoxdur.

– Əllər arxaya! – serjant laqeydliklə dedi. – Keçin!

Və dilini nırçıldatmağa başladı.

Amma it yox idi.

Tini dönərək, hər iki tərəfində bir-birinə çox yaxın, üzərlərinə aynavari ovallar yapışdırılmış yaşıl-sarı qapıları olan başqa bir dəhlizə çıxdılar. Qapıların arası ilə əynində hərbi yubka və gimnastyorka, çiyinlərində serjant bağları olan yaşlı bir qadın gəzişirdi. Onlar tindən çıxanda qadın qapılardan birinin deşiyinə baxırdı. Qadın gözlüyün qapağını sakitcə aşağı saldı, İnnokentiyə, sanki, gündə yüz dəfə buradan gəlib keçirmiş və bir daha bura gəlib çıxmağında qəribə bir şey görmürmüş kimi baxdı. Sifətinin cizgiləri məşum idi. Üzərinə “8” yazılmış qapının qıfılına uzun bir açar saldı, şaqqıltı ilə qapını açdı və başı ilə ona işarə etdi:

– Keçin.

İnnokenti ayağını kandardan içəri qoydu, dönüb izahat tələb edənə kimi qapı arxasınca bağlandı, qıfıl bərkdən şaqqıldadı.

Deməli, burada yaşamalı olacaq! – bir gün? bəlkə, bir ay? yoxsa uzun illər? Bura otaq, hətta kamera da demək olmazdı, çünki ədəbiyyatın bizə öyrətdiyi kimi, kamerada kiçik də olsa, pəncərə və gəzişmək üçün yer olmalı idi. Burada isə nəinki gəzişmək, uzanmaq, hətta sərbəst oturmaq belə mümkün deyildi. İçəridə bir dolabça, bir dənə də kətil qoyulmuşdu və bunlar bütün döşəməni tutmuşdu. Taburetə oturan adam ayaqlarını belə sərbəst uzada bilməzdi.

Hücrəyəbənzər otaqcıqda başqa heç nə yox idi. Sinə səviyyəsində sarı-yaşıl rəngdə yağlı boya çəkilmiş lövhə gəlirdi, ondan yuxarıda divarlar ağ rənglənmişdi və tavandan məftil torun içinə salınmış iki yüz vatlıq lampanın gözqamaşdırıcı işığı düşürdü.

İnnokenti oturdu. İyirmi dəqiqə bundan əvvəl Amerikaya necə gedəcəyini, səfirliyə zəngini necə xatırladacağını düşünürdü. İyirmi dəqiqə əvvəl bütün keçmiş həyatı ona hər bir hadisəsi aram düşüncə işığı ilə işıqlanmış və uğurlu hadisələrin ağ parıltılarına qovuşmuş nizamlı bir bütöv kimi görünürdü. Lakin iyirmi dəqiqə keçdi və burada, bu dar və kiçik tələdə bütün keçmiş həyatı ona əvvəlki inandırıcılıqla kobud səhvlər yığnağı, qara qırıntılar topası kimi görünməyə başladı.

Dəhlizdən səs-səmir gəlmirdi, yalnız iki dəfə haradasa yaxınlıqda qapı açılıb-örtüldü. Balaca qapaq dəqiqədə bir dəfə çəkilir, şüşə gözlükdən kiminsə hər şeyi görmək istəyən gözü İnnokentini izləyirdi. Qapının qalınlığı dörd barmağa yaxın olardı və müşahidə konusu onun bütün qalınlığı boyu, gözlükdən başlayaraq genişlənirdi. İnnokenti başa düşdü: ona görə belə ediblər ki, məhbəsə salınmış dustaq nəzarətçinin gözündən yayına bilməsin.

İçəri dar və isti idi. Divarlarda nə bir mıx, nə də bir çıxıntı tapa bilmədiyi üçün isti qış paltosunu və papağını soyunub dolabın üstünə qoydu.

Qəribə idi, indi, artıq həbs ildırımı onun həyatına dəyəndən sonra, İnnokenti qorxu hiss etmirdi. Əksinə, onun tormozlanmış düşüncəsi yenə işə düşmüşdü və buraxdığı səhvləri tapmağa çalışırdı.

Orderi niyə axıra kimi oxumadı? Order düzgün tərtib olunmuşdumu? Möhürü var idimi? Prokurorun sanksiyası var idimi? Nə kimi ittiham irəli sürülmüşdü? Yanına çağırarkən şef bunu bilirdimi? Əlbəttə, bilirdi. Deməli, çağırış yalandan imiş? Onda bu qəribə oyun, “sürücü” və “mexanik”lə çıxarılan bu məzhəkə nəyə lazım idi?

Ciblərindən birində əlinə nə isə bərk bir şey dəydi. Çıxardı. Bu, qeyd kitabçasından qopub düşmüş nazik karandaş idi. Karandaş İnnokentini sevindirdi, işinə yaraya bilərdi! Xalturaçılar! Hətta burada, Lubyankada da xalturaçıdırlar! Axtarış aparmağı da bacarmırlar! Karandaşı necə gizlətmək barədə düşünən İnnokenti onu ortadan sındırdı, hər qırığını bir çəkməsinin içinə salıb, pəncələrinin altına itələdi.

Eh, nə boyda səhv etmişdi! Nədə ittiham olunduğunu oxumamışdı! Bəlkə, həbsinin bu telefon danışığı ilə heç əlaqəsi yoxdur? Bəlkə, bu səhvdir, təsadüfdür? İndi özünü necə aparmalıdır?

Bəlkə, orada nədə ittiham olunduğu heç göstərilməmişdi! Yəqin ki, göstərilməmişdi. Həbs etməli, vəssalam.

Vaxt çox keçməmişdi; dəhlizlə üzbəüz divarın arxasında nə isə bir maşının aram uğultusu gəlirdi. Uğultu gah eşidilir, gah da kəsilirdi. İnnokentinin halı birdən xarab oldu. Bunun nə maşını olduğunu özünə izah edə bilmədi. Burada nə maşını ola bilərdi? Bura həbsxanadır, fabrik deyil, burada maşın nəyə lazımdır? İnsanların mexaniki üsullarla məhv edilməsi haqqında eşitmiş təxəyyülü bu uğultuda da müdhiş bir şey tapırdı. İnnokentinin ağlına bir fikir gəldi: bu maşın artıq öldürülmüş dustaqların sümüklərini üyütmək üçündür. Canına qorxu düşdü.

Beynində dolaşan bir fikir ona rahatlıq vermirdi: nə boyda səhv! Orderi də axıra kimi oxumadı, dərhal etiraz etmədi ki, təqsiri yoxdur. Həbsinə elə itaətlə tabe oldu ki, təqsirli olmasına inandılar! Necə etiraz etməyə bilərdi! Niyə etiraz etmədi? Aşkar belə çıxdı ki, həbs olunmağını gözləyirdi, buna hazır idi!

Bu dəhşətli səhv onun beynini dəlirdi. İlk ağlına gələn şey yerindən durmaq, əlləri ilə, ayaqları ilə qapını döymək, var səsi ilə təqsirsiz olduğunu bağırmaq, qapını açmalarını tələb etmək oldu, lakin bu fikrin üstündə başqa bir, daha yetkin fikir bitdi: bununla heç kəsi təəccübləndirə bilməyəcək, burada elə tez-tez qapını döyüb qışqırırlar ki, onun ilk dəqiqələrdə susması onsuz da hər şeyi qarışıq salıb.

Ah, özünü bu adamlara asanlıqla necə təslim edə bilmişdi! Öz mənzilindən, Moskva küçələri ilə, o, yüksək rütbəli diplomat – heç bir müqavimət göstərmədən, cınqırını çıxarmadan özünü aparmağa və bu zindana salmağa imkan vermişdi.

Buradan çıxa bilməzsən! Yox, buradan çıxa bilməzsən!..

Bəlkə də, şef onu hələ də gözləyir? Mühafizə altında da olsa, onun yanına necə gedə bilər? Necə aydınlaşdırmaq olar?

Yox, başında hər şey aydınlaşmaq əvəzinə bir az da qarışmışdı.

Divarın arxasındakı maşın gah yenidən uğuldamağa başlayır, gah da susurdu.

İnnokentinin hündür, lakin darısqal, cəmi üç kubmetrlik otaq üçün həddindən artıq güclü olan işıqdan qamaşan gözləri tavana can verən yeganə qara kvadratın üstündə dincəlirdi. Metal millərlə tutulmuş bu kvadrat, hər şeydən göründüyü kimi, haradan gəlib hara getdiyi bilinməyən nəfəslik idi.

Birdən aydın şəkildə təsəvvür etdi ki, bu nəfəslik, əslində, heç nəfəslik deyil, oradan tədricən, bəlkə də, həmin bu uğuldayan maşının istehsal etdiyi zəhərli qaz buraxılır, özü də onu salıb bağladıqları dəqiqədən, bu cür, qapısı kandarına kip sıxılmış dar qəfəs başqa heç bir məqsədə xidmət edə bilməzdi!

Gözlükdən də ona görə baxırlar ki, onun huşunun hələ başında olduğunu, ya da artıq zəhərləndiyini görsünlər!

Bax, buna görə də fikirləri qarışırmış: o, huşunu itirir! Buna görə də boğulurmuş! Buna görə də başında bu cür ağrı varmış!

Qaz sızır! Rəngsiz! İysiz!

Dəhşət! Əbədi, heyvani bir vəhşət! Meşə yanğınından qaçan yırtıcıları və onların yemini kütlə şəklində birləşdirən həmin o vəhşət İnnokentinin canına doldu, bütün başqa fikirlərini, hesablarını unudaraq, yumruqları ilə, ayaqları ilə qapını döyəcləməyə, canlı bir kimsəni çağırmağa başladı:

– Açın! Açın! Mən boğuluram! Hava verin!

Gözlük buna görə də konus şəklində düzəldilmişdi – yumruq heç cür ora çata bilmirdi ki, şüşəni sındırsın!

Hirsli, qırpılmayan göz o biri tərəfdən şüşəyə dirəndi və bədxahlıqla İnnokentinin məhvini izləməyə başladı.

Dəhşətli bir mənzərə! Çıxardılmış göz, bütün ifadələri tək özünə hopdurmuş simasız bir göz! Sükut içrə sənin ölümünü izləyir!..

Çıxış yolu yox idi!..

İnnokenti kətilin üstünə çökdü.

Qaz onu boğurdu...

92

Qapı tamamilə səssiz açıldı (bağlananda isə gurultu salmışdı).

Uzunsifət nəzarətçi qapının dar arasına keçdi və dəhlizdən yox, artıq hücrənin içinə girəndən sonra hədələyici səslə astadan soruşdu:

– Siz qapını niyə döyürsünüz?

İnnokenti sakitləşdi. Əgər nəzarətçi qorxmadan içəri giribsə, deməli, zəhərləmə hələ yoxdur.

– Özümü pis hiss edirəm! – qətiyyəti azalmış səslə dedi. – Su verin!

– Yadınızda saxlayın! – nəzarətçi ciddiyyətlə onu başa saldı. – Heç bir halda döymək olmaz, əks təqdirdə sizi cəzalandıracaqlar.

– Əgər halım pisdirsə? Əgər çağırmaq lazımdırsa?

– Bərkdən danışmaq da olmaz! Əgər sizə çağırmaq lazımdırsa, – nəzarətçi əvvəlki kimi qaşqabağını sallayıb təmkinlə izah edirdi, – gözlüyün açılmasını gözləyin və sakitcə barmağınızı qaldırın.

O, geri çəkildi və qapını bağladı.

Divarın arxasındakı maşın yenidən işə düşdü və susdu.

Qapı açıldı, amma bu dəfə gurultu ilə. İnnokenti anlamağa başlamışdı: bunlar qapını özlərinə lazım olan kimi, həm səssiz, həm də gurultu ilə açmağı öyrənmişdilər.

Nəzarətçi su ilə dolu parçı İnnokentiyə verdi.

– Qulaq asın, – İnnokenti parçı qəbul etdi. – Halım pisdir, mənə uzanmaq lazımdır!

– Boksda uzanmaq olmaz.

– Harada? Harada olmaz? – (Bu kütbeyinlə də olsa danışmaq istəyirdi!)

Lakin nəzarətçi artıq qapıdan çəkilmişdi və onu bağlayırdı.

– Qulaq asın, rəisinizi çağırın! Məni niyə həbs ediblər? – İnnokenti özünə gəldi.

Qapı bağlandı.

O dedi boksda? “*box*” – ingiliscə yeşik deməkdir. Onlar bu deşiyi həyasızcasına yeşik adlandırırlar? Nə olar, dəqiq ad tapıblar.

İnnokenti sudan bir az içdi. Daha istəmirdi. Parç, təxminən, üç yüz qramlıq idi, yaşıl emalla örtülmüşdü və üstündə maraqlı bir şəkil vardı: eynəkli pişik özünü kitab oxuyurmuş kimi aparırdı, əslində isə yaxınlıqda atlanıb-düşən quşcuğazı güdürdü.

Ola bilməzdi ki, bu rəsmi xüsusi olaraq Lubyanka üçün seçsinlər. Amma necə də yerinə düşmüşdü! Pişik sovet hakimiyyəti idi, kitab Stalin konstitusiyası, sərçə isə düşünən şəxsiyyət.

İnnokenti hətta gülümsündü, və bu istehzalı gülüşdən başına gələnin bütün dərinliyini duydu. Onu qəribə bir sevinc – özünü varlığın xırda bir zərrəsi hiss etmək sevinci bürüdü.

Əvvəllər inana bilməzdi ki, Lubyanka zindanına düşdüyü ilk yarım saatdan sonra gülümsünəcək.

(Qonşu boksdakı Şevronokun halı daha pis idi: onu indi heç pişik də güldürə bilməzdi.)

Paltosunu bir küncə sıxaraq, parçı dolabın üstünə qoydu.

Qıfıl şaqqıldadı. Qapı açıldı. Qapıdan əlində kağız bir leytenant girdi. Onun çiyni arxasından serjantın tutqun üzü görünürdü.

Qızıl dəfnə yarpaqları ilə bəzədilmiş boz-göyümtül diplomat mundirində olan İnnokenti saymazyana ayağa durdu:

– Qulaq asın, leytenant, bu nə işdir? Bu nə anlaşılmazlıqdır? Orderi mənə verin, mən onu oxumamışam.

– Soyadınız? – şüşə kimi gözlərini İnnokentiyə zilləmiş leytenant ifadəsiz bir tərzdə soruşdu.

– Volodin, – vəziyyəti öyrənməyə hazırlıq ifadəsi ilə İnnokenti onun tələbinə tabe oldu.

– Adınız, atanızın adı?

– İnnokenti Artemyeviç.

– Təvəllüdünüz? – leytenant hər sözü əlindəki kağızla tutuşdururdu.

– Min doqquz yüz on doqquz.

– Doğulduğunuz yer?

– Leninqrad.

Və bu zaman, hər şeyi ayırd etmək vaxtı çatanda, ikincidərəcəli müşavirin izahat gözlədiyi bir məqamda, leytenant geri çəkildi və qapı, az qala, müşaviri əzərək bağlandı.

İnnokenti oturdu və gözlərini yumdu. Artıq mexaniki kəlbətinin gücünü hiss etməyə başlamışdı.

Maşın uğuldadı.

Sonra səsini kəsdi.

Ağlına bir saat bundan əvvəl olduqca təxirəsalınmaz görünən müxtəlif böyük və kiçik işlər gəlməyə başladı, ayaqları istədi qaçsın, o işləri görsün. Boksda isə nəinki qaçmaq, hətta addım atmaq belə mümkün deyildi.

Gözlüyün qapağı qalxdı. İnnokenti barmağını qaldırdı. Qapını səmavi poqonlu, kütsifətli həmin o qadın açdı.

– Mənə lazımdır... necə deyim.. – aşkar başa düşülən işarə ilə dedi.

– Əllər arxaya! Keçin! – qadın amiranə səslə dedi. Onun başının işarəsinə tabe olan İnnokenti dəhlizə çıxdı, boksun boğanağından sonra buranın havası ona xoş və sərin gəldi.

İnnokentini bir az aparandan sonra qadın qapını göstərdi:

– Bura!

İnnokenti içəri girdi. Dalınca qapını açarladılar.

Döşəmədəki deşikdən və ayaqlar üçün iki çıxıntıdan başqa döşəmənin qalan kiçicik hissəsi və divarları qırmızımtıl metlax lövhələrlə üzlənmişdi. Deşiyin içində su sərinləndirici bir şəkildə şırıldayırdı.

Heç olmasa, burada fasiləsiz müşahidədən dincələ biləcəyini düşünən İnnokenti çömbəldi. Lakin qapının o biri tərəfinə nə isə sürtülüb xışıldadı. Başını qaldırdı və gördü ki, burada da həmin o konusvarı gözlük var və qırpılmayan göz burada da onu izləyir, özü də fasilələrlə yox, fasiləsiz.

Utanaraq pərt olmuş İnnokenti ayağa durdu. Barmağını qaldırmağa macal tapmamışdı ki, qapı açıldı.

– Əllər arxaya. Keçin! – qadın əhvalını dəyişmədən dedi.

Boksa qayıdandan sonra saat neçə olduğunu öyrənmək istədi. Vərdiş üzrə pencəyinin qolunu çəkdi, lakin vaxt artıq yox idi.

Ah çəkdi, parçın üstündəki pişiyi nəzərdən keçirməyə başladı. Düşünməyə imkan vermədilər. Qapı açıldı. Daha bir enlikürək, irisifət, gimnastyorkasının üstündən ağ xalat geymiş kişi soruşdu:

– Soyadınız?

– Mən artıq cavab vermişəm! – İnnokenti hirsləndi.

– Soyadınız? – gələn adam üzündə heç bir ifadə olmadan, stansiyanı çağıran radist kimi təkrar etdi.

– Hə, Volodin.

– Şeylərinizi götürün. Keçin, – bozxalatlı soyuq bir tərzdə dedi.

İnnokenti dolabın üstündən paltosunu və papağını götürüb çıxdı. Ona bayaqkı, poqonlarının söküldüyü, saatının və qeyd dəftərçələrinin alındığı birinci otağı göstərdilər.

Döşəmədə cib dəsmalı artıq yox idi.

– Qulaq asın, mənim şeylərimi alıblar! – İnnokenti şikayət etdi.

– Soyunun! – Bozxalatlı nəzarətçi cavab verdi.

– Niyə? – İnnokenti təəccübləndi. Nəzarətçi sadə və sərt baxışla onun gözlərinə baxdı.

– Siz russunuz? – ciddi səslə soruşdu.

– Bəli. – Həmişə söz tapa bilən İnnokenti bu dəfə başqa heç nə deyə bilmədi.

– Soyunun!

– Nədir?.. Rus olmayanlara necə, lazım deyil? – yorğun olsa da, hazırcavablıq etmək istədi.

Nəzarətçi daş kim susaraq gözləyirdi.

Üzünə həqarətli ifadə verən İnnokenti çiyinlərini çəkərək kətilə oturdu, ayaqqabılarını, mundirini çıxarıb nəzarətçiyə uzatdı. Mundirə xüsusi bir münasibət bəsləməsə də, İnnokenti qızılla işlənmiş paltarına hörmətlə yanaşırdı.

– Atın yerə! – bozxalatlı döşəməni göstərərək dedi.

İnnokenti paltarını yerə atmağa qıymadı. Nəzarətçi siçan rəngli mundiri onun əlindən dartıb aldı və döşəməyə tullayaraq qırıq səslə əlavə etdi:

– Lüt soyunun!

– Necə yəni lüt?

– Lüt!

– Bu qətiyyən mümkün deyil, yoldaş! Burada axı soyuqdur, başa düşün!

– Sizi zorla soyunduracaqlar, – nəzarətçi ona xəbərdarlıq etdi. İnnokenti fikrə getdi. Bir dəfə üstünə atılmışdılar, ola bilərdi ki, yenə atıla bilərlər. Soyuqdan və ikrah hissindən büzüşərək, ipək alt paltarını soyundu və itaətkarlıqla o biri paltarlarının üstünə atdı.

– Corablarınızı çıxarın!

Corablarını da çıxarmış İnnokenti indi tüksüz, bütün bədəni kimi zərif, ağ yalın ayaqları ilə taxta döşəmənin üstündə durmuşdu.

– Ağzınızı açın. Geniş. “A” deyin. Bir də, daha uzun: “a-a-a!”. İndi dilinizi qaldırın.

Nəzarətçi kirli əlləri ilə bazarda satın alınan atın ağzına baxırmış kimi İnnokentinin əvvəl bir, sonra da o biri yanağını, əvvəl bir, sonra da o biri gözünün altını dartdı, onun dilinin, yanaqlarının altında, gözlərində heç nəyin gizlədilmədiyinə əmin olandan sonra başını sərt hərəkətlə arxaya əydi ki, işıq burun deşiklərinə düşsün, sonra hər iki qulağından dartdı və qulaqlarının içini yoxladı, barmaqlarını aralamasını tələb etdi, onların arasında heç nəyin olmadığına yəqinlik hasil edəndən sonra bir daha əllərini qaldırmağı əmr etdi, qoltuqlarının altında da heç nəyin gizlədilmədiyinə əmin oldu. Bundan sonra elə həmin o maşın səsi kimi rəddedilməz bir səslə komanda verdi:

– Şeyinizi əlinizə alın. Dərisini çəkin. Bir az da. Kifayətdir. Şeyinizi sağa, yuxarı çəkin. Sola, yuxarı. Yaxşı, buraxın. Arxanızı mənə tərəf çevirin. Ayaqlarınızı aralayın, Bir az da. Döşəməyə qədər qabağa əyilin. Ayaqlar aralı. Yanlarınızı əlinizlə aralayın. Belə. Yaxşı. İndi çömbəlib oturun. Tez! Bir də!

Əvvəllər həbs barədə düşünərkən İnnokentinin gözləri qabağına dövlət Leviafanı ilə amansız mənəvi çarpışma mənzərələri gələrdi. O, daxilən gərginləşmişdi, öz taleyini və əqidəsini yüksək səviyyədə müdafiə etməyə hazır idi. Lakin heç təsəvvür belə edə bilməzdi ki, hər şey belə sadə və küt, rədd edilməsi mümkün olmayan bir tərzdə baş verəcək. Onu Lubyankada qarşılayan ən aşağı pillələrə qoyulmuş dardüşüncəli adamlar onun fərdiyyətinə, onu bura gətirib çıxaran hərəkətinə tam biganə idilər. İnnokentinin hazır olmadığı və müqavimət göstərə bilmədiyi xırdalıqlara qarşı isə olduqca sayıq və diqqətli idilər. Onun bu adamlara müqavimət göstərməsi nə demək olardı və nə kimi fayda verə bilərdi? Hər dəfə müxtəlif bəhanələrlə ondan qarşıdakı möhtəşəm döyüşlə müqayisədə mənasız və boş şey kimi görünən xırdalıqlar tələb edirdilər – belə cüzi şeylərə görə heç tərslik etməyinə belə dəyməzdi – ancaq bütün bunlar prosedurun özünün işə aidiyyəti olmaması hissi ilə birgə həbsə salınmış dustağın iradəsini təmiz qırırdı.

Bütün alçaldılmalara və təhqirlərə dözməli olan İnnokenti də dilxorluqla susurdu.

Axtarış aparan nəzarətçi lüt İnnokentiyə qapıya yaxınlaşmağı və qapının ağzındakı taburetə oturmağı tapşırdı. Bədəninin lütlənmiş hissəsi ilə daha bir soyuq əşyaya toxunmaq ona ağlagəlməz görünürdü. Lakin İnnokenti oturdu və tezliklə məmnuniyyətlə hiss etdi ki, taxta taburet bədənini isitməyə başlayır.

Həyatı boyu İnnokenti çox ləzzətlər görmüşdü, amma bu, yeni, heç vaxt çəkmədiyi bir ləzzət idi. Dirsəklərini sinəsinə sıxandan və dizlərini yuxarı çəkəndən sonra özünü bir az da rahat hiss etdi.

Beləcə oturdu, paltar qalağında axtarış aparanlar isə hər şeyi silkələməyə, cibləri axtarmağa, işığa tutub baxmağa başladılar. İnsanpərvərlik nümayiş etdirərək, İnnokentinin alt paltarını və corablarını çox saxlamadılar. Alt şalvarı barmaqları ilə diqqətlə, tikiş-tikiş yoxladılar və İnnokentinin ayaqları altına atdılar. Alt köynəyinin də tikişlərini əlləyəndən sonra qapının ağzına atdılar. Corabları rezin tutacaqlardan ayırdılar, astar tərəfə çevirib sahibinə tərəf tulladılar. İnnokenti artıq geyinə, bədəninə xoş hərarət qaytara bilərdi.

Bundan sonra axtarış aparan taxta dəstəli iri cib bıçağı çıxartdı, açdı və çəkmələri yoxlamağa başladı. Çəkmələrin içindəki kiçik karandaş qırıqlarını ikrahla bir tərəfə ataraq, ayaqqabı altlıqlarını diqqətlə oyan-buyana qatlamağa, içində nə isə bərk bir şey axtarmağa başladı. Bıçağı ilə döşənəcəyi kəsərək, onların içindən, doğrudan da, polad zolaq çıxarıb masanın üstünə qoydu. Sonra bizlə çəkmənin dabanını çəpinə deşdi.

Donuq nəzərlə baş verənləri izləyən İnnokenti özündə bu adamın uzun illər boyu başqalarının alt paltarlarını əlləməkdən, ayaqqabılarını kəsməkdən və özgə dalına baxmaqdan bezdiyini də düşünməyə güc tapdı. Yəqin etdi ki, axtarış aparanın üzündəki ikrah ifadəsi də bununla bağlıdır.

Gözləməkdən və müşahidə etməkdən yorulmuş İnnokentinin beynində yaranan bu cür kinayəli fikirlər tezliklə sönüb getdi. Nəzarətçi onun mundirinin qızılı tikişlərini, forma düymələrini, petlisalarını sökməyə başladı. Sonra pencəyin astarını sökdü və içini axtardı. Şalvarının tikişlərinə də xeyli vaxt sərf etdi. Qış paltosu isə onu daha çox qayğılandırdı – orada, pambığın içində nəzarətçinin qulağı, yəqin, şübhəli bir xışıltı eşitmişdi. (Astarın içinə tikilmiş məktub? Ünvanlar? Zəhər dolu ampula?) Və astarı sökəndən sonra uzun müddət pambığın içini eşdi. Bu zaman onun üzündə insan ürəyində cərrahiyyə əməliyyatı aparırmış kimi olduqca diqqətli bir ifadə vardı.

Axtarış uzun, bəlkə də, bir saatdan çox çəkdi. Nəhayət, nəzarətçi qənimətlərini – çiyinbağıları, corablar üçün rezin tutqacları (əvvəlcədən İnnokentiyə elan etmişdi ki, həbsxanada bunların saxlanılmasına icazə verilmir), qalstuku, qalstuk üçün sancağı, köynəyin taxma düymələrini bir yerə yığdı. Dəmir zolaqları, iki karandaş qırığını, qızıl tikmələri, bütün fərqləndirici nişanları və çoxlu düymələri o birilərindən ayırdı. Bu adamın dağıdıcı işinin mahiyyətini İnnokenti yalnız indi axıra kimi başa düşdü. Nə ayaqqabılarının altının kəsilməsi, nə astarın sökülməsi, nə paltosunun qoltuqları altından çıxmış pambıq ona çiyinbağılarının da əlindən alınması az imiş kimi bütün düymələrinin də kəsilməsi qədər təsir etmədi. Bütün bu təhqirlərdən sonuncusu onu daha çox təəccübləndirdi.

– Düymələri niyə kəsdiniz? – bərkdən soruşdu.

– Olmaz, – nəzarətçi burnu altında cavab verdi.

– Necə yəni olmaz? Bəs mən nə geyəcəyəm?

– İplə bağlayarsınız, – artıq qapının ağzından qaşqabaqlı cavab verdi.

– Bu nə cəfəngiyatdır? İpi haradan alım?

Qapı örtüldü və qıfıl bağlandı.

İnnokenti daha qapını döymədi, təkid etmədi: ağlına gəldi ki, paltosunun üstündə bəzi düymələri saxlayıblar, buna da sevinmək lazımdır.

Bura düşəndən sonra sürətlə tərbiyələnirdi.

Əynindən düşən paltarını əlləri ilə saxlayaraq yeni mənzilində var-gəl etməyə, onun genişliyindən həzz almağa və ayaqlarının keyini açmağa imkan tapmamış, qıfıl yenidən şaqqıldadı, içəri təmiz də olmasa, hər halda, ağ xalatlı başqa bir nəzarətçi girdi. İnnokentiyə özünə çoxdan tanış olan və həmişə bu otaqda olmuş əşyaya baxırmış kimi baxdı, qırıq səslə əmr etdi:

– Lüt soyunun!

İnnokenti narazılığını bildirmək, hirsli görünmək istədi, əslində isə hirsdən boğulan boğazından cücə ciyiltisini xatırladan bir səslə ifadə olunmuş zəif narazılıq çıxdı:

– Mən axı indicə soyunmuşdum! Xəbərdar edə bilməzdilər?

Görünür, bilməzdilər, çünki yeni gəlmiş nəzarətçi darıxırmış kimi əmrinin nə vaxt icra olunacağını gözləyirdi.

Buradakı bütün adamların normal insanların cavab verməli olduqları halda susmaları İnnokentini daha çox təəccübləndirirdi.

Artıq sözü qurtarmış və iradəsi zəifləmiş halda tabeçilik ritminə düşməkdə olan İnnokenti paltarını və ayaqqabısını çıxardı.

– Əyləşin! – nəzarətçi İnnokentinin artıq uzun müddət üstündə oturduğu tabureti göstərərək dedi.

Lüt dustaq niyə əyləşməli olduğu barədə fikirləşmədən itaətkarlıqla keçib oturdu (onda azad insanlara xas olan hər hansı bir hərəkəti etməzdən qabaq götür-qoy etmək vərdişi yox olurdu, ölürdü, çünki artıq onun əvəzinə başqaları düşünürdülər). Nəzarətçi barmaqlarını İnnokentinin peysərinə qoyaraq başından bərk yapışdı. Maşının soyuq kəsici səthi gicgahına bərk sıxıldı.

– Siz nə edirsiniz? – İnnokenti diksindi, zəif bir cəhdlə başını barmaqlardan azad etmək istədi. – Sizə kim ixtiyar verib? Mən hələ həbs olunmamışam! (Demək istəyirdi ki, təqsiri hələ sübuta yetirilməyib.)

Bərbər isə onun başını əvvəlki kimi möhkəm tutaraq, səssizcə qırxmağına davam edirdi. İnnokentinin daxilində baş qaldırmaqda olan müqavimət partlayışı söndü. Transkontinental təyyarələrin trapları ilə sərbəst və qayğısız tərzdə düşməyə, Avropa paytaxtlarının parıltısına, ətrafında vurnuxanlara saymazyana baxmağa öyrəşmiş bu məğrur və gənc diplomat indi lüt, süst və qabırğaları çıxmış, yarıyacan başı qırxılmış adi bir kişiyə dönmüşdü.

İnnokentinin yumşaq, açıq-şabalıdı saçları qar kimi topa-topa yerə tökülürdü. Əli ilə saçının bir xışmasını tutdu, nəvazişlə barmaqları arasında sürtdü. Başa düşdü ki, özünü və keçib getməkdə olan həyatını çox sevirmiş.

Həm də qısa müddət ərzində gəldiyi qənaətin doğruluğuna əmin idi: itaətkarlıq təqsirlilik kimi yozula bilərdi. Özünün müqavimət göstərmək, etiraz etmək, mübahisə etmək, prokuroru tələb etmək qərarı da hələ yadında idi, ancaq şüuruna zidd olaraq, donan adamlarda olduğu kimi, daxilində yaranmağa başlayan hər şeyə biganəlik hissi iradəsini keyləşdirməyə başlayırdı.

Başını qırxandan sonra bərbər ona ayağa durmağı və əllərini növbə ilə qaldırmağı əmr etdi, qoltuqlarının altını da qırxdı. Sonra özü çömbəldi və elə həmin maşınla da İnnokentinin ayaqlarının arasını qırxmağa başladı. Bu, qeyri-adi idi, adamın qıdığı gəlirdi. İnnokenti qeyri-iradi büzüşdü, bərbər ona təpindi.

Bu dəfə geyinməyə tələsməmək qərarına gəldi. Qırxılmış incə yerlərində tikan batırmış kimi bir hiss vardı. Əlini öyrəşmədiyi daz qırxılmış başına çəkərək (uşaqlıqdan başının belə qırxılmağı yadına gəlmirdi), ona qəribə gələn qısa saçlarını tumarladı, kəlləsinin bu vaxta qədər xəbərsiz olduğu əyriliklərini aşkarladı.

Hər halda, alt paltarını geyindi, şalvarı əyninə keçirmək istəyərkən qıfıl şaqqıldadı, ətli, bənövşəyi burunlu başqa bir nəzarətçi gəlib çıxdı. Əlində böyük karton vərəq tutmuşdu.

– Soyadınız?

– Volodin, – məhbus bu cur mənasız təkrarlanmalardan bezmiş olsa da, artıq müqavimət göstərmədən cavab verdi.

– Adınız, atanızın adı?

– İnnokenti Artemyeviç.

– Təvəllüdünüz?

– Min doqquz yüz on doqquz.

– Doğulduğunuz yer?

– Leninqrad.

– Lüt soyunun.

Nə baş verdiyini pis dərk edərək, geyindiklərini bir də soyundu. Bu zaman masanın küncünə qoyduğu alt köynəyi yerə düşdü, ancaq bu, onu iyrəndirmədi, köynəyin dalınca əyilmədi.

Bənövşəyi burunlu nəzarətçi İnnokentiyə hərtərəfli baxış keçirir və müşahidələrini vərəqə yazırdı. Bədənindəki xallara, sifətinin cizgilərinə maraq göstərməsindən aydın oldu ki, bu adam onun əlamətlərini yazır.

Bu nəzarətçi də çıxıb getdi.

İnnokenti paltarını geyinmədən, laqeyd halda taburetdə oturmuşdu.

Qapı yenə şaqqılldadı. Əynində ağappaq xalat olan dolubədənli, qarasaç bir qadın içəri girdi. Onun təkəbbürlü, qaba sifəti vardı. İnnokenti özünə gəldi, eyibini örtmək üçün cəld alt şalvarını götürmək istədi. Lakin qadın ona həqarətli, ümumiyyətlə, qadın baxışına bənzəməyən bir nəzərlə baxdı, onsuz da, uzun olan alt dodağını bir az da uzadaraq soruşdu:

– Deyin, üstünüzdə bit yoxdur ki?

– Mən diplomatam, – İnnokentinin xətrinə dəydi, alt şalvarını əvvəlki kimi qabağında tutaraq, qadının qara gözlərinə sərt-sərt baxdı.

– Nə olsun ki? Şikayətləriniz varmı?

– Məni niyə həbs ediblər? Verin orderi oxuyum! Prokuroru göndərin bura! – özünə gələn İnnokenti tələsə-tələsə dedi.

– Sizdən bunu soruşmurlar, – qadın yorğunluqla üzünü turşutdu. – Zöhrəvi xəstəlikləriniz yoxdur ki?

– Nə?

– Qonoreyaya, sifilisə, yumşaq şankra tutulmamısınız? Cüzama? Vərəmə? Başqa şikayətiniz yoxdur ki?

Cavab gözləmədən çıxıb getdi.

Lap əvvəlki, uzunsifət nəzarətçi qayıdıb gəldi. İnnokenti onu, bir növ, rəğbətlə qarşıladı, çünki bu adam onu ələ salmırdı, pislik etmirdi.

– Niyə geyinmirsiniz? – nəzarətçi sərt səslə soruşdu. – Tez geyinin.

Bunu etmək bir o qədər də asan deyildi. Bağlı qapı arxasında qaldığı müddət ərzində İnnokenti düyməsiz və çiyinbağısız şalvarını əynindən düşməməyə necə məcbur edə biləcəyini çox düşünmüşdü. Özündən əvvəlki onlarla dustaq nəsillərinin təcrübəsindən istifadə etmək imkanı olmadığı üçün vəziyyətdən çıxış yolunu müstəqil şəkildə tapmağa məcbur idi – əvvəllər də milyonlarla insanın hər biri bu məsələni özü həll etməli olmuşdur. İnnokenti “ip”ləri haradan tapacağını artıq bilirdi: şalvarın bel və miyança hissələrini ayaqqabı bağı ilə çəkib bağlamaq olardı. (Bağların metal ucluqlarının qoparıldığını İnnokenti indi görürdü. Bunu nə üçün etmişdilər – bilmirdi. Lubyanka təlimatlarına görə, hesab edilirdi ki, bu cür ucluğun köməyi ilə məhbus özünü öldürə bilər.)

Mundiri isə düymələməmək də olardı.

Gözlükdən baxaraq dustağın geyinməyinə əmin olan serjant qapını açdı, ona əllərini arxaya qoymağı əmr etdi və başqa bir otağa apardı. İnnokentiyə tanış olan bənövşəyiburun nəzarətçi artıq orada idi.

– Çəkmələrinizi çıxardın! – o, İnnokentini əmrlə qarşıladı. Bu artıq çətin iş deyildi, çünki bağsız çəkmələr özləri onun ayağından düşürdü (rezinsiz qalmış corabları da onlarla bir yerdə sürüşürdü).

Divarın yanında boyun ölçülməsi üçün vertikal ağ şkalalı tibbi cihaz qoyulmuşdu.

Bənövşəyiburun İnnokentinin kürəyini cihaza dayadı, tamasanı aşağı saldı və onun boyunu yazdı.

– Geyinə bilərsiniz, – dedi.

Uzunsifət isə qapının ağzından onu xəbərdar etdi:

– Əllər arxaya!

Əllər arxaya! Səkkiz saylı boksa qədər dəhlizlə cəmi iki addım yol idi.

İnnokentini yenə boksa salıb bağladılar.

Divarın arxasında sirli maşın yenə də əvvəlki kimi uğuldayır, səsini kəsirdi.

Paltosunu əlində tutmuş İnnokenti taqətsiz halda taburetə çökdü. Lubyankaya düşəndən sonra yalnız gözqamaşdırıcı elektrik işığı, yaxın dar divarlar və laqeyd-susqun zindanbanlar görürdü. Bir-birindən cəfəng prosedurlar ona alçaldıcı gəlirdi. Bütün bu hərəkətlərin düşünülmüş bir məntiqi zəncir əmələ gətirdiyi sezilmirdi: onu həbs etmiş əməliyyatçılar tərəfindən ilkin axtarış; məhbusun şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi; həbsxana müdiriyyətinin imzası ilə məhbusun qəbulu (qiyabi olaraq, dəftərxanada); qəbul vaxtı əsas həbsxana axtarışı; ilk sanitar işlənməsi; əlamətlərin yazılması; tibbi baxış. Prosedurlar onu əldən salmışdı, sağlam ağıldan və müqavimət göstərmək iradəsindən məhrum etmişdi. İndi isə yeganə üzücü istəyi yatmaq idi. Hələlik dinc buraxıldığını düşünərək, başqa cür yerləşmə variantı tapmayaraq, Lubyankada keçirdiyi ilk saatların təcrübəsini ümumiləşdirərək, kətili dolabçanın üstünə qoydu, nazik drapdan tikilmiş qaragül yaxalıqlı paltosunu döşəməyə sərdi və boksun diaqonalı boyu uzandı. Bu zaman kürəyi döşəmənin üstündə idi, başı boksun bir küncündə dik qalmışdı, dizdən qatlanmış ayaqları isə o biri küncə sıxılmışdı.

İlk anlarda ətrafları keyiməmişdi və o, həzz duydu.

Ancaq gözləri hər şeyi unutduran yuxuya dalmamış qapı qəsdən salınan gurultu ilə açıldı:

– Qalxın! – qadın fısıldadı. İnnokenti göz qapaqlarını güclə araladı.

– Qalxın! Qalxın! – başının üstündən çağırışlar səsləndi.

– Bəs əgər yatmaq istəyirəmsə?

– Qalxın!!! – yuxusuna girmiş meduzayaoxşar qadın artıq hökmlə və bərkdən qışqıraraq onun üstünə əyildi.

İnnokenti güclə bükülü vəziyyətdən çıxaraq ayağa durdu.

– Onda məni elə yerə aparın ki, orada yatmaq mümkün olsun, – əzgin səslə dedi.

– Olmaz! – səmavi poqonlu meduza onun sözünü kəsdi və qapını şaqqıltı ilə bağladı.

İnnokenti divara söykəndi, qadının gözlükdən onu təkrar-təkrar diqqətlə müşahidə etməyini gözlədi.

Meduzanın uzaqlaşmağından istifadə edərək, təzədən paltosunun üstünə uzandı.

Artıq onun şüuru dumanlanırdı, amma qapı yenə açıldı. Təzə bir kişi, hündürboy, güclü, yaxşı gürzvuran və ya daşqıran ola biləcək ağ xalatlı bir nəfər kandarda dayanmışdı.

– Soyadınız? – soruşdu.

– Volodin.

– Şeylərinizi götürün!

İnnokenti paltosunu və papağını qamarladı, gözləri sönükləşmiş halda, səndirləyə-səndirləyə nəzarətçinin arxasınca getdi. O, həddindən artıq üzülmüşdü və hətta ayağının altındakı döşəmənin hamar olub-olmadığını da hiss edə bilmirdi. Yeriməyə özündə güc tapmırdı, dəhlizin ortasındaca uzanmağa hazır idi.

Qalın divarda açılmış dar bir keçidlə onu başqa bir dəhlizə çıxardılar, soyunma otağına salıb əlinə kibrit qutusundan da kiçik bir tikə camaşır sabunu verdilər və çimməyi əmr etdilər.

İnnokenti uzun müddət tərəddüd etdi. O, divarlarına kafel çəkilmiş vanna otaqlarının güzgü kimi təmizliyinə alışmışdı, adi insana təmiz görünə biləcək bu taxta otaq isə ona iyrənc dərəcədə kirli göründü. Skamyada güclə quru bir yer tapdı, soyundu, çimçişərək üzərində çəkmə və yalın ayaq izləri qalmış yaş barmaqlığın üstü ilə irəlilədi. Məmnuniyyətlə soyunmaz və yuyunmazdı, amma otağın qapısı açıldı, ağ xalatlı gürzvuran ona duşun altına girməyi əmr etdi.

Sadə və nazik, iki şüşəsiz kəsiyi olan, həbsxana qapısına oxşamayan qapının dalında duş otağı yerləşirdi. Dörd barmaqlığın üzərində (İnnokenti bunların da çox kirli olduğunu müəyyən etdi) əla isti və soyuq su verən dörd dənə duş asılmışdı, lakin İnnokenti bunları da dəyərləndirə bilmədi. Bir adama dörd dənə duş! – Bundan da sevinc duymadı (əgər bilsəydi ki, dustaqlar dünyasında çox vaxt dörd nəfər bir duşun altında çimir, öz on altı dəfəlik üstünlüyünü daha yüksək dəyərləndirərdi). Ona verilmiş kəsif iy verən sabunu (otuz illik ömrü boyu beləsini heç əlində də tutmamışdı və bu cür sabunun olduğunu da bilmirdi) soyunma otağındaca tullamışdı. Bir neçə dəqiqə ərzində birtəhər yaxalandı, əsasən də qırxıldıqdan sonra bədəninə batan saçları yudu, özünü yuyunmuş kimi deyil, əksinə, kirə batmış kimi hiss edərək, geyinmək üçün qayıtdı.

Amma əbəs yerə. Soyunma otağının skamyaları boş idi, onun kəsilib-doğranmış da olsa, yenə də çox gözəl paltarını aparmışdılar, skamyanın altında ucları divara dirənmiş çəkmələri qalmışdı. Çöl qapısı bağlı idi, gözlüyün qapağı salınmışdı. İnnokentinin Rodenin “Mütəfəkkir”i kimi skamyada oturub fikrə dalmaqdan, bədənini qurutmaqdan başqa əlacı qalmamışdı.

Bir azdan ona yuyulmaqdan üzülmüş, qarın və kürək hissələrinə qara “Daxili həbsxana” ştampı vurulmuş alt paltarı, eyni cür ştamplı kvadrat əsgi verdilər ki, bunun dəsmal hesab edildiyini İnnokenti dərhal başa düşə bilmədi. Alt paltarının düymələri kartondan və parçadan düzəldilmişdi, bəziləri heç yox idi; bağlar da çox yerdə qırıq idi. Əyninə qısa gələn alt şalvarı İnnokentiyə dar idi, ayaqları arasından sıxırdı. Köynək isə əksinə, çox böyük idi, qolları barmaqlarının üstünə düşürdü. Paltarı dəyişməkdən imtina etdilər, çünki İnnokenti dəsti artıq geymiş və bununla da korlamışdı.

Aldığı qatlanmayan paltarı geyinəndən sonra İnnokenti hələ xeyli vaxt soyunma otağında qaldı.

Ona dedilər ki, üst paltarı “bişirilmə”dədir. Bu söz İnnokentiyə tanış deyildi. Hətta ölkənin başdan-ayağa “bişirmə” məntəqələri ilə dolu olduğu müharibə illərində də belə şeylə rastlaşmamışdı. Paltarın bişirilməsi də (onun təsəvvürünə cəhənnəm qazanı kimi nəhəng bir tava gəlirdi) bu gecənin mənasız təhqirlərinə uyğun idi.

İnnokenti vəziyyətini və nə etməli olduğunu ayıq başla araşdırmağa çalışdı, lakin fikirləri qarışır, cılızlaşırdı: gah dar alt şalvarı, gah indi kitelinin bişdiyi nəhəng tava, gah da diqqətli gözə tabe olaraq çəkilən gözlük qapağı haqqında fikirlər ona mane olurdu.

Hamam yuxusunu dağıtmışdı, amma canındakı üzücü zəiflik hələ də qalırdı.

Quru və soyuq olmayan bir şeyin üstünə uzanmaq, hərəkətsiz qalmaq, tükənməkdə olan qüvvəsini qaytarmaq istəyirdi. Lüt qabırğaları ilə skamyanın tinli taxtalarının üstünə uzanmaqdan çəkinirdi (taxtalar da bütöv deyildi, calaq-calaq idi).

Qapı açıldı, lakin onun paltarını gətirməmişdilər. Hamam nəzarətçisinin yanında qırmızıyanaq, enlisifət, mülki paltarda bir qız dayanmışdı. Utancaqlıqla əli ilə paltarının qüsurlarını gizlətməyə çalışan İnnokenti kandara yaxınlaşdı. Qız ona çəhrayı bir qəbz uzatdı və surətini imzalamağı tapşırdı. Bu qəbz dekabrın 26-da SSRİ DTN-in Daxili Həbsxanası tərəfindən İ.A.Volodindən saxlanılmaq üçün aşağıdakı əşyaların qəbul edilməsi barədə idi: sarı metaldan hazırlanmış saat, saatın №-si..., mexanizmin №-si...; sarı metalla bəzədilmiş və eyni rəngli metaldan ucluğu olan avtoqələm; çərçivəsində qırmızı daş olan qalstuk sancağı; mavi daşdan taxma düymə – bir cüt.

İnnokenti başını aşağı salaraq, gözləyirdi. Nəhayət, paltarını gətirdilər. Paltosu soyuq və salamat qayıtdı, kiteli, şalvarı və üst köynəyi əzilmiş, rəngləri solmuş və hələ də qaynar idi.

– Mundiri də paltonu qoruduqları kimi qoruya bilməzdilər? – İnnokenti narazılıqla bildirdi.

– Şubanın xəzi var. Başa düşmək lazımdır! – gürzvuran öyüd verirmiş kimi dilləndi.

Bişirilmədən sonra öz paltarı da ona yad və pis görünürdü. Narahat özgə paltarı geyindirilmiş İnnokenti təzədən səkkiz saylı boksa gətirildi.

O, su istədi və üstünə pişik şəkli çəkilmiş parçla iki parç su içdi.

Bu arada yanına daha bir qız gəldi və imza atdıraraq, ona mavi qəbz verdi: cari il dekabrın 27-də SSRİ DTN-in Daxili Həbsxanası tərəfindən İ.A.Volodindən bir ədəd ipək alt köynəyi, bir ədəd ipək alt şalvarı, şalvar çiyinbağıları və qalstuk qəbul edilmişdir.

Sirli maşın həmişəki kimi uğuldamağında idi. Təzədən bağlı qapı arxasında qalan İnnokenti əllərini dolabçanın üstünə qoydu, başını da əllərinin üstünə qoyaraq oturduğu yerdə yatmağa cəhd etdi.

Növbəsinə yeni başlamış nəzarətçi qapını açaraq dedi:

– Olmaz!

– Nəyi olmaz?

– Başı qoymaq olmaz!

Fikirləri qarışmış İnnokenti bir az da gözlədi.

Yenə qəbz gətirdilər, bu dəfə ağ kağızda yazılmış: SSRİ DTN-in Daxili Həbsxanası tərəfindən İ.A.Volodindən 123 (yüz iyirmi üç) manat pul qəbul edilmişdir.

Yenə gəldilər – yenə təzə sifətlər – bahalı qəhvəyi kostyumun üstündən göy xalat geymiş kişi.

Hər dəfə qəbz gətirəndə onun soyadını soruşurdular. Bu dəfə təzədən hamısını soruşdular: Soyadı? Adı? Təvəllüdü? Doğulduğu yer? – bundan sonra gələn adam əmr etdi:

– Yüngülcə!

– Yüngülcə nə? – İnnokenti quruyub qaldı.

– Yüngülcə, yəni şeyləri götürmədən! Əllər arxaya! – dəhlizdə bütün komandalar yavaş səslə verilirdi ki, o biri bokslarda eşidilməsin.

Yenə də həmin o gözəgörünməz it üçün dilini nırçıldadan qəhvəyi kostyumlu kişi İnnokentini baş qapıdan keçirərək başqa bir dəhlizlə həbsxana otağına bənzəməyən – pəncərələrində pərdələri, yumşaq mebeli, yazı masaları olan bir otağa gətirdi. Otağın ortasında İnnokentini stula oturtdular. Başa düşdü ki, indi onu dindirəcəklər.

Danmalı! Hər şeyi tamamilə danmalı! Var gücü ilə danmalı!

Lakin bunun əvəzinə pərdə arxasından qəhvəyi fotokamera yeşiyi çıxardılar, iki tərəfdən İnnokentinin üstünə parlaq işıq saldılar, bir dəfə qabaqdan, bir dəfə də yandan şəklini çəkdilər.

İnnokentini gətirən rəis sağ əlinin barmaqlarından növbə ilə bir-bir tutaraq uclarını ştempel mürəkkəbinə batırılmış qara yastığa sürtdü və onun bütün barmaqlarının ucları qaraldı. Sonra həmin kişi İnnokentinin barmaqlarını araladı, onları ağ vərəqin üstünə basdı və birdən də çəkdi. Kağızın üstündə beş ağ şırımları olan iz qaldı.

Sol əlinin barmaqlarını da mürəkkəbə batıraraq, eyni hərəkətləri etdilər. İzlərdən yuxarıda kağızın üstünə yazılmışdı:

Volodin İnnokenti Artemyeviç, 1919-cu il, Leninqrad ş.

Ondan da yuxarıda isə mətbəə hərfləri ilə

“ƏBƏDİ SAXLAMALI!”

sözləri həkk olunmuşdu.

Yazını oxuyan İnnokenti diksindi. Bu yazıda nə isə mistik, bəşəriyyətdən və Yerdən daha uca bir şey vardı.

Ona sabun və fırça verdilər ki, əlüzyuyanın üstündə barmaqlarını təmizləsin.

Yapışqan kimi mürəkkəb pis yuyulurdu, soyuq su ona heç təsir etmirdi. İnnokenti, özünə hamamın barmaq izlərinin götürülməsindən əvvələ salınmasının nə dərəcədə məntiqəuyğun olması barədə sual vermədən, sabunlanmış fırça ilə barmaqlarını səylə sürtməyə başladı.

Onun hələ yerini tutmamış yorğun beyninə komik bir düstur həkk olunmuşdu:

ƏBƏDİ SAXLAMALI!

93

İnnokentinin belə uzun, qurtarmaq bilməyən gecəsi heç olmamışdı. Gecəni səhərə kimi yatmadı; bu gecə onun başında o qədər çox və müxtəlif fikirlər dolaşdı ki, adi həyatda bunların yaranması üçün, bəlkə, heç bir ay da bəs eləməzdi. Diplomat mundirinin qızılı tikmələri sökülərkən də, hamamda yarılüt vəziyyətdə oturduğu zaman da, gecə ərzində dəyişdiyi boksların çoxunda da fikirləşməyə imkanı olmuşdu.

Epitafiyasının doğruluğu da onu heyrətləndirmişdi: “Əbədi saxlamalı”.

Əslində, telefonla danışan adamın o olduğunu sübut edə bilsələr də, bilməsələr də fərqi yox idi – bir dəfə tutulduqdan sonra bir daha buraxmayacaqdılar. Stalinin pəncəsi ona tanış idi: bu pəncə heç kəsi həyata qaytarmırdı. Qabaqda onu ya güllələnmə, ya da ki ömürlük təkadamlıq kameranın dustağı olmaq gözləyirdi. Haqqında əfsanələr danışılan Suxanovo monastırı kimi adamın qanını dondura biləcək bir şey. Bu, ahıl adamlar üçün Şlisselburq sığınacağı olmayacaqdı – gündüz oturmağı qadağan edəcəklər, illərlə danışmağı qadağan edəcəklər və heç kim heç vaxt onun haqqında heç nə bilməyəcək, özü də dünyada baş verən heç bir hadisədən, hətta bütöv qitələr bayraqlarını dəyişsələr və ya insanlar aya uçsalar belə, heç nədən xəbər tuta bilməyəcək. Stalinin quldur dəstəsinin ikinci Nürnberq üçün kəməndlənəcəyi gün isə İnnokentini və onun monastır dəhlizi üzrə dilsiz-ağızsız qonşularını kommunistlərin 41-ci ildə, nasistlərin isə 45-ci ildə geri çəkilərkən etdikləri kimi təkadamlıq kameralardaca güllələyəcəklər.

Məgər o, ölümdən qorxur?

Axşamdan İnnokenti öz tənhalığını, hələ öyrəşə bilmədiyi qəfəsdə təkliyini pozan hər xırda hadisəyə, qapının hər açılmasına sevinirdi. İndi isə əksinə, nə isə vacib, hələ özünün də tuta bilmədiyi bir fikrini axıra kimi düşünüb qurtarmaq istəyirdi. Əvvəlki boksa qaytarılmağına şad idi. Sevinirdi ki, gözlükdən ara vermədən baxsalar da, uzun müddət idi, onu narahat etmirdilər.

Birdən beyninin üstündəki nazik pərdə götürüldü, gündüz fikirləşdiyi və oxuduğu şeylər özləri aşkarlandı:

“Ölümsüzlüyə olan inam doymaq bilməyən insanların acgözlüyündən doğmuşdur. Müdrik insan həyatımızın müddətini əldə olunması mümkün olan bütün həzlərə çatmaq üçün yetərli sayır...” Söhbət bəyəm həzlərdən gedir!? Onun pulu vardı, kostyumlar, şöhrət, qadınlar, şərab, səyahətlər – lakin bütün bu həzləri təkcə ədalət naminə cəhənnəmin düz ortasına atardı! Bu dəstənin axırı çatana kimi sağ qalmaq və məhkəmədə onun miskin kəkələməsini eşitmək naminə!

Bəli, onun bu qədər nemətləri vardı! Lakin ən dəyərli neməti – düşündüyünü demək azadlığı, özünə tən ağılda olan insanlarla aşkar ünsiyyət qurmaq hüququ – heç vaxt olmamışdı. Nə üzdən, nə də adla tanımadığı insanlar burada, bu binanın kərpic arakəsmələri arxasında nə qədər idilər! Və onlarla ağlını, qəlbini bölüşmədən ölmək necə də ağır gəlir!

Hərəkətsiz, durğun, firavan dövrlərdə iri budaqların kölgəsində oturub fəlsəfə icad eləmək asandır!

İndi nə karandaşı, nə də qeyd dəftərcəsinin olmadığı vaxtda yaddaşının qaranlıqlarından üzə çıxan hər şey ona daha dəyərli görünürdü. Hər şey aydın xatırlanırdı: “Cismani əzablardan qorxmaq lazım deyil. Davamlı əzab həmişə əhəmiyyətsiz olur, əhəmiyyətli əzab isə davamsız”.

Budur, məsələn, yuxusuz, bir sutka da olsa havasız, belini dikəldə, ayaqlarını uzada bilmədiyin boksda oturmaq necə əzabdır, davamlı, yoxsa davamsız? Əhəmiyyətli, yoxsa əhəmiyyətsiz? Və ya on il təkadamlıq kamerada oturmaq, ucadan bircə söz belə danışmamaq?..

Orada, fotoqrafiya və daktiloskopiya otağında İnnokenti fikir verdi ki, gecə saat ikiyə işləyirdi. Bu saat, bəlkə də, artıq üçə işləyir. İndi də beyninə başqa ciddi fikirlərin hamısını sıxışdıran boş bir fikir gəlmişdi: onun saatını saxlama kamerasına qoyublar, yayı boşalana kimi işləyəcək, sonra isə dayanacaq, daha heç kəs onu qurmayacaq, əqrəblərinin bu vəziyyəti ilə ya sahibinin ölümünü, ya da əmlak kimi müsadirə olunmasını gözləyəcək. Maraqlıdır, həmin vaxt onun saatı neçəni göstərəcək?

Dotti isə operettaya getmək üçün onu gözləyir? Gözləyirdi... Nazirliyə zəng etdimi? Yəqin ki, yox: dərhal gəlib axtarış aparıblar. Nəhəng mənzildir! Oranı beş nəfər olsalar da, bir gecəyə töküb-töküşdürə bilməzlər. Nə tapacaqlar ki, gicbəsərlər?..

Dottini tutmayacaqlar – son ili ayrı yaşamaları onu xilas edəcək.

Boşanacaq, ərə gedəcək.

Bəlkə də, tutarlar. Bizdə hər şey ola bilər.

Qayınatamı xidmətdə irəli buraxmayacaqlar – ləkə! Gör nə özündən çıxacaq, ondan necə imtina edəcək!

Müşavir Volodini tanıyanların hamısı onu yaddaşlarından siləcəklər.

Kar nəhəng onu əzəcək və Yer üzündə heç kəs cılız, ağbədənli İnnokentinin sivilizasiyanı xilas etməyə necə cəhd etdiyini bilməyəcək!

Adam istəyərdi sağ qalsın, bunların nə ilə bitəcəyini görsün.

Tarixdə həmişə bir tərəf qalib gəlir, bir tərəfin ideyaları isə heç vaxt. İdeyalar qarışır, onların öz həyatı var. Qalib məğlubdan həmişə az, ya da ki çox, hətta hər şeyi götürür. Hər şey qarışacaq... "Tayfa savaşları bitəcək". Dövlət sərhədləri, ordular yox olacaq. Dünya parlamentini çağıracaqlar. Planetin prezidentini seçəcəklər. O da bəşəriyyət qarşısında papağını çıxaracaq və deyəcək:

– Şeylərlə birgə!

– Nə?..

– Şeylərlə birgə!

– Hansı şeylərlə?

– Xırda-xuruşunla!

İnnokenti bişirilmədə korlanmadıqlarına görə indi ona xüsusilə əziz gələn paltosunu və papağını əlinə alaraq yerindən durdu. Göy poqonlu qarabəniz diribaş bir starşina dəhliz üzrə növbətçini qapının arasından kənar edərək daxil oldu (belə qvardiyaçıları haradan yığıblar? hansı ağır işlər üçün?). Starşina kağızına baxa-baxa soruşdu:

– Soyadınız?

– Volodin.

– Adınız, atanızın adı?

– Neçə dəfə olar?

– Adınız, atanızın adı?

– İnnokenti Artemyeviç.

– Təvəllüdünüz?

– Doqquz yüz on doqquz.

– Doğulduğunuz yer?

– Leninqrad.

– Şeylərlə birgə. Keçin!

Və ağzını marçıldada-marçıldada qabağa düşdü.

Bu dəfə həyətə çıxdılar, qapalı həyətin qaranlığında bir neçə pillə də aşağı düşdülər. "Olmaya, güllələməyə aparırlar? – düşündü. – Deyirlər, həmişə zirzəmilərdə və həmişə gecə vaxtı güllələyirlər".

Belə ağır bir anda beyninə nicatverici bir etiraz gəldi: onda bəs üç dənə qəbzi niyə verirdilər? Yox, hələ güllələnmə deyil.

(İnnokenti hələ də DTN-in caynaqlarının bir-biri ilə əlaqəli işlədiyinə inanırdı.)

Dilini çırtıldadan starşina onu qaranlıq tamburdan binaya saldı və liftin yanına gətirdi. Əlində sarımtıl ütülənmiş dəyişək topası tutmuş qadın aralıda durub İnnokentinin liftə salınmasına baxırdı. Bu paltaryuyan, kifir və ictimai vəziyyətinə görə çox aşağıda duran da Lubyankanın başqa kukla-adamları kimi İnnokentiyə laqeydliklə, gözlərində heç bir ifadə olmadan baxırdı. Ona çəhrayı, göy və ağ qəbzlər gətirmiş saxlama kamerasında işləyən qızlarla olduğu kimi, bu qadının da özünü bu cür didilmiş və yazıq vəziyyətdə görməsi İnnokentiyə ağır gəldi, düşündü ki, qadında onun haqqında xoşagəlməz qənaət yarana bilər.

Başqa fikirləri kimi bu fikir də tez gəlib, tez də yox oldu. Nə fərqi vardı, onsuz da işi "əbədi saxlanmalı"dır...

Starşina lifti bağladı və mərtəbə düyməsini basdı – mərtəbələrin nömrələri göstərilməmişdi və İnnokenti neçənci mərtəbəyə qalxdıqlarını öyrənə bilmədi.

Liftin mühərriki uğuldamağa başladı və bu uğultudan İnnokenti boksunun divarları arxasındakı sümük üyüdən sirli maşını tanıdı.

Qəmgin şəkildə gülümsündü.

Amma bu xoş səhv onu bir az ürəkləndirdi.

Lift dayandı, starşina İnnokentini pilləkənüstü meydançaya, oradan da çiyinlərində səmavi poqonlar və qızılı bağlar olan çoxlu nəzarətçinin vurnuxduğu enli dəhlizə çıxardı. Nəzarətçilərdən biri İnnokentini üstündə nömrəsi olmayan geniş, təxminən, on kvadratmetrlik, zəif işıqlandırılmış və divarlarına yaşıl rəngli yağlı boya çəkilmiş bir boksa salıb qapını bağladı. Bu boks, ya da kamera bomboş idi, bir o qədər də təmiz deyildi, sement döşəməsi sürtülmüşdü, özü də soyuq idi və buna görə də daha narahat görünürdü. Buranın da gözlüyü vardı.

Çöldən döşəməyə sürtülən uzunboğaz çəkmələrin xışıltısı gəlirdi. Görünür, nəzarətçilər fasiləsiz gəlib-gedirdilər. Daxili həbsxana böyük gecə həyatını yaşayırdı.

Əvvəl İnnokentiyə elə gəlirdi ki, onu həmişə işığı gözqamaşdıran 8 saylı boksda saxlayacaqlar – həmin boksda ayaqlarını uzatmağa yer yox idi, işıq gözlərini yandırırdı, nəfəs almaq çətin idi. İndi isə səhvini başa düşdü, anladı ki, bu geniş və narahat nömrəsiz boksda yaşayacaq – düşündü ki, sement döşəmə onun ayaqlarını üşüdəcək, qapının arxasındakı daimi hərəkət və ayaq səsləri onu qıcıqlandıracaq, işığın az olması onu üzəcək. Buranın pəncərəsi olsaydı, nə yaxşı olardı! Heç olmasa balaca, opera dekorasiyalarında zindanların divarlarına çəkilən pəncərələr kimi – amma yox idi.

Mühacirlərin xatirələri əsasında belə şeyi təsəvvür etmək olmazdı: dəhlizlər, pilləkənlər, çoxlu qapılar, zabitlər, serjantlar, xidmətçilər gəzişir, Böyük Lubyanka öz gecə həyatında vurnuxur, sanki, yaxınlıqda bircə nəfər də dustaq yoxdur, özün kimisinə rast gələ bilməzsən, xidmətdən kənar söz eşidə bilməzsən, lap elə xidmətlə də bağlı, demək olar ki, danışmırlar. Adama elə gəlirdi ki, bu boyda nəhəng nazirlik təkcə sənə görə yatmır, təkcə səninlə və sənin cinayətinlə məşğuldur.

Həbsxanada keçirilən ilk saatların məhvedici ideyası ondadır ki, təzə gələni o biri dustaqlardan ayırsın, ona heç kəs ürək-dirək verə bilməsin, çoxşaxəli, çoxminlik aparatın bütün küt zəhmi onun üzərinə düşsün.

İnnokentinin düşüncələri əzabkeşlik istiqaməti aldı. Etdiyi telefon zəngi indi ona ağılsız və məqsədsiz intihar kimi yox, XX əsrin bütün tarixlərinə yazılacaq böyük bir əməl kimi görünürdü. Amerika attaşesinin özündənrazı, laqeyd səsi, qüsurlu tələffüzü qulaqlarında səslənirdi: “Bəs o kimdir? Gic, sarsaq! Yəqin, heç səfirə məruzə də etməyib. Hər şey mənasız yerə... Uf, toxluq gör necə sarsaq adamlar yetişdirir!”

İndi boksun içində gəzmək olardı, lakin prosedurların əldən saldığı İnnokentinin bunu etməyə gücü qalmamışdı. Bir-iki dəfə oyan-buyana gedəndən sonra skamyanın üstünə oturdu və əllərini ayaqlarının yanı ilə kəndir kimi aşağı salladı.

Bu divarlar, bu bokslar neçə-neçə gələcək nəsillər üçün naməlum qalacaq niyyətləri öz aralarında qıfıl altında saxlayırdılar!

Lənətəgəlmiş, lənətəgəlmiş ölkə! Onun udduğu hər acı həb həmişə başqaları üçün dərman olur. Özü üçün isə heç nə!..

Hansısa xoşbəxt bir Avstraliya! Özü üçün dünyanın axırına çəkilib bombardmanlarsız, beşilliklərsiz, intizamsız yaşayır.

Niyə atom oğrularının dalınca qaçdı? Gedərdi Avstraliyaya və fərdi şəxs kimi orada da qalardı!..

Bu gün, ya da sabah İnnokenti Parisə, oradan da Nyu-Yorka uçmalı idi!..

Ümumiyyətlə, tarixə düşəcəyini yox, məhz bu günlərdə xaricə getməli olduğunu təsəvvürünə gətirəndə azadlığın əlçatmazlığı onu boğurdu. İstəyirdi, kameranın divarlarını cırmaqlasın, hirsini bir az soyutsun!..

Həbsxana qaydalarının bu cür pozulmasından onu qapının açılması qurtardı. Yenə ilkin göstəricilərini yoxladılar, İnnokenti də suallara yuxuda imiş kimi cavab verdi, "şeyləri ilə birgə" çıxmağı əmr etdilər. İnnokenti boksda bir az üşümüşdü, ona görə də papağı başında idi, paltosu isə çiyinlərinə atılmışdı. Bu cür geyinməyinin ona paltosunun altında iki dolu tapança və iki xəncər aparmaq imkanı verdiyindən xəbərsiz olduğu üçün beləcə çıxmaq istədi. Ona paltonu geyinməyi və boşalmış əllərini arxada birləşdirməyi əmr etdilər.

Dillər yenə nırçıldadı, onu liftin yanındakı pilləkənə tərəf, sonra da pilləkənlə aşağı apardılar. İnnokentinin vəziyyətində ən maraqlısı neçə dəfə döndüyünü, neçə addım atdığını hesablamaq, sonra isə boş vaxtlarında həbsxananın quruluşunu anlamağa çalışmaq idi. Lakin onun dünyanı qavramasında elə dəyişiklik baş vermişdi ki, artıq hissiyyatsız yeriyirdi, nə qədər aşağı düşdüklərini belə bilmədi. Birdən başqa bir dəhlizdən yekəpər, İnnokentinin qabağı ilə gedən nəzarətçi kimi gərginliklə dilini nırçıldadan başqa bir nəzarətçi göründü. İnnokentini aparan nəzarətçi cəld onsuz da dar meydançanı bir az da dar edən yaşıl faner budkanın qapısını açdı, İnnokentini içəri itələyib qapını örtdü. İçəridə güclə ayaq üstə durmaq olardı, yuxarıdan solğun işıq düşürdü: budkanın tavanı yox idi, içəri düşən işıq da pilləkənüstü qəfəsdən gəlirdi.

Belə vəziyyətdə ucadan etiraz etmək təbii insani istək olardı, lakin artıq hər şeyə öyrəşmiş İnnokenti səssizcə tabe olurdu, yəni həbsxananın qoyduğu qayda üzrə hərəkət edirdi.

Sən demə, Lubyankada hamı buna görə nırçıldayırmış: nəzarətçilər məhbus gətirmələri haqqında xəbərdarlıq edirdilər. Məhbus məhbusla rastlaşmamalı idi! Bir-birinin gözlərində dəstək görməməli idi!..

O biri dustağı keçirdilər, İnnokentini də budkadan çıxardıb apardılar. Və burada, pilləkənin sonuncu qanadında pillələrin necə sürtüldüyünü gördü! Bütün həyatı boyu buna bənzər heç nə görməmişdi. Pillələr ortaya tərəf oval oyuqlar şəklində yarıya qədər sürtülmüşdü.

O diksindi: otuz ilə bu qədər ayaq! Burada ayaqlarını neçə dəfə sürüməli idilər ki, daş bu cür yeyilmiş olsun! Gedən hər iki nəfərdən biri nəzarətçi, o birisi isə dustaq idi.

Mərtəbənin meydançasında barmaqlıqlı pəncərəsi olan kip bağlanmış bir qapı vardı. Burada da İnnokentini yenilik gözləyirdi – onu üzüdivara qoydular. Amma gözünün ucu ilə müşayiətçisinin elektrik zənginin düyməsini basdığını, pəncərənin əvvəl tərəddüdlə açıldığını, sonra da örtüldüyünü gördü. Açar şaqqıltı ilə fırlanandan sonra qapı açıldı, içəridən çıxan və İnnokentinin görə bilmədiyi bir nəfər ondan soruşmağa başladı:

– Soyadınız?

İnnokenti insanların danışıq zamanı bir-birinin üzünə baxmaq vərdişinə tabe olaraq üzünü çevirdi və həm kişi, həm qadın sifətinə bənzəyən, şiş, sallaq ətli, iri yanıq izli bir sifət, bir az aşağıda isə qızılı leytenant poqonlarını görməyə macal tapdı. Həmin adam dərhal İnnokentinin üstünə qışqırdı:

– Çevrilməyin! – və artıq onu əməlli-başlı bezdirmiş sualları verməyə başladı, İnnokenti də ağ suvaq parçasına baxa-baxa onları cavablandırdı.

Dustağın özünü vərəqdə göstərilən şəxs kimi təqdim etməyə davam etdiyinə, öz təvəllüdünü və doğulduğu yeri unutmadığına əmin olandan sonra şişman leytenantın özü də ehtiyat üçün dalınca örtülmüş qapının zəngini basdı. Pəncərənin dəmirini yenidən şübhə ilə çəkdilər, deşikdən baxdılar, pəncərəni bağladılar və gurultu ilə qapını açdılar.

– Keçin! – kök, yanıqdan üzü qızarmış leytenant bərkdən dedi.

İçəri girdilər, qapı dallarınca bərk şaqqıltı salaraq kilidləndi.

İnnokenti üç tərəfə – irəli, sağa və sola uzanan çoxqapılı, girişində masa, yuvacıqları olan şkaf və çoxlu nəzarətçinin vurnuxduğu qaranlıq dəhlizi görməyə macal tapmamış, leytenant ətrafı bürümüş sakitliyi pozmaq istəmirmiş kimi yavaşca, lakin aydın başa düşülən tərzdə komanda verdi:

– Üzü divara! Tərpənməyin!

Yaşıl panelin sərhədinə və ağ suvağa yaxından baxmaqdan, peysərində bir neçə cüt sənə düşmən kimi baxan göz hiss etməkdən də axmaq vəziyyət ola bilməzdi. Yəqin ki, onun kağızını öyrənirdilər, bundan sonra leytenant dərin sükut içində aydın eşidilən pıçıltı ilə dedi:

– Üçüncü boksa!

Nəzarətçilərdən biri masadan aralandı, açarlarını cingildətmədən sağ dəhlizlə irəlilədi:

– Əllər arxaya! Keçin! – sakitcə dedi. Onların getdiyi yolun bir tərəfi ilə üç döngəsi olan yaşıl divar uzanırdı, o biri tərəfdən isə üzərlərindən ayna kimi nömrə ovalları, onların da altından gözlükləri bağlayan lövhələrin asıldığı bir neçə qapının yanından keçdilər:

“47” “48” “49”

Dostlarının yaxınlıqda olmasından canına bir hərarət gələn İnnokenti özündə lövhəni aralamaq, bir anlığa gözlüyə qısılmaq və kameranın qapalı həyatına baxmaq istəyi duydu, lakin nəzarətçi onu irəli getməyə tələsdirirdi, ən əsası, İnnokenti atom bombası uğrunda mübarizəyə qoşulmuş bir adamın artıq heç nədən qorxmamalı olduğunu dərk etsə də, həbsxana tabeçiliyinə öyrəşmişdi.

Ayrı-ayrı adamlar üçün bədbəxtlikdən, hökumətlər üçün isə xoşbəxtlikdən insan elə qurulmuşdur ki, nə qədər ki sağdır, onu nədənsə məhrum etmək olar. Hətta hərəkətdən, səmadan, ailəsindən və əmlakından məhrum edilmiş ömürlük həbsə salınanları belə məsələn, rütubətli karserə salmaq, isti yeməkdən məhrum etmək, çubuqla döymək olar və bu son xırda cəzalar insan üçün əvvəlki azadlıq və firavanlıq zirvəsindən yıxılması qədər təsirli olur. Bu cür xoşagəlməz son cəzalardan yayınmaq üçün dustaq nifrət etdiyi, insanı mənən öldürən alçaldıcı həbsxana rejiminə tam şəkildə tabe olur. Döngədən sonra qapılar bir-birinə daha yaxın idi, onların üzərlərindəki ovallar sıx yerləşən kameraların nömrələrini göstərirdi:

“1” “2” “3”

Nəzarətçi üçüncü boksun açarını burdu, komik bir hərəkətlə, qonaqpərvərlik nümayiş etdirirmiş kimi, əlini irəli uzatdı, qapını İnnokentinin üzünə araladı. İnnokenti vəziyyətin komikliyini duydu və diqqətlə nəzarətçiyə baxdı. Bu, alçaqboy, tünd-qara saçları və nahamar, sanki, çəpəki qılınc zərbəsi ilə açılmış gözləri olan cavan adam idi. Görünüşü xoşagələn deyildi, nə dodaqlarında, nə də gözlərində təbəssüm əlaməti yox idi, lakin bu gün qarşılaşdığı Lubyanka sifətləri arasında ən axırda gördüyü nəzarətçinin qəddar üzü nə üçünsə ona daha çox xoş gəldi.

Boksa salınıb qapısı bağlanmış İnnokenti ətrafa baxdı. Gecə ərzində bir neçə boksu müqayisə etdikdən sonra, özünü bokslar üzrə mütəxəssis saya bilərdi. Bu, yaxşı boks idi: üç stopa[1] yarım eni, yeddi yarım uzunluğu, parket döşəməsi, bütünlüklə divara bərkidilmiş uzun və dar skamya ilə tutulmuş otağın qapısı ağzında altıkünclü taxta masa qoyulmuşdu. Boks, əlbəttə ki, pəncərəsiz idi, yalnız hündürdə, tavanda qara barmaqlıq şəklində nəfəsliyi vardı. Otaq çox hündür idi – təxminən, üç metr yarım və bütün bu ağardılmış metrlər qapının üstündəki tor qəfəsə salınmış iki yüz vatlıq lampanın işığında parıldayırdı. Lampa otağı qızdırmışdı, amma adamın gözlərini ağrıdırdı.

Dustaqlıq elmi tez mənimsənilən və möhkəm yadda qalan elmlərdəndir. Bu dəfə İnnokenti aldanmadı və bu cür rahat boksda çox qalacağına ümid bəsləmədi. Odur ki uzun və çılpaq skamyanı görən kimi nə vaxtsa ərköyün olmuş, indi isə saatbasaat ərköyünlüyündən əl çəkən bu adam başa düşdü ki, bu an onun ən birinci və ən əsas görəcəyi iş yatmaqdır. Anasından ayrı düşmüş vəhşi heyvan balasının təbiətən həyat üçün vacib davranış tərzini daxildən bildiyi kimi, İnnokenti də qısa bir zamanda paltonu skamyanın üstünə sərməyi, qaragül yaxalığını və qatlanmış qollarını yastıq kimi yığmağı öyrənə bilmişdi. Dərhal da uzandı. Yeri ona lap rahat göründü. Gözlərini yumub yatmağa hazırlaşdı.

Amma yuxulaya bilmədi! Yatmaq üçün heç bir imkan olmayanda onun yuxusu gəlirdi! Artıq yorğunluğun bütün mərhələlərindən keçmişdi, ani mürgü ilə artıq iki dəfə şüuruna istirahət vermişdi – nəhayət, yatmaq imkanı yarandı, yuxu isə gəlmirdi! Onun daxilində daim yenilən həyəcan heç cür sakitləşmək istəmirdi. Mülahizələrdən, təəssüf və təxminlərdən uzaq olmağa çalışan İnnokenti aram nəfəs almağa və saymağa çalışdı. Bütün bədəni üçün rahat, qabırğalarının altı hamar, ayaqlarını tam uzada bildiyi, nəzarətçilərin də nə üçünsə onu narahat etmədikləri bir şəraitdə yuxulaya bilməməyi ona ağır gəlirdi.

---

[1] *Stopa* – 28,8 sm-ə bərabər qədim uzunluq ölçüsü

Yarım saata qədər beləcə uzandı. Artıq fikirlərinin əlaqəsi itməyə, ayaqlarından üzüyuxarı bütün bədəninə xoş bir hərarət yayılmağa başlamışdı.

Bu zaman İnnokenti başa düşdü ki, bu adamı dəli eləyəcək səviyyədə parlaq işıqda yatmaq mümkün deyil. İşıq nəinki çəhrayı şəfəqləri ilə bağlı göz qapaqlarının altına keçirdi, həm də göz almacığına dözülməz bir qüvvə ilə təzyiq göstərirdi. Əvvəllər İnnokentinin heç vaxt fikir vermədiyi bu işıq təzyiqi indi onu özündən çıxarırdı. Əbəs yerə bir böyründən o biri böyrü üstünə çevrilən, işığın təzyiq göstərmədiyi bir vəziyyət tapmağa çalışan İnnokentinin səbri tükəndi, o ayağa qalxdı, ayaqlarını aşağı salladı.

Gözlüyün qapağı tez-tez çəkilirdi, xışıltı eşidilirdi və növbəti dəfə qapaq çəkilən kimi barmağını qaldırdı.

Qapı tamamilə səssiz açıldı. Çəpgöz nəzarətçi sakitcə İnnokentiyə baxırdı.

– Sizdən xahiş edirəm, lampanı söndürün! – İnnokenti yalvarıcı səslə dedi.

– Olmaz, – çəpgöz halını pozmadan cavab verdi.

– Onda dəyişin! Daha zəif lampa salın! Belə balaca... boksa bu boyda lampa salmaq nəyə lazımdır?

– Sakit danışın! – çəpgöz asta səslə narazılığını bildirdi. Doğrudan da, onun arxasındakı dəhlizdə və bütün həbsxanada qəbir sükutu vardı.

– Nə boyda lazımdırsa, o boyda da yanır.

Ancaq bu ölgün sifətdə nə isə canlı bir şey də vardı! Söhbətin başa çatdığını və indicə qapının bağlanacağını hiss edərək, İnnokenti xahiş etdi:

– İçməyə su verin!

Çəpgöz başını tərpətdi və səssizcə qapını bağladı. Onun kiş payəndazın üstü ilə boksdan necə uzaqlaşdığı və necə geri qayıtdığı eşidilmədi – qıfıla salınan açar azca şaqqıldadı və çəpgöz əlində bir parç su qapının ağzında peyda oldu.

Həbsxananın birinci mərtəbəsində olduğu kimi, burada da parçın üstünə pişik şəkli çəkilmişdi, lakin bu pişik eynəksiz idi, kitab və quşcuğaz da yox idi.

İnnokenti ləzzətlə sudan içdi, arada çıxıb getməyən nəzarətçiyə baxdı. O, bir ayağını kandardan içəri qoymuşdu və çiyinləri imkan verən qədər qapıdan içəridə idi. Nizamnaməyə tamamilə zidd olaraq, göz vurub soruşdu:

– Sən kim olmusan?

Necə də qeyri-adi səslənirdi! – insani rəftar, bütün gecə ilk dəfə olaraq!

Sakit verilməsi ilə müdiriyyətdən gizlədilən bu sualın canlı tonundan, amansız “olmusan” sözü ilə sanki, nəzarətçi ilə əlbirliyə razılıq verməyinə təəccüblənən İnnokenti pıçıltı ilə bildirdi:

– Diplomat olmuşam. Dövlət müşaviri.

Çəpgöz rəğbətlə başını buladı və dedi:

– Mən isə Baltik donanmasının matrosu olmuşam! – bir az ləngidi. – Bəs səni niyə tutublar?

– Özüm də bilmirəm, – İnnokenti ehtiyatlandı. – Heç nəyə görə. – Çəpgöz rəhmdilliklə başını yellədi.

– Hamı əvvəl belə deyir, – təsdiqlədi. Ədəb qaydalarını gözləmədən əlavə etdi:

– Ayaqyoluna getmək istəmirsən?

– Hələ yox, – İnnokenti yeni gələnlərə xas bir naşılıqla ona edilən təklifin yer üzünün ən böyük, dustaq üçün cədvəldənkənar əlçatmaz bir nemət olduğunu dərk etmədən rədd cavabı verdi.

Bu cür məzmunlu söhbətdən sonra qapı bağlandı və İnnokenti yenidən skamyaya uzanaraq işığın müdafiəsiz qalmış göz qapaqlarını dəlib keçən təzyiqi ilə mənasız mübarizəyə başladı. Gözlərini əli ilə tutmaq istədi, amma əli keyiyirdi. Başa düşdü ki, cib dəsmalını eşmə kimi burub onunla gözlərini bağlaya bilər – amma cib dəsmalının indi harada olduğunu bilən yox idi... Döşəmənin üstündə qalmışdı... Dünən axşam necə də ağılsız bir küçük idi!

Xırda əşyalar – cib dəsmalı oldu, boş kibrit qutusu oldu, sap və ya plastik düymə oldu – bütün bunlar dustağın ən birinci dostlarıdır! həmişə elə bir məqam gələcək ki, bunlardan hansısa biri əvəzedilməz olacaq, dustağı çətin vəziyyətdən çıxardacaq!

Qapı birdən açıldı. Çəpgöz qırmızı-zolaqlı pambıq döşəyi əldən-ələ İnnokentiyə verdi. Möcüzə! Lubyanka nəinki yatmağa mane olmurdu, həm də dustağın yuxusunun qayğısına qalırdı!.. Qatlanmış döşəyin arasına balaca tük yastıq, yastıqüzü, mələfə qoyulmuşdu. Hər ikisinə "Daxili həbsxana" ştampı vurulmuşdu. Ona hətta boz adyal da verdilər.

Ləzzət! Bax indi yatacaq! Onun həbsxana təəssüratları çox kədərli idi! Qarşıda onu gözləyən ləzzəti duyaraq, yastıqüzünü taxdı (bunu ömründə ilk dəfə edirdi), mələfəni sərdi (skamya ensiz olduğundan döşək azca sallanırdı), paltarını soyundu, uzandı, gözünü kitelinin qolu ilə örtdü – daha heç nə mane olmurdu! – və artıq yuxuya, həmin o Morfeyin ağuşu adlandırılan şirin uyğuya dalmağa başlayırdı ki...

Qapı gurultu ilə açıldı, çəpgöz ona dedi:

– Əllərinizi adyalın altından çıxarın!

– Necə çıxarım? – İnnokenti, az qala, ağlaya-ağlaya soruşdu. – Niyə məni oyatdınız? Mən çətinliklə yuxulamışdım.

– Əllərinizi çıxarın! – nəzarətçi soyuqqanlılıqla təkrar etdi, – əllər açıqda olmalıdır.

İnnokenti tabe oldu. Əlləri adyalın üstünə qoyub yatmaq elə də asan deyilmiş. Bu, iblisanə bir hiylə idi! Yatanda əllərini gizlətməsi, onları bədəninə sıxması insanın təbii, özünün də fikir vermədiyi bir vərdişidir.

Daha bir alçaldılmaya uyğunlaşmağa çalışan İnnokenti bir xeyli yerində çevrildi. Nəhayət, yuxu güc gəldi. Zəhər kimi şirin tutqunluq onun şüurunu bürüyürdü. Birdən dəhlizdən səs eşitdi. Uzaqdan başlayaraq, onun boksuna tərəf qonşu qapıların hamısı taqqıldayırdı. Hər dəfə də hansısa bir söz deyilirdi. Budur – qonşu kameradadırlar. İnnokentinin də qapısı açıldı:

– Qalxın! – Baltik donanmasının matrosu qətiyyətlə dedi.

– Necə? Niyə? – İnnokenti coşdu. – Mən bütün gecəni yatmamışam!

– Saat altıdır. Bu da qanun kimi bir şeydir! – deyən matros yoluna davam etdi.

Bu zaman İnnokentidə dözülməz bir yatmaq istəyi yarandı. O, yerinə uzandı və dərhal da daş kimi yuxuya getdi.

Amma cəmi iki dəqiqəyə yaxın yata bildi – çəpgöz qapını gurultu ilə açdı və bir də dedi:

– Qalxın! Qalxın! Döşəyi boru şəklində bükün!

İnnokenti dirsəkləndi, bulanıq nəzərlə bir saat bundan əvvəl ona xoş görünən zülmkarına baxdı.

– Mən axı yatmamışam, başa düşün!

– Heç nə bilmirəm.

– Yaxşı, döşəyi büküb durdum, bəs sonra nə edəcəyəm?

– Heç nə. Oturacaqsan.

– Axı niyə?

– Ona görə ki, səhər saat altıdır, sizə deyirlər.

– Onda oturduğum yerdə yataram!

– Qoymayacağam. Oyadacağam.

İnnokenti başını tutdu və yelləndi. Çəpgöz nəzarətçinin gözündə, sanki, təəssüf ifadəsi yarandı.

– Yuyunmaq istəyirsiniz?

– Yuyunaram, – İnnokenti fikrə getdi, sonra da əlini paltarına uzatdı.

– Əllər arxaya! Keçin!

Ayaqyolu tindən sonra gəlirdi. Bu gecə də yata biləcəyinə ümidini itirmiş İnnokenti köynəyini çıxarmağa və qurşağacan soyuq su ilə yuyunmağa risk etdi. Suyu geniş və soyuq ayaqyolunun sement döşəməsinə dağıda-dağıda yuyunmağa başladı: qapı bağlı idi və çəpgöz onu narahat etmirdi.

Bəlkə də, insan adamdır, amma niyə belə məkrli hərəkət etdi, saat altıda durmaq lazım gələcəyini qabaqcadan demədi?

Soyuq su İnnokentinin canından yarımçıq kəsilmiş yuxunun süstləşdirici zəifliyini çıxartdı. Dəhlizdə səhər yeməyindən danışmaq istədi, lakin nəzarətçi onun sözünü kəsdi. Boksa girəndən sonra cavab verdi:

– Səhər yeməyi olmayacaq.

– Necə yəni olmayacaq? Bəs nə olacaq?

– Səhər saat səkkizdə payokunuzu, şəkər və çay verəcəklər.

– Bəs payok nədir?

– Yəni çörək payınızı.

– Bəs səhər yeməyi nə vaxt olacaq?

– Nəzərdə tutulmayıb. Dərhal nahar.

– Və mən bütün bu vaxtı oturacağam?

– Bəsdir danışdıq!

Nəzarətçi qapını axıra kimi bağlamağa macal tapmamış, İnnokenti əlini qaldırdı.

– Nədir yenə? – Baltik donanmasının matrosu qapını açdı.

– Mənim düymələrimi kəsiblər, astarı cırıblar, tikməyə kimə verim?

– Neçə düymədir?

Saydılar.

Qapı bağlandı və bir azdan yenə açıldı. Çəpgöz iynəni, ona qədər sap qırığını, müxtəlif ölçülərdə və müxtəlif materiallardan – sümükdən, plastik kütlədən, ağacdan düzəldilmiş bir neçə düyməni İnnokentiyə uzatdı.

– Bunlar nəyə yarayar? Məgər mənim düymələrim belə idi?

– Götürün! Heç bunlar da yoxdur! – çəpgöz səsini qaldırdı.

İnnokenti ömründə birinci dəfə tikməyə başladı. Sapın ucunu necə bərkitmək, tikişləri necə qoymaq lazım olduğunu, düymənin tikilməsini necə sona çatdırmalı olduğunu dərhal başa düşmədi. Bəşəriyyətin minillik təcrübəsindən bəhrələnməyən İnnokenti necə tikmək lazım olduğunu özü icad elədi. Bir neçə dəfə iynə barmağına batdı və barmaqlarının incə ucları ağrımağa başladı. Mundirinin astarını tikməyi, paltosunun sallanmış pambığını yerinə salıb tikməyi uzun çəkdi. Düymələrin bəzilərini yerlərinə tikmədiyi üçün mundirinin kənarları büzüşdü.

Lakin ləng, diqqət tələb edən iş nəinki vaxtı qısaltdı, həm də İnnokentini sakitləşdirdi. Onun daxili hərəkətləri nizama düşdü, artıq nə qorxu, nə də ruhi sıxıntı qalmamışdı. Maraqlısı bu idi ki, hətta bu əfsanəvi dəhşətlər yuvası – Böyük Lubyanka həbsxanası da təsəvvür etdiyi qədər qorxulu deyilmiş, burada da insanlar yaşayırmış (necə də onlarla görüşmək istərdi!). Gecəni yatmamış, yemək yeməmiş, həyatı on saat qabaq sındırılmış insanın ali bir duyğusu, atletin taqətdən düşüb daşlaşmaqda olan bədəninə yorulmazlıq və təravət bəxş edən ikinci nəfəsi açılırdı.

İynəni ondan başqa bir nəzarətçi aldı.

Sonra üstündə çəkini tamamlayan üçbucaqlı şəklində əlavəsi olan yarımkiloluq alaçiy qara çörək və iki tikə doğranmış qənd gətirdilər.

Tezliklə çaydandan pişik şəkli ilə bəzədilmiş parça rəngli qaynar maye tökdülər və əlavə də çay verməyi vəd etdilər.

Bütün bunlar dekabrın iyirmi yeddisi səhər saat səkkiz demək idi.

İnnokenti birgünlük qəndin hamısını parça saldı, çaşıb barmağı ilə qarışdırmaq istədi, lakin barmağı qaynar suya davam gətirmədi. Belə olan halda parçı fırlatmaqla qəndi əritdi, ləzzətlə içdi (yemək istəmirdi), əlini qaldırıb yenə istədi.

İkinci parçı da, artıq qəndsiz, amma zəif çay iyindən həzz alaraq, ləzzətlə içinə çəkdi.

Fikirləri duruldu, başı çoxdan olmadığı dərəcədə aydınlaşdı.

Skamya və qarşı divar arasındakı dar keçidlə, boru şəklində bükülmüş döşəyə ayağı ilişə-ilişə, qarşıda onu gözləyən çarpışmanı gözləyərək gəzişməyə başladı – üç balaca addım irəli, üç balaca addım geri.

Gözünün qabağına Amerika Azadlıq heykəlinin və bizim Muxinanın fırlanan, dəfələrlə kinolara çəkilmiş heykəlinin toqquşması gəldi. Srağagün bu toqquşmanın ən dəhşətli yerinə soxulmuşdu.

Başqa cür edə bilməzdi. Biganə qala bilməzdi.

Taleyinə bu düşmüşdü...

Avenir dayı necə deyirdi? Gertsenin dediyi kimi: “Vətənpərvərliyin sərhədləri haradadır? Nə üçün vətənə məhəbbət..?”

Avenir dayını xatırlamaq indi onun üçün hər şeydən vacib və xoş idi. Uzun illər ərzində nə qədər kişilərlə və qadınlarla rastlaşmışdı, dostluq etmişdi, həyatın ləzzətlərini bölüşmüşdü – lakin bu gün burada, Lubyankada ona ən çox lazımlı adam gülməli evcikdə yaşayan, cəmi iki gün gördüyü tverli dayısı idi. Bütün həyatı boyu tanıdıqları arasında ən vacib insan...

Yeddi stopalıq dalanda gəzişən İnnokenti daha çox dayısının dediklərini xatırlamağa çalışırdı. Və xatırlayırdı. Nə üçünsə bir ifadə qalan hamısını sıxışdırır, özünü qabağa salırdı: “Daxili razılıq və narazılıq hissləri xeyir və şərin ali meyarlarıdır”.

Bu, dayısı deyildi. Nə isə ağılsız bir şey idi. Hə, bu, Epikürdür, dünən başa düşə bilməmişdi. İndi isə aydın oldu: deməli, mənim xoşuma nə gəlirsə, xeyirdir, xoşuma gəlməyən şey isə şərdir. Məsələn, Stalinin öldürməkdən xoşu gəlir, deməli, bu, onun üçün xeyirdir? Bizə isə ədalət naminə həbsxanada oturmaq ləzzət eləmir, deməli, bu şərdir?

Bu filosofları azadlıqda oxuyarkən elə müdrik görünürlər ki! İndi isə İnnokenti üçün xeyir və şər bu açıq-boz rəngli qapı ilə, bu yaşıl divarlarla, bu ilk həbsxana gecəsi ilə konkretləşmiş və gözlə görünən şəkildə bir-birindən ayrılmışdılar.

Onun dəlib çıxdığı mübarizə və iztirab yüksəkliyindən böyük materialistin müdrikliyi vəhşi əlinə düşmüş kompas kimi də olmasa, hər halda, uşaq qığıltısı kimi görünürdü.

Qapı guruldadı.

– Soyadınız? – şərq tipli yeni nəzarətçi sərt şəkildə soruşdu.

– Volodin.

– Dindirilməyə! Əllər arxaya!

İnnokenti əllərini arxaya qoydu və su içən quş kimi başını dala ataraq boksdan çıxdı.

Niyə vətənə olan məhəbbəti?..

94

Şaraşkada da səhər yeməyinin və səhər çayının vaxtı idi.

Səhərdən qeyri-adi heç nə vəd etməyən bugünkü gün ilk olaraq leytenant Şustermanın hər şeyə ilişməsi ilə yadda qalacaqdı: leytenant növbəni təhvil verməyə hazırlaşırdı və “Qalx!” komandası veriləndən sonra yatmaq istəyənlərə mane olmağa çalışırdı. Gəzinti də yaxşı alınmamışdı: dünənki istidən sonra gecə şaxta düşmüşdü və təmizlənmiş gəzinti cığırları təkrar buz bağlamışdı. Dustaqların çoxu həyətə çıxır, bir dövrə vurandan sonra yerin sürüşkən olduğunu görüb geri qayıdırdılar. Kameralarda kimisi alt, kimisi üst çarpayıda ayaqlarını aşağı sallayıb oturmuş dustaqlar isə yerlərindən durmağa tələsmir, sinələrini qaşıyır, əsnəyir, bir-biri ilə həvəssiz zarafatlaşır, bütün məhbusların sevimli mövzusu sayılan acı talelərinə istehza edir, yuxularını danışırdılar. Bu yuxuların arasında bulanıq axının üstü ilə körpücükdən keçmək, uzunboğaz çəkmələri birtəhər ayağa keçirmək və çoxlu başqa şeylər də vardı – yuxularda olmayan bircə şey – sürü ilə yatabla göndərilmək idi.

Soloqdin həmişəki kimi səhər tezdən odun doğramağa getmişdi. Axşam pəncərəni aralı saxlamışdı, səhər kameradan çıxanda isə onu bir az da geniş açdı. Başı pəncərəyə tərəf uzanmış Rubin Soloqdinlə kəlmə kəsmirdi. Bu gecə də yuxusuzluqdan əziyyət çəkmişdi, yerinə gec uzanmışdı, pəncərədən vuran soyuğu aydın hiss etsə də, xətrinə dəymiş adamın işinə qarışmaq istəmədi, qulaqlı xəz papağını, sırıqlısını geyindi, bu vəziyyətdə də yorğanı başına çəkib büzüşdü, Şustermanın sözlərinə və otaqda yaranmış səs-küyə fikir vermədən, səhər yeməyinə getmədən mürgüləməyə, yuxu saatlarını uzatmağa çalışdı.

Potapov birincilər sırasında durmuş, birincilər sırasında gəzintiyə çıxmış, birincilər sırasında səhər yeməyini yeyərək, çayını içərək artıq çarpayısını paralelepiped şəklində yığışdırmışdı və oturub qəzet oxuyurdu, bütün qəlbi ilə işə can atırdı (bu gün özünün düzəltdiyi maraqlı bir cihazı sazlamalı idi).

Səhər yeməyinə darı sıyığı verirdilər, buna görə də çoxu yeməyə getməmişdi.

Gerasimoviç isə əksinə, sıyıq kvantlarını səliqə ilə və tələsmədən ağzına qoyaraq, yeməkxanada xeyli oturdu. Qıraqdan baxanda bu adamın saray çevrilişləri nəzəriyyəçisi olması heç kəsin ağlına gəlməzdi.

Yarıboş yeməkxananın o biri küncündə oturmuş Nerjin ona baxır, dünən bu adama verdiyi cavabların düzgünlüyünü bir də araşdırırdı. Şübhə idrakın vicdanlı olması deməkdir, lakin bu şübhələrində adam hansı həddə kimi çəkilə bilərdi? Doğrudan da, əgər dünyanın heç bir yerində azad söz qalmayacaqsa, "Tayms" itaətkarlıqla "Pravda"nı təkrarlayacaqsa, Zambezidə zəncilər istiqraza yazılacaqlarsa, Luara kolxozçuları əməkgünülərinə görə bellərini bükəcəklərsə, partiya donuzları on qat çəpər arxasında Kaliforniya bağlarında istirahət edəcəklərsə, bəs nəyin naminə yaşamaq qalırdı?

Nə vaxta kimi "bilmirəm"lə can qurtarmaq olardı?

Səhər yeməyini həvəssiz yeyən Nerjin boş vaxtının son on beş dəqiqəsini keçirmək üçün yuxarı – çarpayısına dırmaşdı, uzanıb tavanın qübbəsinə baxmağa başladı.

Otaqda Ruskanın başına gəlmiş hadisənin müzakirəsi davam edirdi. Ruska gecələməyə otağa gəlməmişdi və deməli, həbs olunmuşdu. Həbsxana qərargahında balaca qaranlıq bir otaq ayırmışdılar, o da, yəqin, həmin otağa salınmışdı.

Açıq danışmırdılar, onu ucadan ikiüzlü adlandırmasalar da, hər halda, bu da nəzərdə tutulurdu. Bu mənada danışırdılar ki, Ruskanın daha əlavə müddət yapışdırmağa yeri qalmayıb – əclaflar təsnifatı dəyişməsələr – iyirmi beş il İƏD-ni[1] iyirmi beş il təkadamlıq kamera ilə əvəzləməsələr, yaxşı idi (həmin il təkadamlıq kameralardan ibarət həbsxanalar tikməyə başlamışdılar və təkadamlıq kamerada saxlanmağa məhkum etmə getdikcə daha çox dəbə minirdi). Əlbəttə,

---

[1] *İƏD* – İslah-əmək düşərgəsi

Şikin riyakarlıqla bağlı iş açmayacaqdı. Lakin insanı, doğrudan da, günahkar olduğu əməldə ittiham etmək də zəruri deyildi: əgər sarışındırsa, onu qaraşın olmaqda ittiham etmək, ona da sarışına çıxarılan hökmü vermək olardı.

Qleb Ruskanın Klara ilə münasibətlərinin hara kimi gedib çıxdığını bilmirdi, bilmirdi ki, qızı sakitləşdirmək lazımdırmı və buna cürət edə biləcəkmi? Bir də, bəs bunu necə edəcək?

Rubin yorğanını üstündən atdı, xəz papaqda və sırıqlıda hamının gözü qarşısında yorğanın altından çıxdı, bununla da otaqda qəhqəhəyə səbəb oldu. Kimsə şəxsən onun özünə güləndə, bundan incimirdi, təkcə sosializmə gülənləri bağışlaya bilmirdi. Papağını çıxardaraq, lakin sırıqlısını soyunmadan və ayaqlarını geyinmək üçün aşağı sallamadan (indi bunu etməyin mənası yox idi, çünki yuyunma, səhər yeməyi və gəzinti vaxtı çoxdan bitmişdi), Rubin ona bir stəkan çay süzmələrini xahiş etdi. Saqqalı pırtlaşıq halda çarpayısında oturub heç nə hiss etmədən üstünə yağ yaxılmış ağ çörəyi ağzına qoyur, isti mayedən içirdi. Fikri stəkanla yanaşı əlində tutduğu Epton Sinklerin romanında idi. Əhvalı lap xarab idi.

Şaraşkada səhər yoxlaması keçirilirdi, Kiçicik növbəni qəbul edirdi. O, başları sayır, elanları isə Şusterman edirdi. Yarımdairəvi otağa girərək, Şusterman o biri otaqlarda olduğu kimi elanını etdi:

– Diqqət! Dustaqlara elan olunur ki, şam yeməyindən sonra heç kəs qaynanmış su götürmək üçün mətbəxə buraxılmayacaq – bu məsələ ilə bağlı qapıları döyməyin və növbətçini çağırmayın.

– Bu, kimin sərəncamıdır? – ikimərtəbəli çarpayılardan yaranmış mağaradan çıxan Pryançikov vəhşi kimi qışqırdı.

– Həbsxana rəisinin, – Şusterman qətiyyətlə cavab verdi.

– Nə vaxt verib bunu?

– Dünən.

Pryançikov arıq və nazik əlləri üstündə bitmiş yumruqlarını yeri və göyü şahidliyə çağırırmış kimi başı üzərində yellədi.

– Bu ola bilməz!! – etiraz etdi. – Şənbə günü axşam nazir Abakumovun özü mənə vəd etdi ki, gecələr qaynanmış suyumuz olacaq! Məntiqlə belə olmalıdır! Biz axı gecə saat on ikiyə kimi işləyirik!

Cavabı isə dustaqların sürəkli qəhqəhəsi oldu.

– Sən də saat on ikiyə kimi işləmə, gicbəsər! – Dvoyetyosovun qalın səsi eşidildi.

– Biz gecə aşpazı saxlaya bilmərik. – Şusterman təmkinlə izah etdi.

Sonra da kiçiciyin əlindəki siyahını götürüb üzücü səslə elanlarını davam etdi. Hamı sakitləşdi:

– Diqqət! İndi işə çıxmayıb yataba hazırlaşmalı olanların siyahısını oxuyuram... Sizin otaqdan: Xorobrov! Mixaylov! Nerjin! Syomuşkin!.. Həbsxanaya məxsus şeyləri təhvil vermək üçün hazır saxlayın!

Yoxlayanlar otaqdan çıxdılar.

Çəkilmiş dörd ad tufan kimi otaqda hər şeyi bir-birinə qatdı.

İnsanlar çay içmələrini, yeyilməmiş yağ-çörəklərini bir kənara qoydular, bir-birinə və gedənlərə tərəf atıldılar. İyirmi beş nəfərdən dördü – bu, qeyri adi, çoxsaylı qurban demək idi. Hamı birdən danışmağa başladı, həyəcanlı səslər düşkünləşmiş, nifrət dolu, ötkəm səslərə qarışmışdı. Bəziləri üst çarpayılarda ayaq üstə durub əl-qol atır, başqaları başlarını tutmuşdu, o biriləri sinələrinə döyərək qızğınlıqla nəyi isə sübut etməyə çalışırdılar, dördüncüləri yastıqları üzlüklərin içindən çıxarırdılar: bir sözlə, bütün otaq kədər, itaətkarlıq, hiddət, qətiyyət, şikayət və hesablaşma yığnağına dönmüşdü və bütün bunlar bir neçə mərtəbə şəklində dar bir yerdə toplanmışdı. Rubin olduğu kimi, əynində sırıqlı, amma alt şalvarında çarpayısından durdu və zil səslə bağırdı:

– Şaraşkanın tarixi günü! Strelets[1] edamının səhəri!

Və ümumi mənzərə qarşısında əllərini yanlara açdı. Onun bu cür canlanması heç də yataba sevindiyi üçün deyildi.

---

[1] *Strelets* – Qədim Rusiyada piyada əsgər; 1698-ci ildə Moskvada strelets alaylarının üsyanı və bu qiyamçıların kütləvi edamlarına işarədir.

Öz gedişinə də eyni tərzdə gülərdi. Onun sözləri qarşısında heç nə davam gətirə bilməzdi.

Yatab dustağın həyatında, əsgərin həyatında yaralanma kimi taleyüklü bir həddir. Yaralanmanın ağır, ya da yüngül, müalicə olunan və ya ölümcül olması kimi, yatab da yaxın, ya da uzaq, əyləncə, ya da ölüm ola bilər.

Dostoyevskidə katorqa həyatının xəyali dəhşətlərinin təsvirini oxuyarkən heyrətlənməyə bilmirsən: onlar üçün müddətlərini çəkmək necə də asan olub! Axı on il ərzində bircə yatabları belə olmamışdı!

Dustaq daim eyni bir yerdə yaşayır, öz yoldaşlarına, işinə, rəislərinə öyrəşir. Nə qədər tamahkar da olmasa, qaçılmaz şəkildə əmlakı yığılır: azadlıqdan göndərilmiş, ya da düşərgədə düzəldilmiş fibra çamadanı olur. Qızının və ya arvadının şəklini saldığı çərçivəsi, işdən sonra barakda geyindiyi, gündüzlər isə axtarışdan gizlətdiyi əski şap-şapları meydana çıxır; ola bilər ki, iplik parçadan toxunmuş artıq şalvar da saxlaya bilib, köhnə ayaqqabılarını da təhvil verməyib; bütün bunlar inventarlaşmadan inventarlaşmaya kimi gizlədilir, yerləri dəyişdirilir. Dustağın artıq öz iynəsi olur, düymələrini möhkəm tikir, hələ bir-iki ədəd ehtiyat düymə də saxlayır. Kisəsində həmişə tənbəkisi olur. Əgər frayerdirsə[1], üstəlik, diş fırçası da olur və hərdənbir dişlərini də təmizləyir. Yaxınlarından aldığı bir topa məktubu yığılır, öz kitabı olur və bu kitabı dəyişməklə düşərgədəki bütün kitabları oxuya bilir.

Ancaq onun qısa həyatı üzərində birdən, hər dəfə də gözlənilmədən, qəfildən və ən son dəqiqədə yaxalamağa hesablanmış yatab şimşəyi çaxır. Budur, ayaqyolunun dar qəfəsində yığdığı məktubları tələsik cırır. Əgər yatab qırmızı heyvan vaqonlarında həyata keçiriləcəksə, mühafizə onun bütün düymələrini kəsib götürəcək, tənbəkisini və diş tozunu küləyə verəcək, çünki bunların köməyi ilə dustaq mühafizəçini kor edə bilər. Əgər yatab dustaqların daşınması üçün təchiz olunmuş sərnişin vaqonları vasitəsi ilə həyata keçiriləcəksə, kameranın dar qapısından keçməyən çamadanı, onunla bir yerdə isə içinə şəkil salınmış çərçivə ayaqlar altında qalır, sınır. Hər iki halda kitabları (yolda oxumaq olmaz), iynəni (onunla barmaqlığı kəsə və ya da ki mühafizəçini öldürə bilərlər) dustağın əlindən alır, şap-şaplarını lazımsız əsgi kimi tullayırlar. Yalnız pambıq şalvar düşərgənin nəfinə müsadirə edilir.

---

[1] *Frayer* – cavan, cinayətkarlar silkinə mənsub olmayan, bu səbəbdən də lazımsız işlər görən təcrübəsiz oğru (*rus. həbsxana jarqonu*)

Mülkiyyət, oturaq həyata meyillilik, meşşansayağı rahatlığa can atma (vaxtilə hələ Çexovun damğaladığı) kimi günahlardan azad olmuş, dostlarından, keçmişindən ayrı salınmış dustaq və dörd sıralıq cərgədə ("bir addım sağa, bir addım sola – mühafizə xəbərdarlıq etmədən atəş açır!") əlləri arxasında, itlərlə və mühafizəçilərlə əhatəyə alınmış halda vaqona tərəf addımlayır.

Dəmiryol stansiyalarında hamı bu mənzərənin şahidi olub, hamı da qorxaqcasına başını yerə dikməyə, sadiq təbəə kimi üzünü çevirməyə çalışıb ki, mühafizə leytenantı onu nədəsə şübhəli bilib saxlamasın.

Dustaq vaqona girir və onun vaqonu poçt vaqonuna qoşulur. Hər iki tərəfdən sıx barmaqlıqla örtülmüş, platformalardan görünməyən vaqon cədvəl üzrə gedir, öz qapalı və havasız darısqallığında yüzlərlə insanın xatirələrini, ümidlərini və həyəcanlarını aparır.

Hara aparırlar? Bunu elan etmirlər. Yeni yerdə dustağı nə gözləyir? Mis mədənləri? Meşə qırılması? Ya da ən arzuolunan şey – kənd təsərrüfatı ezamiyyəti; elə bir xoşbəxt yer ki, orada dustaq bəzən küldə kartof bişirə, köpüncə şalğam yeməklər yeyə bilir? Bəlkə də, elə ilk aylardaca sinqa və distrofiya dustağın belini qıracaq? Bəlkə də, ona kiməsə rüşvət vermək, tanışı ilə rastlaşmaq müyəssər olacaq və növbətçi, sanitar və hətta kaptenarmus köməkçisi düzələ biləcək? Təzə yerdə ona məktub yazmağa icazə verəcəklərmi? Yoxsa uzun illər ərzində məktublarının arası kəsiləcək, doğmaları da onu ölülərin siyahısına salacaqlar?..

Bəlkə də, heç təyinat yerinə gedib çıxmayacaq? Mal vaqonunda dizenteriyadan, ya da ki eşelonun altı sutka dayanmadan getməyi səbəbindən acından ölüb gedəcək? Bəlkə də, kiminsə qaçdığına görə çəkiclə vurub öldürəcəklər? Bəlkə də, yolun sonunda qızdırılmayan vaqondan dustaqların donmuş cəsədlərini odun atan kimi atacaqlar?

Qırmızı eşelonlar Sovet limanına kimi bir aya gedirlər...

İlahi, gedib çıxa bilməyənlərə rəhm elə!

Şaraşkadan asanlıqla buraxsalar da, ilk həbsxanaya kimi ülgüclərini də özlərində saxlasalar da – bütün bu suallar əbədi ağırlıqları ilə otaqların səhər yoxlanışı zamanı yatab üçün elan edilmiş iyirmi dustağın ürəklərini sıxırdı. Şaraşka dustaqlarının qayğısız yarısərbəst həyatı onlar üçün artıq başa çatmışdı.

95

Nerjinin başı yataba hazırlaşmağa qarışsa da, sonda mayor Şikini yerinə oturtmaq istəyi gücləndi. İyirmi nəfərə yataqxanada qalmaq və nəzarətçini gözləmək əmr olunmuşdu, lakin zəng vurulan kimi Nerjin də o biri on doqquz nəfər kimi qapıya cumdu. Az qala, qaça-qaça üçüncü mərtəbəyə qalxdı və Şikinin qapısını döydü. Onu içəri çağırdılar.

Şikin qaşqabaqlı, tutqun halda masanın arxasında oturmuşdu. Dünəndən sonra içində, sanki, nə isə tərpənmişdi. Ayağının birini artıq uçurumun üstünə atmışdı və indi dayaqsız qalmağın nə demək olduğunu başa düşürdü.

Onun bu adama qarşı nifrətinin birbaşa və qısa çıxışı yox idi! Şikinin ona edə biləcəyi ən böyük (və özü üçün də ən təhlükəsiz) şey Doronini karserlərdə əldən salmaq, xasiyyətnaməsini məmnuniyyətlə ləkələyib batırmaq və geri, Vorkutaya qaytarmaq idi. Belə xasiyyətnamə ilə o, rejimli briqadaya düşəcək və tezliklə də gəbərəcəkdi. Son nəticə məhkəmənin hökmünə əsasən güllələnmə ilə eyni olacaqdı.

Yola salınanlar arasında müxtəlif etiraz və maneələrin gözlənilməsi səbəbindən bu gün səhər Doronini dindirməyə çağırmamışdı. İçəri girən Nerjini görəndən sonra Şikin düz hərəkət etdiyinə bir daha əmin oldu

Mayor Şikinin bu özünü möhkəm tutan, qanunları lap cikinə kimi bilən arıqtəhər, hikkəli dustaqdan həmişə zəhləsi getmişdi. Çoxdan idi ki, Nerjinin yatabla yola salınması ilə bağlı Yakonovu dilə tuturdu və indi içəri girən adamın üzündəki düşmənçilik ifadəsinə məmnuniyyətlə baxırdı.

Nerjində şikayətini fikirləşmədən bir neçə kəskin sözdə birləşdirmək və onları kameranın pəncərəsinin açıldığı qısa saniyələr ərzində birdəfəlik izhar etmək, ya da ki həbsxanalarda yazılı ərizələr üçün verilən bir qırıq tualet kağızında yerləşdirə bilmək bacarığı vardı. Yatdığı beş il ərzində özü üçün rəislərlə danışmağın xüsusilə sərt bir tərzini formalaşdırmışdı ki, buna da dustaqların dilində mədəni şəkildə yıxıb-sürümə deyirdilər. O ancaq nəzakətli sözlərdən istifadə edirdi, lakin tonu böyüklərin özlərindən kiçik adamlarla danışdığı təkəbbürlü-ironik ton olurdu ki, buna da heç cür qulp qoymaq mümkün deyildi.

– Vətəndaş mayor! – Nerjin kandardaca danışmağa başladı. – Mən qanunsuz olaraq alınmış kitabımı istəməyə gəlmişəm. Belə hesab etməyə əsasım var ki, altı həftə Moskva şəhəri şəraitində ona senzura tərəfindən icazə verildiyinə əmin olmaq üçün yetərli müddətdir.

– Kitabı? – Şikin təəccübləndi (çünki belə tezliklə ağıllı bir şey düşünə bilmədi). – Hansı kitabı?

– Həm də, – Nerjin davam etdi, – düşünürəm ki, söhbətin hansı kitabdan getdiyini bilirsiniz. Sergey Yeseninin seçilmiş şeirlərindən.

– Ye-se-ni-nin?! – söhbətin nədən getdiyi ancaq indi yadına düşmüş və bu qadağan olunmuş adın çəkilməsindən sarsılmış mayor Şikin kresloda dikəldi. Onun çallaşmağa başlamış başının kirpisi ikrah və hiddət ifadə edirdi. – Yesenini soruşmağa sizin diliniz necə gəlir?

– Niyə də yox? O bizdə, Sovet İttifaqında nəşr edilib.

– Bu azdır!

– Bundan başqa, o, min doqquz yüz qırxıncı ildə nəşr edilib, yəni qadağan olunmuş min doqquz yüz on yeddinci, tire min doqquz yüz otuz səkkizinci illər dövrünə aid deyil.

Şikin üz-gözünü turşutdu.

– Siz bu dövrü haradan götürmüsünüz?

Nerjin elə tez cavab verirdi ki, sanki, bütün cavabları qabaqcadan əzbərləmişdi:

– Düşərgə senzorlarından biri lütfkarlıqla mənə bunu başa saldı. Bayramqabağı axtarış zamanı məndən Dalın "İzahlı lüğət"ini aldılar, əsas da o oldu ki, kitab 1935-ci ildə çap olunub və buna görə də ciddi yoxlanmalıdır. Mən senzora göstərəndə ki lüğət 1881-ci il nəşrinin foto-surətidir, o, kitabı məmnuniyyətlə mənə qaytardı və izah etdi ki, inqilabdan əvvəlki nəşrlərə etiraz etmirlər, çünki "o vaxt hələ xalq düşmənləri yox idi". Baxın, belə bir xoşagəlməz vəziyyət: Yesenin 1940-cı ildə nəşr edilib.

Şikin təmkinlə susurdu.

– Qoy olsun. Bəs siz, – zəhmlə soruşdu, – siz bu kitabı oxumusunuz? Siz onu bütövlükdə oxumusunuz? Siz bunu yazılı surətdə təsdiqləyə bilərsiniz?

– RSFSR CM-nin doxsan beşinci maddəsinə əsasən indiki halda mənim dilimdən kağız almağa hüquqi əsasınız yoxdur. Şifahi olaraq isə təsdiqləyirəm: mənim öz şəxsi mülkiyyətimdə olan kitabları oxumaq və əksinə, yalnız oxuduğum kitabları saxlamaq kimi pis bir vərdişim var.

Şikin əllərini yana açdı.

– Sizin üçün bir az da pis!

O, çoxmənalı pauza vermək istədi, lakin Nerjin ondan əl çəkmədi:

– Beləliklə, xahişimi yekun olaraq bir də təkrar edirəm. Həbsxana qaydalarının B bölməsinin yeddinci bəndinə əsasən, məndən qanunsuz olaraq götürülmüş kitabımı qaytarın.

Bu söz axınının altında əsən Şikin ayağa durdu. Masanın arxasında oturarkən onun yekə başının balacaboy adama mənsub olduğu bilinmirdi, ayağa durandan sonra isə o daha da balacalaşırdı, ayaqlarının və əllərinin çox qısa olduğu üzə çıxırdı. Sifəti qapqara qaralmış Şikin şkafa yaxınlaşdı, qapısını açdı və Yeseninin üzlüyünə ağcaqayın yarpaqları çəkilmiş kiçik formatlı cildini götürdü.

Kitabın vərəqləri arasına bir neçə kağız qoyulmuşdu. Nerjinə hələ də oturmağı təklif etməyən Şikin kreslosunda yerini rahatladı və tələsmədən nişanlanmış səhifələrə baxmağa başladı. Nerjin də sakitcə oturdu, əllərini dizlərinə söykədi və ağır baxışlarını Şikinə zillədi.

– Budur, buyurun, – mayor köksünü ötürdü, şeiri xəmir kimi əzib yoğura-yoğura hissiyyatsız bir tərzdə oxumağa başladı:

Siz ey cansız, siz ey yad əllər!
Mənim nəğmələrim, bilin heç zaman
Sizinlə bir yerdə yaşamayacaq.
Mənim qızıl zəmim, şux sünbüllərim
Əvvəlki sahib üçün, bil, darıxacaq.

Burada hansı sahibdən danışılır? Bunlar kimin əlləridir?

Məhbus əməliyyat müvəkkilinin dolu ağ əllərinə baxdı.

– Yesenin sinfi cəhətdən məhdud olub və çox şeyi başa düşməyib, – sıxılmış dodaqları ilə başsağlığı verirmiş kimi dedi. – Puşkin kimi, Qoqol kimi...

Nerjinin səsində elə bir çalar səsləndi ki, Şikin ona ehtiyatla baxdı. Birdən mayorun üstünə atılar, itirməli bir şeyi qalmayıb.

Şikin hər ehtimala qarşı durub qapını araladı.

– Bəs bunu necə başa düşək? – kreslosuna qayıdan Şikin soruşdu:

Geniş çəmənlərin ağ çiçəyini
Qara qurbağaya vermək istədim...

Və bundan da sonra... Nəyə işarə edilir?

Məhbusun uzanmış boynu əsdi.

– Bu çox sadədir,– cavab verdi. – Həqiqətin ağ çiçəyini cinayətin qara qurbağası ilə barışdırmağa çalışmamalı!

Qısaqol, yekəbaş, qarasifət kirvə qara qurbağa kimi onun qarşısında oturmuşdu.

– Ancaq, vətəndaş mayor, – Nerjin tələsik, bir-birinin dalınca dabanbasma gələn sözlərlə danışmağa başladı, – mənim sizinlə ədəbi araşdırmalar aparmağa vaxtım yoxdur. Mühafizə məni gözləyir. Altı həftə bundan qabaq bəyan etdiniz ki, Baş Ədəbiyyat İdarəsinə[1] sorğu göndərəcəksiniz. Göndərdiniz?

Şikin əsəbi tərzdə çiyinlərini çəkdi və kitabı örtdü.

– Mən sizin qarşınızda hesabat verməyə borclu deyiləm. Kitabı sizə qaytarmayacağam. Onsuz da onu çıxarmağa qoymayacaqlar.

Gözlərini Yesenindən çəkməyən Nerjin hirslə yerindən durdu. Bu kitabı nə vaxtsa arvadının öz şəfqətli əlləri ilə tutduğunu, onun içinə "*...bütün itirilənlər beləcə sənə qayıdacaq!*" sözlərini yazdığını təsəvvürünə gətirdi. Sözlər heç bir səy tələb etmədən dodaqları arasından güllə kimi açılmağa başladı:

– Vətəndaş mayor! Ümid edirəm ki, iki il sərasər Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyindən məndən götürülmüş, iyirmi dəfə təzədən hesablanaraq qəpik-quruşa döndərilmiş Polşa zlotılarını tələb etməyimi və sonda Ali Sovet vasitəsi ilə onları geri almağımı unutmamısınız! Ümid edirəm ki, mənim horraya qatılmalı olan beş qram unu tələb etməyim yadınızdan çıxmayıb. Mənə gülürdülər, amma həmin beş qramı ala bildim! belə misallar çoxdur! Mən sizi xəbərdar edirəm ki, bu kitabı sizə verməyəcəyəm! Kalımada ölməli olsam belə, oradan da dartıb onu sizdən alacağam! Mən MK-nın və Nazirlər Sovetinin bütün yeşiklərini şikayətlərimlə doldururam. Xoşluqla verin!

Və dövlət təhlükəsizliyi mayoru bu məhkum olunmuş, hüquqsuz, ləng ölümə göndərilən dustaq qarşısında davam gətirə bilmədi. O, doğrudan da, Baş Ədəbiyyat İdarəsinə sorğu göndərmişdi və nə qədər təəccüblü olsa da, cavab gəlmişdi ki, kitab formal olaraq qadağan edilməyib. Formal olaraq!! Peşə hissiyyatı Şikinə bunun bir diqqətsizlik olduğunu deyirdi, kitab mütləq qadağan olunmalı idi. Amma Şikin gərək özünü də bu yorulmaq nə olduğunu bilməyən dedi-qoduçunun iradlarından qoruyaydı.

---

[1] *Baş Ədəbiyyat İdarəsi* – sovetlər dönəmində dövlət senzurası orqanı

– Yaxşı, – mayor geri çəkildi. – Mən onu sizə qaytarıram. Amma kitabı aparmağa imkan verməyəcəyik.

Nerjin sevimli kitabının sarı cildini köksünə sıxaraq, təntənə ilə pilləkənin üstünə çıxdı. Bu, hər şeyin dağılıb getdiyi bir anda uğur rəmzi idi.

Pilləkən meydançasında baş verən hadisələri müzakirə edən bir qrup dustağın yanından ötüb keçdi.

Onların arasında Siromaxa natiqlik edirdi (amma müdiriyyətin eşidə bilməyəcəyi bir tərzdə):

– Nə edirlər?! Belə uşaqları yatabla göndərirlər! Nəyə görə? Bəs Ruska Doronini? Hansı əclaf onu satdı, hə?

Nerjin, nə qədər ki onun üstünə nəzarətçi qoymayıblar, Akustika laboratoriyasına, qeydlərini məhv etməyə tələsirdi. Yataba yazılanlara şaraşkada sərbəst hərəkət etməyə icazə verilməməli idi. Nerjin öz qısamüddətli azadlığına görə yatabın çoxsaylı olmasına, Kiçiciyin yumşaqlığına və onun xidmətdə daim diqqətsizliklərə yol verməsinə minnətdar olmalı idi.

O, laboratoriyanın qapısını taybatay açdı və qarşısında şkafın açıq dəmir qapılarını, onların arasında isə yaraşıqsız zolaqlı don geymiş, çiyinlərinə keçi tükündən yaylıq atmış Simoçkanı gördü.

Simoçka Nerjini görmədi, lakin onu duydu, özünü itirdi, şkafdan nə götürmək istədiyini unudubmuş kimi donub qaldı.

Nerjin isə düşünmürdü, götür-qoy etmirdi – dəmir qapıların arasındakı boşluğa girdi və pıçıltı ilə dedi:

– Serafima Vitalyevna! Dünənkindən sonra sizə müraciət etmək insafsızlıqdır. Amma çoxillik əməyim məhv olur. Onu yandırım? Siz götürməzsiniz?

Simoçka Nerjinin gedəcəyini artıq bilirdi. Qəmli, yuxusuz gözlərini qaldırdı və dedi:

– Verin.

İçəri kimsə girirdi, Nerjin özünü irəli atdı, masasının yanına keçdi və mayor Roytmanla rastlaşdı.

Roytmanın üzündə çaşqınlıq ifadəsi vardı. Utancaq bir təbəssümlə dedi:

– Qleb Vikentiç! Çox təəssüflənirəm! Məni xəbərdar etmədilər... Heç ağlıma da gəlmirdi... Bu gün isə artıq heç nəyi dəyişmək mümkün deyil.

Nerjin soyuq, təəssüf dolu gözlərini qaldırıb bu günə qədər səmimi hesab etdiyi insana baxdı.

– Adam Veniaminoviç, mən axı birinci gün deyil buradayam. Belə şeylər laboratoriya rəislərindən xəbərsiz edilmir. – Və masanın gözlərini boşaltmağa başladı.

Roytmanın sifətində ağrı vardı:

– Amma inanın, Qleb Vikentiç, mən bilmirdim, məndən soruşmadılar, məni xəbərdar etmədilər...

Roytman bunu bütün laboratoriyanın qarşısında ucadan deyirdi. Alnına tər damcıları çıxmışdı. Mənasız bir baxışla Nerjinin yır-yığış etməyini izləyirdi.

Onunla, doğrudan da, məsləhətləşməmişdilər.

– Artikulyasiya üzrə materialları Serafima Vitalyevnaya təhvil verim? – Nerjin qayğısızlıqla soruşdu.

Roytman ona cavab vermədən səssizcə otaqdan çıxdı.

– Qəbul edin, Serafima Vitalyevna, – Nerjin ucadan dedi və qovluqları, cədvəlləri onun masasına tərəf daşımağa başladı.

Öz sərvətini – üç bloknotunu – qabaqcadan qovluqlardan birinə qoymuşdu. Lakin hansısa bir daxili hiss Nerjini tərəddüd etməyə məcbur edirdi.

İrəli uzadılmış əlləri hərarətli olsa belə, qızın sədaqəti çoxmu davam edə bilərdi?

Bloknotları cibinə qoydu, qovluqları isə Simoçkanın masasının yanına daşımağa başladı.

İskəndəriyyə kitabxanası yanmışdı. Monastırlarda qorunan əlyazmaları yanmışdılar, lakin təslim olmamışdılar. Bir də Lubyanka borularının hisi – yandırılan kağızların, kağızların, kağızların tüstüsü həbsxana damındakı qutuya gəzintiyə çıxarılan dustaqların üstünə çökürdü.

Bəlkə də, bəyan edilənlərdən daha böyük fikirlər yandırılıb... Əgər baş salamat qalarsa, yəni bir də onları təkrar edə bilməz?

Nerjin kibrit qutusunu çıqqıldadıb otaqdan çölə çıxdı.

On dəqiqədən sonra rəngi qaçmış, hər şeyə biganə vəziyyətdə geri qayıtdı.

Bu arada Pryançikov laboratoriyaya gəldi.

– Bu necə ola bilər? – özündən çıxdı. – Biz quruyub qalmışıq! Biz heç hiddətlənmirik! Yatabla göndərmək! Baqajı göndərmək olar, insanları göndərməyə kim ixtiyar verib?!

Valentulyanın qızğın moizəsi dustaqların ürəklərində rəğbətlə qarşılanırdı. Yatabdan həyəcanlanmış laboratoriya dustaqlarından heç biri işləmirdi. Yatab – həmişə xatırlatma, "hamımız orada olacağıq" anı olur. Yatab onunla əlaqəsi olmayan dustaqları belə taleyin faniliyi, həyatlarının QULaq baltasına qurban edildiyi barədə düşünməyə məcbur edir. Heç nədə günahı olmayan dustaqları belə müddətlərinə bir-iki il qalmış şaraşkadan çıxarırdılar ki, bildiklərini unutsunlar, hər şeydən uzaq olsunlar. Yalnız iyirmibeşilçilərin müddətlərinin sonu olmurdu və əməliyyat hissəsi onları şaraşkaya götürməyi xoşlayırdı.

Dustaqlar müxtəlif vəziyyətlərdə, bəziləri isə məqamın ucalığını vurğulayırmış kimi, stul əvəzinə masaların üstünə oturaraq, Nerjini əhatəyə almışdılar. Onlar melanxolik və fəlsəfi əhvala köklənmişdilər.

Dəfn mərasimlərində yaxşı şeylər xatırlanan kimi, indi onlar Nerjini tərifləyir, onun haqqını qoruyan olmasını, neçə dəfələrlə ümumməhbus maraqlarını müdafiə etdiyini xatırlayırdılar. Bu sırada horra unu ilə bağlı məşhur əhvalat da var idi. O vaxt Nerjin Həbsxanalar İdarəsini, Daxili İşlər Nazirliyini şəxsən özünə gündəlik verilməli olan beş qram unla bağlı şikayətlərlə bezdirmişdi. (Həbsxana qaydalarına görə kollektiv şikayət və nəyinsə hamıya verilməməsi ilə bağlı şikayət edilə bilməzdi. Dustaq sosializmə doğru islah edilməli olsa da, ümumi işin qeydinə qalmaq ona qadağan olunurdu.)

O vaxt şaraşka dustaqları hələ tox deyildilər və beş qram un uğrunda mübarizə beynəlxalq hadisələrdən daha ciddi qarşılanırdı. Olduqca böyük marağa səbəb olmuş epopeya Nerjinin qələbəsi ilə başa çatdı: “tuman kapitanı” – həbsxana rəisinin təsərrüfat işləri üzrə müavini işdən çıxarıldı, alınan undan bütün şaraşka əhli həftədə iki dəfə əlavə əriştə bişirməyə başladı. Bu zaman Nerjinin bazar günü gəzintilərinin vaxtının uzadılması uğrunda mübarizəsini də xatırladılar. Bu mübarizə isə uğursuzluqla bitmişdi.

Nerjinin özü bu epitafiyalara qulaq asmırdı. Onun üçün hərəkət anı gəlib çatmışdı. Ola biləcək ən pis şey artıq baş vermişdi, ən yaxşısı isə yalnız özündən asılı idi. Artikulyasiya materiallarını Simoçkaya, məxfi sənədləri isə Roytmanın köməkçisinə təhvil vermiş, kitabxanadan aldıqlarını bir neçə topaya yığmış Nerjin indi də yeşiklərindən olan-qalanını çıxardır və uşaqlara bağışlayırdı. Artıq onun fırlanan sarı stulunun, yığılan pərdələri olan alman masasının, mürəkkəbqabının, Lorents firmasının rəngli və mərmər kağızının kimlərə çatacağı müəyyən olunmuşdu. Ölmüş adam şən bir təbəssümlə öz mirasını özü paylayırdı, varislər isə ona kimi iki, kimi də üç qutu papiros gətirirdi. (Şaraşkada qayda belə idi: bu dünyada papiros bol idi, o biri dünyada isə o, çörəkdən də qiymətli idi.)

Tam məxfi qrupdan Rubin də gəlib çıxdı. Gözləri qəmli idi, alt göz qapaqları sallanmışdı.

Kitabları nə edəcəyi haqqında düşünən Nerjin ona dedi:

– Əgər Yesenini sevmiş olsaydın, indi onu sənə bağışlayardım.

– Ala bildin yəni?

– Amma o, proletariata yetərincə yaxın deyil.

– Səndə üz fırçası yoxdur, – Rubin cibindən dustaq anlamına görə çox yaxşı, pardaxlanmış plastik dəstəkli üz fırçası çıxartdı, – mən isə onsuz da, bəraət alacağım günə kimi üzümü qırxmayacağımı əhd etmişəm, götür bunu!

Rubin heç vaxt "azad olunacağım gün" demirdi, çünki bu, müddətinin təbii yolla başa çatması demək olardı, – həmişə "bəraət alacağım gün" sözlərini işlədirdi və bu günə nail olmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu!

– Sağ ol, dostum, amma sən özünü elə itirmisən ki, düşərgə qaydalarını da unutmusan. Kim qoyar ki, düşərgədə üzümü özüm qırxım?.. Sən mənə kitabları təhvil verməyə kömək etməzsən?

Kitabları və jurnalları yığmağa başladılar. O biriləri dağılışdılar.

– Hə, sənin hamiliyində olan necədir? – Qleb sakitcə soruşdu.

– Deyirlər, gecə həbs ediblər. Əsas iki nəfəri.

– Bəs iki nəfəri niyə?

– Şübhəliləri. Tarix qurbanlar tələb edir.

– Bəlkə, lazım olanı heç ələ keçməyib?

– Düşünürəm ki, tutublar. Nahara yaxın dindirilmənin maqnit lentlərini gətirməyi vəd ediblər. Müqayisə edəcəyik.

Nerjin qalağı götürüb belini düzəltdi.

– Qulaq as, atom bombası Sovet İttifaqının nəyinə lazımdır axı? Bu oğlan bir o qədər də ağılsız hərəkət etməyib.

– Moskva pijonlarından, xırda həriflərdən biridir, inan.

Kitab cildləri ilə yüklənərək, onlar laboratoriyadan çıxdılar və əsas pilləkənlə qalxdılar. Yuxarı dəhlizin taxçasına çatanda düşən kitabları düzəltmək və nəfəs almaq üçün dayandılar.

Nerjinin bütün yır-yığış vaxtı xəstə bir parıltı ilə alışıbyanan gözləri indi sönükləşmiş və hərəkətsizləşmişdi.

– Budur, dostum, – səsini uzada-uzada dedi, – heç üç il bir yerdə olmadıq, həmişə mübahisə etdik, bir-birimizin əqidələrinə istehza etdik, indi isə səni, bəlkə də, əbədi itirdiyim bir anda elə aydın hiss edirəm ki, sən mənə ən...

Onun səsi qırıldı.

Rubinin çoxlarının yadında qəzəb qığılcımları saçan kimi qalmış iri qonur gözləri xeyirxahlıq və utancaqlıq işığı ilə işıqlanmışdı.

– Hər şey elə yaxşı gəlmişdi, – başını yellətdi. – Gəl öpüşək, qəddar insan.

Və Nerjinin başını öz pirat saqqalına oxşayan qara saqqalına bələdi. Bundan dərhal sonra, kitabxanaya girən kimi, Soloqdin özünü onlara çatdırdı. Çox qayğılı görünürdü. Bilmədən, şüşə qapını bərk çırpdı, qapı cingildədi, kitabxanaçı arvad isə narazılıqla başını qaldırdı.

– Belə! Qlebçik! Belə! – Soloqdin dedi. – Bitdi. Sən gedirsən.

Yanlarındakı “Bibliya fanatiki”ni görmürmüş kimi, Soloqdin ancaq Nerjinə baxırdı.

Rubin də özündə “zəhlətökən hidalqo”ya qarşı barışdırıcı bir hiss tapmayaraq, gözlərini çəkdi.

– Hə, sən gedirsən. Təəssüf. Çox təəssüf.

Onlar odun doğrayarkən nə qədər danışmışdılar, gəzintilərdə nə qədər mübahisələr etmişdilər! İndi isə Soloqdinin Qlebə ötürmək istədiyi və çatdıra bilmədiyi düşüncə və həyat qaydalarının yeri və zamanı deyildi.

Kitabxanaçı rəflərin dalına keçdi. Soloqdin zəif səslə dedi:

– Hər halda, skeptisizmindən əl çək. Bu, mübarizə aparmamaq üçün, sadəcə, rahat üsuldur.

Nerjin də eyni sakitliklə cavab verdi:

– Amma dünən özünü itirmiş ölkə haqqında dediklərin... bunlar ondan da rahatdır. Mən heç nə başa düşmürəm.

Soloqdinin mavi gözləri və dişləri parıldadı:

– Biz səninlə çox az danışmışıq, sən inkişafında geri qalırsan. Amma eşit, zaman – puldur. Hələ gec deyil. Texniki hesablamalarla məşğul olmağa razılıq ver və mən, bəlkə də, səni saxlaya bildim. Burada bir qrupda (Rubin təəccüblə Soloqdinə baxdı.) – Amma işləmək lazım gələcək, qabaqcadan xəbərdar edirəm.

Nerjin nəfəsini dərdi.

– Sağ ol, Mitya. Mənim belə imkanım olub. Əgər həmişə işləmək lazım gələcəksə, bəs nə vaxt inkişaf edim? Nə üçünsə mən özüm də artıq eksperimentə köklənmişəm. Misal var: dəryanı keçən damlada batar. İstəyirəm mən də bir dəryaya çıxam.

– Hə? Bax, özün bax. Təəssüf, çox təəssüf, Qlebçik.

Soloqdin qayğılı idi, tələsirdi, ancaq özünü tələsməməyə məcbur edirdi.

Onlar üçü də beləcə durub saçları, dodaqları rənglənmiş və bolluca pudralanmış DTN leytenantı olan kitabxanaçının Nerjinin kitabxana formulyarını yoxlamağını gözləyirdilər.

Dostlar arasındakı nifaqdan xəbərdar olan Qleb sakit səsi ilə kitabxananın sükutunu pozdu:

– Dostlar! Barışmaq lazımdır!

Nə Soloqdin, nə də Rubin ona fikir vermədi.

– Mitya! – Qleb təkid edirdi.

Soloqdin mavi və soyuq baxışlarını Nerjinə tərəf qaldırdı:

– Mənə niyə müraciət edirsən? – təəccübləndi.

– Lyova! – Qleb təkrar etdi.

Rubin darıxırmış kimi ona baxdı.

– Bilirsən, atlar niyə çox yaşayır? – və bir az ara verdikdən sonra izah etdi: – ona görə ki, heç vaxt başqasının üzünə durub mübahisə etmirlər.

Xidməti əmlakı və xidməti işləri ilə bağlı qayğılarını bitirmiş və nəzarətçilər tərəfindən həbsxanaya qayıtmağa, yır-yığış etməyə məcbur edilən Qleb əlində bir topa papiros qutusu dəhlizlə gedərkən qoltuğunda balaca bir yeşik harasa tələsən Potapovla rastlaşdı. İşdə Potapov gəzinti vaxtı gəzdiyi kimi gəzmirdi: axsamağına baxmayaraq, iti yeriyir, boynunu gərginliklə əvvəl qabağa, sonra isə dala əyir, gözləri və başı ilə artıq cavanlıq yaşını keçmiş ayaqlarını qabaqlamağa çalışaraq, harasa irəli baxırdı. Potapov mütləq həm Nerjinlə, həm də şaraşkadan gedən başqa dustaqlarla vidalaşmalı idi, lakin səhər laboratoriyaya girən kimi işin daxili məntiqi ona hakim kəsilmiş və bütün digər fikir və qayğılarını unutdurmuşdu. Həyatı tamamilə unudaraq, bütövlükdə işin təsiri altına düşməsi onun azadlıqda olduğu illərdə qazanmış olduğu bütün mühəndis uğurlarının əsasında durur, bu adamı beşilliklərin əvəzsiz robotuna çevirir, həbsxanada isə bütün iztirablara sinə gərməkdə ona kömək edirdi.

– Hər şey bitdi, Andreyiç, – Nerjin onu saxladı. – Mərhumun kefi kök idi və gülümsünürdü.

Potapov diqqət etdi. Gözlərində insani ifadə canlandı. Boş əlini peysərini qaşımaq istəyirmiş kimi başının arxasına uzatdı.

– Ku-ku-u...

– Yesenini sizə bağışlayardım, Andreyiç, amma siz Puşkindən başqa...

– Biz də orada olacağıq, – Potapov sarsılaraq dedi.

Nerjin ah çəkdi.

– İndi harada görüşəcəyik? Kotlas yatab türməsində? İndiqirka mədənlərində? İnanmaq olmur ki, biz addımlarımızı sərbəst ata, şəhər səkisində görüşə biləcəyik. Hə?..

Potapov gözlərinin kənarlarını qıyaraq, şeir oxudu:

Boş xülyalardan mən çəkdim gözümü,
İndi də ki ancaq uzaq ümidlər
Rahatsız edirlər tənha könlümü.

Yeddincinin qapısında cuşa gəlmiş Markuşevin başı göründü:

– Nə oldu, Andreyiç? Hanı filtrlər? İş dayanıb! – əsəbi səslə qışqırdı.

“Buddanın gülüşü”nün həmmüəllifləri naqolay şəkildə qucaqlaşdılar. “Belomor” qutuları yerə töküldü.

– Siz ki başa düşürsünüz, – Potapov dedi, – kürü tökürük, həmişə tələsirik.

“Kürü tökmək” dedikdə Potapov Marfino institutunda, eləcə də ölkənin bütün təsərrüfatında bərqərar olmuş, qəzetlərin də istər-istəməz boyunlarına almalı olduqları, “hücumçuluq” və “qərarsızlıq” adlandırdıqları daimi vurnuxmadan, hay-küyçülükdən, məsuliyyətsiz tələskənlikdən başqa bir şey olmayan iş üslubunu nəzərdə tuturdu.

– Məktub yazarsınız! – Potapov əlavə etdi və hər ikisi güldü. Vidalaşarkən belə deməkdən təbii bir şey yox idi, lakin həbsxanada bu istək adamı ələ salmaq kimi səslənirdi. QULaqın adaları arasında yazışma olmurdu.

Filtr yeşiyini yenidən qoltuğuna vuran Potapov başını yuxarı və geri ataraq, demək olar ki, axsamadan dəhlizlə qaçdı.

Nerjin də yarımdairəvi kameraya tələsdi və əvvəlcə Marfinoda, sonra isə Butırkada onu gözləyən şmonların düşmən axarını öncədən müəyyən etməyə çalışaraq, şeylərini yığmağa başladı.

Nəzarətçi onu tələsdirmək üçün iki dəfə gəlmişdi. Adları çəkilənlərin hamısı artıq həbsxana qərargahına getmiş, ya da aparılmışdılar. Nerjinin yır-yığışının lap axırında həyətin təmiz havasına bürünmüş Spiridon beli kəndirli sırıqlısında otağa girdi. Yekəqulaq boz papağını soyundu və Nerjinə yaxın çarpayılardan birindəki ağ döşəkağına bükülmüş döşəyin kənarını ehtiyatla qatlayaraq, kirli pambıq şalvarı ilə polad torun üstündə oturdu.

– Spiridon Danilıç! Bir bax! – Nerjin əlindəki kitabı ona tərəf uzatdı. – Yesenin artıq buradadır!

– Qaytardı, ilan? – Spiridonun tutqun, bu gün xüsusilə qırış basmış üzündə işıq şüası parladı.

– Mənə kitabdan da çox, Danilıç, – Nerjin izah etməyə başladı, – vacib odur ki, üzümüzə tüpürməsinlər.

– Bəli! – Spiridon başı ilə təsdiqlədi.

– Götür, götür onu! Sənə xatirə kimi verirəm.

– Apara bilməzsən? – Spiridon çaşqınlıqla soruşdu.

– Dayan, – Nerjin kitabı ondan aldı, açdı və lazımi səhifəni axtarmağa başladı. – İndi sənin üçün taparam, bax, buranı oxuyarsan...

– Get, Qleb, – Spiridon qəmginliklə xeyir-dua verdi. – düşərgədə necə yaşamaq lazım olduğunu bilirsən: ürək istehsalat üçün ağrıyır, ayaqlar isə sanitar hissəsinə çəkir.

– İndi daha təzə deyiləm, qorxmuram, Danilıç. İşləməyə cəhd etmək istəyirəm. Bilirsən, deyirlər dəryanı üzüb keçən damlada bata bilər.

Yalnız indi, Spiridona diqqətlə baxdıqdan sonra, Nerjin gördü ki, onun halı əməlli-başlı, dostu ilə ayrılmağının təsirindən ola biləcəyindən daha çox özündə deyil. Yadına düşdü ki, dünən həbsxana müdiriyyəti tərəfindən yeni sıxışdırmalarına, çuğulların ifşa edilməsinə, Ruskanın həbsinə, Simoçkayla, Gerasimoviçlə izahatlara başı qarışdığından Spiridonun evdən məktub almalı olduğunu təmiz unudub.

– Məktubu necə?! Məktubu aldınmı, Danilıç?

Spiridon əlini cibindəki məktubun üstünə qoymuşdu.

O, iki qatlanmış, artıq qat yerindən sürtülmüş zərfi çıxartdı.

– Budur... Amma sənin axı vaxtın yoxdur... – Spiridonun dodaqları titrədi.

Dünəndən sonra bu zərf çox açılmış və yenidən qatlanmışdı!

Ünvan Spiridonun qızının beşinci sinifdən qalma iri və naşı xətti ilə yazılmışdı (Vera beşinci sinifdən sonra oxuya bilməmişdi).

Spiridonla qəbul etdikləri qaydaya görə, Nerjin məktubu bərkdən oxumağa başladı:

> *“Mənim əziz atam!*
>
> *Daha nəinki sizə məktub yaza, hətta bundan sonra yaşaya da bilmirəm. Yer üzündə nə pis adamlar var imiş; nə deyirlərsə, yalan deyirlər, aldadırlar...”*

Nerjinin səsi zəiflədi. Başını qaldırıb Spiridona baxdı, onun qıllı kürən qaşları altından açıq, demək olar ki, artıq kor, hərəkətsiz gözlərini gördü. Lakin bircə saniyə belə fikirləşməyə, doğru və təskinlikverici söz tapmağa vaxtı çatmadı, qapı açıldı və hirsli Nadelaşin içəri soxuldu:

– Nerjin! – qışqırdı. – Sizinlə yaxşı danışanda adamın başına çıxırsınız? Hamı yığışıb, siz axırıncısınız!

Nəzarətçilər yataba yazılanları nahar fasiləsindən qabaq qərargaha yığmaq istəyirdilər ki, daha heç kəslə görüşə bilməsinlər.

Nerjin bir əli ilə Spiridonun qalın tük basmış boynunu qucaqladı.

– Gəlin! Gəlin! Daha bir dəqiqə də olmaz! – Kiçikcə onu tələsdirirdi.

– Danilıç-Danilıç, – Nerjin kürən dalandarı qucaqlayaraq deyirdi.

Spiridon sinəsi ilə xırıldadı və əlini yellətdi.

– Əlvida, Qleba.

– Həmişəlik əlvida, Spiridon Danilıç!

Onlar öpüşdülər. Nerjin şeylərini götürüb növbətçinin müşayiəti altında tələsik çıxıb getdi.

Spiridon isə daha yuyulub təmizlənməsi mümkün olmayan, çoxillik kirin dərisinə işlədiyi əlləri ilə çarpayının üstündən cildinə ağcaqayın yarpaqları səpələnmiş açıq kitabı götürdü, qızının məktubunu onun arasına qoydu və otağına getdi. Dizi ilə tüklü papağını necə yerə saldığını da hiss etmədi, papaq döşəmənin üstündəcə qaldı.

96

Yatabla göndəriləcək dustaqları həbsxana qərargahına gətirilən kimi şmon edilir, sonra isə qərargahın iki taxta masa və bir skamya qoyulmuş ehtiyat otağına salırdılar. Şmona mayor Mışin özü nəzarət edirdi, arabir otağa polkovnik-leytenant Klimentyev də gəlirdi. Şişman, gərginlikdən bənövşəyi rəng almış mayora torba və çamadanların üstünə əyilmək (bu iş onun rütbəsinə də yaraşmırdı) rahat deyildi, lakin onun burada olması nəzarətçiləri ruhlandırmaya bilməzdi. Onlar səylə dustaqların əsgi-üsgülərini, boğçalarını, cır-cındırlarını töküşdürür, yazılı şeylərə isə lap çox diqqət yetirirdilər. Təlimata görə, xüsusi həbsxanadan gedənlər özləri ilə bir qırıq da olsa yazılı, şəkilli və ya üstündə nə isə çap olunmuş kağız apara bilməzdilər. Buna görə də dustaqların hamısı bütün məktublarını yandırmış, ixtisasları üzrə qeyd dəftərçələrini məhv etmiş və kitablarını bağışlamışdılar.

Dustaqlardan biri, müddətinin bitməsinə altı ay qalmış mühəndis Romaşov (o artıq on iki il yarımını çəkmişdi), hidroelektrik stansiyalarının quraşdırılmasına aid böyük bir qovluq qəzet və jurnallardan kəsilmiş vərəq, qeyd və hesablamalar aparırdı (o, Krasnoyarsk vilayətinə göndəriləcəyinə və orada ixtisası üzrə işləyə biləcəyinə ümid edirdi). Bu qovluğa artıq mühəndis-polkovnik Yakonovun özü baxmış və altında dərkənarını da qoymuş olsa da, mayor Şikin onu Şöbəyə göndərsə və orada da qovluğa icazə verilmiş olsa da, Romaşovun bir neçə aylıq əziyyətləri hədər getdi. Qovluğu götürüb apardılar və mühəndis Romaşov donuq, hər şeyə öyrəşmiş gözləri ilə onun dalınca baxa-baxa qaldı. Bir vaxtlar özü haqqında çıxarılan ölüm hökmünü dinləməli, mal vaqonlarında Moskvadan Sovet limanına kimi sonu bilinməyən yataba davam gətirməli olmuşdu, Kolımada quyuda ayağını badyanın altına qoymuşdu ki, badya baldırını sındırsın, qütbarxası düşərgədə ümumi işlərdə qaçılmaz ölümündən xəstəxanada yatmaqla canını qurtara bilmişdi. İdi isə onillik zəhmətinin məhv edildiyinə görə heç ağlamağa belə dəyməzdi.

O biri dustaq, balacaboy, bazar günü corablarını böyük səylə yamamış daz konstruktor Syomuşkin, əksinə, təzə adam idi, cəmi iki ilə yaxın həbsxanalarda yatmış və şaraşkada olmuşdu, indi isə düşərgəyə göndərilməyindən hədsiz qorxuya düşmüşdü. Yatab qarşısında qorxusuna və naümidliyinə baxmayaraq, ailəvi müqəddəs və əziz saydıqları Lermontovun balaca bir cildini özü ilə aparmaq istəyirdi. Mayor Mışinə yalvarırdı ki, cildi ona qaytarsın, uşaq kimi məyus olmuşdu və bununla da təcrübəli dustaqların hisslərini təhqir edirdi. Syomuşkin hətta polkovnik-leytenantın kabinetinə keçməyə də cəhd etdi (onu buraxmadılar) və birdən kitabı kirvənin əlindən qaparaq (qorxusundan kirvə qapıya tərəf atıldı), ağlagəlməz bir qüvvə ilə onun yaşıl basmanaxış cildini qoparıb bir tərəfə atdı, təlaş içində, ağlaya-ağlaya kitabın vərəqlərini zolaq-zolaq cırmağa başladı:

– Alın! Yeyin! Tıxın! – deyə-deyə cırılmış vərəqləri otaq boyu səpələdi.

Şmon davam edirdi.

Şmondan çıxan dustaqlar bir-birlərini güclə tanıya bilirdilər: komanda üzrə göy kombinezonlarını bir topaya, üstü damğalı alt paltarlarını başqa topaya, hələ cındıra dönməmiş paltolarını isə üçüncü topaya ataraq, onlar indi öz paltarlarını, ya da ki, köhnə dəyişiklərini geyirdilər. Şaraşkada xidmət etdikləri illər ərzində onlar əyinlərinə paltar da qazana bilməmişdilər. Bu, müdiriyyətin simicliyi və ya yaramazlığı deyildi. Müdiriyyət də mühasibatın iti gözləri qarşısında hesabat verməli olurdu.

Buna görə də qışın oğlan çağı olmasına baxmayaraq, alt paltarları əllərindən alınmış dustaqlardan bəziləri şaraşkaya gələrkən təhvil verdkləri kirli, uzun illər boyu torbalarında qalmış tuman-köynəklərini geyməyə məcbur olmuşdular. Başqaları isə yöndəmsiz düşərgə çəkmələrini (kimin torbasından bu cür düşərgə çəkmələri çıxırdısa, onların “azadlıqda” geyinilən qaloşlu botinkalarını alırdılar), uzunboğaz kirza çəkmələrini, lap bəxti gətirənlər isə keçə çəkmələrini ayaqlarına keçirmişdilər.

Keçə çəkmələri!.. Yer üzündəki bütün canlıların ən hüquqsuzu və gələcəyindən hətta qurbağadan, köstəbəkdən, çöl siçanından da az xəbərdar olan dustaq, taleyin oyunları qarşısında tamamilə müdafiəsiz olur. Ən isti və dərin yuvada belə o, heç vaxt əmin olmur ki, üstünü almış bu gecədə qışın dəhşətlərindən sığortalanıb; göy haşiyəli bir qol gecənin bir vaxtı onu dartıb şimal qütbünə atmayacaq. Bax o zaman vay valenka geyinməmiş ayaqların halına! İki donmuş buz parçası kimi onları Kolımada, yük maşınının kuzovunda qoyub düşməli olacaq. Keçə çəkmələri olmayan dustaq bütün qışı gizlənməyə çalışır, yalan danışır, ikiüzlülük edir, yaramaz insanların təhqirlərinə dözür, ya da ki özü başqalarına zülm verir, təki qış yatabına düşməsin. Amma ayağında keçə çəkmələri olan dustaq qayğısız olur. Müdiriyyətin gözünə şax baxır və üzündə Mark Avreli təbəssümü, cürətlə dolanma vərəqəsini alır.

Çöldə isi olmasına baxmayaraq, valenkaları olanların hamısı, o cümlədən də Nerjin və Xorobrov, həm onları özlərinə yük eləməmək, ən əsası isə onların gümrahlaşdırıcı hərarətini hiss etmək üçün ayaqlarını keçə çəkmələrə soxub təkəbbürlə otaqda gəzişirdilər. Bu gün Butır həbsxanasına gedəcəkdilər, orada isə heç də şaraşkada olduğundan soyuq deyildi. Təkcə qorxmaz Gerasimoviçin şəxsi heç nəyi yox idi, kaptenarmus da ona “dəyişiklik üçün” əyninə enli gələn, heç cür düymələnmək istəməyən “geyinilmiş” uzunqol sırıqlı, eynilə də “işlənmiş” kütburun kirza çəkmə vermişdi.

Gözündəki pensne bu paltarda onu xüsusilə gülməli göstərirdi.

Artıq şmonu keçmiş Nerjin razı görünürdü. Hələ dünən gündüz, tezliklə yatabla göndəriləcəyini hiss edərək, o, başqalarının başa düşməyəcəkləri tərzdə – gah sait səsləri buraxmaqla, gah da rus, ingilis, alman, latın, özü də qısaldılmış sözləri ilə – karandaşla sıx yazılmış iki vərəqə hazırlamışdı. Vərəqələri şmondan keçirmək üçün Nerjin onları xırda-xırda doğradı, adətən, kağızı birbaşa təyinatı üzrə işlətməyəndə əzən kimi əzdi və düşərgə şalvarının cibinə qoydu. Axtarış vaxtı nəzarətçi vərəqələri gördü, amma düz başa düşməyərək, dəymədi. İndi də vərəqələri şeylərinin arasına qoysaydı, özü ilə kameraya götürməsəydi, bundan sonra da salamat qala bilərdi.

Vərəqələrdə bu gün yandırdığı kağızlardan götürülmüş bəzi faktlar və fikirlər tezis şəklində qeyd olunmuşdu.

Şmon başa çatdı, iyirmi dustağın hamısını, aparmağa icazə verilmiş şeyləri ilə birgə boş gözləmə otağına saldılar, qapını onların dalınca qıfılladılar, qapının ağzına qarovulçu da qoyub, dustaqları aparmaq üçün gələcək maşını gözləməyə başladılar. Bir nəfər nəzarətçiyə də pəncərələrin altında gəzişmək, nahar fasiləsində gedənləri yola salmaq üçün gələ biləcək dustaqları yaxın buraxmamaq tapşırılmışdı.

Beləcə, gedən iyirmi nəfərin şaraşkada qalacaq iki yüz altmış bir nəfərlə əlaqələri tam kəsilmişdi.

Yatabla göndərilənlər hələ burada idilər, həm də artıq burada deyildilər.

Əvvəlcə öz şeyləri üstündə və skamyalarda necə gəldi yerləşərək, susurdular.

Hər biri şmon haqqında fikirlərini tamamlayırdı: onlardan nələr alınıb və nələri keçirə biliblər.

Bir də şaraşka haqqında: hansı nemətlərdən məhrum oldular, müddətlərinin hansı hissəsini burada yaşayıblar, hansı hissəsi isə qalır.

Dustaqlar vaxtı saymağı çox sevirlər: həm artıq itirilmiş, həm də itirilməyə məhkum vaxtlarını.

Bir də dərhal əlaqə yarada bilməyəcəkləri yaxınlarını, yenə onlardan kömək xahiş etməli olacaqlarını düşünürdülər, çünki QULaq elə bir ölkədir ki, gündə on iki saat işləyən yekə kişi özünü yeməklə təmin etmək iqtidarında olmur.

Həm də onları yataba gətirib çıxarmış səhvləri və şüurlu surətdə qəbul etdikləri qərarları barədə düşünürdülər.

Hara göndəriləcəkləri haqda düşünürdülər. Yeni yerdə onları nə gözləyəcəyini. Orada necə yerbəyer olacaqlarını.

Hər kəsin fikirləri bir axarla gedirdi, amma onlardan heç biri şad deyildi.

Hər kəs təsəlli və ümid gözləyirdi.

Bu səbəbdən də onların, bəlkə də, düşərgəyə yox, başqa şaraşkaya göndəriləcəkləri barədə söhbət təzədən başlayanda əvvəl buna inanmayanlar da diqqət kəsildilər.

Məsih də Hefsiman bağında acı seçimindən xəbərdar olsa da, yenə də dua edir və ümidini itirmirdi.

Çamadanının tez-tez yerindən qopan dəstəyini bərkitməyə çalışan Xorobrov ucadan söydü:

– Köpək uşağı! Əclaflar! Adi çamadan nədir ki, onu da düzəldə bilmirlər! Yarım il mayqabağı növbə olur, yarım il də oktyabrqabağı, sakit işlədikləri vaxt olur ki? Budur, hansısa bir əclaf səmərəli təklif irəli sürüb: qövsü iki ucundan əyib dəstəyə soxmaq. Nə qədər ki çamadan boşdur, davam gətirir, bəs içinə bir şey qoyanda? Ağır sənayeni inkişaf etdiriblər, başınıza dəysin, Nikolayın ən bivec kustarı utandığından yerə girərdi.

Hirslənmiş Xorobrov zərbəçi üsulu ilə tikilmiş peçdən qopub düşmüş kərpiclə qövsün uclarını dəstəyə çalmaq istəyirdi.

Nerjin Xorobrovu yaxşı başa düşürdü, hər dəfə alçaldılma, saymamazlıq, ələsalma, biganəliklə rastlaşdıqda Xorobrov özündən çıxırdı; belə şeylərdən necə sakit danışmaq olardı? Bəyəm nəzakətli sözlərlə əzilən adamın fəryadını ifadə etmək olar? Məhz indi, düşərgə paltarı geyinəndən sonra, düşərgəyə yola düşməyə hazırlaşarkən, Nerjin özü də hiss edirdi ki, kişi azadlığının vacib elementlərindən birinə qayıdır: hər beşinci söz söyüş olmalıdır.

Romaşov təcrübəsizlərə dustaqların, adətən, hansı yollarla aparıldığını danışır, Qorki və Kuybışev yatab həbsxanalarını müqayisə edir, birincini bərk tərifləyirdi.

Xorobrov taqqıldatmağını kəsdi və kərpici hirslə döşəməyə çırpıb qırmızı toza çevirdi.

– Belə şeylərə qulaq asa bilmirəm! – Romaşova qışqırdı və onun arıq sərt üzündə ağrı ifadə olundu. – Qorki o yatabda yatmayıb, Kuybışev də eləcə, yoxsa onları iyirmi il əvvəl dəfn edərdilər. Adam kimi de: Samara həbsxanası, Nijni Novqorod, Vyatka həbsxanaları! Artıq iyirmini adlamısan, nə yaltaqlanırsan bunlara?!

Xorobrovun coşqunluğu Nerjinə də keçdi. Yerindən durdu, qarovulçuya Nadelaşini çağırtdırdı və hamının eşidə biləcəyi tərzdə dedi:

– Kiçik leytenant! Biz pəncərədən naharın artıq yarım saat bundan əvvəl başlandığını görürük. Bizə niyə gətirmirlər?

Kiçikcə utancaqlıqla bir ayağını götürüb o birisini qoydu və dustaqların dərdinə şərik olurmuş kimi dilləndi:

– Bu gün siz... təminatdan çıxarılmısınız...

– Necə yəni çıxarılmışıq? – arxasında onu müdafiə edən uğultunu duyan Nerjin qətiyyətlə dedi:

– Həbsxana rəisinə məruzə edin ki, naharsız biz heç yerə gedən deyilik! Və özümüzü güclə maşına mindirməyə imkan verməyəcəyik!

– Yaxşı, mən məruzə edərəm! – Kiçikcə dərhal təslim oldu. Təqsirkar bir görkəmlə həbsxana rəisinin yanına tələsdi.

Bu işə baş qoşub-qoşmamaq barədə heç kəs düşünmürdü. Varlı azad adamların bu cür vasvası alicənablığı dustaqlar üçün qəribəlikdən başqa bir şey deyildi.

– Düzdür!

– Sürü onları!

– Atırlar, əclaflar!

– Simic köpək uşağı! Üç illik xidmətimiz müqabilində bircə nahara da qıymadılar!

– Getməyəcəyik! Çox sadə! Nə edə bilərlər bizə?

Hətta müdiriyyətlə həmişə sakit və dinc davranan adamlar da indi cürətlənmişdilər. Yatab həbsxanalarının azad külələri onların üzünə əsməyə başlamışdı. Bu sonuncu nahar qarşıda aylar və illər boyu udmalı olacaqları horraqabağı son dəfə doyunca yemək imkanı deyildi; bu son ətli nahar onların insanlıq ləyaqətlərinin təsdiqlənməsi idi. Hətta həyəcandan boğazları qurumuş, nahar etməyə halları qalmamış dustaqlar belə dərdlərini unudaraq bu naharı gözləyir və tələb edirdilər.

Mətbəxi qərargahla birləşdirən cığır pəncərədən görünürdü. Görünürdü ki, odun doğranılan yerə dal-dalı yük maşını yaxınlaşdı və maşının kuzovunda budaqları bortlardan qırağa çıxan iri bir küknar ağacı var. Həbsxananın təsərrüfat müdiri kabinadan düşdü, kuzovdan isə nəzarətçi tullandı.

Bəli, polkovnik-leytenant sözünün üstündə durmuşdu. Sabah-birisi gün küknarı yarımdairəvi otaqda qoyacaqdılar, uşaqlarından ayrı düşərək özləri uşağa dönmüş dustaq atalar ondan oyuncaqlar (bu oyuncaqların hazırlanmasına sərf olunacaq iş vaxtına heyifləri gəlməyəcəkdi), Klaranın səbətini, şüşə qəfəsə salınmış ləkəsiz ay asacaq, bığlı, saqqallı kişilər talelərinin canavar ulartısı altında əl-ələ verib acı bir təbəssümlə dövrə vuracaqdılar:

Küknar meşədə doğuldu,
Meşədə boya-başa çatdı.

Pəncərənin altında gəzişən nəzarətçinin mühasirəyə alınmış pəncərələrə tərəf can atan və əllərini göyə qaldıraraq ucadan nə isə deyən Pryançikovu necə qovduğu da görünürdü.

Kiçiciyin qayğılı halda mətbəxə, sonra da qərargaha, sonra yenə mətbəxə və yenə qərargaha girib-çıxmağı da görünürdü.

Pəncərədən bir də görünürdü ki, Spiridona naharını axıra kimi yeməyə imkan verməyərək, küknarı maşından düşürtməyə qovdular. Spiridon gedə-gedə bığlarını silir və kəmərini yenidən bağlayırdı.

Nəhayət, Kiçikcə qaçaraq mətbəxə girdi və bir azdan içəridən əllərində bidon iki aşpaz qadın aşpaz şagirdi ilə çıxdılar. Dallarınca gələn üçüncü qadının əlində isə göy nimçə qalağı vardı. Sürüşüb qabları sındıracağından qorxan qadın dayandı. Kiçikcə geri qayıdıb nimçələrin bir hissəsini ondan aldı.

Otaqda qələbə canlanması başlandı.

Naharı qapının ağzına gətirdilər. Buradaca, masanın bir qırağında şorbanı nimçələrə çəkməyə başladılar, dustaqlar nimçələri götürüb öz künclərinə aparır, pəncərə altlığına, çamadanların üstünə qoyub yeməyə başlayırdılar. Bəziləri ayaq üstündə yeməyə çalışır, bəziləri də sinələrini yanına skamya qoyulmamış masaya söykəyib nahar edirdilər.

Kiçikcə xörəkpaylayanları götürüb getdi. Otağa yemək vaxtı çökməli olan bir sakitlik çökdü. Bircə şeyi fikirləşirdilər: şorba pis deyildi, bir az yavan da olsa, ət tamı hiss olunurdu; bax bu qaşığı, sonra bu qaşığı, sonra da üstündə yağ ulduzcuqları və həll bişib ərimiş ət lifləri olan daha bir qaşığı ağzıma aparıram; isti şorba boğazımdan keçir, qarnıma düşür – yeni qüvvəni və yeni qidanı öncədən duyan qanım və əzələlərim bayram edirlər.

“Arvadlar ətə görə ərə gedir, kişilər şorbaya görə evlənirlər” – Nerjinin yadına bir məsəl düşdü. Həmin məsəli belə başa düşürdü: kişi, deməli, ət tapıb gətirəcək, arvad isə o ətdən şorba bişirəcəkdi. Məsəlləri fikirləşib tapan xalq yalan danışmır və özündən böyük ideyalar qondarmırdı. Bütün məsəllərində xalq özü haqqında Tolstoyun və Dostoyevskinin etiraflarından da açıq idi.

Şorba sona yaxınlaşdıqda, alümin qaşıqların nimçələrin dibindəki qalıqları da yığmağa başlamalarından sonra kimsə uzada-uzada dedi:

– Bəli-i..

Otağın küncündən onun səsinə səs verdilər:

– Pəhriz tutun, qardaşlar!

Tənqidbazlardan kimsə əlavə etdi:

– Bir də belə şey yeməyə ömrümüz bəs edəcəkmi!

Bu zaman Xorobrov qaşığını boşalmış nimçəsinə vuraraq, səsində getdikcə artan bir etirazla aydın şəkildə dedi:

– Yox, dostlar, elə deyil, bəla içrə ət yeməkdən yavan çörək yaxşıdır!

Ona cavab verən olmadı.

Nerjin nimçəni döyəcləməyə və ikincini tələb etməyə başladı.

Dərhal Kiçikcə gəlib çıxdı.

– Yediniz? – yatabla göndərilənlərə xoş bir təbəssümlə nəzər saldı. Üzlərdə toxluqdan doğan həlimlik ifadəsinin yarandığına əmin olandan sonra həbsxana təcrübəsinin ona vaxtından əvvəl açmamağı məsləhət gördüyü bir sirri açdı: ikinci isə qalmayıb. Artıq qazanı yuyurlar. Bağışlayın.

Nerjin dustaqlara baxa-baxa fikirləşdi: hay-küy qaldırsın, yoxsa buna ehtiyac yoxdur? Lakin şorbadan sonra hamının hirsi soyumuş, hamı sakitləşmişdi.

– Bəs ikinciyə nə idi? – kimsə qalın səslə soruşdu.

– Raqu, – Kiçikcə utancaqlıqla cavab verdi.

Ah çəkdilər.

Üçüncünü isə ümumiyyətlə, yadlarına salmadılar.

Divarın arxasında avtomobil mühərriki uğuldadı. Kiçiciyi çağırdılar və bununla da onun canını qurtardılar. Dəhlizdə polkovnik-leytenant Klimentyevin ciddi səsi eşidildi.

Bir-bir çıxarmağa başladılar.

Şəxsi işlər üzrə adbaad çağırmırdılar, çünki dustaqları Butırkaya kimi şaraşka mühafizəçiləri müşayiət etməli və orada təhvil verməli idilər. Amma sayırdılar. Yerdən dustaq maşınının pilləsinə hamıya yaxşı tanış olan və həmişə nəhs sayılan addımı atanları bir-bir sayırdılar. İyirmi dustağın hər biri qapının dəmir çərçivəsinə dəyməsin deyə başını aşağı əyərək və girəcəyin yanlarına ilişən bağlamalarının ağırlığı altında bükülərək bu addımı atdı.

Onları yola salan yox idi: nahar fasiləsi artıq qurtarmışdı, dustaqları gəzinti həyətindən binanın içinə qovmuşdular.

Maşının arxasını düz qərargahın kandarına dirəmişdilər. Dustaqlar mindirilərkən itlərin tükürpərdici hürüşməsi olmasa da, ənənəvi basırıqlıq, mühafizəçinin əsassız, istər-istəməz dustaqlara da sirayət edən, onların ətraflarına göz gəzdirməyə, düşdüyü vəziyyəti araşdırmağa mane olan narahatlığı və əlavə gərginlik yaradan tələskənliyi aydın sezilirdi.

On səkkiz nəfər beləcə maşına mindi və onlardan biri də başını qaldırıb neçə illər boyu şad və kədərli anlarında üzərlərinə kölgə salmış hündür cökə ağacları ilə vidalaşmadı.

Başını qaldırıb boylanan iki nəfər də – Xorobrov və Nerjin – cökələrə deyil, maşının özünə baxdılar ki, onun hansı rənglə rəngləndiyini görsünlər.

Gözləntiləri təsdiqlənirdi.

Şəhərlərin küçələrində vətəndaşlar arasında vahimə yaradan qara dustaq maşınlarının şütüdüyü illərə qayıtdılar. Vaxt var idi, belə tələb olunurdu. İndi isə artıq çoxdan çiçəklənmə dövrü başlanmışdı; dövrün bu xoş cizgiləri dustaq maşınlarında da görünməli idi. Kiminsə başına dahiyanə bir fikir gəldi: dustaq maşınlarını ərzaq maşınları ilə eyni olmalıdır, onların da yanları eyni cür çəhrayı-mavi zolaqlarla və dörd dildə yazılmış sözlərlə bəzənməlidir:

Çörək
Pain
Brot
Bread

ya da ki

Ət
Viande
Fleisch
Meat.

İndi də, maşına minərkən Nerjin imkan tapıb özünü bir qırağa verə və maşının üstündəki yazını oxuya bildi:

Meat.

Bundan sonra onun əvvəl birinci dar qapıdan, sonra isə ikinci, əvvəlkindən də dar qapıdan keçmək növbəsi çatdı. Kiminsə ayaqlarını tapdalayaraq, çamadanını kiminsə dizlərinin üstü ilə sürüyərək keçib oturdu.

Üçtonluq maşın içəridən bokslara, yəni hər birinə ancaq bir dustağın güclə yerləşə biləcəyi on dəmir qəfəsə bölünməmişdi. Yox, bu, "ümumi" tipli maşın idi, yəni istintaq altında olanların deyil, artıq məhkum olunmuşların daşınması üçün idi və həmin səbəbdən də canlı yük tutumu da çox idi. Arxa hissədə – barmaqlıqla örtülmüş nəfəslikləri olan iki dəmir qapının arasında iki nəfərin güclə, ayaqlarını qatlamaqla yerləşə biləcəyi mühafizəçilər üçün darısqal tambur qurulmuşdu. İçəri qapını çöldən, çöl qapını isə içəridən bağlayaraq, mühafizəçilər kuzovda quraşdırılmış xüsusi eşitmə borusu vasitəsi ilə sürücü və mühafizə rəisi ilə əlaqə saxlayırdılar. Arxa tamburun hesabına bir balaca ehtiyat boks da yaradılmışdı ki, bu da mümkün qiyamçının təcrid edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Alçaq dəmir qutuya salınmış kuzovun bütün qalan hissəsi ümumi tələ kimi idi və bu tələyə norma üzrə məhz iyirmi adam salınmalı idi. (Dəmir qapını dörd çəkmənin köməyi ilə itələyib bağlamaqla, maşına daha çox adam da salırdılar).

Bu qardaşlıq tələsinin ortası boş saxlanılmış, üç tərəfində isə uzun skamyalar qoyulmuşdu. Kim otura bildisə, oturmuşdu, amma oturanların da günü həsəd aparılası deyildi: maşın basılıb doldurulandan sonra onların bir-birinə dirənmiş dizlərinin, qatlanmaqdan keyləşmiş ayaqlarının üstünə dustaqların əşyaları qoyulur, başqa yer tapa bilməyən dustaqlar otururdular. Bu qarmaqarışıqlıqda kimdənsə inciməyin, küsməyin, üzr istəməyin mənası yox idi, ən azı, bir saat yerlərindən tərpənməyə, vəziyyətlərini dəyişməyə imkanları olmayacaqdı. Nəzarətçilər qapını basdılar, sonuncu nəfəri də içəri itələyib qıfılı şaqqıldatdılar.

Tamburun çöl qapısını isə bağlamamışdılar. Budur, daha kimsə arxa pilləyə çıxdı, tamburun barmaqlıqlı nəfəsliyinin qabağını tutdu.

– Qardaşlar! – Ruskanın səsi eşidildi. – Butırkaya istintaqa gedirəm! Kim var burada? Kimləri aparırlar?

Dərhal səslər partladı – cavab olaraq iyirmi dustağın iyirmisi, eyni zamanda da iki nəzarətçi – Ruskanı susdurmaq üçün və qərargahın kandarından polkovnik-leytenant Klimentyev – nəzarətçilərin ağızlarını açıb baxmamaları və dustaqlara danışmağa imkan verməmələri üçün qışqırmağa başladı.

– Sakit olun, sizin!.. Kimsə bütün maşını söydü. Sakitlik yarandı, tamburda Ruskanı tez boksa soxmaq istəyən nəzarətçilərin ayaqlarını altlarına sıxıb əlləşmələri eşidildi.

– Səni kim satdı, Ruska? – Nerjin qışqırdı.

– Siromaxa!

– Əc-laf! – dərhal uğultu qalxdı.

– Neçə nəfərsiniz burada? – Ruska soruşdu.

– İyirmi.

– Kimlərdir?..

Artıq onu boksa salıb qapını bağlamışdılar.

– Qorxma, Ruska! – ona qışqırırdılar. – Düşərgədə görüşərik!

Çöl qapısı açıq olanda maşının içinə, az da olsa, işıq düşürdü; budur, qapı bağlandı, iki qapının nəfəsliyindən süzülüb keçmək istəyən işığın da qarşısını mühafizəçilərin başları kəsdi. Mühərrik işə düşdü, maşın yırğalana-yırğalana yerindən tərpəndi – dustaqların üzünə isə yalnız sayrışan işıq şüaları düşürdü.

Kameradan kameraya bu cür səsləşmələr, bəzən daşla dəmirin arasından sıçrayan bu qığılcımlar həmişə dustaqların güclü həyəcanlanmalarına səbəb olur.

– Bəs elita düşərgədə nə etməlidir? – Nerjin Gerasimoviçin qulağına qışqırırdı, lakin uğultu içində onu bir adam da güclə eşidə bilərdi.

– Həmişə etdiyini, amma ikiqat səylə! – Gerasimoviç də qışqırtı ilə cavab verdi.

Bir az gedəndən sonra maşın dayandı. Hamı bildi ki, vaxtaya çatıblar.

– Ruska! – dustaqlardan biri qışqırdı. – Döyürlər?

Boğuq cavab dərhal gəlib çıxmadı:

– Döyürlər...

– Təpələrinə vurasan onların, Şişkin-Mışkinin! – Nerjin qışqırdı. – Təslim olma, Ruska!

Və təzədən bir neçə səs qışqırmağa başladı, hər şey qarışdı.

Növbəni keçdilər, sonra hamı sağa itələndi – bu, sola, şose yoluna dönmək demək idi.

Döngədə Nerjinlə Gerasimoviçin çiyinləri bir-birinə möhkəm sıxıldı. Alaqaranlıqda nə baş verdiyini ayırd etmək üçün bir-birinə baxdılar. Artıq onları dustaq maşınının darısqallığından daha böyük bir şey birləşdirirdi.

Qaranlıq və darısqallıqdan İlya Xorobrovun səsi eşidildi.

– Eybi yox, uşaqlar, getməyimə təəssüflənmirəm. Şaraşkadakı bəyəm həyatdır? Dəhlizlə gedirsən, ayağın Siromaxaya ilişir. Hər beşinci nəfər çuğuldur, ayaqyolunda cınqırını çıxarmağa imkan tapmırsan, dərhal kirvə xəbər tutur. Artıq iki ildir, bazar günlərimiz yoxdur, əclaflar! İş günü də ki, on iki saat! İyirmi qram yağa görə bütün beynini ver bunlara. Evlə yazışmağı da qadağan etdilər, bunların babalarına lənət. Bundan sonra da işlə? Bu ki lap cəhənnəmdir!

Nifrəti aşıb-daşan Xorobrov səsini kəsdi. Yaranan sakitlikdə, asfalt yolla gedən maşının aram işləyən mühərrikinin uğultusu fonunda Nerjinin cavabı səsləndi:

– Yox, İlya Terentiç, bu, cəhənnəm deyil. Bu, cəhənnəm deyil! Cəhənnəmə biz gedirik. Cəhənnəmə biz qayıdırıq. Şaraşka cəhənnəmin ali, birinci çevrəsidir. Bu, demək olar, cənnətdir.

Artıq danışmağın yersiz olduğunu hiss etdi, danışmadı. Onları şaraşkadan müqayisəolunmaz dərəcədə pis yerlərin gözlədiyini hamı başa düşürdü. Hamı bilirdi ki, düşərgədə şaraşkanı qızıl yuxu kimi xatırlayacaqlar. Ancaq indi ruh yüksəkliyi və hər kəsin özünü haqlı sayması, heç kəsdə təəssüf hissinin qalmaması, heç kəsin özünü səhv addım atmaqda günahlandırmaması üçün şaraşkanı pisləmək lazım idi.

Gerasimoviç Xorobrovun dilinə gətirmək istəmədiyi dəlili tapdı:

– Müharibə başlayanda lazım olandan çox şey bilən şaraşka dustaqlarını hitlerçilərin etdikləri kimi çörəklə zəhərləyəcəklər.

– Mən də bunu deyirəm, – Xorobrov onu dəstəklədi, bəla içrə ət yeməkdən yavan çörək yaxşıdır!

Maşının səsinə diqqət kəsilən dustaqlar susdular. Bəli, onları tayqa və tundra, soyuqluq qütbü Oy-mya-kon və Cezqazğanın mis mədənləri gözləyirdi. Onları yenə külüng və əl arabası, çiy qara çörəkdən ibarət payok, xəstəxana və ölüm gözləyirdi.

Gələcək onlara ancaq pis şeylər vəd edirdi.

Lakin ürəklərində daxili rahatlıq bərqərar olmuşdu. Onlarda hər şeylərini itirmiş insanların cəsarəti – çətin əldə oluna bilən, lakin bir dəfə əldə olunduqdan sonra itirilməyən bir cəsarət yaranmışdı.

İçindəki bir-birinə qısılmış bədənləri oyan-buyana atan şən çəhrayı-mavi maşın artıq şəhərin küçələri ilə gedirdi, vağzallardan birinin yanından keçərək, yolların kəsişdiyi yerdə dayanmışdı. Bu tində svetofor “Dinamo” stadionunda keçiriləcək hokkey matçına tələsən “Liberasyon” qəzeti müxbirinin tünd-qırmızı avtomobilini də saxlamışdı. Müxbir maşının üstündəki yazını oxudu:

Ət
Viande
Fleisch
Meat.

Bu gün onun yaddaşı Moskvanın müxtəlif yerlərində bu cür bir neçə maşın qeyd etmişdi. Müxbir dəftərçəsini çıxarıb tünd-qırmızı qələmlə yazdı: “Moskva küçələrində tez-tez olduqca səliqəli, sanitar baxımdan qüsursuz ərzaq avtofurqonları ilə rastlaşırsan. Paytaxtın təchizatının əla olduğunu etiraf etməmək mümkün deyil”.

“Novıy mir” mərkəzinin 1990-cı ildə çap etdiyi kitaba son söz

Roman 1955-ci ildə, Kok-Terekdə (cənubi Qazaxıstan) sürgündə olduğum zaman yazılmağa başlanıb. 1-ci redaksiyası (96 fəsil) 1957-ci ildə Miltsevo kəndində (Vladimir vilayəti), 2-ci və 3-cü redaksiyaları isə 1958-ci ildə Ryazanda tamamlanıb (sonradan konspirasiya zərurəti ilə əlaqədar olaraq hamısı məhv edilib). 1962-ci ildə müəllifin son variant hesab etdiyi 4-cü redaksiya hazırlanıb. Lakin 1963-cü ildə, “Novıy mir” jurnalında “İvan Denisoviçin bir günü” çap ediləndən sonra, romanın qismən dərc edilməsinin mümkünlüyü ilə bağlı fikir yarandı, bəzi fəsillər seçildi və A.T.Tvardovskiyə təqdim olundu.

Sonra bu fikir romanın fəsillər üzrə tam bölünməsinə, çap edilməsi mümkün olmayan fəsillərin çıxarılmasına, qalanlarının da siyasi baxımdan yumşaldılmasına və beləliklə, əsərin yeni bir variantının tərtib edilməsinə (5-ci redaksiya, 87 fəsil) gətirib çıxartdı. Əsas süjet xətti dəyişdirildi, “atom” xətti əvəzinə o vaxtlar hamıya yaxşı tanış olan yeni dərmanı Qərbə ötürmüş həkimin “xəyanəti” seçildi. Əsər bu cür də müzakirə olundu və 1964-cü ilin iyununda “Novıy mir” tərəfindən qəbul edildi, lakin onun dərc edilməsi cəhdi baş tutmadı. 1964-cü ilin yayında əvvəlkinə tamamilə əks olan bir cəhd – 87 fəsilli variantı dərinləşdirmək və xırdalıqlara diqqəti artırmaq cəhdi edildi (6-cı redaksiya). Payızda həmin variantın fotosurəti Qərbə göndərildi. 1965-ci ilin sentyabrında “kütləvi” variantın nüsxələri (5-ci redaksiya) DTK-nın əlinə keçdi və bununla da romanın SSRİ-də çapı qarşısına qəti olaraq sədd qoyuldu. 1967-ci ildə romanın bu variantı Samizdatda[1] geniş yayıldı. 1968-ci ildə roman (6-cı redaksiyada) Amerikanın “*Harper and Row*” nəşriyyatında rus dilində çap edildi. (Xarici dillərə bütün tərcümələr də bu redaksiyadan edilmişdir.)

1968-ci ilin yayında daha bir redaksiya (7-ci) – romanın son və qəti mətni hazırlandı (96 fəsil). Bu mətn heç vaxt Samizdatda yayılmamış və ayrıca kitab şəklində nəşr edilməmişdir. İlk dəfə olaraq “Seçilmiş əsərlər”də çap olunur.

“Marfino şaraşkası”nın özü də, onun bütün sakinləri də, əsasən, naturadan köçürülmüşdür.

---

[1] *Samizdat* – (hərfi mənası: özüm çap edirəm) – 1960-cı illərdə rəsmi olaraq qadağan edilmiş əsərlərin makina nüsxələri şəklində çap edilib gizli şəkildə yayılması nəzərdə tutulur. SSRİ-nin ideoloji prinsiplərinə zidd çıxan bir çox yazıçı və şairlərin əsərləri məhz bu yolla oxuculara çatdırılırdı.

MÜNDƏRİCAT

Yazıçı şərəfini
hər şeydən üstün tutan yazar 5

Aleksandr Soljenitsının
Nobel nitqi *12*

BİRİNCİ ÇEVRƏDƏ
(roman)

1. Torpeda *34*
2. Səhv *40*
3. Şaraşka *43*
4. Protestant Miladı *48*
5. Huqi-Buqi *54*
6. Dinc məişət *60*
7. Qadın ürəyi *67*
8. Dayan, ey an! *73*
9. Beşinci ilin qoşquları *80*
10. Rozenkreytserlər *87*
11. Ovsunlanmış qəsr *96*
12. Yeddinci *103*
13. Yalan demək lazım idi... .... *113*
14. Göy işıq *118*
15. Qız verin! Qız! *124*
16. Yalançılar üçlüyü *132*
17. Qaynanmış su barədə *143*
18. Sehr *148*
19. Yubilyar *152*
20. Böyük həyat haqqında etüd *162*
21. Bizə ölüm cəzasını qaytarın! *191*
22. Yer kürəsinin imperatoru *209*
23. Dil – istehsalat alətidir *216*
24. Ənginlik geri çağırır *223*
25. Əzabkeş Nikita kilsəsi *230*
26. Odun doğrama *240*
27. Bir az da metodika *252*
28. Kiçikcənin işi *259*
29. Polkovnik-leytenantın işi *268*
30. Çaşqın robot *278*
31. Corabı necə yamamalı *286*
32. Milyona doğru aparan yollarda *298*
33. Cərimə çubuqları *307*
34. Səs növləri *318*
35. Öpüş qadağandır *326*
36. Fonoskopiya *330*
37. Lal zəng səsləri *336*
38. Mənə xəyanət et! *347*
39. Demək asandır – tayqaya *354*
40. Görüş *363*
41. Daha biri *372*

42. İki cavan *379*
43. Qadın pilləkəni yuyurdu *387*
44. Geniş çöllərdə *397*
45. İmperializmin köpəkləri *419*
46. Müqəddəs Qraal qəsri *431*
47. Üç sıfırlıq söhbət *444*
48. Oxşar *453*
49. Həyat roman deyil *460*
50. Qarımış qız *474*
51. Od və saman *485*
52. Ölülərin dirilməsi şərəfinə! *491*
53. Gəmi *498*
54. Boş vaxtın oyunları *501*
55. Knyaz İqor *510*
56. İyirminci ili başa vurarkən *519*
57. Dustaq xırdalıqları *526*
58. Lisey masası *534*
59. Buddanın təbəssümü *548*
60. Vicdan da yalnız bir dəfə verilir *562*
61. Tverli dayı *577*
62. İki kürəkən *592*
63. Zubr *604*
64. Şəhərə birinci girirdilər *613*
65. Qaydasız döyüş *624*
66. Xalq arasına getmə *637*
67. Spiridon *641*
68. Spiridonun meyarı *652*
69. Qapalı niqab altında *659*
70. Dotti *671*
71. Hesab edəcəyik ki, bu heç olmayıb *675*
72. Mülki məbədlər *685*
73. Haqsızlıqlar zənciri *690*
74. Bazar ertəsinin şəfəqi *698*
75. Dörd mıxça *708*
76. Sevimli peşə *714*
77. Qərar qəbul edilir *723*
78. Azad katib *730*
79. Qərar izah edilir *741*
80. Yüz qırx yeddi manat *753*
81. Texno-elita *767*
82. Optimizm tərbiyəsi *770*
83. Baş çuğul *778*
84. Güllələməklə bağlı *782*
85. Knyaz Kurbski *794*
86. Mən insan ovçusu deyiləm *801*
87. Elmin başlanğıcında *810*
88. Dialektik materializm –
qabaqcıl dünyagörüşüdür *821*
89. Dişi bildirçin *835*
90. Arxa pilləkəndə *845*
91. İçəri girən ümidini üzsün *857*
92. Əbədi saxlamalı *869*
93. İkinci nəfəs *887*
94. Həmişə qəfildən *905*
95. Əlvida, şaraşka! *911*
96. Ət *926*
Son söz (*1990-cı il*) *941*

NOBEL MÜKAFATI LAUREATI

Aleksandr Soljenitsın

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

Çapa imzalanmışdır 14.03.2010. Format 60×84 1/16. Ofset çap üsulu.
Fiziki çap vərəqi 59. Sifariş 65. Tiraj 7000.

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat evinin mətbəəsində çap olunmuşdur.
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.
Tel.: (+994 12) 374 83 43; 370 68 03
Faks: (+994 12) 370 18 49; 370 68 03
e-mail: info@eastwest.az
www.eastwest.az